

विज्ञापना

अनन्तानन्तमहाविभूतेः अनवधिककल्याणगुणगणमहोदधेः भक्तजनासेचनकदिव्यमङ्गलविग्रहस्य परमपुरुषस्य विभूतीनां कल्याणगुणगणानां दिव्यमङ्गलविग्रहस्य चापलापरूपस्य निर्विशेषाद्वैतस्य प्रतिकोटिभूतं सविशेषाद्वैतं जगति प्रतिष्ठापितवस्तु भगवद्रामानुजमुनिषु नूनमास्तिकलोकः सर्वे एव सर्वथाऽधमर्ण इति नामिमानमूलं वचः ।

शङ्करैः — न तु शङ्करैः — प्रतितिष्ठासितम् अद्वैतं कीदृश्विपत्कारीति खण्डनग्रन्थपरिशीलनपराणां निर्मत्सराणां करवदरायेत तत्त्वं, यः किल ग्रन्थः अद्वैतवादस्य माध्यमिकशून्यवादसोदरत्वं, कण्ठत एव प्रतिष्ठापयति । अत एव खलु तमिमं खण्डनकारं शङ्करमतावलम्बी विद्यारण्यः स्वीयशङ्करविजये शङ्कर-पराजितं वर्णयति (15-157) ।

परन्त्वदमत प्रमोदस्थानं, यहृदयो विमग्नविचक्षणाः एतादृशं निर्विशेषवादं शङ्कराचार्यानभिमतं मन्यन्त इति ।

भगवदपवारमात्रफलकस्य नास्तिक्यपरमभूमेः एतादृशवादस्य निरसनेन जगदेव श्रीरामानुजमुनिभिः रक्षितं मन्यमाना देशिकसत्तमा अपि

यतीश्वरसरस्वतीसुरमिताशयानां सतां

बहामि चरणाम्बुजं प्रणतिसालिना मौलिना ।

तदन्यमतदुर्मदज्वलितचेतसां बादिनां

शिरस्सु निहितं मया पदमदक्षिणं लक्ष्यताम् ॥

इत्युद्घोषयन्ति । सारतः कथने, अत पूर्वाधे भगवद्विभूतिकल्याणगुणदिव्यमङ्गलविग्रहाभ्युपगन्तारः आस्तिकाः उच्यते च तदनभ्युपगन्तारो नास्तिका एव च विवक्षिताः, न व्यक्तिनिष्ठा व्यक्तिनिन्दा वेति मन्तव्यम् । भगवत्कल्याणगुणाद्यनुभवसरपरिचयवतामेव तदपलापिजनेषु कियानाक्रोशो भवेदिति ऊहितुं वा शक्यम् ।

एतादृशस्य निर्विशेषाद्वैतवादस्य प्रतिकोटिभूतं मविशेषाद्वैतं प्रतिपादयदिदं श्रीभाष्यम् अनितर-साधारणज्ञानानुष्ठानवैराग्यशोधविभिः, भगवद्विभूतिविशेषैः, वस्तुतो रामानुजसिद्धान्तनिर्धारणसर्वमैमैः, श्रीमत्कविकथककण्ठीरवचरणनलिनविन्यस्तसंमत्तात्मभैरः, यतिप्रवरभारतीरसभरेणैव वयो नीतवद्विः, श्रीलक्ष्मी-हृदयमीवदिन्यपादुकासेवकश्रीमदमिनवरङ्गनाथप्रज्ञातन्त्रपरकालमहादेशिकैः महाकृपालुभिः स्वीयगुदार्थमग्रहास्य-

टिप्पण्या जिज्ञासाधिकरणान्तं प्रथमसंपुटे सुद्रापयित्वा प्रकाशितमिति विदितचरमेव जगतः । द्वितीय-
सम्पुटेऽस्मिन् चमसाधिकरणान्तो भागः प्रकाश्यते । ।

हन्त ! विधिविलसितम् ! यच्चमसाधिकरणान्तयैव ग्रन्थरचनया सन्तुष्यन्निव तुषारकिरणमण्डलमण्डनो
भगवांस्तुरङ्गवदनः व्यतरदमुष्मे स्वाराधकाय यतिवराय स्वकीयं परमं पदम् (१९६६ तमे कैस्ताब्दे) ।

इदानीम् एतेषां कृपापात्रभूताः श्रीपरकालमठीयश्रीलक्ष्मीहयवदनास्यान्यामभिषिक्ताः श्रीमत्परमहंसेत्यादि-
विरुदाङ्किताः श्रीलक्ष्मीहयवदनदिव्यपादुकासेवाहेवाकाः श्रीमदभिनवश्रीनिवासब्रह्मतन्त्रपरकालमहादेशिकाः
श्रीमत्सु संयमिवर्येषु स्वकीयं भावबन्धमभिसन्दधानाः तत्कृतग्रन्थान् साकल्येन प्रकाश्य तेषु कृतज्ञतां निजा-
स्यानीधूर्वहनरूपां प्रकटयितुं कृतमहासङ्कल्पा बर्तन्ते ।

तमेतं सङ्कल्पं निरवर्तयत्स भगवान्हयास्यः स्वयं सुप्रसन्नः संयमिवरकरकमलयुगलसमर्पितेन निजपद-
सरोजयुगलीकाशमानेनानेन श्रीक्रोशेन स्वमुखोल्लासं प्राचीकशन्महामहिम्नि हयग्रीवजयन्त्याख्ये निजावतार-
महोत्सवदिवसेऽस्मिन्निति नितरां प्रमोदद्ददनिमग्नो विज्ञान् विज्ञापयति ।

विदुषाममुचर श्रीमदाचार्यवरणानामन्तेवासी
मैसूरु श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालाया निवृत्तव्याकरणप्रधानोपाध्याय
विद्वन्मणिः सरगूरु श्रीनिवासवरदाचार्यः

विषयानुक्रमणीका

प्रथमाध्याये प्रथमपादे

जन्माद्यधिकरणम्	1
शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	31
समन्वयाधिकरणम्	54
ईक्षत्यधिकरणम्	139
आनन्दमयाधिकरणम्	180
अन्तरधिकरणम्	252
आकाशाधिकरणम्	281
प्राणाधिकरणम्	289
ज्योतिरधिकरणम्	292
इन्द्रप्राणाधिकरणम्	317

द्वितीयपादे

सर्वत्रप्रसिद्धधिकरणम्	338
अल्लधिकरणम्	362
अन्तराधिकरणम्	374
अन्तर्याम्यधिकरणम्	391
बृहस्पत्यादिगुणाधिकरणम्	403
वैश्वानराधिकरणम्	418

तृतीयपादे

द्युभ्वाद्यधिकरणम्	438
भूमाधिकरणम्	454
अक्षराधिकरणम्	470
ईक्षतिकर्माधिकरणम्	480
दहराधिकरणम्	488
प्रमिताधिकरणम्	516
देवताधिकरणम्	522
मध्वधिकरणम्	545
अपराधाधिकरणम्	552
प्रमिताधिकरणशेषः	567
अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम्	574

चतुर्थपादे

आनुमानिकाधिकरणम्	585
अपसाधिकरणम्	608

एतत्संपुटस्थसूत्राणां सूची

अक्षरमभ्यरान्तः ।	470	इतरपरामर्शात्स इति	498
अत एव च नित्य	533	ईक्षतिकर्मव्यपदे	480
अत एव च स ब्रह्म	381	ईक्षतेर्नाशब्दम्	139
अत एव न देवता	426	उत्तरत्रचैत्ररथेन	557
अत एव प्राणः	289	उत्तराच्चेदाविर्भूत	498
अत्र चराचर	362	उपदेशमेवाज्ञेति चेत्	312
अदृश्यत्वादिगुणको	404	उभयेऽपि हि भेदेनैव	397
अनवस्थितेरसंभ	385	कम्पनात्	567
अनुकृतेस्तस्य च	504	कर्मकर्तृव्यपदेशा	351
अनुपपत्तेस्तु न शारीरः	350	कामाच्च तानुमाना	241
अनुस्मृतेर्बादरिः	430	कल्पनोपदेशाच्च मत्वा	618
अन्तर उपपत्तेः	374	क्षत्रियत्वगतेश्च	556
अन्तर्याम्यधिदैवा	391	गतिशब्दाभ्यां तथाहि	495
अन्तस्तद्वर्गोपदे	262	गतिसामान्यात्	167
अन्यमावव्यावृत्तेश्च	478	गुहां प्रविष्टावात्मानौ	653
अन्यार्थश्च परामर्शः	502	गौणश्चेज्जात्म	150
अपि स्मर्यते	504	चमसवदविशे	609
अभिव्यक्तेरित्याश्म	429	छन्दोभिधानाज्ञेति	300
अर्भकौकत्वात्तद्यप	353	जन्माद्यस्य यतः	2
अल्पश्रुतेरिति चेत्	503	जीवमुख्यप्राण	330
अस्मिन्नस्य च तद्योगं	242	उयोतिर्दर्शनात्	509
आकाशोर्थान्तरत्वादि	574	उयोतिरूपक्रमात्	612
आकाशस्तत्तिद्रात्	252	उयोतिश्चरणाभि	292
आनन्दमयोभ्यासात्	181	उयोतिरपि भावाच्च	546
आमनन्ति चैनमस्मिन्	431	ज्ञेयत्वावचनाद्य	595
आनुमानिकमप्येतेषां	585	तच्च समन्वयात्	56

तदधीनत्वादर्थवत्	592	मान्त्रवर्णिकमेव च	234
तदभावनिर्धारणे च	558	मुक्तोपनृप्यव्यप	442
तदुपर्यपि बादरायणः	522	रूपोपन्यासाच्च	415
तद्वेतुव्यपदेशाच्च	233	वदतीति चेन्न प्राज्ञो	595
तन्निष्ठस्य मोक्षोप	155	विकारशब्दान्नेति	229
त्रयाणामेव चैवमुप	596	विरोधः कर्मणीति	529
दहर उत्तरेभ्यः	488	विवक्षितगुणोपप	347
धुन्वाद्यायतनं	438	विशेषणमेदव्यप	408
घर्मोपपत्तेश्च	463	विशेषणाच्च	366
घृतेश्च महिम्नो	497	वैश्वानरस्साधारण	419
न च स्मार्तमतद्ध	397	शब्द इति चेन्नातः	530
न वक्तुरात्मोप	320	शब्दविशेषात्	351
नानुमतच्छब्दात्	443	शब्दादिभ्योऽन्तः	424
नेतरोऽनुपपत्तेः	235	शब्दादेव प्रमितः	516
पत्यादिशब्देभ्यः	578	शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो	327
प्रकरणाच्च	363	शास्त्रयोनित्वात्	83
प्रकरणात्	445	शुगस्य तदनादर	552
प्रतिज्ञाविरोधात्	159	श्रवणाध्ययनार्थ	558
प्रसिद्धेश्च	497	श्रुतत्वाच्च	167
प्राणस्तथाऽनुगमात्	318	श्रुतोपनिषत्कृत्य	383
भावं तु बादरायणो	547	संस्कारपरामर्शात्	558
मृतादिषादव्यप	305	समाननामरूपत्वच्चा	535
भूमा सप्रसादादध्यु	444	सम्पत्तेरिति जैमिनि	430
मेदव्यपदेशाच्च	240	संभोगप्राप्तिरिति	356
मेदव्यपदेशाच्चान्यः	275	सर्वत्र प्रसिद्धोप	340
मेदव्यपदेशात्	444	सा च प्रशासनात्	472
मध्वादिष्वसम्भवाद	545	साक्षादप्यविरोधं	427
महद्वच्च	601	मुखविशिष्टाभिधा	37

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन	577	स्मृतेश्च	352
सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्	592	स्मृतेश्च	559
स्यानादिव्यपदे	376	स्वाप्ययात्	161
स्थित्यदनाभ्या च	445	हृद्यपेक्षया तु	517
सर्यमाणमनुमानं	422	हेयत्वावचनाच्च	158

अथ जन्माद्यधिकरणम्.२

श्रीभाष्यम्

किं पुनस्तद्ब्रह्म ? यज्जिज्ञास्यमुच्यत इत्यत्राह—

श्रुतप्रकाशिका

२.सूत्रम्—‘जन्माद्यस्य यतः’ । अथ शास्त्रकाण्टद्विकार्यायापवादोदिकाऽधिकरणरूपसंबन्धिभेदेन सप्तविधासु सङ्गतिषु सङ्गत्यन्तराणां स्पष्टपादधिकरणसङ्गतिमाह—किंपुनरिति । शास्त्रसङ्गतिर्हि वेदार्थविचाररूपतया स्पष्टतरा । वेदान्तार्थविचाररूपवाकाण्टसङ्गतिः, कारणविषयत्वाददिकसङ्गतिः, कारणविषयवानयः*तर्करूपत्वादध्यायसङ्गतिः अथो गन्धवच्छेदनिभ्रान्तेः पादसङ्गतिः । शास्त्रारम्भार्थ-पात्तेदिकासङ्गतिः, अतोऽवान्तरसङ्गतिः किंपुनरित्यादिभाष्येणोच्यते । जिज्ञास्य निवार्य * सक्तेनरपुरुषार्थतत्साधनपरित्यागपूर्वकं प्राप्यत्वेनोपायत्वेन च यज्जिज्ञास्यमुक्तमित्यर्थः । प्राप्यतया प्रापकतया च हि ब्रह्मापाततःप्रतिपन्नम् । * अनेन जिज्ञास्यमिति पदेन प्रणवेदप्रधानाद्यौपचारिकार्वाचीनब्रह्मशब्दार्थव्यावृत्तिः, तच्च व्यापनैकस्य लक्षणस्य वचस्पतयाऽपि हि सिद्धयति ब्रह्मशब्दवाच्य स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयगृह्ययोगि— ‘वृहति वृंहयति’ ‘वृहत्याद्वृंहणव्याच्य ब्रह्मेति परिपठ्यते’ इति श्रुतिस्मृतिनिर्वचनात् ॥

तत्र ‘ब्राह्मणोयै सर्वा देवताः’ ‘नकिरिन्द्रत्वदुत्तरः’ ‘अग्निस्सर्वादिवताः’ ‘एक एव रुद्र,’ ‘सोमः पयवे जनिता मतीनां जनिता दियो जनिता प्रथिव्याः । जनिताऽग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोतपिष्णोः’ ‘आपो वा इदं सर्वम्’ इत्यादिभिर्ब्राह्मणामोन्नादीनामपि सामान्यधिकरहितत्वप्रतीतिरर्थतया व्याकुलम् अतस्तेषु तापत्रयाह्वयजिज्ञास्य तत् ब्रह्म किंलक्षणकमित्यर्थः । सर्वेषां सामान्यधिकराहिव्ये प्रतीतेऽपि तद्व्याहृतमन्यतरवाक्यावगतचेत्यनादरणीयम् । तत्रप्रधानेषु सृष्टिप्रलयप्रकरणेषु यदेष निरतिशयगृह्यदुक्त तदेष जिज्ञास्यमित्यभिप्रायेणाह—‘यतोवा इमानि’ इत्यादिश्रुतिरितीममर्थं हृदि निधाय सूत्रकारेण जन्मादिपञ्च प्रणीतामित्यभिप्रायवतोच किंपुनस्तद्ब्रह्म यज्जिज्ञास्यमुच्यतइति नहि किंपुनस्तद्ब्रह्मे युक्तम् ॥

गृहार्थसमग्रः.

अथ जन्माद्यधिकरणम्.२

प्रथमसूत्रे अधिकारी निरूपितः । द्वितीयसूत्रे विषयनिरूपणपरम् । यद्यपि ‘ब्रह्मेतितत्वादिषयः’ (ता-टी) इति प्रथमसूत्रे ब्रह्मशब्देन विषयो निर्दिष्टः । अथापि ब्रह्मशब्दार्थव्यक्तिविशेषानिर्णयमन्तरा विषयनिर्णयो न सम्भवति । ब्रह्मशब्दार्थनिरतिशयगृह्यत्वे वेदवाक्येषु बहुषु व्यक्तिषु प्रतिपाद्यते । ‘अग्निस्सर्वादिवताः’ इत्यादिवेदवाक्यानि व्यासायैकदाहृतानि । व्यक्तिविशेषानिर्णयमन्तरा विषयनिर्णयसाधम्भवेन तदभिर्णयार्थं द्वितीयसूत्रमित्यभिप्रेत्य अवतारयति— किंपुनस्तद्ब्रह्म इत्यादिना । किंपुनजिज्ञास्यमित्यनभिधाय किंपुनस्तद्ब्रह्मेत्युक्त्या विषयः प्रथमसूत्रे उद्दिष्टः विशयनिर्णयः अत्रेति बोधितम्, कः कीदृशः इत्यादिजिज्ञासाक्रमे कइति जिज्ञासा प्रथमसूत्रे शान्ता । कीदृशइति जिज्ञासातन्वृत्तिः द्वितीयसूत्रे । उद्देशो लक्षण परीक्षा, इति क्रमे उद्देशः, प्रथमसूत्रे लक्षण द्वितीयसूत्रे कीदृश इति जिज्ञासा लक्षणेनैव शाम्भ्यति । किंपुनस्तद्ब्रह्म इति सूत्रे किंशब्दस्य ब्रह्मशब्दार्थताऽनन्वेदकव्याप्यधर्मप्रकारकजिज्ञासाविषयः अर्थः । किंशब्दस्य स्वसमभिव्याहृतपदार्थताऽनन्वेदकव्याप्यधर्मप्रकारकजिज्ञासाविषयं शक्तेः गदाधरादिभिर्निर्णयात् । व्याप्यधर्मश्च लक्षणमेव । एवञ्च

श्रीभाष्यम्

सू.१—जन्माद्यस्य यतः १.१.२

(जन्मादीति) सृष्टिस्थितिप्रलयम् ।

श्रुतप्रकाशिका

सूत्रमुपादत्ते—जन्माद्यस्य यत इति । प्रथम पद व्याचष्टे—जन्मादीति । सृष्टिस्थितिप्रलयमिति । अन्यत्पदद्वयं वाक्यार्थयोजनाया व्याख्यास्यते । प्रथमपदव्याख्यानस्य समाख्याननिर्णयार्थं वाक्यान्तरसापेक्षत्वेन वाक्यार्थयोजनायामन्तर्भावविशेषमशक्यत्वात्तस्य पृथग्यारूपानम् । सृष्टिस्थितिप्रलयमित्यत्र सृष्टिशब्द ऊपपत्तिपरः । ‘सृष्टिस्थित्यन्तकालेषु’ सृष्टिस्थित्यन्तरकरणीम्’ इत्यादिप्रयोगात् प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारवाचिशब्दानां व्यतिकरेण प्रयोगो ब्रह्मण एव निमित्तोपादानत्वाभिप्रायनिबन्धनः । सृष्टिस्थितिप्रलयमिति समाहारार्थे द्वन्द्वः । एकस्मिन्कार्येऽन्योन्यसापेक्षतया तुल्यनिष्पादकत्वेनाभ्यव्य इतरेतरयोगः—यथा दर्शपूर्णमासयोस्त्वमेव प्रति । अत्र समुदिताविवक्षा अयमेव समुदायविवक्षाया समाहारः । तत्कृतमेकवचनस्य नपुंसकत्वं च । अतोऽत्र सृष्टिस्थितिप्रलयमिति समाहारे द्वन्द्वःकृतः ॥

वाक्यार्थयोजनाया सृष्टिस्थितिप्रलया इतीतरेतरयोगद्वन्द्वःकृतः उभयोरपि फलैक्यात् । जन्मादीतीत्यनेतिकरणेन तत्रैकवचने तात्पर्यं गम्यते । तत्र पदार्थयोजनाया सृष्टिस्थितिप्रलयमित्येकवचनान्तपदेन सौत्रपदस्यैकवचनमनुसृतं तत्राप्येकवचनं सृष्टिस्थितिप्रलयानां समुदायो लक्षणं नयैकैकमिति ज्ञापनार्थम् । समुदायस्य लक्षणं च श्रुतिस्वरस्यादवसीयते—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रण्यमिंसंविशन्ति’ इत्यब्रवीह न प्रतिवाक्यं तद्वद्वेद्युक्तम् अन्यथैकतरलक्षणवैयर्थ्यं च स्यात् ॥

गूढार्थसंग्रहः

लक्षणमुत्वेन ब्रह्मरदार्यनिर्णयः द्वितीयसूत्रे इति विषयनिर्णयपरत्वमस्य सूत्रस्य सपक्षम् । एतेन शब्दसामान्यस्य सिद्धार्थे व्युत्पत्तिः प्रथमसूत्रे, ब्रह्मपदस्य व्यक्तिविशेषे व्युत्पत्तिः द्वितीये, इत्युभयोरैकपेक्षितत्वात् सिद्ध्यति । यद्योक्तमाचार्यपादैः—‘द्वाभ्यामादौ प्रतीतिप्रजननमुचितं सिद्धरूपे परस्मिन्’ इति ॥

अत्र अप्रत्यक्षवाक्ये ‘किंपुनस्तद्ब्रह्म’ इत्यनेन ‘अभीहि भगवो ब्रह्म’ इति वाक्यं, यत्तच्छब्दाभ्यां, ब्रह्मशब्देन, जिज्ञास्यमुच्यत इत्यनेन च ‘तस्मा एतन्नोवाच’ इति ‘यतो वा इमानि भूतानि’ इत्यादि ‘तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्म’ इत्यन्तविषयवाक्यं च विवक्षितप्रमत्तस्मगृहीतं भवति ॥

जन्मादीति सृष्टिस्थितिप्रलयमिति । ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इति श्रुतौ जनिघातुप्रयोगेण सूत्रे ‘जन्मादी’ युक्तम् । छान्दोग्ये—‘तदैक्षन् ब्रह्मा प्रजायय’ इति ‘तत्तेजोऽसृजत’ इत्यादौ जनिघातार्थस्यैव सृजघातुनाऽभिधानेन तदभिप्रायेण सृष्टिस्थितिप्रलयमिति भाष्ये उक्तम् । एतेन सद्विद्यावाक्यैकार्थ्यमानन्दमयविद्यावाक्यस्य सूचितम् । तेन ‘ईक्षेनेनंशब्दम्’ इत्यनेपक्रमे सद्विद्यावाक्यविचारः एतदभिप्रायेणेति बोधितम् । एवं छान्दोग्ये भूतत्रयकथनेऽपि अत्र तैत्तिरीये भूतपञ्चकोत्तया सद्विद्यायामेव भूतपञ्चकं विवक्षितमिति सूत्रकाराशयो व्याजितः । एवं सूत्रकाराशयाङ्गीकार एव ‘न विषदश्रुतेः’ इत्यादिसूत्रसङ्गतः । तत्राकाशस्योत्पत्तिनिरूपणेन ब्रह्मकार्यस्य साध

गूढार्थसंग्रहः

विधत्ते । एतन्मैत्रेय पूर्वं 'सोऽकामयत, बहुस्या प्रजायेयेति, सतपोऽतयत, सतपस्तप्त्वा, इदं सर्वमसृजत, यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा, तदेवानुप्राविशत, तदनुप्रविश्य, सच्चक्ष्यामवत्' इत्यादिश्रूयते । अत्रापि वक्ष्यमाणसृष्टिघातार्थ एव जनिघातार्थ इति सर्वसममम् । अत्र जनिघातार्थपठित एव सृष्टिघातार्थः, सृजेत्सकर्मकत्वात् । एवंचानुप्रवेशसहपठितसृष्टिघातिका जनिरेव जन्मादीत्यत्र जन्मशब्देन निश्चितेति सिद्धयति । अनुप्रवेश एव 'सच्चक्ष्यामवत्' इत्याद्युक्ताभेदे मूलमिति ध्रुवावेव व्यक्तम् । उपनिषद्वये बहुस्यामित्युक्तया जनेः भगवत्पर्यन्तत्वं स्फुटम् । सद्रिद्याया नामरूपव्याकरणश्रुत्या तद्वद्दीहृतम् । एव मृतकार्यदृष्टान्तकथनेन परिणाममुपादानत्वमापि ब्रह्मणः तत्र बोधितम् । अतश्च सद्रिद्याया मृतकार्यदृष्टान्तकथनेन 'बहुस्याम्' इत्युपयोज्यया अनुप्रवेशस्याभेदहेतुवाऽभिधानेन च परिणाममुपादानत्वमेव ब्रह्मणः उभयत्र विवक्षितम् । एतत्तात्पर्येणैव प्रकृत्यधिकरणे परिणामादिति वक्ष्यत । तत्र च 'सच्चक्ष्यामवत्' इतिश्रुतिः परैरप्युदाहृता । (श) भाष्यादिष्याख्यातृभिः कार्यात्मना परिणामः विवक्षितः सच मित्यापरिणामेऽप्युपपद्यते । सिद्धान्ते 'तस्माद्वा एतस्मात्' इत्यत्र प्रकृतिविशिष्टबोधकपदाभावेन उपादानकारणत्वविशेषा नैव सम्भवतीत्युक्तम् । भामत्या कल्पतरे च वाक्यकारसिद्धान्तः अयमेवेत्युक्तम् ॥

तथापि 'परिणामात्' इत्यस्य मित्यापरिणामबोधकत्वे नैव किञ्चिन्मानम् । कल्पतरुदाहृतवाक्यकारवाक्यानि न परमतसाधकानीति पूर्वाधिकरण एव प्रतिपादितम् । शुक्तिरजतादिदृष्टान्तः भामत्यादिपूतः । एतदर्थस्य श्रुतौ विवक्षितत्वे कारणत्वपरश्रुतावयव दृष्टान्तः नाभिहितः । किंच परमते रजतप्रति शुक्तिर्न विवक्षितोपादानम् । अपितु श्रुतयवच्छिन्नचिदेव, अस्मिन्ने न प्रमाणं न दार्शनिकसमतिश्च । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यत्र आत्मनःशब्दस्य व्यापकत्वेन वाच्यत्वेन कारणत्वानुगुण्येन सूक्ष्मचिदचिद्व्यापकब्रह्मण एवोपस्थित्या उपादानकारणताऽवच्छेदकरूप स्फुटम् । तस्मादित्यनेनास्य रूपस्य श्रुत्यन्तरप्रसिद्धत्वापि व्यक्तम् । एवंचाभेदमूलानुप्रवेशसहपठितसृष्टिघातार्थान्तर्भूतजनिरेव उपनिषद्ब्रह्मप्रमिता जन्मादीत्यत्र जन्मशब्देन विवक्षिता । एतेन कारणवाक्यानामेव परब्रह्मनिर्णायकत्वं अत्रैवाभेदनिर्णयात् । तैत्तिरीये पूर्वमुक्तभेद एव छादोग्ये उपक्रमे मृतकार्यदृष्टान्तानुसारेण 'सन्मूला' इत्याद्युक्तर 'तत्त्वमसि' इत्यत्रापि निवक्षित इति अभेदवाक्यानां न प्राधान्यं किंशु कारणवाक्यानामेवेति सिद्ध्या परोक्तात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वं निरवकाशम् ॥

एतेन 'उपनिषदिति वेदइत्यपीदं समभिवदन्ति महावचो महान्तः ।' 'सर्वत्रैव महागिरामुपनिषच्छब्दो भवेद्वाचकः वेदश्चायमतोऽन्यदस्य निकटं तेनात्र वेदादिगीः ॥' इति सखेयशरिरेकोत्तिरपि स्रजकृतशय्यप्रतिद्वैतैव । 'ब्रह्म विदामेति परम्' इति वाक्यस्य ब्रह्मपदार्थप्रत्यक्ष जगत्कारणत्वेन निर्णयपरप्रतिवचनवाक्यपेक्षया परसमतमहावाक्याना उक्तार्थस्य सुतरामसंभवात् । अभेदवाक्याना कारणवाक्योत्तरत्वेन उपक्रमे उपादानकारणतायाः प्रतिपादने तेनैवाभेदोऽपि साधितो भवतीत्युपक्रमेणैव विवक्षितार्थसिद्धेः हेतुत्वेन महावाक्याना प्राबल्यं न सम्भवतीति व्याख्येनैव निर्धारितं भवति । एवमर्थविशेषबोधनार्थं 'यतोवा' इति श्रुत्यनुसारेण सृजे जन्मशब्दप्रयोगोऽपि एतच्छ्रुतिपूर्ववाक्यश्रुत्यन्तरार्थपर्यालोचनेन जन्मशब्दार्थनिर्धारणाय सृष्टिस्थितिप्रवृत्त्यमिति सृष्टिशब्दः प्रयुक्तः । श्रुतौ 'येन जातानि जीवन्ति' इति जीवघातः प्रयुक्तः 'जीवन्ति प्राणान् चारयन्तीति परेषा (उ) भाष्यम् । एवम् 'इमान् ब्रह्मादिस्तन्मवर्त्यन्तानि भूतानि जायन्ते' इत्यर्थः इति च । बहुत्र सर्वभूतशब्दः श्री. भा. प्राणिपरः परैर्योऽख्यातः । श्रुतौ जीवघातप्रयोगेण शरीरसबद्धजीवरूपाय प्रताप्या अत्र जीवविधया स्फुटा । छादोग्ये 'अनेन जीवेन तमनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यत्र तैत्तिरीये 'तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य' इत्यत्र च अन्विष्युपसर्गेण सर्वव्यापकस्य प्रवेशः परिमितकार्याणां परिणामकाले तादृशपरिणामविशिष्ट

श्रीभाष्यम् तद्गुणसंविज्ञानो वदुन्नीरिति श्रुतप्रकाशिका

नच समुदितलक्षण व्याप्यत्वाभावात् । नहि जगदु पक्षे निमित्तापादानभूत स्थित्यादिकारणत्वव्यवच्छेदो किमपि वक्ष्य-
स्तीति चेत्—सत्यम् व्यपञ्चयाम् नेष्यते । तथाऽपि श्रुत्यनुरोधा स्वकारेणैवमुक्तम् । श्रुतिश्च 'तद्विजिज्ञासस्व' इति विशि-
ष्टितोपासनोपवागिनिरतिशयबृहच्चिपरीतादृष्टशङ्काव्यवच्छेदार्थे समुदायमाह—शङ्कितव्यवच्छेदेनापि हि सप्रयोजनत्व-
स्यात् लक्ष्याकारोपरीतशङ्कानिराकरणेन विना लक्ष्याकारनिश्चयायोगात् । नच जन्मादिवैक्यकारणव लक्ष्याकारोपरीत-
तशङ्कानिराकरणममम् । तथाहि उ पक्षिकारण वेऽभिहितेऽपि स्थित्यादिकारणत्वनचेत् तदनुगुणज्ञानशक्तिरिहात्, स्थितिप्र-
लब्धकारणभूतवक्ष्यवन्तरसन्नायश्च जन्ममात्रकारणस्य निरतिशयबृहत्त्वं न स्यात् । मुक्तेर्लघ्वान्तर्भावामोक्षप्रदयोग्यस्यैव
प्राप्यत्वाच्च, मोक्षप्रदवप्राप्यवानुगुणैर्गुणैश्च बृहत्त्वं न । अतो जन्मकारणवमानस्य समस्तवस्तुव्यवच्छेदक्षमवऽपि जन्मादि-
समुदायकारणत्वस्यैव निरतिशयबृहत्त्वं नैपयिकवात् सृष्टिस्थितिप्रलब्धसमुदायकारणव लक्षणमिति ज्ञापितम् ॥

समुदायस्य लक्षणमभिहायिवक्षित जन्मादीति ब्रह्महेतुस्यपदार्थप्रधानत्वेन जन्मनोऽन्तर्भूतवादिष्वह—तदुक्तेति ।

गूढार्थसमह

व्याप्तितापयेण प्रयुक्त इति निश्चीयते । व्याप्तिश्च स्थित्यर्थः । जन्मादीत्यत्र जन्मशब्द अनुप्रवृत्तकालिकजने निवक्षितोऽपि
व्याप्तिप्रतीत्या व्याप्तिफलभूतस्थितिरिव आदिशब्दाभ्यन्तया घृते विवक्षित इत्यभिप्रेत्य सृष्टिस्थितिप्रलब्धमित्यत्र स्थितिशब्दः ।
अन्तर्भावमिदृशसत्तानुवृत्तिलक्षणा स्थिति बहिर्भूतमातापितादिमुनेन इष्टानिष्टप्रातिपद्विहारलक्षणा स्थितिश्चेति द्विविधा
स्थितिः अन्तर्बहिर्व्याप्तिफलभूताऽऽन विवक्षिता । एतां स्थितिद्वयस्यैव एव जीवभाववर्धप्रमाणधारणमिति प्रसिद्धम् । व्याप्त-
अनुप्रवृत्तार्थे 'यन्मूर्तेषु वसत्यपि, सर्गानुग्राहकत्वेन' इति (ब्र वि) उपनिषदि प्रसिद्धम् । श्रुतौ वास 'अन्तर्बहिश्चत-
त्सर्वं व्याप्य नारायणस्थित' इति श्रुत्यन्तरानुवारात् व्याप्तिविगन्धन श्रुतौ जन्मस्थितौ क्रमेणोक्तया प्रयन्तीत्यत्रैव
प्रलये विवक्षित इति परे नवीना अपि । 'अभिगच्छन्ति' इत्यत्र मुक्तिनिवक्षितेति नवीना । वस्तुतस्तु 'ब्रह्मवि-
दामोतिपरम्' इति प्राप्यवेनात्तरक्षण एवान् कारणलक्षणस्य निवक्षितत्वेन प्रयन्तीत्यत्र घातो आप्रोतिष्ठमानार्थकत्वेन
च प्रयन्तीत्यत्र प्राप्तिरेव विवक्षिता । प्राप्तिश्च मुक्तकहेति पूर्वमेव निर्णीतम् ॥

घातो प्राप्त्यर्थप्रसिद्धयभावेन उपसर्गैरल्लेख्यार्थो तरप्रतीतिरावश्यकतया 'प्रयन्ति' इत्यत्र घातोरेव प्राप्यवर्धेप्रति-
द्वया तत्र प्राप्तिविवक्षण स्वरसम् । अत्र 'अभिगच्छन्ति' इत्यत्र लय इत्येव विवक्षितम् । प्रयन्तीत्यत्र लय अभिग-
म्य तत्स्यत्र मुक्तिश्चेति विवक्षा न युक्ता । सृष्टिस्थितौ कर्तृणामूलकत्वेन सृष्टिवाक्यानां सापेक्ष्यमिति प्रागेव निरूपितम् ।
कर्तृणामूलकत्वपर्यवसानेन मुक्तावेति कर्तृणामूलकावान्तरफलप्रतिपादनानन्तर परमप्राप्तिवादनमेव युक्तम् । मुक्तेरात्य-
न्तिकत्वमेवैनापि व्यवहार आत्यन्तिकत्व तदतिरेकत्वमप्येकवच्छेदघटितवाक्य एव सङ्गीतइति 'अनिशविशन्ति'
इत्यत्र विवक्षितप्रलय एव सृष्टिस्थितिप्रलब्धमित्यत्र प्रलयशब्दाद्यः । सृष्टं जन्म स्वविपर्यन्तत्वेन सृष्टिवाक्यानां प्राधान्यं अभे-
दवाक्यानां चाप्राधान्यं हरीकृतं भवति । 'अभिगच्छन्ति' इत्यत्र सुविचारक्याऽस्तीकारत्वस्य अपि सिद्धान्त उक्तार्थप्रतिपत्ते-
नानुपपत्तिः । 'जन्मादीति' नपुंसकलिङ्गानन्देशानुसारं सृष्टिस्थितिप्रलब्धम् इत्युक्तिः ॥

तदुपमविज्ञानो वदुन्नीरिति । जन्मादीत्यर्थे निवेद्य । एतद्गूढाहस्यपदार्थप्रधानतया जन्मन अप्रबोध

श्रीभाष्यम्

(अस्य) अचिन्त्यविविधविचित्ररचनस्य नियतदेशकालफलभोगब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षेत्रज्ञ-
मिश्रस्य जगतः (यतः)

श्रुतप्रकाशिका

तत्राचिदशौचेच्यमाह—अचिन्त्येत्यादिना पदेन । जीवकर्तृकतया चिन्तयितुमशक्यत्वमचिन्त्यत्वम् । आकाश-
वाय्वादभेदेन रिशक्षयम् प्रत्येक तत्तच्छ्रष्टव्यादुल्लेखेन विनिर्णयम् ईदृशरचनस्येत्यर्थः । अत्र रचना सस्यानम् । अथ
विद्वैचिन्त्यमाह—नियतेति । अस्मिन्देशे अस्मिन्काले इदंफलमेव भोक्तव्यमिति नियमो ब्रह्मादिपिपीलिकान्तानामविशे-
षेण भवति । ब्रह्मणोहि स्वमानपरिमितवर्षशताधिक जीवितु अण्डान्तरे प्रपञ्चमण्डाधिपत्यादधि फल भोक्तुं चाशक्यम् । एव
विद्विद्वैचित्रीकथनेन क्षेत्रज्ञभाजस्य कर्तृत्वानुपपत्तिस्सूचिता ॥

तृतीय पदमुपादत्ते—यतइति । पूर्वस्य पदस्य श्रुतिविश्रुत्याऽनुसारेण व्यख्यानं कृतम् । अत्र तु तादृशपदभ्रमणभा-
वेऽपि कथमनेकविशेषणोक्तिः । 'यतो' 'येन' 'यत्' इति प्रसिद्धाग्निर्देवोहि प्रापकवाक्यसापेक्षः तत्र प्रापकवा-
क्येषु जगत्कारणत्वविशेषणविशेषणविशिष्टो योधर्मिविशेषणः तादृशविशेषणविशिष्टस्त एवान् श्रुताय-
उद्देशेन रिशक्षितइति सूत्रकाराभिप्रायइति कृत्वा तत्तद्विशेषणविशिष्टतद्वर्मिविशेषणपरत्वं सौत्रस्य यतशब्दस्योक्तम् । यतः
इत्यत्र * तामिदं प्रत्ययस्य सार्वत्रिभक्तिकत्यादिभक्तयन्तरशङ्का स्यात् तेन जगज्जन्मादयो यत्र भवन्तीति देशकालादिवदधि-
करणयमेव ब्रह्मलक्षणमित्यपि शङ्कितुं शक्यम् । * एव तसिलेप्येकद्विवचनसाधारणता कारणवाक्येषु सङ्ग्राह्यनेकश-
ब्दैरभिधानाच्च कारणानेकत्वशङ्का स्यादिति तदुभयव्युदासार्थं यस्मादित्युक्तम् ॥

गूढार्थसङ्ग्रह

मेव पृथगप्रयोगत्वात्कार्यार्थया सत्तया प्रवर्तितव्यमिति सर्वशब्दस्यापि सा सिद्धयति । यथा 'देवदत्तशालाया ब्राह्मणा
आनीय-ताम्' इत्युक्ते देवदत्तोऽपि यदिब्राह्मणो भवति स्वशालास्यश्च तदा सोऽप्यानीयत एव' इति ॥

अत्र उद्योतः—'उपलक्षणानीति । प्रकारतया अन्वयिनीत्यर्थः । कार्ये सविज्ञानमिति । तस्य द्वेषा क्वचिद्विशि-
ष्टस्य क्रियाया सन्नितानमात्रेण यथा क्रियायोगामावेऽपि शृङ्खलासक्त भोजयतीति । क्वचित्तु विशेषणस्यापि क्रियायोगेन
यथा शृङ्खलासक्त पश्येति । कार्ये यत्र तद्भावभावि तत्र तद्गुणत्वमित्यर्थः फलितः । एव तद्गुणसविज्ञाने तद्विशिष्टस्यैतान्वय-
अन्वयं तदुपलक्षितस्यैव्यपि भेदः अयशब्दशक्तिसम्भावगम्योऽन्तर्भावः कार्य-य कार्यसञ्चितित्वं वा । एव च यत्र तयोऽग
समवायान्तरसम्बन्धेन सत्र-ध्य-यपदार्थसत्र तद्गुणः । अन्यत्रातद्गुणइत्युक्तं इतिगोलाय । ननु प्रकृतेन न सयोगो नापि
समवाय इत्यत्राह—इहापीति । एवच समवायेन सत्रनिधनोऽयपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमित्यर्थः' इति ॥

'इमानि भूतानि' इत्यत्रेदंशब्दप्रयोगेण तदनुसारेण 'अस्य' इति इदशब्द एव सूत्रे प्रयुक्तः । 'इदमस्तु स-
जिह्वम्' इति महाभाष्यानुसारेण बुद्ध्या सजिह्वपरः इदशब्दः तत्तत्प्रमाणसिद्धपर्यवसितः । 'भूतानि' इत्यत्र भूत
शब्दः पञ्चमहाभूततात्पर्येण न प्रयुक्तः इमानीत्यस्य वैयर्थ्यात् । किंतु योगेन परिणामिकार्यसामान्यपर इत्यभिप्रेत्याह—
अचिन्त्यविविधविचित्ररचनस्येत्यादि । परंपरेण श्रुतौ ब्रह्मादिस्तम्बवर्ग-नाविवक्षा उपनिषद्भाष्ये उक्ता । सूत्रभाष्येऽपि
रूपाभ्या व्याकृतस्य अनेककर्तृमोक्तसमुत्पत्तय मनसाऽप्यचिन्त्यरचनरूपस्य' इत्युक्तम् । एतन् जीवानामपि कार्यके-

श्रीभाष्यम्

यस्मात्सर्वेभ्यराशिरित्यहेयप्रत्यनीकस्वरूपात्सत्यसङ्कल्पात् क्षानानन्दाद्यनन्तकल्याणगुणात्

श्रुतप्रकाशिका

उपायतयेत्येतयाऽपि जिज्ञास्य वे कारण-वेचोऽयुक्तानि तत्तत्प्रापक्याक्यसिद्धान्त्येतच्छ्रुतिविशितानि विशेषणानि दर्शयति । सर्वेत्यादिना । तिस्रो मूर्तयो असाः ब्रह्मादीनि वादप्रकाशयतः । प्रधानपुरयोः कारणतः केपाचिन्मतम् ईदृशं न्यूनाधिकतत्त्व-पक्ष-उद्देश्यं 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' 'सकारणं करणाधिपाधिप' इत्यादिभ्यस्तुभारेण सर्व-भ्रादि-युक्तम् । कारणताकथ्येणभूतशोषकताक्यसिद्ध जिज्ञास्यत्वोपयोगिन चिदचिद्भ्यामर्तकाकारमाह—निमित्तलक्ष्यप्र-त्यनीकस्वरूपाविति । निमित्तशब्देनानिर्गतहेयाप्यद्भासिकाशब्दितहेया, हेयार्थविगाकाशयाश्च विधातिताः । हेया ईदृशेति तदियुक्तारं व्युदस्येन प्रत्यनीकशब्देन प्रत्यनीकभेदगदुपादानं च नोपपद्यत इत्यत्राह—स्वरूपादिति । अत्रा रक्षहेयसंबन्धो व्युदसः ननु सद्भावरूपार्थः । हेयप्रत्यनीक-त्रे विशेषणाद्येऽपि हेयासम्भारः तत्संबन्धयोरपि वात् स्वप्रति-कृत्योपादक-तायोगाद्येत्प्रमाह—सत्यसङ्कल्पादिति । स्वसङ्कल्पातुल्य हेयसंबन्ध सन्निधेत्तु तद्वियोगकं कर्तुं समर्थः । नच हेय सन्निधिरपेक्षया हेय तत्सङ्कल्पनिवृत्त्यर्थेन तन्नीलारसात्वादिति भावः । सत्यसङ्कल्प च हेयप्रत्यनीकस्योपादक, कार-ण-जिज्ञास्य योऽपयोगि च । हेयप्रत्यनीकसत्यसङ्कल्पादिनि पदद्वयेन 'अपहृतपाप्मा' इत्यादिवाक्य स्मारितम् ॥

जिहास्य-चोपयोगिनः । धर्मस्वरूपस्य कल्याणतामाह-ज्ञानेति । आनन्दस्य स्वानुकूलत्वम् । आदिशब्देन सत्यवमानस्य च विवाञ्जनम् । हेयप्रत्यनीकत्वं पूर्वमुक्तं ज्ञानानन्देति भासप्रचाननिर्देशः । 'त्येकयोर्द्विषधनेकवचने' इतिनू ज्ञानानन्दसत्यत्वानि न प्रादेशिकानीत्यनन्तशब्दार्थः । आदिशब्दानन्त्यस्य एहीतवेऽपि सर्वव्यापित्वस्य कालानन्त्यकथनं नित्यत्वस्य सार्धात्रिकत्वकथनं सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहंत्वस्य च नित्यत्वकृत्प्रदेशवृत्ति-त्वकथनं सतिरुद्धम् । कल्याणत्वमन्येषामनुभवेतृणामप्यनुकूलस्य ज्ञानत्वादयः यस्य कल्याणगुणा यस्य तस्मादित्यर्थः यथा प्रमाऽऽभये दीपे प्रभाविना आश्रयाशस्यैव चतुरङ्गुल्यवस्थावत्तोल्यख्यगुणा तथा नष्टाणोऽपि ज्ञानवानन्दवत्सदे कवचरूपानि स्वहृत्स्य गुणा । धर्मिणो धर्मस्य च ज्ञानत्वे व्यतिभेदादविवेचः । धर्मधर्मिणोऽस्साधारणाकारो ज्ञानवानन्द-त्वादिः यथा नरस्यैव सत्ता राक्षो नराः परिकरा इत्युक्ते व्यतिभेदादविवेचः नरत्वोभयसाधारणाकारः तद्वत् ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

विनिवेद्यासिद्धः । श्रुतौ 'यत' इत्यत्र यञ्ङदस्य प्रापकश्रुत्यन्तरप्रमाणसिद्धार्थबोधकत्वेन सूत्रे 'यत' इत्यप्रापि एवार्थो निवक्षित इत्यभिप्रेत्य 'यतः यस्मात्सर्वेष्वन्तरात्' इत्यादिभाष्यम् ॥

‘ किं कारणं प्रदत्तं देवानामशक्तिम् ’ ‘ क्षरं प्रधानममृताक्षरहृदः क्षराभ्यानावीक्षते देवप्रकः ’ ‘ प्रधानस्येश्वरपतिर्गुणेशस्ससारमोक्षस्थितिज्ञःवेहेतुः । ’ ‘ सत्कारणं करणाधिपाधिपः ’ ‘ वक्ष्ये देवे पराभक्ति — प्रकाशन्ते महात्मनः ’ इत्यादि श्रुत्यभिप्रायेण यस्मात्सर्वेश्वरादिति । ईश्वरत्वमात्राधिक्येन भ्रमनिरासय ‘ यद्वैश्वदेव जगते नित्यमेव नाम्ने हेतुर्विद्यत ईशानाय ’ ‘ निरवयवं निरञ्जनम् ’ इत्यादिश्रुत्यभिप्रायेणाह — निरपिच्छह्रियप्रत्यक्षीकस्वरूपादिति । ‘ अपहृतपात्रा ’ सत्यकामसत्यसङ्कल्पः, इति श्रुतिविरोधेन निर्गुणश्रुतिः प्रागुक्तदिक्षा (प्रथमाधिकरणोपादिदत्तदिक्षा) गुणसामान्यं न निषेधात् किंतु गुणविशेषमपेक्षितं ता पर्येण सत्यसङ्कल्पात् शानानन्दायनन्तकल्याणगुणगणादिभ्युत्थम् । ‘ सर्वसाध्वेश्वरादिति

श्रीभाष्यम्

सर्वेशात्सर्वेशक्तेः परमकारुणिकात्परस्मात्पुंसः सृष्टिस्थितिप्रवृत्त्या-प्रवर्तन्ते तद्वहेतिसूत्रार्थः

श्रुतप्रकाशिका

धर्मभूतज्ञानवत्तामाह—सर्वज्ञादिति । सर्वज्ञत्वं निमित्तलोपोयोगि सर्वज्ञात्त्वं मुपादानलोपोयोगि, अनेन चिद-
चिच्छरीकत्वमभिप्रेतं भवति अन्यलोपोपादानलोपोयोगात् । किञ्च सर्वज्ञतामुपासकापेक्षितं तत्प्रतिबन्धतेन्निरसनप्रकारशानो-
पयोगि, सर्वज्ञात्त्वं तादृशोपनिरसनोपयोगि । परमकारुणिकत्वं च जिज्ञास्यत्यकारणलोपोयोगि प्रवृत्त्यदशायात्मकस्य
चेतनजात निरीक्ष्य दययाहि सृष्टिः * सञ्चितसौलभ्यं च दययैव यथा ' माता पिता भ्रातानिवासदृशरणं सुहृद्भति-
नारायणः ' इति ॥

ईदृशेश्वरउपायभूतः । उपेयमन्यदित्यत्राह—परस्मादिति । अत्र माताभित्यनुसन्धेयम् । देवताविशेषनिर्णयार्थ-
माह—पुंसइति । कारणज्ञानेषु ' छागोवा मन्त्रवर्णात् ' इति न्यायात् सद्गतात्मादिसामान्यशब्दानां पुरुषान्नायणादिति
विशेषपर्यवसायित्वात् सर्वश्रुतीनां नारायण एव पर्यवसानभूमिरिति ' यतो वा इमानि ' इत्यादिश्रुतेर्हृदयमिति सूत्रका-
रस्य भावइति भाष्यकाराभिप्रायः । पुंसइत्यनेन कारणभूतस्य वस्तुनस्त्रिपादभूमिस्वमपि सूचितं पुरुषसूक्ते ' त्रिपाद-
स्यामृतं दिवि ' इति अत्रणात् । सूत्रार्थं हाते । अक्षरार्थस्तात्पर्यार्थश्चेत्यर्थः ॥

ननु यदीश्वरो लिङ्गविधितः तर्हि तदसाधारणसर्वज्ञत्वादिप्रतिपादकसत्यज्ञानादिवाक्यानादरेण जन्मादिकारणत्व-
किमर्थं सूत्रितम् । उच्यते गुणैस्वरूपस्य लक्ष्यमाणत्वे तद्वेष्यया बहुविधया विभूतेरुपास्यानन्तर्भावः प्रतीयेत सर्गादिवि-

गूढार्थसंग्रहः

परभाष्येऽशुक्तम् । ' यस्यैव सर्वज्ञत्वं ' इत्यत्र सर्वज्ञत्वं, ' पराऽस्य शक्तिर्विविधैः रूपैः स्वाभाविकी शानशक्त्या च ' इत्यत्र श्रुतौ उभयत्र प्रतिपादितम् । सृष्टिवाक्यानां प्रयोजनाभावात् ' फलवत्प्रतिपादकं तदङ्गम् ' इति न्यायेन अमेद-
वाक्यशेषत्वेन आत्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वमिति भ्रमनिरासाय—परमकारुणिकादिति ॥ उत्तरत्र एते ' लोकवत्तु लीलकै-
वस्यम् ' इत्यादौ स्वप्रयोजनपरप्रयोजनयोरभिधानेऽपि अन्तर्यामित्यस्य मुक्तिपर्यन्ततायाः ' हन्ताहम् ' इत्यादिश्रुतिभि-
द्वयेन ' हार्दातुल्यहृत्तद्वाताधिक्या ' ' संप्रसाविर्भावंस्त्वेन शब्दात् ' ' अनादृतिश्च शब्दात् ' इत्युपसंहारेऽशुक्तस्य फलस्य
' जन्माद्यस्य यतः ' इति सूत्रेऽपि निवृत्तित्वेन उपक्रमोपसंहारयोरैकस्य शक्तिकारमतएवेति बोधनाय परमकारुणि-
कात् इत्युक्तम् । ' यत्प्रत्यक्षमिदं विद्वन्ति ' इत्यत्र सृष्टेः मुक्तिपर्यन्तफलप्रतिपत्तिः स्फुटा । उत्तगुणाविशिष्टस्यापरब्रह्माद्यमे-
वेति भ्रमनिरासाय परस्मात् इति । ' तत्त्वोपनिषद पुरुषम् ' इति श्रुत्या पुरुषस्योपनिषत्तात्पर्यत्रियत्यवमित्यभिप्रेत्य ' पुंसः ' इत्युक्तम् । पुरुषश्च वामुदेवएवेति पूर्वाधिकारेण एवोक्तम् । ' स्वरेण सधयेयोगम् ' इत्युपनयम् ' सर्वभूताधिवास च
यद्भूतेषु वसत्यपि सर्वानुग्रहकारेण तदस्म्यहं वामुदेवः ' इति ब्रह्मविन्दूपनिषदुपसंहारे उक्त्या नादार्थं वामुदेव एवात्र
विवाक्षितः । तेन अकारोकारमकारार्थानां ब्रह्माविष्णुश्रुत्याः सृष्ट्यादिषु ऐकैकत्वं तेन त्रितयकतृत्वं न सम्यक्तीति त्रिगु-
नार्थं विवाक्षितइति शङ्काया नावकाशः । व्याप्तिसृष्ट्यादावत्र त्रिमूर्तीनां हेतुद्वयं न समष्टिसृष्टौ, अतः समष्टिसृष्टिपथव-
' दार्थां अपि ' इमानि भूतानि ' इत्यत्र अभिप्रेता इति व्याप्तिसमष्ट्यादिपदार्थकतां वामुदेवोऽत्र त्रितयित्यवमित्यभिप्रेत्य ' पुंसः ' इत्युक्तम् । तदन्तेदाह—तद्वहेति सूत्रार्थइति । ब्रह्मविज्ञातेति समासघट्टकब्रह्मस्य पृथक्करणेनागुप-
क्रममभिप्रेत्य तदङ्गशुक्तम् । श्रुतायामि यतो येनोपक्रमेण तदङ्गं पुरुषाद्वारणं च अवस्यार्थः श्रुत्यनुगुण इति भावः ॥

श्रुतप्रकाशिका

पयभूतयाद् रिभूत्या स्वस्वे लक्ष्यमाणे तन्नियमनधारणानुपेक्षितत्वादेव गुणानन्तर्भागे न शक्यशङ्कः । अतो गुणानामिव
 * रिभूतेश्च जिज्ञास्यान्तर्भागापनार्ये जन्मादिलक्षण विभूतेश्च जिज्ञास्यान्तर्भावः * उपासार्त्रिप्यत क्रतुन्यायाभ्या
 सेत्यनि ॥ नन्वेवमपि कृत्स्नविभूतेजिज्ञास्यान्तर्भागे न सिद्ध्यति त्रिपादिभूतेर्जन्मावस्थृष्टत्वात् । मैवम् । तस्याः जन्माद्य
 शृष्ट्येऽपि 'यः प्रपन्ति' इति प्रलयवाक्यस्य यच्छब्दनिर्दिष्टे मुक्तप्राप्ये ब्रह्मण्यन्तर्भावसिद्धेः । तथाहि 'प्रपन्ति' इत्ये
 तद्विशेषेणात्यन्तिकलयरूप मोक्षमपि प्रतिपादयतीति यच्छब्देन मुक्तप्राप्यतयाऽपि ब्रह्मनिर्दिष्टं भवति । प्राप्याकारवि-
 शिष्टं च ब्रह्म प्रमाणान्तरसिद्धमिहानुगते । प्रमाणान्तराणि च रिभूतिद्वयविशिष्टं ब्रह्म प्राप्यं वदन्ति ; प्राप्याकारस्यो-
 पास्य च तत्क्रतुन्यायसिद्धं तदत्र लक्षणान्भूतेन लयाद्येनोपलक्षितायास्त्रिपादिरभूतेरपि जिज्ञास्यान्तर्भावसिद्धिरनुताभवति ॥

ननु यत इति सूत्रपदस्थायाः पञ्चम्या उपादानार्थत्वात् ब्रह्मोपादानमिति निमित्तान्तरसङ्गात्वात् 'उपादानं तु
 भगवान्निमित्तं तु महेश्वरः' इत्युक्तयोमानानपक्षकारकाः प्रसज्यते । नैवम्—यत इति पञ्चम्या हेतुमात्रविषयत्वात् * हेत्य-
 र्थव्यं च जनिस्थितिलयसाधारणत्वाद्वाद्यगम्यते । ननु 'जनिकर्तुं प्रकृतिः' इत्युपादानसंश्लेषानवत् स्थितिकर्तृत्वस्या-
 नस्योपादानसंज्ञाविषयमवश्यमेव, तस्मादिय * हेतो पञ्चमी । ततश्च निमित्तोपादानयोरेकभयोरपि हेतुत्वाविशेषात्, यत-
 इति पदेनोभयविधकारणत्वमपि शोटीकृतं भवति । 'यतोवा इमानि' इत्यादिवाक्ये यत इति पदस्योभयविषयत्वात्
 योऽनपदस्यान्युभयविषयत्वोपपत्तेः ॥

ननु 'यतोवा इमानि' इति वाक्ये यतो येन यदिति यच्छब्दस्यावृत्तत्वात् इति पदस्य जनिस्थितिलयसा-
 धारण्यं नास्तीति तत्र यत इति पञ्चमुपादानमात्रविषया, जायन्त इत्यनेनैवा-गत्वात् । पञ्चम्यर्थोहि 'जनिकर्तुं प्रकृतिः'
 इत्येव प्रतीयते, किंतु हेतुमात्रविषयाया अपि योऽनपदपञ्चम्याऽस्तुतिवाक्यस्य पञ्चम्यभिहितोपादानरूपहेतुविशेषे पर्यवसानस्यात्
 सूत्रस्य श्रुत्यैकाग्र्योपपत्तेः । अतश्च्युतिद्वयोरपि पञ्चम्या उपादानमात्रविषयत्वात् ब्रह्मोपादानं ननु निमित्तमिति । नैवम्
 सुनौ यत इति पदस्य जनिस्थितिलयसाधारण्योपाभावेऽपि यच्छब्दस्यानुगतरूपत्वात् दनुवादस्य च प्राप्यकाक्यस्यपेक्षतया
 ताद्विद्वद्धार्यरत्नासम्भवात् । प्राप्यकाक्येण च 'एकमेवाद्वितीयम्', 'तदेकैत बहुस्याम्', 'तत्तेजोऽसृजत' इत्युपादा-
 नभूतस्यैव ब्रह्मणो निमित्तान्तरं निमित्तत्वादेव जगद्रूपं 'बहुस्याम्' इति सङ्कल्पमुत्तया यथासङ्कल्पं तत्कर्तृत्वस्यैव
 प्रतिपादानात्तदनुवादिनि लक्षणवाक्ये यत इति पदमुभयविषयम् । श्रुत्यनुविधायिनाञ्ज-मस्थितिलयसाधारण्यं वाच्यं सौत्रं च
 पदमुभयविषयमेवेति निमित्तान्तरत्वादेव वेदविद्वत्त्वादानदरणीय एवेति ॥

एतत्तर्हि प्रकृत्यधिकरणवीनरूपस्य स्यादिति चेन्न तर्हि निमित्तोपादाननैवस्य श्रुतिप्रतिपाद्यं च समर्थ्यते अथ तु नि-
 मित्तोपादाननैवसिद्धत्वाकारणे तस्योभयविधकारणत्वस्य लक्षणत्वानुपपत्तिः परहित्यत इति वैषम्यात् । * नन्वीश्वर एव
 ब्रह्मैव सत्यज्ञानादि लक्षणत्वेन यत्तत्तन्नु जन्मादि ईश्वरस्य सर्वविधकारणं वायोगात् । निमित्तकारणमुपादाननैवमेव हि
 वेदान्तेषु मतम् । तस्मादीश्वरादतिरिक्तं ब्रह्ममुपगच्छते । भेदभेदवादिनोऽनुब्रूलिपि जन्मादिलक्षणकथनम् ॥

नैवम्—चिदचिद्विशिष्टतया सत्यसङ्कल्पतयाचेतस्यैव बहुस्याभितीक्षणक्षमत्वेन सर्वविधकारणं बोधयते । सन्मा-स्य
 चिन्मात्रस्य सत्यसङ्कल्पत्वायोगादीश्वरस्य च ब्रह्माशतयाऽप्यस्ततयाचामित्तस्याद्यान्तराभ्यस्तान्तरसमानाधिकरणशब्दा
 व्याख्यायोगाच्च । भेदाभेदपक्षे मृधावादिपक्षे च 'बहुस्याम्' इति सङ्कल्पपूर्वकारणत्वं नश्यत इत्येतल्लक्षणं परेपामेवातु
 परमम् । किंच बुभुक्षितस्य लक्षणं वाच्यम् बुभुक्षितचोपास्यम् ईश्वरचोपास्यं प्राप्यम् । * उपासनं च विशिष्टविषय
 उपासार्त्रिप्यस्य वदयमाणत्वात् । * प्राप्तिश्च विशिष्टविषया यथोपासनमात्रव्याप्तत्वात् । जन्मादिचोपास्यलक्षणं 'तद्वि

श्रीभाष्यम्

‘भृगुर्वै वारुणिः । चरणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्म ’ इत्यारभ्य ‘यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्य तद्ब्रह्मेति’

श्रुतप्रकाशिका

जिज्ञासस्येति’ प्रतिपादनात् । सत्यज्ञानादितु विशेष्याश्रय्य लक्षणं नतु विशिष्टस्य अतो विशिष्टस्यैवोपास्यत्वाविज्ञास्य ब्रह्मलक्षणं जन्माद्येव । यतइत्यस्यानुवादरूपत्वात् ‘विजिज्ञासस्येति’ जिज्ञास्यत्ववचनाच्च, जिज्ञास्यत्वोपयोगिः शोधकवाक्यार्थश्च यच्छब्दे गर्भिणः । तस्मात्प्रसादित्यादिविशेषणानुष्ठानं ॥

अथ जन्मादीनां लक्षणत्वे तत्र जन्मनोऽन्तर्भावः तथापि समुदितस्य लक्षणत्वे च किंते प्रमाणमित्याकांक्षायां सूत्रकारैरिष्यन्तानामिमेता श्रुतिं दर्शयति । भृगुरिति । * शास्त्रं प्रणाल्याविषय ‘यतोवा इमानि’ इत्यादिमात्रे उदाहर्तव्येऽपि अर्थमादरूपता पर्याल्लिङ्गापनार्थं, प्रकरणस्य ब्रह्मोपक्रमत्वेनानन्यपरत्वज्ञापनार्थं च भृगुर्वा इत्याद्युदाहृतम् । अग्नीन्द्रादिवस्तुषु सगोऽदृष्टतया आपातप्रतीतिषु सर्वेषां सगोऽदृष्टत्वस्यानुपपत्त्येन तत्त्वस्य दुर्निश्चयतया निरतिशयह वाश्रयव्याप्तिविशेषजिज्ञाससाहाहि ‘अधीहि भगवो ब्रह्म’ इति प्रश्नः । तत्र व्यक्ते विशेषस्य लक्षणमुच्यते ‘यतोवा इमानि’ यतो, यतः, यदिति यद्वृत्तयोगात्कारणत्वमनृष्यते तद्वद्भाति कारणस्य ब्रह्मत्व विधीयते तेन कारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्व सिद्धं भवति ‘तद्विजिज्ञासस्य’ इति न विचारस्योपासनस्य वा विधिः । विचाराम्भकज्ञान रागप्राप्तत्वात्तद्विषयम् । उपासनाम्भकस्य तु ज्ञानस्य ‘ब्रह्मविदामोति’ इति प्राकरणिकवाक्यान्तरसिद्धत्वात्, उपक्रमे ‘अधीहि भगवो ब्रह्म’ इति प्रश्नस्य तत्परस्परनेनोपायविषयत्वाभागाच्च नोपासनाम्भकज्ञानमिह विषयम् । अतो विजिज्ञासस्यैः सुपदिश्यमानार्थे अवधानार्थं सन्देहनिवृत्त्यर्थेयोक्तम् । या गन्धनतीता पृथिवीं निद्रीतिवत् । अतः कारणं तस्य ब्रह्मलक्षणं वमेवास्य वाक्यस्य विषयः यथा—यत्र सारसस्य देवदत्तकेदारइत्युक्ते सारससम्बन्धस्य देवदत्तकेदारलक्षणत्वमुच्यते । तद्वत् * देवदत्तकेदारो बुभुक्षितो * धीस्य सारससम्बन्धश्च दृष्टः । * तस्य देवदत्तकेदारलक्षणत्वज्ञात अतस्तदेव वाक्यस्य विषयम्, एवं निरतिशयवृहत् नृहृत्पर्येऽप्रापततः प्रतीतम् । कारणं च प्रापकवाक्यावगतम् । * तस्य निरतिशयवृहद्वहत्तुलक्षणत्वमन्यतमिति तदत्र विषयः, लक्षणस्य च सजातीयविजातीयव्यावर्तनस्यमात्रवादस्येव निरतिशयवृहत्त्वसिद्धिः । अतएवहि परस्मात्पुंस इत्युक्तम् ॥

गूढार्थसंग्रहः.

भृगुर्वैवारुणि इत्यादि । अत्र ‘यतो वा इमानि’ इत्यादिश्रुत्यर्थ एव सूत्रेऽभिहित इति तात्पर्यानुवादा नेनैव प्रवृत्त्यर्थनिष्कर्षस्तभ्यस्यति, अथापि ‘ब्रह्मविदामोतिपरम्’ इत्युक्तमे प्राप्यनेनोक्तस्य ब्रह्मण ‘यतोवा’ इत्यादिना लक्षणमुनेन निर्णयः । तस्यैव प्रश्न प्रतिपत्तनचरि प्रश्नराक्योपादानेन ‘सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति वाक्यतः ‘यतोवा इमानि भूतानि जायन्त’ इति वाक्यस्य प्राधान्यव्योचनार्थं ‘भृगुर्वा’ इत्यादिकमुपात्तम् । अत्र गृह्येन गृह्यस्य मदारि शारदेशन सन्त्यागिन एव ब्रह्मविद्यायामधिकारइति परममार्थः, नघन इत्येतं सूचितम् ॥

एव पुत्रेण पितु ज्ञानसंपादनेनोपाकारवत् परमा मनो जीनातामुपतिनिरूपणे राजकुमारनयेन सृष्टिमकालिका-न्यायान्तस्य शास्त्रसंपादनार्थेवा ज्ञानमुनेनोपाकारोऽप्येन सूचितः । तेन ‘य प्रवर्ति’ इत्यत्र विपक्षितप्रते, पूर्णं अनविकाररूपया राजकुमारनया प्रियेन तादृशोपाकार गर्भिणी सूत्रेण सृष्टिमुक्तिरावश्यकस्यमपि दर्शयत भवति ॥

श्रीभाष्यम्

(तै.उ.भगु) ध्रूयते । तत्र संशयः किमस्माद्वाभ्यात् ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यते न वेति किंप्राप्तम् । न शक्यमिति ।

श्रुतप्रमाशिका

प्रापकान्तरेण कारणभूतास्तुविशेषस्य निरतिशयवृहत्त्वं ज्ञायं इति किमेनेन लक्षणवाक्येनेति चेत् १ न, भग्यादीनामपि कर्मभागवाक्येस्सर्वांश्च शरणमात् तेषु ब्रह्मवशाद्वास्तुदासाय कारणवाक्यानामपि तद्वदन्यपरवाभावेन तत्परपरवापनपरत्वादस्यवाक्यस्य । अथ श्रुतेरेव लक्षणं प्रतिपादयति चेत् किमुनेति शङ्काया सूत्रार्थपर्यायं त्रिशु सशयदर्शयितुं श्रुतिगतहेतुनैव सशयोक्त्यति दर्शयति । तत्रेति । तत्र तादृश इत्यर्थः । * पूर्वपक्षानुगुणेन विशेषणवहुत्वेन सिद्धान्तानुगुणेनैकवचनान्तरब्रह्मवद्वेदव्येन च त्रिशयहेतुव्येनाभिप्रेत्य तत्रे पुनश्च ॥

सशयस्वरूपं दर्शयति । किमस्मादिति । ब्रह्ममीमांसा किमारम्भणीया उतानारम्भणीयेति प्रथमविचारः । तदर्थं वेदान्ता ब्रह्मणि प्रमाणं उत नेति द्वितीयविचारश्च चतुस्त्रयीसाधारणः । सिद्धस्वरूपं ब्रह्म न शान्त्रप्रतिपादयतीत्याशङ्क्याह—तच्छ्रुतिप्रमाणान्तरं ब्रह्मणस्सम्भवात् इति सम्बन्धाधिकरणोपपत्तेरसंस्थाधिकरणस्य शास्त्रारम्भहेतुभूतप्रामाण्यसमर्थनार्थस्य भाष्यकारैरेव यक्ष्यमाणत्वात् । तथाचाहुः—

व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौर्लभ्यमन्येन सिद्धत्वमथाफलत्वम् ।

एतानिरे सूत्रचतुष्टयेनानारम्भमूलानि निराकृतानि ॥

इति । अतस्तद्विचारयुगलमत्रार्थसिद्धमभिप्रेत्येतदधिकरणासाधारणं सशयशरीरं दर्शितं किमस्मादिति । यतोवा इमानीत्यादिवाक्यं ब्रह्म लक्षणं प्रतिपादयितुं शक्नोति उत नति सशयं तदर्थं सशयतः, किं सूत्रवादीनां विशयणत्वेनोपलक्षणं न च तत्र लक्षणं च सम्भवति नेति तदर्थं त्रिशयपक्षे किं विशेषणमदन विशेष्यभेदोऽस्ति नेति, तदर्थं किं विशेषणस्य विशेषणम् * स्वाभ्यस्यवर्तकतया उत विरोधिधर्मव्यावर्तकतया । उपलक्षणपक्षे किमाकारान्तरप्रतिपत्तिरस्ति उत नास्तीति सर्वधर्मव्यावर्तकतया विशेषणम्, आकारान्तरप्रतिपत्तिश्च नास्तीति पूर्वपक्षः । विरोधिधर्मव्यावर्तकतया विशेषणः प्रमाकारान्तरप्रतिपत्तिश्च नास्तीति शङ्कान्न । सर्वधर्मव्यावर्तकतया विशेषणत्वे विशयभेदप्रसङ्गः न जादीनां विशयवायोमादाकारान्तरप्रतिपत्त्यभावेचोपलक्षणत्वाद्योगादुभयथाऽपि लक्षणवाच्यसम्भवादौ वाक्यं ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपादयितुं शक्नोतीति लक्षणदौर्लभ्येन ब्रह्मणि शास्त्रप्रामाण्यभावाच्चिद्विचारो नारम्भणीय इति पूर्वपक्षे पलितम् । विरोधिधर्मव्यावर्तकतया विशेषणस्य विशेष्यभेदाभावाच्चन्मादीनां विशेषणवोपपत्तेरकारान्तरप्रतिपत्तिरस्मात्तुलक्षणवोपपत्तेश्चोभयथाऽपि लक्षणवसम्भवादौ वाक्यं ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपादयितुं शक्नोतीति लक्षणवैयर्थ्येन ब्रह्मणि शास्त्रप्रामाण्योपपत्तस्तद्विचारस्यारम्भणीय एव सिद्धान्ते पलितम् ॥

तत्र पूर्वपक्षमुपपादयितुं प्रतिजानीते । नशक्यमिति । जन्मादीनां ब्रह्मलक्षणं किं विशेषणतया उतोपलक्षण-

गुह्यार्थसंग्रहः

नशक्यमिति । आरम्भणाधिकरणं जन्माद्यधिकरणं (प.प.) विवरणोक्तरीत्या कार्यप्रपञ्चस्यासत्यं पूर्वपक्षकथनावसरे कार्यकारणमात्रासम्भवेन परिणामवादाऽपि पूर्वपक्षे दूषितः । कार्यकारणमात्रो न सम्भवतीति माध्यमिकोक्तरीति गौडपादाचार्योद्दिश्यहता । तथाहि तत्र कार्यकारणभाव एव न सम्भवतीति माध्यमिका यदन्ति । किञ्च जगतः प्रत्यक्षवि-

श्रीभाष्यम्

न तावज्जन्मादयो विशेषणत्वेन ब्रह्म लक्षयन्ति अनेकविशेषणव्यावृत्तत्वेन ब्रह्मणोऽनेकत्व-

श्रुतप्रकाशिका

तयेति निकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति । नतावदिति । कथं विशेषणत्वेन न लक्षयन्तीत्याह—अनेकेति । अनेकग-

गूढार्थसंग्रहः

पयस्यापि परमार्थत्वात्सम्भवात् । 'इन्द्रियैकफलं यत् तत्तत्त्वेन प्रदर्श्यते । जातास्तत्त्वविदो ज्ञाताः तत्त्वज्ञानेन किं फलम्' इति । (नागार्जुनकारिका) कार्यकारणभावस्यापि परमार्थिक्यं नास्तीति कार्यकारणभावेन कथं ब्रह्म व्यवस्थापयितुं शक्यम् । तथोक्तम्—'न स्वतो नापि परतः न द्वाभ्यां नाप्यहेतुकं' । न सङ्गत्यद्यते भावो नाप्यसन्तुदसन्नत् । उपाया जाता विशन्तेभावाः ह्यन्ये केचन ॥ (ना.का) विद्यमानस्य भावस्य हेतुना किं प्रयोजनम् । अजातमनिरुद्धं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥ मायया निर्मितं यच्च हेतुभिर्न निर्मितम् । आयाति तत्कुत, कुत यातिचेति निरूपयाम' 'ईश्वरो जगतो हेतुः वद कस्तावदीश्वर । कस्मात्सदान् कुरुते नहि सोऽयमपश्यते ॥ अपेक्षोच्ये सामग्रीं हेतुर्न पुनरीश्वरः । नाकर्तुमीशस्सामग्रीं न कर्तुं तदभाजतं करोत्ययमनीशश्चेत् परायत्तः प्रसज्यते । इच्छन्पीडयन्नश्चेत् कुर्वन् कुत ईशता ॥' (गोचिचर्यावतारे ९, परिच्छेद.) 'यथा माया यथास्वप्ने गन्वर्ननगरं यथा । तथोपतिस्तथा नाशस्तथा भङ्ग उदाहृतः ॥' (ना.का) इति ॥

'स्वप्नमात्रे यथा दृष्टे गन्वर्ननगरं यथा । तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ स्वतो वा परतो वाऽपि न किञ्चिदस्तु जायते । सदसदसद्वाऽपि न किञ्चिदस्तु जायते ॥ उपादस्याप्रसिद्धादजं सर्वमुदाहृतम् । नच भूतादभूतस्य समवोऽस्ति कथंचन ॥ नास्त्यसद्वेदुक्तमस्तु सदसद्वेदुक्तं तथा । सद्यं सद्वेदुक्तं नास्ति सद्वेदुक्तमस्तु ॥ सङ्ख्या जायते विश्वं शाश्वतं नास्ति तेनैव । योऽस्ति कल्पितया वृत्त्या परमार्थेन नाप्यसौ ॥ परतन्माभिसङ्ख्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ।' इति गौडपादाचार्यैः माध्यमिकप्रक्रियामवलम्ब्यैव उक्त्यादेस्तद्वाङ्मयं निरूप्य 'मृदोहविष्णुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्वाचोदिता पुरा । उपायसोऽवताराय नास्ति हेतुः कथंचन ॥' 'नैतद्ब्रह्मेन भाषितम्' इति स्वयंप्रकाशचित्तः उपनिषत्तात्पर्यरिपयामुक्तम् ॥ सुरेश्वराचार्येण 'नासतो जन्मना योग सतस्यत्वात्वेप्यते । कूटस्थेऽपि क्रिया नास्ति तस्माद्दानतो जनिः ॥ अस्तीशोऽप्यतिरिक्तश्चेत् सोऽपि केन प्रवर्तितः । जगन्निर्मितुयादेतत् स्वतश्चेत्सर्वदा न किम् ॥ जगदुत्पत्तिसहारा, तद्दानमिति कल्पिता । वस्तुवृत्तिसमालोच्य कुतस्तुष्ट्यादिसम्भवः । उत्पत्तिस्त्विति नाशास्तुः जगतोऽत प्रतिक्षणम् ॥ अप्रियामानाहतुन्नात्रमीया विद्यतेक्रमः ।' इति गौडपादसिद्धान्तं प्रतिष्ठापितम् ॥

अत्र मतद्वयेऽपि प्रत्यक्षस्य न तार्त्त्विकं प्रामाण्यम् । व्यवहारसत्यमेव विषयः । तच्च सङ्घटितस्यापरनामकम् । परमार्थसत्यतु निर्विशेषं अभिधानाभिधेयज्ञानश्रेयादीदृशत इत्यादिकं समम् । उत्तरमते स्वप्रकाशचित्तोऽङ्गीकारेण तदवसा नएव प्रसन्ननिषेधः । निरविष्टानकनिषेधासम्भवात् अविष्टानमपेक्षितम् । पूर्वमते निषेधप्रतियोगितुल्यसत्ताकमेवाधिष्ठानमिति विशेषोऽस्ति । अतश्च कार्यकारणभावस्यैवास्त्वयैव श्रेतरजगत्कारणत्वेनैकव्यक्तौ निरयग्रहमहत्त्वं तत्त्वतो न सिद्ध्यति ब्रह्मप्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्ततोऽभावे सदाभितस्यापि न सिद्धिस्त्यात् । आरम्भप्रार्थिकरणे विवेचयिष्यमाणोऽर्थः, अत्राप्यभिप्रेतः । अतः स्फुटमनुसिष्टु तत्र सुषुप्ते ओषेयपरिहासस्तु— अत्र न स्फुटं इत्यभिप्रायेणेति बोध्यम् । कार्यकारणभावस्य तार्विकस्याङ्गीकारेऽपि विशेषणत्वोपलक्षणव्यवसद्द्वयेऽपि लभ्य न सम्भवीत्यभिप्रेत्याह—न तावज्जन्मादय इत्यादिना । अविष्ट-

श्रीभाष्यम्

प्रसक्तैः, विशेषणत्वं हि व्यावर्तकत्वम् । ननु देवदत्तस्यामोयुवालोहिताक्षस्समपरिमाण इत्यत्र विशेषणबहुत्वेऽप्येक एव देवदत्तः प्रतीयते । एवमत्राप्येकमेव ब्रह्मभवति? नैवम्; तत्र प्रमाणान्तरेणैक्यप्रतीतिरेकस्मिन्नेव विशेषणानामुपसंहारः । अन्यथा तत्रापि व्यावर्तकत्वेनानेकत्वमपरिहार्यम् । अत्र त्वनेनैव विशेषणेन लिलक्षयिषितव्यात् ब्रह्मणः प्रमाणान्तरेणैक्यमनवगतमिति व्यावर्तकभेदेन ब्रह्मबहुत्वमवर्जनीयम् । ब्रह्मद्वन्द्वक्यादत्राप्येक्यं प्रतीयत इति चेन्न अज्ञातगोच्यक्तेः जिज्ञासोः पुरुषस्य खण्डोमुण्डः पूर्णशृङ्गो गौरित्युक्ते गोपदैक्येऽपि खण्डत्वादि व्यावर्तकभेदेन गोच्यकितयबहुत्वप्रतीतेः ब्रह्मव्यक्तयोऽपि यद्वयस्संयुः । अतएव

श्रुतप्रकाशिका

प्रसक्तिः व्यावर्तकत्वं वा कथमित्यत्राह—विशेषणत्वं हीति । विशेष्यतेऽनेनेति निर्वचनानुसारेण भेदक विशेषण भेदं विशेष्यमिति प्रसिद्धेः खण्डो मुण्डः पूर्णशृङ्गः नीलशृङ्गं पीतं अजोगजमहिष इत्यादिषु तथा दर्शनच्येति भावः ॥

निदान्तिच्छायया चोदयति । नन्विति । परिहरति । नैवमिति । उपसंहारः पर्यवसानम् । अन्यथा प्रमाणान्तरेणैक्यप्रतीत्यभावेऽतीत्यर्थः तत्रापि देवदत्तादावपि पक्षवैषम्यमाह—अत्रत्यिति । प्रमाणान्तरेणैक्यमनवगतमिति तत् अत्रोऽयं भावः, ‘एकमेवाद्वितीयम्’ इत्यादिभिरपि नैकान्वित्यर्थः तत्राप्येकत्वादिविशेषणभेदेन बहुत्वापत्तेः, एकमित्यादिपदानामेकत्वोद्दिष्टत्वादिव्यतिर्वाहसम्भवाच्चेति ॥

ननु न केवलं प्रमाणान्तरेणैक्यप्रतीतिः शाब्दी न विद्यते तस्यां सत्यां धर्मिबहुत्वं न स्यात् । अत्रैक्यवचनान्तर्धर्मिवाचिपदैक्यं विशेष्यैक्यज्ञानकमिति शङ्कते । ब्रह्मगन्देति । तद्वस्तुतस्तस्मिन् मुहुर्मुहुश्चिन्तां तानि ब्रह्मणीति बहुवचनं वा नास्तीति भावः । परिहरति नेति । तत्कथमित्यत्राह—अज्ञातेति । एक्यवचनान्तर्धर्मिवाचिपदैक्यं विशेषणबहुत्वाद्येन विशेष्यबहुत्वं न बाधते खण्डोमुण्डः पूर्णशृङ्गो गौरित्यत्र बहुत्वप्रतीतिः । एक्यवचनान्तर्धर्मिवाचिपदैक्यं स्वतोविशेष्यैक्यप्रतिपादकं खण्डादिषु प्रत्यक्षमाधात् बहुत्वप्रतीतिरिति चेन्न अप्रत्यक्षेध्वपि गोषु खण्डइत्यादिवाक्ये प्रयुक्ते बहुत्वप्रतीतेः तस्माद्विशेषणबहुत्वचेद्विशेष्यभेदापादकमित्यभिप्रायेणोक्तम् । अज्ञातगोच्यक्तेरिति । अज्ञातगोच्यक्तेः प्रत्यक्षेणादृश्यमानगोच्यक्तेरित्यर्थः ; खण्डोमुण्डइत्यादिवाक्यप्रयोगासम्भवाद्युदासाय जिज्ञासोरित्युक्तम् गोसाप्तान्यशानेऽस्य दृष्टगोच्यत्वात् जिज्ञासासम्भवाप्रयोगसम्भवः । सृष्टिस्थितिप्रलयाः किंप्रत्येकलक्षणानि । उत सम्भूयेति विकल्पमभिप्रेत्य प्रत्येकपक्षे दूषणमुक्तम् । सम्भूयेति पक्षे दूषणमाह—अतएवेति । अतएव विशेषणभेदस्य स्वतो विशेष्यभेदापादकत्वादित्यर्थः ॥

गूढार्थसंग्रहः

विशेषणद्वयप्रमत्त्वेऽपि विशिष्टयोर्द्वयोः । घटते न यदैकता तथा नितरा तद्विपरीतस्वरूपयोः ॥’ (स.शा.) इति इह भाव्यम् ॥

सूत्रे ‘जन्मादि’ इत्येक्यवचननिर्देशोऽपि श्रुतौ सृष्टिस्थितिलयानां पृथगुक्तिमनुसृत्य ‘जन्मस्थितिलयाः प्रयवर्तन्ते तद्वद्वेति’ इति सूत्रार्थे इति पूर्वं भाष्ये उक्तम् । तेन एकस्यैव ब्रह्मणः लक्षणत्रयमत्र विवक्षितमिति प्रतीत्या खण्डबन्धुत्वादेव सृष्टिस्थितिलयानां भिन्नकालिकत्वेन परस्परं विरुद्धतया ब्रह्मबहुत्वप्रसङ्गेन जन्मादीनां कारणत्वस्य लक्षणत्वं न सम्भवतीति प्रागभिहितम् । जन्मादीत्येक्यवचननिर्देशेन समुदायकारणत्वं वा कारणत्वसमुदायो वा लक्षणमिति प्रतीत्या श्रुतावप्ययमेवाद्यौ विवक्षित इत्यमुपगन्तव्यम् । एवं च श्रुतिवलात् न व्यक्तिभेदप्रसङ्ग इति शङ्क्यामाह—अतएव

श्रीभाष्यम्

लिलक्ष्यमिषिते यस्तुन्येषां विशेषणानां सम्भूय लक्षणत्वमायनुपपन्नम् । नाप्युपलक्षण-
त्वेन लक्षयन्ति

श्रुतप्रकाशः ।

उपलक्षणपक्षं दूषयति नापीति ।—

गूढार्थसमग्र

लिलक्ष्यमिषित इत्यादिना ॥ अनेकविशेषणसम्बन्धस्य व्यक्तिभेदकत्वे तत्समुदायसम्बन्धस्य संबन्धसमुदायस्य वा व्यक्ते-
भेदकत्वमपरिहार्यमिति अयमपि पक्षोऽनुपपन्न इति भावः । जगत्कारणस्य न विशेषणतया लक्षणं किंतु उपलक्षणतया इति
(प.पा.) रीतिरपि न घटत इत्याह—नाप्युपलक्षणत्वेन लक्षयन्तीति ॥

उक्तं च पञ्चपादिकाया—‘अस्य जगत इत्यादिना भाष्येण लक्ष्यस्य ब्रह्मण स्वरूपलक्षणं कथयितुमुपक्रमते द्विवि-
धाह लक्षणं, उपलक्षणं विशेष(ण)लक्षणं च । तत्रेदल्लक्षणं प्रपञ्चधर्मत्वात् पृथग्भूतमेव कारणमुपलक्षयति न विशेषणत्वेन ।
अतः पृथक्स्वरूपलक्षणकथनम् इति पूर्वोक्तेन व्यायेन दृष्टिस्यादीनां जन्मादिदर्शनात् तत्कारण एकत्वनामात्वयोरन्यतराव-
गमे प्रमाणाभावात् बुद्धिमत्कारणपूर्वतामात्रे प्रतिपन्नं ‘यतो वा इमानि’ इतिकारणस्यैकवचननिर्देशात् तदर्थमात्रस्यैव
त्रिविधसितत्वात् अर्थात्सर्वज्ञ सर्वशक्ति जगत्कारणमिति कारणविशेषो वाक्यादवगम्यते । पुनः ‘तद्विजिज्ञास्य’ इत्यनूद्य
‘तद्ब्रह्म’ इति तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगात् बृहत्त्वार्थवचनेन सर्वतोऽनवच्छिन्नत्वमात्रं जगत्कारणं ब्रह्म पदार्थ इति गम्यते’ इति च

अत्र (प.पा.) विवरणम्—‘लक्षणमनूय लक्ष्यस्वरूपं कथयितुमुत्तरं भाष्यमित्याह—अस्य जगत इति । ननु
नानावादिदं विशेषणलक्षणं प्रपञ्चजन्मादिकारणत्वस्य प्रपञ्चोपाधिवाक्सिद्ध्याधिकब्रह्मस्वरूपलक्षणकथनमन्तरं सोपाधिकधर्म-
प्रतिपत्त्ययोगात् नाप्युपलक्षणमेतत्, लक्ष्यस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वायोगात् अत्रोपेक्षादिति तत्राह—द्विविधं लक्षणमित्यादि । उप-
लक्षणत्वेऽपि नाद्वितीयस्वरूपलक्षणविशेषो यद्ब्रजतमित्यभावात् सा श्रुतिरिति न मिथ्याभूतेनापि प्रपञ्चकारणत्वेनोपलक्षणयो-
गात् असाधारणसंबन्धोऽहं लक्षणनिमित्तं न लक्षणसत्यत्वम् । काकादीनामसम्बन्धानां गृहोपलक्षणत्वाददर्शनादिति’ इति ॥

ननु जगत्कारणे नानात्वस्यापि प्रतिपत्ते कथं तदनुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनीयमिति न्योदयति कथमिति । परिहरति
पूर्वोक्तेनेत्यादिना । (‘प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं प्रतिपादयति व्यायात्’ इति तत्परीक्षणम्) अयमर्थः जगत्कारणमात्रानुवा-
देऽपि तस्य नानात्वशङ्काया ‘यत्’ इत्येकवचननिर्देशात् एकत्वमपि प्रतीयते । ननु अनुवादे प्रमितिरनुपपत्ता । न, जग-
त्कारणे एकत्वपुरोवादाभावात् अनुवादसामर्थ्यादवैक्यं प्रतीयते । अन्यथानुवादवैक्यस्यात् । ननु एकत्वे ब्रह्मलक्षणे च
प्रतीयमाणे वाक्यभेदः स्यात् । न, एकत्वस्य ब्रह्मप्रतिपत्तिगुणभूततयैकवाक्यत्वात् । अथवा एकत्वमपि लक्ष्यान्तर्गतमेव
भवति न लक्षणान्तर्गतम् । तथाहि जगत्कारणमात्रानुवादमेकं ब्रह्म विधीयते इति तत् किमायातमिति तदाह अर्थात्स-
र्वज्ञमिति । न सहासांशसम्बन्धपरं वाक्यम् । किन्त्वर्थप्रतिपादनपरम् आधिक्यस्तु सहासहिसम्बन्ध इत्याह—पुनस्तद्विशेष-
स्येत्यादि । एक सर्वज्ञ सर्वशक्ति सर्वतोऽनवच्छिन्नः च जगत्कारणं तच्च ब्रह्मशब्दाभिधेयमित्यर्थः ॥

ननु निरुपाधिकब्रह्मस्वरूपकथनमन्तरेण सोपाधिकानां सर्वज्ञत्वादीनां कस्यचिद्धर्मतया प्रतिपत्तिर्न युक्तः ! तत्र, ‘यत्
मुनिरतदाकाशं प्रकृष्टप्रकाशशब्दः’ इत्यादिषु स्वरूपलक्षणमेव किञ्चिद्वच्यम् । ब्रह्मशब्दाभिधेयमेव स्वरूपलक्षण-
मिति चेत् ; न ; बृहत्त्वधर्ममात्राभिधानात् महान्त्वं इत्युक्ते महत्त्वस्य निरुपाधिकत्वं धर्मतया भासते तथेहापि वक्तव्यम् ।

श्रीभाष्यम्

आकारान्तराप्रतिपक्षेः उपलक्षणानामेतेनाकारेण प्रतिपक्षस्य चेन्नचिदाकारान्तरेण प्रतिपक्षे हेतुत्वमिति दृष्टे यथायथासागसस्सदेवदत्तकेदारइत्यादिषु । ननु च 'सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (ते.उ.आनन्दवह्नी) इति प्रतिपक्षाकारस्य जगज्जन्मादीन्युपलक्षणानि भवन्ति । न

श्रुतप्रकाशिका

पुनरित्याह—आकारान्तरेति । व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति भावः । व्यापकत्वमेवोपपादयति । उपलक्षणानामिति । उपलक्षणनोपलक्ष्यप्रतिपक्षातु उपलक्षणमुपलक्ष्यकारः पूर्वप्रतिपक्षाकारभेत्त्याकारवयमपजनीय समप्रतिपक्षस्येति तु दर्शनात् । यथा सारससम्पन्नउपलक्षणं देवदत्तसम्पन्नमिच्छुत्तार्यमुपलक्ष्यम् । केदारस्य पूर्वप्रतिपक्षाकारः, अतो तृतीयाकारप्रतिपक्ष्य भावादुपलक्षणं तदनुपपन्नमित्यर्थः । शाखाये च द्र इत्यत्र कथमाकारत्रयमिति चेत् उच्यते कालविशेषे देशविशेषसम्पन्नः उपलक्ष्यकारः शाखाप्रमुपलक्षणं शाखाचन्द्रयोश्च कञ्जप्रदशरित्येव सन्त्य सच सम्पन्नो वाक्यानागतः आदित्यादिध्यातृक चन्द्रयन्दयोश्च चन्द्रसम्यन तृतीयाकारः * केदारवाक्याकारः प्रत्यक्षप्रतीतः चन्द्रयन्तु पूर्वानुभूतवादीस्य पुन चन्द्रइति पुन सायामेव कश्चन्द्रइति पुन साया शब्दवाच्यमुपलक्ष्य स्वाराधिकेन वा * शब्दोच्चारितपुन सायामूलेन वा प्रत्यक्षेणप्रतीतो यकादिः पूर्वप्रतिपक्षाकारः अनेन निर्दिशेयमनुपादेत्पलक्षणत्वमपि नोपपन्न इत्युक्तं भवति ॥

तृतीयाकारप्रतिपक्षरस्तीति बोधयति । ननुचेति । दूषयति नेति । सत्यत्वादयः किंविशेषणतया लक्षणभूता उतापलक्षणतया पूर्वसिन्धस्य दूषणमुक्तम् । अन्यत्रआकारान्तरप्रतिपक्षेपेक्षाया वाक्यान्तरेणचेदनवस्था स्वेनचेदा माश्रयइति ।

गूढार्थसङ्ग्रह

स-उ-व-द-मिधेय लक्षणमिति चेत् । महासामान्यमात्राभिधानात् । सन्नित्युक्ते षट्इत्यवन्तरसामान्यव्यति । महासामान्यपर्यवसानत्वेनपिश्यते तथेहाप्यन्तरसामान्यव्यतिरिक्तव्या । विज्ञानमेव ब्रह्मवत्सत्त्वादिधर्मवत्तया निरुपाधिकब्रह्मस्वरूपलक्षणमिति चेत् तस्य सुतदुत्तरसमद्वेयादिमहासामान्यत्वात् तस्याप्यन्तरसामान्यव्यत्यौ पर्यवसानं वक्ष्यमिति, तदाह—तस्य च निर्णयप्राप्त्यमान-दाहयेवेति । आनन्दएवहि ब्रह्म य सर्वज्ञत्वं कारणत्वादिधर्मवत्तया निरुपाधिकब्रह्मस्वरूप निर्णयते । तथार्ह—'यत्र नान्यत्वव्यती' त्वारभ्य 'येन भूमा त-मुत्तम्' इति सुप्रस्यैव ब्रह्मत्वधर्मवत्तमाह—विज्ञानतर्हि निरुपाधिकब्रह्मगुणइति चेत् किं विज्ञानानन्दयोः सामानाधिकरूप्य नीलात्पलादेवत् गुणगुणिभावात् किं वा द्रव्य घटः इति चेत् परापरसामान्यमावादिदिति, न तावद्गुणगुणिभावात् 'साक्षिचेताकेतले निर्गुणश्च' इति श्रुते. 'एकचेवानुद्रष्टव्य नेहनाना-ऽस्ति किंचन' इति च गुणगुणिभावमेदप्रतिपेक्षात् । गुणस्य गुणिनोऽन्यत्वानन्यव्याभ्यामनिरूपणात् इति च ॥

तददूषयति आकारान्तराप्रतिपक्षेरेत्यादिना । देवदत्तकेदारइत्यादिपिचि । आदिपदेन काकवदेवदत्तगृहमित्यादिसङ्ग्रहः । काकवदेवदत्तगृहमित्यादौ उत्तुण वादेरेव । घर्मांतरमुपलक्ष्य नास्ति पूर्वप्रतिपक्षाकारोऽपि । पूर्वप्रतिपक्षाकार प्राप्तव्यतीति शङ्कते—ननुचेत्यादिना ॥

(घ) भाष्यादौ 'यत' इत्यस्य सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टार्थक वाभिधानोऽपि कैश्चित् सत्यज्ञानमनन्तमानन्दरूपवस्तु उच्यते इत्यर्थो वर्णितः । अयमर्थं ब्रह्मविद्याऽऽमरणलक्षणप्रयोगैः । तेन सूत्रस्य लक्षणद्वयपरत्वं सिद्धयतीत्यपि तत्रोक्तम् । एव च पूर्वप्रतिपक्षाकारसिद्धइति भावः । सूत्रस्य लक्षणद्वयपरत्वमास्ता सत्यत्वादरेपि निर्धर्मके ब्रह्मणि असम्भवेनोपलक्षणत्वमेव वाच्यम्, सर्वज्ञा माऽऽयुक्तमित्ये (अ.सि) ज्ञानत्वात्तदव्यया उपहितवृत्तित्वेन पूर्वकारण एव सत्यं युवां तदुपलक्षित निर्धर्मक-

श्रीभाष्यम्

इतरेतरप्रतिपक्षाकारापेक्षत्वेन उभयोर्लक्षणवाक्ययोरन्योन्याश्रयणात् । अतो न लक्षणतो ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यत इति ॥

श्रुतप्रकाशिका

अतो 'यतो वा इमानि' इत्यादिवाक्ये आकारान्तरप्रतिपत्तिर्वक्तव्या ततश्चान्योन्याश्रयइति भावः । अत इति । विशेषणत्वोपलक्षणत्वायोगादित्यर्थः ॥

गूढार्थसंग्रहः

मिति मनुसूदनब्रह्मानन्दाभ्यां व्यवस्थापनं सङ्गच्छते । एवचोपयोरुपलक्षणत्वं सत्यादिवाक्यं पूर्वप्रतिपक्षाकारपरं नैव भवितुमर्हति । इतरेतराध्यायापत्तेरित्याभेत्याह-इतरेतरप्रतिपक्षेत्यादिना । इदमुपलक्षणं 'काकबदेवदत्तग्रहम्' इत्यादौ उल्लेखस्योत्पत्त्यादेः शाब्दबोधे भानस्य सर्वदार्शनिकसमत्वेन निर्विशेषे उपलक्ष्यधर्मस्यापि बोधे भानासम्भवेन जगत्कारणत्वस्योपलक्षणलक्षणत्वविवरणब्रह्मविद्याऽऽभरणोक्तं न सम्भवति । 'आनन्दाद्वये' इति श्रुतौ आनन्दत्वप्रकारकबोधस्यैव विवक्षितत्वेन निर्विशेषस्य प्रतीतिरेव न सम्भवति । ज्ञानत्वानन्दत्वादिविशिष्टस्य जगत्कारणस्यैकतया एकवचनस्यापि नानुपपत्तिः । जगत्कारणे एकत्वकथनेन निमित्तोपादानयोर्भेदोऽपि निरस्तो भवति एकजगत्कारणानुवादेन तद्वत्स्यत्र ब्रह्मलक्षणविधिः पर्यवसन्नः 'तद्विजिज्ञासस्व' इत्यत्र नन्विधिः सता विचारस्यापि रागप्राप्तत्वबोधनात् । अत्र विचारविधिवादि विवरणकारमते ब्रह्मलक्षणविधानं वाक्यभेदप्रसङ्गेन न सम्भवति । 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मत्वानन्दत्वप्रकारकबोधस्यैव विवक्षितत्वेन तत्रापि निर्विशेषस्य न प्रसक्तिः । १) 'तत्त्वोपनिषद पुरुषम्' इति पूर्वश्रुत्युक्तपुरुषस्यैव ब्रह्मपदार्थत्वेन पुरुषपदस्य बृहदारण्यकनिर्वचनत्रयलभ्यार्थानां त्रयाणां 'त्रैकुण्टः पुरुषः' इत्यादिसहस्रनामभाष्ये (द्यौ) अभ्युपगमेन तन्निर्वचनसिद्धपुरुषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टस्यैव श्रुतौ विवक्षितत्वावश्यभावेन निर्धर्मकस्यानन्दरूपत्वोपनिषत्तात्पर्यविषयत्वयो रसम्भवात् । 'यन नान्यपश्यति' इत्यारम्य 'यो वै भूमा तत्सुतम्' इति विवरणोदाहृतश्रुतौ विशिष्टस्यैव विषयोऽप्युत्तरत्र भूमाधिकरणे व्यक्तीभविष्यति । 'नेह नानाऽस्ति' इत्यादिकाः न परमतसाधिकाः इति पूर्वोधिकरण एव निरूपितम् ॥

'यद्वज्रतममात् सा श्रुतिः' इत्यत्र मिथ्याभूतस्योपलक्षणत्वं न कस्यचित्सम्मतम् । रजतप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वमेव 'यद्वज्रतममात्' इत्यत्र त्रिषयः रजतप्रकारकज्ञानविशेष्यतु न मिथ्या । यद्वज्रत सा श्रुतिरिति व्यवहारो नास्त्येव । काकबदेवदत्तग्रहमित्यादौ पूर्वकाले देवदत्तसन्निधस्य सत्यतया मिथ्यात्वाभावेन तदुपलक्ष्योत्पत्त्यावप्रकारबोधस्य न विरोधः इति मिथ्याभूतस्य कापि नोपलक्षणं यम् । रजतदृष्टान्तश्च श्रुतौ कारणवाक्ये कापि नोक्तः । 'यन्मुपिरं तदाकाशम्' इत्यस्य कारणत्वलक्षणविचारं नोपयोगः । 'कथं नन्दः प्रकृतप्रकाशश्चन्द्रः' इत्यापि न धर्मोपकारकबोधः कस्यापि दाशो-निकस्यासम्प्रतिपत्तेः । अतः परोक्षरीत्योपलक्षणत्वं न प्रसृतं इति भावः ॥

'यतो वा' इत्यादिश्रुतौ धर्मप्रकारकबोधस्यैव विवक्षितत्वेनोपलक्षणस्यापि प्रकारत्वेन जगत्कारणत्वस्योपलक्षणं विशेषणलक्षणत्वच सम्यगीत्येव सूत्रकारादय इत्याभेदेन पूर्वपक्षे विशेषणलक्षणत्वस्य प्रथमनः दूषणेऽप्युपलक्षणलक्षणस्य अन्ते दूषणेन तस्यैव बुद्धिस्यतया प्रथमं जगज्जन्मादिकारणत्वस्योपलक्षणव्युपपादानन्तरं विशेषणत्वमप्युपपादयिष्यते ॥

श्रीमाप्यम्

एवंप्राप्तेऽभिधीयते जगत्सृष्टिस्थितिप्रकृत्यैरुपलक्षणभूतैर्ग्रह प्रतिपत्तुं शक्यते । नचोपलक्षणोपलक्ष्याकारव्यतिरिक्तकारान्तराप्रतिपत्तेर्ग्रहाप्रतिपत्तिः । उपलक्ष्यज्ञानवधिकातिशयवृहत् वृहणं च, वृहतेर्धातोस्तदर्थत्वात् । तदुपलक्षणभूताश्च जगज्जन्मस्थितिलयाः । यतो येन यदिति प्रसिद्धचन्द्रिदेशेन यथाप्रसिद्धिजन्मादिकारणमनूयते । प्रसिद्धिश्च 'सदेव

श्रुतप्रकाशिका

सिद्धान्तमनारयति—एवंप्राप्तेऽभिधीयतइति । एवं सूत्रकाराभिप्रेते पूर्वपक्षे प्राप्ते तदभिप्रेतस्तत्परिहार उच्यते इत्यर्थः । * ज्ञाप्यबहिर्भूतो ज्ञाप्यप्रतीतिरुपायः उपलक्षण ज्ञाप्यान्तर्भूतो ज्ञाप्यप्रतीत्युपायो विशेषणम् । नचैकस्य ज्ञाप्यज्ञाप्यविरोधः घटादेरिन्द्रियसंयोगाप्रतिपत्तिरिति ज्ञानोपात्तिहेतुत्वस्य विषयत्वस्य च दर्शनात् । * एवं शब्दतो धीसतया स्वनिशिष्टप्रतीतो हेतुभूत विशेषणमिति उभयथाऽपि लक्षणोपपत्तिं वक्ष्यन् 'एकानेकस्वरूपाय ॐ श्रुतसूक्ष्मात्मने नमः' इतिवचनमोक्तमुपलक्षणपक्षं सुदिस्यतया प्रथममुपपादयितुं प्रतिजानीते । जगदिति ॥

ननुपलक्षणपक्षेऽनुपपत्तिरुक्त्याह—नचेति । * आकारान्तर आकारविशेषः सचोपलक्षणेोपलक्ष्याकारातिरिक्तइत्यनुनक्तिः । पृथक्पृथक्कारा दर्शयितुमाकारद्वयं विवक्षन् पूर्वमुपलक्ष्याकारमाह—उपलक्ष्यहीति । अथर्वाशरति 'वृहतिवृहयति तस्मादुच्यते परब्रह्म' इति, श्रीमनिर्गणपुराणे च 'वृहत्त्वाद्बृहणत्वाच्च ब्रह्मेति परिपठ्यते' इत्यादिनिर्वचनप्रसिद्धयोक्तो हिशब्दः । * आकारत्रयपृथक्त्वयोनानार्थः चशब्दास्तत्रतत्र श्याः ॥

कथं निरतिशयवृह वृहणत्वप्रतिपत्तिरित्याह—वृहतेरिति । मनि-प्रत्ययान्तस्य रुदिसहवृत्तस्य वृहतिघातोक्तदर्थत्वादित्यर्थः । * यथा ब्रह्मण्डेन वृहत्त्ववृहणवाच्यगतिः कथमित्याह—वृहतेरिति । वृहत्त्वस्य स्वरूपतो गुणतश्च विवक्षितत्वात् वृहणत्वरूपवृहणमपि घात्वर्थान्तर्गतमिति भावः । उपलक्षणाकारमाह—तदुपलक्षणेति । ननु सारसस्य केदारेणेव जन्मादीनां ब्रह्मणातह सन्धो वचनः । किंच ब्रह्मण उपादानत्वे ब्रह्ममतश्च निमित्तान्तराधिष्ठेयताप्रसङ्गेन सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणान्यपरलक्षणवृहणत्वादिद्विधं स्वादित्येतच्छङ्काद्वयं परिहरस्तृतीयाकारोपस्थापक वाच्य भावतारयति—यतो येनेत्यादिना ॥

कुत्र कथं प्रसिद्धिरित्याह—प्रसिद्धिश्चेति । तच्च कथमित्यपेक्षायां तत्प्रतिपादनं पदानामन्वयश्रुतेन दर्शयति,

गूढार्थसंग्रह

जगत्सृष्टिस्थितिप्रकृत्यैरिति । श्रुतौ भूतविशेष्यकनोचस्य स्फुटतया तद्वत्जगत्सृष्टिस्थितिप्रकृत्यानां कारणत्वेन ब्रह्मणि सन्नयः 'यत' इति पञ्चम्या नोच्यते । तेन जगद्ब्रह्मणांमपि त्रहसन्नित्वेनैव सत्यभूतानामुपलक्षणत्वं सम्भवतीति भावः । एतेन मिथ्याभूतस्य नोपलक्षणत्वमीति सूचितम् । कार्यकारणभावस्यैव मिथ्यात्वेन अत्र सत्यस्य नोपलक्षणत्वं सम्भवतीति नशङ्कनीयम् । जगत्कारणस्यैव पुरुषशब्दार्थत्वेन तस्योपनि स्तात्पर्यविषयत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात् । 'वृहति वृहयति' इति आतनिर्वचनसिद्धब्रह्मशब्दार्थवृहणत्वस्य कारणत्वरूपत्वेन तस्यासत्यत्वं 'एव प-थाः' इत्यादिश्रुतिविरोधेनापि नसमयति इत्यभिप्रेत्याह—उपलक्ष्यहीति ॥

प्रसिद्धचन्द्रिदेशेन यथाप्रसिद्धिजन्मादिकारणमनूयते इति । एतेन 'सत्यज्ञानम्' इति वाक्यप्रतिपाद्य-पञ्चम्यार्थ इति केषांचिदुक्तिरनुपादेयेति सूचितम् । तत्र कारणत्वानुव्याया तदर्थस्यात्र विवक्षाया अनुचितत्वात् । अतएव

श्रीभाष्यम्

सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' (छा.६.२.१) इति 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येकस्यैव सच्छब्दवाच्यस्य निमित्तोपादानरूपकारणत्वेन तदपि सदेवेदमग्र एकमेवासीदित्युपादानतां प्रतिपाद्य अद्वितीयमित्याधिष्ठानन्तरं प्रतिपिध्य तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत इत्येकस्यैव प्रतिपादनात् । तस्माद्यन्मूला जगज्जन्मस्थितिलयाः तद्ब्रह्मेति, जन्मस्थितिलयास्वनिमित्तोपादानभूतं वस्तु ब्रह्मेति लक्षयन्ति । जगन्निमित्तोपादानताक्षित सर्वशक्तवत्सत्यसङ्कल्पत्व विचित्रशक्तित्वाद्याकारवृहत्त्वेन प्रतिपन्नं ब्रह्मेति च जन्मादीनां तथा प्रतिपन्नस्य लक्षणत्वेन नाकारान्तराप्रतिपत्तिरुपाधुपपत्तिः ।

श्रुतप्रकाशिका

तद्वपीति । तत् निमित्तोपादानत्वरूपकारणत्वम् । उपादानत्वाधिष्ठान-तन्निवारणयोरुपपादनकृत 'तदैक्षत बहुस्याम्' 'असृजत' इति । रामशृण्णादिरूपेण बहुभवनव्यावृत्त्यर्थं जगद्रूपेण बहुभवनमिति दर्शितम् 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यनेन अत्र फलितं सन्न-धमाह—तस्मादिति । यथा उपलक्षणेन सारसेनाधिकरणत्वेन सगन्धत्व केदारस्य, यथा चन्द्रदेहास्य शांतायाश्च ऋजुमानस्सम्बन्ध तथा ब्रह्मण उपलक्षणभूतजन्मादिर्मिहेतुहेतुमद्भास्वन स इ युक्तमत्र यथा प्रसिद्धमनुवादरूपेण यावयस्य निमित्तान्तरशङ्काचार्थोपरिहृता भवति । एव तृतीयाकारस्याधेयमुपलक्षणस्य धामक निमित्तोपादानरूपकारणत्वमुच्यते ॥

अथ तदाक्षित तृतीयाकारमाह—जगदिति । यतश्चन्द्रसारितकारणवाक्येणुहि सार्वस्याद्यवगम भूतो जगन्निमित्तोपादानताक्षिते युक्तम्, गुणानामपरिच्छिन्नतया तद्विशिष्टस्य ब्रह्मशब्दवाच्यतायोग्य वशापनार्थमाकारवृहत्त्वेन युक्तम् । 'यस्सर्वज्ञः' इत्यादिवाक्यावगतसार्वज्ञ्यादीनामुपलक्षणत्वामावाता यो-याभ्यय । विशेषणवृहत्त्वतु न विशेष्यभेदापादकमिति वक्ष्यतइति न विरोधः । उपलक्षणपदानुपपत्तिपरिहारमुपसहसति इति चेति । इति अतश्चेत्यर्थः । उपलक्ष्यं हीत्यादिभाष्यस्यैव वा योजना * अनवधिकारिण्यशब्दे तावयम् उपलक्ष्यमनवधिकारिण्यशब्दवृहत्त्वं च । निरवधिक-वृहत्त्वं च स्वरूपतो गुणतोविभूतितत्त्वानवधिकवृहत्त्वं, वृह वृहणत्वविशेष उपलक्ष्य इ युक्तमिति । तत्तत्प्रोपलक्ष्यकारिक-देशभूत वृहत्ववृहणवमान पूर्वप्रतिपत्ताकारो भवतीति फलितम् लोके तथादर्शनात् । देवदत्तकेदार वस्तुपलक्ष्यम् न च देवदत्तसम्बन्धितमत्र * घटपगादिष्वतिप्रसङ्गात् । तदेकदेशभूतकेदारवमात्रेण पूर्वप्रतिपत्तिः । तस्मादुपलक्ष्यकदेशभूतवृहत्ववृहणत्वाकारिण पूर्वप्रतिपत्तिः । अनवधिकारिण्यशब्दवृहण वस्तुपलक्ष्यमित्यादिप्रायेण ह्यनवधिकारिण्यशब्दवृहणत्वैव युक्तम् । वृहत्ववृहणत्वविशेषस्थोपलक्ष्यत्वात् वृह वृहण वमान पूर्वप्रतिपत्ताकारइत्यर्थेऽपि ह्यति हिशब्देन सूचितम् ॥

अथ त प्रतिपत्तिमित्याह—ब्रह्मेतेर्धातोराति । ब्रह्म वमान पूर्वप्रतिपत्ताकारइत्यप्याहृतेन वाक्येन तदर्थं वादिति पञ्चम्या अन्वयः । यद्वा नचेत्यादिपूर्ववाक्येनान्वयः । उपलक्षणाकारमाह—तदुपलक्षणेति । तृतीयाकारमन्यमापि विवक्षुस्तप्रतिपादक वाक्यमन्तरायमुपलक्षणस्यापलक्ष्येण सवन्धवन्निमित्तान्तरशङ्का च व्युदस्यति यतो येनेत्यादिना । पूर्वय-

गूढार्थसमग्र

(श) भाष्यादानयमर्थो नाह । अद्वितीयमित्यादि । 'द्वितीयशब्दश्च सजातीयसहाय स्यात्' इति () नागेशचे एतदनन्तरं 'तदैक्षत' इत्युक्ता द्वितीयवामान्वाभ्यासनामिति शब्दा । आकारवृहत्त्वेनेति । अत्र पूर्वप्रतिपत्ताकारउच-

श्रीभाष्यम्

जगज्जन्मादीनां विशेषणतया लक्षणत्वेऽपि न कश्चिदोपः । लक्षणभूतान्यपि विशेषणानि स्वविरोधिष्व्यावृत्तं वस्तु लक्षयन्ति । अघातस्वरूपे वस्तुन्येकस्मिन् लिङ्गक्षयिपितिऽपि परस्परविरोध्यनेकविशेषणलक्षणत्वं न भेदमापादयति । विशेषणानामेकाग्र्यतया प्रतीतिरेकस्मिन्नेवोपसंहारात् । खण्डित्यादयस्तु विरोधादेव गोच्यन्ति भेदमापादयन्ति । अत्र तु कालभेदेन जन्मादीनां न विरोधः ।

सुतप्रकाशिका

वदर्थः । विरहितमस्य तृतीयाकारमाह—जगदिति । • इदानीं च शब्दस्तृतीयाकारान्तरसमुच्चये । यथा केदारवं सारसाधिकरणवदेव दत्तसर्वविधवैययोगि तथा सर्वज्ञादायाऽप्यनर्वाचकानि शयवृहत्त्ववृहत्त्वजन्मादिकारणत्वोपयोगिनः ॥

अथ विशेषणतया लक्षणप्रमुखादयति । जगज्जन्मादीनामिति । कथं न दोषः अपवादप्रमाणभावे विशेषणभेदस्य विशेष्यभेदादहं दोषनेन ह्युक्तमित्यत्राह—लक्षणभूतान्यपीति । लक्षणभूतानि व्यावर्तकभूतानीत्यर्थः । यद्वा लक्षणभूतानि विशेषणानि सजातीयविजातीयव्यावर्तनस्वभावा वेऽपीत्यर्थः स्वाविरोधिष्व्यावृत्तं निवृत्तमित्याश्रयविशेषणाभ्यां व्यावृत्तं नान्विरुद्धविशेषणाभ्यां व्यावृत्तमित्यर्थः । अयमर्थः पक्षविषयः बहुत्वापवादकप्रमाणभावे सति विशेषणत्वमेव निरोधितमित्यत्राह—अह्नातेति । अयं तु उपपत्तिरिति । देवदत्तस्यामो गुरोराद्युदाहरणमत्राभिप्रेतम् । अप्रत्यक्षविषयेष्वेकवचनात् न च निर्वाचिपदेक्याद्विशेष्यैक्यं प्रतीयत इत्यर्थः ॥

अत्र विशेष्यैक्यव्यवस्थापकं किमित्यपेक्षया उपपत्तेः विशेष्यैक्यमुपादयति । विशेषणानामिति । शब्दस्वरस्याविशेषणानामेकाग्र्यानन्वयप्रतीतिरविरुद्धविशेषणानामेकाग्र्यवृत्तित्वोपपत्तेरित्यर्थः । अविरुद्धविशेषणत्व विशेष्यैक्यव्यवस्थापकमित्युक्तं भवति । यद्वा अज्ञातस्वरूप इत्यपि ग्रन्थः पक्षविषयः । पूर्वस्मिन् ग्रन्थे विशेषणानां विरुद्धविशेषणाभ्यां स्वाभ्यभेदकत्वमुक्तम् । अप्रत्यक्षत्वे सति • मित्रविशेषणत्वमेव भेदकत्वमित्यत्राह—अह्नातेति । तत्राप्याविरुद्धविशेषणभेदो न विशेष्यभेदक इत्यर्थः । कुत इत्यत्राह—विशेषणानामिति । देवदत्तस्यामो गुरोराद्युदाहरणमत्राभिप्रेतम् । अप्रत्यक्षविशेषणानामेकाग्र्यानन्वयप्रतीतिरविरुद्धविशेषणानामेकाग्र्यानन्वयप्रतीतिरित्यर्थः ॥

अविरुद्धविशेषणानां विशेष्यभेदानापादकमुक्तम्, निषक्षभूतलण्डादिषु बहुत्वानियामकमाह—खण्डित्यादयस्त्विति ततः पक्षस्य वैयम्यमाह—अत्रातिरिति । कालभेदेनेत्यस्यायमभिप्रायः । विशेष्यब्रह्मचरु-रेऽपि जगज्जन्मादीनां योगपदव्या-

गूढार्थसङ्ग्रहः

द्विविधलक्षणे विशेषणतया लक्षणत्व न समवतीति मिथ्याभूतस्य जगत्कारणत्वस्योपलक्षणतया निर्विशेषणत्व यत् परेकं तत्र निर्विशेषस्य इदं लक्षणं न समवति । एव मिथ्याभूतस्यापि । किंतु सविशेषस्यैवोपलक्षणभूतं लक्षणमित्यत आत्मा निरूपितम् । विशेषणतया लक्षणत्व न समवतीति परेकं न घटत इत्यभिप्रेत्य विशेषणतया लक्षणत्वं निरूपयति—जगज्जन्मादीनामिति ॥ “ अविरुद्धविशेषण ” इति (स. ३३) श्लोकस्य यत्तात्पर्यं तद्विवरणे मधुसूदनसरस्वतीभिः प्रथमम्. (१७१.१७२) प्रदर्शितं तत्र घटन इति विहासाधिकरण एव (६३३—६३४.प्र.४) निरूपितम् ॥ अत्र तु कालभेदेनेति । विवरणे प्रत्यक्षेण मिथ्यात्वसिद्धिनिरूपणावसरे देशकालसुपाप्य-तर्मावैयैव नियेषप्रतीतिरिति यदुक्तं तत् धागिकत्वनिरसनवसरे कुमारेणोक्तयनुसारेण न विचारसहमिति पूर्वमेव (प्र. स. ३६७—३६८) निरूपितम् । ‘ निष्कलंति

श्रीभाष्यम्

‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ (तै.उ.भृगुव) इत्यादिकारणवाक्येन प्रतिपन्नस्य जग-
ज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणस्सकलेतरव्यावृत्तं स्वरूपमभिधीयते । ‘सत्यंज्ञानमन्तं ब्रह्म’

श्रुतप्रकाशिका

धातात् कालभेदेनाविरोधआश्रयणीयः विशेष्यैक्येऽपि तथैवाविरोध इति ॥ अत्रायमर्थोऽनुसंधेयः विशेषणबहुत्वं स्वत-
एव विशेष्यभेदापादकं, एण्डो मुण्डइत्यादिषु दर्शनात् देवदत्तस्यामो युवेत्यादिषु प्रत्यक्षनाघादैक्यप्रतीतिः तस्मात्प्रत्यक्ष-
गोचरे ब्रह्मणि विशेषणबहुत्वायच विशेष्यगुह्यत्वमवर्जनीयम् । ननु एकउचनान्तधर्मिवाचिपदैक्यस्य स्वते। विशेष्यैक्यप-
रत्वं देवदत्तस्यामोयुवेत्यादिषु दृष्टम् एण्डोमुण्ड इत्यादिषु प्रत्यक्षनाघाद्बहुत्वप्रतीतिः । अतः प्रत्यक्षागोचरे ब्रह्मणि एकव-
चनान्तधर्मिवाचिपदैक्यादैक्य सिद्धमेव ॥

नैवम् विशेषणभेदायच विशेष्यबहुत्वमेकवचनान्तधर्मिवाचिपदैक्यं न बाधते । अपितु प्रत्यक्षमेव बाधते अदृश्य-
मानगोच्यतेः पुरुषस्य एण्डोमुण्ड इत्यादिवाक्यप्रयोगे सत्यैकवचनान्तधर्मिवाचिपदैक्येऽपि बहुत्वप्रतीतेरितिहि पूर्वपक्ष-
स्थितिः । तत्रोत्तरमुच्यते अज्ञातेत्यादिना । एकवचनान्तधर्मिवाचिपदैक्यं बहुत्वं बाधते एव, अदृश्यमानेऽपि देवदत्ते
देवदत्तस्यामोयुवेत्यादिवाक्यप्रयोगेण विशेषणबहुत्वसत्यपि विशेष्यैक्यप्रतीतिः । एव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविभागविधुर बहुत्वप्रती-
तिरैक्यप्रतीतिश्च भवतः अत्र बहुत्वैक्ययोः को निर्णायक इति चेत् । नियतमिन्नाश्रयदृष्टविशेषणगुह्यं विशेष्यैक्यविरोधि
अनियतमिन्नाश्रयदृष्टविशेषणबहुत्व नैक्यविरोधीति । अथ सत्यज्ञानादीना लक्षणत्वोपपत्तिं पूर्वोक्तान्योन्याश्रयणपरिहारं-
बाह-यतोवा इति । लक्षणवाक्येनानेन कारणत्वमेव लक्षणत्वोत्तमित्यस्य कारणवाक्यत्वम् । आदिशब्देन ‘सदेव’
इत्यादीनि कारणत्वप्रापकवाक्यानि गृह्यन्ते ॥

ननु लक्षणभूतेनैव जन्मादिकारणत्वेन ब्रह्मणस्सजातीयविजातीयव्यावृत्तिस्सिद्धा अन्यथा तस्य लक्षणवायोगात्
तत्कथं सत्यादिवाक्येन सकलेतरव्यावृत्ताभिधानोक्तिः, उच्यते-व्यावृत्तिर्द्विविधा व्यत्यन्तरेष्वसमाप्तिधर्मयोगरूपा, तत्-
जातीयाचारणधर्मानन्वयरूपा च, तत्र विलक्षणधर्मयोगे व्यत्यन्तरेभ्योऽप्येव सिद्धयति नत्यतजातीयत्वं तजातीयत्वव्य-

गुटार्थसंग्रहः

‘क्रियम्’ इति ध्रुत्वा परब्रह्मणि सृष्ट्यादिक्रिया नसम्भवतीति सृष्ट्यादिक्रियायाः आविचकत्वेन मिथ्यामिति यद्विचरणोक्तं
तदपि नशब्दे । ‘निष्कलं निष्क्रियं क्षान्तं निरवयव निरञ्जनम्’ इति श्रुतौ अविवक्षितकदास्यापि निषेधेन सृष्ट्यादिक्रि-
यायाः आविचकत्वकल्पनासम्भवात् । ‘निष्क्रियम्’ इति सामान्यनिषेधस्य सृष्ट्यादिक्रियाविशेषप्रतिपादकशालानु-
सारेण परिस्पन्दरूपक्रियाविशेषपरत्वयैवोपपत्तेर्याम्यत्वात् । अतएव ‘स्वाभाविकी ज्ञानचक्रक्रिया च’ इति श्रुतिरूपयत्ते
‘नेहनानाऽस्ति’ इत्यादेः परनवीनसंमतार्थः पूर्वमेव (प्र.स. ३३१, ३३२, ३३८-८) पर्यालोचितः । तेन सृष्ट्यादिक्रि-
यायाः सार्वदिकत्वेन कालभेदेन विशेषधरिहासोत्तिर्न घटत इति नवीनोक्तदूषणस्य नावसरः । नव्यमतेऽपि व्यवहारोप-
स्यधर्ममध्यस्तेरङ्गीकारेण अभिव्यक्तेस्सार्वदिकत्वाभावात् विशेषधरिहारस्सम्भवति । पट्या भेदप्रतीत्या अभेदोक्तिरपि
निरवकाशा ॥

‘एतदल्लक्षणवधिकातिशयबृहत् बृहण च’ इत्यादौ पूर्वं पूर्वप्रतिपन्नाकारनिरूपणपरभाष्ये यत् आकारबृहत्त्वं पूर्व-
प्रतिपन्नमुक्तं तत्समर्पकत्वमेव ‘सत्यज्ञानम्’ इत्यादेरिति पूर्वपक्षोक्तान्योन्याश्रयणपरिहारः योऽभिप्रेतः तदेव विवृणोति-
यतोवा इमानि इत्यादिना । स्वरूपमभिधीयतइति । स्वस्वरूपमभिधीयत इत्यर्थः ॥

श्रीभाष्यम्

(तै.आन.१) इति तत्र सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माह तेन विकारास्पदमचेतनं तत्संख्येयतनञ्च व्यावृत्तः नामान्तरभजनार्हाविद्यान्तरयोगेन तयोर्निरुपाधिकसत्तायोग

श्रुतप्रकाशिका

अक्षरधर्मा-रथाधीनतयातीत्यवशङ्काया अनपगमात् । तदनन्वयेन सञ्जातीयताव्याप्तातिरिक्तमिति । यथा घटस्य संस्थान विमोक्षणस्यैवमस्तवैलक्षण्येसिद्धेऽपि पृथिवीतिव्यवस्थापकग-धवरस्योगात् पृथिवीजातीयत्वं नापि तदयोगादबादिषु तज्जातीयगगनागमः एवं जगत्कारणरूपविलक्षणधर्मान्वयेसत्यपि ब्रह्मणोऽविजातीयत्वञ्चातीत्यवशङ्काऽवतिष्ठति इति तज्जातीयताव्याप्तात्तिसत्त्यादिवाक्येन प्रतिपाद्यत इति तस्य सकलेतरव्यावृत्तस्वरूपबोधोक्तिर्युक्तेति ॥

कथं व्यावृत्तस्वरूपमिधानमित्यत्राह—तत्रेति । केनापि परिणामविमोक्षणतत्तदवस्थस्य सत्ता सांपादिकसत्ता अतो निरुपाधिकसत्ता निर्विकारत्वं सत्यपदव्यावर्त्यमाह—तेनेति । कथमित्यत्राह—नामान्तरेति । निरुपपद सत्यपदमङ्गो-

गूढार्थसंग्रहः

एव च 'सत्यज्ञानम्' इत्यस्य लक्ष्यव्यक्तिविमोक्षणनिर्णयसमर्पकस्यमेव । अत्र पदत्रयेन अचेतनं चिद्वस्तु, नित्यं वैलक्षण्यनिरूपणेन जगत्कारण-लक्षणलक्ष्यताऽवच्छेदकनिष्कर्षः कार्यतो भवति । सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माहेति । अयमाशयः उत्तरत्र 'सच्चिदानन्दस्य' इत्युपक्रम्य 'सत्यवानृतं च सत्यममृतं' इति वक्ष्यत । तत्र सच्छब्दः सत्यशब्दश्च एकार्थकः । तदनुगुण्येन त्यच्छब्दः अनृतशब्दश्चेकार्थकवेव । 'मूर्तामूर्ताहिराक्षीद्वौ सत्यस्योदिनोदितौ श्रुत्यन्तरेण सगानात्' (५०) इति तै वार्तिके उक्तम् । 'श्रुत्यन्तरं च' 'अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यं प्राणवैसत्यं तेषां मेव सत्यम्' (६) इति तत्र वार्तिके 'मूर्तामूर्ते हि सत्याह प्राणास्तस्यास्त्यदात्मतः । क्षेत्रज्ञसदुपाधिनास्त्यस्यैवैवमिधीयते ॥' (१४४) इत्युक्तम् । अत्रानन्दोक्तिरिवरणम् 'सच्चिदानन्दमवदिति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं उक्तेर्ये चोतपति' इति । अत्र 'व्यावहारिकमेवान् सत्यस्यादधिकारतः । पारमार्थिकसत्यस्य वाक्यान्ते समुदीरणात् ॥' इति सत्यशब्दद्वयार्थभेदः तै.वार्तिके प्रदर्शितः । 'अथ नामधेयम्' इति इत्यत्र 'अपदेशाय नामैतत् न स्व नामास्य विद्यते । लक्ष्येनाञ्जसा यकि परब्रह्म कथयन् ॥ शब्दप्रवृत्तिहेतूनां साक्षाद्ब्रह्मण्यसम्भवात् ' इत्यत्रोत्तरसत्यशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्तथा अत्रापि उत्तरसत्यशब्दः लाक्षणिक इत्येव परेषां प्रक्रिया । 'तस्योदिति नाम' इतिवत् 'नेतिनेति' इति निवेधानन्तरं 'अथ नामधेयम्' इति श्रुत्या परब्रह्मनामात्मस्य 'सत्यस्य सत्यम्' इत्यत्र प्रार्तपादानुत्तरत्र सत्यशब्दः लाक्षणिकइत्युक्तिः पूर्वसत्यशब्दः व्यावहारिकसत्यपरः, उत्तरसत्यशब्दः पारमार्थिकसत्यपरइत्युक्तिश्च 'न सत्यद्वयकल्पना' इति युग्मारेलेनैव निरस्ततया नष्टत इति सत्यशब्दद्वयं न लाक्षणिकं नमिष्यासत्यरूपविमोक्षार्थं च इति श्रुतितात्पर्यमवश्यमेवपितव्यम् । आन्दोक्त्ये—'तानि हवा एतानि त्रीण्यसराणि सत् ति यमिति तत्तत्तत्तदमृतम् अथ यत् ति तन्मर्त्यं अथ यत् तेनोमौ वच्छति' (छा.८.प्र.३.५) इत्यत्र 'तस्यहवा एतस्य ब्रह्मणो नामसत्यम्' इति पूर्वश्रुत्युक्तसत्यनामो निर्वचनं कृतम् । इदेव 'सच्चिदानन्दस्य' इत्यत्र सच्छब्दस्याप्यर्थः । त्यच्छब्दस्य पूर्वस्तापपरिणामत्यागवदर्थकतया विकारि इत्येवार्थः । तत्र आन्दोक्त्ये ब्रह्मासाधारणतया सत्यनामनिर्वचनमिति सत् ति यमिति छेदः । अत्र सत्यशब्दद्वयप्रयोगेन अनृतशब्दसममि व्याहारेण च सच्छब्दसमानार्थकं सत्यशब्दः । सच्चच्छब्दश्च एकार्थकत्वेन समप्रतिपद्य । अत्र सत्यशब्दद्वयप्रयोगेण अन्तिमसत्यशब्दस्य निरुपाधिकसत्तायोगीत्यर्थः । प्रथमसत्यशब्दः सांपादिकसत्तायोगिपरः । चिद्वस्तुसत्तायाः कर्मनिर्ण-

श्रीभाष्यम्

रहितत्वात् । ज्ञानपदं नित्यासंकुचितज्ञानैकाकारमाह ।

श्रुतप्रकाशिका

त्वात् स्वरूपतो धर्मतश्चैकरूपत्व शपयतीत्यपि चित्तसमुपगृहीतव्यावृत्तिः । ज्ञानशब्दार्थमाह—ज्ञानपदमिति । इदानीमासी भिन्नपयइत्याद्युपपदरहितं ज्ञानपदमसङ्कुचितत्वं नित्यत्वं च ज्ञानस्य दर्शयति । नित्यासंकुचितज्ञानत्वमेवाकारो यस्य तस्मिन् नित्यासंकुचितज्ञानैकाकारम् तेन ब्रह्मणः कदाचित् क्वचित्पि प्रदेशे जडत्वव्यावृत्तिः । नित्यासंकुचितज्ञानत्वं अद्वारक धर्म द्वारकं च परमात्मन आकारो भवति ' आत्मज्योतिस्सन्नाडितिहोवाच ' ' ब्रह्माणविपश्चिता ' ' विज्ञातारमरकेन विजानीयात् ' इत्यादिभिस्स्वरूपस्य धर्मस्य च ज्ञानत्वावगमात् । ज्ञानशब्दासङ्कोचेन सद्धारकाद्वारकज्ञानाकारवासिद्धिः

नन्वस्य ज्ञानशब्दस्य किं प्रवृत्तिनिमित्तम् ? विषयावगाहिज्ञानाख्यद्रव्यत्वेत् अपर्यवसानात् ज्ञानधर्मैकत्वमुक्तं स्यात्, ननु ज्ञानस्वरूपता स्वप्रकाशतारूप ज्ञानत्वं प्रवृत्तिनिमित्तेत् ज्ञानस्वरूपत्वमुक्तं स्यात् । ननु ज्ञानधर्मैकत्वम् । ततश्च ' तद्गुणसारत्वात् ' इति सूत्रविरोधश्च । नच गवादिशब्दानां परमात्मपरत्वे गोत्वसंस्थानपिंडजीवानामिव द्वार द्वारिभावात् ज्ञानाख्यद्रव्यज्ञानत्वगुणयोर्द्वयोरापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वं घटते, नहि धर्मभूतज्ञानं स्वरूपभूतज्ञानगतज्ञानत्वगुणे समवैति येन द्वारद्वारिभावस्यात् । धर्मभूतज्ञाने स्वरूपेचानुगत ज्ञानत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तेत् गोशब्देन एष्टमुण्डपिण्ड द्वययत् ज्ञानव्यक्तिद्वयमुक्तं स्यादिति द्वारद्वारिभावेनानभिधानात् तयोर्ज्ञानयोर्न धर्मधर्मिभावप्रतीतिः ज्ञानत्वगुणविशेषित-

गूढार्थसंग्रहः

धनत्वेन सोपाधिकत्वात् । त्यच्छब्दार्थचेतनस्यापि परमात्मसङ्कल्पाधीनत्वेन सोपाधिकसत्तायोगि वात् । अनृतशब्दः न मिथ्याऽर्थकः, किंतु विकार्यर्थकः । अमृतमल्लोभयनियामकत्वेनोदाहृतसंयनामनिर्वचनानुसारत् । छान्दोग्यबृहदारण्यकादिनिर्वचनसामान्यस्य एकरूपत्वेन छान्दोग्यनिर्वचनस्थारोपपर्यवसितत्वस्य परकल्पितस्य श्रुतितार्त्थविषयत्वासंभवात् । एवं च उत्तरान्तिमस्य शब्दसमानार्थक एव ' सत्यज्ञानम् ' इत्यत्र सत्यशब्दः इति ॥

ज्ञानपदमिति । आत्मसिद्धौ ' सत्यज्ञानम् ' इत्यत्रापि ब्रह्मलक्षणनिर्देशे ज्ञानशब्दो न ज्ञानमात्रवचनः, अपितु तद्वचनः तद्वचने ' लिपि ' इत्याद्युदात्तप्रसङ्गेः । अतोदात्तत्वाय ज्ञानशब्दः प्राग्वर्थाप्रत्ययान्तत्वे तत्राथैष्यते मान्य येत्येतत् परमात्मनिरूपणे अतिनिपुणमुपपादयिष्यामः ' इति ज्ञानशब्दार्थः इत्यमुक्तः । अत्र सत्यज्ञानमित्यादिकाश्च ज्ञानैकनिरूपणीयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञानस्वरूपताम् ' इति जिज्ञासाऽधिकरणसूत्रयनुसारेण ज्ञानपदं नित्यासंकुचितज्ञानैकाकारतामाह ' इति सूत्रावपि ज्ञानवत्त्वमेव विवक्षितमित्यात्मासिद्धयनुसार्य एव भगवत्समत इति प्रतीयते । जिज्ञासाधिकरणसूक्तौ आदिपदार्थत्वेन विवक्षिताया ' विज्ञानमानन्द ब्रह्म ' इति श्रुतौ ज्ञानस्वरूप वप्रकाशनेन ' स्वप्रकाशतया च ज्ञानस्वरूपताम् ' इत्युचिस्सङ्गच्छते । व्यासार्थास्तु ' ज्ञानत्वमात्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेसति शब्दसत्तयसङ्कोचात् याद्याप्रणाड्या च ज्ञानत्वविशिष्टताऽवगमेन ज्ञानधर्मैकत्वज्ञानात्मकत्वासिद्धिं ' वदन्तः ' सत्यज्ञानम् ' इत्यत्रैवोभय विवक्षितमिति प्रतिपादयन्ति । ' ज्ञानत्वं ज्ञातृमात्रा स्वरवदुद्धतया स्वप्रकाशत्वतश्च ' इति सारावल्यामात्मसिद्धयविरोधेन जिज्ञासाऽधिकरणमाप्य निरूपयन्तः आचार्यपादाः जिज्ञासाऽधिकरणमाप्यस्य ' सत्यज्ञानम् ' इत्यस्यैवार्थद्वयपरत्वेऽपि नविरोध इत्यभिदधति । ' तेन कदाचित्सङ्कुचितज्ञानत्वेन मुक्ताव्यावृत्ताः ' इति सूत्रयाऽपि अत्र भाष्ये ज्ञानवत्त्वविषयेन स्फुटं प्रतीयते ।

श्रुतप्रकाशिका

ज्ञानव्यभिचिद्यतया ज्ञान प्रगुणविशिष्टतया च स्वस्वरूपाभिधाने शब्दस्य युगपद्व्यापारभेदः प्रवर्ज्यते—अतो ज्ञानपदेन स्वरूपतो धर्मतश्च ज्ञानाकार इमा मनो न सिद्ध्यन्त

उच्यते—ज्ञानशब्दस्य स्वप्रकाशत्वरूपं ज्ञानस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । नच 'तद्वृत्तिसारत्वात्' इति सूत्रविशेषः धर्म भूतज्ञानद्रव्याभिधानेऽपि ज्ञानव्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । स्वरूपस्य च ज्ञानस्य 'प्रकाशवशावैयर्थ्यात्' इति सूत्रित नच सत्कारकमशरक च स्वरूपव्याभिधानेऽपि शब्दस्य युगपद्व्यापारभेदः साक्षाद्वा परपरयावेति विशेषणमनुपेक्ष्य ज्ञानव्य मानस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तेषति शब्दशक्त्यवच्छेदात् साक्षात्प्रकाशत्वा च ज्ञानव्यविशिष्टताऽन्यमेन ज्ञानधर्मकव्यज्ञानस्वरूपव्य छिदेः । नच द्वाव्यादिभावेनानाभिधानात् तद्व्यवच्छेदव्यवहारि च धर्मधर्मिभावासिद्धिः । 'आत्मज्योतिस्संभ्राद्' 'ब्रह्म ना निपञ्चिता' 'अत्रायंपुरषस्त्वयंज्योतिर्भवति' 'एषहि द्रष्टा श्रोता रमयिता घ्राता मन्ता योद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इत्यादिभिः परमात्मनो जीवस्य च ज्ञानधर्मकव्यस्य न स्वस्वरूपस्य च छिदेः, ज्ञानशब्दस्य च अवच्छेदेन ज्ञानात्मनोविशेषणशेषे विशेष्याश्व च ज्ञानव्यविशिष्टपरोचनसामर्थ्याच्च, यथा सपरिकरो राजा दृष्टः सपरिच्छद एव क्रीन, स एव गौ क्रीतेत्यादौ विशेषणशस्य विशेष्याशस्य दृष्टव्यक्रीतत्वावय एकव्यापारेण शब्देन बोध्यते तद्वत् । नच विशेषणशेषे विशेष्याशेषा दृष्टव्यक्रीतत्वावयार्थः । विशेषणशविशिष्टपरोचनस्यान्यतरस्य दृष्टव्यक्रीतत्वावय प्रतीत्यनुपपत्त्यभावात् । नहि प्रवाहस्य पोषप्रति वासववद्विशेषणशेषेन विना विशेष्याशस्य दृष्टव्यक्रीतत्वादिष्वनुपपत्त, नच दर्शनक्रयाऽदियोग्यतालक्षणेनाथेसामर्थ्येन विशेषणशस्य तदव्यवप्रतीतिः मण्डपक्षेत्रगोदहनदीनां दर्शनक्रयाऽदियोग्यानामपि तदव्यवप्रतीतिः तदप्रतीतिश्च बुभुक्षायां सत्या सन्देहोदयादिद्वया ॥

नच समभिप्राहाराजलक्ष्यविशेषणशस्य तदव्यवप्रतीतिः, धार्मिको राजा दृष्ट इत्यत्र धर्मस्य दृष्टत्वाप्रतीतिः । नहि धर्मधर्माविवेकः योग्यत्वेति समभिप्राहाराजलक्ष्यविशिष्टव्यवप्रतीतिश्चेत् । तर्हि विशेषणशेषेऽपि तदव्यवस्य शाब्दव्यवच्छेदात् नष्टाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतान्येन प्रतिपन्नत्वं द्वाव्यव निवारयति । ननु सपरिकरो राजादृष्ट इत्यादिषु विशेषणशस्य विशेष्याशस्य च शब्देनोपस्थापनात्तत्र विशेषणशेषेऽपि विधिसिक्ताकारान्वय उपपन्नः अत्र तु तदभावादुभयन विधिसिक्ताकारान्वयानुपपत्तिरिति ॥

नैवम् । ब्रह्मशब्देनैव विशिष्टवस्तुपस्थापनात् । तथाहि 'तद्विजिज्ञासस्य' इति मुमुक्षोर्जिज्ञास्यतयोक्तं ब्रह्म 'तदेक्षत' इत्यादीनि वाक्यानि सत्यसङ्कल्पत्वादिविशिष्ट कारण वदन्ति तत्तद्व्यवच्छेदप्रवृत्तिसत्यादिवाक्यगतब्रह्मशब्दस्य सङ्कल्पत्वादिविशिष्टकारणविषयः । बृहण्यमपि ब्रह्मशब्दार्थः तस्य स्वसङ्कल्पेनाचेतनस्य स्थूलपरिणामहेतुत्वं, चेतनानां 'संज्ञानन्त्याय कल्पते' इत्युक्तज्ञानवृहण्यहेतुत्वं च, ततश्च सत्यसङ्कल्पत्वादिविशिष्टार्थोपस्थापकब्रह्मशब्दप्रतिपत्ताविशिष्ट वस्तुविशेषकत्वात् ज्ञानपदमशुचितशक्तितया विशेष्याशेषे विशेषणशेषे च स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतज्ञानत्वावय प्रतिपादयति । सपरिकरो राजा दृष्टइत्यादिषु पदान्तरसमपि यादृशशब्देन विशिष्टोपस्थापनम् । अत्र तु स्वोपजीव्यवाचनान्तरस्थानिवचनसंविभ्रतब्रह्मशब्देनेति भिदा । विशिष्टवस्तुपस्थापितेषति विशेषणशस्य विशेष्याशस्य विधिसिक्ताकारान्वयस्य तुल्यम् । स्वोपजीव्यवाचनान्तरसापन्नशब्देन विशिष्टवस्तु उपस्थापिते विधिसिक्ताकारस्वोभयावयव्य च दृष्टम् । यथा शानुचरोराजा समागतः मया च राजा सन्तुदइति, सन्तु गौक्षिता वाच दत्तेति, अतः परमात्मनो ज्ञानशब्देन ज्ञानधर्मकव्यज्ञानस्वरूपकत्वाभिधानं युक्तम् आनन्दादिशब्देऽप्येव एव व्यायः स्वतःप्रवर्तते प्रमाणान्तरविरोधेऽपि निवर्तते * अतो यथोच्यते उपपन्नः ॥

भ्रीमाप्यम्

तेन कदाचिद् संकुचितज्ञानत्वेन मुक्ता व्यावृत्ताः । अनन्तपदं देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं स्वरूपमाह । सगुणत्यास्वरूपस्य स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यम् । तेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणस्सातिशयस्वरूपस्वगुणा नित्या व्यावृत्ताः विशेषणानां व्याप्यतया । ततः

श्रुतप्रकाशिका

अतस्तस्याऽप्रणाड्या नित्यासंकुचितज्ञानैकाकारत्वं दर्शयता ज्ञानपदेन मुक्तव्यावृत्तिरिति हि माह—तेनेति । अनन्तपदस्यार्थमाह—अनन्तेति । * इहेद नान्येति परिच्छेत्तुमशक्यत्वं देशपरिच्छेदः । इदमिदानीं नान्यदेति परिच्छेदाद्योक्तत्वं कालापरिच्छेदः ननु देशकालाभावौ । एव वस्तुपरिच्छेदोऽपि न वस्तुन्तराभावः किमिवदिमदं न भवतीति परिच्छेदानर्हत्वमेव सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहंत्व वस्तुपरिच्छेद इति यावत् । ब्रह्मन्यतिरिक्ते भावरूपाज्ञानतत्कार्यजातेऽङ्गीकृते सति वस्तुन्तराभावरूपे वस्तुपरिच्छेदः परस्यानुपपन्नः सत्यवस्तुन्तराभावस्त इति चेत् । तर्हि स्वनिरवस्तुन्तराभावस्त इत्यभ्युपगमादेव प्रमाणान्तराविरोधात् । तस्य वस्तुन्तराभावो हि तत्तदभिप्राहकप्रमाणविरुद्धः । गुणतोऽप्यानन्त्यमाह—सगुणत्वादिति । गुणानां देशकालापरिच्छेदो विरोधे न तत्तदलक्षणवस्तुपरिच्छेदाभावः । सगु स्वरूपस्यैव ॥

यदा प्रकारान्तरेण वस्तुपरिच्छेदाभावमाह—सगुणत्वादिति । इदमिवदिति वस्तुस्वभावतः परिच्छेदाभावो वस्तुपरिच्छेदः । यथा तुल्यकालत्वे तुल्यपरिणामत्वेऽपि दशवर्णस्वर्णपेक्षया षड्वर्णस्वर्ण तदपेक्षया कलधौतादिचापकृष्टम् सोपकर्षो वस्तुपरिच्छेदः तत्तदपेक्षया गुणवैजात्यत्वपवित्रादिभिर्दशवर्णस्वर्णादिकं प्रकृष्टम् । तस्य प्रकर्षस्य निरतिशयत्व वस्तुपरिच्छेदः । ईदृशवस्तुपरिच्छेदः स्वरूपस्य गुणानां च युज्यते । तेषामपि हेतुप्रत्यनीकत्वादित्यभावोक्त्यर्थस्य निरवधिक्त्वात् सामान्यधिकराहित्यनिदानभूतगुणैर्निरतिशयप्रकर्षो वस्तुपरिच्छेद इत्युक्तमिति सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वं चास्मिन्नन्तर्गतं तद्वि सर्वशरीरकत्वं तच्च नियमनधारणशोषित्वकथ्येति । अनन्तपदस्य वच्छेदमाह—तेनेति । सातिशयस्वरूपस्वगुणा इति । स्वरूपमगुणा सातिशयं ज्ञानव्यतिरिक्तं ऐश्वर्यादिगुणाश्च जगद्व्यापारानर्हसातिशयाः । ज्ञानं च नित्यं सर्वगतमपि तथात्वस्य परमात्मनि त्वेच्छाधीनत्वात् सातिशयम् अपराधीनत्वस्वरूपसातिशयस्य परास्मिन्त्वचमानत्वात् । स्वाभाविकत्वेऽपि गुणानां सातिशयत्वमिति ज्ञापनार्थः स्वशब्दः । एव व्यावृत्तिकथनस्य हेतुमाह—विशेषणानामिति ॥

अन्योन्याश्रयस्य परिहृतत्वं दर्शयति । तत इति । ततः एव व्यावृत्तिरिति, अवगतस्वरूपे अवगतसाधारणाकारं जन्मादिकारणत्वं साधारणाकारः तल्लक्षणकत्वेनावगतमित्यर्थः वस्तुविशेष्यस्वरूपं ब्रह्मेति वा पाठः । कारणतया लक्षितस्य ब्रह्मणः कारणत्वशङ्कितदोषव्याप्यतत्त्वाच्छोभकवाक्यानां लक्षणवाक्यपूर्वकत्वमस्ति, ननु तस्य शोभकवाक्यपूर्वकत्वमिति नान्योन्याश्रयमित्यर्थः । सूक्ष्मरसैतस्य ज्ञानादीनां लक्षणत्वेनानुक्तिनिदानं चानेनैव दर्शितं भवति । विशेषाशयस्य लक्षणसत्यज्ञानादि ननु विशिष्टस्य विशिष्टस्यैवोपास्यत्वात् प्राप्यत्वाच्च जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणं जन्माद्येवेति सूत्रकारमिमांशः ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यमिति । यद्यपि इदमिदं न भवतीति वस्तुपरिच्छेदः तद्वाहितं सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वं सर्वशरीरकस्वरूपम् इत्यपि वक्ष्यते । अयमर्थः ‘तत्त्वोपनिषदं पुरुषम्’ इति बृहदारण्यकश्रुत्यनुगुणः । तथाऽपि (शं) विष्णुसहस्रनाममाध्यादाद्वैतं प्राक् (१७.क.पु) उदाहृतवचने वस्तुपरिच्छेदराहित्यमेव विवक्षितं ननु एतद्व्यतिरिक्तं वस्तुपरिच्छेदराहित्यमित्यभिप्रेत्येवमुच्यते । अनन्तशब्दस्य पराशरोक्तविलक्षणमेव वस्तुपरिच्छेदराहित्यमित्यर्थः इति

श्रीभाष्यम्

‘सत्यज्ञानमनन्तब्रह्म’ (तै.आ.१.२) इत्यनेनवाच्येन जगज्जन्मादिनाऽवगतस्वरूपं ब्रह्म सक-
लेतरवस्तुपिसजातीयमिति लक्ष्यते इति नान्योन्याधायणम् । अतस्सकलजगज्जन्मादिका-

श्रुतप्रकाशिका

जगत्कारण ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्ते कारणत्वशङ्कितदोषव्यावर्तकतया तच्छेषभूतदोषकत्राक्यार्थश्चास्मि सूत्रे सूत्रकारा-
भिप्रेतः । जिज्ञास्यमानुगुणस्य कारणत्वस्यैव लक्षणतया निबद्धितरगात् । स्वरूपेण हेयाम्पदस्य जिज्ञास्यमानुपपत्त्या जिज्ञा-
स्यतायादोषक्याक्यार्थसापेक्षतात् । सत्यज्ञानादित्राक्यवियक्तसूत्रान्तराभावात् ‘प्राज्ञात्’ ‘प्रज्ञाशब्दश्च’ ‘प्रकाशा-
दियञ्च’ इति सूत्राणां सत्यादिकास्य दृष्टान्ततयोपजीव्यान्तरोपपादनपरत्वाच्च सत्यज्ञानादिकाक्यार्थश्चेहाभिप्रेतइत्यभि-
प्रायेण भाष्यकारैर्निरिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपादित्यादिविशेषणमुक्तम् । अधिकरणार्थमुपसृहति । अतइति । जन्मादिनां
विशेषणनयोपलक्षणतया च लक्षणवोपपत्तेः । जिज्ञास्यत्वोपयोगिगाधक्याक्यत्रागताकारविशिष्टमेव कारणवस्तु ‘यतो वा

गूढार्थसंग्रह

(ग) सहस्रनामभाष्ये अर्थद्वयनिरूपणेन प्रतीयते । परित्येदंनयस्त्वयः शक्यार्थं गुणानन्त्य लक्ष्यार्थं (सि.सि.५) इति
परप्रकियाऽनुगमऽपि ‘तत्त्वोपनिषद पुरुषम्’ इत्यादिश्रुतिनिरोधेन निर्भेदय नानन्तपद विरक्षित, किंतु सर्ववस्तुसा-
मानाधिकरण्यार्हं यमेवेत्याशयेनोत्तरसूत्रिरिति बोध्यम् ॥

मग्नद्वीतायामपि समेतोत्तरार्थानुसारेणैव ‘द्वयमौ पुरुषौ लोके’ इत्यादौ ‘अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथिन पु-
र्योत्तम’ इत्यन्ते बद्धमुक्तवैलक्षण्य पुरुषोत्तमस्याभिहितम् । एतत्ता पर्येणैव पूर्वस्मिन्नधिकरणे ‘पुर्योत्तमोऽभिधी-
यते’ इत्युक्तम् । सकलेतरवस्तुपिसजातीयमिति लक्ष्यते इति । अत्र पिसजातीयशब्देन तत्तज्जातीयवैलक्षण्यत्रो-
क्तव, ‘सत्यज्ञानम्’ इत्यस्य जगत्कारणत्वस्य ब्रह्मतरसामान्यवैलक्षण्यत्रोषकत्वमिति विभागस्तुचितो भवति । ‘सत्यज्ञान-
इति पदद्वयं उपाध्यनिर्देशेन निरुपाधिकास्य विवाक्षितत्वेन सोपाधिकासत्ताज्ञानविकासद्वन्द्वसत्ताज्ञातयः व्यवच्छेद-
अनन्तपदेन परिच्छिन्नव्यवच्छेदः । नैव जगज्ज मादिकारणत्वेन व्यवच्छेदसिद्धयति । एतेन सत्यज्ञानवाच्येन ब्रह्म-
पदार्थः अधिजीवविलक्षणः इति सिद्धावधिजीवविलक्षणस्य जगज्जमादिकारणत्व लक्षण ‘यतोवा इभानि’ इति वाक्ये
मुपाधिविहितम् । जगत्कारणत्वलक्षणलक्ष्यताऽवच्छेदकमधिजीवविलक्षणत्वमिति सिद्धम् । अत्र इत्य सूत्रकाराभिप्रायनि-
र्णयसति ‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ इत्यादिना अयोगा-न्यायामव्यवच्छेदयोः प्रतिपादनं सद्गुणे । अत्र जगत्कारणत्वलक्षणस्य
ब्रह्मतरवैलक्षण्यानुमापक वेऽन्वयदृष्टान्तासम्भवेन केवलव्यतिरेकिणिसिद्धान्तेऽनङ्गीकारेण चतुर्मुखादयोऽनीश्वरा जगत्कारण-
त्वाभावात्’ इत्यनुमानेनेतरव्यावृत्तौ ता पर्ये वर्णयन्त्याचार्यपादा । (न्या.प. अनुमानाध्याय) ॥

अनन्तार्थास्तु — ब्रह्मपदार्थताऽवच्छेदकावच्छेदेन इतरवैलक्षण्य सहायदशाया प्राणादिपदतः पर्यायव्ययताऽवच्छेद-
कावच्छेदेन इतरवैलक्षण्यनिश्चयसम्भवेन तद्दृष्टान्तेन स्वरसत एव इतरव्यावृत्तिरत्र निवर्तितति वदति ॥

आचार्यपादानामयमाशयः — ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयव्यतिविशेषनिर्णयसमन्तरमेव प्राणादिपदार्थनिर्णयसूत्रकारा-
भिप्रेतः । ननु तत पूर्व इति जगत्कारणत्वेन ब्रह्मतरसामान्यस्य सर्वोपधिकात्मकत्वाभावादिभ्यः तत्र जगत्कारणत्वस्यैव निश्चा-
यक नसम्भवतीति शङ्काकारकत्वेन ‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ इत्यादिसूत्राणां प्रवृत्तिसिद्धच्छेदः । नन्वपि, व्यावृत्ते प्रयोज-
नव साऽव्यावृत्तिसिद्धवन्नैव लक्षणस्य वाच्यमिति नानियमः । किंतु यथाक्याचनविषया व्यावृत्तिसिद्धिः साच उच-

श्रीभाष्यम्

रणं निरवयं सर्वशं सत्यसङ्कल्पं सर्वशक्तिं ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यत इति सिद्धम् ।
येतु निर्विशेषं यस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति । तन्मते 'ब्रह्मजिज्ञासा' 'जन्माद्यस्य यतः'
इत्यमङ्गतं स्यात् निरतिशयबृहत् बृंहणं च ब्रह्मेति निर्वचनात् ; तच्च ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति वचनाच्च

श्रुतप्रकाशिका

इमानि ' इत्यादिकाव्ये अर्थलक्षमित्यभिप्रायेणाह—निरवयमिति । सर्वशब्दादिगुणजात कारणवाशितं यतइत्यत्रानु-
वयनइत्यभिप्रायेण तदुक्तिः ॥

अस्य सूत्रद्वयस्य निर्विशेषयादिपक्षासङ्गतिमाह—येत्विति । आद्यसूत्रासङ्गतिमुपपादयति निरतिशयेति । अर्थ-
विरसि श्रीविष्णुपुराणेनोक्तनिर्वचनमाभिप्रेतम् । न निर्विशेषं ब्रह्मेति निरुक्तमिति भावः । द्वितीयसूत्रासङ्गतिं विवृणोति ।
तच्चेति । नहि जगतोऽप्यासौ यतइति लिख्यविपिनमिति भावः । एव सूत्रासङ्गतिकथनेन तद्विषयवाक्यसङ्गतिरपि पलिता

गूढार्थसंग्रहः

दिशैव सम्भवतीति ॥ ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यतइति सिद्धमिति । 'द्विविधं हि लक्षणं विशेषणमुपलक्षणं च'
इत्युपक्रम्य विशेषणत्वाऽभ्यन्तरेण उपलक्षणलक्षणस्य यत्परिरुक्तं तत्पर्यालोचनपूर्वकं 'द्वधाऽपि ब्रह्म लक्षणतः सविशेषं प्रति-
पत्तुं शक्यत' इति निगमनवाक्यमेतत् ॥

प्रथमसूत्रे निर्विशेषं ब्रह्म जिज्ञास्यतया विराक्षितम् इति परोक्तार्थः नष्टत इति ब्रह्मशब्दार्थनिरूपणं सूचितम् ।
सूत्रद्वयेऽपि परसमतार्थाः सूत्रत्रयः न विराक्षित इत्यभिप्रेत्य तन्मतमनूय पर्यालोचयति येतुइत्यादिना—जन्माद्यस्य यत
इत्यसङ्गतमित्यन्तेन । असाङ्गत्यमेवोपपादयति निरतिशय इत्यादिना—जगज्जन्मादिकारणमिति वचनाच्च इत्य-
न्तेन । अयमाशयः । निर्विशेषे निरतिशयबृहत्, बृहन्त्व जगज्जन्मादिकारणत्वच नास्तीति कथं निर्विशेषं सूत्रद्वयविव-
क्षितं स्यात् । परमते त्रयाणां मिथ्यात्वमेव । उपहितस्य मिथ्यात्वेन उपहिते एते धर्माः निर्विशेषं च एतद्धर्मापलक्षित-
मिति परेषां सिद्धान्तः, अथच सिद्धान्तः श्रुतीया सूत्रेणा केनापि पदेन नैव बोधितः । माध्यमिकमतमिव कार्यकारणभावस्य
सादृश्यत्वादिपरमतं न युक्तमिति 'बृहति बृहयति' 'यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुत्यादय एव स्थापयन्ति ।
सूत्रे 'अस्य' इत्यस्य, श्रुती 'इमानि' इत्यस्य च प्रत्यक्षं पुरस्कृत्य तत्तत्प्रमाणोपलक्षकतया कार्यवर्गस्य बाधोऽपि नष्टते ।
एवं कार्यकारणभावस्य सादृश्यत्वमपीति सिद्धयति । अन्यमर्थः जिज्ञासाऽधिकरणमाध्य एव स्थापितः । जिज्ञासाऽधिकरणे
'बृहत्त्वं च स्वरूपेण' इत्यादिकाव्ये बृहन्त्वस्य स्फुटमनभिधानेऽपि बृहत्त्वमात्रेणैव निर्विशेषविवक्षा न सम्भवतीत्युपपा-
दनम् । अत्रतु कार्यकारणभावः ब्रह्मशब्दार्थान्तर्भूतः तदानुगुण्येनैव जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणमित्यभिप्रेत्य बृहन्त्वस्य
प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रदर्शनम् । श्रुती 'यज्यन्त्यमिसविशान्ति' इति प्राप्त्यभिधानेन सृष्टिमुक्तिवाक्यानां सामर्थ्यं बोधितम्
तदपि ब्रह्मशब्दार्थबृहन्त्वानुगुणम् । अचिन्स्वरूपजीवधर्मविकारहेतुत्व बृहन्त्वम् । प्रत्ये सङ्कुचितस्य जीवधर्मज्ञानस्य सृष्टौ
करणकलेवरादिमूलककिञ्चिद्विकासः । मुक्तौ पूर्णविकास इति सृष्टिमुक्तिवाक्यैकरस्य ब्रह्मशब्दार्थबृहन्त्ववेनापि स्थिरीकृतम् ।
एतदभिप्रायेणैव जिज्ञासाधिकरणेऽनुक्तस्य बृहन्त्वस्यात्राभिधानम् । एव ब्रह्मशब्दार्थ एव कार्यकारणभावस्य घटकतया
कार्यकारणभावस्य मिथ्यात्ववादः न श्रुतिसूत्रानुगुणः ॥

श्रीभाष्यम्

एवमुत्तरेष्वपि सूत्रगणेषु सूत्रोदाहृतश्रुतिगणेषु च ईक्षणघान्वयदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदाहृतश्रुत्यश्च न तत्र प्रमाणम् । तर्कश्च साध्यधर्मान्यभिचारिमाधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वात् निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणम् ।

श्रुतप्रकाशिका

उत्तरेषां सूत्राणां तत्तद्विषयवाक्यानामपि निर्विशेषत्वमाननुगुणवमाह—एवमिति । गणोप्यति । नैकेषु सूत्रे वाच्यं वा 'विबुद्धम्' अपितु तत्तदधिकरणभरीर तत्तद्विषयवाक्यजातं च विबुद्धमिति भावः । तर्काननुगुणवमाह—तर्कश्चेति । तर्कगन्धोऽनुमानपरः । प्रमाणानुग्राहकतर्करो वा । कपरामितयोजनायामपि निर्विशेषत्वसिद्धिमाह—

गूढार्थसंग्रहः

एव 'एव पञ्चा, एतत्कर्म, एतद्ब्रह्म एतत्सत्यम्' इति श्रुतेः सायणभाष्योक्तदिक्षाऽपि उपायत्वेनोक्तब्रह्मणः सत्यत्वं बोधयत् उपायव्यवस्थापि सत्यत्वं बोधयत्येतेति कार्यकारणभाजनस्य सादृश्यं प्रतिरुणादि । 'नस्यतो नापि परतः' इति युक्त्या दूरगमपि नष्टते । स्वयंयोगादानकारणत्वं निमित्तकारणत्वमेति 'परिणामात्' 'आत्मकृतेः' इति सूत्रद्वयेनान्तरं स्थापयिष्यते । परिणामतद्गतोर्ध्वेन परिणामाद्ये असत्कार्यवादाङ्गीकारेण भेदेऽपि सन्न-वस्य पूर्वाधिकरणएवोपपादनेन नर्कोऽपि होयः । आरम्भणाधिकरणे आरम्भवादादूपायैव कार्यकारणभाववृणान्यल्लक्षणानि भवन्ति ॥

सूत्राणीत्यादि । अन्यमर्थं तत्तदधिकरणेषु विशदीभविविध्यति । प्रथमसूत्रे प्रधानार्थप्रतिज्ञायां संवन्धिना प्रमाणलक्षणयुक्तादीनां निवारोऽप्यर्थप्रतिज्ञातोभवति । 'राजाऽसौ गच्छति' इत्यत्र परिवारगमनप्रतीतिवत् । 'यतो या' इति श्रुत्यनुगमाच्च इति भाष्ये परैरुक्तम् । श्रुतौ द्वितीयसूत्रे च उपादानत्वमपि विवक्षितम् । 'परिणामात्' इति सूत्रमपि विवर्तोपादानपरमेव, परिणामतद्गतोत्सव-धानुपपात्तिरूपतर्कात् । कार्यकारणभावोऽपि पूर्वोक्ततर्केण सादृश्येव अन्यमर्थं, 'परिणामात्' इति सूत्रमामत्या 'यथा संप्रत्युपादानं तद्वद्ब्रह्मोपादानमिति युक्त्या स्थापयिष्यते । सक्षेपशारीरके 'वेदान्तपक्षस्तु विवर्तवादः' 'अभेदिनो निर्विकृतेरनेकमृपास्वरूपान्तरदर्शकत्वम् । विवर्तशब्दार्थः' (२.६.८) 'आरोपवादिभिरुक्ता परिणामवादि' इत्यादिषिद्धान्तः स्थापितः । अत्र ब्रह्मविद्याऽऽभरणम्—'जगतश्चोपादानं ब्रह्मेत्यगते जगदधिष्ठानं ब्रह्मेति पर्यवस्यति' इत्यादि 'उपादानचोपादेयविषयतत्ताकम्' इत्यादि च ॥

न्यायप्रामाण्यवपि—'श्रुत्यादितादात्म्येनाप्यस्यमानेषु रजतादिषु श्रुत्याद्यवच्छिन्नस्यैव जीवतादात्म्येनाप्यस्यमानेषु देहादिषु जीवावच्छिन्नस्य ब्रह्मणोऽधिष्ठानतयोपादानत्वोपपत्तेः' इत्युक्तम् । छान्दोग्ये मृत्तत्कार्यदृष्टान्तोऽपि सन्न-धानुपपात्तिरूपतर्केण कारणव्यतिरेकं कार्यं वस्तु नास्तीत्यत्रैव पर्यवस्यति । एव च 'व्यवस्थितेऽस्मिन्परिणामवादे स्वयमभावाति विवर्तवादः' इति (प्रथमस. १.२६. पु.) सक्षेपशारीरकसिद्धान्त एव युक्त इति शङ्कायामाह—तर्कश्चेति ॥

साध्यधर्मान्यभिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वादिति । निर्विशेष उपादानत्वस्वरूपधर्मोऽपि नास्ति ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मोऽपि नास्ति । एव च सत्यपि वेदान्तवाक्येषु जगते जन्मादिकारणवादिषु तदग्रहणदाढ्याय वेदान्तवाक्यातिरोधिप्रमाणं भवन्ननिवार्यते । श्रुत्यैव सहायत्वेन तर्कस्याभ्युपेतत्वात् तथाहि 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इति श्रुतिरिति (श.) भाष्योक्तार्थं सविशेष एव पर्यवस्यति ननु निर्विशेषे । निर्विशेषवस्तुनाऽप्रामाणिकत्वस्य पूर्वाधिकरणएव न्यापनात् । श्रुत्यतिरोधितर्कस्यैव परैरपि प्रमाणतयाऽभ्युपगमेन श्रुतेर्निर्विशेषतासक्ये बौद्धादितर्कानामेव

श्रीभाष्यम्

जगज्जन्मादिभ्रमो यतस्तद्भवेति स्वोत्प्रेक्षापक्षेऽपि न निर्विण्णवस्तुसिद्धिः । भ्रममूल-
ज्ञानं अज्ञानमाक्षिप्रहेत्यभ्युपगमात् । साक्षित्वं हि प्रकाशैकरसतयैवोच्यते प्रकाशत्वं तु

श्रुतप्रकाशिका

जगज्जन्मादीति । स्वोत्प्रेक्षापक्षेपीति । अयमाभिप्रायः 'यथासौम्यैकेन मृत्पिण्डेन मयं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्' 'तदात्मानं गेह्यमकुर्वत्' 'फटकमकुटकर्णिकादिभेदैः' 'आत्मकृतेः' 'परिणामात्' इति श्रुतिश्रुतिवृत्तं परिणामवचनतदनुगुणदृष्टान्तदुष्पादनानि दृश्यन्ते न तु विरतानुगुण किमपि दृश्यते । नहि यथा सौम्यैकेन शुक्ति-
शक्रेण सर्वे रजनजात विज्ञानस्य' इति श्रुतिः विवर्तादिति वृत्तं वा दृश्यते । तस्माज्जगज्जन्मादिभ्रमो यतः तद्ब्रह्मेत्य-
मर्थः स्वयमार्जितः न तु श्रुतिमिद्वेति । परोऽपेक्षितपक्षे तन्निर्विशेषत्वासिद्धिसुगपादयति भ्रममूलमिति । ततः किमित्य-
ग्राह—साक्षित्वं हीति । ततोऽपि किमित्यग्राह—प्रकाशत्वं इति । प्रकाशत्व ॥ प्रकाशशब्दवाच्यं यम् । —

गूढार्थसङ्ग्रहः

परैरुदाहृत्येन व्यावहारिकपरमार्थिकविभागस्य वैदिकस्य कस्याप्यसम्मतस्य वेदस्यैकविधप्रामाण्याज्जस्य शौद्धमात्रसंमत-
स्याद्वीकारेण तेषां सविशेषपरवेदवाक्यविशेषित्वेन प्रामाण्यासम्भवाच्च निर्विशेषवस्तुनि तेषामनुपयोग इति भावः । 'आद्ये
पदष्टिचरिता परिणामदृष्टिः' इति सप्तेष्वशरीरकाशुक्तिमभिप्रेत्याह—जगज्जन्मादिभ्रम इति । विवरणायौ सर्वत्र 'यद्र-
जतममात् साशुक्तिः' इत्यत्रैव जगत्कारणत्वस्यापि मिथ्याभूतस्योपलक्षणत्वं संभवतीत्युक्तम् । तत्र रजततद्ज्ञानयोरेव योरपि
एकावस्थाज्ञानपरिणामत्वेन तादृशतपोपादानत्वरूपमभिधानत्वं श्रुतिवच्छिन्नचित्त इति परासिद्धान्तः । अनिर्बचनीयरजःस्य
सर्वैरनङ्गीकारेऽपि रजतज्ञानरूपभ्रमस्सर्वसमतः न तु यद्रजतोपादानं सदेव भ्रमोपादानमिति । परमते भ्रमाधिष्ठान-
रूपविरतौपादानत्वतात्पर्येण जगज्जन्मादिभ्रमो यतः इत्युक्तिः अद्वैतसिद्धावपि उपादानत्वस्य भ्रमाधिष्ठानत्वरूपस्य ॥ २ ॥
मृतोक्तदोषा अपि परिहृताः ॥

सिद्धान्ते 'परिणामात्' इति सूत्रे समानसत्ताकपारणामस्यैव विवासितत्वेन तत्प्रतिकोटिरूपविषमसत्ताक-
परिणामरूपविवर्तस्य विवासितत्वे आध्यासिकस्यैव उच्यते वाच्यतया सप्रकारकज्ञानसामान्यस्यापि भ्रमत्वस्य सिद्धान्तावि-
न्दुटीकाया ब्रह्मनन्दोक्त्या च अत्र 'जगज्जन्मादिभ्रम इत्युक्तिस्सङ्गतैव । निर्विशेषसिद्धभावभावबोवोपादयति—भ्रममू-
लमज्ञानमित्यादिना । अज्ञाने किंप्रमाणमिति विचारदशाया अविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचिद्रूपसाक्षिप्रत्यक्षं प्रमाणमिति
परोक्त्ययोगः अज्ञानसाक्षिब्रह्मेत्यभ्युपगमात् इत्यत्र विवासितः ॥

प्रकाशत्वं तु इत्यादि । 'अर्थप्रकाशोक्तिः' इति विवरणोक्तार्थस्यैव व्यवहारघटितस्य ज्ञानव्याप्यपपत्तावभिधानपूर्वक-
तस्य मुक्तिकोऽपि तदुपलक्षितचित्ता निर्विशेषसिद्धेः मधुसूदनब्रह्मानन्दाम्ना व्यवस्थापनेन परमतचित्ताधानसम्भवेन
तुच्छत्वमेव स्यादिति भावः । तुच्छत्वं न शशशृङ्गादिरूपत्वं, अपि तु माध्यमिकोक्तस्यत्वमेव । अयमर्थः पूर्वाधकरणस्य
निरूपितः । एतेन श्रुतिदृष्टान्तस्य श्रुतिषु कारणत्वस्यैव कुत्राप्यनभिधानेन श्रुतेर्मित्यारजतप्रत्युपादानत्वस्य कस्यापि दार्श-
निकस्यासम्मतत्वेन चित्तः अप्रामाणिकत्वं श्रुत्यवच्छिन्नचित्तः कारणत्वस्याप्यसम्भवेन विवर्तौपादानत्वपरिभाषाऽपि न प-
टन इति सूचिनम् ॥

श्रीभाष्यम्

जडाद्यावर्तकं स्वस्य परस्य च व्यवहारयोग्यतापादनस्वभावेन भवति । तथासति सविशेष-
पत्वम् । तदभावे प्रकाशतैव न स्यात् तुच्छतैव स्यात् ॥

॥ इति जन्माद्यधिकरणम् ॥ '

श्रुतप्रकाशिका

व्यवहारयोग्यतापादनस्वभावेनेति । व्यवहारयोग्यतापादनमेव स्वभावः तेन भवति । व्यवहारयोग्यतापादनरूप
स्वभावरूप प्रकाशत्वमित्यर्थः । तथाऽभ्युपगमे सविशेषपरत्वमाह-तथेति । अनभ्युपगमे दूषणमाह-तदभावइति । इति
परमे सूत्रवासाङ्गल्योपादनम् ॥

॥ इति जन्माद्यधिकरणम् ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

एवं 'आनन्दोद्भाष्ये' इतिवाक्य निर्णयवाक्यमियुक्तिरपि न पराभीष्टसाधिका । तत्र प्रकृत्यर्थज्ञानन्दवस्य पञ्च
अर्थकारणत्वस्य न शुद्धे ब्रह्मण्यसम्भवेन तत्र निर्विशेषविषयत्वाया असम्भवात् । विवेकोपादानस्य निर्विशेषादिति इति
परेषा सिद्धान्तः । जगत्कारणत्वस्यैव आनन्दत्वज्ञानत्वादीनां ब्रह्मण्यभावे जगत्कारणत्वस्योपलक्षणं ॥ १८८६ ॥ १८८७ ॥ १८८८ ॥ १८८९ ॥ १८९० ॥
स्वरूपलक्षणपरत्वमिति विभागोऽपि न घटने । 'स्वरूपलक्षण लक्ष्यत्वान्तामित्रं, तदस्यलक्षण स्वकालावच्छेदेन स्वाभ्यनिष्ठ
मिति' अतएवार्थोपपत्तौ त्रिकमभिधाय, ज्ञान-ग्राह्यपत्तौ ननु ज्ञानत्वानन्दत्वयोः कादाचित्कत्वेऽपि कारण इतिवत्
अस्वाभाविकत्वमिति चेत् न ; दृष्टवान् । एवमपि जगत्कारणत्वं तदस्यलक्षण आनन्द-ग्राह्यपत्तिव्यतिरिक्तलक्षणया बोध्या
स्वरूपलक्षणमिति सिद्धान्ताव्याघातात् । जगत्कारणत्वादेश्च शुद्धेऽनङ्गीकारपक्षे ज्ञानत्वादेश्च शुद्धनिष्ठवत् ततो वैलक्षण्यसम्भ-
वाच्च ' (ल.च) इति ब्रह्मानन्दसरस्व युक्तिरनुपादेया । शुद्धे नकोऽपि धर्म इति सिद्धान्तस्य पूर्वमेव ब्रह्मानन्दनिर्णयस्य
निरूपणेन ज्ञानत्वादेश्च शुद्धविनिष्ठतासम्भवात् । जगत्कारणत्वोपलक्षितव्यपेक्षस्य स्वरूपलक्षणत्वसम्भवात् । एतेन 'यतो
वा' इत्यादीनां 'तत्त्वमसि' इत्यत्र वाच्यार्थसमर्पकत्वं 'सत्यज्ञानमनन्तम्' इत्यलक्षणपदार्थनिष्ठसामानाधिकरण्यवाक्यस्य
लक्ष्यसमर्पकत्वमिति विभागोऽपि निर्मूलः । धर्मस्य प्रकारतया भानस्योभयत्राविशेषे धर्माप्रकारकबोधस्यानुभवविशुद्धये
एकस्य लक्ष्यसमर्पकत्वमन्यस्य वाच्यसमर्पकत्वमिति स्पष्टत्वाया एवासम्भवात् । स्वप्रकाशत्वमपि ज्ञानानन्दत्वसमानयो-
गक्षेममेव । तेन स्वप्रकाशतया निर्विशेषसिद्धिप्रत्यक्षाऽपि निरवकाशा । द्वितीयमिध्यात्वनिरूपणं ते स्वप्रकाशत्वस्य पर
प्रकाशत्वामारुपत्वमङ्गीकृत्य प्रमत्तकरणमद्वय अभावस्याधिकरणा मन्त्रत्वेन ब्रह्मरूपत्वोपादानप्रयत्नोऽपि विपरः । धर्मस्य
प्रकारतयाऽभावे परप्रकाशत्वप्रमत्तनिवर्तनासम्भवेन तेन स्वप्रकाशतया चित्सद्वेदेवासम्भवात् । एवरीत्या जगत्कारणत्व
स्यापि यथाकदाचनविधया अभावस्वरूपत्वोपादानसम्भवाच्च ॥

एतेन निर्विशेषे किंप्रमाणमित्याद्येषस्य किं स्फूर्त्यर्थे आहोस्विदावरणमङ्गार्थं वेति विकल्प्य स्वप्रकाशतयैव पूर्ति
सिद्धिः, आवरणमङ्गार्थमुपनिषदामेव प्रमाणत्वमिति मधुसूदनसरस्व-युक्तिरनुपादेया । परसमस्तत्वप्रकाशानङ्गीकारोऽभ्युप-
पत्तेः प्रागेव निरूपणात् । शब्दसामान्यस्य धर्मप्रकारकबोधजनकत्वमेव उपलक्षणस्यापि प्रकारत्वमेव युक्तं दार्शनिकसंस्त-
चेति पूर्वमेव साधनेन इत्यमुक्तेरसम्भवात् । अतः 'जन्माद्यस्य यत्' इतिश्रुतयतः व्यासस्य प्राप्यब्रह्मलक्षणतात्पर्येण सृष्टि
युक्तिराक्यसामरस्येन कारणवाक्यानामेव प्राधान्यं, राजकुमारनयः, अनेकवाक्यानां उपादानोपादेयभावेनैवामेदोऽपत्तौ

गुढार्थसङ्ग्रहः

तात्पर्यमुपादानोपादेयभावान्तर्गतम् सर्वान्तर्यामिरूपत्वसर्वशरीरव इति 'तत्तौपनिषदमुपपन्नम्' इत्यत्र विवक्षितम् 'सत्यज्ञानम्' इत्यादितु अविजोवित्पक्षेणप्राप्यब्रह्मस्वरूपपरबृहन्त्वजगत्कारणप्रसङ्गितदोषनिराकरणपरमेत्येव युक्तमिति सिद्धा-
न्तोऽस्मिन् इति सिद्धम् ॥ अत्र अप्यारोपादेः विवक्षा नास्तीति प्रागेव (३६७, प्र. म. पु.) निरूपितम् ॥

'यतो वा इमानि भूतानि' इति श्रुतौ 'यतः, येन' इति निर्देशेन सृष्टिहेतुत्वं स्थितिहेतुत्वञ्च स्पष्टम् । 'याप्र-
न्याभिसविगन्ति' इत्यत्र यत्तद्वद्वद्वत्त्वभावेन मोक्षस्य लयान्तर्भावेन सृष्टिफलतापर्येण च युक्तप्राप्यमात्रं विवक्षितम् ।
तद्वद्वत्त्वस्य साक्षादनभिधानेऽपि सृष्ट्यादिसहस्रभावेन कारणे लयात्तिमात्रेण लयहेतुव सिद्धया । युक्तप्राप्योक्त्या न
युक्तिहेतुत्व सिद्धयति । युक्तप्राप्योक्तिः सृष्टेर्यथा मूलकारणेन सृष्टिवाक्यानां युक्तिवाक्यानां च युक्तिरूपैकफलप्राप्त्यनुरूपेण
सामरस्यसम्पादनेन सृष्टिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थव नास्तीति बोधनाय । सृष्टिलयहेतुत्वकथनेन उपादानकारणव
सिद्धया राजकुमारनयसंप्रदायोऽपि सूचितः । स्थितिहेतुत्वमप्यन्तर्यामिभूतसत्ताऽनुवृत्तिरक्षणस्थितिहेतुत्वमुपेक्षोपादानतः
निमित्तकारणता चामिप्रेति । जीवानामुपादेयत्वबोधनेन राजकुमारनयसंप्रदायोऽपि सूचिता भवति । अतः नवीनसम
तसृष्ट्याप्यष्टकहेतुत्व श्रुतिसूत्रयोरप्रतीत्या न विवक्षितम् । पूर्वसूत्रे ब्रह्मशब्दार्थो विष्णुरिति निर्णायकं न किञ्चनपद वर्तते।
अतः तदनिर्णयद्वयां जीवोपा विष्णुर्वेति सद्यप्येव नोदति । अतः उक्तदिशा ब्रह्मशब्दार्थनिर्णायकमेवेदमुक्तम् ॥

'ब्रह्मविदामिति परम्' इत्यत्र युक्तिसाधनेन वेदनविषयत्वेन ब्रह्म प्रस्तुतम् । तच्च वेदनमुपासनरूपमेवेति लघुसि
द्धान्तादौ निर्धारितम् । अत्र उपक्रमे सर्वगतस्य ब्रह्मणः प्रातिरुक्ता साच प्राप्तिः 'अस्माहोकात्रेय, एतमानन्दमयमा मान-
मुपसक्तम्, इमान्शोकाकाशमासी कामरूप्यनुसञ्चरन्, एतन्सामगायत्रास्ते' इत्युपसंहारे देशविशेषावच्छेदेनोत्ति निर्धारिता ।
'मात्रगणिकमव च गीयते' इति सूत्रे गीयत इत्यनेन व्याख्यानप्यवयवसूचितः । एव च देशविशेषावच्छेदेन प्रातिग-
तिमाध्यत्वान्न गतिनाभ्य फलमुपासनस्यैवति सपन्नम् । उपासनस्य गतिद्वारक फलमिति परेणामपि समतम् । तदनन्तर—
'तस्माद्वा एतस्मात्' इत्यादिना 'यतोवा इमानि' इत्यनेन च उपासनविषयस्य जगत्कारणत्वमप्यभिहितम् । पूर्वप्रस्तुतो
पात्यब्रह्मण एव 'यतोवा इमानि' इति श्रुतौ जगत्कारणत्वं लक्षणतया विवक्षितम् । पूर्वसूत्रधत्तब्रह्मज्ञिशाशब्दः
'ताद्विज्ञिशासत्' इति वाक्यघटकपदार्थतात्पर्येण प्रवृत्तइति परेणामपि समतम् । इत्येवोपात्यब्रह्मणः जगत्कारणत्वे लक्षण
कथिते भाष्ये उपलक्षणतया विशेषणत्वव्यवहारः ब्रह्मविज्ञेयगीभूतोपासनविषयवदत्तभावनिबन्धनइत्याचार्यपादैः 'मोक्षार्थो-
पात्यभेदेष्टुमयमपि समन्वेति विद्याविकल्पात्' (अ. अ.) इति निरणायि । विचारस्ये-उविषयव पूर्वसूत्रे यदुक्तं तत् आनन्दरूप
ब्रह्मविषयकत्वेन युक्तिसाधनोपासनप्रयोजकत्वेन चेति शेषम् । तत्र ज्ञानसामान्यवाचिचातुप्रयोग उपासनता पर्येण ।
अन्यथा कर्मविचारस्य कर्मणा हेतुत्वेन ज्ञानमात्रएवोपयोगस्यत्वात् । कर्मणा मुपादानार्थं जानतु तत्र न विद्यतेति प्रति प्रती
येन युक्तिसाधनोपासनप्रयोजकत्वं विचारे यदा विवक्षितम् तदोपासने कर्मणा मङ्गतया उपयोगप्रतीतिरापि सम्भवति इत्युपा
स्वविचार्यब्रह्मण एव प्रथमसूत्रे विवक्षिततया विचार्यत्वेन प्रतिज्ञात ब्रह्म उपस्यमव भवतीति उपात्यब्रह्मण एवास्मिन्सूत्रे
लक्षणमुच्यत इत्युपासनामेदेन विशेषणचोपलक्षणव विवक्षित । उपासनारूपविशेषा-वयि वदत्तभावस्या विवेचनचोपलक्ष
णत्वे सङ्गते इति व्याख्यान इत्याचार्यपादानामाशयः । वस्तुपरिच्छेदराहित्यस्य द्वेषोपादनन शब्दात् धर्मप्रवारेको
धस्यैव सर्वत्र आवश्यकत्वेन सर्वश्रुतिसामञ्जस्य कारणत्वंस्य मिथ्यात्वकल्पनप्रयास (ब्र. वि. आ.) विफलः । वायोरूपनास्ति
इति वत् अन्यत्र सव्यप्रमनिरासायाप्यासः अतोऽपवादः 'तेन मिथ्यात्व तत्रैव प्ररुच्य प्रतिषिध्य' इति (प. वा. वि.) अर्थ
इति निष्कर्षः (अ. ५) नयुक्तः । कारणत्वोक्ते वैफल्यत् । ब्रह्मणि सत्त्वोक्त्याप्युपपत्ते ॥

॥ इति जन्माद्याधिकरणम् ॥

श्रीभाष्यम्

अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम् । तदयुक्तम्

श्रुतप्रकाशिका

अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

अथावा-तत्सङ्घातिमाह-जगज्जन्मादीति । कथमयुक्तमित्यब्रूह—

गूढार्थसंग्रहः

अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

उत्तरवृत्त्यतारयति—जगत्कारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्यादिना । अयमाजयः ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ इति प्राप्यत्वेन प्रस्तुतब्रह्मणः ‘यतोवा’ इत्यादिश्रुत्या जगत्कारणवरूपरक्षणामिधानेन वार्यभूतजीवाचेरनाना निरतिइ यदृह्य वृंहणव्योरोसम्भवेन ब्रह्मशब्दार्थः जगत्कारणभूतमेकमेव वस्तु तदेव प्राप्यम् । तेन प्रथमसूत्रे विचारविषयत्वेन ब्रह्मणः यत्फल-युक्तं तत्तदप्युपपादितं भवति । एवमाधिकरणद्वयेन ब्रह्मशब्दस्मिन्ना ब्रह्मशब्दस्य व्युत्पत्तिरसम्भवोपपादनेन वेदान्तविचाररूपब्रह्मविचारस्य कर्मविचारानन्तरमारम्भणीयत्व साधितम् । तेन अधिकारी विषयश्च सिद्धः । अनन्तराधिकरणद्वयेन सङ्घप्रयोजने निरूपयिष्येते । तत्र ब्रह्मणः वेदान्तानां च सङ्घः शास्त्रयोनित्वाधिकरणे स्थाप्यते । तत्र ‘तत्त्वोपनिषद् पुरुषम्’ (वृ) ‘वेदरत्नेकरहेभ्य वेद्यः’ (क) ‘वेदैश्च सर्वैरहेभ्य वेद्यः’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः बोध्यबोधकभावः उपनिषदा ब्रह्म तात्पर्यकत्वं च प्रतिपाद्यम् । जन्माद्यधिकरणे अभेदप्रतीतिनिर्वाहकप्रवेशरूपेण तत्त्वतः जगमादिकारणत्वस्य ‘यतोवा’ इति वाक्यतात्पर्योपपत्त्यै साधितम् । ‘तत्त्वमसि’ इत्यतः पूर्वं ‘सन्मूलास्त्वोभ्येमाः प्रजाः’ इत्यत्रोपक्रमोक्तकारणत्वेमेव विवक्षितम् उपक्रमोक्तकारणत्वमु दृष्टान्तानुगुणेन ‘बहुला प्रजायेय’ इत्यादावभेदस्य प्रवेशस्य स्वपर्यन्तानामरूपव्याकरणयोश्च प्रतिपादनेन उपादानोपादेयभावः योऽयं सिद्धस्तस्यैव ‘सन्मूला इत्यत्रापि विवक्षित इति सर्वशरीरकवनिर्गन्धनसर्वापादानत्वेनैव ‘तत्त्वमसि’ इत्यत्राप्यभेदो विवक्षित इति निश्चीयते । एवं ‘आमेवेदमब्रूवासी-पुरुषविधः, सत्ययुर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान् पाम्पन ओषत्’ इत्याद्यनन्तर ‘तदेदं तर्ह्येवावृत्तमासीत् तस्मात्प्राग्भ्या व्याक्रियत, स एव इह प्रविष्ट आनन्ताग्रेभ्यः आमेत्येवोपासीत’ इत्याद्युक्तयनन्तरमेव ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इति वाक्य-सद्भावेन तत्राप्युपादानोपादेयभावनिर्बन्धन एव अभेद इति निश्चयस्तम्भवति । तेन ‘तत्त्वोपनिषद् पुरुषम्’ इत्यत्रापि ‘स वा अत्र सर्वानुपार्तुं पुरिष्ठयः’ ‘सकृद्वोऽस्मात्सर्वस्मात्’ इत्यादौ सर्वशरीरिणः सर्वजगदुपादानस्यैव पुरुषशब्दार्थत्वनिर्णयेनोपनिषत्तात्पर्यविषयत्वमिति सिद्धयति । तेन ‘यतोवा’ इत्यत्रापि जगदुपादानत्वस्य विवक्षितत्वेन अभेदवाक्यानां प्राधान्याभावेन जीवमिन्नस्य ब्रह्मणः प्राप्यत्वंसम्भवेन प्रथमसूत्रे इच्छाविषयत्वेन फलभूतस्य प्राप्यस्य ब्रह्मणः द्वितीयसूत्रे लक्षणकथनेन कार्यभूतानां तदितरेषां ब्रह्मशब्दार्थोपासम्भवेन ब्रह्मशब्दस्यैकत्वैव शक्तिरसम्भवेन ब्रह्मशब्दस्य व्युत्पत्ति-सम्भवेन विषयप्रसिद्धेः ब्रह्मविचारः आरम्भणीय इति सिद्धान्तः । अथच सिद्धान्तो न घट्यत इति नैयायिकमतेन शङ्का नैयायिकाः परतः प्रामाण्यं घटस्य पौरुषयत्वं ब्रह्मणः नोपादानत्वं, किंतु निमित्तकारणत्वमारम्भवाद एव न परिणामवादः ।

गृहार्थसंग्रहः

अनुमानेन ब्रह्मासिद्धिः ब्रह्मज्ञान जीवात्मज्ञानसम्पादकं जीवज्ञानमेव मुक्तिहेतुः हेतुत्वमपि दृष्टद्वारा नादृष्टद्वारा सुप्रप्राप्तिः ब्रह्मप्राप्तिश्च न मोक्षः, दुःखोच्छेद एव मोक्षः अभेदवाक्यान्वयौपचारिकार्थानि इत्यादीनर्थान् वदन्ति ॥

एवं च परिणामवादस्यासम्भवात् जगद्धिमित्तोपादानयोर्भेदात् ब्रह्मणः परिणामिकारणत्वरूपोपादानत्वं न संभवति आरम्भवादस्यैव युक्तत्वात् ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वस्यानुमानेन सिद्धत्वा ईश्वरस्यैवानुमानेन सिद्धौ निमित्तकारणवृत्त्या अनुमानिकमेव अनुमानसिद्धार्थोपेक्षकत्वमेव 'यतोवा' इत्यादिश्रुतेः इत्येव युक्तम् । समानाधिकरणवाक्यान्वयौपचारिकार्थानि नतूपादानोपादेयमयेन अभेदबोधकानि शुद्धशोणितयोः मूत्रादेरेव शरीरावयवत्वाभावेन पुत्रप्रति पितृरुपादानत्वं नैव । तेन राजकुमारनयेन जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिर्मुक्तिरित्यस्यापि नावकाश इत्यादिराशेपः ॥

'मन्त्रावुद्देशवच्च तन्प्रामाण्य आसत्प्रामाण्यात्' (२.१.६८) इति न्यायसूत्रम् । अत्र आसत्त्वं साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथा भूतार्थविरूपापयिषा' इति भाष्यम् । वेदवाक्यानि प्रमाण वक्तृविशेषाभिहितत्वात् 'मन्त्रावुद्देशवच्च' इति वार्तिके अद्विमानमुपन्यस्तम् । अत्र भाष्ये वेदस्यापौरुषेयत्वेन नित्यत्वं निराकृतम् । अत्र तात्पर्यटीका—'तस्मात् दृष्टसहायमदृष्टमस्य वैचित्र्यस्य कारणं तच्च अपूर्वमिति च धर्माऽधर्माविति चाख्यायते । तच्च कस्यचित्प्रत्यक्षं मन्त्रादेरेत्युपपादितम् । तनुभुवननादिलक्ष्यस्य कार्यस्य कर्ता तानिर्माणसमर्थः समस्तवस्तुतत्त्वज्ञः क्लेशकर्मविपाकाशयापराभूदः परमकादृशिकस्तनुभुवनदेरेव कार्यादनुमीयत इति चतुर्थे उपपादयिष्यते । सोऽयमात्मीयहिताहितप्राप्तिपरिहारानविदुषः प्राणिनः पश्यन् प्रत्युतानेकविधदुःखदहनदहमानानवलोकयन् कथं न तप्येत तप्यमानो वा हिताहितपरिहारोपायतत्वं विद्वान्कथं नोपादिशेत् अन्यथोपादिशेत् । तस्मादनेन परमकारुणिकेन पृथिव्यादिस्पृष्टा प्रजाश्चतुर्विधासृष्टाभ्यो हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायतददृष्ट्यः नहयमनुपादिश्य स्थातुमर्हति । प्रजानां पितृकल्पस्यैवास्त्योपदेशः देवर्षिमुत्पद्योचरः चातुर्वर्त्येन चातुराभ्येनचादराद्वाहाः । धार्यश्च हिताहितप्राप्तिपरिहारानुष्ठानाय' इति ॥

चतुर्थे 'तत्कारितत्वादहेतुः' (४.१.२९) इति सूत्रम् । अत्र पूर्वपक्षसूत्रद्वये जगता ब्रह्मविवर्तयं ब्रह्मपरिणामत्वं निरपेक्षेश्वरत्वं च निराकृत्य अभिमतं पक्षं यज्जाति 'तत्कारितत्वादहेतुः' इति । 'परमाणूपादानस्य जगतः पुरुषकर्मपक्ष ईश्वरः निमित्तकारणम् । यच्च तेनपिच्छणीयं पुरुषकर्म तदपीश्वरनिमित्तकमेव । नच यदेतदस्येत तस्य अर्निमित्तमिदमुपरि द्वाभ्येददविध्यमः । तस्मादीश्वरकारितत्वात्पुरुषकारस्य न सहाय ईश्वरः निमित्तकारणं जगतः अस्य पक्षस्य निराकरणे पुरुषकर्मभावे फलानिष्पत्तिरित्यहेतुः' इति, एव 'यथा विवादाध्यासिताः तद्वमहीषादयः उपादानाभिज्ञकर्तृकाः उपासिता वादचेतनोपादानादा' इत्यादि च तात्पर्यटीका ॥ अत्र भाष्ये 'आसत्कल्पश्चाय' । यथा पिताऽपत्यानां, तथा पितृभूत ईश्वरो भूतानाम्' इत्युक्तम् ॥

उक्तं च आत्मनिवेकेऽपि उदयनेन 'निधायञ्च आत्मा ज्ञेयो मुमुक्षुभिर्मितं तात्पर्यं प्रपञ्चमिष्यात्सुतीनाम् आत्मन एवेकस्य ज्ञानमपवर्गसाधनमित्येतेतसुतीनां गुरुहोऽयमिति पौनःपुन्यश्रुतीनां बहिरस्त्वैवत्यागो निर्मनस्कसुतीनां आत्मोपादेयइत्यानन्दसुतीनाम् गुरुत्वमुपेन तात्पर्यं प्रकृत्यादिश्रुतीनां तन्मूलानां च सङ्गुपादिदक्षानां चेतितेनयम् अन्यथा क्रो, 'अभिनिर्णयं वेदज्ञः कपिले नेतिहा प्रमा । उभौ च यदि वेदज्ञौ व्याख्यापदस्तु किञ्चनः ॥ प्रमाण्यं तु तस्य मुत इतिनेत्—न ; आतोचत्वात् । तदसिद्धमितिचेत् न विश्वस्य कर्तुमानसिद्धत्वात् विवादाध्यासितकर्तृकाह कार्यत्वात्' इति, 'नित्यं तु सुप्र न सत्यं योपानुपलम्भसाधितत्वात् श्रुतिस्तत्र प्रमाणमितिचेत् न योपानुपलम्भसाधितं तदनुवक्यात् अथकाये वा ग्नाविविष्टान्तश्रुतेरपि तथाभाषप्रसङ्गात् । नापि कार्यं सदातनत्वात् । नाहं यदस्याहो सतकामयतो

श्रीभाष्यम्

तद्धि न चान्यप्रतिपाद्यम् अनुमानेन सिद्धेरित्याशङ्क्याह

सू. ३—शास्त्रयोनित्वात् १.१.३

श्रुतप्रकाशिका

तद्धीति । सामान्येन शब्दप्रतिपाद्यत्वे सिद्धेहि शब्दविशेषरूपवेदान्तयेद्यत्वाविद्धिरिति भावः । तच्च युक्तः, नहि प्रत्यक्षेण तद्विरूपत इत्यशङ्क—अनुमानेनेति । नन्वीश्वरानुमाननिरासार्थं नेदमधिकरणमारम्भणीयं साधकबाधकप्रमाणान्तरगोचरस्य शास्त्रेण प्रतिपादनायोगाद्धि तन्निरासः नचायमपेक्षितः अनुमानेन कर्तुमात्रेसिद्धेऽपि तदप्रतिपन्नस्य निमित्तोपादानैक्यस्य गगनादिसर्गस्य प्रतिपादनेष्वेव । अनुमानविरुद्धाद्य न शास्त्रं प्रतिपादयतीति तत्प्रतिपादनायानुमाननिरास इति चेन्न आगमविरोधस्यैवानुमानदूषणतयाऽनुमानेनागमप्रतिषेधयोगादिति ॥

उच्यते—शास्त्रेहि साधकान्तरसिद्ध बाधकान्तरबाधितं च न प्रतिपादयति यथाऽऽहुः—

असन्निकृष्टपाद्या च द्वयमत्र जिहसितम् । तादृष्येण परिच्छिस्तद्विपर्ययतोऽपि वा ॥

इति । तत्र निमित्तत्वोपादानत्वे च शास्त्रेण प्रतीयते तत्र निमित्तमानस्यानुमानसिद्धत्वात्तदुक्तिरनुवादस्यात्, अनुवादस्य प्रमाणान्तरसिद्धिसापेक्षत्वाज्जिमानुवादोऽनुमानसापेक्ष एव भवति । अनुमानमचामूर्तद्वयेतरनिष्ठोपादानव्यतिरिक्तकर्तृत्वव्याप्तिमूलमिति धर्मिग्राहकानुमानविरोधेन निमित्तोपादानैक्यं गगनाद्युच्यते च शास्त्रं न प्रतिपादयितुमशक्यम् । एवं कारणवाक्यानामग्रे प्राप्तविषयत्वादशान्तरे बाधितविषयत्वाच्च निमित्तोपादानैक्यादिक न सिद्धयेदिति तात्त्विकेन निमित्तमानानुमाननिरासार्थमिदमधिकरणमारम्भणीयमिति ॥

नन्वानुमानवादिभिरपीश्वरस्यागमगम्यत्वमङ्गीकृतम् आगमानुग्राहकतया नानुमानमुच्यत इति तन्निरासो युक्त इति चेत् परतः प्रामाण्यवादिभिर्नैव यत्तु युक्तम् । अनुमानस्य शास्त्रानुग्राहकत्वे शास्त्रमेव प्राधान्येनेनैश्वरं प्रमाणं भवति । अनुग्राह्येहि

गृहार्थसंग्रहः

भान्तरेव कण्ट्यामीकरवादिति चेत् न स्वधवेद्ये तदभावात् ' इति, आत्मातु किं स्वप्रकाशसुरस्वभावोऽन्यथावेति वृत्त्यामः भदोऽसिचेत् उगतिपदं वृत्तं मध्यमसोऽसिचेदनुभव वृत्तं नैयायिकोऽसिचेत् नवैषाधिकसुरस्वभाव इति निश्चिनुयाः । तदतिरिक्तैर्मुखानव्ययहारीनामागमत्प्रत्यहारभावः, अनुग्राह्यमित्येन्द्रियप्रसादादिलक्षणकार्येहि तद्व्यवहारवीजम्' इति च

एव च ब्रह्मणः आनन्दरूपत्वामावेन नित्यसुरस्यैवामावेन परिणामवादाद्यसम्भवेन च उपादानत्वादिनसम्भवति । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति सूत्रविवरणे मूढदेरिव श्रुतयोगितयोरपि शरीरावयवत्वान्निरसनपूर्वकं मातापित्रोः पुत्रप्रत्युपादानत्वासम्भवनं निमित्तत्वमेवेति व्युत्पत्तिवादे गदाधरेणोक्तम् । अत्रचोदाहृत-यायमा'यमेव मूलम् । एव च परतः प्रामाण्येन वेदस्यापौरुषेयत्वासम्भवात् 'अर्थेनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात्' (जै. सू. १-१-५) इत्याद्युक्तदिशा व्यासजैमिनि सन्ततः प्रामाण्ये वेदापौरुषेयत्वयोरङ्गीकारे 'यतोवा' इति वाक्यस्य उक्तदिशा उपादानकारणरूपत्वासम्भवेन निमित्तकारणमात्ररूपेण अनुमानसिद्धार्थानुवादकत्वेन अपूर्वत्वामावेन कारणत्वात्प्राप्त्यर्थसम्भवेन वाक्येन न ब्रह्मपदार्थनिर्णयसम्भवति इति शङ्किपुराणायः । तमिममाशयमभिप्रेत्याह—तद्धि न वाक्यप्रतिपाद्यम् अनुमानेन सिद्धेरिति ॥

श्रीभाष्यम्

शास्त्रं यस्य योनिः कारणं प्रमाणं तच्छास्त्रयोनि । तस्यभावश्चास्त्रयोनित्वम् । तस्मात्
ब्रह्मज्ञानकारणत्वात् शास्त्रस्य तद्योनित्वं ब्रह्मणः अत्यन्तातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणा

श्रुतप्रकाशिका

प्रधानम् । * ईश्वरप्रोक्ततया च तैवेदप्रामाण्यमङ्गीक्रियते अतः ईश्वरोपेक्षे तत्प्रणीतत्वाद्देदप्रामाण्यासिद्धिः । तासिद्धावीश्वर-
सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयस्यात् ॥ ननु महाजनपरिग्रहाद्देदप्रामाण्यं वेदादीश्वरसिद्धिरिति नान्यो याश्रय इति चेत् न ; तत्परि-
ग्रहस्य भ्रान्तिमूलत्वं युदासार्थं * निर्दोषत्वज्ञानमूलत्वं वाच्यम् ; निर्दोषत्वज्ञानं च गुणवद्वतृकत्वज्ञानादित्यन्योन्याश्र-
यस्यादेन । आतोक्तत्वं ननु मानतस्तिष्ठमिति नान्योन्याश्रय इति चेत् ततएवानुमानाद्देवकतु येनेश्वरसिद्धे किं वेदेनेति
शास्त्रवेद्यर्थपरिहाराय तन्निरासः कार्यइत्यधिकरणारम्भो युक्तः ॥

सू. ३—शास्त्रयोनित्वात् १, १, ३

व्याख्यान-पराभिमतपट्टीतपुरुषयोजनाव्यावृत्त्यर्थमाह—शास्त्रयस्येति । यानि शब्दस्योपादानपरवर्धन्यावृत्त्यर्थं कार-
णमानपरत्वमाह—कारणमिति । कथं सर्वकारणस्य ब्रह्मणश्चास्त्र कारणमिति शङ्कायामुत्पत्तिकारणपरत्वमाहृत्त्यर्थमाह—
प्रमाणमिति । कारणवाचिनो योनिशब्दस्य कथं प्रमाणवाचित्वमित्यत्राह—ब्रह्मज्ञानेति । उपादकइव शापकेऽपि हतु
शब्दः प्रयुज्यते तद्वदेत्वभिप्रायेण यानि शब्दप्रयोगसंभवइति भावः । प्रमाणात्तरदेशवाद्ब्रह्म न शास्त्रवेद्यमिति पूर्वपक्षे
सति शास्त्रवेद्यवादिषु सिद्धा-वेहेतोस्ताव्याविधिप्रत्यक्षं स्यादिति शङ्का परिहरन् पञ्चम्यन्तेत्य हेतुवाचिपदस्य साधनवाचिप-
दान्वयं च दर्शयति । अत्यन्तेति । ब्रह्मणस्वरूपणेन्द्रियसम्बन्धो नास्ति नच तल्लिङ्गस्य नापि लिङ्गलिङ्गस्यचेत्यभिप्राये-
णोक्तम् । अत्यन्तातीन्द्रियत्वेनेति । अतएवहि प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयवतयेत्युक्तम् ॥

गूढार्थसंग्रहः

योनि कारणं प्रमाणमिति । योनिशब्दस्य प्रतिष्ठाया उपादानकारणपरत्वं शब्देतरवाचिपदसमन्विताहा स्वर-
पदं । शब्दवाचिपदसमन्विताहारितुं योनिशब्दः शापकहतुपरइत्याद्ययः । परं योनिशब्दस्योपादकार्थकत्वेन ब्रह्मणो वेद-
कारणपरत्वेन प्रथमं त्रिवरणं कृत्वा 'अथवा यथोक्तं ऋग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणः यथावत् स्वर-
वाचिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणाजगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । शास्त्रमुदाहृत्य पूर्वसूत्रम्—'यतोवा इमा-
निभूतानि जायन्ते इत्यादि' इति वर्णकान्तरे योनिशब्दस्य प्रमाणपरत्वमेवोक्तम् । अत्र शास्त्रशब्दोपादानेन 'अप्राप्तेषु
शास्त्रमर्थगतं' ६. २. १८ इति जैमिनिस्वरूपसूचनश्रुतेन पूर्वपक्षशुक्तिः सूचिताभवति । अत्र परं शास्त्रशब्दस्य ऋग्वेदादि-
कमर्थइति स्पष्टमुक्तम् । 'कर्त्ता शास्त्रार्थरत्वात्' इत्यादौ शास्त्रपदस्य विधिवाक्यपरत्व सर्वसमतम् । 'यतोवा इमानि'
इति वाक्यस्यापि विधायकत्वं पञ्चादेविकाऽदौ स्पष्टमुक्तम् । 'वेदाच्छास्त्रपरः नास्ति' इति प्रमाणानुसारेण 'वेदशास्त्रार्थ-
तत्त्वज्ञानं—ब्रह्मभूयाय कर्मणे' इति पूर्ववचनानुसारेण च 'वेदशास्त्रविरोधिना यस्तर्कानुसन्धत्ते' इति (१२. १४६)
मनुस्मृत्येऽपि वेदास्तरुषास्त्रमेव त्रिवर्णितम् । अतश्च शास्त्रपदस्य वेदएवार्थः ॥ अत्यन्तातीन्द्रियत्वेनेत्यादि ।
'अथेनुपपन्ने' इत्याद (जै) सूत्रमत्र त्रिवर्णितम् । अयमाशयः 'तत्त्वोपनिषद पुरुषम्' 'विज्ञानमानन्दब्रह्म'
(६) इत्यादि ध्रुव्या प्रागुक्तोपनिषदानुसारेण अग कारणस्योपनिषत्तात्पर्यविषय उक्तम् एतदनुसारेण 'यतोवा' इति

श्रीमाध्यम्

विषयतया ब्रह्मणदशास्त्रैकप्रमाणकत्वात् उक्तस्वरूपं ब्रह्म 'यतो वा इमानि भूतानि' (तै.उ. आनन्द्य) इत्यादिवाक्यं बोधयत्येवेत्यर्थः ॥ ननु शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो न सम्भवति प्रमाणान्तरवेद्यत्वाद्ब्रह्मणः । अप्राप्तेतु शास्त्रमर्थवत् ।

श्रुतप्रकाशिका

यदा व्यक्तिरूपेण दृष्टव्यं व्याप्त्यौपयिकं दृष्टव्यमासीत् न च नास्तीति भावः । इन्द्रियप्रत्यक्षशब्दयोः करणतत्त्वत्वं भूतज्ञानविरक्त्या भिन्नार्थता । शास्त्रैकप्रमाणकत्वादिति । अन्वयश्चानिवदवधारणगर्भश्चास्त्रयोनिशब्द इति भावः । ततश्च प्रमाणा-नुरागिण्यत्वं सिद्धयतीति प्रमाणान्तरागोचरत्वेन शब्देन प्रतिपादयितुं योग्यत्वात् ब्रह्म 'यतो वा इमानि' इत्यादिवाक्यविशेषो बोधयतीत्युक्तमस्ति । पूर्वस्मिन्सूत्रे यस्मात् तदेगास्मिन्सूत्रे सुतत्वेन साव्यतइत्येवकाराभिप्रायः ॥

अत्रापि 'यतो वा इमानि' इत्यादिवाक्यद्वारा शास्त्र विषयः सद्योऽप्यर्थसिद्धः साधारणविचारद्वयमनुसन्धेयम् । यतो वा इमानीत्यादिवाक्यं किं ब्रह्मणि प्रमाणं उच्यते सद्यः । तदर्थं किं ब्रह्म मानान्तरागोचरः नवेति? तदर्थं किंचानान्यो दृष्टमनुमानं जीवविलक्षणमवगमयति, नेति यदाऽवगमयति तदा मानान्तरागोचरत्वात् 'यतो वा इमानि' इति वाक्यं न ब्रह्म प्रतिपादयतीति वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्याभावात्तद्विचारानारम्भः पूर्वपक्षे फलितः । शब्दान्तेतु सामान्यतो दृष्टानुमानस्य जीवविलक्षणे प्रमाणत्वाभावेन ब्रह्मणो मानान्तरागोचरत्वात् 'यतो वा इमानि' इत्यादिवाक्यब्रह्मणि समागमिति सर्वत्रेदानीमाशङ्कानां तत्र प्रामाण्याद्विचारस्वारस्योपपत्त्यै फलितम् ॥

सूत्राश्रयोजनया समग्रं करणमवगमनं पूर्वाशङ्कां वेदयति । नन्विति । शास्त्रयानि च शास्त्रप्रमाणकत्वम् । प्रमाणान्तरवेद्यत्वे कथं शास्त्रयोनित्वमनुगमयतिरित्युक्तं—अप्राप्तेतु शास्त्रमर्थवदिति । ब्रह्मणोऽवधारणे 'सुरेवेतु पुनर्वै-चेत्यवधारणवाचिनः' इति हि नैषण्डिकाः । वैश्वेशोऽनुमुचितप्राहित्वेनापक्षसाध्यत्वात् प्रत्यक्षस्य ज्ञाता प्रयोजनबोधकत्वं नदूषणं शास्त्रस्य सुमुचितप्राहित्वेन यक्षसाध्यत्वात् ज्ञाता प्रयोजनबोधकत्वं दूषणं, तथासति बहुषोष्यवायसदन्तसङ्ख्यावाक्योपधिबध्वादिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥

गूढार्थसंग्रहः

श्रुतौ यच्छब्दस्य प्रमाणान्तरासिद्धार्थबोधकत्वेन तत्र प्रापकप्रमाणानि 'सदेव संशय' इत्यादिश्रुतयएवेत्यङ्गीकार्यम् । उपनिषदावयान्तरासिद्धकारणत्वानुपादेन ब्रह्मलक्षणविविधायकत्वे कारणत्वस्य व्याससूत्रभाष्यादिषु प्रागुदाहृतेषु परिणामिकारणत्वादित्युक्तपूर्वकं निमित्तकारणत्वमात्ररूपतास्थापनेन श्रुतावप्यनुमानसिद्धनिमित्तकारणत्वमात्रबोधकत्वमेवेत्यङ्गीकार्यम् । तथासति वेदस्यापौरुषेयत्ववादिमते जगत्कारणत्वप्रतिपादकवाक्यानामनुवादत्वेन तेषामधिगतार्थगन्तृत्वेन प्रमाणकत्वं न स्यात् । पौरुषयतात्नादित्त ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वसाधकं यदनुमानं तदेवमात्रं वक्ष्यमिति आह प्रामाण्यादेदस्य प्रामाण्यामिति प्रमाणानां परतः प्रामाण्यं वेदस्य पौरुषेयत्वमिति शङ्कानिरासः वेदरूपशास्त्रस्य 'सात्वौपनिषदम्' इत्यादिश्रुत्युक्तदिशा जगत्कारणत्वप्रमाणत्वोपपादनेन अनुमानं जगत्कारणे प्रमाणं न भवतीति सूचनेन 'यतो वा' इत्यत्र श्रुत्यन्तरेकजगत्कारणत्वादसम्भवेन पूर्वसूत्रार्थोऽपि सङ्गच्छतइति । एवञ्च जगत्कारणत्वस्य औपनिषदत्वेन तस्यैकनिष्ठत्वेन च तदनः ब्रह्मत्वनिर्णये ब्रह्मशब्दार्थोऽपि निर्णीतो भवतीति विषयासिद्धिः सुस्पष्टादिता भवति इति । अप्राप्तेतु शास्त्रमर्थवदिति । 'अशास्त्रात्प्रसङ्गातिः शास्त्रस्यात्र प्रवृत्त्यै तस्मादर्थेन सम्प्रयोगेण वा शास्त्रमर्थवत्' (त्रि. प्र. ६. १. १) इति तर्कः

श्रीभाष्यम्

किं तर्हि तत्र प्रमाणम्? नतावत् प्रत्यक्षम् । तद्धि द्विविधमिन्द्रियसम्भवं योगसम्भवंचेति । इन्द्रियसम्भवं च बाह्यमान्तरसम्भवंचेति द्विधा । बाह्येन्द्रियाणि विद्यमानसन्निकर्षयोग्य स्वविषयबोधजननानीति न सर्वार्थसाक्षात्कारतन्निर्माणसमर्थपुरुषविशेषविषयबोधजननानि । नाप्यान्तरं आन्तरसुखदुःखादिव्यतिरिक्तवहिविषयेषु तस्य बाह्येन्द्रियानपेक्षप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि योगजन्यं भावनाप्रकर्षपर्यन्तजन्मनस्तस्य विशदावभासत्वेऽपि पूर्वानुभूतविषयस्मृतिमात्रत्वाच्च प्रामाण्यमिति कुतः प्रत्यक्षता ।

छुतप्रकाशिका

आसिन्पूर्वपक्षे सिद्धान्त्येकदेशी मीमांसकश्चोदयति । किंतुर्हीति । ईश्वरमुत्तमाननिरासेन सिद्धाग्नित्वेन * ईश्वरमानानभ्युपगमेन एकदेशित्वम् । किंतर्हि न किंचिदित्यर्थः कथमित्यत्राह—नतावदिति । सर्वत्रापि प्रत्यक्षस्यासामर्थ्यं दर्शयितुं सर्वदैवित्यमाह—तद्धीति । प्रथमस्यापि द्वैविध्यमाह—इन्द्रियसम्भवमिति । आन्तरशब्देन मनो विवाक्षितम् । प्रथमेऽनुपपत्तिमाह—बाह्येन्द्रियाणीति । * देशसन्निकर्षे विशिष्टता विद्यमानशब्देन कालसन्निकर्षश्च सिद्धः । योग्यशब्देन स्वभावसन्निकर्ष उक्तः । अनेन धर्माधर्मादिव्यावृत्तिः, स्वशब्देन कक्षुरादिक प्रति शब्दादिभ्यावृत्तिः । यद्वा स्वविषयशब्देनातीन्द्रियस्य इन्द्रियान्तरविषयस्य च व्यवच्छेदः योग्यशब्देन तु तत्तत्तिन्द्रियप्रतिनियतरूपादिजातीयैः ऽप्यनुष्ठानादियोग्यस्य व्यवच्छेदः ॥

द्वितीय प्रतिवाक्ति नापीति । मनश्च न तद्विषयबोधजनकमित्यर्थः । आन्तरसुखदुःखादीत्यन्तरशब्दः आन्तरदर्शनपरः । तद्वाहित्वादेवहि मनसोऽप्यान्तरत्वम् । सुषुप्तौ तादात्म्यान्तरशब्दाविपरणम् आदिशब्देने-छाद्वेवादेश मनश्च परिग्रहः । व्यतिरिक्तत्वेनेन रूपादीना * वहिष्मवेवोपपादितम् । योगजन्यस्यानुपपत्तिं दर्शयितुमाह—नापि योगेति । योगिप्रत्यक्षं किं पूर्वानुभूतानधिकविषय प्रमाण उतानुभूतानधिकविषयमिति त्रिकल्पमभिप्रेत्यानधिकविषयत्वे दूषणमाह—भायनेति । अनधिकविषयतया स्मृतिमात्रत्वाच्चप्रमाणत्वमिति प्रमाणावान्तरविशेषत्वं दूरोच्चारितमित्यर्थः । अनधिकवि

गुढार्थसंग्रह

गृहनिर्माणादिलौकिकस्य कर्मणः प्रारब्धस्य समापनीयत्वावश्यतापरिहारदशाया गृहनिर्माणादेः प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तिसिन्धुपपाद (धा) भाष्ये ‘अप्राप्ते वा शास्त्रमर्थवत्’ इति सूत्रपुनरुक्त्यर्थः एव प्रदर्शितः । ‘यद्यन्तरेण शास्त्रं न प्राप्येत ततश्चास्त्रमर्थवदिति प्रकट्येत’ इति अत्राय सूत्रपण्डितः अर्थत उपपात्तः । ‘अयेऽनुपलब्धे त प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षं वात्’ इत्यत्र शास्त्रभाष्यम्—‘तस्मात्तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात् नह्येवसति प्रत्ययान्तरमपेक्षितं च पुरुषान्तरं वाऽयप्रत्ययो हासौ’ इति ॥ ऐश्वर्यमीमाणावमेत-सूत्रविवरणावसर एव उपात्तज्ञप्तयोः स्वतः परतोवा प्रामाण्यमित्यत्र इतरपक्षान् बहून्वर्त्तलेष्य प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं परतः जैमिनिवादायणसिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः । जैमिनिसूत्रपण्डित्याभिप्रेतं येन तत्समं वेदापीक्षेयत्वं स्वतः प्रामाण्यत्वाच्च विवक्षितम् । ऐकशास्त्रायामुपगमेन एतदर्थत्रयस्य व्यासतमत्वात् ॥

न्यायभाष्ये—‘मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तस्याप्रामाण्यमात्रप्रामाण्यात्’ इत्यत्रापीक्ष्यत्वेन वेदानित्यन्वयः दूषितस्य चापि वेदानित्यन्वयपक्षेण सिद्धान्त्यभिमानेन नैयायिकपक्षो न सम्भरतीत्याशङ्क्य तद्दूषणमुपेन नैयायिकपूर्वपक्षः स्थिराङ्गयेत तत्र किंतर्हि तत्र प्रमाणमिति सिद्धान्तिरुद्धा ॥

श्रीभाष्यम्

तदतिरिक्तप्रियत्ये कारणाभावात् । तथास्मिन् तस्य भ्रमरूपता । नाप्यनुमान इति पतो दृष्ट सामान्यतो दृष्टं वा । अतीन्द्रिये वस्तुनि सम्यन्ध्यावधारणविरहाप्रतिशेपतो दृष्टम् । समस्तवस्तुसाक्षात्कारतन्निर्माणसमर्थपुरुषप्रतिशेपनियत सामान्यतो दृष्टमपि न लिङ्गमुपलभ्यते ॥ ननु च जगत कार्यत्वं तदुपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृत्वव्याप्तम् अचेतनारब्धत्वं जगतश्चेतनाधीनत्वेन व्याप्त सर्वे हि घटादिकार्यं तदुपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृकं दृष्टम् । अचेतनारब्धमरोगं स्वशरीरमेव चेतनार्थीनं च ।

श्रुतप्रकाशिका

पश्यन्मुपपात्यन्ति । तदतिरिक्तप्रियत्वकारणाभावादिति । कारणमिन्द्रियसम्बन्धः * प्रमिति कारणभावात्सामान्यमित्यर्थः । * अधिकप्रियत्वं दृष्टमाह—तथासतोति । इन्द्रियसम्बन्धाभावोऽप्यनुभूताधिकविषयने तस्य दोषमूलकत्वेन भ्रान्तित्वेत्यर्थः । द्विविधानुमानागोचरमाह—नार्थात्यादिना । नियत व्याप्तम् ॥

सिद्धावच्छायाया चोदयन्त वादन पूर्वपक्षकदशी चोदयति । ननुचेति । नैयायिकैर्दृष्टिभेदतः नुमानकर्तृत्वात् पूर्वपक्षकदेशि व सम्प्रदान भाक्ता प्रयाग्नन पानियाग । एककर्तृकं तद्विद्वत्प्रथमनुमानान्तरमाह—अचेतनेति । उपादानाभिज्ञकर्तृकत्वे दृष्टान्तमाह—सर्वेतीति । एकचेतनाधीन ने च दृष्टान्तमाह—अचेतनेति । दृष्टपदार्थव्यवृत्त्यर्थः ।

गूढार्थसंग्रह

नाप्यनुमान विशेषतो दृष्ट सामान्यतो दृष्टवेत्यादि । ‘त्रिविधमनुमान पूर्ववच्छेपव सामा यता दृष्ट च’ इति (न्या सू. १.१.५) इति यावत्तुम् । अत्र न्यायभाष्यम्—‘पूर्ववदिति यत्र त्रयापूर्वं प्रत्यक्षभूतयो अयतरदर्शनेन अन्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमान यथा धूमनाग्निरिति सामान्यतो दृष्टनाम यत्राप्रत्यक्षे लिङ्गालेङ्गिना सन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गो गम्यन्’ इति । एव शास्त्रभाष्येऽपि—‘तत्तु द्विविध प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्ध सामान्यतो दृष्टसम्बन्धचेति । प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्ध यथा धूमाकृतिदर्शनादग्न्याकृतिविज्ञानम् । सामान्यतो दृष्टसम्बन्ध यथा—देवदत्तस्य गति पूर्विका दश नारप्रातिमुपलभ्य गतिस्मरणम् इति’ प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धमव विशेषतो दृष्टसम्बन्धमिति विन्ययवासी स्वीचकारति वार्तिके उक्त यथा—‘विशेषो दृष्टमत्र लिखित विन्ययवासीना’ इति । न्यायपरिग्रहावधुक्तमाचार्यपादै—‘अस्मादिति प्रत्यक्षयोग्यार्थानुमायक विशेषतादृष्ट, नदयोग्यार्थ सामान्यतो दृष्टमिति परोक्तविभागस्यापि विषयसिद्धेः भवति’ इति ॥

न्यायवार्तिकतात्पर्यगीकाया—‘एतावदभिप्रतमाचार्यस्य त्रयाहिं रज्जु भावा भवति जगति प्रसिद्धचेतनकर्तृका यथा । प्रासादादालापुरनारणाय प्रसिद्धविषयया यथा परमाण्वाकाशादय । सद्विषयेतनकर्तृका यथा तनुतकमहोषरादय । तत्र प्रमेयवादादिप्रतिपत्तेर्वा साधकचाचकप्रमाणाभाव एतनकर्तृकत्वे सशय । नच प्रत्यक्षानुपगममात्रमत्र चाचक भविष्यमिति । स्वभावविप्रकर्षिणा सतामपि प्रत्यक्षानुपगमे परमाण्यादीनाम् । तथा च ‘विवादाध्यासितास्तरुमहीधरादय उपादानाभिज्ञकर्तृका उत्पत्तिमयात् अचतने’ दान वाक्ता यदुत्पत्तिमदचेतनोपादानक वा तत्सर्वमुपादानाभिज्ञपूर्वक यथा प्रासादादि, तथा च विशादाध्यासिता तनुतकमहोषरादय तस्मात्तथति । नचैषामुत्पत्तिमत्त्वमसिद्धम् । सावयववेन तासिद्ध’ इति इममंभाष्यते—ननुच जगत कार्यत्वमित्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

माययवत्येन जगतः कार्यत्वम् । उच्यते-किमिदमेकचेतनाधीनत्वं न तावत्तदायसोत्पत्तिस्थितित्वं दृष्टान्तोद्दि माध्यविकलस्यात् । नहारेण स्वशरीरमेकचेतनायसोत्पत्तिस्थिति तच्छरीरस्य भोक्तृणां भार्यादिसर्पचेतनानामदृष्टजन्यत्वात्तदुत्पत्तिस्थित्याः । किंच शरीरावयविनस्सावयवयसमवेततारूपास्थितिरवयवसंश्लेषविशेषव्यतिरेकेण न चेतनमपेक्षते प्राणनलक्षणात् स्थितिः पक्षत्वाभिमतो क्षितिजलघिमहीधरादौ न सम्भवतीति पक्षमपक्षानुगतामेकरूपां स्थितिं नोपलभामहे । तदायत्तप्रवृत्तित्वं तदधीनत्वमिति चेत् अनेकचेतनसाध्येषु गुरुतरयशिलामहीरुहादिषु व्यभिचारः । चेतनमायाधीनत्वे सिद्धसाध्यता ॥

किञ्च उभययादिसिद्धानां जीवानामेव लाघवेन कर्तव्याभ्युपगमो युक्तः । नच जीवाना-

श्रुतप्रकाशिका

ययोग्येति सिद्धेष्टुपादानाद्यभिप्रायकं नृणां विद्विष्यताम्—साययवत्येनेति । अनेनाचेतनारब्धत्वहेनोभाषिदि
ब्रह्मापरिहारेऽपि फलितः । एव पूर्वपक्ष्येकदेशिनोक्तमर्थं सिद्धान्त्येकदेशी दूययति । उच्यत इत्यादिना । बुद्धिस्थित्याप्या-
भ्यात्यनुमानं दूययति । किमिदमिति । एकचेतनाधीनत्वं नाम किं तदायत्तोत्पत्तिस्थिति-वम् उत तदायत्तप्रवृत्तिव्यमिति
त्रिकल्प प्रथमेऽपि तदायत्तोत्पत्तिस्थितिवचनाम किं तदिच्छाधीनोत्पत्तिस्थिति-व उत तददृष्टाधीनोत्पत्तिस्थिति वमिति विष-
योऽभिप्रेतः । तेषां त्रिकल्पानां शेषार्थः किञ्चिद् । तत्र तदिच्छाधीनोत्पत्तिस्थिति-व न दृष्टमिति साध्यवैकल्य दूययति प्रसि-
द्धमिति बुद्ध्या द्वितीयशिरं दूययति दृष्टान्तोहीति । साध्यवैकल्यं विवृणोति नहीति । कुत इत्यत्राह—तच्छरीरस्येति
यदा न तावदित्यादिप्रसङ्गः तदिच्छाधीनोत्पत्तिस्थिति-वतददृष्टाधीनोत्पत्तिस्थिति-वयोस्साधारणः । तदिच्छाधीन-व-
पक्षे साध्यवैकल्यं स्फुटमिति तददृष्टाधीन-वपक्षे साध्यवैकल्यं विवृणोति । नहीति । उत्पत्तिस्थितिहि सद्बुद्धियते । अथ
स्थितिं विरूप्य दूययिषुमाह—किंचेति । स्वाययवसमवेततास्यस्य-युक्तवैधेयिकादिमतानुसारेण नचेतनमपेक्ष्यतइति ।
चेतनविधाहि स्वरूपतो यस्यात् अदृष्टद्वारेण वा दृष्टाद्वारेण वा तत्र स्वरूपमात्रमिकाङ्क्षकर तत्सद्भावेऽपि विनाशदर्शनात्
अदृष्टाधीनत्वे प्रागेवोक्तं दत्तमितिच्छाधीनत्वपक्षोऽनेन दूयितः चेतेनच्छा नापेक्षतइत्यर्थः । आधिनाशाकालादधिकित्व-
लक्षणा स्थितिरप्यनेन दत्तोत्पत्त्यभिप्रायेण तदनुक्तिः । अथोक्तप्रकारविरूप्यदूययनिरस्तमपि शिरोऽन्तरं दूययान्तरसद्भा-
वाद्भूतत्वात् दूययति प्राप्तेनेति । प्राणनलक्षणां पञ्चवृत्तिप्राणसहितत्वलक्षणां नोपलभ्यमाह इति । कालाभ्यासपदेऽप्यस्य-
भिप्रायः ॥ तदायत्तप्रवृत्तिवमेकचेतनाधीनत्वमितिपक्षं ब्रुवते तदायत्तेति । अचेतनारब्धत्वहेनोभाष्यताम्—अने-
केति । अनेकचेतनसाध्येषु अनकचेतनप्रत्यक्षत्वर्थः । चेतेनैकत्वाविषयाया सिद्धसाध्यतामाह—चेतनमात्रेति । एव
मेकचेतनाधीन-न निरस्तम् । कार्यं बहुतोत्पत्तवर्तकमुपेन सिद्धसाध्यतामाह—किंचेति । उभयवादि सिद्धान्तमिति लघ-
वस्य हेतुश्च । ‘कलमकल्पविरोधेन युक्तकलमपरिहः’ इति ह्याहुः समव-त्यागतोहि लघवर्तकं गत्यन्तरासम्भवे
त्वधिककल्पनं नदोषायेत्यत्राह—नचेति । कुत इत्यत्राह—

गूढार्थसंग्रहः

नचैतावता मीमांसकाना क्षेत्रज्ञेन चेतनेन येतनकर्तृकत्वसिद्धेः धृत्यव्यादीनां सिद्धसाधनम् । चैतन्येऽपि तेषामुपादानानभिज्ञत्वात् तच्छब्देना स्रष्टव्यास्माकमीश्वरः । ईदृशमस्तु सिद्धसाधनं केहिं ज्ञेश विना न वान्छितसिद्धिमिच्छेत् । इत्यादिना न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकोक्तं पर्यालोचयता—नच जीवानाभित्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

मुपादानाद्यनभिमतया कर्तृत्वासम्भवः, सर्वेषामेव चेतनानां पृथिव्याद्युपादानयागाद्युपकरणसाक्षात्कारसामर्थ्यात् । यथेदानीं पृथिव्यादयो यागाद्यश्च प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते । उपकरणभूतयागादिशक्तिरूपापूर्वादिशब्दवाच्यादृष्टसाक्षात्काराभावेऽपि चेतनानां न फलत्वानुपपत्तिः तत्साक्षात्कारानपेक्षणात्कार्यारम्भस्य । शक्तिमत्साक्षात्कार एव हि कार्यारम्भोपयोगी । शस्त्रेणैव ज्ञानमात्रमेवोपयुज्यते न साक्षात्कारः न हि कुलालादयः कार्योपकरणभूतदण्डचक्रादिवत्तच्छक्तिमपि साक्षात्कृत्य घटमणिकादिकार्यमारभन्ते । इह तु चेतनानामागमाद्यगतयागादिशक्तिविशेषाणां कार्यारम्भो नानुपपन्नः । किञ्च यच्छक्यक्रियं शक्योपादानादि विज्ञाने च तदभिज्ञकर्तृकं दृष्टम् ॥ महीमहीधरमहाणंवादिष्यशक्यक्रियमशक्योपादानादिविज्ञानेचेति न चेतनकर्तृकम् । अतो घटमणिकादिसजातीयशक्यक्रिय-

श्रुतप्रकाशिका

सर्वेषामिति । पूर्वकाले चेतनानां साक्षात्कारसामर्थ्यं दृश्यमाननीत्योपपादयति । यथेति । इदानीमिति । एवं पूर्वकालेऽतीतिभावः ॥

धर्माधर्मसाक्षात्काराभावात्कर्तृत्वासम्भवमाशङ्क्याह—उपकरणेति । यागादिशक्तिरूपेति । यागादिजन्यत्वाभावादिशयरूपेत्यर्थः । कुत इत्यत्राह—अतस्साक्षात्कारेति । तर्हि घटादिनिर्माणे मृदादि साक्षात्कारनिवमः कथमित्यत्राह—शक्तिमदिति । शक्तिमच्छब्देन शक्तिस्मरभ्युच्यते । जन्यजनकभावस्या च सधर्माधर्मविशेषरूपात्वात् शक्तिरूपादृष्टजनकया गादिषु शक्तिमच्छब्दप्रयोगः शक्तेरप्यपेक्षितवशाभ्यास्तत्साक्षात्कारोऽनपेक्षितः, अन्यथाऽनवगतनशक्त्योऽपि पुण्यास्तैस्तत्कार्यं कुर्तुमित्यत्राह—शक्तेरिति तत्राह—शक्तिमत् इव शतव्यत्वेऽपि विशेषयितव्यं तार्थः शक्तिसाक्षात्कारानुपयोगमुपपादयति नहीति । शक्तिसाक्षात्कारानपेक्षत्वेऽपि शक्तिज्ञानमात्रमपेक्षितम् तत्र दण्डचक्रादिवन्व्ययतिरेकवशात् सिद्धयति । यागादौ कथमित्यत्राह—इहात्यति । एव सिद्धसाधनत्वमुक्तम् ॥

अयं कार्यत्वहेतोरुपाधिद्वयेन सोपाधिकत्वमाह—किंचेति । साधनाभ्यापकत्वमाह—महीमहीधरेति । साध्यमव्यापकत्वमाह—अत इति । सोपाधिकत्वेनात साध्येन हेतोर्मोप्यत्वात् सिद्धिस्त्यादिमुपाधिद्वैपण्यम् । अदृष्टजीवकर्तृ-

गूढार्थसंग्रहः

चेतनानामित्यादि—कार्यारम्भो नानुपपन्न इत्यन्तम् । अनया विधया जीवमादाय सिद्धसाधनोपपादने अश्लेष ईश्वरत्वमितितु नैव शक्यं वक्तुम् । दुःसादिसर्वव्यवसायत्वेनानुभवसिद्धस्येश्वरवासम्भवात् 'आगमाद्यगतायागादिशक्तिविशेषाणां' इत्युक्तया आगमेनेतेषामीश्वरत्वं नेति श्रुतिरिति भवति ॥ 'स्यादेतत् नोत्पत्तिमात्रमुपादानाभिज्ञकर्तृत्वेन व्याप्तम् । अपि तु यदस्मादिशक्यज्ञानोपादानादि, न च तथा तनुमुवनाद्युत्पत्तिमदपि तस्मात्प्राप्तिविरहात् न तत्पूर्वकमिति तदुक्तम् । उत्पत्तिमत्तनुमुपादानाभिमित्तकर्तृत्वयोः प्रथममभ्यव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तौ सिद्ध्या तदुपादानादिशक्यज्ञानत्वकल्पनायाः कार्यज्ञानविषये व्यवस्थापनात् व्याप्तिरूपेण ज्ञानसामान्यसिद्धौ पक्षधर्मतात्वेन तत्तत्तत्प्राप्तिरिति । इतिरुक्तम्' (न्या.या.ता.टी.) इत्युक्तार्थो नष्टः । शक्यक्रियत्वशक्योपादानाभिज्ञत्वयोः साध्यव्यापकत्वसाधनाभ्यापकत्वाभ्यामुपाधिचेन कार्य-ब्रह्मोः सोपाधित्वादित्याह—यच्छक्यक्रियमित्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

शक्योपादानादिविशानयस्तुगतमेव कार्यत्वं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वसाधनेन प्रभवति ॥

किंच घटादिकार्यमनीश्वरेणाल्पज्ञानशक्तिना सशरीरेण परिग्रहवताऽनातकामेन दृष्टमिति तथाविधमेव चेतनं कर्तारं साधयन्त्येव कार्यत्वहेतुस्मिन्नाधयिपितपुरुषसार्थस्यस-
र्पेभ्यर्थादियिपरीतसाधनादिरुद्धस्यान् । नचैतावता सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः लिङ्गिनि प्रमा-
णान्तरलोचने लिङ्गवलोपस्थापिता विपरीतविशेषास्तत्प्रमाणप्रतिहतगतयो निवर्तन्ते । इह
तु सकलेतरप्रमाणाविषये लिङ्गिनि निखिलनिर्माणचतुरे अन्यव्यतिरेकावगतायिनाभा-
यनियमा धर्मस्त्वयैवपाविशेयेण प्रसज्यन्ते नियतकप्रमाणाभावात्तथैवावतिष्ठन्ते । अतः
आगमादृते कथमीश्वरस्तेत्यति ॥ अत्राहुः सावयवत्वान्नेव जगतः कार्यत्वं नप्रत्याख्यातुं

श्रुतप्रकाशिका

कत्वस्यावृत्त्यर्थे बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वसाधनइत्युक्तम् । अथ कार्यत्वेहेतोर्विशेषविरुद्धत्वमाह—किंचेति । अनीश्वरेण कर्मवश्येन
परिग्रहवता उपकरणगतेत्यर्थः । सर्वानुमानोच्छेदमाशङ्क्याह—नचेति । कथमित्यत्राह—लिङ्गिनीति । एवेऽपि तथास्या-
दित्यत्राह—इहत्विति । तुशब्दाभिप्रेत वैशम्भ्यामाह—नियतकचेति । सिद्धान्त्येकदेशमतमुपसहरति अतइति । सिद्धयतिच-
न्नागमादृतेमानमित्यर्थः । अतः सिद्धसाधनत्वसोपाचिकत्वविरुद्धत्वेर्दूषितत्वादित्यर्थः ॥

अथ साक्षात्पूर्वपक्षिण प्रसूति । अत्राहुरिति । कार्यत्वहेतोस्वरूपासिद्धिमाशङ्क्य व्युत्पद्यति । सावयवत्वादे-
वेति । पूर्वं प्रस्तुतादेवेत्यर्थः, अनेन हेत्वन्तरशङ्कायोऽपि सूचितः । एव कण्डोत्तयाऽभिप्रायेण च सिद्धान् हेतुप्रयोगतो

गूढार्थसमहः

‘अतएव न विरुद्धता हेतोः एवंहि साभेदेत् । यद्युपादानानभिभक्तुंकाः पदादयो भवेयुः नचैतत्परेषामपि समतम् ।
स्यादेतत् अर्थाक्षिप्तस्य विशेषस्य शरीरादिमन्वादेः प्रमाणविशेषादिरुद्धता । यथा तुणादिविकारकणिरिवादमिमिद्धिममित्यत्र
बहिर्माशिततृणादिविकारोपयुक्तरङ्गिगोदूतोऽण्मन्वैविरुद्धशीतत्वार्थस्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यमाह्वाधनो विरुद्धोहेतुः । तथास्य
क्षित्याद्युपादानविषय ज्ञानमात्मनःसर्विकर्षादिकारणक नास्ति तस्मिन्भवतीति तदनेनाक्षितम् । तथात्र प्रमाणशक्षितम् ।
तन्निवृत्तौ ज्ञानमस्य निवर्तत । उष्णत्वोन्नतिनिवृत्तायिण दाहको वाहिरवदवाय इति । अस्यापकनिवृत्तौ अस्याप्यनिवृत्तेरयो
गात् । कारणचेदव्यापक कार्यस्य हस्तहतातर्हि व्याप्यव्यापकतथा । भवेदेतद्वदि क्षित्याद्युपादानज्ञानमप्यस्य कार्य स्यात्
नित्य तदभ्युपगतइति नशरीरादिनिवृत्तायिण निवर्तितुमर्हति ’ इत्याद्युक्त-व्यापवार्तिकतात्पर्यटीकायाम् । अयमर्थो नघ-
टतइत्यभिप्रेत्याह—किंच घटादिकार्यमित्यादिना ॥ अल्पज्ञानशक्तिना सशरीरेणेत्यनेन नित्यज्ञानवतोऽशरीरस्यानुमा-
नेन जगत्कर्तृत्व नसम्भवतीति सूचितम् । हेतुना साध्यविद्धिः न्यासिज्ञानबलदेव यथाहि न्यासिर्गृहीता तथैव हेतुस्ताध्य
साधयति नित्यज्ञानवदशरीरकर्तृकत्वव्याप्तेरग्रहेण पञ्चधर्मतामात्रवत्वेन नतत्सिद्धिः । पञ्चधर्मतावत्वेन सिद्धयनङ्गीकरे ‘अन्यथा
‘सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् ’ इति न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्ग उक्तः तमेवाशङ्क्य निरस्यति—नचै-
तावता इत्यादिना ॥

न्यायवार्तितात्पर्यटीकाया वाचस्पत्याशयमेव विशदीकृत्य तदुत्तामनुमानेन जगत्कर्तृ-साधनप्रक्रिया स्थापयति—
अत्राहुरित्यादिना—नैतद्वाक्यं ब्रह्मप्रतिपादयति इत्यन्तेन ॥

श्रीमाप्यम्

शक्यते । भवन्ति च प्रयोगाः विवादाध्यासितं भूभूधरादि कार्यं सावयवत्वात् घटादियत्, तथा । विवादाध्यासितमयनिजलधिमहीधरादि कार्यं महत्त्वेसति क्रियावत्त्वात् घटवत्, तनुभुवनानि कार्यं महत्त्वेमति मूर्तत्वादटवदिति । सावयवेषु द्रव्येष्विदमेव क्रियते नेतरदिति कार्यत्वस्य नियामकं सावयवत्वातिरेकि रूपान्तरं नोपलभामहे । कार्यत्वप्रतिनियतं शक्यक्रियत्वं शक्योपादानादिविशानं चोपलभ्यतइति चेत् न कार्यत्वेनानुमतेऽपि विषये ज्ञानशक्ती कार्यानुमेये इत्यन्यथापि सावयवत्वादिना कार्यत्वं ज्ञातमिति ते च प्रतिपद्ये एवेति न फश्चिद्विशेषः । तथाहि घटमणिकादिषु कृतेषु कार्यदर्शनानुमितकर्तृगततन्निर्माणशक्तिज्ञानः पुरोऽदृष्टपूर्वं दिचिप्रसन्निवेशं नरेन्द्रमयनमालोपयावयवसन्निवेशादिशेषेण तस्य कार्यत्वं निश्चित्य तदानीमेव कर्तुंस्तज्ज्ञानशक्तिवैचित्र्यमनुमिनोति । अतस्तनु-

श्रुतप्रकाशिका

गिगृह्यान् । भवन्तीति । विवादाध्यासितपदविवरणं भूभूधरादिपद आदिशब्दोपात्तव्यति सग्राहकं विवादाध्यासितपदम् यदा पत्नीकृतेऽप्यत्र सप्रतिपन्नव्यवच्छेदाभाव्य विवादाध्यासितशब्दः । सन्निहि ग्रातपूरणनिष्पात्राः पृथिव्यशाः सगरमुनादिनिष्पात्रास्तमुद्राणाः, अन्वा निष्पात्राः पततादयश्च, प्रलयेऽपि जलधेरवस्थानात्, सर्वाभावेऽपि सुष्ठुदशीरावस्थानाच्च, * तथोरकार्यं प्रशङ्कानानाया प्रतिज्ञावाक्यापत्तेनेन जलधितनुशब्दोपादानम् । द्वितीयतृतीयप्रयोगयोर्मध्य महत्त्वपदेन परमाणु-यावृत्तिः । क्रियास्वरूपमूर्तप्रशब्दाभ्या गगनादिद्वयावृत्तिः । अवनिमहीधरशब्दमध्ये जलविशब्दानिवेशस्तद्वत्तयोरपि कथमज्ञानशानार्थः । प्रसिद्धोक्त्यातादौ भूभूधरकथः ॥

तनु तनुपक्षीकारो नयुचः असदादिशरीरे सिद्धसाधनादीश्वरशरीरेत्याश्रयादिदेः । नैवम् तनोर्विशेषतः पक्षीकारनिर्बन्धामात्रात् । तदुपादानतु स्वपक्षसप्रतिपन्नस्य * श्वरशरीरस्यापि कार्यताज्ञापनार्थम् । * यदा सावयवत्वादेवेत्यादिश्यभावायः न सावयवत्वादुत्पत्तिमत्र प्रसाध्य तत्सककर्तृकस्य साध्यते, अपितु सावयवत्वेनैव कृतिसाध्यत्वरूपकार्यवसायते इति च न निराश्रयेति तदाश्रयः कर्ता सामान्यतस्सिद्धयतीति । नन्वेवमर्हि कार्यत्वात् सकर्तृकस्य साध्ये हेतोस्साध्याविशिष्टता स्यात् । न कृतिसाध्यवहेतुः उपादानाद्यभिन्नकर्तृकस्य साध्यमिति वैयर्थ्यात् । अतएव कृत्तत्र क्रियतइत्युक्त नोपपद्यतइति । कार्यं निश्चित्य तदानीमेव कर्तुंस्तज्ज्ञानशक्तिवैचित्र्यमनुमिनोतीत्यादि च, एव न कृतिसाध्यत्वलक्षणे साध्ये * शरीरस्यापि विवादपरत्वात्सन्तोषातिः ॥

अथ साध्याधिक्य सामान्येन प्रतिक्षिपति । सावयवेति । सावयवत्वमुपलक्षणं महत्त्वेसति क्रियावत्त्वं महत्त्वेसति मूर्तत्वं च सावयवत्वसमानाश्रय तत्समव्याप्तमिति तयोर* युपाधिपरिहारसिद्धिः । रूपान्तरमाकारान्तरं शङ्के— कार्यत्वेति । परिहर्तुं नेति । कार्यत्वेनानुमते सपक्षे अन्यत्र पक्षे सपक्षेऽपि घटादौ कार्यत्वानुमेये ज्ञानशक्ती तद्वत् सपक्षेऽपि कार्यत्वस्य प्रतिपन्नत्वात् * ज्ञानशक्ती अनुमीयेते इति नाशक्यक्रियत्वमशक्यज्ञानवत्त्वैत्यर्थः । तथैव दर्शयति— तथाहीति । किं तदकर्तृस्य शक्यक्रियत्वं शक्योपादानादिज्ञानत्वमुपाधि, उत तत्कर्तुं शक्यक्रियत्व शक्योपादानादिज्ञानत्वम् । प्रथमकल्पे सपक्षानुपाधौ वामावाजोपाधौ च । द्वितीयकल्पे पक्षेऽपि विद्यमानाग्राधोपाधौ च सर्वसपक्षानुपाधौ पञ्चरिचमनोऽनुपाधिरित्यभिप्रायः । कर्तुं तज्ज्ञानशक्तिवैचित्र्यमित्यनेनाभिप्रेतोऽयं विवरणः । ततः किमित्यत्राह— अत इति । अतः सावयवत्वादिहेतोर्निरुपाधिकत्वादित्यर्थः । एव सावयवत्वात् कृतिसाध्यत्वरूपे कार्यत्वे साध्ये शक्यक्रिय-

धीभाष्यम्

भुवनदेः कार्यत्वे सिद्धे सर्वसाक्षात्कारतत्त्वमाणादिनिपुणः कश्चित्पुरुष इति शेषस्ति सत्यं
त्येव ॥ किञ्च सर्वचेतनानां धर्माधर्मनिमित्तेऽपि मुख्यदुःखोपभोगे चेतनानधिष्ठितयोस्त-
योचेतनयोः फलहेतुत्वानुपपत्तेः । सर्वकर्मानुगुणसर्वफलप्रदानचतुरः कश्चिदाशेषः ।
पर्यकिनाऽनधिष्ठितस्य व्यापारचेतनस्य देशकालाद्यनेकपरिहारसन्निधानेऽपि यथादिनि-
र्माणनाश्रयत्वादर्शनात् । योजाङ्कुरादेः पक्षान्तर्भाषेण तैर्यमिचारापादानं श्रोत्रियदेहाद्या-
नामनमिदतयिजृम्भितम् । ततएव मुखादिभिर्यमिचारवचनमपि तथैव, नच लाघवेनो-
भयवादिंसंप्रतिपक्षेप्रक्षानामेव ईदृशाधिष्ठातृत्वकल्पनं युक्तम् । तेषां सूक्ष्मव्यवहितवि-
प्रकृष्टदर्शनाशक्तिनिश्चयात् । दर्शनानुर्णयहि सर्वप्र कल्पना । नच क्षेत्रज्ञवदीश्वरस्याशक्ति-
निश्चयोऽस्ति । अतः प्रमाणान्तरतो न तत्सिद्धयनुपपत्तिः समर्थवत्पूर्वकत्वनियतकार्य-

कुतश्चाशङ्क्य

रादिक उपाधिः परिहृतः । अनेनोपचित्तमत्वा सकर्तृत्वस्य साध्यं उपपत्तिमस्य हेतुगति निरपार्थक्यं भवति । साध्यत्वाद्गु-
त्वात्तमस्य साधेनुर्धर्मादौ व्यभिचारश्च सिद्धः, नाह दूर्वादिरूपयमानोऽस्माददेशक्यः क्रयः ॥

● सिद्धसाधनव्यभिचारार्थमनुमानान्तरप्रदर्शनाभेदाह— किञ्चेति । धर्माधर्मनिमित्तेपीति सिद्धसाधनं यथाह्या-
चनम् । अनधिष्ठितयोरनुपपत्तेरिति अत्रयव्याप्तिरप्येव स्थितिरकथ्याप्युक्तः । दृष्टान्तमाह—यर्धकिनेति । व्यापदेयु-
पाधकरणस्य चेतनव्यतिरिक्तसहकार्यन्तर्भावप्रयुक्तवशाद्वाप्याश्रयस्य देशकालाद्यनेकपरिहारसन्निधानेऽपि युक्तम् धा ।
धर्मा स्वसाक्षात्कारचेतनानाधिष्ठातायेव कार्यकरी अचेतनत्वात् वास्यादिषदित्यनुमानशरीरम् । जीवैर्धर्माधर्मसाक्षात्कारत-
यैकतदधिष्ठानायोगाजीवविलक्षणसिद्धिः । अनधिष्ठितस्य कार्यकरत्वायोगात् जीवैरसाक्षात्कारत-पूर्वकाधिष्ठानायोगश्च ईदृ-
साधनं च परिहृतम् । कर्तृत्वमेव कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गरूपस्य निषेधे वाचकतर्कस्य पुरवस्तुपादिप्रयोजक इष्टेन कार्यापेक्षुप-
पत्तिरिति याऽन्यथासिद्धिस्त्याऽप्यनेमेव परिहृता भवति ॥

अचेतनस्याप्यनधिष्ठितस्य जीवादिरेकुरात्वादक वदतेनाद्यामिचारइति दृष्टा परिहरति । योजाङ्कुरेति । कार्यवत्
तोरङ्कुरादौ व्यवहारपरिहारश्चाङ्कुरादौपादानेन परितः । चेतनानमिसेहितपुत्राणु पादकैश्चेतनानधिष्ठितैस्त्वय चेतनै-
स्तुपादिमिचरेतनवहेतोर्व्यभिचारमाशङ्क्य परिहरति । तत्तएवेति । आदिशब्देन दुरादिक चेतनानधिष्ठितं मुपाद्यु-
त्वादक मनःप्रभृति च निराश्रितम् । एतेन स्वेच्छा-वर्गाणीत्यमानैस्तुपादुराविशेषस्त-कार्यश्च पुच्छकाङ्कभवादिभिः कार्यै-
हेतोः व्यभिचारश्च परिहृतो भवति ॥

लाघव-वयिन हेतोरन्यथासिद्धोत्पत्तिसाधनत्वमाशङ्क्य परिहरति । नचेति । कुतश्चाशङ्क्यह्यायामीदृशाश-दाभिप्रेत-
हेतुं विवृणोति । तेषामिति । एकैग्रियकल्पनस्य लाघवस्यैकेन्द्रियस्य शब्दादिसकलविषयग्रहणाशक्तेरनेकेन्द्रियकल्पनम्
तस्मात्लाघवार्थमशतस्य कार्यकरत्वकल्पनमयुक्तमिति भावः । तदेवोपापादयति दर्शनेति । उपपन्नमेवहि कल्पनीयं नच
जीवानां सूक्ष्मव्यवहितार्थदर्शनशक्तिरिष्टेयार्थः । ज्ञातिमन्साक्षात्कारव्यापकतः ननु ज्ञातिमात्राकारादीन्तमापि प्रयुक्तं
सूक्ष्मव्यवहितेत्यादिना शक्तिमत्त्वामपि परमाप्त्वादीनां क्षेत्रज्ञेन साक्षात्कारासिद्धेः । ईश्वरे न तथाऽनुपपत्तिरित्याह नचेति
अवातेरानुमानेनेश्वरसिद्धि निगमयति । अतइति ॥

व्याप्तिवत्ताकार्यानुगुणज्ञानशक्तिमाकर्ता सिद्धयतु तस्य कथं क्षेत्रज्ञवैलक्षण्यं ज्ञानहि देहेन्द्रियादिसापेक्षमिति श-
ङ्काया पक्षधर्मतावत्सिद्धिर्भाष्याह— समर्थेति । अस्वाभाविकत्वे कर्मानुगुणपरिमितज्ञानशक्तमस्य स्यादिति तद्व्यादा-

श्रीभाष्यम्

हेतुना सिध्यन् स्यात्साधकसर्वार्थसाधनाङ्गान्तराद्यमनशक्तिरसम्प्रदा एव सिध्यति । यत्तु नैव्यर्थायापादनेन धर्मविशेषविपरीतसाधनत्वमुद्धीतम् तदनुमानवृत्तान्निस्रव्यनियन्धने सपक्षे सहदृष्टानां सर्वेषां कार्यस्याहेतुभूतानां च धर्माणां लिङ्गिन्यप्राप्तेः ॥

एतदुक्तं भवति केनचित् किञ्चिन्प्रियमाणं स्योत्पत्तये कर्तुं स्य निर्माणसामर्थ्यं स्योपादानोपकरणदानं चापेक्षते, नन्वस्यासामर्थ्यमन्यादानं च हेतुस्याभावात् । स्यनिर्माणसामर्थ्यस्योपादानोपकरणदानाभ्यामेव स्योत्पत्तावुपपत्त्यायां संयन्धितया दर्शनमात्रेणाकिञ्चिन्नस्याप्राप्त्यनुरूपानादेहेतुत्वरूपनायोगादिति ॥ किञ्च प्रियमाणवस्तुत्यतिप्रकाराभावात्किं न प्रियेयपयं प्रियोपयोगि उत कतिपयविषयम् । न तावत्सर्वविषयं नहि कुलालादिः प्रियमाणव्यतिरिक्तं किमपि न जानाति । नापि कतिपयविषयं सर्वेषु कर्तृषु तत्तदभावात्तत्त्वनिर्णयेन सर्वेषामज्ञानादीनां व्यभिचारात् । अतः कार्यव्यवसायसाधकानामनीत्यन्यादीनां लिङ्गिन्यप्राप्तिरिति न विपरीतसाधनत्वम् ॥ कुलालादीनां दण्डचक्राद्यधिष्ठानं शरीरद्वारेणैव दृष्टमिति जगदुपादानोपकरणोपपन्नमस्मादशरीरस्यानुपपन्नमिति चेत्तः न ननु रूपमात्रेणैव पराशरीरगतभूतवेतालगरालाद्यपगमनिनाशवर्शनात् । कथमशरीरस्य परप्रवर्तनरूपस्वरूप इति चेत् न शरीरापेक्षस्वरूपः शरीरस्य सङ्कल्पहेतुत्वाभावात् मनएव हि सङ्कल्पहेतुः ।

श्रुतप्रकाशिका

सार्थः स्वामित्रकर्मार्थसाधनाकारणम् । अथ कार्यं बहतां रिकृत्वा स्युदस्यति । यच्चित्यादिना । कथमित्यत्राह—सपक्ष- इति । किं सहदर्शनमात्राच्छरीरादिप्राप्तिः उत हेतुत्वात् ? नात्र अनिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः हेतुत्वादिद्वैतित्यभिप्रायः । कार्यस्याहेतुभूतानामिति व्याप्त्यभावेऽप्यभिप्रेतः ॥

ननु सर्वसपक्षेय सहदृष्टत्वात् कार्यहेतुत्वं च कल्प्यम् तथासति कथं कतिपयाप्राप्तिः कतिपयप्राप्तिश्चोच्यते इत्यत्राह एतदुक्तमिति । विशेषविशेषं परिहर्तुमप्युक्तान्तरादिशिवेकमाह—केनचिदिति । सपक्षे सहदृष्टत्वात्तदज्ञानादेशेन हेतुय कल्प्यतामित्यत्राह—स्यनिर्माणेति । अकिञ्चित्करस्येति । अनवस्थासिद्धान्तद्वयव्यतिरेकाग्राहि हेतुवनिश्चयः, तदज्ञानशक्तिनिर्वर्त्यात् किञ्चित्कारादधिकः कश्चित्तदस्य ज्ञानासामर्थ्यनिर्वर्त्यः किञ्चित्कारो दृष्टेस्तु स्यादन्वयसिद्धिः । नचाधिकः किञ्चि कारो दृष्टः । नच कल्प्यः अज्ञानासामर्थ्यहेतुव्यतिरेके कार्यनिवृत्त्यभावात् स्वविषयसामर्थ्योपादानादिज्ञानाभ्याविना यथा कार्यानुदयः तथाऽन्यासामर्थ्याज्ञानाभ्या विनाकार्यानुदया न दृष्टः । अतो न कल्प्यं हेतुय कल्प्यं नहि सति मायमात्रं हेतुय किंतु सत्येव मायवृत्तिभावः ॥ अकिञ्चित्करत्वमेव विकल्पमुखेनोपपादयति । किञ्चेति । सर्वोपपत्तिः । नहि कुत्पादिनिर्माणानुगुणज्ञानसमर्थमात्रे घटनर्थात्तदहेतुः तदनुगुणज्ञानसामर्थ्यतोऽपि घटादिनिष्पादकवदशनादित्यर्थः । यनु सपक्षे सहदृष्टत्वेन लिङ्गिनि प्राप्त्यविपरीतविशेषाणां धर्मिग्राहकप्रमाणप्रतिष्ठानां निवृत्तिः नातिरेकीयमिति इदमपि कार्यव्यवसायसाधकानामित्यनेन प्रत्युक्तं साध्यानुयोगित्वेनान्यथासिद्धाना सहदृष्टानामपि धर्माणां व्यतिरेकाभावेन व्याप्तिरुत्पत्त्यादप्राप्ति सहदृष्टत्वेऽपि कार्यानुपयोगिना प्राप्तिर्न स्यात् । शरीराह कार्यानुपयोगीति इदमेव कुलालादीनामिति । परिहरति नेति । कथमित्यत्राह—सङ्कल्पेति । सङ्कृतं कथमिति । परिहरति नेति । कोहेतुमित्यत्राह—मनएवेति । तर्क-

भीभाष्यम्

तदभ्युपगतमीधरेऽपि; कार्यत्वेनैव ज्ञानशक्तिवन्मनसोऽपि प्राप्तव्यात् । मानसस्सङ्कल्पस्स-
शरीरस्यैव सशरीरस्यैव समनस्कृत्यादिति चेत् । मनसो नित्यत्वेन देहापगमेऽपि मनस-
स्मद्भावेनानैकान्त्यात् । अतो विचित्रावयवसन्निवेशनिघेपतनुभुवननिर्माणकार्यनिर्माणे पुण्य-
पापपरवशः परिमितशक्तिज्ञानः श्रेयसो न प्रभवतीति निखिलभुवननिर्माणचतुरोऽन्वि-
त्यापरिमितज्ञानशक्त्यैर्भयोंऽशरीरस्सङ्कल्पमात्रनाधनपरिनिष्पन्नानन्तविस्तारविचित्ररच-
नप्रपञ्चः पुरुषविघेपार्थभरोऽनुमानेनैव सिध्यति ॥ अतः प्रमाणान्तगवसेयत्वाद्गणनः नैत-
द्वाप्यं ब्रह्म प्रतिपादयति ॥ किंच अत्यन्तभिन्नयोरेव मृद्द्रव्यकुलालयोर्निमित्तोपादानत्व-
दर्शनेन आकाशादेर्निगवयवद्रव्यस्य कार्यत्वानुपपत्त्या च नैकमेव ब्रह्म कृत्स्नम् जगतो निमि-
त्तमुपादानं च प्रतिपादयितुं शक्नोतीति ॥

श्रुतप्रकाशिका

मस्तौत्पत्त्या—तदिति । कुतश्चत्पत्त्या—कार्यत्वेनेति । ईश्वरस्य मनसस्यन्वितोऽर्थैकदेशमतेन । पुनश्चाङ्गते मानस-
इति । परिहरति नेति । * अनैकान्त्यात् । व्याप्यभावात् * अशरीरेऽपि मनसस्य-वस्य विद्यमानादानैकान्त्यम् ।
मनसो नित्यत्वेऽपि चेतनस्य कार्यकारदे शरीरसन्धसापेक्षत्वमस्ति मनसि नित्ये सत्यपि मुक्तामनः कार्यकराभावात् ;
नहि मुक्तमनो बुद्धिसुषुप्तादिक मनो जनयतीति व्याचक्षते ॥

अत्र मीमांसकप्रति प्रतिबन्धा परिहार इदं निषाद्य पक्षधर्मतात्पर्यं दर्शयन्नाश्वरिभिर्दि निगमयति । अतो विचि-
त्रावयवेति । अशरीरसङ्कल्पमात्रसाधनपरिनिष्पन्नानन्तविस्तारविचित्ररचनप्रपञ्चइत्याभ्याः पदाभ्या प्रतिबन्ध्या परिहारा-
भिप्रायं ज्ञातः । * विभुद्रव्यसयोगिनः परिस्यन्दवतो घटादेश्चैववनियमेऽपि विभुद्रव्यसयोगिनः परिस्यन्दवतोऽपि
मनसो न स्पर्शवदनमङ्गीक्रियते * अयं प्राभाकरप्रतिपरिहारः * महिमगुणशालिनस्त्वैवस्य रूपोपलम्भनियमे दृष्टेऽपि
चक्षुषि रूपोपलम्भो नाङ्गीकृतः कार्याभ्यक्षस्य सावयवत्वम्यातिः परिमाणुभ्रमा तस्मादनेकविरोधपरिहारवैकल्यातिभङ्गो
न्यायः । अतः मनसः कार्यकरत्वे शरीरसन्धस्यपेक्षत्वं योगसाधनमनसं वस्तुवृत्तमित्यङ्गीकार्यमिति भावः । एव साधका-
न्तरसिद्धत्वाजगत्कारणवस्तुनि शाल्यस्याप्रामाण्यं निगमयति । अतः प्रमाणेति ॥

निमित्तोपादानैक्यस्य गगनादिस्पृष्टानुमानविषयत्वेन शाल्यस्याधिकविषयत्वात् ब्रह्मणि प्रामाण्यमाशङ्क्य तत्र
बाधकान्तरवाचित्वाच्छाल्यप्रामाण्यमुच्यते । किंचेति । निमित्तमात्रमनुपगतवशाज्जस्थानुमानसापेक्षात्तद्विरुद्धनिमित्तो-
पादानैक्यं न शाल्यं प्रतिपादयति । पक्षीकृतेषु शिल्पादिषु द्रव्येषु सावयवत्वस्यैव कार्यप्रयोजकतया निरवयवद्रव्यस्या
कार्यत्वं पूर्वमेव प्रतिपन्नमिति पक्षाच्छाल्यं निरवयवद्रव्योपात्तिं न प्रतिपादयति । * श्रुतिलिङ्गादित्रयि पौर्वापर्येह प्राच्य-
दौर्बल्यहेतुरिति भावः । पूर्वपक्षपरिसमाप्ताविति शब्दः ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

‘यतो वा’ इति श्रुतौ स्वैतरसंस्कारणव कारणस्यैक्यमपि न विवाधितम् असम्भवादित्याह— किंचाल्यन्तभिन्न-
तेरित्यादिना । अत्र निमित्तकारणस्थोपादानकारणवादार्शनोक्त्या परिणामागतासम्भवेन आरम्भवादस्यैवाङ्गीकरणीयतया
रिणामिकारणवरूपोपादानकारणत्वमपि नास्याश्रुतौ विवाधितमित्याहमिदं । ‘तं कथितं वादहेतुं’ (न्या.सू.४.१.२२)

श्रीभाष्यम्

एवं प्राप्ते धूमः । यथोक्तलक्षणं ब्रह्मजन्मादिवाक्यं योचयत्येव । कुतः शास्त्रिकप्रमाणक-
न्यायलक्षणः । यदुन्ते सावयवत्वादिना कार्यं सर्वं जगत् कार्यं च तदुचितवर्तित्वे पृथक्-
दृष्टमिति निखिलजगन्निर्माणं तदुपादानोपकरणवेदनचतुरः कश्चिदनुमेय इति, तदनुमतम्-
महीमहार्णवादीनां कार्यत्येवैकदैवैरेन निर्मिता इत्यत्र प्रमाणाभावात् । नचैकस्य घटस्यैव
सर्वेषामेकं कार्यत्वं येनैकदैवैकः कर्ता भ्यात् ।

श्रुतप्रकाशिका

सिद्धाः न वक्तुमुपक्रमे-एवंप्राप्तमिति । परमासाध्यं प्रतिजानीते यथोक्तेति । आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमाह-कुतश्चि-
त्प्रमाणकत्वात् शास्त्रतत्प्रमाणागोचरत्वादित्यर्थः । हेतुसिद्धिं परिहर्तुं पूर्वपक्षमनुभाषते । यदुक्तमिति । दूषयति-
तदुक्तमिति । पक्षधर्मतात्वात् क्षेत्रज्ञवैलक्षण्यं वदता किं त्रिपुलाकार्याणां कर्तृकालैक्यनियममन्तर्भाव्यं तदुच्यते उत निपु-
ल-प्रमाणेन उपातीन्द्रियोपादानादिदर्शनवशात् अथवा क्षीरानपेक्षसृष्टिचक्षादि विक्षल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति
महीति । एकदैवैकेन निर्मितं यामात्रमुपपादयति नचैकस्येत्यादिना । एक कार्यस्य घटादिरेव युगपदेककर्तृकं प्रयोग-
मिति * शङ्कायुक्तमेकमितिपद * कार्यत्वस्यैकत्वनाम एकसामग्रीपूर्वकं य तत्सिद्धयर्थमकस्ते दुक्तम् नष्टकाव्यतिरिक्तं
सामग्रीसाध्या एककार्यापेक्षितस्य सत्तस्य हेतुरेकसामग्री वात् । एकत्वेऽप्यनकर्तृकयोः पुरादिदृश्यव-उदार्थमेकदैवैक-
प्रत्ययो य घटश्चन्द्रेन विवक्षितम् । एकघटस्यैक कार्यत्वं यादृशं दृश्यते तादृशं परिमितैकावयविनिष्ठ कार्यत्वमैकदैवैक-
कर्तृकसम्भावनाऽऽपादकं तच्च महीमहीमहार्णवादीनां न दृश्यत इत्यर्थः ॥

गूढार्थसंग्रह

इतिपक्षे प्राप्तानुमानेन ईश्वरसाधनानन्तरं 'इमन् न्यायप्रामाण्य उपोद्बल्यति । 'एतस्यैव अक्षरस्य प्रशासने गार्गि यात्रा
श्रुतिरीधृते तिष्ठन् 'न्यायप्रतिगो जनयन्नेव एक' तदैव नृह्या प्रजायेय ' इत्यादि । स्मृतिश्च भवति 'अशो जन्तु-
नीतोऽयमात्मनस्तुजहुःस्तयोः । ईश्वरप्रतिगो ग-उत्सर्गं वा श्रममेववा ॥ अकारणत्वेनचेश्वरज्ञाननित्यता दर्शयति श्रुतिः ।
'अथापिपादो जवनो गृहीता ' वदत्यवक्षुस्समृणोत्यकर्ण ' ' सवत्ति विश्वं नहि तस्येवैता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम् '
इत्यादिका । एतस्ययाशरीरं दर्शितं भवति ' इत न्यायगार्गिकताप्यर्णकायाम् अनुमानेनश्वरसिद्धयुपपादानानन्तरं निग-
मनराक्यमिहानुसन्धेयम् । (न्या. शा.) ता पर्वटं कोत्तरीत्यैव भाष्यं पूर्वपक्षरचनेन परिणामिकाणं वरूपोपादानं दृष्टं वेदापौ-
ल्येयस्य स्वतः प्रामाण्यस्यचासम्भवं इत्यन्वयं भगवतो विवक्षितमिति निश्चीयत । 'त प्रामाण्यमात्रप्रामाण्यं त' इति
न्यायसूत्रविराजे ईश्वर निमित्तकारणत्वमात्रस्य आनुमानिकस्य विवक्षितं वेदु-कृतो गौतमस्यापि एतन्वयं विवक्षितमिति
सूत्रं प्रतीयते । 'अथेऽनुत्तरे त प्रमाणं यदरायणस्य नपक्षं यात् ' इत्यत्र वादरायणस्य स्वतः प्रामाण्यस्य विवक्षितं दन्
वेदोदेषपविविरहादेतदुभयसिद्धौ 'जन्माद्यस्य' इतिपक्षे प्राप्तानुदिशा विवक्षितोपादानकारणवत्य 'परिणामात्'
इत्यत्र स्फुटं स्थापनपूर्वकं 'तदनन्य-यम्' इत्यादौ त स्थापनन उपादानत्वस्य व्याससम्मतवनिर्णयेन अत्र सूत्रे अर्थं य-
सम्मतोपि व्यासस्य विराजितः, एतदनुपेक्ष्यैव पूर्णपक्षसिद्धौ रचनीयाविति बोध्यम् । एकदैवैकेन निर्मिता इत्यादि ।
उपादानानिमित्तकर्तृकं आनुमानेन प्रसिद्धत्वनकर्तृकप्रासादपदे (न्या.शा.ना.गी) दृष्टान्ततया उपादानेन तत्र कालभेदकर्तृभेद-
दर्शान एकस्मिन्काले एककर्तृकं न सिद्धयतीतिमात्र ॥

श्रीभाष्यम्

पृथग्भूतेषु कार्येषु कालभेदकर्तृभेददर्शनेन कर्तृकालैक्यनियमादर्शनात् । नच क्षेत्रज्ञानां विविधजगन्निर्माणाश्रयत्वात् कार्यत्ववलेन तदतिरिक्तकल्पनायामनेकत्वमनुपपत्तेश्चेक कर्ता भवितुमर्हतीति क्षेत्रज्ञानामेवोपचितपुण्यविशेषाणां शक्तिवैचित्र्यदर्शनेन तेषामेवातिशयि नादृष्टसंभाषनया च तत्तद्विलक्षणकार्यहेतुत्वसम्भवात् तदतिरिक्तत्वात् तदुपपत्त्यस्य ननुपपत्तेः ।

श्रुतप्रकाशिका

स्यादिति समाहितप्रमाणमुच्यते—नलोकयत्स्यायेककर्तृकवनियम अनेकैरेकव्यभिचारात्प्राप्तमनुमानात्, तत् किं मित्येवाध्याय बहुषु विपुलेषु च कार्येषु तद्विपर्ययमाह—पृथग्भूतेष्विति । प्रथमभूतेष्वित्यत्र विपुलत्वमपि गर्भितं घटल्लभति पूर्वमुक्ते बहुषु विपुलेषु च कार्येषु * कर्तृकालैक्यानियमादर्शनात् महादयोप्येकदैव एकन निर्मितः इत्यत्र प्रमाणाभावात् प्रमाणाभावात्तदयुक्तमित्यध्याहारेण प्रमाणाभावश्च नच कार्यवमेव कर्तृकालैक्ये प्रमाणविकल्पासह्यत्वात् किं कार्यवमात्रं ? उत विपुलकार्यं नम् ? उतासमाहितजीवकर्तृक पञ्चासाधारणकार्यं ? प्रथमेऽनैकात्म्यमद्वितीयं विरुद्धं च विपुलकार्येषु कालैक्ये कर्तृकतु दर्शनात् ॥

यद्वा अनैकात्म्यमेव तृतीयवासाधारणानैकात्म्यमिति भावः । कार्यवशेन कतरि कल्पनीय विपुलतरसूक्ष्मतरपक्षधर्मानां गन्तव्यं भेदवैलक्षण्यं लाघवयायात् कर्तुरेकं च सिद्ध्यतीत्यत्राह—नचेति । विचित्राभेदेनास्मादप्यशक्यं वार्थमिति विपुलवर्तितसूक्ष्मव च विवक्षितम् । श्रुतइत्यत्र ह—क्षेत्रज्ञानामेवेति । क्षेत्रज्ञातिरिक्तकल्पयसतिष्ठानकल्पनादेककल्पनस्य न्याय्यं क्षेत्रज्ञानामेव कर्तृत्वोपपत्त्या तदतिरिक्तं न कल्पयितव्यं इत्यर्थः । उपलब्धपुण्यावशेषाणामिति सप्तक्षेत्रज्ञैर्विशेषादनाधमुक्तम् । अतिशयितादृष्टसम्भवात्तमेति पक्षविषयमुक्तम् । ' सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः ' इत्यादिभिः क्षित्यादिसृष्ट्यानुगुणातिशयितादृष्टसम्भवात् । क्षेत्रज्ञानामेव योगेन सूक्ष्मव्यवहितादिदर्शनं परामुपेतम् अस्मादादिषु देशेषु च ज्ञानशक्तिरैचित्री हृदयेति, नच पक्षधर्मताबलमवयवधारेणैकाग्र्यान् धर्मातिरतिशयिनीति तस्यावयवतिरेकविद्वधर्मप्रकर्षपर्याप्तमहत्त्वे वात् इतरथा ज्ञानविर्भाष्ययागपि हान्यस्तस्मात् । तदतिरिक्तेति । धर्मिकल्पनातोवरधर्मकल्पनसिद्ध्यायादीश्वरकल्पनाददृष्टविशेषकत्वेनैव तत्रमिति भावः । अच्यवनत्वाच्चेतनाप्राप्त्याप्य धर्माधर्मैर्कार्यकरीवात्यादिरदित्यनुपपत्तिर्ज्ञानप्रवर्णनैव अभिचारणाञ्चैवतरानैकात्म्यात् ॥

गूढार्थसंग्रहः

• या तज्ज्ञानानन्तरं पक्षधर्मताबलात् एककर्तृकं च सिद्ध्यतीति शङ्कते—नचेत्यादि । समाधत्ते क्षेत्रज्ञानामित्यादिना—तदतिरिक्तत्वात् तददृष्टपुरुषकल्पनानुपपत्तिरित्यन्तम् । इतरथा च लघुवलेन दुर्भयं पक्षधर्मताबलादित्यत्र विवक्षितं तत्र प्रकृतौ लाघवेनेश्वरसिद्धिर्न सम्भवति दृष्टव्यतावपुर्वेणैव कार्यानुमानसम्भवेन लाघवस्याप्युपपत्तौ दृष्टव्यतावपुर्वेणैव कल्पनमनुचितम् । लक्ष्णे पुर्वेषु शक्तितारतम्येन मन्दशक्तिमं पुरुषासाध्यानेकवस्तुनेर्मात्रसामर्थ्ये रूपिकया तन्मतां पुरुषाणां अनुभवसिद्धिमिति एतदप्यलक्ष्येनैव पुण्यविशेषेणैव तादृश्यशक्तिमं पुरुषादिदृष्टसमयेन तत्रैव अनुमानादिनिर्माणं भवति ईश्वरसिद्धिर्न सम्भवति । ' तं प्रमाणव्यमात्रमात्रमात्रात् ' इति सूत्रपञ्चम्यां ' एवमस्मिन्पक्षे प्रमाणम् आसत् प्रमाणम् प्राप्नोतीति प्रमाणेन आनुवंशिकेन अदृष्टाद्यो वेदमात्रेऽनुमातव्यः । प्रमाणमिति आत्मप्रमाणस्य हनोत्सर्गात्तादिति भवत्यम् ।

श्रीभाष्यम्

नच युगपत् सर्वोत्पत्तिस्सर्वोच्छित्तिश्च प्रमाणपदवीमघिरोहतः अदर्शनात्

श्रुतप्रकाशिका

गस्यादित्यत्र—नचेति । * इदानीं त्रयंभोर्व्यतिविनाशौ दृश्येते तदात्पत्तिविनाशयोगपरकत्वेनमित्यत्र—

गूढार्थसंग्रहः

अत्र न्याययार्थिकम्—‘प्रमाणं वेदवाक्यानि यत्कृतृविशेषाभिहितत्वात् मन्त्रायुर्वेदवाक्यवदिति’ इत्यन्तरं ‘एककर्तृत्वेन वा मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि पक्षीकृत्यालौकिकविषयप्रतिपादकत्वेन वैधर्म्यहेतुर्बन्धः ।’ इति अन्यन्तरं वेदान्त्यवपूर्वपक्षः तत्समाधानं च भाष्यवार्तिकयोर्दृश्यते । अत्र तात्पर्यटीका—‘मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि सर्वज्ञकर्तृकाणि ब्रह्मजनपरिग्रहेण लौकिकार्थप्रतिपादकत्वात्’ इत्यादि । ‘मन्त्रायुर्वेदवाक्यानां च न्यायि प्रवृत्तिसामर्थ्ये तासां तात्त्विकधीनां तत्संबन्धोद्भावाच्च तत्तद्व्यवहारोद्धारभेदस्य च नासर्वज्ञः सहज्येणापि पुरुषायुर्वैदगत्तः कर्तुं प्रथममव्यवहारीतिरुक्तौ । नचानिदं प्रथमतः तत्परिहारः सर्गादौ तदसम्भवात् । सृष्टिमहाप्रलयौचानुमानागमाभ्यामुपपादयिष्येते इति सर्वं रमणीयम् । तदेव सर्वज्ञपूर्वकत्वे सति सिद्धमासीत्तन्नेन मन्त्रायुर्वेदप्रमाण्यमोदनार्थोपप्रेक्षितं लौकिकवाक्यवदिति’ इति ॥

अत्र तात्पर्यपरिशुद्धिः—सृष्टिमहाप्रलयौचेति । सृष्टिप्रलयसाधकानुमानानि आमतत्त्वविवेके न्यायकुसुमाञ्जलौ च कृतपरिश्रमागमनायासप्रपञ्चनीयानि’ इति । आमतत्त्वविवेके च—‘तथा च श्रूयमाणा अपि वेदावयवाः उसादभुपयास्मन्ति, वेदत्वाद्वाक्यत्वाद्वा उत्सप्रज्ञात्तावदिति-वायः । स्यादेतत् भविष्य-युच्छेदोऽनुमितः । सद्य भूतोऽपीति कुतश्चित् अतएव यत् उक्तादानन्तरं पुनस्तर्पणं भाष्यम् अन्यथा ससारिणा कृतहानप्रसङ्गः । नहि विश्वनिर्माणमन्तरेण भोगक्षानयोऽसम्भवाः ? नच तेनविना कर्मप्रवाहसरोधः । ततो यथा भविष्यन् विश्वसर्गः उच्छेदपूर्वकः तथा अयमापि इति ॥

स्यादेतत् परमेश्वरप्रतिज्ञाऽप्ययं वेदसंप्रदायस्सर्गान्तरवेदापेक्षएवेति सेश्वरमीमासापक्षः कपिलपक्षोवा स्यादिति चेत् किमर्थं पुनरियमपेक्षा पूर्ववेदे जगन्नाथस्य न तावद्देदार्योपलम्भाय नित्यसर्वज्ञत्वात्, नापि वचनार्थम् । स्वभावात् सर्वकर्तृतया आदर्शान्नेक्षणत्वात् नापि विरोधपारहारार्थम् प्रतिपाद्यानां तदनुसन्धानविधिरत्वात् । अन्धैर्वा वा कर्तुः सार्वज्ञ्यक्षानादेव समस्तविरोधविधूतनात् । तथाऽपि पूर्वसर्गान्तरादेव व्यवहारोऽपि परमेश्वरस्य योगचरदिति चेत् कस्त्वदेहः ? यदि वैतदेव वेदस्य प्रवाहानित्यत्वं, न केवलं तस्य किंतु घटादेरपीति न्यायएव दर्शनम् । अन्यथा मीमांसैवेति क्व सेश्वरमीमासेति तस्मादुक्तरूपः परिग्रहो नान्यथा सम्भवतीति प्रतिगृह्यति । तथाचातोक्तत्वात्प्रामाण्यमिति’ इति चोक्तम् ॥

न्यायकुसुमाञ्जली च—‘विश्वस्तानोऽयं दृश्यस्तानशून्यैः समवायिभिरारब्धः सन्तानत्वात् आरण्यसन्तानवत्, यत्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्ववत् पादितसजातीयसन्तानान्तराः नित्यत्वे सति तदारम्भकत्वात् पदीपरमाणुवदित्यादि । अथ यत्रानामावापोऽपादुपत्तिविनाशौ च स्यातां सन्तानविच्छेदभेति कोविरोध इति चेत् ; एवमिदं घटादिसन्तानविच्छेदोऽपि स्यात् विपर्ययस्तु दृश्यते । कर्त्रादिभोगविशेषसंपादनप्रयुक्तोऽसाविति चेत् न ज्ञानुक्तेषु तदभावात् । तथाच तदवयवानामपगमभावेऽनादित्वप्रसङ्गं ज्ञानुकत्वव्यपातः । तस्यावकाशं यत्निवृत्तचनस्थिति, तदपगमे तत्तिवृत्तिः यद्यदेतत् तदुपगमे तत्सोपपत्तिः । नच कार्यस्य स्थितिनिवृत्तचन नित्यमेव नित्यस्थितिप्रसङ्गात् । नच नित्यएव हेतुरकादाचिकत्वप्रसङ्गात् तदतिनिस्तारङ्गमेतत् ईदृश्या च वस्तुस्थितौ भोगोऽपि कर्मभिरैव वस्तुस्वभावानतिक्रमेण संपादनीय इति ज्ञानुकत्वपिबो-लिकाणां दैः ब्रह्मपर्यन्तस्यापि विश्वस्येयमेव गतिरिति प्रतिबन्धासिद्धिः’ इत्युक्तम् । अयमर्थो न घटत इत्याह—नच युगपत् सर्वोत्पत्तिरित्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

सार्वेश्वरसर्वशक्तियुक्तस्य कस्यचिदेकस्य साधकमिदं कार्यत्वं किं युगपदुत्पद्यमानसर्ववस्तुगतं? उत क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतम्? युगपदुत्पद्यमानसर्ववस्तुगतत्वे कार्यत्वस्यास्ति-
द्धता । क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतत्वे अनेककर्तृकत्वसाधनाद्विरुद्धता । अत्राप्येककर्तृक-
त्वसाधने प्रत्यक्षानुमानविरोधश्चास्तिविरोधश्च कुम्भकारो जायते रथकारो जायत इत्या-
दिश्रवणात् ॥ अपि च सर्वेषां कार्याणां शरीरादीनां च सत्त्वादिगुणकार्यरूपसुखाद्यन्वय-
दर्शनेन सत्त्वादिमूलत्वमवश्यमधीयम् । कार्यवैचित्र्यहेतुभूताः कारणगताविशेषास्सत्त्वा-
दयः । तेषां कार्याणां तन्मूलत्वापादनं तद्युक्तपुरुषान्तःकरणविकारद्वारेण पुरुषस्य च तद्यो-
गःकर्ममूल इति कार्यविशेषारम्भायैव ज्ञानशक्तियुक्ततुः कर्मसम्बन्धः

श्रुतप्रकाशिका

मुक्तान्तरेण दूषयितुं हेतुं विवक्षयति सार्वज्ञ्येति । अयमभिप्रायः कर्तृमात्रव्याप्येन कार्यत्वमात्रेण न कर्तृविशेष-
विद्विष्यति प्रागेवोक्तम् । अतः पक्षविशेषाधीनेन कार्यत्वविशेषेण कर्तृविशेषोपस्थाप्यः कुम्भादिकार्यविशेषेणहि कुलालादिक-
र्तृविशेषानुमानं नतु कार्यत्वमात्रेण, अतः पक्षाधीनः कार्यत्वविशेषो निरूप्यत इति । किं युगपदिति । पक्षप्रकर्षाधीनं
हेतुवैशिष्ट्यं द्विषा संभवेत् परिदृश्यमानमहादिविपुलकार्याणां युगपदुत्पत्त्या वा क्रमभाविना त्रैकाल्यवर्तिना कार्याणामा-
नन्त्येन वा, तत्र कीदृशेन पक्षप्रकर्षेण हेतुविशेषो विवक्षित इत्यर्थः । प्रथमं दूषयति युगपदिति । कृत्स्नप्रत्ययविधेः
भूषणशरीराणां * युगपदुत्पत्तौ प्रमाणाभावात्तन्निवृत्तं कर्तृवैलक्षण्यसाधकहेतुवैलक्षण्यमसिद्धमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति
क्रमेणेति । यद्यप्येकैकेन कुलालादिना जन्मसहस्रेणाप्यनन्तकार्यनिष्पादनसम्भवं । तथाऽपि तत्तत्कालमसमानकालबु-
द्ध्यदिदृशानां कार्याणां तत्कर्तृकत्वाभावात् सर्वकार्याणामेककर्तृकत्व नास्ति । अतस्त्रैकाल्यवर्तिसमस्तवस्तुनिष्ठत्वविशेषितं
कार्यत्वं कर्तृभेदेनैव व्याप्तमिति कर्षयसाधने * विरुद्धमित्यर्थः । अत्राप्येककर्तृकत्वसाधनमिति । विशिष्टकार्यत्वस्या-
पकतयाऽभिमतस्य घटपटरथादिदृश्य * भिन्नकर्तृकत्वस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । भिन्नकर्तृकतया प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रत्यक्षविरोधः
अन्यत्र द्वीपान्तरवर्ती घटः एतद्व्यातिरिक्तकुलालकर्तृकः एतद्व्यापारागोचरहेतुकत्वेति घटत्वात् समतिपक्षकुलालान्तरोपादित-
घटरत् द्वीपान्तरवर्तिघटहेतूनां दण्डादीनामेतद्व्यापारागोचरत्वमेतस्य तत्र गमनाभावनिरूपणात् अतएवभादिभिरनुमानैर्विरोधः
शाल्विरोधमुपपादयति कुम्भकार इति । कुम्भकारो जायते रथकारो जायते इत्यर्थोपादानं ननु पाठकम् । नहि
कुम्भरथयोरैककर्तृकत्वे कुम्भकाररथकारयोरुत्पत्तिः पृथग्वक्तव्या एकसत्त्वेन पुनरुक्तिप्रसङ्गादिति भावः । प्रकारान्तरेण
विरुद्धत्वमाह—अपिचेति । मुक्तादिस्त्वादिगुणकार्यत्वं शास्त्रदृष्टमिति तस्मात्प्रामाण्यवादिनाऽङ्गीकार्यमिति मत्वाऽपि
हमापादयति नतु पराम्पुष्यमात् । मुक्तादिसन्देन सुपटुः प्रमोहा विवक्षिताः । सुखाद्यन्वयशरीरादीनां मुक्तादिहेतुत्वावस्था-
न्वयः । सत्त्वादिमूलत्व * सत्त्वादिगुणकद्रव्योपादानत्वमित्यर्थः * के सत्त्वादयः कथं च तेषां मुक्तादिहेतुत्वमित्यत्राह—
कार्यवैचित्र्येति । कारणगताविशेषाः कारणशब्दो निमित्तोपादानसाधारणः । ततः किं कर्तृगुणव्यवस्थेत्यत्राह—तेषां
कार्याणामिति । पुरुषेण कार्याणां तन्मूलत्वापादनं सत्त्वादिमुक्तस्वकीयान्तःकरणविकारद्वारेणेत्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—
पुरुषस्येति ॥

कार्यानुपयोगिनोहि धर्मा नप्राप्नुवन्तीति पूर्वपक्षिणोक्तं सत्त्वादीनां कार्यानुपयोगित्वात्तदधीनः कर्मसम्बन्धोऽवर्जनी-
य इति भावनाह—ज्ञानशक्तियदिति । सुपटुः प्रमोहादीनां सत्त्वरजस्तमोहेतुकत्वं शास्त्रसिद्धम् । मुक्तादिहेतुभूतशरी-

श्रीभाष्यम्

कार्यहेतुत्वेनैवावद्याधयणीयः । ज्ञानशक्तियैचित्र्यस्य कर्ममूलत्वात् । इच्छायाः कार्यारम्भ हेतुत्वेऽपि विषयविशेषविशेषितायास्तस्यास्तत्त्वादिमूलत्वेन कर्मसम्बन्धोऽवर्जनीयः । अतः क्षेत्रज्ञा एव कर्तारः न तद्विलक्षणः कश्चिदनुमानात्सिद्ध्यति ॥ भवन्ति च प्रयोगाः तनुभुवनादि, क्षेत्रज्ञकर्तृकं कार्यत्वादित्यत् । ईश्वरः कर्ता न भवति प्रयोजनशून्यात्वात् मुक्तात्मयत् । ईश्वरः कर्ता न भवति अशरीरत्वात्तद्देव । न च क्षेत्रज्ञानां स्वशरीराधिष्ठाने व्यभिचारः तत्राप्यनादेस्सूक्ष्मशरीरस्य सद्भावात् । विमतिविषयः कालो न लोकशून्यः कालत्वाद्धर्तमानकालवदिति । अपि च किमीश्वरस्सशरीरोऽशरीरो वा कार्यं करोति न तावदशरीरः अशरीरस्य कर्तृत्वानुपलब्धेः । मानसान्यपि कार्याणि सशरीरस्यैव भवन्ति मनसो नित्यत्वेऽप्यशरीरेषु मुक्तेषु तत्कार्यादर्शनात् । नापि सशरीरः विकल्पासह्यत्वात् । तच्छरीरं किं नित्यं ? उतानित्यम् । नतावचित्यं साययस्य तस्य नित्यत्वे जगतोऽपि नित्यत्वाविरोधादीश्वरासिद्धेः । नाप्यनित्यम् ।

श्रुतप्रकाशिका

राशुपादानस्य निमित्तस्य च कर्तृत्वसत्त्वादिगुणान्वयस्य शास्त्रसिद्धः—

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः । कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते ॥

इत्यादिभिर्दृश्यते । अतस्सत्त्वादिगुणक शरीराशुपादान इत्यसत्त्वादिगुणान्वयविश्रुतान्तःकरणः पुरुषोऽधिष्ठित इति गुणान्वयस्य कर्ममूल इति कर्मवश्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । ह्यन्तरेणापि कर्मसम्बन्धमाह—ज्ञानेति । न ज्ञानशक्तियैचित्र्याद्विचित्रसर्गः अपिचित्त्वामानादिति चेत् तत्राह—इच्छाया इति । विषयविशेषविशेषिताया इच्छायास्सर्गस्येमादिविषयस्य तत्रापि विचित्रसर्गादिविषयस्य च सत्त्वादिमूलत्वेन कर्मफलमित्यर्थः । एव कर्तृत्वक्षेत्रज्ञत्वयोः व्याप्तिदर्शनाद्विलक्षणसिद्धिरित्याह—अत इति । प्रतिदर्शनाह—भवन्ति चेति । तनुभुवनादीति । इदमत्यनुमानं प्रतिनर्को वा ॥ अन्ये प्रतिदर्शनेष्वप्येव क्षेत्रज्ञकर्तृत्वप्रसङ्गः, कर्तृत्वे सपेक्षत्वप्रसङ्गः कर्तृत्वे सशरीरत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । अशरीरत्वे हेतोर्व्यभिचारः । कृच्छ्रपरिहर्गति नचेति । अनादेः शीनाङ्कुरवत् प्रवाहानादेरित्यर्थः । अधिष्ठानं देहेन प्रथमसम्बन्धेत् सूक्ष्मशूलशरीरप्रवाहानादित्वा परिहृतः यथा बालशरीराधिशिष्टेन युवशरीरपरिग्रहः तद्देव अधिष्ठानं प्रेरणचेत् स्वपरनिर्वाहकत्वात् परिहृतः शरीरस्यतिरिक्तप्रेरणस्य शरीरापेक्षाह न शरीरस्येति । शरीरस्य प्रमुक्त शरीरान्तरनिर्लेखप्रेरणस्य * तथा जगतः ईश्वरशरीरत्वः सशरीरत्वात् * कर्मवश्यत्वप्रसङ्गः । यथा देहः स्वज्ञानोत्पत्तौ करणं कर्म च भवति यथा च घटः स्वविषयज्ञानोत्पत्तौ स्वसत्त्वा हेतुः पश्चात्तद्विषयस्य भवति तथा स्वविषयप्रेरणेऽपि शरीरमिति न कर्मकर्तृविरोधः । * नचाङ्गुली शरीरस्योपेत्यानुपलब्धिः पिशाचसिद्धिर्दशरीरवदृश्यत्वोपपत्तेः, देशान्तरस्थेन वा शरीरेण सङ्कल्पद्वारा विपादेरिव प्रेरणोपपत्तेः ॥

प्रतिदर्शान्तरमाह—विमतीति । अत्र सूर्यपरीश्रुति*सत्त्वाविशेषावच्छेदात् पूर्वत्वेन परत्वेन च कालस्य पक्षीकृतत्वात् नाश्रयासिद्धिरिति । अनुमानं मृगान्तरेण दूषयति अपिचेत्यादिना । दूषणं वक्तुं विकल्पयति किमिति । घीस्य चरमशिरो दूषयति नतावदिति । अशरीरस्य मनसा कर्तृत्वं स्यादिति प्रामुक्तं दूषयति मानसान्नीति । कुत इत्यत्राह—मनस इति । अपिशब्देन स्वपक्षे नित्यत्वानभ्युपगमस्य चित्तः । सशरीरत्वपक्षं दूषयति नापीति । विकल्पासह्यं विवक्षितं विकल्पयति तदिति । प्रथमं दूषयति नतावदिति । जगतः भूभृशरादेः । द्वितीयं दूषयति नापीति । हेतुमाह—

श्रीभाष्यम्

तद्व्यतिरिक्तस्य तच्छरीरहेतोस्तदानीमभावात् । स्वयमेव हेतुरिति चेत् न अशरीरस्य तदयो-
गात् अन्येन शरीरेण सशरीरइति चेत् न अनवस्थानात् । सार्कं सव्यापारो निर्व्यापारो वा
अशरीरत्वादेव न सव्यापारः, नापि निर्व्यापारः कार्यं करोति मुक्तात्मवत् । कार्यजगदि-
च्छामात्रव्यापारकर्तृकमित्युच्यमाने पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वम्, दृष्टान्तस्य च साध्यही-
नता । अतो दर्शनानुगुण्येनेश्वरानुमानं दर्शनानुगुण्यपराहतमिति शास्त्रिकप्रमाणकः पर-
ब्रह्माभूतस्त्वैश्वरः पुरुषोत्तम । शास्त्रं तु सकलेतरप्रमाणपरिदृष्टसमस्तवस्तुविसृज्यतीत्यं
सार्वभौमसत्यसङ्कल्पत्वादिमिश्रानवधिकातिशयापरिमितोद्धारगुणसागरं निखिलहेयप्रत्य-
नीकस्वरूपं प्रतिपादयतीति न प्रमाणान्तराद्यसितवस्तुसाधर्म्यप्रयुक्तदोषगन्धप्रसङ्गः । यत्तु
निमित्तोपादानयोरैक्यमाकाशादेर्निरवयवद्रव्यस्य कार्यत्वं, वातुपलब्धे अशयप्रतिपाद

श्रुतप्रकाशितम् ।

तद्व्यतिरिक्तस्येति । तच्छरीरहेतोऽशरीरान्तरस्याभावादित्यर्थः । दूषणपरिहाराय परोक्ष शङ्कते—स्वयमेवेति । स्वयमशब्द
ईश्वरपरः । परिहरति नेति । तदयोगात् हेतुत्वायोगात् पुनश्चङ्कते अन्येनेति । अनवस्थाया दूषयति नेति । प्रामाणिक्यपर-
परा न दोषइति चेच्छरीरत्वप्रयुक्तकर्मवशत्वात् स्यादिति भावः । कर्मवशत्वप्रसङ्गस्य प्रागुक्तत्वात् इहाप्यनवस्थादूषणस्य क्लृप्त
कर्मवशत्वप्रसङ्गवर्धनत्वमभिप्रेतमित्यवगम्यते ॥

मुपान्तरेण त्रिकल्प दूषयति सक्रिमिति । अशरीरस्य निर्व्यापारत्वे निर्व्यापारस्य कार्यकरणेच दृष्टान्तोक्तत्वात्
● व्यापारश्च प्रयत्नो विवक्षितः । इच्छाविशेषस्य हेतुत्वाहे गुणवश्यताप्रसङ्गः पूर्वमुक्तः । इच्छामात्रमेव व्यापारइत्याह—
कार्यजगदिति । ● मात्राशब्देन सत्त्वादिगुणान्वयतमूलकर्मसम्बन्धव्यावृत्तिः । ननु कर्मवशत्वादिक न कर्तुं प्रसङ्गानी-
यम् अस्यापारत्वात् । नहि स्वल्पक्षणे वाऽस्मत्पक्षेण वा व्याप्तिः ईश्वरे त्वयामयाऽपि तदनभ्युपगमात् ; नैवम् आगमादते
ऽप्रीतिशरस्सिद्धयतीति वदन्त प्रत्यागममसन्त कृत्वाऽऽसदादिमिरुच्यमानत्वात् यदीश्वरप्रतिपादकगमरत्नाम्बुस्य व्याप्तिमङ्ग-
वेश्वरानुमान स्यात्प्येत तदानीमनुमानस्यागमानपेक्षप्राप्त्यासिद्धिरित्यप्राप्तप्राप्तिहत्वप्रागमस्य सिद्धयेत् ॥

यदा अलौकिकप्रमाणैक्येवैवाभावसि कर्तृत्वस्य कर्मवश्यवादिष्याप्य वात्, शास्त्रयोगिमुक्तश्वरप्रत्यक्षाभ्युपगमि-
शब्दोक्तानीति । अनुमानदूषणमुपसहरति अतइति । परस्य ब्रह्मण ईश्वरानतिरिक्तत्वशापनार्थस्त्वैश्वरशब्दः ; अनेन
'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' इति श्रुतिस्मारिता भवति । देवताविशेषनिर्णयार्थं 'महान्प्रभुर्धैर्यं पुरुषस्तत्त्वस्वैष
प्रवर्तकः' इति श्रुतिस्मारणार्थं पुरुषोत्तमशब्दः । उच्यतेपास्तदानीमपि प्राप्नुयुरित्यत्राह— शास्त्रंत्विति । सर्ववैश्वजाती-
यत्वं दर्शयति सार्वभौम्येति । सार्वभौमसत्यसङ्कल्पादिमिश्रशब्दो ब्रह्मविशेषण, गुणविशेषण वा तादृगतितरूपवाद-व्याप्यगुणा-
नाम् एकैकमनवधिकातिशया गुणा अपरिमिता निस्सङ्ख्याता इत्यर्थः ॥

इति शास्त्रयोगित्वाधेकरणम्

गूढार्थसंग्रह

यत्तु निमित्तोपादानयोरित्यादि—प्रतिपादायिष्यते इत्यन्तम् । एतेन निमित्तकारणस्थानुमानगम्यत्वेऽपि
तदनुवादेनोपादानकारणत्वविधायकत्वं वाच्यस्य समवतीति पूर्वपक्षाशङ्क्य यजवीनोक्तं तस्य नावकाशः । एकस्योपा-

श्रीमाध्यम्

नमित्युक्तम् । तदप्यविस्मयमिति 'प्रकृतिश्च प्रतिष्ठादृष्टान्तानुपरोधात्' (शाती.१.४.२३ 'नविपदधृतेः' (२.३.१) इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते । अतः प्रमाणान्तरगोचरत्वेन शास्त्रैकविपयत्वात् 'यतो वा इमानिभूतानि' (तै.भृगु.१.अनु) इतिवाक्यमुक्तलक्षणं ब्रह्म प्रतिपादयतीति सिद्धम् ॥

इति शास्त्रयोनिव्याधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः

दाननिमित्तः सासम्भय शैव पूर्वपक्षिसमतत्वेन एवमर्थवर्णनस्यायुक्तत्वात् । इदमुपलक्षण परिणामवादो न संभवति किंवा सम्भवाद एव युक्त इत्यस्यापि । अयमर्थः 'तदनन्यत्वम्' इत्यादौ पर्यालोचयिष्यते ॥

अतइत्यादि—ब्रह्मप्रतिपादयतीति सिद्धमित्यन्तम् । शास्त्र योनिः कारण प्रमाण यस्य (धी.भा) इति प्राक् सूत्रार्थविवरणमाधे प्रमाणशब्दोपादानेन 'अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं तदारायणस्यानपेक्षत्वात्' इति सूत्रार्थप्रत्यभिज्ञापनेन शास्त्रप्रमाणकत्वं शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणः इतरप्रमाणविषयत्व एव संभवति । न अन्यथा शास्त्रार्थज्ञापकतयाऽनुवादरूपत्वात् स्मारकत्वाविशेष एव प्रमाणान्तरविषयत्वे स्यात् । सूत्रार्थस्तु 'जन्माद्यस्ययतः' इत्यस्यानुवृत्त्या शास्त्रयोनित्वात् यतः जन्मादि तद्ब्रह्म इति । तद्ब्रह्मेत्यस्य प्रथमसूत्रस्यपदब्रह्मपदानुपपन्नैव वाच्यतया जिज्ञास्यब्रह्मणः तत्र प्रस्तुततया 'यतो वा इमानि भूतानि' इत्यादिवाक्यव्याप्यमित्यर्थतः सिद्धयति । एव च औपनिषदपुरुषस्यैव प्रथमसूत्रे विचार्यब्रह्मतायाः प्रागुपपादनेन 'यतो वा' इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्य 'अनौपनिषदम् अनुमानगम्यत्वात्' इति पूर्वपक्षे 'यतो वा' इत्यादि वाक्यप्रतिपाद्य औपनिषदमेव प्रमाणान्तराविषयत्वात् इति सूत्रकृद्विवाक्षितयुक्तिमुखेन एतावता सिद्धान्तः कृतः । अतश्च प्रागुक्तसूत्रार्थस्तुल्यः । 'तद्वि ज वाक्यप्रतिपाद्यमनुमानेन सिद्धेः' इति सूत्रावतरणे ब्रह्मपदार्थविशेष्यकमेवानुमान पूर्वपक्षिसमतमिति स्फुटम् । प्रथम सूत्रविवरणे निगमने च वाक्यविशेष्यकानुमानमेव सिद्धान्ते प्रदर्शितं तत्र तुल्यवित्तिवेष्यतया एकार्थसाधनेऽन्यार्थप्रतीतिरसुलभैवेत्युभयौर्न विरोधः । अत्राधिकरणे पूर्वाधिकरणोक्तविषयसिद्धिर्न संभवति । 'यतो वा' इत्यादिवाक्यस्य 'तवौपनिषदं पुरुषम्' इति श्रुत्यनुसारेण श्रुत्यन्तरप्रसिद्धकारणत्वानुवादेन ब्रह्म (लक्षणत्वं) विशाक्यत्वं न संभवतीत्यादिषु कारणव्यवस्थानुमानिकत्वं निरस्योपनिषत्तात्पर्यविषयत्वसाधनेन विषयसिद्धिः संपादिता । एतेन ब्रह्मपदार्थविषयसिद्धया शास्त्रमनारम्भणीयमिति शङ्कानिरसनस्य पूर्वाधिकरणोक्तस्य प्रतिष्ठापनमुखेन अनुवचनवृत्त्यान्तर्गतसन्न्येऽपि स्थापितः 'औपनिषत्कस्तु शब्दसाधने सम्प्रत्यः' इत्यादिसूत्र एव 'अर्थेऽनुपलब्धे' इत्याद्यशब्देन कारणत्वस्यानुमानिकत्वे उपनिषत्तात्पर्यविषयत्वसम्भवेन सन्न्येऽसम्भवस्य एतदधिकरणे निरसनमुनेन शास्त्रस्यारम्भणीयत्वं निश्चितमिति निर्णयस्तंभवति । एतेन नवीनोक्तशङ्काया अपि नावकाशः । पूर्वोपपादितरीत्या नवीनोक्तशेषस्य कस्यापि नावसरः ॥ एतेन 'एतस्य वा अक्षरस्य' इत्यादीनाम्या.वा.ता.टीकाया न्यायसिद्धार्थानुवादकत्वोक्तिर्न संभवतीति सिद्धम् । परं जग कारणस्य शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं वदद्भिः 'एतस्य वा अक्षरस्य' इति वाक्यस्यानुमानसिद्धार्थबोधकत्वमुपनिषद्भाष्ये वार्तिके च निरूपितम् । अक्षराधिकरणे 'अक्षरमग्रान्तधृतेः' 'सा च प्रशासनात्' इति सूत्रद्वयोक्तं सूत्रचन्द्रादिधारकत्वं नैवानुमानेनाग्रगण्यं शक्यम् । 'जगत्स्थितिः यन्तुपूर्वा स्थितिवात् राजाधीनस्थितिवात्' इत्यनुमान (वृ.वा) नैव श्रुत्यभिप्रेतं साधयितुमलम् । सूत्रचन्द्रादिधारकत्वस्य दृष्टान्ते असम्भवात् । परमते अक्षरविद्या, निर्दिशेष्टविद्या, निर्दिशेष्टेचाप धर्मो

गूढार्थसंप्रह

नास्त्येव दक्षयिष्यापामपि धृतिरुक्ता ' धृतेश्च महिप्रोऽस्य ' इति सूत्रमपि । दक्षयिष्या सगुणविद्या अक्षयिष्या निर्गुणविद्या इति कथं घटतइति विवेचयन्तु विवेचकाः । जगत्कारणत्वमपि धृतिसमशीलमेव निर्विशेषो असम्भवात् । 'यतोवा ' इत्यस्य वाच्यसमर्पकत्वमवाप्तरताः पर्यमेव तत्र, ' सत्यज्ञानम् ' इत्यत्र तु लक्ष्यसमर्पके मुख्य तात्पर्यम् इत्यादिकल्पनमुपक्रमे प्राप्य तयोक्तब्रह्मणः उत्तरवायेषु निरूपणीयतया न श्रुतितात्पर्यानुगुणमिति पूर्वमेव निरूपितम् । अतः कारणवधारणप्रतिपादकवाक्ययोः नैव न्यायसिद्धार्थानुवादकत्वम् ॥

अतश्च 'यतोवा' इति श्रुतौ श्रुत्यन्तरोक्तकारणात्वादेन ब्रह्मत्वविधानेन तत्रैव पूर्वश्रुतौ छान्दोग्ये च हेतु वसुपादान रूपमिति प्रागुक्तदिशा निर्णयसम्भवेन राजकुमारनयसम्प्रदायसिद्धोऽप्यस्य । पितु पुत्रप्रयुपादान उमेरति गर्भेपनि यदि श्रुतम् । शरीरस्य सप्तधातु वनिरूपणारसरे 'सप्तधातुमिति कस्मात् ? ' पट्विचोरसे रसाच्छोणित शोणितान्मास मासान्मेदो मेदसोऽस्त्रीन्यल्पिभ्यो मजा मजाया शुक्रम् । शुक्रशोणितसयोगादावर्तत गर्भो हृदि व्यरस्या नयति ।— ऋतुकाले प्रयोगादेकरात्रोपित कलिल भवति सप्तरात्रोपित बृद्धमभवति अर्धमासाभ्यन्तरेण पिण्डा भवति मासाभ्यन्तरेण कटिर्नोभवति मासद्वयेन शिरः पुरुते मासत्रयेण पादप्रदेयो भवति पञ्चमे मास पृथुशो भवति षष्ठमासे नासाधीणि श्रोत्राणि भवन्ति सप्तमे मासे जीवेन सपुको भवति अष्टमे मासे सर्वसंपूर्णो भवति पितुरेतोतिरिक्तापुरुषा भवति । मातृ रेतोऽतिरिक्तास्त्रयो भवन्ति । उभयोर्वीजानुत्पत्त्याप्रसक्तो भवति ' इत्युक्ते । अत्र 'यो बाह्यरमात्त यो योरेतांसिञ्जति तदभूय एव भवति ' इति पञ्चाग्निविद्यानुसारेण रेतसा सयोगस्य पूर्वकालस्य प्रतिपादनेन तदनन्तरब्रह्मत्वाच्च सिसर्गानन्तर 'अष्टमे मासे जीवसपुको भवति ' इत्यष्टममासे जीवसयोगोक्तिः अवस्थाविशेषाभिप्रेयते बोध्यम् ॥

उत्तं च विज्ञानेश्वरेण मितक्षराया यागयत्न्यस्मृतौ (आ.श्र. ५.२.श्लोके) सपिण्डब्राह्मणार्थनिरूपणाक्षरे
 'यत्र यत्र पिण्डशब्दः, तत्रतत्र साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्ययो वेदितव्यः' 'अथैकैकशरीरावयवान्वयेन
 सापिण्ड्य वर्णनीयम् । 'आ माहि जज्ञ आभन' इत्यादिश्रुते । तथा 'प्रजामनुप्रजायसे' इति च, अथापि 'सप्त-
 रायविरूढ प्रत्यक्षेणोपलभ्यते' इत्यादिपञ्चवचनाद्यः इति । अनन्तर गर्भोपनिषदात्म्यमुदाहृतम् । 'अथाप्यस्य
 प्रजातिममृतमाप्नाय आह' 'प्रजामनुप्रजायसे तद्वृतेमर्त्यामृतम्' इति (आ.श्र. २ प्र. १.५. २४ अ. १.७) अथापि 'स
 एवाविरूढः पृथक्प्रत्यक्षेणोपलभ्यते इत्येतेष्वपि सारूप्यं देहवमेवायत्' (२) इति पूर्वे सूत्रद्वयम् । अत्र उपचर-
 'अथापि अपिच । अस्य गृहस्यस्य प्रजातिं प्रजासम्भूतान् अमृतममरणमाप्नायो वेद आह, हर्म्ये मरणधर्मन् प्रजा जाय
 मानामनु त्वं प्रजायसे, त्वमेव प्रजास्त्वेण जायसे तदेवने मरणधर्मिणोऽमृतममरणमिति । नन्वग्निपते यत्सर्वं प्रजास्त्वेण
 तिष्ठसीति' 'अपिच सप्तवायं पृथग्विरूढ प्रत्यक्षेणापलभ्यते सप्तयं द्विधाभूतइव लक्ष्यते । इत्यत आ सारूप्यं द्वया दृ-
 मात्रो भिन्नम् । देहत्वमिति स्वार्थिकत्वं' इति ॥

मनुस्मृतौ च 'पतिर्मौलौ सप्रविश्य गर्भो भूत्वह जायते । जायावास्तदि जायाव यदस्या जायतेपुन ॥' (९. ८) इति श्लोकविवरणे (म प्र) 'आ माषि पुत्रनामाषि' इति श्रुति, 'पतिर्नाय । प्रविशति गर्भो भूत्वा समातरम् । तस्य पुनर्नवा भूत्वा दशम मासि जायते । तज्जायाजायाम गति यदस्या जायतेपुनः' इति बह्वृचब्राह्मणेऽप्युपममुदाहृतम् । अतश्च पितृरुपादानन्व सुस्यम् । एव च राजकुमारनयेन पितृरुपादानत्वन 'यतावा' इत्यादित् अर्थनिर्णये जावन्नब्राह्मेदवा कथानुपादानोपादयमावन्निष्कथनाभ्युदा पर्यायिभ्यन कारणवाक्याना प्राधान्यमभेदवाक्यानांचाप्राधान्य निश्चितमिति

गूढार्थसङ्ग्रहः

एतेन पूर्वपक्षिनिर्णीताधस्य कस्यापि नावसरः । एवं च जगत्कारणस्य उपनिषत्तात्पर्यविषयत्वेन जगत्कारणत्वेन निश्चितब्रह्म पदार्थस्योपनिषदः च संबन्धोऽपि स्थापितो भवति ॥

एतेन 'तन्वौपनिषद पुरुषम्' इति श्रुत्यर्थस्य स्थापितो भवति । केन त्वोपनिषदापि—'यथा चिरात्सर्वपापं व्यपोह्य परात्पर पुरुषं याति विद्वान्' इत्युपपन्नोक्तपुरुषस्यैव 'वेदैरनेकैरहमेव वेद्यः' इत्यत्र वेदवेद्यत्वमुक्तम् । एतत्तात्पर्येणैव गीताया—'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' 'अतोऽस्मि—पुरुषोत्तमः' 'पुरुषस्स परःपार्थ मत्तया लभ्यः' इत्युक्तम् । पुरुष-शब्दार्थेण 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म' इत्यादौ ब्रह्मेति उपनिषद्सु विवक्षितमिति पूर्वमेव निरूपितम् ॥

इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

अथ समन्वयाधिकरणम्

एतावता 'एष पन्थाः एतद्ब्रह्म' इत्यत्र पूर्वकाण्डप्रतिपाद्यकर्मणः 'अथातो धर्मजिज्ञासा' 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति सूत्रद्वयेन निरूपणं कृतम् । तत्र 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति सूत्रे धर्मस्य लक्षणं प्रमाणचेत्युभयं निरूपितम् अत्र तु द्वितीयेन सूत्रेण लक्षणं तृतीयेन प्रमाणं च प्रदर्शितम् । पूर्वकाण्डे 'विधिनात्येकवाक्यत्वात्' इत्यादिना अर्थयादवाक्यानां विधेयैकवाक्यत्वेन प्रामाण्याभिधानेन सिद्धपरवाक्यानां प्रामाण्यस्यानिरूपणेन सिद्धार्थे व्युत्पत्तिसमर्थनेन सिद्ध-ब्रह्मपरवेदान्तविचारः कर्तव्य इति प्रथमसूत्रे स्थापितम् । अत्र तु लक्षणं प्रमाणं च नैकेन वक्तुं शक्यते । इति सिद्धब्रह्म शब्दस्य लक्षणमुत्तेन व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन द्वितीयसूत्रे । तत्र धर्मे प्रमाणमुखेनैव लक्षणमिति लक्षणप्रमाणैकसूत्रं एयान्तर्भूतम् सूत्रान्तरे प्रमाणान्तरप्राप्तमप्योर्भाहृतम् । अत्र तु लक्षणे प्रमाणस्यान्तर्भावत्वं द्वितीये लक्षणम् । तल्लक्षणाश्रयस्य ब्रह्मणः प्रमाणमुखेन स्थापितं तृतीये । प्रमाणान्तरप्राप्तत्वं जगत्कारणस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वे तस्यैव विचार्यत्वेन प्राधान्येन प्रतिशा-ततया तस्य जगत्कारणस्यानुमानिकत्वे प्राधान्येन प्रतिज्ञातस्य ब्रह्मणः उपनिषदकगम्यत्वं न सम्भवतीति दाह्याया तस्मिन् पदार्थे तृतीयसूत्रम् । 'तन्वौपनिषदं पुरुषम्' इति श्रुतौ उपनिषत्तात्पर्यविषयत्वं सविशेषस्यैवेति पूर्वमेव निरूपितम् ॥

सूत्रत्रयेण अधिकारविषयसम्बन्धनिरूपणेन शास्त्रस्याभिमर्शाय स्थापितम् । तत्र शब्दानां सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थ-नेन सिद्धपरवाक्यानामपि प्रामाण्यसाधनमुखेन ब्रह्मणः आनन्दरूपस्य फलत्वेनेच्छाविषयत्वस्य प्रथमसूत्रे निराक्षिप्तमप्राप्तेन शास्त्रस्याभिमर्शाय न सिद्धयति । प्राप्यब्रह्मणः तल्लक्षणकथनमुखेन ब्रह्मपदार्थ-वर्णनैः अभिहितः प्रातिष्ठोपासना-फलम् । एवञ्च विधिव्याख्यानामेव फलपर्यवसायिकमायातं न तु सिद्धपरवाक्यानाम् । एवं च सिद्धपरवाक्यानां फलपर्यव-सायित्वमात्रे व्युत्पत्तिसमर्थनमात्रेण न प्रामाण्यं साधयितुमलम् । 'अथेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्' इति जैमिनिब्रह्मन्तस्य व्याससम्मतत्वेन तस्यैवार्थस्य शास्त्रयोनित्वाधिकरणे प्रतिश्रवणेन विधिव्याक्यविचारस्यैव जैमिनि-ना कृतत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारेण वाक्यस्य सफलत्वस्य वाच्यतया सिद्धपरोपनिषदाक्यविचाररूपब्रह्मविचारस्यानाभिमर्श-य-त्वमेव पर्यवसितम् । 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यत्र शास्त्रमिति शास्त्रमिति व्युत्पत्त्या भगवच्छास्त्रासनाय चोपदिशास्त्रमित्यर्थः शासनस्यैव विपर्ययतायाः सिद्धान्तसिद्धतया ततोऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावात् प्रयोजनं न स्यादिति शङ्का पुनरभिपद्यते । तादृशकारणात् 'तद्यु समन्वयात्' इति सूत्रम् । तत्रो-देन 'तत्' इति प्रथमान्ते 'शास्त्रयोनित्वात्'

श्रीभाष्यम्

अथ समन्वयाधिकरणम्

यद्यपि प्रमाणान्तरागोचरं ब्रह्म तथाऽपि प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावेन सिद्धरूपं ब्रह्म न
श्रुतप्रकाशिका

अथ समन्वयाधिकरणम्

● यथा मृत्तिकाया घटनिष्पादनशक्त्येवऽपि कुलालस्य ॥ निर्माणशक्तौ सत्यामपि दण्डचक्रादिपरिकरापेक्षाऽस्त्येव
तथा शब्दस्य परिनिष्पन्नब्रह्मप्रतिपादनशक्त्येवऽपि ब्रह्मणोऽद्यन्देन प्रतिपत्तु शक्त्येवऽपि बुभुत्साख्यपरिकरापेक्षा प्रमि-
त्यादने विद्यते । यत्रसाध्ययात् बुभु सापेक्षिता । ● साक्षात्तत्त्वपुरुषार्थत्वप्रमुखा । तत्रावाप्तरपेटिकारूपेण प्रथमेन सूत्र
द्वयेन शब्दद्वारकमर्थद्वारकञ्च शक्तिमत्त्वं प्रतिपादितम् । अथ सूत्रद्वयान्तरमवान्तरपेटिका-न्तर बुभुत्साहेतुनिरूपणपरम् । तत्र
प्रथमेन तृतीयसूत्रेणाज्ञातत्वरूपो बुभुत्साहेतुवृत्तः । अथ प्रयोजनत्वरूपो बुभुत्साहेतुवृत्त्यते चतुर्थेन । अथ प्रतिपन्नेहि
प्रयोजनाप्रयोजनरचिन्ताः प्रतिपत्तिश्च लक्षणत इति जन्मादिसूत्र द्वितीयमभूत् । जन्मादिक लक्षणचेमाना-न्तरात्तत्त्वसिद्धि-
स्यादिति शाङ्खाद्यास्तङ्गतत्वाच्छाल्मयोनिर्वादिति सूत्र तृतीयमभूत् । अज्ञातत्वेऽप्यप्रयोजने बुभुत्सानुदयात् प्रयोजनरूपत्वं
मन निरूप्यत इति क्रमोऽयमेव ॥

तत्राना-न्तरसङ्कतिमाह—यद्यपीति । अज्ञातत्वेनाम बुभुत्साहेतुर्बुभुत्साख्यत्वं । प्रयोजनं पुनं दुःखनिवृत्तिश्च
शास्त्रस्य तत्पर्यवसायित्वं तदुपायप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रोधानद्वारा तच्च न सिद्धपरत्वेऽस्ति, तस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपत्वाभावात् ।

गूढार्थसंग्रहः

इत्युक्तशास्त्रयोनित्वमेव विवक्षितम् । पूर्वोक्तहेतुविद्विन्निरसनपरत्वमस्य सूत्रस्यैति सर्वसमतम् । एय च तच्छब्दस्य
साध्यसम्पत्त्यमेव युक्तम्, तत्रादः शाङ्कानिवृत्तिपरः । ब्रह्मशास्त्रयोनि समन्वयात् इति सूत्रार्थः । तच्छब्दस्य ब्रह्म
परत्वे वेदान्तोपनिषत्साध्याहारः कार्यः 'शास्त्रयोनि' इत्यस्यानुषङ्गे वा । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रे ब्रह्मणः
प्रभुत्वमेव 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादौ समासघटकस्यापि ब्रह्मशब्दस्यानुषङ्गेन तस्यैवोत्तराख्यनुपपत्तेरर्थवर्णनं सम्भ-
वतीति तच्छब्दस्य ब्रह्मपरामर्शित्वं न युक्तम् ॥

अन्वयः, ब्रह्मणः शास्त्रेण सन्धः । जगत्कारणब्रह्मणः पूर्वमुपस्थित्या कारणपरशास्त्रमेवात्र विवक्षितम् । कारणपर-
वाक्यं च 'आनन्दोऽयमेव पस्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि । अत्रैव 'यतो वा' इत्यस्य परिसमाप्तेः शक्त्या
तात्पर्यतश्च आनन्दत्वेनान्वयात् इति हेतुर्थः । शास्त्रस्य ब्रह्मणश्च वेद्यवेदकमात्रेण सन्धः । आनन्दत्वेन शक्त्या वेद्यं यम्
वेद्यं शानविषयता तत्र सम्पत्त्वमान-दत्वावच्छिन्नत्वं शक्तिप्रयोज्यत्वं तात्पर्यप्रयोज्यत्वं च ॥

अयमाशयः 'अथातो धर्मजिज्ञासा' 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इत्यत्र साधनत्वेनैव धर्मस्योपस्थितिः ।
यश्च धर्मो जिज्ञास्यस्तत्र भूतं च ब्रह्मेहि जिज्ञास्यम् । तत्र धर्मस्य विधेयतासम्भवेन प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारकमेव फल सम्भ-
वति अत्रु जगत्कारणब्रह्मणः आनन्दरूपत्वेन शानविषयतादशायामेव फलत्वं सम्भवति । ननु विधिवान्वयपर्यालोचनान-
न्तरकालिकप्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारकफलपर्यन्तापेक्षा । यद्यपि ब्रह्मणः वाक्यजन्यज्ञानेनैव फलसम्भवात् इदानीं वाक्यस्यानुशा-
नपरत्वाभावेऽपि सफलत्वं सम्भवत्येव । अथ च तात्कालिकानन्दफलम् इदमेव स्थिरं फलं यथा भवति तथा कर्तव्यम् ।
एतदर्थमेवोपासनवाक्यम् । अनन्तरकालिकानुष्ठानं जगत्कारणब्रह्मब्रह्मणः आनन्दरूपत्वेन शानदशायाम् फलप्रतिपत्तिं नैव

श्रीभाष्यम्

शास्त्रं प्रतिपादयतीत्याशङ्क्याह—

सू.४—तत्तुसमन्वयात् १.१.४

प्रसक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः । तत् शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणस्सम्भवत्येव । कुतः सम-
न्वयात् परमपुरुषार्थतयाऽन्वयस्समन्वयः । परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणोऽभिधेयतया-
ऽन्वयात् । एयमिव समन्वितोह्यौपनिषदः पदसमुदायः ।

श्रुतप्रकाशिका

सू.४—तत्तुसमन्वयात् १,१,४

तस्मात्प्रयोजनपर्ययसाधिव्याभावेन बुभुक्षालक्ष्यपरिकरामावात् सिद्धे शास्त्र नप्रमिति जनयतीत्यर्थः । एवंशङ्कायां सूत्रमु-
दाहरति तत्तुसमन्वयादिति । इहापि साधारणविचारद्वयमर्थसिद्ध ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वं सम्भवति नेति, द्वितीयवि-
चारः तदर्थं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनशून्यानां वेदा-तत्वाक्यानां ब्रह्मपरतयाऽन्वयसम्भवति नेति, तदर्थं किञ्चन्दस्य प्रा-
माण्यं प्रवृत्तिनिवृत्तिपरतया, उत पुरुषार्थपरतयेति । शब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिपरतयैव प्रामाण्ये ब्रह्मणरिद्धरूपस्य शास्त्र-
प्रमाणकत्वाभावात्तद्विचारानारम्भः शब्दस्य पुरुषार्थपरतयैव प्रामाण्ये पुरुषार्थभूतब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वात्तद्विचारस्यार-
म्भणीयत्वं कल्पितम् ॥

प्रथममर्थविद्वां विषयसंज्ञायावधिप्रेत्य सूत्रं व्याचिख्यामुक्तं वाक्यार्थयोजनायामेव पदयोजनामन्तर्भावविध्यन् पृथ-
ग्वाख्येयं, गुणोद व्याचष्टे प्रसक्तैति । सर्वेषां सूत्राणां तत्तच्छङ्क्यामवतरणेऽस्मिन् सूत्रे ॥ गुणोदःप्रदशनार्थः तदिति
व्याख्येयं पदम् । तज्याचष्टे शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मण इति । संभवत्येवेत्येतत् गुणोदपक्षितम् हेतुपदस्य कङ्क्षा दर्शयति
युक्तइति । समन्वयशब्दस्योत्तरत्र विस्तरेण व्याख्यास्यमानत्वादितर्नां सक्षेपेण व्याचष्टे परमपुरुषार्थतयेति । कस्य केन
कीदृशोऽन्यथइत्येसाधामाह-परमेति । शास्त्रेण परमपुरुषार्थभूतस्य ब्रह्मणोऽभिषेयतायाऽव्यादात्यर्थः । शास्त्रस्य धीस्य-
त्वावच्छास्त्रेणेति कण्ठोत्पमानः ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकमिति प्रतिपादयति पक्षनिवृत्तया हेतोर्वैकट्यमुचितत्वात् समन्वयो ब्रह्म कर्तु-
कतया व्याख्यातः ननु शास्त्रकर्तृकतया ॥

कथं तथाविधान्वय इत्यपेक्षायामतदुपपादयति । एवमिति । इवशब्दार्थः, एवमेवेत्यर्थः, अपानियतः पदस-

गूढार्थसंग्रहः

विषयविशुद्धम् ॥ प्रातिरूपकम् उपासनसंघेयं स्यान्नाम तत्र विधिवाक्यानामुपयोगेऽपि सिद्धपरगात्रयानां सपर्ययं शाने-
नैव संघासने इति सिद्धपरगात्रयानां स्यात्प्रमाणाय सिद्धयति ॥ एतत्सर्वमभिप्रेत्याह—तुसाञ्चः इत्यादिना समग्र्यान्
इत्यनेन ॥ अत्र 'आनन्दोद्देशे' इति वाक्यस्य सत्त्वेऽपि तत्त्वोपक्रमोक्तस्यत्वज्ञानाभावेदित् आनन्द्यप्रतिपादन-
व्यतिरिक्तोपनिर्णये न समभ्यस्तित्वमित्येतत् 'यतोवा' इत्यत्र यच्छब्दनिर्देशेन प्रापकप्रमाणान्तरावस्थासंभवेन सामा-
न्यविशेषमा-
नेन कारणोपकपास्योपादानपूर्वकं कारणव्यतिरिक्तं सत्त्वानन्द्यनिर्णय एव राज्ञुत्पत्तयेन पुत्रस्य वितृशनेन पर-
सिद्धिर् अथस्य कारणशानेन कर्मसिद्धिस्तत्त्वोपास्यनिर्णयस्य सामान्यमुपक्रमं—एवमित्येत्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ (तै.श्रु.१.अनु) ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत यदुस्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत’ (छां.६.२.१) ‘ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत्’ (यू.३.४.११) ‘आत्मावा इदमेकमेवाग्र आसीत्’ ‘ब्रह्मवा इदमेकमेवाग्र आसीत्’ (पैतरेय.१.१.१) ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्तम्भूतः’ (तै.आन.१.अनु) ‘एकोहवै

श्रुतप्रकाशिका

मुदायः परमपुरुषार्थभूते ब्रह्मणि प्रतिपादकत्वेन समन्वितव्यवहृत्यर्थः । पदसमुदायः वाक्यमित्यर्थः । आपैनिपदवाक्य-
बहुत्वेऽपि तेषां वाक्यैकवाक्यभावेनैकार्यपरतयैकराशित्वव्यञ्जनायैकवचनम् । समन्वयइति वाक्यकर्तृकत्वेनोक्तिः फलिता
र्याभिप्राया नतु सूत्रयोजनमभिप्राया ब्रह्मणि समन्वितानामित्युत्तराप्त्येवमेव । प्रतिपात्तिक्रमानुरोधेन प्रथमं लक्षणवाक्य-
मुपादत्ते यतोवाइति । अथ प्रापक कारणवाक्यमाह—सदेवेत्यादि । सन्देहस्य बृहद्बृहत्साधारणत्वादिशेषकवाक्य-
मुपादत्ते ब्रह्मनाइति । यत्कारणं तद्ब्रह्मेति लक्षणवाक्येनोक्ते सतः कारणत्वे च कथिते तस्य सतो ब्रह्म यं सिद्धयतीति न
बृहत्त्वनिश्चयो ‘ब्रह्मवाइति’ वाक्यार्थान् इति चेत्, न ; लक्षणवाक्यस्य कारणानुवादित्वेन प्रापकवाक्योपजीवितादुपजी-
विषु प्रापकवाक्येध्वेव * विशेषनिर्धारणशापनार्थेहि ‘ब्रह्मवा’ इति वाक्यमुपात्तम् ॥

स ब्रह्मशब्दयोरीक्षणान्वयलिङ्गाद्विज्ञावृत्तयस्तु परत्वेऽपि तयोश्चन्दयोस्ताधारणतया शब्दसामर्थ्याद्विज्ञावृत्ति-
निश्चयस्तत्र नास्तीति शब्दशक्तयैव विशेषशापनार्थं आत्मावा इति वाक्योपादानम् । * ब्रह्मशब्दस्य साधारणत्वनाम
बहुपदार्थेषु प्रयुज्यमानत्वं नतु प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्यं प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य निरतिशयबृहत्त्वस्य भगवद्व्यतिरिक्तगामित्व-
संदेहसहत्वाच्च * नहिस्वारसिकामशब्दैकाग्र्यं प्रतिपन्नेसति निरतिशयबृहत्त्वस्याचिद्वाचित्वसंदेहः सद्भिद्याया ‘स आत्मा’
इत्यप्रशब्दउपसहारस्य इत्युपक्रमस्येनात्मशब्देन विशेषनिश्चयार्थं आत्मावा इति वाक्यमुपात्तम् । यतोवा इमानि
इत्यादिप्रकरण एव ‘आनन्दोद्भवेयं रस्त्यमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यानन्दशब्देन कारणे निर्दिष्टेऽपि ‘यदेव
आकाश आनन्दो नस्यात्’ इत्याकाशशब्दसामानाधिकरण्यादानन्दशब्देनाविज्ञावृत्तिनिश्चयः प्रतिबद्ध इत्यभिप्रायेणा-
विज्ञावृत्तेस्तुतेन प्रतिपत्त्यर्थं आत्मावा इति वाक्योपादानम् । सर्वशाखाप्रत्यय-न्यायेन विनाऽपि प्रकरणादेव ब्रह्मशब्द
आत्मपरइति शापनार्थं एतदधिकरणप्रेक्षितानन्दरूपताप्रतिपादकप्रकरणस्यतया तज्जशापनार्थोपादत्ते । तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मनइति । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इतिहि तत्र प्रकृतम् । ‘अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः, आनन्दं ब्रह्मणो
विद्वान्’ इति च तत्र वक्ष्यते ॥

अथ ‘छागो वा मन्त्रवर्णात्’ इति न्यायात् सामान्यशब्दानां देवताविशेषे पर्यवसानं दर्शयति । एकोहवा
इति । ‘सेयं देवतैक्षत’ योऽब्रह्माणं त्रिदधाति पूर्वं योवै वेदांश्च प्रदिष्टोति तस्मै । तंह देवम्’ सईशोऽस्य
जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय’ ‘ईशानो भूतमन्यस्य’ ‘तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्’ इत्या-
दिषु श्रुतानां देवतादिशब्दानां पूर्वपूर्वोपेक्षणा विशेषशब्दानामपि * साक्षा कारणवाक्यस्यत्वाभावात् । तेषु च रुढिमता
मपि * देवतादिशब्दानां व्यतिविशेषे रूढत्वाभावादीशादिशब्दानां च जगत ईशो ना-यो हेतुर्विद्यत ईशनायेति सम-
मित्याहृतपञ्च-तपदिर्देशादिभिरवयवार्थविषयायाः स्फुटत्वेन * निमग्नरुदितया साधारणत्वाच्च स्वरमविशेषशब्दप्रदर्शनेन
तेषामपि तत्पर्यवसानमर्थसिद्धं स्यादित्यभिप्रायेण ‘सेयं देवता’ इत्यादिवाक्यान्नादित्य ‘एकोहवै नारायणः’ इत्या-
दिवाक्यमुदाहृतम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

हिरण्यगर्भादयश्शब्दा आकाशप्राणादिशब्दवदयोग्याः, शिवादिशब्दाश्च ब्रह्मेषु प्रयोगात् साधारणा इति सदा दिशब्दवन्नविरोधोपस्थापनक्षमा इत्यभिप्रायः । * 'वचनानित्वपूर्वत्वात्' 'विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्' इति न्यायेन 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः' 'उपरिहि देवेभ्यो धारयति' इति वाक्यवदिदं महोपनिषदावयवमप्यप्राप्तार्थोपस्थापकत्वादा-काशप्राणादिवाक्यवदयोग्यार्थोपस्थापकत्वाभावाच्चानन्यापेक्षं स्वार्थं प्रतिपादयति 'नसन्नचाराच्छिवस्य केवलः' इति वाक्यविरोधादिदं वाक्यमयोग्यार्थमिति चेन्न 'सदेव सोम्येदमग्र' इति वाक्यविरोधेन 'नसन्नचासत्' इत्यादिवाक्यस्यायोग्यार्थत्वपसङ्गात् ॥

साधारणस्य सच्छब्दस्य शिवपर्यवसानाविरोधात् नात्रायोग्यार्थत्वमिति चेत् तर्हि शिवशब्दस्य च ब्रह्मेषु प्रयोगात् साधारणस्य नारायणपर्यवसानाविरोधात् नात्रायोग्यार्थत्व, ब्रह्मशिवादीनाहि कार्यत्वमिन्द्रादीनामिव बह्विभिश्छ्रुतिभिः प्रतिपाद्यते । यज्ञोपे 'अजस्य नामावप्येकर्मपितं यस्मिन्निदं विश्वं भुवनमधिश्रितं, विश्वकर्माह्वजनपि देवः' 'सप्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभवत्' 'तस्माद्विराडजायत, विराजो अधिपुरुषः' 'महोपनिषदि 'तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत' सुबालोपनिषदि-'अद्भ्यः पृथिवी तदण्डमभवत् तत्सर्वस्वमात्रमुषित्वा द्विधाकरोदधस्तादूर्ध्वमितुपरिष्ठादाकाश मध्ये पुरुषो दिव्यस्सहस्रशीर्षोऽपुरुषः' इत्यारभ्य 'सोमे भूतानां मृत्युमसृजत् तस्य ब्रह्माऽविभेत् सोऽब्रह्माणमेव विवेश' इति, अत्र परमपुरुषात्मनः पुरुषो ब्रह्मा समुत्पन्न इति श्रुतः पुरुषशब्दद्वयभजनात् मृ-मुभयवत्त्वभवाच्च, श्वेताश्वतरे 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' 'महान्भगुर्वै पुरुषस्सर्वस्वैष प्रवर्तकः' 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इति च हिरण्यगर्भोपनिषदभ्यः । तथा महोपनिषदि 'ब्रह्मक्षेत्रज्ञलपाणिः पुरुषोऽजायत' सुबालोपनिषदि 'ललाटात्क्रोधाजो रुद्रोऽजायत' बृहदारण्यके 'ब्रह्मवा इदमेकमेवाम आसीत् * तदेकं सन्नव्यभवत् तच्छ्रेयो रूपमव्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवक्षत्राणि * इन्द्रो वरुणस्सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानः' इति । तथा शतपथे-'अभूद्वा इदं प्रतिष्ठा' इत्यारभ्य 'भूतानां च प्रजापतिः संयत्सरायादीक्षिपत भूतानांपतिः गृहपति रसीदुपाः पत्नी' इत्यादिकश्रुत्या 'भूतानां पतिरसंवत्सरव्यपसि रेतोऽसिञ्चत् संवत्सरे कुमारोऽजायत सोऽरोदीत् तं प्रजापतिरब्रवीत् कुमार किरोदपि यच्छ्रमात्तपसोपि जातोऽसीति सोऽब्रवीत् अनपहतपाप्माया अहमस्मि अविहितनामा नाम मे धेहि पाप्मनोपहृत्वा इति तमब्रवीत् रुद्रोऽसीति तदस्य तन्नामाकरोत् अग्निस्तद्रूपमभवत्' इत्यारभ्य शर्वपशुपतिप्रभृतिनामकरणं पृथिवीतल्लिखादिमूर्तिप्रदानचोक्तम्, रुद्रवाक्यादेवानपहतपाप्मत्वं च तस्य श्रुतम् । तत्रैव शतरुद्रीयब्राह्मणे 'प्रजापतेर्विस्वस्ता देवता उदक्रामन् तमेकएव देवो नजहान्महामन्युरेव सोऽस्मिन्नन्तर्हितोऽपिष्ठत् सोऽरोदीत् तस्य यान्यथूणि प्रास्कन्दन् तान्यास्मिन्नन्यौ प्रातिष्ठन् स एव शतशीर्षो रुद्रस्समभवत्' इति ॥

अत्र प्रजापतेः क्रुद्धस्य शेषजाश्रुसमवत्त्व म-पुरुषस्य रुद्रस्याभिहितम् । शेषस्य चाभुहेतु व प्रसिद्धम्—

तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नास्रविन्दवः । दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिपरस्त्रेहविन्दवः ॥

इति । तथा शैलालिनाक्षणे— 'प्रजापतिर्वै प्रजाकामस्पोऽतप्यत्' इत्यारभ्य अग्निवाच्यादित्यच-द्राणामुत्पत्तिं तेषां रेतःस्कन्दनं चोक्तम् । 'सप्रजापतिर्हिरण्यमयं चमसमकरोदपि पुत्रमभूयैव तिर्यञ्चं तस्मिन् रेतस्समसिञ्चत् तत उदतिष्ठत् सहस्राक्षसहस्रपात् तत्सहज्वलेन प्रतिहिताभिस्तप्रजापतिं पितरमभ्यायच्छत्तमब्रवीत् कथमभ्यायच्छसीति नाम मे कुर्वित्यब्रवीत् नवा इदमविहितेन नात्रा अभ्रमत्स्यामीति शर्वो वै त्वमित्यब्रवीत् भयपयेति यद्भयः' इत्या

श्रुतप्रकाशिका

स्य भवशर्वादिनामकरणं सल्लिख्यदिमूर्तिप्रदानचोत्तवा 'सण्पोऽष्टनामाष्टधा विहितो महादेवः' इति नामाष्टकमूर्त्य-
ष्टकात् प्रजापतिनामिहितमिति स्पष्टतरमुक्तम् । तल्लकारेण कर्माग्ने- 'इदं कर्म करिष्यामि तन्मे समृध्यतां तन्म
उपपन्नतां विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये ब्रह्मण पुत्राय ज्येष्ठाय श्रेष्ठायामोघाय कर्माधिपतये नमः' इति, तथा छन्दो
गानान् कर्माग्ने 'तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये तुष्टाय विश्वेदेवाय सहस्राक्षाय ब्रह्मण पुत्राय नमः' इति च मन्त्र
द्वयेन ऋक्ष्य ब्रह्मपुत्रमभिहितम् । घनवृत्ते च 'यो ब्रह्मा ब्रह्मण उज्जहार प्राणेश्वरं वृत्तिरासा पिनाकी' इति
ब्रह्मण उद्धृतम् ऋक्ष्योक्तम् उज्जहार उद्धभूतेत्यर्थः । अतो हिरण्यगर्भादीनां कार्यव्यापगमेन तद्वानिश्चिदानामयोग्यार्थ-
नारायण एव सदादिशब्दाः पर्यवस्यन्ति ॥

ननु 'हिरण्यगर्भस्समवर्ततामे' 'नसन्नचासन्निष्ठ एव केवलः' 'एकोह्यै नारायण आसीत्' 'ब्रह्म
निष्पुरुन्द्रेन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयन्ते' इति त्रयाणामपि देवानां कारणवकार्यं वयोरप्यत्रेयेण अणुनादयोग्यत्वशङ्कायास्तत्त्ववि-
रूपत्वाज्जन्मन ऐच्छिकत्वेनायोग्यपरिहारस्य त्रिष्वपि सुवचनवात् । कारणैकत्वावधारणस्यानुपेक्ष्य बाहूदेरपरित्यागस्य स्वतः-
प्रातः तच्च, त्रयाणामप्यैक्याश्रयेण परमकारणत्वमभ्युपगन्तव्यम् । नैवम् त्रयाणामविशेषेण कार्यत्वश्रवणाभावादेव त्रिष्वप्ययो-
ग्य उगङ्गापास्तुत्यभावात् तस्याहिं प्रकरणस्योपक्रमे 'कञ्च ध्येयः' इति ध्येयविधिपरम्भगतमिति कार्यत्वमनूयते
अनुगदक्ष प्राप्तवानुरोधेन स्यात् । लक्ष्मीपतिविषय उत्तरनारायणानुवाके भगवदुत्पत्तिरवताररूपा भूयत इत्यस्मिन्वाक्ये
भगवदुत्तरानुवादः ब्रह्मशिवयोरवतारश्रुत्यभावादिन्द्रवरुणादिद्रुभ्यो पत्तिरनूयत इति नाविशेषेण कार्यत्वश्रवणम् ॥

किंच उपपत्तिश्लेककर्माधीनदेहसङ्कतिरित्युक्तमिदम् । तच्च ब्रह्मशिवयोरनयोदितं नारायणत्ववतारश्रुत्याऽप्योदित-
'प्रजापतिर्देवानसृजत ते पाप्मना सन्दिता अजायन्त' इति प्रजापतिसृष्टदेवानां सामान्येन पाप्मसत्त्वश्रुतः
विशेषतो ऋक्ष्यानपहतपाप्मत्वं शतपथे स्ववाक्यादेव दर्शितम् । 'एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहृतपाप्मा दिव्यो देव
एको नारायण' 'तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम एषाहि सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः'
'अपहृतपाप्मा निजरो विमृत्यु' 'स उच्यते धृष्ट' इति पुण्डरीकाक्षस्याकर्मकृतविग्रहवत्त्वचोक्तम् । एव वैपद्येन
स्फुटवेनोत्पत्तिस्मात्प्रशङ्काया दूराविध्यस्तया योग्यार्थनारायणादिशब्दानामिवायोग्यार्थब्रह्मशवादिशब्दानां रुढिपरित्यागा-
भाशेऽनुसन्नः ॥

यदि ऋक्ष्य परमकारणं तदनुत्तरनारायणत्वं च आस्तिकतैर्मर्मवद्भिन्नस्यते तर्हि भगवामिन्द्रे क प्रदेयः 'इन्द्रो
मायाभि पुरुषैर्हयते' 'ब्रह्मनिष्पुरुन्द्रेन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयन्ते' इति कारणवकार्येणैव ब्रह्मशिवयोरिन्द्रस्यापिश्रूयते
अत्र इन्द्रस्य परमकारणं तदनुत्तरनारायणभूतेन्द्रावताररूपत्वं चाश्रित्येन्द्रशब्दस्य योग्यार्थं च किमिति नाभ्युपगम्यते ।
'प्रजापतिरिन्द्रमसृजत' इति तस्य सृज्यत्वश्रवणात्, त्वाष्ट्वचरुप्रशङ्कहत्यामिमृतत्वश्रवणात् प्रायश्चित्तादिअणुनादोदित-
चेत् इन्द्रस्य जन्मवृत्तापकर्षयोगः कृणस्य दनुदेवग्रहजन्म काल्यवननिमित्तपत्नयनवर्द्धीक निःसत्यात् । इन्द्रस्य परम
कारणरूपत्वे स्युत्तरनारायणप्रतिपाद्यं च तस्मिन्सति जन्मवृत्तापकर्षयोगस्य लीलात् तस्मिन्सतीन्द्रशब्दस्य परमका-
रणवत्त्वैक्यमिति चक्रकाश्रयप्रसङ्गादेकस्मिन्नेव वाक्ये सोमवरुणयमादिवत् सृज्यत्वप्रतीतिश्च नैवमिति चेत् । तर्हि ऋक्ष्य
परमकारणवर वैक्येसति उत्तरनारायणप्रतिपाद्यान्तर्भाव तेन जन्मकर्मापकर्षस्य लीलात् तेन शिवादिशब्दानां योग्यार्थत्वं
तेन परमकारणवत्त्वैक्यमिति चक्रकप्रसङ्गः । सोमवरुणादिवत्तास्मिन्नेव वाक्ये सृज्यं च सहायं वश्रवणाच्च, शिवादिशब्दा-
नामयोग्यार्थत्वं दुष्परिहरम् । भगवज्जन्मनोऽवताररूपत्वे तु न चक्रकप्रसङ्गः ॥

श्रीभाष्यम्

नारायण आसीत् ' (महोपनि.१.अ.१.वा) ' सत्यंज्ञानमनन्तब्रह्म ' (तै.अन.१.अनु) ' आनन्दो ब्रह्म ' (श्रुगु.६) इत्येवमादिः ।

श्रुतप्रकाशिका

' तस्माद्विराडजायत ' इति कारणतयोकस्य परमपुरुषस्य महापुरुषशब्देनोत्तरनारायणे प्रत्यभिज्ञातस्य लक्ष्मीपतेः ' अजायमानः ' इत्यादिवाक्येनावतरणस्य प्रतिपादितत्वात् * कार्यकारणविषयशिवादिशब्दानां भिन्नार्थत्वाभावाद्यर्थत्वमिति चेत् ; किं कार्यविषयशिवादिशब्दानां प्रसिद्धरूपपरत्वं उत कारणविषयाणां प्रथमे प्रसिद्धरूपस्याकाशादिवत् स्वभावात्तद्व्यतिरिक्तविषयशिवादिशब्दानां योग्यार्थनारायणपदोपस्थापितविशेषपरमवर्जनोपयम् । कारणविषयशिवादिशब्दाः प्रसिद्धरूपराः कार्यविषयास्तु तदतिरिक्तविषयाइति चेत् कारणेन्द्रशब्दः प्रसिद्धेन्द्रपरः कार्यविषयेन्द्रशब्दस्तदतिरिक्तपरइति किं न स्यात् ? इत्युपादिकर्त्तरीन्द्रशब्दव्युत्पत्तिरिति चेत् त्रयस्त्रयशून्याद्यादिवर्णयत्वेन शिवादिशब्दव्युत्पत्तेः ' त्रयस्त्रयशून्याः पुरुषोऽजायत '—

उमापतिः पशुपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणस्तुतः । उक्तवानिदमन्यत्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ॥

इति शूलपाण्यादिशब्दानां कार्यविषयतया प्रयोगाच्च कारणविषयशिवादिशब्दानां प्रसिद्धरूपपरत्वमुक्तम् । कारणविषयाणां नारायणादिशब्दानां प्रसिद्धविष्णुपरत्वमुक्तम् । अवतीर्णस्य कारणस्य च धर्म्यैक्ये प्रमाणस्य दार्शित्यादर्थभेदाभावात् । अर्थभेदे सति कार्यकारणविषयनारायणादिपदेषु कस्य प्रसिद्धार्थता कस्य तदतिरिक्तविषयतेति विचारसंभ्रमः । कार्यकारणभूतरूपधर्म्यैक्येति ब्रह्मधर्म्यैक्य इव चक्रकापत्तिवर्जनमित्युक्तम् । अतः कार्यकारणविषयशिवादिशब्दानामर्थभेदाङ्गीकारेण कारणविषयशिवादिशब्दाः प्रसिद्धेतरार्थविषया इति नारायणमेवामिदञ्चति नारायणादिशब्दानां प्रसिद्धार्थस्य योग्यतयाऽर्थभेदाभावाद्धर्म्यैक्यस्य प्रमाणप्रतिपत्त्याभावाच्च । अतो महोपनिषदतिवादिते नारायणएव ब्रह्मादिशब्दाः पर्ययस्यन्तीति भावः ॥

अथ कारणतया निर्दिष्टस्य ब्रह्मणश्शक्तिरूपोपपत्तिवर्तकं शोधकवाक्यमाह—सत्यमिति । उक्तगुणविभूत्यादिविशिष्टस्य ब्रह्मणः पुरुषार्थत्वज्ञापनायाह—आनन्दो ब्रह्मेति । * आनन्दत्वं ब्रह्मनूत्वं अनुकूलत्वं च स्वतद्ब्रह्मत्वम् । तदपीष्टाचनत्वं निवर्त्य प्रतिदृष्ट्याभ्यां विनापीष्टत्वम् । तच्च विषयगतं तद्विषयज्ञानस्याप्यनुकूलवादानन्दत्वम् । * भगवतो मुक्तानां निरतिशयभोग्यत्वेनानुकूलतया स्वरूपतो धर्मतश्चानन्दत्वम्, स्वविषयज्ञानस्य स्वरूपस्य च स्वाप्मानप्रत्यनुकूलत्वाच्चानन्दत्वम् इत्येवमादिशेषोपनिषदः पदसमुदाय इति पूर्वेणान्वयः ॥

एवमन्वितेषु वाक्येषु प्रस्तुतपुरुषार्थत्वोपयोग्यत्वेन कोऽर्थः प्रतिपन्नः सन्न किमापातप्रतिपन्नः ? उत तात्पर्यभूमिः न प्रथमः तस्य तान्त्रिकत्वनिश्चयायोगात् । नद्वितीयः प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावेन तदयोगादिति शङ्कायां * प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यत्र प्रामाण्यव्यापकः अतस्तस्याप्यप्रामाण्यं तद्विरुद्धे न सिद्धयतीति किमुच्यते ? किं वा प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यत्रः प्रयोजनव्यापकः प्रयोजनं च प्रामाण्यव्यापकमिति प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यत्रविरुद्धे तस्याप्यप्रयोजनाभावाच्च तस्याप्यप्रामाण्यं न सिद्धयतीति युज्यत इति

गुडार्थसंग्रहः

एवमादिरिति । " आनन्दाद्वैतस्यैव स्वात्मिमानि भूतानि जायन्ते " इति तदनन्तरश्रुतिः आदिपदार्थः ॥

धीमाध्यम्

नच व्युत्पत्तिनिर्दिष्टपरिनिष्पन्नवस्तुप्रतिपादनसमर्थानां

गूढार्थसङ्ग्रहः

प्रथमसूत्रे 'तन्वीपनिषदं पुरुषम्' 'विज्ञानमानन्दब्रह्म' 'येनास्तरपुरुषं तत्तरतो ब्रह्मावेद्याम्' 'एतदे सत्यकामपरं पारां च ब्रह्म' 'परपुरुषमभिधायीत' 'परां च पुरिशय पुरुषमीक्षते' इत्यादौ पुरुषपदार्थवामुदेयस्यैव ब्रह्मप्रतिपादनेन वामुदेय एव विज्ञास्यन्नेन प्रनिषिपादयिष्यति इति पूर्वमेव निरूपितम् । ब्रह्मविन्दूपनिषदि 'स्वरेण सधेययोगम्' इत्युपक्रमे योगसाधनयोनोक्तप्रणवचटकनादायः उपसंहारः 'तदस्यैव वामुदेवः' इत्यत्र वामुदेव इति श्रुतं प्रतीयते । 'नारायणाय विद्महे वामुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्' इत्यत्र नारायणादिशब्दानामेकार्थत्वं ध्येतम् । 'सोऽय नः पारमात्रेति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्येनोक्तार्थे व्यापनशीलस्य ब्रह्मण परमात्मनः वामुदेवाख्यस्य 'विष्णोः' इति शङ्कराचार्यैः विवरणं कृतम् । अन्तर्ध्यामिब्राह्मणभाष्ये 'ईश्वरो नारायणाख्यः' इत्यपि तैरेवोक्तम् । एतेन पुरुषशब्दार्थं रक्ष्यंतीति सर्वान्तर्ध्यामी नारायण इति शङ्कराचार्याणामपि समतमिति प्रतीयते ॥

तावद्विष्णोः सुरेश्वराचार्याः—'कृष्णद्वैपायनो व्यासः वेदात्मा ध्वान्तहानिहृत् । प्राहिमेवैव बहूशः प्राणिनां हितं कायसा ॥ नारायणः परोऽव्यक्तः दण्डमव्यक्तसम्भवम् । अण्डस्यान्तरिक्षे लोकाः सप्तदीपाश्च भेदिनी ॥ तस्मै नमोऽस्तु देवाय निर्गुणाय गुणायते । नारायणाय विश्वाय देवानां परमात्मने ॥ एतमेव समुद्दिश्य मन्यो नारायणस्तथा । वेदविद्भिर्महाप्राज्ञैः पुरुरैर्विनिर्मुच्यते ॥' इति वार्तिके प्राहुः । अत्रानन्दगिरियिवरणम्—'न केवलं पुराणागम्यामेव सोऽविगम्यते, किंतु श्रुत्यभरैरेवेत्याह—एतमेवेति । 'सहस्रदीपं देव विश्वाश्च विश्वशम्भुवम् विश्वं नारायणदेवमक्षरं परमं विभुम्' इत्यादिमन्त्रः वेदार्थविद्विरन्तर्ध्यामिणमुद्दिश्य विनियुक्तः अतस्त्वैदिकइत्यर्थः' इति 'आय पुरुषमीशानम्' 'मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं नास्ति नारायणसमं नभूतं न भविष्यति' 'भगवान् वामुदेवश्च कीर्त्यतेऽन सनातनः' इत्यादिपञ्चक्रमवचनेषु प्रागुक्तार्थैः श्रुतः । वेदार्थसंग्रहे 'समुद्रस्यायिबलशमीपतित्वादिलिङ्गैः' व्यक्तिविशेषनिर्णयउक्तः । एवं 'वेदविष्णुपरमोक्तवाक्यमप्योपपत्तिः । वेदास्साङ्गाः हरिं प्राहुर्ब्रह्मन्मादिकारणम् ॥' इत्यपि साचितम् । तत्रात्रभाष्यादावाचार्यशब्दैः अयमर्थः प्रतिश्रुतः । विस्तरश्च वेदान्तकोस्तुमादौ असदीय हृद्यशिरोरत्नभूषणतदीधित्योभावासेयः ॥ 'एवाविच मुचरुपशानस्य विशेषकत्वम् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वस्तुनस्मातिशयमस्थिरञ्च, ब्रह्मणस्त्वनवधिकातिशय स्थिरञ्च इति ; 'आनन्दो ब्रह्म' इत्युच्यते विषयायत्तानाज्ञानस्य सुप्तरूपतया ब्रह्मसुप्तम् । तादृदमाह—'रखोवैसः रसुहोरायलभानदीभवति' इति ; 'ब्रह्मेव सुप्तम्' इति ब्रह्म लब्ध्वा सुप्तीभवतीत्यर्थः । परमपुरुषः स्वनेव स्वयमनवधिकातिशयस्थिरश्च परस्मादि सुप्तं भवति, सुप्तरूपत्वाविशेषात् ; ब्रह्म यस्य ज्ञानविषयो भवति समुप्तीभवतीत्यर्थः । तदेव परस्य ब्रह्मण, अनवधिकातिशयायत्तुद्वेषकल्याणगुणाङ्गस्य निरवयवस्य अनन्तमहाविभूतेः अनवधिकातिशयसौशील्यवात्सल्यसौदर्यजलपेः सर्वशेषिवात् आत्मनः शेषात्प्रतिषेधतया अनुसंधायमानमनवधिकातिशयप्रीतिविषयं सत् परब्रह्मेवेनमानमानं प्रापयति इति' इति अतः कर्मवृत्तयः परमपुरुषव्यतिरिक्तविषयाणां सुप्तरूपम्, अतएव तेषामत्यल्पमस्थिरञ्च च । परमपुरुषस्यैव स्वत एव सुप्तरूपम् अतः तदेव स्थिरमनवधिकातिशयं च, 'कंब्रह्म एवब्रह्म आनन्दो ब्रह्म' 'सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः इति वेदार्थसंग्रहोक्तार्थः अत्रोपात्तं 'आनन्दो ब्रह्म' इति श्रुतावनुसंधेयः । अयमेवार्थः 'समन्वयात्' इत्यत्र विवक्षितइत्यभिप्रेत्य तमर्थं निरूपयति—नच व्युत्पत्तिनिर्दिष्ट इत्यादिना उत्तरमन्येन ॥

श्रीमाध्यम्

पदसमुदायानामखिलजगदुत्पत्तिस्थितिविनाशहेतुभूताशेषदोष प्रत्यनीकापरिमितोदारगुण सागरानवधिकातियानन्दस्वरूपे ब्रह्मणि समन्वितानां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहादन्यपरत्वे स्वविपर्यायबोधपर्यवसायित्वात्सर्वप्रमाणानाम् । नच प्रयोजनानुगुणा प्रमाणप्रवृत्तिः प्रयोजनेहि प्रमाणानुगुणम् । नच प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहणः प्रयोजनशून्यत्वे पुरुषार्थान्वयप्रतीतिः । तथा स्वरूपपरेष्वपि पुत्रस्ते जातो नायं सर्पइत्यादिषु हर्षभयनिवृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टम् ।

श्रुतप्रकाशिका

विकल्पमभिप्रेत्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयस्य प्रामाण्यव्यापकत्वं नास्तीत्याह—नचेति । व्युत्पत्तिसिद्धेति प्रथमसूत्रार्थानुवादः । सिद्धवस्तुनेऽपुरुषार्थत्वान्नशालं प्रतिपादयितुं शक्नोति प्रतिपन्नेऽपि न तत्र तात्पर्यं सिद्धे व्युत्पत्त्यभावादिति नवाच्यम् ; सिद्धे वस्तुनि व्युत्पत्त्युपपादनादिति भावः । प्रमाणान्तरगोचरत्वप्रसुक्ताऽन्यपरत्वशङ्काव्युदासायोदाहृतकारणवाक्यप्रतिपक्षमर्थमाह—अखिलेति । शोधकवाक्यप्रतिपक्ष कारणवाक्यैश्च सिद्धमर्थमाह—अज्ञेयेति । साङ्ख्यार्थाभिमतप्रकृतिपुरुषपरत्वं दुर्वचमिति भावः ॥

पुरुषार्थपरत्वाभावादन्यपरत्वव्युदासायाह—आनन्दस्वरूपइति । अन्यपरत्वं तात्पर्याभावः ब्रह्मणि प्रामाण्याभाव इत्यर्थः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहे कथं प्रामाण्यमित्यत्राह—स्वविपर्ययेति । प्रमाणानिहि स्वविपर्यायबोधे पर्यवस्यन्ति नतु प्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यर्थः । अथ प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयस्य प्रयोजनव्यापकत्वमभ्युपगम्य प्रयोजनस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभावाभाह—नच प्रयोजनेति । तदुपपादयति प्रयोजनेहीति । हिशब्दे हेतौ । यद्वा प्रयोजनस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभावाप्रसिद्धिर्हि शब्दाभिप्रेता, यथा त-जटीकायां ‘नहि लोष्टं पश्यतस्तद्दर्शनं निष्प्रयोजनम्’ इति सुवर्णदर्शनता कल्प्येतेति तदा हेतुत्वमर्थसिद्धम् । प्रयोजनव्यापकत्वं प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयस्यास्तु तेन तद्विषयौ प्रयोजनमेव निवर्तते नतु प्रामाण्यं प्रयोजनस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभावादित्यर्थः, नचेत्यत्र * चशब्दे व्यापकद्वयनिर्पेक्षसमुच्चये । यथा प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयस्य प्रामाण्यव्यापकत्वमसुक्तम् तथा प्रयोजनस्य च प्रामाण्यव्यापकत्वमसुक्तमित्यर्थः ॥

प्रत्यक्षादिषु प्रयोजनस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभावेऽपि शाले प्रयोजनस्य प्रामाण्यव्यापकत्वमस्तीति शङ्काया प्रयोजनव्याप्यत्वं शास्त्रप्रामाण्यस्यास्तु तथाऽपि प्रयोजनस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्याप्यत्वं नास्तीत्याह—नच प्रवृत्तीति । वाक्यस्येत्यव्याहारः । कुतस्तथाह—पुरुषार्थान्वयप्रतीतिरिति । इदं पक्षविषय प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपत्वाभावेऽपि पुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणेऽभिधेयतयाऽन्यव्यप्रतीतिरित्यर्थः । नचेत्यत्र चशब्दे व्याप्यत्वनिर्पेक्षद्वयसमुच्चये । यथा प्रामाण्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्याप्यत्वं नास्ति तथा प्रयोजनस्यापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्याप्यत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ प्रामाण्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्याप्यत्वाभावस्त्वविपर्यायबोधेत्यादिना सिद्धः । सपक्षत्वाभिभूते लौकिकेऽपि सिद्धपरवाक्ये पुरुषार्थान्वयं दर्शयति—तथेति । यथा प्रवृत्तिपरत्वं निवृत्तिपरत्वं वा न प्रयोजनपर्यवसायित्वं किंतु पुरुषार्थपरत्वमेव तथा प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वं सिद्धवस्तुपरत्वं वा न प्रयोजनपर्यवसायित्वम् अपितु सापेक्षं वा सिद्धेन वा पुरुषार्थेनाविवृतत्वेन वाक्यस्य प्रयोजनपर्यवसायित्वमिदं युक्तं भवति पुरुषार्थान्वयप्रतीतिरित्युक्तं भवति ॥

श्रीभाष्यम्

अत्राह-नवेदान्तवाक्यानि ब्रह्म प्रतिपादयन्ति प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयदिरिहणदशास्त्रस्या-
नर्थस्यात् । यद्यपि प्रत्यक्षादीनि धस्तुयाथात्म्यावबोधे पर्यवस्यन्ति तथापि शास्त्रं प्रयोज-
नपर्यवसाय्येव नहि लोकेदयोः प्रयोजनरहितस्य कस्यचिदपि वाक्यस्य प्रयोग उपलब्ध-
चरः । न किञ्चित् प्रयोजनमनुद्दिश्य वाक्यप्रयोगः श्रवणं वा सम्भवति । तच्च प्रयोजनं प्रवृ-
त्तिनिवृत्तिसाध्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारात्मकमुपलब्धं अर्थार्थं राजकुलं गच्छेत्, मन्दमि-
र्नाभ्युपिषेत्, स्वर्गकामो यजेत, न फलजं भक्षयेत्, इत्येवमादिषु । यत्पुनस्सिद्धवस्तुपरे
प्रापि पुत्रस्ते जातः नायं सपौ रज्जुरेवेत्यादिषु हर्षभयनिवृत्तिरूपपुरुषार्थान्वयो दृष्टव्यस्तु कम्
तत्र किं पुत्रजन्माद्यर्थान्पुरुषार्थावाप्तिः ? उत तज्ज्ञानादिति विवेचनीयम् सतोऽप्यज्ञात-
स्यार्थस्यापुरुषार्थत्वेन तज्ज्ञानादिति चेन् तर्ह्यसत्यप्यर्थे ज्ञानादेव पुरुषार्थसिद्धयतीत्यर्थपर-
त्वाभावेन प्रयोजनपर्यवसायिनोऽपि शास्त्रस्य नार्थसद्भावे प्रामाण्यम् । तस्मात्सर्वत्र प्रवृत्ति-
निवृत्तिपरत्वेन ज्ञानपरत्वेन वा प्रयोजनपर्यवसानमिति

अनुप्रकाशिका

एव सूत्राक्षरयोजनार्थं संक्षेपेणार्थ उक्तः—अथ तात्पर्यार्थं वक्तुं पूर्वपक्षं विस्तरणावतारयति अत्राहेति । एता-
व्यधिकरणार्थं उक्ते लब्धस्वदूषप्रसङ्गः पूर्वपक्षाहंभयः । ब्रह्मणदशास्त्रप्रतिपाद्यत्वाभाव प्रतिजानीते । नवेदान्तेति ।
छेदतच्छब्देन शास्त्रयोनित्वस्य परामृष्टत्वात् पूर्वपक्षिणा तदभावेऽपि प्रतिज्ञात इति हि ज्ञायते । प्रतिज्ञा(त)मुपपादयति
प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणश्चेति । तदन्वयामाये प्रतिपादनमेव नपूर्येतेति भावः । तथा च वार्तिकम्—

यायत्तल्लु प्रमादृणां प्रवर्तननिवर्तने । शब्दा नकुर्वते तावन्ननिराकाङ्क्षबोधनम् ॥

इति । शास्त्रस्येति । शासनाद्धि शास्त्र, शासन च प्रवर्तननिवर्तनात्मकं तत्र वार्तिकम्—

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुसां येनोपदिश्यते तच्छास्त्रतूपपद्यते ॥ इति ।

पूर्वोक्तं प्रमाणानां स्वग्रिपवावबोधिव्यवसायशङ्क्य तद्व्यवसायविशेषे व्यवस्थापयन् शास्त्रस्य प्रयोजनपर्यवसानावश्यम्भय
माह—यद्यपीति । तदुपपादयति नहीति । न केवलमनुपलब्धिवेव अनुपपत्तिरप्यस्तीत्याह—न किञ्चिदिति । किञ्चित्—
स्वसन्निधि परसन्निधि वा अल्प प्रभूत वा, वाक्यप्रयोगादर्थलसाध्यत्वात् यज्ञस्य प्रयोजनेन विनाऽनुपपन्नत्वादित्यर्थः ;
वाक्यानां प्रयोजनपर्यवसायिनां दैवीह पुनरुक्तेः प्रयोजनाभावाद्दूषणञ्च निष्प्रयोजनवाक्यप्रयोगस्तच्छूयणानुपपन्नत्वात्
ततः किं प्रस्तुतस्य प्रयोजनपर्यवसायिनां वाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वस्य सिद्धपरत्वेऽपि हि प्रयोजनपर्यवसायिवस्तुपरेत
इत्याह—तच्चेति । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन लोकवेदयोः प्रयोग दर्शयति अर्थार्थत्यादिना । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावेऽपि
प्रयोजनपर वाक्य दृष्टमिति शङ्काया सिद्धपरत्वेनोक्तं वाक्यं दूषयितुमनुवदति यत्पुनरिति । विवक्षयति तत्रेति । प्र-
मकोट्यनुपपत्त्या द्वितीयशिरोऽभ्युपगमः शङ्कते सतोपीति । दूषयति तर्हीति । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारः ॥

गूढार्थसंग्रहः

पूर्वपक्षितात्पर्यनिरूपणपूर्वकं सिद्धपरवाक्यानां प्रयोजनाभावे न प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षं विशदयति—अत्राहेत्यादिना ।
तथाऽपि शास्त्रं प्रयोजनपर्यवसाय्येति । 'समन्वयात्' इत्यत्र वाक्यार्थस्यैव तात्पर्यावधारणस्य विवाधितत्वेन

श्रीभाष्यम्

कस्यापि वाक्यस्य परिनिष्पन्ने वस्तुनि तात्पर्यासम्भवाच्च वेदान्ताःपरिनिष्पन्नं ब्रह्म प्रति पादयन्ति ॥ अत्र कश्चिदाह—वेदान्तवान्मान्यपि कार्यपरतयैव ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवन्ति । कथम् ? निष्प्रपञ्चमद्वितीयं ज्ञानैकरसम् ब्रह्मानाद्यविद्यया सप्रपञ्चतया प्रतीयमानं निष्प्रपञ्चं कुर्यादिति ब्रह्मणः प्रपञ्चप्रविलयद्वारेण विधिविषयत्वमिति । कोऽसौ द्रष्टृदृश्यरूपप्रपञ्चविलयद्वारेण साध्यज्ञानैकरसब्रह्मविषयो विधिः 'नदृष्टेर्दृष्टारं पश्येः नमतेर्मन्तारं मन्वीथाः' (५.५.४.२) इत्यादिः । द्रष्टृदृश्यरूपमेदंशून्यं दृशमानं ब्रह्म कुर्यादित्यर्थः ।

श्रुतप्रकाशिका

जरमायावादपक्षौ द्वौ विद्येत । तत्रैको निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादः अन्यो ध्याननियोगवादः । एतन्मतद्वयं ध्याननियोगवादिमुनेन शाङ्करवादमतं च दूषितयन्तमधिकरणपूर्वपक्षिणमिति सिद्धान्तं वक्ष्यन्निदानो निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादप्रसूतिरिति अत्र कश्चिदाहेति । तत्रप्रतिजानीते वेदान्तेति । कार्यपरस्य वाक्यस्य सिद्धवस्तुनि प्रमाणभावः कथमित्यभिप्रेयन्नाह—कथमिति । उत्तरमाह—निष्प्रपञ्चमिति । कुर्यादित्यत्रेतिशब्दः प्रकारपरः निष्प्रपञ्चीकरणाविधिना ब्रह्मणःकोऽन्वयइत्यपेक्षायामन्वयमाह—ब्रह्मणइति । विषयत्वेनान्वयइत्यर्थः । सिद्धस्वरूपस्य ब्रह्मणो विधिविषयवानुपपत्तिशङ्कापरिहारायै प्रपञ्चप्रविलयद्वारेणोक्तम् । अत्र सिद्धस्य साधनत्वमाकारभेदादविरुद्धमिति गर्भितम् । इहवितिशब्दस्तमाह । कथमित्यस्योत्तरत्वेन इत्यमितिवाच्यः ॥

विधिं दर्शयितुमाकाङ्क्षामुत्थापयति । कोऽसाविति । कतिपयनाशेऽप्यशक्तस्य विश्वप्रपञ्चनाशानविधिरशक्य इत्यभिप्रेयः, विधिः विधिवाक्यम् । आविद्यकस्य प्रपञ्चस्य बुद्धिनिवृत्तिमात्ररूपो विलयशक्य इत्यभिप्रायेण वाक्यमुपादत्ते—नदृष्टेरेति । दृष्टिभ्यतिरिक्तत्वाविशेषात् ज्ञेयनिषेधोऽपि ऋतः । आदिशब्दोपात्तश्रुत्यन्तैरेः कण्ठोक्तम् । आत्यन्तिकनिवृत्तेः असिद्धत्वाद्विषेयं च युक्तमितिभावः । शून्यशब्देन आत्यन्तिकनिवृत्तिर्विवक्षिता । मात्रशब्देन द्रष्टृदृश्यकल्पकाविद्यानिवृत्तिः ततएवज्ञान्तिकत्वसिद्धिः, सिद्धस्य ब्रह्मणो विषेयत्व कथमितिशङ्काया प्रपञ्चप्रविलयद्वारेणेति पूर्वं विवक्षितमर्थं

गूढार्थसङ्ग्रहः

'उपक्रमोपसंहाराभ्यामोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ति च लिङ्ग तात्पर्यनिर्णये ॥' इति अपूर्वत्वावधितत्वरूपोपपत्त्यो रिव फलस्यापि तात्पर्यनिर्णायकत्वेन फलभावे ता पर्यं न सम्भवतीति ब्रह्मणः आनन्दरूपत्वेन तात्पर्यविषयत्व दुरुपपादमित्याशयः । तमेतमर्थमाह—कस्यापि वाक्यस्य परिनिष्पन्ने वस्तुनि तात्पर्यासम्भवादिति ॥

पैरैः ध्याननियोगवाद एकएवान् उपन्यस्य दूषितः । उभयलिङ्गाधिकरणे 'यदप्याहुः आकारवादिभ्योऽपि श्रुतयः प्रपञ्चप्रविलयमुत्तेन आकारप्रतिपत्त्यर्थं एव, न पृथगर्थो इति । तदपि न समीचीनमिव लक्ष्यते' इत्यादिना निष्प्रपञ्चीकरणमाद दूषयित्वा 'वस्तुमात्रपर्यवसायिनिहिं ब्रह्मवाक्यानि ननियोगोपदेशीनि' इत्येतद्विस्तरण प्रतिष्ठापितं 'तत्तु समन्वयात्' इत्यत्र इयुक्तम् । अतः नियोगवाददूषणं 'तत्तुसमन्वयात्' इत्यत्र विवक्षितमिति परेयामपि समनम् । एवं च ध्याननियोगवादस्यैव निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादस्यापि अत्रैवोपन्यस्य दूषणं युक्तमित्यभिप्रेत्याह—अत्र कश्चिदाहेत्यादिना । पैरैः 'युक्तस्त्रय हरयः' इत्याद्युक्तप्रपञ्चानां 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वम्' इत्यादौ प्रविल्योक्त्या प्रविलयार्थत्वम्' (३) 'मनोमयःप्राणशरीरः' (४) इत्याद्युक्तानां 'सकृत्तु कुर्वीत इत्याद्युक्तेषांशनार्थत्वमेव ननु प्रविलयार्थत्वम् इति पायं

श्रीभाष्यम्

स्वतस्सिद्धस्यापि ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चतारूपेण कार्यत्वमविरुद्धमिति । तदयुक्तम् नियोगवाक्यार्थं वादिना हि नियोगो नियोज्यविशेषणं, विषयः करणम् इति कर्तव्यता प्रयोक्ता च वक्तव्याः तत्र हि नियोज्यविशेषणमनुपादेयम् । तच्च निमित्तं फलमिति द्विधा, अत्र किं नियोज्यविशेषणं तच्च किं निमित्तं फलमेति विवेचनीयम् ? ब्रह्मस्वरूपयाथात्म्यानुभवश्चेन्नियोज्यविशेषणं तर्हि नतन्निमित्तं जीवनादिवत्तस्यासिद्धत्वात् । निमित्तत्वे च तस्य नित्यत्वेनापवर्गोत्तरकालमपि जीवननिमित्ताग्निहोत्रादिवत् नित्यतद्विषयानुष्ठानप्रसङ्गः । नापि फलम्

श्रुतप्रकाशं ।

विस्तरेणाह—स्वतस्सिद्धस्यापीति ॥

यद्वा पूर्वं भावार्थं यतिरित्यस्य त्रिचिन्त्रियवानुपपत्तिः परिहृता इह तु स्वतस्सिद्धस्येत्यादिना प्रपञ्चविलयद्वारेण सिद्धरूपस्यापि त्रिचिन्त्रियवानुपपत्तिः परिहृतेतिमिदा । * भावार्थादन्वत्य स्वर्गादिरप्यास्तं न तत्र सिद्धत्वं साध्यहितत्वं—अधिकरणपूर्वपक्षी श्रीभाष्येन दूषयति तदयुक्तमिति । कथमित्यत्राह—नियोगेति । विशिष्यन् विषयइति युत्पत्त्या विषयोपार्गादः । * तृनिष्ठाभ्यापूर्वप्रतिपत्तिवैलम्बा इत्यव-उदकत्वेन सविषय स एव कार्यनिष्पत्तौ करणं वक्तव्याः, नत्वयावक्तुं शक्यमिति भावः । प्रथमानियोज्य विशेषणं दूषयितुमाह—तत्रेति । तत्र तेषु वक्तव्येषु नियोज्यविशेषणमनुपादेयम् उपादेयविषेयम् तद्व्याप्तिमित्यर्थः । विकल्प्य दूषयितुं विशेषणद्वैविध्यमाह—तत्रेति । ततः किमित्यत्राह—अत्रेति अत्र निष्प्रपञ्चविलयनियोगे नियोज्यविशेषणस्वरूपं शङ्कते ब्रह्मस्वरूपेति । निमित्तता दूषयति तर्हीति । कुत इत्यत्राह—जीवनादिवदिति । 'वायुजीवमग्निदेन्द्रं जुहोति' इत्यत्र जीवनेत्यस्य सिद्धत्वाद्यर्थानिमित्तत्वं न तथेत्यर्थः । * पुत्रजन्मादिवद्यदासिद्धयत् तदा निमित्तत्वं भविष्यतीत्यत्राह—निमित्तत्वेचेति । अपरगोत्तरकालमपि नानुष्ठानप्रसङ्गः यावान्निमित्तमनुष्ठाननियमाभावात् परिकरशब्देषु तात्रियमाभावे दृष्टः । तस्मात्करणकलेरपरिवहेण न तदानीमनुष्ठानमिति चेत् हन्ता स्वदूषणमव स्वयमात्रिष्करोपि । तथाहि सप्रपञ्चतयाऽनुभूतस्य यथार्थानुभवरूपत्वमावापवर्गोत्तरमावयव याथार्थानुभूतम् । तदानीं करणकलेराम्येऽपि विषयानुष्ठानं शक्यं न वा अशक्यत्वे विषयत्वमेव न स्यात् । अतश्शक्यमिति वक्तव्यम् । अतो निमित्तस्य नित्यं चात्रैमित्तिकस्य नित्यं शक्यत्वाच्च नित्यं तदनुष्ठानप्रसङ्ग इति भावः ॥

फलाया विशेषणत्वं दूषणमाह—नापीति । नियोगानुपपत्तिं वक्तुमाह—कञ्चेति । शङ्कते ब्रह्मेवेति । दूषयति ।

गूढार्थसंग्रहः

गर्भमयं तात्रयानां नत्वक्तवाक्यं बभित्यादिदूषणमुक्तम् । एवविभागस्य श्रुतिता पर्याविषयं वमालोच्य अन्यथा स्वयदूषयति तदयुक्तमित्यादिना ॥

नापि फलमिति । ननु द्वैतप्रपञ्चप्रतिलया नियोगविषया भविष्यति अत्रविलापितेहि द्वैतप्रपञ्चे ब्रह्मत वाचबोधो न भवति । अत्र ब्रह्मतवाचबोधप्रत्यनीकभूतो द्वैतप्रपञ्च प्रविलाप्य । यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठानत्वं उपादिश्यते एवमपरर्गकामस्य प्रपञ्चप्रतिलयः, यथा च तमसि व्यवस्थितं घटादितत्त्वमवबुधुस्मान्न तत्प्रत्यनीकभूतं तमं प्रविलाप्यते एव ब्रह्मतममवबुधुस्मान्नेन तत्प्रत्यनीकभूतं प्रपञ्चं प्रविलापयितव्यं । ब्रह्मस्वभावोहं प्रपञ्चो न प्रपञ्चस्वभावो ब्रह्म तेन नाम रूपप्रपञ्चाप्रतिलयेन ब्रह्मतवाचबोधो भवतीति' इति पूर्वपक्षाशयं परिरुद्धः । अत्र प्रपञ्चप्रविलयनिकत्वेन परेर्दूषणम्

श्रीभाष्यम्

नैयोगिकफलत्वेन स्वर्गादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात् । कश्चात् नियोगविषय ? ब्रह्मैवेति चेत् न तस्य नित्यत्वेनाभ(भा)व्यरूपत्वान् अभावावर्थत्वाच्च निष्प्रपञ्च ब्रह्म साध्यमिति चेत्—साध्यत्वेऽपि फलत्वमेव, अभावावर्थत्वान्नविधिविषयत्वम् । साध्यत्वं च कस्य ? किं ब्रह्मणः, उत प्रपञ्चनिवृत्तेः ? न तावद्ब्रह्मणः सिद्धत्वात् अनित्यत्वप्रसङ्गश्च । अथ प्रपञ्चनिवृत्ते न तर्हि ब्रह्मणः साध्यत्वम् प्रपञ्चनिवृत्तिरेव विधिविषय इति चेत् न । तस्याः फलत्वेन विधिविषयत्वायो गात् । प्रपञ्चनिवृत्तिरेव हि मोक्षः सच फलम् । अस्य च नियोगविषयत्वे नियोगात्प्रपञ्चनिवृत्तिः प्रपञ्चनिवृत्त्या नियोगवृत्तीतरेतराश्रयत्वम् । अपि च किं निवर्तनीयं प्रपञ्चः मिथ्यारूप सत्त्वाया ? मिथ्यारूपत्वे ज्ञाननित्यत्वादेव नियोगेन न किञ्चित्प्रयोजनम्, नियोगस्तु निवर्तकज्ञानमुत्पाद्य तद्द्वारेण प्रपञ्चस्य निवर्तक इति चेत् तत्स्वयान्यादेव जात-

श्रुतप्रकाशिका

नति । हेतुमाह—तस्येति अ(भा)भ)व्यरूपत्वात् असाध्यत्वात् अभावावर्थत्वाच्च । * भावार्थाः कर्मशब्दाः त्रिवारुपत्वाभावादित्यर्थः । * साध्यत्वं फलस्याप्यस्तीति तज्जावर्तक भावावर्थत्वम् । ननु भयभावादिनि यारत् निष्प्रपञ्चाकारिण साध्यत्व शङ्कन निष्प्रपञ्चमिति । प्रतिपदति साध्यत्वेऽपीति । फलत्वमेवेति । विषयवच्च फलव्यतिरिक्तं न स्यात् फलव्यतिरिक्तत्वाभावाद्द्वयवयवमुक्तमिति तात्पर्यम् ॥

* हेतुन्तर कण्ठोक्त्या दर्शयन्विषयं च दूषयति अभावावर्थत्वान्नविधिविषयत्वमिति । * विशिष्टस्य विषय वा नुपपत्तिरुक्ता । अथ विशेषणशस्य विशेषणाशस्य च विषयवानुपपत्तिं वक्ष्यन्विकल्पयति साध्यत्वचेति । यदा विशिष्टस्य साध्यत्वानुपपत्तिर्मेन विषयत्व दूषितम् । अथ विशिष्टस्य साध्यत्वं दूषयितुं विकल्पयति साध्यत्वचेति । विशिष्टस्य साध्यत्वानुपपत्तिर्हि विशेषणस्य विशेष्यस्योभयस्य च साध्यवानुपपत्त्या स्यात् तत्रोभयस्यति विकल्पानुत्तिदिशोद्वयन तुल्यदूषणत्वात् । प्रथमं दूषयति नतावदिति । कुत इत्यत्राह—मिद्धत्वादनित्यत्वप्रसङ्गेति । सिद्धवात्रसाध्यं च साध्यत्वाङ्गीकारेण मात्ररूपत्वेऽसति साध्यत्वादनित्यत्वप्रसङ्गेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्को अथेति । दूषयति नतर्हीति । प्रपञ्चनिवृत्तेः साध्यत्वं च ब्रह्मणः साध्यत्वाभावाद्ब्रह्मविधिविषयत्वमित्यर्थः । प्रपञ्चनिवृत्तेर्विधिविषयवमाशङ्क्य दूषयति प्रपञ्चेत्यादिना । तस्याः फल वनुपपादयति प्रपञ्चनिवृत्तिरेवहीति । प्रपञ्चनिवृत्तिर्मात्रोऽस्तु । तत किं विषयवानुपपत्तेरित्यत्राह—नचेति । प्रपञ्चनिवृत्तेर्मोक्षरूपत्वाभ्युपगम्य च फलत्वात् फलभूताया न विषयवमित्यर्थः । दूषणं तत्रमाह—अस्येति । अस्या इति वक्तव्येऽपि फलविविधया अत्येयुक्तेः फलं च विषयवत्वेत्याकारद्वयानुपपत्तिः प्रपञ्चनिवृत्तिः फलत्वात्तियोगसाध्या । विषयत्वात् प्रपञ्चनिवृत्त्या नियोगसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥

निष्प्रपञ्चीकरणशब्दे मुक्तान्तरेण दूषणमाह—अपिचेति । * यदा नियागविषयदूषणेनाभ्युपगम्य नियोगमदूषितो भवति । मुक्तान्तरेणापि नियाग दूषयति अपिचेति । दूषयितुं विकल्पयति किमिति । प्रथमं दूषयति मिथ्येति साक्यं शङ्कत नियोगस्त्विति । दूषयति तदिति । स्वभावात् प्रपञ्चमिथ्या । ब्रह्मनिर्गुणं वपरवान्यादित्यर्थः । नियो

गूढार्थसंग्रह

सम् । तन्मतमत्रमर्थैव तदुक्तदूषणानि । अपिच दूषणानि तन्मुक्तमत्र—नियोगिकफलम्येत्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

मिति नियोगेन न प्रयोजनम् वास्त्यर्थज्ञानादेव ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य मिथ्याभूतस्य प्रपञ्चस्य याचितत्वात् सपरिकरस्य नियोगस्यासिद्धिश्च । प्रपञ्चस्य निवर्त्यत्वे प्रपञ्चनिवर्तको नियोगः किं ब्रह्मस्वरूपमेव उत तद्व्यतिरिक्तः ? यदि ब्रह्मस्वरूपमेव निवर्तकस्य नित्यतया निवर्त्यप्रपञ्चसद्भावे एव सम्भवति । नित्यत्वेन नियोगस्य विषयानुष्ठानसाध्यत्वं च न घटते । अथ ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तः तस्य कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानसाध्यत्वेन प्रयोक्ता च न प्रवृत्त्याध्याभावादसिद्धिः । प्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानेनैव ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य निवृत्तत्वात् न नियोगनिष्पाद्यं मोक्षारण्यं फलम् ॥

किंच प्रपञ्चनिवृत्तेर्नियोगकरणस्य इतिकर्तव्यताऽभावात् । अनुपकृतस्य च करणत्वा योगाक्षरूपत्वम् । कथमितिकर्तव्यताऽभाव इति चेत् इत्थम् ; अस्येतिकर्तव्यता भावरूपा, अभावरूपा वा ? भावरूपा च करणशरीरनिष्पत्तिरनुग्राहकार्यमेदमिहा उभयविधा च न सम्भवति, नहि मुद्राभिघातादिवत् कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य निवर्तकः कोऽपि दृश्यत इति दृष्टार्थो न सम्भवति । नापि निष्पन्नस्य करणस्य कार्यात्पत्तावनुग्राहस्त्वसम्भवति अनुग्राहकारासद्भावे कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणस्वरूपासिद्धेः । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वज्ञानं प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणशरीरं निष्पादयतीति चेत् तेनैव प्रपञ्चनिवृत्तिरूपो मोक्षरिसिद्ध इति न करणादिनिष्पाद्यमवशिष्यत इति पूर्वमेवोक्तम् । अभावरूपत्वेचाभा(त्वा)वादेव न करण

श्रुतप्रकाशिका

गस्य निष्पन्नत्वदूषणोक्त्या नियोज्यविशेषण च दूषितं भवति नियोगसाध्यफलस्यैव फलतया नियोज्यविशेषणत्वादिह तद योगाच्च, दूषणात्तरमाह—वाक्यार्थज्ञानादेवेत्यादिना ॥

पूर्वं त्रिकविस्तारिणे द्वितीय शिरो दूषयितुमाह—प्रपञ्चस्येति । प्रपञ्चस्य सत्यत्वे नियोगनिवर्त्यत्वइत्यर्थः । किमित्यादिना त्रिकल्प प्रथम दूषयति यदीत्यादिना । द्वितीय दूषयितुं तदभ्युपगम शङ्कते अथेति । दूषयति तस्येति तस्येत्यादिना नष्टइत्यनेन प्रयोजकदूषणं कृतं भवति । प्रपञ्चनिवृत्तीत्यादि प्रपञ्चसत्यः कोऽपि फलाभावोक्तिमुखेन नियोगो दूषितः । करणमितिकर्तव्यता च दूषयति किंचेति । इतिकर्तव्यताया अभाव विवरीतुमाह—कथमिति । प्रतिवाचि—इत्यमिति । भावरूपापक्षे द्वैतभ्यामाह—भावरूपाचेति । करणशरीरनिष्पत्तिरवघातवत् प्रोक्षणवच्च दृष्टादृष्टार्थतया विशेषेणामिष्यते । तत्र किमित्याह—उभयविधेति । उभयविधा निष्पादिका अनुग्राहिका च निष्पादकपक्षे प्रथमदृष्टार्थेन दूषणमाह—नहीति । कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणशरीरनिष्पादिकामावरूप दृष्टार्थो न सम्भवतीत्यर्थः । अदृष्टार्थोऽस्ति चेत् प्रपञ्चस्य प्रसङ्गः । अप्रामाणिकत्वं चेति स्फुटमिति न कण्ठोक्तम् ॥

अथानुग्राह दूषयान् नापीति । तदसम्भवमुपपादयति अनुग्राहकेति । * अनुग्राहकाहि करणानन्तरमावी कृत्स्न प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणानन्तरमनुग्राहकास्तिप्रतिज्ञे करणमेव न सिद्धं स्यात् । यदा करणासिद्धिः न तदानीमनुग्राहको विद्यत इत्यनुग्राहकासम्भवं इत्यर्थः । इतिकर्तव्यतासद्भावात्तुल्येन करणासिद्धि शङ्कते ब्रह्मण इति । दूषयति तेनैवेति । करणादिनिर्माण करणनिष्पादो नियोगः नियोगनिष्पाद्य फलमित्यादिशब्दार्थः । करणचेत् स्वकार्यकरण्यात् तदभावात् करणत्वमुक्तमित्यर्थः । अथाभावरूपेतिकर्तव्यता दूषयति अभावरूपत्वइति । अभावादेव—अभावरूपेतिकर्तव्यताया अप्रामाणिक

श्रीभाष्यम्

शरीरं निष्पादयति । नाप्यनुग्राहकः, अतो निष्प्रपञ्चब्रह्मविषयो विधिर्नसंभवति ॥

अन्योऽप्याह यद्यपि वेदान्तवाक्यानां नपरिनिष्पन्नब्रह्मस्वरूपपरतया प्रामाण्यम् । तथाऽपि ब्रह्मस्वरूपं सिद्धयत्येव । कुतः? ध्यानविधिसामर्थ्यात् । एवमेवहि समामनन्ति ' आत्मावा अरे द्रष्टव्यः निदिध्यासितव्यः ' (वृ.४.४.५) ' य आत्मा अपहृतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यस्सविजिज्ञासितव्यः ' (छा.८.७.१) ' आत्मेत्येवोपासीत, आत्मानमेव लोकमुपासीत ' (वृ.३.४.७; १५) इति । अत्र ध्यानविषयोहि नियोगस्त्वविषयभूतध्यानं ध्येयैकनिष्पत्तीयमिति ध्येयमाक्षिपति । सच ध्येयस्त्ववाक्यनिर्दिष्ट आत्मा सत्किरूपइत्यपेक्षायां तत्स्वरूपविशेषसमर्प-

श्रुतप्रकाशिका

न्यादेवेत्यर्थः । निवृत्तिरूपशमादीनां नाभावरूपेति कर्तव्यताश्च तेषां ज्ञाननिष्पादकत्वेन प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणनिष्पादक-
न्यायोगादिति भावः । अत्राभावादेवेत्येवकारेण पूर्वमदृष्टार्थभावरूपेति कर्तव्यताया अप्रामाणित्वस्याभिप्रेतं न गम्यते । दूषणमु-
पसहसति अत इति । विधिः, नियोगः निष्प्रपञ्चकरणविषयो नियोगइत्यर्थः । अतः प्रवर्तकवाक्येनैव ब्रह्मस्वरूपसिद्धिरिति
वक्तुं न शक्यमिति फलितम् ॥

अथ ध्याननियोगवादिषममुपक्षिपति अन्योऽप्याहेति । ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानां स्वात्मज्ञेयेण प्रामाण्याभावमङ्गी-
कृत्याह—यद्यपीति । तर्हि कथं तात्त्रिकैरित्यत्राह—तथापीति । व्याघाताभिप्रायेणाह—श्रुतइति । हेतुमाह—ध्यानविधीति
ध्यानविधिः कः तस्य सामर्थ्यं कथमित्यत्राह—एवमेवहीति । यथा वाक्यानां ध्यानपरत्वेऽपि परिनिष्पन्नं सिध्यति तथै-
वेत्यर्थः । ध्यानविधिवाक्यानाह—आत्मावाइति । निदिध्यासितव्य इत्युपासनमुक्तम् द्रष्टव्यइति तस्य दर्शनरूपं यद्
विजिज्ञासितव्यइति सामान्यशब्दः आत्मेत्येवोपासनमुक्तम् आत्मानमिति स्वस्य जगत्तादात्म्योपासनम् । सामर्थ्यदर्शयति
अत्रेति । ध्येयमाक्षितमस्तु * तद्वदेति कथं शक्यतइत्यत्राह—सच ध्येयइति । आकाङ्क्षाया तन्निहितमेव योग्यवेत्तनं
परित्यक्तुं न शक्यम् । गानानयेत्यादिषुहि तथा दृष्टमिति भावः ॥

गूढार्थसंग्रहः

अतो निष्प्रपञ्चब्रह्मविषयो विधिर्नसंभवतीति । विधीर्निवृत्तिरूपं वेदसामान्यस्य । तेन ब्रह्मसिद्धौ निर्भाष-
काण्डे नियोगदूषयित्वा ' सर्वप्रत्ययवेद्येवा ब्रह्मस्वरूपं व्यवसिते । प्रपञ्चस्य प्रविलयश्चाव्येन प्रतीपाद्यत ॥ प्रविलेन प्रपञ्चं
तद्रूपेण नमोचरः । मानान्तरस्येति मतमाग्नयैकनिश्चयनम् ॥ ' आग्नयैकनिश्चयनत्वमुक्तं तस्यैवत्ये । प्रत्यक्षादीनामविधा-
समिन्नत्वात् प्रत्यक्षमितानि विरलभेदेन रूपेणाविषयीकरणान्नेदप्रत्ययस्यापेक्षगम्यत्वादिति ' इति सिद्धिकाण्डे मण्डनमि-
श्रेण सिद्धान्तकरणमपि निरवकाशमिति चोच्यम् । जिज्ञासाऽधिकरणे श्रुतीनां प्रपञ्चप्रविलयार्थत्वात्सामदस्य स्थापितत्वात् ।
एतेन परैः (ग) ' युक्ताहस्य हरयः ' इत्यादीनां प्रविलयार्थत्वात्किरापि निरवकाशा । ' तदेतद्वत् ' इत्यादिगम्यार्थवत्स्य
प्रथमाधिकरणेनैव साधितत्वात् ॥

समन्वयाधिकरणमध्ये (अं) परैः ' आत्रापरे प्रत्यवतिष्ठते ' इत्यादि ध्याननियोगवर्गितं यदुपन्यस्त तदेव निरू-
पयति—अन्योऽप्याहेत्यादिना । तथोपात्ताः श्रुतीरुदाहरति—आत्मावाअरे द्रष्टव्यइत्यादिना । गृह्यभार्या गिदि-
ध्य तन्मते परितृप्तोपन्यस्यति—अत्र ध्यानविषयोहि नियोग इत्यादिना—अत्रणादिविधानमनर्थकं स्यादित्यन्तेन ॥

श्रीभाष्यम्

णद्वारेण 'सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै.आनन्द.१.अनु) 'मदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां. ६.२.१) इत्येवमादीनां वाक्यानां ध्यानविधिशेषतया प्रामाण्यमिति विधिदिपयभूतध्यान शरीरानुप्रविष्टब्रह्मस्वरूपेऽपि तात्पर्यमस्त्येव । अतः 'एकमेवाद्वितीयम्' (छा.६.२.१) 'तत्सत्यं सआत्मा तत्त्वमसि श्वेतेरेनो' (छा.६.८.७) 'नेहानानाऽस्ति किञ्चन' (ऋ.यजु. १.१) इत्यादिभिर्ग्रहस्वरूपमेकमेव सत्यम् तद्व्यतिरिक्तं न्ये मिथ्येत्यवगम्यते । प्रत्यक्षादि-भिर्भेदावलम्बिता च कर्मशास्त्रेण भेद-प्रतीयते, भेदाभेदयोः परस्परविरोधेन सत्यनाद्यविद्या मूलत्वेनापि भेदप्रतीत्युपपत्तेरभेद एव परमार्थ इति निश्चीयते तत्र ब्रह्मध्याननियोगेन तत्साक्षात्कारफलेन निरस्तसमस्ताविद्यावृत्तविधिभेदाद्वितीयज्ञानैरग्रसहभादनुपपत्तौ प्राप्यते । नच वाक्यान्वाक्यावसानमात्रेण ब्रह्मभावासिद्धिः अनुपलब्धे विविधभेददर्शना नुपपत्तेः । तथा च सति श्रयणादिनिधानमनर्थकं स्यात् ॥ अथोच्येत रजुरेवा

श्रुतप्रकाशना

स्वरूपमात्रप्रतिपादकानां कारणशोधकाक्यानामपि विध्यपेक्षितसमर्पकत्वेनैव प्रामाण्यमित्याह—सर्विरूपइति । शोधितस्वरूपस्य ध्येयत्वात् सत्यादिवाक्य प्रथममुपात्तम् । तदनुगुणार्थतया रुदेति कारणवाक्य पश्चादुदाहृतम् ध्यान-शरीरानुप्रविष्टेति । 'अथैनैव निशेषोहि निराकारतया धियाम्' इति भा. अस्त्येति । सा वाक्यप्रतिपत्तस्वर्गादि कल्पविषयस्य 'यस्मिन्नोष्णम्' इत्यादि वाक्यस्य विधिदेशतया प्रामाण्यमिति भा. ध्येयब्रह्मस्वरूपाह ध्यानशरीरानु-प्रविष्ट प्रपञ्चमिध्यातस्य ध्यानशरीरानुप्रवेशात् कथं भेदनिषेधे ता पर्वमित्यत्राह—अतइति । अतः, विधिभेदभू स्य सिद्धार्थे तात्पर्यसङ्क्रान्तात् । अद्वितीयं ब्रह्म ध्येय भेदनिषेधश्रुतयश्च ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वात् ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वमेव भेदमि-ध्यामिति ध्यानशरीरानुप्रविष्टे भेदनिषेधे तात्पर्यमस्तीत्यर्थे ॥

भेदप्राहिप्रमाणविरोधात्तन्मात्रमद्वितीयं ब्रह्मप्रतिपादयति 'आदित्योयम्' इत्यादिवदितिशङ्का परिहर्तुं प्रत्यक्षादिभि-र्विद्वत्प्रतीतिमनुपगच्छति प्रत्यक्षादिभिरिति । शङ्का परिहरति भेदाभेदयोरिति । भेदप्रतीतिर-न्यथासिद्धत्वादन-न्यथा-सिद्धशास्त्रावगतमैक्य तात्त्विकमित्यर्थे । तर्हि विषय करण, प्रयोक्तृ फलमित्यादिवत्त्वम् । नियोगनिवर्त्यत्वे प्रपञ्चस्य अवप्रसङ्गः । नित्यप्राप्तत्वाद्ब्रह्ममात्रेण न कर्ममित्यत्राह—तत्रेति । ध्याननियोगेनैव ध्यानस्य विषय वस्तुत्वं । नियागा-मोक्षश्चेतजानामोक्षइति शङ्का युदस्यति तत्साक्षात्कारफलेनेति । नियागस्यापायत्व-ज्ञानद्वारकमित्यर्थः । निरस्तेत्या-दिना । अविद्यानिवृत्तिः फलमि युक्तम् । तदयं फलतया नियोज्यविद्यापणम् उपासक प्रयोक्तृ । शमादिरितिकर्तव्यतया-पस्माक सिद्धमिति भा. वाक्यार्थज्ञानमात्रा-मोक्षवादिन दूषयति नचेति । प्रत्यक्षाविरोधमाह—अनुपलब्धेर्विधिभेद-दर्शनानुपपत्तेरिति । शास्त्रविरोधमाह—तथाचसतीति ॥

अयं साक्षान्मायावादिना स्वमत पश्चाद्विषयता प्रथम ध्याननियोगवादिपक्ष(स्य)प्रतिक्षेपमाशङ्क-अथोच्येतेति । व-पस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं शेषपक्षिकमाह—रजुरेवेति । निवर्त्यमित्यात्व ह्युभयसम्मतम् । अतएव नियोगनैरदोषमह

गुदार्थसङ्ग्रह

'अत्राभिधीयत' इत्यादिना परमाप्तोक्तदूषणा अनुपपत्तिः—अथोच्येत इत्यादिना—तत्परिणैर पदसमुदायेन सिध्यतीत्यन्तेन । 'तद्विषये' इत्यादयश्चैवमाणा अध्यानयोज्यानि यत्वा कुण्ठीमव-युपलब्धिषु प्रयुक्तधुरतद्व्यादिवत्,

श्रीभाष्यम्

नः सर्वं इत्युपदेशेन सर्वभयनिवृत्तिदर्शनात् । रज्जुसर्पवत् बन्धस्य च मिथ्यारूपत्वेन ज्ञान-
बाध्यतया तस्य वाक्यजन्यज्ञानेनैव निवृत्तिर्युक्ता न नियोगेन नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्यानि-
त्यत्वं स्यात् स्वर्गादिवत् मोक्षस्य नित्यत्वं हि सर्ववादिसंप्रतिपन्नम् । किंच धर्माधर्मयो फल-
हेतुत्वं स्वफलानुभवानुगुणशरीरोत्पादनद्वारेणेति ब्रह्मादिस्थावरान्तत्तुर्विधशरीरसंबन्ध-
रूपसंस्कारफलत्वमवर्जनीयम् । तस्मान्नधर्मसाध्यो मोक्षः । तथा च श्रुतिः—' न हवै सशरी-
रस्य सत प्रियाप्रिययोगपहतिरस्ति । अशरीरं चावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत ' (छा.८.१२.
१) इति अशरीरत्वरूपे मोक्षे धर्माधर्मसाध्यप्रियाप्रियविरहश्रवणात् न धर्मसाध्यमशरी-
रत्वमिति विज्ञायते । न च नियोगविशेषसाध्यफलविशेषवत् ध्याननियोगसाध्यमशरी-
रत्वम् । अशरीरत्वस्य स्वरूपत्वेनासाध्यत्वात् । यथाऽऽहुदश्रुतयः—'अशरीरं शरीरेष्वनव-
स्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । ' (कठ.२.२२.१४) 'अप्रा-
णो ह्यमनाश्चोभ्रोऽसङ्गो ह्ययं पुरुषः' (मुण्डक.२.१.२) इत्याद्याः अतोऽशरीरत्वरूपो मोक्षो
नित्यइति न धर्मसाध्यः तथा च श्रुतिः—'अन्यत्र धर्माद्व्यवाधर्माद्व्यवाहारादुत्पत्ताः ।
अन्यत्र भूताद्भव्याश्च यस्तत्पदयसि तद्वत् ' (क.२.२२.१४) इति ॥ अपि च उत्पत्तिप्राप्तिवि-
कृतिसंस्कृतिरूपेण चतुर्विधे हि साध्यत्वं मोक्षस्य न सम्भवति । न तावदुत्पाद्यः मोक्षस्य
ब्रह्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वात् नापि प्राप्यः आत्मस्वरूपत्वेन ब्रह्मणोनित्यप्राप्तत्वात् । नापि हि
कार्यं । दध्यादिबदनित्यत्र प्रसङ्गादेव नापि संस्कार्यः संस्कारो हि दोषापनयनेन वा

भूतप्रकाशिका

नेति । अथवाऽनिष्टमाह—नियोगेति । मोक्षानित्यत्वस्य तदनिष्टतामाह—मोक्षस्येति । नियोगो विपरीतफलप्रदश्चेत्याह—
किंचेति । द्वारेणेत्यन्तेन प्रसङ्गनियमप्रसङ्गकयोर्न्यासिर्दिशिता । अवर्जनीयमित्यन्तं प्रसङ्गः । तत किमित्यत्राह—तस्मा-
दिति । तस्मात् ससारफलप्रसङ्गात् वाक्यस्य ससारफलत्वस्य निवृत्त्या व्याप्य धर्मसाध्यत्वच निवृत्तिरिति । अमोक्ष-
स्य शरीररूपत्वमुच्यते च नियोगसाध्यत्वमाह—तथाचेति । अशरीरत्वरूपे मोक्षे धर्माधर्मफलरूपप्रियाप्रियस्य विरहश्रव-
णात् मोक्षस्य धर्मसाध्यत्वमात्रः कलितइत्याह—इत्यशरीरत्वरूपइति ।

एवं नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्य धर्माधर्मफलसम्बन्धराहित्यश्रवणानुपपत्तिरिति भुत्यर्थापत्तिरुक्ता भवति । यथा नियो-
गविशेषस्य वापनिवृत्तिः फलमुच्यते तद्वन्नियोगविशेषस्य बन्धनिवृत्तिफलं च सम्भवेत्तत्त्व ह—नचेति । नियोगविशेषफल-
विशेषवत्त्वाभ्यां प्राप्यश्वत्थपापक्षणे विवक्षिते ; कुत इत्यत्र ह—अशरीरत्वस्येति । अशरीरत्वस्य स्वरूपत्वे भूतमह—
यथाऽहुतिरिति । अप्राणइति । अप्राणमनस्सम्बन्धमात्रादशरीरत्वसिद्धिः अशरीरत्वस्य प्रागभनस्सम्बन्धइति भावः अत-
अशरीरत्वस्यात्मस्वरूपतावगमादित्यर्थः । नकारः कर्मफलसम्बन्धविरहादशरीरत्वस्य स्तानात्रिक इत्यनियोगस्य च भ-
वति तदः अपि कण्ठात्तथेत्याह—तथा च श्रुतिरिति । * अन्यत्र धर्मात् धर्माद्व्यवधर्मो विना अनन धर्मस्य धर्मा-
हित्यमुक्तम् । सन्धश्च साध्यसाधनभाव इति भावः । अत्र कृताकृतशब्देन विद्यमानमुच्यते भूतमवस्थाभ्यां भूतम-
इत्यपी । भूतान्तरेण मोक्षस्य नियोगसाध्यत्वव दूषयति अपिचेति । साध्यत्वस्य वैविध्यवदस्वभावमाह—उत्पत्तिरिति
माध्यान्देन किं निवृत्ताविशेष स्वरूप विराध्यतम् ? उताविशानिवृत्तिमिति विकल्पे स्वरूपस्य विवक्षितं च न तु दिशताप्य दा-
नुपपत्तिमाह—नतापदित्यादिना । निष्पन्नं वाच्यं वेत्त्यविनाशिनं प्रपञ्चसाधारण्यं चादिनि वश्यः सत्सरोदीत्यादि ।

श्रीभाष्यम्

गुणाधानेन वा साधयति न तावदोपापनयनेन नित्यशुद्धत्वाद्गुणः नाप्यतिशयाधानेन
अनाधेयातिशयस्वरूपत्वात् । नित्यनिर्विकारत्वेन स्वाश्रयायाः पराश्रयायाश्च क्रियायाः वि-
पयतया न निर्घर्षणतादृशादिवदपि संस्कार्यत्वम् ; नच देहस्यया चानादिक्रियाया अत्मा
संस्क्रियते किंत्वधिद्यागृहीतस्तत्सङ्गतोऽहंकर्ता तत्फलानुभवोऽपि तस्यैव । नचाहंकारैर्वात्मा
तत्साक्षित्यात् तथा च मन्त्रवर्णः ' तयोरन्यःपिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्रघ्न्यो अभिचाकरीति
[मुण्डक.३.१.१) इति ' आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ' [कठ.३.४] ' एकोदे-
वस्सर्वभूतेषु गृहस्तर्पय्यापी सचंभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षस्तर्पय्याधिवासस्साक्षीचेता
केयलो निर्गुणश्च ' (भ्ये.६.११) ' सपर्यगाच्छुद्धमकायमव्रणम[क्षा]स्या[विदं] शुद्धमपापवि-
द्ध'मितिच अधिद्यागृहीतादहंकर्तृरात्मस्वरूपमनाधेयातिशयं नित्यशुद्धं निर्विकारं निष्कृष्यते
तस्मादात्मस्वरूपत्वेन नसाध्यो मोक्षः । यद्येवं किंवाक्यार्थज्ञानेन क्रियतइतिचेत् मोक्षप्रतिप-

श्रुतप्रकाशिका

अत्र नित्यशुद्धशब्देन परमार्थोपापनयनोऽभिप्रेतः । नित्यशुद्धस्य निर्विशेषस्य वस्तुनां वायापनयनगुणाधानरूपसंस्कार-
विषयः नित्यशुद्धाध्यानाधेयातिशयव्याप्या नास्तीत्युक्तम् ॥

अथ त्रिधाविषयव्यामावात् संस्कारविषयव्यामावउच्यते । नित्येत्यादिना । * निर्विकारत्वेन क्रियाविषयव्याभावः
कथम् ? इयं वत्रान्वयविषयभूत तद्धि संप्रिकारं दृष्टम् । यदा दर्पणो हस्ततले निर्युध्यते * तदा दर्पणाश्रया क्रिया ।
यदा दर्पण पाणिनिर्धृष्यते तदा पाण्याश्रया क्रियेति स्वाश्रयपराश्रयक्रिययर्दर्पणोदाहरणम् क्रियाविषयव्यामावोऽपि संस्का-
र्यं दृष्टमित्यत्राह-नचेति । कस्संस्क्रियतइत्यत्राह-किंत्विति । अधिद्यागृहीतः अधिद्याकल्पितः तेनातिशयाधानानुगु-
णविकारिव सूचितम् । यदा अधिद्यागृहीतइति शुद्धशुद्धत्वादिभ्रमवत्तया शुद्धिसंप्रिक्षयं दर्शितम् । अहंकर्तृरपि देहादि
लक्षणवात् ॥

कथं देहगतज्ञानादिभ्रमस्तस्यातिशयइत्यत्राह-तत्सङ्गतइति । * तत्सङ्गतः देहसङ्गतः, आत्मनः फलभोक्तृत्वात्
सएव संस्कार्य इत्यत्राह-तत्फलैति । फलभोक्तृत्वाऽहमर्थे स एवामित्यत्राह-नचाहमिति । हेतुमाह-तदिति । यो यस्यसाक्षी
सहि नतद्भवतीतिभाष्य । साक्षीत्ये मानमाह-तथाचेति । तयोरन्य इत्यादेशमर्थः अहंकार्यसत्तया मनोभेदः परभोक्तृ
अन्योऽनश्रघ्निति अहंकर्तृत्वं भोक्तेति स्पष्टं दर्शयति । आत्मेन्द्रियेति । आत्मा देहः देहादिसत्त्वव्यस्य भोक्तृत्वादात्मनो
ऽपराधप्राप्तागत्वात्मनस्त्वादिश्रवणादनश्रित्यभोक्तृत्वश्रवणाच्च, भोक्तृत्विलक्षण आत्मनोभिप्रायः । यदा आ मशब्दसहि-
दामपरः ततश्च तद्युक्तस्य भोक्तृत्वात्तस्य भोक्तृत्वं नास्तीत्यहङ्कारस्यैव भोक्तृत्वमित्यभिप्रायः । ' एकोदेव ' इत्यत्र केवल-
शब्देन * फलान्वयराहित्यं त्रिबलितमिति * तस्यानोपयोगः, निर्गुणः अगुणवदवत्त्वादभोक्तेत्यर्थः साक्षी अहङ्कारे व्याप्ति-
यमाणे स्वयं साक्षिमात्रतयाऽन्यस्यानात्रभोक्तेतिभाष्य । सपर्यगादिति । शुद्धः, अधिचारहितः वासनारहितः वा शुद्धमपाप-
विद्ध कर्मफलरहितः कर्मरहितः च पर्यगात् गत्यर्थशुद्धयर्थः * अमन्यतेत्यर्थः ॥

उदाहृतश्रुतिप्रतिपत्ताकारोपेतमात्मस्वरूपं वदति अविद्येति । अहंकर्तृनिष्कृष्यतइत्यन्वयः । मुच्येत्साध्यैव निग-
मयति तस्मादिति । ज्ञानवैयर्थ्यं शङ्कत यद्येवमिति । परिहरति मोक्षेति । प्रतिबन्धानिर्वृत्तराज साध्यैव श्रुतिसिद्धमाह

श्रीमाध्यम

अधनिवृत्तिमात्रमिति धूमः । तथा च श्रुतयः—‘ त्वंहि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परंपारं तारयति ’ प्रश्न.६.८ ‘ श्रुतं ह्येवमेव भगवद्दृष्टेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवद्दृष्टोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु ’ छा.७.१.३ ‘ तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार ’ इत्याद्या । तस्माच्चित्त्यस्यैव मोक्षस्य प्रतिबन्धनिवृत्तिर्वान्वयार्थज्ञानेन क्रियते । निवृत्तिस्तु साध्याऽपि प्रध्वंसाभावरूपा न विनश्यति । ‘ ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति ’ मुण्डक ३.२.१ ‘ तमेवं विदित्वा तिमृत्युमेति ’ श्वे.३.८. इत्यादिघटनं मोक्षस्य वेदनानन्तरभाविता प्रतिपादयन्नियोगव्यवधानं प्रतिरुणद्धि । नच विदित्वा क्रियाकर्मत्वेन वा ध्यानक्रियाकर्मत्वेन वा कार्यानुप्रवेशः उभयविधकर्मत्वप्रतिषेधात् ‘ अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादपि ’ केन १.३.५. ‘ येनेदं नर्व्यं विजानाति (तत्केतं) केन विजानीयात् ’ घृ.४.४.१४ ‘ तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ’ (केन.१.३.५) इति च न चैतावता शास्त्रस्य निर्विषयत्वमविद्याकल्पितमेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । नहीदन्तया ब्रह्मविषयीकरोति शास्त्रम् अपितु अविषयं प्रत्यगात्मस्वरूपं प्रतिपादयदविद्याकल्पितज्ञानज्ञातृत्वैयविभागं निवर्तयति । तथा च शास्त्रम्—‘ न ह्येदं प्रपश्येः ’ (घृ.६.४.२) इत्येवमादि । नच ज्ञानादेव यन्धनिवृत्तिरिति श्रवणादिविद्ययानर्थक्यम् ।

श्रुतप्रकाशिका

तथाचेति । प्रतिबन्धनिवृत्तेऽस्यान्यत्र निगमयति तस्मादिति । प्रतिबन्धनिवृत्तस्यान्यत्र नानित्यं च स्यादित्यत्राह—निवृत्तिरिति । अयपरिहारे नियोगसाध्यत्वपक्षेऽपि तुल्यइति चेत् । नियोगसाध्यत्वे प्रपञ्चस्य च स्यादित्यभिप्रेतं युक्तं वात् । नियोगसाध्यत्वपक्षे श्रुतस्वरूपज्ञानिमाह—प्रज्ञेति । श्रुतिस्वरूपस्यैव विज्ञानं न सहत इति भावः । कथं नियोगसाध्यत्वप्रतिरोधः विधिरोधतयाहि ब्रह्मणसिद्धिः । तत्सिद्धयर्थं नियोगस्वीकार्यइति शङ्काया निरासरोप ॥ विदिकर्म वेन ध्यान कर्मत्वेन चोभयथाऽपि न समवतीत्याह—नच विदिति । वेदनं ज्ञानं, उपासनं ज्ञानविशेषः । अथ वेदनशब्दो निधनपञ्चीकरणज्ञानविशेषे विश्वार्थीत विवक्षावशात् । अतो निधनपञ्चीकरणनियोगज्ञानादस्यापि कृष्ण कलितम् । निधुपासिकर्मत्वाभावे श्रुतिमाह—अन्यदिति । विदितात् ज्ञेयात् अनिदितात् ज्ञातुरित्यर्थः । अन्यदेवेति विदिकर्म यनिषेधः तदेवेति ध्यानकर्मत्वनिषेधः विदिकर्मत्वाभावे शास्त्रेणैव सिद्धया शास्त्रस्य निर्विषयवमाह इत्यत्र परिहरति नचेति । ‘ ब्रह्मवेद ’ ‘ ब्रह्मविद् ’ इत्यादिभिर्ब्रह्मणो वेद्यत्वं प्रतीयत इत्याह—नहीदन्तयेति । इदं तथा ॥ प्रमयतया अपित्यति । प्रत्यगात्मस्वरूपं निर्विशेषमविषयतया प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ शास्त्रस्य वेदनिवृत्तिपरं दर्शयति । तथाचेति । शानादेव यन्धनिवृत्तिश्चेच्छास्त्रप्रत्यक्षविरोधस्यादित्याहुः श्रुतविरोधं तावत्परिहरति नच ज्ञानादिति । श्रवणादिविद्ययानर्थक्य-

गूढार्थसङ्ग्रहः

अहयानुपादयस्तु निषयत्वात्—किमर्थानि तर्हि ‘ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यदभ्युपगम्य ’ इत्यादीनि विधि-छायांनि यथ-नानि । स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुक्तिकरणनीतिर्युक्तः योहि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः इष्टं भूयादिति मा भूदिति, नच तत्रात्मन्तिकं पुरुषार्थं लभते तमान्यन्तिकपुरुषार्थार्थाष्टन स्वाभाविककार्यकरणप्रवृत्तिगोचरादिमुक्तं प्रत्यगात्मनोऽस्या प्रवर्तयति ‘ आत्मा वा अरे द्रष्टव्य ’ इत्यादीनि । इति (अ) भाष्यार्थार्थमाह—नच ज्ञानादेवेत्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

स्वभावप्रवृत्तसकलेतरविकल्पप्रमुखीकरणद्वारेण वाक्यार्थावगतिहेतुत्वात्तेषाम् । नच ज्ञानमात्रात् बन्धनिवृत्तिर्नदृष्टेति वाच्यम् । बन्धस्य मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोत्तरकालं स्थित्यनुपपत्तेः । अतएव न शरीररपातादूर्ध्वमेव बन्धनिवृत्तिरिति वस्तुं युक्तम् । नहि मिथ्यारूपसर्पभयनिवृत्तिः रज्जुयाथात्म्यज्ञानातिरेकेण सर्पविनाशमपेक्षते । यद्वि शरीरसम्यग्ध. पा रमार्थिकः तद्वर्हा तद्विनाशापेक्षा सन्तु ब्रह्मत्यतिरिक्ततया न पारमार्थिकः । यस्यतु बन्धो न निवृत्तः तस्य ज्ञानमेव नजातमित्यवगम्यते ज्ञानकार्यादर्शनात् । तस्मात् शरीरस्थितिर्भवतुया माया वाक्यार्थज्ञानसमनन्तरं मुक्तपचासो । अतो न ध्याननियोगसाध्यो मोक्ष इति न ध्यानविधिशेषतया ब्रह्मणस्सिद्धिः अपितु 'सत्यज्ञानमनन्त ब्रह्म' (तै.आन.१.अ) 'तत्त्वमसि' (छा.६.८.७) 'अयमात्मा ब्रह्म' (मांडू.१.२) इति तत्परेणैव पदसमुदायेन

श्रुतप्रकाशिका

मिति । अवगमननयोरापि त्रिधेयत्व पूर्वपक्षिणोक्तमिति नविरोधः । उतइत्यत्राह—स्वभावेति । स्वभावप्रवृत्तशब्देना नादिप्रवृत्तं च निगमिष्यम् ॥

अथ प्रत्यक्षविरोध परिहरति नच ज्ञानमात्रादिति । कथमित्यत्राह—बन्धस्येति । कथं स्थित्यनुपपत्तिं ब.वो ह्यनुवर्ततइति शङ्का यस्यतु बन्धइत्यादिना परिहरिष्यते । उक्तदेव हेतोःशरीररपातानपेक्षत्वमाह—अतएवेति । दृष्टान्तेनापवादयति नहीति । दृष्टान्ते दर्शितमर्थं व्यतिरेकमुत्पेन दाष्टान्तिके विवृणोति यदीति । पारमार्थिकविविपर्ययमाह—सत्त्विति । त्रिप्रतिपन्नपारमार्थिक ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वात् श्रुतिरूप्यवदिति भावः । ज्ञानोत्तरकालस्थितिरनुपपन्नाच्चेत् कथं बन्धस्यानुवृत्तिरित्यत्राह—यस्यस्मिति । यस्यवनिवृत्त अनिवृत्तइति प्रतीति तस्य ज्ञानमेव नजात तत्कार्यादर्शनादिति । कार्याभावस्य कारणभावमात्रव्याप्यत्वाभावेऽपि सामग्र्यभावव्याप्यत्वात् भ्रमनिवृत्तिं प्रतिस्त्वज्ञानस्य सामग्री वास्तवभावेन ज्ञानाभावः कल्प्यतइति न प्रत्यक्षविरोधइत्यर्थः ॥

ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं बन्धनिवृत्तिं निगमयति तस्मादिति । शरीरस्थितिर्भवतुया भावेति । द.चपे पत्रप्रतिभासद्य. चरीरप्रतिभासोऽनुवर्तत वा निवर्ततयेत्यर्थः । मुक्तपचासाविति । बन्धस्य छिन्नमूलतया दग्धपटनदकार्यकरइति भावः । बन्धनिवृत्तेर्नियोगनैरेवेत्यसाधकहेतुभिर्विधिशेषतया न ब्रह्मणस्सिद्धिरित्याह—अतइति । अतः वाक्यार्थज्ञानमात्रसाध्यत्वात् । तर्हि ब्रह्मणः कथं सिद्धिरित्यत्राह—अपित्येति । तत्परेणैवेति । भेदनिषेधपरैर्वाक्यैर्निर्दिशेषतया सिद्धयतीत्यर्थः ।

गूढार्थसंग्रह

अत्र पञ्चपादिका—'अतः भूयमाणा अपि विषयः कवलप्रमाणवस्तुपरतन्त्रे आने अकिञ्चिक्त्वा कुण्ठीभवन्ति । अतोऽर्थवादतयैव आ मज्ञानस्तावक वेन तदु-सुरीकरणत्वात् सामर्थ्यासिद्धवहिर्भूतताग्निर्येषां च, विधिकायेष्टेइत्य विद्यमानत्वादियद्य लभ्यन्ते । 'दृष्टव्यस्रोतव्य' इत्येषोऽर्थवादः । एतच्च सर्वे प्रथममधुनैव यज्ञित विवृत्तं च भाष्ये आप्च नैवावायवौ कृत्य, किंतीर्हि 'अहेकृत्यवृत्त' इति अहेकृत्य । एतन् 'आ मलेवोपासीत' 'आत्मानमेव लोकांमुपासीत' इत्येवमादीनि विधि-छात्रानि वाक्यानि व्याख्यातानि वेदितव्यानि । अतो हानोपादानश्रूया माऽवगमादय इतकृत्यता प्रतीयते, श्रुतेर्मतिवादानां च तथाप्रसिद्धत्वात्' इति ॥

श्रीभाष्यम्

सिद्धयतीति-तदयुक्तम् वास्यार्थज्ञानमात्रात् बन्धनिवृत्त्यनुपपत्तेः। यद्यपि मिथ्यारूपो बन्धो ज्ञानवाच्यः तथाऽपि बन्धस्यापरोक्षत्वात् न परोक्षरूपेण वास्यार्थज्ञानेन सबाध्यते। रज्ज्वादा-

श्रुतप्रकाशिका

यद्वा सिद्धरूपार्थपरणवेत्यर्थः। सिद्धयतीति। ब्रह्मेत्यर्थलक्ष्यम्। एतद्व्याख्याननियोगादां दूषयति तदयुक्तमित्यादिना। कुत इत्यत्राह—वास्यार्थेति। प्रपञ्चमिथ्यात्ववादिना शान्दाद्वानिबृत्त्यनुपपत्तेः कथमुच्यते इत्याह—यथापीति। ज्ञान निवर्त्यत्रोपगमेऽपि वैयर्थ्यमाह—तथापीति। परोक्षज्ञानस्यापरोक्षप्रमाणाद्यकत्वे दृष्टान्तमाह—रज्ज्वादाविति। आदि-

गूढार्थसमग्र

‘ननु सम्बन्धदर्शनस्य फलरूपत्वात् प्रमाणाधीन वाचाविधेयतेति युक्तं तस्यार्थवादता, अवगन्तादयस्तु क्रियारूप वा-
स्यम्बन्धदर्शनस्य दृष्टादृष्टोपकारितया त्रिधेयाएवेति, तदाह—एतच्च सर्वं प्रथममुपैष्येति। मनननिदिध्यासनोपवृत्तिस्य
अत्रणस्य सम्बन्धदर्शनाय त्रिधेयात्रमङ्गीकृत्य प्रथमस्तत्र प्रवृत्तमित्यर्थः। विधिनामापि सत्ता स्थावकावमुक्तम्, इदानीं शब्द
स्यार्थान्तरमाह—अपिच नैतायमिति। ननु माभूयन् ज्ञानविषयः, उपासनविधिस्तु श्रूयतइति नेत्याह—एतेनाभेदेभ्योपासी-
तेत्यादि। सर्वत्रैवकारविशेषेणभवणात् अहमिति स्वभावप्राप्तप्रत्ययावृत्त्यनुवादेन विषयविशेष प्रतिपाद्यतइति। अतोहानो
पादानशून्येऽप्युपसहसति’ इति विवरणम् ॥

शङ्कराभाष्ये—‘ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं ससारित्वदर्शनात् न रज्ज्वस्वरूपकथनवदर्थवत्तमि युक्तम्। अतोऽन्ये
नात्रगतब्रह्ममभावस्य यथापूर्वं ससारित्व शक्य दर्शयितुं वेदप्रमाणजनितब्रह्माभावविरोधात्। नहि शरीराद्यामाभि-
मानिनो दुःप्रमयादिमत्त्व दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःप्र-
मयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम्’ इत्यारम्भे ‘तस्मान्नात्रगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं ससारित्व, यस्तु यथापूर्वं
ससारित्व नासावगतब्रह्मात्मभावइत्यनवसम्। य पुनरुक्तं अवगन्तापराधीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्द्वैतान्तर्यामिद्वैतव्यव-
हारेण स्वरूपपर्यवसायिगमिति—न; अत्रगत्यर्थस्यामनननिदिध्यासनयोः। यदिहावगत ब्रह्मान्यत्र विनिवृज्येत भवेत्तदाविधि-
शेषव्य, ननु तदस्ति। मनननिदिध्यासनयोरेपि अत्रणउदवगत्यर्थत्वात्’ इति (४.अधिकरणे) उक्तः ध्याननिर्देशः।
दूषणपरिहारः न घटतइति ध्याननियोगवादिमुखैरेव निरूपयति—तदयुक्तमित्यादिना ॥

उदाहृत(४) भाष्ये अवगतिश्च-दस्य साक्षात्कारार्थकतायाः सर्वाद्वैतसमतत्वेन ‘अवगन्तव्यवस्तुस्य ध्यानात्मनिदि-
ध्यासनयोः’ इत्यत्र मनननिदिध्यासनयोरेपि नविधिः इत्यर्थ एव विवक्षितः। पूर्वपक्षिणा तत्र विधेरेष शङ्कितं वात्।
अवगन्तापराधीन मनननिदिध्यासनयोः शङ्कराचार्याणामपि समतम्। एव अवगमये साक्षात्कारे अङ्गीभूत प्रधानकारण
मनननिदिध्यासने फलेष्वप्यङ्गे वाक्यादेव शब्दापरोक्षज्ञान जायतइति विवरणकारसिद्धान्तः शङ्कराचार्याणामसममत इति
स्तुटम्। ‘क्रांतिकेः अत्रणमनननिदिध्यासनैः अपरोक्षज्ञानमेव शङ्कराचार्यसमतमिति लघुपूर्वपक्षे (५२.३) उदाहृत (४.वे.
सि.सा.स.८१०—८१८) श्लोकेनैव सिद्धयति। विवरणएव वाक्यान्वयमनः परेष्वज्ञान मनननिदिध्यासनानन्तरमपरो-
क्षज्ञानमिति अन्यमत प्रदर्शितम्। तदेव युक्तमित्यभिप्रेत्य विवरणानुसारेण ध्याननियोगवादिमनदूषण न घटतइत्युपपाद-
यति—वाक्यार्थज्ञानमात्रादित्यादिना ॥

बन्धस्यापरोक्षरूपत्वादित्यादि। अयमर्थः आमन्या व्यक्तः। तस्माद्विधिचिह्नसंशब्दज्ञानसन्ततिरूपोपगमात्

श्रीभाष्यम्

श्रवणमनननिदिध्यासनविमुखीकृतवाह्यविषयस्य पुरुषस्य चाक्यमेवापरोक्षज्ञानं जनयति
निवृत्तप्रतियग्न्ये तत्परेऽपि पुरुषे ज्ञानसामग्रीविशेषाणामिन्द्रियादीनां

श्रुतप्रकाशिका

माह—निवृत्तेति । अनभिषंहितेत्यादिपदद्वयं हृदि निधाय विशेषणद्वयमाह—निवृत्तप्रतियग्न्ये तत्परेऽपि । स्वविषय
नियमातिक्रमादर्शनेनेत्यत्र *विषयशब्दस्वाभ्यपरः स्वसाध्यज्ञानानतिक्रमदर्शनेनेत्यर्थः । शब्दसाध्यज्ञानं परोक्षमेव शब्दस्य
स्वसाध्य परोक्षज्ञानं नातिक्रामतीति यावत् मनसः परोक्षापरोक्षज्ञानसाधारणहेतुं यात् । शब्दस्तु लिङ्गस्यैव परोक्षज्ञा
नमात्रहेतुत्वात्तथोगमनस्साभ्यमिति भावः ॥

ननु शब्देनाप्यपरोक्षज्ञानं जायते 'दशमस्तरमसीति' वाक्येन दशमोऽहमित्यपरोक्षज्ञानेत्पत्तिदर्शनमिति । तत्र,
उपदेशानन्तरं शीघ्रमाविप्रत्यक्षधाममीजन्त्येन ज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य भेदाग्रेण प्रत्यक्षत्वावरोपात् तदाह्युपदेशात् पूर्वभाविनव
कपरिचङ्क्यानजनितसत्कारवशेनाविभक्तिपक्षेणाबुद्धिर्जायते । यथा घटोऽयमिति युक्ते घट पश्यतोऽपरोक्षप्रतीतिरेन्द्रियजन्या
ननु घटोऽयमिति वाक्यजन्या वाक्यत्वापरोक्ष्यनिमित्तचक्षुर्भ्यामाहेतुं तथा दशमस्तरमसीति वाक्यं दशमोऽहमिति बुद्धि-
निमित्तस्य पूर्ववासितपेक्षणीयवस्तुप्रतिसन्धानस्य हेतुः नत्वपरोक्षावभासहेतुः, तत्तत्प्रतीतिसामग्रीव्यवहितस्य तत्तत्सामग्री
वामावात् । विमतं प्रत्यक्षज्ञानं न वाक्यजन्यं प्रत्यक्षज्ञानत्वात् अनुपदिष्टवाक्यस्य दशमोऽहमिति प्रत्ययवत् । विमतं वाक्य
न प्रत्यक्षज्ञानजनकं वाक्यत्वात् सप्रतिपक्षवादिति । एवं सामग्रीशेषेणैव न्यासिद्धत्वापरिहारः वस्तुवाधान्वापरोक्ष्यनि
मित्तप्रवृत्तिहेतुत्वेनेति भाष्येणाभिप्रेतः ॥

* तच्च वाक्यजन्येऽपि ज्ञाने विशेष्यभूताहमर्थप्रत्यक्षतामात्रेण विशिष्टानुप्रविष्टविशेषणार्हत्वापि प्रत्यक्षतत्वा-
व्यम्, अहं समानाधिकरणशब्दोऽस्तिप्रतीतिरपरोक्षत्वनियमश्च नास्ति सुप्तदुःस्वप्नानुमितपुण्यपापस्य पुरुषस्य पुण्यदुःह
पपदुःहमित्यादिप्रतीतिः पुण्यपापयोरापरोक्षवाददर्शनात् । धर्मिप्रत्यक्षतामात्रेण धर्मप्रत्यक्षत्वे लैङ्गिके पर्वतोऽग्नौ नास्ति ज्ञाने

गूढार्थसमह.

प्रज्ञा भवना कुर्वीत्यर्थः । अत्र च यथादीनां येषां परिपन्थिकम्पराविबर्हणद्वारेणोपयोग इति केचित् पुनरासत्कारद्वारेण
त्यन्ये इत्यत्र भागवत्या कर्मणानुपयोग उक्तः ॥

अत्र कपायमर्दने कर्मणा हेतुत्वं 'कथायपत्ति कर्माणि ज्ञानतु परमागतिः । कपाये कर्मभिः क्लेशैः ततोऽज्ञानं प्रवर्तते'
इति (प. १.) उदाहृत्यचनविद्वदभिव्यक्तिर्य अनाभिषंहितफलकर्मानुष्ठानेयुक्तम् । पुरुषार्थाधिकरणं 'अविद्यया मृशु
तीर्त्या' इत्यत्र शङ्करभाष्यानुसारेण उक्तार्थ एवाभिप्रेतइति प्रमाणमालायामानन्दबोधयतिभिः सिद्धान्तितमिति प्रथमाधि-
करणे (९९.५) निरूपेणम् ॥ 'तन्हेतु तत्परिणति निष्कल ध्यायमानः' इति श्रुतेः प्राक् (८५—११) उदाहृतवि-
रणं तदर्थमेवाह—श्रवणमननेत्यादिना । अत्र 'नचैष साक्षात्कारः' इत्यादि (७५) पुनोदाहृतमात्मतीत्याख्याभूतः कल्प-
तदः 'अप्रमत्तमिति । स्वरोऽपराधस्यापि व्रक्षणः परोक्ष्य अभ्यवृत्तितम् तथापरोक्ष्यमाकरणादेव तत्साक्षात्कारः अन्त-
करणं च सोपाधिकं आत्मानं जनयत्यहंत्वचित्तमिति सिद्धमस्यात्मनरोक्षधीहेतुं गम् । तच्च शब्दजनितव्रज्याभिव्यक्ति-
सन्ततिव्यापित तत्पदद्वयव्रज्याभिव्यक्तिः साक्षात्कारयति । अगमिनः पूर्वानुभवसत्कारयति । ततोऽन्तःपलक्षितव्ययि

श्रीभाष्यम्

स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेन नन्दयोगान् ।

श्रुतप्रकाशिका

उपेक्षेति प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । तदेतदपि स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेन तदयोगादित्यत्रामिप्रतम् । एवं शब्दस्यापरोक्ष

गूढार्थसंग्रहः

ययप्रत्यक्षिगोहेतुः, शब्दस्तु नापरोक्षप्रमाणहेतुः क्लृप्तः । प्रमेयापरोक्षययोग्यत्वेन प्रमायास्साक्षात्कारत्वे हेतुः भेदो विद्यमानः । तेरापि तदापात्तिः । दशमस्वमसीत्यत्रापि तत्सच्चिदादशादेव साक्षात्कारः अन्धादेस्तु परोक्षधीरेव । अपिच 'देष्टव्यं वाच्यं ज्ञानमावनाज्ञापरोक्षधीः । मूलप्रमाणदाढ्येन न भ्रमत्वं प्रपद्यते ॥' नच प्रामाण्यपरतरुवापातः अपनादनिरासाय म् शुद्धय-
नुरोधात् 'दृश्यतेत्वयप्रया बुद्धया' इत्यादेः नयबुद्धितवचनादिभ्यमुपरीकारः 'साक्षादपरोक्षात्' इत्येवमाकारिव धीदशा-
न्वादुदेति ननु परोक्ष ब्रमेति, सातु करणस्वभावात् परोक्षाऽवतिष्ठे न भ्रमइति सर्वमवदातम्' इति ॥

अत्र परिमलः—'तत्तु शब्दजनितेनेति ।' उक्तं च गीताविवरणे भाष्यकारिः 'साक्षात्कारोपदेदशममदमादि संस्कृतं मन आ-मदर्शने करणमिति । नन्वपरोक्षब्रह्मविषयस्य शब्दस्यापरोक्षप्रमाणहेतुत्वं न शक्यं प्रत्याख्यातुम् अवगज्यापरोक्ष ज्ञानेसत्यपि परोक्ष्यभ्रमानुबृत्तिस्वसम्भावनादिदोषप्रतिबद्धस्य भ्रमनिवर्तनकार्योक्षमतया भवेदित्याशङ्क्याह—इदं विवर्ति । अमिष्यक्तचैतन्याभिन्नत्वमर्थपरोक्ष्यमिति तावन्नमुक्तम्', इत्यारम्य 'तस्मात्स्वाविषयकज्ञानाज-यज्ञानत्व ज्ञानापरोक्ष्यमिति निर्व-
क्तव्यम् । तच्चानुयादिबुध्यमिष्यक्तचैतन्येषु नित्याभिष्यक्तसाक्षिचैतन्येषुचानुगतम् । अनुमितिशाब्दज्ञानादिभ्यश्च तत्तद्वि-
षयलिङ्गशब्दादिज्ञानज्येभ्यो व्यावृत्तम्' इति । 'एवं च शब्दप्रमाणं स्वाविषयविषयकज्ञानजन्यं परोक्षप्रमाणैव जन-
यतीति नापरोक्षप्रमाणहेतुरितिभावः । ननु दशमस्वमसीत्यादौ शब्दस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्व सिद्धमस्तीत्याशङ्क्याह—दश-
मइति । एवमनुमितेरापि पर्वताद्येनो नापरोक्ष्य तत्रापरोक्ष्यभ्रमस्तु तदानीन्तनापरोक्षज्ञानभेदाग्रहादिति द्रष्टव्यम् । अन्धादे-
रित्यभ्युपेक्षाय परिहारः दशमोऽहमसीत्यपरोक्षज्ञानं अन्तःकरणे न सम्भवति । शरीरविषयत्वेत् स्पष्टनेन्द्रियेणवा ज्ञाना-
न्तरोपनयसाहितान्तःकरणेन वा संभवति । ननु भावनाजन्यसाक्षात्कारः कामिनीसाक्षात्कारवत् भ्रमस्यात् न चान्तःकरण-
साहित्येन विशेषः तत्रापि तत्सत्त्वादित्यत आह—अपिचेति । ननु ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मनःकरणकत्वाद्युपगमे । यन्मनसा न-
ममुने' इति श्रुतिविद्वद् इत्यत्राह—'दृश्यत' इति प्रागुपगम्यस्तन्यायेषुबृंहिताया 'दृश्यते' इति श्रुतावपि 'अप्रयया-
सूक्ष्मया' इति विशेषणात् 'यन्मनसा' इति श्रुतिरनवहितमनोविषया यथा 'तन्वौपनिषदम्' इति श्रुतौ औपनिषद-
मिति विशेषणात् 'यद्वाचाऽननुमितम्' इति विशिष्टशक्तिकविषयेतिभावः साक्षादपरोक्षादिति । यथा प्रत्यक्षस्पर्शाश्रय-
त्वादितिङ्गज्या वायोःप्रत्यक्षतानुमितिः स्वयंप्रत्यक्षत्वबृंहितेलेतावदेव । ननु वायो प्रत्यक्षत्वाभावमवगाहते इति भ्रमं चे-
प्रतिपत्तेर एवमिहापि योजनीयम्' इति च ॥

स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेनेत्यादि । शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्व यत्र क वा सर्वदार्शनिकसमर्तं यदिस्यात् तदेयमुक्तिः घटेत । नच तथा क्वचिच्छब्दस्य अपरोक्षज्ञानजनकत्वं सप्रतिपन्नम् । मण्डनमिथः वाचस्पतिश्च ध्यानानन्ते-
रमानसापरोक्षज्ञानमेव आविद्यानिवृत्तिहेतुः न शब्दसाक्षात्कारइति सिद्धान्तयतः । एतन्मतद्वयं अपि अवगादौ न ज्ञापि-
विधिः ध्याननियोगादिमतेषु विधिरिति विशेषः 'तस्मै मृदितकषायाय' इति श्रुतिरपि शब्दज्ञानस्यापरोक्षत्वं साध-
यितुं नालम् । तत्पूर्वं 'स्मृतिरभ्यसं सर्वप्र-थिनां निप्रमोक्षः' इति श्रुतौ समाचमुक्तिहेतुत्वं विवक्षितमिति प्रथमाधिकरणे

गूढार्थसंग्रहः

एव निरूपितम् । अतः समाधितात्पर्येणैव दर्शयतीत्युक्तिः । अतएव ‘मनसैवानुदष्टव्यम्’ (वृ) इति श्रुतिरपि सङ्गच्छते । अत्र ‘तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत ब्राह्मणः’ इत्युत्तरश्रुतिः प्रज्ञा कुर्वीतत्यत्र ध्यानं विवक्षितमिति मण्डनवाचस्पती व्यवस्थापयतः (वृ) वार्तिके अन्यथाकरणेऽपि (शं)भाष्ये प्रज्ञास्मृतिरित्येवाथो वर्णितइति प्रथमाधिकरणेऽभिहितम् ॥

एवं च ‘मनसैवानुदष्टव्यम्’ इत्यत्र ध्यानमनुदष्टव्यमित्यर्थः । एतत्तात्पर्येणापि ‘ध्रुवाभ्युत्थः’ इति छान्दोग्य-ध्रुवो अनुगन्धाभावेऽप्यनुगन्धघटनेन ‘उपासनं स्याद्भ्रुवानुभूतिः’ इति वाक्यकारोक्तिः । ध्यानानन्तरकालसमाधेः श्रुतिषु मोक्षसाधनत्वं विवक्षितं ब्रह्मराचार्याणामपि एतत्सम्मतमिति जिज्ञासाधिकरणे निरूपितम् । अनयोस्तमाधिपरोक्षेन ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’ इत्यत्रापि (२.३.३९. सूत्रे) भाम-युक्तदिशा दर्शनं समाधिरूपमेव विवक्षितम् । एतेन ‘ज्ञान-प्रसादनं विमुक्तसत्त्वं, तत्तत्तुनं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः’ इति श्रुतिरपि समाधिपरैव । ‘तद्वाच्य विज्ञौ’ इत्यपि ध्यानस्य विपूर्वकघातना ‘विज्ञानेनेत्यत्र ‘निदिध्यासितव्यः’ (वृ) इत्यत्रोक्तध्यानस्यभिधेनेन श्रुत्यन्तरोक्तदिदं समाधिपर्यवसितध्यानपरैव ‘वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था’ इत्यत्रापि विज्ञानं ध्यानमेव । तस्य मननानन्तरकालिकत्वात् प्रमेयासम्भावनाविपरीतभावनानिबृत्त्यनन्तरं श्रुतार्थनिश्चयपरम् इति नैतच्छ्रुतिरपि शान्दज्ञानस्यापरोक्षत्वं सूचयितुं प्र-
शान्दज्ञानस्य यत्र कदा अपरोक्षत्वस्याविप्रतिपक्षत्वे वेदान्तज्ञानज्ञानेऽपि अपरोक्षत्वकल्पनं युक्तम् । वाक्यज्ञानज्ञानस्य क्तापि सप्रतिपविरहादपरोक्षत्वकल्पनं न सम्भवति । ज्ञानाकरणं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति ईश्वरप्रत्यक्षसाधारण्यमिति नैयायिकाः ‘ज्ञातकारज्ञानस्मृतिः बराहेतामतिः । अपरोक्षेति निष्कर्षे नाव्याप्त्यादिप्रसङ्गानम् ॥’ इत्याचार्यपादैः न्यायपरिशुद्धौ निर्णीतम् । अपरोक्षार्थविषयकत्वेनापरोक्षं वमित्याहुः । नैव विचारसहेति जिज्ञासाधिकरणयुक्ताभिरेव निर्णीतप्रायम् । अद्वैतविद्याचार्यस्य पक्षः नाम्युपगतइति सिद्धान्तलेशसङ्गहे व्यक्तम् । एतेन (अ.सि.७.) चन्द्रिकयाः ‘तत्सः पारं दर्शयतीत्यनुसारेण ‘तद्वाच्य विज्ञौ’ इत्यत्रापि अपरोक्षमेव विज्ञानम् । ‘वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः’ इत्यत्र ‘वि’ इत्यनेन विशेषविषय-‘वृ’ इत्यनेनापरोक्षत्वं च बोध्यते अर्थपदं मुख्यतत्तात्पर्यविषयब्रह्मपरं शब्दे ज्ञानकरणत्वबलतः ज्ञानेऽपरोक्षत्वमेकमेव कर्तनीयम्, मनसि करणत्वं तज्ज्ञानज्ञाने साक्षात्कार-वच्-युभयं कल्पनीयमिति गौरयम् । बहुलतमे तमसि लोक-
हीनस्य दृष्टमव्ययमसीति वाक्यात् अपरोक्षभ्रमनिवर्तकं अपरोक्षज्ञानं बलतम् । प्रमात्रभिन्नार्थविषयकत्वं प्रत्यक्षत्वमित्याहुः अभिनिवेशमूलैव । ‘तत्प्रसः पारं दर्शयति’ इति श्रुतौ ध्यानानन्तरकालीनदर्शनं समाधिरूपं विवक्षितमिति ‘विज्ञौ’ इत्यत्रापि तस्यैव विवक्षासिद्धेः । प्रमाणासम्भावना प्रमेयासम्भावना विपरीतभावनानिबृत्तिः अथगमननिदिध्यासनैरिति परैरानुपगतम् । एवं च मननेन प्रमेयासम्भावनानिबृत्त्या निश्चयसपादनेऽपि विपरीतभावनानि निषेध-तत्-निश्चय-
स्थाकार्यकारत्वेन ध्यानेन विपरीतभावनानिबृत्तिनिश्चयं समाधिरूपं यमेव सुशब्दे विवक्षितम् इति प्रागुक्तार्थस्य पर्यवशानम् । ध्यानानन्तरज्ञानस्यैवात्र विवक्षितत्वेन मनसः इन्द्रियवस्थापनेन योगाप्रत्यक्षे मनसः करणत्वेन समाधिपूर्वकं तत्करण-
कर्वीतइत् । यत्रापरोक्षत्वव्यवहादं तत्र साक्षात्कार-वच्य-युक्तविषयताविशेषेणैवोपपत्तिः । ध्यानानन्तरकालिकज्ञानेनैवमेवोपपत्तिरिति नाधिकं किञ्च कल्पनीयम् । बहुलतमे तमसि अवश्यं वाचप्रत्यक्षं वर्तते एवेति कृतएव ‘दृष्टमव्ययमसि’ इत्यस्य निर्वाहइति शब्दस्य नापरोक्षधीजनकत्वं वेदवृत्तैरन्याभिन्नार्थविषयकत्वेनापरोक्षं वमित्युक्तिं जिज्ञासाधिकरण एव निरस्त-
प्रायम् । मनननिदिध्यासनयोः फलैरुपकार्यं ब्रह्म वेन विधिर-युक्तया निदिध्यासनेन विपरीतभावनानिबृत्त्यनन्तरं अथगमन-
ज्ञानमनुपगतं भवति । तत्र प्रथमं परोक्षज्ञानसमनन्तरमपरोक्षज्ञानमिति मतं दूषयित्वा प्रथमतः एवापरोक्षज्ञानमिति कथं ? प्रथमतएकं ज्ञानमनन्तरमन्यत्तज्ञानं वा अपरोक्षज्ञानद्वयं वा । अपरोक्षज्ञानद्वयाभ्युपगमे तन्मतोपस्थाया नाविद्यतः इत्यभि-
-

श्रीभाष्यम्

नच ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायता इतरेतराश्रयत्वात् वाक्यार्थज्ञाने जाते तद्विषयध्यानं ध्याने निवृत्ते वाक्यार्थज्ञानमिति । नच ध्यानवाक्यार्थज्ञानयोर्मिन्नविषयत्वम् । तथासति ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायता न स्यात् । नह्यन्यध्यानमन्यैन्मुख्यमुत्पादयति । ज्ञातार्थस्मृतिसन्ततिरूपस्य ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वमवर्जनीयम् ।

श्रुतप्रकाशिका

ज्ञानहेतु र दूषितम् । अथ ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायताम-यो याश्रयणेन दूषयति नचेत्यादिना । अ-यो-याश्रयणं गिहाराय ध्यानपूर्वमात्रिज्ञानमर्थान्तरविषय वाश्चात्यज्ञानमर्थान्तरविषयमिति मिश्रविषयताऽश्रयणमनुक्तमित्यह—नचध्यानेति । पुनरित्यत्राह—तथासतीति । कथमुपायत्वहानिरित्यत्राह—नह्यन्यध्यानमिति ॥

एकविषयत्वेऽपि नियतकस्य वाक्यार्थज्ञानस्य ध्यानापेक्षा स्यात् ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानापेक्षा कथमित्याह—ज्ञाता धीति । ध्यानहेतुभूत ज्ञान हेत्यन्तरज-य ननु ध्यान पश्चाद्भाविवाच्यज यज्ञानमूलस्तिरेव ध्यानवाक्यार्थज्ञानयासां प्रीतिरे

गूढार्थसङ्ग्रह

त्याह—नच ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायतेति । ज्ञातार्थस्मृतिसंतिरूपस्यैव ध्यानस्य पञ्चपादिकायामुक्तेः । अत्र अवगणनाम आत्मावगतये वेदा-तत्वावयवविचारः शारीरकश्रवणं च निदिध्यासनं मननोपगृहीतवाक्यार्थविषये स्थिरीभावः' इति प्राक् (५२.३) उदाहृत(५.५) वाक्ये उक्तार्थस्य वाक्यार्थज्ञानमन्तराऽसंभवात् । ध्यान चिन्तनं यद्यपि मानसं तथाऽपि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथावा कर्तुं शक्यं पुरुषतन्त्रत्वात्' इति (श)भाष्यम् (१.१.४) अत्रोक्तध्यानस्य 'निदिध्यासित्यः' इत्यत्र विज्ञाता या उत ज्ञातार्थस्मृतिसन्ततिरूपस्य वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—नच ध्यानवाक्यार्थज्ञानयो रित्यादिना । वाक्यभेदेन त्रिशोषपरिहारमाशङ्कते—ध्यानमित्यादिना । मण्डनवाचस्पतिभ्यां विषयभावः एवाहृतः । तत्र मण्डनेन ब्रह्मसिद्धौ दृष्टार्थत्वेनोपयोगो नास्तीत्युक्तम्, विवरणवृत्तात् विविषयः अश्रुयगम्यते । तथाऽपि भाष्योक्तपुरष-तन्त्रं यमायातम् ॥

एव च दृष्टाद्वारेणोपयागानङ्गीकारे विधिवैयर्थ्यमित्याह—ध्यानस्य ध्येयध्यानादीत्यादिना । वाचस्पतिनाऽप्ययनाश्रयार्थज्ञानार्थं यमश्रुयगम्यं पूर्वोत्तरविचारद्वयस्यापि अध्ययनविधिमूलकत्वेनैवोपपत्तौ विधिरनपेक्षित इति तद्वि-करणभाष्योक्तत्रिभ्यभावपक्ष एव इति स्थापयति । पञ्चपादाचार्यास्तु वृत्तिकारसम्मतमध्ययनविधेः अक्षरराशिग्रहणमात्रं पर्यवसायिकं भाष्यानुक्तं वृत्तिकारसम्मतरीत्यैव सिद्धान्तयन्ते । अक्षरराशिग्रहणमात्रपर्यवसायित्वेऽपि अध्ययनविधेः निय-मविधित्वेनोपपात्तिसंभवतीति सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहतटीकयोर्व्युक्तम् । वैषवसिद्वयार्थे विधिमूलं दमस्त्याश्रयणीयमिति, सिद्धि-त्रिवरणे 'ननु वैषवसिदेः क्रिपलमितिचेत् श्रीश्रक्तव्यतादिशाने प्रामाण्यस्य निश्चयादिना श्रीश्र विचारे प्रवृत्त्यादिकमेव' इति एतच्चन्द्रिकाकर्तुं नादत्तव्यम् । विवक्षितफलं व कटे-छासत्वे त साधने श्रीश्रप्रवृत्तेरसम्भवेन साधनज्ञानविषयविचारो विधिमन्तरेव रागतं प्रवृत्ति-संभवत्वेवेति सिद्धांतेऽपि नानुपपत्तिः । श्रवणमनननिदिध्यासनानां दृष्टार्थत्वेन आश्रुति-राश्रुत्यधिकरणे (श.भा) वरीरसिद्धान्तिता । एव च श्रवणादिद्विषयमन्तरेव श्रीश्रप्रवृत्त्यादिसंभवेन दोषविहरे श्रवणस्यावि-षेयत्व मनननिदिध्यासनयोः पलेषकार्यकृत्यमिति विवरणसिद्धान्तः निरवकाशः । ज्ञानादपरोक्षात् सत्त्वादेव जीवन्मुक्ति-रपि नश्यते चरमवृत्तेर्यादिविद्वानिर्वर्णत्वसम्भवात् अविद्याल्लेणेन सत्कारेण जीवन्मुक्त्युपपादनं न संभवति । एव कल्प

श्रीभाष्यम्

ध्येयब्रह्मविषयज्ञानस्य हेतुवन्तरासम्भवात् । नच ध्यानमूलं ज्ञानं वाक्यान्तरजन्यं निवर्तक-
ज्ञानं 'तत्त्वमसि' (छा.६.८.७) इत्यादिवाक्यजन्यमिति युक्तम् । ध्यानमूलमिदं वाक्यान्तर-
जन्यज्ञानं 'तत्त्वमसि' (६.८.७) इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानेनैकविषयं भिन्नविषयं वा एकविष-
यत्वे तदेवेतरेतराश्रयत्वम् । भिन्नविषयत्वे ध्यानेन तदौन्मुखापादानासम्भवः ॥

किंच ध्यानस्य ध्येयध्यानाद्यनेकप्रपञ्चापेक्षत्वान्निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मैकत्वविषयवाक्यार्थ-
ज्ञानोत्पत्तौ दृष्टद्वारेण नोपयोगइति वाक्यार्थज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्तिं वदतः श्रवणमनन-
निदिध्यासनविधीनामानर्थक्यमेव । यतोवाक्यादापरोक्षज्ञानासम्भवाद्वाक्यार्थज्ञाने नाधि-
द्यानिवर्तते ततएव जीवन्मुक्तिरपि दूरोत्सारिता । काचेयं जीवन्मुक्तिः सशरीरस्यैव मोक्ष
इतिचेत् माता मे चन्ध्येतिवदसङ्गतार्थेयचः यतस्सशरीरस्य चन्धः अशरीरत्वमेव मोक्षइति
यथैव श्रुतिभिरुपपादितम् । अथ सशरीरत्वप्रतिभासे वर्तमाने यस्यायं प्रतिभासो

श्रुतप्रकाशिका

ना-न्यो-याश्रयणपरिहारमाद्यङ्ग्य सामग्रीभेदो नसम्भवतीत्याह—ध्येयेति । हे वन्तरासम्भवात् ब्रह्मणः प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वा-
दितिभावः । तत्परिहाराय वाक्यभेदमाद्यङ्ग्य तथा वक्तुमयुक्तमित्याह—नचेति । विकल्प्य दूषयति ध्यानमूलमिति ।
एकविषयत्वे तदेवेतरेतराश्रयत्वमिति । वाक्यान्तरेण ज्ञानोत्पत्तौ तस्य 'तत्त्वमसि' वाक्यजन्यज्ञानद्वुल्यविषय-वाच-
स्यापि ज्ञानस्य निदिध्यासनोपेक्षा स्यात् ध्यानस्य च वाक्यार्थज्ञानोपेक्षास्यादित्यन्यो-याश्रयणमित्यर्थः ॥

वाक्ययोर्भिन्नविषयत्वे दूषणमाह—भिन्नेति । ध्यानस्य च वाक्यार्थज्ञानविरोधित्वमेवेत्याह—किंचेति । आशादी-
त्यादिशब्देन शमादिर्गते दृष्टद्वारेणेति । अदृष्टद्वारेणोपयोगस्त्वन्तर्भावोऽभिः परैर्निरसनीयद्वन्तवासनायास्तत्त्वप्रसङ्गभयात्
परित्यक्तइति ध्याननियोगवादिनोऽभिप्रायः । वाक्यार्थज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्तिरित्यनेन जीवन्मुक्तिरित्यसिद्धयतीत्याह—
यतइति । दूरोत्सारिता वाक्यादपरोक्षज्ञानसम्भवेऽपि व्याघातादिना जीवन्मुक्तिरुत्सारिता, वाक्यादापरोक्षज्ञानासम्भवाद्गो-
त्सारितेतिभावः । काचेयमिति । किंचान्दः क्षेपे विकल्प्याभिप्रायेण प्रश्नपरो वा ! तत्स्वरूपं शङ्कते—सशरीरस्येति ।
व्याहृतिमाह—मातेति । व्याहृतिमुपपादयति यतइति । व्याहृतिपरिहारार्थं तन्मतं शङ्कते अथेति । सशरीरत्वनिवृत्ति-

गूढार्थसंग्रहः

नाया श्रुत्यादिप्रमाणविरहात् 'भूयश्चान्ते विश्रमार्थानि वृत्तिः' इति श्रुतिः सविशेषध्यानानन्तरकालिकस्याधिना परमा-
भ्याऽभिप्रायेण प्रकृतमण्डल्यान्ते मुक्तिरपेक्षेति पूर्वार्थपर्यालोचनया निर्णयते । (अयमर्थः भावप्रकाशे व्यक्तः) चरमवृत्तेर्नि-
वर्तकत्वे जीवन्मुक्तिर्नैव घटतइत्यभिप्रेत्याह—यतो वाक्यादेवेत्यादिना ॥

अशरीरत्वमेव मोक्षइति त्वयैव श्रुतिभिरुपपादितमिति । 'नहवे सशरीरस्यप्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति
श्रुतिस्तदुपपत्त्या, अस्या श्रुते 'सशरीरस्येति शरीरसाहित्यं स्फुटं प्रतीयते । 'एष संग्रवादोऽस्माच्छरीरात्मनुयाय' इति
अनन्तरश्रुतिः तत्रापि शरीराद्युत्थानानन्तरमेव मुक्तिः प्रतिपाद्यतेइति सशरीरस्य मुक्तिः तच्छ्रुतिविरुद्धेतिभावः ॥

सशरीरत्वमाविचक्य तेन शरीरात्ममुत्थानमपि शरीराभाभिमाननिवृत्तिरेव धर्माधर्मनिमित्तकत्वे शरीरसंग्रहस्थाना-
दित्येनैव अन्योन्याश्रयपरिहारः कथ्यते । :अन्धप्रपञ्चवैषा अनादित्वकल्पना' इति परभाष्योक्तार्थं मनसि निधायाह—अथ
सशरीरत्वेत्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

मिथ्येति प्रत्ययः तस्य सशरीरत्वनिवृत्तिरिति । न । मिथ्येति प्रत्ययेन नशरीरत्वं निवृत्तं-
चेत् कथं सशरीरस्य मुक्तिः अजीवतोऽपि मुक्तिस्सशरीरत्वमिथ्याप्रतिभासनिवृत्तिरेवेति
कोऽयं जीवन्मुक्तिरितिविशेषः । अथ सशरीरत्वप्रतिभासो याधितोऽपि यस्य द्विचन्द्रज्ञान-
यदनुपतते स जीवन्मुक्त इति चेत् न । ब्रह्मव्यातिरिक्तसकलविषयत्वाद्वाधकज्ञानस्य । कारण
भूताविद्याकर्मादिदोषस्सशरीरत्वप्रतिभासेन सह तेनैव याधित इति याधितानुवृत्तिर्नश-
न्यते यन्तुम् । द्विचन्द्रादौ नु तत्प्रतिभासहेतुभूतदोषस्य बाधकज्ञानभूतचन्द्रैक्यज्ञाना
नियमत्वेनायाधितत्वात् द्विचन्द्रप्रतिभासानुवृत्तिर्युक्ता ॥

श्रुतप्रकाशिनः ।

रिति निर्देशेन सशरीरवस्य उन्नमूलता जीवन्मुक्तिवादिनाऽभिप्रेता । दूषयति नेति । सशरीरस्य सत्यत्वान्मुपगमात्
तस्य प्रध्वंसरूपा स्वस्वरनिवृत्तिरभिप्रेता, * अतः प्रतिभासनिवृत्तिर्वा प्रतिभासतात्त्विकताभिमाननिवृत्तिर्वा विबाधिता
स्यादित्यभिप्रायेण प्रथम कल्पमनूयाभिप्रेताऽपि दूषयति -मिथ्येति । सशरीरव सशरीरत्वप्रतिभास, अनन्तरप्र-
प्रतिभासनिर्देशात् कथं सशरीरस्य मुक्तिरिति । सशरीरस्य मुक्तिरुक्ता स्यादित्यर्थः । तदेवोपपादयति अजीवतोपीति ।
मिथ्याप्रतिभासश्चेन भ्रान्तिज्ञान विगलितम्, जीवदशाबीज-मुक्तयोर्विशेषाभावात् नरुशरीरस्य मुक्तिरुक्ता स्यादित्यर्थः
द्वितीयशिरश्चक्रेन अग्रेति । अत्र पूर्वं सशरीरत्वप्रतिभासे वर्तमानस्यादिप्र-थाभिप्रेतायै विवृता भवति । दूष-
यति नेति । कथमित्यत्राह—ब्रह्मेति । अविद्याकर्मादीत्यादिशब्देन बाधना गृह्यते । तेनैव बाधित बाधकज्ञानेन
बाधित इत्यर्थः । द्विचन्द्रज्ञानादौहि बाधितानुवृत्तिर्दृष्टेत्याह—द्विचन्द्रादाविति । नहि रज्ज्वायाः व्यञ्जनेन शुक्तौ रज-
तन्मयो निवर्तत इति भावः । प्रथमयुगे बाधितानुवृत्तिरिनाशकरणे दोषस्य पारमार्थिकत्वेन ज्ञानबाध्यत्वाभावात् भ्रमानुवृत्ति-
रुक्ता । अत्रतु चन्द्रैक्यज्ञानाविषयत्वेन दोषस्याबाधितत्वात् द्वि(चन्द्र)त्वज्ञानानुवृत्तिरुक्ता इति । जर मायावादिनो-
ऽपि हृत्तमिथ्यात्वस्यामुपगतत्वादेव वैषम्यमुक्तम् ।

गूढार्थसंग्रहः

कोऽयं जीवन्मुक्तिरितिविशेष इति । इदमुपलक्षणं 'न कर्माविभागादिति चेन्नानादिवात् इति सूत्रवृत्ताऽनादि-
त्वामुपगमेनैव परिहार उक्तः । 'तत्र ये ह रमणीयचरणा अम्बाशोहयत्त रमणीयायोगिन पथेरन्' (डा. ५. १०. ७) 'माणा
विपस्वस्ररति स्वकर्मभिः' 'नैव स्त्री—यय-उरीरमादत्ते तेन तेन समुज्यते' (श्वे. ५. अ) इति श्रुतौ सशरीरव कर्म-
मूलकमिति स्फुटम् । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परागरे' इति श्रुतिरप्यत्रानुवृत्ता । एव च सशरीर वाशरीरवे
कर्मतद्भावनिवर्तने, शरीरासमुत्थानमपि प्रारंभकर्मणोऽपि क्षयानन्तरकालिकम् इति जीवन्मुक्ति- श्रुतिविरुद्धेति ॥

द्विचन्द्रज्ञानादौ नु इति । चन्द्रैक्यज्ञानेन द्विचन्द्रज्ञानहेतुतिमिरादिकं नैव नश्यति अतः चरमवृत्ते प्रथम-
नस्य एकविषयत्वेनैकेन न नाशः अपितु चरमवृत्त्यैवेति अविद्यालेशसंस्कारविशेषे सशरीरत्वप्रतिभासः उपपादयितुं न
शक्यते उभयोर्ज्ञानयोरैकविषयत्वात् । प्रारंभकर्मणोऽपि ब्रह्म-यवन अयस्य निवर्तनीय वात्स्य प्रतिप्र-षक वक्ष्यन्मायं न
समवति । एतेन दोषे यात्र प्रतिप्र-षकस्य ज्ञानानिवर्त्यैव दृष्टान्तादार्ष्टान्तिकयोगसमि-त्यैवांसिद्धश्रुतिरनुपादेया । द्विचन्द्रज्ञा-
नहेतुभूतदोषस्य कदाऽपि एकचन्द्र इति शब्देन निवृत्त्यभावात् प्रारंभकर्मणोऽपि ब्रह्म-यत्वेन अविद्याज्ञानज्ञानस्याभ्यस्तानि

गृहार्थसङ्ग्रहः

वृत्तिप्रति कारणत्वेन भवता प्रतिग्रन्धकत्वकल्पनस्यैवासम्भवात् । 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिबृत्तिः' इति श्रुतौ 'तस्य तावदेव निरम्' इति श्रुत्युक्त्याख्यातं अन्तपदं भोगान्तपरं चशब्दोऽवधारणार्थकः । अन्ते तत्त्वभावादेव विश्वमायानिबृत्तिर्नामन्यापेक्षा अन्ते निबृत्तिर्भवेत्येव, ननु मायावस्थितिः । अतएव 'इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पठितु' इति सूत्रे ज्ञानार्थान्तरार्थकमासम्भवात् ज्ञानिनो देहपातमुक्तिः तु शब्देनावधारिता । तस्मात्सौत्रेण तु शब्देन समानार्थकः शब्दः आह शब्दः पादशब्देः समानार्थकः अन्तशब्दः इति जीवन्मुक्त्युपपत्तौ लघुचन्द्रिकात्किरभ्यनादरणीया । 'तदधिगम उत्तरपूर्वापयोरन्तरेण विनाशो तद्व्यपदेशात्' 'इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पठितु' इत्यादौ कर्मणामेवोपस्थित्या 'भोगेन निवृत्तेरुपपत्त्याऽप्यस्य स्य स्ये इत्यत्र सपत्तिप्रतिबन्धकत्वेन कर्मतद्धारुणयोरैव 'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुतौ विश्वनिर्णयेन परस्मताविशेषस्य पक्षशब्द एव नास्तीत्युभयैरेकाग्र्येन अन्तइत्यस्य भोगान्त इत्यर्थो न संभवति, 'विश्वमायानिबृत्तिः' इत्यत्र विश्वशब्देः प्राक्सर्वमायानामनिबृत्तिः अपितु अन्तएवेति स्वरसतोऽर्थः प्रतीयते । अत्र कर्मतद्भोगवाचिपदाभावेन अन्तइत्यस्य भोगान्त इत्यर्थकल्पनासम्भवेन मायाया अन्तएवावसान एव मायानिबृत्तिः, ननु ततः पूर्वं चरमशरीरविभोगकाले इत्येव श्रुत्यर्थः । छान्दोग्ये—'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुत्युक्तसम्पत्तेः 'अस्माच्छरीरास्तमुत्थाय' इत्यत्र दहरप्रजापतिविद्याद्वयेऽपि वैश्वश्रुतम्, 'समुत्थाय' इत्यस्य तात्पर्यमेव 'अस्य सोम्य पुत्रस्य' इति सद्दिशाश्रुत्या उत्क्रान्त्युत्तरकालिकत्वप्रतीत्या दहरविद्याया गौरेरपि प्रतिपादनेन उत्क्रान्तिगत्यनन्तरकालिकत्वं सपत्तेः निश्चीयते । एवञ्च 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यत्र अथवाद्यानन्तर्ये वासतानिबृत्त्यानन्तर्यं पर्यवसितम् । अथमर्थः चतुर्थाप्यापवादक्रमेणैव व्याख्येन निर्धारितः । अतः परस्मताऽविद्यानिबृत्तिः जीवन्मुक्तिविदेहकैवल्यरूपमुक्तिद्वयमङ्गीकृत्य उत्क्रान्त्यादिक विहाय अत्रैव सुसुपवात्तिश्च श्रुतिस्त्वैकद्वैतिबोधम् ॥

सद्दिशा उपासनरूपेणेति 'युक्तं तद्गुणकोपासनात्' इति वाक्यकारणोद्घातइति प्रथमाधिकरणे (७८४.पु) एव निरूपितम् । यद्यपि 'साक्षित' इत्यादि तत्रत्यद्रमिडभाष्यं वेदार्थसंग्रहे सम्यगस्याख्यातम् । 'अन्तर्गुणा भगवती परदेव तेति प्रत्यगुणेति भगवानपि भाष्यकारः । आहस्य यत्तदिह निर्गुणवस्तुवादे सङ्गच्छते ननु पुनस्तगुणाऽमथादे ॥' (स. शा. ३. २. २१) इत्यत्र 'गुणशब्दः स्वरूपपरः अथा देवता पराश्रयाः परदेवतातु प्रत्यगात्मरूपा अपरोक्षचिदेकरेत्यर्थः' इति मधुसूदनविवरणम् 'यद्यपि साक्षितः न निर्गुमदेव गुणगण मनसाऽनुभावेत् तथाऽप्यन्तर्गुणामेव देवता भजते' इति द्रमिडभाष्ये न विवक्षितम् । अथमर्थः 'साक्षितः सद्दिशानिष्ठः न निर्गुमदेवत्तं युक्त्येव मनसाऽनुभावेत् । अतएव तत्त्वमात्मत्वादि कल्याणगुणगण देवताद्रिमर्कः यद्यपि दहरविद्यानिष्ठस्य साक्षितो न स्मरेत् तथाऽप्यन्तर्गुणामेव देवता भजते, देवता स्वरूपानुबन्धित्वात् सकलकल्याणगुणगणस्य केनचित्परदेवतासाधारणेन निरिच्छजगत्कारणत्वादिना गुणेनोपास्यमाना अपि देवता वस्तुवस्वरूपानुबन्धिसर्वकल्याणगुणगणविशिष्टैवोपास्यते अतः सगुणमेव ब्रह्म तत्रापि प्राप्यमिति सिद्धया सद्दिशा दहरविद्योर्विकल्पः' इति (वे.स) विवरणेनैव भगवता प्रकाशितः । अथमाशयः—'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्येष्टव्यम्' 'आत्मन्कामास्तमाहिताः' 'यद्वाहानमनुविद्य ब्रजन्त्येतां सत्यान्कामान्' इति दहरविद्यायां धर्मिणः पृथग्गुणानां निर्देशो वर्तते । सद्दिश्यायात् धर्मिवाचकपदादेव प्रवृत्तिनिमित्तभूता गुणाः विशेषणतयोपस्थाप्यन्ते । अथमर्थः 'अन्तर्गुणामेव देवता भजते' इत्यत्र देवतशब्द विहाय देवताछन्दप्रयोगेणैव द्रमिटाध्यायैणैव सूचितः । 'स्य देवता' इति छान्दोग्यस्य देवताशब्दतात्पर्येण शब्दः तत्रच 'सा' इत्यनेन 'उत्तमादेशमप्राप्य' इत्यत्र आदेशशब्दार्थः परामुच्यते । 'इयम्' इत्यनेन 'सदेव सोम्यदमप्रभागीत्' इत्यनन्तर 'तदैक्षत बहुस्या प्रजापय' इति प्रतिपादिभूतम्

श्रीभाष्यम्

किंच 'तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षये अथ सम्पन्म्ये' (छा.५.२४.३) इति सद्विद्या-
निष्ठस्य शरीरपातमाश्रमपेश्वने मोक्षइति वदन्तीत्यं श्रुतिः जीवन्मुक्तिं वारयति । सैषा जीव-
न्मुक्तिरापस्तम्बेनापि निरस्ता 'वेदानिमं लोकममुंच परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्' (आ.ध.
सू.२.९.५८.२१.म.म.१३) बुद्धे क्षेमप्रापणम्' (१४)

श्रुतप्रकाशिका

जीव-मुक्तेः श्रुतिविरोधमाह—किंचेति । श्रुतिविरोधमाह—सैपेति । वेदशब्देन त्रिकर्गसाधनकर्माभ्युपगन्ते । तत्फलमु-
प्यते इमंलोकममुंचेति । बुद्धे वाक्यार्थज्ञाने जातेऽर्थात् क्षेमप्रापणं मोक्ष. तच्छास्त्रविधिप्रतिषिद्धम् शास्त्रेति बहुवच-
नस्याप्रामाण्यं वाक्यार्थज्ञानोत्तरमाद्युपासनविधिपरिः 'एवं वर्तयन्त्यावदायुषम्' आप्रयाणादनुवृत्तिपरिमोक्षस्य शरीरपात-
माश्रमपेश्वन्यग्रे 'तयोर्धर्मायन्नमृत्यमेति' इति नार्हावशेषानिष्क्रमणपरंरविशदितमार्गेण देशविशेषप्राप्तिपरिश्चानेकै-

गूढार्थसंग्रहः

हुमननेतिवृत्तिनिषिद्ध परामृश्यते । एतेन नामरूप-वाकरण स्वपर्यन्तमेव विवक्षितमिति निश्चायते, एष 'तत्त्वमसि'
इत्यत्र नपुंसकतच्छब्दनिर्देशेन 'तदैक्षत बहुस्या प्रजापेय' इत्यात्मनो बहुमवनमीक्षितु तच्छब्देन परामृश्यते इति बहु-
मनं नामरूपस्याकरणश्रुत्या यद्विज्ञादीकृतं तदनुसार्यभेदएव 'तत्त्वमसि' इत्यथ विवक्षितइत्यपि निर्णीयते । पूर्वं तच्छब्दः
पण्डितमविधिद प्रतिपादित तत्तद्धर्मगुणवतएव तच्छब्देन परामर्शेन 'सेय देवतैक्षत' इत्यत्र गुणवती देवता या सैव
तच्छब्दार्थ इति सद्विद्या सगुणविद्या । 'अथ सपरस्य' इत्यत्र कर्माविवक्षितमित्यर्थद्वय सगुणोपासनस्यैव 'अन्तर्गुणा-
मेव देवता भजते' इत्यत्र विवक्षितमिति निर्मलसाराणां विदुषा स्फुटम् ॥

'न सव्यग्रहारमात्रत्वात्' इति वाक्यकारवाक्यम् 'वाचाऽऽरम्भण विकारो नामधेयम्' इत्यत्र वाचाऽऽरम्भणपद-
नमिष्यार्थकम् अपितु 'प्रवृत्त्यानर्थक्यतु सव्यावशेषात्' इति एतत्पूर्वपक्षवाक्योक्त दूषणपरिहारपरम् वाचाऽऽरम्भणशब्देन
अत्राहितव्यवहारार्थनामरूपता एवैव प्रवृत्तम् । तेन 'परिणामस्तु स्याद्वाद्यादिबन्त्' इति भास्करोदाहृतवाक्यप्रतिपाताह-
स्यापिनः । अतः 'आत्रेयवाक्यमपि सव्यग्रहारमात्रम्' 'अद्वैतमेव परिरक्षति वाक्यकार.' इति सक्षेपशारीरकतदनु-
सारिकल्पनरूप प्रेम्निर्वाच्य वाक्ये न कथंचिदप्यवकाशः । अयमर्थः 'वाचाऽऽरम्भण'मित्यत्र 'वाचा-वाक्यपूर्वक-पव्यहारेण'
(२.१५) इत्यादिस्मृतौ अभिप्रेत । अत्रार्थद्वयमपि प्राक् (६१८.५) निरूपितम् । 'आप्रयाणात्तत्रादिहि दृष्टम्' इति सूत्र-
'आवृत्ति' इति सूत्रात्तत्राद्यासामान्यपरम् । 'आवृत्तिरि' तिसूत्रे न बह्वच. अग्रास्तेनावृत्तज्ञानमेव विवक्षितमिति इङ्कर-
माशेषतया 'आप्रयाणात्' इत्यत्रापि सद्विद्या विवक्षा नैव प्रत्याख्यानमर्हति । 'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुतौ चर-
मशरीरवियोगात्पूर्वं 'तरमसि' इत्याश्रयज्ञानस्य विवक्षितत्वे अ-अविद्यानामपि जनात्रज्ञानरूपता नैव सिद्धयति ।
'अहन्दीक्षामि' इति वाक्यस्थलेऽपि 'आ-मानमेव तन्मुपासीत' 'आभिलेखोपासीत' । इत्युपासनमभ्यस्यत इति माक्ष-
साधनज्ञानसामान्य क्वाप्यनावृत्तज्ञान न भवति, किंतु आवृत्तज्ञानमुपासना मकमेवेत्येत सर्वमभिप्रेत्याह—किंच तस्य ताव-
देव चिरमित्यादिना ॥ अथशब्दस्य परमते निरर्थकत्वं भगवत्प्रिग्रहनिवृत्त्यनन्तत्वेव रूपचिन्त्येत्यादिक भा-प्रकाशेऽपि
निरूपितम् । वेदानिममित्यादि । 'सत्यं नृते सुखदुःखे' इति सूत्राप्रमाणः । अत्र स-न्यासी नाविवक्षितइति प्रागेव (१११
५) निरूपितम् । बुद्धे क्षेमप्रापणमित्यादि । अत्र हरदत्तव्याख्या—'बुद्ध क्षेमप्रापणमित्येतच्च प्रत्यक्षविरुद्धमित्याह—बुद्धचेत्
क्षेमप्रापणमिहेव ननु प्रमुच्यते । आ मत्राश्रमात्रेण चेत्येवमप्राप्यत इहैव शरीरदुःख नाप्यभेदत शरीरं, नचेतदस्ति नहि ज्ञानिना

श्रीभाष्यम्

तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् ' (१५) 'बुद्धेचेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत' (१६). ' एतेन परंव्याख्यातम् ' (१७) इति । अनेन ज्ञानप्राप्त्यान्मोक्षश्च निरस्तः अतस्सकलभेदनिवृत्तिरूपामुक्तिर्जीवतो न संभवति । तस्मादध्याननियोगेन ब्रह्मापरोक्षज्ञानफलेनैव बन्धनिवृत्तिः । नच नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वप्रसक्तिः प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रस्यैव साध्यत्वात् ॥

किंच न नियोगेन साक्षाद्बन्धनिवृत्तिः क्रियते । किंतु निष्पन्नज्ञानेनैकस्वप्नब्रह्मापरोक्षज्ञानेन । नियोगस्तु तदाऽपरोक्षज्ञानं जनयति । कथं नियोगस्य ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमिति चेत्—कथंवा भयतोऽनभिसंहितफालानां कर्मणां वेदनोत्पत्तिहेतुत्वम् ? मनोर्नैर्मध्यद्वारेणेति चेत् ममापि तथैव । मम तु निर्मले मनसि शास्त्रेण ज्ञानमुत्पाद्यते, तव तु नियोगेन मनसि निर्मले ज्ञानसामग्री षक्तव्येति चेत् ध्याननियोगनिर्मलं मनस्य साधनमिति प्रमः । केन

श्रुतप्रकाशिका

शशास्त्रैर्विरोध इति । विप्रतिपिद्धमिति । विशेषेण प्रतिपिद्धं न तुल्यश्लैःप्रतिपिद्धम् अपितु प्रश्लैःपराहतम् । प्राबल्यं न भूयसा स्याद्वलीयस्त्वमिति न्यायादिति भावः । प्रत्यक्षविरोधमपि स्मृतिरेवाह—बुद्धेचेदिति । एतेन परं व्याख्यातम् एतेन शास्त्रप्रत्यक्षविरोधेन * औद्बुद्धेतिममतानुसारेणोक्तमन्यदपि व्याख्यातं सर्वमप्यपास्तमित्यर्थः ॥

यद्वा यथेदानीं दुःखोपलब्धिः तथा प्रेत्यापीत्यर्थः । यद्वा यथा दुःखनिवृत्तिर्नोपलभ्यते तथा मुक्तनिवृत्तिरपि नैत्यर्थः । जीवन्मुक्तिनिरासार्थमुदाहृतेन वचनेन वाक्यार्थज्ञानमात्रान्मोक्षधर्मातिरिक्त इत्याह—अनेनेति । जीवन्मुक्तिनिरासमुपसंहरति अत इति । जीवन्मुक्तिनिरासेन स्वमतस्यैयं सिद्धिमाह—तस्मादिति । वाक्यार्थज्ञानमात्रान्मोक्षवादिन श्रोत्रपरिहारे ममापि तुल्य इत्याह—नच नियोगेति । नियोगनिवर्त्यत्वे प्रपञ्चसत्यं स्यादित्याशङ्क्याह—किंचेति । ध्याननियोगपञ्चानुपपात्तिपरिहारस्य विवक्षित-वार्त्तिकं शब्दप्रयोगः । नियोगस्य निवर्तकत्वं ज्ञानद्वारकामिति न निवर्तकत्वं नमित्यर्थः ; नियोगस्य ज्ञानोत्पत्तिं किंचित्कारणवृत्तयः पृच्छति ध्यानेति । नगल ज्ञानेदृष्टः किंचित्कारणे नियोगेन कम्पयति अतस्तत्त्वव्यतिरिक्त इति भावः ॥

प्रतिबन्धा परिहरति कथंवेति । वेदनोत्पत्तिहेतुत्वमिति । इच्छाद्वारा वेदनोत्पत्तिहेतुत्वमभिप्रेतम् ' विधिदिपन्ति ' इति द्वादशहिरण्ये । परिहार शङ्कते—मन इति । तस्मात्प्रमाह—ममापीति । पुनराशङ्कते—ममात्यति । मनोर्हं साधारणकारण तस्मिन् सत्यस्य साधारणकारणमेषलितं तन्ममास्ति त्वया तु वक्तव्यमिति चेदित्यर्थः । ऐश्वर्यकारणमित्येव न सप्रत्यक्ष इव, प्रकृष्टादृष्टमहवृत्तमनोमात्रकारणकं ' तत्सर्वं धर्मवैर्येण यथावत्सम्प्रपद्यसि ' इत्यादिनिष्ठे योगिप्रत्यक्ष इव च मनस्यासाधारणकारणमिति परिहरतं ध्यानेति । मनोमात्रस्य साधारणकारणत्वेऽपि निर्मलतस्य मनोर्विशेषस्यासाधारणकारणत्वं युक्तमिति भावः । तज्जनप्रभं शङ्कते केनेति । शपकस्वारस्यलक्षणं स्वपक्षे वैराग्य दर्शयितुं पृच्छति

गूढार्थसंग्रहः

मूर्धाभिषिक्तमन्योऽपि शुचादुत्तमं तावत् क्षणमात्रं सोढुं प्रभवति इति । एतेन परं व्याख्यातम् । परलोकाभयमपि दुःखभेदेनैव व्याख्यातम् । न सैरचारिणां नियमन इति । तस्मात्स्वकर्माभः परिपक्वतायः धनजननगतिदिभ्यासनेः साक्षाद्भूता मन्त्रः प्रतिपिद्धेषु कृतसमन्वयनिश्चयशान्तिप्रयोगनिरतः मुच्यते इति । इति ॥

श्रीभाष्यम्

अवगम्यतइतिचेत् भवतोवा कर्मभिर्मनो निर्मलंभवति निर्मले मनसि थवणमनननिदि-
ध्यासनैस्सज्जलेतरनिपयनिमुत्तस्यैव शारत्रं निवर्तकज्ञानमुत्पादयतीति केनावगम्यते । ' नि-
पिदिपन्ति यद्येन दानेन तपसाऽनाशनेन ' (बृ.६.४.२०) ' श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-
तव्यः ' (६.५.६) ' ब्रह्म वेदब्रह्मैव भवति ' (तै.आनन्द) इत्यादिभिदशास्त्रैरितिचेत् ममापि
' श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य ' (बृ.६.५.६) ' ब्रह्मविद्याप्रोतिपरम् ' (तै आन.१ अनु)
' न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा ' (मु ३.१.८) ' मनसातु विशुद्धेन '

श्रुतप्रकाशिका

भवतोवेति निदिध्यासनम त्रिपयविमुक्षीकृतमनस्कस्य शास्त्रेण निवर्तकज्ञ मोत्यत्तौ प्रमाणतया पराभिन्ना न श्रु वाक्यानि
गृह्णे निपिदिपन्तीति । ' ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' इति वेदनशब्देन वाक्यार्थज्ञान विधाक्षतमिति पराम्प्रायः ।
मनसो ज्ञानसाधनत्वे प्रमाण दर्शयति ममापीति । ' नचक्षुषा ' इत्यादवाक्य मनसएव साधनत्वं स्वरसम् ' ब्रह्म
वेद ' इत्यत्र वेदशब्दस्य वाक्यार्थज्ञानपरत्वंतु न स्वरसत्प्रतीयते । नच श्रुत्यन्तरैकार्थ्येन तत्पर बाधगम वाक्यार्थज्ञा-
नस्योपाय उक्तोक्तिमन्त्रुत्यन्तरामावादित्यभिप्रेतम् । * मिथ्यापनिवधनास्सर्वे चोत्पत्तिहारारसमानाः परोक्षज्ञानस्या
परपरोक्षमनिवर्तकत्वं शास्त्रप्रत्ययविरोधौ श्रुतिस्वारज्यहानिश्च भवतापेक्षधिक दूषणमिति वैपश्यज्ञापनाय कथादिना
परिगन्दीमुत्तेन तत्तत्तुङ्कापरिहार कृतः । इतिशब्दो नानन्तरवाक्यशेष अपितु प्रकरणशेषः ।

गूढार्थसङ्ग्रह

(निवरणे- ' ननु तत्तदुत पश्यति निष्कल ध्यायमान ' इति ध्यानमपरोक्षफल श्रूयते । सत्यम् । एकत्र चित्तस्य
समरधानता तदैकाग्र्यनिमित्त भवति । तदैकाग्र्यचेतसा सहकारिणा शब्दएवौपानिपदमिति ताद्वितप्रत्ययसामर्थ्यादपरोक्ष
ज्ञानमुत्पादयति ' ध्यायमाना ज्ञानप्रसादेन पश्यति ' इति वाक्यस्यान्वयात् चित्तैकाग्र्यस्य स्पृमवस्तुदर्शनानिमित्त बात् दृष्टे
नैवोपकारासिद्धौ अदृष्टकल्पनायोगात् ' इ युक्तदिशा शब्दापरोक्षसिद्धिरिति शङ्कायामाह-नचक्षुषा गृह्यते नापिवाचेति।
' नचक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नाप्येदैरैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वं, तत्तदुत पश्यति निष्कल ध्याय
मान ' (मु.३.१.८) इति श्रुत्यानुप्रा । ' औपनिषदम् ' इत्यत्र ताद्वितप्रत्यय नापरोक्षविषय बोधयति । अणुप्रत्ययस्य
तादृशार्थेऽनुशासननिर्वाहात् किंतु ज्ञाननिपयत्वरूपसमन्वयुत्तम्, सामत्यामपीत्येवाम्युपगतम् । ' नापि वाचा ' इत्यत्र
ज्ञानसामान्ये बाध करणत्वं निगम्यतइति प्रतीयते । अयमर्थं श्रुतिरिद्ध, ' नचक्षुषा ' इति चक्षुरिद्रव्यस्य पूर्वप्र
स्तुतत्वं । तस्य प्रत्यक्षकरणतत्रैवोपस्थितिरिति ' गृह्यते ' इतिसामा यशब्दस्यापि प्रत्यक्षमेवार्थ, ' तत्तदुत पश्यती ' युत्तर अय
णाच्च । एवञ्च ' नापि वाचा ' इत्यत्र शब्दस्यापरोक्षज्ञानकरणत्वं निपिच्यत । एतेन ' औपनिषदम् ' इति ताद्वितप्रत्ययेन
ब्रह्मण शाब्दापरोक्षविषयवसिद्धिरिति भ्रमो न्युत्त । ' ध्यायमान तपस्यति ' इत्यत्र दर्शनं ध्यानहेतुकमेवेति प्रती-
यते । अत्र दर्शनं समाधिरूपमेव ध्यातानन्तरसमाधे प्रमाणतस्सिद्ध बात् । समाधिश्च शङ्कराचार्यैरप्यनुपगत इत्यादिक
प्रथमाधिकरण(६६.५) एव निरूपितम् । ' विशुद्धसत्त्वं ' इत्यनेनात्र मनसि सत्त्वशुद्धिरेव विवक्षिता । ' आहारशुद्धौ
सत्त्वशुद्धि सत्त्वशुद्धौ प्रुप्तमस्ति ' इति छान्दोग्येऽपि मनसश्शुद्धिरेवामिप्रेता । स्मृतौ करणभूतस्यैव मनस ध्यानस-
हकारणापरोक्षज्ञानजनक त्व इदमत्र योगिप्रत्यय, यागिप्रत्यय च सर्वदार्शनिकसम्मतम् । ' मनसातु विशुद्धेन ' इत्यत्रापि
अपरपरोक्षज्ञाने मनस करण रमेव विवक्षितमित्याशयनापादत्ते-मनसातु विशुद्धेनेति ॥

श्रीभाष्यम्

'हृदा मनीषा मनसाऽभिस्तुतः' (श्वे.४.१.७) इत्यादिभिर्दशास्त्रेभ्यः न नियोगेन मनोनिर्मलं भवति, निर्मलं च मनोब्रह्मापरोक्षज्ञानं जनयतीत्यवगम्यत इति निरवष्टम् । 'नेदं यदिदमुपासते' (केन.१.४) इत्युपास्यत्वं प्रतिषिद्धमिति चेत् नैवम् । नात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं प्रति विध्यते, अपितु ब्रह्मणो जगद्वैरूप्यं प्रतिपाद्यते । यदिदं जगदुपासते प्राणिनः, नेदं ब्रह्म तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि, यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यत इति वाक्यार्थः ।

श्रुतप्रकाशिका

उपास्य यप्रतिषेधं शङ्कते नेदमिति परिहरति । नैवमिति । तस्य वाक्यस्यैव निर्वाहो न युक्त इत्यर्थः । उपास्य-त्वनियेध प्रतीयत इत्यत्र ह—नाशेति । कस्तर्ह्यर्थ इत्यत्र ह—अपित्विति । कथं वैरूप्यप्रतिपादनमित्यत्र ह—यदिदमिति 'यदिदमुपासते' इत्यत्रेदमत्र नियेधस्य तात्पर्यमिति भावः 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादिना विहितप्रतीक्षावासनोपास्यानिहि परिच्छिन्नानि । नेदं ब्रह्म, किंन्यपरिच्छिन्नं तदेव परब्रह्मेत्यर्थः, अनेन 'अन्यदेव तद्विदितात्' इत्यादिक-

गूढार्थसंग्रह

ब्रह्मभिरूपनिषदि शुद्धमनस एव मुक्तिहेतुज्ञानसाधनमवसृजम्—यथा 'मनाह द्विविध प्रोक्त शुद्धवाशुद्धमिव च । अशुद्ध कामसङ्कल्प शुद्धकामविशुद्धितम् ॥ मन एव मनुष्याणां कारण बन्धमोक्षयोः । इ-चाप विदवारत्त मुक्तये निर्वि-पय मृगम् ॥ अतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते । तस्माद्विषय नित्य मनःकार्यं मुमुक्षुणा ॥ निरस्तविषया-सङ्ग भवितुं मनोहृदि । यदा बाल्यममनीभावः तदा तत्परम पदम् ॥ तावदेव निरोद्धव्यं यादृच्छुद्धिमत क्षयम् । एत-ज्ज्ञानं च एवान् च अनोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ स्वरेण सन्धयेयोगम्' इत्यादिना । अत्र 'निरस्तविषयासङ्गम्' इत्युक्त्या निर्विषय-वास्तविषयस्य-वमेव । एतदुपगृहणरत्नानि भावप्रकाशे (३.स.२१२.५) उदाहृतानि । मनस-कर णकमपरोक्षज्ञानं 'हृदामनीषा' इत्यादिश्रुते विवाक्षितमित्याशयेनाह—हृदामनीषेत्यादि 'नरन्दरो तिष्ठति रूपस्य नवधुता पश्यति कथनेनम्' इति पूर्वाश्रयम् । पूर्वाश्रयं दर्शनस्योक्त्या 'हृदामनीषा मनसाऽभिवलतो यपतद्विदुःमृतास्ते' इत्यत्र येदन् मानसावरोक्षज्ञानमेव विवक्षितम् 'मनसा' इत्यत्र मनश्शुद्धमेव विवाक्षितम् । एतदुत्तरं 'नैव वाचा नमनसा प्रागुच्छरयो नवधुता' इति श्रुते अशुद्धमेव मनःरिखस्तिरम् । रिखस्तिरमेत्ये 'नैव यस्मिन्' रिखस्तिरम् । इत्यहरे । सृ मुद्रास्ते । नविकेतोऽयं लक्ष्म्या विद्यामेता योगविधिष्व कृत्वा ब्रह्मप्राप्ते विज्ञाऽभूदमुक्तः इत्यत्र योगविषयनुसारिण्य मोक्षस्य स्पुष्ट मुक्त्या मानसावरोक्ष ज्ञानानन्तरकात्मिक योगमृशादिनिर्णीतं मुक्तिहेतुरिति औपनि-दं दत्तस्य प्रत्यपादनादिति भावः ॥

नात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं प्रतिविध्यते इत्यादि अत्र कथमन्यद — 'यन् ब्रह्मणा सा वागभ्युद्यते प्रव श्यते' इत्य-विषय-वमुपन्यस्याह—'उदेया मभूत प्रमत्त-व्यादिकस्यन-एव हेतुः, कारणम्' । ब्रह्म इहमममिति यद्वेदं । हेदिव्य यदु-पाधेविवादिष्ट देशादिइदमि-मुपासते अनाः इदं यन्मनसं विद्ध इति' इति । (१.१.४) एतदुत्तरात्पुन मनस्यारि ममतः 'स्वयमिति' इत्यत्र संसर्गावयवकरोधः मरदनमिति । वस्तुनो वृष्टवृत्ताहृच्छा, व्यावर्तगतो उपासनायाः प्यानरुपायाः श्रुताविवादाः प्रमाभूत्वा येन प्रमा य तदनन्तर मानसावरोक्षज्ञान नियोगमन्तरैव विधि, ध्यान-हेतुं यद्विवादि इत्ये मरदनवापारयोपारिणयः । एवाननियोगवादिमते विधि, नियोग-हेतुं विदध । अत्र 'नतत्र यदुपगृह्यते नवागम-उपनि-नोमनः' (केन.१.५.३) इति यदुपगृह्यतमी ब्रह्मविषयकज्ञानसाधनरत्न निर्विषय । अनेन 'यदावाचानभ्युदितं' (५)

श्रीभाष्यम्

अन्यथा ‘तदेव ब्रह्मत्वं विद्धी’ति विरुध्यते, ध्यानविधिर्वैयर्थ्यं च स्यात् । अतो ब्रह्मसाक्षार फलेन ध्याननियोगेनैवापरमार्थभूतस्य ह्यस्तस्य द्रष्टृदयादिप्रपञ्चरूपरन्धस्य निवृत्तिः ॥

श्रुतप्रकाशिका

अपि जगद्गैरूपपरमिनि व्याख्यातंभवति । यद्वाचान्मन्युदितं द्रष्टृशब्दस्य अभिर्लक्ष्य अयमेति स्वयं यदिगोचरतः ध्यानविधिर्वैयर्थ्यमिति वाक्यान्तरांशोऽप्युक्तः । स्वयंभूतस्यैव अतश्च ॥

गूढार्थसंग्रहः

‘यस्मिन्ना नमनुने’ (६) ‘यस्मिन्ना नमनुने’ (७) इति मन्त्रत्रयेऽपि ‘नेदं यदिदमुपासते’ इति श्रूयते । ‘यद्वाचान्मन्युदितम्’ इत्यत्र ‘यद्’ अयमेव तदिदं देवात्’ इति श्रूयते अत्र विदितत्वाविदितभेदः स्पष्टः । ज्ञानविषयज्ञानाविषय-वयोर्निषेधे ब्रह्मण्येवाभावप्रसङ्गः । अतः तद्वारणाय ‘यद्वाचान्मन्युदितम्’ इत्यत्र अभी-मुपसर्गः, अभी-मुपसर्गेण स्वरूपतः गुणतः विभूतित्वं काश्चनैव बोधयितुं नशक्यं नत्र विवाधितमिति स्फुटम् । अयमर्थः ‘यदिदमन्यसे मुवेदेति’ ‘नाहं मन्येमुवेद’ इति अनन्तरत्वात् नमनुने मुखादेन दृढीकृतः । ‘यदिदमन्यसे मुवेदेति दध्रवेवाऽपि नूनम्’ एवं च ब्रह्मणो रूपम्’ इत्यत्र दध्रुवश्च प्रयोगेण दध्रुवेदनस्य पूर्वं प्रस्तुततया तदुरक्तश्रुती ‘मुवेद’ इत्यत्र पूर्णवेदनमेव विधितमिति स्फुटम् । एतेन ‘तदेव ब्रह्मन् विद्धि नेदं यदिदमुपासते’ इत्यत्र दध्रुवरूपजगदेव ‘इदम्’ इत्यत्र विवक्षितम् । अत्र जगद्गैरूपमैव विवक्षितम् भूमिवाद्याया भूमिशब्दप्रतिष्ठिततया अल्पशब्दप्रयोगेणापि इत्येवार्थः । तेन नामादिप्राणात्प्रतीकापासनेषु यद्वैयर्थ्येदेनानालोपासनं मुक्तिरूपकं तद्विषयनामादिबैयर्थ्यमप्यत्र विवक्षितमिति भावः ॥

अन्यथा तदेव ब्रह्मत्वं विद्धीति विरुध्यते इति । विद्धि इत्यत्र विधिप्रत्ययः ‘नेदं यदिदमुपासते’ इति वाक्यसङ्घटितत्वेन वेदनमुपासनरूपमेवेति विधिस्तत्प्रभवति । अतएव ‘भूतेषु भूतेषु विचि(चिं)त्यर्थाः प्रेक्षास्त्रास्त्राहोकादमृता मरुतिः’ इत्यत्र लोकान्तरानुभाव्यमुक्तिफलं वक्ष्यमाणं सङ्कट्यते । ‘आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्’ इत्यत्र विद्या उपासनरूपैव विवक्षिता । ‘तदेव ब्रह्मन् विद्धि’ इत्यत्र ब्रह्मणः उपास्यत्वनिषेधएव विवक्षित इति साधयद्भिः सुरेश्वराचार्यैः ‘निदिध्यासनशब्देन सम्यग्ज्ञानं विवक्षितम् । उक्तानुसन्ने तस्य विशन्नेनेति निर्णयात्’ इत्युक्त्या ‘तदेव ब्रह्म’ इत्यत्रापि वेदनमैव विवक्षितं ननु ध्यानं, अविद्यानिवृत्त्यै तदपेक्षाया अभवादित्याद्यङ्काह— ध्यानविधिर्वैयर्थ्यं च स्यादिति । ‘निदिध्यासितव्य’ इत्यनन्तरं ‘मैत्रेय्यामनोवा अर्ददर्शनेन मत्या विशानेन’ इति श्रुती विशानशब्देन निदिध्यासनानुवादात् ध्यानमिदं ज्ञानमेव विवक्षितमिति वार्तिकोक्तार्थः न श्रुतीविवक्षितः । ‘आ मा वा अरे द्रष्टृदयश्चो तभ्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’ इत्यत्र ध्यातव्यशब्दविहाय ‘निदिध्यासितव्य’ शब्दप्रयोगः ‘च्येक्षित्वायाम्’ इति ध्यातव्यविशेषबोधनार्थः । ‘घातरेकाचो हल्लदेः क्रियासममिहारे यद्’ (पा.सू. ३. १. २२) इति सूत्रविहितयदन्तात्तव्य-प्रत्यये निदिध्यासितव्य इति रूपम् ॥

अत्र महामाध्यम्—‘सममिहार इति कांऽयशब्दः ? सममिपूर्वाद्धरतेः भावसाधनो घञ् सममिहरणं सममिहारः इति । तत्राया पुण्यामिहारः मालामिहारः उल्लामिहारः पलायिमिहारः इति । विषमउप-यासः । ब्रह्मणे हीमारह्यनरस्तत्र युक्तास्तममिहारः, इह पुनरेकाक्रिया यत्प्रेक्षा सामान्यक्रिया अवयवक्रियास्तु ब्रह्मणः । आधिभ्रयणोदकासेचनं तण्डु-लायपनेषोऽपकर्षणक्रियाः ताः कश्चित्कर्म्येन करोति कश्चिदकार्त्त्येन यः कार्त्त्येन करोति स उच्यते ‘पापस्यत’ इति

श्रीभाष्यम्

यदपि कैश्चिदुक्तम् भेदाभेदयोर्विरोधो न विरुध्यत इति । तदयुक्तम् । नहि शीतोष्ण-
तमः प्रकाशादिवज्भेदाभेदावेकसिन्ध्वस्तुनि सङ्गच्छेते । अथोच्येत—सर्वेहि वस्तुजातं प्रती-
तिव्यवस्थाप्यम् । सर्वे च भिन्नाभिन्नं प्रतीयते कारणात्मना जात्यात्मनाचामिन्नम् कार्या-
त्मना व्यवस्थात्मना च भिन्नम् । छायाऽऽतपादिषु विरोधस्सहानवस्थानलक्षणो भिन्नाद्या-
स्त्वरूपश्च । कार्यकारणयोरजातिव्यक्तयोश्च तदुभयमपि नोपलभ्यते । प्रत्युत एकमेव वस्तु
द्विरूपं प्रतीयते यथा मृदयंघटं खण्डो गौः मुण्डो गौरिति । नचैकरूपं किंचिदपि वस्तु

श्रुतप्रकाशिका

अधायमेव ध्याननियोगवादी भास्करमतं दूषयितुं तदभित् भेदाभेदाविरोधं नुवदति । यदपीत्यादिना । प्रथम
संक्षेपेण दूषयति तदयुक्तमिति । नियमेन भिन्नाद्यास्त्वरूपसहानवस्थानलक्षणभेदः । विरोधो द्विधा । आदिशब्देन
दृग्दहनादारभ्य नाशनाशकभावो विवक्षितः तद्वज्भेदाभेदयोरेव विरोधाऽस्तास्य ह—नहींति । अथ भेदाभेदतः ईदृश-
रेण प्रस्ताति अथोच्येतेति । वक्ष्यमाणोपविष्यमर्थं विवक्षयति सर्वेहीति । शीतोष्णादिव्यपि विरोधः प्रतीत्यधीन इति भावः ।
ततः किमित्यत्राह—सर्वेचेति । १ य भिन्नाभिन्नव्यमित्यत्राह—कारणात्मनेति । पूर्वोक्तद्विविधविरोधोऽलभ्यस्त्वरूपस्य दवतु-
माह—छायेति । ततः किमित्यत्राह—कार्येति । अविरोधेनोपलब्धमाह—प्रत्युतेति । उपलब्धमाभिनयेन दर्शयति यथेति ।
अद्विरूपस्त्वनुपलब्धमाह—नचेति ॥

गृहार्थसमग्र

पुनःपुनर्वा पचति पायस्यतइति' इति । अत्र उच्यते. 'पुनःपुनर्वा' इति भाष्यं समूहकथाया क्रियाया कालभेदाज्ज्ञेदऽपि
साजात्यात् शैव पुनःपुनरनुदीयतइति बुद्ध्या चीन पुन्यमिति ता पर्यम्' इति । एवञ्च 'विज्ञानन' इत्यत्र 'वि' इत्युपसर्गेण
चीनःपुन्य बोध्यते । स्मृतेर्ज्ञानं च सर्वदार्शनिकसमतामत्यादिक प्रथमाधिकरण एव निरूपितम् । अतश्च 'व्यैचिन्तायाम्'
इति धात्वर्थस्य शीघ्रोपस्थितिकस्य त्यागेनार्थवर्जनमनादरणीयम् । 'निर्वर्णनं तु निध्यान दर्शनलोकनेक्षणे' इत्यमरकोशात्
'नी'त्युपसर्गेण 'निदिध्यासितव्य' इत्यत्र दर्शनविवक्षेति नैव शङ्क्यम् । 'द्रष्टव्य' इत्यत्र दर्शनोक्त्या अत्र दर्शनविवक्षाया
असम्भवात् । 'तमेवैक जानयामानम्' इत्यनन्तरम् 'ओमित्येवात्मानं ध्यायथ स्वस्तिव पाराय तमस परस्तात्' इत्यत्र
अविद्यानिवृत्तिव्यतिरिक्तफलस्य प्रतिपादनेन अविद्यानिवृत्तेः भावनपेक्षाविरहस्य सुरेश्वरोक्तस्य नावकाशः । तदनन्तरं
दर्शने समाधिरेव प्रतिपाद्यतइति पूर्वमेव निरूपितम् । अतः 'समाध्यभावाच्च' इति द्रुत(श)भाष्यं भागवतुचदिशो योग
सूत्रोक्तमेव ध्यानं दर्शनं च समाधिरित्येव युक्तम् ॥

अत्राधिकरणे निष्पक्षीकरणनियोगवादा उद्दूष्य भेदाभेदसिद्धान्तं स्थापयित्वा विवर्तवादेऽपि भास्करेण दूषितः ।
तेन च ध्याननियोगवादेऽपि निरस्तप्राय इत्यभिप्रेत्य ध्याननियोगवादिमुत्तेनैव भास्करसम्मतभेदाभेदपक्षं दूषयितुं त-मत-
मुपन्यस्यति—यदपिकैश्चिदुक्तमित्यादिना । प्रतीतिव्यवस्थाप्यमिति । (भास्करभाष्ये) 'प्रतीयते तदुभय विरोध-
कोऽयमुच्यते । विरोधेचाविरोधे च प्रमाणं कारणं मतम् ॥' सत्तानेयवद्व्यवत्वादिसामान्या मना सर्वमभिन्नम् । व्यक्त्या-
'मनातु परस्परवैलक्षण्यमिति भिन्नम्' इत्याद्युक्तेः । कारणात्मनेत्यादि । 'कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना' इति
स्वरूपाभ्योक्तेरिति भावः ॥

श्रीभाष्यम्

लोके दृष्टचरम् । नच तृणादेर्ज्वलनादिवदभेदो भेदोपमर्दी दृश्यतइति न वस्तुविरोधः, मृत्सुवर्णगवाभ्याद्यात्मनाऽवस्थितस्यैव घटमकुटरखण्डवड्याद्यात्मनाचावस्थानात् । नचा भिन्नस्य भिन्नस्य च वस्तुनोऽभेदो भेदश्च एकएवाकारइतीश्वराज्ञा? प्रतीतत्वादैकरूप्यंचेत-
प्रतीत्यादेव मिथामिन्नत्वमिति द्वैरूप्यमप्यभ्युपगम्यताम् । नहि विष्फारिताक्षः पुरुषो घट
शराखण्डमुण्डादिषु वस्तुपूपलभ्यमानेषु इयंमृदयं घटः इदंगोत्वमियं व्यस्तितरिति विवेकतुं
शक्नोति, अपितु मृदयंघटः खण्डो गौरित्येव प्रत्येति । अनुवृत्तिबुद्धिवोध्यं कारणमाकृतिश्च
व्यावृत्तिबुद्धिवोध्यं कार्यं व्यक्तिश्चेति विविनकीतिचेत्-नैवम् ; विविक्ताकारानुपलभ्ये ।
नहि सुसूक्ष्ममपि निरीक्षमाणैरिदमनुवर्तमानमिदं च व्यावर्तमानमिति पुरोऽवस्थिते वस्तु-
न्याकारभेद उपलभ्यते । यथा संप्रतिपद्मत्रये कार्यं विशेषैचैकत्वबुद्धिरुपजायते तथैव स
कारणे सत्सामान्यैचैकत्वबुद्धिरविशिष्टोपजायते । एवमेव देशतःकालतश्चाकारतश्चात्यन्त-
विलक्षणेप्यपि वस्तुषु तदेवेदमिति प्रत्यमिज्ञा जायते । अतो ह्यात्मकमेव वस्तु प्रतीयत
इति कार्यकारणयोजनित्यवस्थोपस्थास्यन्तभेदोपपादनं प्रतीतिपराहतम् ॥

अथोच्येत मृदयंघट खण्डो गौरितिवदेवोऽहं मनुष्योऽहमिति सामानाधिकरण्येन-

श्रुतप्रकाशिका

नाश्यनाशकलक्षणवस्तुनायोऽपि विरोधो नास्तीत्याह—नच तृणादेरिति । वस्तुविरोधशब्देन नाश्यनाशकलक्ष
णविरोधो विवाधितः । तादृशविरोधाभावनुपपादयति । मृत्सुवर्णेति । जातिगतोऽभेदः व्यक्तिगतश्च भेदइति कथमेकस्य
भेदाभेदावस्थितिशङ्काया जातिव्यक्तयोः परस्परभेदाभेदमुपपादयति । नचाभिन्नस्येति । अभिन्नस्य जातेः भिन्नस्य व्यक्तेरि
त्यर्थः । जातेरभेदएवाकारः व्यक्तेर्भेदएवाकारइति किमीश्वराज्ञया स्वीक्रियते? नहि प्रमाणतर्कनादरेण हठाकाक्षिदर्थस्वी-
कार्यं इति भावः । प्रतीतिबलादभ्युपगमं शङ्कते प्रतीतत्वादिति । तथा स्वमतस्याभ्युपगन्त्यतामाह—प्रतीतत्वादेवेति ।
बहुधादेवेत्येवकाराभिप्रायः । द्वैरूप्यमपीति । अनिष्टमपीत्याविशदस्याभिप्रायः । प्रतीतत्वमेवोपपादयति नहीति । इय
जातिः इय व्यक्तिरिति विविक्तेर्हि अत्राभेदः अत्रच भेदइति वस्तु युक्तं न तथा विविच्यतइत्यर्थः । तर्हि कथं प्रतीति-
रित्यत्राह—अपित्वेति । एकमेव वस्तु आत्मात्मना व्यवस्थायामना च भिन्नमभिन्नं च प्रतीयतइत्यर्थः । मृदयं घटइत्यनेन
मन्वर्थविप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रत्ययो भेदाभेदसाधकमुक्तिरुक्ता भवति ॥

अनुवृत्तिव्यावृत्तिभ्यां विवेक शङ्कते—अनुवृत्तीति । परिहरति नैवमिति । विविक्तकारानुपलब्धिं विवृणोति—
नहिसुसूक्ष्ममपीति । विविक्तकारोपलभ्येति ह्यस्मिन्नर्थे अनुवृत्तिबुद्धिवोध्यं च अस्मिन्नर्थे व्यावृत्तिबुद्धिवोध्यत्वमिति
शतशक्यमित्यर्थः । आकारभेदः अशब्दः तर्हि कथमुपलभ्यतइत्याह—यथा संप्रतिपद्मेति । विशेषः व्यक्तिः, यथा कार्यैकत्व
व्यक्त्यैकत्वं च संप्रतिपन्नम् तथा कार्यकारणयोश्च जातिव्यक्तयोश्च एकत्वबुद्धिर्जायतइत्यर्थः । एकत्वबुद्धिरित्यनेनैकशब्द-
मुविद्वन्प्रत्ययउक्तो भवति । सहोपलभ्यनियमः प्रथमपिण्डग्रहणेऽ(श)भेदेन(ना)ग्रहणं चार्थादुक्तं भवति न विवेकबुद्ध्या-
ती युक्तेः । एव जातिव्यक्तयोरन्योन्यभेदाभेदउक्तः । अथ पिण्डानां परस्परभेदाभेदउच्यते । एवमेवेति । देशकालवै-
ख्यं स्पष्टम् । नीलवखण्डव्यादिराकारवैलक्षण्यम् अत्यन्तभेदः अभेदासहो भेदइत्यर्थः ॥

अत्र चोगमाशङ्कते—अथोच्येतेत्यादिना । देहात्मनोस्मद्द्रव्यात्मनैकत्वेऽभिमतोऽपि देहरूपेणात्मरूपेण वा तयोरैक्यस्या
गूढार्थसंग्रहः ।

विवरणोक्त दोषमाशङ्कते—अथोच्येतेत्यादिना ।—

श्रीभाष्यम्

कथप्रतीतेरात्मशरीरयोरपि मिश्रामिश्रत्वं स्यात् । अत इदं मेदामेदोपपादनं निजसदननिहि-
तहुतवहज्ज्वालायत इति । तदिदमनाकलितमेदामेदसाधनसामानाधिकरण्यतदर्थयाथा-
त्म्यावबोधविलसितम् । तथाहि अवाधित एव प्रत्ययः सर्वत्रार्थं व्यवस्थापयति । देवाद्या-
त्माभिमानस्तु आत्मयाथात्म्यगोचरैः सर्वैः प्रमाणैर्वाध्यमानो रज्जुसर्पादिवुद्धिबन्नात्मशरी-
रयोरमेदं साधयति खण्डोगौमुण्डोगौरिति सामानाधिकरण्यस्य न केनचित्कच्छिद्वाधो
वदयते तस्मान्नातिप्रमङ्गः । अतएव जीवोऽपि ब्रह्मणो नात्यन्तभिन्नः अपितु ब्रह्मांशत्वेन
मिश्रामिश्रं तत्रामेदएव स्वाभाविकः मेदस्त्वौपाधिकः । कथमवगम्यत इति चेत् 'तत्त्वमसि'
(छा. ६. ८. ७) 'नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्मा' (वृ. ५. ७. २३) 'अयमात्मा ब्रह्मा' (६. ४. ५) इत्यादिभि-
रश्रुतिभिः 'ब्रह्मे मे धावापृथिवी' इति प्रकृत्य 'ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मे मे कितया उत ।
स्त्रीपुंसौ ब्रह्मणो जातौ त्वियो ब्रह्मोतथा पुमान्' (अथे. ६. १३-१६) इत्याथर्वणिकानां संहितोप-
निषदि ब्रह्मसूक्ते अमेदश्चवणाच्च, 'नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको यद्गुणं योषिदध्याति
कामान्' (कठ २. ५. १३, अथे. १. १३) 'ज्ञाज्ञो द्वावजावीशनीशौ' (१. ९) 'क्रियागुणैरात्मगुणैश्च

श्रुतप्रकाशिका

प्रामाणिकवाक्ययोर्मिश्रामिश्रत्वमभिधमिति भावः । परिहरति—तदिदमिति । अवाधितं सामानाधिकरण्यं मेदामेदसाध-
कम् । अशोधितश्च मेदामेदसाधनमित्यजानतोक्तिमित्यर्थः । तदुपपादयति—तथाहीति । परिहारौपयिकमर्थं शिषयति अथा-
धितइति । ततः किमित्यत्राह—देवादीति । जातिव्यत्ययोरपि तथास्यादित्यत्राह—उपलब्धइति । एव लौकिकार्थानां मेदा-
भेदउक्तः । तदुपजीव्य वैदिकेष्वप्यर्थेषु जीवब्रह्मणोर्भेदामेदमाह—अतएवेति । अतः मेदामेदयोरेवद्वयादित्यर्थः ।
ब्रह्मांशत्वेनेत्यत्र 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इति सूत्रं स्मारितम् । अविच्छिन्नणोर्भेदामेदः स्वाभाविकइति भास्करयादवयो-
रुपसंरूप्यभिमतम् । विच्छिन्नणोस्तु भेदामेदो स्वाभाविकाविति यादवमतस्यावृत्त्यर्थमाह—तत्रेति । कथमिति । भेदामेद-
सद्भावे तत्रभिदस्यैव स्वाभाविकत्वे च किं प्रमाणमित्यर्थः । अमेदस्य स्वाभाविकत्वेन प्राधान्यात् प्रथममन्यथाचेति सूत्रं ।
आधिपत्यवाक्यमाह—तत्त्वमसीति । दाशकित्वेत्याद्यधिपत्यमाह—ब्रह्ममे इति । 'नानाव्यपदेशात्' इत्यस्य वि-
यमाह—नित्योनित्यानामिति । क्रियागुणैरात्मगुणैश्चेति । क्रियागुणः सत्ताहेतुगुणः, आत्मगुणः मोक्षहेतुगुणः, ते-
संयोगहेतुरित्यर्थः ॥

गुडार्थसंग्रहः

परिहरति—तदिदमनाकलितेत्यादिना । अतएव जीवोऽपि ब्रह्मणो नात्यन्तभिन्नइत्यादि । 'तदनन्य चमि'त्यत्र भोक्तृ
भोग्यशतयोरनन्यत्वं स्पष्टिवाक्यानां परिणामपरत्वं प्रस्तुतस्वरूपस्य शक्तिविशेषलक्षणः परिणामः ' इति । 'श्रुतेऽथ शब्द-
मूलत्वात्' इत्यत्र ईश्वरस्य द्वेष्टर्चा भवतः । भोग्या शक्तिरेका भोक्तृवाचि च्छापरा । भोग्यशक्तिश्च सा आकाशादिरूपेणाचेतन
परिणामावतिः । भोक्तृशक्तिश्च सा चेतना जीवरूपेणावतिष्ठते । तत्र यथा सूर्यः स्वरश्मीन् विधिष्य उपलहरति, एव प्रपञ्चे
अनन्तभेदांशक्तिमुपसृष्टिष्य परमेश्वरः उपलहरति' इति च भास्करमाप्योक्तमत्रानुत्तरेणम् । भास्करमाप्योक्तं दिशेयं श्रुतिभिः
भेदामेदं साधयति—तत्त्वमसीत्यादिना । मामत्यां भास्करभाष्ये 'न च मावाभावाद्यधिशेषः सद्भावस्यानात्मभावात्'

श्रीभाष्यम्

तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः' (५.१.२) 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिगुणेशः संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः' (६.१.३-१.६) 'सकारणं करणाधिपाधिपः' (६.९) 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यन-अन्योऽभिचाक्रीति' (४.६) 'य आत्मनि तिष्ठन्' (५.५.७.२२) 'प्राज्ञेनात्मना संपरिप्य-क्तो न याहं किंचन वेद' (६.३.२.१) 'प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारुढ उत्सर्जयन्तीति' (१.३) 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति' (अवे.३.८) इत्यादिभिर्मोक्षध्वणाच्च, जीवपरयोर्भेदाभेदाध्वनाध्व-णीयो ततः 'ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवति' (मु.३.२.९) इत्यादिभिर्मोक्षदशायाम् जीवस्य ब्रह्मस्वरूपा पञ्चव्यपदेशात् 'यन्नत्यस्य सर्वमात्मैवामृतत्वेन कल्पयेत्' (५.४.४.१४) इति तादानीं भेदेनेश्वरदर्शननिषेधाच्चाभेदस्याभाषिक इत्यदगम्यते । ननु च 'सोऽश्रुते सर्वाङ्गामान् सहब्रह्मणा विपश्चिता' (तै.आन.१.अनु) इति नह्यश्रुत्या तदानीमपि भेदः प्रतीयते । वक्ष्य-तिच 'जगद्ध्यापारयज्ञं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च' (शारी.४.४.१७) 'भोगमात्रसाम्यलि-ङ्गाच्च' (२.१) इति नैतदेवम् । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (५.५.७.२३) इति श्रुतिशतैरात्म-भेदप्रतिषेधात् 'सोऽश्रुते सर्वाङ्गामान् सहब्रह्मणा विपश्चिता' (तै.आन.१ अ) इति सर्वै-कमैः सह ब्रह्माश्रुते सर्वगुणान्वितं ब्रह्माश्रुत इत्युक्तं भवति । अन्यथा ब्रह्मणासद्वैत्यप्रधान्यं ब्रह्मण प्रसज्येत । 'जगद्ध्यापारयज्ञम्' (शारी.४.४.१७) इत्यत्र मुक्तस्य भेदेनावस्थानेस-त्यैर्भ्यस्य न्यूनताप्रसङ्गो वक्ष्यते । अन्यथा 'सम्पद्याविर्भावस्त्वेन शब्दात्' (४.४.१७) इत्यादिभिर्विरोधात् । तस्मादभेद एव स्वाभाविकः भेदस्तु जीवानां परस्मात् ब्रह्मणः पर-स्परं च बुद्धीन्द्रियदेहोपाधिकृतः । यद्यपि ब्रह्म निरवयवं सर्वगतं च तथाऽन्याकाश इव घटादिना बुद्ध्याद्युपाधिना ब्रह्मण्यपि भेदस्सम्भवत्येव । नच भिन्ने ब्रह्मणि बुद्ध्याद्युपाधि-संयोगः । बुद्ध्याद्युपाधिसंयोगाद्ब्रह्मणि भेद इतीतरेतराध्वयत्वम्

श्रुतप्रकाशिका

अत्र भेदस्योपाधिकत्व कथमवगम्यत इत्यत्राह—तत्रेति । तत्स्वरूपापत्तिव्यपदेशो भेदनिषेधश्चाभेदस्यानौपाधिकत्व-शापकाविन्यर्थः । मुक्तौ भेदनिषेधादेव भेदस्योपाधिकत्वमप्यर्थसिद्धम्, मुक्तौ भेददर्शयश्चोदयति ननुचेति । सहसन्दे-मोक्तुसाहित्यपरइति बोधवित्तुरभिप्रायः । भोगसाहित्यबुद्ध्या परिहरति—नैतदिति । भेदप्रतीतिं परिहरिष्यन् मुक्तौ भेदस्य श्रुतिविरुद्धता दर्शयति—नान्यइति । भेदप्रतीतिं परिहरति सोऽश्रुतइति । 'सोऽश्रुत' इति वाक्येनोक्तं भवतीत्यन्यथार्थः, ब्रह्मणा सहगुणानश्रुते गुणश्च ब्रह्मवानुभवतीति किं ब्रह्म पृथग्भूतोऽश्रुतः ? उपापृथग्भूतइत्यपेक्षायाम् तद्वाक्या-न्तरावगम्यम् । अतो नात्र भेदप्रतीतिरितियावत्, एतदुपपादयति—अन्ययेति । अप्राधान्यं भोगन्तरापेक्षया दोषः, भोग्य-भूतस्वगुणपेक्षया न दोष इति भावः । परादाहृतसूत्रस्य स्वाभिमतमर्थमाह—जगदिति । ब्रह्मणा मुक्तस्य च भेदसति जग-द्ध्यापरवर्जत्वप्रसङ्गादभेदइति सूत्रार्थइत्यर्थः, तदुपपादयति—अन्ययेति । अभेदस्य स्वाभाविकत्व निगमयति तस्मादिति मुक्तौ भेदनिषेधादर्थसिद्धं भेदस्योपाधिकत्वमेवकारिणाभिप्रेतम् । उपाधि, कइत्यपेक्षायामाह—भेदस्त्विति । औपाधिकत्व-रूपैवमपरस्तुचन्दः शङ्काघोतको वा ॥

ब्रह्मणो विभु वनिरवयव-नाम्नां जीवगतउपाधिर्महाप्येवेति तदसृष्टभेदशास्त्रवाज्जीवेश्वरभेदो न समभवतीत्यत्राह—यद्यपीति । अ-येन्याध्वयमाशङ्क्याह—नचेति । ईश्वरादे १ मंकृतबुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्धाभावात् उपाधिसंयोगस्य भेदपूर्वं

श्रीभाष्यम्

उपाधेस्तत्संयोगस्यच कर्मकृतत्वात्, तत्प्रवाहस्यचानादित्वात्। एतदुक्तंभवति, पूर्वकर्मसं-
भ्यद्वाजीघात् स्वसम्बद्धपदोपधिरूपघते तद्युक्तात्कर्म एवंवीजाङ्गुरन्यायेन कर्मोपाधिसम्बन्ध
स्यानादित्वाच्चदोष इति । अतो जीवानां परस्परं ब्रह्मणाचामेद एव स्वाभाविकः मेदस्त्वौ-
पधिकः उपाधीनां पुनः परस्परं ब्रह्मणाचामेदवत् मेदोऽपि स्वाभाविकः उपाधीनामुपाध्य-
न्तराभावात्, तदभ्युपगमेऽनवस्थानाच्चातो जीवकर्मानुरूपं ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नस्वभावापदो
पाध्यउत्पद्यन्त इति ॥

अत्रोच्यते—अद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्मध्यानविषयविधिपरं वेदान्तवाक्यजातमिति वेदा
न्तवाक्यैरभेदः प्रतीयते । मेदाघलम्विमिः कर्मशास्त्रैः प्रत्यक्षादिभिश्च भेदः प्रतीयते मेदा-
भेदयोः परस्परविरोधात् अनाद्यविद्यामूलतयाऽपि मेदप्रतीत्युपपत्तेरभेदएव परमार्थइत्यु-
क्तम् । तत्र यदुक्तं भेदाभेदयोरुभयोरपि प्रतीतिसिद्धत्वाच्चविरोध इति । तदयुक्तम् । कस्मा
च्चिकित्स्यचिद्विलक्षणत्वं हि तस्मात्तस्य भेदः तद्विपरीतत्वंचाभेदः । तयोस्तथाभावात्तथाभाव-
रूपयोरेकत्र सम्भवमनुमत्तः कोप्रयीति । कारणात्मना जात्यात्मनाचामेदः कार्यात्मना
व्यक्त्यात्मना च भेदः इत्याकारभेदाद्विरोध इति चेत्—न; विकल्पासहत्वात् । आकारभे-
दाद्विरोधं यदतः किमेकस्मिन्नाकारे भेदः आकारान्तरेचामेद इत्यभिप्रायः, उताकारद्वय-
योगिवस्तुगतावुभावपीति । पूर्वस्मिन्कल्पे व्यक्तिगतो भेदः जातिगतश्चाभेदइति नैकस्य द्वात्म-

श्रुतप्रकाशिका

कत्वं प्रवाहानादितया परिहरति उपाधेरिति । कथमुपाधितत्संयोगकर्मणां प्रवाहानादित्वं तेन वान्योग्याश्रयपरिहारः कथ-
मिति शङ्कामा ताद्विज्ञोति । एतदुक्तमिति । तद्युक्तात्कर्ममिति । कर्मवश्यत्वाद् जीवत्वम् उपाधिना जीवत्वं जीवभावा
दुपाध्यन्तरमित्यनादिरित्यर्थः, फलितमर्थमाह—अतइति । अचिदशे वैषम्यमाह—उपाधीनां पुनारिति । पुनरुच्यर्थः वैषम्य
हेतुद्वयमाह—उपाधीनामिति । भिन्नाभिन्नत्वपक्षमुपसंहरति अतो जीवकर्ममिति ॥

अथ भेदाभेदपक्ष ध्याननिर्योगवादी दूषयति अत्रोच्यतइत्यादिना पूर्वं यदपि कैश्चिदुक्तमिति प्रक्रान्तस्य पक्षस्यो-
पस्थापक सङ्गतिस्थलं दर्शयितुमाह—अद्वितीयेति । तत्सङ्गतिस्थलं दर्शयति तत्र यदुक्तमिति । भेदाभेदविषयप्रतीतिं दूष-
यिष्यन्पूर्वं तयोर्विरोधमुपसदधितुं तत्स्वरूपमाह—कस्माच्चिदिति । विलक्षणत्वमन्यत्वं इदमिदं न भवति इदमिदं भवती-
ति हि भेदाभेदविषयप्रतीतिः ततः किमित्यत्राह—तयोरिति । भेदाभेदइति न कस्यचिद्वर्त्मस्य सश श्लोकप्रसिध्यनुगुणोऽर्थो
भेदाभेदशब्दस्य स्वीकृतश्चेत् भावाभावयोर्विरोधोऽवर्जनीयइत्यर्थः, किंच अनेन कचिदपि विरोधो नास्तीति वक्तुं न
शक्य त्रिभिर्विरोधोपलब्धेः यदि भावाभावयोर्न विरोधः तर्हि भिन्नाभिन्नत्वं भवति न भवतीति स्वपरवत्सोरापि विरोधा
भावस्यात् परोक्तं पिष्टद्वयभेदाभेदस्याकारभेदाद्विरोधमनुवदति । कारणात्मनेति । विकल्प्य दूषयति नेत्यादिना ।
एकस्मिन्नाकारइति । आकारबन्धः पदार्थपरः पूर्वस्मिन्कल्पइति । तत्र जातिव्यक्तयोः किं परस्परं भेदः उताभेदः !

गूढार्थसंग्रहः

इत्यादिना दूषितम् । ततोऽधिकदोषान् वक्तुमारम्भे—तत्र यदुक्तमित्यादिना । मामत्यां—‘तस्माद्भेदाभेदयोरन्यतर
स्तिन् अवहेये अभेदोपादानैव भेदकन्या’ इत्यारभ्य ‘ नायमयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहपक्षेऽभावत्

श्रीमाप्यम

कता । जातिव्यक्तिरिति चैकमेव यन्विचरति चेत् तर्ह्यकारमेवादविरोधः परित्यक्तस्यात् । एकस्मिन् विलक्षणत्वतद्विपर्ययैः विरुद्धावित्युक्तम् । द्वितीये तु कल्पे अन्योन्यविलक्षणमाकारद्वयमप्रतिपन्नं च तदाश्रयभूतं यस्त्विति तृतीयाभ्युपगमेपि त्रयाणामन्योन्यविलक्षणमेवोपादितं स्यात् न पुनरभेदः । आकारद्वयानिष्ठामाणाविरोधं तदाश्रयभूते वस्तुनि भिन्नाभिन्नत्वमिति चेत् स्वस्माद्विलक्षणं स्वाश्रयमाकारद्वयं स्वसिन्धिरुद्धधर्मद्वयसमावेशनिर्वाहककथं भवेत् ? अविलक्षणं तु कथं तराम् ? आकारद्वयतद्वतोश्च ध्यात्मकत्वाभ्युपगमे निर्वाहकान्तरापेक्षयाऽनवस्था स्यात् । न च सम्प्रतिपन्नकथय्यक्तिप्रतीतिवत् ससामान्येऽपि वस्तुन्येकरूपा प्रतीतिरुपजायते ? यत इदमित्यमिति स्वयं प्रकाशप्रकारितयैव सर्वाप्रतीतिः । तत्र प्रकारांशो

श्रुतप्रकाशिका

उा भेदाभेद इति विकल्पत्रयमभिप्रेत्य प्रथमं शिरो दूषयति व्याक्तिगत इति । द्वितीयमनुवदति जातिरिति । दूषयति—तर्हीति । विरोधास्तु द्वेनैव न्यः, तृतीयं दूषयति एकस्मिन्नेति । जातिव्यक्तिर्भवति न भवतीति भावामावविरोधः स्थित एवेत्यर्थः । कण्ठोक्तपूर्वविकल्पे द्वितीयं शिरो दूषयति द्वितीये तु कल्पे इति । अत्र तृतीयस्य जातिव्यक्तिव्यतिरिक्तस्य वस्तुनोऽप्रतिपत्तत्वं नामैकं दूषणमधिकं, तदिदमप्रतिपन्नचेत्यनेनाभिप्रेतम् । प्रतिपन्न-वाभ्युपगमेऽपि दूषणमाह—तृतीयाभ्युपगमेपीति । न पुनरिति । अन्यथा त्रिरामावादित्यर्थः ॥

अथ तृतीयं वस्तुन्याकारद्वयं भेदाभेदयोर्निर्वाहत्वेनाविरोधात् शङ्कते-आकारद्वयेति । इह आकारद्वयं किं स्वभावेन भिन्नं उनाभिन्नं उत भिन्नाभिन्नमिति विकल्पत्रयमभिप्रेत्य प्रथमं शिरोदूषयति स्वस्मादिति । स्वशब्दप्रथमप्याश्रयपरं भेदाभेदयोरेकाश्रयत्वेन हि विरोधः अविवेककाकारद्वयहि न भेदाभेदयोराश्रयभूतम् । अतो न तदविरोधनिर्वाहकम् । उा त्रिगतं पैल्लस्यमौल्यस्य आकारद्वयं अग्री शोतोष्णात्वरूपविरुद्धधर्मद्वयसमावेशनिर्वाहकं न भवतीत्यर्थः । द्वितीयं शिरो दूषयति अविलक्षणमिति । पूर्वमाकारद्वये सम्प्रति तस्य विरुद्धधर्मद्वयनिर्वाहकत्वायोग उक्तः अत्रत्याकारद्वयमेव नास्तीति नितराविरुद्धधर्मसमावेशयोग इत्यभिप्रायेण कथं तरामित्युक्तम् । तृतीयं शिरो दूषयति आकारद्वयतद्वतो रिति । आकारद्वयस्य तदाश्रयस्य च भिन्नाभिन्नानिर्वाहकमाकारद्वयान्तरमभेदितम् । तस्यापि स्वाश्रयेण भिन्नाभिन्नत्वमस्ति चेत् तदविरोधनिर्वाहकाकारद्वयान्तरमभेदितमित्यनवस्था स्यादित्यर्थः ॥

अथ किं दृष्टानुपपन्नमिति शङ्काया भेदाभेदविषयप्रतीतिं दूषयति—न चेति । हेतुमाह—यत इति । तस्याप्रतीतौ प्रकारप्रकारिणौ विविच्य दर्शयति तत्रेति । अनेनेदमपि परिहृतं मन्वर्थावप्रत्ययानिरपेक्षसामानाधिकरण्यम् । इह एतन्मन्यमनियमः एकशब्दानुविद्धप्रत्ययः प्रथमपिण्डग्रहणे जातिव्यक्त्यारभेदप्रतीतिश्चेति हेतुचतुष्टयम् । अपृथक्स्तिद्विविधेषणत्वमन्वर्थावप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यहेतुः अपृथक्स्तिद्विधः प्रकारप्रकारिणोस्त्वधनियमादेशोपपन्नः अतः प्रकारप्रकारिभावप्रतिपन्नभेदविरुद्धाभेदकल्पनाया नावकाशः । सन्नधनियमएव सहोपलम्भनियमहेतुश्च । एवंऽपि गौरिति प्रत्ययोऽप्येकोदण्डीति वाद्विशेष्यैक्यविषयः न तु विशेषणविशेष्यैक्यविषयः प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि प्रकारप्रकारिमावाद्भेदेनैव प्रतीतिः । किंच सहरत्वमपि भेदाशङ्कं द्वयोरेव हि साहित्यम् । सहोपलम्भनियमश्च संप्रतिपन्नं भिन्नेऽभिन्ने च न दृष्ट इत्यसाधारणानैकान्तिकत्वात् नोपपन्नः । भिन्नेष्वभिन्नेषु वा दृष्टस्य भेदाभेदाशङ्कत्वेऽभ्युपगम्यमाने नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च व्यावृत्ते ग-घवत्त्वपृथिव्या नित्यत्वा नित्यत्वसाधकं स्यात् । किंच साधननियमस्याधनियमहेतुरिति रहस्यनियमो भेदनियमहेतुरेव । अत्र जाति-

श्रीभाष्यम्

जातिः प्रकार्यंशो व्यक्तिरिति नैकाकारप्रतीतिः; अतएव जीवस्यापि ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वं न सम्भवति । तस्मादमेदस्यानन्वयासिद्धशास्त्रमूलत्वादानाद्यविद्यामूल एव भेदप्रत्ययः । नन्वेवं ब्रह्मण एवाज्ञत्वं तन्मूलाश्च जन्मजरामरणादयो दोषाः प्रादुप्युः । ततश्च 'यस्सर्वज्ञस्सर्वरित् (मु. २. २. ७) ' एष आत्माऽपहृतपम्मा ' (छा. ८. १. ५) इत्यादीनि शास्त्राणि वाध्येरन्, नैवम् अज्ञानादिदोषाणामपरमार्थत्वात् । भवतस्तत्पाधिव्यव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरमनभ्युपगच्छतो ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गस्तत्कृताश्च जीवत्याज्ञत्वादयो दोषाः परमार्थतएव भवेयुः । नहि ब्रह्मणि निरवयवे अच्छेद्ये सम्यध्यमाना उपाधयस्तच्छित्त्वा भित्त्वा वा सम्यध्यन्ते, अपितु ब्रह्म-स्वरूपे संयुज्य तस्मिन्नेव स्वकार्याणि कुर्वन्ति । यदि मन्वीत उपाध्युपहितं ब्रह्मजीवः सचाणु-परिमाणः । अणुत्वेचावच्छेदकस्य मनसोऽणुत्वात् । सचाच्छेद्योऽनन्तरिः । एवमुपाध्युपहि-तेश्च सम्यध्यमाना दोषा अनुपहिते परे ब्रह्मणि न सम्यध्यन्त इति—अयंप्रष्टव्यः किमुपा-धिना छिन्नो ब्रह्मखण्डोऽणुरूपो जीवः उताच्छिन्नपद्याणुरूपोपाधिसंयुक्तो ब्रह्मप्रदेशच्छिद्रपः, उतोपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपम्, अयोपाधिसंयुक्तं चेतनान्तरं, अयोऽपाधिर्गन्धेति । अच्छे-द्यत्वाद्ब्रह्मणः प्रथमः कल्पो न कल्पते आदिमत्वं च जीवस्य स्यात् एकस्य सतो द्वैधीकरणं हि छेदनम् । द्वितीयेतु कल्पे ब्रह्मण एव प्रदेशादिदोषे उपाधिसंयुक्त्यादौपाधिकास्सर्वे दोषास्त-स्यैव स्युः । उपाधौ गच्छत्युपाधिना स्वसंयुक्तब्रह्मप्रदेशाकर्षणायोगादनुक्षणमुपाधिसंयुक्त-ब्रह्मप्रदेशमेदात् क्षणेक्षणे बन्धमोक्षौ च स्याताम् आकर्षणेचाच्छिन्नत्वात् कृत्स्नस्य ब्रह्मणः ।

श्रुतप्रकाशिका

रत्र व्यक्तिरिति प्रदेशभेदाद्ब्रह्मण जातेः शिष्टे व्याप्यवृत्तित्वात् तच्च सहोपलम्भनियमान्तर्गतम् । देह त. काल त. स्रोत. स्रोत. भ-नियमोहि सहोपलम्भनियमः । अतो देशतः कालतश्च सङ्ख्यानियममङ्गतस्सहोपलम्भनियमः । किंच सहोपलम्भनियमेऽसिद्धः इदं रजतमित्यत्र श्रुतित्वजातिव्यतिरेकेणाविद्यानभूतव्यक्तिप्रतीतिः, अतो नैक्यसाधकत्वमिति ॥

लौकिकवस्तुनि भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वमुपजीव्य वैदिकेऽपि तत्सम्बन्धमाह—अतएवेति । भेदाभेदयोर्विरुद्धनैक-वस्तुनि तयोरनुपपत्त्यादित्यर्थः । भेदाभेदनिरासमुपजीव्याभेदस्यैव तात्त्विकतामाह—तस्मादिति । दोषसङ्गमुत्पन्न-चोदयति नम्रयति । अपरमार्थतया परिहरति नैवमिति । परोक्षदोष. परस्वैदेह ए—अयतस्त्विति । तदुपपादयति—नहीति । अहुर्यादेरिव छेदो न संभवतीत्युच्यते ब्रह्मणः तस्य हेतुर्निरवयव इति वा अस्ति ब्रह्मणोऽपि वा णिपादादिभूत-प्रतियोगितप्रदेशभेदेत्यर्थः । प्रदेशभेदेन छेदनेन वा ब्रह्मणि सङ्गमुपपादयो न हन्ति निरवयवत्वात् अच्छेद्यत्वात् इत्यर्थः । निरवयवत्वेऽप्यच्छेद्यत्वेऽपि गगनवदुपहितानुपहितानुभेदेन सदोप-वनिर्दोष गोपयति इच्छते—यदिमन्वीतेति । उपा-ध्यवच्छेदाच्चावभासः, जीवमावाद्रुपाप्यवच्छेदः कर्मणा जीवभासः तस्य कर्मिणा-चोन्मयाध्वपरिहारायानादिरिमुक्तम् ॥

दूयतिदुमाह—अयंप्रष्टव्यइति । विकल्पयति किमिति । श्रुताणु-दस्य सूक्ष्मपरवाभिप्रायसमवातृतीयकस्यो-दयः । चतुर्थपञ्चमी कल्पागम्या विनागमतेन स्वात्माभिप्रायणवृत्तौ ननु पराभ्युपगम्या । ब्रह्मणोऽस्य जीवोऽदुपचारवृत्ते-भूतुर्थः कल्पः । उपाधिब्रह्मणोर्भिन्नाभिन्नव्याप्यगम्यान्वयः । प्रथमं शिरोदूयति । अच्छेद्यत्वादिति । दूयणान्तरमाह—प्रादिमत्त्वमिति । तदुपपादयति एकस्य सतइति । द्वितीयं दूयति द्वितीयेत्येति । दूयणान्तरमाह—उपाधाविति आकर्षणेन विना तत्परिहारासम्भवात्तदादृष्ट ए—आवर्पणेचेति । अनुपपत्त्या तदनभ्युपगम्यादृष्टं दूयते दूयणेन

श्रीभाष्यम्

आकर्षणं स्यात् । निरंशस्य व्यापिन आकर्षणं न सम्भवतीति चेत् तर्हि उपाधिरेव गच्छतीति पूर्वोक्त एव दोषस्स्यात् । अच्छिन्नब्रह्मप्रदेशेषु सर्वोपाधिसंसर्गं सर्वेषां च जीवानां ब्रह्मण एव प्रदेशत्वेनैकत्वेन प्रतिस्नन्धानं स्यात् । प्रदेशभेदादप्रतिसन्धानेनैकस्यापि स्वोपाधी गच्छति प्रतिस्नन्धानं न स्यात् । तृतीयेतु कल्पे ब्रह्मस्वरूपस्यैवोपाधिसंवन्धेन जीवत्वापातात् तदातिरिक्तानुपहितब्रह्मासिद्धिस्स्यात् । सर्वेषु च देहेष्वेक एव जीवस्स्यात् तुरीयेतु कल्पे ब्रह्मणोऽन्य एव जीवइति जीवभेदस्यापाधिकत्वं परित्यक्तं स्यात् । चरमे चायथाकपक्ष एव परिगृहीतस्स्यात् । तस्माद्भेदशास्त्रवलेन कृत्स्नस्य भेदस्याविद्यामूलत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अतः प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनपरतयैव शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि ध्यानविशेषतया वेदान्तावाक्यानां ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्यमुपपन्नमिति ॥

तदप्युक्तम् ध्यानविधिशेषत्वेऽपि वेदान्तावाक्यानामर्थसत्यत्वे प्रामाण्यायोगात् । एतदुक्तं भवति ब्रह्मस्वरूपगोचराणि वाक्यानि किं ध्यानविधिनेकवाक्यतामापन्नानि ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते उत स्वतन्त्राण्येव । एकवाक्यत्वे ध्यानविधिपरत्वेन ब्रह्मस्वरूपेतात्पर्यं न सम्भवति । भिन्नवाक्यत्वे प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनविरहादनवबोधकत्वमेव

श्रुतप्रकाशिका

दूषयति । निरंशस्येति । दूषणान्तरमाह—अच्छिन्नेति । तत्परिहारमाशङ्क्याह—प्रदेशभेदादिति । तृतीय शिरोदूषयति तृतीयेत्येति । अनुपहितब्रह्मासिद्धिस्स्यादिति । निदोषमङ्गलगुणकवश्रुतीनामनुपहितब्रह्मविषयत्वहि पराभ्युपेतम् । जीवेश्वरभेदाभावप्रसङ्गो जीवानां परस्परभेदाभावप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । चतुर्थपक्षमौ दूषयति तुरीयेत्येत्यादिना । चरमइति * अचिद्द्रव्यस्यैव चेतनत्ववचना * तस्य चेतनब्रह्मणादाभ्यानुपपत्तिश्चेत्यभिप्रायः । भेदाभेददूषणमुपसंहरन् स्वमतासिद्धमाह तस्मादिति । ध्यानविधिशेषतया ब्रह्मणस्सिद्धिमुपसहरति अतइति ॥

ध्याननियोगयादिपक्ष मीमांसको दूषयति तदप्युक्तमिति । न केवल निष्प्रपञ्चीकरणविषादएवानुपपन्नः इदमपि मतमनुपपन्नमित्यपिशब्दस्य भावः । कुत इत्यत्राह—ध्यानेति । ध्यानविधिशेषत्वे कथमर्थसत्यत्वे तात्पर्यायोगः विधिशेषत्वं हिना स्वातन्त्र्येण वा ब्रह्मणि प्रामाण्यं स्यादित्यत्राह—एतदुक्तमिति । दूषयितुं विकल्पयति ब्रह्मस्वरूपेति । प्रथमं शिरोदूषयति एकेति । एकवाक्यत्व महावाक्यैकत्वम् । द्वितीयदूषयति मित्रेति । अनवबोधकत्वं * दुःखसाध्यव्यवसायौ

गूढार्थसंग्रहः

एकवचनस्यैव व्यापनपक्षस्यात् । अभेदोपादानैवानिर्वचनीयभेदकल्पनेति साम्प्रतम् । तथा च श्रुतिः 'मृत्तिकेलेवसत्यम्' इति 'तस्मात्कूटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी न परिणामिमित्यता' इति सिद्धम् इति । यदुक्तं तदनुसारेणैव उपसहरति—तस्माद्भेदशास्त्रनलेनेत्यादिना । तदप्युक्तमिति । वेदान्तवाक्यानां विधिवाक्यशेषत्व नास्तीति मतवत् विधिशेषत्ववादिमतमप्युक्तमित्यर्थः । विधिशेषत्वेऽर्थसत्यत्वे प्रामाण्यं न सम्भवतीति ध्याननियोगवादितमेतं दूषयता शङ्कराचार्यादीनामभिप्रेतं दोषं दर्शयति—वेदान्तावाक्यानामर्थसत्यत्वे प्रामाण्यायोगादिति । विधिवाक्यशेषत्वस्वातन्त्र्यविकल्पेन औपनिषदसर्वमनेषु दोष निरूपयति—एतदुक्तं भवतीत्यादिना । स्वातन्त्र्येऽपि मूलप्रमाणदाढ्येन ध्येयार्थसत्यत्वस्य विवक्षा

श्रीभाष्यम्

नचवाच्यं ध्यानं नाम स्मृतिस्मन्ततिरूपं, तच्च सर्वतन्मयैकनिरूपणीयमिति ध्यानविधेस्सर्तव्यविशेषाकांक्षायाम् 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ.६.५.७) 'ब्रह्मसर्वानुभूः' (उ.५.१९) 'सत्यं ब्रह्म नमनस्तद्ब्रह्म' (तै.आन.अ.१) इत्यादीनि स्वरूपतद्विशेषादीनि समर्पयन्ति तेनैकवाक्यतामापन्नान्यर्थसन्देहावे प्रमाणमिति ध्यानविधेस्सर्तव्यविशेषापेक्षत्वेऽपि 'नामब्रह्म' (छा.७.१.५) इत्यादि दृष्टिविधिवदसत्येनाप्यर्थविशेषेण ध्याननिर्वृत्त्युपपेक्षः ध्येयसत्यत्वानपेक्षणात् । अतो वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनविधुरत्वाद् ध्यानविधिशेषत्वेऽपि ध्येयविशेषस्वरूपसमर्पणमात्रपर्यवसानात्, स्वातन्त्र्येऽपि बालानुराद्युपच्छन्दनवाक्यवत् ज्ञानमात्रेणैव पुरुषार्थपर्यन्ततासिद्धेः परिनिष्पन्नवस्तुसत्यतागोचरत्वाभावात् ब्रह्मणदशास्त्रप्रमाणकत्वेन सम्भवतीति प्राप्ताम् ॥ तत्र प्रतिपाद्यते (तत्तुसमन्वयादिति)

श्रुतप्रकाशिका

प्रवृत्त्ययोगात् । एकवाक्यत्वपक्षे विधिशेषतया ब्रह्मणसिद्धिमाशङ्क्याह—नचवाच्यमिति । कुत इत्यत्राह—ध्यानविधेरिति । 'नामब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादिषु दृष्टिविधेः विशेषसत्यत्वेऽपि विशेषणसत्यत्वेन विशिष्टासत्यवमवर्जनीयम् इह च तथैवेत्यर्थः । सार्धसमग्र पूर्वपक्षमुपसंहरति अत इति । ननु * प्रथमरे विधिशेषतया ब्रह्मणि प्रामाण्यसमर्थनमेतदविष्करणपूर्वपक्षे विधिशेषतया तत्सिद्धिप्रतिषेधश्च कथं घटते । इत्यत्र ननु फलत्वेन सिद्धिरुक्ता फलतया सिद्धयतः पारमार्थ्याभावे स्वादेरन्यसत्यत्वप्रसङ्गात् तत्पारमार्थ्यं सिद्धयतीति फलतया तत्सिद्धिसमर्थनं साधीय., अत्रतु ध्यानविधिकर्मत्वेन तात्सिद्धिर्युक्तता ननु फलतया तत्सिद्धिरित्यविरोधः ॥

एवमुपन्यस्त पूर्वपक्षमभिप्रेत्य सूत्रकारेणैतत्तु प्रणीतमित्याह—तत्रेति । प्रतिपद्यते सिद्धान्तः प्रामोति शायत इति

गुदार्थसङ्ग्रहः

वेदान्तवाक्येषु सम्भवतीत्याशङ्कते—नचवाच्यमित्यादिना । ध्येयसत्यत्वानपेक्षणादिति । वेदान्तवाक्यविहितोपासनस्य क्वचिदसत्यार्थविषयकत्वाङ्गीकारे तन्मयिनान्यत्राप्यसत्यार्थविषयकत्वमेव स्यात् । 'सिंहोदेवदत्त' इत्यत्र आरोपानिराकरणपूर्वकं वेदेन क्वापि रूपकमिति व्यवस्थापयता मष्टपादानां वेदप्रामाण्यमङ्गप्रसङ्गएव तथाऽङ्गीकारे बीजमिति पूर्वमेवोपादानेन निर्विशेषवादिमते सगुणविद्याया अपि भ्रमत्वाङ्गीकारेण मण्डनेन ससर्गानवगाहिबेदवाक्यजन्यबोधानङ्गीकारेऽपि शङ्कराचार्यादिभिः धर्मससर्गविषयकबोधएवाश्रित्य इति तस्य च क्वापि दार्शनिकासमतत्वेन तत्साधनासम्भवात् । सर्वसमतबोधस्तु भ्रमात्मकएव । अतश्च मूलप्रमाणदार्ढ्येनापि प्रमात्व न सम्भवति मण्डनमते 'तत्त्वमसि' इत्यत्र ससर्गावगाहिबोधाङ्गीकारेण तद्विशेषेण मानसापरोक्ष न सम्भवतीति सुरेश्वराचार्यैः वार्तिकेन तन्मतं दूषितम् । अतः ध्यानविधिशेषवाङ्गीकारे निर्विशेषवादिमते ध्यानस्य प्रामाण्यकत्व न सम्भवतीति भावः ॥

ब्रह्मणदशास्त्रप्रमाणकत्वं न सम्भवतीति । सर्वमतेषु न सम्भवतीत्यर्थः । नियोगवादिमतद्वये, मोक्षोपायविधिर्नास्तीति शङ्कराचार्य, मण्डन, वात्सल्यमतेषु शब्दापरोक्षयादिविवरणकारमते ध्यानविधिमङ्गीकृत्य वेदान्तानां नोपासनविधिशेषत्वं किंतु सिद्धान्तएव प्रामाण्यमिति सिद्धान्तमतेऽपि सिद्धपरवाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारकप्रयोजनविशेषेण तात्पर्यनिर्णयकलिङ्गेभ्यस्तर्गतफलरूपलिङ्गस्याभावे तत्र बोधतात्पर्यकल्पनमेव न सम्भवतीति वेदान्तविचारारम्भ एव विफल इति भावः ॥ वेदान्तवाक्यानां विधिशेषत्वमनङ्गीकृत्य प्रयोजनपर्यवसायित्वं प्रागुत्पादितमेव सूत्रार्थवर्णनमुखेन विशदयितुमारभते—

श्रीभाष्यम्

समन्वयः सम्यगन्वयः पुरुषार्थतयाऽन्वय इत्यर्थः । परमपुरुषार्थभूतस्यानवधिकातिशया-
नन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयात्

श्रुतप्रमाजिका

वाऽर्थः । समन्वयशब्दः * विस्तरणं व्याचष्ट समन्वयइत्यादिना । कस्य कनान्वय इत्यपेक्षायां पूर्यमात्रकार्यं योज-
यती । परमेति । परमपुरुषार्थं बोधभादकमनवधिकेति पदम् । पुरुषेणार्थ्यत्वादि पुरुषार्थं वम्, आनन्दरूपतया पुरुषार्थं वं

गूढार्थसंग्रहः

समन्वयइत्यादिना । अन्वयः सप्रत्ययः सवन्धश्च ब्रह्मणः शास्त्रेण वेद्यस्वरूपः । अत्र तद्व्यञ्जकस्य शास्त्रयोनित्वसूत्रार्थ-
परत्वेन तत्र 'यतो वा, आनन्दाद्वेयैरपु' इति ह्युतेर्विवक्षितत्वेन तत्र आनन्द-स्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तधर्मपुरस्कारेण
ब्रह्मणः तेषु न सप्रत्यय एव सप्रत्ययस्य चर्मावस्थित्येन न सम्यक्तत्वं एवमस्तीकार एव 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति
प्रथमवृत्ते ब्रह्मणः सन्धेयैव विप्रत्ययः न यत्प्रतिपन्नं तत्रिह्यहतीति भावः ॥

अभिधेयतयाऽन्वयादिति । एतज्ज्ञया ब्रह्मणः वेद्यस्वरूपः न समीचीनः । शक्यार्थे तात्पर्यत्राघटय एव
लक्ष्यार्थतन्त्रस्य सम्यक्तत्वं शक्यार्थेन वाच्य इति प्रागेवोपपादितम् । अतः शक्यार्थस्य तात्पर्यविषयत्वेन वेद्यस्वरूपसङ्ग-
धः सप्रत्ययस्य इति भावः । प्रथमवृत्ते शब्दसामान्यस्य सिद्धेऽप्युपपत्तिसमर्थनमुपेन औपनिषद्ब्रह्मणः प्राभाकरशङ्कानिरसनम्
द्वितीयवृत्ते ब्रह्मशब्दस्य व्युत्पत्तिसमर्थनम् । ब्रह्मशब्दार्थसिद्धयनन्तरं तस्य फलत्वनिर्धारणम् ननु तत् पूर्वम् । पुरुषशब्दार्थ-
स्योपनिषत्तात्पर्यविषयत्वेन तत्र जगत्कारणत्वस्यान्तर्भूततया तस्य परिणामिकारणरूपत्वात्सम्भवेन निमित्तकारणत्वरूपत्वे
तस्यानुमानिकत्वेन 'अथेऽनुपलब्धे तद्व्यमाणं वादरागणस्यानपेक्षत्वात्' (जै.सू.१.१.५) इति सिद्धान्तो न घटते, किंतु
'तत्प्राभाष्यमात्रापात्तात्' (गौ.सू.२.१.६८) इति गौतमसिद्धान्त एव युक्त इत्याद्येपस्य जन्माद्यधिकरणानन्तरं प्राप्तस्य
निरसनमन्तरं ब्रह्मशब्दोपपत्तिसमर्थनं न सम्भवतीति ब्रह्मणः फलत्वनिरूपणापूर्वं शास्त्रयोनित्वाधिकरणं प्रवृत्तम् । अत्र
निरूपणं न सम्यगीति प्राभाकरशङ्कानिरसन एव कर्मविचारानन्तरं ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्व सिद्धयति नत्वन्वयेत्य
मित्येव चतुर्थवृत्ते कत्र निर्धारितम् । अतश्च चतुरधिकरणी शास्त्रारम्भसमर्थनार्थेति सिद्धान्तः सुखः । यथोक्तम्—
'युत्तरव्यमात्रं प्रतिपत्तिदोषवचनत्वेन सिद्धत्वं मथाप्यम् । एतानि वै सूत्रचतुष्टयेनानारममूलानि निराकृतानि ॥' इति ।
अत्र व्युत्पत्त्यभावात् शब्दसामान्यस्य विवक्षितः ब्रह्मशब्दार्थस्य प्रतिपत्तिदोषस्य ब्रह्मशब्दव्युत्पत्त्यसम्भवेन मूलमभिप्रेतमिति
प्रागुक्तार्थ एव एतत्पदे विवक्षितः । यथोक्तमाचार्यपादैः—

'द्राम्यामादौ प्रतीतिप्रजननमुचितं सिद्धरूपे परस्मिन् द्राम्यां वैषम्यशङ्का तदनुपरिहृता शास्त्रज-व्युदयो ।
औचित्यनिर्णयस्वरसमगतिमती प्राचनीं वर्तनीयं शास्त्रारम्भार्थमेकं त्रितयमिहपरं शास्त्रमित्याहुरेकं ॥ अ.सं. २४
यत्तत्त्वेनैश्वर्यैरगणि वकुलभृत्किङ्करैरज्ञायकारि व्यासार्थैर्यासि च दिश्रुतमिति विशदं विष्णुचिन्तैर्विवक्षितं ।
अथैव शेषकल्पादहमपि विदुषो वादिहस्यपुत्राहात् अद्वा निर्धार्यतेऽतः चतुरधिकरणी ब्रह्मचिन्तोत्तरमार्था ॥' २५ इति
अत्राचिन्त्य द्राम्यामादाविति पूर्वापेक्षं व्यक्तम् । शास्त्रारम्भार्थमेकमिति नयप्रकाशिकायां मेघनादाचार्यैरुक्तम् । 'सर्वत्र
प्रसिद्धोपदेशात्' इत्यत्र भाष्ये जिज्ञासाधिकरणार्थानुवादान्ते शास्त्रारम्भसिद्धये इत्युक्तम् । जिज्ञासाधिकरणात् भाष्ये
ब्रह्मविचारारम्भो युक्त इति स्थितमिति च । इतराधिकरणार्थैरभाष्ये इत्यत्र वापि नोक्तमिति मेघनादाचार्याणां सिद्धान्तः ।

भीमाप्यम्

तत् शास्त्रप्रमाणकत्वं सिद्ध्यत्येवेत्यर्थः । निरस्तनिरीतलोपनिरतिशयानन्दस्वरूपतया परमप्राप्यं ब्रह्म बोधयन्वेदान्तप्राप्त्यगणः प्रवृत्तिनिवृत्तिपरताविरहाद्वा प्रयोजनपर्यवसायीति द्रुपाणो राजकुलयासिनः पुरुषस्य कौलेयकुलाननुप्र-

श्रुतप्रकाशिका

तस्यानवधिकातिशयत्वात् परमपुरुषार्थत्वमिति भावः । स्वयमननुकूलस्य सुगुणधनस्यापि पुरुषार्थत्वमस्तीति तज्ज्ञाद्विभानवधिकेत्यादिपदेन सिद्धम् । तच्छब्दं व्याचष्टे । शास्त्रप्रमाणकत्वमिति । पूर्वपक्षव्यावर्तकद्रुपद्वन्द्वमर्थमाह—
सिद्धयत्येवेति ॥

‘तत्त्वमसि’ इत्यादिस्वरूपपदेष्वपरवाक्यार्थज्ञानमाधेयानिघृष्टांति तन्मुनेन वाक्यस्य प्रयोजनपर्यवसानं ॥ वदतो मृगायादिनोऽपानविद्वधानर्थक्ये स्यात्, वाक्यार्थज्ञानोपयोगित्वस्य दूषितत्वात्, भीमावपक्षे ब्रह्मणोऽतिरिद्धिः शुभपविचदोपास्तृष्टेनाकारेण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यमुपविषादयिषुस्तत्र प्रथमं ब्रह्मणस्त्वतरसर्वेषां सर्वप्रकारभोग्यत्वेन पुरुषार्थत्वाधिक्यं प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्द्वैतात्मकत्वेन पुरुषार्थत्वैक्यत्वेनाभिप्रायन् प्रवृत्तिनिवृत्तिविरहवतः पुरुषार्थपर्यवसानाभावनिबन्धनामप्रामाण्यशङ्कां परिहरति । निरस्तेति । राजकुलयासी राजकुलप्रवृत्तः राजकुलान्तरहो वा । कौलेयकाः श्वानः, क्षोपजीविनो म्लेच्छावा लब्धन्ते । यद्यपि वाक्यगणस्थाने राजकुलयासी पुरुषः प्रतीयते । तथाऽप्यर्थवशाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तुपुरुषस्थाने ताद्विदेशः फलितः, स्वतो निरवधिकपुरुषार्थपरवाक्यस्य प्रयोजनशून्यत्ववेदेन प्रनुपपन्नमित्यर्थः ॥

गुढार्थसंग्रहः

आधिकरणचतुष्टयस्य अधिकाधियपयसम्बन्धप्रयोजनोत्पत्तादनपर्यव प्रागेषोपपादितम् । तन्मैव चतुर्णामधिकरणानां शास्त्रारम्भायैव सिद्धम् । समन्वयाधिकरणे च वेदान्तेऽपि उपासनविधिव्याख्याधीनमोद्यार्थप्रवृत्तेः सिद्धान्तेऽङ्गीकारेण तथैव प्रवृत्तेरकामेनापि स्वीकार्यतया सिद्धे व्युत्पत्तिरसमर्थेन निष्फलमेव जातमिति शङ्कानिरासमुदेन ब्रह्मविचारे प्राथमिकप्रवृत्तेः सकलस्य समन्वयाधिकरण एव निर्णीतमिति चतुर्धिकरण्याः शास्त्रारम्भायैवमकामेनापि स्वीकरणीयम् । इत्थमर्थमभिप्रेत्यैव ईक्षत्यधिकरणारम्भे ‘यतोवा इमानि’ इत्यादिजगत्कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्य सर्वशः सर्वशक्तिरसमस्तदेवप्रत्यनीककर्मणामुपैककालं यस्मिन्निवासमिषुस्तथा’ इति भगवता उक्तम् । अत्राधिकरणचतुष्टयानन्तरं किंचिदन्तानुवादः भवति कृतः । एतत्स्वरस्य च अधिकरणचतुष्टयस्य शास्त्रारम्भायैव एव ॥

एव वेदान्तसारे—‘पुरुषार्थतया अन्वयसमन्वयः शास्त्राख्यप्रमाणस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वेऽपि स्वस्य परस्य चाङ्गिमविदुः आविशेषेण स्वरूपेण गुणैः विभूत्या च अनुभूयमानं अनवधिकातिशयानन्दरूपमिति पुरुषार्थत्वेनाभिधेयतयाऽन्वयात् ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वमुपपन्नतरमिति निरवध निखिलजगदेककारणं ब्रह्म वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्युक्तम् । तस्यैकशेषकदेव कृञ्जगन्निमित्तत्वं तस्यैवोपादानतया जगदात्मकत्वं च नानुमानाधिगम्यमिति शास्त्रैकप्रमाणकत्वात्तस्यैव चानवधिकातिशयानन्दरूपतया परमपुरुषार्थत्वाद्देवान्ताः प्रतिपादयन्त्येवेति स्थिरकृतम् । अतः परं पादशेषेण जगत्कारणतया प्रधानपुरुषप्रतिपादनार्हतया सर्वज्ञ सत्सच्चिद्रूप निरस्ताविद्यादिसमस्तदोषगन्धमपरिमितोदारगुणशामर ब्रह्मैव वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्युच्यते’ इति प्रोक्तम् । आधिकरणचतुष्टयस्य शास्त्रारम्भायैव एव एतत्सूक्तिस्वरस्यम् । भाष्यसूक्तिव्यप्ययमर्थः अभिप्रेतइति त्रिदुषा स्फुटम् । शास्त्रयोनित्वाधिकरणे भाष्ये पारिणामिकारणत्वात्सम्भवानुपपत्तिमन्विता न्यायमन्योक्त

श्रीभाष्यम्

धेनेन प्रयोजनशून्यतां घृते । एतदुक्तं भवति अनारिक्मरूपाविधावेष्टनतिरोहितपरापर-
तत्त्वयाथात्म्य स्वस्वरूपावबोधानां देवासुरगन्धर्वसिद्धविद्याधरकिन्नरविष्णुरूपयक्षराक्षस
पिशाचमनुजपशुशकुनिसरीसृपेवृक्षगुल्मलतादूर्वादीनां स्त्रीपुंनपुंसकभेदमिष्टानां क्षेत्रज्ञानां
व्यवस्थितधारकपोषकभोग्यविशेषाणां मुक्तानां स्वस्यचाविशेषेणानुभवसम्भवे स्वरूपरूप-
गुणविभवचेष्टिनैरनयधिकातिशयानन्दजनकं परं ब्रह्मास्तीति बोध्यदेव चाप्यं प्रयोजनपर्य-
वसायि प्रवृत्तिनिवृत्तिनिष्ठतु यावत्पुरुषार्थान्यययोधं न प्रयोजनपर्यवसायि, एवंभूतं परं-
ब्रह्म कथं प्राप्यत इत्यपेक्षायां 'ब्रह्मविद्याप्रोति' (तै.आ.१.अ) 'आत्मानमेव लोकमुपासीत'

श्रुतप्रकाशिका

ब्रह्मणः कथमनयधिकानन्दरूपतया पुरुषार्थत्वाधिनय कथं च प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पुरुषार्थत्ववैकल्य स्वरूपपरवाक्यस्य
पुरुषार्थपर्यवसानं कुत्र दृष्टम् तथासति कथं ध्यानविधिसफलमित्याकांक्षायामाह—एतदुक्तमिति । ब्रह्मणः पुरुषार्थ-
ताधिक्यमाह—अनादीत्यादिना । कर्मभिरनुभवप्रतिबन्धात् क्षेत्रज्ञानां तस्य पुरुषार्थत्वज्ञानाभावात् । ननु तत्र तद्वैकल्या-
दित्यभिप्रायेणोक्तमनादिर्कमेति, देवानुरादिपरिगणनं तेषां व्यवस्थितभोग्यत्वप्रदर्शनार्थम् । * योग्यानुपलब्धिश्चाङ्गाव्युदा-
सायानुमत्तसंभव इत्युक्तम् । तद्विषयज्ञानानुवृत्त्योर्ह तदनुवृत्त्येन विना न संभवति अतोऽनवधिकातिशयानन्दजन-
नत्वोक्तया ब्रह्मगोऽनवधिकातिशयानुवृत्त्योश्च सिद्धयतीत्यानन्दत्वमुपपादितं भवति, स्वरूपेत्यादिना सर्वप्रकारभोग्यत्वमुक्तं
तेन पुरुषार्थत्वाधिक्यं सिद्धम् । प्रवृत्तीत्यादिना प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पुरुषार्थत्ववैकल्यमुक्तम् । इष्टमुल्लवसाधनतयोपादे-
यत्वात् । दुःखान्तकतया स्वतेऽभोग्यत्वाभावाच्च ॥

ध्यानादिविद्वद्यानर्थक्यं परिहरति । एवंभूतमिति । परोक्षज्ञानस्यापि सुल्लरूपत्वात् स्वरूपपराणि वाक्यानि—
पुरुषार्थपर्यवसायीत्येव तदापरोक्षयाकांक्षिणस्तत्त्वाधनशापकत्वात् ध्यानविधापीनि वाक्यान्वायि न निष्फलानित्यर्थः । इम-

गूढार्थसङ्ग्रहः

निमित्तकारणत्वानुमानदूषणेन तस्य शास्त्रतात्पर्यविषयत्व साधितम् । सरित् 'यतोवा' इति श्रुतौ उभयविचकारणत्व-
स्याभिप्रेतत्वेन तस्य शास्त्रतात्पर्यविषयत्वोक्तिर्न घटत इत्युक्तमिति माध्यसारयोर्विशेषः । ब्रह्मचार्यसमस्तत्वादिपि अधिकरण
चतुष्टयस्य शास्त्रारमार्थत्वमुक्तमिति 'यत्तत्त्वेनेश्वरार्थः' इति श्लोके सप्रदायोऽपि प्रदर्शितः ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिपरवाक्यानां तदितरसिद्धपरवाक्यानां च वैलक्षण्यमुपपादयति—एतदुक्तं भवतीत्यादिना । परंब्रह्मा
स्तीति बोध्यदेव चाप्यं प्रयोजनपर्यवसायीति । वाक्यात् बोधदशायामेव फलसामं, एव तदनुसन्धानदशासु ।
प्रवृत्तिनिवृत्तिपरवाक्यानां तु स्वस्य बोधातिरिक्तभावि पुरुषार्थसम्बन्धेनैव सप्रयोजनत्वमिति महत्त्व विशेष इति भावः । पर
मने मोक्षसाधनविषयनङ्गीकारेण भूतब्रह्मज्ञानमात्रात् पुरुषार्थ इत्युक्तिर्घट्यते । वृत्तिकारमते विधिवाक्याधीनोपासनप्रवृ-
त्त्यनन्तरमेव मुक्तिफलमिति सिद्धान्तेन विधिवाक्याधीनप्रवृत्तिरवर्जनीयेवेति उक्तदिशा सफलत्वमकिंचित्कारमिति शङ्कायां
प्रथमचरमफलभेदेन वाक्यानां सिद्धसाध्यपराणां सफलत्वं सदृष्टान्तमुपपादयति—एवंभूतं परंब्रह्म कथं प्राप्यत इत्यपे-
क्षायामित्यादिना । ज्ञानमात्रेण कृतकृत्यत्वेति परमतं न श्रुत्यनुगुणमिति मत्वा 'ब्रह्मविद्याप्रोति' इत्यादिश्रुत्युपादानम् ।
अत्र निधिप्रत्ययो न श्रूयत इति शङ्काया 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इति श्रुतिरुपात्ता । 'आमेत्येवोपासीत' इति प्रथमवाक्य

श्रीभाष्यम्

(१३४ १५) इति वेदनादिशब्दैरुपात्मनं ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधीयते । यथा स्ववेदमनि निधिरस्तीति वाक्येन निधिसन्नाहं ज्ञात्वा तृप्तस्मिन् पश्चात्तदुपादाने च प्रयतते यथा च कश्चिद्राजकुमारो गालग्रीडासक्तो नरेन्द्रभवनान्निष्क्रान्तो मर्गाद्भ्रष्टो नष्ट इति राज्ञा निष्ठा तस्त्वयन्नाज्ञातपितृषु केनचिद्द्विजवर्येण वर्धितोऽपिगतवेदशास्त्रप्योऽज्ञावर्षस्सर्वकल्या

श्रुतप्रकाशिका

मर्थे दृष्टान्तेन दर्शयति यथेति । एव पराशक्तानजनकस्यैव वाक्यस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वेऽपि फलविज्ञापयेक्षया ध्यान प्रवृत्तियुक्ता यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इत्यादिषु दर्शपूर्णमासादीनामेकैकस्य स्वर्गवाचनवेऽपि फलविज्ञापयेक्षया कर्मान्तरारागभयकस्यैव कर्मण आह्वतिश्चोपपद्यते । यथा पुत्रञ्च मध्ववगवज्जातहर्षस्यापि पश्चात्तन्मुग्धापरोक्षमुपज्ञाशयाप्रवृत्तिरुपपद्यते । तथाशारीत्यभिप्राय

अत्र निधिराजकुमारदृष्टान्तद्वयं चिदचिद्विभागानुक्तम् । उभयगत भोग्यं च ब्रह्मण्यस्तीति ज्ञापनाय 'तद्यथा-हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युषारि सञ्चरन्तो न विन्देयु' इतिहिं श्रुति । निधिरस्तीति वाक्यस्य पुरुषार्थपरं दर्शयति तृप्तस्सन्निति । 'अयिज्ञाता कुमारका' 'भगवतोऽहं पुत्रं प्रेक्ष्यदिशस्यञ्च' 'मातापिता भ्राता' 'भूतानां योऽन्वय पिता' 'एकइन्द्रो जगतो बभूव' 'राजाधिराजस्सर्वेषाम्' इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारेण सर्वविधमोग्यवप्रदर्शनाय राजकुमार इति भगवति राजत्व वेतनेषु पुत्रवचोपवर्णितम् । अत्र कुशलत्वसमाधिर्दृष्टव्यं । गालग्रीडासक्त इत्यनेन चेतनानां बाह्यविषयप्रावण्यं सूचितम् । नरेन्द्रभवनान्निष्क्रान्त इत्यनेन भगवत्सकाशबहिर्दृष्ट

गूढार्थसमह

परित्यज्य 'आमानमेव लक्ष्यमासीत्' इति वाक्योपादानेन 'तद्यथेह कर्मक्षितो लोकं क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यक्षितो लोकं क्षीयते' इति श्रुति परोक्तदिशा उपासनफलस्यानित्यता नैव बोधयितुमीष्ट । आमान एव लोकशब्दार्थं फलं न तस्य नित्यतया 'एवमवामुत्र पुण्यक्षित' इत्यत्र पुण्यशब्द नापासनपरं तदतिरिक्तकर्मण्येव पुण्यशब्दप्राप्तं देरित्यर्थं सूचित । अत्र उपनिषद्द्वयं परमते निर्गुणविवेक विवक्षिता । अत्रोपासनाविधौ श्रुततया आह्वयधिकरणोक्तं दिशा 'यदाक्षरेण' इति श्रुत्यनुसारेण ब्रह्मावेदित्यादानापि उपासनमव विवक्षितम् । अयमर्थं वेदार्थसमग्रहदौ स्पष्टः ॥

स्ववेदमनि निधिरस्तीति । एतन् 'निधिमात्रं भूभाग' इति शालिकानाथोपात्तवाक्यस्यानुभवावगुणं फलं प्रदर्शितम् । द्रमिडाचार्यसिद्धा तेन ॥ समतराजकुमारनयनविवरणेन वाक्यद्वयस्य सप्रयोजनं वस्तुपवादयति—कश्चिद्राजकुमारइत्यादिना । नरेन्द्रभवनान्निष्क्रान्त इति । कश्चिद्विल राजपुत्रं ज्ञातमात्र एव मातापितृभ्यामपविद्धं व्याघ्रस्य सर्वार्थनाऽक्षावमुष्य वक्ष्यतामजानन् व्याघ्रजातिप्रत्यय व्याघ्रजातिकर्माण्येवानुवर्तते, न राजाऽस्मीति राजजातीयकर्माण्यनुवर्तते' इति(वृ ख ४ १) भाष्य उक्तम् । स्वयन्नाज्ञातपितृकइति । एतन् राजाऽस्माति ज्ञानशून्यता नात्र विवक्षित अनन्तरमपि राजपुत्रवनेन ज्ञानसमावादिति सूचितम् । यदा कश्चिपरमकारणिकं राजपुत्रस्य राजभ्रीप्राप्तिर्याम्यताज्ञानं अमुष्य पुत्रत्वा बोधयति न च व्याघ्र अमुष्य राज पुत्र कश्चिद्व्याघ्रहमनुपविष्ट इति स एववाचितं त्यक्त्वा व्याघ्रजातिप्रत्ययकर्माण्यपि पितृप्रेतामहीमा मन पदवीमनुवर्तते 'राजाऽहमस्मीति' इति शङ्कराचार्यैरुक्तमर्थमव परित्यज्य दर्शयति—केनचिद्द्विजवर्येणवर्धितइति । अत्र 'यनाचेति । राजस्थानीयो भगवान् पुत्रस्थानाय उपासक' इति व्यासार्थैरुक्तः

श्रीमाध्यम

गणुणाकरस्तिष्ठन् पिता ते सर्वलोकाधिपतिः गाम्भीर्यादार्य वात्सल्य, सौशील्य, शौर्य, वीर्य पराक्रमदिगुणसम्पन्नस्त्वामेव नष्टं पुत्रं दिदृक्षुः पुरवरे तिष्ठतीति केनचिदभियुक्तमेव प्रयुक्तं वान्यं शृणोति चेत् तदानीमेवाहंतायव जीवतः पुत्रो मपिता च सर्वसम्पत्समृद्ध इति निरतिशयहर्षसमन्वितो भवति । राजा च स्वपुत्रं जीवन्तमरोगमतिमनोहरदर्शनं विदितसकलवेद्यं श्रुत्वाऽद्यात्समस्तपुरुषार्थो भवति पश्चात्तदुपादाने च प्रयतते पश्चात्ता-
पुमौ सङ्गच्छेते, चेति ।

श्रुतप्रकाशिका

वर्धित परमार्थोपलक्षणं मार्गाद्भ्रष्ट इत्यनेन कर्मज्ञानाद्युपायानन्वयः स्थापितः, द्विजवर्षेण वर्धित इत्यनेन भगव-
ज्ज्ञाननिष्पत्तियोग्यतासिद्धिहेतुभूताध्ययनादिनिष्पादकाचार्यसंज्ञयोऽभिप्रेतः । पौदशवर्षः मोक्षतृत्यावस्थो भोग्यताऽवस्थ-
श्चेति भावः । सर्वकल्याणगुणाकरः 'निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः' इत्याद्युक्तैर्मगवदभिमतैर्गुणैः पूर्णता
सूचिता । पिता ते इत्यादिना भगवद्भगवन्मासूचिता ॥

गाम्भीर्यादय उपसर्गप्रति सौलभ्योपयुक्ता गुणाः शौर्यादय परवान्तर्गताः गाम्भीर्यं * सप्रदानराशवद्वीयमानगौ-
रवानपेक्ष्यम् औदार्यं दातृप्रतिप्रहीतृविभागद्विविधेण प्राप्तवृत्तमिति प्रतिपत्तिमयम् । आभामाभीय दत्ताऽपि 'ऋण-
प्रयुद्धमियमे' इति सिद्धिर्वा । वात्सल्य दोषेष्वपि गुणवद्बुद्धिः यथा मातुर्वत्से । सुशीलहि नाम महतो मन्दैस्सह नीर-
भ्रंज सत्केलपक्षभावस्य तद्वत्ता सौशील्यम् । शौर्यं शत्रुमध्ये स्वहृद्भव प्रवेशसामर्थ्यम् । 'शूरमीरु कविजहम्' इति

गूढार्थसङ्ग्रहः

पश्चात्तदुपादानेन प्रयतते इत्यत्र उपासनप्रयत्न एव विवक्षितः । पश्चात्तापुमौ सङ्गच्छेते इत्यत्र उपासनाफलमेव
दार्शनिके विवक्षितम् । दृष्टान्ते च राजसमीपगमनपूर्वं व्याघ्रहृत्वासादेः प्रायश्चित्तप्रवृत्तिः प्रयत्न राजसमीपगमनानुगु-
णवेषप्रयत्न विवक्षितः । कौपीतकीब्राह्मणे चतुर्थे बालाव्यजातशत्रुसवादे 'तमेतमात्मानमेत आमानः अन्वेषयन्ति—
तद्यथा भेष्टीरैर्भुङ्क्ते यथावा स्वाः भेष्टिन भुञ्जन्ति एवमेवैव प्रहान्ता एतैरामभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आमानेन भुञ्जन्ति । स
यान्दरा इन्द्र एतमामान न विजज्ञौ तापदेनमसुरा अभिग्रभून् । सदा विजज्ञाव हत्वा असुरान् विजित्य सर्वेषा
भूतानां भैष्य स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्वति तथो वैद्य विद्वान् सर्वान्धाम्नन अपहृत्य सर्वेषां भूतानां भैष्य स्वाराज्यमाधिपत्यं
पर्वति पण्य वेद' इत्यत्र सुपुष्टिप्रकरणे जीवपरमात्मस्वरूपनिर्णयवारे उभयोर्जीवपरयोर्भोगः यत्तत् स ब्रह्मज्ञानानन्तरमेव
विवक्षितः । सर्वपापपहते तत्रैव ब्रह्मज्ञानोत्तरकालिकत्वप्रतिपादनात् सुपुष्टौ तथा सर्वपापपहतिविरहात् सुपुष्टौ जीवा मनः
परमात्मज्ञानविरहस्य सकलश्रुतिसिद्धिराद्यः । एवञ्च एतच्छ्रुतिवाक्यपर्यालोचने तादायिकफलं यत् ब्रह्मज्ञानस्य यच्च परम फल
तदुभयमत्र विवक्षितमिति राजपुत्रनयानुसारेण पुनस्य पितृभ्य उभयोः फलद्वयवत् जीवपरयोः फल श्रुतिता पर्यविषयतया
एषितव्यम् । उभयोर्ज्ञानान्तर परस्परसंकेषाकाङ्क्षाया आनुमात्रिकत्वात् अतश्चोपासकस्य परमफलं यत्तत् कौपीतकीब्रा-
ह्मण एव पर्यविषयकोऽदिशा गतिद्वारा देशविशेषपदेत्यत्रापि विवक्षितम् । जीवब्रह्मणोर्मैदस्य एतद्वाक्यतस्तिद्धौ परमफलस्य
गतिद्वारा देशविशेष एव सिद्धिः नैव प्रत्याख्यानमर्हति ॥

सूत्रकारश्च 'जीवमुख्यप्राणल्लिङ्गमेतिचेत्तद्व्याख्यातम्' इत्यत्र कौपीतकीवाक्येऽपि 'ब्रह्मते ब्रवाणि' इत्याद्यनन्तर
'योने बालके एतेषां पुरुषाणां कर्ता सवै वेदितव्यः' इत्युपक्रमे 'यएव विद्वान् सर्वेषां भूतानां भैष्य स्वाराज्यमाधि-

श्रीभाष्यम्

यत्पुनःपरिनिष्पन्नघस्तुगोचरस्य वाक्यस्य तज्ज्ञानमात्रेणापि पुरुषार्थपर्यवसानात् बालातु-
राद्युपच्छन्दनवाक्यवद्धार्यसद्भावे प्रामाण्यमिति, तदसत् । अर्थसद्भावाभावे निश्चिते ।

श्रुतप्रकाशिका

मीढत्वप्रतियोगिहि शौचं वीर्यं अध्वानिः पराक्रमः विक्रमणम् अत्रानुक्तमपि धैर्यमनुसंधेयम् । तच्च शत्रुभिर्घ(घं)पणे तृण
बन्धन्यमानवम् । दिदृक्षुरिति 'स महात्मा सुदुर्लभः' इति भगवदभिप्रायस्सूचितः पुरवर इत्यनेन ब्रह्मपुराण्यश्वरा
न्तस्थितिरभिप्रेता । त्रिषाद्विभूतिसंबन्धो वा अभियुक्तमशब्देन भगवज्ज्ञानप्रदो गुरुर्विवक्षितः । तस्येतरवैलक्षण्यं केनचि-
दित्यभिप्रेतम् यदा अय्यनादिकारयिता गुरुर्व ब्रह्मोपदेष्टा संभवति तदाऽयमभिप्रेतमशब्दः पूर्वनिर्दिष्टद्विजवर्यमेवा-
भिधत्ते ॥ तदसम्भवे ब्रह्मोपदेष्टृपुरुषमात्राभिप्रायः । अत्र केनचिदित्यनेन पूर्वगैव वा अन्येनैवयति तात्पर्यं ग्राह्यम् । शृणो-
तिचेदित्यनेन भगवज्ज्ञानस्य दुर्लभत्वमभिप्रेतम् । निरतिशयहर्षसमन्वितो भवतीत्यनेन वाक्यस्य पुरुषार्थपरत्व दर्शितं
तम् । राजाचेति राजस्थानीयो भगवान् पुत्रस्थानीयोऽप्युपासको विवक्षितः अनेन सर्वविघ्नभोग्यत्वस्य भगवति पुष्कल-
त्वात् गुणवत्पुत्रगतभोग्यत्वमपि तत्र विद्यतइति ज्ञापितम् । नहि भगवतो ज्ञान परोक्षरूपम् । अवाप्तसमस्तपुरुषार्थो
भवतीत्यनेन च वाक्यस्य प्रयोजनपर्यवसायित्वं दर्शितम् । राजाचेत्यादिप्रत्यस्यापातप्रतिपत्तायोऽप्यविरुद्धः ॥

ध्यानविधेरवैयर्थ्यं दृष्टान्तद्वयेनापि सिद्धमिति ज्ञापयितुमुक्तं पश्चात्तदुपादाने च प्रयतते इति पश्चात्तावुभौ
सङ्गच्छेतेचेति च अत्र ॥ पूर्वमेव अर्थार्थी राजकुल गच्छेत् मन्दाग्रीवाभु पिबेदिति वाक्योदाहरणादि निषिद्धहान्ता-
पन्यासाचायमप्यर्थोऽर्थसिद्धः, किं क्रियोत्तीर्णकार्यपरतयैव वाक्यस्य प्रयोजनपर्यवसायित्वं उत क्रियाकार्यं वा तदुत्तीर्णं वा
प्रवर्तकमर्थमभिदधत एव तत्पर्यवसायित्वमिति मतम् । नप्रथमः अर्थार्थी राजानं सेवेतेत्यादीनां सप्रयोजनत्वात् । न
द्वितीयः निषिद्धमङ्गलक्षणरक्षणपरीक्षणपराणां शास्त्राणां प्रयोजन(पर्यवसायि)शालि(त्वा)त् । नच तत्रापि एतन्धारणादि-
विधिपरत्वं वाक्यानां कल्प्यम् उच्यते रागप्राप्तत्वात् एतनादिप्रकारस्य लोकसिद्धत्वाच्च, अप्राप्तेहि शास्त्रमर्थवत्, ॥ दुष्ट-
रत्नवर्जनमप्यन धर्मादासप्राप्तम् । वाक्यानिह निषिद्धमन्त्रगुणदोषज्ञापनमात्रपर्यवसायीनि । अतः प्रवर्तकार्थपरतयैव प्रयो-
जनपर्यवसानमिति नियमो भग्न इति ॥

अथ पूर्वपक्षिणोक्तमनुभाष्यते-यत्पुनरिति । वेदान्तवाक्यानां नार्थसद्भावे प्रामाण्यमस्तीति प्रतिज्ञा । तदर्थमर्थ-
सद्भावाभावेऽपि पुरुषार्थपर्यवसानादिति हेतुर्विवक्षितः । दूश्यति तदसदिति । कुतइत्यत्राह—अर्थसद्भावाभावेऽपि ।

गुढार्थसंग्रहः

परं पर्येति' इत्युपसंहारे ॥ वेदनमुपासनरूपमेवेति निर्धारयति । 'जीवमुख्यप्राणलिङ्गाभेतिचेन्नोपासनात्रैवध्यात्' इति
सूत्रे 'अपवे'त्यादिना श्रुतिकारसंमतयोजनेन (न.भा) उक्ता युक्ता, ननु उपासनाधैविय्यप्रसङ्गादिति इति प्रत्यन्तसा-
राभूते निरूपितम् । एवंचात्र 'उपासनात्रैविय्यप्रसङ्गात्' इति योजनामेका विलिख्य परे जीवाल्लभमप्युपक्रमोपसंहा-
र्योर्ब्रह्मरूपयत्वात् अमेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् । (सं)' इत्युत्तरपञ्चपुत्रादिया, जीवब्रह्माभेदस्याज्ञानमिधानात् 'सर्वेषां
भूतानाम्' इत्यत्रोक्तत्वस्य परसंमतविश्वासा असंभवाच्च ॥

'अन्यायेन' अस्मिन् प्रसङ्गाख्यानान्मामपिचैवमेक' इति सूत्रे 'अपिचैवमेकं शास्त्रिनः वात्रसनेयिनः अस्मिन्नेव
वाक्यनयजानश्रुतसंवादे स्पष्ट रिज्ञानमयशब्देन जीवमाज्ञाय तद्वतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति 'यदपिज्ञानमयः पुरुषः

श्रीभाष्यम्

ज्ञातोऽप्यर्थः पुरुषार्थाय न भवति । चालातुरादीनामप्यर्थसद्भावभ्रान्त्या हर्षाद्युत्पत्तिः
तेषामेव तस्मिन्नेव द्राने विद्यमाने यद्यर्थाभावनिश्चयो जायेत ततस्तदानीमेव हर्षादयो निव-
र्तन् औपनिषदेष्वपि चाख्येषु ब्रह्मास्तित्वतात्पर्याभावनिश्चये ब्रह्मज्ञाने सत्यपि पुरुषार्थप-
र्यवसानं न स्यात् ।

श्रुतप्रकाशिका

इदं वाक्यं पञ्चविधम् । पञ्चदशान्तसाधारणं वा हेतुत्वं गर्भितम् । अर्थसद्भावामावनिश्चयेऽसति पुरुषार्थपर्यवसानाभावादि-
त्यर्थः । अर्थासद्भावेऽपि पुरुषार्थो दृश्यते इति शङ्काया तत्रार्थासद्भावनिश्चयाभावनुपाधिमाह—चालातुरादीनामिति ।
तदेवोपपादयति तेषामिति । ततः किमित्यपेक्षया स्पष्टे दर्शितमर्थे स्पष्टीकरोति । औपनिषदेष्वपीति ॥

चालातुराद्युपलब्धनवान्येऽपि वा प्राप्यर्थसद्भावभ्रान्त्या पुरुषार्थपर्यवसानं स्यादिति चेत्—पयःपिव कषायपिव शिराव-
धिष्यते, पाप्सु छुल्लिषेच्च वन्ता उच्छ्रियन्ते इत्यादीनां प्रवृत्तिनिवृत्तिपरवाक्यानामिव 'स्वर्गकामो यजेत' 'न-
क-
ल्लज्जं भक्षयेत्' इत्यादिवाक्यानामप्यर्थसद्भावभ्रान्त्या पुरुषार्थपर्यवसानं किं न स्यात् । अपौरुषेयत्वाद्देवाक्यस्य विप्र-
लिप्तामूलवाक्यस्यैव भ्रामकतया पुरुषार्थपर्यवसानमनुक्तम् । तथासति शास्त्रस्य निरूपकाधिगन्तव्यत्वात् स्वपुनाशिव्या-
दीनामप्यापनादौ प्रवृत्तिर्नोपपद्यते इति चेत् अपौरुषेयत्वमप्यापनादिप्रवृत्तिवैयर्थ्यं च वेदान्तवाक्येष्वपि द्रव्यम् । * कर्म-
विधीनां देहातिरिक्तात्मज्ञानसपेक्षत्वात् वेदान्तवाक्यानां कर्मविधिशेषत्वेनाप्यापनादिप्रवृत्तयुपपत्तिरिति चेत् न असत्यपि
देहामभेदे तत्सद्भावभ्रान्तिर्हेतुवशाद्वाक्या सत्या तन्मुखेन प्ररोचनानुपपत्त्या विधिशेषतयाऽप्यापनाद्यनुपपत्तेः । तर्कानुगृही-
तनिर्दोषश्रुतिविद्वद्देहामभेदस्वात्मिक इति चेत् तत् पुरुषार्थभूतस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यत्वेऽपि द्रव्यम् । देहामभेदसाधक-
हेत्वन्तरसाधामभ्रान्तिहेतुत्वनिश्चय इति चेत्, तर्हि तेनैव हेत्वन्तरेण देहामभेदसिद्ध इति तज्ज्ञापनाय वेदान्तवाक्याना-
मनपेक्षितवादिविशेषतया तदप्यापनादिकं नोपपद्यते । एव निरूपकाधिकारस्य शास्त्रस्यार्थसद्भावभ्रान्त्या पुरुषार्थपर्यव-
सानानुपपत्तौ प्रवर्तकवाक्यानां प्रतिषन्दीत्वमभिप्रेत्य औपनिषदेष्वपीत्यादिभाष्यं प्रवृत्तम् ॥

गूढार्थसंग्रहः

केच तदाभूकृत एतदागात्' इति श्रमे । प्रतिवचनेऽपि 'यप्योऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंश्छेते' इति । आकाशशब्दश्च
परमा मनि प्रयुक्तः 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश' इत्यत्र इति (श)भाष्ये जीवब्रह्मभेदस्य स्पष्टमभिधानाच्च । द्युच्चरणश्रु यु-
पनिषद्भाष्ये (श) एव द्रमिडाचार्यसमताराजकुमारनयः परैः प्रदर्शितः । अतश्च राजकुमारनयेन कौपीतकीवाजसनेयिकवा-
क्यद्वयेऽपि जीवब्रह्मभेदस्य श्रुतितात्पर्यविषयतया परस्परसंश्लेषाकाक्षया युक्तावपि 'तावुभौ सङ्गच्छेते' इत्युक्तं फल
नैव प्रत्याख्यानार्हमिति भगवत आशयः । ब्रह्मास्तित्वतात्पर्याभावनिश्चय इति । 'अस्तिब्रह्मेति चेद्देद सन्तमेनन्ततो
विदुः' इति श्रुतिप्रामिभेता । 'अस्तिब्रह्म' इत्यत्र लकारस्य साधुत्वायैकत्वं परोक्षं प्रागेव (२६८.५) पर्यालोचितम् ।
'असन्नेवसमवति' इत्यादिश्रुत्यर्थः प्रागेव (६७६.५) अभिहितः । तत्र पुरुषार्थपर्यवसानाभावः स्फुटः । 'जन्माद्यस्य
यतः' इति स्पष्टे राजकुमारनयः विवक्षितः । 'अथातो ब्रह्माजिज्ञासा' इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य न निर्विशेषपरत्वमिति एत-
त्पदद्वयेन सिद्धम् । एव कारणवाक्यानामेव उक्तदिशा तादात्मिकवार्थान्तिकपुषार्थपर्यवसायित्वेन प्राधान्य एतदावयवसिद्धौ
पादानोपादेयभावनिबन्धनाभेदपरत्वेन 'तत्त्वमसि' 'अहंब्रह्मास्मि' इत्यादिवाक्यानामप्राधान्यमित्याद्यर्थोऽसिद्धयन्तीत्य-
भिप्रेत्य तत्पञ्चविधवाक्यं 'यतोवा' इत्यादि समन्वयाधिकरणान्ते उपात्तम् ॥

श्रीभाष्यम्

अतः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (भृगु चली.) इत्यादिवाक्यं निखिलजगदेककारणं निरस्तनिखिलदोषगन्धं सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तकल्याणगुणाकरमनवधिकातिशयानन्दं ब्रह्मास्तीति बोधयतीति सिद्धम् ॥

॥ समाप्तं समन्वयाधिकरणम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

उक्तस्य हेतोर्विपर्यये पर्यवसानं दर्शयन्नधिकरणार्थप्रसहरति अतइति । कारणवाक्यानामर्थमाह—निखिलेति । निखिलशब्द परैर्नित्यतयाऽभिमतानामाकाशादीनामपि कार्यवशापनार्थः एकशब्दो निमित्तोपादानैक्यद्योतक 'यतो वा इमानि' इत्यादिवाक्ये शोधकवाक्यार्थश्च गर्भितइत्यभिप्रायणाह—निरस्तेति । अत्र निखिलशब्देन चिदचिद्वृत्ता क्लेशकर्मादयो जन्मादयश्च विवक्षिताः । कदाचिदोपसन्नार्हात्त्वव्यावर्तकेन शब्दशब्देन रुदा तत्प्रत्यनीकं वस्तु भवति । कारणव्यौपधिकाङ्गुणानाह—सार्वज्ञ्येति । एतदधिकरणार्थमाह—अनवधिकेति । बोधयतीति । अभ्यापनाद्युपपत्त्ये पुरुषार्थपर्यवसानस्यपेक्षितत्वात् । प्रेक्षावदधिकार्यस्य शास्त्रस्यार्थसङ्गावामाविर्भावस्येति पुरुषार्थपर्यवसानानुपपत्तेः, सद्रूपपर्ययं प्रवर्तकवाक्यानामिवार्थसङ्गावे प्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति यथोक्तं लक्षणं ब्रह्म 'यतो वा इमानि' इत्यादिवाक्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥

शास्त्रारम्भसिद्धयर्थेया चतुस्तुती मृपावादिना पक्षे न सङ्गच्छते तत्पक्षे विषयप्रबोजनानुपपत्त्या शास्त्रस्यानारम्भोपत्त्यात् । तथाहि विषयः किं ब्रह्म, उत भेदमिम्यात्, उत जीवब्रह्मणोरैक्यं न प्रथमं, ब्रह्मणो वेद्यत्वान्मुपगमात् । वेद्यत्वे यदादेरिवानुभूतिरप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । व्यावहारिकं वेद्यत्वमस्तीति चेत् घटस्यापि वेद्यत्व व्यावहारिकमिति तद्वदेवाननुभूतिरप्रसङ्गो दुर्वारः । वास्तववेद्यत्वाभावस्य ब्रह्मणि साध्यत्वे घटस्य व्यतिरेकदृष्टान्तत्वं न घटते, घटस्य वास्तववेद्यत्वमाविरह्यमावात् अनुभूतिः परमार्थतो न वेद्या, अनुभूतित्वात् यत्परमार्थतो वेद्यं तन्नानुभूतिः । यथा घटइत्युक्ते व्यतिरेकदृष्टान्तस्ताप्याऽप्याहुर्नोहि स्यात् । नहि घट परमार्थतो वेद्यं वेद्यत्वेऽननुभूतिं वप्रसङ्गमनाहत्य ब्रह्मणो वेद्यत्वाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणश्शास्त्रविषयत्वमुक्तम् । प्रत्यक्षस्य सन्मानप्राप्तित्वमनुपगच्छतस्तवमते शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् अप्राप्तेहि शास्त्रमर्थवत् ॥

नद्वितीय । दृश्यत्वादिना क्लेशेन भेदमिम्या वममिमन्यमानस्य तव शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् । तत्तद्विनिर्वाहकप्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धस्य प्रपञ्चमिम्यात्वस्य यूपदित्यैक्यस्येव शास्त्रेण प्रतिपादनायोगात् शास्त्रस्य निर्विषयं च स्यात् अप्राप्तेहि

गृहार्थसमग्र

निखिलजगदेककारणमिति । अत्र वेदान्तसारेतरीत्या कारणत्वस्यानुमानतास्थादिर्न समवतीत्यपि विवक्षितम् । अयमर्थः त्रय्यन्तसारमृते उपपादितः । जगदेककारणमित्यत्र निमित्तोपादानकारणत्वयोरभिप्रेतत्वेनोपादानोपादेयभावेन परस्परमहावाक्यानामुपपत्तिस्तुचिता । निरस्तनिखिलइत्यादिकं ब्रह्मशब्दार्थनिर्दोषत्वगुणभूषिष्टवाच्यां निरवग्रहमहं ववोचनाय । कारणव्यौपधिकेनोभवाच्च । अनवधिकातिशयानन्दम् इत्यत्र 'आनन्ददाद्येव स्त्विमानि' इत्यादि 'यतोवा' इत्यादिवाक्यार्थनिर्णायकवाक्यमभिप्रेयं योक्तम् । अत्र 'तत्तु समन्वयात्' इति सूत्रार्थं सिद्धयतीति पूर्वमुपपादितम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

शास्त्रमर्थवत् साधकस्यैव वाधकस्याप्यगोचरं च ह्यप्राप्तं वम् ज्ञालभेदानुमानवैषम्यं च त्रिविधं प्रागेव प्रपञ्चितम् । प्रमाणान्तरविरोधश्च ता पर्यालिङ्गमिति तद्विरुद्धस्यै तावत्प्राप्तं भवश्च प्रागेवोक्तः । अतो भेदमिथ्या वस्य विषयवमयुक्तम् ॥

तृतीयश्च कस्योऽनुपपन्नं ब्रह्मणोऽपि वेद्यवप्रसङ्गात् । नहि घटपटयोरेकत्वमुच्यते शास्त्रेण अपि तु जीवब्रह्मणोरेकत्वं तदानीं ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मण्यनवबोधिते कथं तस्य जीवस्यैक्यं वक्तुं शक्यते ? नहि जीव एक इत्युक्ते जीवब्रह्मणोरेक्यं सिद्धयति । घट एक इत्युक्ते घटपटैक्यवत् यदैक्योपदशवाक्येषु 'अयमात्माब्रह्म' इत्यादिषु ब्रह्मणश्चादबोधोपपन्नं सोऽप्येव तर्हि प्राधायेन ब्रह्मण एव शास्त्रप्रतिपाद्यं च किमिति नाभ्युपगम्यते 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इत्यादि 'तद्विष्णो परमम्' इत्यादिश्रुत्यस्वारस्यमेव तदनभ्युपगमनम् । किंच उपदिश्यमानमैक्यं किं स्वरूपानतिरिक्तं उपातिरिक्तम् ? अनतिरिक्तं च स्वरूपवेद्यं यथैव एवस्यात् । तथाचोपदशवैषम्यादिदोषप्रसङ्गः । स्वरूपमात्रस्य प्रतिपन्नं वात्, अतिरिक्तं चे तर्हि परमार्थभूतं उपापरमार्थभूतम् । प्रथमे निर्विशेषवत्त्वं । द्वितीयं ज्यलैक्यदेहा भेदापारमार्थ्ये ज्वाला भेदेदेहा भेदपारमार्थ्यवजीवब्रह्मभेदपारमार्थ्यं स्यात् ॥

किंच जीवब्रह्मणोरेक्यं नाम किमन्तःकरणस्य सविदस्यैक्यं, उत सविदवाचिष्ठत्वात् तत्करणस्य सविदश्च, उतात्तं करणवाचिष्ठस्य सविदः कथं सविदश्च, न प्रथमं जडाजडयोरैक्यानुपपत्तेः । नापि द्वितीयतृतीयौ, विशिष्टैक्यस्य भ्युपगम्यमानं विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा, तदन्तर्भूतस्यान्तःकरणस्यापि सविदैक्यप्रसङ्गात् । तयोश्च अजडत्वजडत्वाम्या सत्यं यादन्तं वा स्यादैक्यमयुक्तमि युक्तम् । अन्तःकरणोपलक्षितकृतस्यैक्यं विषयइति चेत् तदुपलक्षितशक्तेः कैनेक्यमुपदिश्यते । किंस्वाम नैव उत शतयन्तरेण ? न प्रथमं, उपदेष्टव्यैपर्यात् । नहि कस्यचिद्ब्रह्मन् स्वस्मादभिन्नं यमुपदेष्टव्यं स्वस्माद्वेदप्रसङ्गाभावात् शतयन्तरेण चेत् किं परमार्थतोऽभिन्नेन उताभिन्नेन ? न प्रथमं, अनभ्युपगमादनुपपन्नं वाच्यं । अभिन्नेन चेत् भेदप्रतीतिरिहति वा न वा ? नचेदैक्योपदशवैषम्यम् । अस्ति च वेदमिथ्यावापदशवैषम्योपदशस्यैव भेदमिथ्या वस्यानुमानसिद्धं वाभिमानात् शास्त्रस्य निर्विषयं च स्यात् ॥

भेदपारमार्थ्ये ह्यस्य वानुपपत्तिरित्यादितर्कानुगृहीतं शास्त्रं भेदमिथ्या च प्रमाणमिति न शास्त्रस्य निर्विषयं वमिति चेत् न धर्मभेदविज्ञानं न स्यादिति तर्कानुगृहीतं 'नहिंस्यात्' इति शास्त्रं वैषम्यबालभ्रमस्याधर्मप्रतिपादानुपपत्तिवच्छास्त्रं विद्वद्भेदस्य शास्त्रेण मिथ्यावप्रतिपादानुपपत्तेः, अत्रा भेदमिथ्यानां सयोगेच्छा दीनामिव शक्तीनामाप परस्परभेदस्य प्रत्यक्षादिसिद्धिर्वाचाद्विरुद्धवादयोभ्यस्य शक्तिभेदमिथ्या वस्य शास्त्रेण प्रतिपादानुपपत्तश्च । 'नाहं स्वल्पमेव समस्यास्मानं जानात्ययमहमास्मि' इति 'यदा सुप्तं स्यात् न कश्चन पश्यति' 'प्रागेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' देवा इन्द्रियाणि लोका आलोकनानि सविदः' एवमादिशास्त्रसिद्धं प्रत्यक्षादिसिद्धं कालतो विषयत्वआधायकं शक्तीनां परस्परभेदः ॥

अन्तःकरणवृत्तिभेदविषया सा श्रुतिरिति चेन्न स्वाप्रशुतेर्बुद्धिगताच्चरवसति सविदैक्यं सविदैक्यवसति शक्तिभेदश्रुतेर्बुद्धिगताच्चरवमित्यन्यो वाधप्रणयप्रसङ्गात् शत्रुहयावच्छिन्नतया प्रतीयमानस्य ज्ञानस्या तत्करणक्रिया च त्रितयोर्तीर्णज्ञानस्य शशरिपाणायमानं वाच्यं तद्वेदमिथ्यावप्रतिपादनं शशरिपाणभेदमिथ्या वप्रतिपादनं तुल्यमिति न शास्त्रस्य वाविषयं वतिद्विप्रतिपन्नज्ञानानामिव मिथो भेदस्य मिथ्या च शास्त्रविरोधात् प्रत्यक्षादिविराधाच्च । यद्वालम्बनाधर्मं वक्तुं यूपदित्यैक्यवचनं शास्त्रं प्रतिपादयितुं शक्नोति । अतश्चास्त्रस्य विषयाभावादनाभ्युपगम्यताम् । तथा प्रयोजनं च न घट्यते, तथाह—प्रयोजनं द्विविधं शास्त्रस्य उपायभूतमवा तत्प्रयोजनं तत्तत्तथा परमप्रयोजनं च । तत्र बन्धनिवर्तकशान्तिरिद्वारान्तरं मोक्षानु

सुतप्रकाशिका

परमं प्रयोजनम् । तत्रेदानीमुपजायमानं वाक्यजन्यज्ञानमनिवर्तकमित्यविगीत वासिष्ठपरशरकृष्णद्वैपायनादीनामनुप्लव शानमन्येषामुपस्थितइत्यन्तासम्भावितम् । तेषामुपपन्नचेद्रेदप्रतिभासां नस्यात् निवर्तिष्यत इति चेत् ततएव तदभिज्ञानामन्येषामपि निवर्तिष्यत इति न शास्त्रभारम्भणीयं स्यात् । प्रपञ्चस्य सत्यत्वादेव ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादनिवर्तकज्ञान नावांतरफलमिति न तदर्थं शास्त्रभारम्भणीयम् । परमप्रयोजनं च सिद्धयति ज्ञातृश्रेयभेदस्य सत्यस्य निवृत्तेरसम्भावितत्वात् ।

किञ्च शास्त्रभ्रवणाधिकारो ज्ञप्तिमात्रस्य वा शत्रुर्वा । न प्रथमः ज्ञप्तिमात्रस्य श्रोतृत्वायोगात् । न द्वितीयः शत्रुत्वनाशस्यापुरुषार्थत्वेन भ्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । यत्सम्भाविसुख दुःखानि वृत्तिश्च पुरुषार्थः सपत्त्वहमर्थः अह निर्दुःखः सुखीत्यामिति हि प्रतीतिः तस्य पुरुषार्थवतो नाशः कथं पुरुषार्थः पुरुषार्थांतरं वा कथमर्थवितुस्तस्यामर्थे पुरुषार्थो भवेत् ।

अथोच्येत—भवत्येव बद्धस्य वा मुक्तस्य वा शास्त्राधिकारः । प्रथमे स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वादप्रवृत्तिः उपाधिषि शिष्टस्य बद्धस्य तद्रूपनाशो हि स्वनाशः । द्वितीये तु मुक्तस्य शास्त्रानपेक्षत्वादनधिकारः औपाधिकाकारविनाशो नापुरुषार्थः दुःखविनिर्मुक्तस्वाभाविकरूपावस्थानादिति चेत् । तर्हि शत्रुत्वस्यापौपाधिकत्वात्तन्निवृत्तौ स्वरूप तिष्ठतीति नापुरुषार्थ इति । संविदि वास्तवशत्रुत्वान्मुपगमात् तदारोपेत्वन्यत्र तत्सिद्धेरवश्यंभावात्, अन्यस्य च शत्रुर्ज्ञप्तिधर्मत्वाभावात् । यदि ज्ञप्तिः स्वरूप ज्ञाता तद्धर्मः तदानीमपि प्रतिबन्दी स्यात् । अहं सुखी दुःखीति सुखदुःखबद्धं जानामीति ज्ञानस्याहमर्थधर्मतया प्रतीतेरहमर्थस्य धर्मितया प्रतीतिश्चाविगीतत्वात्, सुखदुःखनिवृत्त्योपाधयस्य तस्य नाशोऽपुरुषार्थ एव । धर्मिणि नष्टे कस्य दुःखनिवृत्तिः पुनर्थं स्यात् । अचेतनप्रकृतिबद्धत्वमपौपाधिकदुःखावहमिति मलिनोऽहमिति प्रत्ययवतः पुरुषस्य मालिन्यनिवृत्तिवच्च निवृत्तिर्ना पुनर्थः, अत्यन्ताभिमतस्य धर्मिस्वरूपस्य स्थितत्वादिनिवृत्तवच्च निवृत्तेरिष्टत्वाच्च ॥

ननु लौकिकप्रतीत्या निरूपकप्रतीत्या वाऽहमर्थस्य स्वरूपत्वः । प्रथमे स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति लोकहृष्या प्रतिपन्नत्वात् स्थूलत्वादि विशिष्टदेहनिवृत्तिरप्यपुनर्थं स्यात् । द्वितीये स्थौल्यादेव दध्यस्तोऽहमर्थो ज्ञाताऽपि न स्वरूपमिति न तन्नाशोऽपुरुषार्थः, नैवम् । ममहस्तो मम पाद इति लोकहृष्याऽप्यहमर्थस्य देहभ्यतिरेकप्रतीतिः अहमर्थस्यैवात्मनैव श्रुति-स्मृतिवृत्तानां प्रागेव दर्शिततया निरूपकप्रतीतावप्यहमर्थस्यैव स्वरूपताप्रतीतिश्चाहमर्थनिवृत्तेर्देहनिवृत्तिद्रव्यत्वाभावेनापुरुषार्थत्वस्य दुर्निवारत्वात् अतो विषयप्रयोजनाभावाच्छास्त्रस्यानारम्भणीयत्व मूढावादिना पक्षे स्थितम् ॥

पश्चाद्भाविनी नित्यानित्यविवेकादेः पूर्ववृत्तत्वायोगादयश्चन्दार्थः परोक्षोऽनुपपन्न इति पूर्वमेवोक्तम् । शास्त्रान्तरजन्यस्य नित्यानित्यविवेकस्य वेदातविषयत्वात्तत्वेव मोक्षोपायोपदेशेन निराकाशत्वाच्च ब्रह्मविचारहेतुत्वाभावात्तान्त्रित्यानित्यविषयापातप्रतीतेषु उभयभागधारणत्वादेकान्ततो ब्रह्मविचारहेतुत्वाभावात् इति हासपुराणयोस्त्वशयविषयमस्ततया तन्नान्यनित्यानित्यादिप्रतीतेर्निवर्गजिहासाजनकत्वाभावेन ब्रह्मविचारमिति हेतुत्वाभावाच्चातशब्दार्थोऽनुपपन्नः । यान्नित्यं तदुपादेयं यदनित्यं तद्वैयमिति विवेको नित्यानित्यविवेकइत्युपेक्षणमप्युक्तम् । वेदान्तेषु नित्यपुरुषार्थत्वप्रतिपादनावगमात् दारभ्यः तदारभ्यमात्तेषु नित्यपुरुषार्थप्रतिपादनावगम इत्यन्योपाश्रयप्रसङ्गात्, शास्त्रान्तेरेष्वपि नित्यपुरुषार्थसम्भावनाया ब्रह्मविचारप्रत्येकान्ततो हेतुत्वाभावात् शास्त्रान्तरेषु तदभावस्य वेदान्तेषु तन्नाशानिर्भयस्य च तर्कपादाधीनत्वेन पूर्ववदन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । वेदान्ततदितरशास्त्रेषु नित्यपुरुषार्थसद्भावात्तन्नाशयोर्युक्त्वचनादवगम्य वे ब्रह्मोपासनस्यापि मुख्यत्व-
।।दवगम्यत्वेन शारीरकमीमांसनिरपेक्षेण तदनारम्भणीयत्वप्रसङ्गाच्च ॥

श्रुतप्रकाशिका

जीवब्रह्मणोरैक्यस्य शास्त्रविषयताङ्गीकारे ब्रह्मजिज्ञासापदं च न सङ्गच्छते । ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वाद्वा हि शब्दादवगम्यते । न जीवब्रह्मणोरैक्यस्य यथा धर्मजिज्ञासापदं धर्ममात्रस्य जिज्ञास्यतां वक्ति नतु धर्माधर्मयोरैक्यस्य जिज्ञास्यत्वम् । तद्वदेवाहि ब्रह्मजिज्ञासापदम् । निर्विशेषस्य वस्तुनो लक्षणोक्तिश्च न घटते विशेषणतया लक्षणत्वे सविशेषत्वप्रसङ्गात् उपलक्षणतया लक्षणत्वे पूर्वप्रतिपन्नकारातिरिक्तस्योपलक्षणज्ञाप्यस्य आकारान्तरस्याभावेनोपलक्षणवैयर्थ्यात् । तदभ्युपगमे सविशेषत्वप्रसङ्गाच्च, स्वरूपमेवोपलक्षणज्ञाप्यमिति चेत् तत्स्वरूपं प्राक्प्रतिपन्नम् न वा प्रतिपन्नचेदुपलक्षणत्रैयर्थ्यम् अप्रतिपन्नत्वे स्वप्रकाशता नस्यात् उपलक्षयितुमशक्यता च । केदारत्वाकारणान्ततस्य देवदत्तसम्बन्धितया सारसेन शाप्यत्वं ह्युपलक्ष्यत्वम् । प्रागनवगता प्रपञ्चस्यावृत्तिरुत्पत्त्याकार इति चेत् प्रपञ्चस्यावृत्तेः स्वस्यातिरिक्तत्वे सविशेषत्वप्रसङ्गात् । अनतिरिक्तत्वे तत्स्वरूपं प्रागेव मातमि-युपलक्षणवैयर्थ्यम् ॥

किंच कथं कारणत्वे लक्षणे सति प्रपञ्चव्यावृत्तिः कारणत्वनाम कार्यजगदध्यासाऽविघ्नत्वम् । अतोऽप्यस्तादनुतात् प्रपञ्चादविघ्नानस्य ब्रह्मणस्तत्पत्त्या व्यावृत्तिरिति चेत् न घटाद्यविघ्नानस्य मृदइव ब्रह्मणोऽप्यनुत्पत्तेन व्यावृत्तिप्रसङ्गात् घटादिकारणस्यापि मृदादिः कारणान्तरेऽप्यस्तात्वादसत्यत्वं कालत्रयवर्तिकृत्कार्याधिष्ठानस्य ब्रह्मणोऽन्यत्राप्यस्तात्वाभावात्तात्पर्यमिति चेत् । न 'इदममजसीत्' इतीदंशब्दवाच्यं कार्यमात्रप्रत्यधिष्ठानत्वध्वनेन ब्रह्मणोऽपि कारणान्तराप्यस्तात्वाविरोधात् बीजाङ्कुरन्यायेन प्रवाहानादिविषयपक्षेऽप्युत्तरकार्यकारणस्य ब्रह्मणः कारणान्तरप्रतिषेधेनाकार्यत्वात्सत्यत्वमिति प्रपञ्चव्यावृत्तिरिति चेत् तर्ह्यकार्यत्वमात्रेण जगद्व्यावृत्तिषिद्धेः कारणत्वोक्तिवैयर्थ्यादकार्यत्वश्रुतिरेव लक्षणवाक्येनोदाहर्यया स्यात् नतु 'यतो या इमानि' इत्यादिश्रुतिः । अकार्यत्वश्रुतिरेव विवक्षितेति चेत् तर्हि 'सकारणं करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिज्जनितानचाधिपः' इत्यकार्यत्वश्रुतेः करणाधिपाधिपशब्दवाच्येश्रविषयत्वाल्लक्ष्यत्वस्तुनो निर्विशेषत्वमिति चेत् ॥

किंच जगत्कारणस्वरूपलक्षणविशेषो लक्ष्यस्य निर्विशेषत्वविरोधो सार्वज्ञ्यादिगुणाक्षेपकत्वात्तस्य आक्षिप्तमपि सार्वज्ञ्यादिक वस्तुमात्रोपलक्षणमिति चेत् ; न सार्वज्ञ्येन वस्तुमुपलक्षिते सति सर्वशक्तित्वाद्युपलक्षणान्तरवैयर्थ्यात् । नहि शास्त्राच्चन्द्र उपलक्षिते प्रासादाग्रेण प्रयोजनम् । सार्वज्ञ्येन निर्विशेषवस्तुपलक्षणं व्याहृतत्वं च सविशेषस्याभ्यस्य निर्विशेषत्वस्थापनायोगात् सर्वशक्तित्वादिविशेषान्तराहित्यस्थापनासामर्थ्याच्च, अतो लक्षणसूत्रं निर्विशेषत्वविरोधम् ॥

तृतीयं सूत्रमपि न घटते निर्विशेषत्वश्रुतिं तात्पर्यविषये सति कारणत्वाक्षिप्तसार्वज्ञ्यादिसमर्थनं क्रोपयुज्यते । प्रसङ्गादपि न तत्समर्थनं न्याय्यं निर्विशेषत्वविरोधात् । किंच ऋग्वेदादिशास्त्रं स्वविषयादाधिकविषयज्ञानवदुपादानकं वाक्यत्वादित्यनुमानमप्यसङ्गतम् । तथाहि—किमधिकविषयज्ञानवदुपादानकत्वं साध्यम् उत तद्वस्तुत्वम् उत तदुच्चारितत्वम् । प्रथमे दृष्टान्तसाध्यविकलः आकाशगुणस्य शब्दस्य कालिदासाद्युपादानत्वामावात् । नद्वितीयः वेदस्य पौरुषेयत्वप्रसङ्गात् । न तृतीयः अनैकान्तिकत्वात् । नहि वैदिकमन्यद्वा वाक्यमुच्चारयता बालादीनां तद्विषयादाधिकविषयज्ञानमात्रं । शास्त्रप्रमाणकत्वं सूत्रार्थं इति च व्याख्याब्रह्मणोऽनुभाष्यत्वमनभ्युपगच्छता न घटते ॥

चतुर्थे च सूत्रे ब्रह्मणः प्राधान्येन शास्त्रयोनिसूत्रनिर्दिष्टत्वाभावात्तच्छब्दस्य ब्रह्मपरत्वं न स्वारसिकम् । वेदान्तवाक्यानां भ्रमनिवर्तकत्वावधार्यज्ञानजनकतया प्रयोजनपर्यवसायित्वं वाक्यार्थज्ञानमात्रेण कथमिति चेत्तदात्रप्रत्यक्षविरोधविषयस्तत्वादनुपपन्नम् । तदन्यथासिद्धप्रतिविधानं च पूर्वमेव कृतम् । किंच कस्य भ्रमनिवृत्तिः किञ्चेत् उत चेतनस्य न तावच्छतेः तस्या अचेतनत्वेन भ्रमाभयत्वाभावात् । चेतनोहि भ्रान्त्याभयः । जडत्वं भ्रमानाश्रयत्वे प्रयोजकमिति चेत्—

गूढार्थसंग्रहः

एतेन परसम्मतसूत्रचतुष्टयार्थः श्रुतिसूत्राननुगुण इति सूचितम् । परैः 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति प्रथमस्य जीवब्रह्मभेदो न सम्भवति । कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना अनुभवसिद्धजीवस्य अहमर्थस्य ब्रह्मभेदासम्भवात् इति शङ्का कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरध्यास एव 'स्थूलोऽहम्' इत्यादिवत् कर्तृत्वभोक्तृत्वादेराध्यासिकत्वे श्रुतचित्ति 'अन्तःकरणतादात्म्याध्यासस्य प्राथमिकस्य सिद्धौ जीवाचिनः ब्रह्मभेदस्सम्भवत्येवेति 'अहम्ब्रह्मास्मि' इत्युपसंहार एव तात्पर्यमिति सिद्धान्तः । अथ शब्दः ब्रह्मविचारे पुष्कलकारणानन्तर्यपर इति साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरमित्यशब्दार्थः । अतश्च शब्दस्य साधनसम्पत्तेरेवेत्यर्थं साधनचतुष्टयस्य हेतुत्वम्याशब्देन लभेऽपि 'अक्षय्यहृते' इत्यादिना नित्यानित्यविवेको न सम्भवतीति शङ्कानिरासकत्वेन 'यत्कृतक तदनित्य' मिति व्यास्युपोद्बलित 'तद्यथेह' इत्यादिश्रुतिसिद्धनित्यानित्यवस्तुविवेकादिसम्भवप्रदर्शनेन साधनसम्पत्तेः हेतुत्वङ्गीकरणार्थं अतश्च शब्द इति पञ्चपादिकाविषयणप्रक्रिया न्यायपञ्चमपादाश्रिता । भागमत्याह—अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितः सच योग्यत्वात् 'तद्यथेह कर्मचित्' इत्यादिः । अत इति सर्वनाम्ना परामृश्य हेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते । तेनायमर्थः अतः स्वर्गादीनां श्रुतिश्रुत्यप्रतिपादकात् ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थताप्रतिपादका द्वागमात् यथोक्तसाधनसत्तत् तत्र जिज्ञासेति सिद्धमिति ॥

अत्र कृतसम्भ्रमनित्यमिति न सिद्धयतीति प्रागुक्तम् । तत्र यत्कृतक तदनित्यमिति व्यास्युपोद्बलितश्रुत्या एतदर्थसिद्धिकथम् ? अविद्यानिवृत्तेः चरमवृत्तिरूपतायाः तस्या एव मोक्षरूपतायाश्च ब्रह्मसिद्धिवार्तिकयोः मण्डनसुरेश्वरभ्यां प्रतिपादनेन मुक्त्यनित्यत्वव्यवैतन्ये प्रसञ्जिकाह सा व्याप्तिरिति कथं परपक्षं साधयति ? 'तद्यथेह' इत्यादिश्रुतिः इह 'विद्यान्तर्गता सा उपासतफलस्य गतिसाध्यस्यानित्यत्वं न प्रतिपादयितुमलम् । उपक्रमे 'ब्रह्मविद्याप्रोतिपरम्' इत्यत्रोक्तं ब्रह्मप्राप्तिः 'होऽश्रुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इतिमन्त्रवर्णे विशदीकृता । 'अस्माहोकाशेस्य एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गम्य इमान् लोकान्कामान् कामरूपमुपसञ्चरन् एतत्सामगायत्रालो' इत्युपसहारे प्रकीकृता इति 'मन्त्रवर्णिकमेव च गीते' इतिमुने व्यासो निर्धारयति । नाह स्थूल इति वाचकविरहेण कर्तृत्वभोक्तृत्वादेराध्यासिकत्वोक्तिर्न घटते । विष्णुपुराणे जडभूतोपाख्याने 'नाह्वीया' इत्युपक्रमे 'आत्मन्मेष नदोपाय शब्दोऽहमिति योद्विज' इत्यादिना अहमित्यस्याध्यासिकत्वं निरस्तमिति अहमर्थस्यानाध्यासिकत्वे जीवब्रह्मभेदोऽपि न घटते । यदापुनः प्रयोगसामर्थ्यमनपेक्ष्य शब्दादवयवसामर्थ्यादेवार्थोऽनुगम्यते, तदा प्रमाणान्तरोपपदप्रकरणानां सङ्कोचहेतुनाम्भावात् यथासामर्थ्यं मुख्यव्यास्यं प्रतिपत्तव्यमिति भावः इति 'अहम्ब्रह्मैव' इति विशेषे उपसंहार इति च (पं.पा.वि) उक्तेः अनुसारेण ब्रह्मपदस्य प्रकरणोपपदसङ्कोचादिशब्दहिनो निर्विशेषपरत्व (न्या.र) यदुक्तं तदपि न घटते । 'अभयवे ब्रह्म' इति (बृ.श) आश्रित्य निरवग्रहमहत्त्वस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य (पं.पा) विवरणे दोषशून्यवगुणभूयिष्ठध्याम्यानुपपादनकरणेन ब्रह्मशब्दार्थासङ्कोचं निर्दोषं वस्तुगुणभूयिष्ठत्वाङ्गीकार एव घटते नान्येयेति अकमेनाप्यङ्गीकर्तव्यम् । 'एवमसौ बृहत्त्वस्योन्मत्तत्वात् ब्रह्मशब्दाभिधानीयतां लभते । इतरथा तद्व्यविकल्पस्य न निरङ्कुश प्रसूतम् इति ननु ब्रह्मशब्दाभिधेय' इति पञ्चपादिका । 'ननु जीवेभ्यो भेदेऽपि बृहत्त्वस्य लभः देशकालस्थायीत्वादिति—उदाह—तद्व्यविकल्पस्येति' इतिविवरणम् । अत्र जीवब्रह्मभेदे देशकालपरिच्छेदशून्यत्वसम्भवेऽपि वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वं न सम्भवति अतोऽहम्ब्रह्मासीति विशेषोपसंहार एव वाच्यमिति भावः प्रतीयते । अयमर्थः कथं घटते—यथा देशकालपरिच्छेदशून्यत्वं देशकालाभाव न साधयति तथा वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमपि न आममिन्नवैधर्माय साधयितुमलम् । देशकालपरिच्छेदशून्यत्वं सर्वदेशसर्वकालसम्बन्धित्वं देशकालव्यापि वस्तुसम्प्रदाश्रित्यः वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वं सर्ववस्तुव्यापकस्वरूपमेवाङ्गीक्रियत इति अवश्यमेवेतिव्यम् । एवमङ्गीकार एव अविज्जीववस्तुद्वयपरिच्छेदशून्यत्वमेवैकस्य

गुडार्थसङ्ग्रहः

संभवति । परमंते अचितो मिरयात्वं जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वमिति नैकरूपमित्यस्वारस्याम् । 'तंवीपनिपदंपुरुषम्' इति श्रुतिरिरोपश्च । अतः गुणानन्त्यनस्तुपरिच्छेदश्च्युत्ययोः पृथक्तत्वेऽपि न परसंप्रतिनिर्गोपसिद्धिः । एतेऽर्गाः अत्रैव प्राक् (जिज्ञासाधिकरणे) भावप्रकाशे त्रयन्तसारामृते च सम्पद्भिरुपस्थाताः । एवं 'तत्त्वमसि' 'अहंब्रह्मास्मि' इत्यनयोः न परसंमतात्पण्ड्यैवोपपन्नत्वमित्यपि ॥ एतेन 'जन्माद्यस्य यत्' इत्यत्र न घर्मजिज्ञासायागिन श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायां किंतु श्रुत्यादयः अनुभववादयश्च यथा संभवमिह प्रमाणं अनुभवानुसंगत्यात् भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य' इति (शं) माध्योक्तिः निरवकाशा । अनुभवस्य साक्षात्काररूपत्वेन विवरणमते श्रुतावेव विश्राम्या मामती-मते श्रुतस्य वृत्त्यविषयत्वेनैतदर्थस्यास्मिन्नधिकरणेऽयोगाच्च । कारणत्वस्य परमते माध्यमिकमर्तव्यत्वाद्वाङ्मयस्य गौटपाद-कारिकायां स्पष्टतया श्रुतिस्वरूपोः परमतानुगुणत्वासम्भवात् ॥

किंपुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्तुल्येह लिख्यमिति । 'भृगुर्वै वाचनिः-तद्ब्रह्मेति' । तस्यच निर्णयवाक्यं 'आनन्दाद्वे-येनि' इति (शं) माध्यमम् । अत्र पञ्चरादिका- 'येना वेदान्तवाक्यानां येन सन्निवेशक्रमेण ब्रह्मप्रतिपादने समन्वयः स्वाध्यायपाठे स्थितः, तद्विज्ञेयार्थं सूत्रद्वयमिति । तथैवोदाहरणमाह- 'भृगुर्वैवाचनिः' इति । अथशब्दोपात्तन्यायेन प्रथमसूत्रस्योदाहरणम् । (तद्विज्ञेयत्वात्) 'यतोवा' इति जन्मादिसूत्रस्य । कथम् ? पूर्वोक्तन्यायेन पृथिव्यादीनां जन्मादिदर्शनात् तत्कारणैकत्वानाना-त्वान्यतरावगमे प्रमाणाभावात् बुद्धिमत्कारणपूर्वतामात्रे प्रतिपत्ते 'यतोवा इमानि' इति कारणस्यैकत्वचननिर्देशात् तदर्थ-मात्रस्यैव विधित्तत्वात् अर्थात्सर्वज्ञं सर्वशक्तिजगत्कारणमिति कारणविशेषो वाक्यादवगम्यते । 'पुनस्तद्विज्ञेयत्वात्' इत्यन्य 'तद्ब्रह्म' इति तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगात् बृहत्सर्वान्वयेन सर्वतोऽनवच्छिन्नस्वभाव जगत्कारण ब्रह्मपदार्थ इतिगम्यते इति । अत्र विवरणम्- 'येना वेदान्तवाक्यानामित्यादिः परिहारस्यायमर्थः । सत्यज्ञानानन्दप्रत्यगा माद्वितीयब्रह्मपदार्थेऽप्र-विच्छेदोऽपि बृहत्प्रमात्रस्य प्रसिद्धत्वात्तदनुवादेन सन्निहितपदार्थसमर्पणसामर्थ्यात् विशिष्ट प्रतिपत्तुंशक्यत इति ब्रह्मप्रतिपादनं परं सत्यादिवाक्यम् अर्थात् तदेव लक्षणमिति न सत्यज्ञानानन्दब्रह्मस्वरूपलक्षणस्य सिद्धान्तवादिप्रसङ्ग इति । ननु स्वाध्या-पाठक्रमेण नार्थप्रतिपत्तिः, किंतु वैपरीत्येन 'प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धम्' इति न्यायात् तथा च कारणस्य प्रसिद्धत्वात् 'यस्मादाकाशाश्चभूतः स आत्मा सत्यज्ञानमनन्त ब्रह्म' इति वाक्यप्रवृत्तिः । तथा 'यस्मादेतत् ब्रह्म नामरूपमन्न चजा-यते ससर्वज्ञस्सर्वविदिति । तथा यस्मा-प्राणादिजायते सद्विबोहमूर्तेः पुरुष इत्यादि' तथा योभूतयोनिः 'तदेवैश्वर्यमप्राज्ञम्' इत्यादि, यस्मात्तेजोब्रह्मणि जायन्ते तत्सद्वितीयमणिमा 'तत्त्वमसि' इत्यादिकारणमात्रानुवादेन तादृशोऽप्रतिपाद्यत इति सत्यम् । अधिकारिज्ञानकर्तृमयताब्रह्मात्मप्रतिपादनात् क्रममभिप्रेत्येदमुक्तम् तदाह-तथैवोदाहरणमिति इति । ननु एकमेव ब्रह्मलक्षणं प्रतीयमानं वाक्यमेदस्यात्, न एकत्वस्य ब्रह्मप्रतिपत्तिगुणभूततयैकवाक्यत्वात् । अथवा एकत्वमपि लक्ष्यान्तर्गतमेव भवति न लक्षणान्तर्गतम् । तथाहि जगत्कारणानुवादेन एकब्रह्म विधीयत इति । ततः किमाथातमिति । तदाह-अर्थात्सर्वज्ञमिति न सशक्तिस्त्वन्निधपर वाक्यम् किन्त्वर्थप्रतिपादनपरम् । आर्थिकस्तु संज्ञासंज्ञित्ववध इत्याह-पुनस्तद्वि-जिज्ञासस्येत्यादि । एकं सर्वज्ञं सर्वशक्ति सर्वतोऽनवच्छिन्नं च जगत्कारणं तच्च ब्रह्मशब्दाभिधेयमित्यर्थः । इति च ॥

ननु 'निरुपाधिकेत्यादिविवरणग्रन्थः प्रागेव (१४.५) उदाहृतः, पर्यालोचितम् । अत्र सूत्रेऽयतापर्यं 'तद्विज्ञेयत्वात्' इत्यत्र विचारणविधिरिति विवरणोक्तया प्रथमसूत्रं तद्विषयक द्वितीयसूत्रं 'यतोवेति वाक्यविषयकमिति विभागः परेषां विवक्षितमिति प्रतीयते । अत्र ब्रह्मलक्षणत्वविभागे विचारविषयब्रह्मकीर्तने वाक्यमेदः न परिहृतं शक्यत इति जगत्का-रणमनूय ब्रह्मत्वविधिरिति सिद्धान्त एव युक्तः । एकत्वंतु कारणगत एकत्वैव निमित्तत्वोपादानव्याप्या सिद्धान्तेऽप्युप-

गूढार्थसंग्रहः

पद्यते । निमित्तत्वोपादनत्रयोदशभ्योः श्रुतिमन्तरं कथं ब्रह्मणि प्रतिपत्तिर्भवः 'तत्त्वोपनिषद् पुरुषम्' इत्यत्रत्यपुरुष-
शब्दस्य 'सप्तपूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्' इति बृहदारण्यकएव निर्वचनेन तस्योपनिषत्तात्पर्यविषयत्वस्य स्फुटत्वात् । 'यस्मा-
दाकाशस्तभूतः ॥ आ मा' इति वाक्यप्रवृत्त्यङ्गीकारमात्रेण परसमताद्वितीयब्रह्मणः कथं सिद्धिः । सत्यादिवाक्यघटकपद-
प्रवृत्तिनिमित्तधर्माणां निर्दिशेण्डनङ्गीकारात् उपलक्षणपरत्वनियामकामात्रात् सर्वेषां पदानामभावप्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकृत्य
अभावस्याधिकरणरूपत्वेन धर्म्यमित्तराङ्गीकारेऽपि अभावत्वप्रकारकबोधानङ्गीकारे तद्वाक्यस्य भ्रमसंशयनिवर्तकत्वेन तत्र
कारकबोधएवाङ्गीकार्य इति अद्वितीयब्रह्मणः नैव सिद्धिः ॥

किञ्च 'ब्रह्मविदामेति' इत्युपक्रमे प्राप्यत्वेनेत्यब्रह्मणः उत्तरत्र निरूपणमिति सर्वैरप्यङ्गीकार्यतया तस्य परमतेऽयो-
गइत्यादिकं जन्मादधिकरण एव निरूपितम् । एतेन सुषुप्तस्मृत्यर्थोऽपि विवरणोक्तः न घटते । 'अथपरा यया तदक्षर-
मधिगम्यते' 'परात्परं पुरुषमुपैति' इत्युपक्रमोपसंहारयोः प्राप्यब्रह्मण एव तत्र प्रिप्रक्षितत्वेन 'अद्वैतम्' इत्यादेर्नि-
र्विशेषासाधकत्वस्य त्रय्यन्तसारामृतत्वोपादानेन तत्र परमतानुशाखा असम्भवात् । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति पूर्व-
वाक्यसहभावेन 'तत्त्वमसि' इति नवकृत्वः अभ्यस्तम् । तस्य च विशेषोपसंहाररूपता त्रय्यन्तसारामृत एवोक्ता ।
महावाक्यानां न प्राधान्यमिति च तत्रैवोक्तम् । 'सम आत्मेति विद्यात्'(कौ) 'एवम आत्माऽन्तर्हृदये (छा. ३) सत आत्माऽ-
न्तर्हृदयामृतः (२४) एषत आत्माऽन्तर्हृदयामृतः' (२२)(बृ) इत्यादीनामेकार्थकत्वं श्रुतिस्मृत्यानुसारेण जिज्ञासाधिकर-
णत्वोपपादितम् । शङ्कराचार्योऽपि 'उभयपक्षेऽप्येव शास्त्रं हि कुण्डलवत्' 'आत्मेतित्पराव्याप्तिं प्राहयन्ति च' इति सूत्रयोः
उपदेशासाहचर्या च 'सत आत्माऽन्तर्हृदयामृतः' 'एषत अन्तर्हृदयामृतः' 'अन्तःप्रविष्टश्चास्मा जनानाम्' इत्यादिवा-
क्यानां तत्त्वमस्यादिवाक्यसमानार्थकत्वं व्यक्तं प्रदर्शयन्ति । एव च 'शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो चामदेववत्' इत्यत्र आत्मत्वप्रा-
प्तमेव शास्त्रं विवक्षितम् । आत्मत्व च न स्वरूपेण किन्तु शरीरात्मभावेनैवोपाद्वत्श्रुतिसूत्रानुसारेण भगवता वेदार्थसंग्रहे
सम्यङ्निरूपितम् । एव च 'तत्त्वमसि' इत्यादौ पारतन्त्र्यप्रतिपत्तिः सिद्धयति । तेन प्राप्य ब्रह्मणः जगत्कारणत्वलक्षण-
कथनेन राजकुमारनयसिद्धेः कुमारस्य राजप्राप्तिः पारतन्त्र्येण यथा तथा ब्रह्मप्राप्तिरपि पारतन्त्र्येणेत्यर्थः श्रुतिसूत्रात्पर्य-
विषयः सिद्धयति इति सूत्रद्वयतात्पर्यं निर्मातराणां स्फुटं भवति । 'तत्त्वोपनिषद् पुरुषम्' इति श्रुतौ 'सत्त्वा अयं सर्वोऽस्तु
पूर्वोपनिषदयः' इति (बृ) तत्रैव निर्वचनानुसारेण सर्वान्तर्यामिन्स्वरूपं सर्वशरीरित्वस्योपनिषत्तात्पर्यविषयत्व सिद्धम् ॥

एतेन (प.पा) विवरणे ब्रह्मणः परिणामिकारणत्वदूषणावसरे 'श्रुतिश्च 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इति क्रियाऽ-
वयवशः प्रावभाह । नियन्त्रणादिक्रियाऽपि भूयतइति चेत्-तर्हि परस्परविरोधेति भाषया तत्त्वतः स्वव्यवस्था कल्पनीया ।
'मायाभिः पुरुष इत्येते' इति प्रवृत्तेः मायानिबन्धनत्वश्रवणात् । चेतनस्य सुषुप्तेः पुरुषार्थत्वावगमात् । ब्रह्मणः स्वतः
प्रवृत्तिप्रयोजनाभावाच्च । विपरीतस्वरूपापरित्यागेन विपरीतकार्यापत्तेश्च विवर्तयेवेति सिद्धम्' इत्युक्तिर्निरवकाशा । जन्मा-
द्यधिकरण एव 'मायेति ब्रह्माऽभिधीयत' इति विवरणएवोक्तेः । मायाशब्दस्य यथा नमिष्यार्थकत्वं तथा प्रागेव (जि.
६९८.५) निरूपितम् । सुषुप्ते 'सति सपत्य नविदुः' इत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मज्ञानाभावेन पुरुषार्थविरहः स्फुटः । ब्रह्मणः
प्रवृत्तिप्रयोजनद्रव्यादिकं 'औपनिषदपरमपुरुष' इत्यादिमाध्यविवरणे स्फुटमुपपादितम् । अतः निष्पन्नतया परिणामस्य
श्रुतितात्पर्यविषयत्व एव 'तत्त्वोपनिषद् पुरुषम्' इति श्रुतिस्मृच्छेदे ; ननु एकं य तत्त्वादप्रस्तुतस्य पूर्वविपरीतासत्या-
नेकरूपावमसाविवर्तानङ्गीकारे 'मायाभिः पुरुष इत्येते' इत्यनन्तरं 'अयमात्मा ब्रह्मसर्वोऽनुभूः' इत्यत्र मायाशब्दस्य
सत्यार्थकवाङ्गीकार एव सर्वानुभवोक्तिस्फुटश्चेत् इत्यपि पूर्वमेव (जि. २४०.५) निरूपितम् । एव कुतः पुनस्तस्याभिप्राया-

गूढार्थसंग्रहः

धारण्या सृष्टौ मिथ्यात्वे पक्षपातः । 'नासदासीत्' इत्यादिना विवरणे श्रुत्यादिप्रमाणोपदर्शनमपि न घटत इति जिज्ञासा-
ऽपिकरण एव निरूपितम् । अतः नियन्तृत्वपरिणामेन परिणामिकारणत्वमेव श्रुतिसूत्रयोर्विवक्षितम् । 'परिणामात्' इति
सूत्रे परिणामिकारणत्वस्यैव सूत्ररूपा स्फुट वक्ष्यमाणत्वात् । प्राप्यब्रह्मणः लक्षणकथनेन सृष्टिभ्रुतेः प्रातिरूपचरमफलपर्य-
न्तताया अपि सूचनात् । 'तदनन्त्यवमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यारम्भणशब्देन परिणामिकारणत्वमेव सूचितम् । परमते
आरम्भणशब्दप्रयोगः न घटत इति श्रुत्यन्तसारामृततद्गौ सम्बद्धानिरूपितम् । अतः नियन्तृत्वा परिणाममुपादानत्वं यदौ-
पनिपदं तद्विशिष्टस्य निरवग्रहमहत्वरूपब्रह्मत्वं सूत्रद्वयेन निरूपितं भवतीत्येव युक्तम् ॥

अन्तर्यामिब्राह्मणे—'मान्योऽतोऽस्ति ब्रह्म' इति परमात्मभित्तजीवनेष्वेव परम् इति पराभिधान्तः । नियन्तृनिर्णयश्चान्तरं
निविध्यत इति वृत्तिकारसिद्धान्तः । अयमेव युक्त इति जिज्ञासाधिकरणे निरूपितम् । 'मान्योऽतोऽस्ति ब्रह्म' इत्यस्य
नियन्तृनिर्णयश्चान्तरीयेष्वपरत्वेन अन्तर्यामिब्राह्मणस्य जीवभित्तपरमात्मपरव वृत्तिकारणस्य मतमिति सिद्धम् । एवं च सृष्टि-
समकालिकनियन्तृत्वस्य अविर्भावयोरविशेषेण अन्तर्यामिप्रतिपादनपरान्तर्यामिब्राह्मणे विवक्षितत्वेन 'सत आत्माऽन्त-
र्याम्यमृतः' 'एतन् आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इत्यन् आत्मत्वमन्तर्यामिन्वेनैव विवक्षितमिति वृत्तिकारसिद्धान्ते निष्पद्यते—
'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यश्रुत्यन्तर्यामिन्वेनैव सामानाधिकरण्या विवक्षितमिति श्रुत्यन्तसारामृततद्गुप्युपादितो-
ऽर्थसंज्ञोऽपि वृत्तिकारसम्मतो युक्त इति सिद्धम् । एतेन वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वं सर्ववस्तुव्यापकत्वं सर्वशरीरित्वरूपमेवेत्यपि
वृत्तिकारसिद्धान्त इति निर्णयते ॥

विवरणे—'ननु मिथ्यासृष्टिविषयत्वे चावयवस्याप्रामाण्यं स्यात् । न सत्, प्रमाणव्यपारानाभिज्ञो देवानां प्रियः प्रमाणहि
प्रमेयमात्रं न सहेतुः, नाप्रमेयमात्रवत् । न च सृष्टिभ्रुतेः परमार्थसत्ता प्रमिमीते । तदभिधानाभावात् नहि स्वप्रविषया
सृष्टिभ्रुतिसत्तत्वात् प्रतिपादयति इत्युपक्रम्य किन्तुहि सृष्टिभ्रुतेः प्रयोजनम् ! प्रत्यक्षादिशिष्टप्रपञ्चस्य ब्रह्मण्येवोत्पत्तिवि-
नाशवत्तया अन्यत्राभावमुपवर्ण्य तत्रापि प्रतिपिच्य मिथ्यात्वापादनेन प्रमाणान्तराविरुद्धतया अद्वितीब्रह्मस्वरूपसिद्धिः प्रयो-
जनम् । तेनैकवाक्यत्वात् अन्यथाशेषविवरोधात्' इत्याद्युक्तम् ॥

अयमर्थः न घटते । सिद्धौ देशदत्त इत्यश्रोपाङ्गीकारे वेदाप्रामाण्यम् । बौद्धसंमतसत्यद्वयकल्पना वेदप्रामाण्यवा-
दिभिर्नाङ्गीकर्तव्या । स्वप्नेष्वभोगतुल्यता वेदिककर्मफलोपभोगस्य विरुद्धा इत्याद्यर्थानां भट्टपादेऽस्मात् । सूत्रकारश्च—
'वैषम्याच्च न स्वप्नादिवत्' इति योगवाच्यत्वं दूषयन् परमतमपि दुष्टमिति सूचयति । सवन्धक्षेपपरिहारे अविद्यादूष-
णावधरे 'निरस्तश्चायं पक्षः निराश्रयवादेन' इति पार्थसारथिः एकाऽप्युपपन्नपक्षः निराश्रयवादेन निरस्त इति स्पष्ट-
माह—'प्रतियोगिनि दृष्टे च आप्रदृशने मृषा भवेत् ॥ ८८ ॥ स्वप्नादिशुद्धिरस्माकं तव भेदोऽपि किञ्चित् । न चाभ्य-
तियोग्यसिद्धि जाग्रदुत्थानस्य शोभनम् ॥ ८९ ॥ यदर्थनेन मिथ्यात्वं स्वप्नादिप्रत्ययो भवेत् । स्वप्नादिप्रतियोगित्वं सर्वलो-
कप्रसिद्धितः ॥ ९० ॥ तदीयघर्मवैषम्याद्वाधकप्रत्ययो यथा ।' (श्लो. वा. नि. वा.) इत्यत्र वैषम्यपदं प्रयुज्जानां भट्टपादाः
'वैषम्याच्च न स्वप्नादिवत्' इति सूत्रमप्यभिप्रयन्तीति प्रतीयते । अधिकसत्ताकत्वेनापेक्षिकसत्ताकत्वेन अन्यूनसत्ताकत्वेन
वा वैषम्यपरिहारः भाविष्यदोदारे मधुसूक्तोक्तः न घटते । 'न सत्यद्वयकल्पना' इति भट्टपादोक्त्या बौद्धमात्रसंमततायाः
सत्यद्वयकल्पनायाः अप्रामाणिकत्वात् । गुरुचन्द्रिकोक्तरीत्या सत्यद्वयकल्पनेऽपि भट्टपादोक्तविरोधः जिज्ञासाऽपिकरणएव
परालोचितः । इष्टिसृष्टिपक्षे आत्माऽन्त्यसामान्यस्यापि प्रातीतिकत्वेन वैषम्यकल्पनायाऽस्त्वस्याऽऽसम्भवात् । एतेन अव-
स्थाऽज्ञान(तुल्य)पक्षेन मूलाज्ञानकार्यत्वाभ्यां वैषम्य प्रातीतिकन्यावहारिकवैषम्य एव पर्यवस्यतीति भट्टपादोक्तमेव निर-
स्तम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

त्वया जडत्वेनाभिमतं ज्ञातरि भ्रमानाश्रयत्वाभावेन साध्यसमव्याप्त्यसिद्धेः ; चेतनस्य भ्रमनिवृत्तिरपि भवत्येव न पुरुषार्थस्यात् । ज्ञातरपि निवर्त्यकोटिनिविष्टत्वात्प्रति स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वाच्च ॥

राशश्चातुनिवृत्तिरिव ज्ञानरूपस्यात्मनो ज्ञातुनिवृत्तिः पुरुषार्थ इति चेत् । न ज्ञातुरेवात्मत्वात् ज्ञातुधर्मतयाऽवगतस्य ज्ञानस्येच्छादिपादेरिवात्मत्वाभावात्, दात्मत्वाभ्युपगमेऽपि तस्य पुरुषार्थार्थयितृत्वाभावेन पुरुषार्थप्रतिसंबन्धित्वानुपपत्त्या ज्ञानप्रति ज्ञातुनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वायोगात् पुरुषार्थर्थाधीनस्य हि पुरुषार्थत्व ज्ञानस्यात्मत्वपुरुषार्थप्रतिसंबन्धित्वभ्युपगमेऽपि तदपेक्ष्य ज्ञातुनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमुत्तमम् । ज्ञानप्रति ज्ञातुर्द्वैतत्वे तु ध्वन्यतमत्वाभावात् । सुखदुःखमोक्षरूपं प्रति सुखतदेतन्मा दुःखतदेतन्निवृत्तेरपि हि पुरुषार्थत्वम् । न हि ज्ञाता ज्ञेयैर्द्वैतरूप, न च दुःखजनयिता ज्ञानस्य दुःखानुभवितृत्वायोगात् प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन प्रयोजनपर्यवसानं त्वयेवापास्त ध्याननियोगवादप्रतिक्षेपे । अतोऽनुपपन्नं शास्त्रस्य त्वदुक्तं प्रयोजनपर्यवसायित्वम् ॥

यादयप्रकाशीयारतु—दुःखत्रयाभिघातज्ञानानन्तरं तदुपशमोपाये पुरुषप्रवृत्तेरेव हेतोर्ब्रह्मैव जिज्ञास्य ननु प्रधानादीनीति प्रथमसूत्रार्थं वर्णयन्ति । अस्तु ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्व नैतावता प्रधानादीनामजिज्ञास्यत्व तेष्वन्यतमस्यैव ब्रह्मशब्दार्थत्वात् । शास्त्रेण हि ब्रह्मन्युय तज्ज्ञानं त्रिचीयते एकेन वाक्येनैकस्यार्थस्य विधानानुवादायोगात् अनुवादः प्रमाणान्तरापाक्षः प्रमाणान्तरेष्व वादिभिस्समाधितान्तात्त्विकप्रकारविशेषास्सर्वे परिकल्पिता इति तत्त्वान्तरा प्रेक्षा न शक्या । अतस्ते ध्वन्यतमस्यैव ज्ञातव्यत्वाविधानाय शास्त्रेणानुवादः क्रियत इति शाङ्खापरिहारार्थं जन्मादिसूत्रम् । समानयपुषोऽनेकशक्ति-शालिन एकस्मादद्वितीयात् ब्रह्मणः कृत्स्नस्य चिदचित्पञ्चस्य जन्मादिसत्त्वं प्रतिपाद्यम्, अतर्ह्येष तत्त्व वाद्यन्तरेपरिकल्पितमिति न तत्परिकल्पितार्थेष्वन्यतमस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वमिति सूत्रार्थमाहुः । एतर्हि प्रमाणान्तरासिद्धत्वाच्छास्त्रेणानुवादासम्भवं इति शाङ्खाया शास्त्रयोनिवादिष्यन्ते । वेदान्तेष्वपि केनापि वाक्येन प्रतिपादितस्य वाक्यान्तरेणानुवादोपपन्नः प्रमाणान्तरानन्तरात्तरवस्तुप्रतिपादनक्षमत्वं शब्दमहिमेति सूत्रतात्पर्यं वदन्ति । तथाऽपि सिद्धेद्युत्पत्त्यभावात् प्रवृत्तिनिवृत्तिविरोधे वाक्यस्य प्रयोजनाभावाच्च ब्रह्मणश्चात्र प्रतिपाद्यत्वायोगशाङ्खापरिहारपरं समन्वयसूत्रं व्याचक्षते ॥

तत्र तावद्वयमधरे दुःखत्रयाभिघातज्ञानस्य पूर्ववृत्तत्वं प्रागेव प्रतिक्षिप्तम्, प्रत्यक्षादिना तज्ज्ञाने विवक्षिते तस्य विहारस्यानुवेदादिशिद्धत्वात् स्वर्गादेशपि तावन्न्यान्तर्भावज्ञानस्य च शाङ्खादिशास्त्रान्तराधीनत्वे मोक्षोपायस्यापि तत्रैव सुलभतया वेदान्तेनैरेष्यद्वादेन तज्ज्ञानस्य कर्मविचारोपेक्षतया तत्पूर्ववृत्तत्वाभावाच्चेति, प्रधानादीनामजिज्ञास्यतापरवत् पूर्वमेव निरस्तम् । क्षुत्सर्विद्वद्वाद्ये शाङ्खादिशास्त्रस्य भवद्विरङ्गीकृतत्वादिक्रद्वाद्ये चाप्रामाण्यस्य विरोधाधिकरण-यावत् सिद्धत्वाद्यमेव दौर्लभ्यस्य तर्कनादे दर्शयिष्यमाणत्वात् वेदान्तवाक्यानां अतत्परत्वस्य ईक्ष्यत्यधिकरणादिपु वक्ष्यमाणत्वाच्च सूत्रस्य कृतकत्वप्रसङ्गादिति ॥

जन्मादिसूत्रस्य वाद्यन्तरापरिकल्पितप्रकारेणोपनिषदत्ववैलक्षण्यात् ब्रह्मशब्दस्य तत्परिकल्पितप्रधानाद्यन्यतमार्थपत्त्यनिरासपरत्वचापुक्तम्, त्रिषोपन्येदायत्तविशेषवद्वैतपरिवहाराभावात् सत्यद्वितीयवस्तुनस्समस्तजगत्कारणत्वप्रतिपादनानुपपत्तेः । चिदचित्पञ्चस्याद्वितीयकरणतया हि वाद्यन्तरवस्तुतत्वेभ्य औपनिषदत्ववैलक्षण्यं भवद्विरक्तम्, वेदान्तवैद्यतत्त्वस्य त्वदुक्तप्रकारेण प्रधानादिवैलक्षण्यवैलक्ष्यधिकरणादि-यार्थनैरेष्यणं न सिद्धमिति । ॥ वक्ष्यमाणोपनिषत्प्रमाणान्तरेणानुवादे, वक्ष्यमाणोपपत्तीनां वक्ष्यमाण-यार्थविना परिहारायोगाच्च, वक्ष्यमाणोपपत्तीने च तदपेक्ष्य तत्त्ववैलक्षण्यं प्रधानादेरजिज्ञास्य न च सिद्धयतीति कृतकत्वं स्यात् । वाक्यान्तरेण प्रतिपादितस्य वाक्यान्तरेणानुवादसम्भवरत्वं च—

गृहार्थसंग्रहः

एतेन 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इति सूत्रे वैधर्म्यादिति हेतुः प्रीमासफादिसम्मतः सूत्रकृतो विवक्षितः । 'चक्षुर्देन स्वप्नशानानामपि याथास्थ्यं विवक्षितमिति दृष्टान्तासम्भवः' हेतुर्विवक्षितः । इममर्थमभिप्रेत्यैव भगवता भाष्ये चकारार्थानुक्तावपि वेदान्तदीपे 'चकारात्तान्यपि यथार्थानीत्यभिप्रायः' इत्युक्तम् । स्वप्नार्थानां सत्यत्वं जिज्ञासाऽधिकरणे भगवतैव साधितम् । सध्याधिकरणे स्वप्नार्थानां सत्यत्वं सूत्रकारसम्मतमिति निर्धारयिष्यते । परमते स्वप्नशानार्थयोद्धमयोः अप्रत्यासङ्गानपरिणामत्वेन ज्ञानस्यावाधः अर्थस्य बाधश्च नपद्यत इति प्रागेव निरूपितम् । सृष्टिश्चोत्पत्त्यस्योपपत्तिरिति तत्प्राप्त्यर्थेन तदुत्पत्त्यस्य नियन्त्रित्वनिवृत्त्यनोपादानोपादेयभावप्रतिपक्षपारतन्त्र्यप्रतिपत्तिफलत्वेन 'नत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यानां शेषविरोधाभावेन स्वतः प्रामाण्यस्य वैदिकैस्सर्वे रण्यङ्गीकृतत्वेन स्वरूपतः परमार्थसत्यविषयकत्वे सिद्धे अप्रैदिकबौद्धसमतन्त्र्यान्हारिकसत्यविषय ग्राम्यपुण्ये सृष्टिस्थितेः दीर्घभ्रमवपादनार्थमेव स्यात् परसमत श्रुत्यादीनां ग्राहकत्वं न संभवतीति जिज्ञासाऽधिकरण एव निरूपितम् । अयमर्थः सर्वोऽपि प्रागेवोपादेयः । अतः जन्माधिकरणसूत्रस्य यथोक्त एवार्थः ब्रह्मणः परिणाममुपादानत्वमेतान् विवक्षितमिति पूर्वमेव निरूपितम् । नियन्त्रित्वेन तस्यैव निमित्तत्वं च, निमित्तत्वेन परिणामित्वाङ्गीकारे जडदुःखसावयवपरिणतजनकार्यापत्तेर्ब्रह्मणो नापकाशः । तत्कार्यान्तर्यामिण्यस्यैव ब्रह्मण्यङ्गीकारात् । 'अज आत्मा महा-भूतः' 'न जायते' इत्यादिश्रुतिविरोधोऽपि न सम्भवति सूक्ष्मावस्थचेतनान्तेतनान्तर्यामिण्य कारणताऽप्युत्प्रेक्ष्यकम् । स्थूलावस्थचेतनान्तेतनान्तर्यामिण्यकार्यावच्छेदकम् । 'सोऽकामयत ब्रह्मस्य' 'सच्चिदानन्द' इति श्रुत्या 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदकमेव' 'ब्रह्मस्य प्रजयिष्य' इत्यादिश्रुतिभिः परिणामिकारणत्वम् उक्तान्तर्यामिण्यव्यतिरिक्तरूपेण जन्मनोऽभावेन 'अज आत्मा' इत्यादिश्रुतिविरोधश्च । मृत्पायस्थापरित्यागेन घटशरावाद्यवस्थावत् मृदन्तर्यामिण्यपरित्यागेन घटशरावाद्यन्तर्यामिण्यत्वम् । परिणामिकारणतावादे उपादानोपादेययोरभेदस्य सर्वसमत्वात् । एतेन 'कश्चाय परिणामः' इति परिणामदूषणमपि निरयकाशम् । निरस्य सयोगो न सम्भवतीति बौद्धोक्ताशेषस्य परमाणुव्यङ्ग्ययोरनङ्गीकारेण तद्विरोधेन प्रत्यक्षसिद्धस्याभ्युपगमेन तद्विरोधस्ययोगस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तद्विरोधोः नैयायिकमतव्यतिरिक्तमते निरस्यत्वेन प्रत्यक्षसिद्धतया प्रत्याख्यानानुसंगेन वादिति भाग्यप्रकाशे (१.८.५) निरूपितम् ॥

'हृत्प्रसवति निरवयवत्वशब्दकोपोऽ' इत्याक्षपस्य परिहाररूपे 'श्रुतेस्तु शब्दमूलगात्' इति सूत्रे श्रुतिबलादेव निरवयवपरिणामः अभ्युपगतः सूत्रकृता । नचान्तरसमतानिर्वर्तबोधकः कश्चिद्वर्तते येन विवर्तयत्वेन युक्तस्यात् । एतेन पूर्वकल्पपरित्यागेन परिणामाङ्गीकारे 'एवमर्हि धिर्वत् प्रतिपादयति श्रुतिकारजतमावाद्याप्रादिषु विवर्तयत्वे तल्लक्षणत्वात्' इत्युच्यते निरवकाशः । स्वमतसिद्धार्थमङ्गीकृत्य विषयकत्वात्वा अन्त्याप्यगात् श्रुतिकारजतस्थले विवर्तयत्वेन तत्त्वस्य परव्यतिरिक्तस्य कस्यापि वैदिकदार्शनिकस्यासंगतत्वात् । परसमतविवर्तयत्वेन प्रातीतिकवस्तुनङ्गीकर्तुं वैदिकदार्शनिकेभ्यः कश्चिदपि नाभ्युपैति । एतेन 'किंच नोहं व्यवहाराभावमात्रेण वस्तुव्यतिरेकं वृक्षादिषु पृथिवीति व्यवहाराभावेऽपि पृथिवीत्वसत्त्वात्' इति (अ.सि.) मधुसूदनोक्तमप्यनुपादेयम् । पृथिवीशब्दस्य भूमावेन प्रसिद्धतया वृक्षस्य भूमित्वेन व्यवहाराभावात् तथा व्यवहाराभावाः पञ्चभूतान्यतमपरत्वेन पृथिवीशब्दस्य पृथिवीविवारवृक्षे पृथिवीति व्यवहारः युक्त एव, वृक्षस्य बीजविकारत्वं ननु भूविकारत्वम् बीजं पञ्चभूतान्यतमपृथिवीत्वं वर्तते एव ॥

एतेन आत्मानि कार्यजनितेभ्यः वस्तुनोपादानलक्षणत्वात् तस्यच परिणामपरिणामाभ्युपगमाधारणत्वात् इत्यवर्तसिद्धिः स्वतादात्म्यमपि कार्यहेतुः तस्य विवक्षणादिति लघुचन्द्रिका । स्वाभिन्नकार्यजनकत्वमुपादानत्वम् अस्ति च प्रपञ्चस्य सद्

गूढार्थसंग्रहः

येन ब्रह्मणा विवर्तमानेन जडेनाशनेन परिणामिनात्माभेदः 'सन्घटः जडोऽघट' इति सामानाधिकरण्यानामुभवात् । 'नच 'तदन-यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इति सूत्रे अन-य-त्वं व्यतिरेकेणाभावः, 'नरत्नन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः किंतु भेदव्योष धामः' इति भाष्यभाष्येन निबन्धनाभ्यां प्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदनिषेधादभेदाभ्युपगमे अपसिद्धान्त इति वाच्यम् ; तयोर्ब्रह्मरूप धर्मिसमानसत्ताकाभेदनिषेधे तात्पर्येण शुक्तिरजतयोरिव प्रातीतिकाभेदाभ्युपगमेऽपि विशेषाभावादिति । सिद्धान्तलेशशङ्कह इति केषांचित्पक्षोक्तिः निरवकाशा । प्रातीतिकादाभ्यस्यैव ब्रह्मणश्श्रुतिस्मृतादितः असिद्धेः । 'जडोऽघट' इति प्रतीत्या घटे जडत्व यथा तथा 'सन्घट' इति प्रतीत्या घटे सञ्जमेव सिद्धयति । अस्ति घटः सन्घट इत्यनयोर्विशेषाभावात् । अस्ति घट इत्यत्र कर्तरि लकारः सन्घट इत्यत्र लट् एव शतृप्रत्ययः । 'अस्तिब्रह्म' इत्यत्रापि ब्रह्मण्यसत्तात्वर्यकर्तृत्वमेव वि-
वक्षितमिति प्रागेव निरूपितम् । अस्तिघट इत्यत्र सद्रूपे ब्रह्मणि घटो भास्ते नास्ति घट इत्यत्र सद्रूपे ब्रह्मणि घटस्य निषेध इत्यादि विवरणप्रक्रिया व्याकरणविरुद्धा सर्वलोकाविरुद्धाचैत्यपि जिज्ञासाऽधिकरणे निरूपितम् । एतेन 'सोऽकामयतबहु-
स्यां प्रजायेय' इत्यादौ सृज्याभेदस्य प्रतिपादनात् उपादानत्वम् इत्यद्वैतसिद्धिः विवर्तोपादानतानां साधयितुमलम् । 'परिणामात्' इति सूत्रे शङ्करभाष्ये एतच्छ्रुत्याहरणेन ब्रह्मणः परिणाम्युपादानत्वस्यैव तत्सिद्धेः विवर्तोपादानत्वसाधका-
भावात् प्रवेशनिबन्धनबहुमयनस्यैव तत्र प्रतिपादनं नियन्तृत्वनिबन्धनबहुमयनस्यैव तत्र विधक्षितत्वात् ॥

'अतो यदवष्टम्भे विश्वो विवर्तते प्रपञ्चः तदेव मूलकारण ब्रह्मेति सूत्रार्थः' इति पञ्चपादिका—अत्र विवरणम् । त्रैविध्यमत्र समवति रज्ज्वाः सयुक्तसूत्रद्वयवन्मायाविशिष्ट ब्रह्मकारणमिति वा 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति श्रुते मायाशक्तिमत्कारणमिति वा जगदुपादानमायाऽऽभयतया ब्रह्मकारणमिति चेति । तत्र विशिष्टपक्षे तथैव ब्रह्मत्वेनोपल-
क्षितस्य ज्ञानानन्दादिस्वरूपलक्षणेन मायानिष्कर्षालक्षणाद्वयेन विशुद्धब्रह्मसिद्धिः । उत्तरपक्षयोस्तु मायायाः ब्रह्मपरतन्त्र-
वात्तत्कार्यमपि ब्रह्मपरतन्त्रं भवति । यथाऽऽश्रुतमन्तरावस्थेऽपि पदोऽश्रुतमन्त्रः प्रतीयते । ततश्चेतस्यमानकार्यस्य यदाभ-
योपाधिज्ञानानन्दलक्षणं च तत् ब्रह्मेति शुद्धब्रह्मलाम इति, तदाह—यदवष्टम्भ इति' इति । सयुक्तसूत्रद्वय रज्ज्वा यद्योपा-
दानं तथा मायाविशिष्ट ब्रह्मकारणमित्येकः पक्षः । पक्षा-न्तरमाह—देवाभेति । स्वगुणैः सत्त्वरजस्तमोऽक्षगैरित्यर्थः । पूर्वत्र
मायाब्रह्मणोः समप्राधान्यम् । अत्र तु ब्रह्मणः प्राधान्यं मायायाश्चोपसर्जनत्वमित्यर्थः । सकलजगदाकारेण विवर्तमानमाया
ऽविष्टानुत्वं ब्रह्मलक्षणमिति पक्षान्तरमाह—जगदुपादानेति । एव मतेभेदमभिधायाति-त्यासि निरस्यति तत्रेति । भवतु पर-
तन्त्रास्यम् ततः किमिति ? अत आह—ततश्चेति । आश्रयोपाधीति । आश्रयस्याज्ञानस्य सत्तोद्भूतित्यर्थः । इति तत्त्वदीपनम् ॥

अत्र संयुक्तसूत्रद्वयं रज्ज्वाः परिणाम्युपादानमेव । तत्र सूत्रद्वयसंयोगः नैयायिकैरसम्प्राधिकारणवेन यः परिकल्पितः
स एव रज्ज्वावस्था इति परिणाम्युपादानत्व सर्वार्थसिद्धौ स्थापितमाचार्यपादेः । सूत्रद्वयदृष्टान्तेन मायाब्रह्मणोऽसमप्राधा-
न्येन मायाविशिष्टब्रह्मणः विवर्तोपादानत्व कथं सिद्धयति । परिणामिविवर्तोपादानयोः दृष्टान्ते समप्राधान्याभावात् । —
'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इत्यत्र सत्त्वरजस्तमोगुणाश्रयशक्तिमतः कारणत्वेऽपि शक्तिमत्त्वं 'क्षेत्रप्रधानममृता
क्षर हरः शरात्मानां विशते देवएकः' इति तत्रैवोत्तरत्र ईशेशितव्यभावेन सचन्द्रत्वरूपमिति स्फुटम् । एव 'अस्मान्मायी
सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्माया मायया सविबुद्धः' 'मायाऽऽ मकृतिं विद्या-मायिनस्तु महेश्वरम्' (श्र) इति चतुर्थे मकृतेः मायाश-
ब्दार्थत्वेन मायाशब्दस्य नमिष्यार्थकत्वम् मायास्वामीत्वाक्षरः अन्यः ईश्वरेण स्वाभाविकभेदवान् जीवः इत्यर्थनिष्कर्षणेन
परमतविवर्तोपादानत्वस्य न प्रसङ्गः । तृतीयपक्षे जगदाकारेण विवर्तमानमायाऽविष्टानुत्वं केन प्रमाणेन सिद्धम् । अत्र
प्रथमपक्षे ब्रह्म वेनोपलक्षितस्य ज्ञानानन्दादिस्वरूपलक्षणेन मायानिष्कर्षालक्षणाद्वयेन विशुद्धब्रह्मसिद्धिः' इति (प.पा) विवरण-

श्रुतप्रकाशिका

शास्त्रयोन्याधिकरणस्यायुक्तं कृतकरत्वादेव 'अग्निहोत्रं जुहोति' इतिवाक्यान्तरेण विहितस्य होमस्य 'दध्ना जुहोति' इति वाक्यान्तरेणानुवादः पूर्वकाण्डे प्रसिद्धः (अग्निहोत्रा)आग्नेयादिषट्कं तदनुष्ठापितवान्यविहितम् । यएवंविद्वान्पौर्णो मासीं यजते 'यएवंविद्वानमावास्यां यजते' इति वाक्याभ्यामनूयत इति च तत्रतत्र प्रसिद्धम् । अतो वाक्यभेदेन विधानानुवादसंभवो नात्र द्युपायः ॥

समन्वयपदस्य च प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावेऽपि शास्त्रस्य प्रयोजनवृत्ताप्रतिपादनपरममिष्टम्, सिद्धेप्रतिपादनपर-
त्वनवयुक्तं प्रथमवृत्तैव सिद्धार्थंयुक्तत्वेरसमर्थितत्वात् तत्रच तत्समर्थनाभावेन त्वदुत्तार्यपरत्वे तस्यैवैष्यस्योपपादित-
तत्वाच्च । सिद्धयस्तुमात्रे शब्दशक्तिसमर्थनाभावेसति सिद्धयस्तुवैलम्ब्यतद्विधानानुवादतत्प्रयोजनादिनिरूपणस्यानपेक्षितत्वेन
जन्मादिसूत्रयोऽयानस्य तत्पूर्वकताऽवश्यम्भावात् ; वक्ष्यमाणोपजीवनेनोत्थाने प्रतिपत्तिस्त्रमसामञ्जस्याभावादायसूत्रस्यान-
पेक्षितविधानपरत्वायोगाच्च, अतो माध्यकारोक्तार्थपरत्वमेव चतुस्तथा उपपन्नम् ॥

॥ समाप्तं समन्वयाधिकरणम् ॥

गूढार्थसंग्रहः

पर्यालोचनया ईश्वरस्यैव जगत्कारणत्व विवरणकारसम्मतमिति प्रतीयते । एतत्तत्त्वार्थेणैव ईश्वरगतमपि कारणत्व तदनुगतम्
लक्ष्यचैतन्यं शास्त्राचन्द्रमसमिव तदस्यतया उपलक्षयितुं शक्नोतीति तस्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वोक्तिरिति विवरणानुसारिमत् निरू-
पितम् (वि.ले.च) अप्यपदीक्षितैः । ज्ञेयब्रह्म ज्ञेयब्रह्मद्वैविध्यं श्रुत्यादिप्रमाणतः नैवसिद्धयतीति भाष्यप्रकाशे (३.८) निरू-
पितम् । सूत्रकारश्च प्रतर्दनविधायानिर्गुणविद्यात्वेन परसम्मतमाशुवासात्रैविध्यं श्रुतितात्पर्यविषय इति साधयतीति प्रागजैव
प्रत्यन्तसारामृते च निरूपितम् । अतश्च ईश्वरगतमेव जगत्कारणत्व तद्वि ब्रह्मणस्त्विशेषस्यैव लक्षणं ननु परीत्या ब्रह्म-
त्वोपलक्षितस्य विवर्तोपादानांनवत्तु न युज्यतेः कापि साधित परैः नापि श्रुतितद्वि जिज्ञासाऽधिकरणे निरूपितम् । अतश्च
ब्रह्मण्यस्य परसमतनिर्विशेषपरत्वावम्भावात् 'जन्माद्यस्ययत्' इति सूत्रे विवर्तोपादानग्रह्यापे अप्रामाणिकतया तद्विवक्षाया
असम्भवेन जन्माद्यधिकरणान्ते तस्मात्सर्वेषु वेदान्तवाक्येषु पाठव्यत्यासेन जगत्कारणमानानुवादेन तस्य ब्रह्मत्व प्रति-
पादयतीति विवरणोक्तिर्निरवकाशा । प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं विधीयतइति न्यायोऽपि नष्टते । अतः जगत्कारणस्यैव
प्राधान्यं मुक्तप्राप्त्यत्वात् कारणवाक्यानां प्रातप्रतिपादकवाक्यानामैकरस्यात् राजकुमारणनवसूचनात् परसमतमहावाक्यानां
प्राधान्यामिति जन्माद्यधिकरणे व्यासतात्पर्य एव युक्तः ॥

'शास्त्रयोनित्यात्' इति सूत्रं द्वेधा वर्णितं परैः तत्र वेदादिसृष्ट्यै ब्रह्मणो नसम्भवति वेदस्य नित्यत्वात् (प.पा.
वि) इति शङ्का । 'अस्य महती निश्चयितमेतच्छब्देदः' (वृ) इति श्रुत्या वेदसृष्ट्यैव प्रतिपादनात् वेदस्य नित्यत्व सृज्यत्वा
विरोधेव वाच्यम् ; एतेन जन्माद्यधिकरणोक्तं सर्वशक्तं दृढीकृतमवति । शास्त्रस्य योनित्वाऽनुवादकत्वादित्यर्थः । अथवा
योनित्यशब्दः शापकहेतुपरः शास्त्रप्रमाणकत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तिकरणोक्तजगत्कारणत्वस्यानुमानगम्यत्वनिरसनपूर्वकं शास्त्रप्र-
माणकत्वसाधनेन सर्वशक्त्यादित्दीकरणम् । जन्माद्यास्य यत् इत्यत्र न स्फुटं शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तम् । अत्र 'तत्त्वोपनि-
षद पुरुषम्' इति श्रुतितात्पर्यं निर्धारितं भवति इति ॥

गूढार्थसङ्ग्रह

अत्र प्रथमवर्णके विवरणोक्तदिशा वेदनित्येव यदि पूर्वपक्षवीजस्यात् तदा विय पादएव एतदर्थो वक्तव्यस्यात् । जन्माद्यस्य यत् इत्यत्र परब्रह्मातिरिक्तसामान्यस्याप्यस्येत्यत्र नियक्षितं येन ब्रह्मान्यसामान्यस्यापि कार्यत्वस्य पूर्वाधिकरणेऽभिप्रेतत्वेन सर्वज्ञस्य ततएव सिद्धस्य ततोऽसिद्धयभावेन तृतीयसूत्रे दृढीकरणार्थं प्रयतोऽपि विपक्षः । किंच सर्वज्ञश्च 'द्रष्टुश्च ज्ञानशक्तिः न कारणतया, किंतु दीपप्रभावत्वं समुच्चयतनेवेति 'परमिहपुनस्त्वाप्येत सर्वविज्ञम्' इति तृतीयसूत्राख्ये (१.१.३.अ) 'ननु सांपाधिकधर्मत्वात् न स्वरूपलक्षणत्वमिदमुक्तम् । न । अनेन सर्वज्ञशब्देन सर्वावभासश्चम विज्ञातिमान आदित्यादिप्रकाशवत् अनिययोपाधिक विज्ञानमेव ब्रह्मस्वरूपलक्षणं विवक्षितमित्यविरोधः' इति कामाध्याधिकरणेन विवरणोक्तरीत्याङ्गीकारे 'यस्सर्वज्ञ' इति श्रुतौ सर्वज्ञशब्देन तादृशार्थालम्बनं कर्तव्यं च प्रत्ययस्य विधानं ननु भावे इत्यस्य पूर्वमेव निरूपणात् । 'निष्कल निष्क्रियम्' इत्यत्र पूर्वं 'ज्ञ कालकाले गुणो सर्वविद्य' इति निर्गुणश्रुतेः पूर्वं परत्र च श्रूयते । तत्रच ज्ञाध्यावर्धकक्रियाकर्तृत्वं गुणि च च प्रतिपादितम् । 'निष्कल निष्क्रिय ज्ञानं निरवयव निरञ्जनम् । अमृतस्य परस्मैदृग्धेन भविष्यत्' इति श्रुतिक्रमः । अत्राश्रुतसेतुं च क्रियामन्तरा न घटते । धारकत्वस्वरोपाय वरूपस्य वा सेतुं वस्य क्रियाविरोधोऽसंभवत् । 'दग्धेन भविष्यत्' इत्यत्र 'सर्वाभ्याप्पन औषत्' (वृ) इति पुरुषशब्दार्थस्य 'समुच्चयं शरणमह प्रपद्ये' इति पूर्वश्रुतौ शरणशब्दविधक्षितस्य सर्वपापदाहकत्वस्यापि क्रियाऽनङ्गीकारोऽसंभवश्च । एतच्छ्रुतेः पूर्वं परत्र च बहुधाऽप्यस्तस्य देवशब्दस्य सृष्ट्यादिक्रीडाकार्त्तव्यस्य क्रियाविरोधे सर्वाऽऽसंभव एव । सृष्ट्यादिक्रीडाकर्तृत्वाङ्गीकारे नियन्त्रणमकामेनापि स्वीकार्यम् । 'निष्कल निष्क्रियम्' इति श्रुत्यानुपूर्वापर्यालोचनायामवयवपरिणामरूपक्रिया विरह एव तत्र विवक्षित इति प्रतीयते । तेन कूटस्थत्वं स्वरूपसङ्कोचविकासराहित्यरूपम् इत्यपि सिद्धयति । क्रियासामान्यविरह उ सर्वावभासनयविरोधात्त्रात्र विवक्षितः । नापि धर्मसामान्यविरह उक्तस्यायाविरोधादेव । एव च ज्ञानक्रियाकर्तृत्वाङ्गीकारे 'निष्कल निष्क्रियम्' इति श्रुतिविरोधोऽपि न सम्भवति । 'निरवयवम्' इत्यनेन क्रियादेराविद्यकत्वं परतन्मतं निरस्तम् । अतः ब्रह्मण परिणामिकारणवपक्ष एव सर्वज्ञत्वाद्युपपद्यते ननु विवर्तवादपक्षः ॥

कौमुदीकारास्तु—स्वरूपज्ञानेनैव सर्वज्ञत्वं, ननु मायावृत्त्या । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति श्रुतिविरोधात् । 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुत्या सृष्ट्वा प्राक् श्रुतिज्ञानानामपि प्रलयस्य वाच्यतया ब्रह्मणस्तदा सर्वज्ञत्वाभावापर्या 'तदैक्षत' इति श्रुत्युक्तक्षणायोगः' इति विवरणकारमतमेव साधयन्ति । विवरणे उक्तस्य सर्वज्ञतासाक्षाद्विशेषादार्थासङ्गत्यस्यैतन्मतेऽप्यपरिहार एव । मायावृत्तिरित्यतिरिक्तस्यैव प्रलयव्यावृत्तिविरहवत् सर्वज्ञश्रुतिविरोधादङ्गीक्रियत इति (सि ले ४) अन्वयनकृष्णानन्दनीधौक्तिरप्यनुपादेया । 'तद्वद तर्ह्यव्यावृत्तमासीत्तन्नामरूपाभ्या व्याक्रियत' इति श्रुतिव मायावृत्ति साधकश्रुत्यभावात् 'कामरसङ्गकल्प' इत्यादिश्रुतिवत् ज्ञाधावर्थस्य मायावृत्तिवसाधकश्रुत्यभावाच्च । सर्वज्ञवादिश्रुतिविरोधानिर्विशेषस्य जगत्कारणव न सम्भवति किंतु सविशेषस्यैवेत्याक्षेपे एतत्समाधानायोगात् । ब्रह्मण स्वरूपचैतन्येन स्वसृष्टवर्णवभासकत्वात्सर्वज्ञवाङ्गीकारोऽपि दृश्यान्-उत्तरूपेण ब्रह्मकार्यत्वात् 'यस्सर्वज्ञ' इत्यादिज्ञानजनिकर्तृवश्रुतरापि न विरोध इति (सि ले ४) आचार्यवाचस्पतिमिश्रसिद्धान्तोऽप्यनुपादेयः । तथासति सर्वज्ञवत् स्वरूपलक्षणवासम्भवेन जगत्कारणत्वसर्वज्ञवादीनां सविशेष एव श्रुतिस्वरूपरूपरूपोपपत्तिरसंभवात् निर्विशेषवादस्यैव श्रुतिता पर्याविषयव्यवसङ्गात् 'सदेव-अप्रभासीत्' 'ब्रह्मस्य' 'तत्त्वमसि आत्मा वा-अप्रभासीत्' 'तद्वेद-अव्यावृत्तमासीत्' 'ब्रह्म-अप्रभासीत् । तदा मानमेवावेदह ब्रह्मास्म' इत्यत्र असंघावाद कर्तारि लकारस्य परमतेऽयोगेन महावाक्यानां निर्विशेषपरवमव परतन्मतं न घटते । अत्र असंघाता कर्तारि लकारप्रयोगेण 'प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा' इत्यस्य न पञ्चपादिकाक्षेपशरी

गूढार्थसङ्ग्रहः

रक्तोताभौ पुक्तः । अयमर्थः जिज्ञासाऽधिकरणे 'प्रकृतिप्रत्यययोगेनहि पदम्' इत्यादिभाष्यविवरणे (२६६. पु) निरूपितः एतेन सर्वशक्तिरूपमपि तद्विशेषवाद एव घटतइति सिद्धम् ॥

विरतोपादानत्वस्य अनुमानगम्यत्वाभावेन आरुपासम्भवात् उपादानत्वस्य शास्त्रप्रमाणक वट्टीकरणार्थं 'शास्त्र-योनिव्यात्' इति सूत्रमिति परोक्षरूपे निरवकाशः । नैयायिकैः निमित्तकारणत्वमात्रस्य शस्त्रगम्य वाङ्गीकारात् कार-णानुवादेनाद्वितीयब्रह्माक्षिद्वये विवक्षितेति (प. पा) विवरणकारसिद्धान्ते अनुमानगम्यत्वाभावेन शास्त्रयोनिव्यादित्यस्य द्वितीयवर्णके वैयर्थ्यमेव । अतः प्रागुक्तदिशा 'तत्त्वोपनिषद पुरुषम्' इत्यत्र जगत्कारणत्वस्य उपनिषत्तात्पर्यविषय वा मिथानेन अनुमानगम्यदेव 'तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्' 'अप्राप्तं तुशास्त्रमर्थम्' इत्युक्तदिशा शास्त्रतात्पर्यवि-षयत्वासम्भवेन तत्सम्भवोपादानपर शास्त्रयोनिव्यादिति सूत्रमिलेव युक्तम् । तत्र परिणामवादानुपपत्तिभङ्ग्युक्त्य निमित्त-कारणमात्रे पूर्वपक्षः सच भाष्ये स्वरसिद्धः उपपादितः । वेदान्तसारेण 'येन जातामि' इत्येकवचनेन कारणगतैकत्व-प्रतिपादनात् अभिज्ञानिमित्तोपादानत्वं जन्माद्यधिकरण एव विवक्षितम् । तस्य तु मानान्तरागम्यत्वेन शास्त्रतात्पर्यविष-यस्य सम्भवतीति भगवतैवोक्तम् । कारणस्य 'तत्त्वोपनिषद पुरुषम्' इति श्रुत्या उपनिषत्तात्पर्यविषयइति पक्षद्वयेऽपि समानं जगत्कारणत्व मिथ्याभूतमुपलक्षणलक्षणमेव तत्र न शास्त्रतात्पर्यं तदनुवादेनाद्वितीयब्रह्माप्रतिपादनएव शास्त्रतात्पर्य-मिति परमतं न घटत इति पूर्वमेवोक्तम् ॥

एतेन तत्तु समन्वयात् इति सूत्रार्थः परमततः निरवकाशः । तुशब्दः पूर्वसंख्यावृत्त्यर्थः । तद्वद्वा सर्वश सर्वशक्ति-जगद्भूतचित्स्थितिलयकारण वेदान्तशास्त्रादेषावगम्यते । कथं समन्वयात् सर्वेषुहि वेदान्तेषु याक्यानि तात्पर्येण तत्सार्थस्य प्रतिपादकावेन समनुगतानि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा) 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (वेत) 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमज्ञम् अयमात्मा ब्रह्मसर्वानुभूः' (बृ) 'ब्रह्मैवेदममृत पुरस्तात्' (मुण्ड) इत्यादीनि । नच तद्वतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमाने अर्थान्तरकल्पना युक्ता श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रस-ङ्गात् । नच तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरताऽवशीयते । 'तत्त्वेन कपत्येत्' इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । इत्युक्त- (घ) अत्र वेदचतुष्टयवाक्यानुदाहृतानि ॥

अत्र पञ्चपादिका—समन्वयात् इति । तत्र तात्पर्येण वेदान्तवाक्यानां समन्वयादित्यर्थः, सम्यगवयः समन्वयः । अथ केय सम्यका अन्वयस्य पदानां परस्परानवाधेच्छार्थानामनन्याकाङ्क्षाणां अन्यतिरिक्तेकरसमाधिकार्थमात्रान्वयः । 'सोऽयम्' इत्यादिवाक्यस्यपदानां वि-प्रकृष्टप्रकाशशब्दयोरिव चन्द्रपदाभिषेयार्थकत्वेन । तथा च यत्तद्विशेषः कश्चित् चन्द्रप्रतिपादिकाभिषेयः केनचित्पृष्टः अस्मिन्व्योतिर्मण्डले कश्चन्द्रो नामिति तस्य प्रतिवचनं प्रकृष्टप्रकाशश्च इति तदेवम-निवचनं भवति यदि यथा चन्द्रपदेनोक्तं तथा आम्नामपि पदाम्नामुच्येत । एवंचसति नीलोत्पलपदमुत्तिष्ठपरपरवाच्छि-न्नविशेष्यविषयमवेनाप्यन्वयो दुर्लभः, कुतः पृथक्सिद्धः क्रियाकारकलक्षणसम्पन्नः इति । अत्र विवरणम्—'तात्' ये नाम तदर्थमिति विशेषता शब्दधर्मः । कथम् ? विवक्षातात्पर्यमिति चेत्—अर्थप्रमिति विवक्षित्वा तादर्थ्येन प्रयुज्यमानत्वेन शब्द-धर्म एव । तत्रापि तात्पर्यं न विवक्षामात्र तत्र तात्पर्यं यस्मिन्नर्थे वाक्यस्योपक्रमापसरारूपैककल्पस्य यस्यचार्थस्य पुनः पुनर-भ्यासः यस्मिन्नर्थे फलविशेषसङ्कीर्तनम् अपूर्वार्थप्रमेयता च, यत्रचार्थवादोपादानमुपपत्तिमिरूपपादनचेत्यादीनि लिङ्गानि भवन्ति तस्य वाक्यस्य तस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति गम्यते ॥

तथाहि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'एतदान्वयमिदं सर्वं तस्य स आत्मा तत्त्वमसि' इति

गूढार्थसंग्रहः

नवकृत्योऽभ्यस्यते । प्रमाणान्तरेण चानधिगतमद्वितीयं ब्रह्मात्मन्य प्रतिपाद्यते । 'आचार्यवा-पुरुषो वेद' तस्य तावदेव चिरं-
वत्तावमोक्षे ' इति च निरतिशयपुरुषार्थावातिर्ब्रह्म विज्ञानफलमवगम्यते । ' अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्राविश्य ' ' येनाश्रुतं
श्रुतम् ' इत्यादिब्रह्मण्यर्थवादोपादीयते । मूलोक्ततत्परशुब्रह्मादिदृष्टान्तैः स्वपितृनामनिर्वचनेन च सृष्टिस्थितिस्था-
रेश्च ब्रह्मात्मैक्यं प्रतिपाद्यते इति' तथा तेत्तदीयके— ' सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' ' सत्यश्चायं पुरुषे—यश्चासावादित्ये—स एकः '
इत्युपक्रमोपसंहारयोः प्रत्यगाद्वितीयं ब्रह्मावगम्यते तथा ' सच्चलचाप्रवत् ' ' यदिदं किंच ' ' तदात्मानं स्वयमब्रुवत ' ' यतोवाचो
निवर्तन्ते ' इति च प्रत्यगाद्वितीयं ब्रह्माभ्यस्यते । प्रमाणान्तरेण चानधिगतं च प्रतिपाद्यते । ' सर्वान्क्रामान्समभूते ' इत्या-
दिच फल ब्रह्मविशानेऽवगम्यते । सृष्टिश्रुतयश्चाद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थवादभूता दृश्यन्ते । एव सर्वेषु वेदान्तेषु ब्रह्मात्मैक्य-
प्रमितौ ता पर्यालिङ्गानि द्रष्टव्यानि । एव तात्पर्येण समन्वयात् द्वौश्च वेदान्तप्रमेयमिति जगत्कारणसामान्यानुवादेन तत्र
ज्ञानानन्दशब्दानन्दविशेष गमयतः एकसत्यानन्तशब्दाभेदमित्याचक्षेतामावाभिधानद्वारेण तत्र लक्षणया वर्तन्ते ' सर्व-
शस्त्वशक्तिः ' इत्यादिशब्दाश्चानिर्वचनीयप्रपञ्चोपाधितया तत्र वर्तन्ते । ' अयमात्मा तत्त्वमसि ' इत्यादिशब्दाश्च मुख्य-
लक्षणाभ्यां ब्रह्मण्येव वर्तन्ते इति ' इति ॥

अत्र ' यत्रास्य सर्वमात्मैवाभूत्—तत्केन कथयेत् ' इति श्रुतिः न परसमतायै साधयतीति जिज्ञासाऽधिकरणे—
(६८७.५) विशेषतः ग्रन्थान्तसारामृते च निरूपितम् । ' अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनन्तो विदुः ' इति श्रुतिः ब्रह्मणः
असत्तात्पर्यकर्तृत्वं जानत एव सर्वप्रतिपादयति । ' तत्त्वमसि ' इत्यत्र असत्तात्पर्यकर्तृत्वं विवक्षितम् । एवं ' अहं ब्रह्मास्मि '
इत्यत्रापि तथैव । ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ' इति श्रुतेः ' आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ' इति श्रुत्यानुपपत्त्ये-
वाथो निर्णयः । तेन ' अग्रे एकमेवासीत् ' इत्येव योजना तत्र विवक्षितेति सिद्धयति । ' आत्मेवेदमग्र आसीत् पुरुषविष-
(७.३.) इत्युपक्रमे व्याहृतपदार्थविरह एव विवक्षित इति ' तदेदं तर्ह्यस्याहं भार्वाचिन्नामरूपान्मा व्याक्रियत ' इत्यु-
त्तरश्रुत्या सिद्धयति । एव च ' एकमेवासीत् ' इत्यत्र नामरूपविभागस्य मासीदित्येवार्थः । ' अद्वितीयम् ' इत्यत्र पर-
समतायै न विवक्षित इति जिज्ञासाऽधिकरणे (६२०.५) एव निरूपितम् । जगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुत्युत्तरमेव ' तत्त्वमसि
' अहं ब्रह्मास्मि ' इति वाक्यशब्दावेन उपादानोपादेयभावनिबन्धनमेव सामानाधिकरण्यमिति सिद्धयतीति पूर्वमेव जन्मा-
द्यधिकरणे निरूपितम् । ' परिणामात् ' इति श्रुते (४.५) ' सच्चलचाप्रवत् ' इति श्रुतेरुपादानेन परिणामनिबन्धनमेव
सामानाधिकरण्यं सूत्रदृढमिममिति अकामेनापि परैस्त्वैकीकार्यम् । ' अयमा मा ब्रह्मसर्वानुभूः ' (६) इत्यत्र ' सत्त्वा अय-
मात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिस्सर्वेषां भूतानां राजा ' इति पूर्वश्रुत्युक्तजगत्कारणभूत एव अयमात्मा विवक्षित इति तत्र
जीवब्रह्माभेदशङ्काया अपि नावकाशः । ' सर्वानुभूः ' इत्यस्य वृत्तिकारणसम्मतार्थ एव युक्त इति ' औपनिषदपरमपुरुष '
ग्रन्थनिवरणे जिज्ञासाऽधिकरणे निरूपितम् ॥

' यस्सर्वं सर्वविद्यस्यैव महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरोक्षेण
व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ ' (मु.२.२.७) इत्यत्र विशदीकृतः । अत्र सर्वविषयकज्ञानकर्तृत्वं निर्विशेषे नष्ट इति
निर्विशेषविवक्षा नष्ट इति पूर्वमेवोक्तम् । अत्र महिमशब्देन प्रपञ्चस्य विभूतित्वबोधनेन तद्वाचासम्भवसिद्धः । ' येना
श्वरपुरुष वेद ' (मु.१.२.१३) दिव्योऽसमृतः पुरुषः अक्षरात्परतः परः (२.१.२) इति श्रुत्युत्तर ' पुरुष एवेदं विश्वम् '
इत्युक्तम् । तेन पुरुषशब्दार्थनिर्वचनानुसारेण ' ब्रह्मेवेदममृतं ब्रह्मेवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ' (२.१.१) इत्यत्रापि बृहदार-
क्थोक्तपुरुषपदनिर्वचनानुसारेण परसमसामानाधिकरण्यं न विवक्षितमापि तु वृत्तिकारणसम्मतमेव । ' अथ परायया तद

गूढार्थसंग्रहः

समन्वयगमने ' नामरूपादेमुक्तः परात्परं पुरुषमुपेति दिव्यम् ' इत्युपक्रमोपसंहारयोःप्राप्तप्राप्तिभाषनेन ' ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवति ' इत्यत्र भूषादुः प्राप्तप्राप्तिरूपेण निश्चीयते इति प्रागेताभिहितम् ॥

एतेन समन्वयात् इत्यत्र परम्परातार्थो न विरक्षित इत्यापि सिद्धयति । ' तात्पर्येण अन्वयः समन्वयः ' इत्यत्र कस्यापि नविवादः । उक्तमादिष्टात्रपतात्पर्यलिङ्गैस्समन्वयोऽपि सर्वसमतः । तावता निर्विशेषस्य भुतिषु तात्पर्यनिर्णयो नश्यते । सोऽयमित्यत्रापि परसमतः न निर्धर्मकनिष्प्रकारकबोध इति जिज्ञासाधिकरण एव निर्धारितम् । तात्पर्यलिङ्गानि बोधद्वयस्य सर्वसमतः एकरूपोपाधिनिर्णयकानि ननु बोधस्यैवाप्रामाणिक्य इत्यपि पूर्वं निरूपितम् । ' सदेव सोम्येदम-प्रभाषीत् ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ' इत्युपक्रमोपसंहारां परसम्मतौ नविवाधितौ । किंतु ' येनाभ्युतंभुतंभवत्यतमतम् ' ' यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्पुंषं विज्ञातंस्यात् ' इति परमोपक्रमे दृष्टान्ते परिणामनिबन्धनस्यैव सामानाधिकर-णस्य विवक्षितत्वेन दार्ष्टान्तिके नामरूपविभागवतः नामरूपविभागश्च-यावत्स्यायाः प्रत्यक्षकाले निरूपणेन ' सदेव ' इत्यादि वाक्यं परिणामनिबन्धनसामानाधिकरण्यपरमेव । ' बहुस्याम् ' इत्युक्तार्थस्य ' अनेन जीविनामनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ' इत्यत्र विद्यार्थिकरणेन ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ' इति नचकृत्वः अभ्यस्तावाक्ये साष्टिकाशिकानुप्रवेशनिबन्ध-नमेवात्मत्वं विरक्षितमिति ' अतःप्रविष्टदृष्टास्ता जनानामुसर्वाभ्या ' इति श्रुत्यन्तरेणापि निर्णयेन ' तत्त्वमसि ' इत्यत्र तदिति नपुंसकनिष्पन्ननिर्देशेन ' तदैक्षत बहुस्याम् ' इति श्रुत्यनुसारेण परिणामनिबन्धनमेव सामानाधिकरण्यं विवक्षित-मिति निर्णयेन उपक्रमोपसंहारयोः परिणामवाद एवासाङ्गत्यम् । ननु विवर्तवादे । अयमर्थः अत्रैव पूर्वं ग्रथ्यन्तसारामृते च सम्यङ्निर्धारितः ॥

एतेन पञ्चपादिकोक्तसम्यक्तापारिष्कारणं ' सोऽयं 'मित्यादिदृष्टान्ताभिधानं च न स्वैष्ट साधयितुमलम् ; जिज्ञासाऽधि-करण एव एतत्पर्यालोचनकरणात् । सङ्क्षेपशारीकरं—' तदुद्दिमाशक्तैव च तत्परव्य वेदान्तवादिसमये ननु शेषमायः । शेषत्वमध्वरकलापगतास्तिमात्रं प्रत्येव नाध्ययनमर्थधियोऽपि शेषः । १—४६६ ॥ सङ्क्षेपभावमनपेक्ष्य च तत्कल्पस्यादा-धानवन्नहि तदङ्गमिह ऋन्ताम् । अग्रयङ्गमेवहि तदिष्टमयापि तस्य सर्वकृतुध्वचिक्रुतिः फलमभ्युपेतम् ॥ ४६७ ॥ सप्रयो-जनकबुद्धिकारण वाक्यमाहुरिह तत्परं भुवाः । सप्रयोजनकबुद्धिशेषधीहेतुमन्यपरमाभ्यन्ति च ॥ ४७९ ॥ ' इति, अद्वै-तपरिभाषाया—' तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वं तात्पर्यम् ' इत्येव युक्तं, ननु शेषत्वम् । इत्युक्तम् । यथातथाया भवतु तात्पर्यलिङ्गैः निर्विशेषासिद्धिः प्रागेयोक्ता । अपूर्वतातु सत्यादिवाक्यात्तत्त्वदाच्च प्रतिपन्नार्थोपेक्षयाऽतिरिक्तार्थस्य महावाच्यज-यबोधाविषय वेन नास्त्येव । मेदुभ्रमनिवर्तकत्वेन ' सिद्धतु निवर्तकत्वात् ' इति न्यायेनापूर्वत्वोपादानमपि नश्यते । भ्रममूलशानविशेषस्य ब्रह्मानन्दोक्तस्य निर्विशेषसिद्धयन्तरमेव सिद्धिः ननु ततःपूर्वम् । स्वप्रकाशत्वस्यापि निर्विशेषोऽनङ्गीकारेण स्वप्रकाशतया-ऽपि ननिर्विशेषासिद्धिः ॥

' सिद्धतु निवर्तकत्वात् ' इत्यस्यार्थः जिज्ञासाऽधिकरण एव (३४२-३४३.पु.)निर्णीतः । ' ब्रह्मविदाभ्योतिपरम् ' इत्या-भ्युत्पन्नं परमं सर्वया नसम्भवति । जगत्कारणत्वस्य परिणाम्युपादानत्वस्य भुतितात्पर्यविषयस्याङ्गीकारे एव तत्सम्भवती-त्यादिक प्रागेतात्रा-यत्रच निर्धारितम् । एतेन ' द्विविधचेष्टप्रेक्ष्यति किञ्चिन्प्राप्य यथा ग्रामादि । किञ्चित्प्राप्तमपि यथा—भ्रान्त्या हस्तगमनेन विस्मृतमुवर्णादि ' इति(पं.पा) ' करमुष्टिनिविष्टमुत्तम कनकं प्रसरणादलम्बयत् । प्रतिभाति तदास्तवा-क्यतः प्रतिपत्त्या लभते यथा जनः ॥ ' (सं.शा.१.३०४) इति सर्वज्ञमभ्युनिः । ' द्विविधहीनस्ति पुरुषस्य किञ्चिन्प्राप्यं ग्रामादि । किञ्चित्पुनः प्राप्तमपि भ्रमवशादप्राप्तमित्यवगतम् । यथा स्वभीषावपनदं ग्रैवेयकम् ' इत्यादौ च (भामती)प्राप्त-

गूढार्थसंग्रहः

प्राप्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिः इति समाधानमपि उक्तान्तिगतिनिरूपणानन्तर 'अथ सपरस्ये' इति सद्विद्योक्तसपत्तेः 'अस्माच्छरीर-
समुत्थाय परब्रह्मोक्तिरुपपन्न' इति दहरीवचोक्तसपत्तेः पर्यायसितायाः 'सपद्याविर्भाव' इति सूत्रे निर्धारणेन न घटते ।
प्राप्तप्राप्तिदृष्टान्ते तदनन्तरकालिकसुप्तानुभवस्यैव फलत्वं ननु प्राप्ते । परमतेऽनुभवित्रुर्भावेन तथाफल दृष्टान्तोक्तदिशा
नैव निरूपयितुं शक्यमिति परमो ब्रह्मप्राप्त्युपपादनासम्भवः अपरिहार्यः । 'एतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यादेर्नववृत्तौ
ऽभ्यासः सिद्धान्त एव सङ्गच्छते ॥

'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'अथ सपरस्ये' इत्युक्तफलमपि सिद्धान्त एव सङ्गच्छत इति प्रागेव निरूपितम् ।
'येनाद्भुतद्भुतम्' 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' इत्यर्थवादः मृच्छोहादिदृष्टान्तश्च 'परिणामात्' इति सूत्रयिष्ठः
व्यासस्याद्यानुसारेण परिणाम्युपादानत्व एव सङ्गच्छत इत्यपि पूर्वं निरूपितम् । स्वपितिनाम निर्धेचन 'सुप्तस्युक्तान्त्यो-
भेदेन' 'तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च' इति सूत्रयोः जीवब्रह्मणो भेदाङ्गीकारे एव सङ्गच्छत इति व्यासैव
निर्धारितम् । सुष्टिस्थित्यादयः सूत्र्याभावेन सङ्गच्छन्ते । स्वामिकाकार्यानां परमते बाधस्यासम्भवाः । सिद्धान्तेऽप्यल्पकाल-
वर्तित्वेन तत्सम्भवश्चोपपादितः । एतेन स्वामिकाकार्यानां सत्यत्वेन स्वप्नसृष्टिभ्रुतिरनुपपद्यते । एवञ्च पञ्चविधतावर्त्यैकज्ञानि
सविशेषपरिणाम्युपादानस्य ब्रह्मण्यङ्गीकारपक्ष एव वृत्तिकारमते उपपद्यते, ननु निर्विशेषपथादिमता इति तत्तु समन्व-
यात् इति सूत्र वृत्तिकारमत एव सङ्गतम् ॥

एतेन इह तु कार्यकारणद्वयव्यतिरिक्तत्वसति द्वय्याभिधायिपदयोः सामानाधिकरण्य 'सोऽय'मितिवत् इत्यत्र अध्या-
सभाष्येच विवरणम् । 'एव च सति नीलोत्पलवत्' अयुतसिद्धपरस्परसाध्याऽन्तर्निवेशोपनिवेशभावोऽप्यवयवो दुर्लभ इति
तत्तु समन्वयात् इति विशेषणविशेषात्मकमपि गौणमपि सामानाधिकरण्य विहाय एकस्मिन्निरदो 'तत्त्वमसि' इति सम्प्रत्ययो
मुख्यप्रतिपादितः । इत्यादिपञ्चपादिकाचेत्युभय निरयकाद्यम् । एवञ्च सति नीलोत्पलमिति (प.पा) विवरणे 'एकमेवा
द्वितीयम्' (छा) 'एकधेयानुदृष्टव्यम्' (उ) 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' (तृ.कट) 'उदरमग्नारं कुर्वते अथ तस्य भय
भवति' (ते) इत्यादिप्रतिषेधादित्यर्थः । इत्युक्तदूषणस्य एतच्छ्रुतीनां पूर्वमेव १३२.अ परसमतार्थायोगस्य निरूपणेनानुपा-
देयत्वात् । विशेषणविशेष्यमात्र सामानाधिकरण्यमकमेव सर्वत्र वेदान्तेष्वपि । ननु ततोऽतिरिक्त परसमत सामानाधिकर-
ण्यमिति जिज्ञासाधिकरणे सम्भृद्निर्धारणात् । जन्मन्त्यस्य यत् इति सूत्रयितुर्वासस्य उपादानोपादेयभावनिश्चयनेव
सामानाधिकरण्य विवक्षितमिति पूर्वमेव वेदानाच्च । अतः जन्माधिकरणोक्तार्थ एव तत्तु समन्वयात् इत्यत्र उपरुच्यो-
पपादनेन निर्धारत इत्येव युक्तम् ॥

ननु जन्मादिस्त्रोदाहरणेभ्येव प्रामाण्य दर्शनीयम् । किमुदाहरणान्तरेण, बाटम् । अस्य प्राप्तिप्राप्तयो भाष्यकारस्य
तत्र ब्रह्मणो लब्धयः यकथमिति तत्सत्यैव ब्रह्मणो निरूपकाणि वाक्यानुदाहृतानि । इह तु 'तत्त्वमसि' इति जीवस्य ब्रह्मा-
त्मताऽऽगतिपर्यन्तानि वेदान्तवाक्यानि न तत्सत्येव जगत्कारण प्रतिपाद्य पर्यवस्यन्तीत्यतः तथाभूतान्येव वाक्यानुदाहृतानि
'सद्व सोम्येदमप्रआधीम्' इत्येवमादीनि इति (प.पा) उक्तम् । अयमर्थः कथं घटते । अतो जन्माद्यस्य यतः शास्त्रप्रमाण
कमिष्येतावदिदं यत् अशुद्धिदग्धमनुमानशङ्कानिबृत्तं पृथक्करणम् इति शास्त्रयोर्वाच्यधिकरणे (प.पा) उक्तया शास्त्रपद-
जगत्कारणशास्त्रपर्यमिति अर्थस्य परेषामपि समत एव अत्र शास्त्रयोनित्वदानुपपत्ताभ्युपगमेऽपि जीवब्रह्माभेदबोधपरशास्त्र-
स्य शास्त्रपदस्य नैव निषेधो शक्यम् । प्रथमसूत्रद्वयं वेदान्तेषु पाठ्यव्याख्येन जगत्कारणानुवादेन अद्वितीयप्रत्यगभिन्न
ब्रह्मादीनिः स्ववर्णोपा नैव घटत इति पूर्वमेवोपपादितम् । तथाऽङ्गीकारे अनुमानाशङ्कानिबृत्तिरप्यनपेक्षितेव । 'तन्वी

गूढार्थसंग्रहः

निपद पुरुषम्' (य) इति श्रुतिः परेणो न पठ्यते । यस्यामुपनिषदि इयं श्रुतिः पठिता तस्या निर्वचनप्रार्थनायाः अर्थः पुरुषः 'यैः पुण्डः पुरुषः' इति नाममात्रेण (श) परसमस्तस्य निर्विशेषवादमितेऽयमर्थः इति असंशयः इति । 'येन जानाति' इत्यत्र कारणगतमेकत्वं कारणद्वयव्यावर्तकम् न तत्वात्मान्यसामान्यव्यावर्तकम् । तथा व्युत्पत्तिविरहात् ॥

अनन्तत्वपट्टकस्तु परिच्छेदराहित्यं ब्रह्मशब्दार्थं परेण विवक्षितम् । वस्तुव्यापि वरूपमेव वृत्तिकारसमम् तेनायुतसि-
द्धिशेषपक्षेऽप्यभिप्रेतं सामानाधिकरण्यमेकमेव मुख्य वेदान्तेषु विवक्षितमिति सिद्ध्या उक्तसामानाधिकरण्यस्य गौणत्व-
शङ्का न समवति । अत्रापि सामानाधिकरण्यस्यैव वैदिकदार्शनिकासमत्वत्वात् । वर्णकद्वये प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारकफलाभा-
वात् सिद्धे व्युत्पत्त्यसम्प्रदाच्छास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणो न संभवति । कार्यार्थ एव व्युत्पत्त्या सिद्धे व्युत्पत्त्यभावेन च उक्तार्थो
न समवतीति शङ्का । अप्राप्तस्य प्राप्तावेव प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारक फलम् । ननु प्राप्तस्य विरमृतस्य ज्ञानेन प्राप्ता, अतः जीवा-
यमित्यत्र ब्रह्मणः प्रातिरूपप्रयोजनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारविरहेऽपि समयात् सप्रयोजनरामिति सिद्धान्तः । प्रथमस्यैव ब्रह्म-
णस्य अद्वितीयप्रत्यगभित्तब्रह्मणरत्वेन सप्रयोजनत्वम् । अत्र तु तात्पर्यलिङ्गाधीनता पर्यनिर्णयेन वेदान्तानां अद्वितीयब्रह्म-
णत्वेन सफलत्वमिति परेण प्रक्रिया ॥

अत्र सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनमन्तरं प्रथमस्यैव कथं सफलत्वसम्भवः व्युत्पत्तिनिरूपणं तत्र प्रथमतः कार्यम् । अत्र यथा
शब्दतः शेषस्यैवावधारणात् । अनन्तरं स्वस्वाभिमतफलस्य तात्पर्यलिङ्गाधीनतापर्येण सप्रयोजनत्वसिद्धिः कामं भवतु । वस्तु
परिच्छेदराहित्यस्य वृत्तिकारसमस्तस्य पूर्वमेव निर्णयेन ब्रह्मपदस्य अद्वितीयप्रत्यगभित्तब्रह्मपरत्वावधारणात् पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्च
न पठ्यत इति पूर्वमेवोक्तम् । अत्रापि तात्पर्यलिङ्गाधीनता सविशेषपरत्वोपपादनेन जीवाभिन्नब्रह्मणः फलत्वं न साधयितुमशकम् ।
(१,५) द्वयस्य 'अथ यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते' इत्यादिश्रुतिविवक्षितस्य जीवब्रह्मणोर्भेदप्रसङ्गादस्य ब्रह्मणश्च-
प्रदेशान्तरवर्तित्वं सर्वगतत्वं चाभ्युपगम्य विशिष्टयमानादुपासनाद्यागादिषु स्वर्गो मोक्षः फलित्यतीति (विधारेण) उक्तस्य
पर्यालोचनमत्रैवोक्तत्र भविष्यति । अतः परोक्तसूत्रचतुष्टयार्थः न श्रुतिस्मृत्याः पर्यानुगुण इति सिद्धम् ॥

नवीनास्तु—'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति' श्रुत्युक्तं ब्रह्मजिज्ञास्यमित्युक्तम् । तच्छ्रुत्युक्तं ब्रह्मण विषयः । किं विष्णु
स्त जीव इति सन्देहः । उभयत्रापि ब्रह्मपदप्रयोग एव सन्देहोद्भाजकः । यद्यपि पूर्वाधिकरणे विष्णोवेव ब्रह्मशब्दो मुख्यः स्यु-
क्तः तथाऽपि स्वकृतव्याख्यानस्यापनाय भाष्यकारैर्वैरोक्तत्वाद्भवति सन्देहः । जीवपदेव ब्रह्मेति पूर्वः पक्षः 'बृहज्जातीय'
इति ब्रह्मशब्दस्य जीवे लब्धत्वात् । यद्यपि ब्रह्मशब्दो विष्णौ प्रवर्तते तथाऽपि तस्य तत्र योगेनैव प्रवृत्तेः लुपिदोषोक्त-
रुदेरेव प्रवृत्तत्वात् जीवाविवक्षितमेव' इति (त.प्र) 'ब्रह्मणो लक्षणमाह—ओं जन्माद्यस्य यत ओम्' सृष्टिसिद्धिसंहार-
नियमनशानाज्ञानरन्ध्रमोक्षा. 'यत. उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतज्ञानमावृत्तिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्याः सहारिरेकराद्'
इति स्कान्दे (आ.मा) इति । बाधकविना मुख्यार्थत्यागायोगात् । तस्य च स्वप्रकाशेनासन्दिग्धत्वाद्विज्ञास्यतेति । अथ
सिद्धान्तपक्षमवतारयति—ब्रह्मण इति । निर्वाचरुटिबलाजीवपदेव ब्रह्मेति प्राप्ते तन्निराकर्तुं जीवग्रहणं बाधकं शुच्युक्तं जि-
ज्ञास्यब्रह्मणो लक्षणमाह—सूत्रकार इत्यर्थः' इति (त.प्र) च वदन्ति ॥

प्रथमाधिकरण एव 'न तावत् ब्रह्मविषय असन्दिग्धत्वात् । प्रमाणाभावेन जीवव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावात्
जीवस्य च स्वप्रकाशत्वात्' इति (त.प्र) पूर्वपक्षस्य 'भवेदेतदसन्दिग्धत्वं जिज्ञास्यस्य, यदितत् स्वप्रकाशजीवाभिन्नस्यात्
न चैतदास्ति । जिज्ञास्ये ब्रह्मपदभ्रष्टत्वात् 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति' ब्रह्मशब्दस्य पूर्णगुणता वक्ति । अथ कस्यादुच्यते
ब्रह्मेति 'बृहज्जातीयस्मिन्नुपा.' इति श्रुतिः । तथा च कथं तस्य जीवोभेदः ? जीवस्याल्पगुणत्वेनानुभवात् इति सिद्धान्तस्य

गूढार्थसंग्रहः

च प्रतिपादनेन पुनः तथा पूर्वपक्षे बीजमेव नास्ति । जीवब्रह्माभेदवादिमते शुद्धचित्तएव स्वप्रकाशतया जीवस्य स्वप्रकाशत्वविरहेण पूर्वपक्षानुत्थितश्च । योगात् रुदेर्बलीयस्त्व द्वितीयाधिकरणे पूर्वपक्षहेतुतया यदुक्त तत्प्रथमसूत्रेऽपि समर्था परेः (प.पा) 'बृहज्जाति' इत्यादिना जीवे रुटिमिश्रद्वय निरुक्तिरसिद्धार्थस्य ग्राह्यत्वं प्रथमसूत्र एव सिद्धान्तितम् । तन्नवीनमतेऽपि सम्भवति । प्रथमसूत्रे ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ विद्वद्भूटिरुक्तैवेति पूर्वपक्षानुत्थितश्च । 'यद्यपि ब्रह्मशब्दो विष्णो विद्वद्भूटियुक्तः तथाऽपि अभ्युपगम्येयमुक्तिरिति ज्ञातव्यम्' इति (त.प्र) द्वितीयाधिकरणस्याभ्युपेय्य वादात्मिकमोक्षसूत्रे सिद्धे अभ्युपेय्येः अभावशङ्काया तत्समर्थनपरत्वं प्रथमसूत्रस्य यत्सुषायामुक्तं तदेव युक्तमिति ब्रह्मशब्दस्य पक्षिसमर्थनार्थं द्वितीयसूत्रस्येत्येवाभ्युपगन्तुमुचितम् । प्रथमसूत्रस्य सिद्धे अभ्युपेय्यसमर्थनपरत्वे अथातश्च शब्दयोरपि वृत्तिकारसमर्थार्थ एव युक्तः । 'विधिनान्वेकवाक्यत्वात्' इत्यादिना सिद्धपरवाक्यभिन्नवाक्यानामेव प्रामाण्यस्य प्रतिपादनेन कर्मविचारानन्तरं सिद्धेऽभ्युपेय्यसमर्थनस्य कर्तव्यतायाः आवश्यकत्वात् । 'अत' इत्यस्य 'अय' शब्दार्थघटकतया विवक्षितमोक्षफलत्वस्य अकारस्य विष्णुवाचकतया विष्णोः विष्णुप्रसादादित्यर्थकत्वस्य च पूर्वपक्षनिरासकत्वेन एतत्पक्षे उपयोगमाभावात् । विष्णुप्रसादमन्तरा जिज्ञासायाः पूर्वपक्षसम्भवे सतीत्य वक्तव्यम् । 'ईश्वरानुग्रहादेव पुशामहैतवाचना' इति परैरभ्युपेय्यतया तथा शङ्काया असंभवात् । 'अत' इत्यस्य अभ्युपेय्येण बहुषु एतच्छब्दप्रकृतिवृत्तिसिद्ध्यर्थस्य नवीनानामपि समर्थत्वेन तत्रैव प्रसिद्धया प्रसिद्धार्थपरित्यागायोगाच्च । सुमुखानन्तर ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येत्युक्तौ मोक्षस्य फलत्व ज्ञातं शक्यत एवेति 'अत' इत्यस्य मोक्षारूपफलश्रद्धावात् इत्यर्थोक्तिरपि निरवकाशा ॥

'तद्विज्ञासास्य तद्ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य श्रौतनिर्वचनेन योगेन विद्वद्भूत्या वा जीवभिन्नब्रह्मपरत्व न संभवति लोकेऽप्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धार्थस्यैव ग्राह्यत्वात् । जीवस्याहृदहाय सुष्टयादिकमुपपद्यते इति शङ्काया 'यन्नदुःखेन' इति श्रुत्या स्वर्गशब्दस्यार्थनिर्णयवत् ब्रह्मशब्दस्यापि 'यतोवा' इत्यादिश्रुत्या अर्थनिर्णयइति सिद्धान्तइति सुषायाजना । —चन्द्रिकायात्—मोक्षदत्त्वादिश्रुतिर्जिज्ञास इत्युक्तम् । तर्हि यद्यकत्वादाजिज्ञासेऽपि स्यादित्यादिशङ्कायामप्रसन्नस्य यद्यकत्वं प्रसादहेतोः जिज्ञासायाः कर्तव्यतनुकूलमेव । ननु प्रतिकूलमित्यादि समाधानं द्वितीयसूत्रे विवक्षितमिति अनुव्याख्यानं संमतं योजनान्तरमुक्तम् । तत्र सुषोक्तयोजनाया जन्मादिकारणत्वेन ब्रह्मशब्दस्य विद्वद्भूतिः क्रोगो वा कथं साधितः तच्च त्वय्यब्राह्मकथनमाभावात् । 'यन्नदुःखेन' इति श्रुतिः स्वर्गशब्दास्यार्थे तादृशत्वेन निर्धारयति । 'यतो वा' इति श्रुतिश्च न ब्रह्मशब्दार्थनिर्णायिका । प्रथमसूत्रे ब्रह्मशब्दस्य विद्वद्भूतिबोधकं श्रौतार्थबोधकं वा न किंचित्पश्यामः अतः प्रथमसूत्रे तादृशार्थनिर्णय इति कथम् ॥

सिद्धान्तेऽत्र ब्रह्मशब्दार्थव्यतिरिक्तविशेषानिर्णयः न प्रथमसूत्रे, द्वितीयसूत्रे च 'यतो वा—जायन्ते येन जातानि'—इत्यादौ एकवचनानिर्देशेन ब्रह्मशब्दार्थस्य एकत्वं निश्चितं भवतीति ब्रह्मशब्दस्य सिद्धेऽभ्युपेय्यसमर्थनं सङ्गतं भवति । चन्द्रिकोक्तयोजना च कथं पठ्यते ? प्रथमसूत्रे विष्णुप्रसादाजिज्ञासा इत्येवोक्तम् ननु विष्णुप्रसादान्मोक्षइति । मुखायामोक्षप्रयोजनत्वाजिज्ञासाकर्तव्येत्यतश्चान्देनोदितेऽपि पुनराशङ्का भवत्येव तत्र 'प्रमाणस्यानुक्तत्वात्' इत्येवानुव्याख्यानसंमतः पूर्वपक्ष उक्तः (३.३.१) ननु चन्द्रिकोक्तरीत्या । 'तद्विज्ञासास्य तद्ब्रह्म' इति श्रुत्युक्तब्रह्मेव जन्मादिसूत्रे विषयः' इति (त.प्र) उक्तया 'यतो वा' इति श्रुतेरेव तत्र विवक्षायाः अन्यश्रुतेरविवक्षायाश्च सिद्धया श्रान्दोक्तनियतिशनादरस्या सुतावप्रतिपादनेन जन्मादीत्यादिपदे नियत्यादिना व्याप्ताभिप्रेतव्यं कथं सिद्धयति ? अन्यथा चेतनस्यमुपगन्तुनादेः अनेतनस्यद्वयदिः आदिपदार्थगव्यावृत्तिः कथम् ? विचारार्थवाक्यकनानावाक्यपरामर्शेन सूत्रस्यादोषादृक्कर्तृत्वमेव विवक्षितं

गूढार्थमंग्रहः

मेति चन्द्रिकोत्तिर्न घटे । स्कान्दे एतन्सूत्रार्थत्वेन अष्टकर्तृवत्यानुक्तेः । प्रकाशे यद्यप्यन्वेषणादिवाच्येषु अपहृतपाप्मत्वस्य प्रमवादेषमांः श्रुताः तथाऽपि ब्रह्मणोत्तमगुणब्रह्मेण यद्भिः तदुपपादकत्वमष्टानामिरेषुचिरिति ध्येयम् । इत्युत्तरिप्यनु-
गतेया । नियत्यादिहेतुस्यापि ब्रह्मगुणान्तर्भावस्यैव सम्भवेनाष्टश्रुत्याः अयोगात् । अतः नानाविधविचारवाक्यानि गिरित्यय एकमेव 'तद्विजिज्ञास्य' इति वाक्यमादत्तव्यम् । तदादेर च 'यतो वा' इति वाक्यप्रतिपाद्यस्यैवादिहेतुत्व-
नेन विवक्षितमिति युक्तम् । त्रिनयोक्तिः परिणाम्युपादानत्वबोधनार्थं सृष्टिर्याम्यामेव परिणाम्युपादानत्व ननु सित्या
धर्मतीति न भ्रमिनव्यम् । अन्तर्यामिः कृतसत्ताऽनुवृत्तिलक्षणस्थित्या उपादानत्वस्य निष्कर्षणात् । 'आत्मकृतेः, परि-
णामात्' इति सूत्रयोः ब्रह्मणः अन्तर्यामिन्परिणामः यद्यत इति स्थित्याऽप्युपादानत्वस्य सूत्रतो विवक्षितत्वनिर्णयात् ।
अतएव 'सर्वेण्ड' इति श्रुतिवाक्यमुपपद्यते । अत्र नवीनेः 'तद्गुणसारत्वात्' इति सूत्रमाधे यथा सर्वगुणामकत्वात्
सर्वामक्य ब्रह्मण उच्यते 'सर्वत्वदम्ब्रह्म' इति छान्दोग्यमाधे 'इदम्ब्रह्मातिसामीप्यात् सर्वं पूर्णगुणवतः । तद्यब्रह्म-
जगत्सारत्वात् योऽसौ विष्णुर्जलनिर्गमः ॥' इतिचोक्तम् । तथाऽपि तद्गुणसदृशगुणवत्त्वेन अमेदनिर्देशे गौणत्वमेवाङ्गीकृतं
स्यात् 'सर्वेण्ड' इति श्रुतादेव 'तज्जगत्' इत्यस्य सर्वान्मेदहेतुत्वसम्भवे अहेतुभूतार्थान्तरकल्पनस्य श्रुतितात्पर्याविषय-
त्वाच्च । अतिसामीप्येन 'सर्वेण्ड' इत्यत्र मुख्यवृत्तेरसिद्धेः । प्रत्येककालं प्राणनस्य 'आनी'दित्युक्तिमात्रेण प्रागुदाहृत-
मैवापगीयादिश्रुत्यनुसारेण अन्तर्यामिन्वैवानन विवक्षितम् अन्तर्यामिकृतसत्ताऽनुवृत्तिलक्षणस्थितिः तेन सिद्धयति एतेन
दशमूलक्यमपि सूचितं भवति । तेन 'यतो वा' इत्युपक्रमोत्सृष्ट्यादेः 'यत्प्रयानि' इत्युक्तमुत्तरैकस्यम् ॥

'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' 'विवक्षितगुणोपपत्तेश्च' 'अर्मकौकस्त्यात्' इति सूत्रत्रयेण सूत्रकृता उक्तार्थ-
निष्कर्षः कृतः । अत्र 'सर्वत्वदम्ब्रह्म' 'एषम आत्माऽन्तर्हृदये (३) एतमितः प्रेत्यामिसमवित्ताऽसि' इत्याद्यर्थनिर्णयः
उक्त्यादेः क्रियते । अत्र सर्वमित्यनभिधाय सर्वत्रैयुक्तिः सामानाधिकरण्या श्रुत्यासुक्तहेतुप्रदर्शनार्था । सर्वत्रैयुक्तौ जगति
विद्यमानमित्यर्थः स्वनएव लभ्यते । 'यद्भूतेषु वसत्यपि सर्वानुप्राहकत्वेन तदस्म्यह वासुदेवः' इति (ब्र. वि.) उपनिषदापि
सर्वानुप्राह्यं भूतेषु वासुदेवः । 'अन्तर्बहिःश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्थितः' इति श्रुत्यनुसारेण वासोऽन्तर्यामिब्राह्मणोक्त-
व्याप्तिपर्यवसितः । 'एषम आत्माऽन्तर्हृदये' इत्यत्र आत्मन्शब्दः आप्तोतीति व्युत्पत्त्या 'अन्तःप्रविष्टश्चास्त्वाजनात्मा'
इति श्रुत्यनुसारादन्तःप्रविष्टस्य नियन्तृपरः । 'सर्वत्वदम्ब्रह्म' इत्यत्र उक्तब्रह्मात्मा अत्र सर्वशब्दसामानाधिकरण्या ब्रह्म-
शब्दस्य सर्वशब्दवाधे जगत्यामतया स्थितिनिर्गमनम् । सर्वगतत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ॥' (वि. पु. २. १. ८५)
'सर्वे समाप्तापि ततोऽसि सर्वेः' (सर्वात्मकोऽसि) सर्वस्यात्माऽसि सर्वेश सर्वभूतस्थितो यतः ॥' (वि. पु. १. १. ७२)
इतिचोपगृह्याच्च । एतेन अन्तर्यामिन्कृतसत्ताऽनुवृत्तिलक्षणस्थितिः 'तज्जगत्' इत्यत्र अन्तर्भाववद्भूतिः सूचितम् एतच्च
दशमूलकम् । 'अर्मकौकस्त्यात्' इति सूत्रे अल्पशब्द विहाय अर्मकशब्दप्रयोगेण अर्मकस्य शब्दः तदेवोक्तः यस्य सः
अर्मकौका इत्यपि विग्रहः विवक्षितः । एतेन सृष्टिवाक्यानां राजकुमारनयबोधनार्थत्वेन कुमारेषु दययाऽन्तर्यामिन्त्वेन
स्थितिरित्यापि व्यञ्जितम् । 'एषम आत्माऽन्तर्हृदये' इति त्रिवारमम्यासः आत्मत्वतात्पर्यलिङ्गम् । 'सर्वत्वदम्ब्रह्म तज्ज-
गत्तमिति शान्त उपासीत' इत्युपक्रमः 'एतमितः प्रेत्यामिसमवित्ताऽसि' इत्युपसहारे फलवाक्यम् । एतन्निवृत्तयर्थलोचनायां
सृष्ट्यादिवाक्यानां उपादानोपादेयभावपरत्वेन राजकुमारनयः तेन पुत्रस्यैव जीवस्य परमा मपारत-न्यप्रातिपात्तिः नायमुपा-
दानोपादेयभावः, स्वरूपपरिणामनिबन्धनः किन्त्वन्तर्यामिन्निबन्धन इति 'एषम आत्मा' इत्यम्ब्रह्मशान्त्यामिवाव्येन
बोधितम् । स्वरूपपरिणामनिबन्धनोपादानोपादेयभावः नात्र विवक्षितः, किंतु सर्वान्तर्यामिन्निबन्धनएवेति तात्पर्यं 'सर्वत्र

गूढार्थसङ्ग्रहः-

इति पद सूत्रे प्रयुज्जानेन 'व्याप्तेन सूचितम् । 'एतमितः प्रत्याभिमतविनास्ति' इति वाक्येन सृष्टिवाक्यानामुत्तरीय दयामूलकत्वेन ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वम् उपासनस्यापि पुत्रस्य दायघनवदविशेषेण तत्रतमभावानापन्न फलम् एतच्च दयादिश्रु-
णानुसन्धानवत् एवेति निष्कम्पप्रवृत्तेः फलमिति 'इति यस्यस्याद्विद्वानविचिकित्सा' इत्यत्र विवक्षितम् । एव ॥ समा-
नाधिकरण्यस्य सृष्ट्यादित्रयहेतुकत्वोक्तिपूर्वकं सूत्रेः सुक्तिफलपर्यवसायि-त्वप्रतिपादनेन 'यतोवा' इति श्रुतावपि त्रयाणां
मुपन्यासेन उपादानोपादेय शब्दप्रतीत्या सृष्ट्यादिवाक्यानां नास्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वं प्राप्तिफलकत्वं च निर्णयतइति सृष्टि-
वाक्यानां प्राधान्यं समानाधिकरणवाक्यानामप्राधान्यं च निश्चितं भवति ॥

'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यत्र शास्त्रपद, जन्माद्यधिकरणे ईशस्यैव कारणतायाः निश्चयेनानुमानेनेति सिद्धिं वेदपरि-
पेक्ष्य च वदता नैयायिकानां निरासार्थमिति पूर्वमेवोक्तम् । शास्त्रपदेन 'अप्राप्ते तु शास्त्रमर्थयत्' इति जैमिनिश्रुत-
नयस्तूचितः । एव महावाक्यानामिव प्राधान्येन शास्त्रत्वं तत्रैव पट्टविधतापर्यल्लिङ्गसद्भावात् इत्यर्थस्य श्रुताविवक्षि-
तत्वं शास्त्रपदेन सूचितम् । शास्त्रपदेन 'यतोवा इमानि भूतानि' इति श्रुतिप्रतिपन्नजगत्कारणत्वबोधनद्वारा अपूर्वता-
बोधनमुपेन फलपर्यवसायितयाच इतरतापर्यल्लिङ्गानामपि सत्त्वसूत्रेण कारणवाक्यस्य प्रधानशास्त्रत्वं व्यञ्जितं भवति ।
एतेन सिद्धपरवाक्यानां व्युत्पत्तिसमर्थनमुपेन शास्त्रत्वं प्रामाण्यं च साधितं भवति । एव साधनानन्तर 'प्रवृत्तिर्वा निवृ-
त्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा' 'पुषा येनोपदिश्येत तच्छाल्ममपिषीयते' (स्मृ.वा.श.५.४) इत्युक्तदिशा आक्षेपे प्रवृत्तिनि-
वृत्तिविरोधेऽपि सिद्धपरवाक्यानां सफलत्वेन प्रामाण्यं समन्वयाधिकरणे निरूप्यते ॥

नवीनास्तु 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यत्र पाशुपताद्यागमावष्टम्भेनानुमानेन रुद्रादेर्वैजगत्कारणत्वेन जगत्कारणत्वलक्षण-
स्यातिव्याप्तिशङ्काया 'नावेदविम्बनुते तद्वहन्तम्' 'तत्त्वोपनिषद् पुरुषम्' इति शास्त्रप्रमाणकत्वं विष्णोरेव । पाशुपता-
द्यागमस्यावधार्यत्वं पञ्चरात्रस्यैव यथार्थत्वमित्यागमेन न रुद्रस्य जगत्कारणत्वमिति सिद्धान्तः । 'तत्तु समन्वयात्'
इत्यत्र रुद्रादिर्जगत्कारणत्वेन 'वेदादिवेच' इत्युक्तत्वात् रुद्रे जगत्कारणत्वमिति व्याप्तमिति आक्षेपे तत्तु ब्रह्म विष्णुरेव जग-
त्कारणम् समन्वयात् उपपत्त्यादिपट्टविधतापर्यल्लिङ्गैः विष्णुरेव जगत्कारणमिति निश्चयात् । उक्तं च बृहत्संहिताया- 'उप-
क्रमोपसहारावभ्यासोपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्तिश्च लिङ्ग तात्पर्यनिर्णये ॥' इति उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गैः सम्बन्धि-
क्यमाणे तदेव शास्त्रगम्यम् । इति (आ.भा.),

अथ सत्त्वप्रकाशिका- 'कानि तान्युपपत्त्यादिलिङ्गानि कुत्र च लिङ्गानि इत्यत आह 'उक्तचे'ति । एकप्रकारावर्क-
शुक्तिरभ्यासः प्रमाणान्तरासिद्धान्तोऽपूर्वता । फलत्वत्वं फलम् । स्वतन्त्रि-दापरवृत्तिः पुराकस्योऽर्थवादः शुक्तिरुपपत्तिः उपक्र-
मादीनामुपपत्तित्वेऽपि ब्राह्मणपरिभाषकन्यायेन पृथगुक्तिः उपक्रमादीनामुपपत्त्यादित्वेन भाष्ये तेषामुत्तरोत्तरप्राबल्याभि-
प्रायम् । 'उपक्रमादिलिङ्गानां त्रयीयोक्त्युत्तरोत्तरम्' इत्युक्तेः । उपसहाराख्य व्याख्यानरूपत्वेन ताद्रीश्रुत्युपक्रमाप्रामाण्यापत्ते-
तस्य ततोऽपि प्राबल्यम् । एकत्रोक्तादपि त्रुल्लेकेः प्राबल्यादभ्यासस्योपक्रमोपसहाराभ्यां प्राबल्यम् । एकत्र-बहुवचरोक्ता-
दपि मुख्यस्य प्राबल्यादपूर्वतायाः उपक्रमोपसहाराभ्यासोभ्याः प्राबल्यम् । फलस्योद्दिश्यत्वात् उपक्रमादिभ्यः प्राबल्यम् कर-
णकारणयोरैकानिक्यनादिरूपार्थवादस्य फलमात्राधिक्यादुपक्रमादिभ्यः प्राबल्यम् । उपपत्तेस्त्वमूलत्वेन सर्वतः प्राबल्य-
मिति एतत् सर्वं वाक्यतात्पर्यार्थनिर्णये लिङ्गं भवति । विरोधे तु दुर्बलवाचकतया प्रबल निर्णायकम् साम्ये निरवकाशेन साध-
काश वाध्यते । स्वभावदुर्बलेनापि निरवकाशेन स्वभावतः प्रबलस्यापि सावकाशस्य बाधो भवति । एवमेवेनानेकेषां च
वाधः । ननु सावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यामिव निर्णयः न स्वभावप्राबल्यदौर्बल्यानामास्ति । दुर्बलप्रचलये, सावकाशावनिरव-

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ वेदान्तसारः

जन्माद्यस्य यतः (१.१.२)

अस्य विनिश्चिदचिन्मिश्रस्य व्यवस्थितमुपद्रुःषोपमोगस्य जगतः, जन्मस्थितिलयाः यतः तद्भवेति प्रतिपादयति
श्रुतिरित्यर्थः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते—तद्ब्रह्म' इति । सृष्टे 'यत' इति हेतो पञ्चमी, जनिस्थितिलयानां
साधारणत्वात् । जनिहेतुत्वं च निमित्तोपादानरूपं विवक्षितम् 'यत' इति हि श्रुतिः । इहोमयविषया कथमिति चेत् 'यतो
वा इमानि' इति प्रसिद्धवन्निरदेशात् प्रसिद्धश्च उभयगुण्यत्वात् । 'सदेव सोम्येदमग्रमासीत् एकमेवाद्वितीयम् तदै-
धन बहुस्या प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' (छा.६.२.१) इत्यत्र 'सदेव इदम् अग्रं एकमेव आसीत्' इत्युपादानता—
प्रतिपाद्य 'अद्वितीयम्' इति अचिन्तान्तरनिवारणात् सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव निमित्तमुपादानञ्चेति विधायते । यथा 'तदै-
धन बहुस्या प्रजायेय' (छा.६.२.१) इत्यात्मन एव विचित्रस्मिन्नसंज्ञेन बहुमयन सङ्कल्प्य तथैव सृष्टियचनाच्च ।
अनन्तमुपावीप 'यत' इति हेतो पञ्चमी । अत्रैव ब्रह्मणो जगन्निमित्तत्वमुपादानत्वं प्रतिपादितम् । अर्थविरोधात् 'अस्मा-
न्मायी सृजते विश्वमेतत्' (श्वे.४.९) इत्यादिविशेषमुन्या चार्थिप्य 'प्रकृतिश्च प्रतिगृह्यन्तानुपरोधात्' (शारी.१.४.
२३) 'अभिध्यापदेशाच्च' (२४) 'साक्षाद्योमयाज्ञानात्' (२५) 'आत्मकृतेः' (२६) इत्यादिभिरसूत्रैः परिहरिष्यते ।
ननु च सर्वत्र सर्वशक्ति सत्यसङ्कल्पं निरवयतया निरस्तसमस्यापुरुषार्थगन्ध ब्रह्मैवात्मानं विचित्रचिदचिन्मिश्रं जगद्रूप-
मिद सर्वमसृजतेति कथमुपपद्यते ? तदेतत् सूत्रकारस्त्वयमेव परिचोद्य परिहरिष्यति । 'अपीतो तद्ग्रन्थज्ञादसमञ्जसम्'
(शारी.२.१.८) 'हृत्तत्पदेद्याद्विताकरणादिदोषप्रसर्गकः' (२.१.२१) इति चोद्यम् ; परिहारस्तु 'ननु दृष्टान्तमावात्'
(१.१.९) 'अचिद्वत् भेदनिर्देशात्' (२.१.२०) इति च । 'क्षरत्वविद्या ह्यमृतम् विद्या विद्या विद्ये ईशते यस्तु
सोऽन्यः' (श्वे.५.१) 'स कारणं करणाविषाविषः नचास्य कश्चिन्नितानचाविषः' (श्वे.६.९) 'क्षर प्रधानममृताक्षरं
हरः क्षरात्मानाधीशते देव एकः' (१.१.०) अचिद्वत् स्वात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति भोक्तृ हर इत्युच्यते । 'द्वाविमी
पुरुषौ लोके क्षरक्षाक्षर एव च । क्षरस्त्वर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उच्यतेः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैवमुदाहृतः । यो
लोकत्रयमाविश्य विमर्त्यव्यय ईश्वरः । यस्मात्क्षरमततोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषो-
त्तमः ।' (गी.१५., १६., १७., १८) इत्यादिश्रुतिस्मृतिगणैः प्रत्यगाम्नो ब्रह्मणो भेदेन निर्देशात् परमपुरुषार्थमागिनः
प्रत्यगाम्नोऽधिकमर्थान्तरभूतं ब्रह्म । तच्च प्रत्यगाम्यशरीरतया तदात्मभूतम् । प्रत्यगाम्यनस्तच्छरीर-
त्वं ब्रह्मणोऽस्तोऽगम्यत्वं
च 'य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरम्' (भाष्यनिन्दनपाठः) 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एकेना-
रायणः' (मुण्डकोप.७.२) इत्यादिश्रुतिशतसमभिगतम् । सशरीरस्यात्मनः कार्यावस्थाप्राप्तावपि शुण्ढोऽप्यवस्थिततद्दृष्टा-
न्तमावात् ब्रह्मणि न दोषप्रसक्तिः इति नाशमञ्जल्यं वेदान्तवाक्यस्येति 'ननु दृष्टान्तमावात्' (शारी.२.१.९) इत्युक्तम्
दृष्टान्तश्च देवमनुष्यादिशब्दवाच्यस्य सशरीरस्यात्मनः 'मनुष्यो बालो युवा स्वयिरः' इति नाम्नाऽवस्था प्राप्तावपि बालव-
युवत्वस्वयिरत्वादयः शरीरगता दोषाः नाम्नां स्मृत्वा, आत्मगताश्च जनिमुत्तादयः न शरीरमिति । अतः कार्यावस्थ-
कारणावस्थं च ब्रह्म प्रत्यगाम्यशरीरतया तदात्मभूतमिति प्रत्यगाम्यवाचिना शब्देन ब्रह्माभिधाने तच्छब्दसामानाधिकरूप्ये

च हेतु वक्तु निरसनीय मतद्वयम् प्रतिशासिदेल्लिङ्गमाश्रमस्यः ' (शारी.१.४.२०) ' उक्तमिष्यत एवमात्रादित्यौडुलेमि. ' (२१) इत्युप-न्यस्य ' अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ' (२२) इति हेतुवृत्तः । ' तत्सुष्ट्वा तदवानुप्रविशत् । तदनुप्रविश्य सच्चत्यचाभरत् ' (तै.आ.६.२.३) इत्यादिना प्रत्यगात्मन आत्मनयाऽवस्थानात् ब्रह्मणस्त्वच्छब्देनाभिधानम् तत्कामानाधिकरण्येन व्यपदेशश्चेत्युक्तम् । तथा ' वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात् ' (शारी.२.१.३४) ' न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ' (३५) इति देवमप्यादिविषयमसृष्टेर्जीवकर्मनिमित्तत्वम्, जीवानां तत्कर्मप्रवाहानां ज्ञानादित्वं प्रतिपाद्य, तदनादित्वं च ' नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् ' (श्वे.६.१३) ' शाश्वो द्वौ ' (श्वे.१.९) इत्यादिश्रुतिपूषलभ्यत इत्युक्तत्वा तदनादित्वेऽपि प्रलयकाले चिदचिद्वस्तुनोर्भावतुमेव्ययोनौमिरूपविभागाभावात्, ' आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीत् नान्यत् किञ्चन मिषत् ' (ऐतरेय.१.१.१) इत्यादावेकत्वावधारणमुपपद्यत इति सूत्रकारेण स्वयमेवोक्तम् । तथा च — ' नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताव्यः ' (शारी.२.३.१८) इति प्रत्यगात्मनो नित्यत्वादनुपपत्तिमुक्तत्वा ' ज्ञात एव ' (१९) इति तस्य ज्ञातृत्वमेव स्वरूपमित्युक्तम् । ' उक्तातिगत्यामतीनाम् ' (शारी.२.३.२०) इत्यादिनाऽणुबद्धोक्तम् । ' तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्रागुक्त ' (शारी.२.३.२९) ' यावदात्ममावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ' (३०) इति शास्त्रेवात्मनो ज्ञानशब्देन व्यपदेशो ज्ञानगुणसारत्वात् ज्ञानैकनिरूपणीयत्वाच्चेत्युक्तम् । ' नित्योपलब्धमुपलम्बिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ' (शारी.२.३.३२) इति ज्ञानमात्रस्वरूपात्मवादे हेतुन्तराद्यत्तज्ञानवादे सर्वगततात्मवादे च दोष उक्तः । ' कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ' (शारी.२.३.३३) ' उपादानादिहारोपदेशाच्च ' (३४) ' व्यपदेशाच्च विद्याया नचेन्निर्देशविपर्ययः ' (३५) ' उपलब्धिवदनियमः ' (३६) ' शक्तिविपर्ययात् ' (३७) ' समाध्यभावाच्च ' (३८) ' यथा च तक्षोभयथा ' (६९) इत्यात्मन एव शुभाशुभेषु कर्मसु कर्तृत्वम्, प्रकृतेश्च कर्तृत्वे तस्यास्त्वाधारण्येन सर्वेषां फलानुभवप्रसङ्गादिति च प्रतिपादितम् । ' परात् तच्छ्रुतेः ' (शारी.२.३.४०) ' कृतप्रयक्षाक्षेपसु विहितप्रतिविद्धावै यथादिभ्यः ' (४१) इत्यात्मन एव कर्तृत्व परमपुरुषानुमतिवद्भूतमित्युक्तम् । ' अशो नानाव्यपदेशादव्यया चापि दाशक्तिवादित्वमधीयत एके ' (४२) ' मन्त्रवर्णात् ' (४३) ' अपिस्मर्यते ' ४४ ' प्रकाशादिवत् नैवपरः ' (४५) ' स्मरन्ति च ' (४६) इति ' अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्ट यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति रीतशोक ' (मुण्डक.३.१.२) ' धर्मत्वविद्या ह्यमृतं विद्या विद्या विद्ये ईशते यस्तुष्टोऽन्यः ' (श्वे.५.१), ' प्राश्ना मना सपरिपक्वो न बाह्य किञ्चन वेद नात्तरम् ' (बृ.६.३.२१) ' तथोक्त्यः पिप्पल स्वाद्विच अनभ्रान्यो अभिचाकशीति ' (मु.३.१.१) ' शाश्वो द्वाषवादीशानीशो ' (श्वे.१.९) ' पृथगात्मानं प्रेरितार च मत्वा जुष्टस्तत्तेनामृत-रमेति ' (श्वे.१.६) ' यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनितम् । तदा विद्वा-गुण्यपापे विभूय निरञ्जनः परम साम्यमुपैति ' (मु.३.१.३) ' सकारण करणाधिपाधिषा नचास्य कश्चिन्निताना नचाधिप. ' (श्वे.६.९) ' यस्त्वैश्वर्यसर्वविध ' (मु.१.१.९) ' पराऽस्य शक्तिर्विधिवै श्रूयते स्वामाविकी ज्ञानबलक्रिया च (श्वे.६.८) ' निष्कलं निष्क्रिय शान्तनिरवय निरञ्जनम् ' (६.१९) ' नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूना योविदधाति कामान् ' (श्वे.६.१३) [नित्यानां चेतनानां यः एकः नित्यश्चेतनस्य कामान्निदधातीत्यर्थः] ' पति विश्वस्यामेधरम् ' (तै.नारायणे.६.१.३) इत्यादिपु प्रत्यगात्मनः परमात्मनश्च कर्मवद्वयत्वेन शोचिर्त्वेनासर्वशब्देन उपासनायत्तमुचि वेन निरवधत्वेन सर्वशब्देन सत्यसद्व्यत्येन सर्वेश्वरत्वेन समस्तकस्याणगुणाकर्त्तवादिनाच स्वरूपस्य स्वभावस्य नाना व्यपदेशात् तथोरेव ' तत्त्वमसि ' (छा.६.८.७) ' अपमा मा ब्रह्म ' (बृ.६.४.५) ' योऽसौ सोऽहं योऽहं सोऽसौ ' (ऐतरेयैगर्गति शाङ्करीये.३.३.३६) ' अथ योऽनां देवतामुपास्ते अन्योऽद्यान्योऽहमस्मीति नचवेद ' (बृ.३.४.१०) ' अकृन्ताह्य — आमेत्येवो

पायीन' (वृ.३.४.७) 'ब्रह्म दासा ब्रह्म दासा ब्रह्मेण कृतवाः' (अथर्वसंहिता) इति च सर्वजीवात्मव्यापित्वेनाभेदस्य परदेशाद्य, उभयपक्षदेशाविरोधेन परमात्मेशो जीनाभेदस्युपगन्तव्यम् । न केवलं न्यायसिद्धिमिदं, श्रुतिस्मृतिभ्यां चाद्यत्वमुक्तं जीवात्मनः 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' (यजुःसाम्य.१२.१३.पुरुषसू.३) 'ममेवाशो जीवलोकं जीवभूतसन्तानः' (गी.१५.७) इति । अद्याय नाम एकस्त्रैकदेशत्वम् । तथा सत्युपयोगवस्तुत्वेनाविरोधो न स्यादित्याशङ्क्य 'प्रकाशादिवत् नैवपरः' (शारी.२.३.४५) इति परिहरति । अन्यविशेषणतैकत्वभावप्रकाशजातिगुणशरीरविशिष्टानमिच्छतिगुण्यात्मनः प्रति प्रकाशजातिगुणशरीरस्य यथा अद्यत्वम् ; एव परमात्मनः प्रत्यगाम्यशरीरक प्रति प्रत्यगाम्योऽद्यत्वम् । एवम् अद्यत्वे यत्त्वभागेऽद्यभूतो जीवः नैवमशी परमात्मा सर्वत्र विशेषणविशेष्ययोस्त्वस्त्वभावभेदात् । एव च 'कर्मा शास्त्रार्थवत्तात्' (शारी.२.३.३३) 'परात् तत्पुत्रैः' (२.३.४०) इत्यनन्तरोक्तं च न निरूप्यते । एव प्रकाशशरीरवर्जीवात्मनामद्यत्वं पराधारादस्मिन् अन्ते च 'एकदेशस्थितस्याग्नेः ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा परस्य ब्रह्मगदशतिस्रैवेदमस्ति जगत् ॥' (वि.पु.१.२२.५६) 'यकिंचित् सृज्यते येन सत्त्वजातं वैद्विज्' । तस्य सत्यस्य सभूतो तत्सर्वत्र हरेस्तु. ॥' (१.२२.३८) 'ते सर्वे सभूतस्य विष्णोः शसमुद्रवाः' इति । अन्यथा पारमार्थिकापारमार्थिकोपाधिसमाश्रयेण प्रत्यगाम्योऽद्यत्वे ब्रह्मण एव वेदान्तिवर्त्यास्त्यै दोषा भवेयुरिति 'आमासा एव च' (शारी.२.३.४९) इत्यादिस्मृतम् । अतस्तत्त्वं चिदचिद्वस्तुशरीरतया तदात्मभूतमेव ब्रह्म, कदाचिदचिद्विभक्तनामरूपचिदचिद्वस्तुशरीर तत्कारणत्वस्य कदाचिच्च विभक्तनामरूपचिदचिद्वस्तुशरीर तत्कार्यत्वस्य ब्रह्म सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरतया तद्विशिष्टत्वेऽपि ब्रह्मणः परिणामित्वापुरुषार्थाश्रयत्वे शरीरभूतचेतनाचेतनवस्तुगते । आत्मभूत ब्रह्मसर्वदा 'निरस्तानिस्तलदोषगन्धानवधिक्कातिशयात्कृष्येयज्ञानानन्दपरिमितोदारगुणसागरमवतिष्ठत इति ब्रह्मैव जगन्निमित्तमुपादानचेति 'यतोया इमानि' (ते.भृ.१.१) इत्यादिवाक्य प्रतिपादयत्येवेति 'जन्माद्यस्य यत्, तत् ब्रह्म' इति सुष्ठुम् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्' (छा.६.२.१) 'तदैक्षत बहुस्या प्रजापय' (छा.६.२.३) इति । अत्यन्तमर्थः—'यस्यात्मा शरीरम्' (माध्यन्दिनपाठे) 'यस्याक्षर शरीरम् यस्य गृथिषी शरीरं यस्यान्यत् शरीरम् । एव सर्वभूतान्तर्भावात् नरहृत्पात्मा दिव्यो देव एको नारायणः' (बुबालेप.७.५) इत्यादिश्रुतैः ब्रह्मणः सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरकत्वात् सदेवेदमिदानीं स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरकत्वेन विभक्तनामरूपम् अग्रे प्रत्येकाले सूक्ष्मदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरतया नामरूपविभागानर्हमेवमेवासीत् । स्वयमेव ब्रह्म सर्वत्र सर्वदाचित् निमित्तान्तरानपेक्षमद्वितीयत्वातिष्ठत् । 'तदैक्षत बहुस्या प्रजापय' (छा.६.२.३) इति तन्नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकतया एकमेवास्त्वित् नामरूपविभागार्हस्थूलदशावस्था बहुप्रकारं स्यामिति ऐक्षत । 'स्या, प्रजापय' इति व्याहृत्यपेक्षदेशः । चिदचित्तो, परस्य च प्रत्येककालेऽपि व्यवहारानर्हसूक्ष्मभेदः सर्ववेदान्तिभिरभ्युपगतः, अविद्यावृत्तभेदस्य उपाधिवृत्तभेदस्य च अनादिवाभ्युपगमात् । इयास्तु विशेषः ब्रह्मेष्टाशम् उपाधिसर्वद्वेति सर्वश्रुतिस्मृतिन्यायविरोधोऽन्यथा, तदभावाविरोधश्चास्माकम्—इति ॥

इति वेदान्तसारे जन्माद्यधिकरणम्

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ वेदान्तदीपः

जन्माद्यस्य यतः (१.१.२)

तैत्तिरीयके—‘यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते । यन जातानि जीरन्ति । य प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म ’ (ते.श्र.१) इत्येतद्वाक्य विषयः । किमेतज्जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणतया लक्षणतः, प्रतिपादयितुं शक्नोति नृवेति सशयः । नशक्नोतीति पूर्वपक्षः । कुतः ? जगज्जन्मादीनामुपलक्षणतया विशेषणतया वा ब्रह्मलक्षणत्वात् इभवात् उपलक्षणत्वेष्टुपलक्ष्यस्याकारान्तरयोगोऽपेक्षितः ? नृचेह तदस्ति । अतः उपलक्षणत्वं न सम्भवति । विशेषणवेऽप्यनेकविशेषणविक्षिप्ततया अपूर्वस्यैकस्य प्रतिपादकत्वं न सम्भवति । विशेषणानां व्यावर्तकत्वे विशेषणबहुत्वे ब्रह्मबहुत्वं प्रसक्तेः । राद्धान्तस्तु—एकस्मिन्नविरुद्धानां विशेषणानामनेकत्वेऽपि इयामत्वं युक्त्यादिविशिष्टदेवदत्तवज्जगज्जन्मादिविशिष्टमद्वैकमेव विशेष्यं भवति । उपलक्षणत्वे जन्मादिभिरुपलक्ष्यस्य ब्रह्मशब्दावगतबृहत्वाद्याकाराश्च सन्तीति जगज्जन्मादिकारणब्रह्मेति लक्षणतः प्रतिपादयितुं शक्नोति इति । सूत्रार्थः । अत्र विविधविचित्रभोक्तृभोग्यपूर्णस्य जगतः यतः जन्मादि तद्ब्रह्मेति प्रतिपादयितुं वा इत्येतद्वाक्यम् इति ॥

इति वेदान्तदीपे जन्माद्यधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

शास्त्रयोनित्वात् (१.१.३)

एष चिदचिदस्तुशरीरतया तद्विशिष्टस्य ब्रह्मण एव जगदुपादानत्वं निमित्तत्वं च नानुमानगम्यमिति शास्त्रैकप्रमाणकत्वात्तस्य ‘यतो वा इमानि’ इत्यादिवाक्यम्, निमित्तजगदेककारण ब्रह्मैव बोधयत्येवेति सिद्धम् ॥

इति वेदान्तसारे शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

अथ वेदान्तदीपः

शास्त्रयोनित्वात् [१.१.३]

‘यतोवा इमानि’ इत्यादिवाक्यमेव विषयः । तर्हि जगत्कारणे ब्रह्मणि प्रमाणम् ? उत नेति सशयः । नैतत्प्रमाणमिति पूर्वपक्षः । अनुमानसिद्धब्रह्मविषयत्वात् । प्रमाणान्तरविषयेहि शास्त्रं प्रमाणम् । जगतस्त्वावयवत्वेन कार्यत्वात्, कार्यस्य स्तोपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाप्रभिरुक्तैकत्वात्, जगत्निर्माणकार्यचतुरः कर्मपरवशपरिमितशक्त्यादि क्षेत्रज्ञविलक्षणसर्वेश्वरसर्वेश्वरसर्वेश्वरोऽनुमानसिद्ध इति तास्मिन् ‘यतो वा इमानि भूतानि’ (ते.श्र.१.अनु) इत्यादिवाक्यं न प्रमाणमिति ॥

रादान्तरु—जगतः कार्यत्वेऽपि एकदैवैकैव कृत्स्न जगन्निर्मितमित्यत्र प्रमाणाभावात् क्षेत्रज्ञानमेव विलक्षणपु-
यानां ज्ञानशक्तिवैचित्र्यसम्भावनाया कदाचित् कस्यचिजगदेकदेशनिर्माणसामर्थ्यसम्भवात् तदतिरिक्तपुरुषानुमानं न स
भवतीति शास्त्रैकप्रमाणकत्वात् ब्रह्मणस्तत्प्रतिपादकत्वेन तस्मिन् 'यतो वा इमानि भूतानि' (तै.भ.१.२) इत्यादिवाक्यं
रमाणमिति । शास्त्रं योनिः यस्य कारणं प्रमाणं तद्ब्रह्म शास्त्रयोनिः, प्रमाणान्तराविषयत्वेन शास्त्रैकप्रमाणकत्वाद्वल्लक्षणः ।
अस्मिन् 'यतो वा इमानि' इत्यादिवाक्यं प्रमाणमिति सूत्रार्थः ॥

इति वेदान्तदीपे शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू.४—तत्समन्वयात् १.१.४

पुरुषार्थतयाऽन्वयः समन्वयः शास्त्राख्यप्रमाणस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वेऽपि ब्रह्म स्वस्य परस्य चानुभविष्ठः आधि-
क्षेपेण स्वरूपेण गुणैः विभूत्या च अनुभूयमानं अनवधिकातिशयानन्दरूपमिति पुरुषार्थत्वेनाभिधेयतयाऽन्वयात् ब्रह्मण-
श्शास्त्रप्रमाणकत्वमुपपन्नतरमिति निरवयव निरलिङ्गजगदेककारणं ब्रह्म वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्युक्तम् । तस्यैकस्यैकदैवकृत्स्न
जगन्निमित्तत्वं तस्यैवोपादानतया जगदात्मकवस्तु नानुमानादिगम्यमिति शास्त्रैकप्रमाणकत्वात्, तस्यचानवधिकातिशया-
नन्दरूपतया परमपुरुषार्थत्वाद्वेदान्ताः प्रतिपादयन्त्येवेति स्थिराकृतम् । अतः परं पादक्षेपेण जगत्कारणतया प्रधानपुरुषप्र-
तिपादनानर्हतया सर्वत्र सत्यसङ्कल्प निरस्ताविद्यादिसमस्तदोषणम् अपरिमितोदारगुणसागरं ब्रह्मैव प्रतिपादयन्तीत्युच्यते

इति वेदान्तसारे समन्वयाधिकरणम्

अथ वेदान्तदीपः

सू.४—तत्समन्वयात् १.१.४

ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वं सम्भवति नेति विचार्यते । न सम्भवतीति पूर्वः पक्षः । कुतः ? प्रवृत्तिनिवृत्त्यवयवविरहिणे
ब्रह्मणः स्वरूपेणापुरुषार्थत्वात् पुरुषार्थावबोधकत्वेन च शास्त्रस्य प्रामाण्यान्मोक्षसाधनब्रह्मभ्यानविधिपरत्वे असत्यपि ब्रह्मणि
तद्विधानविधानसम्भवात् न ब्रह्मसम्प्रदाये तात्पर्यमिति ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वं न सम्भवति—इति । रादान्तरु—अतिशयि-
तगुणवित्तुपुत्रादिजीवनज्ञानवत् अनवधिकातिशयानन्दरूपब्रह्मज्ञानस्य निरतिशयपुरुषार्थत्वात्तस्य शास्त्रप्रमाणकत्वं सम्-
भवति 'आनन्दो ब्रह्म, यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' 'यतो वाचो निघर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो
विद्वान्' इत्यादिभिरनवधिकातिशयानन्दस्वरूपं ब्रह्मेति हि प्रतिपाद्यते । अतो ब्रह्म स्वैन परेण वाऽप्यनुभूयमानं निरति-
शयानन्दस्वरूपमेवेति तत्प्रतिपादनपरस्यैव शास्त्रापुरुषार्थाऽन्वयः । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य तु तत्साध्यफलसम्भवात्पुरुषार्था-
न्वयः—इति ॥

सूत्रार्थः—तुल्यदः प्रसत्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः । तत् पूर्वस्योदितं ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वं सिद्धयति । समन्वयात्—
सम्यक् पुरुषार्थतयाऽन्वयः समन्वयः वेदितुं निरतिशयानन्दस्वरूपत्वेन परमपुरुषार्थरूपे परे ब्रह्मणि वेदकतया शास्त्रस्या-
न्वयाद्ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वं सिद्धयत्येव—इति ॥

इति वेदान्तदीपे समन्वयाधिकरणम्

श्रीलक्ष्मीहयवदनलक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

अ धि क र ण सार व ली

जन्माद्यैश्चेद्विशेष्यं भवति बहुलताऽथोपलक्ष्यं ब्रवीषि
ज्ञाताज्ञातादिद्वौःस्थं व्यतिपजति न चालक्षिते स्यात्परीक्षा ।
उद्दिष्टग्रहचिन्ता तत इह कथमित्यत्र हेतुत्वलक्ष्यं.
पुंस्कादिप्रसिद्धो गुणनिधिरघजिद्व्यग्रशब्दार्थ उक्तः ॥ १ ॥
नानाबेल्लक्षणानि स्वरन्मभिदुस्ता ग्रहणि स्याद्विशेष्ये
खण्डो मुण्डश्च गौरित्यभिलपनसमा धर्मिशब्दैकताऽत्र ।
तेष्वेकं चेद्यथाऽन्यत्समुदितमफलं स्याद्यद्यच्छेद्यहानेः
खण्डत्वादिप्रमाद्येत्यसद्विहिततः खण्डतादेर्विशेषात् ॥ २ ॥
तत्तत्स्वप्रत्यनीकव्युत्सननियतं भेदकं नान्यथाधि
व्याघातः कालभेदाश्रयवति जननस्थापनध्वंसनानाम् ।
प्रत्येकं लक्षणत्वं सुवचमिह बहुदाहृतिर्धर्महिम्ने
सम्भूयाप्याहुरेके फलमपि च तद् शङ्कितार्थव्युदासः ॥ ३ ॥
ज्ञातं चेन्नोपलक्ष्यं च यदि नतरां लक्ष्मयोगाप्रतीतिः
ज्ञाताज्ञातांशभेदस्त्वह दुरभिलपो लक्षणेनैव वेद्ये ।
ग्रहत्वं ग्रहशब्दाग्नितिरपि विदितेऽन्यत्र नोचेन्नशङ्का
मेवं नानागमोद्यद्विशयशमनतः श्रीमतेग्रह्यतोऽन्ते ॥ ४ ॥
यावदुक्त्यावयोर्धं यद्वगतिरतो लक्षणात्तद्विशेष्यम्
यस्यावोद्येऽपि पश्चाद्यद्वगतिरिव स्यात्कुतो नोपलक्ष्यम् ।
तस्माद्वेद्वाऽपि भाष्येऽनुमतिरनुचितेत्याशयाऽज्ञस्य चोद्यं
मोक्षार्थोपास्यभेदेष्टुभयमपि समन्वेति विद्याविकल्पात् ॥ ५ ॥
चन्द्रे शालेय शान्ते महसि तटगतं लक्षणं कारणत्वं
सत्यज्ञानादिचापयैरपमृदितगुणन्तद्विभार्ताति डिम्भाः ।
एकत्रार्थो विशेष्ये प्रतिपन्ननियतावर्ज्यतत्तन्निमित्त-
द्वारावृत्तिं पदानामिह विदुररणाद्युक्तियन्यायवृत्ताः ॥ ६ ॥

इति जन्माद्यधिकरणम्

अथ शास्त्रयोनित्रयाधिकरणम्

वीतानीतप्रयोगप्रमत्तिगतिमतीं वार्यता विश्वमेतत्
 मयदेन प्रपल्लस गमयति निपल्लस्यप्र शास्त्रैर्विचार ।
 इत्युप्रीतो लघुत्याग्नूमिति वदत कर्मजैर्भवयुक्तो
 विश्वमिन्द्रादिनीत्या स्फुरति विभुमिदामूत्रयच्छास्त्रवेद्यम् ॥ ७ ॥
 क्षित्पाद्य वार्यतायै षट्त्रयमकुट्टय फलपूर्व स फनी
 तिरुपेदनाण्डप्रभृतिजनः षट् सर्वदातिश्च भवम् ।
 धोत्रादैस्त्वोन्मादिग्रहणरुचिरियन्तादशायास्तयभावात्
 नयै हेतु नपद्येत षट्त्रिंश न चाकर्तृना ताजताऽस्य ॥ ८ ॥
 वार्यतायै म्याद्विचादाम्पदमिदमन्ति सर्ववित्फलपूर्व
 यदेत तद्धि नैव पुरुषवन्ति नानन्यथासिद्धयभावात् ।
 हेतायेतादशामन्यचिदुरमिदुर व्याप्तिरिद्धयाविर्द्धस्थ
 तद्गङ्गे लक्षणातामगणि गमनिका तत्प्रमुक्तामलाप ॥ ९ ॥
 यद्यप्यात्मान्तरादेरनुमितिरनघा लिङ्गभेदेस्तथाऽपि
 प्रत्यक्षयासिद्धी लो नपल्लु क्षिपिलिता कुणचित्पक्षभेदे ।
 आम्नाये त्वद्गतोक्तिर्न भवति पितृया तादशामोक्तनीत्या
 बाधाभावादिसाम्याद्विहितमिति भवेत्तोरुवत् गौणतादि ॥ १० ॥
 नन्वाम्नायप्रधाना छचिदनुक्तयन्त्यस्यदादेशक्य
 कार्यं फनीऽनुमेय पर इति तदभिप्रेतु जन्मादिव्याप्यम् ।
 तस्मादीशानुमानत्यजनमनुनित वेदिवन्त्येति चेन्न
 षाण्वीचिन्विषयदशाद्यत इति च सदापुचि सिद्धातुगतात् ॥ ११ ॥

इति शास्त्रयोनित्रयाधिकरणम्

अथ समनयाधिकरणम्

फलये ह्यर्थ उपानिद्रामयितुफल सिद्धरूप तु न म्यात्
 प्रीत्या साफल्यफलतो वितथमपि वच विन्न दृष्ट तदर्थम् ।
 विद्यार्थत्वेऽन्यदणैर्विषयवद्भूत तत् परीक्ष्यप्रभावी
 त्याक्षपऽन-यशेये निरवधिफसुरो शास्त्रतात्पर्यमाह ॥ १२ ॥
 तात्पर्यं ब्रह्मतत्वेऽप्यविद्वत्विधिनाऽप्येक्याप्यत्वपक्षो
 भेदेऽपि स्यादभिज्ञेर्न भवति बलिगुदन्तमङ्गयोक्ति साम्यम् ।

म्यादागर्थं मृगान्यक्षममिति न मृगेत्यूहने प्रीत्यपोषा-
 द्वालोपच्छन्नादिप्यपि विनयतधामाषपुस्तपेय हर्षः ॥ १३ ॥
 मृगप्रीत्यर्थं यन्नस्माद्विगेहमनूतमित्यर्थं प्रप्राययापयम्
 मरपोनपानन्दरुष्टेन च विदितविहायस्तनदस्तास्ततो वा ।
 तेनानन्यार्थमिदोक्त्यनूतप्रियमात्राद्नस्तन्मनेन
 प्रत्यन्तास्वतयानित्यनूतपरमपरमप्रतिष्ठाः प्रमाणम् ॥ १४ ॥
 प्रदिकं निष्प्रपञ्चापरणविधिपदं ध्यानविस्तृष्टमन्ये
 निधर्मोऽतयापययोग्यमित्यने म्निष्ठयतीति द्रुयन्ति ।
 तेनामेषां मृगशम्ययन्नपिदित्याहुर्नानेकवस्त्वाः
 वस्तुतोऽयं यावद्वस्त्वः कृणमतिपरिपर्याप्तमर्द्धमर्द्धं ॥ १५ ॥
 भग्याप्योक्तधेयादभ्युत्तिमुत्तमुत्तमः स्वापितः प्रागिदानीं
 म्यानन्धेन प्रमाणी प्रियत इति ततः काण्डयोस्स्याद्विरोधः ।
 न म्यान्मामान्यतो हि प्रथममभिदधे मानतास्यापनायं
 केनांश्चिन्त्यार्थतोना स्यन इह सुभगे बोधमात्रात्पुमर्थे ॥ १६ ॥
 त्रेधा सर्वत्र धेदे नियतयिभजने बोधनायंशमेदं-
 म्यारोऽप्यर्थयादा मुनिभिर्गमिहिता प्राप्ताणांशम्य दोषाः ।
 भग्रातच्छेपतोक्तौ स्मृतिहानिरिति चेद्विदि दत्तोत्तरं तत्
 सामान्योक्तिर्हि सेयं तत उपरि यथा मन्त्रविध्यन्यतोक्तिः ॥ १७ ॥
 आस्तातेरद्विधार्थरधिगुणमपार्तदशागुनज्योतिषासैः
 पारशिक्या प्रवृत्त्याऽप्यतिनिपुणधियामागमाभ्यासतिसौ ।
 शब्दे तस्माच्च बोधे मतिपरविषये दोषयाधप्यपेते
 मानं तत्र मृतोऽर्था न कथमितरथा नैगमाप्यापलापः ॥ १८ ॥
 शास्त्रारम्भोपपत्त्यं चतुरधिकरणीपेदियेयं प्रवृत्ता
 लक्ष्यम्योक्तं विरोधद्वयमिह घटते यक्ष्यमाणोपजीवि ।
 मद्रत्तागुनियेयः पर रति हि यदेत्कारणतयाधिकारे
 यक्ष्यत्यस्य द्विदिद्वाधधिरुतिषु पुनस्तादृशानन्दतादीन् ॥ १९ ॥
 आत्मन्येवं परस्मिन्नकृत इति मिते विभवेनित्यलक्ष्ये
 शार्त्तकस्यापनीये निरुपधि परमप्रेमयोग्ये प्रसक्ते ।
 ईदृक्तयं स्याद्यथाहं प्रवृत्तिपुरुषयोर्नानुमानाद्ययोग्यो
 दुःखास्पृष्टौ च तावित्यथ परकथनं बोधवीति क्रमेण ॥ २० ॥

॥ समाप्तं समन्वयाधिकरणम् ॥

गुढार्थसंग्रहः

काद्यन्विनयमात् । अन्यथा वाक्याप्रामाण्यापत्तेः । मैवं स्वभावप्रबलेन दुर्बलबाधने तत्प्रामाण्यापार्थान्तरकल्पनम् । सावकाशात् पुनः स्वयमर्थान्तरवाचित्वमिति भेदात् अत्र भुव्यादिपदकं च ग्राह्यम्' इति (वदन्ति) ॥

अत्र पूर्वाधिकरणद्वये विष्णुशब्द एव नास्ति । नवीनरीत्या ब्रह्मशब्दस्य गुणपूर्णवाचकत्वेऽपि गुणपूर्णत्वेनैव वस्तुनस्तिद्विः । जन्मादिकारणत्वेन गुणपूर्णवस्तुनिष्ठस्य इत्येतावदेव तत्र सिद्धयतीति स्फुटं प्रतीयते । उत्तराधिकरणद्वये वदपूर्वपक्षकपदमेव नास्ति । 'वेदयोनित्वात्' इत्युक्तौ वेदव्यतिरिक्तयोनित्वं नास्तीत्यर्थस्य सिद्ध्या तदा इयं शङ्का समाविता स्यात् तदाऽप्येकेनैवाधिकरणेनालम् । नापि तथा निर्देशसूत्रे, अधिकरणद्वयस्य वदव्यावृत्तिः प्रयोजनमित्यपि न पठ्यते । एकेनैव गतायेत्यसम्भवात् । नवीनमते स्मृतिपादेष्वप्यपमर्थो यत्तद्व्ययः न तत्र तत्रार्थमपेक्षया शङ्का संभवत्येव । माथ्ये पञ्चरात्रप्रमाणमश्वत्थुपन्यस्तम् । अतः प्रागुक्तदिशा शास्त्रशब्देन जैमिनिस्त्रयप्रत्यभिज्ञाबलेन पूर्वपक्षस्य सूचनं युक्तम् । प्रमाणान्तर(अनुमानं)सिद्धत्वं नैयायिकैरुच्यते तद्यानुमान वेदस्य वीर्येयवसायकम् । इदमेव चेश्वरसाधकमिति प्रागेवोपन्यस्तम् शास्त्रपदेन उक्तदिशा समन्वयाधिकरणे यः पूर्वपक्षः सूचितः सः 'तत्तु समन्वयात्' इत्यत्र निरस्यते मीमांसकशङ्कानिरासकत्वं शास्त्रशब्दस्य संभवति । भगवच्छासनरूपविद्वत्पर्यवोधकत्वेन वेदस्यापि शास्त्रत्वं स्वशासनावबोधविद्यात्वं प्रदर्श्य' इति भगवता रचनानुपपत्त्यधिकरणे वक्ष्यते । 'शास्त्रदृष्ट्यात्पदेशो वामदेववत्' इत्यत्र अनन्तर एव उपाशत्रैविध्यस्य वक्ष्यमाणतया प्रतर्दनविद्यायां 'तस्मात्पुरश्चरितमित्युपास' इत्यत्रोपासनतापर्यं स्फुटीयति तत्रापि परमात्मशासनबोधकत्वेन शास्त्रीति शास्त्रमिति व्युत्पत्तिसिद्धार्थो विवक्षितः । 'वामदेववत्' इति दृष्टान्तविवक्षितमुदाहरणं 'तदात्मानमेवावेदह ब्रह्मास्मि' इत्यतः प्राक् 'आत्मेत्येवोपासीत' इति वाक्यस्थानन्तरम् 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इति वाक्यस्य च सत्त्वेन उपासनवाक्यप्रतिपत्तिस्तुलभा । एतेन 'तदात्मानमेवावेदह ब्रह्मास्मि' तस्यत्र 'स एव इह प्रविष्ट आनराग्रम्यः' इति तत्पूर्वोक्तस्यान्तःप्रविश्य नियन्तः आत्मशब्देन विवक्षा 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यत्र सिद्धेति तेन 'तद्वैतपक्षेन कृत्रिमांमेदेवः प्रतिपेदे' इत्यत्रान्तर्गामित्रस्य पश्यन् स्वान्तर्यामिणः मन्वाद्यन्तर्यामित्त्व साक्षात्कृतवानित्यर्थः । 'यो यो देवानां प्रत्यक्षुष्यत, स एव तत्समभवत्' इति तत्पूर्ववाक्ये प्रतिशेषामावेऽपि सर्वभवनस्य सिद्धत्वात् साक्षात्कारनिबन्धनमेव सर्वभवन सर्वोन्तर्यामिन्वेन साक्षात्कृतवानित्यर्थः । अथ च साक्षात्कारः ध्यानरूपोपासनान्तरकालिकसमाधिः । अतः शास्त्रशब्दस्य 'शास्त्रदृष्ट्या' इत्यत्र परमात्मशासनपरत्वाङ्गीकारे नागुपपत्तिः । — 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इति सूत्रेऽपि 'परात्तु तच्छ्रुतेः' इत्यनन्तरसूत्रेण मीमांसकमतवैलक्षण्यं सूचितम् । अयं च ब्रह्मिन्वाचार्थसिद्धान्त इत्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यति । तेनापि पूर्वमीमांसकमतपर्यालोचनं कृतं भवति । ब्रह्मणः आनन्दरूपत्वेन फलत्वं न संभवतीति प्राभाकरोक्तिः पूर्वमेवोदाहृता । प्रथमसूत्रे ब्रह्माजिज्ञासा इत्यत्र ब्रह्मणः फलत्वं सिद्धत्वं च प्रतिपन्नम् । सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनं प्रथमसूत्रे फलत्वसमर्थनं च चतुर्थसूत्रे इत्येव विवेकः । अधिकरणसङ्गतिक्रमः प्रागेव प्रदर्शितः अतो वृत्तिकारसिद्धान्त एव युक्तः । उक्तमादितात्पर्यल्लिख्युं प्राक्तन्यदौर्बल्यप्रक्रियामपि पूर्वमीमांसका न सहन्ते, नवीनोक्तोपक्रमादिप्राक्तन्यविचारस्तु श्रीनिवासाचार्यकृते तत्त्वमार्ताण्डे द्रष्टव्यः । चन्द्रिकातर्कताण्डवग्रन्थयोः तस्याख्यानमकाशे च उपक्रमादिविचारः अन्यत्र पर्यालोचयिष्यते ॥

नन्वेवमपि सृष्टिवाक्यानां ब्रह्माप्राप्तिफलवाक्यैकस्येन सूष्टेरात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वविरहेण उपादानोपादेयभावस्य एतद्वक्त्येनिर्णयेन तेनैव महावाक्येषु सामानाधिकरण्यस्योपपत्त्या सृष्टिवाक्यानां प्राधान्यं न महावाक्यानामित्युक्तिरयुक्ता । (सं.भा.१.१.४) पञ्चपादिका भाष्यद्वयोक्त्यापमर्थः विस्तरेण निरूपितः । तत्र कार्यार्थे व्युत्पत्तिं सविशेषार्थवादिप्रसङ्ग-

गूढार्थसंग्रहः

रिणामवादाद्व्याप्यपग-उ। वृत्तिकारानुयायिनामपरेषा मनुष्यस्य दूषणावसरे 'कर्मप्रज्ञायाप्यप्योर्वैलक्षण्यात्' इत्युक्त-
क्रमेण धर्मनारतभ्यादधिकारितारतभ्यम् । प्रसिद्धवर्णिगं तस्मात्पर्यादिदृष्टतमधिकारितारतभ्यम् । तथा च यागाद्यनुष्ठायिना
मेव त्रियासमाधिविशेषात् । उत्तरेण पथागमनम् केनैरिष्टापूर्वदत्तसाधनेर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथागमनम्, तत्रापि सुख
तारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च 'यात्र सभातमुपि च' इत्यस्माद्भूम्यते । एवमत्रियादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिबन्धन
शरीरोपादानपूर्वकं सुपुटुत्पतारतम्यमनिलं संसाररूपं भुक्तिमृत्तिव्याप्यप्रसिद्धम् । तथा च भुक्तिः 'नहृवै शरीरस्य त्रिषा-
म्रिययोरपहृतिरस्तीति यथावर्णितं सत्साररूपमनुरदति । अशरीरं वाच सन्त न त्रिषायामिये वृद्धत' इति त्रिषायामियेवार्थ-
प्रतिषेधात् चोदनालक्षणधर्मकार्यं अशरीरस्य मोक्षाम्यस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । 'अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षण
मोक्षारूपमशरीरं नित्यमिति सिद्धम् । तत्र किंचित्तरिणामिनित्यम्, यस्मिन्विशेषमात्रेणऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते
यथा पृथिव्यादिजगन्नित्यत्ववादिनां यथा च साङ्ख्यानं गुणाः इदं तु पारमार्थिककूटस्थानित्यं नित्यतुत्त निरवयव परव्यो-
तिःस्वभावम्' । 'अतस्तद्भूतं यस्यैव जिज्ञासा प्रवृत्ता तद्यदि कर्तव्येष्टेपत्वेनोपादिश्यते, तेन च साध्यभेदमोक्षोऽभ्युपगम्यते
अनित्यएव स्यात् ।' 'नित्यश्च मोक्षः सर्वमोक्षवादिमिरभ्युपगम्यते । अपेक्ष 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' इत्याद्यास्तुतय-
ब्रह्मविद्यान्तरं मोक्ष दर्शयन्त्यः मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति । ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवारणाय 'तद्वैतस्वरूपं'
इत्युदाहृतम् । 'त्वहिनःपिता' इत्याद्यास्तुतयः मोक्षप्रतिषेधनिवृत्तिमात्रमेव आत्मज्ञानस्य फल दर्शयन्ति । अतो न
पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मविद्या इति चेदत्रोच्यते ॥

'अयत्न परमो धर्मः योगेनेनामदर्शनम्' । (याज्ञ.श्रु.) इति, 'सिद्धस्येश्वरज्ञानाद्बुद्धिः परमा मता' इति च
याज्ञवल्क्येनोक्तम् । आमदर्शनं च योगेन समाधिरूपमेव समाधिश्च परैरप्यङ्गीकृतः (स.वे.सि.वा.सं) । एव च परत
मतात्मज्ञानस्य धर्मभिन्नत्वं कथम् ? अशरीरत्वं मोक्षो वा आमस्वरूपं मोक्षो वा अविद्यामिदृष्टिः, चरमवृत्तिर्वा मोक्षः ।
अत्र एकोऽपि पक्षः नश्यते । शरीरहेतुव कर्मणा 'प्राणाधिपस्त्वञ्चरति स्वकर्मभि' 'तद्य इह रमणीयचरणाः' इत्यादिभ्यु-
तिभिरेव सिद्धयतीत्यत्रान्यत्र च बहुत्र निरूपितम् । बीजाङ्कुरन्यायेन कर्मणामनादित्वं 'नकर्माविभागादिति चेन्नानादि-
त्वात्' इति सूत्रकारैरेव वक्ष्यते । 'एवमस्मिन्शरीरे प्राणो मुक्तः, अस्माच्छरीरात्समुत्थाय' इति वाक्यद्वयपर्यालोच-
नायो शरीरजीवयोगः, तद्विरहश्च जीवस्य भुक्तिं स्पष्टं प्रतीयते । एवञ्चोत्तरवक्तव्यानुसारेण 'नहृवै सशरीरस्य' इत्यत्रापि
सशरीरत्वं कर्ममूलकशरीरयोगित्वम् । अशरीरत्वं कर्मसमूलकशरीरयोगित्वं इत्यत्र भुक्तिता परं निर्देशरणा स्फुटम् ।
शरीरविवेकज्ञानान्तरं परव्योतिरुपसम्पत्तिः, पश्चात् 'स तत्र पयैति जघन् श्रीहन् रममाण' इत्यादिभौतलिङ्गेन 'उपकृष्टा
भवति त्रिषा भवति' इत्यादिभ्युत्था च मुक्तौ स्वेच्छामूलकशरीरसम्बन्धोऽप्यङ्गीकर्णीयः इति 'अशरीरं वाच सन्तम्' -
इत्यत्र सुपुटुत्पहेतुकर्मक्षयेण कर्ममूलकशरीरस्य एव विवक्षितम् । 'सत्तम पुरुष' इत्यत्र उत्तमस्य सर्वपाददाहकत्वोचैः
'य आनाऽऽहन्पामा सोऽत्रेष्टव्यः' इति प्रजापतिवियोगेन चोदनालक्षणधर्मस्योक्त्या 'एष सप्रसादोऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय' इत्यत्र प्रागुक्तचोदनालक्षणविद्यानिष्ठस्य शरीरात्समुत्थानं उच्चाशरीररूपमेवेति प्रतीत्या अशरीरत्वरूपमोक्षस्य
चोदनालक्षणधर्मकार्यं प्रतिषिध्यत इति कथं घटे । 'शरीरात्समुत्थाय' इत्यस्य शरीरविवेकज्ञानपरवोक्तिः अस्मिन्-
वेशमूले । सद्विद्यायामेवोक्तान्तिनिरूपणात् उपासनाफलस्य तत्तमभावापत्तत्वं नैवापादयितुं शक्यमिति प्रागत्रान्यत्रचोक्तम् ।
कूटस्थानित्यं परिणामिनित्यमिति विभागः योगमाध्य एव प्रसिद्धः । तद्व्याप्यकाराश्च पारमार्थिकनित्यविभागं नाङ्गीकुर्वन्ति ।
गीतायाउभयत्र (६, १५) अशरस्यैव कूटस्थत्वोक्त्या परे कूटस्थत्वं मुख्यं, पञ्चदशे कूटस्थत्वं नमुख्यम् स्वमतविरोधात्

गूढार्थसंग्रहः

इत्यभिप्रेत्य (घ) माथ्ये अर्थभेदोक्तिः कथं गीतातात्पर्यानुगुणा भवति । कूस्थविलक्षणः स्वस्य जीवभिन्नपरमा मनि पञ्चदशे प्रतिपादनेन कूस्थस्य निर्धर्मकमिति परसम्मतार्थः । गीतानापर्यविरुद्धः । 'द्रष्टृदृश्ययोस्त्वयोगो हेयहेतुः' (यो.सू.२.१७) 'स्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धहेतुसयोगः' (२.२३) इत्यत्र सयोगः स्पष्टमुक्तः । पञ्चशिरेनापि धर्मिणामनादिषयोगात् धर्ममाश्रयणामप्यनादिषयोगः, तस्योगहेतुविवर्जनात् स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः' (७.८) इत्यत्र सयोग अङ्गीकृतः ॥

अत्र 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' (१.४) इति सूत्रतत्त्ववैशारद्या—'नपुरुषस्युक्तं चित्तम् अग्नितु तत्सन्निहितं सन्नि-
विधं पुरुषस्य न देशतः कालतो वा तस्ययोगात् । किंतु योग्यतालक्षणः, अस्ति च पुरुषस्य भवेत्तु वृत्तिः; चित्तस्य भोग्य-
शक्तिः भोगश्च यद्यपि दृष्टायाकाशा वृत्तिः चित्तस्य धर्मः । तथाऽपि चित्तचेत्ययोरभेदसमारोपात् वृत्तिसारूप्यापुरुष-
स्युक्तमियुक्तम् । अयमर्थः सूत्रस्वरूपविरुद्धः । जिज्ञानभिक्षुस्तु धार्मिके 'सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोपत्तैरेव व्यवहारश्च
दानुपरोधेन परिणामशब्दार्थत्वावधारणात् । घटादिषयोगाद्येवकाशस्य द्विवादिभिक्षु पुरुषस्य परिणामव्यवहाराभावात्
पञ्चत्रयस्य तोयनं पञ्चत्रयस्यापरिणामासयोगादिषवधारणाच्च ।' इत्यादिना दृष्टदृश्यसयोगमङ्गीचकार । एतेन कूस्थस्य न नि-
र्धर्मकमिति युक्तं भवति । स्वरूपसङ्कोचविकासा मकपरिणाम एव नित्यत्वविरोधी, सच आत्मनि नाङ्गीक्रियत । धर्मश्च
निर्गोभेदेन धर्मस्यागमाप्रापित्वेऽपि धर्मिणोनाशमाभावात् । बौद्धोक्तसंन्यासानुपपत्तिस्तु न्यायवार्तिकता पर्यटीकायामेव वाच-
स्पतिनैव परिहृतेति जिज्ञासाऽधिकरण एव () उक्तम् । तेन वाचस्पतिना अत्र भामत्या परिणामिनित्यस्यापार-
मार्थिकयोक्तिर्निरवकाशा । कस्य पारमार्थिकनित्यत्वं परेषां समनमिति विवेचनीयम् । सत्यज्ञानानन्तस्य ब्रह्मण इति चेत्—
तत्र सत्यज्ञानानन्तज्ञान-दत्त्वब्रह्मवादीना निर्दिष्टे कल्पितत्वेन तादृशिष्टस्य मिथ्यात्वेन तस्य पारमार्थिकनित्यत्वं न
सम्भवति । सत्यवादीनामभावपक्षेऽपि यथा नोपपत्तिः, तथा प्रागेव निरूपितम् । पारमार्थिकनित्यत्वं कालत्रयाबाध्यत्वरूप
तदपि शुद्धचित्तं धर्मानङ्गीकाधनप्राप्ते । ज्ञानव्योपलक्षितस्य अविवोपलक्षितस्य च नविशेषः, ज्ञानं यस्याविद्यासत्तादशा-
यामिन्न सद्भावात् । भ्रान्तानाशान्वाविरोद्धुपहिता मनः सुखरूपस्य परमपुरुषार्थस्य अस्थिरं ब्रह्मानन्दसत्त्वतीभिर्मन्युपगतम्
एतेन अप्रियोपलक्षितात्मनः अविवोपलक्षितस्य ज्ञानव्योपलक्षितस्य चाविशेषेण ज्ञानं कूस्थनित्यमिति वत् अविवोपलक्षितं कू-
स्थनित्यमिति व्यवहाराभावे शोभाभावश्च । एतेन आत्मनः भाऽव तृप्तेर्मोक्षश्च न सम्भवतीति सिद्धम् ॥

उपदेशादहङ्कृत्या—'धात्वर्थविक्रियाया उपलब्धुपचारात् नित्योपलब्धमात्रा एवाहि उपलब्धानुतात्किंसमय इवाभ्या-
उपलब्धिः अन्य उपलब्ध्या च' इति । अवगतिः कूस्थस्य स्वयं सिद्धा मन्व्योति स्वरूपति च कथं सर्ववगते फलत्वं ? तत्त्वो-
पचारात् । कूस्थः नित्यापि सती प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्ते लक्ष्यते तादर्थ्यात् प्रत्यक्षादिप्रत्ययस्य अनित्यत्वे अनित्येव भवति ।
तेन प्रमाणाना फलमियुपचर्यते इति । नीलगीतादिप्रत्ययभेदाः तामेवावगतिं व्यभिचरन्त असत्यरूपा भवितुमर्हन्ति ।
तस्याभावगतेरन्यः अवगन्ता नास्ति नस्त्वेन रूपेण स्वयमुपादातु हातुया शक्यते इति । अवगतिर्हि प्रमा इति च प्रमाया
कूस्थनित्यव्योपपादनप्राप्त्या 'अथाविकृतिरवासी प्रमातेति नमुच्यते' इति निर्गुणामवादे बौद्धदिङ्नामोक्तदूषणं नाति-
वर्तते 'ब्रह्मणेदं ब्रह्मैव भवति' इत्यत्र परसमतायो नपद्यत इति प्रागेव निरूपितम् । 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र
सगुणज्ञानमेव विनाशितम् । 'अमयैव जातप्रातोऽपि' इत्यत्र प्रातिरेकोक्तं, ननु जीवब्रह्माभेदः । 'तस्मात् सर्वमभ-
वत्' इत्यत्र सर्वभावज्ञानमेव विनाशितम्, ननु सर्वभावः तस्य नित्यसिद्धत्वात् । सर्वभावप्रकारश्च प्रागेवोक्तः । 'तत्र
को मोहः' इति श्रुती एकं च त्रय्यन्तसारामृतं सम्यहनिरूपितम् ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

‘बंदिनः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयति’ (प्र.६.८) ‘श्रुतक्षेत्रमे भगवद्देश्यम्; तरति क्षोभः कामविदिति क्षोऽहं भगवदोचामि तमा भगवान् क्षोभस्य परं पारं तारयत्’ (छा.७.१.१) तस्मै गूढदिपायाय तमः पारदर्शयति भगवान् सन्तुष्टः’ (छा.७.१.६.२) इत्यत्र ‘तारयति’ ‘तारयत्’ ‘तरति’ इति तृषाद्वये प्रयुक्तः । तस्मिन् अतिक्रामति । ‘तारयत् आत्मज्ञानोद्भूतेन अत्रियामहोदधेर्विद्याप्रेरेण परमपुनरावृत्तित्वात् मोक्षार्थं महोदधेरिव पारतारयति’ इति (घ) भाष्ये विवरणकरणेन प्रकृतिसमष्ट्युत्तरणमेव विवक्षितम् । तेन गतिद्वारकफलमेवात्राभिप्रेतमिति प्रतीयते । अतएव ‘ओमित्येवात्मानं ध्यायथ स्वस्तिवःपाराय तमः परस्तात्’ इति मुष्टकमुक्तिरुपपन्नछते । अत्रिदिपायगतिद्वारकफलं धर्मफलमेवेति याज्ञवल्क्येन निर्धारितम् । बृहदारण्यकभाष्यावतरणे देवयानमार्गेण गतिद्वारकफलस्य वेदपूर्वभागाद्यैवप्रतिपादनं याज्ञवल्क्यस्मृतितिरिद्धमिति प्रम्यन्तसारामृते निरूपितम् । तेनापि अत्र देवयानमार्गेण गतिद्वारकफलं आत्मज्ञानफलं न भवतीत्युक्तिर्निरवकाशा ॥

‘न कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्बलश्रद्धात्’ इत्यत्र पञ्चपादिका—‘अथापि ‘अथ यदतःपरो दिवो व्योतिः’ इति प्रत्यातिरिक्तब्रह्मसमुपगमे देवताविमहवत्त्वस्यावसम्भवात् मोक्षकामस्य ब्रह्मोपासनं विधीयते । तथा च श्रुतिः ‘विद्यया तदारोहन्ति’ इति । नच साध्यत्वेऽप्यन्तवत्त्वम् ; शब्दगम्यत्वादनाहृतेः ‘नच पुनरावर्तते’ इति । नक्षेपतर्कगम्यः येन तर्केणस्य तत्त्व व्यवस्थाप्यते, शब्दगम्यस्तु शब्दादेव तत्त्वगम्यस्येति मन्यानस्योत्तरमाह भगवान् भाष्यकारः’ इति विवरणम् । अत्र ‘इदानीं जीवब्रह्मणोर्भेदमङ्गीकृत्य ब्रह्मणश्च प्रदेशान्तरवर्तिव सर्वगतत्वचाभ्युपगम्य ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इत्यादि पितृरूपेण विधीयमानानुपासनात् यागादिषु स्वर्गो मोक्षः कलिभ्यतीति येमन्यन्ते तन्निरासाद्योत्तर भाष्यमित्याह—अथापि’ इति । ‘नचाप्यन्वेनापि कार्योपेक्षा स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणोऽनाप्यत्वात् सर्वं गतत्वेन नित्यात्मस्वरूपत्वात्सर्वेण । ब्रह्मण आकाशत्वेन’ इत्यादि (घ) भाष्यस्य पञ्चपादिका—‘अथानित्यत्वपरिहाराय स्वतत्त्वे वायव्यमुच्यते तदपि न आत्मस्वरूपस्य क्रियापूर्वकत्वाभ्यानुपपत्तेः । व्यतिरेकेऽपि सर्वगतत्वेन नित्यप्राप्तत्वादाकारोनेव नक्रियाऽपेक्षा प्राप्तिः । अथ विकारवर्तिनोऽपि ‘अथ यदतःपरो दिवो व्योतिर्दोष्यते’ इति भूयमाणस्य प्राप्तये क्रियाऽपेक्षेति, न ; विकारदेशेऽपि ब्रह्मणो विकारसत्त्वर्थाभावादविकोपात् । अथ विकारवर्त्येव ब्रह्म न विकारदेशेऽस्ति, तेन तत्प्राप्तये क्रियाऽपेक्षेति सार्थाहं तत्प्राप्तिशामनस्तादाभ्यापत्तिः । उत स्वैनेव रूपेण तत्प्राप्तस्यानम् । यदि पूर्वकल्पः तदा स्वरूपनाशः । अथ दिगीयः, सयोगस्य विप्रयोगावसानत्वात् पुनरावृत्तिः । नचापुनरावृत्तिश्चुतिर्वर्तमानापदेशिनी तथा भावे प्रमाप्तरमपेक्षमाणा स्वयं प्रमाणीभवति’ इति ॥

अत्र विवरणम्—‘तर्हि तृतीयं फलं क्रियासाध्यमिध्यतामिति शङ्कते अथानित्यत्वपरिहारायेति । तत्रेदं वक्ष्यम् किं ब्रह्म प्रत्यगात्मभूतं व्यतिरिक्तं वा । व्यतिरेकेऽपि सर्वगतं वा प्रदेशान्तरवर्ति वा ब्रह्मेति । तादात्म्ये दूषणमाह—तदपि नेति । व्यतिरेके सर्वगतत्वेऽस्योगम्यव्यतिरिक्तप्राप्त्यमावात्सयोऽनित्यसिद्ध इत्याह—व्यतिरेकेऽपीति । प्रदेशवर्तिव शङ्कते अथ विकारवर्तिन इति । तत्र यच्चयम् किं विकारसत्त्वर्थापरिहाराय प्रदेशवर्तिवत्वमुच्यते किं वा शास्त्रसामर्थ्यादिति । शास्त्रं पुनर्सर्वगतत्वमेव दर्शयति । नच सर्वगतत्वेऽपि विकारसत्त्वर्था इत्याह न विकारदेशेऽपीति । अथ सर्वगतत्वस्यैवच रिकत्वाप्रदेशविशेषवर्त्येव ब्रह्मेति शङ्कते अथ विकारवर्त्येवेति । न । भयमपरिमाणस्य वस्तुनः प्रुथिव्यादिवत्सावयवत्वात् दूषणविभागशानाय विकल्पयति सा तर्हि तत्प्राप्तिरिति । प्रथमे कल्पे दूषणमाह तदा स्वरूपनाश इति । कथं तच्च तावत् जीवस्य ब्रह्मभावः । ब्रह्मेव वा जीवो वा न सम्भवति असाध्यत्वात् । नापि जीवब्रह्मभ्यामारभ्यमाणं द्रव्यान्तरम् । विना-

गृहार्थसंग्रहः

शिवप्रसङ्गात्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽवयवत्वायोगात् । नापि जीवब्रह्मणोऽस्मादात्म्यं नाम कश्चिदवयवः । मित्रद्रव्ययोस्तयोर्गो-
तिरिक्तसम्बन्धमात्रात् । नापि जीवेऽणुपरिमाणेऽवस्थिते ; ब्रह्मस्वरूपापत्तिविरोधात् । अनवस्थिते च परिमाणे द्रव्यस्वरूप-
नाश इति । द्वितीयेऽपि कस्यै दूषणमाह संयोगस्येति । ननु शास्त्रसामर्थ्यादपुनरावृत्तौ कथं तर्केण पुनरावृत्तिरुच्यते ।
तत्राह न च पुनरावृत्तिरिति । यथाश्रुतायेऽप्राप्तप्रतिषेधात् । नावर्तिष्यत इति कल्पनायाः कृतकत्वानुमानविरोधात्
तस्यैव च स्वरूपेणावस्थाने । अस्वराड्भवतीति श्रुतेरनेकेश्वरप्रसङ्गात् । तस्माच्च देशान्तरवर्तिब्रह्मप्राप्तिरिति ॥

ननु 'तयोर्धर्ममायनमृतत्वमेति' इति श्रूयते । तर्हि प्रतीकालम्बनानामपि मूर्द्धन्यानाञ्चैवानामनवपुरुषाद्गच्छताममृ-
तत्वं स्यात् अविशेषश्रवणात् । ननु 'स एनान्ब्रह्मणमयती'ति अर्चिरादिना गच्छता ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते । न । कार्यब्रह्मवि-
षयत्वात् । ननु ब्रह्मशब्दात्स्य मुख्यत्वात्परमेव ब्रह्म गम्यते । न । यदि तावद्वृद्धव्यवहारे प्रयोगाः मुख्यताऽभिधीयते । तर्हि
कार्यब्रह्मस्यापि रूढ एवावयवशब्दो भवति । अथावयवार्थानुगमेनार्थमुख्यताऽभिधीयते । नैवम् । एकस्य शब्दस्य युगप-
द्द्वयोपयोगाद्विद्वेषादनायोगात्प्रयोगमुख्यत्वे कार्यब्रह्मैव गम्यते । किंच 'स एनान् ब्रह्मलोकान् गमयती'ति ब्रह्मलोकशब्दा-
द्भुवचनान्तेषु 'परावरवर्ते वसन्ती'त्यधिकरणाधिकर्तव्यताश्रवणात् । 'तस्मिन्वसन्ति शाश्वतीः समा' इति कालपरिच्छेदश्रव-
णात् 'तृतीयास्वामितो दिवि' इति संख्यायुक्तशब्दयोः श्रवणात् तथैरमदीयस्य सरसः अश्वत्थस्य सोमसमनस्यापराजिता-
याश्च पुरो हिरण्यस्य च वैश्वमनो हिरण्यस्य चार्णवस्य पर्यङ्कदेशे भोग्यवस्तुभेदस्य श्रवणात् 'प्रजापनेस्वमा वेदम प्रपद्ये'
इति प्रजापतिस्वमावेष्टमना श्रवणाच्च कार्यब्रह्मैवार्चिरादिना गम्यत इति प्रतीयते । न च ब्रह्मैव लोक इति समासः ब्रह्मलो-
कशब्दस्य सत्त्वलोके रूढत्वात् । योगिकत्वेऽपि तत्र प्रथमतस्तुद्धितुवाद्ब्रह्मणि लोकशब्दविरोधात् । न चैतेषां कार्यब्रह्म-
लिङ्गानामपवाचया ब्रह्मशब्दस्यैकस्य प्रयोगमुख्यत्वातिरिक्तमर्थमुख्यत्वमप्युपादातुं युक्तम् । प्रजापतिशब्दस्य कार्यब्रह्मणि
रूढत्वात्तोलोकशब्दस्य च भोगभूमिविशेषणवाच्यत्वात् ॥

किंच पञ्चामिबिदामपि परब्रह्मप्राप्तिरस्मिन्पक्षे स्यात् । न च 'स एनान्ब्रह्मणमयती'त्येतच्छब्दः पञ्चामिबिदतिरिक्तान्
पपृच्छतीति युक्तम् । पञ्चामिबिदामिव प्राधान्येन प्रकृतत्वात्तेषामनिर्दिष्टफलप्रसङ्गात् । किंच गायत्रीद्याण्डित्ययोर्ब्रह्मलो-
कपक्षेवैश्वानरभूमदहरपर्यङ्कविद्यानामेकरूपैव ब्रह्मप्राप्तिः फलम् आहोस्विदुपचयापचयरूपमिति वक्तव्यम् । एकलूपलवे
शुणोपचयापचयादुपासनीपचयापचयो व्यर्थो स्याताम् । नह्यमिहोपाचयशुणोपचयात् फलोपचयो न जायते । अथ फलोपच-
यापचयापचयौपेयाताम् । तर्हि न विकारासत्पक्षे ब्रह्मप्राप्तिः तत्र तदभावात् । किंच वैश्वानरोपासनाफलत्रैलोक्यापत्तिरिध्यते
वा न वेति वक्तव्यम् । इष्यते चेद्विकारासत्पक्षे ब्रह्मणि कथं त्रैलोक्यापत्ताफलप्राप्तिः । न चेद्विध्यते 'त यथायथोपासत' इति
श्रुतिविरोधस्यात् । किंच पित्रादिषट्कल्पैर्विकारासत्पक्षे ब्रह्मण्युपभोगस्यान वेति वक्तव्यम् । न चेत्पित्रादिषट्कल्पश्रुति-
विरोधः । स्याच्चेद्विकारावर्ति ब्रह्म पित्रादिद्युक्तं स्यात् । किंच विकारावर्ति ब्रह्मप्राप्तेऽपि ब्रह्मैवेति 'मनसैतान् कामा पश्यन्
रमते' 'तेन पितृलकेन सपत्नो महीयत' इति ब्रह्मण्येव साधनैर्मार्गो दर्शितः स्यात् । ततश्चातकापत्ताविरोधः स्वाधर्मयुक्ता
च सृष्टिः स्यात् ॥

किंच विकारावर्तिब्रह्मप्राप्तस्य लिङ्गशरीरमस्ति वा न वेति वक्तव्यम् । अस्तित्वेकालप्रत्यक्षश्रुतिर्वाच्येत न चेद्विज्ञशरीर-
'मनसैतां कामान्' इति श्रुतिर्वाच्येत । किंच तत्र लिङ्गशरीरविलये निर्मितं वक्तव्यम् । विद्येरचेदु कान्तिकाले स्यात् तदार-
भ्यक्रमेणयात् अमानवकरस्य शब्देत् विद्युत्स्थानि स्यात् । नचापरिष्काराविलयननिमित्तं श्रूयते । किंच औपाधिकजी-
वपक्षे न जीवस्य विकारावर्तिब्रह्मगमनं सम्भवति । निरवयवावच्छेदस्य घटाशब्दस्यैवोद्बुध्य नयनायोगात् उद्गारेण च

गूढार्थसंग्रहः

ब्रह्मसूत्रोऽयं प्रदेशस्त्यात् उपरिष्ठाच्च ब्रह्मोपचयं प्राप्नुयात् । तस्मादुपाधिगमनादात्मनि गमनविभ्रमः । ननुपाधेरपि गमनं गमयति तदुपादानस्य ब्रह्मणश्चलनशून्यत्वात् । नहि मृदि निश्चलयां घटस्य गमनमस्तीति । एवं तर्हि स्वगमनः स्यादिति चेन्न । गमनादिप्रतिभासः । ननु न विनादिशङ्क्यैर्ब्रह्मणि भोगोऽभिधीयते किंतु यावास्तत्र भोगः तस्य नित्यं न-दप्राप्तावन्तर्भावादर्थभेदः कथ्यत इति न एकस्य ब्रह्मशब्दस्य यौगिकार्थमङ्गमयाद्वह्नीनां फलश्रुतीनामुपचारकत्वनान्न गान्तास्त्रात्यपदवैफल्यप्रसङ्गाच्च । तस्मात्प्रदेशान्तरवर्तिब्रह्मप्राप्तये क्रियाविधानमित्यनुपपन्नम् ॥

अत्र पञ्चादिकाया-ब्रह्मसिद्धौ मण्डनोक्तरीत्यैव पूर्वपक्षः । एतच्च भावप्रकाशे ३. संपु. १०६. पु. पर्यालोचितम् । 'आनन्दोऽप्येव तत्त्वमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतौ 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्युपक्रमे याप्राप्तिरभिहिता सा 'अस्मात्प्रोक्तस्य-एतमानन्दमयमात्रानुपपन्नस्य इमान्लोकान्कामादीनां कामरूप्यनुसञ्चरन् एतत्सामगायत्रास्ते' इत्युपसंहारि विशदं कृता । अयमर्थः 'मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते' इति सूत्रे 'गीयत' इत्यनेन सूत्रकृता सूचयिष्यते । एतेन 'यो वेदं निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽमुंते सर्वान्कामान्-सह' इत्यस्य परसंमतार्थोऽपि सूत्रदृष्टसम्मत इति सिद्धम् । आनन्दानन्दमयशब्दयोरर्थभेदः परमत इयं न विवक्षिता इति 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभिनोति' इत्यभ्यस्तवाक्येनैव सिद्धयति । अयमर्थः आनन्दमयाधिकरणे प्रथमसूत्रद्वयेन सूत्रकृता बोधितः । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्ये, अथ संपत्ये' इत्यत्रोक्तसंपत्तिः 'अस्मात्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसपद्य' इति श्रुतौ सद्विद्योच्चोक्तान्तेः गतेभ्योत्तरमेवेति 'सपत्त्यां भवस्त्वेन शब्दात्' इति सूत्रेणैव निर्धारितम् । 'अथ यदत्तः परो दिवो ज्योतिर्दोष्यते' इति श्रुतौ लोकाविशेषवृत्तित्वं ज्योतिषः प्रतिपाद्यते छरीरात्समुत्थानेन प्रकृतिमण्डलात् बहिः स्थानविशेष एव ज्योतिषः उपसम्पत्तिः 'अस्मात्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसपद्य' इत्यत्र विवक्षिता । 'सुप्तोपस्थस्य उपदेशाच्च' इति सूत्रमप्येतत्तात्पर्यं कम् । 'ओमित्येवास्मानं ध्यायथ स्वस्तिवः पाराय तमसः परस्तात्' इत्यत्र देशविशेषस्य प्रतीत्या 'नामरूपादिभ्यः परात्परं पुनरुपैति दिश्यम्' इत्यत्र प्राप्तिः तद्देशविशेषएवेति श्रुत्यभिप्रायः प्रतीयते ॥

उपासनस्य ज्ञानस्यम् उपासनसाध्यत्वं च मुक्तेः प्रागेवोपपादितम् । स्वस्वरूपाभिर्यक्तेः अपहृतवाप्यन्वादीनां पारमार्थिकजीवरूपत्वादिबुक्तिकारमते ब्रह्मप्राप्तेः शैक्यतया एतत्पक्ष एव 'विज्ञाना-न्तरं आनन्दान्तरं वाऽभिधाययत' इति (श) उपनिषद्भाष्ये उक्तार्थस्याङ्गीकारेण विद्यमानरूपत्वोपाधिभ्याम्भ्याः नापूर्वाकारस्येति साध्यत्वेनाभित्य-वप्रसङ्गस्यापि नावसरः । परमते चरमवृत्तिविधानिबुक्तिरूपत्वेन मुक्तिरूपत्वाङ्गीकारात् मुक्तेरस्मिन्त्वमवर्जनीयमित्यादिकं जिज्ञासाऽधिकरण एव निरूपितम् । 'अनादृष्टिश्चाब्दात्' इति सूत्रकृता श्रुत्येवापुनरावृत्त्या नित्यत्वं साधितम् । अत्र 'शब्द' शब्दः श्रुतिपरा । धूमादिमार्गे 'आकाशाच्चन्द्रसम्' 'तस्मिन्-यावत्सम्प्राप्तमुपित्वा अथैतमेवाप्वान् पुनर्निर्वर्तन्ते' (छा. ५. १०. ५) इति पुनरावृत्तिरश्रुता । 'चन्द्रमसो विचयनं तदुपस्थोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयति' (छा. १५. ६) इत्यनन्तरं 'इमे मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति श्रूयते । धूमादिमार्गे चन्द्रप्राप्त्यनन्तरं यः पुनरावृत्तिकालः स अर्धिरादिमार्गे चन्द्रप्राप्त्यनन्तरं ब्रह्मप्राप्तिकालश्चैकः । एव च चन्द्रप्राप्त्यनन्तरं प्रसक्तः पुनरावृत्तिः अर्धिरादिमार्गेनिष्ठानां ब्रह्मप्राप्तिकथनेन प्रतिषिद्ध इति नाप्राप्तप्रतिषेधः । सूचितआधमर्थः 'तत्र चान्द्रमसो ज्योतिष्योऽपी प्राप्य निवर्तते' इति गीतायाम् । इममर्थमभिप्रेत्यैव एतत्सूत्रं (श) भाष्ये 'न चन्द्रलोकादिव मुक्तभोगा आवर्तन्ते' इति परैरुक्तम् । एतेन विवरणोक्तप्राप्तप्रतिषेधस्य नावसरः । यत्कृतं तदनित्यमिति व्याप्तिविरोधः परमतेऽप्यवगृह्यार्थः । 'तद्यथेह कर्मचितः' इति श्रुतिः उपासनासाध्यस्य नानित्यत्वं प्रतिपादार्थमुल्लम् । 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते, तेषामिह न पुनरावृत्तिः' इति श्रुतिमवलम्ब्य

गूढार्थसङ्ग्रहः

(घ) उपनिषद्भाष्ये दूषणमपि न पठते । इत्यादिकमत्रैव पूर्वं भावप्रकाशे ३.सपु. त्रय्यन्तसारामृते च निरूपितम् ॥
 'अप्रतीकालम्बनाप्रयति' इति सूत्रकृता प्रतीकालम्बनानां मूर्धन्यनाड्या गमनं नैव वर्तत इति सूचितम् । 'स एनान् ब्रह्मगमयति' इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वेन परब्रह्मैवायः । 'प्रजापतेस्समा वेदमप्रपद्ये' इत्यत्र प्रजापतिशब्दः यौगिकः असङ्कोचेन परमात्मपरः । पञ्चाग्निनिर्दां परब्रह्मप्राप्तिर्वर्तत एव सङ्कतुन्यायेन पञ्चाग्निनिर्द्याऽपि परब्रह्मविषयिण्येव लिङ्गशरीरसंयन्धवियोगः गातेमभ्यएव तद्वात्वएव यासनाश्रयः । 'इत्यादिक 'विद्याः पञ्चाग्नि' (त.मु.जीतरः) इति क्लृप्तविवरणं भावप्रकाशे निरूपितम् । 'कार्यं बादरिः' इत्यादौ बादरिजैमिनिबादरायण नाम्ना क्रमेण प्रयोगस्थले एकमेवादधिकरणं तत्र बादरायणसिद्धान्त एव सिद्धान्तः न बादरिसिद्धान्तः । 'स एनान् ब्रह्मगमयति' इत्यत्र 'तद्यद्दुःखं विदुः येचेमेऽरभ्ये श्रद्धातप इत्युपासते' इत्याद्युक्ताधिकारिण एव विषयित्वेन कार्यमुपासीनाप्रयति' इत्यादिश्रमेणैव सूत्रार्थो विवक्षित इत्यादिकमपि तत्रैव निरूपितम् । अतश्च ब्रह्मविदः देवयानगतिसाध्यफलस्यैव श्रुतिसूत्रविषयित्वेनोक्तदिशा सविशेषमेव परब्रह्म, सविशेषविधौ परविद्या सविशेषस्य जगत्कारणस्यानन्दरूपस्य देशविशेषावच्छेदेन प्राप्तिरेव । ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य राजकुमारनयेन फलमिति श्रुतिसूत्रतात्पर्यविपर्ययाभूतार्थः श्वाकिकारसम्मत एव युक्त इति दिक् ॥

समाप्तं समन्वयाधिकरणम्

अथ ईक्षत्यधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू-ईक्षतेर्नाशब्दम् [१.१.५]

गूढार्थसङ्ग्रहः

आद्याधिकरणस्तदुद्येन अविकारिविषयसबन्धप्रयोजननिर्धारणेन वेदान्तवाक्यविचाररूपशारीरकीमासाशास्त्रस्या रम्भणीयत्वमुक्तम् । अथ वेदास्तवाक्यविचारः क्रियते । अत्र पुरुषसूक्तं छान्दोग्यं मुण्डकोपनिषद् सु श्रग्वेदस्य प्राथम्यमुक्तम् यद्युतः कर्मविषयकत्वेन अङ्गिनिरूपणरूपतां श्रवणसामयोरुत्तु शस्त्रस्त्रोत्रप्रतिपादकता । तत्र अग्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं गच्छम् । प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्त्रोत्रमिति विवेकः । पूर्वमीमांसायां कर्मणा प्राधान्येऽपि अत्र तेषां ब्रह्मविद्याऽङ्गत्वं ब्रह्मणश्च प्राधान्यम् । पूर्वत्र शब्दातिरिचदेवतासङ्गीकारेऽपि अत्रार्थवादवाक्यानां प्राधान्यमङ्गीकृत्य देवताविग्रहाद्यङ्गीकारेण देवतागुणाभिधानरूपत्वमेव स्त्रोत्रगच्छयोः । तत्र 'एकएव देव' इति ऋग्वेदग्राह्योपादेषात्तदौ व्यक्तम् । अत्रापि ब्रह्मणः सर्वदेवतान्तर्यामिन्त्वेन तन्निष्ठगुणाभिधान एव तयोः पर्यवसानम् । तत्र शस्त्रापेक्षया स्त्रोत्रस्य सामवेदोक्तस्य गानविशेषसद्भावादुक्त्यः । अतएव 'वेदानां सामवेदोऽस्मीति गीता संगच्छते । अत्र तात्पर्यचन्द्रिका याम्—(गी.१०.२२) आचार्यपादोक्तश्रुतिद्वयमूलकोक्तोऽप्यनुसन्धेयः । 'ब्रह्मविदाप्नोति' 'सोऽमुते' 'आनन्दोऽदेव' 'आनन्दं प्राप्नोति' इत्युक्तप्राप्तेः 'अस्मात्लोकाज्ज्य एतमानन्दमयमाभानमुपसङ्गम्य इमान् लोकान्कामाग्नी कामरूप्यन-

श्रीभाष्यम्

यतो वा इमानीत्यादिजगत्कारणघाटिषाण्यप्रतिपाद्यं सर्वेशं सर्वशक्तिसमस्तदेव

श्रुतप्रकाशिका

ईक्षतेर्नाशब्दम् (१.१.५)

● प्रथमे एत उद्देशःकृतः । द्वितीये लक्षणमुक्तम् । तृतीयचतुर्थार्थां लक्ष्यस्य ब्रह्मणः परीक्ष्यवसिद्धयर्थं लक्षण-
स्वभावात् सिद्धरूपलक्ष्यस्वभावाद्योगिते ज्ञातव्याप्रयोजनत्वशङ्के परिहृते । अथ लक्ष्यं यस्तु किं चिदचिद्विलक्षणम् उतावि-
लक्षणमिति परीक्ष्यते । यद्वा पूर्वे कारणत्वमनूय तस्य लक्षणत्वमुक्तम् । लक्षणलक्ष्यस्वभावविशेषणं शङ्काद्वयं च परिहृ-
तम् । अथ लक्षणभूतकारणत्वप्रापकवाक्यानि निरूप्यन्ते, यद्वा चतुरस्र्या येदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यरूपपरीक्ष्यता
परिकरस्यापनं कृतम् । अथ प्रमेयविशेषपरीक्षा क्रियत इति पेटिकासङ्गतः ॥

ननु ईक्षत्यधिकरणमनारम्भणीय समन्वयाधिकरणे पुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यवनिश्चयेन हेयास्पदस्य प्र-
धानस्य प्रसङ्गाभावादिति । नैवम् । पुरुषार्थभूतस्य ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वं न सम्भवति अपुरुषार्थभूतस्य प्रधानादेः प्रति-
पादनादिति समन्वयाधिकरणोक्तार्थस्याक्षेपेणोक्तयानादिति । इयमवाप्तान्तरसङ्गतिः । इत्येतदभिप्रायेण पेटिकाभेदेत सङ्कल्प्या-
न्तरसङ्कतीराह—यतो वा इमानीत्यादि । उद्दिष्टस्य ब्रह्मणो लक्षणमुक्त लक्षितस्य परीक्षणं वर्तिष्यत इत्यभिप्रायेण लक्षण-
वाक्यमुपात्तम् । कारणत्वानुवादेन तस्य लक्षणविविधानात् । कारणस्य चिदचिद्विलक्षण्यनिर्णयस्य कारणत्वप्रापकवाक्यनिर्-
णसावेवादासिद्धाधिकरणे कारणवाक्यानि निरूप्यन्त इति च आपनार्थं लक्षणवाक्योपादानम् । आदिशब्देन कारणत्व-

गूढार्थसंग्रहः.

सञ्चरन् एतत्सामगायमास्ते' इति श्रुतौ त्रिवरणात्पर्येण 'मानवार्णिकमेव च गीयते' मति सूत्रकृता वक्ष्यते । एव वदता
सूत्रकृता सामवेदप्राशस्त्यं सूचितम् । एव कारणवाक्यानां गतिसाधयुक्तित्वाक्यैकरस्यमपि । एतदेवाभिप्रेत्य सामवेदछान्दो-
ग्यवाक्यविचारः शास्त्रोपक्रमोपसंहारयोः क्रियते । तत्र 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यत्र सद्विद्यावाक्यविचारे मूलतः प्राधान्य-
मेव । तच्च प्रसिद्धार्थकानुवादरूपताबोधकशब्दाघटितत्वम् । उपसहारे 'सत्त्वमेव वर्तयन्धावदासुप्तम्' इत्यादौ गृहस्थस्य
ब्रह्मप्राप्तयपुनरावृत्त्यभिधानेन तस्य परविद्यायामधिकारः तदङ्गता पूर्वकाण्डोक्तकर्मणा सम्पत्तीति बोधनम् । पित्रा गृह-
स्थेन पुत्रप्रत्युपदेदोऽन सन्त्यासिन एवाधिकार इत्यर्थं श्रुतिविरुद्धइत्यशस्यावेदनम् । अत्र कार्यकारणभावोपक्रमेण अम्य-
सेनोपक्रमे तस्यैवाभेदोपपादकत्वाभिधानेन 'तत्त्वमसि' इति नववृत्तः अम्यस्तवाक्येषु उपादानोपदेयभावेनैवाभेदः
विवक्षित इति बोधनेन कारणवाक्यानामेव प्राधान्यं ननु परसमतमहावाक्यानामिति निर्णयादिकञ्चोक्तम् ॥

सू—ईक्षतेर्नाशब्दम् .१.१.५.

यतो वा इत्यादि । आदिपदेन 'सदेव' इत्यादिवाक्यपरिग्रहः । यच्छब्दस्य 'सदेव' इत्याद्युक्तकारणबोधकत्वेन
औपनिषदत्वं कारणस्य तृतीये उपपादितम् । 'औपनिषदसुशब्दस्यार्थेन संबन्धः—अथेऽनुपलब्धे तत्त्वमना नादरायण

श्रीभाष्यम्

प्रत्यनीककल्याणगुणैकतानं ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम् । इदानीं जगत्कारणवादिष्वयानामा-
नुमानिकप्रधानादिप्रतिपादनाहंतोच्यते ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादिना । इदमाश्रयते छान्दोग्ये
'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तदैक्षत यदुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत'
इत्यादि । तत्र सन्देहः किं सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं परोक्षमानुमानिकं प्रधानम् ? उक्तं
लक्षणे ब्रह्म-इति ॥

श्रुतप्रकाशिका

प्राक्वाक्यानि गृह्यन्ते । अतएव ह्यनुवादपुरोवादसाधारण्येन जगत्कारणवादी-युक्तम् । समन्वयाधिकरणाधिक्यहेतुका-
वान्तरसङ्ख्यपयोगिनि सर्वज्ञत्वादिविशेषणानि । जिज्ञास्यमित्युक्तमिति । प्रामाणिकतया परीक्षयि युक्तमित्यर्थः । तदन-
न्तर परीक्षाहि सङ्गतमित्यभिप्रायेणाह-इदानीमिति ॥

अनेन चतुस्तुल्यानन्तर्यं ब्रह्मणः पुरुषार्थताप्रतिपादनपरसमन्वयाधिकरणानन्तर्यमप्युक्तम् । आनुमानिकप्रधानादी-
न्यनन्तरोक्तसमन्वयक्षेपेणोक्त्यानादवान्तरसङ्कतिरिति सूच्यते प्रधानादीत्यादिशब्देन * क्षेत्रज्ञमात्रं चिद्विशेषः, अचिद्विशे-
षाश्च गृह्यन्ते । ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादिनेति । पादशेषेणाध्यापशेषेणेति वार्थः । विषयमुदाहरति इदमिति । प्रतिशब्-
दान्तोपेतं सङ्ख्यप्रतिपादकं सामान्यशब्दवत्कारणवाक्यं विषयः, तत्र सद्ब्रह्मावाक्यमेवास्याधिकरणस्य साक्षाद्विषयः * सद्ब्र-
ह्माद्वारेणैव जगत्कारणवाक्यानां विषयत्वं ननु साक्षादेव, विषयवाक्योपादानसमये वाक्यान्तराणामनुपादानात् । टीपसारयोगे
तेशामनुपात्तत्वात् । प्रतिशब्दविरोधस्याप्ययोरप्रत्ययोरैव सूत्रितत्वाच्च तदनुग्राहकत्वेनोपनिषदन्तरगतिसामान्यस्य अस्यानुप-
निषदि नियान्तरेषु श्रुतत्वस्यापि सूत्रितत्वात् बुद्धयंतरणक्रमेण प्रथममुपादानत्वोचिततत्वेनान्यथाज्ञायाः, प्रतिक्षेपत्वात्
* सङ्क्रामादिपदचिद्विशेषेषु वाक्येषु सामान्यशब्दविहितवाक्यस्य प्रथमनिरूपणीयत्वाच्च । सामान्यवाद्याहि विशेषो बुद्धि-
मधिराहति, सामान्यपरिग्रहे प्रतिक्षेपे च विशेषविषयसंशयोऽनकाशवान् * विशेषेण प्रतिपक्षेहि सामान्याकाङ्क्षा न स्वरसं-
वाहिनी । सन्दिग्धेहि न्यायप्रवृत्तिः * अतस्सशयसंशयवनाह-तत्रेति ॥

कारणस्येदंशब्दवाच्यकार्यसालक्षण्यावश्यंभावेक्षितुत्वाम्या सशयः । सशयशरीरं दर्शयति । किमिति । सच्छब्दवा-
च्यमिति धर्मिवाचिपदस्य साधारणतया संशयसह व दक्षितम् । जगत्कारणमिति उपादानत्वात् कार्यसालक्ष्यं दुस्त्यजम्
निमित्तावा-मुख्येक्षितु-वक्षेति सशयहेतुस्थिरीकरणम् । परोक्षमिति । * त्रिप्रतिपत्तिरापि सशयहेतोरनुग्राहिकेति मानः,

गुह्यार्थसंग्रहः

स्थानपेक्षत्वात् 'इत्यत्र शब्दस्य प्रमाणान्तराप्रामाण्यबोधकं न जैमिनिव्याससम्मतम् । तत्र 'सामान्यतरस्तु दृष्टादतोन्द्रियाणां
प्रतीतिरनुमानात् । तस्मादपिचासिद्ध परमाणुमात्रागमासिद्धम्' सा. का. ६ इति साङ्ख्येन ईश्वरकृष्णेन तत्त्वसृष्टिक्रमएवागमवाक्य-
तात्पर्यं ननु कारणे इत्युक्तम् । एतत्तात्पर्यसूचनायैव 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यत्र आनुमानशब्द विहाय अशब्दशब्दप्रयोग
इत्यभिप्रेत्याह-आनुमानिकेत्यादि ॥

तत्तेजोऽसृजतेत्यादि । आदिपदेन 'तत्तेज एषेन तदपेऽसृजन, ता आप ऐक्षन्त ता अन्नमसृजन्त' इत्यादि
वाक्यस्य सङ्ग्रहः । एतद्वक्तव्योपादानेन जगत्कारणे तत्त्वसृष्टिक्रमे च आगमतात्पर्येण शास्त्रतात्पर्यं वेतत इति सूचितम् ।
एतेन साङ्ख्यमतरीत्या तत्त्वसृष्टिक्रमेऽपि न शास्त्रतात्पर्यं, किंतु 'अध्यासोपापवादाम्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयते । सिध्धाणां
बोधासिद्धयर्थं कृतश.कल्पित.क्रमः' इति (न. वि) परोक्षिर्निरवकाशेत्यप्यावेदितम् ॥

श्रीभाष्यम्

किं प्राप्तम् ? प्रधानमिति । कुतः ? 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदिकमेव' (छा. ६. २. १) इतीदंशब्दवाच्यस्य चेतनभोग्यभूतस्य सत्त्वरजस्तमोमयस्य वियदादिनानारूपविकारावस्थस्य यस्तुनः कारणावस्थां वदति ।

श्रुतप्रकाशिका

पूर्वपक्षवीजस्सारणपरसौम्यपदयोतनार्थमानुमानिकमिति पदम् । उक्तलक्षण सर्वज्ञत्वादिलक्षणम् आनुमानिकोक्तलक्षणपदाम्नां संशयहेतुद्रव्यस्त्वनम् । किं जगत्कारणत्वादिवेदान्तवाक्यानि प्रधानादिप्रतिपादनपराणि उत तद्विलक्षणब्रह्मपराणीति *वाद शेषसाधारणो विचारः । अतः तदर्थं सद्विद्यावाक्यानि किं प्रधानप्रतिपादनपराणि उतोक्तलक्षणब्रह्मपराणीति विचारः । तदर्थं किमनेक्षण गौणम् उत मुख्यमिति, तदर्थं किमनुमानाकारता, गौणक्षणसाहचर्येण विद्यते, नेति । तदर्थं प्रतिशङ्कहन्ती किं हेतोरक्षेपकौ नेति तेजःप्रभृति शब्दाः किं तेजःप्रभृतिमात्रवाचिनः ? उत परमात्मपरा इति च तदर्थमात्मशब्दक्षेत्रजः प्रभृतिशब्दानां * अब्रह्मपरत्वस्याविरोधी उत विरोधीति तदर्थमात्मशब्दस्वारस्यभङ्गहेतवोऽनुरोद्धव्याः उत तदनुग्राहकहेतव इति विचारः, तत्स्वारस्यभङ्गहेतवोऽनुरोद्धव्या इति पूर्वपक्षः ॥

तदनुग्राहका एवानुरोद्धव्या इति सिद्धान्तः । यदा स्वारस्यभङ्गहेतोरनुरोद्धव्यत्वेनात्मशब्दस्य तेजःप्रभृति शब्दानामब्रह्मपरत्वाविरोधितया तेजःप्रभृतिशब्दास्तेजःप्रभृतिवाचिनः, प्रतिशङ्कहन्ती च यदा हेत्वाक्षेपकौ तदा हेत्वाक्षेपो गौणक्षणसाहचर्ये चास्तीति प्रथमश्रुतेक्षणस्य गौणत्वेन सद्विद्यावाक्यानां प्रधानपरत्वात्तदेषार्थतया सर्वाणि कारणवाक्यानि प्रधानपराणीति पूर्वपक्षे फलफलिभावः । यदा आत्मशब्दस्वारस्योत्तमभङ्गहेतोरनुरोद्धव्यत्वेन आत्मशब्दस्य तेजःप्रभृतिशब्दानां अब्रह्मपरत्वविरोधित्वेन तेजःप्रभृतिशब्दाः परमात्मपराः प्रतिशङ्कहन्ती च यदा न हेत्वाक्षेपकौ तदाऽनुमानाकारत्वगौणक्षणसाहचर्ययोरसिद्धया प्राथमिकेक्षणस्यागौणत्वात् सद्विद्यावाक्यानि परब्रह्मपराणि अतस्तदैकाग्र्याः सर्वाणि कारणवाक्यानि परब्रह्मपराणीति सिद्धान्ते फलफलिभावः ॥

तत्र पूर्वपक्ष वस्तुमन्यतश्चरितो युक्तिमत्त्वेन निर्धारणात्कृत्वा दर्शयति । किंप्राप्तमिति । प्राप्तं युक्तं युक्तिमदित्यर्थः । पूर्वपक्षी स्वपक्षं युक्तिमत्त्वेन प्रतिजानीते । प्रधानमितीति । सशयश्लेहीकृते शिरोद्वये प्रधानमिति शिरो युक्तिमदित्यर्थः । युक्तिविशेषात्कृत्वा दर्शयति कुत इति । तदुपपादयति सदेवेति । कारणस्य प्रधानत्वसिद्धयौपयिकानि तद्विलक्षणपुरुषविशेषोपपत्तिविरोधीनि च विशेषणान्याह—इदंशब्दत्वादिना । इदंशब्दवाच्यस्येति । पराग्रहेहीदंशब्दस्वारस्य ननु प्रत्यमूपा चेतन इति भावः जगतां तद्विदात्मकतया चेतनस्यापीदंशब्दवाच्यान्तर्भावमुदाहायाह—चेतनभोग्यभूतस्येति । चिदशस्य कार्यत्वकारणत्वायोगात् न तस्य कार्यान्तर्भाव इति भोक्तृत्वयाऽवस्थानमेव, तस्य भोग्यत्वेनैव कार्यत्वमिति भावः । चेतनस्य श्रयैतत्त्वमावजगदुपपत्तमयुक्तमिति चाभिप्रायः । कार्यस्य भोग्यत्वोपपत्ति कारणस्य प्रधानत्वापादकं च विशेषणमाह—सत्त्वरजस्तमोमयस्येति । सत्त्वादिकार्यं सुखदुःखमोहान्वयहेतुत्वदर्शनाजगतसत्त्वादिमयत्वम् । निर्गुणः कथं गुणमयस्य कारणमिति चाभिप्रायः । भोग्यत्वोपपादनमाह—वियदादीति ॥

यदा इदंशब्दवाच्यद्रव्यस्य कारणत्वे कार्यत्वकारणत्वयोः कोमेद इत्यत्राह—वियदादीति । एकत्वावस्य कारणबहुत्वावस्य कार्यमिति मिदित्यर्थः । एकरूपस्य पुरुषस्य नानारूपकार्यभावोऽनुपपन्नमेति भावः ; कारणस्य कार्यसालक्षण्यावश्यंभावेहि चेतनस्य इदंशब्दवाच्यप्रति कारणगानुपपत्तिः । कारणावस्था कार्योपादानभूतद्रव्यन्तरनिष्ठेति कथं सालक्षण्या

श्रीभाष्यम्

कारणभूतद्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता । अतो यद्द्रव्यं यत्स्वभावं च कार्यावस्थं तत्स्वभावं तदेव द्रव्यं कारणावस्थम् । सत्त्वादिभ्यं च कार्यमिति गुणसाम्यावस्थ प्रधानमेव हि कारणम् । तदेवोपसंहृतसकलविशेषं सन्मात्रमिति 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा. ६.२.१) इत्यभिधीयते । तत एव च कार्यकारणयोरनन्यत्वम् । तथा सत्येयैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिष्ठापपत्तिः । अन्यथा 'यथासोम्यैकेन मृत्पिण्डेन' इत्यादिमृत्पिण्डतत्कार्यदृष्टान्तदर्शान्तिकयोर्वैरूप्यं चेति जगत्कारणवादिवाक्येन महर्षिणा कपि-

श्रुतप्रकाशिका

वक्ष्यमावदति शङ्काया कार्यकारणयोरेकद्रव्यत्वमाह—कारणभूतद्रव्यस्येति । ततः किमित्यपेक्षायां कार्यकारणसालक्षण्यमियं फलितमाह—अत इति । ततोऽपि किमित्याशङ्काया कार्यस्य प्रधानसालक्षण्यमाह—सत्त्वादिभ्यं चेति । प्रधानस्य कार्यसालक्ष्यमाह—गुणसाम्यावस्थमिति । कार्यं गुणवैषम्यदर्शनात् कारणमपि तथाविधं स्यादिति शङ्काऽपाकरणार्थं गुणसाम्यावस्थमित्युक्तम् न तु गुणमयमिति । विषमावस्थस्य सर्वस्य कार्यत्वदर्शनात्, कारणस्यापि तथात्वे कारणान्तरापेक्षयाऽनवस्थाप्रसङ्गाच्च प्रधानस्य गुणसाम्यावस्थत्वविशिष्टिरिति भावः अनेकगुणसाम्यावस्थस्य प्रधानस्य कारणत्वे एकत्वावधारणमनुपपन्नं एकस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वेतूपपन्नमित्यत्राह—तदेवोपसंहृतेति । एकमेवेति नामरूपविभागव्युदासः अद्वितीयमिति गुणवैषम्यव्युदास इत्यभिप्रायेण उपसंहृतसकलविशेषमित्युक्तम् । सन्मात्रमिति । सदेवेति कादाचित्कासत्त्वव्युदास इति भावः । सन्मात्रमिति त्रैतिशब्दोहेतौ ॥

प्रधानकारणत्वमेव श्रुतय-तरेणोपादिधितुमाह—तत एवेति । इदंशब्दवाच्यं प्रति कारणस्य त्रिगुणानुसङ्गस्य प्रधानस्य सच्छब्दवाच्यत्वादेव हि कार्यकारणयोरनन्यत्वविशिष्टिः । न हि विजातीययोरनन्यत्वमिति भावः । अनन्यत्व माभूदित्यत्राह—तथासतीति । अनन्यत्वेसीत हेतुविशानेन सर्वविज्ञानविशिष्टिः ताच्चिदचिद्विलक्षणकारणत्वपक्षे न संभवतीति भावः । एवं प्रतिशासिद्विरूपयुक्तिरुक्तः भवति, यदा • इदमग्रे सदिति सामानाधिकरण्यात् 'तद्वैक आहुः' इत्यस्य कार्यवादप्रतिषेधाच्चानन्यत्वविशिष्टिः पूर्वग्रन्थेऽभिप्रेता । हेत्वन्तरत्वाह—तथासतीति । तथासति प्रधानकारणत्वेसीत्याह, कार्यकारणयोरनन्यत्वे प्रतिशावाक्यतात्पर्यात्तत्रैकशब्दोऽपि गुणसमुदायैकमाश्रुत इति भावः ॥

श्रुत्यन्तरमाह—अन्यथेति । अचेतनमृत्पिण्डलोहमण्पादिदृष्टान्तश्रुतेन कारणस्य दार्शनिकत्वे ॥ सङ्कच्छत इत्यभिप्रायः, यदा सरूपमृत्पिण्डघटादिकार्यकारणदृष्टान्तो न विरूपकार्यकारणयोर्दार्शनिकत्वे घटत इति भावः । कपिलमूलैकार्यं

गूढार्थसंग्रहः

वैरूप्यं चेति । दृष्टान्ते स्वरूपपरिणामाभिधानेन दार्शनिके कारणे स्वरूपपरिणामाङ्गीकार एव श्रुतिषष्ठता भवति अन्तर्भावमित्त्वपरिणामाङ्गीकारस्तु श्रुतिविरुद्ध इति भावः ॥

परैः अशब्दमिति हेतुबोधकमेव पदम् । अशब्दत्वे ईक्षतेरिति हेतुः इत्युक्तम् । अत्र प्रधानम् इति पक्षवाचकपदवाधारः । पूर्वघटे 'तत्' इत्यस्य जन्मादास्य यत इति सूत्रोक्तजगत्कारणनिर्विशेषपरत्वेन जगत्कारणतापरत्वमपि वर्तत इति 'तत्' इत्यनेन जगत्कारणमित्यर्थो लभ्यत इति साम्यवाचकपदस्य नाप्यवाहार इति ब्रह्मविद्याऽऽभरणे उक्तम् । —जन्मादिषु निर्विशेषाविवक्षैव न घटत इति प्रागेव निरूपितम् । तत्र निर्विशेषपरत्वेन तच्छब्दस्यात्र जगत्कारणपरत्वमपि न

श्रीभाष्यम्

कुतः ? ईक्षतेः-सच्छब्दवाच्यसम्बन्धित्यापारविशेषाभिधायिन ईक्षतेर्धातोदश्रवणात् ।
'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' (छा.६.२.३) इति ईक्षणक्रियायोगश्चाचेतने प्रधाने न संभवति ।

श्रुतप्रकाशिका

पृथगुक्तवाच्य, वाचित्वप्रतिपन्नवाच्यसम्भवः । अन्यपरत्वत् पूर्वपक्षयुक्तिभिरेव निरस्तम् । अतो हेतुर्न समवतीत्यभिप्राये-
हेत्वाकाक्षा दर्शयति कुत इति । हेतोरसिद्धिमन्ययासिद्धिं च व्युदासितुं व्याचष्टे । सच्छब्दवाच्येति । सच्छब्दवाच्यत-
वन्धीति * व्यधिकरणासिद्धिव्युदासः । प्रकृत सदेवहि 'तदैक्षत' इति तच्छब्देन परामृश्यत इति भावः । व्यापारवि-
शेषशब्देनाभिधायिशब्देन चान्ययासिद्धिव्युदासः । नहि चेतनचेतनसाधारण कार्यो-मुख्यमात्रमीक्षतिषा षमिषेय अपि तु
चेतनरूपकर्त्रसाधारणो व्यापारविशेषः । नच मुख्ये संभवति उपचारे युक्त इति भावः * 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे-
वक्तव्यौ' इति प्रक्रियया ईक्षतिशब्देन चात्वादानं नाधोपादानं, * तथासतीक्षितेरिति हि वक्तव्य स्यात् । अनेन
* चशब्दस्य विवक्षितार्थे स्वारस्य सूचितमित्यभिप्रायेणाह—धातोरिति । अवणादित्यक्षणासिद्धिपरिहारः । भूयमाणादी-
क्षतेरिति * सूत्रविवक्षितम् ; तत्फलितम् यच्छा निष्कृष्य व्याख्यातम् । ईक्षतिशब्देनेक्षण लक्षितमिति वेदान्तदीपे व्या-
ख्यातमर्थस्वारस्याय । अत्र तु शब्दस्वारस्येन व्यख्यातम् ॥

ननु 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' इति वाक्यद्वयगतमीक्षणमचित्त्वचित्तया प्रतीयते । 'सेयं देव-
सैक्षत' इत्यत्रापीक्षणमचिद्वत्प्रवृत्तित्वात् 'हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवताः' इत्यासन्नवाक्यस्य देवताशब्दविरु-
पार्थक्यादयोगात् प्रथमेक्षण च सेयमिति सच्छब्दपरामृष्टसत्त्वचित्त्वचित्तमेवेत्याकाङ्क्षायामाह—तदैक्षतेति । चरमवाक्या
नुरोधेनोपक्रमस्वारस्यमङ्गो न युक्त इतीदं तावदीक्षण मुख्यमिति भावः । धात्वर्थानां क्रियावादेचेतनस्य च क्रियायोगस-
म्भवात्तावानुपपत्तिरित्यत्राह—ईक्षणक्रियेति । अयं क्रियाविशेषो न संभवतीत्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—अत इति । अतः

गूढार्थसंग्रहः

ईक्षतेरिति धातुनिर्देशे बीजं सूचयन्नर्थमाह—सच्छब्दवाच्येत्यादिना । 'तदैक्षत' इत्यादौ तच्छब्दस्य 'सदेव
इत्यत्रोक्तसच्छब्दार्थ एवार्थः । तत्रोक्तैकत्वप्रतिकोटिरूपत्वाद्दृढभवनस्य । 'वाच्ये'त्यनेन 'सदेवे'त्यत्र वाच्यार्थः यः सवि-
शेषपर्यार्थः स एव 'तदैक्षत' इत्यत्र तच्छब्दे विवक्षित इति बोधनाय । तेन निर्दिशेषस्य नात्र प्रतीतिसंभवः एक आद्विती-
यशब्दयोः यथा न निर्दिशेत्तात्पर्यग्राहकता तथा पूर्वमवोपपादितम् (६२०—६३७.५) ॥

'इतिकर्तव्यताविधेः यजतेःपूर्ववत्' (वे.सू.७.४.१) इत्यत्र यजतेरिति यागविवक्षावत् अत्रापीक्षितधात्वर्थो
विवक्षितः । 'रोगाख्याया ण्वुल्बहुलम्' (पा.सू.३.२.१०८) इति सूत्रे 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' इति वार्तिकस्यार्थविव-
क्षायामपि प्रवृत्तिः । धात्वर्थनिर्देशोऽप्येतो नाहुलकात् । अतएव ईक्षतेर्नाशब्दम् 'आहो प्रभृतादिभ्यः' 'गच्छतौ परदाता-
दिभ्यः' (पा.सू.७.३.७.सूत्रार्तिकम्) । इति प्रयोगास्सच्छब्दे' इत्यत्र उच्यते नागेशेनाभिहिता । अतः माध्यदीपयोः ईक्ष-
तिधातुतदर्थयोरत्राविवक्षितत्वप्रतिपादनं नानुपपन्नम् । 'तदैक्षत बहुस्याम्' 'सेयं देवतैषत' इत्यादौ 'ऐक्षत' इति तिङन्त-
धातुः प्रयुक्तः तिङन्तधातुतात्पर्येणैव ईक्षणादित्यनभिधाय ईक्षतेरित्युक्तम् । ईक्षणादित्युक्तौ कृदन्तस्थले सिद्धावस्थापन्नधा-
त्वर्थस्यैव प्रतीतिरस्यात् ननु साध्यावस्थापनस्य । ज्ञानादिशब्दवत् नात्र सिद्धधर्मिबोधकता अपि तु साध्यावस्थापन्नबोधक-
त्वमेव विनाशितम् । साध्यात्व च मङ्गुलोक्तदिशा निष्पाद्यत्वमेवेत्यभिप्रेत्य व्यापारविशेषेत्युक्तम् । सच्छब्दवाच्यकर्तृः

श्रीभाष्यम्

अत ईक्षदोक्षणक्षमश्चेतनविशेषस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिः पुरुषोत्तमस्सच्छन्दाभिधेयः । तथा च सर्वेष्वेव सृष्टिप्रकरणेष्वपीक्षापूर्विकेव सृष्टिः प्रतीयते । 'स ईक्षत लोकाधु सृजा इति' (पे.१.१२) 'सहमानलोकानसृजत' 'स ईक्षाञ्चक्रे सप्राणमसृजत' (प्र.६.३.४) इत्यादिषु । ननु च

श्रुतप्रकाशिका

अचेतनस्याश्रमावितत्वेनेक्षणस्य त्वत्पक्षविरुद्धत्वादित्यर्थः । ईक्षदोक्षणक्षम इति । अनेनाविद्यावृत्तिरुक्ता ईक्षदशब्देन चेतनविशेषशब्देन चेतनस्वभावफलितः । अचेतनमात्रादपि व्यावृत्तिरुक्ता यच्चेतनमात्रेऽपि न समभवति तत्कथमचेतने संभवतीति भावः । 'तदैक्षत' इति सिद्धं गुणमाह—सर्वज्ञ इति । 'बहुस्याम्' इति फलितमर्थमाह—सर्वशक्तिरिति । चिदविद्यावर्तकलिङ्गनलसिद्धं सति च सामान्यश्रुतेः पर्यवसानस्यल दृश्यते । पुरुषोत्तम इति । 'सेयं देवता' इति देवताशब्दोऽपीक्षणविशेषसामर्थ्याच्छागपश्रुत्यायेन चानुगृहीतः प्रकरणान्तरोक्षदेवताविशेषविषय इति भावः । सद्ब्रह्मावाक्यस्योक्तार्थपरत्वमनेकश्रुत्यन्तरस्वारस्येनोपपादयति । तथा चेति । नात्र विषयवाक्यतया श्रुत्यन्तरोपादानम् । सर्वेष्वेव सर्वेष्वपि अनेन प्राचुर्यमभिप्रेतम् । ईक्षणस्य गौणताश्रयणे अनेकश्रुतिस्वारस्यमङ्गप्रसङ्ग इति भावः । प्रतीयत इति । प्रतीतिस्वावद्विगीतेति भावः ॥

स्वरसञ्चापकमुत्तया पूर्वपक्षश्रुतिं परिहर्तुं चोद्यमुपक्षिपति । ननु चेति । कार्यकारणयोस्सालक्ष्यं तावदङ्गीकार्यं मूत्तकार्यादियु दर्शनात् । तच्च सालक्ष्यं ब्रह्मणस्त्रिगुणात्मकत्वादियोगेन वा जगतस्तद्विद्युत्स्वेन वा निर्वाहम् । आद्ये शब्दान्तरेण

गूढार्थसंग्रहः

व्यापारः शान्तद्विषेपवाचिपदसमभिव्याहारे वैयाकरणमतवत् नैयायिकमतेऽपि कर्तृत्वमाभ्यन्तरूपमेव । अभिधायिन इत्यनेन ईक्षतिधातुवाच्यार्थभ्रमत्वं प्रधानस्य न समवतीति सूचितम् ॥

अत्र ईक्षतेरिति सामान्यनिर्देशेन 'सेयदेवैतद्यत' इत्यादि ईक्षणसामान्यस्यापि सङ्ग्रहः । 'नामरूपे व्याकरवाणि इत्यत्र 'विकारो नाधेयम्' इति पूर्वप्रयुक्तविकारशब्दस्यानेन रूपशब्दः प्रयुक्तः । विकारः स्वरूपसङ्कोचविकासामकः परिणामः । रूपशब्दस्य तदतिरिक्तपारिणामस्यापि सग्राहकः । तेन दाशोक्तिके अन्तर्यामिचपरिणामेन ब्रह्मणः उपादानत्वसंभवत्सूचितः अयमर्थः प्रागेव निरूपितः । ईक्षदोक्षणक्षमः चेतनविशेषस्सर्वज्ञ इत्यादि । सर्वज्ञत्वं सिद्धान्तएव सङ्गच्छते ननु परमत इति पूर्वमेवोपपादितम् । एव श्रुत्यन्तसारामृतेऽपि । एवमीक्षणकर्तृत्वमपि निर्विशेषे न घटते । यद्यपि 'तदैक्षत' इत्येवमपि ब्रह्मण्युपपद्यते । सृष्टिव्यालेचनरूपतया वृत्तिप्रतिबिम्बितचित्पकाशरूपेक्षणे ब्रह्मणः तदवच्छेदकमावावृत्तिकर्तृत्वस्योपचारसंभवाच्च । यद्यप्येव धात्वर्थार्थवत् तत्कर्तृत्वचेत्युभयमप्यौपचारिकमेव । तथाऽपि प्रधानपक्षे निरपेक्षप्रकृत्यस्यामुख्यत्वं स्यात् । ततोर्वर सापेक्षप्रत्ययार्थस्य असुख्यत्वप्रकल्पनमिति । इति न्यायपरक्षामाजुक्तम् । तथाऽपि कामादीनामन्तःकरणधर्मस्य साध्यानां परेश च समम् । प्रमातृत्वं च चितः वृत्तिप्रतिबिम्बदशायामौपचारिकमित्यपि । एवंस्थिते मायावृत्तिप्रतिबिम्बितत्वेन चिनि औपचारिकः प्रयोगस्साङ्गधर्मते परमतेऽपौपचारिकः मायावृत्त्याश्रयत्वेन ईक्षितृत्वं साङ्गधर्मते संभवत्येव । अन्यत्र वृत्तिप्रतिबिम्बितत्वेनौपचारिकत्वेऽपि अत्र इत्यमुपपत्तिरसम्भवत्येवेति निरपेक्षप्रकृत्यर्थस्य मायावृत्तिरूपसौपचारिकत्व कथम् ? सर्वेषु सृष्टिप्रकरणेषु निर्विशेषाविवक्षावाचकस्य ईक्षितृवादेस्सत्त्वे निर्विशेषमत्र विवक्षितमियुचिरपि न घटते । एतच्चात्यर्थेनैव ईक्षतिधातुपठितानेकश्रुत्युपादानं भाष्ये । ननु चेति । स्वरूपपरिणामाभिप्रायेण

श्रीभाष्यम्

लेनोक्तं प्रधानमेव प्रतिपाद्यते । प्रतिज्ञादष्टान्तरूपेणानुमानवेपमेवचेदं वाच्यमिति सच्छब्दवाच्यमानुमानिकमेव—इत्येवंप्राप्तेऽभिधीयते ‘ईक्षतेनाशब्दम्’ इति । यस्मिंश्च एव प्रमाणं न भवति, तदशब्दम् आनुमानिकं प्रधानमित्यर्थः ।

श्रुतप्रकाशिका

हेतुवैनामिप्रवन्नाह—जगत्कारणेति । उक्त्यापेन श्रुत्यविरोधात् स्मृतिनिगद्यो न युक्त इति भावः, महर्षिर्गोतिपदेन ‘श्रुतिं प्रसूतं कपिलं महान्तम्’ इति श्रुतिस्मारिता । हेत्वन्तरमाह—प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञादष्टान्तयोर्हेत्वाक्षेपकवाभिप्रायेणोक्तमनुमानवेपमेवेति ॥

ननु नकारणविषया प्रतिज्ञा अपि विवक्षितशानेन सर्वविज्ञानविषया अतोऽनुमानवेपमेवेऽपि न प्रधानकारणत्वविद्विरिति न वाच्यम् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायास्त्वर्थैकस्य चानन्यत्वेन निर्वाह्यत्वादनन्यत्वस्य कार्यकारणभावनिबन्धनत्वाच्च । प्रधानकारणत्वप्रतिज्ञान फलितत्वात् अत्राय प्रयोगोऽभिमतो वेदितव्यः जगत् स्वानन्योपादानकं कार्यत्वादुपपद्यते । यदा इदजगत् स्वकारणैकशानेन ज्ञातं भविष्यमर्हति कार्यत्वात् एकस्मिन्पादार्थधरादिवदिति पूर्वपक्ष निगमयति इतीति । इतिहेतोः सुतदुत्तमोहोन्नेयसम्पन्नजन्मोन्नेयस्येदशब्दवाच्यस्य कारणत्वमेकः पूर्वपक्षहेतुः । कार्यकारणानन्यत्वकलभूतमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं तदुत्तमभक्तम् । अनुमानाकारप्रतीतिश्चान्यो हेतुः ॥

अस्मिन्पूर्वपक्षे सिद्धान्तस्थापनाय सूत्रस्यावतीर्णत्व दर्शयति । इत्येवंप्राप्त इति । उच्यमानाः विषयसंशयपूर्वपक्षा अथाधिकरणत्वेति स्थापनाय पूर्वं सूत्रोपादानम् । अस्य शास्त्रान्तसूत्रत्वस्थापनार्थमथर्वस्यास्थापनार्थं चेदानीं तदुपादानमिति वैपश्यम् । शब्दवेद्यतयाऽभिमतस्य कथमशब्दत्वमिति शङ्कायामाह—यस्मिन्निति । अन्वक्ष्यो वायुभक्ष इति वदवधारण गमितमिति भावः । शब्दैकप्रमाणकत्वं न चेत्तत्र किमन्यत् प्रमाणमित्याह—आनुमानिकमिति । तर्हि प्रमाणान्तरप्राप्तं शास्त्रं न प्रतिपादयतीति चेन्न । सामान्यतो दृष्टानुमानेन कारणमात्रे प्रतिपक्षेऽपि तद्विशेषाणामप्रतिपक्षतया तद्विशिष्टेन रूपेण शास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् । अप्राप्तेहि शास्त्रमर्थवत् इति मीमांसकानां मतं ननु शास्त्रस्यानामिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । तस्यानुपपन्नता च शपविशुभमशब्दशब्दप्रयोगः आनुमानिकत्वमिन्द्रियाणां परमाणुनामप्यधिपक्षमिति तदुत्पुष्टासार्थं सौत्रमेकवचनमित्याभिप्रायेणाह—प्रधानमिति । प्रधानं हेतुसद्वेकैवा कारण परमाणवस्त्वेनेकं सन्तर्कैकस्य कार्यस्य कारण इन्द्रियमिदं बहूनि ज्ञानकारणानि नन्वर्थकारणानीति तद्व्यवच्छेदविद्विः ॥

गूढार्थसमग्रः

स्वरसम् । एतत्तात्पर्येणैव व्याख्यानमगौ, वेदान्तसूत्रमुक्तत्वात्वा च पक्षसाध्यवाचकयोः भयोरप्यध्याहार उक्तः । अध्याहारमावेऽनुपपत्तिरसम्भवे अध्याहारकल्पनमनुचितम् । ‘अशब्द’ शब्देन पूर्वपक्षस्वत्वेन तस्य पक्षसमर्पकत्वमेवोचितम् । यतः जगज्जन्मादि तत् इत्यस्यानुवृत्तेः उत्तरत्राशङ्गीकारेण जगत्कारणमित्यर्थो लभ्यते इत्यभिप्रेत्य ‘अशब्द’शब्दं विवृणोति यस्मिंश्च पक्षेवेति । अत्र एककारः अशब्दार्थस्मृतीकरणाय प्रयुक्तः । ननु तदर्थस्याप्यत्र घटकत्वेन, अतएव वेदान्तदिपि शब्दः प्रमाणं यस्य न भवति तदशब्दमित्येव विवृणुतम् । प्रमाणमित्यापि यच्चन्दोत्तरविभक्त्यर्थप्रकटीकरणार्थम् । ‘अर्थेऽनुपपत्त्ये तत्प्रमाणं बादरायणस्थानपेक्षत्वात्’ इत्युक्तदिशा ‘अतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात्’ इति शास्त्रसम्मतप्रधानपरत्वमशब्दशब्दस्य । शास्त्रयोनित्वात् इति च शास्त्रशब्दः अर्थविशेषबोधनायेति प्रागुक्तम् । अत्र च शब्दशब्दएवा

श्रीभाष्यम्

न तज्जगत्कारणयादिवाक्यप्रतिपाद्यं ;

सुतप्रकाशिका

नेति पदस्य प्रधानस्वरूपप्रतिषेधार्थत्वशङ्का व्युत्पद्यते वाक्यार्थं योजयति । नतदिति । धर्मिनिषेधपरत्वेऽपि—
शास्त्रस्य वाक्यनिरूपणपरत्वादेतुपदेन धातुस्वरूपोपादानाच्च, प्रतिपाद्यताविषये निषेधस्य विवक्षितमिति भावः । वाक्यप्र-
तिपाद्यत्वाभावः प्रमाणान्तरप्रतिपन्नत्ववाचितत्वाभ्यां वाक्यस्यान्यपरत्वाद्वा स्यात् योग्यानुपलम्भाद्यभावाद्वाप्रतिपन्नाकारवैशि-

गूढार्थसङ्ग्रहः

रामित्यशब्दशब्दमिति पक्षमिदं द्योतयति । तत्र नैयायिकेन ब्रह्मणः अङ्गीकारेण वेदपौरुषयत्वानुमानमेव ब्रह्मणो जगत्कारणत्वा-
नुमानमपि भवतीति 'जन्मादिसूत्रस्य अनुमानसिद्धजगत्कारणानुपादेन ब्रह्मत्वविधायकत्वेन ब्रह्मलक्षणपरस्य 'यतो वा'
इत्यादिवाक्यार्थस्य प्रतिपादकत्वशङ्कानिरसनार्थजगत्कारणस्य औपनिषदपुरुषरूपतासमर्थनं 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यत्र । तेन
कारणवाक्यानां प्राधान्यं न परसम्मतमहावाक्यानाम् इत्यर्थो बोधितो भवति । अत्र नैयायिकविषयाया असम्भवः उपादानो-
पादेयभावस्य तन्मतेऽनङ्गीकारात् । जगत्कारणस्य शास्त्रयोनित्वसिद्धान्तान्तरं नैयायिकमतशङ्काया एवावस्थाभावात् । ईश्व-
रितरेति हेतुना तन्मतनिरसनालभाच्च । साख्येः (भा.प्र.१.सप्त.१००—१०१.२) जगत्कारणस्यानुमानिकत्व तत्त्वसृष्टि-
क्रमोदारागमार्थत्वं वेदापौरुषयत्वं च अभ्युपगम्यते । 'सदेव' इत्यादौ अनुवादतोऽऽदिबोधकपदभावेन प्राधान्यात् अस्य
स्वरूपपारिणाभ्युपादानभूतप्रधानकारणपरत्वे 'यतो वा' इत्यादेरपि तत्परतया अचिद्विलक्षणब्रह्मणि कारणत्वस्यासम्भवेन
समन्वयेन न सम्भवतीति शङ्कानिरासकत्वेन 'ईश्वतेर्नाशब्दम्' इति शास्त्रोपक्रमे विचारो युक्तः । पादार्थभेदेनान्ययोगव्यव-
च्छेदपादे प्रधानकारणताभ्युपगमेनात्र तन्निरसनासम्भन इति शङ्काया (च) नावसरः ॥

यद्यपि 'नाशब्दम्' इति सम्भिव्याहारेण अशब्दशब्दार्थस्य नञर्थेऽन्वयः प्रतीयते । तत् जगत्कारणमशब्दमि-
दम् इति तदर्थोऽपि । तथाऽप्येवमङ्गीकारे नञः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकतया विशेषधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगिताक्योपस्य विवक्षितस्यासम्भवेन अशब्दशब्दार्थस्यैव पक्षव्यव प्रतीयते । एवमिति ईश्वतेरित्यस्य वैयधिकरण्यस्यात्
अतः वाक्यपक्षकानुमानमेनात्र विवक्षितमिति भाष्ये 'इदानीं जगत्कारणवादिवाक्यानामानुमानिकप्रधानप्रतिपादनानर्हतोच्यते'
इत्युपक्रमे 'अन सृष्टिवाक्यानि न प्रधानप्रतिपादनयोग्यानीत्युच्यते' इत्युपसहारे च एतत् सूत्रे उक्तम् । 'ईश्वतेर्चातोऽश्व-
वगात्' इति वाक्येन ईश्वतेरिति शब्देन सूत्रकृतः इत्यभाष्यस्य सूचितः । दीपे तु 'ईश्वतेरिति शङ्कायात्वं, ईश्वणम् । 'सदेव
सोभेदम्' इति जगत्कारणतया प्रतिपादितान्वयिनः ईश्वणव्यापाराच्चाचेतनमशब्दं तत् अपि तु सर्वत्र सत्यसङ्कल्प ब्रह्मैव
जगत्कारणमिति निश्चीयते' इत्युक्त्या तत् जगत्कारणं अशब्दमिदमीश्वणवत्त्वादित्यनुमान सूत्रकाराभिमतमिति बोधितम् ।
पक्षेचान अशब्दशब्दे शब्दशून्य शब्दावाच्य शब्दतात्पर्यविषय इति बह्वर्थप्रतीतावपि 'शास्त्रयोनित्वात्' 'तत्तुसम-
न्वयात्' इति सूत्रद्वये तात्पर्यविषयार्थप्रतीत्या अशब्दशब्देऽपि शब्दतात्पर्यविषयरूपार्थ एव ब्रह्म इति निर्णयेन ।
सद्विद्यावाक्यस्य प्राधान्येऽपि 'नाशब्दम्' इत्यत्र नञः विशेषधर्मावच्छिन्नाभावबोधपरत्वमादरणीयम् । 'सदीक्षतेः'
इत्यनुपौ मूलतः श.भाष्ये श्रीभाष्येच सद्विद्यावाक्यव्यतिरिक्तेऽस्तिधातुघटितवाक्यानामुपादानेन सर्वत्र सच्छब्दाभाव प्रधान
व्यावृत्तिबोधकशब्दशब्दस्य 'उन तमादेशमप्राप्त्यः येनाश्रुतं श्रुतम्' इत्यादिपूर्ववाक्य एव दृष्टान्तानुसारेण साङ्ख्य
सम्मतपारिणाभ्युपादानपूर्वपक्षमुक्तिस्तत्वेन तत्सूचनाभावश्चेत्यादिकं बोध्यम् ॥

श्रीभाष्यम्

कुतः ? ईक्षतेः-सच्छब्दवाच्यसम्यग्निधव्यापारविशेषामिधायिन ईक्षतेर्धातोदश्रवणात् ।
'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' (छा.६.२.३) इति ईक्षणक्रियायोगश्चाचेतने प्रधाने न संभवति ।

श्रुतप्रकाशिका

प्लवङ्गावाच, बाधितत्वप्रतिपक्षवासम्भवः । अन्यपरत्वं तु पूर्वपक्षयुक्तिभिरेव निरस्तम् । अतो हेतुर्न संभवतीत्यभिप्रायेण हेत्वाकाक्षा दर्शयति कुतइति । हेतोरपि सिद्धिमन्यथासिद्धिं च व्युदसितुं व्याचष्टे । सच्छब्दवाच्येति । सच्छब्दवाच्यस्य मन्वीति * व्यधिकरणासिद्धिव्युदासः । प्रकृतं सदेवहि 'तदैक्षत' इति तच्छब्देन परामुद्रयत इति भावः । व्यापारविशेषशब्देनाभिधायिशब्देन सामान्यथासिद्धिव्युदासः । नहि चेतनाचेतनसाधारणं कार्योन्मुख्यमात्रमीक्षतिषा वभिधेयं अपि तु चेतनरूपकर्तृसाधारणो व्यापारविशेषः । नच मुख्ये संभवति उपचाये युक्तइति भावः * 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे-वक्तव्यौ' इति प्रक्रियया ईक्षतिशब्देन धातुपादानं नाथोपादानं, * तथासतीक्षितेरिति वक्तव्यं स्यात् । अनेन * चशब्दस्य विवक्षितार्थे स्वारस्यं सूचितमित्यभिप्रायेणाह—धातोरिति । श्रवणादित्यशानासिद्धिपरिहारः । श्रवणादीक्षतेरिति * सूत्रविवक्षितम् ; तत्कालित्तु पठ्या निष्कृष्य व्याख्यातम् । ईक्षतिशब्देनेक्षणं लक्षितमिति वेदान्तदीपे व्याख्यातमर्थस्वारस्याय । अत्र तु शब्दस्वारस्येन व्यख्यातम् ॥

ननु 'तच्चेज ऐक्षत्' 'ता आप ऐक्षन्त' इति वाक्यद्वयगतमीक्षणमचित्संविद्यतया प्रतीयते । 'सेयं देव-तैक्षत्' इत्यत्रापीक्षणमचिद्वतमुचितं देवताशब्दस्य 'हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवताः' इत्यासन्नयान्वयस्य देवताशब्दविरु-पार्थक्यायोगात् प्रथमेक्षणं च सेयमिति सच्छब्दपरामुद्रयस्य चिद्वतमेवेत्याकाङ्क्षायामाह—तदैक्षतेति । चरमवाक्य-नुरोधेनोपक्रमस्वारस्यभङ्गो न युक्त इतीदं तावदीक्षणं मुख्यमिति भावः । धात्वर्थानां क्रियात्वादचेतनस्य च त्रिव्ययोगस-म्भवाज्ज्ञानानुपपत्तिरित्यत्राह—ईक्षणक्रियेति । अयं क्रियाविशेषो न संभवतीत्यर्थः । ततः क्रिमित्यत्राह—अतइति । अतः

गूढार्थसंग्रहः

ईक्षतेरिति धातुनिर्देशे बीजं सूचयन्नर्थमाह—सच्छब्दवाच्येत्यादिना । 'तदैक्षत' इत्यादौ तच्छब्दस्य 'सदेव-इत्यत्रोक्तसच्छब्दार्थ एवार्थः । तत्रोक्तैकत्वप्रतिकोटिरूपत्वाद्बहुमवनस्य । 'वाच्ये'त्यनेन 'सदेवे'त्यत्र वाच्यार्थः यः सर्व-विशेषवर्धार्थः स एव 'तदैक्षत' इत्यत्र तच्छब्दे विवक्षितइति बोधनाय । तेन निर्विशेषस्य नाम प्रतीतिः संभवः एक अद्विती-यशब्दयोः यथा न निर्विशेषतात्पर्यग्राहकता तथा पूर्वमेवोपपादितम् (६२०-६३७.पु) ॥

'इतिकर्तव्यताविधेः यजतेःपूर्वत्वम्' (जै.पू.७.४.१) इत्यत्र यजतेरिति यागविवक्षायात् अत्रापीक्षितधात्वर्थो विवक्षितः । 'रोगाख्याया ण्वल्यहुल्म्' (पा.सू.३.३.१०८) इति सूत्रे 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' इति वार्तिकस्यार्थविव-क्षायामपि प्रवृत्तिः । धात्वर्थनिर्देशोऽप्येतौ बाहुलकात् । अतएव ईक्षतेर्नाशब्दम् 'आहो प्रभूतादिभ्यः' 'गच्छतीपरदादा-दिभ्यः' (पा.सू.७.३.७.सूत्रार्थात्कम्) । इति प्रयोगास्सङ्गच्छन्ते' इत्यत्र उच्यते नामेतेनाभिहितम् । अतः साध्यदीपयोः ईक्ष-तिधातुतदर्थयोस्त्रिविवक्षितत्वप्रतिपादनं नानुपपन्नम् । 'तदैक्षत बहुस्याम्' 'सेयं देवतैक्षत्' इत्यादौ 'तैक्षत' इति तिङन्त-धातुः प्रयुक्तः तिङन्तधातुतात्पर्येणैव ईक्षणादित्यनभिधाय ईक्षतेरित्युक्तम् । ईक्षणादित्युक्तौ कृदन्तस्थले सिद्धावस्थापनधा-त्वर्थस्यैव प्रतीतिस्मात् न तु साध्यावस्थापनस्य । शानादिशब्दवत् नान् सिद्धचर्माभिधोक्तता अपितु साध्यावस्थापनधोष-त्वमेव विवक्षितम् । साध्यत्वं च मञ्जुषोक्तदिशा निष्पाद्यत्वमेवेत्यभिप्रेत्य व्यापारविशेषेत्युक्तम् । सच्छब्दवाच्यकर्तृः

श्रीमाध्यम

अत ईक्षदोक्षणक्षमश्चेतनविशेषस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिः पुरुषोत्तमस्सच्छन्दाभिधेयः । तथा च सर्वेष्वेव सृष्टिप्रकरणेष्वीक्षापूर्विकैव सृष्टि-प्रतीयते । 'स ईक्षत लोकान् सृजा इति' (ये.१.१२) 'स ईक्षान् लोकान् सृजत' 'स ईक्षाञ्जने सप्राणमसृजत' (प्र.१.३.४) इत्यादिषु । ननु च

श्रुतप्रकाशिका

अचेतनस्याश्रमावितत्येनेक्षणस्य त्वत्पक्षविरुद्धत्वादित्यर्थः । ईक्षदोक्षणक्षम इति । अनेनाचिद्व्यावृत्तिरुक्ता ईक्षदशब्देन चेतनविशेषशब्देन चेक्षणस्वभावफलितः । अचेतनमात्रादापि व्यावृत्तिरुक्ता यश्चेतनमात्रेऽपि न संभवति तत्कथमचेतने संभवतीति भावः । 'तदैक्षत' इति सिद्धं गुणमाह-सर्वज्ञ इति । 'बहुस्याम्' इति फलितमर्थमाह-सर्वशक्तिरिति । चिद-चिद्व्यावर्तकलिङ्गबलसिद्धं सति सामान्यश्रुतेः पर्यवसानस्य दर्शयति । पुरुषोत्तम इति । 'सेयं देवता' इति देव-ताशब्दोऽपीक्षणविशेषपदसामर्थ्याच्छागपश्रुत्यायेन चानुगृहीतः प्रकरणान्तरोक्तदेवताविशेषविषय इति भावः । सद्दिद्यावाक्य-स्योक्तार्थपरत्वमनेकश्रुत्यन्तरस्त्वारत्येनोपपादयति । तथा चेति । नात्र विषयवाक्यतया श्रुत्यन्तरोपादानम् । सर्वेष्वेव सर्वेष्वपि अनेन प्राप्तर्यमभिप्रेतम् । ईक्षणस्य गौणत्वाश्रयणे अनेकश्रुतिस्त्वारस्य भङ्गप्रसङ्ग इति भावः । प्रतीयत इति । प्रतीति-स्त्वावद्विगीतेति मानः ॥

स्वपक्षसाधकमुक्तया पूर्वपक्षश्रुतिं परिहर्तुं चोद्यमुपक्षिपति । ननु चेति । कार्यकारणयोस्साल्लक्षणं तावदङ्गीकार्यं मृत्तकार्यादिषु दर्शनात् । तच्च सल्लक्षणं ब्रह्मणस्त्रिगुणात्मकत्वादियोगेन वा जगत्सद्दिधुरत्वेन वा निर्बाहम् । आद्ये शब्दान्तरेण

गूढार्थसंग्रहः

व्यापारः ज्ञानतद्विशेषवाचिपदसमभिध्याहारे वैयाकरणमतवत् नैयायिकमतेऽपि कर्तृत्वमाश्रयत्वरूपमेव । अभिधायेन इत्यनेन ईक्षतिशब्दवाच्यार्थभेदत्व प्रचानस्य न संभवतीति सूचितम् ॥

अत्र ईक्षतेरिति सामान्यनिर्देशेन 'सेयं देवता' इत्यादि ईक्षणसामान्यस्यापि सङ्ग्रहः । 'नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यत्र 'निकारो नाधेयम्' इति पूर्वप्रमुक्तविकारशब्दस्याने रूपशब्दः प्रयुक्तः । विकारः स्वरूपसङ्कोचविकारात्मकः परिणामः । रूपशब्दस्तु तदतिरिक्तपरिणामस्यापि संग्राहकः । तेन दार्ष्टान्तिके अन्तर्यामिन्त्वपरिणामेन ब्रह्मणः उपादानत्व-संभवत्वसूचितः अपमर्धः प्रागेव निरूपितः । ईक्षदोक्षणक्षमः चेतनविशेषस्सर्वज्ञ इत्यादि । सर्वज्ञत्व सिद्धान्त एव सङ्ग-रुजते ननु परमत इति पूर्वमेवोपपादितम् । एवं त्रय्यन्तसारामृतेऽपि । एवमीक्षणकर्तृत्वमपि निर्विशेषे न घटते । यथापि 'तदैक्षत' इत्येतदपि ब्रह्मण्युपपद्यते । स्रष्टव्याल्लेचनरूपतया वृत्तिप्रतिबिम्बितचित्प्रकाशरूपेक्षणे ब्रह्मणः तदव-च्छेदकमायावृ-त्तिर्कर्तृत्वस्योपचारसंभवाच्च । यद्यप्येवं धात्वर्थभावत्वं तत्कर्तृत्वचेत्युभयमप्यौपचारिकमेव । तथाऽपि प्रचानपक्षे निरपेक्ष प्रवृत्त्यस्यामुक्त्यायं स्यात् । ततोवरं सापेक्षप्रत्ययार्थस्य अमुख्यत्वप्रकल्पनमिति ' इति न्यायश्रवणमाजुक्तम् । तथाऽपि कामादीनामन्तःकरणधर्मत्व सप्रत्ययानां परेषां च समम् । प्रमातृत्व च चितः वृत्तिप्रतिबिम्बितदशायामौपचारिकमित्यापि । एवंस्थिते मायावृत्तिप्रतिबिम्बितत्वेन चिन्नि औपचारिकः प्रयोगस्साङ्गधर्मते परमतेऽप्यौपचारिकः मायावृत्त्याश्रयत्वेन ईक्षितृत्वं साङ्गधर्मते संभवत्येव । अन्यत्र वृत्तिप्रतिबिम्बितत्वेनौपचारिकत्वेऽपि अत्र इत्यमुपपत्तिरसंभवत्येवेति निरपेक्षप्रवृत्त्यर्थस्य मायावृत्तिरूपस्यौपचारिकत्व कथम् ? सर्वेषु सृष्टिप्रकरणेषु निर्विशेषाधिकारवाचकस्य ईक्षितृत्वादसत्त्वे निर्विशेषमत्र विव-क्षितमिच्छुक्तिरपि न घटते । एतच्चात्ययैर्गैव ईक्षतिशब्दवाच्यत्वात्तानेकश्रुत्युपादानं भाष्ये । ननु चेति । स्वरूपपरिणामाभिप्रायेण

श्रीभाष्यम्

कार्यानुगुणेनैव कारणेन भवितव्यम् । सत्यम् ; सर्वकार्यानुगुण एव सर्वज्ञस्सर्वशक्तिस्स-
त्यसङ्कल्पः पुरुषोत्तमस्सुदमचिदचिद्वस्तुशरीरकः । यथाऽऽह—‘ परास्य शक्तिर्विविधैव
ध्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया च ’ (श्वे.६.८) ‘ यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप. ’
(मु.१.१.९) ‘ यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्य मृत्युदशरीरम् एष सर्वभूतान्त-
रात्मा ’ (सु.७.ख.च.१) इति । तदेतत् ‘ न विलक्षणत्वात् ’ (शारी.२.अ.१.पा.४.सु) इत्यादिषु
प्रतिपादयिष्यते । अत्र सृष्टिवाक्यानि न प्रधानप्रतिपादनयोग्यानीत्युच्यते । वस्तुविरो-

श्रुतप्रकाशिका

प्रधानाङ्गीकारः, द्वितीये सुखदुःखमोहान्ध्याद्युपलम्भारोच इति भावः । परिहरति सत्यमिति । अर्थाङ्गीकारे सत्यशब्द-
कार्यानुगुण्यमङ्गीकृतम् ननु प्रधानत्वमिति । सर्वेति । प्रधानस्यैव हि सर्वकार्यानुगुणत्व कार्यानुप्रविष्टचिदपेक्षया तस्य
कारणत्वौपयिकाकारविरहादिति भावः ॥ कार्यानुगुणनिमित्तोपादानभावासिद्धयर्थं सर्वज्ञसर्वशक्तिपदद्वयम् । तदुभयपलित
माह—सत्यसङ्कल्पइति । सर्वशक्तित्वासङ्कोचाग्रतस्तस्य सङ्कल्पप्रतिबन्धसम्भावनेति भावः । विकारादीनां सद्धारकत्वमिति
द्वयर्थं सूक्ष्मेत्यादिपदम् उक्ताकारविरहे कारणत्वायोगात् । तद्वत्त्वे श्रुतिवाक्यानि दर्शयति पराऽस्येति । चिदचित्तोद्देशा-
रथ कथम् । शरीरत्वे च तद्वत्तः कर्मवश्यत्वादिदोषस्यादित्यत्राह—तदेतदिति ॥

‘ न विलक्षणत्वात् ’ इत्यादिसूत्रैरेषा सूत्राणां पौनरुक्त्यमावृज्याह—अत्र सृष्टीति । वस्तुविरोधः अर्थसाम-
र्थ्यविरोधः । अत्र वाक्यतर्कैणार्थनिष्कर्षः तत्रत्वाभिमानिकव्याप्त्या भावनिवन्धनबाह्यतर्कविमर्शतान्निरासमुत्तेनार्थनिष्कर्षइति
प्रिदित्यर्थः, एष सत्त्वादिगुणमयस्येदशब्दवाच्यस्य कारणत्व तदुक्तसम्भवेकविशानेन सर्वविशानप्रतिज्ञानच परिहृतं भवति

गूढार्थसमग्र

शङ्का—सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकइति । सूक्ष्मेति कारणत्वस्याऽभिप्रायकम् । यादृशावस्थायां साख्यैः प्रधान कारणमि-
त्युच्यते तदा प्रधानान्तर्पामित्वात्वा ब्रह्मणि वर्तते । यस्यामवस्थायां महदादेः कार्यत्व नदा तदवस्थाऽन्तर्पामित्व ब्रह्मणि ।
एवं जीवस्य ज्ञानविकासोऽवस्थायां कार्यत्वे सङ्कुचितज्ञानावस्थजीवान्तर्पामिणः ब्रह्मणः विकसितज्ञानजीवान्तर्पामित्वेन
परिणामेनोपादानत्वमिति सर्वकार्यानुगुण्य ब्रह्मणि सम्भवत्येव । ‘ सम्मूलास्तोऽप्येमास्सर्वाः प्रजाः ’ ‘ देतदाऽप्यमिदं सर्वम् ’
इत्यत्र जीवस्यापि विप्रकाशाः स्फुटतया ‘ सदेव शोभ्येदमग्र आसीत् ’ ‘ तदेकं बहुस्याम् ’ इत्यत्रापि जीवविषया निश्ची-
यते । एव च प्रधानस्य जीवकार्यानुगुण्य न कथञ्चिदप्युल्लेखितुं शक्यमिति भावः ॥

नवीनास्तु ‘ तत् ब्रह्म अशब्दं न शब्दावाच्यं न ईक्षतेः ‘ परात्परं पुरिश्चयं पुरुषमीक्षते ’ इत्यादिश्रुतिप्रतिपादेषण
कर्मत्वात् इति सूत्रार्थः ‘ यतो वाचो निर्वर्तन्त ’ इत्यादिश्रुतिभिः परब्रह्म ज्ञानाव्यमिति निर्विशेषवादिमतनिरासोऽत्राभि-
प्रेतः इति वदन्ति ॥

अत्र ‘ सकलजगज्जन्मादिकारणत्वेन ब्रह्मैव शास्त्रस्य मुख्याय ’ इत्यभिहितम् । उपक्रमादिमिर्निर्णयस्य मुख्यार्थत्वात्
तच्च वाच्यत्वं एव सम्भवतीति । तन्मुख्यतश्चास्त्रयोनित्वं विषयः । ब्रह्मणो युक्तमयुक्तवेति सन्देहः, वादिप्रतिपत्तिस्सन्दे-
हधीजम् ’ इति तत्त्वप्रकाशिकायामुक्तम् । जन्माद्यस्य यतः इति स्वोक्तजगत्कारण एव ‘ तदि’त्यनेन परमर्शः । ‘ यतो
वा इमानि भूतानि ’ इत्यादिवाक्यं वाच्यसमर्पकम् । ‘ सत्यं ज्ञानमनन्तम् ’ इति तु लक्ष्यसमर्पकम् । ‘ तत्त्वमसि ’ इत्यत्र

श्रीभाष्यम्

धस्तु तत्रैव परिहरिष्यते । यत्तूक्तं प्रतिष्ठादृष्टान्तयोगादनुमानरूपमेवेदं वाक्यम्-इति । तद-
स्तु ; हेत्वनुपादानात् । ' येनाश्रुतं श्रुतम् ' (छां. ६-१.३) इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रतिपि-
पादयिष्यते सर्वात्मना तदसम्भवं गन्वानस्य तत्सम्भवमात्रप्रदर्शनाय हि दृष्टान्तोपादानम्

श्रुतप्रकाशिका

अथ परोक्त हेतुन्तरमनुवदति । यत्तूक्तमिति । तस्यानुपपन्नत्वमाह-तदसदिति । कथमित्यत्राह-हेत्वनुपा-
दानादिति । वक्तुरनुमानविषयाऽस्ति चेत्तत्र प्रधानावयवो हेतुरवश्योपादेयः * तदभावात्तद्विषयेति भावः । प्रतिष्ठादृष्टा-
न्ताभ्यां हेतुनाशेषोऽप्यमुक्त इत्याह-येनाश्रुतमिति । अनन्यथासिद्धशास्त्रेण सर्वप्रमाणसाधारणत्वाप्रतिष्ठादृष्ट्यासिद्धेति
सिद्धकृत्वा दृष्टान्तस्य हेतुनाशेषकस्यायोग उच्यते । न केवलं न्यासिप्रदर्शनायैव दृष्टान्तोपन्यासः अपित्वसंभवात्प्राप्तिप्र-
दर्शनायापि संभ्रमतीत्यन्यथासिद्धत्वात् स नाशेषक इत्यर्थः । सर्वात्मना तदसम्भवमिति । एकविज्ञानेन * सर्वविज्ञानं

गूढार्थसंग्रहः

तदादिशब्दानां लक्ष्यार्थविषयक एव मुख्यार्थबोध इति परेषां सिद्धान्तः । एषस्थिते जगत्कारणत्वावाच्यत्वं यदि परसमत्वं
स्यात् तदानीमित्यत्र शङ्का सभावितास्यात् नच तथा परैरुच्यते इति कथमित्यत्र शङ्का घटते । शब्दार्थसंबन्धे मुख्यत्व ननु
लक्ष्यार्थस्येत्यर्थः समन्वयपद एव विवक्षितः । विवरणकारमते परब्रह्मणः वेदान्तवाक्यजन्यवृत्तिविषयवाङ्गीकारेण ' तत्त्व-
मसि ' इति वाक्यजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं संभवत्येवेति ' पुरुषमीक्षते ' इत्युक्तंक्षणकर्मत्वस्य समयेन ईक्षतेरिति हेतुना
अवाच्यत्वनिराकरणं कथम् ? ' अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । बृहन्तोऽस्मिन्गुणा ' इति श्रुतेः (त.प्र) इति प्रथमसूत्रएवो-
दाहरणेन तत्र शब्दार्थ एव गुणवतो ब्रह्मपदशब्दत्वसोऽस्य तेनावाच्यत्वानिरासस्तदभवति । ' एष बृहति बृहयति-
तस्मादुच्यते परब्रह्म ' ' नेतिनेति ' इत्यनन्तर ' अथ नामधेय सत्यस्य सत्यम् ' इति श्रुत्याऽप्यवाच्यत्वानिरासनं संभवति
' तत्त्वोपनिषद पुरुषम् ' इति श्रुतिः उपनिषज-ससाक्षात्कारविषयत्वे प्रमाणमिति विवरणएवोक्तम् । एतच्छ्रुत्यर्थमनभि-
षाय ' ईक्षतेः ' इति वदतः सूत्रकृतः नवीनसमतार्थोऽनभिप्रेतः । एतेन सुषाऽनुशारेण चन्द्रिकाया- ' सम-वयात् ' इत्यत्र
' सद्यन्दाधस्य वाच्यत्वस्य कार्त्तव्यस्य च इहाक्षिप्य समाधानादनन्तरसङ्गतिः ' इत्युक्तिर्निरवकाशा ॥

यद्यपि चन्द्रिकाया- ' सर्वं वदा. ' इत्यादिश्रुत्यादिकमुदाहृत्य ' तथाऽप्यवाच्यत्वेऽपि श्रुतेस्तत्वात् वाच्यं यश्रुतिर्वि-
शिष्टविषया ननु श्रुद्विषयेति शङ्कोदयाच्च न श्रुत्यादिमात्रेण वाच्यत्वनिश्चय इति सूत्रे प्रसिद्धश्रुत्यनुपग्राहक-वायएवोक्तः ।
अतएव वाच्यत्वस्य श्रुतत्वादित्यर्थस्येति सार एव निवक्षितत्वात् ' श्रुतत्वाच्च ' इति सूत्रं तत्परतया भाष्ये न्यायक्यातम्
इत्युक्तम् । अत्र प्रकाशः- ' न्यायएवेति । तथा च ' न्यायानुश्रुति'या प्रत्यक्षा वाच्यत्वश्रुत्या अवाच्यत्वश्रुतेर्वाच्यमिति भावः
तथा च ईक्षतेः इत्यस्येतिरूप-न्यानुश्रुतया श्रुत्या वाच्यत्वादियुक्तं भवति ' इति । श्रुतिं साक्षादभिषाय तदनुग्राह-
कत्वेन ' न ' शब्देन न्यायो वक्तव्यः । अत्र चशब्दामवेऽपि वाच्यत्वबोधकपदामवेऽपि एवमर्थस्य सूत्रकृतमभिप्रेतत्वं कथं ॥
वाच्यत्वश्रुतिः विशिष्टविषया ननु श्रुद्विषयेति चन्द्रिकायामेव शङ्कितराशयाभिधानेन विशिष्टे शक्तिः शब्दे लक्षणा । शब्दे
कस्मिन्तत्सम्बन्धमादाय लक्षणाऽप्युपपद्यते । लक्षणाया अभावोऽपि सुस्रोतथापकवाक्यवत् साक्षात्काररूपपद्यते । शब्दसम्ब-
न्धविनाऽपि प्रतिबन्धकस्यै अन्यःकरणश्रुद्व्या तत्प्रसाक्षात्कारः । शब्दसम्बन्धो न लक्षणा अपितु अर्थोपस्थितिरेव लक्षणा
इत्यपि कैश्चिदुच्यते । सा रीतिर्वा आभीरते इति परैः बहुप्रकारकथनेन तन्निरासनमुक्तिरस्मिन्सूत्रे उत्तरसत्तादौ च नका-

श्रीभाष्यम्

ईश्वर्यादिध्रुवणादेव ह्यनुमानगन्धाभावोऽवगतः ॥

अथस्यात्—नचेतनगतं मुख्यमीक्षणमिहोच्यते, अपितु प्रधानगतं गौणमीक्षणम्, ‘तत्तेज
पेक्षत—ता आप पेक्षन्त’ (छा. ६. २. ३, ४) इति गौणेक्षणसाहचर्यात् । भवति चाचेतने-
ष्वपि चेतनधर्मोपचारः । यथा ‘वृष्टिप्रतीक्षादशाह्वयः’ ‘वर्षेण वीजं प्रतिसञ्जहर्ष’ (रामा-
यणे सुन्दर. २९. सर्ग. ६) इति । अतो गौणमीक्षणमितीमामाशङ्कामनुभाष्य परिहरति

६. सू.—गौणश्रेष्ठात्मशब्दात् (१.१.५)

श्रुतप्रकाशिका

धर्मैक्यादेकाकारान्वयाद्वा यस्मिन्नव्यतिरेकाद्वा संभवति, घटपटादिषु त्रेषाऽपि तद्वत्संभवति, घटपटादिषु धर्मैक्यस्यान्व-
येनान्यसाध्यतिरेकेण वा समानाकारयोगस्य चामावादिभावः । अस्तु दृष्टान्तस्यानुमानान्नत्वे संभवप्रदर्शनायत्वे च सा-
धारण्यं तथा सत्यस्तन्मतेऽपि संभवः पाक्षिकस्यादित्यत्राह—ईश्वर्यादीति । आदिशब्देन वक्ष्यमाणहेतवो विवक्षिताः
प्रतिशाह्वान्तपोसाधारण्येनानुमानत्वं शङ्कितं ईक्षणाद्यसाधारणहेतुसद्भावच्छाऽपि निरस्तैत्यभिप्रायेणोक्तमनुमानगन्धा-
भाव इति ॥

उत्तरसूत्रमवतारयितुमीक्षणस्य गौणत्वं शङ्कते—अथ स्यादिति । चेतनगतं चेतनत्वानुगुणम् । इहेति । प्रकरण-
मालोचनीयमिति भावः । प्रधानगतं * अचेतनत्वानुगुणमित्यर्थः । प्रथमेक्षणस्य तेजःप्रभृतिकार्याविद्वत्त्वायोगात् प्रचा-
नशब्दः । हेतुमाह—तत्तेजइति । प्रायदर्शनाय वाक्यद्वयमुपास्य अग्रथप्रायस्यायोऽपि बाधकाभावे जीवतीति भावः ।
‘सर्वं देवता’ इति देवताशब्दोऽपि अनेनैव न्यायेन ‘इमास्तिस्रो देवता’ इतिवत् अचेद्विषयत्वौचित्यान्नगौणत्व-
बाधकइति भावः ; गौणप्रयोगं दर्शयति भवतिचेति । ईक्षणतुल्ययोगक्षेममहर्षादिधर्मान्तरच्छ्रुत्वा चेतनधर्मशब्दः । लोके
घात्रे च प्रयोगद्वयं दर्शितम् । गौणत्वं निगमयश्रुतशङ्कापरिहाराय सूत्रस्यावतीर्णत्वमाह—अतइति । शङ्काया उन्मुखात्वा-
भावात् अनुमाध्यैत्युक्तम्

६. गौणश्रेष्ठात्मशब्दात् (१.१.५)

गूढार्थसंग्रहः

ऽपि वर्तते । एवस्थिते न्यायेन स्वाभिप्रेतार्थस्य साधनं सूत्रकदम्भितमित्युक्तिः न विदुषा हृदयकृपा । अशब्दशब्दस्य
शब्दावाच्यमित्यथोऽपि नैव निगोत्रं शक्यः । ‘शब्दस्पर्शविहीनं तत् रूपादिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तन्मयद्योनि’ इत्युक्तं
दिशा शब्दशब्दम् ‘शास्त्रयोनित्वात्’ इत्यादिसूत्रानुसारेण शब्दतात्पर्याविषयइत्यर्थसमवात् । लक्षणया शब्दगम्यस्य
शब्दतात्पर्यविषयत्वं परैरनुपगम्यत एव । ईक्षनेरित्यत्र कर्मतासम्बन्धेनेक्षणं विवक्षितमित्यत्रापि ननियामकं । ईक्षणकृ-
त्वे ततो हाटिःपुष्पिनेः । अतः प्रागुक्तदिशा जगत्कारणविचारपरत्वेमेव ‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ इति सूत्रस्य युक्तम् ॥
तत्तेज पेक्षन् इत्यादि । अथ ‘पेक्षत’ इति गौणनिर्देशइति सिद्धान्तिभिरङ्गीकरणीयम् । ‘तदेक्षन् बहुस्यप्रवा-
येय’ इतिश्रुतिः । अथ बहुपदेन तेजोऽवग्रहानि विवाधितानीति श्रुतिप्रमर्षालोचनयैव सिद्धयति । एवं च ‘तदेक्षन्’
इत्यत्र तच्छब्दार्थस्य तेजव्यापिभक्तत्वनिश्चयेन ईक्षनिधातुर्गौणपवाङ्गीकरणीयइति शङ्कितराशयः ॥

श्रीभाष्यम्

यदुक्तं—गौणैक्षणसाहचर्यात्सतोऽपीक्षणव्यपदेशस्सर्गनियतपूर्वावस्थाभिप्रायो गाण इति, तत्र ; ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा’ (छा.६.८.७) इति सच्छब्दप्रतिपादितस्य आत्मशब्देन व्यपदेशात् । एतदुक्तं भवति ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्—स आत्मा’ (छा.६.८.७) इति चेतनाचेतनप्रपञ्चोद्देशेन सत आत्मत्वोपदेशोऽयं नाचेतने प्रधाने सङ्गच्छते इति । अतस्तेजोयन्त्रानामपि परमात्मैवात्मेति

श्रुतप्रकाशिका

केन गुणयोगेन गौणत्वमिति शङ्कां परिहरन् सूत्रं योजयति यदुक्तमिति । पुल्लिङ्गगौणशब्दाविशेष्यः प्रकृत ईशतिरित्यभिप्रायेणोक्तमीक्षणव्यपदेश इति । गौण ईशतिर्नेत्युक्ते विशेष्यप्रतिषेधशङ्काव्युदासाय यत्तच्छब्दाभ्यां विशेषणनिषेधपरत्वेन व्याख्यातम् । यद्गौणत्वमुक्तं तत्रेत्यर्थः । सर्गेति । गौणोऽर्थस्सर्गप्रागवस्था तत्र नियतपूर्व-वर्तमान कार्यानुसृत्य गुणयोगइत्यर्थः । आत्मशब्दादिति औत्रेण पदेनाविशेषेण ‘ऐतदात्म्यम्’ ‘स आत्मा’ इति वाक्यद्वयगतताम्रशब्दो विवक्षित इत्यभिप्रायेण वाक्यद्वयमुपात्तम् । सच्छब्दप्रतिपादितस्येति । ऐतदात्म्यामित्यत्र एतच्छब्दस्य आत्मेत्यत्र स इति पदस्य च प्रकृतपरामर्शित्वादितिभावः । आत्मशब्दोऽपि मृदाभक्तौषटः घटस्य मृदाभेतिवत् स्वरूपानतिरिक्तार्थस्यादित्यत्राह—एतदुक्तमिति । चेतनाचेतनप्रपञ्चोद्देशेनेति । ‘इदंसर्वम्’ इति सर्वशब्दासङ्कोचस्य स्वतःप्राप्तत्वात् ‘सन्मूलास्सर्वाः प्रजाः’ इति पूर्ववाक्यैकाध्यात् ‘इदंसर्वमसृजत’ ‘सद्यथाभवत्’ ‘विज्ञानं चाविज्ञानं च’ इति श्रुत्यन्तरैकाध्याय, सर्वशब्दः चिदचिदात्मकजगद्गोचर इतिभावः । नाचेतन इति । नहि चेतनस्याऽचेतनस्वरूपैक्यं संभवतीत्यर्थः ॥

एवं गौणैक्षणसाहचर्यमभ्युपगम्य दूषणमुक्तम् । अथ तदेव नास्तीत्याह—अत इति । अतः चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्याभवादित्यर्थः । किमर्थमीक्षणोपदेशरहितस्यानस्योपादानम्, उच्यते—ईक्षणोपदेशविरहनिवन्धनाप्रज्ञात्मकत्वशङ्कानिराकरणार्थम् । अन्यथा सर्वस्य कार्यस्य ब्रह्मात्मकत्वानवगमादिदं उदिति सामानाधिकरण्यायोग्यत्वेनैकविशनेन सर्ववि-

गुद्धार्यसंग्रहः

ईक्षणव्यपदेश इति । ईक्षणबोधकः ईशतिचातुरित्यर्थः । दीपसारयोः ‘ईशतिः गौण’ इत्येवोक्तेः । धात्वर्थपरिशीलनेनैव मुख्यत्वं गौणत्वविभागनिर्णयः भवतीत्यभिप्रेत्य ईक्षणव्यपदेश इत्युक्तम् । परैः ‘आत्मशब्दात्’ इत्यत्र आत्मशब्दः स्वरूपवचनः धर्मपरः स्वरूपत्वप्रतिपादकशब्दात् इत्येकोऽर्थः । ‘तेय देवतैस्त अनेन जीवेनात्मना’ इत्यत्र ‘तत्त्वमसि’ इत्यत्र च जीवस्य स्वरूपत्व प्रतिपादितम् । ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा’ इत्यत्र आत्मनः चेतनत्वं प्रतिपादितमिति ‘आत्मशब्दात्’ इत्यस्य चेतनत्वप्रतिपादकशब्दात् इत्यन्योऽप्यर्थ इत्यभिहितम् । तत्र ‘तदैक्षत बहुस्या प्रजापेय’ इत्यत्रेक्षतेः गौणत्वशङ्कया निरासः तद्वाक्यार्थानुरोधेनैव ‘आत्मशब्दात्’ इत्यत्र विवक्षित इति व्यासाशयः स्फुटं प्रतीयते । ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा’ इत्युपसहारे सर्वशब्दः ‘बहुस्याम्’ इत्यत्र बहुशब्दश्चकार्षकः । तत्र सर्वस्य एतदात्मकत्वमुक्तम् । ‘ऐतदात्म्यम्’ इत्यत्र ‘एषः आत्मा यस्य तत् एतदात्म एतदात्मैवैतदात्म्यं स्वायं ध्यन् विवक्षित’ इत्यर्थः जिज्ञासाऽधिकरण एव निरूपितः । अत्र ब्रह्मविद्याऽऽभरणपर्यालोचनं तत्रैव कृतम् ।—‘ऐतदात्म्यम् इत्येतद्व्यात्मशब्दः ‘स आत्मा’ इत्यत्रात्मशब्दश्चकार्षकः । ‘तदैक्षत’ इत्यत्र नपुंसकलिङ्गतच्छब्द-

श्रीमाध्यम्

तेजःप्रभृतयोऽपि शब्दाः

श्रुतप्रकाशिका

ज्ञानप्रतिज्ञान नपद्येत । अतस्तदुपादानेन प्रतिज्ञासिद्धयौपयिकमनुप्रवेशश्रुतिषिद्धमलस्य ब्रह्मात्मकत्वमिहानुषङ्गिकं दार्शित्यम् । नहि किंचिदप्यतदामकमिति अपिचान्दामिप्रायः * अतदामकत्वेनैवदमिमतानामपीति वा । यदाभ्यतया प्रथममीक्षणं मुख्यं सद्यत्वेयकाराभिप्रायः । तेजःप्रभृतयोऽपीति । सञ्छन्दवदित्यपिशब्दस्य भावः । लोके तेजःप्रभृतिमात्रं

गूढार्थसंग्रहः

निर्दिष्टार्थः 'तत्त्वमसि' इत्यत्र नपुंसकतच्छन्देनोक्तः । 'बहुस्याम्' इत्यत्र तेजआदिवत् जीवोऽपि विवक्षितः । 'तेषां लब्धेया भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति आण्डज जीवजमुद्भिज्जचेति' इत्यत्र इतराविशेषेण जीवजमितिमुक्तेः । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यत्र सर्वशब्दे तेजोजीवादि सर्वं विवक्षितम् । तत्पूर्वं 'संमूलास्तोभ्येमास्तर्वाः प्रजाः' (छा. ६.८. ४) इति दिवारमम्यस्तवाक्ये 'एवमेव खलु सोम्येमास्तर्वाः प्रजास्तसि संपद्य नविदुः' (६.९.२) 'एवमेव खलु सोम्येमास्तर्वाः प्रजास्तत आगत्य नविदुः' (६.१०.२) इत्येव प्रजाशब्दस्य जीवपरत्वात् । एवञ्च 'तत्त्वमसि' इत्यत्रोपक्रमो पञ्चहरानुरोधेन श्वेतकेतुरापि सर्वाशब्दान्तःपात्येव । तेन श्वेतकेतोः परमात्मा मकत्वेनैवाभेदव्यपदेश इति उपसहारे निर्णयते । तेन 'बहुस्याम्' इत्युपक्रमेऽपि तदामकत्वेनैव बहुभेदः । 'अनेन जीवेनात्मना' इत्यत्रापि उपसहारे जीवस्य परमात्मात्मकत्वमिधानेन तदनुष्ठारेणामशब्दार्थो निर्णयः । 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यत्र तेजशब्दे परमात्मविवक्षायास्तत्त्वमसि सिद्धान्तिमिरेषितव्यत्वात् । तत्र परैः 'तेजोरूपसंस्थितं सदैवैतत्पर्यः' (श. उ. भा.) 'तेजःपदेन तदधिष्ठानं सलक्षणे' (रत्नप्रभा) 'तेजःआद्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमिति' (ब्रह्मविद्याऽऽभरणे) इतिचोक्तम् । 'तेषां लब्धेया भूतानाम्' इति प्राक् (जि. भ. ९.२४. ५) उदाहृतं (श. उ. भा., आ. गी. टी.) वाक्यानुसारेण शरीरसंबन्धजीवानां ब्रह्मकार्यत्वस्य विवक्षितत्वात् 'अनेन जीवेन' इत्यत्र 'अनेन' इत्यनेन तेजआदिवत् ब्रह्मकार्यत्वस्य जीवेऽपि प्रतीत्या जीवस्यापि तेजआदिभ्यस्तत्त्वमेव ॥

एवं च तेजोयत् जीवस्य ब्रह्मकार्यतायाः परेषामपि समन्ततया तेजआदिशब्दानां जीवशब्दस्यैकरीत्येव ब्रह्मशेषकत्वौचित्ये तत्परित्यज्य भिन्नरूपेण आत्मशब्दतात्पर्यकत्वेन परेषामनादरणीयम् । परमतेऽपि 'जीवेनात्मना' इतिशब्दद्वयस्य लक्ष्यार्थपरत्वएवामेदं सङ्गतिः । परमत्तत्त्वस्याप्यपरत्वे गमकं नास्ति । 'तेषां लब्धेया भूतानाम्' इति पूर्वशब्दे जीवशब्दप्रयोगः 'अनेन जीवेन' इत्यत्र जीवशब्दतात्पर्यनिर्णयार्थ इति 'अनेन' इत्यनेन सूचितम् । तदपि नपद्येत । 'विकारो नामधेयम्' इत्यत्र प्रयुक्तविकारशब्द परित्यज्य रूपशब्दोपादानं परमते विफलम् । 'ऐतदात्म्यम्' इत्यत्रामन्तशब्दः उभयोरेकस्तेणामेदमिर्णायकः । 'यतो वा इमानि भूतानि' इति श्रुतावपि ब्रह्मादिजीवानां परब्रह्मकार्यत्वं परैरुपनिषद्भाष्य एव व्यक्तमुक्तम् । एव च अस्यापि श्रुतौ अविजीवयोः एकरीत्याभेदस्यैव विवक्षितत्वेन 'तत्त्वमसि' इत्यत्रापि अचिददेवाभेदव्यपदेशः । श्वेतकेतोरपि सर्वान्तःपाति वात् । 'ऐतदात्म्यम्' इत्येव ब्रह्मकार्यत्वमिहानुप्रवेशेन 'तत्त्वमसि' इति वाक्यस्य नववृत्त्योऽस्मात्तात् 'आत्मशब्दात्' इत्यस्य एवमाद्यपि निर्णयो युक्तः । जीवमनु परमामप्रवेशस्याभिप्रायेण 'ये देवाः' इत्यत्र तच्छब्दस्य 'तमादेशम्' इत्यत्रोक्तं देशशब्दार्थप्रशान्तिनुरत्येन 'अतः प्रविष्टश्चास्मा जनानामुंशमां' इति श्रुत्यन्तरानुसारेण च 'सिंहेन भूत्वा बहूनां मयाऽऽत्माः' इत्यादिशब्द जीवेन इति जीवशरीरकेनेत्यर्थम् । आत्मशब्दार्थः पूर्वमेव निरूपितः ॥ तेजःप्रभृतयोऽपि शब्दादिति । 'यद्यपि स्यादूर्तिवत्तत्त्वविकारेण तेषां

गूढार्थसङ्ग्रहः

आदिष्टः त्रिष्टुक्करणमित्यादिकं च अष्टोत्तरेः प्राकालिकम् । तदात्वे जीवस्य शरीरस्य-घो नास्ति । नामरूपव्याकरणमपि त्रिष्टुक्करणानन्तरकालिकमित्येव प्रतीयते । अयमर्थः सधामूर्तिवत्तत्तयधिकरणभाष्ये स्फुटं दृश्यते । तथाऽपि अन्तर्दाष्टि-
ब्रह्मसाधुसार्थ एव नामरूपव्याकरणश्रुतौ विवक्षितः । त्रिष्टुक्कृततेजोऽवधानां नामरूपव्याकरणश्रुतौ विवक्षा संभवति ।
‘तेषां एतन्मेषां भूतानाम्’ त्यश्च त्रिष्टुक्कृतानां विवक्षा स्फुटं इत्यत्रिष्टुक्कृतानां त्रिष्टुक्कृतानां च भूतानामेकतया अन्तर्यामिब्राह्म-
णायमेवसंप्रदानेन च इत्यमुक्तिः । किंच सारे समानप्रकरणस्यायाः ‘षोडशामयत बहुस्यां प्रजायिय’ इत्यादितैत्तरीयश्रुतेरुदा-
हरणेन तत्र सृष्टवस्तुसामान्येऽनुप्रवेशस्याभेदप्रयोजकस्य स्फुटतया तेजसादिशब्दानामपि परमा मपरव छिद्यतीति ध्येयम्

नवीनास्तु ‘नच गौण आत्मा इत्यो वाच्यम् । न निर्गुण इति युक्तम् ; आत्मशब्दात् ‘योगैस्त्वर्था हानः यश्च
दोषविनिर्गतः । ह्योपादेयराहितः स आत्मत्वमिधीयते ॥’ ‘नच मुख्ये संभवति अमुख्यं युज्यते’ इति भाष्ये ‘यत ईक्षति
श्रुतौ जीवाख्यो गौण आत्मा इत्येव उच्यते’ इत्यादि तत्त्वप्रकाशिकाया, द्वितीयसूत्रे ‘आत्मन्येवात्मानं पश्येत्’ इत्यादौ
‘आत्मा न गौणः आत्मशब्दात्’ इति आत्मशब्दसामानाधिकरण्याय ‘गौणश्चेत्’ इति पुच्छिज्ज्ञानिर्देशः । ईक्षतेरिति न
बाह्यनिर्देशः किंतु तदर्थस्येति वदतः गौणश्चेति पुच्छिज्ज्ञानिर्देशः । ईक्षतेरित्यस्य शब्दः ब्राह्मण-
कृतया शानकर्मत्वस्यैव विप्रक्षणीयत्वात् । तस्य ‘आत्मन्येव’ इति वाक्येऽपि सत्त्वेन तथामपि भाष्ये ‘ईक्षति’सूत्रे उदा-
हृतात्वात्, (चन्द्रिकाया) इत्यादिक्रमेण द्वितीयसूत्रार्थं वदन्ति । अत्र ‘बृहन्तोऽस्मिन्गुणः’ इति श्रुत्या गुणपूर्णं ब्रह्मैव
ब्रह्मशब्दस्यार्थः ननु जीवादिरिति नवीनैः पूर्वमुक्तम् । नच मुख्ये संभवत्यमुख्यं युज्यते’ इति भाष्यवाक्येन गौण-
शब्दः अमुख्यपरः इति प्रतीयते । गौणशब्दस्य निर्गुणशब्दप्रतिकोष्ठितया लोके न प्रसिद्धिः । ‘योगैस्त्वर्था हानः’
इति वचने गुणदोषसामान्यशून्यत्वमेव प्रतिपाद्यते । ननु सत्त्वादिगुणशून्यत्वम् तत्र परमते प्रसिद्धम् । पूर्वं विशि-
ष्टस्य वाच्यत्वं शब्दस्य लक्ष्यत्वमिति शङ्कितुं स्यात्तस्य नवीनैरुक्तया ईक्षस्य गुणवत्त्व वाच्यत्वेनेति परसिद्धात्तेन जीवस्य
गुणवत्त्व न शङ्कितुमर्हम् । गौणशब्दस्य गुणवाचकत्वमपि लोके न प्रसिद्धम् । ‘गुणी’ इत्यनिर्देशेन गौण इत्यत्र गुण-
वत्त्व न विवक्षितम् । तदर्थस्य विवक्षितत्वे ‘श्रुतत्वाच्च’ इति सूत्रे ‘एको देवः—साक्षी चेत्ता केबलो निर्गुणश्च’ (श्रु-
६) इति श्रुतेः भाष्ये उदाहरित्यमाणतया तस्याः पूर्वं परत्र च गुणिशब्दस्य सत्त्वेन सूत्रे तावदिदं एव कर्तव्यत्वात् निर्गु-
णशब्दे गुणसामान्यशून्यबोधके ‘आत्म’ शब्दमात्रेण सत्त्वादिगुणशून्यत्वमर्थः कथं सिद्धयति ? आत्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभू-
तानां गुणानां नवीनैरापि त्यागयोगेन गुणवाचकत्वमर्थः अपि तु निर्गुण इत्यर्थः कथं घटते ? अतः गौणमुख्यशब्दयोः सर्व-
दर्थानेषु कोटिप्रतिकोटिभावाङ्गीकारेण ‘ईक्षतिः’ न गौणः किंतु मुख्य इत्येवावर्था युक्तः । ‘ईक्षतेः’ इति निर्देशो बीज-
मार्गेण प्रदर्शितम् । ईक्षतिघटितवाक्योत्तर उपक्रमोपसहाराद्योऽयमशब्दो वर्तत इति न नवीनमतवदुपनिषदन्तरगवेषणकृत-
मस्तरस्यमपि वर्तते ॥

अत्र ‘सच्छब्दाभिहिते ईक्षतिरिति’ ‘एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा’ इति श्रूयमाणत्वात् चेतनवाचिनः—
आत्मशब्दात्’ इति दीपमुक्तिः । अयमाशयः ‘तदेतत् बहुस्यां प्रजायिय’ इत्यत्र बहुषेदकर्मबोधनकर्ता यत्तुः स एव
‘एतदात्म्यमिदं सर्वम्’ इत्यत्र सर्वस्यात्मत्वेनाभिहितः । आत्मशब्दश्चास्तर्थाभिप्रायेण ‘सत् आत्माऽन्तर्धामी’ ‘एव
त आत्माऽन्तर्धामी’ ‘अन्तःप्रविष्टश्चास्मा जनानां सर्वानाम्’ इत्यत्र चेतनाचितनोभयान्तर्प्रवेशपूर्वकनियमनकर्तारि प्र-
सिद्धः । प्रधानस्य एतदात्म्यं न संभवतीति ॥

‘सत्त्वोऽयुततमादेशमप्राप्यः’ इत्युपक्रमे प्रष्टव्यत्वेनोपदेशयोग्यत्वमभिधाय श्वेतकेतुप्रति स्वयमुपादिशता पित्रा

श्रीमाध्यम्

परमात्मनएव वाचकाः । तथा हि 'हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्र-
विद्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा.६.३.२) इति परमात्मानुप्रवेशादेव तेजःप्रभृतीनां
वस्तुत्वं तत्तन्नामभाष्यत्वेति 'तत्तेज ऐक्षत' 'ताआप ऐक्षन्त' (छा.६.३.३—४) इत्यपि
मुख्य एवेक्षणव्यपदेशः । अतस्साहचर्यादपि 'तदैक्षत', इत्यत्र गौणत्वाशङ्का दूरोत्सा-
रितेति सूत्रमिप्रायः ॥

इतश्च नप्रधानं सच्छब्दप्रतिपाद्यम्

श्रुतप्रकाशिका

परत्वे व्युत्पन्ना अपीति वा । परमात्मनएवेति । विशेष्यतया प्राधान्येन प्रतिपाद्यः परमात्मैव तेजःप्रभृतयस्तु द्वारमात्रमिति
भावः । परमात्मवाचित्यमुपपादयमि तथाहीति । वस्तुतः तद्वचनस्य तेजसो वस्तुत्वं तेजसव अपा वस्तुत्वमप्यव गृहीत्वा
वस्तुत्व गृहीतव्यं देवमनुष्यादीनां वस्तुत्व देवत्वमनुष्यत्वादिकं तत्तदवस्थाभाष्यत्वमित्यर्थः । नामभाष्यत्वं नामवाच्यत्वम् ॥

ननु कथं परस्य नामव्याकर्तृत्वश्रवणात्तन्मात्रवाच्यत्वसिद्धिः ! उच्यते 'तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते' इति समान
वाक्ये व्याकृतत्वश्रवणात् । नाम्ना विशेषितत्वाद्देवता नामरूपव्याकृतत्वम् । नामविशेषितत्व च नामवाच्यत्वरूपमिति प्रसि-
द्धम् ननु तदुत्पादकत्वमात्रं, नह्यकाशस्य वा मातापित्रादेर्वा देवत्वादिनामविशेषितत्वप्रसिद्धिः । अतो नामव्याकृतत्व
नामवाच्यत्वम् । अतस्तदैकाग्र्यादिहापि नामवाच्यत्व विवक्षितम् । 'वचसां वाच्यमुत्तमम्' इति वाच्यमर्थ उच्यते,
एवं तेजःप्रभृतिशब्दानां परमात्मवाचित्वोपपादनफलमाह—इतितत्तेज ऐक्षतेति । इतिशब्दो हेतुपरः । मुख्यत्वफलमाह—
अतइति । अतिशब्दो गौणत्वशङ्काहेतुप्रमुख्यपरः । इदंशब्दवाच्यजगत्कारणत्वादिना गौणत्वशङ्का परिहृता गौणेक्षणसा-
हचर्याच्च गौणत्वशङ्का निरस्तोत्यर्थः । यद्वा त्वम्गतसाधकादपि त्वम्गतं निरस्तमिति भावः । दूरोत्सारितेति । गौण-
त्वस्यैतस्य सर्वशब्दप्रतिपक्षविधवाचकात्मशब्दस्वारस्येन 'तदैक्षत' इत्यत्र गौणत्वाशङ्कोत्सारिता गौणसाहचर्यादिद्वया-
दूरोत्सारितेत्यर्थः । गौणेक्षणसाहचर्यैतस्यपि आत्मशब्दात् प्रथमेक्षणमगौणं, आत्मशब्दादेव गौणेक्षणसाहचर्यमसिद्धयेत्यर्थं
द्वय कथमेकेन वाक्येनोच्यत इत्यत्राह—इतिसूत्रमिप्रायइति । प्रतिशादृष्टान्तयोर्हेतुत्वनिक्षेपकत्वं मुख्यानुसृत्याद्योनुग्राह-
केतु मुख्यानुग्राहकस्यानुग्राह्यत्वस्य चास्तिप्रतिकरणे व्युत्पाद्यमिति सूत्रद्वये स्पष्टम् ॥

अवाप्तरसाम्यविषयशङ्का व्युत्पन्नचरित्रमवतारयति—इत्येति । कारणत्वोपाधिकेक्षणवर्त्मनिरूपणेन परमा-
त्मत्वं सतस्त्वमर्थितम् अथ 'कारणतु ध्येयः' इति कारणत्वस्वसाधारणमोक्षप्रदत्वधर्मेण परमात्मत्वं साध्यतइति सङ्गतिः ।

गूढार्थसंग्रहः

'आचार्यवानुपरो वेद' इत्युपसहारे आचार्यापदेशेनैव शेषत्वं प्रतिपादितम् । सच प्रशासिता बहुमवनमीक्षिता च
आत्मा पूर्वप्रस्तुतः सर्वान्तर्यामी 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इत्यत्र वेद्यत्वेन विवक्षितः । 'आचार्यादेव विदिता विद्या
साधित प्रापत्' इति (छा.४.९.३) 'आचार्यस्तुने गतिवत्ता' (४.१४.१) इत्यत्र आचार्यस्य प्राक् यन्महत्त्वमुक्तं तदत्राप्य-
नुसन्धेयम् । 'आमस्य प्रभु कारयितारं नामयत् गुणैषिरुहमानः' इति (जि.अ.७.७.२.५) उदाहृतमुत्तुदिता—
अन्तर्धामिमात्रेण 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यत्र नियन्त्रिमन्त्रन्तर निधिप्यत इति श्रुतिकारकमतार्थे परित्यज्य एकाम
पक्षपद संमत इति वदता एतच्छब्दार्थपरिशोद्धे श्रद्धाचिन्तः शेषत्वमपि नयते । एतमुपक्रमे स्वरूपपरिणामस्यैव दृष्टान्तं

श्रीभाष्यम्

सू-७ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् (१.१.५)

श्रुतप्रकाशिका

सू=७ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् (१.१.५)

तस्य तावत्' इति श्रुतौ तस्येति पदस्य व्याख्यानं सूत्रे तन्निष्ठस्येति पदमिति दर्शयंस्तच्छब्दनिष्ठाशब्दयोरर्थे विद्व-

गूढार्थसंग्रहः

तिपादनेन दार्ष्टान्तिकस्यापि स्वरूपपरिणामवतः ज्ञानमेवोपसहारे विवक्षितमित्यपि न सम्भवतीत्याह-तन्निष्ठस्य मोक्षोपदे-
प्रादिति । उपक्रमे दृष्टान्तोक्तार्थस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यत्र दार्ष्टान्तिके निरूपणमिति प्रागेव निरूपितम्
अत्र 'यथा सोम्यैकेन सर्वं मृण्मयं विशातं स्यात्' इत्यादिवाक्ये सर्वकार्याभेदः कारणे प्रदर्शितः । 'तदैक्षत बहुस्याप्र-
शयेय' इत्यादावपि दार्ष्टान्तिके सर्वकार्याभेदः तदीक्षणमुखेन निरूप्यत इति स्फुटम् । एवास्थिते 'तमादेशम्' 'सदेव'
'तदैक्षत' 'देतदात्म्यमिदं सर्वम्' 'स आत्मा' इत्यत्र आदिष्टा बहुमवनेक्षणकर्ता आत्मा यः तस्य ज्ञानमेव 'आचार्यं
गन्पुरुषो वेद' इत्यत्र विवक्षितम् । एवं च पूर्वसूत्रोक्तदिक्षा बहुमवनेक्षणकर्तुं आत्मत्वस्य प्रधाने यदाऽसम्भवः तदा
'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इत्यत्र तस्य ज्ञेयत्वेऽपि तात्पर्यं न सम्भवति । अथ च श्रुतिक्रमः- 'यथा सोम्यं पुरुषं गन्धा-
रेभ्योऽभिनद्धाक्षमातीय त ततोऽतिजने विस्मृजत् स यथा तत्र प्राद्वोदद्वाऽधराद्वा प्रत्यद्वा प्रभाषीताभिनद्धाक्ष
आनीतोऽभिनद्धाक्षो विस्मृष्टः ॥ १ ॥ तस्य यथाऽभिनहनं प्रमुष्य प्रवृषादेतादिषु गन्धारण्यतां दिशं ज्ञेयति स ग्रामा-
न्नाम पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसृजेत एवमेवाहानार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरंयावन्नविमोक्षये अपधंसस्ये
इति' (छा.६.१४.१,२) इति ॥

अत्र सूत्रे तन्निष्ठस्य इति 'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुतौ तच्छब्दतात्पर्येण प्रयुक्तम् । अत्र सूत्रे 'सन्निष्ठस्य'
इत्यनभिधाय तन्निष्ठस्य इत्युक्तिः उक्तदिशा 'उत तमादेशमप्राक्ष्यः' इत्यत्र स्वरूपपरिणामिकारणबोधनमुखेन पूर्वपक्ष-
एवनाथं 'तमादेशमप्राक्ष्यः' 'तदैक्षत बहुस्याम्' 'सैव देवतेक्षत' इत्यत्र तच्छब्दानामेकाग्रैकत्वबोधनमुखेन सिद्धान्तस्य
व्याप्यं च । 'तमादेशम्' इत्युपक्रमोक्ते दार्ष्टान्तिके 'तदैक्षत बहुस्याम्' 'सैव देवतेक्षत' इति वाक्यद्वयेनैव कार्य-
कारणयोरभेदानिर्धारणेन स्वरूपपरिणामिकारणं नात्र विवक्षितम् । 'तत्त्वमसि' इत्यत्र उपक्रमोक्तबह्वेदवदेवाभेदो विवक्षितः
उपक्रमोपसहारायोः सर्वत्रावस्थाभेदेऽपि धर्म्यक्येनैवाभेदव्यपदेशः एकरूप इति सिद्धा-तस्यैव युक्तत्वात् । परमते दृष्टान्ते
कारणव्यतिरेकेण कार्यं नास्ति । 'देतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यत्र बाधार्थां सामानाधिकरण्या 'तत्त्वमसि' इत्यत्रातच्छब्दार्थं
सामानाधिकरण्याभित्यन्तेकप्रकारकल्पनं श्रुतितात्पर्यान्नुपगमित्येतेन बोधितम् । श्रुतौ पूर्वतच्छब्दसामान्यविवक्षितार्थशान्तितात्प-
र्यं तस्येति । सूत्रे तच्छब्दः बहुमवनेक्षितान्मशान्वन्तं परामृशति । तस्यैव पूर्वसूत्रप्रस्तुतत्वात् । 'आचार्यवान्पुरुषोवेद'
इत्यत्र वेदनवतः मोक्षोक्त्या तन्निष्ठस्य इत्यत्र ईक्षितपुरुष आत्मशानवानेव विवक्षितः । तच्छब्दस्येत्यनभिधाय तन्निष्ठस्ये-
त्युक्तिः 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इत्यत्र वेदनं उपासनरूपमेवेति व्यञ्जनाय 'यावन्नविमोक्षये' इत्यनेन प्रारम्भकर्ममोक्ष-
तात्पर्यन्तं ज्ञानसत्ताप्रतीत्या वेदनमुपासनरूपमेव विवक्षितमिति सूत्रकाराशयः । अयमर्थः 'भोगेनचितरे क्षपयित्वाऽथ

श्रीमाध्यमं

मुमुक्षोश्चेतकेतोः 'तत्त्वमसि' (छां.६.८.७) इति सदात्मकत्वानुसन्धानमुपदिश्य तन्नि-

श्रुतप्रकाशिका

ष्वन्वयार्थमाह—मुमुक्षोरिति । अर्वाचीनफलकदृष्टिविधिसंभवात् चेतने कृत्स्नजगदुपादानतयोः कृष्टप्रधानदृष्टिविधिरपि मिति शङ्का मुमुक्षोरितिपदेन व्युदक्ता । तत्त्वमसीति सदात्मकत्वानुसन्धानमुपदिश्येति । सदात्मकत्वापदेशवाक्य गतस्तच्छब्दः प्रकृतसद्विषय इति ज्ञानपरसूत्रे तच्छब्द इत्यभिप्रायेण सदात्मकत्वेत्युक्तम् । अनुसन्धानशब्देन निशार्थ-
व्दार्थ उक्तः ॥

गूढार्थसंग्रहः

संपत्स्यते' इति सूत्रेऽपि स्फुटीकरिष्यते ॥

तत्सूत्रे वेदान्तदीपे—'यायन्नविमोक्ष' इत्यत्र संपत्तिप्रतिबन्धकपुण्यपापकर्मसामान्यक्षयः विवाक्षित इति स्फुटम् । अत्र श्रुतौ ज्ञानवतः बन्धविमोचनान्तर देशादेशान्तरगमनस्य दृष्टान्ते प्रतिपादनेनानन्तररूपेण 'वाङ्मनसि संपद्यते' इत्याद्युक्त्या अत्रापि देशादेशान्तरगमनं विवाक्षितमिति तात्पर्येण 'अथ' शब्दः । आनन्दस्य च व्यवधानसहमिति उक्तं नित्यगतिपादान्या सूत्रकारः स्थापयिष्यति । संपत्तिप्रतिबन्धकसामान्यक्षयस्य गतिमन्तरा असम्भवात् इत्यादिकं चतुर्थार्थायैव व्यक्तीभवविधिः । 'पुरुष योग्यो ह ह्यहं तत्तत्मानयन्त्यपहर्षाः स्त्रीयमकार्षीत्यनुमसौ तपतेति सद्यदि तस्य कर्ता भवति ततएवाहं तत्तत्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परश्रुतं प्रतिगृह्णाति स दक्षतेऽयं हन्यते ॥ १ ॥ अथ यदि तस्याः अकर्ता भवति ततएव सत्यमात्मानं कुरुते सत्यमभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परश्रुतं तं प्रतिगृह्णाति स न दक्षतेऽयं मुच्यते । सपथा तत्र न दक्षतेतदाभ्यमिदं सर्वम्' (छां.१.६.१, २, ३) इत्यादिवाक्यं जीवान्तर्यामिस्तेष्वनृताभिसन्धविषयम् । बहुमवनमीक्षितुः जीवस्याप्यन्तर्यामिणः 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इत्यत्र विवाक्षितत्वेन 'तत्त्वमसि-
श्चेतकेतो' इत्यत्रापि श्वेतकेतोः 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यत्रोक्तसर्वान्तर्याम्यात्मकत्वेन विवाक्षितमिति निर्णीयते । 'हन्ता-
हमिमाः' इत्यत्र सुष्टेयामूलकत्वं विवाक्षितमिति मैत्रायणीयश्रुत्युक्तार्थस्य अत्रापि विवाक्षितत्वेन 'उभयोरैक्यज्ञानवान्त्वोः
अनृताभिसन्धः' इति निश्चयसम्भवात् । एतेनात्र परसम्मतार्थः (छां.भा) नष्ट इति सिद्धम् । राजकुमारनयोपि वि-
द्वान्त एवातुल्य इति प्रागेव निरूपितम् ॥

नवीनैरपि 'उक्तं च विष्णुनन्वनिर्णये' घातयन्तीह राजानो राजाऽहमिति वदन्तम्, ददाति च सर्वमभिप्रेत गुणै
कर्णं वदतः' इत्याद्युक्तम् । 'तत्त्वमसि' इत्यत्राप्यन्तर्यामिणः विवाक्षितत्वस्य प्रागेव बहुषु स्थलेषु निर्णयेन 'द्रासुपर्णा'
इति श्रुतेरदभ्युत्थनन्तरं 'तत्रोन्नयः पितरं नवेद' इत्यत्र पितुः ज्ञानाभावे पितृप्राप्त्यभावबोधनेन 'तत्त्वमसि' इत्य-
त्रापि पितृप्राप्तिहेतुभूतस्य पितृज्ञानस्य विवाक्षितत्वेन 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इत्यत्रोक्तज्ञानस्यैवाभिप्रेतत्वेन 'अथ संपत्स्य-
इत्यत्र उक्तं नित्यगतिद्वारा तत्सम्पत्तेरेव प्रतिपादनेन जगत्कारणस्यैवान्तर्यामितया तस्यैव प्राप्यत्वेन 'आनन्दोऽद्येव ह्यहं'
'आनन्दं प्रयन्ति' इति श्रुत्युक्तानन्दप्राप्तिर्पि तन्निष्ठस्य इति पदेन सूचिता कारणस्य पञ्च एव तत्र नितरास्तिः
नन्वपथा । अन्यस्य पञ्चत्वे तदवशया प्रवृत्त्या कारणे नितरां स्थित्ययोगात् अपमयः ब्रह्मा सम्पत्तिरुल्लेखो मोक्ष —
इत्यत्र त्रियक्षितः ब्रह्मणः आनन्दरूपत्वस्य पूर्वमुपपादनात् । एतेन उपादानकारणस्य ब्रह्मणः फलत्वोपादेयत्वमेतत्सूत्रे
प्रतिपादितं भवति । प्रधानस्यात्र प्रतिपाद्यते प्रधाननिष्ठस्यापि मोक्षोपदेशो न सम्भवतीति भावः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—
मुमुक्षोश्चेतकेतोः इत्यादि ॥

श्रीभाष्यम्

पृथक् 'तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षये अयं संपन्नये' (छा.६.१४.२) इति शरीरपातमा-
त्रान्तरायां ब्रह्मसंपत्तिलक्षणणो मोक्ष इत्युपदिशति ।

श्रुतप्रकाशिका

इहोपदेशस्यानुसन्धानार्थत्वं कथमवगतम् । उच्यते—उपक्रमे 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमर्तं मतमविज्ञातं विज्ञातम्
इति भयममननसमनन्तरमात्रविज्ञानशब्द उपारुणपरः 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यनेनैकाग्र्यात् ।
असंशयत्वं 'तदास्य विजसौ' इति तत्तुत्वार्यं • विजिज्ञासिति पदमावर्तितम् । मध्येऽपि 'आचार्यवाःपुरुषो वेद'
इत्याचार्यवत्तात्पर्येन प्रतिपादितार्थविशेषवेदनवचनमाचार्योपादिष्टार्थस्यानुसंधेयत्वे लिङ्गम् । एवमेभिःकारणैरुदाह-
रणादुपदेशस्योपासनार्थत्वावगमः । शरीरपातमात्रान्तरायइति । अन्तरायशब्देन विलम्बा लक्ष्यते । शरीरपातावधिषि-
त्य इत्यर्थः । 'यावन्नविमोक्षये' इत्युक्तेः कथं शरीरान्मोक्षसिद्धिः, उच्यते । मोक्ष इत्युक्तेः कस्मात्मोक्ष इति वचकं
किंचिदाकाङ्क्षितम् तच्च किमित्यपेक्षायामशमेव विद्यायां 'अथ यदाऽस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते' इत्यादिना देहं दुष्क-
मगमयन्नात् अन्धत्र च, 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य' 'धूत्वा शरीरम्' 'अशरीरंथाय सन्तं
न म्रियाम्रिये स्पृशतः' इति भवणान् 'त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्मनैति' इत्यादिभवणाच्च, • शरीरमित्यवगम्यते ब्रह्म
सम्पत्तिलक्षणइति । 'अयं संपन्नये' इति संपत्तेः 'सत्ता सोम्य तदा संपन्नो भवति' मति वाक्यान्तरप्रतिपत्तं
नक्षेय कर्मेति भावः ॥

गूढार्थसंग्रहः

शेनकेतोः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षये' इत्यत्र वक्ष्यमाणमोक्षेच्छाभावे उपदेश एव न संभवतीति मोक्षे-
च्छया 'आचार्यवाःपुरुषो वेद' इत्यश्रोक्तमोक्षसाधने प्रवृत्तिरवश्यमस्वीकरणीया । श्रुतीवाक्यां प्रारब्धकर्मक्षयो विवक्षित-
वृत्तिर्धर्मसंमतम् । तेन कर्मक्षय एव मोक्षः ननु परसंमताविषाक्षयः । परमत्वे आत्माऽन्यत्वेन तस्य कर्मणः अपरोक्ष-
ज्ञानानन्तरमविद्यानाशे प्रारब्धकर्मणः स्थितिरिव न संभवति । अविद्यानिवृत्तेः चरमवृत्तिरूपत्वे मोक्षेच्छया तासाधने
प्रवृत्तिर्न संभवतीत्यादिकं प्रागुक्तं सर्वमभिप्रेत्य मुमुक्षोरित्याशुक्तम् ॥

अत्र भाष्ये, दीप, सारिप सदात्मकत्वानुसन्धानशब्द एव प्रयुक्तः । ननु 'तदात्मकत्वानुसन्धानवतः' इति ।
सूत्रे सच्छब्दप्रयोगपर्यालोचने तदात्मकत्वानुसन्धानमिति वक्तव्यं भवति । तत्रचार्यविशेषः प्रागेवाभिहितः । 'तदैक्षत'
इत्यनःपूर्वं 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति वाक्यसत्त्वेन तस्यैव 'श्रुतिभेत्येव सत्यम्' इत्यत्र दृष्टान्ते 'इदं वदधारा-
वादिनं पूर्वाङ्गे श्रुतिकैवासीत्' इति अमेदप्रतीतिरुत्पत्तिरिति विवक्षितत्वेन तदनन्तरवाक्यानामेतदर्थोपादाकत्वेन दाहो-
निके अमेदोपादाकत्वायैव प्राथम्यताव्यर्थेण 'सदात्मकत्वानुसन्धान' इत्युक्तम् । एवं 'तत्त्वमसि' इत्यत्र 'तत् तस्यात्
स्यस्य एतदात्मकत्वात् त्वं असि सत्ताऽऽभयः' इति श्रुतावधारान्तराभिप्रायेणापि सदात्मकत्वानुसन्धान इत्युक्तम् ॥

'प्रति शरीरभेदे चरितार्थत्वाप्रधानविनिवृत्तिः । ऐकान्तिकमालान्तिकमुमयं कैवल्यमाप्नोति' (छा.६.६८) इत्यत्र
इक्षरूपेण 'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुत्यर्थोऽपि स्वमतेन दर्शित इति प्रतीयते । उत्तरार्धे 'अयं संपन्नये' इति
प्रमाणं उक्तेः । 'अयं संपन्नये' इत्यस्यार्थः 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य' इत्यत्र निर्णीतः । अत्रापि
वाक्ये 'आचार्यवाःपुरुषो वेद' इत्यत्र वेदनकर्म यत् तदेव संपत्तिकर्मेति विवक्षितम् । इत्यमर्थमभिप्रेत्यैव ब्रह्मसम्पत्तिल-
क्षणो मोक्षइति इति भाष्ये उक्तम् । मुक्तौ प्रधानसम्यक्तरसम्भवेन प्रधानस्यानुपादयत्वं पूर्वोक्ते विवक्षितम् । अथमुक्तिः

भीमाध्यम्

यदि च प्रधानमचेतनं कारणमुपदिश्येत ; तदा तदात्मकत्वानुसन्धानस्य मोक्षसाधनत्वोपदेशो नोपपद्यते । ' यथाऋतुरस्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति ' (छा. ३. १४. १) इति तत्तिष्ठस्याचेतनसंपत्तिरेवस्यात् न च मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरं शास्त्रमेवंविधतापत्रयामिहतिहेतुभूतामचित्सम्पत्तिमुपदिशति । प्रधानकारणवादिनोऽपि हि प्रधाननिष्ठस्य मोक्षं नाभ्युपगच्छन्ति ॥ इतश्च न प्रधानम्

सू-८ हेयत्वावचनाच्च (१.१.५)

भुतप्रकाशिका

मोक्षइति । सौत्रस्य मोक्षशब्दस्य शरीरपातपूर्विका ब्रह्मसंपत्तिरेवार्थः ननु शरीरपातमात्रमित्यभिप्रायः । ततः किं प्रधानवैलक्षण्यस्येत्यपेक्षाया मुमुक्षोरिति पदेनाभिमतं विवृणोति । यदिचेति । कथमनुपपत्तिः तीर्थक्षेत्रसेवादिवदचिनुपादानस्य मोक्षोपयोगित्वं शास्त्रबलात् किंस्यादिति शङ्कायामाह—यथाऋतुरिति । उपासनानुरूपपदभासत्वं श्रुत्यर्थः । ततश्च हेयोपासनादेयप्रहाणानुपपत्तिः, अचेतनसम्पत्तिः अचिःप्राप्तिः ससारित्वं । कर्तृताऽचित्संबन्धोहि संसारः • संपत्तिशब्दस्य प्राप्त्यर्थत्वं तापत्रयामिहतिहेतुभूतामचित्संपत्तिमित्यनन्तरमाध्येण व्यक्तम् । अचेतनसंपत्तिरस्तु ततः किमित्यत्राह—नचेति अत्र ' शास्त्रं हि वत्सलतरं मातापितृसहस्रम् ' इति पुराणवचनं स्मारितम् मातापितृसहस्रेभ्य इति । मातापितृरावेकास्मिन्ब्रह्मन्यैहिकपौषणमात्रपरौ शास्त्रनवनेकेषु जन्मस्तु ऐहिकामुष्मिकसर्वविचलक्षणपरमिति भावः । तापत्रयेति । शास्त्रस्य प्रयोजनपर्यवसानं नस्यादित्यभिप्रायः । एवं श्रुतिस्मिद्धस्यायविरोधप्रयोजनपर्यवसानाभावाभ्यां मोक्षोपयोगित्वं निरस्तम् । अस्मिन्नर्थे परमतसंवादे दर्शयति प्रधानकारणेति । प्रधाननिष्ठस्येति । ' व्यक्ताव्यक्तविज्ञानान् ' इति वदताऽपि साङ्ख्येन प्रधानस्य व्याघेरेव परिज्ञानमात्रे विवक्षितं ननुपासनमिति भावः ॥

ननु ' तत्त्वमसि ' इति सदात्मकत्वानुसन्धानोपदेशः किंतु ' स्थूलोऽह 'मित्यादिदेहात्मभ्रमानुवादः । अतस्तत्त्वब्रह्माव्याचिंतनस्य मुमुक्षुणा ज्ञातव्यत्वं हानार्थमिति शङ्काया अनन्तरसूत्रसङ्गतमित्यभिप्रायः—इत्येति ।—

सू-८ हेयत्वावचनाच्च [१.१.५]

गूढार्थसंग्रहः

काले प्रधानस्य विनिवृत्तेः ईश्वरकृष्णेनाभिधानेन हेयत्वमुक्तप्रायम् । ' द्रष्टृदृश्यसंयोगो हेयहेतुः ' (यो. सू. २. १७) ' द्रष्टा दृशिमात्रस्य द्रोऽपि प्रत्ययानुपपत्त्यः (१७) तदर्थ एव दृश्यस्वात्मा (२०) स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुसंयोगः ' (१३) ' तस्य हेतुरविद्या ' (२४) ' तदमावृतसंयोगाभावो हानम् तद्दृशोः कैवल्यम् ' (२५) ' ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमं ' तिगुणानाम् ' (४. ३२) ' पुरुषार्थेशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यम् स्वरूपप्रतिष्ठापयति शक्तिरिति (४. १४) इति योग(साङ्ख्य)प्रवचनं सूत्रेषु प्रकृतेः हेयत्वं मुक्तिकाले तदसम्भन्धश्च स्फुटः । सद्विद्यायामुपादानस्य ब्रह्मणः उपादेयावस्य कथनादेयाकाकनश्च प्रधानमित्यं ब्रह्मैव सद्विद्यायां विवक्षितं न प्रधानमित्याशयेनाह—इतश्च न प्रधानमित्यादि । अत्र सारं ' हेयत्वाद्यप्येवमुच्येत ' इति सूक्तौ अस्मिन्सूत्रे प्रधानस्याप्येवत्वापादनमपि विवक्षितमित्युक्तम् । ' वदाम् ' , पूर्वसूत्रोक्तहेतुसमुपायकः ॥

श्रीभाष्यम्

यदि प्रधानमेव कारणं सच्छब्दामिहितं भवेत् तदा मुमुक्षोश्चेतकेतोस्तदात्मकत्वं
मोक्षविरोधित्वाद्येयत्वेनैवोपदेयं स्यात् । नच तन्निवृत्ते, प्रत्युतोपादेयत्वेनैव 'तत्त्वमसि'
(छा० ६.८.७) 'तस्य तावदेव चिरम्' (७.१४.२) इत्युपदिश्यते ॥

इतश्च न प्रधानम्

सू.९—प्रतिज्ञाविरोधात् [१.१.५]

प्रधानकारणत्वे प्रतिज्ञाविरोधश्च भवति । चाप्योपक्रमेणैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं

सुतप्रकाशिका

न परंप्रत्यानुकूल्याभावमात्रं किन्तु प्रातिकूल्यं चास्तीत्याह—प्रत्युतेति । स्थूलोऽहमित्याद्यनुसन्धानस्येव न सदात्मकत्वानु
सन्धानस्य हेतुत्वं प्रतिपाद्यते अपितृणदेयत्वमेवोच्यते तच्च प्रधानपरत्वेऽनुपपन्नम् । 'अनादिमायया सुप्तः' मायया
सन्निरुद्धः 'अनीशया शोचति मुह्यमानः' 'जहात्येनां मुक्तमोगामजोऽन्यः' इत्यादिषु प्रधानप्रकाशेषु तस्य
हेतुत्वेनैव प्रतिपादनादित्यर्थः । एवं 'तदैक्षत' इत्यादिवाक्यप्रश्रुतितदुपरितनवाक्यावगतहेतव उक्ताः तेषां समाप्तौ
च शब्दः प्रयुक्तः । • उपादेयतोक्त्यनुपोदयतानुत्तयोस्तत्र द्वयप्रतिपादितयोरन्वयव्यतिरेकात्मना परस्परसङ्गतयोरैकीकारार्थं
इह चशब्दः अनप्यहं प्रत्युतेत्यादिना पूर्ववृत्तार्थनिगमनं कृतम् ॥

अथोपक्रमविरोधेऽप्युत्तरवाक्यगतहेतुना दीर्घत्वात् प्रधानमेव प्रतिपाद्यमिति शङ्का परिहरति—

सू.९ प्रतिज्ञाविरोधात् [१.१.५]

गूढार्थसंग्रहः

हेयत्वेनैवोपदेयमिति । प्रकृतेः हेयत्वं साख्यसम्मतमिति प्रागुपपादनेन तदात्मकत्वमापि हेयमेवेति भावः ।
अङ्कारणतायाः परमतेऽपि हेयत्वेन कारणत्वेन सच्छब्दाद्युत्तरब्रह्मणोऽपि हेयत्वेन उपादेयत्वं न संभवतीति इदमपि सूत्रं
परमते प्रतिकूलमेव ॥

प्रतिज्ञाविरोधात् । पूर्वपक्षिणः दृष्टान्तः स्वरूपपरिणामप्रतिपादनेन प्रधानकारणत्वानुकूलः । प्रतिज्ञाऽनन्तरं दृष्टान्तवि-
चारः, प्रतिज्ञायाः प्रधानकारणत्वविरुद्धत्वे ब्रह्मकारणत्वानुकूल्ये दृष्टान्तोऽप्यवस्थाभेदेऽपि धर्म्येनान्तर्यामित्वपरिणामेन
अनुकूलो भवति । एवमत्र प्रतिज्ञादृष्टान्तयोः ब्रह्मकारणत्वानुकूल्यमभिप्रेतम् । अत्र प्रतिज्ञाविरोधमात्रमुक्तम् । प्रकृत्यधि-
करणे प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधः यस्यते । तत्र नैयायिकमतेन विशेषतः पूर्वपक्षे तन्निरसनेनेतत्सूत्रार्थविशदीकरणम् । परिणा-
मान् इत्यादौ परिणामिकारणत्वसापेक्षः । अत्र परेः हेयत्वावचनाच्च इतिचशब्देन प्रतिज्ञाविरोधस्तमुच्चीयत इत्युक्तम् ।
प्रतिज्ञाविचारस्य पूर्वप्रस्तुततया अस्य चशब्दार्थः कथम् ? उपादेयत्वहेयत्वाभावयोः क्रमेणोक्तौ ब्रह्मणः उपादेयत्वोपदेशस्य
चशब्देन समुच्चयो युक्तः । उपक्रमे प्रतिज्ञाया योऽर्थ उक्तः स एव 'तत्त्वमसि' इत्यत्र यत्कथ्यः । परमते प्रतिज्ञायाम-
भेदः 'तत्त्वमसि' इत्यत्राभेदश्च नैकरूप इत्युपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यावरणे प्रतिज्ञाविरोधो दुर्धारः । सिद्धान्ते तु

श्रीभाष्यम्

प्रतिज्ञातम् । तस्य कार्यकारणयोरनन्यत्वेन कारणभूतसद्विज्ञानात्तत्कार्यभूतचेतनाचेतनप्र-
पञ्चस्य ज्ञाततयैवोपपादनीयम् । तत्तु प्रधानकारणत्वे चेतनवर्गस्य प्रधानकार्यत्वाभावात्
प्रधानविज्ञानेन चेतनवर्गविज्ञानासिद्धेर्विरोध्यते ॥

श्रुतप्रकाशिका

कस्मिन्नर्थे विरोध इत्यपेक्षा पूर्य-याचष्टे । प्रधानकारणत्वमिति । त्व-मतानुगुणत्वेन यदुक्त तदेव त्वन्मतप्रतिकूलमिति
सूत्रकारद्वयमिति भावः । कथमित्यत्राह—वाक्योपक्रमेहीति । प्रतिज्ञावाक्ये सर्वशब्दाभावेऽपि 'कस्मिन्नु भगवो
विज्ञाते सर्वभेदं विज्ञातं भवति' 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इव सर्वविज्ञातम्' इति समान
प्रकरणवाक्यैकार्थ्यात्, 'सर्वो-प्रज्ञा.' इति वक्ष्यमाणस्वारस्याच्च सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमित्युच्यते । नच सर्वं मूढमयमिति
वत् कार्यभूतसर्वाच्चिद्विज्ञानमेव सर्वविज्ञानमितिवाच्यम् ; 'सन्मूलारसोन्म्येमास्सर्वाः-प्रज्ञाः' इति सर्वशब्दसमानाधि-
करणप्रज्ञाशब्दस्यारस्यावगतानां स-मूलतया ज्ञातव्यसर्वकार्यान्तर्भावादिति भावः । ततःकिमित्यत्राह—कार्यकारणयोरन-
न्यत्वेनेति । नहि चिदचित्तोरनन्यत्वमिति भावः ॥

नन्यत्वव्येकविज्ञानात् सर्वविज्ञानं घटते, 'पृथिव्यादिना कार्यतया चिदशस्याकार्यतया च ज्ञानसम्भवादित्यत्राह
तत्कार्यभूतचेतनाचेतनप्रपञ्चस्येति । मृषिण्डतःकार्यादिदृष्टा-तत्रालात् 'सन्मूलारसर्वाः-प्रज्ञाः' इति वाक्ये प्रज्ञाशब्द-
स्वारस्याच्च चेतनस्यापि कार्यतयैव ज्ञातव्यं वक्तव्यमिति भावः । ज्ञाततयैवोपपादनीयमिति । देवदत्तज्ञानेन ग्रामविज्ञान-
वन्नात्र सर्वविज्ञानमौपचारिक औपचारिकत्वे सर्वविज्ञानस्य लोकदृष्टेन कथनु भगवद्वति प्रभायोगात् अनन्यभूतमूलकार्या-
दिदृष्टा-तमुत्तेन मुख्यतयैव सर्वविज्ञानोपपादनदर्शनाच्चेति भावः । उच्चविपर्ययेण प्रतिज्ञाविरोध दर्शयति—तच्चिति ॥

गूढार्थसंग्रहः.

प्रतिज्ञादृष्टानानुरूपं विज्ञासाऽधिकरणादावेव सम्बन्धनिरूपितम् । चेतनवर्गस्येति । अत्राचिजीवयोऽहमयोः ब्रह्मकार्य-
तया प्रतिज्ञयोः एकत्वेनाभेदानुक्तेः परमनेऽपि प्रतिज्ञाविरोधोऽभिप्रेतः ॥

प्रथमसूत्रे—ब्रह्मभेदादीरक्षतृत्वेन प्रधानव्यावृत्तिः । द्वितीयसूत्रेण अन्तःप्रविशेष नियन्तृबोधकामशब्देन
नामरूपव्याकरणस्येक्षित्वमपि ब्रह्मभेदेक्षितृत्वस्य स्थापकं दृढीकृतम् । अनन्तरं दार्शनिक प्रशासितारं सर्वभेदः यः
'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यत्र प्रत्यकाले दृष्टान्तानुसारेण ('इदं घटशरावादिषु पूर्वाह्ने मृत्किं-
यासीत्' इत्याक-रकेन) तस्य नामरूपनिबन्धनबहुत्वप्रतिकोटिभूतैकत्वप्रतिपादनमुखेन निर्धारणेन प्रधाने अविच्छिन्नोभ-
याभेदासमयेन प्रधानव्यावृत्तिः प्रदर्शिता । सिद्धान्ते प्रतिज्ञाऽऽनुबल्यप्रदर्शनेन 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः' इति
सूत्रे स्वरूपपरिणामपरमिति चेति वक्ष्यमाणानुसृत्यप्रमत्तमेव व्याससम्मतमिति प्रमत्तस्यात्, तन्निरसनार्थं स्वाप्ययात् इतिवचन-
मथा 'सुदीप्तात्पावकात् विभुलिङ्गासहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा । तथाऽऽशरादिविचारसोभ्यमावा । प्रज्ञायन्ते तत्रचैवापि
त्यन्ति' (मु.द्वितीयमुष्णके १.मन्त्रः) इति श्रुतिः सृष्टिप्रलयप्रतिपादनपथा । अत्र जावाः जीवाः इत्युपनिषद्वाक्ये परैरपि
ध्याख्यातम् । अत्र 'सरूपा.' इत्यनेन कार्यकारणयोर्नैक्यमपि तु एकरूपत्वमित्युच्यते । 'सुदीप्तात्पावकात्' इति का-
रणे प्रकाशाधिक्य कार्यप्रकाशशून्यत्व च दृष्टान्ते उच्यते । 'यथा तथे'त्यनेन दार्शनिकेऽपि प्रमास्यानापत्तर्षभभूतज्ञान-
विकासाऽधिक्यं ब्रह्मणि विकास-यून्यत्व जीवे विवक्षितमिति प्रतीयते । प्रवेशप्रशासनयोः अन्तर्भावमित्येवोपक्रमेणान्तर्भाव

श्रीभाष्यम्

इतश्च न प्रधानम्

सू.१०—स्वाप्ययात् (१.१.७)

तदेव सच्छब्दवाच्यं प्रकृत्याऽह—'स्वप्नान्तंमे सोम्य विजानीहीति यधैतन्पुरुषस्त्वपितिनाम

सुतप्रकाशिका

एकविंशने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञान कार्यकारणभावनिर्गन्धन सुप्तौ परमात्मनि चेतनस्य प्रलयश्च तन्निर्गन्धन इति कार्यकारणभावनिर्गन्धनसाम्यात् सङ्गत सुप्तौ लय हेतुत्वेनाहेत्यभिप्रयन्नाह—इतश्चेति ।—

सू.१०—स्वाप्ययात् (१.१.७)

गूढार्थसङ्ग्रहः

मित्रस्य जीवज्ञानविकासार्थत्वेन दयामूलकत्वं 'हन्ताहमिमा,' इति श्रुतौ 'हन्त' इत्यत्र विवक्षितम् । एतच्च 'ओषनिषदपरम-
पुरुष' इति श्रीसूक्तिनिर्गणनावसरे जिज्ञासाऽधिकरणे (२३२.५) निरूपितम् । 'यथा सुदीप्तात्पावकात् 'मु' इति श्रुत्युक्त-
प्रकारः 'यथाऽम्र. क्षुद्रा विष्कुलिङ्का व्युच्चरन्ति एवमेतस्मादात्मनः' इति वाजसनेयिकश्रुतावपि प्रतिपादित । तत्र पूर्वं
सुप्ततिनिरूपणावसरे इन्द्रियव्यापारापरमेण जीवानां ज्ञानसङ्कोचः प्रतिपादितः । प्रबोधकाल जीवानां ज्ञानविकासः सर्वानु-
मसिद्धः । एष कीर्तितकीर्त्तनाशेषेऽपि 'सद्यदा प्रतिबुध्यते यथाऽप्रज्वलतो विष्कुलिङ्का विप्रतिष्ठेरन् एवमेतस्मादात्मनः
प्रज्ञा यथाऽयतन विप्रतिष्ठन्ते' (कौ.उ.४.१.९) इत्यत्रायमर्थः स्फुटः । 'अन्यार्थे तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानभ्यामापिचैव
मेक' इति सूत्रे श्रुतिद्वयं विवक्षितम् । अत्र 'अपिचैवमेक' इत्यत्र जीवब्रह्मभेदएव विवक्षित इति पररप्युक्तम् । 'तदभावो
नार्हपु तच्छ्रुतेरात्मनिच' इत्यत्र जीवस्य सुप्ततिस्थानत्व परमा मनएव वक्ष्यत एतच्छ्रुतेरपररप्यवमेव व्याख्यातम् एतच्छ्रु-
तिवृत्त्यर्थः ग्रन्थान्तसारामृते विस्तरेण निरूपितः । एव च जीवब्रह्मणोभेदएव सुप्तौ विवक्षितः । एव प्रलयेऽपि—
सुप्तौ 'वीणोहि तदा सर्वान्त्वोकान् हृदयस्य भवति' (वृ) इति शोकसामान्यविरहस्य सुप्तौ प्रतिपादनेन पुत्रवितृषत्वेऽप्य-
द्यायः पितृविरहशनेऽपि स्वभावात् दुःखविरहवदन्तर्यामिणः पितृसुप्तौ जीवानां सत्त्वेऽपि दुःखविरहबोधनेन दया स्वस्या
प्रतिपत्त्या धर्मभूतज्ञानस्यातिसङ्कोचेन विकासामावेन मुक्तदेहलाभ पर्यालोच्य सुप्तयत्नन्तरप्रबोधवत् ज्ञानविकासार्थे परमा-
त्मनः सृष्टिरित्यर्थोऽपि पक्षात्पर्यायविषयत्वं सिध्यति । छान्दोग्येऽपि 'सदेव साम्येदमग्र आसीत्' इत्युक्तमे प्रलयसृष्टि-
व्याभिधाय अष्टमपरण्डे 'यत्रैतन्पुरुषस्त्वपिति नाम' इत्यादिना सुप्ततिं प्रकम्य 'सम्भूतास्त्वोभेदा प्रजास्तदायतनास्तत्प्र-
विश्या' इति द्विरभ्यस्तवाक्ये सृष्टिरपि कथिता । एव च सुप्ततिप्रलययोरैकरूपता प्रतिपत्त्या । 'सुप्तनयं क्रान्त्योभेदेन' इति
सुप्ते स्फुट जीवब्रह्मणोभेद सूत्रकारोऽभिधास्यति । एवचान्यत्रान्त्योभेदाभिधानि अप्ययस्यैव 'स्वाप्ययात्' इत्यत्र कथनन
आस्तरय्यमत न श्रुत्यनुगुणमिति 'स्वाप्ययात्' इति सूत्रेणापि निर्धारितं भवति । अतश्च नामरूपव्याकरणश्रुत्या अन्तर्या-
मिवपरिणामनिर्गन्धनमवोपादानत्वमित्यर्थं 'गौणश्चेन्नात्मशब्दात्' इत्यत्रामन्त्रशब्द योनिशब्दतदविरोधेन अन्तर्या-
मिष्यप्यय एव स्वाप्ययात् इत्यत्र विवक्षितः ॥

तदेतं सर्वमभिप्रेत्याह—इतश्च न प्रधानमिति । प्रलयसुप्तयोरैकरूपताश्रुत्याभिप्रेत्याह—तदेव सच्छब्दवाच्यमिति

श्रीभाष्यम्

सतासोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते रथं ह्यपीतो भवति' (छा.६.९.?) इति सुपुतं जीवं सता सम्पन्नं स्वमपीतः स्वस्मिन्प्रलीन इति व्यपदिशति । प्रल्यश्च स्वकारणे लयः । नचाचेतनं प्रधानं चेतनस्य जीवस्य कारणं भवितुमर्हति 'स्वमपीतो भवति' आन्मानमेव जीवोऽपीतो भवतीत्यर्थः । चिद्वस्तुशरीरकं तदामभूतं ब्रह्मैव जीवशब्देनाभिधीयत इति नामरूपव्याकरणश्रुत्योक्तम् । तज्जीवशब्दाभिधेयं ब्रह्म सुपुतिकालेऽपि प्रल्यकाल इव नामरूपपरिष्वङ्गाभावात् केवलसच्छब्दाभिधेयमिति 'सता

श्रुतप्रकाशिका

सञ्छन्दस्य जीवोपस्थापकत्वशब्दसमानप्रियत्वानिवचनाक्रमान्तरवशङ्का द्युदस्यति । तदेव सच्छब्दवाच्यमिति । जगत्कारणवस्तुविषयएवात्रापि सच्छब्द इत्यभिप्रायः । यत्र यदत्यर्थं । ननु सता सपत्तिः प्रकृतिसर्गोऽस्तु स्वाप्ययोऽपि जीवस्य स्वरूपेऽन्यत्त्वानमिति स्वसञ्छन्दयोरभिन्नार्थस्यादिति नैतद्वाक्य प्रधानकारणताविरोधीति । तदेतत्परिहरण्या कथं सुपुतमिति । स्वमपीत इतीदं विवृणोति । स्वस्मिन्प्रलीन इति । स्वमिति द्वितीया सतेति तृतीया च फलतस्वति सपद्येति सप्तम्यनुगुणार्थं । व्यपदेशभेदस्तु घातुस्वभावमदादित्यभिप्रायः । अपीतेः प्राप्तिरूपत्वात् द्वितीयानिर्देशः ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति 'यत्प्रयन्यमिमांशं विनष्टं' इति हि मुख्यतर साहित्यसद्भावात् तृतीयानिर्देशः । सम्पन्न इति कर्मणि निष्ठा वा तदानीं सम्पत्तेः प्राप्तिरूपत्वात् सतः कर्तृत्वविवक्षयाऽत्र तृतीया 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' इति वत् अप्यस्य स्थानसापेक्षात्वात् सप्तमीनिर्देशः । सुपुत्तिवशेन प्रल्यवाचिना शब्दानां स्थानापेक्षया छन्दस्वात् सप्तम्यनुरोधेन व्याख्यातम् । एव सम्पत्त्यव्ययशब्दयोः प्रल्यपरतयैकार्थ्यमुक्तम् । स्वसञ्छन्दयोश्च प्रल्यस्थानपरतया ऐकार्थ्यमुक्तम् ॥

अयमभिप्रायः 'सतासोम्य तदा सम्पन्नः' 'सति सम्पन्नः' इति ज्ञानिगमनवाक्यमध्यगतस्य स्वाप्यवर्गक्यस्थानपेक्षितार्थान्तरपरत्वेऽवयवैष्यत् स्फुटम् । 'अथैतदपियन्यन्ततः' 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' 'तदा सपद्ये ब्रह्म' इत्यादिप्रयोगप्राप्तायुर्वादप्ययसम्पत्तिशब्दस्वारस्योपस्थापितस्य प्रल्यस्य स्थानप्रतिपादकत्वात् स्वसञ्छन्दयोरैकार्थ्यं वसायय सूचितम् । 'जीवेनात्मना' 'तत्त्वमसि' इति जीवात्मशब्दयोः त्व त-छन्दयोरिव च स्वसञ्छन्दयोरपि जीवरूपेण त्वेन रूपेण चावस्थितकारणवस्तुविषयतयैकार्थ्यपरत्वं प्रकरणवशादप्युचितम् । जीवादर्थान्तरे सति तस्य स्यानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थं स्वशब्दाभिधेयस्य तस्य सपर्वन्तताप्रतिपादनस्योपेक्षितत्वाच्च तयोरैकार्थ्यं युक्तमिति । अस्तु लयस्थानोपस्थापकयोः स्वसञ्छन्दयोरैकार्थ्यं तत्तु स्वशब्दस्य स्वीयपरत्वेन स्वसञ्छन्दयोरुपपत्तयोरपि प्रधानपरत्वेऽप्युपपत्त इत्यत्राह—प्रल्यश्चेति । कार्यतारूपविकटदायस्याप्रहाणेन कारणान्तर्भावोहि लयः । सत किमित्यत्राह—नचेति । अथे

गुहायंसमग्र

अपिपूर्वक-इत्याहु प्रल्यपर इति ग्राह—स्वस्मिन्नित्यादि । 'स्वमपीत' इत्यत्र स्वशब्दे जीवब्रह्माभेदो विवक्षित इति भ्रम निरस्यति प्रल्यश्चेति । 'सदव' इत्यत्र नामरूपवद्वयप्रतिकोभूतैकत्वमुखेन यथा प्रल्य, स्वकारणे तद्वत् सुपुतावपि स्तोपादानकारणे लय इत्यर्थः । गदाधरनागेश्याम्बा स्वशब्दस्य पूर्ववाक्यसमप्रमियाद्व्युत्पत्तपदोपस्थाप्ये शक्त्यङ्गीकरणे सञ्छन्दार्थैरेव आ मयदार्थं वन पूर्ववाक्ये उपस्थापितएवात्र आमन्त्रशब्दार्थः इत्यभिप्रेत्याह—आत्मानमेवेति । अयापि जीव ब्रह्माभेदभ्रमो न निवृत्त इति शङ्कायामाह—चिद्वस्तुशरीरकमित्यादि ॥

श्रीभाष्यम्

सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति' (छा.६.८.१) इत्युच्यते । तथा ममानप्रकरणे नामरूपपरिष्वङ्गाभावेन प्राप्तेनैव परिष्वङ्गात् । 'प्राप्तेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं पिञ्च न वेद नान्तरम्' (बृ.६.३.२१) इत्युच्यते आमोक्षाजीवस्य नामरूपपरिष्वङ्गादेव हि स्वव्यतिरिक्तविषयज्ञानोदयः । सुपुतिकाले हि नामरूपे विहाय सता सम्परिष्वक्तः पुनरपि जागरदशायां नामरूपे परिष्वज्य तत्तन्नामरूपो भवतीति श्रुत्यन्तरे स्पष्टमभिधीयते 'यदा सुतस्त्वग्रं न कञ्चन पश्यति अथहास्मिन्प्राण एवैकधा भवति एवमेतस्मादात्मनःप्राणा यथाययं विप्रतिष्ठन्ते' (कौपीतकी.४.१९) तथा 'तरह प्यागो या सिंहोया वृको या चराहो या दंशो या मदाको या यद्वयन्ति तथा भवन्ति' (छा.६.९.३) इति च । तथा सुपुतं जीवं 'प्राप्तेनात्मना संपरिष्वक्तः' (बृ.६.३.२१) इति च वदति ।

श्रुतप्रकाशिका

एनम् अन्विचादित्यर्थः । श्रुत्यावस्यस्य जीवस्य सुप्तावस्य स्वकारणीभूते सत्तायोगिनि स्वात्मनि लयोपपत्तेस्सच्छब्दस्य त्वरस्य संभवतीति शङ्का व्युदसितुमाह—तथा सुपुतमिति । सज्जदहंन्द्रियानपेक्षणादिगुणकपरमकारणविषयत्वात् तासं वादिभ्यन्तरानुगुण्याच्च नात्र सच्छब्देऽतिशङ्कुचितज्ञानसूक्ष्मावस्यजीवमात्रविषय इत्यभिप्रायः ॥

ननु नित्यस्य जीवस्य लयोऽनुपपन्नः कार्यकारणयोरनन्यत्वात् जीवरित्खण्डस्य परस्य तत्कारणत्वायोगात्, तास्मिन् जीवस्य लयश्चाऽनुपपन्नः । नैवम् । सर्वदा जीवगिष्टस्य परमात्मनोऽवस्थाविशेषरूपकार्यकारणभावेऽपपत्तेः । तथाहि—'स्वमपीत' इत्यत्र स्वशब्दस्यापन्नजीवमात्रपरः 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इति स्वशब्दस्य सच्छब्दसमानविषयत्वात्, सच्छब्दस्य चास्मिन्प्रकरणे परमात्मविषयत्वात्, • नापि निष्कृष्टब्रह्मपरः नित्यनिर्विकारस्य तत्त्वोपादात्तायोगेनाप्यपस्यानत्वायोगात् । कार्यस्य हि प्रलय उपादान एव । अतो जीवरूपेणादित्यत्र परमात्मनः-

गूढार्थसङ्ग्रहः

प्राप्तेनात्मना सम्परिष्वक्तइति । अत्र बाह्यान्तरविषयज्ञानविरहस्य संपरिष्वङ्गस्य च प्रतिपादनं नामरूपपरिष्वङ्गाभावापरमात्मना नीर-प्रसन्नयश्च जीवस्य प्रतिपादितः । अत्र संपरिष्वङ्गप्रतिपादनेन जीवब्रह्माभेदस्यावृत्तिरिति च अत्र स्वशब्दमात्रेण न जीवब्रह्माभेदसिद्धिरिति भार्गवः । यदासुप्तं इत्यादि । एतदादि कौपीतकिवाक्यानामर्थनिर्णयेन जीवब्रह्माभेदः तत्र सर्वात्मना न स्मृतिता पर्यविषय इति प्रत्यन्तसारामृते निरूपितम् ॥

तद्वह व्यागो वा इत्यादि । सुपुतः पूर्वमेव व्याघ्रादिनामरूपज्ञानं ननु सुपुतौ । सुपुतेः पूर्वकाले योऽयं नामरूपपरिष्वङ्गः सुपुतपनन्तरप्रबोधे स एव परिष्वङ्ग इति सुपुतिपूर्वकालिकाहमर्थस्य सुपुतसुप्तरकालिकाहमर्थस्य च ऐक्यमस्य भिन्नया सुपुताप्यहमर्थमसिद्धिः 'स एव नु कर्मानुस्मृति' इत्येव अनया श्रुत्या निर्णयते । अत्र सुपुतौ व्याघ्रादिनामरूपज्ञानाभावः एतच्छ्रुत्याऽपि सिद्धयतीति एतच्छ्रुतुपादानम् । प्रबोधकाले देवादिनामरूपज्ञानदशायामेव स्वव्यतिरिक्तविषयज्ञानम् । प्रबोधे धर्मभूतज्ञानविकासेन देवादिनामरूपसम्बन्धेन तत्ज्ञानं वर्तते । सुपुतौ इन्द्रियव्यापारोपरणेन धर्मभूतज्ञानसङ्कोचेन धर्मभूतज्ञानस्य देवादिरूपसम्बन्धाभावेन आत्मव्यतिरिक्तविषयज्ञानविरहः । एतेन सुपुताद्यपि तददृष्ट्या नामरूपविभागाभावेन प्रलयेऽपि नामरूपविभागाभावात् उभयोरैकरूप्यम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

राज उत्सवम् । तत्रापि न शुचौ रजतस्थव लय तस्यैव जीवस्य स्वरूपनिवृत्तिप्रसङ्गात् । नापि महाकाशे घटाकाशस्य लय देहाद्युपधेरस्थिते वात् । नापि पितितले घनस्थव लय घनस्थव जीवस्य प्रहाण जीवनिन्य वश्रुतिविरोधात् ।
उपाधरस्थिर मन जीव उपहाणायागादायोक्षावस्थायितयाऽभिमतस्य जीवभावस्य स्वापमानेन निवृत्तौ मोक्षोपायवैयर्थ्यं प्रसङ्गात् । अज्ञानाभ्यागमादिप्रसङ्गात् । प्रत्यभिज्ञानप्रोधात् 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिप्यक्तो नवाह किंचन वेदान्तरम्' इति तदानीमज वसवैश्च वाग्या भेदव्यपदेशाच्च जीव वे स्थितएव स्वाप्यवस्य सर्वैरभ्युपगन्तव्यं वात् । अतः भेदादव स शब्दा जात्रावशिष्टपरमा मपर । अतएव ह्युक्त्वा सार 'आत्मानमेव जीवोऽपीतो भवति' इत्यर्थः । जीवस्वरूपाद्विपरप्य नामरूपव्याकरणश्रुतारत । तस्य सपत्तिर्नाम ग्रहिर्मुक्तज्ञानप्रसरविरहितजीवरूपेणावस्थानम् । निगमानाम्निर्मलं न प्रसर

ननु कथं दहविशिष्टस्यसतो जावस्य स्थित दह विशेष्यास्य, नैवम् विशेष्याशे रागद्वेषाद्यवयवत् तत्रैव प्रत्य रूपावस्थानव्यापपत्तः । ननु स्वाप ज्ञानेन देहाणाभावात्, * स्वरूपेण धारणस्य महाप्रलयऽपि तुल्यग्राहस्य जावप्र लप्रयत्नसिद्धिदेहलभ्येण च न घटने । न * जावस्य दहापरित्यागात् देहस्य त सङ्कल्पेन * धारणयाग्य व चापृथक्स्थित देहलभ्येणोपपत्तेः । अतः मनुष्यादिनामरूपाभिमानरागलाभाद्यनुगुणग्रहिर्मुक्तज्ञानप्रसरः जागर्तितावस्थजीवविशिष्ट परमान देवमनुष्यादिनामरूपरागद्वेषलोभमाहाद्यौपाधिकवाह्यस्य तराकाराभिमानकाऽप्यविरहितजीवशरीरकरसत्ता म य तर्भूत इति सुव्यर्थः अप्यस्य प्राप्तिरूपवात् सार आ मागमित द्वितीयानिर्देशः । अप्यस्य स्थानसामेक्ष वात् स्वस्मिन्प्रलीनं दुक्त माप्य । एकस्य परमा मनस्थानस्थानिभावव्यपदेशाश्चाभेदाभिप्राय घटादेरप्यस्थानस्य घटानुपपत्तस्यापि पृथिव्यादस्य कारणजाताय वात् कारण व ब्रह्मणि तु जीवविशेषविशिष्टादितरस्यास्य स्थानस्थानिभावे धर्म्यक्यात् कारणवम्, कारण वस्यावयविनि धर्मिण्यन्तर्भावस्तवैव समान औपाधिकाकाराभिमानानुगुणज्ञानविकासवज्जीवविशिष्टता कार्यावस्था अतस्मि मानजीवविशिष्टता कारणावस्था तत्र लयस्थानभूतस्य परमानेन कारणावस्थापक्षया लीयमानाश्रय विरुद्धावस्था हि नान रूपाद्यौपाधिकाकाराभिमानानुगुणज्ञानप्रसरवज्जीवविशिष्टता तस्मादौपाधिकाकारानभिमानजीवविशिष्टताकारणवस्य भवे स्वा मन्यवस्थान स्वाप्यव इत्युपपन्नम् । अतएव जीवस्य नित्यत्वाविरोधश्च । ज्ञानसङ्कोचविकासविशेषव्यतिरिक्तं जीवस्य प्रहाणाभागात् आमोभाजावभासस्य स्थिरवहि परैरभ्युपगम्य । अतस्तद्विरोधेन स्वाप्ययो वर्णनीयः । तदानीं 'प्राज्ञेनात्मना सपरिप्यक्तः' इति भदप्रतिपादनाप्रोक्षैरसति भवति । एवविध एव प्रलया महाप्रलयोपेत्यभ्युपगमनम् । जीवब्रह्मव्यापि वरुणवाक्यविशेषसिद्धव्युपगमन वैयर्थ्यनिवृत्त्यादि परिहर्तव्यं वात् ॥

नच 'न जिज्ञासुर्निज्ञातोर्विपारिलेपो विद्यते' इति ज्ञाननित्य वश्रुतिविरोध तस्य सङ्काचमात्रवत्सङ्काच भावात् नच प्रसरपलम्भयारभागात् ज्ञानद्रव्यस्य तु-उत्वं शङ्कनीयम् । नह्यनु ह्यरितरत्नयमाया प्रसरपलम्भयारभागा सि नम् ।

यथा नत्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणे । दोषप्रहाणाब्रह्मान्मात्मन म्रियते तथा ॥
इति हि स्मृतिः । आत्यन्तिकप्रलयऽपि यथाच प्रकार उपपद्यत सदानीं नामरूपाद्यौपाधिकाकाराभिमानरूपविरुद्धाभागेन कारणारस्य परमा म वरस्थानात् । औपाधिकाकाराभिमानाहं वरूपकार्यावस्थायिरहितजीवविशिष्ट एति ए स्य कारणावस्थानं विरुतिनिर्दिष्टजीवविशिष्टमिति यावत् । तमहाप्रलय मुक्तौ च समानम् ॥

ननु 'प्राज्ञेनात्मना सपरिप्यक्तो नवाह किंचन वेद नान्तरम्' इति सुपुती प्राक् राश वरुणवैयर्थ्यवगात् नान्तेभ्यः वागतव्यं वात् नैवस्थित्यभ्युपगमात् । अतदभिमतप्रलयप्रकाशोऽनुपपन्न इति । नैवम् । कारण लाद्वेद

श्रीमाध्यम

तस्मात् सच्छब्दवाच्यः परब्रह्म सर्वज्ञः परमेश्वरः पुरुषोत्तम एव । तदाह कृत्तिकारः—
'मना मोक्ष्य तदा सम्पदोभवति' इति सम्पत्त्यसम्पत्तिभ्यामेतदध्यवसीयते 'प्राप्तेनात्मना
सम्परिप्लवक्त' इति चाहेति ॥ —इत्यत्र न प्रधानम् ।

श्रुतप्रकाशिका

विमदशाख्याया विवक्षितत्वात् । नामरूपाद्यौपाधिकाकाराभिमानविरहितजीवनिगिगृहता कारणायस्था तदपेक्षया विमद-
शाख्याया तादृगभिमानवर्जितविशिष्टता । न-प्रहाणस्यचात्र विद्यमानत्वात् मुमुक्षो लय उपपन्नः मोक्षेनेदिशतव्यवकांशेण
नैगम्य नाव्यभिचप्रकृतिरेषां ईशितव्यताया अत्राव्याख्येयत्वात् । कादाचित्कधर्माद्यस्या, ईशितव्यतादित नित्यम्
'स ईशोऽस्य जगतो नित्यमेव नाम्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय' 'यस्यात्माशरीरं यथात्मानमन्तरो यमयति'
इत्यादिश्रुतः । अतो नैशितव्यत्वादिकमवस्थेति येषभ्यैरूपस्यापि तस्याप्रहाण नदेषः अतो घञोक्तपत्र स्वाप्ययः ॥

सौत्रं हेतु परमसाध्यैः सन्नमयति तस्मादिति । अप्यवस्थानस्य परमकारणत्वमाह—परब्रह्मेति । जीवस्यबुद्धयै
नर्गजशब्दः । 'प्राप्तेनात्मना' इतिह श्रुतिः 'तदेतत्' इत्येतत्संवादिनी । अप्ययेऽपि जीवनि यन्तुवशांपनार्थमीश्वरो
सौत्रं तत्त्वबुद्ध्यासायै च परमेश्वरशब्दः । मुमुक्षुपुरुषवैलक्षण्यपरो देवताविशेषपरश्च पुरुषोत्तमशब्दः । * व्यख्यानान्तर
स्यावश्यकमाह—तदाहेति । सम्पत्त्यसम्पत्तिभ्यामिति । 'सतिसंपत्त नविदुस्सति संपत्स्यामहे' इति संतआ-
गम्य नविदुस्सत आगच्छामहे इत्युक्तमयः सपत्तिनिर्गमाभ्यामित्यर्थः । * यदा परमात्मनि सपत्त्या * यत्रासपत्त्या-
वेत्यर्थः । स्वाप्ययशब्देनासर्गात्तत्त्वमीश्वरेति * कृत्तिकारस्य भावः । एतत् परब्रह्मकारणत्वमित्यर्थः ॥

* पूर्वपक्षे 'प्राप्तेनात्मना' इत्यादिश्रुतिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य प्रकृतार्थोपपादकतया शुद्धित्वत्वात् कारणस्य
परमात्मत्वमपि कारणविषयैश्चान्तरैरुपपाद्यते—

गूढार्थसंग्रहः

तदाह कृत्तिकार इत्यादि । 'सना सोम्य तदा सपतो भवति' इतिश्रुतो 'तदेत्यनेन सपत्तिः न सार्वादिकीति
शोधनम् । नयमदशमपण्डयोः 'सति संपत्तर्नावदुः' 'सत आगत्यनविदुः' इति वाक्यद्वयेन सपत्तिः जीवगमनपूर्व-
क र जीवनिर्गमानन्तरमसम्पत्तिश्चेत्युभय प्रतिपन्नम् । 'गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्ग च' (१.३.५.१५) इति सूत्रे
'यस्मादहररात्रयोपे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादको गतिशब्दो भवति' 'इमास्त्वाः प्रजा अहर्गच्छन्त्यः एतं ब्रह्मलोकं न
विन्दन्ति' इति । तत्र प्रकृतं दहर ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्याना जीवानामभिधीयमाना
दहस्य ब्रह्मता गमयति । तथाहदहर्गजाना मुमुक्षवस्याया ब्रह्मविषय गमनदृष्टं श्रुत्यन्तरे 'मना सोम्य तदासंपदोभवति'
इत्येवमादौ' इति (श) माप्ये उक्तम् । अत्र छान्दोग्यश्रुत्योरनयोरैकार्यत्वं सूत्रकृत्सम्मतमिति स्पष्ट वक्तव्यम् । परमते
दहरत्रिया सगुणविद्या, सद्विद्या निर्गुणविद्या अयमर्थस्सूत्रकृतः नैव समतः । 'मुमुक्षुः कान्ते, देवेन' इति सूत्रे ब्रह्मणि
जीवभेदस्य स्पष्टमभिधानात् । तत्र विवक्षितार्थे श्रुतिमुदाहरति—प्राप्तेनात्मना सम्परिप्लवक्तइतिचाहेति । 'प्राप्तेना
मनासंपारिप्लवक्तः' इति श्रुतिः अस्मिन्पक्षे परेषुमुदाहृता । एवस्थिते सूत्रकारसिद्धान्ते 'स्वमयीतो भवति' इति श्रुतो
'स्वाप्ययात्' इति सूत्रे च जाग्रदभावेदः विवक्षित इति कथं वक्तुं शक्यते । 'मुमुक्षुः कान्त्योः' इति सूत्र तद्विषयवाक्य
विरोधात् । 'तस्मिन्ममि' इति नक्त्यः अभ्यासमात्रेण नपरसमनः जीवब्रह्मभेदसिद्धिः । छान्दोग्येव पूर्व 'सर्वैवल्विदं ब्रह्म

श्रीभाष्यम्

सू ११=गतिसामान्यात् (१.१.५)

गूढार्थमपदः

तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति श्रुतौ अपि विमोक्षणेन जीवस्य ब्रह्माभेदस्य स्फुटमभिधानात् । उपादानोपादेयभावनि-
वन्धनएवोभयभेदः सोऽप्या मन्वेनेव । 'यस्मिन्मयाणि भूतान्यामैवाभूद्विजानतः । तत्र कां मोहः कदोहः एकाग्रमनु-
पश्यतः' इत्यत्र ईशावास्योपनिषदि एकत्र, 'यन्तु सर्वाणि भूतान्यामन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु चा मानम्' 'ईशाऽऽवा-
स्यमिदं सर्वम्' 'तदन्तरस्य सर्वस्य' इत्याद्युक्त्या अन्तःप्रविश्य नियन्तृगतिवन्धनमिति प्रतिपादितमिति प्रागेवोक्तम् ।
अयमर्थः श्रुत्यन्तसारामृते निरूपितः । इममर्थमभिप्रेत्याह सा वृत्तिकारः—सर्वप्रसूतिविति सर्वात्मा ब्रह्मेति इति ॥

एतेन सर्वत्राभेदवाक्येषु ईशाभेदएव जीवस्य विशिष्टः ननु परममतिविशेषोचिदभेदः इति सूचितम् । शाण्डि-
क्यविद्यायामिव 'एवम आत्माऽन्तर्हृदय' इति त्रिपारम्यस्तवाक्ये जीवभेदेनैव ब्रह्मण्यन्मन् प्रतिपादितम् । 'शब्दवि-
द्यायात्' इति सूत्रे भेदः परैरप्यभिहितः, एवं 'स्मृतेश्च' इति सूत्रे 'ईश्वरस्त्वन्भूतानाम्' इति तद्विषयगीताश्लोकेन जीव-
ब्रह्मभेदो विवक्षित इति परैरप्युक्तम् । एतेन 'सत आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः' 'एतत् आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः' इति द्वार्वि-
द्यातिवारं चतुर्विंशतिवारमप्युक्तयोः काण्व माध्यन्दिन अन्तर्ध्यामिन्नाह्वयवाक्ययोः जीवब्रह्मभेद एव विवक्षित इति निर्म-
लशैरवश्यमप्युपेयम् । एवं 'उभयेऽपि हि भेदेनैव मधीयते' इति सूत्रेऽपि । अतएव 'गूढा प्रविष्टायाः मानां हि तद्दर्श-
नात्' इत्यत्र 'आत्मानौ' इति द्विवचनेन हृदयगुहासंज्ञः जीवपरयोः प्रतिपादितः । एतद्विषयवाक्ये 'श्रुतिवन्तो'
इति कर्मफलभोक्तृत्वं 'द्रासुपर्णा' इति श्रुत्यनुसारेण परमात्मनि प्रयोजककर्तृत्वेनोपादनीयम् । 'द्रासुपर्णा' इति श्रुतिः
सुण्डकश्चाश्वनरोपनिषदोऽपि ऋकसंहितायामपि पठिता । तत्र एतच्छ्रुत्युत्तर परमात्मनः पितृत्वं जीवस्य पुत्रत्वं जीवस्य
वितृक्षानामावे पितृप्राप्तिगुण्यत्वमपि प्रतिपादितमित्ययमर्थः जिज्ञासाऽधिकरणे (७६५.पु) निरूपितः । एतच्छ्रुतितापयेन
'अमर्कौकस्वात्तद्व्यपदेशाच्च' इति सूत्रे सूत्रकारस्तुच्यति । 'अस्यौकस्वात्' इत्यनभिधाय 'अमर्कौकस्वात्' इत्युक्त्या
अमर्कस्य ओकः तदेव ओकः यस्य तत् अमर्कौकः ब्रह्म 'ओकस्सद्ये'त्यमर्कोक्षेप (नानार्थवर्ग) ओकश्चाब्दस्य गूढार्थ-
कत्वम् । एतेन परजीवयोः पितृपुत्रभावः बोधितः । 'विवक्षितगुणोपपत्तेश्च' इति तत्पूर्वसूत्रे दयारूपगुणस्यापि विव-
क्षितत्वेन परस्य हृदयस्थितेः दयामूलकत्वादिसिद्धयनीत्यपि जिज्ञासाऽधिकरणे निरूपितम् । एव च 'एवम आत्माऽन्त-
र्हृदय' इत्यादिश्रुतिविरोधेन 'सर्वप्रसूतं ब्रह्म' इत्यश्रोत्रोक्तभेदनियामकव्यतिरिक्तनियामकस्वरूपसम्भवेन च 'तत्रमसि'
'अनेन जीवेनात्मना' इत्यत्र परममत्तजीवब्रह्माभेदः नैव विवक्षितः । सुपुत्रावन्तःकरणलयादरसभयस्य पूर्वमेवोपादनेन
'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इत्यादौ अनौपाधिकगमनस्य प्रतिपादनेन च स्वाप्ययात् इत्यत्र जीवब्रह्माभेदो नैव
विशक्षित इति सिद्धयति 'सम्पत्त्यसम्पत्तिस्थामेतदध्यवसीयते' इति वृत्तिवाक्ये जीवकर्तृकसंपत्त्यसम्पत्तिसंनिधिजीव-
भेद सत्त्वत्वात्वं ब्रह्मनिष्ठावत् इत्यर्थः ॥

इयञ्जिस्तैः सद्विद्यावाक्यगतहेतुभिः प्रधानवैलक्षण्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मणः प्रतिपादितम् । 'गौणश्रेयसात्मशब्दात्'
इत्यत्रात्मशब्देन धेतनवाचिना ईक्षणाश्रयस्य प्रधानवैलक्षण्यं निरूपितम् । सद्विद्यायामात्मशब्द निर्दिश्य तदर्थस्य कार-
णत्वप्रतिपादनं नास्ति । आत्मशब्दानिर्देशेन तदर्थस्य कारणत्वप्रतिपादकोपनिषदन्तरवाक्यैरपि जगत्कारणस्य प्रधानवै-
लक्षण्यं प्रतिपादयति—गतिसामान्यादिति ॥

श्रीभाष्यम्

'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीद्वान्यत्किञ्चन मिषत् सईक्षत लोकास्तृ सृजा' इति 'स इमान् लोकान् सृजत (पेत.१.१.) 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशास्सम्भूतः । आकाशाद्वायुः वायोरग्निः । अग्नैरापः । अद्भ्यः पृथिवी' (तै.आनन्दवह्नि.१.) 'तस्यह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यदभ्येदः' (सुवा.२) इत्यादिमृष्टिवाक्यानां या गतिः प्रवृत्तिः, तस्मान्मान्यान् तत्तन्मानार्थत्वादस्य ; तेषु च सर्वेश्वरः कारणमयमन्यते । तस्मादत्रापि सर्वेश्वर एव कारणमिति निश्चीयते ॥ इतश्च न प्रधानम्—

सू १२—श्रुतत्वाच्च (१.१.५)

श्रुतप्रकाशिका

सू ११—गतिसामान्यात् (१.१.५)

पूर्वे गौणश्चेन्नात्मशब्दात् इत्युक्तत्वादात्मशब्दवती. श्रुतीरुदाहरति आत्मावा इत्यादिना । तस्यहवा एतस्य इत्यत्रात्म्यात्मशब्दश्च भ्रूयते 'आत्मावा अरे द्रष्टव्यः' 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे' 'योऽन्यप्रात्मनस्सर्व वेद' इति च । गतिशब्द व्याचष्टे—प्रवृत्तिरिति । बोधनव्यापारपरः प्रवृत्तिशब्दः 'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानाम्' इत्यत्र प्रवृत्तिशब्दवत् । समानत्वमर्थद्वारकमित्याह—तत्समानेति । ततः किमित्यत्राह—तेषु चेति । ततोऽपि किमित्यत्राह—तस्मादिति न केवलमुपनिषदन्तेषु अत्रैव सर्वेश्वरकारणत्व स्फुटमित्याह—

सू १२—श्रुतत्वाच्च [१.१.५]

गुदार्यसग्रहः

सईक्षतलोकास्तृ इत्यादि । प्रथमसूत्रे ईक्षणानन्तरमेव सृष्टि प्रतिपादिता इत्यशेषपादानाय एतद्वाक्यापादानम् । अत्रनु आत्मशब्देन निर्दिश्य तस्य कारणत्वप्रतिपादकत्वेन एतद्वाक्योपादानम् । अतएव पूर्वे 'आत्मा वा इदम्' इति वाक्यस्यानुपादानम् । तस्य हवा एतस्य महतो भूतस्येत्यादि । एतत्पूर्वे 'आत्मा वा अरेद्रष्टव्यः' इति वाक्यसत्त्वेन (३.६, ५६) आत्मशब्दार्थस्यैव कारणत्व विवक्षितम् । कारणत्वान्वयर्थक आत्मशब्दघटितोपनिषद्वाक्यप्रवृत्तिसामान्यात् इति सूत्रार्थः । सद्धियाया च कारणत्वान्वयर्थकात्मशब्दो नास्ति । गतिसामान्यात् इत्यत्र सामान्यशब्दप्रयोगेण उपनिषदन्तरवाक्यानि विवक्षितानीति सूचितम् । एतन् एतदुपनिषद्विषयकत्वं श्रुतत्वाच्च इति सूत्रस्यापि व्यञ्जितमवति श्रुतत्वाच्च इति सूत्रे दीपसारयोः 'आ मतः प्राण' (छा.७.) इत्यादिछान्दोग्योपनिषद्वाक्योपादानेन आत्मशब्दनिर्देशपूर्वकं तदर्थस्य कारणत्वस्य श्रुतत्वमेतत्सूत्रे विवक्षितम् । यथे सद्धियाया कारणत्वान्वयर्थकात्मशब्दाभावेऽपि छान्दोग्य एव सप्तमे भूमाविद्यायां कारणत्वान्वयर्थकात्मशब्दस्य श्रुतत्वाच्चेति दीपसारपक्षेऽर्थः । माध्यम्येण पूर्वसूत्रे एव 'आ मतः प्राण' इत्यादिकारणत्वान्वयर्थकात्मशब्दार्थवाक्यस्य पूर्वसूत्रेणैव विवक्षितम् । श्रुतत्वाच्च इत्यत्रात्मशब्दव्यतिरिक्त-प्रधानव्यावर्तकधर्माणां श्रुतत्वं विवक्षितम् । तच्च धर्माः, अस्यामुपनिषदि प्रतिपादिता. एवमुपनिषदन्तरेऽपि ॥

मीमांस्यम्

श्रुतमेव ह्यामामुपनिषदि अस्य सच्छब्दव्याच्यस्य आत्मत्वेन नामरूपयोर्व्याकर्तृत्वं स-
पेक्षत्वं, सपेक्षकित्वं, सर्वाधारत्वं, अपहतपाप्मत्वादिकं, सत्यकामत्वं, सत्यसङ्कल्पायं च
‘अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपं व्याकरवाणि’ (छां.६.३.२) ‘सन्मूलास्तोम्येमा-
स्तस्याः प्रजास्तसदायतनास्तत्प्रतिष्ठाः’ (छां.६.८.६) ‘पेतदात्म्यमिदं मयं तत्तत्तत् नममात्मा
(७) ‘यथास्थेहास्ति यथा नास्ति सर्वं तदस्मिन्ममाहितम् । तस्मिन्वामास्तमाहिताः’ (छां
८.१.३,५) ‘एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो निमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासस्तत्त्वका-
मस्तस्यस्तङ्कषः’ (८.१.५) इति ॥ तथाच श्रुत्यन्तराणि ‘नतम्य कश्चित्पतिरस्ति लोकेनचे’
क्षिता नैव च तस्यलिङ्गम् । सकारणं करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः’

श्रुतप्रकाशिका

आत्मत्वेन नामरूपव्याकर्तृत्वं दर्शयति अनेन जीवेनेति । सर्वशब्दसंशक्तित्वे ‘तदैक्षत बहुस्याम्’ इत्यादिवाक्येन
पूर्वमेव दर्शिते सम्मूला इति सूचितं च । आधारत्वं दर्शयति सदायतनाइति यथास्थेति च । धारकत्वं च आत्मत्वेनेति दर्श-
यति पेतदात्म्यमिति । गह्वर कारणत्वा कर्वाधारत्वमात्रं विवक्षितमिति भावः । यथेत्यादिकं सत्यकामत्वप्रतिपादनोप-
युक्तं च । अपहतपाप्मत्वादिगुणान् दर्शयति एष आत्मेति । उक्तगुणवेशयार्थं, अनुक्तगुणदर्शनार्थं तद्वत् ईश्वरत्वदेवता
विशेषत्वस्फुरीकरणार्थं च पूर्वसूत्राभिप्रेताऽननुदाहृतानि । श्रुत्यन्तराभ्युदाहरति तथाचेति । • नचेत्युक्तवाक्यविषयत्वेन
अस्य सूत्रस्य छान्दोग्योपनिष-मात्रविषयत्वं दीपसाधयोरपि द्युक्तं ‘श्रुतमेव ह्यस्यामेवोपनिषदि’ इति । नात्र क्रमवि-
वक्षा लिङ्गं शरीरं ‘नाशब्दम्’ इत्युपक्रमसूत्रानुरोधेन प्रधानस्याप्रतिपाद्यत्वं निगमयति—

गूढार्थसंग्रहः

अत्र सूत्रद्वयस्य विषयभेदे उक्तरीत्या सिद्धेऽपि गतिसामान्यात् इत्यत्रोपनिषदन्तरस्य विवक्षायाः स्फुटत्वेन श्रुत-
त्वाच्च इति सूत्रे एतदुपनिषदि श्रुतत्वस्य विवक्षायाः प्रतीतावपि उपनिषदन्तरे पूर्वोक्तार्थातिरिक्तार्थान्तरस्य श्रुतत्व विव-
क्षितमिति (प्र.वि.आ.भ्यायरक्षाप्रणिः) परोक्तिरभिविवेशमूलैव ॥ चशब्देन उक्तानामर्थानामुपनिषदन्तरेऽपि श्रुतत्व विव-
क्षितमित्यभिप्रेत्याह—तथा च श्रुत्यन्तराणीति ॥

नतस्य कश्चित्पतिरस्ति इत्यादि । ‘तमीश्वराणां परममहेश्वरम्’ इति पूर्वश्रुतिः । तत्र सर्वेदामीश्वरत्व सर्वेषां
तित्वं च प्रतिपादितम् । अस्यापि ईक्षिता कश्चित्पतिरिति शङ्कायाः निरासः पूर्वार्थे, उत्तरार्थे च कारणत्वमभिधाय अस्य
तत्त्वान्तरं नास्तीत्युक्त्या एकस्यैव सर्वकारणत्व सिद्धम् । एतेन उपनिषदुपक्रमे ‘श्वरप्रधानममृताक्षरं हरः शराभानावी-
ते देव एकः’ इत्यत्र प्रधानविशेषेण जीवस्यापि नियामकत्वं देवस्य यदुक्तं तत्प्रतिष्ठापितं भवति । एतेन ‘नायोऽ-
तोऽस्ति द्रष्टा’ इति श्रुते ‘नियन्तुर्नियन्त्रन्तरं नियिष्यते’ इति वृत्तिकारमते ‘प्रसक्त्यभावात्’ इत्यन्तर्याम्यधिकरणे (श)
माप्योक्तिर्निर्वकाशा । अत्र सामान्यनियेषो न विवक्षित इत्यादिकं अप्रैव पूर्वं भावप्रकाशेन निरूपितम् । ‘यईशोऽस्य
ततो नित्यमेव नान्ये हृद्विद्यत ईशनाय’ इत्युत्तरश्रुत्यादिकं परममतायैप्रतिवृत्तमिति बहुत्र प्रतिपादितम् । श्रेताश्वतरो
निषादि ईशादिशब्दयौगिकार्थस्योपक्रमप्रभृत्यभ्यासेन तत्र ता पर्यायिभ्येन ‘स्वामीमीश्वरपतिरीक्षिता’ इत्यादिकोशोत्ताद्येन
‘प्रोक्षणोऽर्थसंयोगात्’ (चै.सू.१.४.९.११) इतिनयेन सर्वप्रयोगोपपत्तौ पृथग्प्रादिकल्पनं केवाचिदभिनिवेशमूलकमेव

श्रीभाष्यम्

'सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य चीरः नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते' (तै.आ.पुरुष.३.१२.१३)
'अन्तःप्रविष्टदशास्ता जनानागँसर्वात्मा' (तै.आ.३.२१.२१) 'विश्वात्मानं परायणम् ।'

गूढार्थसंग्रहः

अनप्य गीतादावीश्वरशब्दानां 'ईशानशैलो नारायणः' इति गीता (शं) माध्ये, विवरण अन्तर्यामिब्राह्मणमाध्ये (शं) नारायण इत्युक्तिः, सुरेश्वरवार्तिके—'कृष्णद्वैपायनो व्यासः वेदात्मा ध्वान्तहानिभूत् । प्राहमेमेव बहुशः प्राणिना हित-
कायया ॥ नारायणः परोक्षका दण्डमव्यक्तसम्भवम् । अण्डस्थान्तस्त्रिषमे लोकाः सप्तद्वीपाश्च मेदिनी ॥' (वृ.वा.५.७.३९,
४०) इत्याद्युक्तिः, 'आलोक्ष्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः । इदमेक मुनिपन्न ध्येयो नारायणस्तदा ॥' इति
महाभारतान्ते भगवता श्रीवेदव्यासेनोपसंहारः, 'हरिरेकस्तदा ध्येयः भवद्भिरस्यैव सत्यैः । ओमित्येव सदा विप्राः
पठन् प्यात केशवम् ॥' (१.८.९.८) इति हरिरंशे कैलासयात्रायां हरिरंशो ध्यातव्य इत्युक्त श्रीमहेश्वरेणापि । एतत्सर्व-
मभिप्रेत्य 'एषमे सर्ववर्माणः धर्मोऽधिकतमो मतः ।' इत्याधिक्यश्रुतम्' (श.वि.स.ग) इत्युक्तिश्च सङ्गच्छते ॥

हरिवशे—'अहं सर्वगोदेव स्वमेवाह जनार्दन । आबयोरन्तर नास्ति ॥ यस्तत्वा द्रष्टि देवेश समाद्रेष्टि न सशयः'
(१.८.८) इति पूर्वाध्याये रुद्रोक्त्या हरिहराद्रेत न सिध्यति । 'पठत ध्यात केशवम्' इत्यत्र प्रयुक्तकेशवशब्दस्य 'क इति
ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवा तवाङ्गे सभूतो तस्मात्केशवनामवान्' इत्यत्र कृष्णस्य ब्रह्मरुद्रजनकत्वस्य 'अहं
त्वम्' इत्यतः पूर्वं 'आदित्वं सर्वभूतानां मध्यमन्तस्तथा भवान् । त्वत्सममवदित्वं त्वधिक्यं प्रलीयते ॥' ३.८.८.५५
इत्यत्र कृष्णस्य सर्वोपसिद्धयहेतुत्वस्य प्रतिपादनेन ताद्विशेषात् । अन्यथा 'ममेव त्वं तथैवाहं ये मदीयास्तथैव ते ॥ यस्तु
द्रष्टि समाद्रेष्टि यस्त्वामनु समामनु ॥ अनन्यः पार्थ मत्तत्त्वाह तथैव च ॥ नावयोरन्तर शक्य वेदितुं भरतर्षभ ।'
इत्यर्थपर्यन्ति १२.४६ अर्जुनप्रति कृष्णोक्त्या रुद्रार्जुनयोरविशेषोपपत्तिः । परमते अद्वैताङ्गीकरेऽपि रुद्रेऽधिक्यामिव्यक्तिः
अर्जुनेऽपि न्यूना इत्येवोच्यते । सिद्धान्तेऽपि 'यति धामानि परमाणि' इत्यादिश्रुत्युक्तदिशा रुद्रस्य गौणप्रादुर्भावत्व शक्योऽऽ-
धिक्यम् अर्जुनस्य तु ततोऽन्यूनता इति जीवब्रह्मभेदेऽपि सर्वमुपपद्यते । विस्तारस्तु ह्यशिशोरवभूषणदीपितौ द्रष्टव्यः ॥

सर्ववेदपठितस्य पुरुषसूक्तस्य नारायणपरत्वं नारायणारूपाने व्यास एव निर्धारयति । तत्रत्या श्रुतिमुदाहरति—
सर्वाणि रूपाणीति । इयं च श्रुतिः 'अवस्थितेरिति काशकृत्वा' (१.४.६) इति सूत्र (श) माध्ये परैरप्युदाहृता । अत्र
'अभिवदन्' इत्यस्य स्वाभिमुखत्वेन वदन् इत्यर्थेन स्वपर्यन्तता नामरूपयोस्तिद्वयमिति ॥

'स्वर्गप्रभानुशाकेन तथा पुरुषविद्यया । पौरुषेण च सुक्तेन सामभीराजनादिभिः ॥' (श्रीभाग.११.२७.३०)
इति पुरुषसूक्तसहभावेन वासुदेवार्चने विनियुता श्रुतिमुदाहरति—अन्तःप्रविष्टदशास्ता जनानामिति । इयं च श्रुतिः
उपदेशसहस्रया परैरप्युदाहृता । अत्र सर्वात्मत्वप्रयोजकत्वं अन्तःप्रविष्ट्य शासनमभिहितम् सद्रिधाया आदेशशब्दार्थस्य
शाश्वतत्वे प्रवेशहेतुकतामरूपव्याकरणश्रुतम् । 'अन्तःप्रविष्टदशास्ता जनानागँसर्वा मा' इत्यत्र प्रविष्ट्य शास्त्रत्वेन सर्वं
स्यात्मत्वप्रतिपादनेन 'जीवेनात्मना' इत्यत्रापि जीवस्यात्मत्वमित्येवाङ्गीकरणीयमिति भावः । अत्रैव 'सर्वं वेदायत्रैकं
भवन्ति' इति श्रूयते । 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तस्मृतिर्ज्ञानमपोहन च । वेदैश्च सर्वैर्हमेव वेद्यः' इति गीता
एतदुपगृहणरूपा । प्रवेशस्य शासनार्थत्वस्य औचित्येन परेषामन्यार्थः निरवकाशः । विश्वात्मानमिति । विश्वस्यात्मत्व
पूर्वश्रुत्युक्तदिशैव विवक्षितम् ॥

श्रीभाष्यम्

‘पतिं विश्वम्याग्नेभ्यरम्’ ‘यच्च किञ्चिज्जगत्स्य निन्द्यते भूयतेऽपि वा । अन्तर्पदिक् तत्सर्वं
व्याप्यनारायणसिक्तः’ (ते. नागण. १. १ अनु.) ‘एव सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा र्विष्यो
वेय एको नारायणः’ (मुपा. ग्य. ७) इत्यादीनि । नस्माज्जगत्कारणपादियाक्यं न प्रधानादिप्र-
तिपादनयोग्यम् । अतस्त्वपेक्षस्मयंशक्तिस्त्वपेक्षेभ्यो निरस्तनिरि. लक्ष्मीपगम्भोऽनदक्षिणा
तिशयासंगयेवकस्याण गुणगणौघमहाणयः पुरुषोत्तमो नारायणएव निमित्तजगदेककारणं

भूतप्रजाः ।

तस्यादिति । तेन पतिं ब्रह्मणः प्रविशत्यत्र निगमयति । अत इति । सर्वं वादयमानादि कारणे वादयेगुणाः शेष
कवाक्येण गुण निरस्तनिरिलेख दिनांशः । अनपधिके-यादिना पुरुषार्थं च दर्शितम् । ओपद्योऽन्ते
गुणानामप्यत्रार्थव्याप्तिर्य दशयति । महार्णवशब्दो गुणेष्वोऽपि तदाभ्यस्य महं च दर्शयति ; पुरुषोत्तमनारायण
शब्दो पुरुषस्यनारायणानुवाकसिद्धिरित्येवमर्थव्याप्य कारणमोपकवाक्यानां दर्शयति निदर्शितलक्षणं च तच्छरीरकत्वं
च दर्शयति निरिलजगदेककारणमिति । निमित्तशब्देन गगनादिकमपि कर्तृकृतम् । एकशब्देन निमित्तोपाश
नयेऽभिधेयौ ॥

गूढार्थसंग्रहः

‘पतिप्रीनाम्’ इति शेषाभावात्पुनः नारायणपरेत्यभिप्रेत्योपादेश—पतिं विश्वस्येति ॥ ‘ननेति ता’ इत्युक्तार्थ
एव ‘आग्नेभ्यरम्’ इत्यत्र विशिष्टः । ‘ननेत्येव कथम्’ इति पूर्वमत्राप्नुतेः । आग्नेयेभ्यो यस्य आग्नेभ्यः इति
विग्रहः । यच्च किञ्चिज्जगदित्यादि । इयं च भुविः परेऽहस्तनामभाष्ये उदाहृता । तथा च भाष्यम्—‘नर आत्मा
ततो जातान्याकाशादीनि नारायणं कार्याणि तानि कार्याणि अयं कारणमना व्याप्नोति ; तान्ययनमस्मात् नारायणः ‘यच्च
किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते भूयतेऽपि वा । अन्तर्पदिक् तत्सर्वं व्याप्य नारायणसिक्तः’ इति वन्द्यवर्णात् । नराज्जगति
तत्त्वानि नारायणीनि ततो विदुः । ता-वेवचायन तस्य तेन नारायणसंयुतः’ इति महानारते । नाराणां जीवानामयन-
त्यात् प्रत्ये इति वा, ‘य-प्रव-त्यभिधिविशिन्त’ इति श्रुतेः । ‘नाराणामयन यस्मात्तत्त्वानां नारायणसंयुतः’ इति प्रतीये
वर्तात्, ‘आरो नारा इति प्राचाः आचारे नरसूतवः । ता यदस्यायन पूर्वं तस्य नारायणसंयुतः’ इति मनुवचनात्
नारायणः । ‘नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यः सत्तात्त्विकविशनिर्हरणावमन्त्रः । शृण्वन्तु भयमस्तयो यतयोऽस्तारागाः उर्ध्वं
स्तारामुपदिशाम्यहमूर्ध्वमाहुः’ ॥ इति नारसिंहपुराण ‘नयतीति नरः श्रेष्ठः परमा मा कनातनः’ इति श्रुत्युक्तचनम् इति ॥

‘अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः’ इति सूत्रे ‘आयाम्’ शब्दस्य व्याप्तिवचनतायाः परेपामपि समस्तया तत्रा
नया श्रुत्या नारायणस्य सर्वस्मापरव व्याप्तसम्मतमिति भाष्ये वक्ष्यते । ‘कथितः’ इति नाम (श) भाष्ये वेदादिभि
रयमेव परत्वेन कथितः ‘यत्वे वेदा य पदमाननन्ति’ ‘वेदेऽथ सर्वरहमेव वेद्यः’ ‘वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ
आदौ मध्ये तथाचान्ते च त्रिण्युसर्वत्र गीयते ॥’ इति श्रुतिस्मृत्यादिवचनेभ्यः’ इति । ‘सोऽध्वनः पारमामोति तद्विष्णोः प
रमपदम्’ इति कठपञ्चमीभाष्ये ‘विष्णोः व्यापनशीलस्य बासुदेवस्य पद स्थानम्’ इति चोक्त्या ‘अ-कृष्टमान. पुरुषः’
‘ईशानो भूतमव्यस्य’ इत्यत्र ईशानशब्दश्रुत्या शिवस्य परव व्याप्तसम्मतमिति (ब्र. वि. आ. याय. क्षामणिः) उक्तिः कथं
घटते उदाहृतवाक्यविरोधात् । परेः सुवालोपनिषदः अनुदाहृत वेऽपि अन्तर्यामिन् एतदेककक्ष्येन तदुपनिषदावयमपि प्र
माण भावितुमर्हतीत्यभिप्रेत्य तदुपनिषद्वाक्यमुपादत्ते—एष सर्वभूतान्तरात्मा इति ॥

श्रीभाष्यम्

जिज्ञास्यं ब्रह्मेति स्थितम् ॥

अत एव निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मवादोऽपि सूत्रकारेण आभिप्रेत्युक्तिभिः निरस्तो वेदितव्यः पारमार्थिकसुर्येक्षणदिगुणयोगि जिज्ञास्यं ब्रह्मेति स्थापनात् । निर्विशेषवादे हि साक्षित्वमप्यपारमार्थिकम् ।

श्रुतप्रकाशिका

एषां सूत्राणां * ब्रह्माज्ञानवादिनोऽननुगुणं पूर्वमुक्तं विस्तरेणाह—अतएवेति । सूत्रकारेणेति । न्यायनिबन्धनकृतेत्यभिप्रायः । आमिरित्यर्थप्रत्यायकत्वं विवक्षितम् । न्यायानुग्रहीताभिर्विशदार्थाभिप्रेत्युक्तिभिरिति भावः । किंच * प्रमाणिकस्याप्रमाणिकताभिमानतापसिद्धान्तना, सिद्धान्तस्य भ्रान्तिमूलवादप्रामाणिकता च लोके दृष्टेति तदुभयव्यवच्छेदार्थं सूत्रकारमुच्यते निर्देशः । निरस्तो वेदितव्य इति । निरासः फलित इत्यर्थः । अतएवेत्युक्तं विवृणोति । पारमार्थिकेति । ईश्वरन्यायपारमार्थिकत्वे साङ्ख्यविमतं प्रधानमेव ब्रह्मत्वात् श्रुतिस्वापारमार्थ्ये हि रजतमेव परमाध्यात्म्यादिति साङ्ख्य निरासोऽनुपपत्त्यादिति पारमार्थिकब्रह्माभिप्रायः । स-च्छन्दोत्तस्वरूपस्य सद्यस्वरूपं वाच्यदतिरिक्तं व्यावर्तकेन भाव्यमिति गुणवदस्य भावः । अतस्सदादिशब्दानां साङ्ख्याभिमतप्रधानपरव्यवच्छेदसिद्धयर्थमीक्षणादिगुणतत्पारमार्थिकत्वविवक्षानन्तस्त्रैनिर्विशेषनिरासः फलित इत्यर्थः ॥

‘तदैक्षत’ इत्यादिवाक्यानि साक्षित्वमानपराणि ननु गुणविशेषपराणि साक्षित्वमात्रेणापि सूत्राकाराभिमतं प्रधानं व्यावृत्तिरिद्धयतीत्याह—निर्विशेषेति । स-च्छन्दोपस्थापितविमतपदस्वरूपातिरेकेण साक्षित्वमप्यपारमार्थिकं त्वन्मत

गूढार्थसङ्ग्रहः

‘कूटस्थानित्य परिणामि नित्यम्’ इति विभागे कूटस्थं च परिणामसामान्यशून्यं च धर्मसामान्यशून्यत्वं एव पर्यवस्यति । सद्विद्यायाः परिणाम्युपादानत्वस्यैव दृष्टान्तानुसारेण प्रतीत्या परिणाम्युपादानत्वं प्रधानस्यैव सम्भवति नत्वा मनः इति साङ्ख्यमतनिरासः ‘तदैक्षत’ इतीक्षितृ वश्रवणन एतरेयोपनिषदि अ-म-शब्दाधेयस्यैव ईक्षितृ वस्य स्फुटमुक्त्या आत्मन ईक्षित्वेन ब्रह्मैकपादानेनैव तस्यैव परिणामिकारणं सद्विद्यायाः विवक्षितम् । एतत्ता पर्यं ‘गौणञ्चैवामात्मशब्दात्’ इति सूत्रम् । कूटस्थं च दृष्टान्ते योऽयं त्रिकारः तद्विज्ञरूपता पर्येण नामरूप व्याकरवाणं’ इति स्वपर्यन्तनामरूपव्याकर्तृ व प्रतिपादनेन दृष्टान्ते यादृशः स्वरूपसङ्कोचविकासो मकः परिणामः स एव नित्यविरोधी, ननु तदतिरिक्तं तयोमि वपारिणाम इति समुग एवा मा परिणाम्युपादानमिति ‘गतिसामान्यात्’ ‘श्रुतत्वाच्च’ इति सूत्रविवाक्षितश्रुतिभिर्निर्धारितत्वविति आत्मनः निर्धर्मकं च कूटस्थवमित्यभिप्रेत्य जगः कारणं न तात्त्विकम् ईक्षितृ वमपि न तात्त्विकम्, किंतु विवर्तोपादानं वमेवात्र त्रिवर्तितमिति वदता मतमपि सूत्रकारानभिप्रेतमिति दर्शयति—अतएवेत्यादिना । जिज्ञास्यब्रह्मेति । ‘तद्विज्ञासस्य तद्ब्रह्म’ इत्यत्र त्रिवर्तितनिर्धारित विवरणं उक्त्या जगत्कारणब्रह्मण एव ‘ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यत्र विचारप्रियं च सूत्रकृदभिमतमिति परैरप्यङ्गीकर्णीयम् । जगः कारणं वस्थापनावसरे ईक्षितृ व यदुक्तं तस्यापारमार्थिकत्वे कारणस्यापि भाष्यमिदं तन्मते साहचर्यं वन ‘तद्विज्ञासस्य तद्ब्रह्म’ इति श्रुतिः कथं धृते ॥ अहमयस्य नाम्नं च सुषुप्तौ नासात् किंतु सुषुप्ते सत्त्वात्तत्तामिण एवात्मत्वमिति परैरभ्युपगमेऽपि साक्षिणो नासाङ्गीकारेण नेष्टसिद्धिरित्याशयेनाह—साक्षित्वमप्यपारमार्थिकमिति । प्राक् (५४७-५४८-५४९.५) अविद्याश्रुतिप्रतिविधितत्त्वित्वादिना अविद्याश्रुतेर्नाश

श्रीमाध्यम्

चेदान्तधेयं ब्रह्म जिज्ञास्यतया प्रतिष्ठातम् । तच्च चेतनमिति ' ईक्षतेर्नाशब्दम् ' इत्यादि-
मिस्सुत्रैः प्रतिपाद्यते । चेतनत्वेनाम चैतन्यगुणयोगः । अतर्ईक्षणगुणविरहिणः प्रधान-
तुल्यत्वमेव । किंच निर्विशेषप्रकाशमात्रब्रह्मत्वादे तस्य प्रकाशत्वमपि दुरुपपादम् । प्रकाशो

श्रुतप्रकाशिका

इत्यर्थः । ज्ञात्वामात्रे साक्षित्वमपि न सिद्धयतीति प्रागेवोक्तमि०त्यविशब्दाभिप्रायः अपारमार्थिकत्वे किंवादित्यत्राह-
वेदान्तेति । नष्टारोविताकारस्तत्त्वादेदकप्रमाणविषयः । नचावाचीनं ब्रह्मजिज्ञास्यतया प्रतिशतमिति भावः । ततः किं
त्यत्राह—तच्चेति । ततोऽपि किं नक्षस्माभिरचेतनमुच्यत इत्यत्राह—चेतनत्वं नाम चैतन्यगुणयोगइति । ईक्षितुं
नचिद्रूपतामात्रमित्यभिप्रायः । निर्विशेषमिरासस्य फलित्वं निगमयति । अतइति । नक्षत्र चिद्रूपतामात्रेण प्रधानव्यावृ-
त्तिवता अपि वीक्षणगुणयोगेन तदनभ्युपगच्छतो व्यावर्तकत्वात् व्यावृत्तिरेव नस्यादित्यर्थः । पारमार्थिकत्वादिना एत-
च्चिकरणविरोधोक्तः । वेदान्तेत्यादिना पूर्व्याधिकरणैर्विशेष उक्तः ॥

यद्वा स्वरूपमेव साक्षित्वं न धर्मः । अतो नापारमार्थिकमित्यत्राह—वेदान्तेति । स्वरूपमेव चेत्तत्पूर्वसूत्रेणै-
वमिति प्रतिपाद्याधिक्यमाभावात् ' ईक्षतेः ' इत्यादिसूत्रवैयर्थ्यमित्यभिप्रायः स्वरूपविशेषोऽप्रतिपन्न इति चेत्—किं स्वरूप-
विशेषः, उत स्वरूपस्य विशेषः ? प्रथमे प्राशुकदोषः द्वितीये सविशेषत्वं पूर्वसूत्रे ब्रह्म कारणतामना सिद्धं ननु चेतन-
मेव अतः ' ईक्षतेः ' इत्यादिसूत्राणामारम्भणीयत्वमिति शङ्कायां चेतनरूपेण प्रतिपाद्यत्वमभ्युपगच्छत्वाह—तच्चेति । चेत्
तया प्रधानव्यावृत्तिश्चेतन्यगुणविरहे न सिद्धयतीति वक्तुं चेतनत्वं शोषयति चेतनस्य नामेति । • गुणशब्देऽर्धमप-
ततः किमित्यत्राह—अतइति । व्यावर्तकत्वाभावात्प्राशुक्यमिदित्यर्थः ॥

चेतनशब्दस्य स्वरूपमात्रपरत्वे अधिकरणारम्भवैयर्थ्यमर्थसिद्धम् । न प्रधानतुल्यत्वं प्रकाशत्वाभ्युपगमात् य-
थात्मधर्मभूतज्ञानस्य ज्ञानान्तरायोगेऽप्यविद्यावृत्तिरुन्मते तद्वदित्यत्राह—किंचेति । कथं दुरुपपादं यमित्यत्राह—प्रकाशो
हीति । व्यवहारयोग्यता व्यवहारप्रतिषेधवता तदुभयरूपत्वाभावात् स्वयंव्यवहारहेतुत्वपरव्यवहारहेतुत्वाभावादित्यर्थः ।

गूढार्थसंग्रहः

दशाया तन्नाशेनाविद्योऽहिताचितस्साक्षित्वेऽपि अविद्यानाशदशायां नाशः । शुद्धचिति साक्षित्वं नारत्येवेति परमतस्य सम्-
भूतिरूपेणैव साक्षित्वस्यापारमार्थिकत्वं तैरेवाम्युपगतमिति भावः । निर्गुणात्मवादिशास्त्रसम्मतप्रधाननिशेधशुक्तिभि-
निर्विशेषमपि निरस्तं भवतीत्याशयेनाह—अतर्ईक्षणगुणविरहिण इत्यादि । ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' इति श्रुतिप्र-
तिपन्नस्य ब्रह्मणः ' आनन्दादध्वेव खलु ' इति जगत्कारणत्वं प्रतिपाद्यते । तत्र ' अर्थप्रकाशो जतिस्सवेदनम् ' इति विव-
क्तम् । एतच्च ' केवलैत्र सविदाऽमानुषव इति चेत् सात्र आश्रयेत्युपपादयिष्यत । अहमर्थवियोगेन जतिरेव न सिद्धयति । हेतुः
छेद्यस्याभावे छेदनदेयसिद्धिवत् ॥ ' इत्यादिना जिज्ञासाऽधिकरणे परालोचितम् । ' अर्थप्रकाश ' इति विवरणप्रस-
नघटतइत्याह—तस्य प्रकाशत्वमपि दुरुपपादमिति । ज्ञानत्वाद्युपपत्तौ अर्थप्रकाशश्चैव ज्ञानत्वं मुक्तावर्थाभावेऽपि
तत्समुद्धार्यप्रकाशस्य कदाचिदर्थसम्बन्धेनाप्यनपायात् (अ. सि) इत्युक्तम् ॥

अत्र लघुचन्द्रिका—' अर्थप्रकाशत्वमिति । अर्थव्यवहारजनकताऽवच्छेदकत्व-व अर्थच्छाजनकताऽवच्छेदकत्व-
मिति यावत् । उक्तवच्छेदकं च ज्ञानत्वजातिरिति । यद्यप्युक्तजातिः विशिष्टचिन्निष्ठ शाश्वतत्वात्तथाऽवच्छेदिक । तथाऽपि

श्रीभाष्यम्

हि नाम स्वस्य परस्य च व्यवहारयोग्यतामापादयन्स्तुविशेषः । निर्विशेषस्य वस्तुनस्त-
दुभयरूपत्वाभावात् घटादिघटचित्तत्वमेव । तदुभयरूपत्वाभावेऽपि तत्क्षमत्वमस्तीति चेत् ।
तत्र, तत्क्षमत्वमेव तत्क्षममर्थमेव सामर्थ्यगुणयोगेहि निर्विशेषवादः परित्यक्तस्यात् । अथ
श्रुतिप्राप्त्यादयमेको विशेषोऽभ्युपगम्यत इति चेत् हन्त तर्हि तत्तप्य सर्वप्रता, सर्वश-
क्तित्वं, सर्वेश्वरेश्वरत्वं, सर्वकल्याणगुणाकारत्वं, सन्नद्धेयप्रत्यनीकनेत्यादयस्सर्वेऽभ्युप-
गन्तव्याः । शक्तिमत्त्वं च कार्यविशेषानुगुणत्वं तच्च कार्यविशेषनिरूपणीयम् । कार्यवि-
शेषस्य निष्प्रमाणकत्वे तत्रैकनिरूपणीयं शक्तिमत्त्वमपि निष्प्रमाणं स्यात् । किंच निर्वि-
शेषवस्तुवादिनो वस्तुत्वमपि निष्प्रमाणम् । प्रत्यक्षानुमानागमस्यानुभवाः सविशेषगो-
चरा इति पूर्वेमेवोक्तम् । तस्माद्विचित्रचेतनाचेतनात्मकजगद्रूपेण 'यद्युग्याम्' (छां.६.२.३)
इतीक्षणक्षमः पुरुषोत्तम एव जिज्ञास्य इति लिखम् ॥

ईश्वर्यधिकरणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

अथ तदुभयसमं वं वस्तुते तदुभयेति । तच्चमन्मन्मुपगम्य वृणमाह-तत्रेति । परस्यागति र दर्शयितुमाह-अथेति ।
परिहरति हन्त तर्हीति । तच्चमन्मन्मास्मान्याह-शक्तिमत्त्वंचेति । कार्यविशेषस्य निष्प्रमाणकत्वे स्वपरव्याहारयो-
ग्यतागदनामिव निरूपकाभावे निरूप्यमावद्वत्यर्थः । वस्तु व समप्रत्ययि प्रधानदुस्य वस्तुत्वं ॥

अथ वस्तुत्वमेव नसिद्धयतीत्याह-किंचेति । वस्तु य तुच्छव्यावृत्तं वम् । कुतश्च-ह-प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षान्त-
र्भूतस्यापि स्वानुमानस्य वृथक्प्रमाणं च परमतामुपगमनोक्तम् । सविशेषगोचराः वस्तुत्वविशेषभू-धर्मोचराश्च ।
वस्तुत्व विद्वि साधारणम् तच्च तुच्छव्यावृत्तत्वम् तत्रसिद्धयतीत्यर्थः । परपदद्वयानन्तर स्वपदनिर्गमयति तस्माद्विति ॥

गूढार्थसमह

साक्षीषिष्टाभिप्रायाः कृत्वा नपदलक्ष्यवत्तः मुक्तौ सत्त्वेन ज्ञानस्वरूपमविनाश्याद्यादायेनाह-मुक्ताविति । इति च । एवमङ्गी-
कारे अविद्यावतोपाधमविनाशो च सम्भवत्येवेति श्रुतिं पु ज्ञानानन्दा मन एव नित्यत्वेन व्यवहारः । अविद्यावत्तु नित्य-
त्वेन नश्यवहारः इत्यत्र गमक नेत्र वर्ततइति परैरभ्युपगन्तव्यम् । व्यवहाराभावेऽपि व्यवहारजननयोग्यतास्य वेन व्यवहा-
रजनकताऽवच्छेदकं नमिति ब्रह्मानन्दपरिष्कारः । जनकताऽवच्छेदकस्याप्यभावे तद्वर्तिताऽप्ययं च । सर्वदार्शनिकसम्मतः
अतः तद्वर्तः मुक्तावपि परैरपि तव्यः । तथासति स्वसिद्धा तद्धानिरित्याह-सामर्थ्यगुणयोगेहि । सर्वदार्शनिकसम्-
मतमर्थाह-शक्तिमत्त्वचेत्यादिना ॥

कार्यविशेषस्य निष्प्रमाणकत्वे इति । ईक्षणदे प्रकाशस्य च कार्यविशेषभूतयो, जगद्व्यवहारयोर्मिथ्यात्वे तज्जन-
कताऽवच्छेदकधर्मोऽपि नघट्ये । कदाचित् कस्मिंश्चित् असत्त्वेऽपि जनकताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वेन स्वरूपयोग्यत्वं सर्वसम्-
तम् । तदभावे ज्ञानानन्दा मनः परसमनप्रक्रिया कस्यापि दार्शनिकस्यासम्भवात् । मुक्तौ निष्प्रमाणकत्वाङ्गीकार इति तदर्थः,

श्रुतप्रकाशिका

परैरेवेवं सप्रयोजना कृता प्रधानं न प्रतिपाद्यं अशब्दोऽहं सत् शब्देन प्रतिपादयितुमशक्यं हितम् । अशक्यत्वं च ईक्षतिभ्रवणादिति । नैपोचिता प्रतिज्ञावाक्ये चर्मुपस्थापकशब्दस्याध्याहार्यत्वात् अशब्दोऽहं सत्सुक्तेऽपि हेत्वन्तरसाकाङ्क्षायां, 'नानुमानमतच्छब्दात्' 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' इत्यादिसूत्रेषु आनुमानिकादिशब्दवदशब्दस्याप्यवयवार्थमुत्प्रेतं चर्मुपस्थापनधर्मतयाऽध्याहारनिरपेक्ष-वाद्यवयवसंज्ञेयानुमानाकारावयवगुरुपवृक्षपक्षशीजस्य सूत्रेणैव द्योतमा

गूढार्थसंग्रहः

'दृष्टश्च सुप्तं चेतनस्य निःप्रपञ्चनापुरुषार्थः । अद्वितीयब्रह्मप्रतिपक्षार्थं सर्वजगदुपादानत्वप्रतिपादनसामर्थ्यादेव प्राप्तस्य ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य अद्वितीयपुरुषार्थसिद्धयर्थमनूप निषेधो युज्यते । आग्र-स्वप्नकालौ अहंममाप्यासपुरस्सरप्रमातृ-वादिव्यवहारवन्तौ तस्यैव सुषुप्तिकालादन्यकालत्वात् व्यवहारवित्तय वा दर्शिताप्यासोपादानमन्तरेणानुपपन्न अभ्यासाभावे व्यवहाराददर्शनात् । सुषुप्ते' इति विवरणे उक्तया व्यवहाराभावकाल एव अद्वितीयपुरुषार्थः सुषुप्ते' इत्यङ्गीकारेण परैः जगत्कारणस्थानन्दरूपावमुपपादनीयम् । कारणत्वमानन्दत्वोभयमपि निर्विशेषे कलितमेव । एवं च ईक्षितुवेन प्रधानविलक्षणत्वं जगत्कारणस्य समर्थयता व्याप्तेन प्रधानोपादानतावादिसाङ्ग्ययत् कूटस्थानित्या-माऽभ्युपगन्तुनिर्विशेषात्मवादितमप्यप्रामाणिकमिति निर्धारितम् । सुषुप्तावविद्यायाः अन्तःकरणस्य च परमतेऽङ्गीकारेण तदात्वेऽद्वितीयपुरुषार्थस्य कथं सिद्धिः ? एषमङ्गीकर्तुं मते अविद्यादिविरहदशायां पुरुषार्थनिरूपणमेव न संभवतीति सुप्तौ पुरुषार्थसंभावनाया एव नावकाशः । 'यनाक्षरपुरुषवेद सत्यम्' 'तंवौपनिषदं पुरुषम्' इत्युक्तःपुरुष एव असंकुचितार्थपुरुषशब्दवाच्यः छान्दोग्ये 'आचार्यवान्पुरुषो वेद अय सत्यः' इति श्रुत्यर्थस्य 'परंज्योतिरुपसपद्य-उत्तमःपुरुषः' इत्यत्र निर्धारणेन उत्तमपुरुषएव प्राप्य तया पुरुषार्थरूप इति तस्यैव जिज्ञास्यता ॥

अत्र पुरुषोत्तमशब्दोपादानेन अयमर्थस्तत्स्थितः । 'द्राविमौ पुरुषौ लोके, उत्तमःपुरुषस्त्व-यः, अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितःपुरुषोत्तमः' इति गीतायां पञ्चदशे अचिञ्जीवविलक्षणस्योत्तमपुरुषत्व प्रतिपादितम् । तस्यैव ब्रह्मत्वेन जगत्कारणलक्षणलक्ष्यत्व मुक्तम् । एव सप्तमे गीतायां—'भूमिरापोऽनलं वायु—मे भिक्षा प्रकृतिरष्टधा' 'मे परा जीव-भूताम्' 'मत्तःपरतरं नान्यत्' इत्यादिदोषेषु जीवस्योत्कर्षः उभयस्वामित्वं परमात्मनः, तत उक्तदृष्टानुनिषेधेन, अचिञ्जीवस्वामिनेव निरवधिकोत्कर्ष इत्यादिकस्फुट प्रतिपादितम् । एतेनापि ब्रह्मशब्दार्थनिरवग्रहमहत्त्वमचिञ्जीवविलक्षणस्यैव प्रतिपादितं भवति । अयमर्थः 'ब्रह्मशब्देन—पुरुषोत्तमोऽभिधीयते' इति प्रथमसूत्रविवरणभाष्ये विवक्षितः । तेन अचिञ्जीव-वैलक्षण्य ब्रह्मलक्षण लक्ष्यताऽवच्छेदक सिद्धम् । अस्मैव प्राप्यत्व 'पुरुषस्त्वपरःपार्थ भक्त्या लभ्य' इत्यादौ गतिद्वारकं प्रतिपादितम् । तेन 'परमेश्वर पुरुषमपैति दिव्यम्' 'अस्मान्छरीरासन्मुखाय परज्योतिरुपसपद्य' इति श्रुत्यर्थोऽपि निर्धारितः । एतेनाचिञ्जीवविलक्षणस्यैव प्राप्यत्व सिद्धम् । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति प्राप्यत्वेन ब्रह्मप्रसक्त्युत्तमदिशदी-करणं 'सत्यज्ञानम्' इत्यादौ एतत्सर्वमभिप्रेत्य 'सत्यज्ञानमनन्त ब्रह्म' इति श्रुतिरपि अचिञ्जीवविलक्षणस्वरूपपरेतिप्राक् निरूपितम् । तत्राचिञ्जीववैलक्षण्यरूपलक्ष्यताऽवच्छेदकैकदेशः ईक्षत्याधिकरणेन साधितो भवतीति भावः ॥

ईक्षत्याधिकरणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

नत्वसिद्धेऽपि भाष्यकाराभिमतया योजना साधीयसी । 'गौणश्चेन्नात्मशब्दात्' इत्यत्रात्मशब्दस्य स्वरूपपरत्वमाश्रित्य—
जीव निर्दिश्य सच्छब्दवाच्यस्वरूपत्वेन व्यपदेशादगौणमीक्षणमित्यप्युक्तम् । तस्यामीषेक्षणत्वाद्योगात् सूत्रास्तरस्याच्च
नहि गौणश्चेन्जीवशब्दादियुक्तम् । * स्वरूपपरमा मशब्दस्यापक्षः जीववाचिपदसमभिन्वाहारेणविना तस्याचिद्व्यावर्तनासा-
मर्थ्यात् चेतनपरत्वा मशब्दः 'ऐतदात्म्यामिदं सर्वम्' इति चिदचिदा मकसमस्तप्रपञ्चप्रत्यात्मव दर्शयन्नचिद्व्यावर्तने
ऽतीव निराकाशः । अतस्साकाक्षहेतुनिर्देशादपि निराकाक्षहेतुनिर्देशोपरमिति तस्यापि सूत्रस्य यथोक्तत्वार्थः । चिद्वि-
दात्मकसमस्तजगदन्तरामेषाचिन आ मशब्दस्य ममा मा भद्रत्वेनइतिवस्तुमुक्त्यायामुपपत्त्यभावेन गौण दशङ्कातुट्यात् तदा
भसादो नगौण इति प्रतिज्ञावाक्यान्तरानिरेक्ष-वाच्य । तृतीय सूत्रमपि परमसाध्यहेतुवाचीति युक्तम् । सर्ववेदान्तानामै-
ककथ्य दर्शयता गतिसामान्यद्वुपेक्षैव श्वेताश्वतरवाक्यस्यापि क्रोडीकृतत्वाच्छ्वेताश्वतरवाक्यस्य 'श्रुतत्वात्' इति सूत्र-
विषय बाध्यममुक्तम् ॥

यत्तूक्त यादवप्रकाशीयैः—'सता सपन्न' इति संप्राप्तिमानमुक्त नत्वैक्य सच्छब्दस्य प्रधानपरत्वेऽपि सतिसत्पत्ति
र्धते । स्वाप्यवश्य सर्वेषा जीवानां पृथक्पृथक्स्वस्मिन्नप्ययो भवत्विति शङ्कापरिहाराय सुषुप्तौ सर्वजीवानां गन्तव्यस्य
वस्तुन एकत्व तत्सति तेषामैक्यापत्तिश्च गतिसामान्यसूत्रणोच्यते , विषयश्च * 'यथा सोम्य मधुमधुकृतोनिस्तिष्ठन्ति
नानात्वयानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां सङ्गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्ते अमुष्याहं वृक्षस्य
रसोऽस्मि अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीति एवमेव तल्लु सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सति सम्पद्य नविदुरिति ' वाक्य
मिति—तदप्युक्तम् ; तथाहि दृष्टान्तातुट्यहीतमेकतामवगमयत् 'सति सम्पद्य' इत्यादिवाक्य किं कारणत्वमुपजीव्यसतः
प्रधानत्वमुदासक्त उत कारण वमनुपजीव्य ? प्रथमे गतिसामान्यसूत्रवैयर्थ्यं स्यात् , स्वाप्ययस्य कारणत्वापत्तिरूपतया
स्वाप्ययसूत्रेण प्रधान वमुदासक्तित्तेः । दृष्टान्तवैषम्यं च ; बहूनां रसानामेकस्मिन्कारणे लयस्य निदर्शितत्वाभावात् । रस
वतामवयवानां मधु वरूपेण समानरसत्वापत्तिरेवहि तत्र दृश्यते । द्वितीये च जीवानां कीदृशमेकत्व सतः प्रधानत्वमुदा-
सक्तम् । नतावजीव्य वप्रहागेन सत्कैव, जीवत्वप्रहाणस्य भवताऽनभ्युपगमात् जीवनित्यत्वश्रुतिविरोधात् 'प्राज्ञोनात्मना
सम्परिप्लुक्तो नयाहं किंचन वेद नान्तरम्' इत्यस्य जीवस्य तदा प्राज्ञाऽचिद्विद्वत्त्वभ्रणविरोधात् , पुनरपि द्वय
स्तिनकर्मफलभोगाग्रनुपपत्तेश्च । नच सद्रूपेणैकत्व तज्जगद्देशावामप्यस्तीति तदानीमिव जीवानां स्वापे स्वस्वरूपावस्थानप्रधा-
नसमर्थयोरविरोधादभिमतसिद्धेः । नच देवत्व, मनुष्यत्व, रागद्वेषादिबाह्याभ्यन्तरविकल्पाभिमानविरहणैक य तस्यापि स्वस्व-
रूपावस्थानप्रधानसमर्थयोरविरोधित्वेन संपत्त्यप्यथाधिकरणस्य स्वस्वरूपप्रधानव्यतिरेकासिद्धेः । अतःसूत्रवैयर्थ्यशङ्कापरि-
हारासिद्धयोरन्यतरावश्यमाभावात् परोक्षार्थपरत्व सूत्रस्यायुक्तम् । यच्च 'श्रुतत्वात्' इति सूत्रस्य प्रतिज्ञावाक्यमभ्युक्ति—
'सयंपोऽणिमैतदात्म्यम्' इत्यादिवाक्यजात विषयतयोपात्त तदप्युक्त 'प्रतिज्ञाविरोधात्' 'नात्मशब्दात्'
इत्यादिभिरसौत्रपरस्य पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अतःसूत्राणां यथाक्त एवार्थः ॥

ईश्वरधिकरणं समाप्तम्

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ वेदान्तसारः

तत्र तात्पर्यार्थानं वेदान्तप्रतिपादनार्हमित्याह—

सू.५—ईक्षतेर्नाशब्दम् (१.१.५)

अशब्दम्—आनुमानिक प्रधानम् । तत् वेदान्तवेद्य न ; कुतः ? ईक्षते : 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा.६.२.१) इति प्रस्तुतजगत्कारणव्यापारवाचिनः ईक्षतेर्घातोऽश्वघणात् 'तर्दक्षत बहुस्याम्' (छा.६.२.३) इति

सू.६—गौणश्चेत्तात्मशब्दात् (१.१.५)

'तत्तेज ऐक्षत' इत्यादिप्रचेतनेऽपि वस्तुनि ईक्षतिश्रूयते तत्र गौणइति चेन्नैतदुपपद्यते, प्रस्तुते सच्छब्दवाच्ये भूपमागाधेतनवाचिनः आत्मशब्दात् । 'स आत्मा तत्प्रमसि श्वेतकेतो' (छा.६.८.७) इति कुत्तरत्र श्रूयते । तेजःप्रभृतिष्वपि नगौणमीक्षणम् । तेजःप्रभृतिशब्दैरपि तत्तच्छरीरक ब्रह्मेवाभिधीयते 'अनेन जीवनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (६.१.२) इति ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशादेव सर्वस्य वस्तुनो नापरूपमात्मवात् । 'तच्छ्रद्धा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सत्यस्यामवत् । निरुक्तचानिरुक्त च । निलयनचानिलयन च । विशानश्चाविशान च सत्यचा-
वृत च सत्यमभवत्' इति चेतनमनेतनं च दृग्दृग्निर्दिश्य तदुभयमनुप्रविश्य सत्यच्छब्दवाच्योऽभवत्—इति समानप्रकरणे स्पष्टमभिहितम् ॥

सू.७—तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् (१.१.५)

नि. ईक्षतश्च प्रधानादर्थान्तरभूत सच्छब्दाभिहित जगत्कारणम् । सच्छब्दाभिहिततत्त्वनिष्ठस्य मोक्षोपदेशात् 'तस्य तावदेव चिर यावन्नाविमोक्ष्ये अथ सप्तत्ये' (छा.६.१४.२) इतिहि तन्निष्ठस्य मोक्षोपदिश्यते । प्रधानकारणवादिनामपिहि प्रधाननिष्ठस्य मोक्षो नामिमतः ॥

सू.८—हेयत्वावचनाच्च [१.१.५]

यदि प्रधानमात्रं विवक्षितम् ; तदा तस्य हेयत्वात् व्यर्थत्वमुच्येत । नतदुच्यते । मोक्षसाधनतया ध्येयत्वमेवात्रोच्यते ; 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यादिना ॥ इतश्च न प्रधानम्—

सू.९—प्रतिज्ञाविरोधात् [१.१.५]

एकविशनेन सर्वविशानप्रतिज्ञाविरोधात् । सच्छब्दवाच्यतत्त्वज्ञनेन तत् कार्यतया चेतनचेतनसर्ववस्तुज्ञानम् 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्यादिना प्रमिणातम् । तदिह प्रधानकारणवादे विरुध्यते, चेतनस्य प्रधानकार्यत्वाभावात् । प्रधानादर्थान्तरभूतब्रह्मकारणवादे चिदचिद्वस्तु शरीर ब्रह्मेव नामरूपविभागाऽपिभागाभ्यां कार्यं कारणचेति ब्रह्मज्ञानेन कृत्स्नं शततोपपद्यते ॥ इतश्च न प्रधानम्—

सू.१०—स्वाप्ययात् (१.१.५)

‘स्वप्नान्तमे सोम्य विजानीहि’ इति यथैतदुक्तमस्त्विति नाम सता सोम्य तदा रूपको भवति । स्वप्नपीतो भवति । तस्मादेन स्वप्नपीत्याचक्षते । स्वप्नपीतो भवति’ (छा.६.८.१) इति जीनस्य चेतनस्य मुमुक्षस्य सता सपन्नस्य स्वाप्यय-
वचनात् प्रधानादर्थान्तरभूत सञ्चन्दवाच्यमिति विशास्यते । स्वप्नपीतो भवति आत्मानमेव जीवोऽपीतो भवतीत्यर्थः ।
विदस्त्वशरीरकं तदात्मभूतं ब्रह्मेव जीवस्येनाभिधीयत इति नामरूपव्याकरणस्युक्तम् । तन्मीवस्येनाभिधेय परब्रह्मैव
मुपतिकालेऽपि प्रलयकालेऽपि नामरूपपरिध्वङ्गमावात् केवलसञ्चन्दवाच्यमिति ‘सता सोम्य तदा रूपको भवति स्वप्न-
पीनो भवति’ (छा.६.८.१) इत्युच्यते । तथा समानप्रकरणे नामरूपपरिध्वङ्गमावात् प्राणैवेव परिध्वङ्गात् ‘प्राणेनात्मना
सपरिध्वक्तो न बाह्य किंचन वेद नान्तरम्’ (वृ.६.३.२१) इत्युच्यते । आमोक्षाच्चोक्तस्य नामरूपपरिध्वङ्गादेर्वाह स्वय-
विरिक्तविषयशानोदयः । मुपतिकालेऽपि नामरूपे विहाय सता सपरिध्वक्तः पुनरपि जागरदशायां नामरूपे परिध्वज्य तत्त-
त्तामरूपो भवतीति श्रुत्यन्तरं स्पष्टमभिधीयते । यथा ‘मुतः स्वप्न न कश्चन पश्यति’ (वृ.६.३.१९) ‘अथाऽस्मिन्प्राण
एवैकधा भवति एतस्माद्वा आत्मनःप्राणा यथायथ विप्रलिङ्गन्ते’ (कौषी.४.१९) तथा ‘तदहं व्याप्नोषा सिंहावा वृको
वा यराहोरा—यद्यद्भवन्ति तथा भवन्ति’ इति ॥

सू ११—गतिसामान्यात् (१.१.५)

सकलोपनिषद्गतिसामान्यादस्यामप्युपनिषदि न प्रधान कारणमिति ज्ञाप्यते । ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्
नाम्यकिञ्चन मिषत्, स ईक्षत लोकास्तु सृजा इति स इमान् लोकानसृजत’ (ऐत.१.१.१) ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मनं
आकाशसमभूतः’ (तै.आन.१) ‘सकारण करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिन्नित्ता नचाधिपः’ इत्यादियुक्तोपनिषद्-
सर्वेष्वप्येवाहि जगत्कारणमिति प्रतिपाद्यते ॥

सू १२—श्रुतत्वाच्च (१.१.५)

श्रुतमेव तस्यामुपनिषदि—‘आत्मतःप्राणः—आत्मत आकाशः’ (छा.७.२६.१) इत्यादौ आत्मनएव सर्वोपनिषत् ;
अतः प्रधानादर्थान्तरभूतसर्वशब्दः पुरुषोत्तम एव जगत्कारण ब्रह्मेति स्थितम् ॥

इति वेदान्तसारः

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ वेदान्तदीपः

सू.५—ईक्षतेर्नाशब्दम् (१.१.५)

‘येनाश्रुतं श्रुतं भवति’ (छा.६.१.३) इत्यादिजगत्कारणवादिवेदान्तवेद्य विषय । तर्हि साङ्ख्योक्तं प्रधानम्
अज्ञानवैधिकातिशयानन्द ब्रह्मेति सत्यम् । प्रधानमिदं पूर्वपक्षः । पुनः १ प्रतिपादयित्वा नानुमानाकारवाक्यवेद्यात्वात्

‘येनाश्रुतं श्रुतमवयति’ (६.१.३) इत्यादिना एकविंशनेन सर्वविज्ञान प्रतिशाय ‘यथा सोम्यैकेन मुनिपण्डेन’ (छा. ६.१.४) इति दृष्टान्तेन श्रुत्यापयो । एवमानुमानिकमेवैतद्वाक्योच्यमिति निश्चीयते । ‘सदेव सोम्येदम्’ (छा. ६.२.१) इति सच्छब्दः प्रधानविषयः । ‘तदेव बहुस्याम्’ (छा. ६.२.३) इति च गौणमीक्षणं भवितुमर्हति, ‘तत्तेज ऐशत’ (६.२.३) इत्यादिगौणेक्षणसाहचर्यात् । सादान्तस्मृ- तदेव बहुस्याम्’ (६.२.३) इति बहुभयनसङ्कल्परूपेक्षणान्वयात्, ‘सदेव सोम्य’ (६.२.१) इति कारणत्रयिसच्छब्दविषया नाचेतन प्रधानम् ; अपितु सार्थस्य सत्यसङ्कल्पनादियुक्त परब्रह्मेवेति निश्चीयते । नचानुमानाकारमेतद्वाक्यम् । हेतुनुगदानात् । अन्यज्ञानेनान्यज्ञानासम्भवपरिजिहीर्षया तु दृष्टान्तोपादानम् नच मुख्येक्षणसम्भवे गौणपरिग्रहसम्भवः । तेज-प्रभृतिष्वपि न गौणमीक्षणम्, तेजआदिशब्दानां तेजःप्रभृतिशरीरकस्यान्तर्यामिणे वाचकत्वादिति परमेव ब्रह्म जगत्कारणवादिषेदान्तवेद्यम्-इति ॥

सूत्रार्थ-ईशतेः इति ईशतिषा-वर्थः ईक्षणम् । शब्दः प्रमाण यस्य नमस्ति तत् अशब्द परांक्रमानुमानिक प्रधानम् । ‘सदेव सोम्येदम्’ (छा. ६.२.१) इति जगत्कारणतया प्रतिपादितान्वयिनः ईक्षणध्यापाराज्ञाचेतनमशब्द तत् अपि तु सर्वत्र सत्यसङ्कल्प ब्रह्मेव जगत्कारणमिति निश्चीयो ॥

सू ६-गौणश्चेन्नात्मशब्दात् [१.१.५]

‘तत्तेज ऐशत’ (छा. ६.२.३) इत्यचेतनगौणेक्षणसाहचर्यात् ‘तदेव बहु’ (६.२.३) इत्यत्र ईशतिर्गौण इति चेन्न, आत्मशब्दात् सच्छब्दाभिहिते ईशतिरि ‘एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य सत्त्वात्मा’ (छा. ६.८.७) इति श्रूयमाणान्वेतनवाचिनः आत्मशब्दादयमीशतिर्मुख्यएवेति प्रतीयते । ‘एतदात्म्यमिदं सर्वम्’ ६.८.७ इति तेजः प्रभृतानामपि तदात्मकत्वावगमात् तेजःप्रभृतीक्षणमपि मुख्यमेवेत्यभिप्रायः ॥

सू ७-तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् [१.१.५]

इतश्च सच्छब्दाभिहित न प्रधानम् । अपि तु परमेव ब्रह्म । ‘तत्त्वमसि’ (छा. ६.८.७) इति सदात्मकतया प्रत्यगात्माऽनुवचननिष्ठस्य ‘तस्य तावदेव विर यावन्नविमोक्ष्ये अथ सेषस्ये’ (छा. ६.१४.२) इति मोक्षोपदेशात् कारण परमेव ब्रह्म ॥

सू ८-हेयत्वावचनाच्च [१.१.५]

यदि प्रधानमिदं कारणतया विशक्षितम् तदा तस्य मोक्षविरोधित्वाद्धेयत्वमुच्यते । न चोच्यते । अतश्च न प्रधानम्

सू ९-प्रतिज्ञाविरोधात् [१.१.५]

प्रधानवादे प्रतिज्ञा च विरुध्यते । ‘येनाश्रुतं श्रुतम्,’ (छा. ६.१.३) इति वक्ष्यमाणकारणविज्ञानेन चेतनाचेतनमिश्रकृत्तप्रपञ्चज्ञानाहं प्रतिज्ञातम् । चेतनाय प्रतिप्रधानस्याकारणत्वात् तज्ज्ञानेन चेतनायो न ज्ञायत इति न प्रधान कारणम् ॥

स्वाप्त्यात् १.१.५:

‘स्वमयीतो मयनि-मना सोम्य तदा सम्पन्नो भवति’ इति जीवस्य कृपुसस्य स्वाप्ययधुतेः । स्वकारणे ह्यप्यः स्वाप्ययः । जीव प्रतिप्रधानस्याकारणत्वात्स्वाप्ययधुतिरिदृष्यते । आश्च न प्रधानम् । अपिन् ब्रह्मेव ॥

गतिसामान्यात् १.१.५

इतरोपनिषद्गोत्रसामान्यादस्मां चोपनिषदि न प्रधान कारणं निश्चितम् । इतस्तु चापनिषासु—‘यस्त्वं ह्यसंभवं विन् तस्मादेतद्भूतं नामरूपमक्षयं जायते’ (बृ.१.१.१) ‘पराऽस्य शक्तिर्विविधैव ध्रुयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’ (शि.६.८) ‘सकारण करणाधिपायिषः’ (६.९) ‘अग्निनि गन्धर गिन्दे सर्वमिदं विशातं भवति’ (बृ.६.५.६) ‘तस्य ह्यत्र एतस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यद्वेदः’ (बृ.६.५.१) ‘पुरुष एवेद सर्वं यद्भूतं यच्चमव्ययं, तस्माद्विराडजायत’ (पुरुषसू.२) ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्—स इमान् लोकानसृजत’ (ऐत.१.१.१) ‘तस्माद्वा एतस्मादा मन आकाशश्चभूतः’ (ते.आन.१) ‘एकोह्यै नायायण आसीत्—स एकाकी नरगेत’ (मंडोपनिषदि.१.१) इति सर्वज्ञः पुरुषोत्तम एव कारणतया प्रणिपाद्यते । अस्याश्च तद्वतिसामान्यादत्रापि स एव कारणतया प्रतिपादनमर्हतीति च न प्रधानम् ॥

धृतत्वाच्च १.१.६

धृतमेव सत्यामुपनिषदि—‘आत्मत एवेद सर्वम्’ (छा.७.२६.१) इति । अतश्च ‘सदेव सोम्य’ (६.२.१) इत्यादिजगत्कारणवादिवेदान्तोपेय न प्रधानम् ; सर्वज्ञ सत्यसङ्गस्य परमेव ब्रह्मेति स्थितम् ॥

वेदान्तदीपे ईक्षत्यधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणनारायणी

गौणेश्चासाहचर्याय तु बहुभयनप्रेक्षणं नैव मुख्यं
 दृष्टान्ताद्यैरिहाभात्यनुमितिरचितस्तादृशाज्जन्म युक्तम् ।
 सच्छब्दस्तेन मूलप्रकृतिमविकृतिं व्याहरेदित्ययुक्तं
 श्रुत्याऽन्येषां निरोधात्तद्विमिततिरस्कारलिङ्गादिभिश्च ॥ १ ॥
 ज्ञाते क्षेत्रज्ञ सर्वे विदिनमिति भवत्यैन्यसिद्धयै प्रतिज्ञा
 मृत्तत्कार्यादयश्च त्रय इह कथितास्तस्य दृष्टान्तमेदाः ।
 तेनाव्यक्तानुमानं कथितमिति वृथोत्कण्ठितं हेत्वनुक्ते-
 रसत्कारूप्यादेश्च हेतोरुपरि परिहृतेरत्र संभावनोपपत्तेः ॥ २ ॥
 आदेशात्मस्वशब्दैरनितरशरणैस्त्यन्तदैकयोपदेशा-
 ज्ञीयेन स्वेन साहंकरणमनहमोचिद्वनस्य प्रवेशात् ।
 एकज्ञानेन सर्वं विदितमिति गिरा सर्वतादात्म्यवाचा
 शाखायिचान्तरादेरपि बहुभविता विश्वविद्विश्वमूर्तिः ॥ ३ ॥

ईक्षत्यधिकरणं समाप्तम्

श्रीभाष्यम्

अथ आनन्दमयाधिकरणम्

एवं जिज्ञासितस्य ब्रह्मणश्चेतनभोग्यभूतजडरूपसत्त्वरजस्तमोमयप्रधानाभ्यावृत्तिरुक्ता
इदानीं कर्मयद्यात् त्रिगुणात्मकप्रकृतिसंसर्गनिमित्तनानाविधानान्तदुःखसागरनिमज्जनेना-
शुद्धाच्छुद्धाश्च प्रत्यगात्मनोऽन्यन्निखिलहेयप्रत्यनीकनिरतिशयानन्दं ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते—

अथ आनन्दमयाधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

अथोत्तराधिकरणस्य पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिमाह—एवं जिज्ञासितस्येति । जगत्कारणस्य निरूपणीयत्वे चतुस्तया-
सिद्धे प्रत्यक्षसिद्धतया प्रसिद्धयतिशयादचेतने प्रथममवतरन्ती शुद्धीक्षणोदिसितो व्यावर्त्य चेतनवरवन्निर्मुक्तवृत्तः ।

अथ आनन्दमयाधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः

ईदृश्याधिकरणे आनन्देन अविद्वैलक्षण्यं साधितम् । अथ आनन्दस्य जीवपरत्वसम्भवेन जीववैलक्षण्यं न
सम्भवतीति शङ्कानिरासकरेनानन्दमयाधिकरणं प्रवृत्तम् । जीववैलक्षण्यरूपलक्ष्यताऽवच्छेदकैकदेशः आनन्दमयाधिकरणे
साध्यते । 'गौणश्चेत्त्रात्मशब्दात्' इत्यादिभिः आनन्दशब्दार्थनिर्धारणेन तस्यैव जगत्कारणतया प्रधानवैलक्षण्यमीक्ष-
त्यधिकरणे निरूपितम् । 'तस्मिन्मयस्य मोक्षोपदेशात्' इत्यत्र च तस्य जीवभेदोऽपि सिद्धयतीति तस्यैव जगत्कारणत्वम-
भिप्रेतम् । जगत्कारणत्व 'यतोवा' इति श्रुती जम्माद्यधिकरणे विवक्षितम् । तद्वैलक्षण्यवाक्यतया प्रतीत्यावयवार्थनिर्णया-
नन्तरमेव जगत्कारणनिर्णयः । तत्रनोपक्रमे 'तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशस्तम्भभूतः' इति वाक्ये आनन्दशब्दश्रुतः ।
आनन्दशब्दश्च श्रुतिषु जीवपरतयाऽपि प्रयुक्तः । जीववैलक्षण्यं मुख्यं संभवति इतरवाक्येषु शरीरशब्दनिर्देशेन 'सया
एव पुरुषोत्तरसमयः' इत्यादिना शरीरप्रागमनसामेव सत्त्वस्य प्रतिपादनं न शरीरसम्बन्धी जीववैलक्षण्यं विवक्षितम् ।
'अयोनिर आमाऽनन्दमयः' इत्यादिषु सत्त्व विवक्षितः तस्यैव परिशुद्धस्यानन्दरूपत्वेन 'आनन्दोऽद्वयेयं सत्यमिति
भूतानि जायन्ते' इत्यादिकमध्यवर्तते । जीवस्य कार्यत्वं शरीरसम्बन्धित्वेनैव, परिशुद्धस्य तु न कार्यं यम् । तस्यैव ब्रह्म य
मिति जीववैलक्षण्यं ब्रह्मणो न समवतीति अविज्जीवमित्यस्य ब्रह्मलक्षणलक्ष्यताऽवच्छेदकं न घटते । 'सत्ता हानमन-
नाम्' इति श्रुतेः प्रागभाष्योक्तार्थोऽपि न समवतीति शङ्कायां लक्षणवाक्येनैव जीववैलक्षण्यं ब्रह्मण एव प्राप्तव्यं तस्यैव
कारणं च निराश्रयमिति अनिजीववैलक्षण्यं ब्रह्मलक्षणलक्ष्यताऽवच्छेदकं समवर्त्येति सिद्धान्ततया—आनन्दमयोऽस्या-
सादिति ॥ चेतनभोग्यभूतेति । एतेन प्रधानस्य पुरुषार्थत्वेन लोकानुभवविषयत्वं तेनैव समन्वयाधिकरणे प्रतिपादित
रूपमन्ययः प्रधानस्य सम्बन्धीनि त्रिरर्गप्रवर्गबहुवनबुद्धयनुसारं प्रथमतः अविद्वैलक्षण्योपपन्नमिति सूचितम् ॥

कर्मयद्यादित्यादि—अशुद्धात् इत्यन्तेन जीवस्य कार्यत्वं शरीरसम्बन्धितया हेतुत्वं च दर्शितम् । 'तद्वैलक्षण्यं'
इत्यादिसिद्धान्तसम्भवेन परिशुद्धस्य न कार्यत्वं चित्तं तस्यैव ब्रह्मण्यप्युपार्थक्यं परमात्मानमुपगम्यतिः दार्शनिकैरप्युप-
गम्यते पूर्वरतो मुक्त इति सूचितम् । निरिच्छहेयप्रत्यनविचि । 'वतो वायो निर्वर्णः' इति श्रुतिविवक्षितानन्दमय-

श्रीभाष्यम्

सू १३ आनन्दमयोऽभ्यासा [१.१.६]

तैत्तिरीया अधीयते- 'सचा एष पुरुषोत्तरसमयः' (तै.आन.१) इति प्रकृत्य 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' (५.२) इति । तत्र सन्देहः किमय मानन्दमयो यन्धमोक्षभागिनः प्रत्यगात्मनो जीवशब्दामिलपनीयादन्यः परमात्मा ; उत स एव इति । किं युक्तम् ? प्रत्यगात्मेति । कुतः ? 'तस्यैष एव शारीर आत्मा' (तै.आ. ५.अनु) इत्यानन्दमयस्य शारीरस्यश्रवणात् ; शारीरोहि शरीरसम्बन्धी जीवात्मा ॥

श्रुतप्रकाशिका

इदानीमचेतनपेक्षया प्रसिद्धिमान्वेषाणि परमात्माऽपेक्षया प्रसिद्धतरेऽहंप्रत्ययासिद्धे * प्रत्यगात्मन्यवतरन्ती बुद्धिर्ध्यावत्येत इत्यर्थः ॥

सू १३ आनन्दमयोऽभ्यासात् [१.१.६]

* कारणविषयस्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति वाक्यस्योत्तरत्र चोद्यपरिहारमुदेनोद हरिः यमाण आत प्रथमानन्दमयोऽभ्यासानोपक्रमभूत 'सचा एष पुरुष' इत्यादिक्मुपात्तम् । अनएवहि प्रबन्धान्तरे 'तस्माद्वा' इत्यादिक्मुदाहृतम् । तत्रेति । शारीरत्वानन्दप्राप्त्युपायस्य सद्य इत्यभिप्रायः । सद्भिचाया 'जीवेनात्मना' इति सामानाधिकरण्यात् मन पूर्वपक्षोऽयानधीजमिति सूत्रनार्थे जीवशब्दामिलपनीयादिति पदम् । किं कारणवादिनस्सर्वे यदान्ताः परिशुद्धप्रत्यगात्मस्वरूपपराः ? उत तद्विलक्षणपरा इति प्रथमविचारः तदर्थमानन्दमयः किं परिशुद्धादस्य प्रत्यगात्मा उत परमा देति ? तदर्थमिह प्रतिपन्नशरीरसम्बन्धः किं जीवात्मासाधारणः उत न, तदर्थं मयट् किं स्वार्थिकत्वविकारार्थकत्वयोरन्यत्वान् ? उत प्राप्त्युपायः । तदर्थं किं विकाराद्यर्थानुगुणहेतवोऽनुरोद्धव्याः ? उत प्राप्त्युपायानुगुणहेतवः विज्ञानमयशब्दः किं विज्ञानमात्रपरः ? उत जीवपरः तदर्थं तत्र मयट् किं स्वार्थिकः ? उतन । तदर्थं 'विज्ञानं यक्षं तनुते' इति विज्ञानशब्दः किं ज्ञानमात्रे वर्तते ? उत ज्ञानगुणके प्रत्यगात्मनीति । पूर्वे कल्या पूर्वपक्षाः इतरतु राद्धान्ताः । यदा विकाराद्येवाहनुगुणहेतोरनुरोद्धव्यत्वेन मयट् स्वार्थिकं विकाराद्यं वा भवति । तदा निरतिशयप्राप्त्युपायमतिपत्तेरानन्दमात्रस्य जीवसंभवात् स्वनो जीवानुगुणतया प्रतिपन्नस्य शरीरसम्बन्धस्य जीवासाधारणत्वे विरोधाभावादानन्दमयो जीवः यदाच श्लोकस्य विज्ञानशब्दो विज्ञानमात्रपरः तदा विज्ञानमयशब्दस्यापि स्वार्थिकमयङ्कारेण विज्ञानमात्रपरत्वाद्दिज्ञानशब्दस्य बुद्धिपर

गूढार्थसङ्ग्रहः

शब्दार्थः । दीपसारयोः 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति वाक्योपादानेन पूर्वोक्तपूर्वपक्षबीजं सूचितम् । भाष्ये 'सचा एष पुरुषोत्तरसमयः' इति वाक्योपादानेन जीवा मन एव 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यत्र कारणतयाचस्य शरीरसम्बन्धप्रतिपादनेन पूर्वपक्षबीजं सूचितम् । आ माशब्दार्थपरिसमाप्तिदशाया आनन्दमये शारीरत्वमुपपादितम् । तेनानन्दमयो जीवः इत्यानन्दमयस्य शारीरत्वश्रवणादित्यनेन बोधितम् । अत्र 'सचा एष पुरुषोऽत्तरसमयः' इत्युपक्रमोक्तशरीरसम्बन्धस्य आनन्दमये परिसमाप्तया उपक्रमोपसंहारयोरैकरस्येन शरीरसम्बन्धीजीवा भूत विवक्षितइति पूर्वपक्षमुक्तिरसूचिता ॥

श्रीभाष्यम्

ननु च जगत्कारणतया प्रतिपादितस्य ब्रह्मणः सुखप्रतिपत्त्यर्थमन्नमयादीननुक्रम्य तदेव जगत्कारणमानन्दमय इत्युपदिशति ; जगत्कारणं च 'तदैक्षत' (छां.६.२.३) इतीक्षणञ्चणत्सर्वेश्वरसर्वेश्वरइत्युक्तम् ॥ सत्यमुक्तम् ; स तु जीवात्मातिरिच्यते-

श्रुतप्रकाशिका

त्वसम्भवात् तदन्तर आनन्दमयः प्रत्यगात्मेति पूर्वपक्षे फलफलभाषः ॥

राधान्तेन यदा प्राचुर्यान्तुगुणहेतोरनुरोद्धव्यत्वेनानन्दमय इत्यत्र मयद् प्राचुर्यार्थः । तदानीमानन्दमयप्राचुर्यस्य निरवधिकनयाऽवगतस्य श्रुतविरुद्धाश्रुतोपाधिरन्वयनायोगेन स्वतो निरातिशयस्य जीवात्मन्यसम्भवात् ताद्विशेषेन शरीरसद्व्यस्य जीवात्ताधारणकर्ममूलवाभावाच्च नानन्दमयः प्रत्यगात्मा । यदाच श्लोकस्यविज्ञानशब्दे विज्ञानगुणके प्रत्यगात्मनि वर्तत तदा विज्ञानमयशब्दस्यापि प्राचुर्यार्थमयङ्गनया प्रत्यगात्मवाचित्वाच्च तदन्तरआनन्दमयः परमात्मेति फलफलभाषः ॥

पूर्वपक्षोऽधानमाक्षिपन् ननुचेति । सुखप्रतिपत्त्यर्थमन्नमयादीननुक्रम्येति । अनेन जगत्कारणप्रकरणस्याविच्छिन्नचित्तातिता तदेव जगत्कारणमिति । वक्ष्यमाणपर्यालोचनया विभूतिप्रकर्षाधीनातिशयिताऽनन्दस्याभ्रयत्वोपपादकं सकलजगत्कारणत्वमिति भाषः । ततः किमित्यत्राह-जगत्कारणचेति । ज्ञानवस्तुपयोगज्ञापनाय जगत्कारणमिति पुनरुपादानम् । परिहरति-सत्यमिति । * चेतनत्वादावभ्युपगमः जीवादातिरेके विवादः सामानाधिकरण्यानिर्देशोऽयम् । ततः

गूढार्थसंग्रहः

'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म' इत्यत्रोपक्रमे उक्तब्रह्मणएव 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति श्रुताधीनप्रतत्वेन सद्धिद्यायामानन्दमात्रसत्येऽपि अत्र ब्रह्मशब्दस्यापि सद्भावेन तस्यैव मुख्यमन्त्रिर्जीवबहुमयनेक्षण ननु जीवस्येति पूर्वाधिकरण एव सिद्धान्तितयेन अत्र जीवपूर्वपक्ष एव न घटत इति शङ्कते-ननुचेत्यादिना । सतु जीवात्मातिरिच्यते इति । ईश्वरविकरणे प्रधानवैलक्षण्यप्रतिपादनेऽपि 'अनेन जीवेनात्मना' इत्यत्र आत्मनि जीवाभेदस्याभिधानेन जीवस्यब्रह्माभेदतात्पर्येण 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यत्र ब्रह्मणो विचक्षेति भाषः । पूर्वपक्षसमर्थनार्थं सिद्धान्तमुक्तिमाशङ्कते-ननुचेत्यादिना । यस्सर्वेश्वरसर्वेश्वर इत्युक्तमिति । एतदुभय परंपरामिति समतम् । सर्वेश्वर निर्विशेषवादे न स्वस्वमिति प्रागेवोपपादितम् । 'सुपुतस्यानर्थाभूतः प्रज्ञानघनएवानन्दमयो ह्यानन्दमुक्तेस्तुभिराः प्राशस्तृतीयपाठः एतसर्वेश्वरः एव सर्वेश्वरः एवोऽन्तर्याम्येव यानिः सर्वस्य प्रमथाप्ययोर्ह भूतानाम्' (माण्डूक्य.५.६) इति श्रुतिश्राद्धिप्रेता । अत्र सर्वेश्वरत्वसर्वेश्वरे प्राप्ते प्रतिपादिते । 'प्राज्ञानात्मना सपरिच्यतः' इति बृहदारण्यकश्रुतौ जीवब्रह्माभेदो विवक्षित इति 'सुपुतस्य क्तात्त्वोभेदेन' इति सूत्रे परेऽप्यभ्युपगम्यच्छन्ति । एतद्वाप्या(रं)त्प्रशङ्काः नस्वरस इति त्रय्यन्तसारामृते उपपादितम् । एतेन सर्वेश्वरसर्वेश्वरत्वे ब्रह्मणि जीवभेदपक्ष एव अन्तर्यामिणि सङ्गोऽति श्रुतिश्रुतसिद्धान्तो निष्पन्नः एतच्छ्रुतेः जीवपरत्वात्सम्भवेनादमयशब्दार्थः जीव इति नसिद्धान्तविषय शक्यत इत्यनेन बोधितम् ॥

सत्यमुक्तं सतु जीवात्मातिरिच्यतइति । माण्डूक्योपनिषदि सर्वश्रुतेष्वश्रादिपदसत्त्वेऽपि 'सया एव महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यन्तर्गर्भितः' इत्यत्र जीवब्रह्माभेदकथनपूर्वकं 'एतसर्वेश्वरः' इत्यादिनिर्देशेन जीवेऽपि सर्वेश्वरादिशब्दा न विरुद्धत्वेन । तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्युपक्रमोक्त्यात्मनःशब्दार्थविवरणपरे 'अन्योन्तर आ म

श्रीमाध्यम्

‘अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य’ (छां.६.३.२) ‘तत्त्वमसि श्वेतकेतो’ (६.८.७) इति फारणतया निर्दिष्टस्य जीवसामानाधिकरण्यनिर्देशात् । सामानाधिकरण्यं हेतुत्वप्रतिपादनपरम् ; यथा ‘सोऽयं देवदत्तः’ इत्यादौ । ईक्षापूर्विका च सृष्टिश्रितस्य जीवस्योपपद्यत एव । अतः ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ (तै.आ.१) इति जीवस्याचित्संसर्गवियुक्तं स्वरूपं प्राप्यतयोपदिश्यते । अचिद्वियुक्तस्वरूपस्य लक्षणमिदमुच्यते । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (तै.आ.१) इति, तद्रूपप्राप्तिरेव हि मोक्षः । ‘न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः’ (छां.८.१२.१) इति । अतो जीवस्याविद्यादियुक्तं स्वरूपं प्राप्यतया प्रकान्तमानन्दमय इत्युपदिश्यते । तथाहि शाखाचन्द्रन्यायेनात्मस्वरूपं

श्रुतप्रकाशिका

किं जीवादवैलक्षण्यस्येत्याह—सामानाधिकरण्यमिति । ईक्षतिश्रवणाजीवविरक्षणं वमुक्तमित्याह—ईक्षेति । उपपद्यतएवेत्येकारः * अस्वारस्यसूचकः * साक्षित्वमपेक्षितु-त्वमिति भावः । * भेदव्यपदेशाच्च * इति भेदव्यपदेशा सिद्धान्तेतु पदता सूत्रकारवैक्यपदेशस्य पूर्वपक्षहेतुत्वं विवक्षितमित्यवगम्यते । एवमुक्त्यानोपपत्तेरसौब्रहेतुवशाच्चैक्यव्यपदेशः पूर्वपक्षहेतुत्वयौपयस्तः । एवं पूर्वाधिकरणेन * जीवव्यतिरेकाभिदेरधिकरणान्तरमारम्भणीयमिति भावः ॥

ननु ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ इत्यत्र ब्रह्म प्राप्य भूयते, अनन्तरं लक्षणं कथ्यते तत्र सत्यवमान-त्यक्तान्तर्भूतम् । जीवस्य नित्यप्राप्तत्वात् प्राप्यत्वमनुपपन्नं, शात-वाङ्मथनं च न वाच्यं, सत्यत्वानन्त-स्वरूपलक्षणविशेषश्च * नैकरूपज्ञानस्य परिच्छिन्नस्य नोपपद्यते । अतःपरमात्मैव प्रतिपाद्यत इति शङ्का परिहर-पूर्वपक्षमाह—अतोब्रह्मविदिति । अतः शारीरत्व-भ्रवणात् सामानाधिकरण्यवलेनैक्यस्य प्रतिपन्नत्वाच्चाचिद्वियुक्तस्वरूपप्राप्यतापरत्वं कल्प्यमित्यर्थः । लक्षणकथनं तत्प्रतिपत्त्यर्थं ताद्विशेषोक्तश्चाचिद्वियुक्त स्वरूपे सम्भवतीत्याह—अचिद्वियुक्तेति । न केवलं शारीरत्वसामानाधिकरण्यवत्तादचिद्वियुक्तस्वरूपस्य प्राप्यत्व, किंतु कण्ठोक्तचेत्याह—तद्रूपेति । हिशब्दःश्रुतिप्रसिद्धिद्योतकः ॥

यद्वा स्वरूपलैवैवाधिकाकारनिवृत्तिमात्रपरमोक्षशब्दस्वारस्यसूचकः श्रुतिमेव दर्शयति नह्वाइति । इतिश्रवणा-दितिशेषः । * प्राप्यत्वानुगुणगुरुवार्थता दर्शयन्नियमयति । अतइति । ननु नात्राचिद्वियुक्तजीवस्वरूपमुपदिश्यते ‘सद्य एपपुरुषोऽग्ररसमयः’ इति शरीरसम्बन्धभ्रवणादपरिच्छिन्नानन्दत्वभ्रवणाच्चेत्याह—तथाहीति । शरीरमुपलक्षणमात्रं

गूढार्थसंग्रहः

अनन्दमयः’ इति वाक्येऽपि आत्मन्शब्दः ब्रह्माभिन्नजीवपर इति ‘अनेन जीवेनात्मना’ इति श्रुत्यन्तरेण द्रष्टव्यमिति—अनेन जीवेनेति । ‘सआत्मा’ इत्यनन्तरं ‘तत्त्वमसि श्वेतकेतो’ इति श्रुतौ उपक्रमानुवारेण जीवपरमात्मनोरभेद एव विवक्षित इत्यभिप्रेत्याह—तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ इत्युपक्रमे ब्रह्मशब्दोऽपि जीवे न विरुध्यत इत्याह—ब्रह्मविदामोतिपरमिति । तद्रूपप्राप्तिरेव हि मोक्षः इत्यत्र एवकारेण जीवभिन्नब्रह्मप्राप्तिर्व्यवच्छिद्यते अयमर्थश्च्युतेर सिद्धप्राप्तिं श्रुतिमेवोदाहरति—नह्वैव सशरीरस्य सतइति । ‘अस्माच्छरीरासमुत्पत्त्या परत्योतिरूपसपद्यतेन रूपेणामिनिपद्यते सउत्तम-पुरुषः’ इति श्रुतौ जीगभिन्नब्रह्म एव प्राप्यत्वोक्त्या अचिद्वियुक्तजीवस्वरूपप्राप्तिरेव मोक्षरति सिद्धप्राप्तिर् भावः ॥

श्रीभाष्यम्

दर्शयितुम् 'अन्नमयःपुरुषः' इति शरीरं प्रथमं निर्दिश्य तदन्तरभूतं तस्य धारकं पञ्चवृत्ति-
प्राणम् तस्याप्यन्तरभूतं मनः तदन्तरभूतां च बुद्धिः, 'प्राणमयो' (तै.आन.२.अ) 'मनोमयो'
(३) 'विज्ञानमयः' (४) इति तत्र तत्र बुद्ध्यवतरणक्रमेण निर्दिश्य सर्वान्तरभूतं जीवात्मानं
'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' (तै.आन.अ.५.२) इत्युपदिश्यान्तरात्मपरम्परां समाप-
यति । अतो जीवात्मस्वरूपमेव 'ब्रह्मविदाम्प्रोति परम्' (तै.आन.१.अ) इति प्रक्रान्तं ब्रह्म;
तदेवानन्दमय इति निश्चीयते ॥

ननु च 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' (तै.आन.१.अनु) इत्यानन्दमयादन्यद्ब्रह्मेति प्रतीयते ।
नैवम्-ब्रह्मैव स्वस्वभावाविशेषेण पुरुषविधत्वरूपितं शिरःपक्षपुच्छरूपेण व्यपदिश्यते ।

श्रुतप्रकाशिका

ननु तद्विशेषणमिति तद्विषयेनानापरिच्छिन्नानन्दत्वादिकमुपदिश्यत इत्यर्थः । तदन्तरभूतां च बुद्धिमिति । प्राणमय
मनोमययोर्मयदप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वादिज्ञानमय इत्यापि मयद् स्वार्थिकः 'विज्ञानं यज्ञतनुते' इति मयदन्तत्वं विना
वक्ष्यमाणत्वात् 'विज्ञानसारथिर्यस्तु' 'बुद्धितु सारथिं बिद्धि' इति बुद्धिविज्ञानशब्दयोरैकार्थत्वेन प्रयोगाच्च *
विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञानं बुद्धिरिति भावः । किमर्थमन्नमयादिनिर्देश इत्यशङ्क-तत्रतत्र बुद्ध्यवतरणेति । अप-
रिच्छिन्नानन्दत्वमपि परिशुद्धात्मस्वरूपस्य सम्भक्त्यर्थसिद्धम् । शारीरत्वभ्रवणाजीवसामानाधिकरण्याद्विज्ञानमयशब्दस्या
स्तःकरणपरत्वात् प्राप्यत्वादेः परिशुद्धस्वरूपेऽप्युपपन्नत्वाच्छरीरस्थोपलक्षणत्वेन तद्विशुद्धस्वरूपेण प्राप्यत्वादिसम्भवात् मयद्
प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन * विकारपरत्वाभावाच्च परिशुद्धप्रत्यगात्मस्वरूपाविषयमिदं वाक्यमिति पूर्वपक्षोद्ब्रह्मः । तत्र ब्रह्मैव
साधकौ अन्यतु शङ्कितदूषणान्वयासिद्धिरूपाः ॥

एवमानन्दमयशब्दस्य प्रत्यगात्मपरत्वादिन पूर्वपक्षिण साध्य मृषायादिपक्षस्यभेदयति ननुचेति । तस्य पुच्छ
मितिपञ्चाऽऽयवित्त्व-प्रतीतिःसम्पन्नस्य द्विनिष्ठतथा * प्रतिष्ठा तन्नावेन च व्यतिरेकावगमादन्यत्वमित्यर्थः । परिहरति-
नैवमिति । 'अन्वयं * पुरुषविधः' इति श्रुतिवाक्यस्मरणार्थं पुरुषविधत्वरूपितमित्युक्तम् पुरुषविधत्वेन रूपितम् ।

गूढार्थसंग्रहः

तदन्तरभूतां च बुद्धिमिति । विज्ञानमयशब्दार्थः । अत्र विज्ञानशब्दोपादानेन 'विज्ञानसारथिर्यस्तु' 'बुद्धि-
तु सारथिं बिद्धि' इति श्रुत्यन्तरेकार्थबोधनेन तदनुसारेणैव विज्ञानमयशब्दाभ्यां विवक्षितः । अतएव अन्नमयप्राणमय
मनोमय शब्दानां पूर्वपर्यायेपूपक्रमवत् अत्र विज्ञानमयशब्दमनुपक्रम्य विज्ञानशब्दप्रयोगेणायमेवार्थः श्रुतावभिप्रेत इति
निश्चीयते । अन्यथा विज्ञानशब्दप्रयोगवैयर्थ्यादितो भावः ॥

अपि च 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युक्तत्वाद्दृश्यते 'तदप्येव श्लोको भवति असन्नेवसम्भवति असद्ब्रह्मेतिवेद-
चेत् अस्ति ब्रह्मेतिवेदः सन्तोमेनन्तोविदुरिति' अस्मिन् श्लोके अननुकृत्यानन्दमय ब्रह्मेदेनस्यैव भावाभावयोगेणदे-
याभिधानाद्ब्रह्मेन 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति इति शङ्करमाध्यात्मसूत्रा-तानुसारेण पूर्वपक्षे
पर्यालोचयति-ननुच ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति । पूर्वपक्षिणः आशय विवृणोति मैवमित्यादिना । शङ्करभाष्योक्तरीत्यनुसा-
रेण तात्पर्यान्तस्यैव शुक्त्यैव शङ्कते-ननुचेत्यादिना । 'ब्रह्मविदाम्प्रोति परम्' इत्युपक्रमे वेद्यत्वेन ब्रह्म प्रवृत्तम् ।

गूढार्थसंग्रह

‘तदयाम्मुक्ता, ‘सत्य’ निर्यादा, ‘विषयविता’ इत्यन्ते ब्रह्मस्वरूपेदनतः पञ्चानि प्रतिपादितानि ‘तस्मादा एव तस्मादा मन’ इत्यथ उक्तब्रह्माभिनयनामा विवर्णिता इति सर्वसमतम् । तच्च ब्रह्म आनन्दमयपदोभ्य जीवाभिः स्यात् जीवाभिः वा पञ्चममपि न पश्ये । पञ्चमस्य ध्रुवता पर्यायपत्ये आनन्दमयशानाभिनयोरिव पश्यत्य ध्रुवो प्रतिपादनं स्यात्, नच तथावर्तते ब्रह्मशाशानपरिपश्यत्य ध्रुवो प्रतिपादनम् । तदपूर्वात् ‘ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा’ इत्यस्य पु-उत्थैव ब्रह्म न न जान दम-यस्यति ज्ञायते । यद्यपि चतुर्षु पर्यायेषु पुच्छशब्दवत् अपमपि पुच्छशब्दः रूपणात् पाती । ‘प्रियादितरत्रायप्रतिष्ठ पनयान्नपौष्टिभेद’ (प्र. सू. ३.३ १२) इति सूत्रे आदिपदेन ब्रह्मपुच्छकारस्यापि प्रतिपादनेन अस्य रूपणवय सूत्रकारोऽपि नोचयति । तथाऽपि उत्तरत्रयस्य ब्रह्मशब्दद्वयसत्त्वेन त्रैब्रह्मण तत्र विवक्षया आवश्यकतया पूर्ववाक्यस्यब्रह्मशब्दस्य गौणरूप्यमनव्याप्यम् । पुच्छशब्दस्य ‘पुच्छोऽर्ज्जु लोमण्डूलम्’ इति पञ्चादिपुच्छे प्रसिद्धस्य कौण्ठिकार्था समान प्रतिपर्याय गौणरूपेण कर्तव्यम् ॥

अथ पु-उच्छब्दस्य शङ्करभाष्ये इत्यमथ उक्त, ‘पुच्छवत् पु-उप्रतिष्ठा—परापण एक नीह लौकिकस्थान-दज्ञानस्य ब्रह्मानन्द इत्येनदनेन विवक्ष्यते नाशयन-यम्’ इति । अत्र ब्रह्मविद्याभरणम्— ‘पु-उपदमाधार उगुणयानादुप पश्ये । नच तथासति पुच्छपदेनैवाधारवत्स्य लघ्वतया प्रतिष्ठापद व्यर्थमेव स्यादिति ज्ञायम्, स्थितिहेतुय प्राप्तप्राप्य दार्थ, नच स्थितिहेतुःपदेनैवाधार व लघ्वमिति पुनः पुच्छपद किमर्थे तत्प्रवृत्तति वाच्यम्, ‘कस्मिन्त्यहमुक्ता ते उक्तातो यविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्थायिम्’ इति जीवरूपेण प्रविष्टस्य ब्रह्मणः स्थितिहेतु वेनासागाऽपि प्राण ब्रह्माधार-रामावात् परमाधारभूतानामपि पीठादीनामत्रादिवर्जितनहेतु वादधानात् पुच्छपदेनाधारे प्रतिपादितेऽपि प्रतिष्ठापदेन ‘कौण्ठिकाना क प्राण्यात् यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्’ इति वाक्यावगतस्थितिहेतु वप्रतिपादने न काचिदनुपपत्ति इति । तत्र नास्तिरस्यम् । आनन्दमयस्य ब्रह्म-प्रतीतिगमकं न किंचि पश्याम प्रायपाठानुसारेण अक्षमयादित्युक्ततया प्रति पत्रस्यानन्दमयस्यानरसमयादिवदब्रह्म तमत्र । सर्वत्रा-पुपाध्यवाच्छित्तजीवस्यैव विवक्षणीयत्वात् । उपसङ्गाते अन्यत्रेता विशेषण सर्वत्र प्रतिपादन आनन्दमयस्य कथं ब्रह्म न सम्भवति । अत उपक्रमे ज्ञयब्रह्मण एव प्रस्तुततया ब्रह्मज्ञानाभा नया कस्याप निरूपणेन ‘ब्रह्मपु-उप्रतिष्ठा’ इति प्रस्तुतब्रह्मज्ञानभावाभाप्यारोके ‘असंख्येय समपति’ इति वाक्य विनशा स्फुरति ‘ब्रह्मपु-उप्रतिष्ठा’ इति वाक्यता पर्यायपर्यभूत जीवामिह ब्रह्मेवति निष्णायते । अथ शङ्करभाष्यद्वयेषु प्रपात्रभूतकद्वयस्य द्वाङ्गित्वेऽपि अन्या-पर्याय द्वयानि अत्र द्वाङ्गितुर्भित्तानि । तथाहि ‘अत्रा एव पुरुषोऽन्तर-समयः’ इत्युपक्रमे विज्ञानमयपर्यन्त विकाराद्यै मयदप्रवाहेऽसति आनन्दमयएवाकस्मादर्थवर्ततीय वाक्यन कथमपि मयद प्राप्नुयार्थेन ब्रह्मविषयचचाश्रीयत इति । मानववर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेन्न अत्रमयादीनामपि तर्हि ब्रह्म वप्ररङ्ग । अत्रमयादिषु ‘अन्योऽन्तर आमा’ इति श्रूयमाण वादब्रह्मत्व आनन्दमयेतु तस्याभूयमाण वात्ब्रह्म यमितितु नशङ्क्यम् ‘सत्य शानमनन्तम्’ इत्यत्र यद्ब्रह्म प्रस्तुत तद्विज्ञानापरिपश्यैव अत्रमयादय आनन्दमयपर्यन्तः पञ्चकाशा कल्प्यन्ते इति । अपिचानन्दमयस्य ब्रह्मे प्रियात्रयवत्त्वेन सर्वत्रेव ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् । निर्विशेषतु वाच्यरूप श्रूयते । वाक्य नसंयोगोचर गामिधानात् ‘यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मासा सह । आनन्द ब्रह्मणा विद्वान् । नत्रिभति कुतश्च नेति’ इति मयत् प्राप्नुयार्थकत्वे तु स्वात्प वप्रतीतिरवजानीया स्यात् । नचानन्दमयाभ्यासदश्रूयते । प्रतिपदिकार्थमात्र-मत्रहि सर्वत्राभ्यस्यते । ‘रथो त्रैस’ इत्यारभ्य ‘यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्’ ‘संज्ञान दस्य भीमाग्रेणा भवति आनन्द ब्रह्मणा विद्वान् । नविभेति कुतश्चेनान इति ‘आनन्दो ब्रह्मेति-यजानात्’ इति च । नचानन्दमयस्यब्रह्म व

श्रीभाष्यम्

यथाऽद्यमयो देहोऽवयवीस्वस्मादनतिरिपतैः स्वावयवैरेव 'तस्येदमेवशिरः' (तै.आन.१) इत्यादिना शिरःपक्षपुच्छवत्तया निर्दिशितः । तथा आनन्दमयं ब्रह्मापि स्वस्मादनतिरिपतैः प्रियाऽदिभिर्निर्दिशितम् । तत्रावयवत्वेन रूपितानां प्रियमोदप्रमोदानन्दानामाश्रयतयाऽ-

श्रुतप्रकाशिका

अनतिरिक्तवमुपपादयति । यथेति । प्रकरणे स्वस्मादनतिरिक्तैस्वावयवैः पुच्छप्रतिष्ठात्वरूपणदर्शनात् अत्रापि पुच्छप्रतिष्ठात्वेन रूपितं ब्रह्म आनन्दमयादनतिरिक्तमित्यर्थः । पट्टीनिर्देशसमुदायतदेकदेशत्वनिबन्धनतमोपपन्न इति भावः ॥

गूढार्थसंग्रह

प्रियादिरस्यादिभिर्हेतुभिस्तदसम्भवात् । तस्माच्छ्रुत्यन्तरे 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यानन्दप्रातिपादिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् 'यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादिब्रह्मविषयप्रयोगः नन्वानन्दमयाभ्यासइत्यवगन्तव्यम् । (सू.भा) आनन्दमय इति कार्यात्मप्रतीतिः, अधिकारान्मयदृच्छन्दाच्च । अन्नादिमयाहि कार्यात्मनो भौतिका इहाधिकृताः तदधिकारपातितश्चायमानन्दमयः सङ्क्रमणश्च । 'आनन्दमयमानानुपसङ्क्रामति' इति वक्ष्यति । कार्यात्मना च सङ्क्रमण अनात्मना दृष्टम् सङ्क्रमणकर्मत्वेन चानन्दमयः परमात्मा भूयते । यथा 'अन्नमयमानानुपसङ्क्रामति' इति । नचात्मन एवोपसङ्क्रमणमाधकारविरोधादसम्भवाच्च । नन्वात्मनैवात्मनो सङ्क्रमणं संभवति स्वामिनि भेदाभावात् आत्मभूतच ब्रह्म सङ्क्रमितः, शिरआदिकल्पनानुपपत्तेश्च । नहि यथोत्तररूपेण आकाशादिकारेण अकार्यवर्तिते शिरआद्यवयवरूपकल्पनोपपद्यते । 'अदृश्येऽनात्मे' 'नेतिनेति' इत्यादिविशेषाणोद्भूतिसम्भवाच्च इति (उ.भा) । विकारार्थमयद्रष्टावपाठानुरोधेन आनन्दमयः न प्रधानः अपितु पुच्छं ब्रह्मेव प्रधानम् इति यदुक्तमते 'अन्नादि प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यादिवाक्यानामनुश्रुत्या यथा न पुच्छविषयकत्व, किंतु अन्नरसमयविषयकत्वमेव तद्राष्ट्रावपाठानुरोधेन, 'असंशयसंभवति' इति वाक्यस्यापि न पुच्छविषयकत्वम् अपितु, आनन्दविषयकत्वमेवेति समाधत्ते—मैयमित्यादि । 'यतो वाच' इति श्रुतिरापि मनोविषयविषयेयं ननु ब्रह्मविषयिणी, 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्येर्देवैस्तेषामा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसङ्गेन विशुद्धसत्त्वं ततस्तु त पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' (सू.३.१.८) इति श्रुतौ 'ओमित्येवात्मानं ध्यायथ, तद्ब्रह्म तेन परिपश्यन्ति धीराः आनन्दरूपममृतं यद्विभ्रमति' इति तत्रैवोपनिषदि पूर्वोक्तस्य विशुद्धमनोव्यवस्थानानन्तरकालिकसमाधेः—प्रतिपादनेन 'आनन्दं ब्रह्मणे विद्वान्' इत्यत्रापि तदर्थस्य विवक्षितत्वेन मनोविषयवैष्यस्य रूपपादवात् । ध्यानानन्तरकालिकसमाधिरेव मोक्षलक्षणज्ञानप्रतिपादकवाक्येषु विवक्षित इति श्रुतिस्मृतादिशिद्धान्तैः प्रतिपादितम् । अनर्थ 'मनसैवानुदृष्टव्यम्' इति (श्रु) श्रुतिरुपपत्त्ये । अत्र तृतीयया ध्यानानन्तरकालिकसमाधौ मनसःकारणत्वं प्रतिपादितम् ।—योगयोगेषु अयमर्थः स्फुटः । शङ्कसंचार्यादिंसंमतमेवापि पूर्वमेव निरूपितम् । एतेन 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वं ततस्तु त पश्यति' इति श्रुतौ 'ततः—अनन्तात्' इत्यद्वैतशिद्ध्यर्थमन्यमानमभिनिवेशमूलकमिति सिद्धम् । 'न तत्र चक्षुरगच्छति न वाग्यच्छति नो मनः' इत्यादि त्रयाणां ब्रह्मण्यप्रवृत्तिबोधयेत । नत्र विवरणकारणमेतं वाचःप्रवृत्तिः, मण्डनवाचस्पतिमते मनसःप्रवृत्तिरङ्गीक्रियते । तलवकारोपनिषदि काल्येन वेदाननिषेध एव तत्प्रकरणपर्यालोचनायां प्रतीयत इत्यपि पूर्वमेव निरूपितम् । शिष्टे सिद्धान्तकथनावसरे निरूपयिष्यते । मनः मनोमयपर्यायःपि मानसज्ञानस्य विवक्षितत्वेन पुच्छस्याविवक्षिततया आनन्दमयवाक्येऽपि प्रायपाठानुरोधेन आनन्दमयस्यैव नानन्तरात्वं विवक्षा शुक्ता ननु पुच्छः । एतेन

श्रीभाष्यम्

खण्डरूपमानन्दमयं 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' (तै.आ.५.अनु) इत्युच्यते । यदिचानन्दमयादन्य
द्विषामयिष्यत् 'तस्माद्वा एतस्मादानन्दमयादन्योऽन्तरात्मा ब्रह्मेत्यपि निर्दिश्यते ; नचैवं
निर्दिश्यते । एतदुक्तंभवति 'ब्रह्मविद्याप्रोतिपरम्' (तै.आ.१.) इति प्रकान्तं ब्रह्म 'सत्यंसा-
नमनन्तं ब्रह्म' (तै.आ.१.) इति लक्षणतस्मकलेतगव्यावृत्ताकारं प्रतिपाद्य तदेव 'तस्माद्वा
एतस्मादानन्दमयः' (तै.आ.१.) इत्यात्मशब्देन निर्दिश्य तस्य सर्वान्तगत्वेनाऽऽत्मत्वं व्यञ्जयद्वा-
क्यमग्रमयादिषु तत्तदन्तरतया आत्मत्वेन निर्दिष्टान् प्राणमयादीनन्तिप्रम्य 'अन्योन्तर-
आत्माऽऽनन्दमयः' (तै.आ.५.२) इत्यात्मशब्देन निर्दिष्टमानन्दमये समापयति । अत आत्म
शब्देन प्रकान्तं ब्रह्मानन्दमय इति निश्चीयते ॥

ननु च 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' (तै.आ.५.३) इत्युक्त्या 'असन्नेयसभवति । असद्ब्रह्मेति
वेदचेत् अस्तिब्रह्मेति चेद्देद सन्तमेनन्ततो विदुः' (तै.आ.६.१) इति ब्रह्मज्ञानाज्ञानाभ्यामा-
त्मनस्सद्वाचासद्वाधौ दर्शयति ; नानन्दमयब्रह्मज्ञानाभ्याम् । नचानन्दमयस्य प्रियमो-

श्रुतप्रकाशिका

ननु 'आनन्द आत्मा' इत्यानन्दोऽवयवित्वेन रूपितः नत्ववयवत्वेन, तत्कथमुच्यते अवयवत्वेन रूपितानां
प्रियमोदप्रमोदानन्दानामिति । नैष दोषः आत्मशब्दस्य स्वयञ्चित्वाभावात् कायस्य मध्यभागोऽहम्शब्दवाच्यः 'दृश
इत्या अङ्गुलयो दृशपद्या द्वायूरू द्वौशाह पञ्चविंश आत्मा' इत्यादौ प्रयोगदर्शनात् । अतएव तस्यानन्दआमेति
पृथ्या • व्यतिरेकानिर्देशस्वरस्य सिध्यति, तस्मादानन्दो मध्यभागत्वेन रूपितः । नन्वेवमपि पुच्छतया निर्दिष्टं ब्रह्मे
त्यङ्गीकृतं स्यात् । • ततः किं तर्हि किं निरसनीयम् ? आनन्दमयस्याब्रह्मत्वम् अतस्तन्निरासमुक्तेन पुच्छस्य तदन्तर्भावो-
ऽभिधीयते ॥ हेत्वन्तरमाह—यदिचेति । ननु तस्माद्वाएतस्मादानन्दमयादन्योन्तरआत्मा ब्रह्मेत्यन्तरात्मतयैव निर्देशोऽप्य-
र्हति नह्यस्ति नियमः 'पृथगात्मानं प्रेरितारम्' 'पाति विश्वस्य' इत्यादिव्यावर्तकारान्तरेणाप्यन्येष्वप्रतिपादन
समरादित्याशङ्क्याह—एतदुक्तमिति । प्रकरणस्य तत्तदन्तरतयैवान्येष्वप्रतिपादनपरवात्तत्प्रकरणत्वेन बाधेन तादृशेन
भविष्यमित्यर्थः । आत्मशब्दस्य श्रुत्यैव व्याख्यानं कृतमिति कथमवगम्यत इति शङ्काया स्वेतस्य स्वयमेव व्याख्यान
प्रकरणविश्वमिति दर्शयितुमात्मशब्दनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मत्वोपपादनोपयोगितया च 'ब्रह्मविद्याप्रोति' इत्याद्युक्तम् । तत्र
ब्रह्मशब्दव्याख्यानं सत्यज्ञानादिवाक्यम् आत्मशब्दव्याख्यानमानन्दमये समाप्तमस्तु ततः किमानन्दमयर्ह्येव ब्रह्म व इति
शङ्काया ब्रह्मशब्देन प्रकृतस्यैवात्मशब्देन निर्दिष्टत्वं दर्शयति । तदेवेति । 'तस्माद्वा एतस्मात्' इति तदेतच्छब्दो
प्रकृतपरामर्शिनवित्यभिप्रायः ॥

पुनश्चोदयति ननुचेति । पूर्वं प्राधान्येनोक्तानामग्रमयादीनां श्लोकेषु तत्तच्छब्दैरेव निर्देशो दृष्टः एवमत्राप्यान-
न्दमयः प्रधानश्रेष्ठद्वयश्लोकेऽपि तच्छब्दैरेव निर्दिष्टव्यम् । यद्वा यद्यानन्दमये आत्मशब्दव्याख्यानपरिसमाप्तिः—
तर्हिआत्मशब्देन निर्दिष्टव्यम् । तथा च नकृतम् अपितु ब्रह्मशब्देन निर्दिष्टम् । तस्मादानन्दमयस्य न प्राधान्यं अतः पुच्छ-
शब्देन प्रधानप्रतिपाद्यमित्यर्थः । ब्रह्मशब्दस्यानन्दमयवित्यत्वे सिद्धे ब्रह्मशब्देन निर्देशो नदोष इति शङ्काऽमर्थान्तरिहरन्
पुच्छन्तरमाह—नचानन्दमयस्येति । आशङ्काशब्देनोदाहृतश्रुतिवाक्यद्वयस्यैवार्थो व्याख्यातः । सर्वश्लोकप्रसिद्धस्य दृश-

श्रीभाष्यम्

दादिरूपेण सर्वलोकविदितस्य सद्भायामद्भावशानाशङ्का युक्ता । अतो नानन्दमयमधिक-
 त्वायै श्लोक उदाहृतः । तस्मादानन्दमयादन्यद्ब्रह्म । नैवम् । ' इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ' (तै.आ.१)
 ' पृथिवीपुच्छं प्रतिष्ठा ' (२.३) ' अथर्वोद्गिरसःपुच्छं प्रतिष्ठा ' (३.३) ' महःपुच्छं प्रतिष्ठा ' (४
 २) इत्युक्त्या तद्वत्प्रतीतिरुदाहृताः ' अद्याहं प्रजाःप्रजायन्ते ' (तै.२.१) इत्यादिश्लोका यथा न
 पुच्छमात्रप्रतिपादनपराः ; अपित्वयमयादिपुरुषप्रतिपादनपराः ; एवमप्राप्तानन्दमयस्या-
 यम् ' असंशय ' (तै.आन.६.१) इति श्लोकः ; नानन्दमयव्यतिरिक्तस्य पुच्छस्य । आनन्दम-
 यस्यैव ब्रह्मत्वेऽपि प्रियमोदारिरूपेण रूपितस्यापरिच्छिन्नानन्दस्य सद्भायासद्भावशाना-
 शङ्का युक्तैव । पुच्छब्रह्मणोऽप्यपरिच्छिन्नानन्दतयैव ह्यप्रसिद्धता । शिरःप्रभृत्यवयवित्वा-
 भावाद्ब्रह्मणो नानन्दमयो ग्रहेति चेत् ब्रह्मणः पुच्छत्वप्रतिष्ठान्त्वाभावात् पुच्छमपि ब्रह्म न
 भवेत् । अथा विद्यापरिकल्पितस्य वस्तुनस्तस्याश्रयभूतत्वात् ब्रह्मणः पुच्छप्रतिष्ठेति रूपण-
 माश्रमिष्युच्येत ; हन्त तर्हि तस्यासुराद्यावृत्तस्यानन्दमयस्य ब्रह्मणः प्रियशिरस्त्वादिरू-
 पणं भविष्यति । एवं च ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' (तै.आन.१) इति विचारारूपद्वजडपरिच्छिन्नव-
 स्त्वन्तरव्यावृत्तस्यासुराद्यावृत्तिरानन्दमय इत्युपदिश्यते । ततश्चास्य षड्विपर्ययानन्दरूपे

भुतप्रकाशिता

पदवाच्येनासद्भावश्च • सद्भावाऽप्याशङ्कावादे न युक्त इत्यर्थः । परिहरति नैवमिति । ब्रह्मा-मानन्दमयशब्दानामेकार्थ्ये
 निश्चिते आनन्दमयशब्दनिर्देशसमो ब्रह्मशब्दनिर्देश इति स्फुटोक्तिरुद्घ्या आनन्दमयप्राधान्ये युक्तिमाह—इदं पुच्छं
 मिति । प्रकरणस्य पूर्वश्रवणानां पुच्छमात्रप्रतिपादनपरत्वाभावादयमपि श्लोको न पुच्छमात्रप्रतिपादनपर इत्यर्थः ॥

प्रविद्वानन्दस्य सद्भावासद्भावशङ्काऽनुपपत्तिं परिहरति । आनन्दमयस्येति । प्रतिबन्धीमिदं प्राह—पुच्छब्रह्मणो-
 पीति । ' विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ' ' आनन्दो ब्रह्म ' इत्यादिवाक्येन ब्रह्मण आनन्दरूपवत्त्वात्तद्वानन्दस्य च प्रवि-
 द्वाज्ञानस्य सद्भावासद्भावशानाशङ्का युक्तेति बोधिते नस्थानन्दरूपस्य ब्रह्मणोऽविदितत्वमपरिच्छिन्नज्ञानादावहि त्वयो-
 पपादनीयं तदत्रापि तुल्यमित्यर्थः । शङ्कते—शिरःप्रभृतिरिति । परिहरति—ब्रह्मण इति । पुच्छत्व अवयवविशेष नम् । प्रति
 प्राह—आश्चर्यम् । ब्रह्मणोऽब्रह्मणोऽवयवपदमिति चेत् अवयवत्वमप्यनुपपन्नमित्यर्थः । अवयववत् रूपमनामिदं शङ्कते
 अथेति । परिहरति हन्ततर्हीति । असुरादिति । असुराद्यावृत्तिविशेषाः शिरः प्रभृति वेन रूपिता इत्यर्थः । एतज्ज्ञाना
 दिवाक्येन सकलेन व्यावृत्तत्वे सिद्धे किमत्र किञ्चित् इत्यत्राह—एवं चेति । सत्यशब्दनिर्देशस्य ब्रह्मणः कस्यचिद्विचारवा
 भावादानन्दमयशब्दाव्यावृत्तमप्यनुमित्यत्राह—ततश्चेति । ततः उक्तानुपपत्तीनां परिहृतत्वादुपपन्नान्तरसद्भावार्थः ॥

गूढार्थसंग्रहः

'तस्य यजुर्वेदः' 'अपराङ्गिरसःपुच्छप्रतिष्ठा' इत्यत्र स्वसादनतिरिक्तैः स्वावयवैशिरसःपुच्छादिकल्पेन नास्तीति न्यायः
 उक्तिरपि समाहिता । ' द्वि पितृ वेदितव्ये पराचैवापराच तत्रापरा ऋग्वेदः ' इत्यादिना उपनिषदन्तरे अपरविद्यावेन कस्य
 दादीनां प्रतिपादनेन अत्रापि मनोवृत्तिरेव विवक्षितेति प्रागुक्तार्थं बाधकाम्भावात् । ' सता एष पुरुषोऽन्नरसमयः ' इत्यत्र
 रसशब्दोपादानेन ' अन्नमशितं तेषां विधीयते ' इत्याद्युक्तार्थवाधानां तेन जीवविबन्धनं सिद्धयति । ' निश्चययाऽऽश्रय
 मृते ' (वा.का.४.१) इति आरिकाविवरणतत्त्वकौमुद्या स्मृत्याचकरण(श) भाष्यविवरणद्वये च पुरुषपदस्य शरीरपरत्वम्

श्रीमाध्यम्

ब्रह्मण्यनन्दमय इति मयद्प्राणमय इव स्वार्थिको द्रष्टव्यः तस्मादविद्यापरिक्लिप्तदिदिध
देवादिभेदमिदस्य जीवात्मनस्स्वाभाविकं रूपमखण्डं परस्मै सुखेता नमानन्दमय इत्युच्यते
इत्यानन्दमयः प्रत्यगात्मा ॥

श्रुतप्रकाशिका

किंच 'सोऽका मयत्' इति वाक्ये स इति पुण्ड्रितच्छब्देन कारणवस्तुनिर्देशाद्यानन्दमयः परब्रह्म 'तस्मा-
द्वा एतस्मादात्मनः' इत्यात्मशब्दनिर्दिष्टा माऽभिप्रायोऽयं पुण्ड्रितानिर्देश इति चेन्न, स्वयन्नितादभ्यन्तरिण्य आत्मवेना-
नन्दमयस्य ग्राह्यत्वात् 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इति वाक्यात् पश्चा पाठे तस्य 'तस्यैव एव शरीर आत्मा' इति वाक्य
म्यस्यात्मशब्दस्य व्यवधानाभावात्तदभिप्राय इति पुण्ड्रितानिर्देशः आनन्दमयस्त्वतद्वाक्यापक्षेण व्यवहित इति न स परा
मयत् इति चेन्न ; 'तस्यैव एव शरीर आत्मा' इति वाक्यस्य स्यात्मानसर्वपर्यायसाधारण्यनैत पर्यायस्य प्रधानमिति
पाश्याभावात् सर्वनामशब्दस्य प्रधानपरामर्शित्वस्याप्यस्याच्च स इत्यानन्दमय एवाच्यते 'विज्ञान ब्रह्मेति व्यजानात्'
'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यत्र 'विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्गम्य, आनन्दमयमात्मानमुपसङ्गम्य' इत्यत्र
च स्थानप्रमाणेनानन्दमयशब्दधेरिकार्थवाच्यगमादानन्दशब्दस्य परब्रह्मविषय वप्रसिद्धे आनन्दमय पदब्रह्म ॥

नच 'आनन्दो ब्रह्म' इत्यत्रानन्दशब्दोऽप्यानन्दमयशब्दवत् बाह्यकोशपर इति वाच्यम् ; 'अन्नब्रह्म, प्राणो
ब्रह्म' इत्यादिविज्ञानानन्तरमिव 'आनन्दो ब्रह्म' इति विज्ञानानन्तर भूगोचरुपासत्यभावात् । नाहं 'तद्विज्ञाय
पुनरेव वरुणं पितरमुपससार' इति पुनरुच्यते । एतदुक्तमिति 'अन्न ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यत्र किमन्नाद्यु-
पसृष्टिरनुभवेदनमुक्तम् उतात्रमयादौ ब्रह्मपुद्गलवत्तरणम् । आद्योऽन्नब्रह्मेति ज्ञानानन्तर वरुणापसात्तिन स्यात् उपरुद्धेन
भूतेन तत्र ब्रह्मणः प्रतिपन्नत्वात् । द्वितीयाज्ञानादावप्यब्रह्मशुद्धेर्ध्यात्वात् पुनरुक्तोपासत्यभावादिति । किंच 'आन-
न्दो ब्रह्म' इत्यत्रानन्दशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं युष्माभिन्न व्याख्यातम् उक्तं हि 'यातु भार्गवी वारुणो पिद्या आनन्दो ब्र-
ह्मेति व्यजानात्' इति तस्य मयदोऽश्रयणात् प्रियशिरस्वाद्यश्रयणाच्च सुखमानन्दस्य ब्रह्म वमिति । अतश्च 'आनन्दो
ब्रह्म' इत्यस्य वाक्यस्य परमात्मपरत्वात् स्थानप्रमाणेन 'अनन्दमयमात्मानम्' इत्यत्रानन्दमयशब्दोऽपि परमात्म-
पर । आनन्दमयस्य शोष्यत्व च तदनुगुणसत्तानिर्हरणादिरूपमिति चानुसन्धेयम् ॥

प्रत्यगात्मस्वरूपमेवापरिच्छिन्नानन्दरूपचेत् कथं जीवानां सुखित्वमुक्तिव्यतिरिक्तत्वात्परम्यत इति ब्रह्म । च वागि-
रन् पूर्वपक्षमुपसहसति तस्मादिति । 'तस्य प्रियम्' इति सन्नधत्वाच्चिन्त्या पक्ष्या व्यतिरेकप्रतीतिं ब्रह्मविषयस्योपरित-
म्भोकस्य आनन्दमयपरिधयस्याभावेन पुच्छतयाचब्रह्मण एव प्रधानत्वावगमात् । प्रियमोटादिरूपेण लोकविदिरस्यानन्द-
मयस्य सद्भावसद्भावाज्ञानशङ्काऽनुपपत्तेः, निरवयवस्य परमात्मनोऽवयववि वानुपपत्तेः, अविकारस्य विकारि वानुपपत्तेः—

गूढार्थसंग्रह

श्रीकृतम् । स्थूलरूपवर्तीन्यायेन अर्थानुरूपणप्रकरणे पुरुषशब्दोऽपि न विरुध्यते । अतः अन्नप्राणमनोमयपर्यायेषु उपाप्यव
भिन्नजीवविवक्षासाधक नैव वर्तते इति सिद्धम् ॥

आनन्दमय इति मयदित्यादि । एतेनात्र विकारायंमयद्वयभयः परोक्तमयद्वयपाठनिर्णयायोग्यं सूचितः ।
आनन्दशब्दस्य वृद्धत्वेऽपि 'नित्य बुद्धशरादिभ्यः' इति सूत्रेऽपि 'भाषायां नित्यस्यानुत्पत्त्या अचकत्वान्पत्तेः'—

श्रीभाष्यम्

एवं प्राप्ते प्रचक्षते- ' आनन्दमयोऽभ्यासात् ' आनन्दमयः परमात्मा ।

श्रुतप्रकाशिका

' तस्यैव एव शरीर आत्मा ' इत्यानन्दमयविषयवशात् शरीरगतस्या माऽन्तरस्य परमात्मतया आनन्दमयस्य परमात्मत्वानु-
पगतैः ' अन्नमयप्राणमयमनोमययिज्ञानमयानन्दमयामे शुष्यन्ताम् ' इति श्रुत्या शोध्यते नित्यमुद्रे परमा म
न्यतुल्यतेश्च नानन्दमयः परमा मा श्रियतु पुच्छतया निर्दिष्टमेव यदा परमामेति पुच्छब्रह्मवादे हेतुसङ्ग्रहः ॥

प्रकरणस्य स्वस्मादनतिरिक्ते स्वात्तयैरिहारः पञ्चादन्वयपरः तात्तदन्तरतया आनन्दमयस्यात्मानस्यानन्दमये पर्यव-
सित्वादादन्नमयादिविषयाणां प्रकरणस्य श्लोकाणां पुच्छादित्यप्यन्तात् कारणत्वप्रतिपादके ' सोऽस्कांमयत् ' इत्यनन्तरवाक्ये
तद्विनि पुच्छिज्ञानेन प्रधानप्रवृत्तार्थवशाभिनिता तच्छब्देनाव्यवहितस्यानन्दमयस्यैव वक्तुं युक्तत्वात् ' आनन्दो ब्रह्म ' इत्यन-
न्दशब्दस्य तन्मयत्वमनुमानेन आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ' आनन्दमयमात्मानमुपसङ्ख्य ' इत्यान-
न्दानन्दमयशब्दयोरैकार्थ्यनानन्दमयशब्दस्यापि परब्रह्मपरत्वात् । आनन्दमयशब्दतुल्यार्थानन्दशब्दवाच्यब्रह्मज्ञानान-
न्तरवर्णनस्यैव श्रुतत्वात्, सूत्रस्यारस्यात् स्वस्मादनतिरिक्तस्वात्तयैरेव शिरःपक्षपु-
जादिरूपणपरप्रकरणानुगुण्येन पटीनिर्देशस्य समुदायसमुदायिमात्रनिश्चयनोपपत्तेरानन्दमयात्मब्रह्मज्ञानात्मैकार्थ्येन तेषामन्यतमेन तद्विषयश्लोके निर्देशस्य
युक्तादापरिचित्तानन्दस्याप्रसिद्धत्वेन ' आनन्दो ब्रह्म ' इत्युक्ततयाऽभ्युपेतपुच्छब्रह्मण इव सद्भावासद्भावशङ्कसम्भवा,
द्वयवत्त्वद्वयवित्त्वेन रूपणसम्भवादानन्दमय इत्यत्र मयदप्रत्ययस्य स्वार्यिकत्वेन प्राचुर्यार्थत्वेन वा विकारपरत्वाभावेन
ब्रह्मणो निर्विकारत्वादिरेव ' तस्यैव एव शरीर आत्मा ' इति वाक्यस्यानन्यत्वात्प्रतिपादनपरत्वात् ' अन्नमय
प्राणमयमनोमययिज्ञानमयानन्दमयामे शुष्यन्ताम् ' इत्यत्र शोचनं तात्तदस्त्वनुगुणं कार्यमिति प्रत्यगा मवक्षे ॥
सारनिर्हणनं शोध्यं तात्तदतिरिक्तस्वरूपे अगततः काष्ठुष्यशान्तिरूपशोध्यस्य प्रपदनसाध्यस्योपपन्नं वाचानन्दमयानतिरिक्तं
पुच्छब्रह्मस्यानन्दमय एव परमामेति पुच्छब्रह्मज्ञानादतिरिक्तप्रकरणयुक्तिसङ्ग्रहः । अप्राप्तं हेतुपट्टकं सिद्धातसाधक इतरहेतुग-
णवशाङ्काविषययुक्तिपरिहारपरः तस्मादित्यधिकरणपूर्वपक्षोपसंहारः ॥

आत्मनः पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रमवतारयति एवं प्राप्त इति । तत्र प्रतिज्ञायां साध्यसमर्पकपदेन पूर्यस्याचष्टे—
आनन्दमय इति । उक्तसाधिकरणे ' भेदव्यपदेशाच्चान्य ' इत्यन्यशब्दः प्रयुक्तः इह तदाकर्षणलक्षणेऽर्थ उक्तः परमा मेति
यदा पूर्वाधिकरणसूत्रस्यानानन्दमयि पदव्यतिरिक्तत्वं चार्थमाह—परमात्मेति । यस्मिन् शब्द एव प्रमाणं न भवति स

गूढार्थसंग्रहः

न्दति ' इति सूत्रप्रवृत्त्या च विकारायै मयद असम्भवात् ' तत आगत ' इति सूत्रं ' मयद ' इति सूत्रेण मयदः प्रवृ-
त्तिकल्पनापेक्षया स्वायै मयदकल्पनमेवोचितम् । ' तत्तत्कृतवचने मयद ' (पा. सू. ५.४.२१) इत्यस्य स्वार्यिकप्रकरणे
पाठेन स्वार्यिकप्रत्ययस्यैव युक्तत्वात् । अयमर्थः प्राक् (७.४.२.३) जिज्ञासाधिकरणोदाहृतवाशिकाऽदिप्रत्यये पट्टकः ।—
किञ्च शब्दे-दुष्टोत्तरे नागेशेन ' तद्ब्रह्म वाक्यमेवेन प्राचुर्यार्थमात्रेण अत्यन्तस्वार्यिकमयदर्थे तेन चिन्मय ब्रह्मेत्यादिसि-
द्धम् । ' इत्युक्त्या प्राचुर्यार्थविशेषाभावेन सन्तुष्टमयदसम्भवति । एतेन ' यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् आनन्दा-
द्वयेव तन्निर्वाण ' इति मयद्वैतवाचयानामेव जीवाभिव्यक्तिपरत्वं ननु मयदनुक्तवाक्यस्येति परोक्तिर्निर्वकाशा, स्वायै

भीमाप्यम्

‘ यतो वाचो निर्वर्तन्ते ’ (तै.आन.९.१) इत्येधमन्तेन वाचयेन शतगुणितोत्तरक्रमेण निरति-
शयदशाशिरस्करोऽभ्यस्यमान आनन्दः

श्रुतप्रकाशिका

इत्यस्यार्थमभिप्रेत्य निरतिशयदशाशिरस्क इत्युक्तम् ‘ सएको ब्रह्मणः ’ इति वाक्यस्यार्थमभिप्रेत्याभ्यस्यमान इत्युक्तम् ।
शतगुणितोत्तरक्रमेण गुणितः आदित्यर्थः । ‘ सएको ब्रह्मण आनन्दः ’ इति वाक्यस्य चतुर्मुत्पानन्दविषयत्वेन ‘ यतो
वाच ’ इत्यादिवाक्यस्यैव ब्रह्मानन्दविषयत्वाङ्गीकारोऽभ्यासादिति हेतोर्व्यधिकरणता स्यात् ॥

किंच अयं ब्रह्मसन्धिः परमात्मवाचकः ब्रह्मसन्धस्य भगवत्त्वेन मुख्यत्वात् ‘ ब्रह्मविद्याप्रोति, अस्तिब्रह्मेति ’
इत्यादिषु वाक्येषु परब्रह्मपरत्वेयं ब्रह्मसन्धस्य प्रयोगप्रकरणात् ‘ यतो वाचो निर्वर्तन्ते ’ इति पूर्वोत्तरयोर्वाक्ययोरान-
न्दप्रतिसम्बन्धनाधिपत्येन ब्रह्मसन्धस्य परब्रह्मपरत्वदर्शनात् ‘ सैपानन्दस्य भीमागसा ’ इति प्रकृतब्रह्मानन्दनिगमन-
स्यापेक्षितत्वात् ‘ स यश्चायं पुरुष ’ इति प्रकृतपरमात्मिनाऽनन्तरवाक्यत्वेन कारणपरत्वच्छब्देन पूर्ववाक्यस्यैवास्त्वब्रह्म
सन्धस्य परब्रह्मपरत्वनिश्चयात् अन्यथा चतुर्मुत्पस्य सर्वांतरात्म्यपरमकारणत्वप्रसङ्गात् । ‘ तदप्येष भूको भवति ’ इति
भगवदानन्दविषयश्लोकैः ध्यानस्य भगवदानन्दप्रसङ्गसापेक्षात् निरुपपदप्रजापतिशब्दस्य चतुर्मुत्पे स्वरस वदसादिपरत्वे-
एकचचनस्वरस्याभावात् ‘ देवानाम् ’ ‘ देवगन्धर्व्याणाम् ’ ‘ इन्द्रस्य ’ ‘ बृहस्पतेः ’ इति बहुषु व्यक्तिसु बहुवचनस्य
एकैक्यवतिषु चैकवचनस्य प्रकरणे प्रयुज्यमानत्वाच्च । तथा ‘ सएक प्रजापतिलोकआनन्दो यश्च ओत्रियोऽयुजिनो
ऽकामहृतोथ तेयेशत प्रजापतिलोकआनन्दास्सएकैर्ब्रह्मलोकआनन्दो यश्च ओत्रियोऽयुजिनोकामहृतोथ एष
एव परआनन्दएव ब्रह्मलोकस्सम्राडितिहोवाच ’ इति बृहदारण्यकवाक्यैकाग्र्याच्च, ‘ सएको ब्रह्मण आनन्द ’ इति
वाक्यस्य परमात्मनन्दपरत्व सिद्धम् ॥

तच्च ‘ सएक ’ इति निर्दोषाब्रह्मानन्दस्य परिच्छिन्नत्व आधिक्यमात्रे वाच्यतात्पर्यात् । यथा ‘ क्षिमेपुरिव
संपति ’ इति वाक्ये धर्मगतिमाचमिषुतिपर नलिपुषाम्भ्यवर सर्वस्य निभेपमात्रेण बहुयोजनातिरङ्गनस्य प्रमाणसिद्ध-
त्वात् तथाऽभापि पूर्वोपरवाक्यादिभिरपरिच्छिन्नानन्दत्वसिद्धिः ‘ सएक ’ इति वाक्यस्य चतुर्मुत्पानन्दादाविषये तात्पर्य
मित्यवगम्यते । यद्वा रोमकूपेप्यनन्तानि ब्रह्माण्डसन्नि भ्रमन्ति ते ।—

अण्डानां तु सहस्रानां सहस्रण्ययुतानि च । ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥

गङ्गायां सिकता धारा यथा वर्षतिवासये । शक्या गणयितुं लोके नव्यतीतपित्तमहाः ॥

इत्यादिभिरण्डानां तनत्र चतुर्मुत्पानाचारुङ्गथेयत्वात्प्रमाजियाभ्याजिय-तुशतगुणानन्द वे कथ्यते चतुर्मुत्पेऽसहस्रयतेभ्यः
शतगुणानन्दतयाऽनगतस्य भगवतः अपरिच्छिन्नानन्दत्वमर्थसिद्धिमिति व्यती यथोक्तएवार्थः ॥

अभ्यस्यमानइति । अभ्यासशब्दः कर्माधेयभन्तइत्यभिप्रायः । यद्वा भावार्थत्वेऽप्यानन्दस्याभ्यस्तत्वं पलितमिति
तथाक्तम् । तच्च हेतोर्व्यधिकरण्यशङ्कास्त्युदासार्थम् । ननु गुणनं वर्धनम् प्रजापत्यानन्देहि शतगुणत्वेन वर्धते ननु—

यद्वार्थसङ्ग्रहः

शतगुणितोत्तरक्रमेणेति । अत्र शतगुणनस्य श्रुती प्रतिपादनेन आनन्दशब्दस्य धर्मभूतरानावस्थावानेवार्थे इति
भ्रमो न्युदस्तः विषयानुक्त्यन्विषयत्वात् ज्ञानानुक्त्यस्य विषयानुभवजन्यः आनन्दइति नैयायिकमतमनुभवविरुद्धम् ।

गूढार्थसङ्ग्रह

विशेषधनुःकूलानुभव एवानन्दः । शतगुणितोत्तरक्रमे एकस्यानुकूलत्वेन शतविषयपेक्षया अन्यस्य अनुकूलत्वेन शत विषयपेक्षय एव पर्यवसानम् । अत्र गच्छन्त्यासेन मनुष्यगन्धर्वादीनामानन्दस्य च भदः स्फुटं प्रतीयत इति 'आनन्द ब्रह्मण' इत्येतदुत्तरवाक्येऽपि ब्रह्मभिन्नानन्द एव विवक्षित । एव प्रकरणवलासिद्धौ ब्रह्मसम्बन्धानन्दोऽपि ब्रह्मसम्बन्धि गुणविभूत्यादिरन । यदार्थसंग्रहाने ब्रह्मण एवानन्दरूपता 'रसो वैश' इत्यादिश्रुतिभि । तत्सम्बन्धादेवा मान्यसामान्यस्य आनन्दरूप एव इति सिद्धान्तितम् । अतश्च निरतिशयदशाधिरस्क ब्रह्मसम्बन्धिगुणविभूत्यादिरन 'आनन्दब्रह्मणानि-द्रान्' इत्यत्र विराजित । गुणविभूत्यादेस्सर्वस्य बाह्यनसापरि-उद्यत्त्वमत्र विवक्षितम् । एतेन आनन्दस्य प्रागुक्त द्विविध सम्प्रकाशित भवति, उपक्रमे आनन्दस्य पुरस्कारेण ब्रह्मणो ज्ञान ब्रह्मविदित्यत्रापि विवक्षितम् । 'अस्तिब्रह्मतिचेद्देव' इत्यत्र तदेव विराजितम् ननु निर्विशेषज्ञानम् 'ब्रह्मास्ति' इत्यत्र असंघातवर्धकत्वेनैव ब्रह्मणो ज्ञानस्य विवक्षितं जात । तेन स विशेषब्रह्मज्ञानमव तत्र विवक्षितम् । अत्र गुणानां प्राधान्याभिप्रायेण तद्विशेष्यकज्ञानमभिहितम् तस्यैवामयहेतु एव च

कटोपनिषत्प्राये—'यदिदं किंच जगत्सर्वम्' इत्युपक्रम्य 'भयादस्यामिस्तपात्' इत्यादौ भीषास्मादात पवत' इत्यादि कमपैवाधोऽभिहित । 'नाहमन्वे सुपेदेति' इत्यादौ मुशन्दादेः प्रयोगेण काल्पन्येन वेदनस्यैव निषेध इति सिद्धया बाह्यनसापरि-उद्यत्त्वमपि सूचितं भवति । अनन्तर—'अव्यक्तान्तु पर पुरुषा व्यापकोऽलित्येव च । य-ज्ञा वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति' 'नमद्वयो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च नैनम्, हृदा मनीषा मनसाऽभिकलतो यएनविदुर्मृतास्ते भवन्ति' इत्यत्र मानसज्ञानस्यैव सूचितहेतुत्वम् । 'ता योगमिति मन्यन्ते' 'विद्यामेतायोगविधिं च कृण्वन्' इत्युत्तरत्र योगस्य प्रतिपादनात् । नैव वाचा न मनसा प्राप्नु शक्यो न चक्षुषा । अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते' (कठ २.६.१२) इत्यत्र वाच, मनसश्च प्राप्तिहेतु एव निषिध्य 'अस्ति' इति शेषत्व ब्रह्मण, प्रतिपादितम् । अत्राप्यसंघातवर्धकत्वेन ज्ञान सविशेषज्ञानमेव । 'उभयोस्तात्त्वमावेन' इत्यत्र व्यापकपरपुरुषज्ञानस्य सूक्तिहेतु वप्रातिपादनेन व्याप्यव्यापकवस्तुनोरेकवि-धपरमार्थत्वेन अस्तीतिज्ञानमेव विवक्षितम् । पुरुषशब्दस्य ब्रह्मदारभ्यकनिर्वचनत्रयानुसारणच सविशेषपर वमेव विवक्षितम् आनन्दवच्छावामपि 'साऽकामयत धृष्ट्या प्रजायय' इति सविशेषमभिधाय 'तस्माद्वा एतस्माद्वा मन आकाशरसभूत' इति पूर्वोक्तस्य विशदीकरणात् । अनन्तरानुवाक 'रसो वै स रसगुह्येवाय लब्धवानन्दी भवात्' 'एष ह्यवानन्दयति' इत्यत्र जीवब्रह्मणोरुभयोस्सविशेष वस्यैव प्रतिपादनात् । 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इति वाक्येन 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यत्र स्वयमानन्दस्य अन्यानन्दवितृष न सम्भवतीति बोधितम् । ब्रह्मण आनन्दरूपत्वेनैव ब्रह्मसम्बन्धिगुणविभूत्यादिरानन्दरूपतेति बोधनयैवानन्दशब्देन धर्मिणो निर्देश । अनन्तर 'यदाह्येव एतस्मिन्' अथ सोऽभ्यङ्ग्यतो भवति' इत्यत्र प्रागुक्तदिशा ध्यानेन अभयप्राप्तिरेव विवक्षितेति मनोभयपर्यायपाठेन निष्पात भवति । 'भीषा स्मादात पवत' इत्यादिना ब्रह्मणो भयहेतु वप्रातिपादनेन अभयहेतु वमपि सूचितम् । आनन्दवितृष वप्रातिपादननापि त सूचितम् । अतश्च 'यतो वाचो निर्वर्तन्त' इति श्रुते, प्रागुक्तएवार्थ । श्रुतौ काल्पन्यवेदनप्रतिषेध एव विवक्षित इति प्रागेव निरूपितम् ॥

अतश्च श्रुतौ (शङ्करमाध्यदुषित) सविशेषपरत्वमेव विवक्षितम् । प्रियाशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौहि भद' इति श्लेष्णे सविशेषप्रत्येव विवक्षितमिति साधनेन आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाशयवयवत्वेन सविशेष ब्रह्माभ्युपगन्त्यम् । निर्विशेषेतु वाक्यशरीर भूयते' इत्युक्त दूषण न घटत । एतन्मूल(श) भाष्ये 'ब्रह्मधर्मोत्त्वेतान् कृत्वा व्यापयामिदमाचार्यण

श्रीभाष्यम्

अनन्तदुःखमिष्टपरिमितसुखलवभागिनि जीवात्मन्यसम्भवमिच्छितहेयप्रतीकं कल्याणै-
कतानं नृकलेतरविलक्षणं परमात्मानमेव स्वाश्रयमावेदयति ॥ यथाऽऽह—

श्रुतभकाशिका

ब्रह्मानन्दः सत्यम्—तथाऽपि गुणितः प्रजापत्यानन्द एव ब्रह्मानन्दइत्युपचरणोक्तिः ग्रीहिचदृश्य गुणैतिवत् गुणिततत्तदा
नन्दसदृशस्यैकदशतया प्रतिपाद्यमानो ब्रह्मानन्दइत्यर्थः ॥

यद्वा मुहुर्मुदुर्गच्छति भ्यासः । तेन ता-पर्यालिङ्गवत्त्व सूचितम् । अरुवानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वं, ततः किमित्यत्राह—
अनन्तदुःखेति । अनेन निरतिशयानन्दविबुद्धधर्मयोग उक्तः परिमितं निरतिशयानन्दमाश्रयत्वं, विबुद्धमोक्षभा-
वच्छादिप्रभञ्ज इत्यर्थः । कथमसम्भवं मुक्तस्य शरीरिच्छिन्नानन्दत्वं श्रुतमित्यत्राह—निरतिशयेति । प्रत्यनीकत्वमत्र निवर्त-
कत्वं विवक्षितम् । मुक्तस्यापि परमात्मप्रसादादेव हि हेयनिवृत्तिपूर्वकनिरतिशयनन्दप्राप्तिः इह च स्वतएवापरिच्छिन्नानन्द-
त्वमवगम्यते हेत्वश्रवणातिरतिशयत्वश्रवणविरोधेन हतुक्त्वनारायोगाच्च । नच मुक्तस्य स्वतोऽनवच्छिन्नानन्दत्वं 'अथसोभयं
गतो भवति' 'एषहोयानन्दयाति' 'रसगोहोवायं लब्धवानन्दीभवति' इति परमात्मायत्तवश्रुतेः नद्येव परमा-
त्मानन्दस्यायाधीनत्वं श्रुतम् । 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' इति मुक्तः पृथङ्निर्दिश्यते । श्रोत्रियः श्रुतवेदातः अ-
कामहतः उपासनाभिन्नतत्त्वसमलङ्घनः 'यश्च श्रोत्रियोऽनुज्ञितोऽकामहत' इति श्रुत्यन्तरम् मुक्तस्य जगज्ज्यापाराभावाच्च
परस्यैव स्वतो निरतिशयानन्दयोगः । एव निरतिशयानन्दस्य जीवात्मन्ययोग्यतारूपतर्कानुगृहीत आनन्दमयशब्दः परमा-
त्मविषयइत्युक्तं भवति । न केवलं निरतिशयानन्दत्वरूपवस्तुतामर्थानुगृहीतवादैरक्षय्यमवगतं कण्ठोक्तञ्चेत्याह—
यथाऽहेति ॥

ननु 'भेदव्यपदेशात्' इति सूत्रस्य विषयवाक्यहीद तत्र व्याख्यास्यमानस्यास्य कथमिहोपादानमयापपादन-
त्वं उच्यते निरतिशयानन्दस्य जीवात्मन्ययोग्यतारूपतर्कानुगृहीत आनन्दमयशब्दस्य परमात्मविषयत्वव्यवस्थापक उक्तः । अस्य
तर्कस्यानेन वाक्येन गर्भितत्वात्सूचकत्वेनैव वाक्यमशेष-यस्तम् अत्र हेतुस्मादिति पदेन 'विज्ञानं यथातनुते कर्माणि
तनुतेऽपि च' इति पूर्ववाक्यप्रवृत्तकर्मत्वादिबोधेभ्य जीवस्याभिप्रेतं, धर्मिवाचिनाऽपि प्रयवन्तेन विज्ञानमयशब्देन
सर्वोपाधिनिर्मुक्तं स्वभाविकरूपमसङ्गुचितशान्तित्ववयवशक्त्या दर्शितम् । अनेन वाक्येन स्वभावपरिशुद्धस्यापि

गूढार्थसंग्रहः

प्रदर्शितं प्रियशिरस्वानन्दप्राप्तिरिति । सच न्यायोऽप्येषु निमित्तेषु ब्रह्मधर्मेपूपासनाद्योपदिश्यमानेषु नेतव्यः सत्यद्वामादिषु
सत्यकामादिषु च' (३.३.१२) इत्युक्तिरनुपादेशः । निर्विशेषस्यैवाप्रामाणिकत्वात् 'आनन्दब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र
सविशेषब्रह्मणः वाक्यनिरासार्थेनानन्दो विवक्षितइति प्रागेवोक्तेश्च । मयट्प्राप्त्युत्तर्यकत्वसम्भवं द्वितीयसूत्रविषये उप-
पादयिष्यते । चम्पानन्दस्य धर्मगूढानन्दस्य चान्यासस्य पूर्वमभिधानेन आनन्दमयान्यासस्यानुत्तया 'नवानन्दमयान्यास-
श्च्यते' इत्याद्युक्तेरपि नावकाशः ॥

कोटोपनिषदैककण्ठ्येन 'मनसैरानुद्रष्टव्यम्' इति श्रुत्यन्तरानुसारेण च 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र मान-
ससमाधिरूपज्ञानमेव विवक्षितम् । एतत्तात्पर्येणैव मनोमयपर्यायं 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति वाक्यप्रवृत्तिरिति पूर्वोक्तं
युक्तमव । आनन्दमयस्य पूर्वपक्षोक्तजीवसत्त्वासम्भवेन जीवात्मिन्नपरमात्मपरत्वाभिप्रायाह—अनन्तदुःखमिश्रेत्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

‘तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः’ (नै.आनन्द.) इति विज्ञानमयोहि जीवः न बुद्धिमात्रम् मयदप्रत्ययेन व्यतिरेकप्रतीतिः । प्राणमयेत्वगत्या स्वार्थिकताऽऽश्रीयते । इदं तद्वतो जीवस्य सम्भवाद्यानर्थक्यं न्याय्यम् । वदो मुक्तश्च प्रत्यगात्मा ज्ञातेवेत्यभ्यधिप्यति । प्राणमयादौ मयदर्थसम्भयोऽनन्तरमेव यक्ष्यते । कथं तर्हि विज्ञानमयविषयश्लोके ‘विज्ञानं यच्च तनुते’ इति केवलविज्ञानशब्दोपादानमुपपद्यते । ज्ञातुरेवात्मनस्स्वरूपमपि स्वप्रकाशतया विज्ञानमित्युच्यते इति न दोषः । धानैकनिरूपणीयत्वाच्च ज्ञातुःस्वरूपस्य । स्वरूपनिरूपणधर्मशब्दादि धर्ममुखेन धर्मिस्वरूपमपि प्रतिपादयन्ति । गवादिशब्दयत् । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति या कर्तरि ल्युडाधीयते । नन्वादित्वंवाऽश्रित्य ‘नन्दिप्रही’त्यादिना कर्तरि ल्युः । अतएव च ‘विज्ञानं यक्षतनुते कर्माणि तनुतेऽपि च’ इति यत्रादिकर्तृत्वं विज्ञानस्य ध्रुयते, बुद्धिमात्रस्यहि न कर्तृत्वं सम्भवति ।

श्रुतप्रकाशिका

जीवस्य कर्मकृतानन्तदुःखमाजनस्य निरतिशयानन्दासम्भवात्ततः परमात्मनो विलक्षणत्वं प्रतिपादितमित्येदमुपात्तम् । अस्मिन्नाक्षये विज्ञानमयशब्दस्य बुद्धिमात्रपरत्वं व्युदस्यति विज्ञानमयोहीति । ‘योऽयं विज्ञानमयःप्राणेषु हृद्यन्तर्गतेः पुरुषः’ इति श्रुतिप्रसिद्धिद्योतकोद्दिशब्दः । शब्दस्वारस्यानुग्राहकप्रत्यक्षप्रसिद्धिद्योतके वा ? अहं जानामीति ज्ञातृत्वं ज्ञानः प्रतीयते ॥

ज्ञानमात्रवाचिनो विज्ञानमयशब्दस्य ज्ञातेऽनेनेति व्युदस्यताऽन्तःकारणपरत्वमप्यस्वरूपमित्यभिप्रायग्राह—नबुद्धिमात्रमिति । मानवाभिप्रेतं प्रत्ययवैयर्थ्यं विशदयति । मयदप्रत्ययेनेति । प्रकरणवशात्स्वार्थिकत्वमाशङ्कयाह—प्राणमयेत्येति । अगत्या विकारप्राप्त्युपाद्यन्तरासम्भवात् । पक्षे वैयर्थ्यमाह—इहत्विति । तद्वतइति । प्राप्नुयार्थव संभवतीत्यर्थः नात्र मयदर्थसम्भवति कृतिमात्रस्वरूपोद्भावात् । ज्ञातृत्वादि काल्पनिकम् । मुक्तावस्थायां तदपि नास्तीत्यत्राह—वदइति । प्राणमयादौ स्वाधिकत्वमुपगम्य वविहार उक्तः । अथ तदेव नास्तीत्याह—प्राणमयादायिति । विज्ञानमयशब्दस्य तद्विषयश्लोकस्यविज्ञानशब्दसमानार्थत्वात्तद्वत्स्वार्थिकत्वमभिप्रायेण पृच्छति कथं तर्हीति । उपपद्यते नहि विज्ञानस्य विज्ञानान्तराश्रयत्वं संभवतीति भावः । विज्ञानशब्दस्य ज्ञातारि प्रवृत्तौ निमित्तं दर्शयति ज्ञातुरेवेति । एवकारशङ्कितविरोधाभावाद्योक्तः । अपिशब्दः ‘स्वरूपधर्मयोर्निमित्तसाधारण्यपरः । ज्ञातृशब्दस्तुल्यार्थतयाऽपि निर्वाहं दर्शयति—ज्ञानैकेति । ततः किमित्यत्राह—स्वरूपेति । स्वरूपीनिरूपणधर्मशब्दाः अश्रुतसिद्धधर्मवाचिशब्दाः आकृतिनयविषयतया समुचितशब्द निदर्शयति गवादीति ॥

एवं सौत्रन्यायाभ्यां द्विधा निर्वाह उक्तः । अथ शब्दमयादया द्विधा निर्वाहमाह—कृत्येति । प्रथमे पक्षे कर्तृपरत्वं कल्पनीयम् । द्वितीये गणान्तर्भावः कल्पनीय इत्युभयत्राश्रयणशब्दप्रयोगः । प्रत्यक्षानुगुण्यात् श्रुत्यन्तरप्रत्यभिज्ञानात् प्रथमश्रुतत्वात्कृतिस्वारस्यात् प्रत्यक्षानर्थक्यानुपपत्तेश्च, प्रत्यक्षविज्ञानमयशब्दानुसारेण विज्ञानशब्दो निर्वाह इति भावः । स्वतन्त्रस्य श्रुतयन्तरमाह—अतएवेति । अतएव विज्ञानशब्दस्य चेतनपरत्वादेवेत्यर्थः । यथादिकर्तृत्वे श्रुतेः कथं विज्ञानशब्दवाच्यस्य चेतनत्वमित्यत्राह—बुद्धिमात्रस्येति । बोद्धुं शक्तिं कर्तृत्वं प्रत्यक्षश्रुतिमिदं चैव सिद्धमिति भावः । ननु सर्वेषां स्वव्यापारकर्तृत्वमस्ति, सत्यं, नात्र तावन्मात्रं विवक्षितं, किंतु चेतनासाधारणः कर्तृत्वविशेषः प्रत्यक्षाधारत्वलक्षणः यथादिकर्तृत्वमिति श्रुतम् । अत्र विज्ञानशब्दस्वारस्यमुपगम्यारप्यविशिष्टं यथादिकर्तृत्वास्वारस्यं परस्वाधिकम् ॥

श्रीभाष्यम्

अचेतनेषु हि चेतनोपकरणभूतेषु विज्ञानमयात्प्राचीनेष्वध्वनमयादिषु न चेतनधर्मभूत कर्तृत्वं श्रूयते । अत एव चेतनमचेतनं च स्वासाधारणैर्निलयनत्वानिलयनत्वादिभिर्महर्षिर्देशैर्विविधं भज्य निर्दिश्य, वाक्यम् 'विज्ञानच्चाविज्ञानं च' (तै.आ.५.२) इति विज्ञानशब्देन तदगुण चेतनं यदिति । तथाऽन्तर्यामिब्राह्मणे 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' (बृ.६.७.२२) इत्यस्य काण्वपा ऋगतस्य पर्यायस्य स्थाने 'य आत्मनि तिष्ठन्' इति पर्यायमधीयाना माध्यन्दिना काण्व पाठगतं विज्ञानशब्दनिर्दिष्ट जीवात्मेति स्फुटीकुर्वन्ति । विज्ञानमिति च नपुंसकलिङ्ग वस्तु त्वाभिप्रायम् । तदेवं विज्ञानमयाजीवादन्यस्तदन्तर परमात्मा आनन्दमय । यद्यपि 'विज्ञानं यज्ञं ननुते' (तै.आन.५.अनु) इति श्लोके ज्ञानमाश्रमेयोपादीयते न ज्ञाता तथाऽपि 'अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय' (तै.आन.४.१) इति तद्वान् ज्ञातव्योपदिश्यते । यथा--

श्रुतप्रकाशिका

ननु 'अद्यतेऽस्ति च भूतानि' इत्यत्रमय इव प्राकरणिकमौपचारिक कर्तृत्वमुपकरण वाविशेषाद्बुद्धेरपि स्यादित्यत्राह—अचेतनेषुहीति । वाचकाभावेऽनुपचारएव दोष सच प्रकरणानुवृत्तश्चेष्टोद्व्यवस्थात् । नच तदनुवृत्ति प्राणमये मनोमय च तस्य विशिष्टतत्वादित्यभिप्रायः । विज्ञानशब्दस्य चेतनपरत्वे प्रयोगान्तरं दर्शयति । अतएव चेतनमिति । अतएव विज्ञानशब्दस्य चेतनपरत्वादित्यर्थः । चेतनमचेतनञ्चेति । नह्यन्त करणानन्तरं करणविभागोऽत्र क्रियते किंतु चिदचिद्विभाग एवेतिभावः, कुतइत्यत्राह—निलयनत्वेति, अचिद्विचारविशेषस्यान्तं करणस्य 'जीवभूता महाबाहो ययेद धार्यते जगत्' इति प्रकारेण चेतनधार्यस्य विश्वनिलयनेत्वायोगात्, परण इत्यस्य कृत्यवाननुपगमाच्चेति भावः । विज्ञानशब्दस्य सवितरत्वमप्युच्यते । 'अनुप्रविश्य' इत्यनेनानुप्रवेशभ्रवणात् नहि सविद्रूप आ मा आत्माऽन्तरव्याप्यतयाऽभिमतः । परस्य विज्ञानशब्दस्य चेतनत्वेन प्रयोगान्तरं दर्शयति । सचेति । विज्ञानशब्दस्यामशब्दस्यानेन ननु वादन्तं करणपरत्वमनुपपन्नम् । नचाभ्यशब्दोऽप्यन्तं करणपरं विज्ञानशब्दवत्तस्यापि तत्रास्वरसंवात् । यथा 'शायतऽनने'ति व्युत्पत्त्याऽभ्ययणं विज्ञानशब्दस्य क्लृप्तम् । तद्वच्चेतनव्यातिरिक्त्वामशब्दोऽपि हास्वरसं अन्तं करणपरं विज्ञानमशब्दयोर्द्विपारत्यस्वरस्य चेतनपरत्वेन विज्ञानशब्दमात्रास्वरस्य ननु द्वयोरिति विशेषः । अत्रा मशब्दस्य परमात्मतया स्वाभिमतसवितरत्वं च 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यत्रामा तरस्यतिभ्रवणात्, आ माऽन्तरव्याप्यस्य परमाम वा(नुपपत्तेर)सिद्धे ॥

सर्वत्र प्रयुक्तस्य विज्ञानशब्दस्य व्युत्पत्त्ययान्तत्वे विशेषानुगुणलिङ्गत्वादात्मविषयस्य तस्य कथं नपुंसकं वमित्यत्राह—विज्ञानमितिचेति । उपपादितमर्थं परमसाध्येन धन्यति । तदेवमिति । तत् उच्योपपात्तेभि एव विज्ञानशब्दस्य चेतनपरत्वं सिद्धेत्यर्थः । श्लोकस्यविज्ञानशब्दस्य शातृपरवोपपादनेन विज्ञानमयशब्दस्य शातृपरा मुच्यते । अथ श्लोकस्य शातृपरवाभावोऽपि विज्ञानमयशब्दस्य शातृपरवमाह—यद्यपीति । मयहृदितवाक्ये तदर्थं परित्यक्त इति तदपि तावदेव स न त्याज्यइत्यर्थः । तर्हि ब्राह्मणस्य श्लोकस्य च कथमैकार्थ्यमित्यत्राह—यथेति । पूर्ववाक्योक्तार्थेन

गूढार्थसङ्ग्रहः

अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इति तद्वान्ज्ञातव्योपदिश्यतइति । 'ब्रह्मचिन्त' 'यार्द' निहितगुहायाम्—सोऽधुना सर्वाङ्कामान्सह' इत्युपक्रमे वेदिषु यत् सर्वकामादानमुक्तं तदेव 'विज्ञानं यश्ननुते' इत्यादौ 'सर्गारण्यमनो

श्रीभाष्यम्

‘अग्राहे प्रजा-प्रजायन्ते’ (ते.आ.२.१) इत्यत्र श्रोत्रे केवलान्नोपादानेऽपि ‘मया एषपुन-
रोऽग्नरसमयः’ इत्यत्र नाग्नमात्रं निर्दिष्टम्-अपितु तन्मय तद्विकार एतत्सर्वं हृदि निधाय
सूत्रकारस्त्वयमेव ‘मेदव्यपदेशात्’ (शारी.१.१.१८) इत्यनन्तरमेव वदति ।

यदुक्तं जगत्कारणतया निर्दिष्टस्य ‘अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य’ (छां.५.३.२)—
तत्प्रमत्ति’ (६.८.७) इति च जीवसामानाधिकरण्यनिर्देशाज्जगत्कारणमपि जीवस्वरूपा
भ्रातिरिच्यत इति हृत्वा जीवस्यैव स्वरूप ‘ब्रह्मविदामिति परम्’ (ते.आन.१) इति प्रजा
न्तमसुखाद्याद्युत्तरेनानन्दमयइत्युपदिश्यत इति, तदयुक्त जीवस्य चेतनत्वे सत्यपि ‘तत्र
क्षतं वदुष्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत’ इति स्वसङ्कल्पपूर्वकानन्तविचित्रवृष्टियोगानुप

श्रुतप्रकाशिका

विषयवाक्योक्तस्य तदेकार्थ्यं यथाऽन्नमयविषयश्लोकस्येत्यर्थः । तन्मय इति श्रुतिश्रवणगतमयवद्वधानुवाद तद्विकार इति
वज्रापहानम् । उच्चार्यजातस्य उक्तं वदुष्यां परिरहन् व्याख्यास्यमानसुत्रोपयोगिच च दर्शयितुमाह-एतत्सर्वमिति ।
‘तस्माद्वा एतस्मात्’ इति वाक्य जीवपरयोर्मेदप्रतिपादकं यदन् सूत्रकारो विज्ञानशब्दस्य शत्रुपरं व दनुपपत्तीश्च हृदि
निदधदेव वदतीत्यर्थः ॥

पूर्वपक्षे जीवसामानाधिकरण्यं शारीरत्वश्रवणं च हृद्ब्रह्ममुक्तम् तत्र सामानाधिकरण्यस्य भेदानहं वमुपपादयितुं
यदुक्तमित्यादिनोपदिश्यत इत्यनेनानुदित पूर्वपक्षेह तु यपति तदयुक्तमिति । प्राकराणिकवाक्यैरसमानाधिकरण्येऽपि
पदिवाद्येन विरुद्धघर्माभ्यासप्रतिपत्त्या भेदसिद्धे कालात्ययापदिष्टहृत्तरिव परोक्षहृत्तुन साध्यसाधक इति दूषणं वक्तुं न प
दोपस्थाप्य विशेषसमर्पके प्राकराणिकवाक्ये पराभिमतैक्यविरुद्धमेदसिद्धिं दर्शयति । जीवस्येति । प्रत्ययदशायामुपसङ्गत
करणकलेवरस्य कर्मनश्यस्य सङ्कल्पमात्रेण विविचित्रजगत्सर्गायोगाद्वदस्य स्रष्टृत्वमनुपपन्नमित्यर्थः ॥

गूढार्थसमह

हिं वा सर्वाकामान्-समश्नुत’ इत्यत्र सर्वापविमोक्तानन्तरकालिकत्वेन विशदीकृतम् । तेनापकमोक्षशक्तिर्वात्र प्रतिपिपाद-
यित इति निश्चीयत इति भावः ॥

मैत्रेयीब्राह्मणे—‘विज्ञानघनएवैतन्मो भूतैर्म्यस्तमु भाय’ इत्यनन्तर ‘नवा अरे मोहं ब्रवीमि अल वा अरे इदं वि-
ज्ञानाय’ इत्यत्र विज्ञानमयश्रुतीका । तत्र विज्ञानशब्देन ज्ञानाविशेषएव विवक्षितः । तेनासङ्कुचितज्ञानयोग्यता बन्धद-
द्यायामपि वर्तत इत्युक्तं भवति । अत्र ‘विज्ञानं’ ‘विज्ञानमय’ शब्दाभ्यां निर्देशपूर्वकं ‘शरीरे सामाना हि वा सर्वा कामान्
समश्नुते’ इत्युपपत्तिमोक्षमुत्तरेभिधानेन कामनाविषयीभूतसर्वानुभवोपायिकज्ञानविशेषवान् जीवो ॥ १० ॥ इति निश्चीयत,
अत्र कामनाविषयीभूता ‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्’ इत्यत्र आनन्दशब्देन निर्दिष्टा । ‘यता य चो निवर्तन्ते’ इत्यत्र
कार्त्स्न्यवेदननिषेधस्य विवक्षितत्वेन अपारिच्छिन्नगुणविभूत्यादिज्ञानमेव ‘विद्वान्’ इत्यत्र विवक्षितम् । तादृशज्ञानस्वरूप
योग्यताया बन्धदशाया सत्त्वेन प्रापतिवृत्त्यनन्तर उच्चगुणविभूत्यालनुभव एव ‘सर्वा कामान् समश्नुत’ इत्यत्र विव-
क्षितः । उपासनाफल गुणविभूत्यादिज्ञानं मुक्तस्य परब्रह्मसमानमिति विज्ञानमयपर्याये ब्रह्मशब्दस्योभयत्र निर्देशः सामर्थ्य-
स्यानुसारेण ब्रह्मसाम्यतापर्यकः । एतदर्थमेव मनोमयपर्यायानन्तर विज्ञानमयपर्याये इत्यमुक्तिः । आनन्दमयोपपत्त्या त्व-

श्रीभाष्यम्

यतेः । शुद्धावस्थस्यापि हि तस्य मर्गादिजगद्धापागसम्भवो ' जगद्ब्यापारवर्जम् ' [शारी,

श्रुतप्रकाशिका]

शुद्धावस्थस्य समवतीत्यत्राह—शुद्धेति । उक्तं विपरीतं शङ्कते—

गूढार्थसंग्रहः

नन्तर ' यतो वाचो निवर्तन्त ' इत्याद्यानन्दवस्तुपसहारे उक्तार्थतात्पर्यं व्रदयति । एव भृगुवल्गुपसहारे ' अस्माद्धो-
कात्त्रेय एतमानन्दमयमात्मनमुपसङ्गम्य । इमान्तेकान्कामार्थां कामरूपयनुसञ्चरन् ' इत्युपक्रमोक्तमुक्तिः विशदीकृता
' ओऽश्वते सर्वाङ्कामान् ' इत्युपक्रमोक्तार्थः विशानमयपर्याये पार्थिवमोक्तान्तरमिति भृगुवल्गुपसहारे च देशविशेषावच्छे-
देनेति च प्रतिपादनेन उपक्रममप्योपसहारेणवाक्यत्रयेकरस्यम् अयमर्थः ' मान्त्रवर्णिकमेव च गीयत ' इति सूत्रे ' गीयत '
इत्यत्र विवक्षित इति सूत्रज्ञता निरूपयिष्यते । अन्नमयाद्युपसङ्क्रान्तिः पूर्वं परत्र च प्रतिपादिता । अन्तएव मुक्तिफलमुक्तम् ।
अत्रायमाशयः ' तस्माद्वा एतस्मादात्मनः ' इत्युपक्रमोक्तब्रह्मशब्दार्थजगत्कारणात्मत्व प्राधान्यमयमप्युक्तत्वेन आत्मनः
अप्रतिपादनेन आनन्दमयएव पर्यवस्यति । ' अर्वाहि भगवो ब्रह्म इति ' ब्रह्मशब्दार्थनिर्धारणयैव पितरप्रति भृगुवल्गुपा-
प्रश्नः, अनन्तर एकैककोटिनिरसनपूर्वक आनन्दे परिणमातयमिधानेन आनन्दानन्दमययोरैक्यनिर्णयेन आनन्दस्य जगत्कार-
णब्रह्मप्रतिपादने जगत्कारणब्रह्मणएव ' तस्माद्वा एतस्मादात्मनः ' इत्यादिविवक्षानिर्णयेन आनन्दमयस्य जगत्कारणत्वसर्वा-
न्तर्यामित्वनिष्कर्षान्तरमानन्दमयस्यैव सर्वान्तर्यामित्वनिश्चयेन अन्नमयाद्युपसङ्क्रान्तिर्वाच्यते तस्यैवेति निर्धारण समवतीति
भृगुवल्गुपसहारे मुक्तिर्विशदीकृता ॥

वृत्तिकारमते (शं) माथ्योक्तदूषणेपु विकारार्थमयद्रूपपाठः ' विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् ' इति सूत्रेणैव—
निरस्तः । ' प्रियशिरस्तवाद्यप्राप्तिः ' इत्यत्र शङ्काऽनुसारेण सविशेषब्रह्मणएव सूत्रकृतो विवक्षेति सिद्धयति । वेदार्थ-
ग्रहान्ते ' आनन्दो ब्रह्म ' इत्यादौ आनन्दशब्दस्य धर्मिपरत्वेवाभ्युपगमेन ' तत्प्रकृतवचने मयद् ' इति सूत्रस्य विषय-
भेदेन द्विवार प्रवृत्त्यभ्युपगमेन प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रवृत्त्यर्थस्यैवाव्यासः वृत्तिकृतः विवक्षितः आनन्दमयादन्यस्यानन्द-
गुणव्यमप्रतिपादनेन आनन्दानन्तर वरुणेपसम्पत्तेः भृगुवल्गुयामप्रतिपादनेन आनन्दानन्दमयशब्दयोरैकार्थ्येन तस्यैव
उपक्रमोक्तब्रह्मशब्दार्थविवर्णयः समवति । आनन्दानन्दमयशब्दयोरैकार्थ्येनान्यासोऽप्युपपद्यते । सङ्क्रमणविषयः प्रागो-
चामिहितः । उत्तरत्र विशदीकीरिष्यते । विशेषोपाह्वयश्रुतीनामर्थः प्रागोचामिहितः । वाक्यशेषे निर्विशेषश्रवणेन निर्विशेष-
मेव वाक्यतात्पर्यविषय इति प्रधानं दूषणं परमाप्ये उक्तम् । पूर्वपक्षिणोऽपि तत्सम्मतम् । अतः विस्तरेण जिज्ञासाऽधिक-
रणे निर्विशेषस्याप्रामाणिक्यं यदुच्यते तदेव साधयितुं शङ्कते—यदपि चेति । जिज्ञासाऽधिकरणे ' तत्त्वमसि ' इति वाक्य-
विचारकरणेन पौनरुक्त्यं प्रतिपाति । तथाऽपि ब्रह्मलक्षणवाक्यैकवाक्ये ब्रह्मणः जीवित्वसम्वासापत्तेन जीवाभिन्नमेव
ब्रह्मेति भ्रमस्यात् । अत्र सूत्रेण जीवभेदः स्फुटं प्रतिपाद्यत इत्यभिप्रेत्य तत्रानुक्तविषयाणां पूरणेन पुनरपि ' तत्त्वमसि ' इति
वाक्यार्थविचारोपक्रमः । जिज्ञासाऽधिकरणे कर्मविचारानन्तर्यमयशब्दार्थ इति वृत्तिकारमतं दूषयान्निः परैः आनन्दमयापि-
करणेऽपि जीवविज्ञानन्दस्यैव ब्रह्मत्व तस्यैवानन्दरूपत्व, ननु पुनर्ब्रह्मण इति वृत्तिकारमतं दूषितम् । एवं च उभयत्र
' तत्त्वमसि ' इत्यादिवाक्यवैक्येनैव वृत्तिकारमन्तदूषणं संपन्नम् । जन्माद्यधिकरणादौ कार्यावाक्यानामिव प्राधान्यं ननु पर-
संभवमहावाक्यानामित्यर्थस्य निर्णीतत्वेन लक्षणवाक्यैकवाक्यविचारो तत्साधनएव सिद्धान्तं दृढीकरणं मवतीत्यभिप्रेत्य—
' तत्त्वमसि ' इति वाक्यविचारः अत्र क्रियत इति बोध्यम् ॥ शुद्धावस्थस्यापि हीति—उपपादयिष्यन्त इत्यतम् । अत्र

भीमाध्यम्

५.४.१७) 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गात्' इत्युपपादयिष्यते कारणभूतस्य ब्रह्मणो जीवस्वरूपानभ्युपगमे 'अनेन जीवेनात्मना' (छां.६.३.२) 'तत्त्वमसि' (६.८.७) इति सामानाधिकरण्यानिर्देशः कथमुपपद्यत इति चेत् ; कथं वा निरस्तनिखिलदोषगन्धस्य सत्यसङ्कल्पस्य सर्वेशस्य सर्वशक्तिरेतन्वधिकातिशयासङ्गवेयकल्याणगुणमगणस्य सकलकारणभूतस्य ब्रह्मणः नानाविधानन्तदुत्खाकरकर्माधीनचिन्तितनिमिषितादिसकलप्रवृत्तिजीवस्वरूपत्वम् ? अन्यतरस्य मिथ्यात्वेनोपपद्यत इति चेत् कस्य भोः ? किं हेयसम्बन्धस्य ? किं वा हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य भावस्य ? हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य ब्रह्मणोऽनाद्यविद्याश्रयत्वेन हेयसम्बन्धमिथ्याप्रतिभासो मिथ्यारूप इति चेत् विप्रतिपिद्धमिदमभिधीयते, ब्रह्मणो हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानत्वमनाद्याविद्याश्रयत्वेनानन्तदुत्खाधियामिथ्याप्रतिभासाश्रयत्वं चेति । अविद्याश्रयत्वं तत्कार्यदुःखप्रतिभासाऽध्यत्यं वैयटि हेयसम्बन्ध । तत्स-

मुत्प्रकाशिका

कारणेति । समानविभक्तयत्रगतेष्वुपपत्तिः कथमित्यर्थः । कथंयेति । प्रतिपादिकावगतविशेषणान्वयः कथमित्यर्थः । निरस्तस्यादिपदैस्तत्प्रातिपदिकावगतविशेषणान्वयो दर्शितः । 'सदैक्षत, असृजत' इति यथासङ्कल्प जगत्सृष्टिभवेन सत्यसङ्कल्पस्यास्वादिगुणानामतिरोहितभावगमात्तिरोधायकहेयसम्बन्धानर्हत्वमर्थसिद्धमित्यभिप्रायेण निरस्तनिर्दिष्टपद-व्यवमुक्तम् । जगद्व्यापारोपधिकगुणान्तराणामन्यत्र कण्ठोक्तानां सद्रिचायां गतिसामान्यन्यादर्थसिद्धयमभिप्रेत्योक्तः अनयधिकेति । व्यस्यदप्रातिपदिकावगतविशेषणान्वयो दर्शितः । नानाविधेति । जीवस्वरूपस्य जीवेन सहस्वरूपैक्यजीवत्वमित्युक्ते जीवशरीरक-वप्रातिपत्तिश्च सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं जीवस्वरूपत्वमित्युक्तम् । आश्वासनाभिमतपद-द्वयावगताविशेषणपारित्यागपक्षदूषयिष्यन् सभावित पक्षद्वयसङ्कटे अन्यतरस्येति । तत्र पदप्रतिपन्नविशेषणयोरन्यतरस्येत्यर्थः । त्रिकल्पयति कस्येति । प्रत्यक्षसिद्धागमसिद्धत्वन्तत्पदावगतविशेषणजात दुस्त्यजमिति भावः ॥

सदेतुकमविरुद्धपरेण प्रथमाशिरः परिग्रहसङ्कटे-हेयप्रत्यनीकेति । हेय दुःखमिथ्याप्रतिभासः भ्रान्तिज्ञानम् । स्वयच्छब्दस्य पटशोषाधिकमाालेयनपरमार्थतो निर्मलस्य स्फटिकस्याव्यासाददण्डिमवच्च ब्रह्मणो निर्दोषकल्याणैकतानत्वं हेयसम्बन्धश्च स्वाभाविकौपाधिकविभागेन परमार्थपरमार्थविभागेन वाऽविरुद्धः उभयोरपि स्वाभाविकत्वसत्यव्याभ्युपगमोर्हेरिरोध इति सङ्काऽभिप्रेता, दूषयति-विप्रतिपिद्धमिति । विप्रतिपक्षमुपपादयति । अविद्याश्रयत्वमिति । न केवलं दुःखमेव हेय अपितु सदेतुतत्प्रतिभासावपि हेयावित्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—तत्सम्बन्धित्वमिति । अविद्यात कार्ष्णदुःखतत्त्वप्रतिभासरूपहेयानामाश्रयत्व तत्प्रत्यनीकत्व च विरुद्धमित्यर्थः ॥

गूढार्थसंग्रहः

परेरपि भाष्यमुक्तानामपि जगद्व्यापारसम्भव एव प्रतिपादितः । अनाद्युत्पत्तिशब्दात् इत्यन्तिमसूत्रे पूर्वोक्तमुक्तस्वैवानाद्युत्पत्तिप्रतिपादनेन अचिरादिगतिद्वारकफलप्रतिपादकश्रुतेरेव तत्र त्रिविधत्वेन सविशेषप्राप्तिरूपमुच्यते स्ववृत्ता निर्धारणेन निर्विशेषस्याप्राप्तमागिक्त्वा बोधयति । मुक्तिर्द्वैतभ्यपरिकल्पनेन सगुणोपासकपरतया जगद्व्यापारमित्यादेरर्थयणनमनुपादेयम् ॥

श्रीभाष्यम्

म्यन्धित्वं तत्प्रत्यनीकत्वं च विरुद्धमेव । तथाऽपि तस्य मिथ्यात्वाद्भवविरोध इति मावोचः । मिथ्याभूतमप्यपुरुषार्थ एव ; यन्निरसनाय सर्वं वेदान्ता आरभ्यन्त इति ब्रूये । निरसनीया-पुरुषार्थयोगश्च हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया विरुध्यते । किं कुर्मः ? 'येनाश्रुतं श्रुतंभवति' (छां.६.१.१) इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिशाय 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां.६.२.१) इत्यादिना निखिलजगदेककारणतां 'तदैक्षत बहुस्याम्' (६.२.३) इति सत्यसङ्कल्पतां च ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तस्यैव ब्रह्मणः 'तत्त्वमसि' (छां.६.८.७) इति सामानाधिकरण्येनानन्तदुःखाश्रयजीवैक्यं प्रतिपादितम् ; तदन्यथाऽनुपपत्त्या ब्रह्मण एवाविद्याऽध्यत्वादिपरिकल्पणीयमिति चेत्—श्रुतोपपत्तयेऽप्यनुपपन्नं विरुद्धं च न कल्पनीयम् । अथ हेयसम्यग्धएव पारमार्थिकः कल्याणैकत्वमाचता तु मिथ्याभूता ; हन्तैवं तापत्रयमिहतचेतनोजिजीवयिषया प्रवृत्तं दास्यं तापत्रयमिहतिरेव तस्य पारमार्थिकी कल्याणैकतानस्वभावस्तु भ्रान्तिपरिकल्पित इति बोधयत्सम्यग्गुजीवयति । अथैतदोपपरिजिहीर्षया ब्रह्मणो निर्विशेष

श्रुतप्रकाशिका

सम्यग्धमिथ्यात्वादविरोध शङ्कते—तथाऽपीति । तथाऽपि अविद्यादीनां हेतुत्वेऽपि तस्य आभयत्वस्वरूपसम्बन्ध-स्येत्यर्थः । दूषयति मिथ्याभूतमपीति । आभयत्वं मिथ्याभूतमप्यपुरुषार्थ इत्यर्थः । अपुरुषार्थत्वमुपपादयति यन्निरसनायेपि । ततः किमित्यत्राह—निरसनीयेति । एतदुक्तं भवति मिथ्यात्व किमत्यन्ताभावः ? उत शानबाध्यत्वम् । प्रथमे निरसनीयाभावात्तन्निराशय शास्त्रारम्भो न स्यात्, द्वितीये च मिथ्याभूतस्यापुरुषार्थत्वमस्ति नवा नचेन्निरसनीयाभावात्तच्छास्त्रारम्भवैयर्थ्यं, अपुरुषार्थत्वमस्तिचेदेवप्रत्यनीकव्यापातो दुष्परिहरइति । ताद्विरोधेऽपि हेयसम्यग्धस्य श्रुतिवशादभ्युपगन्तव्यत्वं शङ्कते किं कुर्मइति । परिहरति श्रुतोपपत्तयइति । अनुपपन्नं तर्कपरहत् विरुद्ध प्रमाणविरुद्धम् 'अपहृतपाप्मा' 'विशोको विजिघ्रसः' 'एषाहिसर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' 'अनभन्नन्यः' 'अनीशया शोचति—मुह्यमानः' । जुष्टं यदा पदयत्यन्यमीशम् 'अस्मान्मायी सृजते' 'तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' 'तमः' 'ऋतुं पश्यति' 'अनार्ता देवतांप्रपद्ये' इत्यादि श्रुतिविरोधः । एकस्मिन्हेयप्रत्यनीकत्वहेतुत्वादि विरुद्धधर्मान्वयानुपपत्तिस्तर्कविरोधः । शिरोऽन्तर शङ्कते अथेति । दूषयति हन्तैवमिति । शास्त्रस्य प्रयोजनपर्यवसायिभावमावादप्रा-

गुदार्थसंग्रहः

सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त इतिब्रूपइति । 'क्षरान्मानावीशते देव एकः' (श्वे) इत्युपक्रमोक्तेशानस्य निर्गुणश्रुत्युत्तर 'य ईशोऽस्य जगते नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यतईशनाय' (६) इत्यत्राविद्याचहेतुकत्वेन नित्यत्वं 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम्' इत्यत्राविद्यारूपाविद्यासंज्ञित्वमपि निरस्तमिति वेदान्तानां अविद्यासंज्ञिजीवाभिन्नब्रह्मपरत्वं न सम्भवतीति भावः । अर्थापरत्याऽविद्या सिद्धयतीति शङ्कते किं कुर्मइत्यादिना । 'येनाश्रुतं श्रुतंभवतीत्यादौ कारणव्यतिरिक्तं कार्यस्यासत्यत्वं विवक्षितम् । दृष्टान्ते परिणामिकारणकथनमपि तदभिप्रायकमेवेति कल्याणैकतानस्वभावताया अविद्याहेतुत्वेन मिथ्यात्वमेवेति शङ्कते—अथ हेयसम्यग्धएवेति । परादिद्वान्ताभिप्रायेण शङ्कते अथैतदोपपरिजिहीर्षयेति ॥

। श्रीभाष्यम्

चिन्मात्रस्वरूपातिरिक्तजीवत्यदुःखित्वादिकं सत्यसङ्कल्पत्वकल्याणगुणाकरत्वजगत्कारण-
त्वाद्यपि मिथ्याभूतमिति कल्पनीयमिति चेत् अहो भवतां चाप्यर्थपर्यालोचनकुशलता
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्य ज्ञातव्यत्वाभावाच्च सेत्स्यति ।
यथैकविज्ञानं परमार्थविषयं नथैवं सर्वविज्ञानमपि यदि परमार्थविषयं तदन्तर्गतं च, तदा
तज्ज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति शक्यते यक्तुम् । नहिपरमार्थशुक्तिज्ञानेन तदाश्रयमपरमार्थरजतं
ज्ञातं भवति । अयोच्येत-एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अयमर्थः निर्विशेषवस्तुमात्र-
मेव सत्यमन्यदसत्यमिति ; नतर्हि 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मनमयिज्ञातं विज्ञातम्' (छां
६.१.३) इति श्रूयते । येन श्रुतेनाश्रुतमपि श्रुतं भवतीति हास्य चाप्यस्यार्थः । कारणतयोप-
लक्षितनिर्विशेषवस्तुमात्रस्यैव सद्भावश्चेत्प्रतिज्ञातः 'यथा सोमैवैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृ-

। १ । अतः प्रकाशिका

माण्य प्रसज्येत्यर्थः । परस्य सिद्धान्तभूतमुपग्रहणं शङ्कते अथैदिति । परिहरति अहो भवतामिति । अर्थनिष्क-
षोपपुक्तपदद्वय, वाक्यैतः प्रकरण प्रकरणान्तरोपनिषदन्तर्ग्रहणान्तरत्वं सामानाधिकरण्यनिरूपण पर्यालोचनम् । प्रथममे-
तत्प्रकरणविशेष दर्शयति एकेति । सर्वस्यत्वेऽपि कथं सेत्स्यतीत्यत्राह-यथैकेति । परमार्थविषयमिथ्याविषयत्वे ज्ञानयो-
र्वैरूप्य स्यादिति भावः । तदन्तर्गतंचेति । परिग्रहज्ञानेन तद्वत्ताः पुरुषादि ज्ञाता भवन्ति, ननु तद्वद्दृष्टा इति भावः ।
ज्ञानस्य तदन्तर्गतत्वं तादृशयान्तरगतत्वम् ॥

यद्वा तदन्तर्गतं सर्वमिति शेषः । परमार्थविषय तदन्तर्गतमित्युक्तमर्थं व्यतिरेकेणोपपादयति-नहिपरमार्थेति ।
नहि शुक्तिरजतयोरैकधीविषयत्वमित्यर्थः । एकत्वसर्वत्वावस्थाभेदेऽप्यपि धर्मव्यापकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपद्यते ज्ञात-
त्वसर्वत्वैकताश्रयवर्तिनी । नहि ज्ञातत्वविशिष्टाकारेण सर्वत्व सर्वत्वविशिष्टाकारेण ज्ञातत्व वा प्रागेवायं मया ज्ञातइत्यपि हि
धर्मिमानस्यैव ज्ञातत्वं नन्वेतदवस्थाविशेषाविशिष्टस्य देशकालादिभेदात् । नहि पूर्वमेत कालादिविशिष्टतया ज्ञातत्वं, ब्रह्मे-
कमेव सत्यमिति ज्ञाते अन्यन्मिथ्यात्वेन ज्ञान स्यादिति शङ्कते-अथोच्येतेति । परिहरति नतर्हीति । सर्वं मिथ्यात्वेन
ज्ञातं भवतीति वा श्रयेतेत्यर्थः । एवचार्थे सति मिथ्यात्वेनेति पदस्याप्याहारः धर्म्य-तरविषयतया ज्ञानशब्दोर्बैरूप्य-
स्वरसतः प्रातर्हि ज्ञानैकरूप्य तच्च भव्यते । ज्ञातभवतीति ज्ञातृश्रेयतदवच्छिन्नज्ञानाभावाभिमुखित्वात्क्षणचेति दोषप्रथमभिप्रेतम्
श्रूयमाणान्वयप्रकारस्य पराविरुद्धतामाह-येनेति । एव प्रतिज्ञावाक्यस्वारस्यमुक्तम् । अथ दृष्टान्तवाक्याननुगुणं वमाह

गूढार्थसमह.

छान्दोग्यमुण्डकयोः प्रथम 'एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा' अन्ते 'तत्त्वमसि' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादि
सामानाधिकरण्यनिर्देशः, तत्र 'तत्त्वमसि' इत्यादौ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽनुसार्यर्थः भवन्मते न घट्य इति प्रागेवोक्तम्
(१५९.पु.१.अ) ॥ अत्रतु प्रतिज्ञायाः परस्मैपदानां योऽपि न घट्य इत्याह-एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानमित्यादिना ।
शुक्तिरजतस्यैव शुक्तिरूप्येतिरेकेण रजताभाववत् एकव्यतिरिक्तसर्वाभावः भवन्निरूप्यते साच प्रक्रिया अत्र न घट्य इत्याह-
यथैकविज्ञानमित्यादिना । 'मृत्तिकेलेव सत्यम्' इत्यत्र मृत्तिकैव सत्यम् अन्यन्मिथ्या इतिदृष्टान्तार्थं प्रकल्प्य अर्थ
वर्णनमपि न घट्य इत्याह-नतर्हीत्यादिना । 'वाचाऽऽरम्भणम्' इत्यादिश्रुत्या मिथ्यात्व सिद्धयतीति भ्रम निरस्यति-

श्रीभामह्यम्

न्मयं विज्ञातमिति दृष्टान्तोऽपि न घटते । मृत्पिण्डविज्ञानेन हि तद्विकारस्य ज्ञातता निदर्शिता । तत्रापि विकारस्यासत्यताऽभिप्रेतमिति चेत् मृद्विकारस्य रज्जुसर्पादिष्वदसत्यत्वं शुद्धोपरतिरुद्धमिति प्रतिज्ञातार्थसम्भावनाप्रदर्शनाय । 'यथा सोम्य' (छां. ६. १) इति प्रसिद्धवदुपन्यासो न युज्यते । नच 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानोत्पत्तेः प्राग्विकारजातस्यासत्यतामापादयत्तर्कानुगृहीतमननुहीतं वा प्रमाणमुपलभामह इति । अयमर्थः 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दविध्यः' (शारी. २. १. १५) इत्यत्र वक्ष्यते । तथा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६. २. १) - 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽखजत' (६. २. ३) 'हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (६. ३. २) 'सन्मूलास्तान्येमास्त्वर्थाः प्रजास्तदायतनास्तत्प्रतिष्ठाः पेतवात्म्यमिदं सर्वम्' (६. ८. ६) इत्यादिनाऽस्य जगतस्सदात्मकता, सृष्टेः पूर्वकाले नामरूपविभागप्रहाणं जगदुत्पत्तौ सच्छब्दवाच्यस्य ग्रहणस्त्वध्यतिरिक्तनिमित्तान्तरानपेक्षार्थं, सृष्टिकालेऽहमेवानन्तस्थिरप्रसरूपेण 'बहुस्याम्' इत्यनन्यसाधारणसङ्कल्पविशेषो, यथा सङ्कल्पमनन्तविचित्रतरानां विलक्षणक्रमविशेषविशिष्टासृष्टिस्समस्तोप्यचेतनेषु वस्तुषु स्वात्मकजीवानुप्रवेशेनैवानन्तनामरूपध्याकरणं स्वयतिरिक्तस्य समस्तस्य स्वमूलत्वं स्वायतनत्वं स्वप्रत्यर्थत्वं स्वेनैव जीवने स्वप्रतिष्ठतत्त्वमित्याद्यनन्तविशेषादशास्त्रैकसमधिगम्या प्रतिपादिताः तत्सम्बन्धितया प्रकरणांतरेष्वप्यपहृतमाप्तत्वादिनिरस्तनिखिलदोषता सर्वज्ञता सर्वेश्वरत्वसत्यक्रामत्व सत्यसङ्कल्पत्वसर्वानन्दकरणनिरतिशयानन्दयोगाद्यस्सकलेतरप्रमाणाविषयास्सहृद्भाः प्रतिपादिताः ।

श्रुतप्रकाशिका

चिनिर्देशितेति भावः । दृष्टान्ताविरोधं शङ्कते तत्रापीति । प्रसिद्धवदुपन्यासानुपपत्त्या दूषयति मृद्विकारस्येति । मृद्विकारासत्यत्वमनुमानादिनाऽजगतमित्यत्राह-नचेति । अनुगृहीतमिति ब्वालेक्यबुद्धिबदापातप्रतीतिमात्रजनकत्वं विचारितम् उपरितनवाक्यापसर्गलोचना दर्शयति । तथेति । सदायतनत्वकलिन स्वप्रवर्त्यत्वं स्वेनैव जीवनं च प्रशासनेनहि चारणं धृत्या च तजीवन निषेधाद्य गुणानुवादइति शङ्काभ्युदासायाह-शास्त्रैकेति । नहि विचरेनुवादित्वमिति भावः ॥

श्रुत्यनुरापर्यालोचना दर्शयति तत्सम्बन्धितया प्रकरणान्तरेष्वपीति । अथहतात्म वादिरूपो निरस्तनिखिलदोषेत्यर्थः । अपूर्वताल्लक्षणं गुणेषु तात्पर्यलिङ्गं दर्शयितुं सकलेतरप्रमाणाविषयाइत्युक्तम् । ततः किमित्याकाङ्क्षा पूरयन् कारणतयेति । अघटित वस्तुपादयति मृत्पिण्डेति । नहि श्रुतिज्ञानाद्रजतनिश्चासत्त्व मृत्पिण्डशानादशदि(विकार)निवृ-

गूढार्थसंग्रहः

तदनन्यत्वमित्यादिना । सूत्रे आरम्भणशब्दप्रयोगेण 'वाचाऽऽरम्भणम्' इत्यत्र परस्मत्तवागालम्पनमित्यर्थेकसमासः श्रुतौ न विवक्षित इति परस्मत्तार्थस्य सूत्रकृतात्पर्यविषयत्व नघटते 'तदनन्यत्वम्' इति निर्देशाशङ्केतिरिति मूलप्रयव्यचीभविध्यति । एव 'वाचा' इति शब्दप्रयोगाभावोऽपि परस्मत्तार्थस्य सूत्रकृतात्पर्यविषयत्वाभावसूचकः, आरम्भणशब्दप्रयोगः सिद्धान्तिसममतार्थसूचकः । ननु परस्मत्तार्थस्येति प्रागेवोपपादितम् (६. १८ पु. जि. ५) ॥

श्रीभाष्यम्

एवमनन्यगोचरानन्तविशेषविशिष्टप्रकृतप्रज्ञपरामर्शितच्छब्दस्य निर्विशेषमात्रोपदेशपरत्व-
मसङ्गतत्वेनोन्मत्तप्रलपितायेत । त्वंपदं च संसारित्यविशिष्टजीववाचि तस्यापि निर्विशेषस्व-
रूपोऽपेक्षानपनपरत्वे स्वार्थः परित्यक्तस्यात् । निर्विशेषप्रकोशस्वरूपस्य च धस्तुनोद्घावि-
धया तिरोधानं स्वरूपनाशप्रसङ्गादिभिर्न सम्भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । एवं च सति समा-
नाधिकरणवृत्तयोस्तत्त्वमिति द्वयोरपि पदयोर्मुख्यार्थपरित्यागेन लक्षणा च समाधायनीया
अथोच्येत—समानाधिकरणवृत्तानामेकार्थप्रतिपादनपरतया विशेषणांशे तात्पर्यासम्भ-
वादेव विशेषणनिवृत्तेर्यस्तुमात्रैकत्वप्रतिपादनाल्लक्षणाप्रसङ्गः । यथा नीलमुत्पलमिति
पदद्वयस्य विशेषणैकत्वप्रतिपादनपरत्वेन नीलत्वोत्पलत्वरूपविशेषणद्वयं न विवक्ष्यते ।
तद्विवक्षायां हि नीलत्वविशिष्टाकारेणोत्पलत्वविशिष्टाकारस्यैकत्वप्रतिपादनं प्रसज्येत तत्तु
न सम्भवति नहि नैक्यविशिष्टाकारेण तद्वस्तुत्पलपदेन विशेष्यते जातिगुणयोरन्योन्यस-
मवायप्रसङ्गात् । अतो नीलत्वोत्पलत्वोपलक्षितयस्त्वैकत्वमात्रं

सुतप्रकाशिका

पदद्वयपर्यालोचनामात्रं दर्शयति एवमिति । एवमनन्यगोचरानन्तविशेषविशिष्टप्रकृतत्वनेन प्राकरणिकवाक्यविरोधो विध-
क्षितः प्रकृतप्रज्ञपरामर्शितच्छब्द इत्यनेन यत्र क्वापि प्रकृताकारविशिष्टपरामर्शितया तच्छब्दस्युत्पत्तिविरोध उक्तः । त्वंपद-
स्यापि वस्तुमात्रपरत्वे मुख्यार्थप्रहाणमाह—त्वंपदञ्चेति । स्वाभिमुखत्वेतत्तत्त्वशब्दार्थः । आगिमुख्यं च स्ववाक्यबोध-
त्वम् बोध्यं चाशक्यं सधारिणः स्वतः प्राप्तमिति भावः, तस्माद्बोधनाहंतोपयोग्याकारविशिष्टस्त्वमर्थः अनस्तपरित्यक्तोभ-
वति । प्रमाणतर्कापर्यालोचनपूर्वोक्त्याह—निर्विशेषेति । पदद्वयनिमित्तप्रहाणे निर्विशेषत्वस्य शुद्धिस्तु वाचतनुपपत्तिरूप-
तर्कापर्यालोचनं दर्शितम् । सामानाधिकरण्यवलाभिर्विशेषवत्त्वम्युपगम इति शङ्कायां पदद्वयलक्षणां लक्षणं दूषणम् ह—एवं-
चेति । एवं सति निर्विशेषस्वरूपोऽपेक्षानपनपरत्वे मुख्यार्थवन्निवृत्तया वस्तुमात्रावबोधनेऽभ्युपगते लक्षणास्वीकारइत्यर्थः

अथ परमतमुपन्यस्यति अथोच्येतेति । सामानाधिकरण्यवृत्तानामित्यादिग्रन्थः पञ्चविषयसङ्ग्रहरूपः । विशेषणांशे
तात्पर्यासम्भवादिति । अन्यथा विशेषणबहुत्वादिकार्यत्वाभिर्देहीति भावः, पूर्वमप्युक्तादेवेत्येवकारामिप्रायः प्रथमसूत्रेहि
बहुय उक्तः । यदा अन्यनैवेत्येवपरएवकारः । न लक्षणाप्रसङ्ग इति । बाध्यावहिर्भूतप्रतिपादनादिति भावः । एव पञ्च-
विषये लक्षणेणोक्तमर्थमुपपादयति यथेत्यादिना । तत्र महाभाष्योक्तेऽभ्युदाहरणे विशेषणांशे तात्पर्यसमय सिद्धकृत्वा उदा-
हृतः । कथं तत्र विशेषणाश्राविवक्षेत्यत्राह तद्विवक्षायां हीति । प्रसक्तस्यानिवृत्ता दर्शयति तात्त्विकेति । युगपदभिधाने
उत्तरापादेयविभागद्वानिप्रसङ्गात्पदद्वयप्रकृत्युपस्थापितविशिष्टैक्ये समानविमत्तया प्रतिपाद्यमाने विशेषणाश्रयेव विशेषण
भूतजातिगुणसंयोरन्यैक्यप्रसङ्गाच्च । क्रमणाभिधानपक्षोऽभ्युपगन्तव्य इति हृदि निधायमाह—नहीति । क्रमपक्षेऽपि पूर्व
पदमतिप्रज्ञाकारविशिष्टस्य पदान्तरप्रतिपज्ञाकारविशिष्टवस्तुतादात्म्यं किं समानविमत्तया बोध्यम् । उत पूर्वपदप्रतिपक्षे
विशिष्टे विशेषणान्तगत्वम् इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमे विशेषणभूतजातिगुणयोरन्यैक्यप्रसङ्गं सिद्धं बुद्ध्वा द्वितीये शिर-
स्योन्यसमवायप्रसङ्गमाह—जातिगुणयोरिति । तात्पर्यबहिर्लक्षणापि विशेषणस्योपयोगं दर्शयन्फलितमाह—अतइति ।

गूढार्थसङ्ग्रहः

अतो नीलत्वोत्पलत्वोपलक्षितेति । यद्यपि परैः आधुनिकैः 'नीलमुत्पल'मित्यादौ गौणसामानाधिकरण्यवादिभिः

श्रीभाष्यम्

सामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते । तथा सोऽयं देवदत्त इत्यतीतकालविप्रलुप्तदेशविशिष्टस्य तेनैव रूपेण सन्निहितदेशवर्तमानकालविशिष्टतया प्रतिपादनानुपपत्तेरुभयदेशकालोपलक्षितस्वरूपमाधैक्यं सामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते । यद्यपि नीलमित्याद्येकपदध्वजनेप्रतीयमानं विशेषणं सामानाधिकरण्यवेलायां विरोधात्प्रतिपाद्यते तथाऽपि वाच्येऽयं प्रधानांशस्य प्रतिपादनालक्षणा अपितु विशेषणांशस्याविवक्षामात्रम् । सर्वत्र सामानाधिकरण्यस्यैव एव स्वभाव इति न कश्चिदोप इति । तदिदमसारं सर्वेष्वेव वाक्येषु पदानां ध्यु-

श्रुतप्रकाशिका

नीलोत्पलमित्यत्र विशेषणान्वये स्फुटेऽपि तात्पर्याभाव उक्तः । तत्र विशेषणान्वयस्यारफुटत्वाद्विशेषणान्वये स्पष्टता-पर्याभावमुदाहरणान्तरं दर्शयति तथेति ॥

विशिष्टयाचिनश्चाब्दस्य विशिष्टपरित्यागेन विशिष्टैकदेशतया तत्सम्बन्धिनि विशेष्यस्वरूपमात्रे वृत्तिर्लक्षणैव स्यादित्यत्राह—यद्यपीति । परिहरति तथापीति । वाच्येऽयं नाहं क्षतिविषयाद्विशिष्टाद्वहिर्भूत विशिष्टमिति भावः । प्रधानांशस्येति । तात्पर्यविषयतया धर्मितया च प्रधानस्य विशेष्याशस्यावर्जनादप्रधानविशेषणत्यागेऽङ्गुल्यादिविकले पुरुषशब्दस्यैव न लक्षणेति भावः । मुख्यार्थत्वे तुल्येऽपि विशिष्टप्रतिपादनदशातो नैलक्ष्यं दर्शयति अपित्विति । अवि-वक्षामात्रमिति । अशक्ये क्वचिद्व्यापाराभावात् व्यापारविषयाद्येऽपि न ह्यशक्तिरिति भावः, पूर्वं पक्षे लक्षणाभावउक्तः इदानीं सपक्षे विशदीकृतो भवति । विशेषणाविवक्षायामस्वारस्य स्यादित्यत्राह—सर्वत्रेति । सामानाधिकरण्यव्युत्पत्तेरीदृशत्वात्तस्वारस्य, व्युत्पत्त्यनुरोधेति ह्यस्वारस्यम् । अतरेकार्थव्युत्पत्तिविरोधिविशेषणविवक्षायामेवास्वारस्यमिति भावः

इमं पूर्वपक्षं प्रतिक्षिपति तदिदमसारमिति । प्रथमं चरमेोक्ततया बुद्धिस्य व्युत्पत्त्यन्तराभयण निरस्यति—सर्वेष्वेवेति । सर्वेषु सामानाधिकरणेषु अधिकरणेषु च वाक्येष्वित्यर्थः । गामानय गं बधानेत्यादिभ्यधिकरणवाक्येषु

गूढार्थसमग्र

विशेष्यविशेषणभावे सामानाधिकरण्यस्यैव उपहितान्वयबाधप्रवाङ्मूर्त्तिक्रियते ननुपलक्षितान्वयबाधः । तथाऽपि विशेषणोपलक्षणव्यतिरिक्तोपाधेः केनापि दार्शनिकेनानङ्गीकारेण अप्रामाणिकतया इत्यमुचिः । विशेष्यविशेषणभावे गौणसामानाधिकरण्य विहाय 'तत्त्वमसि' इति समन्वयो मुख्यं प्रदर्शितः । सोऽयमित्यादिवाक्यस्यपदानामिव 'इति पञ्चादिका प्रत्यभिज्ञायामभिगतमेकत्वं परस्मै प्रतिपादयति सोऽयमिति । 'स्यादेतत् क्षणिकत्वपरिहारार्थं तत्प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यं तावद्वत्त्वम् । एव तर्हि 'साऽयमित्यादिवाक्यस्याप्येवमेव प्रामाण्यं भविष्यतीति विवरणम् । सर्वसमतत्प्रकारेण एतच्छिद्धान्तो न घटते । 'साऽयं देवदत्त' इत्यत्र सर्वसमिति उपलक्षितान्वयबोधमात्रे ननु परोक्षरीतावित्याह—सोऽयं देवदत्त इत्यादिना । उपलक्षणस्याप्रकारत्वमिति परसम्मतार्थः । बिज्ञासाऽधिकरणे प्रागेव (३२९.पु.बि.अ) पर्यालोचितः । धर्मस्याप्रकारत्वे ससर्गोऽपि न विषय इति तदाशयः । सर्वत्र सामानाधिकरण्यव्यधिकरणवाक्येषु ससर्गविशेषावगाहिदेनैव वाक्यार्थः । अन्विताभिधानवादिनस्सम्मतः । धर्मस्याप्रकारत्वे ससर्गस्य भानमेव न समभवति । 'नीलमुपल'मित्यत्र नीलबोपलत्वयोः उपलक्षणत्वं उपलक्षणस्य प्रकारत्वमेव 'नीलमुपलमानय' इत्यत्र आनयनादि एव नैस्पोलत्वयोः विशेषणत्वेनान्वयेन विशिष्टान्वयेनाह इत्याह—सर्वेष्वेव वाक्येष्वित्यादिना ॥

श्रीमाध्यम्

त्पत्तिसिद्धार्थसंसर्गविशेषमात्रं प्रत्याप्यम् । तत्र समानाधिकरणवृत्तानामपि नीलादिपदानां नैल्यादिविशिष्टपदार्थो व्युत्पत्तिसिद्धः पदान्तरार्थसंस्पृष्टोऽभिधीयते । यथा नीलमुत्पलमानयेत्युक्ते नीलिमादिविशिष्टमेवानीयते, यथा च विन्ध्याट्ट्यां मदमुदितो मातङ्गगणस्तिष्ठतीति पदद्वयावगतविशेषणविशिष्टपदार्थः प्रतीयते । एवं वेदान्तवाक्येष्वपि समानाधिकरणनिर्देशेषु तत्तद्विशेषणविशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । नच विशेषणविवक्षायामितरविशिष्टाकारं वस्तुन्येन विशेष्यम् । अपितु सर्वविशेषणैस्वरूपमेव विशेष्यम् तथा हि ' भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यम् ' (कैयटे

श्रुतप्रकाशिका

नहि प्रतिवाक्यं पदानामर्थभेदव्युत्पत्तिकल्पनं ' क्लृप्तकल्पविरोधेषु युक्तः क्लृप्तपरिग्रहः ' इति न्यायेन क्लृप्तव्युत्पत्तैव स्वार्थनोपनयनसमये व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनानुपपत्तेः । तथा समानाधिकरणवाक्येष्वपि न पदानां व्युत्पत्त्यन्तरं प्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टार्थवियोगं कल्पनीयमिति भावः । व्युत्पत्त्यन्तराभावेऽपि वाक्यानां परस्परवैषम्यसमर्थोपपादनपरं व्युत्पत्तिविद्यार्थसंसर्गविशेषमानमिति पदम् । व्युत्पत्तिविद्यार्थसंसर्गविशेषाद्वाक्यवैषम्यं ननु प्रकृत्यस्य व्युत्पत्त्यनवगतार्थान्तरकल्पनादित्यभिप्रायः । एव सर्ववाक्यसाधारण रूपमुक्तम् । अनेन समानाधिकरणवाक्येषु पलितमर्थमाह—तत्रेति ॥

सत्र तेषु वाक्येषु समानाधिकरणपदानां विशिष्टैकार्थप्रतीतिहेतुत्वमुदाहरणेन दर्शयति यथेति । प्रत्यक्षविषयपरोक्षविषयचोदाहरणद्वयम् । अतएव ह्यानीयते प्रतीयत इत्युक्तम् । कारकविभक्त्यन्तत्वं न सामानाधिकरण्यविरोधीत्यभिप्रायेण नीलमुत्पलमानयेत्युक्तम् । नीलिमादिविशिष्टमेवानीयतइति । समानाधिकरणपदसमुदायो वस्तुमानप्रत्यायकश्चेद्वस्तुमात्रत्वादिशेषादनीलमप्यानीयेत्यभिप्रायः । किंच समानाधिकरणपदानां विशेषणपरित्यागे कोहेतुः समानविभक्त्यवगतमैक्यमिति चेन्न प्रातिपदिकावगतविशेषणान्वयबलात्समानविभक्तैरेक्यं न प्रतिपादयेत् तदेव युक्तं विभक्त्यर्थादपि प्रातिपदिकार्थप्राधान्यात् ' अदितिः पाशान् ' ' गृहं संमार्ष्टि ' इत्यादिगृहे विभक्त्यर्थोऽनादतः ऐक्यविषयप्रयोगदर्शनादैक्यमिति चेत् विशेषणान्वयेऽपि प्रयोगदर्शनाद्विशेषणान्वयमपि प्रतिपादयति शाब्दप्रतीतिर्वस्तुमात्रस्यैव विशेषणान्वयस्तु प्रत्यक्षबला स्वीक्रियते प्रत्यक्षागोचरेत् यथाशब्दं नविशेषणप्रतीतिरिति चेन्न विशेषणान्वयशब्दप्रतीतिविषयः ऐक्यतु प्रत्यक्षबलादस्वीक्रियत इति किं न स्यात् ॥

प्रत्यक्षागोचरेऽपि ' देवदत्तः श्यामो युवेत्यादिप्रयोगैरेक्यदर्शनादेक्यं शाब्दप्रतीतिविषय इति चेत् तत्रैव परोक्षविषयप्रयोगे विशेषणान्वयस्यापि प्रतीतिविशेषणान्वयशब्द एव न प्रत्यक्षसिद्ध इति । इत्यप्रत्यक्षपरोक्षविभागरहितं समानाधिकरणपदानामनेकविशेषणविशिष्टैकार्थबोधकत्वं दृश्यत इति धरमपूर्वाभिप्रायेणोदाहरणद्वयं दर्शितम् । तस्मात् ' यएव लौकिकास्त एव वैदिकाः ' इति लोकवेदाधिकरणन्यायेन वेदान्तवाक्येष्वपि पदद्वयावगतविशेषणपरित्यागेनैवार्थः प्रतिपत्तव्य इत्याह—एवंवेदान्तेति ॥

अन्योन्यसमवायप्रसङ्गं परिहरति नचेति । व्यरुणाधिकरणे विस्तरेण परिहारो वक्ष्यत इत्यत्र संक्षिप्तः, नहियथाऽनुपपत्तिस्यात्तथा वक्तव्यमिति भावः । युगपदभिधानं हृदि निधाय सर्वविशेषणैः स्वरूपमेव विशेष्यमित्युक्तं सर्वविशेषणैः स्वरूपस्यैव विशेष्यत्वेऽनुगुणं सामानाधिकरण्यलक्षणमित्याह—तथाहीति । नहि विशेषणान्तरविशिष्टाकारे विशेष-

श्रीभाष्यम्

वृद्धयादिरे) इत्यन्वयेन निवृत्त्याया पदान्तरप्रतिपादादाकारादाकारान्तरयुक्ततया तस्यैव वस्तुनः पदान्तरप्रतिपाद्यत्वं सामानाधिकरण्यकार्यम् । यथा देवदत्तद्रव्यामो युवा लोहि ताक्षोऽदीनोऽष्टपणोऽनवच इति । यत्रत्वेकस्मिन्वस्तुनि समन्ययायोग्यं विशेषणद्वयं सामानाधिकरणपदनिर्दिष्टं तत्राप्यन्यतरत्पदममुख्यवृत्तमाधीयते ; न द्वयम् । यथा 'गौर्याहीक'

श्रुतप्रकाशिनः

णान्तरावयप्रतिपादनं सामानाधिकरण्यमित्युक्तमित्यर्थः । सामानाधिकरण्यलक्षणग्रन्थं विवृणोति अन्ययेन निवृत्त्यावेति । अन्ययरूपार्थस्य व्यावृत्तिरूपार्थस्य न कल्प्यम् यथा व्युत्पत्त्यन्वयमुत्तेन व्यावृत्तिमुत्तेन वा वस्तुनः पदान्तरप्रतिपादाकारादाकारान्तरयुक्तताप्रतिपादनं सामानाधिकरणपदसमुदायकार्यामित्यर्थः । तत्रोदाहरति यथेति । अवयमुत्तेनानेकप्रवृत्तिनिमित्तत्रैविध्योदाहरण इत्यामो युवेति । व्यतिरेकमुखेनानेकाकारावयोदाहरणमदीन इत्यादि । दीनाव-अभास्वरमनस्कत्व कृपणत्व निधनत्वम् ॥

अनायमर्थः क्रमेणाभिधाने व्याधिकरणवाक्येऽपि करणकारकविशिष्टेऽधिकरणकारकावयवस्यात् । ताद्विशिष्टे इतरकारकान्वयो वा प्रसज्येत्यन्योन्याविशेषणविशेष्यभावबोध्य व्याधिकरणवाक्येऽपि समानम् । तत्र य. परिहारः स एवात्रापि तथाहि—

पदजातं धृतं सर्वं स्मारितान्वितार्थकम् । न्यायसम्पादितव्यक्ति पञ्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥

इत्युक्तप्रकारेण स्मरणदशाया सर्वैः पदैः पृथक्पृथक्स्वार्थस्मरणार्थविशेषणानामन्योन्यसमवायप्रसङ्गः । परामर्शदशाया यथा-चोपपन्नं भवति तथा परामर्शान्नय प्रसङ्गः । पञ्चाद्युप-सर्वैः परैर्वाक्यार्थबोधनानामन्योन्यसमवायप्रसङ्गः । तस्मात्समानाधिकरणपदैर्युगपत्तत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टैकविशेष्यप्रतिपादनेन क्रमाभावात्तान्योन्यसमवाय इति सर्वविशेष्यैस्वरूपमेव विशेष्यमिति ग्रन्थे अवयवौऽभिप्रेतः । अत्र सामानाधिकरण्यलक्षणग्रन्थोपादानेन अन्यदीप बोध परिहृतं भवति युगपदभिधाने विशिष्टयोरेक्य समानविभक्तिः प्रतिपादयतीति विशिष्टैक्यवद्विशेषणैक्यमपि स्यादिति बोध्यम् । अत्र परिहार—एकस्मिन्नर्थं वृत्तिस्सामानाधिकरण्यमिति समानविभक्तौ विशेष्यस्यैक्यप्रतिपादनात्विशेषणैक्यमिति ॥

ननु विशेषणे विशेष्येचाविशेषणं प्रातिपदिकेनावगतसति समानविभक्तिविशेष्यैक्यपरः ननु विशेषणैक्यपरेति किं नियामकमिति चेत् ? समानविभक्तिरेक्यबोधिका ननु भेदबोधिकेति किं नियामकम् ? व्युत्पात्तिरिति चेत् साऽत्रापि तुल्या किञ्च पदान्तरासमानाधिकृते वटइति पदे प्रयुक्ते तत्तस्या विभक्तिः प्रातिपदिकावयगताना विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धानामैक्यं न प्रतिपादयति विशेष्यमात्रैक्यमेव प्रतिपादयतीति किं नियामकम् । प्रत्यक्षमूलाहि स्यु पत्तिः प्रत्यक्षं च विशेष्यमात्रैक्यं दर्शयति ननु विशेष्यतत्सम्बन्धानामैक्यम् अतः प्रत्यक्षमूला व्युत्पात्तिर्नियामकेति चेत् सैवान्नापि नियामिकेन तुल्यमिति ॥

एष सर्वत्र व्युत्पात्तिरिह एव स्वीकार्यश्चेन्न कचिदपि वृत्त्यन्तरकल्पनं व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनं वा स्यादित्यत्राह—यत्र त्विति । विशेषणद्वयमिति त्रिवादेरप्युपलक्षणम् । व्युत्पात्तिरिहार्थस्वीकार एवैह सर्वत्र स्वतः प्राप्तः तस्य प्रमाणविशेषादन्वयायोग्यत्वे सति वृत्त्यन्तरकल्पनं प्राप्तं तदसम्भवे व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनम् । गोशब्दस्य किरणवाचित्वे वृत्त्यन्तराभावादि शक्तिरूप्यत्वम् यदा वृत्त्यन्तरकल्पनं तदानीमप्यन्यतरपदस्यामुख्यत्वकल्पनं तावतैव विरोधग्रामनात् । न पुनस्सर्वेषां पदानां तात्पर्यनिश्चायकभावप्रसङ्गात् यौर्बोहीकइति प्रयोगे गौर्यद्रव्यैर्वाहमुख्यत्वं ननु बाहीकपदस्यापि । अन्यतरपदस्य वृत्त्यन्तरकल्पनेऽपि न निर्विशेषवस्तुपरत्वं मुख्यवृत्त्युत्पत्तिविशेषणान्वयेऽपि वृत्त्यन्तरोपनीतविशेषणान्वयादित्यभिप्रायः ॥

श्रीसाप्यम्

इति । नीलोत्पलादिपुतु विशेषणद्वयान्वयाविरोधादेकमेवोभयविशिष्टं प्रतिपाद्यते ॥

अथ मनुषे एकविशेषणप्रतिसम्यन्धित्वेन निरूप्यमाणं विशेषणान्तरप्रतिसम्यन्धित्वाद्विलक्षणमिति घटपटयोरिवैकविभक्तिनिर्देशेऽप्येक्यप्रतिपादनासम्भवात्समानाधिकरणशब्दस्य न विशिष्टप्रतिपादनपरत्वम् । अपितु विशेषणमुखेन स्वरूपमुपस्थाप्य तदैक्यप्रतिपादनपरत्वमेवेति । स्यादेतदेवम् ; यदि विशेषणद्वयप्रतिसंवन्धित्वमात्रमेवैष्यं निरूप्यात् नचैतदस्ति । एकस्मिन्धर्मिण्युपसंहर्तुमयोग्यधर्मद्वयाविशिष्टत्वमेव हेतुः निरुणद्धि । अयोग्यता च प्रमाणान्तरसिद्धा घटत्वपटत्वयोः । नीलमुत्पलमित्यादिपुतु दण्डित्वकुण्डलित्वचद्रूपत्वस्वरस्यगन्धघत्वादियच्च विरोधो नोपलभ्यते न केवलमविरोध एव प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेनैकार्थनिष्ठत्वरूपं सामानाधिकरण्यमुपपादयत्येव धर्मद्वयविशिष्टतां

श्रुतप्रकाशिका

नीलोत्पलादिवाक्येषु वृत्त्यन्तकल्पनहेतुरेव नास्तीत्याह—नीलेति । विशेषणभेदेन विशेष्यभेद शङ्कते—अथमनुष इति । विशेषणप्रतिषेधान्वितं विशेषणविशिष्टता । एकविशेषणप्रतिसम्यन्धित्वेन निरूप्यमाणमिति भावप्रधाननिर्देशः निरूप्यमाणत्वं विवक्षितम् । एकविशेषणप्रतिसम्यन्धित्वं विशेषणान्तरप्रतिसम्यन्धित्वाद्विलक्षणमित्यर्थः । यद्वा एकविशेषणप्रतिसम्यन्धित्वेन निरूप्यमाणं वस्तु विशेषणान्तरप्रतिसम्यन्धित्वादेतोस्तस्माद्विशेषणान्तरविशेष्यत्वाद्विलक्षणमित्यर्थः । विशेषणप्रतिषेधविशेष्यभेदाद्विशेष्यस्वरूपभेद निदर्शयति । घटपटयोरिवेति । यथा घटत्वविशिष्टतायाः पटत्वविशिष्टतायाश्च भेदेन तद्विशिष्टयोर्घटपटयोर्विशेष्यभेदः तथा विशेषणान्तरान्वयस्यान्यविशेषणान्वयस्य च भेदेन तद्विशेष्ययोश्च भेदः समानविभक्तिनिर्देशे सत्यप्यवर्जनीय इति सामानाधिकरण्यं न विशिष्टैक्यप्रतिपादनक्षममित्यर्थः । नविशिष्टप्रतिपादनपरत्वमिति विशेषणान्वयप्रतीतिरवर्जनीयावेऽपि न तत्र तात्पर्यमिति भावः । विशेषणत्यागे तत्प्रतिषेधविशेष्योपस्थापनावोगात्तदैक्यमपि दुष्प्रतिपादमित्यत्राह—अपित्येति । तात्पर्याविषयस्यापि विशेषणस्य परामर्शदशाप्रतीतिमात्रेण तद्विशेष्यप्रतीतिविद्वेष्टादैक्यप्रतिपादनं समवर्तीत्यर्थः । परिहरति स्यादेतदिति ॥

यनायोग्यत्वमनुपगतं तत्रापि विशेषणत्वमेवज्ञेयमन्वे प्रयोजकम् । अतो नीलं यादिविशेषणमपि विरुद्धत्वादित्यत्राह—अयोग्यताचेति । प्रमाणान्तरसिद्धेति । नपुनर्विशेषणत्वप्रयुक्तमयोग्यत्वमिति भावः । प्रमाणान्तरमपि पटत्वपटत्वयोर्भेदाधिकरणत्वरक्षणं विशेषमवगमयति नीलत्वोत्पलत्वयोरापि सविरोधस्तुल्यः, यदपदे कुसुदे च पृथग्दर्शनादित्यत्राह—नीलमुत्पलमित्यादिपुत्वेति । न केवलं भिन्नाश्रयत्वमात्रं विरोधः अपितु तल्लयः । न च नीलत्वोत्पलत्वयोस्तादृशविरोधः कचित्सहप्रतीतत्वादिति भावः । दण्डित्वेति । दण्डादिकं युगपिदं, रूपादिकमयुतपिदम् । युगपिदत्वादिविभाग)युगपिदत्वादि)वद्विशेषणत्वमपि विरोधाप्रयोजकमिति भावः यद्वा दण्डित्वादिकं परस्परविरोधेन वर्तते । रूपद्वयस्य परिद्वयं वर्तते रसद्वय रूपपरिद्वयं न वर्तते तत्र रूपापरिहारिणो रसस्य रूपस्याविरोधो दुरलभः कचित्सहोपलम्भात् तथा परस्परपरिहारिणोरपि नीलत्वोत्पलत्वयोः कचित्सहोपलम्भादविरोध इत्यभिप्रायेणोदाहरणद्वयं दर्शितम् ॥

अविरोधे निवर्जितैक्यानुपयोगाद्विशेषणाविवक्षेत्यत्राह—न केवलमिति । अपर्याययोः पदयोरेकार्यवृत्तौ निमित्त-

गूढार्थसंग्रहः

अथ मनुषे इत्यादिना—सङ्क्षेपशारीरकविवरणादिपर्यालोचनं सूचितम् ॥

श्रीभाष्यम्

अन्यथा स्वरूपमात्रैक्ये अनेकपदप्रवृत्तौ निमित्ताभावात्सामानाधिकरण्यमेव न स्यात् । विशेषणानां स्वसम्बद्धानादरेण यस्तुस्वरूपोपलक्षणपरत्वे सत्येकेनैव यस्तुपलक्षितमित्युपलक्षणान्तरमनर्थकमेव उपलक्षणान्तरोपलक्ष्याकारमेदाभ्युपगमे तेनाकारेण सविशेषत्वप्रसङ्गः ॥

सोऽयं देवदत्त इत्यत्रापि लक्षणागन्धो न विद्यते विरोधाभावात् । देशान्तरसम्बन्धितयाऽतीतस्य सन्निहितदेशसम्बन्धितया वर्तमानत्वाविरोधात् । अतएव हि सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञया कालद्वयसम्बन्धिनो यस्तुन ऐक्यमुपपाद्यते यस्तुन द्विरत्ववादिभिः अन्यथा

श्रुतप्रकाशिका

सापेक्षत्वात्तेन विना तत्र प्रवृत्त्ययोगाद्यात्यन्तोपयोगाद्विशेषणस्य विवक्षितत्वमित्यर्थः । उपपादकत्वमेव विपक्षे बाधकदर्शनेन द्रव्यति अन्यथेति । अन्यथा विशेषणत्यागे उपलक्षणतया निमित्तात्वं स्यादित्यत्राह—विशेषणानामिति । अनादरः सात्वर्थाभावः यथोपलक्षणभूतायां शास्त्राया न तात्पर्यम् अपितु चन्द्र एव सात्वर्थे तद्वदित्यर्थः, ननुपलक्षणान्तरवैयर्थ्यं तथापि प्रसजेत् एकस्मिन्पलक्ष्ये जन्माद्यनेकोपलक्षणाम्युपगमादित्यत्राह—उपलक्षणान्तरेति । अस्माभिस्तु जन्मादिमिदपलक्षणैरुपलक्ष्यास्तदनुगुणशान्ततयायाकाशकारमेदाः स्वीकृता इति नूनैरर्थव्यतिरिक्तैः तेनाकारेणेति । अन्तर्गतत्वाऽप्यवर्जनीयं सविशेषत्वम् । एव च साभ्युपलक्ष्याकारान्तराभ्युपगमेन तस्योपलक्षणात्वाङ्गीकारादभ्युपलक्षणतयाऽभिमतानामेव विशेषणत्वाङ्गीकारोपरमिति भावः ॥

पूर्वं लक्षणाङ्गीकारपक्षेऽन्यतरपदाभ्युपलक्ष्यादिदूषणान्मुक्तानि । यत्तु वाच्ये प्रधानांशस्य प्रतिपादनाल्लक्षणेति तत्रापि लक्षणा स्यादेव द्वारभूतमङ्गलानि निमित्ताभावेन तद्वद्द्वारकस्याभिधानस्यानुपपत्तेरिति । इदं च दूषणं प्रवृत्तौ निमित्ताभावादिति भाष्येण फलितम् । अयोभयपदविशेषणाविशेषावामपि सामानाधिकरण्यं सोऽयं देवदत्त इत्यादिषु दृश्यत इति यदुक्तं तत्प्रतिवाच्यं सोऽयमित्यादिना । विरोधाभावात् मुख्यार्थभूतविशेषणद्वयसम्बन्धे विरोधाभावात्, प्रथमं कालद्वयसम्बन्धविरोधाभावाभ्युपपादयति देशान्तरेति । यस्तुविशेषणतया निर्दिष्टावपि देशान्तरसम्बन्धसन्निहितदेशसम्बन्धावती त्ववर्तमानकालोपाधितया विवक्षितौ, इदं च कालोपाध्यन्तराणामुपलक्षणम् । अतीतवर्तमानश्चदावतीतवर्तमानकालसम्बन्धिपरी देशान्तरसम्बन्धितयाऽतीतस्य देशान्तरसम्बन्धाद्युपाध्वनिरुज्जातीतकालसम्बन्धिनः सन्निहितदेशसम्बन्धाद्युपाधिमन्वर्तमानकालसम्बन्धाविरोधादित्यर्थः । अतीतत्वं चान्यापेक्षया विवक्षितम् । ननुभयकालानुगतत्वव्यपेक्षया ॥

एतदुक्तमवति एकस्य कालद्वयसम्बन्धे यदतीतऽतीतत्ववर्तमानत्वविरोधो विवक्षितः । स किं प्रवृत्तस्य वर्तमानत्वविरोधो विवक्षितः सनास्ति प्रवृत्तसाम्युपगमात् । यद्यतीतोपाधिमकालसम्बन्धिनो वर्तमानत्वविरोध उच्यते तन्निरूप्यं किं स्वापेक्षयाऽतीतोपाधिमकालसम्बन्धित्वम् उतान्यापेक्षयाऽतीतोपाधिमकालसम्बन्धित्वम् । न प्रथमः स्वापेक्षयाऽतीतोपाधिमकालसम्बन्धित्वाभावादित्यर्थः । न द्वितीयः एकलक्षणसम्बन्धस्यापि विशेषप्रसङ्गात् । एकस्य यस्तुनः एकोऽपि हि लक्षणः स्वापेक्षयाऽतीतोपाधिमकालसम्बन्धित्वो भवति । अतोऽन्यापेक्षयाऽतीतोपाधिमकालसम्बन्धिनो वर्तमानत्वविरुद्धम् । एवमेकस्य स्वप्रमाणस्वरूपोपाहितकालसम्बन्धस्यैव विरुद्धत्वादापेक्षयाऽतीतगाम्युपाधिमकालसम्बन्धे तदभावात् । स्वाभावानुपाहितकालद्वयसम्बन्ध एकस्य यस्तुन उपपन्न इति ॥

युक्तपत्तरं चाह—अतएवेति । अतएव कालद्वयसम्बन्धाविरोधादेव । उपपाद्यते सौगतान् प्रतीतिशेषः सौगतमतनिरासकस्य कालद्वयसम्बन्धाविरोधाभ्युपगमो विरुद्ध इत्यर्थः । तदेतोपादयति अन्यथेति । अन्यथा कालद्वयसम्बन्ध-

श्रीभाष्यम्

प्रतीतिविरोधे सति सर्वेषां क्षणिकत्वमेव स्यात् । देशद्वयसम्यन्धविरोधस्तु कालभेदेन परिह्रियते । यतस्समानाधिकरणपदानामनेकविधेषणादिशिष्टैकार्थवाचित्वम् अतएव—
'अरुणयैकहायन्या पिद्वाद्या मोमं क्रीणाति' (यजु.६.१.६) इत्याख्यादिविशिष्टैकहायन्या
प्रयस्साध्यतया विधीयते । 'अर्थकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्याप्रियमस्या'दिति । तत्रैवं पूर्व-

श्रुतप्रकाशिका

विरोधेन प्रतीतिविरोधे वस्तुस्थिरातिशयप्रतीतिविरोधे । सर्वेषां क्षणिकत्वमेव स्यादिति । एकस्य देशद्वयकालहायन्या-
यानिरोधे देशकालान्तरसाध्यपञ्चाशनापेक्षानामनित्यत्वोपदेशश्चाप्रमाण स्यादित्यभिप्रायः । देशद्वयसम्यन्धविरोध परि-
हरति देशद्वयेति । परिच्छेदत्रयस्य वस्तुनः स्वानभिच्छिन्नदेशसम्बन्धो योग्यपक्ष एव विरुध्यते ननु प्रमभाविः इत्यर्थः ।
एव लोकसिद्धस्य नीले प्लादिसमानाधिकरणपदप्रयोगस्य विशेषणविवक्षा स्यापिता । एव प्रकृतिनिमित्तभेदेनैकार्थपर्य-
वसायित्वं समानाधिकरणपदानां वैदिकप्रयोगाशेदकेत्याह—यतइति । अनेन वस्तुमात्रपरत्वे अरुणाधिकरणसिद्धान्तन्याय
विरोधश्चोक्तस्यात् । यतः अतएवेति लौकिकप्रयोगसिद्धताकारोक्षया पूर्वोक्तपक्षपरपक्ष साधनदूषणा-यदरुणाधिकरणत्रिष-
क्षितानीति भावः ॥

'अरुणयैकहायन्या' इत्यादिवाक्ये पदानां न समानाधिकरण्यमित्यत्राह—तदुक्तमिति । 'अर्थकत्वं'
इत्यादिसूत्रस्यान्यथा व्याख्यातत्वात् समानाधिकरण्यपरवमित्यत्राह—तत्रैवमिति । एवमिति । असुक्ष्मापेक्ष पूर्वपक्ष
सिद्धान्तौ सूत्रकारमिप्रेतानीति भावः । किमत्रारुणयेति पदोक्तमारुण्यैकहायनीमात्राव्यति ? उत प्राकरागिसर्वद्रव्यान्व-
यीति प्रथमविचारः । तत्रारुणयेतिपद किमेकहायन्येत्यादिपदैरेकवाक्यतयाऽप्येति उत भिन्नवाक्यतया स्थितमिति तदर्थं
विचारः । इदं विचारद्वयं पूर्वमीमाणाव्याख्यातुमिरभ्युपेतम् । अधिकस्तदर्थविचार उच्यते किमरुणयेत्यादिपदानि स्ववि-
करणानि उन समानाधिकरणीतीति ? पुनस्तदर्थविचारः काश्चविभक्त्यन्तत्वं किं सामानाधिकरण्यविरोधि ? उताविरो-
धीति ; विरोधीति पूर्वपक्षः अविरोधीति सिद्धान्तः । यदा विरोधि तदा सामानाधिकरण्यमात्रेनैकवाक्यतयाभावाप्राकर-
णिकसर्वद्रव्यान्वयीति पूर्वपक्षे पञ्चलिभावः अविरोधे सामानाधिकरण्येन वाक्यभेदाभावादेकहायन्यवयवनिवयम इति
सिद्धान्ते पञ्चलिभावः ॥

गूढार्थसंग्रहः

क्षणिकत्वमेव स्यादिति । एतेन पक्षपादिकाविवरणपर्यालोचनं सूचितम् । प्रत्यभिज्ञायां धर्मभासकसामग्रीसत्त्वेन धर्म-
मानवत् महावाक्येभ्यः धर्मभासकपदसत्त्वे धर्ममानं नश्यत इति भावः ॥

जिशासाऽधिकरणे आकृत्यधिकरणार्थवर्णनेन तन्म्यायेन महावाक्यानामर्थ उक्तः । 'प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्व-
मविभागात्' इत्याकृत्यधिकरणसूत्रम् । अधिकरणसूत्राणामर्थः पूर्वमेव (९१९..वि.अ) निरूपितः । 'अविरुद्धविशेषणद्वय-
प्रमवत्वेऽपि' इति संक्षेपशारीरकोच्चार्यः अरुणाधिकरणे जैमिनिनैव निरस्त इत्यभिप्रेत्य तत्सूत्रार्थमेव दर्शयति—अत-
एवेत्यादिना । अरुणयैकहायन्या इत्यादि । अरुणाधिकरणसरणिविवरिण्या तत्त्वमार्तोऽपिद्वयान्यकृद्भिः श्रीनिवा-
साचार्यैः, यादनक्षत्रमालायां अप्यप्यदीक्षितेन, माट्टकौस्तुभे सण्ठदेवेन च उच्चार्यपर्यालोचनपूर्वक एतदधिकरणार्थं
सम्पक्प्रतिष्ठापितः तत्रैव द्रष्टव्यः ॥ एतेन विशेष्यविशेषणभावे सामानाधिकरण्यं गौणम् अतएवार्थसामानाधिकरण्यमेव

श्रीभाष्यम्

पक्षी मन्यते यद्यप्यरुणयेति पदमाकृतेरिव गुणस्यापि द्रव्यप्रकारतैकस्वभावंत्वादद्रव्यपर्यन्तमेवावर्णयमानमभिदधाति 'तथाऽप्येकहायन्यन्यनियमोऽरुणिन्नो न सम्भवति' एकहायन्या क्रीणाति तच्चारुणयेत्यर्थद्वयविधानासम्भवात् । ततश्चारुणयेति वाक्यं भित्वा प्रकरणयहितसर्वद्रव्यपर्यन्तमेवावर्णयमानमविशेषेणाभिदधाति ।

श्रुतप्रकाशिका

अस्माकत् पूर्वपक्षे सिद्धान्तेच्चारुणयेति पदस्य द्रव्यपर्यन्तत्वमनुयायि परेषात् गुणमात्रपर्यन्तत्वमुभयत्रानुयायि । आकृत्यधिकरणे गुणवाचिश्रुत्यादिपदानां जातिवाचिविगमादिशब्दद्वयपर्यन्तत्वं निर्णयितम् । आक्षिप्तद्रव्ये गुणजाती इतिह टीकाकारः । तत्रान्न च कोविशेष इतिचेत् ? एकैकप्रातिपादिकार्यनिरूपणमाकृत्यधिकरणे अत्रावनेकप्रातिपादिकस्य समानविभक्त्यपर्यनिरूपणमिति भेदः । ननु गुणवाचिपदस्य द्रव्यपर्यन्तत्वे एतदधिकरणपूर्वपक्षोऽथान्न न स्यात् गुणमात्रपर्यन्तत्वेहि गुणस्य कारणतया निर्दिष्टस्य क्रिया-व्यस्य द्रव्या-व्यस्य चैकवाक्येन बोधयितुमशक्यत्वेन वाक्यभेदाऽप्राकर-णिकसंभ्र-यान्वयीति पूर्वपक्षोऽथान्न स्यात् । द्रव्यपर्यन्तत्वेत्वेकहायनीपदसामानाधिकरण्येन विशिष्टकरणैकवाच्यस्य क्रियान्वयमानस्य एकवाक्येन बोधयितुं शक्यत्वेन वाक्यभेदाभावादेकहायनीमात्रान्वयीति वाक्यभेदायत्तपूर्वपक्षानुदय इत्याशङ्क्याह—यद्यपीति । आकृतेरिव गुणस्यापि द्रव्यप्रकारतैकस्वभावंत्वात्तच्चिद्यद्वे यद्यपि द्रव्यमात्रपर्यन्तः तथाऽप्येकहायनीत्वाभ्रयद्रव्यादिशेषपर्यन्तत्वं न सिद्धयतीत्यर्थः । कुत इत्यत्राह—एकहायन्या क्रीणाति तच्चारुणयेत्यर्थद्वयविधानासम्भवादिति ॥

नच वा-यमरुणयेति पदं क्रीणातीत्यत्र नान्वेति द्रव्यविशेषाकाक्षायां सविशेषः स्ववाक्यस्यैकहायनीपदोपस्थापित द्रव्यभवतीति क्रयस्यैकहायन्यवबद्धतयाऽरुणापदविभागे याकाङ्क्षत्वाभावादाकाङ्क्षोपापकचशब्दद्वन्द्ववाभावाच्च । अत आरुण्यस्य क्रयान्वयद्वारा नैकहायन्यवयवः स किं पदयोस्सामानाधिकरण्येन उत वैयधिकरण्येन स्ववाक्यस्यतया ? न तावत्पदद्वयसामानाधिकरण्येनैकहायन्यवयवनिगम आरुण्यस्य संभवति कारकविभक्त्यन्तत्वमुक्तानुपपत्त्या विशेषणविवक्षाऽनुपपत्त्या च सामानाधिकरण्यामोगात् । तत्र यद्यपि विशेषणविवक्षायां विशेषणभेदेन विशेष्यभेदो जन्माद्यधिकरण-भावेन बाह्यतः । विशेषणैक्याद्योभयसमवायादयश्च पूर्वमेव परिहृताः, तथाऽपि कारकविभक्त्यन्तत्वमुक्तानुपपत्तिः स्थिता कारकविभक्तिर्हि क्रियान्वयशेषोपक्षीणत्वात् परस्पर-व्यवशेषे जन्मयितुं शक्नोति । परस्पर-व्यवशेषे विशेष्यैक्य एव विशेषणविवक्षाकारक-विभक्त्यन्तत्वमुक्तानुपपत्तिर्भन सामानाधिकरण्यम् अतोऽरुणयेकहायन्येति पदद्वय पृथक्करणवाचीत्येतावन्तिष्ठ कृत्वा यैव धिकरण्येसति स्ववाक्यस्यतया आरुण्यस्यैकहायन्यवयवनिगमोऽनुपपत्तिरुच्यते । एकहायन्या क्रीणाति इति वाक्येन एकहायन्याः क्रयस्य च सम्बन्धः प्रतिपन्नः । तच्च क्रयणमरुणया कर्तव्यमिति वाक्येनैकहायनीसाध्यत्वविशिष्टरूपेण श्रयणमरुणद्रवसाध्यमिति प्रतिपन्न तत्पदस्यैकहायनीसाध्यत्वाविशिष्टक्रययोपस्थापकम् । तत्र द्रव्याद्यस्य तत्साध्यक्रयणस्य च पूर्वप्रतिपत्तत्वेन अनूदितत्वादेकहायनीसाध्यस्यावगमिसम्बन्धएव विधेयः । एवमेकहायन्या क्रयसाध्यः तयाचादनया भवितव्यमित्युक्तं भवति । ततश्चैकहायन्याः क्रयसम्बन्धोऽरुणिमसम्बन्धमेतद्वयस्यैकवाक्येन विधानासम्भवादित्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—ततश्चेति । वाक्यभेदेसति स्ववाक्यस्य वामाचादवान्तप्रकरणेन वा महाप्रकरणेन वा द्रव्यविशेषनिर्भये वागोपजमानादि सर्वद्रव्याणां प्रकरणान्वयाविशेषा क्रीणातीति वाक्यं भित्वाऽरुणयेतिपदं प्राक्साधिकसर्वद्रव्यपर्यन्तं स्वार्थमरुणि

श्रीभाष्यम्

अरुणयेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः प्रकरणविहितसर्वलिङ्गकद्रव्याणां प्रदर्शनार्थः । तस्मादेकहायन्यन्यनियमोरुणिन्नो न स्यादिति ॥

अत्राभिधीयते—(अर्थरुतयेद्रव्यगुणयोरैककर्म्याघ्रियमस्स्यात्) ‘अरुणयैकहायन्या’ इत्यारूप्यविशिष्टद्रव्यैकहायनीद्रव्यवाचिपदयोस्सामानाधिकरण्येनार्थैकत्वे सिद्धे सत्येकहायनीद्रव्यगुणयोररुणयेतिपदेनैव विशेषणविशेष्यभावेन सम्बन्धितयाऽभिहितयोः क्रयारत्यैककर्मन्वयाविरोधादरुणिन्नः क्रयसाधनभूतैकहायन्यन्यनियमस्स्यात् । यद्येकहायन्याः क्रयसम्बन्धचद्रुणिमसम्बन्धोऽपि वाक्यावसेयस्स्यात् तदा वाक्यस्यार्थद्वयविधानं स्यात् नचैतदस्ति । अरुणयेति पदेनैवारुणिमभिधीयतेऽष्टद्रव्यमभिहितम् । एकहायनीपदसामानाधिकरण्येन तस्यैकहायनीत्यमात्रमवगम्यते न गुणसम्बन्धः

सुतप्रकाशिका

मानमभिधानीत्यर्थः । अरुणयेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कथमित्यत्राह—अरुणयेति । पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति ॥

अत्राभिधीयतइति । अस्मिन्पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रकारः स्वसिद्धान्तमाहेत्यर्थः । सूत्रमुपादत्ते अर्थैकत्वमिति । सूत्रस्य सारार्थमाह—अरुणयेत्यादिना । कथोरर्थैकत्व इत्याकाङ्क्षाया शब्दस्यार्थप्रतिबंधादित्वात्पदविशेषयोस्तन्निहितविषयवाक्यस्यैकहायनीद्रव्यगुणयोररुणयेतिपदयोस्सामानाधिकरण्येन तत्तद्विशेषणद्वारैकविशेष्यवृत्तित्वात्तत्तदर्थैकत्वसिद्ध इत्यर्थः । द्रव्यगुणयोरैककर्म्यादित्येतद्व्याचष्टे एकहायनीद्रव्यारूप्यगुणयोरित्यादिना । गुणान्वयस्य क्रयान्वयस्य वाक्यस्यैकत्वमेव वाक्यवृत्त्यमित्यभिप्रायेणरुणयेति पदेनैवेत्युक्तम् । क्रयारत्यैककर्मन्वयाविरोधादिति । वाक्यभेदप्रसङ्गरविरोधाभावादित्यर्थः । नियमस्यादित्येतद्व्याचष्टे अरुणिन्नइत्यादि । सर्वद्रव्यसाधारणप्रकरणानपेक्षत्वाद्वाक्यस्यतयैव नियमसिद्धइत्यर्थः । अत्र गुणद्रव्ययोर्विशेषणविशेष्यभावः प्रातिपदिकावसेयः विशेष्यैक्य सामानाधिकरण्यावसेय क्रयाभ्यो वाक्यावसेय इति वाक्यस्य क्रयान्वयप्रबोधनमेव कृत्य तस्मादेकस्मिन्वाक्येऽर्थद्वयविधानप्रसङ्गाभावाद्वाक्यभेदाभावेन आरूप्य न प्राकरणिकसर्वद्रव्यान्वयि अपित्येकहायनीमात्रान्वयीति सूत्रार्थः ॥

वैयाधिकरण्येन पदयोरर्थभेद इति पूर्वपक्षे प्राप्ते अर्थैकत्व इत्युक्तम् । द्रव्यगुणयोः क्रयान्वये द्वारद्वारभावेनविना तदयोमाद्वारान्वयदार्थन्यवरूपायार्थभिन्नत्वाद्वैकत्वभेदप्रसङ्गरूपविरोधप्रसङ्गादिति शङ्कायामैककर्म्यादित्युक्तम् एकहायन्यन्यनियम इति पूर्वपक्षे नियमस्स्यात् इत्युक्तमिति । अत्र गुणसम्बन्धः प्रातिपदिकावसेयोस्तु ततः किं? वाक्यभेदायत्ता नियमपरिहारस्येतिशङ्काया सूत्राखरयोजनाया समग्रहेणोक्तमर्थे विवृणोति यदीत्यादिना । किमारूप्यस्य द्रव्यमात्रान्वये वा द्रव्यविशेषान्वये वा वाक्यवत्त्वे तद्वेद उच्यते इति विकल्पे द्रव्यमात्रान्वयस्य प्रातिपदिकावसेयत्वमाह—अरुणयेति । यदि गुणगुणिसम्बन्धः प्रातिपदिकावसेयः तर्हि सामानाधिकरण्यस्य किंवृत्त्यमित्येव श्रमयन् द्वितीय शिरःप्रतिवादि—एकहायनीपदेति । तस्यैकहायनीत्वमात्रं अरुणिमविशिष्टद्रव्यस्यैकहायनीत्वाभ्यन्तरे विशेष्यैक्यमित्यर्थः । अनेन आकृत्यधिकरणादणाधिकरणयोः प्रतिपाद्यभेदोक्तो भवति । प्रातिपदिकस्य धर्मिपर्यन्तत्वमाहृत्यधिकरणार्थः अनेकप्रादिकस्य समानविभक्तेर्विशेष्यैक्यपरत्वप्रतिपादकमरुणाधिकरणमिति ॥

श्रीभाष्यम्

विशिष्टद्रव्यैक्यमेव हि सामानाधिकरण्यस्यार्थः ; ' भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेक-
सिद्ध्यर्थे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यम् ' (पू.मी.३.१.१२) इति हि सामानाधिकरण्यलक्षणम् ॥

अत एव हि ' रक्तः पटो भवति ' इत्यादिवैक्यैक्यादिकवाक्यत्वम् । पटस्य भवनक्रिया-
सम्बन्धे हि वाक्यव्यापारः ; रागपदस्तु रक्तसम्बन्धेनैवामिहितः । रागसम्बन्धिद्रव्यं पट
इत्येतावन्मात्रं सामानाधिकरण्यावसेयम् । एवमेकेन गुणेनद्वाभ्यां बहुभिर्वा तेनतेन पदेन
समस्तेन व्यस्तेन वा विशिष्टमुपस्थाप्य सामानाधिकरण्येन सर्वविशेषणविशिष्टोऽर्थ एव
इति ज्ञापयित्वा तस्य क्रियासम्बन्धामिधानमपि रूढम् । देयदत्तदद्यामोयुवा लोहिताक्षो
दण्डो कुण्डली तिष्ठति । शुक्लेन घाससा यवनिकां सम्पादयेत् नीलमुत्पलमानय नीलो-
त्पलमानय ; गामानय शुक्लो शोभनक्षीम्, अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्

भुतप्रकाशिका

कथं गुणसम्बन्धो न सामानाधिकरण्यावसेय इत्यत्राह—विशिष्टद्रव्यैक्यमेव हि सामानाधिकरण्यस्यार्थ इति ।
विशिष्टैक्यमित्युक्ते विशेषणशस्यैक्य माभूदिति विशिष्टद्रव्यैक्यमित्युक्तम् । द्रव्यशब्देन विशेष्याशो विधाक्षितः । एतदु-
पपादकत्वेन सामानाधिकरण्यलक्षणग्रन्थमाह—भिन्नेति । नहि विशेषणविशेष्यवाचिनोः पदयोः विशेषणविशेष्यमावस-
न्धे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यमित्युक्तिमित्यर्थः । एव प्रातिपदिकेन गुणान्वयः समानविभक्त्या परस्परान्वयो वाक्येन ज्ञा-
न्यश्च बोध्यत इति कृत्यत्रयमुक्तम् ॥

एतत्परैरग्न्युपेतमित्याह—अतएवेति । किंच द्रव्यपर्यन्ताभिधानेऽप्येकहायनीपदेन वाक्यस्य निराकाङ्क्षादहरणयेति
पदं न तत्रान्वेतीति शङ्का च परिहृता भवति । अर्थवादाधिकरणे अर्थवादेनैरपेक्षयेण विधेरेव प्रवर्तकत्वाद्विधिवैक्येनार्थ-
वादस्य नैकवाक्यत्वमिति शङ्काया अर्थवादस्य श्रूयमाणत्वात्तत्रापि विधेराकाङ्क्षाऽस्तीति कल्प्यम् । तस्मादुपस्थापिताकाङ्क्षा
स्वार्थवादो विधिनैवाक्यतयाऽन्वित इति निश्चिनः । तत्र तैरेवोक्तमुदाहरणमिदं रक्त पटो भवतीति । तत्रहि पटो भवती
त्येतानता निराकाङ्क्षेऽपि वाक्यस्य प्रयुक्त रक्तपद कीदृशः पट इत्युपस्थापिताकाङ्क्षामन्वेति एवमत्राप्यहरणयेतिपदं श्रूय
माणमुपस्थापिताकाङ्क्षादेकत्रयतयाऽन्वितमिति भावः । अतएव कृत्यत्रयस्यापि यथोक्तप्रकारायादेय । रक्तः पटो भवतीति
वाक्ये यथोक्तप्रकरणे कृत्यत्रय दर्शयति । पटस्येति ॥

रक्तः पट इत्यादिवाक्ये विशेषणस्यैकत्वादुपस्थापिताकाङ्क्षामन्वेति बहूनि विशेषणानि समस्तपदोक्तानि चेदन्वितानि
स्युः ननु व्यस्तपदोक्तानि । अत्रतु पदानि व्यस्तानि तत्र प्रथमान्तत्वात्सामानाधिकरण्यं अत्रतु पदानि कारकविभक्त्य-
नानि । तस्मात्प्राप्त सामानाधिकरण्यमिति शङ्कात्रयमभिप्रेत्याह—एवमेकेनेति । पदेन समस्तेन व्यस्तेनयेति । कारक
विभक्त्यन्तेन प्रथमानेनैवैतच्चात्राभिप्रेतम् । तत्र प्रथमान्तबहुविशेषणान्वये उदाहरणमाह—देयदत्तदद्याम
इत्यादिकमुदाहृतोऽयमत्रावः रक्तः पट इति पदद्वयमविद्याचकं अहरणयेतिपदं चेतनवाचकमिति वैयर्थ्यं यथा न प्रयोजक
तथा प्रथमान्तत्वात्कारकविभक्त्यन्तत्ववैयर्थ्यमप्यप्रयोजकमिति । अन्तरङ्ग बहिरङ्गविशेषणे अप्येतिमित्यभिप्रायेण दण्डीकु-
ण्डलीयुक्तम् । कारकविभक्त्यन्तैरुपदान्वयोदाहरणमाह—शुक्लेन घाससेति । कर्मकारकमुदाहरति नीलमुत्पलमिति ।
समस्तोदाहरणमाह—नीलोत्पलमिति । कारकविभक्त्यन्तानैरुपदान्वयोदाहरणमाह—गामिति । संप्रदानकारकविभक्त्य-
वैदिक्योदाहरणमाह—अग्नयेति ।

श्रीभाष्यम्

यत्तत्पात्तद्रव्यकवाक्यस्यगुणशब्दः केवलगुणामिधायीत्यरुणयेति पदेन केवलगुण-
स्यैवामिधानमिति ; तन्नोपपद्यते, लोकवेदयोर्द्रव्यवाचिपदसमानाधिकरणस्य गुणवाचिनः
कचिदपि केवलगुणामिधानादर्शनात् । उपात्तद्रव्यकवाक्यस्य गुणपदं केवलगुणामिधा-
यीत्यप्यसङ्गतम् 'पटश्शुक्लः' इत्यादिपूपात्तद्रव्यकेऽपि गुणविशिष्टस्यैवामिधानात् । पटस्य
शुक्लः' इत्यत्र शौक्ल्यविशिष्टपटाप्रतिपत्तिरसमानविभक्तिनिर्देशकृता ; न पुनरुपात्तद्रव्य-

श्रुतप्रकाशिका

कारकविभक्त्यन्तपदप्रदर्शनार्थमिति दर्शितम् । इत्यादिषु न कश्चिद्दोष इत्यन्वयः विरोधोऽन्योन्यसमवायादिविधाक्षितः
युगपत्प्रतिपन्नमित्यनेन तत्र परिहारो विधाक्षितः । यथा काष्ठैरित्यादिकं यदा समानाधिकरणपदविषयचोद्यपरिहाराः व्यवि-
करणवाक्येऽपि समाना इति प्रतिबन्ध्यमिमेता ॥

अयमर्थः व्यधिकरणानि पदानि तत्तत्कारकाविशिष्टां क्रियां किं युगपत्क्रमेण वा प्रतिपादयन्ति । यौगपद्ये उद्देश्यो
पादेवविभाराभाषप्रसङ्गः । अनेककारकविशिष्टाश्चैकैके विशेष्यक्रियैक्यवाद्दिशेषणभूतकारकैक्यमपि स्यात् । क्रमेणचैका-
रकान्तरविशिष्टाक्रियाया कारकान्तरान्वयविधानं स्यात् । तदा काष्ठस्याव्यादेरन्योन्यसमवायप्रसङ्गेन काष्ठस्य स्वास्थ्यधिक-
रणं स्यात्वाः काष्ठमधिकरणं वा स्यात् । नतदस्ति विशेष्यभूतक्रियाया एवैकत्वं वाक्यप्रतिपाद्यं नतु विशिष्टस्य अतो न
विशेषणभूतकारकैक्यप्रसङ्गः । सर्वकारकैः क्रियाया एव विशेष्यत्वेन नान्योन्यसमवायप्रसङ्ग इतिचेत् तथा समानविभ-
क्तिर्विशिष्टाश्चाभाषैक्यपरत्वात्विशेषणैक्यं प्रत्यक्षमूलं व्युत्पत्तिरत्र नियामिका यथा पट इत्येकपदप्रयोगे तत्समेक्यवचनं न
विशेषणविशेष्यैक्यं प्रतिपादयति, किंतु विशेष्यैक्यमेव तत्र नियामिका व्युत्पत्तिः इहापि तद्वत् युगपत्सर्वविशेषणैक्यस्यै-
वार्थस्य विशेष्यत्वेन न विशेषणानामन्योन्यसमवायप्रसङ्गमेति, एवं सूत्रकारमिमेतपूर्वपक्षप्रदान्ताधीभूतौ ॥

अथ परोक्षपूर्वपक्षराद्भूतयोरनुयायिनमर्थं तत्तदसाधारण्यं च व्युदस्यति । यत्तच्चित्यादिना । कृष्णो गच्छति
'क्षेतमालभेत' इत्यादिषु गुणवाचिपदानां गुणिपर्यन्तत्वं तैरभ्युपेतमाकृत्याधिकरणनयात्, तत्रोपात्तद्रव्यकवाक्यस्यायं
गुणवाचिपदानां गुणमात्रपर्यन्तत्वं प्रयोजकमभ्युपेतं पटस्य शुक्लइत्यादिषु तथादर्शनात् पटश्शुक्लइत्यादिपूपात्तद्रव्यक
वाक्यस्यत्वेऽपि तदपवादकसमानाधिकरणत्वात् गुणिपर्यन्तामिधानमितिचाभ्युपेतम् । तत्र गुणमात्रपर्यन्तत्वे श्रमप्रयोजकमुक्तं
तदभ्युपगम्य प्रकृते गुणमात्रपर्यन्तत्वं दूषयति तन्नोपपद्यते इति । कुतइत्यत्राह-लोकवेदयोरेति । कारकविभक्त्य-
न्तावस्य सामानाधिकरण्याविरोधिनोपपादनमुपजीव्येदं दूषितम् । गुणिपर्यन्तत्वापवादकमुपात्तद्रव्यकवाक्यस्यगुणवाचि-
पदस्य यत् तस्यापवादकसमानाधिकरणस्य अरूपेत्यादिवाक्ये विद्यमानत्वोपपादनात्केवलगुणामिधायाविव्यक्तमित्य-
त्यर्थः, एवं परोक्षप्रयोजकाभ्युपगमेन तत्साध्यप्रयोज्यं गुणमात्रपर्यन्तत्वं दूषितम् ॥

अथ तदुक्तं प्रयोजकं दूषयति उपात्तद्रव्यकेति । तत्र हेतुमाह-पटश्शुक्लइत्यादिष्विति । गुणमात्रपर्यन्तत्वे
गुणिपर्यन्तत्वेऽपि साधारणमुपात्तद्रव्यकवाक्यस्यगुणवाचित्वं गुणमात्रपर्यन्ततायाः प्रयोजकं न भवतीत्यर्थः । ननु न तस्य
प्रयोजकत्वहानिः अपवादेनहि कचिद्वृष्णमिधानमित्यत्राह-पटस्येति । असमानविभक्तिनिर्देशः प्रयोजकइत्यर्थः । अस-
मानविभक्तिनिर्देशः असमानायाविभक्तेर्निर्देशः न समानविभक्तिनिर्देशाभावः श्वेतो यातीत्यादिव्यपि गुणमात्रपर्यन्तत्वप्र-
सङ्गात् । व्यभिचारिणः प्रयोजकत्वकल्पने व्यवहारस्थले तदपवादकत्वेन चायुक्तम् अन्यपिचारिप्रयोजकसत्त्वादित्यभि-
प्रायः गुणमात्रपर्यन्तत्वे नैदमपि प्रयोजकमसाधारणं पटस्य शुक्लो मागइत्यसमानविभक्तिनिर्देशोऽपि गुणिपर्यन्तत्वादितिचे-

श्रीमाष्यम्

कत्वकृता । तत्रैव 'पटस्य शुक्लोभागः' इत्यादिषु समानविभक्तिनिर्देशे शौक्यविशिष्ट-
द्रव्यं प्रतीयते । यत्पुनः क्रयस्यैकहायन्यवरुद्धतयाऽरुणिस्तः क्रयान्वयो न सम्भवतीति ;
तदपि विरोधिगुणरहितद्रव्यवाचिपदसमानाधिकरणगुणपदस्य तदाश्रयगुणामिधानेन
क्रियापदान्वयानिरोधादसङ्गतम् । रादान्ते चोक्तन्यायेनारुणिस्तद्राद्ये द्रव्यान्यथे सिद्धे
द्रव्यगुणयोः क्रयसाधनत्वानुपपत्त्या अर्थात्परस्परान्वयस्सिद्धयतीत्यप्यसङ्गतम् । अतो
यथोक्तएवार्थः ॥

श्रुतप्रकाशिका

तत्राह-तत्रैव पटस्येति । अयमर्थः पटशब्देनासमानविभक्तिनिर्देशोऽपि शुक्लशब्दस्य विशेष्यवाचिभागशब्देनासमान
विभक्तिनिर्देशाभावात् तस्य गुणमानपर्यन्तत्वे प्रयोजकत्वमङ्गः । यथा स्वल्पे गुणमानपरत्वापवादकाभिमतभागशब्द-
सामानाधिकरण्यामतस्य धर्मिपर्यन्तत्वाप्रयोजकत्वहानिरिति । किंच न केवलमुपात्तद्रव्यकवाक्यस्यतामा व्यभिचार एव
कल्पनागौरवमप्यस्ति, परमेने श्वेतमालभेत इत्यादिषु गुणवाचिपदस्य गुणिपर्यन्तत्वमुक्तम् । पटस्य शुक्ल इत्यादिषु तदप-
वादकत्वेनोपात्तद्रव्यकवाक्यस्यत्वमप्युपेत तस्याप्यपवादकत्वेन पटशुक्ल इत्यादिषु सामानाधिकरण्यमुक्तमिति प्रयोजकत्रय
कल्पनाऽस्ति अस्त्यश्वेत श्वेतमालभेत पटशुक्ल इत्यादिप्रयोगेष्वपृथक्सिद्धधर्मवाचित्वादेव गुणिपर्यन्तत्व सिद्ध पटस्य शुक्ल
इत्यत्र अस्मानविभक्तिनिर्देशकृत गुणपर्यन्तत्वमिति प्रयोजकत्रयमेवेति इदमर्थसिद्धमिति न कल्पनागौरव कण्ठोक्तम् ।
एव परस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तानुगतमरणयेतिपदस्य गुणमानपरत्व निरस्तम् ॥

अथ पूर्वपक्षाधारणार्थस्य स्वसिद्धान्तमुक्त्या परिहृतत्व वक्तुमाह-यत्पुनरिति । एकहायि-यवरुद्धतया एकहा-
न्या निराकाशत्वात् । विभागे साकाशत्वे सत्येव होक्वाक्यत्वमिह तदभावाच्चक्रयान्वयइत्यर्थः । तस्य परिहृतत्व दर्श-
यति तदपीति । नील शुक्लमित्यादिवाच्यार्थे विरोधिगुणरहितशब्दप्रयोगः, गुणपदस्यैव गुणिपर्यन्तत्वेन गुणविशिष्टदेक
करणमिति अरुणिस्तो द्रव्यद्राव्य क्रयान्वयसम्भवेऽनुपपन्न इत्यर्थः । रादान्तासाधारणमर्थे वृथयति रादान्तेष्वेति । —
'सम्भनत्येकपाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ।' इति न्यायेन वाक्यैकत्वे कथञ्चित्सम्भवति वाक्यभेदाभ्युपगमात् ।
'गुणे द्रव्यव्यपेक्षे च द्रव्ये च गुणकांक्षिणि ।' इति न्यायेन द्रव्यगुणयोः परस्परपेक्षात्वाज्जडाश्वदघरच-यायेनार्था-
दन्वयइति तद्रादान्तः, तदमुक्त शब्दान्वयसिद्धेरित्यर्थः । स्वाकाधिकरणार्थमुपसहरति अतो यथोक्तएवार्थइति ॥

किंच गुणे शुक्लादयःपुंसि इति गुणपर्यन्तत्वे पुल्लिङ्गतायाः प्राप्तत्वादरुणयेति स्त्रयन्तपदस्य गुणमानपर्यन्तत्वमुक्त-
म् । किंच पूर्वपक्षस्यान्तःसामासः भिन्न वाक्यमितिहि पूर्वपक्षः तथासत्यरुणयेतिपद नोपात्तद्रव्यकवाक्यस्य भवति ।
उपात्तद्रव्यकवाक्यस्यत्वे सिद्धेह गुणमानपर्यन्तत्वसिद्धिरिति । वाक्यभेदेऽपि अरुणयैकहायन्या इति प्रत्यासत्यतिशया-
देकवाक्यपदस्यतयोपात्तद्रव्यकवाक्यस्यत्वमितिचेत् सन्निधिविशेषादेकवाक्यस्यत्वफलभूतगुणमात्रपर्यन्तत्वसिद्धिश्चेत् ततएवैक
वाक्य(स्य)ताफलभूतैकहायन्यव्ययनियमोऽपि स्यादिति वाक्यभेदेहेतुकस्य पूर्वपक्षस्यानुदयएवस्यादिति । रादान्तोऽपि दुस्त्यः
एकहायन्या आरुण्येन च क्रयस्याप्यह्येकक्रियायाः करणद्रव्यसाकाशत्वकल्पकस्य चशब्दस्य द्वन्द्वसमासस्यचाश्रयणात् ।
अतस्मै पूर्वपक्षरादान्तावतिदुस्त्यतया सूत्रकाराभिमताविति वक्तुमशक्यम् । अतोऽस्याधिकरणस्य यथोक्तत्वेन पूर्वपक्षरा-
दान्तो सूत्रकाराभिमतो ॥

श्रीभाष्यम्

तस्मात्तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्ये पदद्वयामिहितविशेषणापरित्यागेनैवैक्यप्रतिपादनं वर्णनीयम् । तत्त्वनाद्यविशेषोपहितानवधिकदुःखभागिनश्शुद्धयशुद्धयभयावस्थाश्चेतनादर्थान्तरभूतमशेषहेयप्रत्यनीकानवधिककल्याणैकतानं परमात्मानमनभ्युपगच्छतो न सम्भवति अभ्युपगच्छतोऽपि समाधिकरणपदानां यथाऽवस्थितविशेषणविशिष्टैक्यप्रतिपादनपरत्वाश्रयणे त्वम्पदप्रतिपक्षसकलदोषभागित्वं परस्य प्रसज्येतैतेचेत् नैतदेवम् । त्वम्पदेनापि जीवान्तर्यामिणः परस्यैवाभिधानात् ॥ एतदुक्तं भवति सच्छब्दामिहितं निरस्तनिखिलदोषगन्धं सत्यसङ्कल्पमिथानवधिकातिशयासङ्गधेयकल्याणगुणगणं समस्तकारणभूतं परं ब्रह्म बहुस्यामिति सङ्कल्प्य

श्रुतप्रकाशिका

एवमस्तु ततः किं प्रस्तुतसामानाधिकरण्यस्येत्यत्राह—तस्मादिति । तस्मात् सामानाधिकरण्यस्यानेकविशेषणविशिष्टैकार्थस्य लोकवेदसिद्धत्वात् ईदृश सामानाधिकरण्यं परपक्षे न संभवति पदद्वयावगतगुणहानादित्याह—तात्त्विति । जीवब्रह्मभेदमनभ्युपगच्छतो न संभवतीति प्रतिशया उपपादनार्थमनाद्यविशेषादिकमशेषहेयप्रत्यनीकत्वादिकं च विशेषणमुभयत्र प्रवृत्तिनिमित्तफलतयोक्तम् । कर्मवश्ये निग्राहोऽनुग्राहश्च जीवो निग्राहकोऽनुग्राहकश्च परमात्मा भवितुं नाहीत्येवा विशेषणानामभिप्रायः । मुक्तिदद्यायामैक्यशङ्काभ्युदासार्थं शुद्धमशुद्धयुभयावस्थादित्युक्तम् । नहि निग्रहद्वयापि निग्रहकर्तुर्नरपतेः पुत्रपोऽनुग्रहद्वयापमनुग्राहोपमनुग्रहकता तेन नृपेणाभिधो भवतीति भावः । स्वतरेवलक्षणं तृणादेरप्यस्तीति तस्यावृत्त्यर्थं उभयलिङ्गत्वेन वैषम्यमुक्तम् । अशेषहेयेत्यादिना निर्भिधेषवादिन इत्येतावता पर्याप्तत्वेऽपि स पक्षमनभ्युपगच्छतो दूषणवचनं कुट्टपिपक्षत्रयेऽपि दूषणसाम्यशपनार्थं तच्छब्दावगतविशेषणाभ्युपगमवत् त्वंशब्दावगतविशेषणमभ्युपगन्तव्यं तथासति ब्रह्मणो दुःस्तिवादिप्रसङ्ग इति शङ्कते—अभ्युपगच्छतोपीत्यादिना । परिहरति नैतदिति । अत इत्यत्राह—त्वमिति । एवेति । तत्पदमतिप्रसङ्ग जीवविलक्षणस्येति भावः । जीववाचित्वेन ध्युत्पस्य पदस्य तदन्तर्यामिपरस्य लाक्षणिक तत्त्व परस्यैवाभिधानादित्युक्तमित्यत्राह—एतदुक्तमिति । द्राष्टारिमावविपर्ययशङ्काभ्युदासार्थोऽयमारम्भः । वेदव्युत्पत्तिरिदं सर्वशब्दानां परमात्मवाचित्वमभ्युपपादयति सच्छब्देत्यादिना । सामानाधिकरण्यबलात्तत्त्वपदावगतविशेषास्वीकार्याः, ब्रह्मणो निर्दोषत्वमङ्गत्वात्पदवादिश्रुत्यन्तरिदं च अतस्तदविशेषायाः तर्मांमि परत्वं युक्तमिति तत्त्वपदसामानाधिकरण्यमुख्यत्वनिर्दोषत्वश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्यभिप्रायेण निरस्तनिखिलेत्यादिविशेषणमुक्तम् । सच्छब्दामिहितमिति । कारणत्वसुत्राविसच्छब्दः कारणत्वानुगुणगुणान्वितवस्तुपर इति भावः । बहुस्यामिति । यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां सर्गकामो यजेत' इत्यत्र लिङ्वाच्येन आह्वेण परमापूर्वेण सच्चिंसमाप्रातेषु पदार्थैर्विशेषेण स्वरोपतया गृहीतेषु तत्र प्रोक्षणावपातगोत्वादोः परमापूर्वं प्रविशेषत्वं ग्रीहिगवादिद्वारकं यागादेश्च तच्छेषत्वमद्वारकं च

गूढार्थसंग्रहः

मुख्यमिति पदयादिकासंश्लेषादिरकोक्तार्थः आकृत्यधिकरणारुणाधिकरणोक्तार्थनिष्कर्षेण अलङ्कार्यसामानाधिकरण्यस्य परसम्मतस्य केनापि दार्शनिकेनानुकीकृततया प्रमाणविरुद्धतया च पूर्वदेवायोग्यत्वेऽप्युपादनेन विशेष्यविशेषणभावे सामानाधिकरण्यस्यैव मुख्यत्वं स्थापितं भवति । अतः उपनिषदर्थस्य सत्त्वार्थो मुख्यइत्याह—तस्मात्तत्त्वमसि इत्यादिना—सामानाधिकरण्यं मुख्यमेवेत्यन्तेन ॥

श्रीभाष्यम्

तेजोऽयन्नप्रमुखं कृत्वा जगत्सृष्ट्वा तस्मिन् देवादिविचित्रसंस्थानसंस्थिते जगति चेतनं जीववर्गं स्वकर्मानुगुणेषु शरीरेष्वात्मतया प्रवेद्य स्वयं च स्वेच्छयेव जीवान्तरात्मतयाऽनुप्रविश्य एवमभूतेषु स्वपर्यन्तेषु देवाद्याकारेषु सङ्घातेषु नामरूपे व्याकरोत् । एवंरूप-सङ्घातस्यैव वस्तुत्वं शब्दवाच्यत्वं चाकरोदित्यर्थः । अनेन जीवेनात्मना जीवेन मयेति निर्देशो जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं दर्शयति । ब्रह्मात्मकत्वं च जीवस्य जीवान्तरात्मतया ब्रह्मणोऽनुप्रवेशादित्यवगम्यते 'इदं सर्वमसृजन यदिदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनु

श्रुतप्रकाशिका

कर्मिणीयते तथा 'बहुस्याम्' इति ग्राहकग्रहणेन तेजःप्रभृतिसर्वनामरूपेषु सामान्येन परमाधीयतयाऽवगतेषु तत्रानुप्रवेशपूर्वकनामरूपव्याकरणश्रुत्यादिभिस्सद्धारकमध्यगसीयत इत्यनुसन्धेयम् । यथोपबृहतेषु—'गुणवान्', 'तमेयं गुणसम्पन्नम्' इत्यादिशेषोक्तेषु भगवद्गुणेषु 'समस्तमविभक्ताङ्गः क्षिग्धवर्णः' इत्युक्तानां क्षिग्धवर्णत्वादीनां 'धर्मज्ञसत्यसन्धश्च' इत्युक्तानां सत्यसन्धत्वादीनां च गुणानां दिव्यविग्रहद्वारकत्वमद्वारकत्व च दृश्यते, तथेहाधीश्वरशरीरभूतचिद्धारकाऽद्वारकश्च गुणान्ययो यथाश्रुतिस्वीकार्य इति भावः । बहुस्यामिति । बहुनामरूपभागमवेयमित्यर्थः ॥

तेजोऽयन्नप्रमुखमिति । प्रमुखशब्देन तत्त्वान्तरसृष्टिर्विवक्षिता । देवादिविचित्रसंस्थानसंस्थित इति च वक्ष्यमाणचिदचिदधीवमागार्थं जगदाकारकथनं ननु जीवानुप्रवेशपूर्वावस्थाकथनं, परमात्मन एव कृत्स्नजगच्छरीरत्वचेक्यं जीवान्तरशरीरत्वमिति दृष्ट्वाऽपनोद्यते चेतनमिति शब्देन चेतनत्वं शरीरत्वे प्रयोजकमित्यर्थः । चेतनमित्यनेन 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इत्यत्र विज्ञानशब्दस्य शास्त्रावचित्वं दर्शितम् । जीववर्गशब्देन 'विज्ञानम्', 'जीवेन' इति चेकवचनं 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्' इत्यादिभिरैकार्थ्याज्जाताभिर्वा व्याख्यातमवति । 'अनेन जीवेन' इत्यत्रानेनेति निर्देशस्याभिप्रायविवरणं स्वकर्मानुगुणेष्विति जीवविशिष्टपरमात्मविशेषणेदं शब्दस्य जीवद्वारकवैविध्यस्य च कर्मवैविध्याधीनत्वात् जीवकर्तृकप्रवेश-वाच्यस्य स्वेच्छयेवेत्युक्तम् पारतन्त्र्यं स्वातन्त्र्यं च अनुप्रवेशहेतुपममित्यर्थः । एवभूतेषु द्वारद्वारिभावेन व्यवसितेषु चिदचिदात्मकेष्वित्यर्थः स्वपर्यन्तेषु देवाद्याकारेषु सङ्घातेषु तत्तदेवाद्यनस्यास्तसद्वाचिशब्दाश्चाकरोदित्यर्थः । 'नामरूपे व्याकरोत्' इत्युक्ते नामरूपव्याकरणस्य परमात्मपर्यन्तत्वस्यास्फुटत्वात्तद्विशदयति एवमिति । पूर्वं स्ववन्तनिर्दिष्टानां क्रियाणां क्रमविवक्षासहितं चानेन प्रदर्श्यते ॥

एवंरूपसङ्घातस्य चिदचिदीश्वरात्मकस्य सङ्घातस्येत्यर्थः । एव स्वरूपसङ्घातस्येति पाठेऽयमर्थः स्वरूप च स्वरूपं तस्य सङ्घातः स्वशब्देन शरीरी ईश्वर उच्यते । रूपशब्देन चिदचिदस्तुनी शरीरिशरीरसङ्घातस्येत्यर्थः । वस्तुत्वं देवादि वस्तुत्वं, जीवेनात्मना इत्यत्र जीवेनैकस्यस्यास्यैव वादात्मशब्दस्मरणेकार्थसाधारण्याच्च, तद्विष्टृण्वन् स्वपरपक्षसाधारणमन्यथायं तावदाह—अनेनेति । मयेत्यात्मशब्दव्याख्यानं अमशब्दस्यासद्वाचिन्वेति हि ब्रह्मात्मक्यं दर्शितं भवति । स्वरूपेक्यशङ्कां व्युदस्यति ब्रह्मात्मकत्वं चेति । इदं सर्वमिति निर्दिष्टं चेतनाचेतनवस्तुद्वयमित्यत्र सर्वशब्दस्यासङ्कोचोऽभिप्रेतः 'तदनुप्रविश्य, सद्यत्याभवत्' 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इत्यन्तरवान्येन सर्वशब्दस्य स्वतः प्राप्तामसङ्कुचितत्वं स्थापितमित्याह—इदं सर्वमिति । 'अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यत्र नामरूपव्याकरणस्यानुप्रवेशपूर्वकत्व गम्यते 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्यनुप्रवेशस्य सृष्टिपूर्वकत्व गम्यते तस्मात्प्राप्तं पूर्वोपर्यविवक्षा समाकर्तृकत्वमेवात्र विवक्षितम् । 'तस्य त्वष्टाविदधद्रूपमेति' इति शब्दे सृष्ट्वनुप्रवेशयास्तमानकालीनत्वावगमात् ।

श्रीभाष्यम्

प्रविश्य सञ्चत्यद्याभवत् ' (तै.आन.६.२) इत्यत्रेदं सर्वमिति निर्दिष्टं चेतनाचेतनयस्तुद्वयं सत्यच्छब्दाभ्यां विज्ञानाविज्ञानशब्दाभ्यां च विभज्य निर्दिश्य चिद्वस्तुन्यपि ब्रह्मणोऽनुप्रवेशाभिधानात् । अत एव नामरूपव्याकरणात्सर्वं वाचकाशब्दा अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मवाचिन इत्यवगतमिति ॥

किंच ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ' (छां.६.८.७) इति चेतनमिदं प्रपञ्चम् इदं सर्वमिति निर्दिश्य ' तस्यैव आत्मा ' (तै.आन.५) इति प्रतिपादितम् । एवं च सर्वचेतनाचेतनं प्रति ब्रह्मण आत्मत्वेन सर्वं सचेतनं जगत् तस्य शरीरं भवति । तथा च श्रुत्यन्तराणि ' अन्तः-विष्टशक्ता जनानामैसर्वात्मा ' (यजुषि.आरण्यके.३.११) ' यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरोऽयं पृथिवी न वेद । यस्य पृथिवी शरीरम् । यः पृथिवीमन्तरोऽयमयति । स त आत्माऽन्तर्वास्यन्तः ' (बृ.५.७.३) इति प्रारभ्य ' य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरोऽयमयति । स त आत्माऽन्तर्वास्यन्तः ' (बृ.५.७.३२) इत्यादि ' य पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यस्य पृथिवीशरीरम् । योऽपामन्तरे सञ्चरन् पस्यापश्चरन् ' (सुबाल.७) इत्यारभ्य ' योऽक्षरमन्तरे सञ्चन्यस्याक्षरं शरीरम् । यमक्षरं न वेद । एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः ' (सुबाल.७) इत्यादीनि स चेतनं जगत् तस्य शरीरत्वेन निर्दिश्य तस्यात्मत्वेन परमात्मानमुपविशति । अतश्चेतनया चिनोऽपि शब्दाश्चेतनस्याप्यारम्भतः चेतनशरीरकं परमात्मानमेवामिदधति । यथा अचे-
1. तनदेवादिस्त्वानपिण्डयाचिनश्शब्दाः तच्छरीरकजीवात्मन एव वाचका ' चत्वार पञ्च-
दशरात्राद्देवत्यं गच्छन्ति ' इत्यादिषु । देवा भवन्तीत्यर्थः ।

श्रुतप्रकाशिका

तस्मान्नाभ्येऽप्यनुप्रविश्येति स्वयन्तनिर्देशोऽनुप्रवेशस्योपरिनिध्य आपनार्थ इत्यवगन्त्यम् सूक्ष्मानुप्राविशदिति-
स्त्वित्यर्थानुप्रवेशो वा । एव नामरूपव्याकरणप्रकारउक्तः ॥

ततः किं प्रस्तुतस्थेति त्राह—अतएवमिति । अतः उदाहृतश्रुतिवाक्यात् एव परमात्मपर्यन्तनामरूपव्याकरणप्रति-
पादनात् स्वशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वे मानं दर्शितम् । देहवाचिशब्देष्वाकृतिनवकञ्चारणेन परमात्मपर्यन्तत्वमुपपादयि-
ष्यन् शरीरवाच्येक वाक्यं दर्शयति किंचेति । तत किमित्यत्राह—एवंचेति । न केरलमाशब्देन शरीरत्व गम्यम्
अपि तु शरीरत्व शरीरलक्षणैः सह कण्ठोक्तयेत्याह—तथाच श्रुत्यन्तराणीति । ' अन्तःप्रविष्टशक्ता ' इति सर्वा-
त्मशब्दविवरणं विशेषणद्वयेन नूतनशब्देनोक्तः भगवतो नियन्तृत्वकथनात्तदेकनियाम्यत्वं शरीरलक्षणमुक्तं भवति ।
जग परमात्मशरीरमस्तु तत किं प्रस्तुतसामानाधिकरण्यस्य शरीरात्मभावोहि भेदरूपतया सामानाधिकरण्यस्य विरोधीत्यत्राह
अतश्चेतनवाचिनइति । अतः चिदचिदात्मकजगतः परमात्मशरीरत्वात् शरीरभूतचेतनवाचिपदानां तच्छरीरपरमा-
माचित्वं कथमिति शङ्कायां शरीरवाचिपदानां शरीरपर्यन्ततामिषान्वयत्वदर्शनादित्याह—यथेति । शरीरपर्यन्तं वैदिकप्रयोग
दर्शयति चत्वारइति । तत्र देवशब्दस्य शरीरपर्यन्तत्वं स्पष्टयति देवा भवन्तीति । देवय गच्छन्तीत्युक्तम् । न तु देवं
गच्छन्तीति देवशब्दस्य शरीरमात्रपरत्वे शरीरत्व गच्छन्तीत्युक्तं स्यात् ततश्च देहात्मैक्यमुक्तं स्यात् । अतश्च शरीरं गच्छ-
न्तीत्युक्तप्रयोजनस्य अतो भावप्रत्ययान्तं प्रकृतिभूतदेवशब्दस्य शरीरपर्यन्तत्वज्ञापकमित्यर्थः । शरीरवाचिपदानां शरी-

.श्रीभाष्यम्

शरीरस्य शरीरिणप्रति प्रकारत्वात् प्रकारवाचिनां च शब्दानां प्रकारिण्येव पर्यवसानात् शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिपर्यवसानं न्याय्यम् । प्रकारोहि नाम हृदमित्यमिति प्रतीयमाने वस्तुनि इत्यमिति प्रतीयमानोऽशः तस्य तद्वस्त्वपेक्षत्वेन तत्प्रतीतेस्तदपेक्षावात् तस्मिन्नेव पर्यवसानं युक्तमिति तस्य प्रतिपादकोऽपि शब्दस्तस्मिन्नेव पर्यवस्यति । अतएव गौर-
भ्योमनुष्यः ' इत्यादिप्रकारभूताहृतिवाचिनश्शब्दाः प्रकारिणिपिण्डे पर्यवस्यन्तः पिण्डस्यापि चेतनशरीरत्वेन तत्प्रकारत्वात् पिण्डशरीरकचेतनस्यापि परमात्मप्रकारत्वाच्च परमात्म-
न्येय पर्यवस्यन्तीति सर्वशब्दानां परमात्मैव वाच्य इति परमात्मवाचिशब्देन सामानाधि-
करण्यं मुख्यमेव ॥

श्रुतप्रकाशिका

रिपर्यन्तरोधकत्वमपि लाक्षणिकमित्यत्राह-शरीरस्येति । शरीरवाचिनां प्रकारिपर्यन्तत्वं जातिगुणवाचिपदानामिव आकृ-
त्यधिकरणन्यायसिद्धमित्यर्थः ॥

जातिगुणवाचिनां द्रव्यपर्यन्तवाचित्वं कथमित्यपेक्षायामाहुत्यधिकरणन्यायं विवक्षुस्तदर्थं प्रकारप्रकारिणौ विविच्य
दर्शयति प्रकारोहिनामेति । तद्वाचिशब्दस्य प्रकारिपर्यन्तत्वमुपपादयति तस्येति । तस्य तद्वस्त्वपेक्षत्वेन प्रकारस्य प्रकार्यं
पेशस्वरूपास्थितिर्बेन । तत्प्रतीतेः प्रकारश्च यथाऽवस्थितस्वरूपप्रतीतेः तदपेक्षात्वात् प्रकारिरोपेक्षात्वात् तस्मिन्नेव पर्यव-
सानं युक्तमिति । प्रकारप्रतीतेः प्रकारिण्येव पर्यवसानं युक्तमिति प्रकारवाचिशब्दः प्रकारिण्येव पर्यवस्यतीत्यर्थः । शब्द-
शक्तिर्विशेषणमात्रविषयत्वेऽप्यर्थसामर्थ्याद्विशेष्यशोचनम् । अतोऽर्थसामर्थ्यवशिवा शब्दशक्तिर्विशिष्टावधारणसामग्री
तच्च शोचनं मुख्यकौटिनिविष्टं यथा संस्कारसचिवेन्द्रियजन्यमपि प्रत्यभिज्ञानमिन्द्रियप्रसूतत्वात्प्रत्यक्षमेव न स्मृतिर्भवति ।
तथाऽत्र मुख्यत्वं अतश्शब्दशक्तिः प्रवृत्तिनिमित्तमात्रे पर्यवस्यति विशेष्यबोधनमर्थसामर्थ्यादिति केचिदाहुः । तदुक्तम्
शब्दशक्तौर्विशेष्यपर्यन्तत्वाभावे निष्कर्षकशब्देऽप्यर्थसामर्थ्याद्विशेष्यपर्यन्तबोधनप्रसङ्गात् । रूपग्रहणे नयनशक्तिः रूपिहा-
नमर्थसामर्थ्यजन्यं स्यात् तदभ्युपगमे गन्धशब्दादिग्रहणे सत्यर्थसामर्थ्यात्पृथिवीगगनादिप्रतिपत्तिश्च स्यात् नच तथाप्रती-
तिरस्ति । आत्मादिशब्दशक्तिर्जात्यादिवस्वरूपमात्रविषया गवादिशब्दशक्तिर्द्रव्यपरतन्त्रजात्यादिविषयेति निष्कर्षकानिष्कर्षक-
शब्दविभाग इति चेत् तर्हि शब्दशक्तेः प्रकारिविषयत्वमभ्युपगतं स्यात् धर्मिपरतन्त्ररूपावगतेर्धर्मिप्रतिपासिषोपेक्षात्वाच्च-
शब्दशक्त्यप्रतिपत्तिहेतुत्वाच्च ॥

किंच 'वधसां वाच्यमुत्तमम्' 'नतास्म सर्ववधसां प्रतिष्ठा यत्र शान्धती' इत्यादिवचनस्वारस्यं च
शब्दशक्तेरेव विशेष्यपर्यन्तत्वे सिध्यति । अतो विशेष्यपर्यन्ता शब्दशक्तिरित्यत्र सात्पर्यम् । एवं न्यायशिक्षाकृता इत्थं
प्रमाणोपपत्तिरिद्वत्वात्सर्वशब्दानां परमात्मैव वाच्यइति परमात्मवाचित्वत्वेन त्वंपदसामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तमित्याह—
अतएवेति । पर्यवस्यन्तः पूर्वपक्षं कनिष्ठत्वावृत्तस्य तत्रानुपगम्य तदन्वयिन्यन्यत्र व्यापारः पर्यवसानमिह विवासितम् ननु
व्यापारोपरमः व्यापारोपरमवाचित्वे सत्यपर्यवस्यन्त इति पदच्छेदः । यदा पर्यवस्यन्तः पर्यवसातुं प्रवृत्ता इत्यर्थः । परमा-
त्मप्रकारत्वोपेत्यन्तेन पूर्वोक्तन्यायसम्भारितः । नामरूपव्याकरणश्रुतिः प्रमाणत्वेन पूर्वोदाहृताऽत्राभिप्रेता विशेषणवाचि-
शब्दो विशेष्यपर्यन्तोऽस्तु ननु विशेषणवाचिशब्दस्य परमविशेष्यवाचिशब्देन सामानाधिकरण्यं दृष्टमिति चेत्, उच्यते यथा
नैस्यगुणगतान्तरजातिवाचिनीलशब्दो 'नैस्यगुणद्वारा तद्विधिष्टे पर्यवसितः उपलब्धत्वेन सामानाधिकरणो दृश्यते' यथा

श्रीभाष्यम्

ननु 'खण्डो गोःखण्डश्शुक्लः' इति जातिगुणवाचिनामेव पदानां द्रव्यवाचिपदैस्तद्द्वयं सामानाधिकरण्यं दृष्टम् ; द्रव्याणां तु द्रव्यान्तरप्रकारत्वे मत्त्वर्थीयप्रत्ययो दृष्टः, यथा— 'दण्डी कुण्डली' इति ; नैवम् जातिर्वा गुणो वा द्रव्यं वा नैतेष्वेकमेव सामानाधिकरण्ये प्रयोजकम् अन्योन्यस्मिन्व्यभिचारात्, यस्य पदार्थस्य कस्यचित्प्रकारतयैव सद्भावः तस्य तदपृथक्सिद्धिस्थितिप्रतीतिमिस्तद्वाचिनां शब्दानां स्वाभिधेयविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्वर्मा स्तरविशिष्टतद्द्रव्यवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्यं युक्तमेव । यत्र पुनः पृथक्सिद्धस्य स्वनिष्ठस्यैव द्रव्यस्य कदाचित्कचिद्द्रव्यान्तरत्यमिष्यते ; तत्र मत्त्वर्थीयप्रत्यय इति निरव-
द्यम् । तदेवं परमात्मनश्शरीरतया तत्प्रकारत्वादचिद्विशिष्टजीवस्यापि जीवविशिष्टनिर्दे-
शरूपा अहंत्वमित्यादिशब्दाः परमात्मानमेवाचक्षत इति 'तत्त्वमसि' (छां. ६. ८. ७) इति सामानाधिकरण्येनोपसंहृतम् ; एवंच सति परमात्मानं प्रति जीवस्य शरीरतयाऽप्य-
व्यभिचारः

श्रुतप्रकाशिका

गवादिशब्दः गोत्वादिजातिवाचिनस्तद्विशेष्यपिण्डद्वारा तद्विशिष्टचेतने पर्यवसिता, खण्डादिशब्दैस्समानाधिकरणा इत्यन्ते
तद्वत् ॥

उक्तं प्रयोजकमतिरिचामया दूषयंश्चेदयति नन्विति । परिहरति नैवमिति । प्रयोगदर्शनमविशिष्टमित्यभिप्रायेण
द्रव्यैवेत्युक्तं सामानाधिकरण्ये मत्त्वर्थीयप्रत्ययानपेक्षे इति भावः । हेतुमाह—अन्योन्यस्मिन्निति । व्यभिचारात् साध्यस्य
सामानाधिकरण्यस्य जातिवाचिमात्रं गुणवाचिमात्रं चातिलक्ष्यं दूचेतित्यर्थः । जातिर्वा गुणो वा मत्त्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्ष-
सामानाधिकरण्यस्य जातिगुणवाचिशब्दयोरविशेषेण प्रयोगदर्शनादिति चेत् तर्हि शरीरवाचिशब्दानामपि मत्त्वर्थीयप्रत्ययनि-
रपेक्षसामानाधिकरण्येन प्रयोगदर्शनात्सर्वप्रयोगविषयानुयायिप्रयोजक वाच्यमिति भावः । जातिगुणयोरन्यतरत्वं चाप्याप्त-
मित्यर्थः । इदमव्याप्तं, प्रकारत्वं चातिव्याप्तं तर्हि प्रयोजकमित्याह—यस्येति । तदपृथक्सिद्धिस्थितिप्रतीतिभिरिति ।
सिद्धिः सत्ता प्रमाणसम्बन्धवैयर्थ्यरूपा । स्थितिः तदनुवृत्तिः अपृथक्शब्दसिद्ध्यादिसाधारणः प्रतीतिशब्देनापृथक्प्रतीति
स्वतः प्राप्तत्वं विवक्षितम् । प्रकारत्वेकत्वभाववस्तुवाचिशब्दात् मत्त्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्ये प्रयोजकमित्यर्थः ।
निष्कर्षकशब्दान्पत्वेऽस्तीति विशेष्य मत्त्वर्थीयप्रत्ययसापेक्षसामानाधिकरण्ये हेतुं पक्षे तदभावशान्पनाय दर्शयति यत्र पुन-
रिति । इति निरवद्यमिति । मत्त्वर्थीयप्रत्ययसापेक्षदृष्टकुण्डलादिष्वुक्तं मत्त्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसर्वप्रयोगविषयानुयायि
प्रयोजकं सिद्धमिति नाव्याप्त्यादिदोष इत्यर्थः । इति निरवद्यमित्यनेन सहोपलम्भनियमादेः प्रयोजकत्वशङ्कापरिहारादिः
प्रथमस्तोत्रोक्तोऽभिप्रेतः । परिहृतचोद्येन शिक्षितेन न्यायेन परमाप्यासिद्धिमाह—तदेवमिति । तत् चोद्यस्य परिहृतत्वात्
एवं पूर्वं शिक्षितप्रकारेण 'एतदात्म्यामिदं सर्वम्' इति पूर्वमेव वैयधिकरण्येन ब्रह्मात्मकत्वं सर्वस्य विहितं तस्य सामा-
नाधिकरण्येन जीवविशेषे उपसंहारः यथा 'सत् आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति जीवविशेषे कुक्षस्य ब्रह्मशरीरत्वं वैय-
धिकरण्येनोपसंहृतं तद्वदित्यर्थः । अनेनोद्देशोपादेयविभागनिबन्धनचोद्यपरिहारोऽभिप्रेतः स्वपदप्रतिपन्नदोषभाक्तवप्रसङ्गस्य
परिहृतत्वं दर्शयति ॥

यत्रा अपुनरुक्तस्य ब्रह्मण्यस्यार्थादि शरीरवाचिरिभाव उक्तः, तथाऽपि तत्संसर्गाच्चत्प्रसङ्ग इत्याह—एवंच स-
तीति । जीवशरीरगतधर्मा जीवमिव जीवधर्माः परमात्मानं न स्पृशन्तीत्यर्थः । पूर्वे यानि दूषणानि परमते खोचानि तानि

श्रीभाष्यम्

स्मादात्मनः-‘(तै.आन.१) इत्यत्रैवाध्रमयस्य परमात्मैव शारीरआत्मेत्यवगतः । प्राणमयंप्रकृत्याह-‘तस्यैव एव शारीर आत्मा य पूर्वस्य’ (तै.आन.५) इति पूर्वस्यान्नमयस्य यश्शरीर आत्मा श्रुत्यन्तरसिद्धः परमकारणभूतःपरमात्मा सएव तस्य प्राणमयस्यापि शारीरआत्मेत्यर्थः । एवं मनोमयविज्ञानमयेयोर्द्वैष्टव्यम् । आनन्दमयेतु, ‘एवएव’ (तै.आन.५) इति निर्देशस्तस्यानन्यात्मत्वं दर्शयितुम् । तत्कथम् ? विज्ञानमयस्यापि पूर्वोक्तया नीत्या परमात्मैव शारीर आत्मेत्यवगतः । एवंसति विज्ञानमयस्य यश्शारीर आत्मा सएवानन्दमयस्यापि शारीरआत्मेत्युक्ते आनन्दमयस्य अभ्यासावगतपरमात्मभावस्य परमात्मनस्त्वयमेवात्मेत्यवगम्यते । एवं च स्वय्यतिरिक्तं चेतनाचेतनवस्तुजातं स्वशरीरमिति स एव

श्रुतप्रकाशिका

शरीरत्वस्य कठोक्तत्वात् ‘तस्माद्वा’ इत्यादिवाक्ये आत्मशब्दनिर्देशादन्नमयादीनां शरीरत्वस्याप्यसिद्धत्वाच्च । परमात्मैवान्नमयस्यात्मेत्यवगतइत्यर्थः एवमात्मशब्दनिर्दिष्टःपरमात्मैवान्नमयस्यात्मेति ‘यःपूर्वस्य’ इत्युत्तरत्र अनुवादस्य पुरोवादनिसाहः कृतःउपादित्तितस्य ‘तस्यैव एव’ इति वाक्यस्य प्राणमयपरमेशापनायाह—प्राणमयं प्रकृत्येति । तज्वाचष्टे पूर्वस्येति । यइति प्रसिद्धवनिर्देशः श्रुत्यन्तरसिद्धमेतत्प्रकरणसिद्धं च ज्ञापयतीत्यभिप्रायेण श्रुत्यन्तरसिद्धः परमकारणभूतइति विशेषणद्वयमुक्तम् । उक्तमर्थं मनोमयादायतिदिशति एवमिति । आनन्दमयस्य परमात्मत्वमुक्तम् । तस्यान्तर्गताअवनादित्यत्राह—आनन्दमयेत्यिति । अनन्यात्मत्वदर्शयितुं ‘पार्तिविशस्यात्मेस्वरम्’ ‘नतस्येशो कश्चन’ ‘नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्मा’ इत्यादिवचनं निर्देश इत्यर्थः ॥

अत्रोपपत्तिजिज्ञासया पृच्छति तत्कथमिति । अनन्यात्मत्वप्रदर्शनार्थं कथमित्यर्थः परिहरति विज्ञानमयस्यापीति । आनन्दमयमिति श्रवमाणे ‘य पूर्वस्य’ इति वाक्ये पूर्वशब्दविवरणार्थं विज्ञानमयस्येतिमुक्तम् विज्ञानमयशारीर आत्मनः परमात्मत्वेसिद्धे ह्यानन्दमयशारीर आत्मनः परमात्मत्वेसिद्धिरिति शङ्काःपुनराशयं विज्ञानमयस्यापीत्युक्तम् । पूर्वोक्तया प्राणमयादायुक्तया । ततः किमित्यत्राह— एवंसतीति । अभ्यासावगतपरमात्मभावस्येति । ‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्’ इति पूर्वमप्यस्तस्यानन्दस्य ब्रह्मसन्निर्दिष्टाद्ब्रह्मणश्च ‘आनन्दो ब्रह्म’ इत्यानन्दशब्दाव्यत्वात् ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ इत्यानन्दशब्दाव्यवस्थाने ‘एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गम्य’ इत्यानन्दमयशब्दनिर्देशेनानन्दानन्दमयशब्दयोः पर्यायत्वाच्चानन्दमयस्य परमात्मभावोऽवगतइत्यभिप्रायः अभ्यासावगतपरमात्मभावश्च पुच्छब्रह्मादनिरावृत्तिर्नामुपलक्षणतयोक्तम् ‘ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा’ इति पुच्छब्रह्मप्राधान्येन निर्दिष्टेचेत् ‘सोऽकामयत्’ इत्यनन्तरवाक्येऽपि तच्छब्देन पुच्छब्रह्मपरामर्शनीयं तदुक्तं सइति पुच्छिन्ननिर्देशात् ‘आत्मन आकाशसम्भूतः’ इत्यात्मशब्दाभिप्रायः ‘पुच्छिन्ननिर्देश इतिचेत् व्यवहितादव्यवहितस्यानन्दमयस्यैव परामर्शनीयत्वात् ‘तस्यैव एव शारीर आत्मा’ इत्यनन्तरपूर्वोक्त्यात्मनः पुच्छिन्ननिर्देशेन परामर्श इतिचेत् तस्यान्नमयादिसर्वपर्यायसाधारणत्वेन एतत्पर्याय(स्य) प्रधानप्रतिपाद्यत्वाभावात् । अतःप्रधानप्रतिपाद्याव्यवहितानन्दमयएव सइति परामृश्यते । अतःकारणभूतस्यएवपरमात्मेति

एव विज्ञानमयस्य जीवस्यान्तरात्मतया व्यपदेशादभ्यासावगतपरमात्मभावात्तदन्तत्वेनात्मशब्दव्याख्यानपर्यवशान्भूमित्वादात्मशब्दवाच्यस्यादावेव जगत्कारणत्वेनोक्तत्वादनन्तरकारणवाक्ये ‘सोऽकामयत्’ इति पुच्छिन्ननिर्देशापुच्छतया निर्दिष्टब्रह्मणोऽप्यानन्दमयानतिरिक्तत्वादस्यमात्रस्यैवहेतुभिःआनन्दमयः परमात्मेत्यवगत इत्येव परमात्मन

श्रीभाष्यम्

निरुपाधिकद्वारात् आत्मा । अतएवेदं परंप्रज्ञाधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं शरीरकमित्यभियुक्तै-
रभिधीयते । अतो विज्ञानमयाजीवादन्य एव परमात्मा आनन्दमय ॥

श्रुतप्रकाशिका

आत्मान्तरवत् 'आत्मेश्वरम्' 'नतस्येशे कश्चन' 'नान्योऽजोऽस्ति द्रष्टा' इत्येवमादिश्रुतिविरुद्धमुपपत्तिविरुद्ध
च आकाशादिस्वयंवरपरमकारणत्वादिना शरीरा मनः परमात्मवमवगतम् । एवमानन्दमयस्य शरीरात्मनश्च परमात्म-
त्वेति परमा भद्वित्वाद्यन्वयात्परमात्मन आत्माऽन्तरत्वव्याघाताच्च, 'तस्यैव एव शरीर आत्मा' इत्युक्तिः 'आत्मे
श्वरम्' इत्यादिवत्तस्यानन्यात्मवशापनायैत्यर्थोऽप्यादवगम्यत इत्यर्थः । शरीरात्मत्व परमात्मन एव मुख्यमित्याह-
एनचेति । निरुपाधिकइति । कश्चित्कदाचित्किञ्चि प्रतिकर्मानुगुणहि कश्चिदात्मा भवति, अयत्तु सर्वेषां सर्वदा सर्वत्रा-
त्मकर्मवदय, स्वत आ मेति निरुपाधिक इतिभावः । तदेवोपपादयति अतएवेति । अभियुक्तैः, भगवद्बोधापनादिभिः
'संहितमेतच्छरीरकम्' इतिहि वृत्तिकारवचः । एतार्यमुपसहरति अवइति ॥

गूढार्थसंग्रहः.

अतो विज्ञानमयाजीवादन्यएव परमात्मा आनन्दमयइति । यथापि ब्रह्मविद्याऽऽभरणे—शङ्करभाष्यादिद्वान्त-
रम्यवप्रतिष्ठापितः अथापि निर्विशेषस्याप्रामाणिकतायाः जिज्ञासाऽधिकरण एव निरूपणेन जीवभिन्नपरमात्मनिरूपणपर-
मेवेदं प्रकरणम् । 'उपक्रमेचानन्त्यप्रतिपादितम्' इत्यत्र नविवादः । देशकालपरिच्छेदशून्यत्वस्य देशकालव्यापितत्वरूपताया-
स्त्वर्थसम्मततया वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमपि वस्तुव्यापितत्वरूपमेव 'अनेन सर्वगतवमायामशब्दादिभ्यः' (१.२.३८)
इति सूत्रे आयामशब्दस्य व्याप्तिवाचित्व परैरप्यभ्युपगतम् । तथोदाहृतश्रुतिषु आकाशस्य स्वसमानसत्ताकसम्बन्धेनैव
व्याप्तिस्तिष्ठयति । 'व्याप्यव्यापकतामिध्या' इति वदता परेषामते निविधपरिच्छेदश्च यत्र नघटते । 'तथाऽन्यप्रतिषे-
धात्' इति पूर्वसूत्रे तथेत्यस्य वैयर्थ्याभ्यासाऽनुपपत्त्या 'परत्वेनैवान्यस्य प्रतिषेधः' इति जिज्ञासाऽधिकरण एवादौ निरू-
पितम् । (जि.अ.५८) 'नान्त गुणानाम्' इति (श) सहस्रनामभाष्योपात्तवि.पु वचनानुसारेण गुणैरानन्त्यच नकथयि-
दपि निर्विशेषे समवतीति पूर्वमेव निरूपितम् । 'घटस्य स्वरूपम्' इत्यादौ स्वरूपशब्दसमर्थन्याहारे अभेदप्रतिपत्त्यङ्गी-
कारेऽपि 'आनन्द ब्रह्मण' इति द्विरन्यस्तवाक्ये अभ्यासरूपतात्यर्थलिङ्गेन 'शब्दविशेषात्' (प्र.सू.३७) इति सूत्रेण
न्यायेन ब्रह्मणः आनन्दस्य च भेद एव विवक्षित इत्याशयम् । श्रुतौ 'आनन्दमय' शब्दनिर्देशेनापि अत्र भेदविषय-
निर्णायते । 'यद्वाचाऽनभ्युदितम्' इति तलवकारश्रुतौ 'अभि' इत्यनेन वाचा कार्त्स्न्येन प्राप्तेरेव निषेधेन ब्रह्मानन्दैक-
देशे प्रवृत्तिसत्त्वेऽपि ब्रह्मानन्दे कार्त्स्न्येन प्रवृत्त्यभावात्तापयेण निवर्तन्त इत्युक्तिः ॥

ब्रह्मसम्बन्धानन्दबहिर्भूतविषयामावेन वाक् सामान्यस्यापि निवृत्तिस्तिदन्तेऽपि युक्तैव । 'आनन्दमयवाक्याना-
न्तर 'तस्यैव एव शरीर आत्मा' इत्यनामन्यन्दस्य स्वरूपपरतायाः लोके प्रसिद्धत्वेन सिद्धान्ते उपपत्तिः एवंमुपपत्ता-
यपि तत्र तत्पारित्यस्य ब्रह्मविद्याऽऽभरणे 'आनन्दमय' शब्दार्थविवरणपरे 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इति वाक्ये
पठ्याः अभेदोक्तिरतीव विचित्रा । 'विज्ञानमय' शब्दनिर्देशापूर्वं मनोमयपर्याये 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इत्युक्त्या
'विज्ञानमय' इत्यत्र मयवर्धस्य 'आनन्दमय' इत्यत्र मयवर्धस्य च बेलखण्य सञ्चितम् । आनन्दवल्लयने अस्त्वैव
वाक्यस्य पुनरुपादानेनाभावेन अयमेवाथो दृढीकृतः । कठवल्लयाम् 'मुदितं सारथिं विद्धि' 'विज्ञानसारथिस्तु'

गूढार्थसङ्ग्रहः

इत्युक्त्या 'बुद्धि' 'विज्ञान' शब्दयोः एकार्थकत्वं काममास्ताम् । बुद्धिशब्दस्य ज्ञानार्थकत्वं कोशेष्वेव प्रसिद्धम् । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादयः वैदिकाःप्रयोगाः विशब्दापरित्यागेन प्रयुक्ताः ज्ञानार्थकत्वमुक्तमयन्ति । विज्ञानमयपर्याये 'विज्ञानं यश्चेतनुते' इत्युक्त्या ज्ञानस्वरूपत्वमपि जीवस्य प्रदर्शितम् । 'आनन्दाद्ध्येव खलु' इति वाक्यान्तरं वरुणोपसम्परकथनेन अत्रानन्दमयादन्यस्याकथनेन च शब्दद्वयार्थः एकएवेति प्रतीयते । 'ब्रह्मविदामेति परम्' इत्यत्र प्रातिमुक्त्या 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्त्वरभूतः' इति सृष्टिमुपक्रम्य अनन्तरं 'यतोवा इमानि' 'यःप्रयन्त्यमि संविद्यन्ति' 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि' 'आनन्दं प्रयन्ति' इत्यत्र कारणस्य प्राप्यत्वकथनेन राजकुमारनयसूचनेन अन्यारूपतापर्यलिङ्गेन प्राप्तिर्हृदीकृता 'आप्तृ' घातोः भवत्यर्थकत्वं नकापि प्रसिद्धम् । 'भू'घातोः प्राप्त्यर्थकत्वं वैयाकरणैरेवाङ्गीकृतम् । 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति पूर्वं प्रस्तुताप्राप्तिरेव 'ब्रह्मवेदं ब्रह्मेव भवति' इत्यत्र भवतिनोप्यत इत्युक्तौ न कोऽपि विरोधः । अतिशयेन परेषां नानुकूलेति जिज्ञासाऽधिकरणं भावप्रकाशे च निरूपितम् ॥

'असतोमा सद्गमय तमसोमा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति । सद्यदाह असतोमा सद्गमयेति मृत्युर्वाऽसत् सद्मृतं मृत्योर्माऽमृतं गमय अमृतं माकुर्वित्येवैतदाह-तमसोमा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमः ज्योतिरमृतम् मृत्योर्माऽमृतं गमय अमृतं माकुर्वित्येवैतदाह-मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति' (बृ. १.३.२८) इति वाक्यं मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितम्' इत्यन्ते उक्त्या 'अमृतं माकुर्व' इत्यर्थेऽपि अमृतगमनं वर्तत एवेति निर्धारितं भवति । अमृतशब्दः मुक्त्यर्थकः मुक्तार्थकश्च मा शुक्तकुरु इत्येतदर्थं मुक्तिगमनमप्यतिरोहितमेवेत्यर्थ एव विवक्षितः एतत्तात्पर्येणैव 'मृत्योर्माऽमृतं गमयेति' नात्र तिरोहितमिवास्ति इत्यन्ते उक्त्या प्राप्तिर्वर्तत एवेति निष्कर्षस्तम्भयत्येव । अतः 'ब्रह्मविदामेतिपरम्' इत्युक्त्यायाः प्राप्तेरभ्यासेन हृदीकरणेन सविशेषपरमेवैव प्रकरणम् । ब्रह्मशब्दादिस्त्वविशेषपरमेवेति पूर्वमेव साधितम् । 'तदेवाऽङ्गमुक्ता' इति तदनन्तरवाक्येन पूर्ववाक्यार्थस्य पादच्युष्ट्यात्मकश्रुत्या विशदकिरणस्य परेवामपि सम्मतत्वेन 'सत्यंज्ञानम्' इत्यादियावयच्युष्टयस्यापि वाक्यार्थबोध एव विवक्षित इति निश्चयेन एकवाक्यतया वाक्यार्थबोधस्य विवक्षितत्वे 'सह' इत्यत्र विरामेण साहित्यार्थकत्वं नाभिप्रेत, किंतु युगपदित्यर्थकत्वेमेवेत्युक्तिरनुपादेयैव 'तदेवाङ्गमुक्ता' इति वाक्यमेव परसम्मतनिविशेष विषयवति । 'सोऽश्रुते सर्वान्कामान्' इत्यर्थः विशानिममपयादे 'शरीरे पाप्मनो हि वा सर्वान्कामान्समश्रुते' इत्यन 'अस्माछोकाप्यस्य एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्ग्य इमान्छोका-न्कामान्ना कामरूपप्यनुसञ्चरन् एतत्सामगायथास्ते' इत्यत्र च विशदीकरणेन अत्र निविशेष न विवक्ष्यत इति सूत्रकृतैव 'मात्रवर्णिकमेव च गीयते' इत्यत्र 'गीयते' इत्यनेनैव निर्धारयिष्यते । अन्यत्सर्वं प्रागेव पर्यालोचितम् ॥

ब्रह्मविद्याऽऽभरणे पञ्चाङ्गभगवानावयवस्य प्रथमपर्याये पुच्छत्वोक्त्या चरमपर्यायेऽपि पुच्छत्व तादृशमेवाङ्गीकरणीयं नखाचारत्वरूपम् । उपक्रमप्रभृतेषु चतुर्षु पर्यायेषु रूपमङ्गीकृत्य पञ्चमपर्याये रूपगानक्षीकरस्यानुचितत्वात् । 'प्रिय-शिरस्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि येद' इति सूत्रेणापि सूत्रकारः प्रकरणस्य सविशेषविषयत्वमेव ननु निविशेषविषयत्वमिति बोधयति । तत्रादिपदेन 'ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा' इति वाक्यार्थस्यापि प्रतिपादनेन परसम्मतार्थस्य सूत्रकृदनाभिमतत्वं स्फुटं प्रतीयते । सूत्रस्य कृत्वाचिन्तापरत्वोक्तिरभिनिवेशमूल्यैव । एवंपुच्छद्वयेन सूत्रकारसूचितसविशेषपरत्वमेव प्रकरणस्य युक्तम् । पुच्छशब्दस्य परसम्मतार्थकत्वमनुचितं प्रापाठानुसारेण रूपगानक्षीव न्याय्यत्वात् इति सूत्रकाराशयस्य तत्रैव स्पष्टीकरणात् । रूपगानक्षीव सटशभिदएव विवक्षित इति जैमिनिभिरनुसृतं भावप्रकाशे नृतीयसंभुटएव निरूपितः ॥

नन्वयापि विज्ञानमयाङ्गीवादः परमाप्तेति न घटत इति यथापि चन्द्रिकादौ आनन्दार्थानुयायिभिः व्यास-

गूढार्थसंग्रहः

तीर्थादिमिरुक्तम् । अथापि सिद्धान्ते स्थूलरुन्धतीन्यायेन 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्तम्भूतः' इत्यत्रोक्तमात्मन्य आनन्दमये प्रदर्शितम् इत्यङ्गीकारेण 'विज्ञान देवास्सर्वे' इत्यत्रोक्तार्थस्य जीवेऽसम्भवेऽपि नानुपपत्तिः ॥

एतेन पञ्चसु पर्यायेषु ब्रह्मशब्दाभ्यासः 'येऽब्रह्म' इत्यादिरूपादभ्यासात्तत्तिर्यग्ये 'आनन्दमय' इत्याद्यैरशब्दैर्वाच्यो हरिस्त्वयम् । उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विकात् । सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन सर्वथात्माविनिर्णये (आर्ता. अनु- स्यात्स्याने) इत्याद्युत्तिर्यग्न्यापिका । स्थूलरुन्धतीन्यायेन प्रथमतोऽज्ञमयादीनां ब्रह्मत्वमभिधाय विज्ञानमयादन्यत्वे नानन्दमयस्याभिधाने स्थूलरुन्धतसमीपवर्त्यरुन्धतीनक्षत्रानिर्णययत् विज्ञानमयस्याप्यात्मनः आनन्दमयस्य प्रदर्शनस्यैव सुकत्वात् । विज्ञानमयादन्यत्वेनानन्दमयेऽभिधानेन विज्ञानमयस्य ब्रह्मत्वासिद्धेः । आनन्दमयादनन्तरं अन्यस्यात्मनोऽकथनेन आनन्दमयस्य उपक्रमोक्तमात्मपरिसमाप्तोर्तिर्नश्यात् ॥

एवमुत्तरानुवाके अत्रप्रागनमोविज्ञानवाक्यानन्तरं 'तद्विज्ञाय पुनरेव वरुण पितरमुपससार' इति वरुणोपसम्पत्तिवत् 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यनन्तरं पुनरुपसम्पत्तेरकथनेन आनन्दस्य ब्रह्मत्वात् स्थानप्रमाणेनाभेदात् आनन्द- मयस्यैव ब्रह्मत्वानिश्चयात् । अत्रादीनां मुक्तानत्वेन ब्रह्मत्वबोधनसम्भवात् स्थूलरुन्धतीन्यायेनोक्तानां द्वारत्वज्ञानसंवेन पुनरुपसम्पत्तिस्तम्भयत्येव । आत्मशब्दार्थबोधनायात्प्रमयानादीनां उक्तिः, तत्र शरीराद्यन्तर्बर्तित्वं प्राणादीनां केषां चिदुक्तवत् इति आन्तरपदार्थस्य द्वारत्वोक्तिर्युक्तैव । 'यथा सोम्य मधुमधुकृतोनिस्तिष्ठान्ते' इत्यादेरनन्तरं 'भूय एवमया भग- वांस्विज्ञापयतु' इत्याद्युक्तिस्तु (छा) 'एतदा मयिदम्' इत्यादिप्रतिपत्तिरयमनुवृत्त्या अनेकदृष्टान्तेः उक्तार्थदृढीकरणतात्प- र्येणोपपद्यते इति न तत्राब्रह्मवदङ्गा अन्यत्रस्यासुकत्वात् । तत्र 'एतदात्मयमिदसर्वम्' 'तत्त्वमसि' इति वाक्यस्यैव नवकृतोऽभ्यासः । अत्रतु ब्रह्मशब्दाभ्याससत्त्वेऽपि अत्रप्राणादीनां मिश्रतया अन्यत्वोक्तिवाचकसत्त्वेनच अभ्यासो न घटते इत्यन्यत्व- मत्रमयादेरब्रह्मत्वप्रतीकमेव । एतं पुनरुपसम्पत्तिश्च । अत्रतु अन्यत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति पञ्चानां ब्रह्मत्वं नविषाक्षितम् । सूत्रे अभ्यासशब्दोक्त्याभासः धर्मधर्मिणोरुभयारानन्दमयोरिति पूर्वमेवो(१९१.पु)क्तम् । तेनानन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वं सिद्धयति ॥

परमं 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' इत्यत्रानन्दमयपदं 'ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा' इतिवाक्यं लक्षयति प्राधान्येन ब्रह्मप्रतिपा- दकमिति साध्याध्याहारः इदञ्च साध्यं 'अभ्यासादिति' हेतुवलादेव लभ्यते तात्पर्यलिङ्गान्तर्गतस्याभ्यासस्य प्राधान्यसाधनार्थं स्वारस्यात् । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वसाधनपरतया सूत्रस्याख्यानेकाभ्यासादितिहेतोः स्वारस्य न लभ्यते जैवानन्दविलिखण- तस्यापि ब्रह्मलिङ्गत्वेन ताल्लिङ्गादित्येव निर्देशो तत्प्रब्रह्मोपपत्तेः तदभ्यासपर्यन्तसाधनस्य निष्फलत्वात् । प्राधान्यरूपेच साध्ये आनन्दमयस्यानन्वयात् तेन पदेन 'ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा' इति वाक्यलक्षणया नकाचिदनुपपत्तिः । इति । 'आनन्दमयः न निगमनश्लोकप्रतिपाद्यः इति साध्याध्याहारेण सूत्रयोजना तत्रचाभ्यासादित्यनेन निगमनश्लोके ब्रह्मपदाभ्यासात्तत्रैव च इत्येनमितिपदेनानन्दमयस्य ब्रह्मपदार्थोत्तरसदसत्त्वाधीनसदसत्त्वाभ्यतया अभ्यासाच्च नेकमुपक्रमस्य पुच्छपदमनुसृत्याने- कवाचनेन निगमनश्लोकस्यानन्दमयाविषयत्वं कल्पनीयमिति च ब्रह्मविद्याभरणे यद्यप्युक्तम् ; तथाऽपि नायमर्थः श्रुतौ विव- क्षितः । अयमर्थः निरतिशयदशाशिरस्कतयाऽभ्यस्यमानः आनन्द इति भगवदुक्त्या धर्मानन्दबोधकवाक्यानां धर्मानन्दबो- धकवाक्यानां धैकार्यकत्वस्य प्रतिपादनेन च परोक्तार्थस्य श्रुत्यनभिष्टेव च भगवतैव प्रदर्शितम् । लिङ्गादित्युक्तो एकपक्ष- हेतुर्मेव 'ता पर्यविशेषसूत्रनाथाभ्यासादित्युक्तमिति निरतिशयदशाशिरस्कः अभ्यस्यमान आनन्दः' इत्यनेनैव बोधितम् ।

किञ्च 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यभ्यासस्य विवक्षितत्वेन तत्र पष्ठ्याः परीयेक्षितरीत्या अपेक्षार्थकत्वं न संभवतीति बोधनायापि अभ्यासादित्युक्तिः । पुच्छपदसमभिव्याहृतब्रह्मशब्दवैलक्षण्यमप्यत्र विवक्षितम् । पुच्छशब्दा .

गूढार्थसंग्रहः

अनेके अभ्यस्तः, तत्र च पूर्वपुच्छपदार्थीरलक्षणाधिक्यमत्र पुच्छपदस्य परिरूप्यते । सिद्धान्ते तु आनन्दशब्दस्य एवार्थक्यमेव निर्विशेषत्वात् प्रविष्टा नास्तीति सूचनायाऽप्यभ्यासादित्युक्तम् । यत्प्याभ्यासेनापि 'शब्दविशेषात्' इति सूत्रोक्तदिशा सविशेषपरत्वं बोध्यते । अत्राख्यानसंगोचरानन्दस्य 'यथा याचो निवर्तन्ते इत्यभ्यस्तयाकमे विवक्षितम् । तेन सविशेषस्यैवात्र प्रतिपाद्यता बोधिता भवति । 'अभ्यासात्' इत्यत्र एवमर्थस्य विवक्षितत्वादेव आनन्दमयस्य सविशेषस्य परमात्मत्वं सिद्धयति । प्रकृत्यर्थस्यैवाभ्यासेन आनन्दमयस्य परमात्मत्वं न संभतीति परोक्षशङ्काऽपि निरवकाशा । धर्मधर्म्यान्न्दबोधकस्याभ्यासस्यैव सूत्रे विवक्षितत्वेन शङ्कोचे मानाभावात् । धर्मिण आनन्दत्वेन तद्धर्मस्थानन्दवबोधनाय प्रथम तद्धर्मिणः आनन्दबोधोक्तिः । सुतिलिप्तादिसूत्रोक्तप्रक्रिया भिन्ना, उपक्रमोपसंहारादिवता पर्यालिङ्गप्रक्रिया चान्या । 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यभ्यासस्यैव विवक्षितत्वेन पुच्छपदार्थाभ्यासादपि 'प्रियशिरस्वाद्यप्रतिवचन्यापचयौहि भेदे' इति सूत्रोक्तदिशा सविशेषस्थानन्दमयस्यैव ता पर्याविषयत्वं साधयति । तत्र रूपगमाप्रतायाः सर्वैरप्यङ्गीकृतमित्यात् । धर्मधर्म्यान्दाभ्यासस्य आनन्दमयस्य परमात्मसाधक्यमुक्तमभवति पुच्छपदार्थाभ्यासादपि । तत्र 'ब्रह्मविदामोति परम्' इति वस्तुपक्रमः । 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इति वस्तुपदोपहारः अभ्यासश्च । उपोपहारवाक्यस्यैवाभ्यासेन उपक्रमे सविशेषब्रह्मविषयित्वमिति निर्धारितं भवति । एतेन 'सत्यज्ञानमनन्तम्' इत्यत्र गुणानन्त्यमय विवक्षितमिति च निर्धारितम् । एष तात्पर्यसूचनायैवाभ्यासादिति हेतुः प्रयुक्तः, अनेन हेतुना आनन्दमयस्य परमात्मत्वं निर्धारितं भवति ॥

माण्डूक्योपनिषदि 'सुषुप्तिस्थानएकीभूतः प्रज्ञानघनएव ह्यानन्दमयो ह्यानन्दमुक् चेतोमुखः प्राशस्तृतीयपादः एष सर्वेश्वरः एष सर्वेशः एयोन्तर्मायी एषयोनिस्त्वंसर्व प्रमवाप्ययौहि भूतानां' (मा.का.१.ख.५.६) इत्यत्र प्रज्ञानघनस्यैव आनन्दमयत्वाभिधानेन सुषुप्ती परमात्मनि जीवानां शयनस्य सुषुप्त्यन्तरे प्रतिपादनेन आनन्दमयो न जीवः, किंतु परमात्मैवैत्युक्तिरेव युक्ता । आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वापदानार्थमेवेतत्प्रकरणप्रवृत्त्या माण्डूक्योक्तान्तर्मायी वैकार्थ्यम् । एतेन 'अवज्ञेयमभवति' इत्यादावपि आनन्दमयस्यैव ब्रह्म बनिध्येन ब्रह्मसदसत्त्वज्ञानाधीनानन्दमयसदसत्त्वविषयकत्वं परोक्षनिरवकाशम् । 'घटमय' इत्याद्ययेति 'आनन्दमय' इत्यत्र विकारार्थे मयट् न समवतीत्युत्तरत्र रज्जुदीप्तवित्यति । माण्डूक्ये सर्वशब्द यदुक्तः 'ब्रह्मणा विषम्भिता' इत्युपक्रमे विषम्भित्त्वं विवक्षितमानन्दमये सङ्गतमिति 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इत्यत्र भाष्ये वक्ष्यते । आनन्दमयस्य माण्डूक्ये 'एषयोनिस्त्वंसर्व प्रमवाप्ययौहि भूतानाम्' इति सर्वकारणत्वोक्त्या 'यदिदकिंच' इत्युत्तरत्र आनन्दमयस्यापि स्वयत्वंमुच्यते' इति न्यायरक्षाभ्युक्तिरपि न घटते । अत्र माण्डूक्यवाक्ये प्रतिपन्ने आनन्दमये प्राप्ते सुषुप्ती जीवानां शयनस्य सुषुप्त्यन्तरतिसिद्धया 'सुषुप्त्युक्तान्त्योभेदेन' 'तदभावोनाधीनु तच्छ्रुतेरामनि च' इति सूत्रद्वयानुसारेण आनन्दमये जीवभेदोऽपि सिद्धयतीति अत्र विशानमयाजीवाद्यन्त्यत्वमानन्दमयस्य यदुक्तं तदप्रकल्पम् । 'अभ्यासादिति हेतुना आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं सूचकत्वापर्याविषय इति साधनेन ब्रह्मविद्याऽऽभरणे यः सूत्रार्थः सः अभिनिवेशनवन्धनस्योपेक्षामूलक एवेति सिद्धम् ॥

नवीनास्त- 'येऽत्र ब्रह्मोपाधेते' 'अत्र ब्रह्मतिव्यजानात्' इत्याद्यभ्यासेनानन्दानन्दमययोः स्थानप्रमाणेनैकत्वेन अन्नमयादीनां पञ्चानां ब्रह्मत्वं ब्रह्मस्य दाम्यास्यसाविशेषात् । श्रुतावन्नमयस्यादित्वेऽपि सूत्रे आनन्दमयस्येतरोपलक्षकत्वम् । सूत्रस्याप्याश्रयत्वात् । अन्नमय इत्युक्ती ततोऽप्यप्याश्रयत्वं समवतीति अन्नमय इत्येव किमिति नोक्तमिति चेत् 'आनन्दमयस्तेतु ब्रह्मणः पुच्छतोक्तिः । समस्तान्नब्रह्मा प्राप्ते, आनन्दप्रथनामाहि ॥' (अनु) इत्युक्तदिशा पूर्वपक्षमुचि सत्वेनान-

श्रीभाष्यम्

आह-नायमानन्दमयो जीवादन्यः, विकारशब्दस्य मयदप्रत्ययस्य भवणात् 'मयद्वैतयोः' (अष्टाध्याय्याः.४.३.१४३) इति प्रकृत्य 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' (अष्टाध्यायी.४.३-१४४) इति निस्कारार्थं मयदस्मर्यते । वृद्धश्चायमानन्दशब्दः । ननु प्राचुर्येऽपि मयदस्ति

श्रुतप्रकाशिका

सुखानन्देणानन्दमयशब्दस्य परमामपरतामाश्लिष्य प्रतिवक्षि विकारेत्यादिना सूत्रेण, तत् पूर्वपक्षमुप-पश्यति—
आहेत्यादिना । मयतो विकारयोचित्यमुपपादयति मयद्वैतयोरित्यादिना । विकारार्थत्वस्य शापनार्थं मयद्वैतयोः
इत्युक्तम् । एतयोः तस्य विकारः अवयवे च प्राण्योपधिबुद्धेभ्यः इति प्रकृतयोर्विकारवयवयोरितिहि तस्यार्थः ।
अयमर्थः प्राग्दीन्यतोऽपि विकारसूत्रम्, आस्मिन्नर्थद्वयेऽपि वृद्धशराणां शरादिगणान्तर्गतानां च मयदेव नाण् प्रत्यय
इत्यपवदति 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति सूत्रं 'वृद्धिस्थाचामादिस्तद्वृद्धम्' इति सूत्रेणानन्दशब्दस्य वृद्धशर-
त्वाधिकारार्थं मयदप्रत्ययो निहित इति ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

नन्दमयशब्दनिर्देशः' इति वदन्ति । 'अभ्यासादिति सूत्रार्थः 'येऽन्नब्रह्म' 'अन्न ब्रह्मेतिव्यजानात्' इति ब्रह्मशब्दा
भ्यासस्यैव नवीनसम्भनत्वेन सूत्रस्यास्थास्यरत्वेनेतरोपलक्षकत्वं वदतामते ततोऽप्यस्यास्यरत्वेन अस्मादिशब्दनिर्देशं विहाय
आनन्दमयशब्दनिर्देशेन सूत्रकृतो नायमर्थोऽभिप्रेतः । ब्रह्मनिष्ठगुणक्रियाजवयादीनां ब्रह्माभेदवादिमते 'आनन्द
ब्रह्मणे विद्वान्' इति पठ्यम्यासेऽपि अभेदएव विवक्षित इति सिद्धान्तेन अवयवावयविनोरभेदः निश्चितएवेति समस्ता
ब्रह्मणा प्राप्तिर्न घटते । अत्रैवावयवावयविनोरभेदः सूत्रकृतो विवक्षित इत्यत्र न किंचित्प्रामाण्यं पश्यामः । सूत्रे तद्वाच-
क्यतामावात् । किंच विकारशब्दाभेतिचेदिति शङ्कायाः अन्नमय एव सम्भवेन पञ्चानां ब्रह्मत्वं सूत्रकृतो विवक्षित-
मिति सूत्रार्थमभिप्रेतमस्यत्वेन लक्षणादस्मादिशब्दानामेव निर्देश उचितः नवीनमत इति आनन्दमयशब्दनिर्देशेन
श्रुतान्नमयाग्रन्थत्वप्रतिपादनेन च आनन्दमयस्यैकस्यैव ब्रह्मत्वं सूत्रकृतो विवक्षितमिति निश्चीयते । सूत्रस्यास्थास्यरत्वेने-
तरोपलक्षकत्वयादिमते आनन्दमयपदस्य बहुधरत्वात् । विज्ञानमयपर्यायेऽपि ब्रह्मशब्दाभ्यासस्यापि । आनन्दमयवाक्ये
ब्रह्मणः पुच्छत्वोक्त्या समस्ता ब्रह्मता कथं साध्यते ? पुच्छशब्दस्य गौणार्थकत्वमङ्गीकृत्य ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थकत्वसङ्ग-
वाच्यम् ; प्रतिपर्यायं ब्रह्मशब्दवत् पुच्छशब्दोऽपि पठितः आनन्दमयपर्याये ब्रह्मणः पुच्छतोऽपि इतरब्रह्मशब्दानामभ्या-
सेनानादेः ब्रह्मत्व प्रागेव निश्चितमिति सर्वेषामब्रह्मत्वस्य प्रसङ्गामावात् अतः अस्मादिशब्दं परित्यज्य आनन्दमयशब्दं
प्रयोक्तुं सूत्रकृतः आनन्दमयमात्रस्य ब्रह्मत्वं समतम् । अन्यत्र ब्रह्मशब्दः द्वारतया उपयुज्यते । श्रुताद्यन्तरशब्दप्रयोगेण
तत्पूर्वमात्मशब्दसङ्गावाच्यं अस्माद्यन्तरत्वेनानन्दमयस्य बोधनार्थमस्मादेद्वारत्वं सम्भवत्येव । एवं बोधनस्य स्थूलादृक्पतीनयेन
युक्तमेव । 'यतोवाचो निवर्तन्त' इत्यत्र अवाख्यानसमोचरानन्दवत्त्वस्य नवीनानामपि समतत्वेन निरतिशयत्वविशिष्टस्य
अभ्यासो नैवेति चन्द्रिकोक्तिर्निरवकाशः । शृगुर्वरुणोपदिष्टानां द्वारत्वं वत्येव तावन्मात्रेण नात्रब्रह्मेति व्यजनादित्येव
वक्तव्यमिति नियमः । पुनरुपसम्पत्त्यैवात्रस्य ब्रह्मताशङ्कं नास्तीति निश्चयसम्भवात् । नष्टेकथैव रीत्या सर्वत्र वाच्य
मिति नियमः । अतोऽस्मादीनां द्वारत्वोक्तिर्युक्तैव अतश्च विज्ञानमयाजीवादन्यत्वमानन्दमयस्याप्रकम्प्यमित्यभिप्रेत्योक्तम्—
अतो विज्ञानमयादित्यादि ॥

वृद्धश्चायमानन्दशब्द इति । यथापि 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति सूत्रे 'मयद्वैतयोः' इति स्थानं प्राप्य

श्रीभाष्यम्

‘तत्प्रकृतवचने मयद्’ इति स्मृतेः । यथा ‘अन्नमयो यदाः’ इति । स एवायं भविष्यति नैवम्—अन्नमय इत्युपक्रमे विकारार्थत्वं दृष्टम्, अत औचित्यादस्यापि विकारार्थत्वमेव युक्तम् । प्राचुर्यार्थत्वेऽपि जीवादन्त्यत्वं न सिद्धयति । तथाहि आनन्दप्रचुर इत्युपपत्ते दुःख मिश्रत्वमवर्जनीयम् । आनन्दस्य हि प्राचुर्यं दुःखास्यात्पत्वमवगमयति । दुःखमिश्रमेव हि जीवत्वम् । अत औचित्यप्राप्तविकारार्थत्वमेव युक्तम् ॥

किञ्च लोके मृन्मये हिरण्मयं दाहमयमित्यादिषु, वेदे च ‘पर्णमयी जुहः’ (यजुषि. ३. कां. ५. प्र. ७ अनु) ‘शमीमयस्सुचः’ () ‘दर्भमयीरक्षना’ (यजुषि. ३. अष्टके. २. प्र ८-अनु) इत्यादिषु मयदो विकारार्थे प्रयोगयाहुल्यात्सप्य प्रथमतः धियमधिरोहति जीवस्य चानन्दविकारत्वमस्त्येव तस्य स्यत आनन्दरूपस्य सतस्संसारित्वावस्था तद्विकारपेवेति अतो विकारवाचिनो मयदप्रत्ययस्य श्रवणादानन्दमयो जीवादनतिरिक्त इति । तदेतदनु भाष्य परिहरति—

श्रुतप्रकाशिका

सिद्धान्तच्छायाया चोदयति नन्विति । स एवायं भविष्यतीति । विकारार्थत्वेऽपि जीवात्मानि विकारात्मन्वा द्विकारपरत्वं तन्मतेऽनुपपन्नमिति भावः । अन्नप्रप्रायन्यायेन परिहरति नैवमिति । अत. उपक्रमदशनात् औचित्यात् उपक्रमप्रतिपक्षस्वीकारौचित्यात् । प्राचुर्यार्थत्वेऽप्यभिमतसिद्धिमाह—प्राचुर्येति । जीवादनन्त्ये हेतुमाह—तथाहीति । दुःखमिश्रत्वे हेतुमाह—आनन्दस्येति । प्राचुर्यार्थत्वस्वभावाव्यतिथिगोचिन्यपेक्षिते मुक्तप्रतिसर्गवितया साहचर्यप्रसिद्धे रगतात्प्राप्तस्य प्रतियोगित्वमिति भावः । ततः किमित्यत्राह—दुःखेति । उभययाऽपि जीवत्वसिद्धौ किमिति विकारार्थत्व माद्रियत इत्यत्राह—अत इति । अतः प्राचुर्येऽपि जीवान्यत्वासिद्धे रौचिन्याधिकत्वाच्च विकारार्थं वमेव ग्राह्यमित्यर्थः, प्रयोगप्राचुर्यमाह—किञ्चेति । अवयवार्थादपि प्राचुर्यार्थे प्रयोगयाहुल्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थे प्रथमतर्मिति तस्य प्रयोगः । प्रसिद्धमन्ययोग्य न ग्राह्यमिति शङ्काया जीवस्य विकारत्वमुपपादयति जीवस्येति । तर्ह्यन्यनित्यत्वादिविरोध इत्यत्राह—तस्येति । स्वत आनन्दरूपस्य तस्य दुःखित्वाद्यवस्थायोगो जीवत्व अत आनन्दविकारो जीवः, आनन्दः मत्स्वरूपापेक्षया नित्यत्वादिवाद इत्यर्थः । शङ्कायाः सूत्रात्तदनुभाष्येऽयुक्तम् ॥

गूढार्थसंग्रह

विहाय सर्वस्यानुवृत्तिरितिकाशिकोक्त्या वेदे आनन्दमयशब्दे विकारार्थे मयद् न सम्भवति । विकारार्थमयदुपपत्त्यापाठात् ‘आनन्दमय इत्यत्र विकारार्थे मयदिति परोक्षे (घ)रपि नश्यते । तथाऽपि ‘नित्यं बृद्ध’ इत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते । अनुवृत्तावपि भाषाया नित्यमन्यत्र काचित्कः इत्याश्रित्य मयद् मुखाधः । अथवा ‘हेतुमनुष्येभ्यः’ इत्यनुवर्तमाने ‘मयद्’ इति सूत्रेण आगतार्थे मयद्विकारइतितु आर्थिकार्थकगनमेवेत्यभिप्रेत्ययमुक्तिं एतेनानन्दमयशब्दे विकारार्थे मयदः असम्भवेन सूत्रे आनन्दमयमात्रस्य विवक्षाया अयोगेन आनन्दमयशब्दस्य अन्नमयाद्युपलक्षक वाङ्मोकारे अन्नप्राणमनश्चन्दानां व्याख्येन ‘व्याचः छन्दसि’ इति सूत्रेण विकारार्थे मयद् सम्भवतीति पञ्चानां ब्रह्मण स्वकाराभिमतमिति सूत्रार्थं मणिमञ्जुर्मुक्तिर्निर्वकाशः । आनन्दमयो जीवादनतिरिक्तइति । उपाध्ववच्छिन्नजीव एवानन्दमयइति परग्रन्थेऽपि स्फुटम्

श्रीभाष्यम्

सू.१४—विकारशब्दाच्चेति चेन्नप्राचुर्यात् (१.१.६)

नेतयुक्तम् ; युतः ? (प्राचुर्यात्) परस्मिन्ब्रह्मण्यनन्दप्राचुर्यात् प्राचुर्यार्थं च मयद-
सम्भवात् । एतदुक्तं भवति शतगुणितोत्तरक्रमेणाभ्यस्यमानस्यानन्दस्य जीवाश्चर्यत्वात्
भ्रमवाद्ब्रह्माध्योऽयमानन्द इति निश्चितेऽस्ति तस्मिन्ब्रह्मणि विकारासम्भवात् प्राचुर्येऽपि
मयद्वयिचित्सम्भवाच्चानन्दमयः पर ब्रह्म इति । औचित्यात्प्रयोगग्रीष्मा च मयद्वे

युतप्रकाशिका

सू १४—विकारशब्दाच्चेति चेन्नप्राचुर्यात् [१-१-६]

सूत्रमुदात्ते विकारशब्दाच्चेति चेन्नप्राचुर्यादिति । द्वितीयस्य नञा निषेधः पूर्वापक्षितस्याप्यत्र चमित्यभिप्रायेण
नेतयुक्तमित्युक्तम् । प्रतिज्ञा हेतुवदनं पण्डितमाकाशा दर्शयति कुत इति । कस्मिन् च प्राचुर्यमित्यपेक्षायामाह—परस्मि
भिति । न केवलं प्राचुर्यरूपसंज्ञात्रेणालं शब्दशक्तिरूपेण भवति शङ्काया सूत्राभिप्रायमाह—प्राचुर्यार्थे चेति । मयद्व-
यस्य प्राचुर्यार्थं चमपि समग्रं तथाऽपि विकारार्थं च परित्यागे कोरेतुरित्याह—एतदुक्तमिति । अभ्यस्यमानानन्दयोग
उत्तरसूत्रगतानामन्येषामपि हेतूनां प्रदर्शनार्थं अयोग्यं न त्यागहेतुरित्यर्थं बाधकसंज्ञायादिकारार्थं न त्यज्यत चेत् पूर्वोक्त
बाधकसंज्ञावात् तत् स्वीक्रियतामिति शङ्काया परेण विकारार्थं न स्वीकारसाधकतयोक्तमग्रप्राप्यं याय प्रयागप्राचुर्यं च परि
हरीति औचित्यादिति । औचित्यं प्रकरणौचित्यं तादृक्शब्दं प्रयागप्रसिद्धिरपि गङ्गापदादिष्वर्थविरोधेन बाधिता । अत
उभयमपि प्रमाणा तराणापित चेत्तत्त्वार्थसाधकं अत्र वर्धयिरोघात्साधकमित्यर्थं अर्थविरोधात् आनन्दमय जीवविकार-

गूढार्थसंग्रह

आनन्दस्य जीवाश्चर्यत्वासम्भवादिति । अयमर्थः प्रागत्र निरूपितः । औचित्यादित्यादि । एतेन 'सदा एष
पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यत्र नाममात्रं निर्दिष्टम् । किंतु तं मय तद्विकारयव' इति प्रागुक्त्यनुसारं 'अन्नरसमय' इत्यत्र विकारार्थं
मय इति भगवदाशयं प्रतीयते । प्रयागप्रसिद्धेरर्थविरोधाभावात् । यथापि अन्नरसशब्दस्य व्याचक्षेत् नास्ति तथाऽपि 'अन्ना
पुरुष', सदा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यत्र 'अन्ना पुरुष' इति पुरुषस्य अत्रापि विकारवक्तव्यं न तर 'अन्नरसमयः' इति
पदप्रयोगेण 'बहुलशब्द' इति सूत्रेण मयद्वयं । 'तत् आगतं' इत्यविकारः 'मयद्वयं' इति सूत्रेण वा 'अन्ना पुरुष'
इति पुरुषस्यात्र विकारवत्स्य पूर्वमेवाभिधानं अत्र विकारवत् पर्यवसानम् । यथापि पुच्छत्रह्मवाग्निभिः आनन्दमयशब्दे
ऽपि आनन्दमयस्य कोशवाङ्गीकारेण अविकारवरूपार्थविरोधो नास्तीति दूषणं परिहृत्य । 'अन्नरसमयः' इत्यत्र
विकारार्थं मयद्वयपत्तिर्यथा तथैवानन्दमयः इत्यत्रापि युज्यते तथाऽप्युभयत्र युतिवाक्यवैषम्येन तदुक्तं न घटते । 'अन्ना-
पुरुष' इत्यत्र विकारवत्त्वमभिधाय अन्नरसमयशब्दप्रयोगेण तत्र यथाक्याचनविधया विकारार्थं मयद्वयं उपपत्तिर्वाच्या,
आनन्दमयशब्देन नेत्यम् आनन्दत्—आनन्दमय इति औतानर्देशो वर्तते इति 'अन्नरसमयः' शब्दद्वयन्यायः नान ।
नन्दमयशब्दस्य । अत्र प्रकरणे आनन्दमयपर्यन्तमेव अन्नमयादिपूर्वपूर्वा य वप्रतीति भृगुवत्त्वया अन्नप्राणमनोवि
शानानन्तरं वरुणोपपत्तिः, ननु आनन्दानन्तरम् इति प्रकरणद्वयमेकाग्रं प्रतीयते । तेनानन्दहेतुकचमानन्दमयस्य

श्रीभाष्यम्

विकारार्थत्वमर्थविरोधान्न सम्भवति । किंच औचित्यं प्राणमय एव परित्यक्तम् तत्र विकारार्थत्वासम्भवात् । अतस्तत्र पञ्चवृत्तेर्वायोः प्राणवृत्तिमत्तामात्रेण प्राणमयत्वम् । प्राणापानादिषु पञ्चसु वृत्तिषु प्राणवृत्तेः प्राचुर्यादा । नच प्राचुर्यं मयदप्रत्ययस्य प्रौढिर्नास्ति—अद्यमयो यद्यः शकटमयी यात्रेत्यादिषु दर्शनात् । यदुक्तमानन्दप्राचुर्यमल्पदुःखसद्भावमवगमयतीति तदसत् तत्प्राचुर्यं हि तत्प्रभूतत्वम् । तच्चेतरस्य सत्तां नावगमयति, अपितु तस्याल्पार्थं नियतयति इतरसद्भावावसद्भावौतु प्रमाणान्तरावसेयौ । इह च प्रमाणान्तरेण तदभावोऽवगम्यते 'अपहतपाप्मा' (छां.८.१.५) इत्यादिना । तत्रैतावदेव वक्तव्यम्

श्रुतप्रकाशिका

स्वयोः पूर्वोक्तादसम्भवादित्यर्थः । प्रकरणरूपमौचित्यमेव नास्तीत्याह—किञ्चेति । अर्थात्मयदप्रत्ययस्य विकारवाचित्वं प्रकरणविवाक्षितमिति शङ्कामपि क्षमयःप्राणमयशब्दस्यार्थमाह—अतइति । प्राणशब्दोऽननरूपवृत्तिमात्रपरः । मयदप्रत्ययः प्राचुर्येण सह संबन्धमभिधत्तेति । तत्र संबन्धमात्रपरत्वेन प्रथमयोजनायां प्राणनवृत्तिमानित्यर्थः । कृत्स्नमुख्यार्थं त्यागादपि मुख्यार्थकदेशाङ्गीकारो न्याय्य इति भावः ॥

यदा प्राणाख्यवृत्तिविशेषसम्बन्धित्वमात्रेण प्रत्ययस्यानर्थक्यादमुख्यार्थत्वं वरमिति भावः । उचिततमं योजनान्तरमाह—प्राणापानादिष्विति । पूर्वपञ्चसु च्यन्तरमनुवदति यदुक्तमिति । आनन्दप्राचुर्यप्रतियोगितत्त्वमानाश्रय दुःखाल्पत्वमेव, आश्रयान्तरगतस्यानन्दप्राचुर्यस्याश्रयान्तरगतमानन्दाल्पत्व न प्रतियोगितामर्हति स्वाश्रयगतदुःखात्पावस्यैवान्तरङ्गत्वेन प्राज्ञावादिनि पराभिप्रायः । दूषयति तदसदिति । प्रमाणान्तरविरुद्धप्रतियोग्यपेक्षान्न युक्तम्, अपितु प्रमाणान्तरसिद्धप्रमाणान्तराविरुद्धप्रतियोग्यपेक्षत्वमेव युक्तमिति परिहृत्तुं प्रत्ययशब्दस्यार्थान्तरसद्भावव्यावृत्त्यर्थमाह—तत्प्राचुर्यं हीति । ततः किमित्यत्राह—तच्चेति । तर्हि व्यवच्छेद्याभावे प्रत्ययवैयर्थ्यमित्यत्राह—अपित्विति । यदि प्राचुर्यवाचिमयदप्रत्ययः नार्थान्तरसद्भावे प्रमाणं, तर्हि तत्सद्भावः केनावगम्यत इत्यत्राह—इतरेति । ततः किमित्यपेक्षया पराभिमतप्रतियोग्यभावो ब्रह्मणि प्रमाणसिद्ध इत्याह—इहचेति ॥

तर्हि ब्रह्मणि प्रमाणविरुद्धप्रतियोगिदुःखान्वयद्योतको मयदर्थस्त्यज्यताम् इतरथा तस्यानन्दप्राचुर्यस्य प्रतियोगि किमित्यत्राह—तत्रैतावदिति । प्रमाणान्तरसिद्धार्थान्तरप्रतियोगिक प्राचुर्यमभिधत्तो मयदप्रत्ययस्य स्वयमर्थान्तरावकृत्वाभावात् ब्रह्मणि च दुःखसम्बन्धस्य प्रमाणवाधितत्वात् । जीवान्दाल्पत्वस्य लोकसिद्धत्वाच्च, यद्वानन्दप्राचुर्यप्रतियोगिजीवान्दाल्पत्वमित्यर्थात् सिद्धमित्यर्थः जीवान्दाल्पत्वस्य प्रतियोगित्वं न केवलमर्थसिद्धम् । अपितु कण्ठोक्तचेत्याह

गूढार्थसङ्ग्रहः

नैव सम्भवति । अतश्चार्थविरोधात्प्राचुर्यार्थ एव मयद । एवं विज्ञानमयशब्देऽपि प्राचुर्यार्थ एव नयद । विज्ञानमयपर्याये ब्रह्मशब्दप्रयोगेण मुक्तौ ब्रह्मण्यस्य सूत्रेण मयदः प्राचुर्यार्थत्वं सम्भवति । जीवस्याप्राविकारित्वेन विकारार्थं मयदर्थविरोधान्न सम्भवत्येव ॥

प्राणमय एव परित्यक्तमिति । अन्नप्राणमनश्चन्दानां ऋचक्त्वेन 'ऋचश्चन्दसी'ति सूत्रेण विकारार्थं मयदसम्भवः । अन्नप्राणमनःपर्यायेषु जीवस्य नविवक्षा स्मृत्स्वरूपत्वेन द्वारतयैवाम्बुशब्दः उपपद्यत इति पूर्वमेवोक्तम्

श्रीभाष्यम्

ब्रह्मानन्दस्य प्रभूतत्वमन्यानन्दस्याल्पत्वमपेक्षत इति । उच्यते च तत् 'स एको मानुषआनन्दः' (तै.आन.८.अ) इत्यादिना जीवानन्दापेक्षया ब्रह्मानन्दो निरतिशयदशापन्नः प्रभूत इति । यद्योक्तम् जीवस्यानन्दविकारत्वं सम्भवतीति, तदपि नोपपद्यते

श्रुतप्रकाशिका

उच्यते चेति । अयमर्थः यदि सजातीयत्वात् समानाश्रय प्रतियोगि, तद्व्याहत यदि विजातीय समानाश्रयं तत्प्रमाणान्तराधिनस । वासन्नावं अन्याश्रयमपि सजातीय विजातीय वा प्रतियोगि, मानान्तराधेय तत्र च यथा तेजःप्रचुरो गम्भीरमानित्युक्तेः तेजःप्राचुर्यस्य चन्द्रादिगत सजातीयतेजोमान्य प्रतियोगि न गम्भीरमद्रवतिमिराल्पत्वादि तादृि प्रमाणवाचितम् इतरप्रमाणसिद्ध तारतम्यवाचिनश्चन्दस्य सजातीयप्रतियोगिशपनपरत्वं स्वारसिकं, बलवत्तर इत्युक्ते पुरुषान्तरबलहि प्रतियोगितया प्रतीयते, ननु स्वगत विजातीय ज्ञान अतोऽन्तरङ्गत्वं विफलम् ॥

एवं ब्रह्मणि समानाश्रयमानन्दविजातीयदुःखात्परत्वरूप प्रतियोगिश्रुतिनिषिद्धमन्याश्रय सजातीयाल्पत्वक्षण प्रति-योगिश्रुत्यैव सिद्धमिति । जीवस्यानन्दविकारत्वमनुवदति यद्योक्तमिति । आनन्दविकारत्व मयङ्गवाच्यत्वमित्यर्थः, दूषयति तदपीति । स्वरूपा-यथाभावलक्षणविकारार्थत्वमेव मयटो-भुत्वचिसिद्ध तस्यान नास्तीत्यर्थः । ज्ञानानन्दो जीवस्त्व-

गूढार्थसंग्रहः

अतः प्राण अचेतन एव विवक्षितः अथापि विकारार्थत्वं न सम्भवतीत्याशयः । अन्यानन्दस्याल्पत्वमपेक्षत इति । प्रचुर-प्रकाशरक्षिता प्रकाशप्रचुररक्षिता इत्युभयरापि नक्षत्रादिगतप्रकाशात्परत्वापेक्षमेव प्राचुर्यं प्रतीयत इत्यनुभवस्यापराधात्-सम्भावात् 'प्रकाशमयो रविः' इतिवत् 'आनन्दमय' इत्यत्राप्यानन्दाल्पत्वसापेक्षमेव प्राचुर्यम् । 'घनद्वहिर्नैहिकेया-ज्ज्वालापिततमोऽल्पत्वमपेक्ष्य घनाद्यपारणसमये तथा प्रयोगो वर्तत इत्यत्रापि तथा स्यादिति शङ्कायामेतत्प्रकरणता त्वयानुरोधेन 'अभ्यासात्' इत्यत्र विवक्षितार्थमेवाह—उच्यते च तदित्यादिना । नक्षत्रादिगतप्रकाशात्परत्वापेक्षया 'प्रकाशमयो रविः' इत्यादिप्रयोगाः नापहोतुं शक्याः । अत्र जीवानन्दापेक्षया ब्रह्मानन्दस्योत्कर्षः श्रुत्यैव प्रतिपादित इति श्रुतिता पर्यायविधीभूतएवार्थः अभ्यासात् इति सूत्रे विवक्षित इति न दोष इत्याशयः ॥

तदपि नोपपद्यते इति । सङ्कोचविकारसाधकपरिणाम एव विकारशब्दार्थः ननु परिणामसामान्यम् इति जीवस्य विकारः यः परोक्षः स न पटत इत्याशयः । यद्यपि 'तत् आगत' इत्यधिकारे 'मयट्' इत्यनेन मयङ्गभुक्तः । तथाऽ-ध्यानन्दमयशब्दे विकारार्थे मयङ्गोक्ति न सम्भवति । आनन्दमये आनन्दविकारत्वानुत्पत्त्या 'तत् आगत' इत्यस्याविकारतया मय-मानासाधारण्यविरहेण च असाधारणार्थबोधकसूत्रविहितमयङ्गवाच्य विवक्षित इति श्रुतत्वात् । किंच स्वार्थेऽपिमयटः 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इति सूत्रेण सिद्धया अर्थद्वयस्य आनन्दमय इत्यत्र विवक्षितत्वे आनन्दभृगुवल्लीबाधैकार्थ्यं समवतीति प्रागेवोपपादनेन 'तत् आगत' इत्यर्थः अत्र न विवक्षित इति सूत्रकाराशयः । सूत्रे विकारशब्दस्य प्राचुर्यशब्दस्य च प्रयोगेणानन्दमय इत्यत्र मयट्पूर्वं प्रस्तुतस्यैव अर्थविषये शङ्कासमाधानेन अत्र विवक्षितेति स्फुटं प्रतीयतेति विकार-शब्दप्राचुर्यशब्दयोः मयट्शब्दपठितसूत्रस्य न वृत्तिकारणां मत एव स्वारस्य निर्मलराणां स्फुटम् । यद्यपि मनोरमायां 'मयङ्गवैतयोर्भाषायाम्' इति सूत्रे मायायामितित्याज्यमिति 'नित्यवृद्धे' तिसृते मायायामित्यस्यानुज्ञात्वापि भाषाया नित्यमन्यत्र क्वाचित्क इत्याश्रित्य मयट्सुवाचः । यदा 'हेतुमनुष्येभ्य' इत्यनुवर्तमाने मयट्चेति सूत्रेण आगताये

श्रीभाष्यम्

जीवस्य ज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य केनचिदाकारेण मृदह्व घटाद्याकारेण परिणामस्सकलश्रु-
तिस्मृतिन्यायविरुद्धः । संसारदशायांतु कर्मणा ज्ञानानन्दौ सङ्कुचितावित्युपपादयिष्यते ।
अतश्चानन्दमयो जीवादन्त्यः परंब्रह्म ॥

इतश्च जीवादन्त्य आनन्दमयः परंब्रह्म-

श्रुतप्रकाशिका

रूपचेत् कथं दुःसाक्षानसम्भवं इत्यत्राह-संसारदशायांत्यति । सूरार्थे प्रकृतार्थेन सङ्गमयति अतइति । प्रविद्धतर-
मुद्ययाथांसम्भवे तदनुग्राहकहेतुनुरोधेन सम्भवदनतिप्रसिद्धमुख्यायांनुग्राहकहेतुनामनुरोधव्यत्यमस्मिन्प्रकरणे द्युत्पाद्यमिति
रूपदम् ॥

हेत्वन्तरचाह सूत्रकारः ।

गूढार्थसंग्रहः

मयद्विकार इतिद्व आर्थिकार्थकथनमेव इति द्वाचित्कारमनेन पूर्वपक्षदूषणपरशङ्कराचार्योक्तिस्साधिता ॥

तथाऽपि 'भाषायाम्' इत्यस्य त्याज्यता भाष्यकाधिक्योक्तौ । 'नित्यद्वे'त्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तत इत्यत्र न
किंचिद्वक्तव्यम् । भाषायाः नित्यमन्यत्र द्वाचित्क इति कल्पनमपि स्वोद्देशमूलकमेव । अन्यत्रगमकं किञ्चित् । 'ततभागत'
इत्यधिकारे 'मयद्वे'तिसूत्रेण मयद्वैकाकारे आगताथस्यैव सिद्धिर्न विकारार्थत्वमिति प्रयासोन्पश्यमेव स्यात् । तत्र आन-
न्दादागतः आनन्दमयशब्दार्थः विज्ञानादागतः विज्ञानमयशब्दार्थ इति पर्यवस्यति विज्ञानमयानन्दमयशब्दयोरेकैव
रीतिर्वा-या, 'विज्ञानयज्ञं तनुते' इति विज्ञानविज्ञानमयशब्दयोरकार्थक्यं तत्र स्पष्टमुक्तम् तत्रापि मनोरमोक्तीरितरसम्भवं
इतिप्रार्थनानुत्तृप्तिकारमतदूषणमभिनिवेशमूलमेव । द्वैचित्कारमतमेव निर्दुष्टमिति लघुमङ्गलायाः नागेशेन साधितम् । यथा
'तत्प्रकृततन्त्रे मयद्' प्रकृतशब्देनात्र प्रचुरभावे ल्युट् तेन प्रचुरार्थोपेक्षयात् प्रथमात्तात् स्वार्थे मयद् यथा घृतमय
वर्तते प्रचुरघृतमित्यर्थः । यथा अधिकरणे ल्युट् प्राचुर्यवदन्नादिबोधकादाधिकरणेऽयं मयद् यथा 'अन्नमयो यज्ञः प्रचुरा-
वानित्यर्थः । 'आनन्दमयो ब्रह्म चिन्मय ब्रह्म' इत्यादावयमेव मयद् प्राचुर्येण तत्रापरिच्छेद एव अनन्तत्वप्रतिपादकश्च्युते
नच प्राचुर्यस्य स्वसमानाधिकरणविरोधव्यत्यसापेक्षे वेन दुःसाक्षानुत्तृप्तेरपि प्रतीत्यापत्तौ तस्य ब्रह्महानिरिति वा-यम् । वैपुल्य
रूपप्राचुर्यस्य तदपेक्षत्वेऽप्यपरिच्छेदावयवरूपस्य तस्य तदनपेक्षं वात् 'सत्यज्ञानमनन्त ब्रह्म' इति तैत्तिरीयश्रुतौ अनन्तत्वोक्तेः
प्राणमयादावप्ययमेव मयद् विकाररूपार्थस्याञ्जलेनोपपत्त्यभावात् । तदवच्छिन्नत्वेन तद्विकारत्वस्यादृष्टत्वात्, नहि पटमयाः
आकाश इति भवति । विज्ञानानन्दमये न ब्रह्मानन्दविकारत्व तस्याविकारित्वात्, नापि हृत्पानन्दविकारत्व तद्विषयविज्ञा-
नस्य तत्रान्तरत्वेन तस्य विज्ञानमयान्तत्वात्तदनुपपत्तेः । प्रवृत्त्याहोमे 'अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयमेव शुद्धप-
न्ताम्' इति मन्त्रे शुद्धिस्त्रिषयावरणनाशरूपेण न विरोध इति व्याख्यानमिति कृतः ह्रदेकमर्थमिति प्रकाशप्रयोगेऽप्यप-
नेन मयदेकपदप्रयोगात् सन्निरूपणोक्त्या च तत्राप्यपरिच्छेद वरूपप्राचुर्यस्यैव भावात् । ब्रह्मणः आनन्दरूपत्वत्वात् 'आन-
न्दो ब्रह्म' इति श्रुतिवलात् इति । एतेन ब्रह्मविद्याऽऽभरणानुत्तिः अभिनिवेशमूलेति सिद्धम् ॥

'आनन्दमयः' 'विकारशब्दात्' 'प्राचुर्यात्' इति पदत्रयस्वारास्य द्वैचित्कारमतत्वेति निर्ममराणां विदुषां
रूपदम् । तेन ब्रह्मविद्याऽऽभरण-यापरधामण्याः स्वरस्यविरुद्धाप्रतिद्वैतार्थकल्पनमभिनिवेशमूलकमेव । 'प्राचुर्यात्' इत्यत्र

श्रीभाष्यम्

सू. १५-तद्धेतुव्यपदेशाच्च (१-१-६)

‘कोहोवान्यात्कःप्राणयात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् । एषहोवानन्दयाति’ (तै. आन.१) इति एषएव जीवानानन्दयतीति जीवानामानन्दहेतुरयं व्यपदिश्यते । अतश्चानन्दपितव्याजीवादानन्दयिताऽयमन्य आनन्दमयः परमात्मेति विज्ञायते । आनन्दमय एवात्र आनन्दशब्देनोच्यते इति चानन्तरमेव घट्टयते ॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः-

श्रुतप्रकाशिका

सू. १५-तद्धेतुव्यपदेशाच्च (१.१.६)

पूर्वोक्तमानन्दप्राचुर्यमन्यनेनोपपादितमवति, अनितरमुक्तमोक्षप्रदानक्षमत्वहि नितरामानन्दहेतुर्भवति । किंच घनप्रचुरोहि पुरुषोऽन्यस्मै तदमिमेत घन ददातीति सूत्रानन्तर्यम् । अस्यसूत्रस्य विषयवाक्यमाह-‘कोहोवेति । श्रुते रयमाह-एषएवेति । अन्याप्राण्यादिति भोगापवर्गमुल्लहेतुव्यमुक्तम् । यदा सत्ताहेतुत्वमुल्लहेतुवञ्जोक्तम् । पूर्वोक्तएव सम्भगर्थं, फलितहेतुमाह-अतश्चेति । कर्मकर्त्रैक्यं न सम्भवतीति हेतुः, आनन्दशब्दवाच्यस्य हानन्दयितृत्वमुक्तम्, नावानन्दमयस्येत्याह-आनन्दमय एवेति ॥

एवमानन्दमयप्रकृतिप्रत्ययार्थविषय सूत्रत्रय प्रवृत्तम् । अधानन्दवल्लीमादिमध्यान्ततोऽनुसन्धायार्थं निष्कट्टकामः प्रथममुपक्रमस्यहेतुमवतारयति-इतश्चेति ।

गूढार्थसंग्रह

प्राचुर्यं स्वव्यधिकरणसजातीयत्वात् वप्रतियोगिकम् इति ‘स एको मानुष आनन्द’ इत्यादिश्रुतिवाक्यपर्यालोचनया निर्णयेन जीवानन्दस्य प्राचुर्यपदार्थघटकत्वेन नुदितस्यतया तद्धेतुत्वस्य श्रुतानुक्तयाऽपि प्राचुर्यं पूर्वोक्तमेव विपक्षितमिति सिद्धयति । प्रथमसूत्रे ‘अभ्यासात्’ इत्यत्र घर्भानन्दस्याभ्यास विवक्षित इत्यर्थस्यापि दृढीकरणमुखेन हेत्वन्तरेणानन्दमयस्य जीवान्य वं साधयति-तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति । ‘इदं पूर्वमवसृजत यदिदं किंच’ इति चानन्दमय विकारजातप्रति ब्रह्मणः सष्टृत्वोपदेशादपि ब्रह्म स्वप्राधान्येनैव प्रतिपाद्य पुच्छरूपमिति (न्यायपरिभाषाणि) परेषामत निरस्यति-आनन्दमयएवात्रानन्दशब्देनोच्यते इति । ‘आनन्दाद्येव खल्विमानि भूतानि’ इति वाक्ये आनन्दशब्दार्थं आनन्दमयशब्दार्थश्चेकएतेति पूर्वमुपपादितम् । जग कारणव यस्यानन्दस्य तस्यैव जीवानन्दहेतुत्वमत्र प्रतिपाद्यते इति ‘आनन्दमपत्यामिषविशान्ति’ इत्यत्रोक्तप्राप्तिरपि आनन्दमयहेतुत्वैवेत्यर्थं एतेन सिद्ध । आनन्दमयस्य हेतुव जगत्कारणव मुक्तिहेतुत्वचेति द्विविधम् । ‘तस्मादा एतस्मादा मन आकाशरसभूत’ इत्युपक्रमोक्तार्थस्य ‘अन्योऽन्तर आत्माऽनन्दमयः’ इत्यत्रैव परिसमापनेनानन्दमयस्य जगत्कारणत्व सिद्धम् । आनन्दानन्दमययोरैक्यनिरूपणेन ‘एषहोवानन्दयाति इत्यत्र आनन्दमयस्य मुक्तिहेतुत्वमपि सिद्धयति । एतेन सष्टिवाक्यानां मुक्तिवाक्यानां च सामरस्य सिद्धयति । ‘च’ शब्देन आनन्दमयप्रति इतरस्य हेतु वानुक्तिः समधीयते तेन (न्या र) परोक्तिः आभिनेवेशमूलैव । ‘यदिदं किंच’ इत्यत्र आनन्दमयो विवक्षित इत्यत्र नियामकमाभावात् ॥

श्रीभाष्यम्

सू. १६—मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते (१.१.६)

‘सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (तै.आन.१) इति मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्मवानन्दमय इति गीयते । तत्तु जीवस्वरूपादन्यत् परं ब्रह्म । तथाहि ‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’ (तै.आ.१) इति जीवस्य प्राप्यतया ब्रह्मनिर्दिष्टम् । ‘तदेपाऽभ्युक्ता’ (तै.आन.१) इति तत् ब्रह्म अभिमुखीकृत्य प्रतिपाद्यतया परिगृह्य ऋगेषा अभ्येतुमिरुक्ता । ब्राह्मणोक्तस्यार्थस्य वैशद्यमनेन मन्त्रेण क्रियत इत्यर्थः । जीवस्योपासकस्य प्राप्यं ब्रह्म तस्माद्विलक्षणमेव । अनन्तरं च ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्तम्भूतः’ (तै.आन.१ अनु) इत्यारभ्योत्तरोत्तरैर्ब्राह्मणैर्मन्त्रैश्च तदेव विशदीक्रियते । अतो जीवादन्य आनन्दमयः ॥

भुतप्रकाशिका

सू. १६—मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते [१.१.६]

अक्षरार्थमाह—सत्यमिति । शाब्दएवार्थः न तुच्छशब्दः फलित इति शापयितुं वर्णशब्दः । ततः किमित्यत्राह—तद्विधिति । ब्राह्मणस्य परशब्दप्रत्यभिज्ञानाय परब्रह्मेऽभ्युक्तम् । मान्त्रवर्णिकस्य जीवादन्यत्वं कथमित्यत्राह—तथाहीति । प्राप्यत्वमरुततः किं मान्त्रवर्णिकब्रह्मणो जीवादन्यत्वं इत्यपेक्षया ब्राह्मणमभ्युद्योतकं वाक्यमाह—तदेपाऽभ्युक्तेति । तज्याचष्टे तदिति । तत्पदं ब्रह्मवाचि । अभिमुखीकरणं चेतनधर्म इति तज्याहृत्पर्यर्थाह—प्रतिपाद्यतयेति । एवेति पदस्य विशेष्यमाह—ऋगिति । उक्तेति कथिते पौरोषेयवशाद्वा स्यादिति तदभ्युदासार्थमाह—अभ्येतुमिरिति । किमुक्तं भवतीत्यत्राह—ब्राह्मणेति । भुतिषु मन्त्राणां प्राप्तस्य केचिद्वदन्ति तदभ्युदासार्थमाह—ब्राह्मणोक्तस्येति । ब्राह्मणोक्तार्थविशदीकरणरूपो मन्त्र इति प्रयोजकम् । सङ्गहेणोक्तस्य विस्तारेण कथनं, विस्तृतस्य प्रतिपत्तिचौक्याय सङ्गहेण कथनमपि वैशद्यावह नित्यनिर्दोषत्वाविशेषान्मन्त्रब्राह्मणयोः प्राप्त्यदौर्ध्वत्वावभागोऽनुपपन्न इति भावः ॥

एवं मन्त्रवर्णेन जीवब्रह्मभेदसिद्धिं फलितां दर्शयति जीवस्येति । प्राप्तुरस्योपासका-मस्वरूपस्य प्राप्त्यस्य परब्रह्मणश्च कथमेकमित्यर्थः मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म जीवादन्यदस्तु अल्पवानन्दमयत्वं कथमित्यत्राह—अनन्तरंचेति । पूर्वस्मिन्नस्मिन् अपि सूत्रे चशब्दो हेतुसमुच्चये विकारशब्दात् इति सूत्रे स्वतन्त्रहे-वन्तरा गयात् न चशब्दः नहि आनन्दमयोऽर्थान्सात् इति सूत्रोपमं ॥

गूढार्थसंग्रहः

‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’ इत्युपक्रमे उक्ता ब्रह्मप्राप्तिरूपा मुक्तिः ‘सोऽभुते सर्वकामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता’ इत्यनेन विशदीकृता । सैन ‘शरीरे पाप्मनो हिंवा सर्वकामान्समभुते’ इति विज्ञानमयपर्याये प्रतिपादिता । ब्रह्मप्राप्तिः सर्वकामावाप्तिः ‘रसो वैश्व. रमण्यो गाय लब्धवानन्दी भवति एष ह्येवानन्दयाति’ इत्यत्र प्राप्तेरानन्दरूपत्वं तदेतत्तु य परमात्मनः इति पूर्वसूत्रे उक्तं भवति । सर्वकामावाप्तिः एतावता नैव विशदीकृता भवति, अतः ब्रह्मप्राप्तिः आनन्दमयप्राप्तिरेव । प्राप्तिश्च नेतास्मिन्लोक, अपिर्नुर्ध्वलोक एव । तत्रैव सर्वकामावाप्तिरित्यर्थं साधयति—मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते इति । (जि.अ.७.७६.५) ‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्, सोऽभुते’ इति मन्त्रवर्णोक्तार्थ एव ‘अस्माद्लोका प्रत्य एत

श्रीमाध्यम

अप्राह-यद्यप्युपासकाप्राप्यस्य मेनेन भयितव्यम् : तथाऽपि न यस्त्वन्तरं जीवा-
न्मानवचर्णिर्गणं ग्रहः ; किंतु तस्यैवोपासकस्य निरस्तसमस्तायिद्यागन्धनिर्विशेषचिन्मात्रैकरसं
शुद्ध स्वरूपम् तदेव 'सत्यंज्ञानमनन्तं ग्रहः' (तै.आन.९.अनु) इति निशोध्यते । तदेव च
'यतो' घाचो नियतन्ते । अप्राप्य मनसा सह' (तै.आन.९) इति चाद्वयनसागोचरतया
निर्विशेषमिति गम्यते । अतस्तदेव मानवचर्णिर्गणमिति तस्यादनतिरिक्त आनन्दमय इति ।
अत उत्तरं पठति-

सू.१७-नेतरोऽनुपपत्तेः (१.१.६)

श्रुतप्रकाशिका

उत्तरसूत्रस्य शङ्कामाह-अप्राहेति । अत्र उपासकप्राप्यभेदोऽभिहितस्तीत्यर्थं तस्यैवेति । कारणाविद्या आरब्धा-
दिकाऽविद्या कायादया विशेषकाऽविद्या च विवक्षिता समस्तशब्देन गन्धशब्देनापारमार्थ्यं कलितम् । अपुनस्त-
म्भचोराऽभिप्रेतः शुद्ध कर्म तत्फलान्तरपरिहृतम् । निर्विशेष वमवोपासकस्य तदेवेति । ज्ञानपदेन निर्विशेषत्वमर्थसिद्ध
ज्ञानस्य ज्ञानान्तराभयत्वाद्ययोगात् । याद्वयनसनिर्वाचितवचनाच्च निर्विशेषत्वमितिमाह-तदेवचेति । तदेव शुद्धस्वरूपमेव
उपासकप्राप्यभेदोऽवस्थाभेदनाप्युपपन्न इति न जीवाविलक्षणत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः (१.१.६)

गूढार्थसङ्ग्रहः

मानन्दमयमात्रमानभुवस्तद्भूय इमान्का-कामाग्री कामरूप्यनुसङ्गरन् एतत्सामगायज्ञासो' इत्यत्र विशदीक्रियत इति
त्रिंशत्साधिकाकरण एव भगवता निरूपणन सूत्रे गीयत इत्यनन तदर्थो विवक्षित इति निश्चयस्तम्भयति । भगवताऽत्र
अन्तिमवाक्यानुपादानतु पूर्वमेव वाक्यत्रयोपादानेन बोधस्तम्भवतीत्यभिप्रायेण । एतेन 'सोऽश्रुत' इत्यत्र मुक्तिर्विष-
यिता 'एतमानन्दमयमात्रमानभुवस्तद्भूय' इत्यादितु अविद्यावद्विषयमेव इति (घ) पर्याप्तिः 'गीयत' इति वदतः
सूत्रकृतोऽनमिमत इति सिद्धम् ॥

वाक्यनसागोचरतया निर्विशेषमिति गम्यतइति । अयमर्थः अज्ञाविद्याऽऽमरणे साधितः । वाच इति ब्रह्मा-
नन्देयज्ञाप्रतिपादकविषयसत् सङ्कुचितार्थं स्यात् । निवर्तन्त इति पदस्वरूपेण प्रवृत्तिरप्यवगम्यते, प्रवृत्तस्योह नि-
वृत्तिः । इयत्तापरिच्छादकानां च वाचा प्रवृत्तिर्नास्तीति तदापि पदमशङ्कतमव स्यात् । ततश्च वाच इत्यसङ्कोचिन सर्व-
वाग्विषयम् नच तवापि सगुणना वाचा शङ्कितस्वरूपपर्यन्त प्रवृत्ताना विशुद्धस्वरूपपर्यन्तमप्राप्य निवृत्तिर्मनसा सगुण-
वचनगाहिज्ञानाभरण संहति वक्तु शक्यत्वऽपि निर्गुणप्रतिपादकवाचा तादृशमनसा सहप्रवृत्ताना निवृत्तिर्नास्तीति सगुण
वाग्विषयतया वाच इति सङ्कुचितार्थं वक्तव्यमेवेति वाच्यम् ; निर्गुणप्रतिपादकवचनजातस्य गुणानप्रतिपाद्य विशुद्धस्व-
रूपमात्रप्रतिपादकत्वस्यपि निर्गुणवाक्यार्थयोगोचरसाक्षात्कारपर्यन्त औपाधिकगुणजातस्य विद्यमानतया तस्या दशायामधि-
ज्ञानमात्रप्रतिशेषेण विशुद्धस्वरूपाप्रावात् तावामपि वाचां मुक्तिदशाऽभिव्यक्त्य यादृश विशुद्धस्वरूप ततो निवृत्तिरस्त्येवेति
न वाच इत्यस्य सङ्कोचः । नवा निवृत्तिपदस्वरूपपरित्यागः ॥

श्रीभाष्यम्

परमात्मन इतरो जीवशब्दामिलप्यो मुक्तावस्थोऽपि न भवति मान्त्रवर्णिकः कुतः? (अनुपपत्तेः) तथाविधस्यात्मनो निरुपाधिकं विपश्चित्वं नोपपद्यते । इदमेवहि निरुपाधिकं विपश्चित्वं ‘सोऽकामयत बहुसां प्रजायेय’ (तै.आन.६) इति सत्यसङ्कल्पत्वप्रदर्शनेन विवरिष्यते । विविधं पश्यच्चित्त्वंहि विपश्चित्वम् । पृषोदरादित्वात्पश्यच्छब्दावयवस्य

श्रुतप्रकाशिका

इतरशब्दस्य समतिषोयिकात्वात् परमात्मन इत्युक्तम् । अनुपपत्तेरित्यस्मिन्पदे पञ्चमर्थे पश्चाद्वक्ष्यन्ननुपपत्तिस्वरूपमाह—तथेति । निरुपाधिकं विपश्चित्वमिति । कर्मविशेषेन्द्रियाद्यनपेक्षत्वं निरुपाधिकत्वमिह चोपाधिरस्ति चेत् स वक्तव्यः तदभावादेव तदनुक्तिरिति केवलविपश्चिच्छब्देः निरुपाधिकविपश्चित्वमाहेत्यर्थः । न केवलं निरुपपत्त्याविपश्चित्वस्य निरुपाधिकत्वमर्थसिद्धेः श्रुतिविद्वन्मनीत्याह—इदमेवेति । मुक्तस्य निरुपाधिकविपश्चित्वं संभवतीति शङ्कायां किं भवदभिमतमुक्तस्य विपश्चित्वोपपत्तिः ? उतास्मदभिमतमुक्तस्येति विस्मयमभिप्रेत्य स्वाभिमतस्य श्रुतस्य तदनुपपत्तिरिदमेवेत्यादिभाष्येणोच्यते । विपश्चिच्छब्दार्थे स्मृतेहि जीवे तदनुपपत्तिर्वाच्येत्यत्राह—विविधमिति । तर्हि विपश्यच्चिदिति वक्तव्यमित्यत्राह—पृषोदरादित्वादिति । ‘पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्’ इति पाणिनिः । पृषच्छब्दावयवतत्कारणे-

गूढार्थसंग्रहः

नच प्रकरणाधीतानेकशृणुवाक्यानुसारेण ‘यतो वाच’ इत्यस्य एकस्य यथाकथंचित् व्याख्याने न दोष इति वाच्यम् ; तात्पर्यग्राहकलिङ्गवतैकेनैवानेकवाचोपपत्तेः । इदं वाक्यमस्मिन्प्रकरणे द्विरभ्यस्यते मनोमयपर्याये ब्रह्मलक्षणं च । तत्र कथमेकत्वेण द्विरभ्यस्यमानस्य वाक्यस्यान्यथानयनम् । उपक्रमेचानन्त्ये प्रतिज्ञातम् तदुपपादकतया सृष्टिवाक्यप्रवृत्तिः तत्र सृष्टितदुपयोगिगुणमात्रप्रतिपादने वस्तुपरिच्छेदस्य प्रसक्तेः आनन्त्यमप्रतिपादितमेव भवेदिति आस्मिन्प्रकरणे सृष्टिवाक्यजातमपवादमपेक्षमाणमेव भवतीति ‘यतो वाच’ इति वाक्यं तदनुगुणमेव । ननु ताम्रप्रतिकूलम् । तदुद्देश्यसिद्धयुपयोगितात् । ‘सोऽश्रुते सर्वान्कामान्ब्रह्म’ इत्यत्र पाठविच्छेदेन ‘सहेत्यस्य युगपदित्येवार्थः । ननु ब्रह्मसहित्यम् । तथाचोपक्रमोपसंहारिकरूपमपि तात्पर्यग्राहकं लिङ्गं ‘यतो वाच’ इत्यस्य मध्ये च ‘अहमेवेऽनाम्ये’ इत्यादिरपवाद उपलभ्यते । ‘उदरमन्तरं कुतः’ इति च भेदनिन्दा । अतो निर्गुणप्रकरणेऽस्मिन् आनन्दमये शृणुगे उपक्रान्त-ब्रह्मपर्यवसानं कर्तुमशक्यम् । ‘आनन्दं ब्रह्मण’ इति वधीच निर्गुणप्रकरणानुरोधात् ‘यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् आनन्दो ब्रह्मेति स्पजानात्’ इति च पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचनया अभेदसम्बन्धपरैव व्याख्येया ‘आनन्दमय’ इत्यत्र ‘मयदूच’ इति सूत्रेण मयट् । विकार एवागतत्वोपचाराभ्यगतात् । अतः विकारप्राप्यपाठेन आनन्दमयो न ब्रह्म अतः ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति मान्त्रवर्णकं ब्रह्म ‘यतो वाच’ इति वाक्यपर्यालोचनया निर्विशेषमेवेति निर्णयः । तेनानन्दमयः जीव एव न ब्रह्मेति—आनन्दमयः मान्त्रवर्णिकम् इति पूर्वसूत्रपदद्वयेन मान्त्रवर्णिकत्वमानन्दमयस्येति स्फुटप्रतीयते तस्मादितरः ‘एतस्माद्ज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः’ इति वाक्ये जीवभेदस्यानन्दमये प्रतिपादनात् जीवपेक्ष्यमिषेत्याह—परमात्मन इतरः इत्यादिना ॥

परैः विपश्चिता सहैतन्मयमनङ्गीकृत्य ‘ब्रह्मणाविपश्चिता’ इत्यत्र जीवस्य ब्रह्माभेदः विवक्षित इति प्रतिपाद्यते । ‘सहेत्यस्य ‘ब्रह्मणा’ इत्यनेन योगानङ्गीकारोऽपि विपश्चिच्छब्दस्यैव वाचकत्वेन परोक्षो जीवब्रह्माभेदः नात्र विवक्षामहेति विपश्चिच्छब्दार्थस्य निर्विशेषे असम्भवात् । अनुपपत्तेः इत्यत्र विपश्चित्वाद्यनुपपत्तिर्विवक्षिता इति ‘विपश्चिच्छब्दार्थमेव दर्शयति—विविधं पश्यच्चित्त्वंहि विपश्चित्वमिति । ‘विपश्चिता मेवाविना सर्वज्ञेनेति’ (शं.उ.भाष्यम्) । विशम्भस्य

श्रीभाष्यम्

यच्छब्दस्य लोपं कृत्वा व्युत्पादितो विपश्चिच्छब्दः । यद्यपि मुक्तस्य विपश्चित्वं सम्भवति तथाऽपि तस्यैवार्तमनस्संसारदशायामविपश्चित्वमप्यस्तीति निरुपाधिकं विपश्चित्वं नोपपद्यते । निर्विशेषचिन्मात्रतापन्नस्य मुक्तस्य विविधदर्शनामावात्सुतरां विपश्चित्वं न सम्भवतीति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषं यस्तु प्रतिपाद्यत इति पूर्वमेवोक्तम् । 'यतो वाचो नियतन्त' (तं.आन.९) इति च वाक्यं यदि बाह्यनसयोर्ग्रहणो निवृत्तिमभिदधीत न ततो निर्विशेषतां यस्तुनोऽवगमयितुं शक्यतात् अपि तु बाह्यनसयोस्तत्राप्रमाणतां वदेत् तथा च सति तस्य तुच्छत्वमेवापद्यते

श्रुतप्रकाशिका

पञ्चच्छब्दलोपः । पाणिनियदास्ततममुनिभिः कृतनिर्वाह-वादीदृशशब्दानां साधुत्वस्य पाणि-यमिमत यमनेन शतंभवति । अतो विविधं पश्येत्तत्त्वं विषाक्षितमित्यर्थः । चिच्छब्दस्य ज्ञानवाचि च विविधं पश्यन्निवमिति बृहृषीहि स्वपक्षेमुक्तस्य निरुपाधिकविपश्चित्वायोग उक्तः ॥

अथ परामितमुक्तस्य विपश्चित्वायोगमाह—निर्विशेषेति । विपश्चित्वमात्रमेव न समवतीत्यभिप्रायेण द्रुतशमि-मुक्तम् । न संभवतीत्यनेतिशब्दः सूत्रस्यपञ्चमीत्याख्यान न केवलं विपश्चित्च्छब्दमात्रासङ्गतिः । सर्वप्रमाणविरोधमेत्याह—न केनापीति । आद्यगुणनिषेधपरस्य सत्यज्ञानादिव्याक्यस्य परिहारः प्रथमसूत्रोक्तोऽनुक्त-ध्वयः 'यतो वाच' इत्यस्य व्याक्यस्य निर्विशेषपरत्वं श्रुदस्यति यतोवाचइत्यादिना । यदीत्यनुज्ञानप्रदर्शनार्थं तर्हि किमवगमयेदित्यपेक्षाया न केवल-मिष्टावाचकत्वं किंत्वनिष्टबोधकत्वचेत्यभिप्रायमाह—अपिरिति । कथमस्यानिष्टत्वमित्यत्राह—तथाच सतीति । मनसो-ऽप्यगोचरत्वेन सर्वप्रमाणगोचरत्वं सिद्धं कृत्वा प्रमाणान्तरागोचरत्वमप्युपजायते तुच्छत्वमापादितम् । किं सर्वथा व्याक्य-नसनिवृत्तिरुच्यते उतैवत्यागोचरबाह्यनसनिवृत्तिः । द्वितीयशिरसोऽभ्युपगमो वक्ष्यतेइति प्रथमशिरसि तुच्छत्वमुक्तम् ।

गूढार्थसङ्ग्रहः

विविधेत्यर्थः । इतिवातोः 'प्राधाध्मास्यान्नादाण्' इत्यर्तिसर्तिशब्दसदापि विग्रहमतिष्ठ मनयच्छ पश्यच्छं औशीयसीदाः' (७.९.७८) इति सूत्रेण पर्यादेशः । 'वश्' इत्यनेन पर्यादेशः सूच्यते । पृषोदरवादिवाच्छब्दसाधुत्वम् । अत्र ब्रह्मणा चिन्ता' इति वाक्यस्यैव विद्वद्भेदविषयज्ञानसम्भावनाया अवकाशः । जीवेश्वरयोः चित्तैक्येनैकचित्तसम्भवात् । चिच्छब्द-मात्रस्य स्तुतावनमिधानेन सर्वद्रष्टृचित्तः अत्र प्रतिपादनेन 'ब्रह्मणा विपश्चिता' इत्यत्र निर्विशेषेण न विपश्चितम् । किंतु सविशेषमेवेत्याशयः । तदेत-प्रकाशयति — निर्विशेषचिन्मात्रतापन्नस्य इत्यादिना ॥

न ततो निर्विशेषतां यस्तुनोऽवगमयितुं शक्यतादिति । विवरणकारमते शब्दज-यथाहा कार एव मुक्तिहेतुः । वाचस्यतिमते मानससाक्षात्कारस्तथा । एतन्मतद्वयं वाचो मनसश्चात्र निवृत्त्यभिधानेन श्रुतौ न विवाधितमिति स्फुटम् । 'तत्त्वमसि' इति वाक्यस्यापि 'वाच' इत्यत्र समग्रहण 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र मुक्तिहेतुज्ञानस्य परेषामपि विवाधितत्वेन मुक्तिहेतुज्ञानविषयात् 'तत्त्वमसि' इति वाक्यस्यापि निवृत्तौ निर्विशेषस्यासिद्धेरेव स्यात् । एव मनसो-ऽपि निवृत्तौ मानससाक्षात्कारोऽपि मुक्तिहेतुर्न स्यात् । अतश्च तुच्छत्व एव पर्यवसानं स्यादित्याह—तथाच तुच्छत्व-मेवापद्यत इति । शक्त्या बोधकत्वरूपप्रवृत्त्यभावस्यैव निवर्तन्त इत्येददर्थवात् । न तुच्छत्वम् 'कस्मादुच्यते परं

श्रीभाष्यम्

‘ब्रह्मविदामोति’ (तै.आन.१) इत्यारभ्य ब्रह्मणो विपश्चित्वं जगत्कारणत्वं ज्ञानानन्दैक-
तानतामितरान्प्रत्यानन्दयितृत्वं कामादेव चिदचिदात्मकस्य कृत्स्नस्य स्रष्टृत्वं, सृज्यवर्गानु-
प्रवेशकृततदात्मकत्वं भयाभयहेतुत्वं वाय्वादित्यादीनां प्रशासितृत्वं शतशुणितोत्तरक्रमेण
निरतिशयानन्दत्वमन्यच्चानेकं प्रतिपाद्य बाह्यनसयोरब्रह्मणे प्रवृत्त्यभावेन निष्प्रमाणकं
ब्रह्मेत्युच्यत इति भ्रान्तजल्पितं ‘यतो वाचो निवर्तन्त’ (तै.आ.१) इति यच्छब्दनिर्दिष्टमर्थं
‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्’ (तै.आ.१) इत्यानन्दशब्देन प्रतिनिर्दिश्य तस्य ब्रह्मसम्यग्विधत्वं

सुतप्रकाशिका

‘ब्रह्मविदामोतिपरम्’ इति पूर्वापरवाक्यविरोधात् ब्रह्मणस्तुच्छत्व व्याहृतमित्यत्राह—ब्रह्मविदिति । व्याहृतार्थं सुतिर्न
प्रतिपादयतीति चेत्तन्निर्विशेषपरत्वेऽपि तुल्यमित्यभिप्रायेण तत्तद्वाक्यप्रतिपत्त्यां गुणानाह—विपश्चित्त्वमित्यादिना ।
‘ब्रह्मणा विपश्चिता’ ‘आकाशरसभूतः’ ‘रसोवैसः’ ‘एषहोवानन्दयति’ ‘सोऽकामयत बहुसां प्रजा
येय’ ‘तदनुप्रविश्य’ ‘अयसोऽभयङ्गतो भवति’ ‘भीमास्माद्वातःपवते’ ‘सएको मातुप आनन्दः’ इत्येषा
वाक्यानामर्थो विपश्चित्त्वमित्यादिनोक्तः । शतशुणितोत्तरक्रमेणेति । निर्विशेषत्व विवक्षितचेत् गुणापकर्षो वाच्यः गुण-
प्रकर्षमुक्त्या बाह्यनसनिवृत्त्यभिधानमानन्त्यविषयाङ्गुतमित्यभिप्रायः । अन्यथेति । आदित्यमण्डलान्तर्धर्तित्वादिक विष-
यित्वम् । एवं पूर्वापरवाक्यव्याहृतिपरिहारायै स्वरूपमङ्गीक्रियते चेत् तद्ब्रह्माण्डं स्वीकार्यं इत्युक्तं भवति एवं प्रकरणविरोध
उक्तः ॥

अथ स्ववाक्यविरोधमाह—यतोवाचइति । यच्छब्दनिर्दिष्टमानन्दमित्यत्र ‘कश्चैप मौनः’ ‘यतोनिवेदाः’
इति सनत्सुजातोक्तः श्लोकद्वयैकार्थ्यमनुसंधेयम् व्यतिरेकनिर्देशेन भेदनिर्देशेन वैयधिकरण्येनेत्यर्थः । यच्छब्दमानन्दनि-
र्देशः आनन्दशब्देन प्रतिनिर्देशो ब्रह्मसम्यग्विधत्वेन निर्देशश्च वागविवक्ष्यते व्याहृतास्त्युः, विद्वानिति तद्वेदानाभिधानं मनोर्गो

गूढार्थसंग्रहः

ब्रह्म ! ‘अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यम्’ इत्यादेः बोधकवमात्रपरत्वेन न तुच्छत्वम् (अ.सि.छ.चं) इत्यङ्गीकारं निय-
तैस्ते’ इत्यत्र सङ्कुचितायं वचनपरित्याग्यम् । शुद्धे ब्रह्मणि शक्त्यभावस्य परसम्मतस्य एतच्छ्रुतिविरुद्धत्वात् । एव सङ्कोचे
नियामकामावाच ॥

किञ्च आनन्दबह्वीप्रकरणस्य निर्विशेषपरत्वेनेत्युक्तिवलात् साधितं ब्रह्मविद्याऽऽभरणमाहौ । सुतिश्रेयं न पराभीष्टं
साधयितुमलम् कापि शब्दावाच्ये प्रमाणज्ञानस्य केनापि प्रवृत्त्यनङ्गीकरणे तस्य तुच्छत्वमपरित्याज्यमेव । उपक्रमोपसंहारिक
रूपं परमते न समगते, किंतु सविशेषाभवाद् एव समवतीत्याह—ब्रह्मविदामोति परमित्यारभ्येत्यादिना । द्वि-
त्यायेन ‘यतो वाचो निवर्तन्त’ इतिवाक्य सविशेषपरमेवेत्याह—यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिना ॥

यद्यपि न्यायरक्षामणौ—‘ततश्च ब्रह्मणो लक्षणे आनन्त्यान्तर्गतं वस्तुपरिच्छेदराहित्यं प्रपञ्चस्य प्रतिपत्तोपाधिगतनि-
षेधप्रतियोगित्वलक्षणमिध्यात्वानोपपादयितुं ‘आत्मन आकाश’ इत्यादिना ब्रह्मणो जगदुपादानत्वप्रतिपादनेन तत्र प्रप-
ञ्चाप्यारोपः कृतः । ब्रह्मण उपादानत्वेऽपि साधनियमनादिषु निमित्तान्तरसङ्गाते वस्तुपरिच्छेदस्यादिति शङ्कानिरासार्थं
‘सोऽकामयत’ इति सूत्रे ‘भीमास्माद्वातःपवते’ इति नियमनेऽपि निमित्तत्व दर्शितम् । एवमारोपितस्य प्रपञ्चस्य

श्रीमाध्यम्

ब्रह्मण इति व्यतिरेकनिर्देशेन प्रतिपाद्य तदेव याद्व्यनन्तसागोचरं विद्वानिति तद्वेदनमसिद्ध-

श्रुतप्रकाशिका

चरन्त्याभि व्याहृत स्यादित्यर्थः । अनर्थकं वाच्यनन्तर्गतं च स्यादिति । अनर्थकं व्याहृतार्थं स्यात् । व्याहृतिपरिहारेण
अभिमतश्चेत् ब्रह्म न शब्दवाच्यमिति तद् समुद्रघोषादिवद्वाच्यमेव न स्यादित्यर्थः, वाच्यत्वे व्याहृतिर्निवृत्तिर्भवति ।
ब्रह्मणोऽशब्दगोचरत्वं ब्रह्म न शब्दगोचरइत्यनेनापि शब्देन व्याहृतं स्यादिति चाभिप्रायः । 'सद्विज्ञानम्' इति स्व-
ल्पं सत्यत्वं कण्ठोक्तं न गुणानाम् अस्तित्वविषय इति चेत्, न तत्र सत्यपदेनैवाविकारित्वमुक्तम् । ननु मिथ्यात्वव्यावृत्तिः
निष्पातव्यावृत्तिरुक्त्याऽस्तु तथाऽपि गुणानां च सत्यत्वं दुरपमं प्रमाणसिद्धत्वात् । प्रामाणिकत्वाद्वा सत्यत्वं किंच गुणानां

गूढार्थसंग्रहः

'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यापवादोपदिश्यते । अस्याहि मन्त्रस्यायमर्थः यथा श्रुतिस्त्वयामध्यस्तं रजततादात्म्यो-
त्थितया प्रवृत्तेन मनसाह 'रजतमिदम्' इति व्यवहारः श्रुतिस्त्वयामध्यस्तमप्राप्य 'नेदं रजतम्' इति बाधेन निवर्तते
एवं ब्रह्मण्यव्यस्तप्रपञ्चनादात्म्योद्भूतितया 'सन्वत्सन्वत्' इत्यादि प्रकरणे प्रवृत्तेनान्तःकरणेन सह तत्र प्रवृत्ता घटप-
टादिशब्दा अप्यतन्त्राकारपर्यन्तमप्राप्य 'अथात आदेशो नेतिनेति' इत्यादिभौतवाच्येन निवर्तते' इत्युक्तम् ॥

अयमर्थः स्वमताभिनिवेशेन श्रुतावरोपितः । अन्यारोपस्थले श्रुतेः रजतं सभूतमिति लोके न व्यवहारः श्रुति-
रजतद्वयान्तश्च सृष्टिप्रकरणे क्वापि नोक्तः । सृष्टिवाक्यानां ता पर्यं पूर्वमेवोक्तम् । अतः सृष्टिवाक्येषु अप्यारोपो न वि-
हितः । 'अथात आदेशो नेतिनेति' इत्यादिपरमतं साधयितुं नाममिति जिज्ञासाऽधिकरण एव (२४३.५) निरूपितम् ।
श्रुतिरजतस्थले भयदुक्तप्रकरणार्थः लोके न क्वापि व्यवहियते । 'आनन्दब्रह्मणः' इत्यनानन्दरूपब्रह्मसम्बन्धित्वेन आन-
न्दतया प्रतिपन्नगुणविभूत्यादौ एकदेश एव वाच्यनस्योः प्रवृत्तिः ननु काःस्थेन । इयत्तावास्तवे काःस्थेन प्रवृत्तिः
स्यात् काःस्थेन प्रवृत्त्यभावेन निवृत्तिकथनेन इयत्तावास्तव पर्यवस्यति 'नातगुणानां तेनानन्तोऽयमुच्यते' इति परा-
शरवचनानुसारी 'सत्यज्ञानमनन्तम्' इत्यत्र अनन्तशब्दार्थः, 'यतो वाच' इति श्रुत्या इदं क्रियत इत्यसकृदावेदितम्

ब्रह्मण इति व्यतिरेकनिर्देशेन प्रतिपाद्यतइति । एतेन शब्दाः द्विरभ्यासेन 'स एको मनुष्यर्षेः चर्वाणामा-
नन्दः' इत्याद्युपक्रमेऽपि पञ्चम्यासेन च 'आनन्द ब्रह्मणः' इतिवाक्यं ब्रह्ममिज्ञान-रमेव बोधयति । 'यदेव आकाश-
आनन्दो न स्यादिति धर्मिणः आनन्दोऽत्रोपचक्रवाक्यस्य धर्मानन्दबोधकवाक्यबोधकत्वं न भवत्येव । आनन्दरूपे धर्मिणि
धर्मानन्दरूपे विरोधाभावात् । धर्मानन्दस्यापारीक्षितत्वेन वाच्यनसंवास्तवैकदेशेन प्रवृत्ताऽपि सर्वत्र प्रवृत्त्यभावेन
'निवर्तन्ते' इत्यस्योपपत्तिः । अतः उपक्रमोपसंहारैकरूपं द्विरभ्यासश्चेत्युभय सिद्धान्त एवानुक्तम् । अत्राध्यासोऽस्य प्र-
क्रियेव नास्ति तद्वैषकशब्दाभावात् । 'यदाहोविष एतस्मिन् हृदयेऽनाम्ये' 'उदरमन्तरं कुर्वते' इत्यत्र सिद्धान्तिसम्मत
एवार्थो युक्तः न परसम्मतार्थ इति प्रागेव (६९४, ६९५.५) निरूपितम् । 'आनन्दमय' इत्यत्र मयशब्दः पूर्वमेवो-
पपादितः । अतो निर्गुणप्रकरणमसिद्धमेव ॥

'नेतरोऽनुपपत्तेः' इत्यत्र आनन्दमयः इह पर्याये उपास्यो न भवति । उपक्रमोपसंहारावधृतशेषब्रह्मतापर्यंके
प्रकरणे उपासनाविवक्षाऽनुपपत्तेः' इत्यर्थवर्णनमप्यनुपादेयम् । परसम्मतज्ञेयब्रह्मप्रकरणस्यैवास्ति । आनन्दस्य द्विवि-
धस्य सिद्धान्तसिद्धस्यैव युक्ततायाः प्रागेव निरूपणात् । मनोमयपर्याये 'आनन्दब्रह्मणो विद्वान्' इति वाच्येन एत-
न्नमर वेदेन ध्यानपर्यवसित विराहितमिति पूर्वमेवोक्तम् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते, आनन्दब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र आन-

श्रीभाष्यम्

द्वाफयं जरद्गधादियाफयवदनर्थकं वाच्यनन्तर्गतं च स्यात् । अतश्शतगुणितोत्तरक्रमेण ब्रह्मानन्दस्यातिशयेयत्तां वक्तुमुद्यम्य तस्येयत्ताया अभावादेव वाङ्मनसयोस्ततो निवृत्तिः 'यतो वाचो निवर्तन्त' (तै.आन.) इत्युच्यते—एवमित्युक्तारहितं ब्रह्मण आनन्दं विद्वान् कुतश्चन न विमेतीत्युच्यते । किंच अस्य मान्त्रवर्णिकस्य विपश्चित 'सोऽकामयत' (तै.श्रु.) इत्यादिभ्य यक्ष्यमाण(स्य)स्वसङ्कल्पावकृतजगज्जन्मस्थितिजगदन्तरात्मत्वादेभ्युक्तात्म स्वरूपादन्यत्वं सुस्पष्टमेव ।

इतश्चोभयावस्थाप्रत्यगात्मनोऽन्य आनन्दमयः ।

सू. १८=भेदव्यपदेशाच्च १.१.६

'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः' (तै.आन.) इत्यादिभ्य मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म व्यञ्जय-
द्वाफयमन्नप्राणमनोभ्य इव जीवादिषु तस्य भेदं व्यपदिशति 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात्
अन्योन्तरात्माऽऽनन्दमयः' (तै.आन.) इति । अतो जीवाद्भेदस्य व्यपदेशाच्चायं मान्त्र-
वर्णिक आनन्दमयोऽन्य एवेति विज्ञायते ।

श्रुतप्रकाशिका

सत्यत्वं कण्ठोक्तम् 'सत्यकामसत्यसङ्कल्पः' 'तद्भेदे सत्याः कामाः' एतांश्च सत्यान्कामान्' इत्यादिभिः अत-
स्वरूपवद्गुणाभिप्रेतस्वीकार्याः, प्रमाणोपपत्तिरभ्यासात् । अतो न वाङ्मनसनिवृत्तिर्निर्विशेषत्वनिवन्धनः । ननु न शब्देन
मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्यते ब्रह्म अपि तु लक्षणया अतो 'यतोवाच' इति मुख्यवृत्तिविक्रयो निषेध इति विषयविभागान्न
व्याहृतिरिति चेन्न । निवर्तन्त इत्येकस्य वाक्यस्य मुख्यवायानेकवाक्यलक्षणाभयनायोगात् । भूयसा स्याद्वलीयस्यमित्या-
पादेकवाक्यस्वारस्यमङ्गेनानेकवाक्यस्वारस्यल्लानुवर्तनीयम् ॥

किंच अत्र 'नर्हि स्यात्सर्वभूताति' अग्नीषोमीय पशुमालभेत' इतिर्वाहपयविभागो नोभयमुख्यत्वं सिध्य-
ति चेत्तदेवाह युक्तम् लोके च 'गामानय बलीवर्धने'ति विषयविभागो मुख्यवानुरोधी इत्येते । अविद्वद्धार्यः कइत्ये-
ष्ट्या विषयविभाग दर्शयति अत इति । वाङ्मनसनिवृत्तिरस्ति चेत् कथं वेदनवचनमित्यत्राह—एवमिति । इयत्तार-
हितत्वेन वेदनमुच्यत इत्यर्थः । 'अनुपपत्ते' इति सौत्रपदस्य विपश्चित्त्वोक्तसर्वशब्दानुपपत्तिरर्थ उक्तः । अय-
मसर्वशक्तिवानुपपत्तिमर्थान्तरमाह—किंचेति । इदञ्च मान्त्रवर्णिकस्रोतस्त्वेत्यव्यक्त्यादिपरिहारपरत्वात् तन्निवृत्तिरिति स्वत-
न्त्रहृत्तर वामावात् चशब्दाप्रयोगः । एवमनेन सूत्रद्वयेनोपक्रमस्य हेतुरनुसाहितः । अयं मध्यगत स्फुटतर हेतुमनुसन्धत्ते-

गूढार्थसंग्रहः

भेदमयशब्दार्थानस्यैव फलनिर्देशः । तेनात्र फलनिर्देशाभावात् उपासनाविवक्षा न घटत इति 'भेदव्यपदेशाच्च' इति
सूत्रे (प्रज्ञाविद्याऽऽमरणे) परोक्तिर्निर्वककाया ॥

आनन्दमयोऽन्यासात् इति सूत्रोक्तानन्दमयस्यैव भेदव्यपदेशाच्च इत्यत्रानुयोगितयापस्थित्या तत्र जीवभेदस्य
विशेषित इत्याह—इतश्चोभयावस्थादित्यादिना । 'भेदविरोधी अपदेशः भेदव्यपदेशः । भेदप्रपञ्चमित्या-वपर्यवसायी

श्रीभाष्यम्

इतश्च जीवादन्यः

सू.१९-कामाच्च नानुमानापेक्षा [१-१-६]

जीवस्याधिपापरवशस्य जगत्कारणत्वेहायर्जनीया आनुमानिकप्रधानादिशब्दामिधे-
याचिद्वस्तुमंसर्गापेक्षा। तर्थाय हि चतुर्मुखादीनां कारणत्वम्। इह च 'सोऽकामयत यदुस्यां
प्रजायेय' (तं.आ.) इत्यचित्संसर्गरहितस्य स्वकामादेय विचित्रचिद्विद्वस्तुनश्चरिः 'इह-
र्मयमसृजत यदिदं किंच' (तं.आन.) इत्याद्यायते। अतोऽस्यानन्दमयस्य जगत्सृजतो नानु-

श्रुतप्रकाशिका

ऽनन्तरसूत्रेण आनन्दमयस्य जीवादन्यत्वं स्वभावयैकदेशमयइतपदवाच्यनिरतिशयानन्दयोगेन-प्रथमसूत्रेणोपपादितम्
अतोऽत्र स्वराक्यस्यहेतुभावे भवति ॥

सू.१८-भेदस्यदेशाच्च १.१.६

यदि जीवात्मस्वरूपं शुद्धावस्थं ब्रह्म । तर्ह्यनन्तमयदिवैकवाक्यायां भेदस्यपदेशो न सम्भवति तस्मादब्रह्मयादिभि-
रिव जीवैक्यं ब्रह्मणो न संभवतीत्यर्थः । विज्ञानशब्दस्यान्तःकरणपरवानुपपत्त्यादिकं पूर्वोक्तमिहानुसन्धेयम् ॥

अयोपसंहारार्थहेतुमाह—

सू.१९-कामाच्च-नानुमानापेक्षा [१.१.६]

केश्वरप्रधानव्यावृत्तिपरमिदं सूत्रं व्याख्यात तत्पक्षोऽतिदुरस्तत्वाज्ञानं दूषितः, पूर्वाधिकरणे अचिन्त्याहंत्वात्कृता,
प्रधानत्वशङ्काहेतुर्भास्मिन्ननुपाकं नास्ति, अपेक्षाशब्दवैयर्थ्यं च स्यादिति जीवस्येति । अत्यन्तमचिदमपेक्षत्वे स्वरूपपरी-

गृहार्थसङ्ग्रहः

'यतोवाचो निर्वर्तन्ते अत्राप्य मनसासह आनन्दब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन' इत्युपदेशः । तद्विरोधात् प्रियाय-
वयवयुक्तस्याविशेष आनन्दमयउपाख्यो न प्रतिपाद्यः' इति न्यायप्रक्षामव्युत्तरमिनिवेशमूलेष । उपदेशशब्दस्य अमसि-
दोऽयं इत्यस्य स्फुरत्यात् । 'यतोवाचो निर्वर्तन्ते' इत्यस्य भेदमिध्यात्वबोधकत्वासम्भवाच्च । भेदो धैर्यस्य पूर्वेषु पर्या-
येषु फलनिर्देशः । इह तु नास्तीति यत्प्रक्षयम् । ततश्च फलनिर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या तत्रोपासनाविचक्षायामपि आनन्दम-
यस्य फलनिर्देशं विनैव व्यपदेशान्नोपासनाविचक्षा' इति (ब्रह्मविद्याऽऽभरणे) परोक्तिरनुपादेया । 'आनन्दं ब्रह्मणो-
विद्वान् न विभेति' इत्यत्र आनन्दमयशब्दार्थज्ञानेन फलस्यापि प्रतिपादानात् । 'सोऽश्रुते स्वर्वाकामान्' इत्युपक्रमो
कार्यः 'अस्मात्काकामस्य एतमानन्दमयमात्मानुपपन्नं इमान्योकाकामात्मा कामरूप्यनुसञ्चरन्' इति वत्सुपस-
हारे विशदीकरणेन उपक्रमोपसंहाराभ्यामानन्दमयब्रह्मज्ञानस्य फलस्य वृद्धीकरणञ्च ॥

'कामाच्च नानुमानापेक्षा' 'सोऽकामयत' इति वाक्ये पुच्छकृतच्छब्दनिर्देशेन आनन्दवत्त्वः सविशेषपर-वा-
सम्भवेन पुच्छब्रह्मवादायोगन 'सन्तमेन ततोविदुः' इत्यनन्तर 'तस्यैव एव शरीर आत्मा' इत्यर्थं परोक्तनिर्देशात्.

श्रीभाष्यम्

मानिकाचिद्वस्तुसंसर्गापेक्षा प्रतीयते ।

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः ।

सू.२०—अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति (१-१-६)

श्रुतप्रकाशिका

णामप्रसङ्गः । दहातिरिकाचिदनपक्षञ्च देवादिषुष्टौ चतुर्मुखादीनामप्यस्ति अतस्तत्परिहायार्थमाह—इहचेति । सङ्कल्पहेतु-
भूतकरणकलेभरावस्याचित्संसर्गापेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥

देहानपेक्ष(च)सत्यसङ्कल्पवकार्यं सद्यस्त्वमाविर्भूतगुणादकस्य मुक्तस्यापि भूयतइति शङ्कां परिहरन् 'सोऽकामयत'
इति वाक्यादुपरितनहेतवन्तरमाह—

सू.२०—अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति (१-१-६)

गूढार्थसंग्रहः

परत्वात्सम्भवेन आनन्दमयस्यैव अनन्यात्मत्वात्परत्वावस्थामावेन 'सोऽकामयत' इत्यत्र आनन्दमयविवक्षाया एवावश्य-
कत्वात् । परमते 'कामसङ्कल्पः' इत्यादिसुत्या कामादीनामन्तःकरणवर्गस्यैव प्रतिपादनेन मायापरिणाम वग्राहक-
श्रुत्यमावेन 'सोऽकामयत' इत्यत्र निर्विशेषविवक्षाया असम्भवाच्च । 'तस्माद्वा एतस्मादा मनः अन्योऽन्तर आ माऽ-
नन्दमयः' इतिपूर्वं जीवभिन्नेन प्रतिपादितस्यानन्द-आनन्दमयस्य कामस्यैव विवक्षितमेव प्रधानापेक्षा नास्ति जीव-
विवक्षायां प्रधानापेक्षा स्यादितिभावः । अत्र यापरक्षामन्यादौ 'काम्यत इति कामः भृगुसङ्कल्पज्ञत आनन्दः । तद्दृष्ट्वा
तत्तत्त्वलक्षणानन्दमयस्य प्राधान्यानुमानेऽपि प्रत्याया न कार्यः । तत्र श्रुतैवानन्दस्य उक्तं न ब्रह्मरूपतया । 'अनन्दो
ब्रह्मेति व्यजानात्' इति साक्षात् 'आनन्ददायक्ये खस्विमानिभूतानि' इति लक्षणमुत्तेन च पर्यवसानप्रतिपादनान् ।
इत्युक्तार्थं शब्दत्रये स्वोपेक्षामूलकएवेति स्फुटं विदुषाम् ॥ 'कामात्' इत्यत्र 'सोऽकामयत' इति श्रुतौ कामवा-
च्यर्थः 'नानुमानमतसङ्गतात्' इति सुश्लेषवाग्रापि नानुमानेत्यस्यार्थः 'अपेक्षा' इत्येवमर्थः (या, १, ३) इति अर्थत्रय-
परित्यागस्य क्षमिनिवेशमूलकतायाः स्फुटत्वात् ॥

'तद्धेतुव्यपदेशाच्च' इत्यत्र जगत्कारणस्यानन्दमयस्य मुक्तिहेतुत्वाभिधानेन सुष्टिवाक्यानां मुक्तिवाक्यानां च
सामरस्यमाहितम् । 'मान्तरवर्णिकमेवच गीयत' इत्यत्र 'ब्रह्मविदामिति' इत्याद्युपक्रमवाक्यस्य 'अस्माद्धोकाग्रेत्य-
एतमानन्दमयमा मानमुपसङ्गम्य' इति वाक्यस्यैवकार्यकत्वम् । 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इत्यत्र उपक्रमप्रथम उपसंहारपर्यन्त
प्रतिपादितधर्माणां आनन्दमयएव सम्भव ननु जीवइति निरूपितम् । तेन विशानमयपर्याय 'इतिरे वाप्यनो हि वा सर्वा
कामान् समभ्रुते' इत्युपक्रमोपसंहारयोक्तार्थस्य मुक्तिरूपस्य प्रतिपादनं जीवएवेति निर्धारितम् । एवमुपक्रमोपसंहार-
वाच्योक्तार्थस्यैव सर्वकामावाप्तिरूपस्य माध्ये प्रतिपादनं विशानमयस्य जीववर्णित्यानन्तरमानन्दमयपरमा मनि जीव-
मेव 'तस्माद्वा एतस्माद्विशानमयात्' इति श्रुत्युक्तः भेदव्यपदेशाच्च इत्यत्र निरूपितः । तदनु तत्रानुवाचोक्तार्थः
कामाच्च नानुमानापेक्षा इत्यत्रभिहितः । तदनन्तरानुवाचकार्यं अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति इति सूक्ष्मेऽभिधीयते

श्रीभाष्यम्

अस्मिन्—आनन्दमये अस्य—जीवस्य तद्योग—आनन्दयोगंशास्ति, शास्त्रम् । 'रसो वै सः रसगुह्येयाय लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति' (तै.आन.७.१) इति रसशब्दामिधेयादानन्दमयत्वाभादयं जीवशब्दागिलपनीय आनन्दीभवतीत्युच्यमाने यद्वाभाष्य आनन्दी भवति ससप्त-वेत्यनुमत्तः कोप्रयीतीत्यर्थः । एवमानन्दमयः परं ब्रह्मेति निश्चितेति 'यदेव आकाश

श्रुतप्रकाशिका

कस्मिन् इत्येव केन योग किं शास्त्रात्येवभाषामुक्तमाह—अस्मिन् आनन्दमय इति । अस्मिन्निमित्तं विषयगतमी ब्रह्मानुभव-रूपानन्दस्य अत्रैव हेतुः । शास्त्रादुक्तार्थः कः ? शास्त्रं किं ? एतत्सुप्रार्थस्य हेतुः कथमित्यत्र—रसो वै स इति । 'रसो वै सः' इति शास्त्रमुक्तं उच्यमाने इति शास्त्रशब्दार्थोक्तः । हेतुः यमुपपादयति यद्वाभाष्येति । हेतुः यस्य स्फुटतरत्वात् एव हेतुवानिर्देश इत्यभिप्रायेण अनुमत्तः कोप्रयीतीत्युक्तं, मान्त्रवर्णिकसूत्रेऽपि हेतुवानिर्देश इत्यभिप्रायेऽपि यथा-आनन्दमये जीवस्यानन्दयोगो वदति शास्त्रम् आनन्देऽनानन्दयोगो वदतीति शङ्क्यामानन्दानन्दस्य यद्यप्येवमप्युक्तं । एवमिति । कथमानन्दशब्दस्यानन्दमयत्वाभाषमित्येवभाषायां पिशानशब्दनिर्वाहं पूर्वोक्तन्यायनिहातिद्विकेति यथाविज्ञा

गुढार्थसङ्ग्रहः

आनन्दमय इति प्रथमस्यैव प्राधान्येनोक्तार्थेव अस्मिन् इत्यत्र विवक्षितः । आनन्दमये जीवमेदस्य पूर्वमभिधानेन 'तस्माद्वा एतस्मादा मनआकाश' इति उपक्रमोक्तमन्वमानन्दमये यन्निष्पत्तिम् तेनानन्दमयस्य अत्र कारणत्वेन राजकुमारनयन जीवस्य राजप्राप्तयानन्दः विवक्षित इत्यभिप्राये अस्य जीवस्यानन्दयोगमित्याशुक्तिः । यद्वाभाष्यआनन्दीभवति ससप्तवेत्यनुमत्तः कोप्रयीतीत्यर्थ इति । एतेन 'रसगुह्येयाय लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति' इत्यनन्तरं 'एवमेवानन्दयाति यदाश्रयेण एतास्मिन्नद्वयेऽनाम्येऽनिरुक्तेऽनिरुप्यनेऽभय प्रतिष्ठा विन्दते । अथसेऽभयमगते भवति वदाश्रयेण एतास्मिन्नद्वयमभयवृत्ते अथ तस्य भयभवति' इत्यनन्तरवाक्ये जीवब्रह्मभेदनिर्देशा जीवब्रह्मभेद विवक्षित इति परे वदन्ति । औधी नात्र विवक्षित इति बोधितम् । आनन्दवितृप्तं पूर्वमभिप्राय अनन्तरवाक्येयोरित्युक्तं प्रयोगे एतच्छब्दस्यानन्दार्थित्वार्थः । 'रसगुह्येयाय लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति' इत्यत्र जीवानामानन्दमयतिपादनेन 'एवमेवानन्दयाति' इत्यत्र जीवानानन्दार्थित्वेतिवार्थः । पूर्ववार्थे जीवब्रह्मभेदस्य स्फुटमभिधानेन उत्तरत्र जीवब्रह्मभेदोक्तवानन्यथास्वरूपदामवेऽपि 'आनन्दिनैतस्मिन्नब्रह्मणि उक्तं अपि अथ अस्य अन्तरं छिद्रं भेदं अस्मदप्यन्तरं भेददर्शनं वृत्ते । भेददर्शनमेवाह भयकारणं, भेद पश्यतीत्यर्थः । अथ तस्माद्भेददर्शनद्वितोः तस्य भेददर्शिनः आत्मनः भयभवति' इति परोक्तविवरण (श.उ.भा) निरवकाशम् । अन्तरशब्दस्य छिद्रार्थक्यमास्ताम् । तावता भेदविद्विः कथम् ? अन्तरशब्दस्य नानार्थक्येन भेदेकान्तवाभावात् भेददर्शनमित्यर्थोऽपि तद्वोधकपदामोचनामुपादेयः । पूर्ववाक्ये 'ऊहयेऽनाम्येऽनिरुक्तेऽनि' 'अभयं प्रतिष्ठा विन्दते' इत्यत्र ब्रह्मणि सर्वथा सर्वदा प्रतिष्ठितत्वेन आनन्दमयमतिष्ठेय विवक्षितेत्यव-स्पष्टीकरणीयम् । तेनचार्वाचिच्छब्दब्रह्मज्ञानं सिद्धम् । तदुत्तरवाक्ये अन्तरं छिद्रं अधकाशोवा भवति पश्यत्येवमपि अविच्छिन्नज्ञानमात्रे भयमित्येव विवक्षितम् । 'यन्मूर्ततन्त्रं वाऽपि—सा विक्रिया' इति प्रागुदाहृत्यवचनानुसारात् इत्येव युक्तम् ।

आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं निश्चितं भवतीत्यभिप्राय—एवमानन्दमय परं ब्रह्मेति निश्चितेति । आनन्दानन्दमयशब्दयोः निम्नार्थक्यं परोक्तं परोक्तोच्यते—यदेव आकाश आनन्द इत्यादिना । ब्रह्मविदमेति' इत्युपक्रमे

श्रुतप्रकाशिका

प्रत्यगात्मा व्यतिरिक्तत्वे हेतुः । स्वतस्सिद्धनिरतिशयदशाशिरस्कान्दाम्यास, आनन्दयितृत्वं, भयाम्यहेतुय समस्तप्रधा-
सितृत्वं प्राप्यत्वं निरुपाधिकविपश्चित्वम् । बद्धमुक्तयोरसम्भावितमाकाशादिसम्पन्नजगत्कारणत्वं बद्धदशायामिव विज्ञान-
मयाजीवात् भेदव्यपदेशः कारणकलेत्राद्यनपेक्षसत्यसङ्कल्पत्वं मुक्तानां निरतिशयभोग्यत्वं च सिद्धान्ते हेतुः । शरीरशरीर-
भावः तस्य निरुपाधिकत्व प्रसक्तत्वं प्राचुर्यसमयः बद्धदशायामेव भेदव्यपदेशस्यावस्थामेतेन निर्याहानुपपत्तिः प्रमाप्रमा
वन्त्यायेन स्वरूपतोऽधर्मतश्च ज्ञानव्योपपत्तिः बाह्यनसनिवृत्तेरियत्ताराहित्यनिवृत्तत्वं च पूर्वपक्षमुक्तिपरिहाराहेतव्यः

पष्ठथान्यत्त्वमयेदि नैनमवदच्छलोको नचाज्ञातता

ज्ञातस्यास्य तथाऽपि नावयविता तस्यान्य आत्मा भुवः ।

शोध्यत्यं च विकारवाचकवचस्तद्ब्रह्मपुच्छं भवेत्

नत्वानन्दमयस्सत्त्वमयवत्कोशो वहि कथ्यते ॥

पुल्लिङ्गान्तप्रधानप्रकृतवचो रूपणंचाध्यनन्यैः

श्लोका पुच्छं नचाहुस्त्वरसमापहि नस्त्रमन्योऽन्तरो न ।

पष्ठथादिश्रांशभाषाभिरतिशयतया रूपणादानुरुप्यात्

पर्यायस्यादनन्यात्मकवचनतया पुच्छहेतु परास्ते ॥

इति पुच्छब्रह्मवादतिरासलङ्घनः ॥

अस्कीरीयेदु अभ्यासादिति पदस्यानन्दशब्दाभ्यासादित्यर्थ उच्यते कथमानन्दशब्दाभ्यासस्य परमात्मवशाच्च न
मित्यपेक्षायामानन्दशब्दस्य कारणविषयव्याप्तिरतिशयानन्दविषयव्याप्तेति वक्ष्यते, तत्र हेतुवन्तस्य कारणस्य हेतुवोत्पत्तिरपि
निराकाङ्क्षस्य हेतुवपरायं मुक्तम् । 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इत्यत्र च सत्तारिबीवादिभ्यव्योपपादनममुक्तम् निरतिशयानन्दव्यो-
गिनो मान्नवर्णिकस्य ब्रह्मणसंसारित्वसङ्काया अभवात् 'भेदव्यपदेशाच्च' इति सूत्रस्यापि 'रसगुह्यवाच्यं लक्षणाऽ
नन्दीभवति' इति लघ्वलक्ष्यमात्रेण भेदोपपादक वमुक्तम् । ततोऽपि विज्ञानमयादन्य इत्यन्यत्वं व्यपदेशकत्वे हेतु
व्योक्तिपरावमत्यन्तोचित भेदव्यपदेशशब्दस्वाख्यात् 'कामाच्च' इत्यादिसूत्रे न प्रधानभुतासपरम् अपेक्षाशब्दे-

गूढार्थसंग्रहः .

प्राप्तिः उपक्रमोक्तसर्वकामादानये सुभय प्रतिपादित भवति । अज्ञमयप्रभृति विज्ञानमयपर्यन्तमुक्तानामर्थानां द्वारदृश्य
पूर्वमभिधानेन द्वारभूतसमाधिर्वाधिवभूतिकः अनन्दमयपरमात्मैव अत्र एकत्ववर्त्मनेन मुक्ती विवक्षित इति व्युत्पाद्यं
णामाशयः । प्राप्तिः अनुभवरूपतया निभूतेरप्यनुमाप्यत्वं वर्तते इत्यधमयाद्युपलक्षणस्य निर्विरोधः । 'उपलक्षणस्य' च
समानकर्तृत्वमात्रं विवक्षितं ननु पौर्वापर्यम् । 'तत्त्वज्ञा तदेवानुपप्राविशत्' इतिवदिति भावः । 'तोऽमुक्ते सर्वानका-
मान्' इत्युपक्रममुक्तेः 'आनन्दमयमामानमुपलक्षणम् इमान्लोकान्कामादीं कामरूपानुलक्षणम्' इत्युपलक्षणमुक्तेः एकपु-
त्रविषयकत्वमेकार्थकं वचेति जिज्ञासाऽधिकरणे (७७६, ५) प्रगवतैव स्थापितम् ॥

एतेनानन्दमयविद्या सगुणविषयेव । आनन्दवल्लीति व्यवहारः । अमानन्दविशिष्टस्य चर्चिणः आनन्दरूपत्वेन लङ्घने
भवति । 'योऽवाचो निर्वर्तते' इत्यत्र परोक्षरीत्या निर्विशेषपरत्वस्यायोगेन द्विविधस्यानन्दस्य सविशेष एव संग्रहेण-
'आनन्द ब्रह्मण' इति व्यतिरेकनिर्देशेन प्राप्तिवर्षकामादानपक्षप्रतिपादनेन च आनन्दवल्ली सविशेषपरेवेति सिद्धम् ॥

॥ आनन्दमयाधिकरणे समाप्तम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

वर्थात् निरतिशयानन्दयोगिनः प्रधानत्वद्वयात् ह्येवमावात् तृतीयसूत्रपरमसूत्रगतयोस्तत्त्वद्वयोरानन्दप्रता एकरूपं यथाचिन्तुक्तम् 'यदाह्येवैष' इत्यादिवाक्यविषयतया निर्वोहे तत्रप्रतिष्ठयति । यद्यप्येवमपि दूषणमिहानुसन्धेयम् ॥

यादवप्रकाशोपेयं च 'अभ्यासात्' इति पदस्य ब्रह्मशब्दाभ्यासपरत्वमनुक्तम् विज्ञानमयपर्यायिण्यपि 'ब्रह्मज्येष्ठमुपासते, विज्ञानं ब्रह्मचेद्रेद्' इति ब्रह्मशब्दस्याभ्यासनाया हेत्यनेकान्तात् 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च' इत्यस्य प्राप्नुयस्य हेतुव्यपदेशादित्येव न युक्तः तद्विषयस्य 'एवमेवयानन्दयासि' इति वाक्यस्यानन्दहेतुव्यपदिपादकस्य प्राप्नुयहेतुवाचिनामावात् प्रथमप्रकाशस्य साध्यस्य हेत्वन्तरवाचित्वामायेन चशब्दान्वयश्च नेतरः, भेदव्यपदेशात् इत्यनयोऽनुपपत्तिः पूर्ववत् । कामाच्च इत्यादिष्वेव च 'अधीहि भगवो ब्रह्म' इति ब्रह्मविषययाऽविद्यायाः 'सैषाभागीर्षी वारुणीविद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता' इति परमव्योमविषयवाक्यमात्रं परमाकाशस्यवाचित्वेनस्य स्वकार्यविषया कारणवत्परमवाच्यं ब्रह्मशब्दवाच्यं प्रधानमित्याद्युक्तं निराक्रियतइति यदुक्तं तदनुक्तम् परमव्योमप्रतिष्ठितव्यपदेशेन तद्विषयवाचिदेः, नहि ब्रह्मस्य भूयिष्ठदेशे वेदादिवाच्यप्रतिष्ठितेयुक्ते तस्यास्तद्देशप्रतिपादकत्वम् 'परमेव्योमम् सोऽभुवे सर्वान्कामान् सहब्रह्मणा विपश्चिना' इति परमाकाशस्य ब्रह्माचारवाक्यगमात्तस्य ब्रह्मवशाद्वाच्यनिराकरणमस्मिन् सूत्रे क्रियत इत्यप्यनुक्तम्—मान्त्रवर्णिकमेव च गीयत इति मन्त्रवर्णं विषयीकुरुवेता सूत्रेणवास्याद्वयद्वयाःप्रतिहतोदयवर्थात् । नापि सत्यत्वज्ञानादिविषयपरिच्छेदविषयादयः परमाकाशस्य सामर्थ्येन सम्भवन्ति । अपेक्षाशब्दवैयर्थ्यं च पूर्ववत् चरमसूत्रमध्येच व्याख्यातम् । अस्मिन्ब्रह्मणि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योग परमानमप्राप्तिर्ददयति 'सोऽभुवे सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिना' इति । तथा 'यदाह्येवैष' इत्यादिवाक्येभ्यास्मिन्निष्ठा गतस्यास्य 'अथसोऽभयङ्गतो भवति' इति ब्रह्मप्राप्तिकथ्यतइति तदनुपपन्नं मन्त्रवर्णोदितवाच्यः परमानमपिदस्तामसः 'मान्त्रवर्णिकमेवच गीयत' इति सूत्रेणैव दर्शितत्वादितिह तदुक्तपनपेक्षणात् । यदाह्येवैष इत्यादिवाक्योक्तमयप्राप्तिहेतुत्वं च 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च' इति सूत्रेणैव दर्शितमितीह तदुक्तिरनपेक्षिता तद्विषयभूतवाक्योक्तमानन्दमित्यनु वेदि मोक्षानन्दहेतुत्वं मोक्षानन्दश्च संसारभयनिवृत्तिपूर्वकः तस्मादानन्दमित्युक्तवाक्यासन्नतरवाक्योक्तमभयप्राप्तिहेतुत्वं मोक्षप्रदत्वात्तर्भूतमिति न पृथक्सूत्रेण, 'आनन्दयासि' इति वाक्ये आनन्दहेतुवत्तुक्तं ब्रह्मप्राप्त्येवचानन्दः अतोऽस्मिन्वाक्ये अभयशब्दवाच्यब्रह्म प्राप्तिहेतुत्वं इति चेन्न तस्य ब्रह्मशब्दसामानाधिकरण्यामावात् 'अयं तस्य भयं भवति' इत्युक्तमयमावप्राप्तरेव 'अथसोऽभयङ्गतो भवति' इत्युच्यमानत्वाच्च, अतो भयनिवृत्तिपूर्वकनिरतिशयानन्दहेतुत्वं 'तद्धेतुव्यपदेशात्' इत्यन्तर्भूतमिति न पृथक्स्थान्यम् अतो मोक्षप्रदत्वेऽमिहिते युक्तप्राप्त्येवकथनं प्राप्तिनिरतिशयानन्दस्वरूपविशेषकत्वेनाप्युक्ततापेक्षितमिति तदेव कथ्यम् । अतस्त्वार्था—यथोक्त एवार्थः ॥

समाप्तमानन्दमयाधिकरणम्

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ वेदान्तसारः

सू ३३ आनन्दमयोऽभ्यासात् [१.१.६]

यद्यापि प्रधानादर्थान्तरभूतस्य प्रत्यगात्मनश्चेतनस्य ईक्षणगुणयोगस्तम्भवति, तथाऽपि प्रत्यगात्मा बद्धो मुक्तश्च न जगत्कारणम्, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्तम्भूतः' (तै.आन.१.२) इत्यारम्य 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानम यात् अयोऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' (तै.आन.५.) इत्यस्य आनन्दमयत्वप्रतिपादनात् कारणतया व्यपदिष्टोऽयमानन्दमयः प्रत्यगात्मनोऽन्तर्भावस्तर्कः परमात्मैव । कुतः ? अभ्यासात्—आनन्दमयस्य निरतिशयदेहाक्षिरस्कानन्दमयात्वेनाभ्यासात् । 'तेष्वेव प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः' (तै.आन.८.४) 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्यमनसा सह । आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुलम्भन' इति हि वेद्यत्वेनायमानन्दमयोऽनवधिकातिश्च योऽभ्यस्यते

सू.१४—विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राजुर्थात् (१.१.७)

'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' (तै.आन.१) इति विकारार्थमयत्प्रकरणात् 'आनन्दमयः' (तै.आन.५.२) इत्यस्यापि विकारार्थेव प्रतीयते । अतोऽयमानन्दमय नाविकारक्य परमात्मा इति चेन्न अर्थविरोधात् प्राजुर्थात् एवायमयमिति विज्ञायते, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्तम्भूतः' (तै.आन.१) इति ह्यविकार आत्मा प्रकृतः । प्रकरणे च विकारार्थेव प्राणमय एव परित्यक्तम् । उक्तेन न्यायेन आनन्दप्राजुर्थात् परमपुरुष एवानन्दमयः ॥

सू.१५ तद्धेतुव्यपदेशाच्च [१.१.६]

'एषश्चेवानन्दयाति' (तै.आन.७.१) इति जीवान्प्रत्ययानन्दहेतुत्वमानन्दमयो व्यपदिश्यते; अतश्च य न प्रत्यगात्मा ॥

सू.१६—मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते (१.१.६)

'सत्यज्ञानमनसा ब्रह्म' (तै.आन.१) इति मन्त्रवर्णोदितमेव 'तस्माद्वा एतस्यात्' (तै.आन.१) इत्यादिना—आनन्दमय इति गीयते; अतश्च न प्रत्यगात्मा ॥

सू.१७—नेत्रोऽनुपपत्तेः (१.१.६)

इतरः प्रत्यगात्मा मन्त्रवर्णोदित इति नाशङ्कनीयम्, 'सोऽभूने सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति प्रत्यगात्मनो बद्धस्य मुक्तस्य च ईदृशविपश्चित्वानुपपत्तेः । 'सोऽकामयत बहुस्या प्रजायेय' (तै.आन.६) इति विचित्र स्थिरवस्वरूपबहुभवनसङ्कल्परूपमिदं विपश्चित्वमिति कुत्तरत्र व्यच्यते मुक्तस्य सर्वईदृश्यापि जगद्व्यापारभावो दीदृशविपश्चित्वास्तम्भवः ॥

सू.१८=भेदव्यदेशाच्च १.१.६

‘तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तरआत्माऽऽनन्दमयः’ (तै.आन.५) इति हि विज्ञानमयात् प्रत्यगात्मनो भेदेनापमानन्दमयो व्यपदिश्यते । नच विज्ञानमयविषयतया उदाहृत्योक्ते ‘विज्ञानं यश्चतुर्नुते’ (तै.आन.५) इत्यव्यपदेशात् विज्ञानमयो बुद्धिमात्रमित्याशङ्कनीयम् ; यतस्त्वत्कार एव इमामाशङ्कां परिहरिष्यति ‘व्यपदेशाच्च त्रियायां नचेन्निर्देशविपर्ययः’ (शारी.२.३.३५) इति । ‘विज्ञानं यश्चतुर्नुते’ (तै.आन.५) इति यथादिक्रियायां जीवस्य कर्तृत्वव्यपदेशाच्च जीवः कर्ता । विज्ञानशब्देन जीवस्याप्युपदेशो बुद्धिमात्रव्यपदेशो च विज्ञानेनेति निर्देशविपर्ययस्यात्, दुहेःकरणत्वादिति ॥

इत्यच्च-

सू.१९.कामाच्च नानुमानापेक्षा [१.१.६]

‘छोऽकामयत् । बहुस्याम्’ (तै.आन.६) इति स्वकामादेयास्य जगत्सर्वश्रूयते । प्रत्यगात्मनो हि यस्य बहवश्चित्तमै अनुमानापेक्षा दृश्यते । अनुमानगम्यं प्रधानम् आनुमानम् ॥

सू.२०—अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति (१-१-६)

अस्मिन्नानन्दमये अस्य-प्रत्यगात्मनः, आनन्दयोगं शास्ति ‘रवोऽसः । रश्मिर्होवाय रुक्मिणीऽऽनन्दो भवति’ (तै.आन.७.१) इति । अतः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः सर्वज्ञः पुरुषोत्तमः जगत्कारणभूतः आनन्दमयः ॥

इति वेदान्तसारः

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ वेदान्तदीपः

सू ३३ आनन्दमयोऽभ्यासात् [१.१.६]

तैत्तिरीयेके—‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशसम्भूतः’ इति प्रकृत्य (तै.आन.१) ‘तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः’ (तै.आन.५) इत्यत्र जगत्कारणतयाऽवगत आनन्दमयः किं प्रत्यगात्मा इति परमात्मेति संशयः । प्रत्यगात्मेति पूर्वपक्षः । नुतः ? ‘तस्यैव एव शरीर आत्मा’ (तै.आन.२) इति आनन्दमयस्य शरीरत्वभ्रवणात् शारीरो हि शरीरसम्बन्धी । सच प्रत्यगात्मेव । तस्य चेतनत्वेनेत्यापूर्विक् । च सृष्टिरप्यवगत इति । शब्दान्तस्तु—‘छेपाऽनन्दस्य भीमार्मुषा भवति’ (तै.आन.८) इत्यारम्य ‘यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसारुह आनन्दं प्रसङ्गो विद्वान्’ (तै.आन.९) इति निरतिशयदशाशिरकोऽभ्यस्यमान आनन्दः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य परमैव ब्रह्मण इति निश्चयेत । शरीरात्मत्वं परमात्मन एव, ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशसम्भूतः’ (तै.आन.१) इत्याकाशादि-जगत्कारणतयाऽवगत एवात्ममयस्य-शरीरआत्मेति प्रतीयेत, आत्मान्तरानिर्देशात् । श्रुत्यन्तरेषु श्रुत्यद्वयसारादीनां शरीरस्य

परमात्मन आत्मत्वे ॥ भूयते 'यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यारभ्य 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपात्मा दिव्योदेव एको नारायणः' (सुबाल.७) इति अन्नमयस्यामेव प्राणमयादिषु 'तस्यैव एव शरीर आत्मा । य.पूर्वस्य' (ते.आन.५) इत्यनुकृष्यते इति प्रत्यगात्मनो विज्ञानमयस्य च स 'एव शरीर आत्मा' । आनन्दमेवेत् 'तस्यैव एव शरीर आत्मा य.पूर्वस्य' (ते.आन.५) इति निर्देशः आनन्दमयस्यानन्या मत्वप्रदर्शनार्थः । अतो जगत्कारणतया निर्दिष्ट आनन्दमयः परमात्मैवेति ॥

सुवार्थस्तु—आनन्दमयशब्दानिर्दिष्टः आकाशादिजगत्कारणभूतः प्रत्यगात्मनोऽन्तःस्थः परमात्मा । कुतः । सत्यानन्दस्य निरतिशयत्वप्रतीतिवत्त्वात् । 'स एको मानुष आनन्दः । तेयेष्टतम्' (ते.आन.८) इत्याद्यभ्यासात् तस्य च प्रत्यगात्मन्यसम्भावितस्य तदतिरिक्ते परमात्मन्येव सम्भवात् ॥

सू.१४—विकारशब्दास्तेति चेन्नप्राचुर्यात् (१.१.६)

। 'आनन्दमयः' (ते.आन.५) इति विकारार्थमयत्वं न चान्नायमर्थविकृतः परमात्मा । सस्य च विकारार्थत्वमेव युक्तम्, 'अन्न...मयः' (ते.आन.१) इति विकारोपक्रमेणादित्येव प्रत्यगात्मन्यपि 'न जायते म्रियते वा' (बृहदल्लषी १.२.१८) इत्यादिविकारप्रतिषेधाप्राचुर्यार्थ एवायमर्थोक्तिरिति निश्चयात् । अस्मिन् आनन्दे 'यतो वाचो निवर्तन्ते' (ते.आन.१) इति वक्ष्यमाणा प्राचुर्यादयमानन्दप्रचुरः परमात्मैव । नञ्जनवधिकारतिशयस्यैव प्रभूतानन्दः द्रव्यमात्रेणैव सम्भवति

१.१५ तद्वैतुष्यपदेशाच्च-[१-१-६]

'एषोऽहोऽनन्दयाति' इति जीवान्प्रत्यानन्दयितुं तद्वैतुष्यपदेशाच्च परमात्मैव

सू.१६=मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते (१.१.६)

'स्य ज्ञानमनस्त ब्रह्म' (ते.आन.१) इति मन्त्रवर्णोदित ब्रह्मैव 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' (ते.आन.१) इत्यारभ्य 'आनन्दमयः' (ते.आन.५) इति च गीयते ; ततश्चानन्दमयो ब्रह्म ॥

प्रत्यगात्मनः परिशुद्ध स्वरूप मन्त्रवर्णोदितमित्याद्यङ्ग्याह—

सू.१७—नेतरोऽनुपपत्तेः (१.१.६)

परमात्मज्ञानः इतरः प्रत्यगात्मन मन्त्रवर्णोदित तस्य 'विपश्चिता ब्रह्मणो' (ते.आन.१) इति विपश्चित्यानुपपत्तेः ; विविच पर्यायवाचोह विपश्चित्तम् । तस्य 'सोऽहमात्मनः । यदुक्तं प्रजापते' (ते.आन.६) इत्यादिवाक्योदितानिरुपाधिकबहुभवनसङ्कल्पस्य सर्वव्ययम् । तत्तु प्रत्यगात्मनः परिशुद्धस्यापि तत्सम्भवेति, 'सर्वव्यापारवेजं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च' (शारी.४.४.१७) इति वक्ष्यमाणं यात् । अतः परमज्ञेय मन्त्रवर्णिकम् ॥

भेदव्यपदेशाच्च [१-१-६]

'मीमांसादातः पर्वत' इत्यादिना अग्निनायुसूर्यादिवर्गस्य आनन्दमया प्रशान्तिरिति, प्रशान्तिरित्यनेन भेदोऽप्यवदित्यनेन । अतश्चानन्दमयः परमात्मैति योजनान्तरम् । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्तोऽन्तर आत्माऽनन्दमयः

(ते.आन.५.१) इति विज्ञानमयाजीवादानन्दमयस्य भेदो व्यपदिश्यते । विज्ञानमयोहि जीव एव । ननु किमान्नं, मयद-
स्तुतेः अतश्चानन्दमयः परमात्मा ॥

सू.१९—कामाच्च नानुमानापेक्षा [१-१-६]

‘सोऽकामयत, (ते.आन.३.१), इत्यास्य ‘इदं सर्वमसृजत’ (ते.आन.६.२) इति कामादेव जगत्सर्गभ्रमणात्
अस्यानन्दमयस्य जगत्सर्गे नानुमानगम्यप्रकृत्यपेक्षा प्रतीयते । प्रत्यगात्मनो यस्य कस्यचिदपि सर्गे प्रकृत्यपेक्षाऽस्ति ।
अतश्चात्र प्रत्यगात्मनोऽन्यः परमात्मा ॥

सू.२०—अस्मिन्नस्य च तयोर्गं शास्ति (१.१.६)

‘रक्षेयै सः । रक्षणेरायं लब्ध्वाऽनन्दीभवति’ (ते.आन.७.१) इति अस्मिन्—आनन्दमये रक्ष्यमस्ति-
दिष्टे, अस्य अयं रक्ष्यमस्तिर्दिष्टस्य जीवस्य तच्छाभादानन्दयोगं शास्ति शास्त्रम् । प्रत्यगात्मनो यच्छाभादानन्दयोगः सत-
त्सदात्म्यः परमात्मैवेत्यानन्दमयात्परं ब्रह्म ॥

॥ इति वेदान्तटीपे आनन्दमयाधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारायझी

मुख्येक्षा यद्यभीष्टा भवतु तदुचितेऽसा पुनर्जीवतत्वे
सद्विषयाणां हि शब्दोक्तिभिरपरि सतत्स्य जीवैक्यमुक्तम् ।
इत्युहादुज्जिहानं प्रशमयितुमथ प्रस्तुतो विश्वकर्ता
जीवस्याप्यन्तरात्मा निरुपधिकमहानन्दधुरस्याप्येतेऽत्र ॥ १ ॥
दृष्टः पूर्व-विकारे मयडिति चरमेऽप्येवमस्तिवत्युक्तम्
मध्ये-तद्गच्छेत्प्रचुरमिह वदेत् प्रत्ययोऽन्यस्य बाधात् ।
आनन्दमाचुरी-च, प्रकृतपरसुखात्पत्यलब्धावाधत्वा,
इत्यास्त्यन्येनपेक्षा परद्रुमिताभिदशशसितुस्तद्विरोधात् ॥ २ ॥
आत्मा तस्यैव पृथेक्युदितमनितरात्मत्वमस्यैव वक्तुं
आरीरोक्तिश्च तस्मिन्नपिलतनुतया स्यादसङ्कोचवृत्तिः ।
गोध्यत्वन्तत्तदर्थानुगुणमिति विभोक्तेरप्रसाद्यत्वमात्रं
प्राप्येऽस्मिन्प्राप्तिरूपा परविद् उपसङ्गान्तिरानन्दसिन्धौ ॥ ३ ॥
निर्देहेऽस्मिन्निरशे नाह भवति शिर पक्षपुच्छादिकिञ्चि
तत्सात्पुच्छ प्रतिप्रेत्युदितमिह पर ब्रह्म भार्वाति चेन्न ।
सादापुच्छत्वकलाप्त्यादह कथमितरन्नानुमन्यत कल्पम्
ब्रह्मण्यात्मप्राप्त्या नृचनमानितराधारताख्यापनाय ॥ ४ ॥
समाप्तमानन्दमयाधिकरणम्

अथ अन्तराधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

यद्यपि मन्दपुण्यानां जीवानां कामाज्जगत्सु घिरतिशयितानन्दयोगो भयाभयहेतुत्व-
मित्यादि नेसम्भवति, तथापि विलक्षणपुण्यानामादित्येन्द्रमजापतिप्रभृतीनां सम्भवत्येदे-
तीमामाशङ्कां निराकरोति—

सू. २१—अन्तस्त्वद्धर्मोपदेशात् [१.१.७]

अथ अन्तराधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

अथाऽन्तराधिकारनिर्माह—यद्यपीति । कारणवादिवाक्यानां परमात्मपरवर्हि निरूप्यते, तत्र कारणवाक्य-वामावेऽपि
कथमन्तरादित्यविद्याऽत्र निरूप्यते इति चेत् । उच्यते—आनन्दमयाधिकरणोपपत्तेरिति । यद्यप्यपि नन्देऽस्यपि तच्छेष-
निरूपणम् । इत्थं आनन्दमयविलक्षण—‘सयश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये सप्तकः’ इत्यानन्दमयस्यैवादित्यमण्डल-
तित्वमुक्तम् । सांक्षोद्यप्रतिपादितस्यादित्यान्तर्वर्तिनो देहसम्भवेन जीवानतिरिक्ते सत्यानन्दविलक्षणापि जीवानतिरिक्त-आदि-
त्यान्तर्वर्ती पुरुष उच्यतेत्यादित्यान्तर्मयो जीव एवेति शङ्कायां तच्छेषत्वेनोत्तराधिकरणशङ्का भवति । अधिकरणभेदः उच्य-
म्यावाविषयभूतोपनिषद्वेदेत्युक्तः ॥

ननु ‘तस्यैव एव शरीर आत्मा’ इति वाक्यप्रतिपक्षशरीरसम्भ-वस्य परिहृतत्वात् शरीरावभवणहेतु वजीव-
वाङ्मा नोपपद्यत इति चेत्—उच्यते तत्राज्ञानमयादीनां शरीरव्यक्तं नहि ते प्रत्येकं करचरणादिदंस्थानवन्तः तैरसम्भव-
विशेषविशेषमात्रलक्षणः शेषेषामात्रलक्षणो वा येन केनापि प्रकरणोपपद्यते । अथ ‘हिरण्यम्समुद्दिश्ययेद्वाः’
इत्यादिना करचरणादिस्थानक शरीरं श्रूयते, तस्य च कर्तृत्व लोकप्रसिद्धम् । अत उच्यते करचरणोपकरणविलक्षणसम्भ-
वार्थसिद्धः । ननु तत्राप्यज्ञानमयात्मवत्त्ववशात् नमनिसंश्लेषनिर्देशशरीरस्य करचरणादिमत्वात्तत्कृतजीवत्वशङ्काऽपि तत्रैव
निरस्तोति चेत् । प्राणमयादीनां करचरणादिमत्वाभावात् अज्ञानमयस्य तु तथाविधत्वस्यपि तत्प्रतिविशानमयस्यैव शरीरत्वात्
विशानमयप्रति शरीरेण आनन्दमयस्य करचरणादिमच्छरीरकत्वाभावात् शरीरमात्रेण सव्यवसायनिर्वाहकत्वं तत्र

अथ अन्तराधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः

आ नन्वल्लथाः सविशेषपरत्वेन ब्रह्मलक्षणैकवाक्यतात्पर्यमपि सगुणएवेति साधितम् । ‘सयश्चायं पुरुषे यश्चासा-
वादित्ये’ इत्यादिस्था-न्तर्वर्तिनः आनन्दमयस्यापि ऐक्यप्रतिपादनेन जगत्कारणरूपज्ञो गुणवत्त्ववत् विग्रहवत्त्वमपि वता-
इति अन्तराधिकरणे निरूप्यतेऽप्यनु जीवविशेषभेदादिभ्यो आनन्दमयाधिकरणोक्तः जीवसामान्यभेदोऽपि न सिद्धयतीत्यतः
क्षेपे आवाविशेषभेदसाधनेन पूर्वाधिकरणोक्तस्य दृढीकरोति—‘अन्तरित्यादिना’ इत्याद्येनायतारयति—यद्यपीत्यादिना ॥

श्रुतप्रकाशिका

किंच दृश्यत इति व्यपदेशाच्च उपासनायामारोपितत्वमुच्यम् । आत्मन्यारोप्यमाणहि गरुडं न ततः पूर्वं केना-
प्यवगम्यते इह नृणासनविधानाग्रामेव विद्यमानताऽनेन वर्तमानव्यपदेशेन प्रतीयते, अतो वास्तवत्वं, दृश्यत इत्यनेन
पूर्वपूर्वोपासकप्रवाहैरापेणानुस-धायमान्वमुच्यत इति चेन्न अशब्दत्वात् न ह्यारोप्य सं दृश्यत इति श्रूयते । दृश्य-वमेवारी-
पित्तरनिमित्तेन व्युत्पत्तिविरोधात् 'दृश्यतेत्यप्रपञ्चया बुद्ध्या' इति दृश्यतयोक्तपरमात्मस्वरूपस्याप्यवास्तव्यप्रसङ्गाच्च
तन्निष्पत्त्यायै प्रमाणविद्वद्भिमिति चेत् द्वयम् 'आदित्ययणं तमसः परस्तात्' इति तमसः परस्तात् स्थितस्य विग्रहस्य
स्वरूपस्यैव मिथ्यात्वं हि प्रमाणविरुद्धं अतो वास्तवत्वमिति । अशरीरत्वमुत्तरवकाशो यदयं तस्य ययेति । अस्य
वाक्यस्य वाक्यकारणे पदयोः पूर्वपक्षत्वेन सिद्धान्तत्वेन चोक्तः । तत्रार्थत्रयस्य पूर्वपक्षस्य स्वभावादेवावगतम् । कपिः
आदित्यः 'कपिचलन' इति चातोर्निष्पन्नः कपिशब्दः । क पिबतीति च 'कपिर्भिर्भति तेजनम्' इति च वैदिक-
प्रयोगः तस्य आत्मे प्रण्डल कप्यात् यथा-दित्यप्रण्डल दृश्यपुण्डरीकं च परमात्मन उपासनस्थानं तथा दृष्टोपासकस्य
शिखी अप्युपासनस्थानमित्येकोऽर्थः । अथ नोपपद्यते ॥

तथाहि 'आग्निश्चेन्द्रश्च' इति वदपवादकचशब्दाद्यमात्रेऽपि समानविमलसन्तयोः पदयोः स्वतः प्राप्तत्वात्मानादि-
करूपस्वरूपसङ्गः पुण्डरीकसदृशो हृदये पुण्डरीकशब्दो गौणस्स्यात् । हृदयपुण्डरीकमिति प्रयोगस्तु पुनरप्यत्र इति वक्तु-
'उपमितं व्याघ्रादिभिस्सामान्याप्रयोग' इति स्वविहितरूपात् बाहुपमानोपेयत्वाच्च शब्दरूपाच्च मुख्य पद-
अत्र तु तदभावात् गौणत्वमवर्जनीयम् उपासनस्थानमिति प्रथमा-तपदाभ्याहार उपासकस्येति व्यपदेशतपदाभ्याहारश्च त-
रिहाराय तत्पदपुरासकत्वे तस्य प्रकृतपरामर्शिव्यवहारवाक्यस्य व्यपदेशशब्दविरूपायं तथा च स्यात् । दिव्याङ्गवर्णनप्रक-
रणानौचित्यं च नामविधिवाक्यात्पूर्वं रूपकथनं कृतमित् 'यए एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणोक्षिम्' इति
दक्षिणोक्षिम् उपासनस्थान-वभ्रवणादक्षिणी इति द्विवचनविरोधश्च । उत्पन्नमक्षिविद्याया उक्तत्वादिह तदुत्पन्नमक्षिणद्वय-
वाक्यस्य पुनरुक्तिश्च । अन्तरादित्यविद्याया 'यएयोऽन्तरादित्य' इति स्थानस्थोक्तत्वादिक्षिविद्यायाच यएपोन्तरक्षिणि

गूढार्थसंग्रहः

च अग्रहणार्थमादयः ब्रह्मन्मन्त्रिष्ठतया जीवन्मन्त्रिष्ठतया च श्रुताः । एव च अत्र दहाराधिकरण(श) भाष्ये 'अपरेण
वादिनः पारमार्थिकमेव जीवरूपमन्येऽसदीयाश्च केचित् ।' इत्युक्तिव्याख्यानमामत्या मता-तरमाह—'अपरेण वादिन
इति' वाक्यस्य करतरौ—'अस्यैवाधिको जीवो अवाच्छब्दे च अपहतपाप्मत्वादिसमवहति मतम् । पारमार्थिकजीव-
ब्रह्मविभागमतमाह—मन्तान्तरमिति' इत्युक्त्या जीवपरोभ्यङ्गिचि अपहतपाप्मत्वादिसमवहति मतम् । पारमार्थिकजीव-
भागवादिमतस्य प्राचीनस्य सिद्धमिति प्रत्यग्युगेति पदेन तत्त्वैवायं स्य सृजनेन ततएव सादित्यादहरीययोर्धिकरूपसिद्ध-
इत्यर्थः सूचितो भवति । एतेनान् आपुनिका-प्रसिद्धदोषस्य नावकाशः । जीवसम्बन्धि अपहतपाप्मत्वादिसमवहति गुणवत्त्वगुणवती
देवता 'अथ मर स्य' इत्यत्र सप्ततत्त्वत्वेन विवक्षिता इति श्रुतिसूत्रात्पर्यानुसारेण निर्णयः । अतश्च सादित्यायामपि—
अग्रहणपाप्मत्वादिसमवहति देवताया एव सप्ततत्त्वत्वं सिद्धम् । उभयत्र एकपक्षे सिद्धे विक्षिप्य एव पर्यवसानम् । एतेन
सादित्या निर्गुणविद्या दहरीविद्या सगुणावचेति परमत भाष्यकृता निराकृता भवति । निर्गुणस्य व्याप्राप्तारिक्त्वेन तद्विद्या-
यास्युपासक-भवात् ॥

एव गुणवत्त्वस्य पारमार्थिकत्वे निग्रहवत्त्वमपि पारमार्थिकमिति सिद्धयते । अतः सिद्धेऽऽन दम्येदित्योः
प्रसङ्गा गुणवत्त्वस्य विवक्षितत्वेन तस्य विग्रहः अन्तरधिकरणे प्रतिपाद्यते । 'हिरण्यः' इत्यस्य हिरण्यवर्णो वा इति

श्रुतप्रकाशिका

मण्डलवाची 'यद्वत्तस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायदक्षिणेऽक्षिमिति' बृहदारण्यके 'यए एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिषि पुरुषः' इति तैत्तिरीये के च पुरुषस्य मण्डलवर्तिवध्वज्यात् हिरण्यवशब्दो रमणीय वपरः 'हिष्मयः' इति रूपसामान्यात् चन्द्र-मुनवदितिहि वाक्यकारः । दृश्यते योगिभिरित्यर्थः 'दृश्यते त्वप्रथया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इतिभुत्ये काप्यात् 'यएवंवेद' इत्युत्तरत्रोपासनावधानादुपासनाधर्मोपाण्ठरूपपरमद वाक्यमिति नाशङ्कनीयम् 'नसन्दृष्टो तिष्ठति रूपमस्य' इत्युक्त्या 'हृदा मनीषा मनसाऽभिकल्पतो यएवंविदुरमृतास्ते भवन्ति' इति 'यदा पश्यः पश्यते रूपमवर्णम्' इति प्रकरणे 'मनसातु विशुद्धेन' इति च विशुद्धमनसो प्राप्ता नोक्तेः आरोपिताकरोहि दुष्ट-मेनो प्राप्ताः, नच 'रूपमस्य' इति स्वरूपमुच्यते पश्योपस्थास्यमङ्गप्रसङ्गात् । अतो निग्रहविशिष्टस्य विशुद्धमनोप्राप्त्या द्विप्रह्वारमाख्यम् ॥

गूढार्थसंग्रहः

नृपम् (रा-बा.) इत्यादिकमत्र भाष्यम् । एतेन परवमात्रप्रकाशने सर्वेषां स्वानुभवो न सम्भवति आश्रयणासम्भवात् । अवतारेण सौलभ्यवासल्यादीनां प्रकाशने सर्वेषामप्याश्रयणसम्भवेन अनुभवे घटते इत्यादयः प्रकाशितो भवति । तस्यैव ब्रह्मच-न्दार्यबृहत् न परत्वमात्रेण । 'सपराये-' परलोकगमनवेलाया इति सायणीयम् । 'मन्त्रकले रसारे वा' इति मन्त्रा-स्कारीयम् । 'सर्वानुभुम्' इत्यत्र सर्वस्वानुभवितार अनुभाववितारित्वेत्यर्थः । ब्राह्मणस्य-परब्रह्मरूपस्य यो महिमा इति सायणीयम् । तस्यैव ब्रह्मणः पदवित् व्ययसाधयित् प्राणवदङ्गवदिति वाऽर्थः । तद्विदिता हिरण्यविदिष्टविदिष्ट रौल-भ्यसौशील्यवासल्यादिगुणवन्त विदिता इत्यर्थः ।

सुरेश्वरवार्तिके-'एतमेव समुद्दिश्य मनो नारायणस्तथा । वेदविद्भिर्महाप्राज्ञैः पुरुषैर्विनिमुच्यते ॥' इत्युक्तम् । एतमेवेति 'सहस्रदीपे देय विश्वाश्च विश्वश्चभुवम् । विश्व नारायण देवमक्षर परम प्रभुम्' इत्यादिर्मन्त्रः वेदार्थविद्भिः अन्तर्यामिणमुद्दिश्य विनिमुक्तः । अतरसवेदिक इत्यर्थः 'इत्यानन्दगिरिः । एतेन-आनन्दमयाधिकरणे अन्तर्यामि वेन प्रतिपादितस्य नारायणस्य आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिव 'स यश्चाय पुरुषे यश्चासावादित्य' इति श्रुतिस्मिद्धम् अन्तरमि-करण विवक्षितमितिस्मिद्धम् । अत्र 'निविशेष्ट परब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । येमन्दास्तेऽनुकम्पन्ते सविष्टेष्ट निरूपणैः । वशी-कृतेमनस्येषा सगुणब्रह्मदीप्तानात् । तदेवाविर्मवेत्साक्षादपेतोपाधिकस्वनम्' इति वस्तुतयायुक्तम् । प्रकृत्याधिकरणे आश्रयवा-क्यमपि सव्यवहारमात्रम् 'इत्यादिसंक्षेपशारीरकाभिप्रेतवाक्यवचनानि स्वपदसाधकतयोप-यस्तानि एतानि बाध्यानी न परपञ्चासाधकानि अमित्, परिणामसाधकानीति भावप्रकाशे २. स. ३४८, अथैव जिज्ञासाधिकरणेच उक्तम् । सञ्ज्ञाशारीरकएव 'अन्तर्गुणा भगवती परदेवतति प्रत्यमुणति' (सं.शा) इत्यादिवाक्ये गुणशब्दोपादानेन मधुसूदनध्यास्ये सतीत्या अर्थो न विराक्षेन इति (७८३, ७८४ पु) गूढार्थसङ्ग्रहे प्रागेव निरूपितम् । अत्र 'प्रत्यमुणा' इत्यत्र प्रत्यवशब्दः जीवपरः । जीवस्य गुणाएव गुणाः प्रत्यक्षा द्रव्येत्यर्थः । अयमाश्रयः अत्र अन्तर्गुणैस्तुत्या बहिर्गुणत्वमपि कचि-प्रतिपाद्यतइति सूचि-तम् । अन्तर्गुण वमुपासनस्य गुणाविशेषकत्वेन, बहिर्गुणत्वञ्च गुणाविशेषकत्वेनापि गुणाविशेष्यकोपासन-अय यदिदमुस्मि-न्नस्यपुरे-गस्मिन् यदन्तस्तद्वेष्टव्यम्' इति दहरीव्यायाम् । सद्ब्रह्मया-'तस्य तावदेव चिर यादत्ताविमोक्षे' इति फलवाक्यम् । सद्ब्रह्मायामेवोक्तान्तेः द्विवारमभिधानेन उक्तान्तरवर्जनीयति अथेत्यस्य उक्तान्तरपरमित्यर्थः । अवश्यमे-वेत्यर्थः । उक्तान्तराकारे गतिरपि स्वन एव सिद्ध्यति । 'सपत्य' इत्यत्र सपत्ने । अस्मात्संधीराः समु याय परज्यो-विद्वनसम्पत् इति-दहृत्प्रज्ञातिनाक्ययो विर्णय इति, मूत्रकारएव स्थानयति । दहरीव्यायां, प्रजापतिविश्वो

गूढार्थसङ्ग्रहः

एवमस्य देवस्य आश्रिणी उपमितोपमत्वाजहं नोपमा’ इति (श.उ.भा) परोक्षवाच्यप्रतिपादाद्योऽपि परित्यक्तार्थाः तः पाती । अत्र श्रुतो यथा इत्येकमेव पदम् तेनैकोपमा ‘कप्यासम्’ इत्यस्य पुण्डरीकविशेषणतया तत्रोपमाविवक्षागमकाभावः त्रौपमा कप्यासशब्दस्य लक्षणाङ्गाकारे गौणता स्यादिति व्यासार्थैरुक्तम् । अत्र मोद्रातूनयेन रुदितपूर्वकलक्षणासंभवे योगान्नोचित्यम् ‘यउद्गात्—लोहिताक्ष’ इति मन्त्रे मण्डलान्तर्वर्तिनो लोहिताक्षवर्णनदर्शनन अत्रापि श्रुत्यन्तरप्रतिपादिता ध्वर्णनसंभवे अर्थान्तरगणनानौचित्य परैरुक्तम् । (म.नि.आ, शि.प्र.दी) ॥

मोद्रातूनये उद्गातृशब्दस्य यौगिकत्वमेव भाट्टदीपिकायां उण्डदेवेन स्थापितम् । पुण्डरीकशब्दस्य शब्दस्वा-
मिना नभमे ‘पौण्डरीकानि बहिषि भवान्त’ इति स्तरणार्थत्वेन विहितेषु पुण्डरीकेष्वतिदशप्राप्तस्य ‘दर्भैरुत्तीतं हरितै.’
इति मन्त्रस्य दर्भपदस्याने पुण्डरीकपदोमिव हरितपदस्याने रक्तपदमूहितव्यम् इत्युक्त्या पुण्डरीकपदस्य रक्तपुण्डरीकपर व
सिद्धमिति ततएव लोहिताक्ष-नमापि सिद्धयतीति पुथक् ‘कप्यास’ पदे तदर्थविवक्षायाः नावश्यकत्वम् । पुण्डरीकाक्ष
शब्दः भगवति सर्वप्रत्येयु प्रयुक्ततया प्रसिद्धः । तेन आक्षिप्तशब्दसममिव्याहृतपुण्डरीकशब्देन रक्तपुण्डरीकमेव वा प्रियुप
स्याप्येत । तत्र सूर्य एव लोहिताक्षव्यमुक्तम् । तास्मिन्मन्त्रे पुण्डरीकशब्दे नात्येव । पुण्डरीकशब्दस्य उल्लेखेन लोह
त्यप्रतीत्यर्थे रक्तबोधकपदप्रयोगस्य परैरप्रदर्शनेन तदभावेन च ‘लोहिताक्षसूर्य’ इत्युक्त्या न परेष्ट सिद्धयति । रक्तवो-
षकरदसत्वेऽपि शोभातिशयप्रतीत्यभावे निषक्षितार्थाबोधनेन न्यूनता । अतः शोभाऽतिशयप्रतीत्यनुरोधेन अर्थवर्णनमुचि
तम् । एवं चैतदर्थकवाक्यकारवाक्यानामेव सिद्धान्तवाक्यत्वम् । तत्र—‘आदित्याक्षित वा श्रीमत्त्वात्’ इति वाक्यानु-
सारेण कशब्दोपपदात् ‘पापान’ इति धातोः औणादिककारप्रत्यये आतो लोपे च सति निष्पन्नः कपिशब्दः । ‘असुष्ठे
पणे’ इति धातोः आस्यते विक्रास्यत इति कर्मणि घञ्प्रत्ययः । ततश्च कपेरासं विक्रास्यमिति कृयोगलक्षणपक्षिसमासे ‘कप्या
सम्’ इत्यस्य रविकरविकसितमित्यर्थः । तात्पर्यदीपाकावा व्यासार्थैः ‘कपिर्भमसि तेजनम्’ इति वैदिकप्रयोगः (तै.
आ.४.२१.३) अन भाट्टमास्करायम्—‘तेजन तेजः, कपिः आदित्यः, क उदक भूयिष्ठ पिबति रश्मिभिरादत्त इति
पुनः बीद्यालोपो द्रष्टव्यः । बभस्ति भक्षयति रात्रौ प्रवेक्षित तेजः प्राप्तत्वा दत्ते । ‘अग्निवावाऽऽदित्यस्याय प्रविशति
उग्रन्तावावाऽऽदित्यमग्निरनुसमागोहति’ (तै.ब्रा.१.२.१) इति । अत्रादित्यस्य तेजोऽतिशयः विवक्षितः । ‘क्षिप्रेण’ इति
धातुः । प्रेरणं च आदित्यप्रेरण विकास एव । परेरपि सहस्रनामभाष्ये—‘क जलं रश्मिभिरपिबन् सूर्यः’ इत्युक्तम् ॥

अत्र परैः—‘रात्रौ मुकुलता दिवा विकासः पश्चानामिति नियमोपगमेऽपि कालकृतोऽद्यो न सृष्टकृतः । अतएव
रामायणे कविप्रौढोत्तिष्ठं दिवा गाढा-चकार प्रस्तुत्य ‘निलीयमानैर्बिहगैः निर्मालं ब्रह्मं ऋजुः । विक्रान्त्या च
मालत्या गनोऽस्तं शायते रविः ॥’ इति कालकृतायेव पद्मठक्केचविकाशौ प्रतिपादिताविति । तथा विकसित-रामाये
आशयशब्दतः क्लेशेन लम्पनीयम्’ इति (म.वि.आ) उक्तम् ॥

‘निलीयमानैः’ इति श्लोके पङ्कजनिर्मालं पङ्कजानां सूर्यसंवन्धामावबोधकम् । तेन कारणभावाद्दिक्षाभाभावइत्यर्थः
प्रतीयते । ‘सप्तर्षिहस्तापक्षितान्धेषाण्यबोधविवस्वान् परिवर्तमानः । पश्चानि यस्याप्रसरोरहाणि प्रबोधयन्त्युर्ध्वमुत्तमं यूजैः
(कु.सं.सर्ग.१९) अतिविततगमनसरणिप्रसरणपरिसुक्तविश्रमानन्दः । मरुदुल्लासितसौरमक्रमलकरहासज्ज्वलजिज्यति ॥
(काश्यपकथा.सप्तमोऽङ्कास अष्टोत्थादहरणम्.श्लो.२५५) आगत्य सप्रति विद्योगविसृजुल्लामम्मोर्जिनी कच्चिदपि क्षति
विषामः । एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते सन्ध्या पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥ इदं प्वानिमर्षादासर्वात्त का.प्रकाशे.
पु.२४४.प.उल्लासे.श्लो.१२७ । मित्रे कापिगते सरोरहयने बद्धानने ताम्यति श्रन्दसु भ्रमेरु बीहयदयिताऽऽसन्नपुरसा

श्रीमाध्यम्

सुवर्णस्तस्य यथा कव्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः उदेतिहैव सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो यएवैवेद् तस्यश्चक्षुः सामच गोष्णौ इत्यधिदैवतमथा ध्यात्ममभ्य थयएवोन्तरक्षिणि पुरुषोदृश्यते सैवचक्रकसाम तदुत्तथ्यं तद्युस्तद्गुह्यं तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गोष्णौ तौ गोष्णौ यन्नाम तन्नाम ' (छां.८.१२.१) इति

श्रुतप्रकाशिका

इति स्थानश्लोकाद्याहुमयः स्थानविषयेषां नास्तीत्यनाकाङ्क्षितत्वादिदं वाक्यमनन्वितं स्यात् । ' अन्तरादित्य ' इत्यादित्यमण्डलस्य स्थानतया विहितत्वात् ' एवमक्षिणी ' इत्यर्थः स्थानत्वे विहितेति स्थानभेदादुपभेदेन विद्याभेदे देव-वाक्ये विद्याद्वयस्य विद्यातुमशक्यत्वाच्च, वाक्यभेदात् सचैकवाक्यत्वे समर्थति नोपपद्यते कव्यास पुण्डरीकं च दृष्टान्त-तया अन्य ' एवमक्षिणी ' इत्यर्थः स्थानत्वस्य विधेयत्वं गम्यत इति चेत् तथा च ' अन्तरादित्य ' इत्युपक्रमविरोधः उपक्रमेऽपि आदित्यमण्डलस्यानुवाद इति चेत् तथा सतीयमक्षिविधौ स्यात् । तथाचान्तरादित्यविधेस्तादृश्याविरोधः, अक्षिविद्यायामेतीदृशोक्तत्वाद्यतिदेशानुपपत्तिश्च नैकवलं कव्यासवाक्यमात्रस्य अपितु कृत्वाया अन्तरादित्यविद्यायाः पुनरुक्तिश्च स्यात्, उभयोरप्यक्षिविद्यावाविशेषात् रूपादिवैषम्याभावाच्च । तस्मादस्य वाक्यस्योपासकः सः न वैदित्यवत् न तु पदं कविः मर्कटः तस्य आस जघनप्रदेशः मर्कटपृष्ठसाम्यमुच्यत इति यावत् । तदप्युक्तम् मर्कटपृष्ठं पुण्डरीकं च विमुपमानद्वयम् ? उतैकोपमा तत्रोपमाद्वित्वमुक्तम् स्वतःप्राप्तसामानाधिकरण्यापरित्यागप्रसङ्गात् श्रुत्याध्यायैर्न निर्वाहे सम्भवत्वापि हीनोपमाभयनायोगाच्च यथैकोपमा तथासति मर्कटपृष्ठसदृशपुण्डरीकदृष्टेः युक्तं स्यात्, तदा कव्यासुपदेश्य गौणतास्मादिति । कव्यास, ईपद्विकसितमित्यपरोऽर्थः तत्रास्तन्तार्थनौचित्यं नारत्येय, तथाऽप्यवयवद्वयतया वा तद्व्यापेक्षिकादुप-सर्गं नास्तीति शोऽप्युक्तः एवं शब्दाद्यंशभाष्यपर्यालोचनावामिदमर्थत्रयं पूर्वपक्षतया वाक्यकाराभिप्रेतमित्यवगतम् ॥

अर्थान्तरप्रयत्नपक्षम् कविवतीति कविः आदित्यः तेन अस्यते-क्षिप्यते विकास्यत इति कव्यायं तथाऽऽह वाक्यकारः ' आदित्यक्षिप्तं वा श्रीमन्वात् ' इति क विवतीति कविः नाळं तास्मिन्नास्त इति कव्यासम् । अपवितादापि पङ्क्त्याल्लस्यपुण्डरीकस्य शोभाऽतिशयोऽस्तीति शोऽत्र विवक्षितः । क जलं ' आस उपवेशन ' इति चात्रापि पूर्वकः ' षष्टिवागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ' इति वचनादपरकारलोपः । कव्यास सलिलस्थमित्युक्तं भवति ॥

एवमस्यार्थप्रयत्नपक्षतया वाक्यकारेण सिद्धान्ततयोक्तत्वमभिप्रेत्याह भगवता भाष्यकारेण वेदायं ब्रह्मैवमित्युक्तम् ' गम्भीराम्भसमुद्भूतसुमृष्टनालरविकरविकसितपुण्डरीकदल्यमलायतेक्षणः ' इति । गोष्णौ गानविधेयौ अधिदैवतं देवतायामुपासनम् । अप्याम, आभ्यमुपासनम् । आभ्यशब्दो देहवचनः अमुष्य आदित्यस्यस्य आदित्यतद्वर्णपेक्षा-दिति वा अक्षणि तद्वर्णपेक्षादिति वा नञ्प्रतिपत्तिरपि अतिशयान्वयसूत्रकारेण प्रयुक्तः अन्तश्शब्दस्य ' अन्तरादित्ये '

गुह्यार्थसंग्रहः

मह्यम् स्वरव्याख्याऽनुसार्थकः । ' हिरण्य ' इति रूपसामान्यात् ' चन्द्रमुखवत् ' इति वाक्यमपि अमुमेवार्थं प्रतिपादयति-कव्यासमिति । असार्थः ' गम्भीराम्भसमुद्भूतसुमृष्टनालरविकरविकसितपुण्डरीकदल्यमलायतेक्षणः ' इतिवे-दार्थसङ्ग्रेहे उक्तः । अत्र वाक्यकारोक्तार्थघटके अर्थत्रयं भगवता परिगृहीतम् । अर्थत्रयं च परित्यक्तम् । ' यथा कपेः मर्कटस्य कव्यासः-आसिउपवेशनार्थस्य करणे घञ् । कपिशृङ्गान्तः गेनोपविशति । कव्यास इव पुण्डरीकमत्यन्ततज्जलि ।

गूढार्थसङ्ग्रहः

एवमस्य देवस्य आश्रयी उपमितोपमान्वाहर्ह नोपमा’ इति (श.उ.भा) परोक्षवाक्यप्रतिपाद्यायौऽपि परित्यक्तार्थांतःपाती । अत्र सुतो यथा इत्येकमेव पदम् तेनैवोपमा ‘कप्यासम्’ इत्यस्य पुण्डरीकविशेषणतया तत्रोपमाविवक्षागमकाभावोपमा कप्यासद्वन्द्वस्य लक्षणाङ्गीकारे गौणता स्यादिति व्यासार्थैरुक्तम् । अत्र प्रोद्गातृनयेन स्तुतिपूर्वकलक्षणासम्भवे योगान्नौचित्यम् ‘यउद्गाता—लोहिताक्ष’ इति मन्त्रे मण्डलान्तर्वर्तिनो लोहिताक्षत्ववर्णनदर्शनन अत्रापि श्रुत्यन्तरप्रतिपादिताध्ववर्णनरुभवे अर्थान्तरवर्णनानौचित्यं परैरुक्तम् । (ब्र.वि.आ, शि.प्र.दी) ॥

प्रोद्गातृनये उद्गातृशब्दस्य यौगिकत्वमेव भाट्टदीपिकायां पुण्डरेकेन स्थापितम् । पुण्डरीकशब्दस्य शब्द-स्वा-
मिना नवमे ‘पौण्डरीकानि बहिर्हि भवान्त’ इति स्तरणार्थत्वेन बहिर्हितेषु पुण्डरीकेष्वतिदेशप्राप्तस्य ‘दर्भै-तृणीत हरितैः’
इतिमन्त्रस्य दर्भपदस्याने पुण्डरीकपदमिव हरितपदस्याने रक्तपदमूहितव्यम् इत्युक्त्या पुण्डरीकपदस्य रक्तपुण्डरीकपर व
सिद्धमिति ततएव लोहिताक्ष-उपमि सिद्धयतीति पुण्यक् ‘कप्यास’ पदे तदर्थविवक्षायाः नावश्यकत्वम् । पुण्डरीकाक्ष
शब्दः भगवति सर्वप्रथमे प्रयुक्ततया प्रसिद्धः । तेन अक्षिशब्दसमभिव्याहृतपुण्डरीकशब्देन रक्तपुण्डरीकमेव श्रिष्टुप
स्थाप्यते । तत्र सूर्य एव लोहिताक्षत्वमुक्तम् । तस्मिन्मन्त्रे पुण्डरीकशब्दे नामत्वेव । पुण्डरीकशब्दस्यैवैवैदिलेनैव लो हि
त्यप्रतीत्यर्थं रक्तबोधकपदप्रयोगस्य परैरप्रदर्शनं तदभावेन च ‘लोहिताक्षसूर्य’ इत्युक्त्या न परैरपि सिद्धयति । रक्तबो-
धकरदसत्वेऽपि शोभातिशयप्रतीत्यभावे विशिष्टाध्यायोपेक्षेन न्यूनता । अतः शोभाऽतिशयप्रतीत्यनुपेक्षेन अर्थवर्णनमुचि-
तम् । एवं चैतदर्थकवाक्यकारवाक्यानामेव सिद्धा-न्तवाक्यत्वम् । तत्र—‘आदित्याक्षित वा श्रीमत्वात्’ इति वाक्यानु-
सारेण कशब्दोपपदात् ‘पापानं’ इति घातोः ओणादिककारप्रत्यये आतो लोपे च सति निष्पन्नः कपिशब्दः । ‘अनुशे-
पमे’ इतिघातोः आस्यते विक्रास्यत इति कर्मणि घञञः । ततश्च कपेरासं विकासमिति कृद्योगलक्षणपक्षीसमासे ‘कप्या
सम्’ इत्यस्य रविकरविकसितमित्यर्थः । तावदर्थदीपकायां व्यासार्थैः ‘कपिर्भस्मित तेजनम्’ इति वैदिकप्रयोगः (ते.
आ.४.२.३.३) अत्र भाट्टमास्कीर्यम्—‘तेजनं तेजः, कपिः आदित्यः, क उदक भूयिष्ठं पिबति रश्मिभिरादत्त इति
पुनः शीघ्रायालोपे द्रष्टव्यः । बभस्ति भक्षयति रात्रौ प्रवेष्टितं तेजः प्रातरुपादत्ते । ‘अग्निवावाऽऽदित्यस्यायं प्रविशति
उग्रतंवावाऽऽदित्यमशिरनुसमारोहति’ (ते.ब्र.१.२.१) इति । अत्रादित्यस्य तेजोऽतिशयः विवक्षितः । ‘क्षिप्रमेरं’ इति
षादुः । मेरं च आदित्यमेरं विकास एव । परैरपि सहस्रनामभाष्ये—‘क जलं रश्मिभिःपिबन् सूर्यः’ इत्युक्तम् ॥

अत्र परैः—‘रात्रौ मुकुलता दिवा विक्रातः पद्मानामिति नियमोपमयेऽपि कालकृतोऽयौ न सृष्टः । अतएव
रामायणे कविप्रौढोक्तिरिदं दिवा गाढान्धकार प्रस्तुत्य ‘निशीयमानैर्दिग्गैः निर्भीतं ब्रह्मं ऋक्षैः । दिक्कृत्या च
मालत्या गनोऽस्तं शायते रविः ॥’ इति कालकृतावेव पद्मलङ्घोचविकाशी प्रतिपादितावेति । तथा विकसितःपमपि
आशब्दतः ऋक्षेन लम्बनीयम्’ इति (ब्र.वि.आ) उक्तम् ॥

‘निशीयमानैः’ इतिश्लोके पङ्कजानिमोलेन पङ्कजानां सूर्यसंवन्धाम्भावबोधकम् । तेन कारणमावाहिकाभाभावइत्यर्थः
प्रतीयते । ‘सप्तर्षिहस्तापश्चितावशेषाण्यधोविवस्वान् परिवर्तमानः । पद्मानि यस्याप्रसरोरहाणे प्रवेष्टयन्सूर्यमुत्तैर्नयूरैः
(कु.सं.सर्ग.१९) अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः । मरुदुल्लासितलौरकमलकरहाससृष्ट्रविजयनि ॥
(काश्यप्रकाश.सप्तमोहासं अष्टोत्थोदाहरणम्.श्लो.२५५) आगत्य संप्रति वियोगविशेषुल्लाङ्गममोर्जिनी कश्चिदपि श्रुति
त्रियामः । एतां प्रसादयति पश्य शनैःप्रभाते तन्वङ्गि पादपतनेन सहस्रारिमः ॥ इदं च्चनिर्मयांदासंवल्लत का.प्रकाशे.
पु.२४४.पं.उल्लासे.श्लो.१२७ । मित्रे कापिमेते सरोहवने बद्धानेन ताम्पति ब्रन्दसु भ्रमेरधु वीक्ष्यदपिताऽऽलकपुरतः

गूढार्थसंग्रहः

रसम् । चक्र हेन वियोगिनविस्मृतानास्वादितानोक्षिता कष्टे केवलमर्गत्वे निर्हिताजीवस्य निर्गन्धतः ॥ का.प्रकारे. अष्टमोक्षोपे श्लो. ३४४. उदयमेव सविता पञ्चम्यपयति श्रियम् । विभावयन् रम्यद्वीनां पल मुह्यदनुग्रहम् ॥ चन्द्रालेके निदर्शनालङ्कारप्रकरणे । ' भास्वानुदेव्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ' (कुवलयानन्दः) इत्यादौ बहुत्र सूर्यस्य पञ्चविकासहेतुत्व स्फुटम् । अत्र एव शिवार्चमणिदीपिकाया—अप्ययदीक्षितैः ब्रह्मविद्याऽऽमरणोत्तेतरदोषाणामभिधानेऽपि अयं दोष.परित्यक्तः । ' न कर्माविभागात् ' इति श्रुते यथा सवितृकिरणसन्दोहे सममेष सन्ततेऽपि पञ्चान्येव पद्मानि विकसितानि नाप क्कानि ' इति श्रीकण्ठभाष्ये सवितृकिरणानां पञ्चविकासहेतुत्व स्पष्टम् । एतेन श्रीमत्त्वमपि सिद्धयति । श्रीशब्दस्य शोभार्थ कत्वात् पुण्डरीकशब्दमात्रप्रयोगे सुसुल्लिख्यमानव्यावृत्तिर्न भवति । अतः कप्यासपदप्रयोगः । एतेन अश्लोः निर्मलता-यस्या व्यावृत्तिः । तेन सर्वदा अश्लोः निर्मलतामेवैवस्थितः । कं पिबताति श्यु पत्या सपूर्णदोषण सूचते । तेन जल-सम्बद्धशायामिव पुण्डरीकस्य विकास. विकासप्रयोजकजलसामान्यशोषकः यः स एव जलमशोषयि वा विक्षोभहेतुरपि भवतीति आदित्यस्य विरुद्धधर्मसङ्गः सूच्यते । एतेन अश्लोरापि आदित्यमण्डलान्तर्वर्ति पुरुषसंबन्धिनो, पातेन पापिना दुःख पुण्यरता भक्तानां सुखमित्यर्थोऽपि सूच्यते । एतदेवामिमेत्य आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिपुरुष इणोः आदित्यविकसित पुण्डरीकसादृश्यमभिहितम् । उपमानोपमेययोः आदित्यसंबन्धमभिधानेन विशेषसूचितः । (श) सहस्रनामभाष्ये ' कपिः वराहो वा । ' कपिवराहश्चेद्व्य ' इति वचनात् इत्यत्र कपिशब्दस्य श्रेयार्थकत्वकथनेन तद्विषयायामुक्तविशेषणार्थे न स-भवति । आदित्यसङ्गधेन विकासधेनेन दलानामपि गुणातिशयः प्रतीयते । व्यासार्थोदाहृतप्रमाणेषु दलानामेवोपमानता स्फुटा । मर्कटासत्राभयमिमांसायां त सम्बन्धिनः मलस्य क्षीयते सूचनेन स एव दोषः । उक्तार्थेन मलसङ्गप्रतीत्यभाय सूचकः ' अमल ' शब्दः पुण्डरीकेषु रविकरविकसितत्वप्रतिपादनेन साक्षादलानामप्यायतत्वं, तेनाश्लोराप्यायतत्वं सिद्धयति परोक्तार्थेन नायमर्थसिद्धयति ॥

‘ क विवर्तीति कीर्तिः—नालम् । तस्मिन्नाल इति कप्यासम् । अपवितादापि पद्मात् नालस्य पुण्डरीकस्य शोभाऽति शयोऽस्तीति अत्रापि श्रीमत्त्वम् । तेन ' सुसृष्टनाल ' इत्यर्थवर्णने अपचितपद्मव्यावृत्तिः । कपिशब्दस्य मर्कटपरत्वेन व्यावृत्तिः । ' क जल-असमुद्र ' तस्मात् अपिपूर्वकात् क जले अप्यास्ते इति कप्यासम् । अपिपूर्वकघातप्रयोगेन जल-स्यापि विशेषसूच्यते इति तात्पर्येण ' गम्भीरान्तरमुद्रात् ' इत्युक्तम् । अस्यामपि योजनायां पञ्चशोभाऽतिशयेन श्रेष्ठ शोभाऽतिशयसिद्धयति । यावयकारोक्तार्थश्रेष्ठेऽपि श्रीमत्त्व सिद्धम् । श्रीमत्त्वस्य यथा प्रतीतिः तथा योजनाप्रयमेव यावयकारतात्पर्यविषय इत्येतेन निष्पन्नम् । अत्र निहतामार्गदिदोषोद्धारवन् ब्रह्मविद्याऽऽमरणादौ ' वक्तृश्रीचित्यवशात् दोषोऽपि गुणः ' इति काव्यप्रकाशे (७.५९) मम्मटेयस्या निरवकाशम् ॥

अत्र ' हिरण्य पुरुषो दृश्यत ' इत्यत्र पुरुषशब्दस्य ' सत्ता अयं सर्वोऽयं पुरुष पुरिषः ' (व.अ) इत्योपनिषद-निर्वचनानुसारं सर्वशरीर इत्यर्थः । अन्तर्यामिब्राह्मणं च नारायणपरमिति ब्रह्मरूपार्थतत्त्वस्याभ्यास्य व्यवस्थापितमिति अत्रैव पूर्वमुक्तम् २५३. हयगिरीरजभूषणदीपितो तद्विस्तरः । ' यथादित्ये तिष्ठन् ' इत्यादिना आदित्ये स्थितिरपि तत्रैवोक्तम् । ' आदित्यो वा एष ' इति मन्त्रस्य नारायणपरम विचारण्येनैवोक्तमिति पूर्वमेव निरूपितम् । ' नारायणपर तत्त्वम् ' इत्यत्र नारायणएव परतत्त्वमित्यर्थः. विचारण्येनैवोक्तः । तत्र तत्तरीये रुद्रादिपदसंज्ञेषु द्रुमाऽऽदिपदस्य तदुपासक-प्रिययवेन तन्मन्त्राणां श्रवणसिद्धताया ' कद्रुद्राय ' (१.४२. सूक्त १.मन्त्र) इति रुद्रसूक्त सर्वरुद्रमन्त्रेषु दिशामुपस्थानमिति आश्रययनेन (६.४.९.२२) उक्त्या रुद्ररसम् । तत्र ' यज्ञक इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते ओष्ठोदेवानां वसुः ' (ऋ.१,

गूढार्थसंग्रहः

४३.५) इत्ययं रुद्रस्य सूर्यसाम्येवोक्तम् ननु सूर्योन्तर्वर्तिवम् । सूर्यश्च शुक्रः दीप्तिमान् इति भाष्यम् । देवानां भेदं च द्रोणसतोषयोगितयोक्तम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् अतः 'ध्येयसदा सवितुमण्डमप्यवर्तो नारायणः' इत्यादिपुराणवचनोक्तार्थः श्रुत्यनुगुण एव । 'एतेन तन्मण्डलस्य मा ध्यायेत्तेजो मूर्तिं चतुर्भुजम् । उदुत्यं तत्रापे-मन्य चित्रं तच्चक्षुषित्यापि गायत्रीं च यथाशक्ति जप्त्वा सूक्तं च मामकम् ॥' इति कृष्णवचनेन विष्णोरादित्यान्तर्वर्तिव गायत्र्युपास्याय च सिद्धम् । एतेषां वचनानां विष्णुभक्तमात्रविषयकत्वं 'भर्ग' इत्यस्य नशान्तत्वं किंतु अकारान्तत्वेन रुद्रपरत्वमेव नतज परत्वमिति अपरपदोचितिरुक्तम् (शि.दी.) ॥

एवं 'ध्येयसदा' इत्यापि आग्नेयपुराणे विष्णुपूजाप्रकरणे पाठितत्वेन न विष्णोः आदित्यमण्डलान्तस्थत्वोक्तवचनम् अपात्रे देवस्य शीतमानस्य सवितुरादित्यस्य संघर्षभूत तद्वद् भर्गः तेजोरूप इरेण्य धीमहि ध्यायेमहीति सवचः । तच्छब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वात् तदुक्तं भगवद्गीतासु—'ओं तसदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधसंभूतः' इति, यएवविधः परमात्मा स नोऽस्माक बुद्धिः दृष्टादृष्टार्थेऽप्यु कर्मसु प्रबोदयात् प्रेरयेत् इति । एव च सवितुमण्डलान्तस्थ हिरण्यस्य पुरुषस्यायन् जरेदियुक्तं भवतीति स्मृतिचन्द्रिकायामुक्तम् । वचनाधीयऽपि अगस्त्यः—'योदेवस्सवितोऽस्माक धियोबुद्धीः धर्मादिगोचराः । प्रयेत्तस्य यद्भर्गस्तद्दरेण्यमुपास्महे ॥' इत्युपक्रम्य देवस्य सवितुरेण्य यद्भर्गस्तद्वदधायामि । तच्छब्दे ब्रह्मवाचकत्वेन च प्रसिद्धः । 'ओं तसदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधसंभूतः' इति गीतास्मरणान् आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिन पुरुषमनुचिन्तयामि । 'यएोऽन्तरादित्ये हिरण्यस्यपुरुषः' यए एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिपि पुरुषः' इत्यादिश्रुतेः यस्सविता अस्माक धियः ज्ञानादिप्रबोदयात् प्रबोदयति प्रवर्तयति तःसवितुः तद्वर्गः चिन्तयामीति । 'ध्येयसदा सवितुमण्डलमप्यवर्तो नारायणस्सवितुः सवितुमण्डलान्तस्थः केशवः' इति चोक्तम् ॥

भगवद्गीतायां तत्रतत्र ईश्वरशब्दस्य 'ईशानशीले नारायण' इति शङ्कराचार्यादिभिर्विवरणेन गीता नारायणपैरेवेति सिद्धम् । गीतायां 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' 'पुरुषस्सर्वपार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वन-यया' इत्यादेः मूलभूता 'यथाऽचिरात् सर्वपापं व्यपोष्य परात्परं पुरुषं याति विद्वान्' (कै.उ) 'वेदैरेनेकैरहमेव वेद्यः वेदान्तकृद्वेदविदेवचाहम्' इति कैवल्यश्रुतिः । कैवल्योपनिषदि अस्ते 'यद्यत रुद्रायमधीयते' इत्युपक्रम्य 'अत्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् । अनेन शानमाप्नोति ससारार्णवनानघनम् ॥ तस्मादेव विदिवैन कैवल्यं परमश्रुते' इत्यत्र रुद्रस्याचार्यवदुपकारकत्वं विवक्षितम् । 'रुद्रस्तारक ब्रह्मोपदिदेश' इत्यत्र रुद्रस्याचार्यकत्वं स्पष्टम् । कात्यायनमणिकर्णिकाषेठे सुमुपूणा दक्षिणश्रवसि रुद्रेण रामता रकोरदेशः (रामतापनीयोपनिषत्) स्पष्टमुक्तः । एतेन 'किं जप्यनामृतत्वं ब्रूहीति रुहोवाच याश्चरदस्य शतवर्तीययेत्येताभिर्हवा अमृतनामधेयानि एतेर्हवा अमृतो मयतीत्येवमेवैतच्छाश्वतवचनः' (जा.मु.उ.३) इति जाबालोपनिषदुक्तिरपि रुद्रस्याचार्यत्वमिष्टम् । अत्रैव प्रथमखण्डे 'अत्राह जन्तोः प्राणेषु उक्रममाणेषु रुद्रस्तारक ब्रह्मव्याचष्ट येनासावमृतोभूवा मोक्षी भवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत्' (जा.उ.१.ख) इति स्पष्टमुक्तम् । तेन 'मयैवेति निहताः पूर्वमेव' इति गीतात्तया अत्र रुद्रस्य एवमेव हननसाधनत्वोक्तिः द्वात्यविवक्षया निर्वाहः । सहस्रनाममात्रे विष्णुशब्दविवरणे 'आले ह्यस्येशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणसदा ॥' इति महाभारतान्ते भगवता श्रीविद्वासनोपसहस्रम् । 'हरिरिहसदा ध्येयो भवार्द्रस्सच्यसंस्थितः । ओमित्येव सदा विप्राः पठत ध्यात केशवम् ।' इति हारिश्च । कैलासप्राज्ञा 'हरिरिहो ध्यातव्यः' इत्युक्तं श्रीमद्भस्करेणापि । एतत्सर्वमभिप्रेत्य 'एयमेव सर्वेऽर्चणा धर्मोऽधिष्ठता

भीमाप्यम्

तत्र मन्दिशने—किमयमक्षयादित्यमण्डलान्तर्वर्ती पुरुषः पुण्योपचयनिमित्तैश्वर्य-
भूतप्रकाशिका

‘अन्तरक्षिणी’ इत्युभयभरणादिषास्त्रिंशत्तन्मयसंघर्षातिमित्यभिप्रायेणाक्षिविषयावाचनमभ्युदाहृतम् । इत्ययं दर्शयति-
सन्नेति । शरीरसंवापहनसम्भवादियोगासंशयः —

गूढार्थसङ्ग्रहः

मनः ‘इत्युक्तम् इति शङ्कराचार्यकृत्म् । ‘हरिरेक’ इति श्लोकान्तरं ‘उवाचोऽहं सदा विष्णोः उवाचोहं हरामृतौ’
इत्युक्तौ स्वस्य द्वारार्थं शिष्यस्याकथयदिति स्पष्टं विदुषाम् ॥

आग्नेयपुराणे (२१६, अ) ‘एवं सम्प्रार्थयिष्य कृत्वा गायत्रीं च जपे स्मरेत् । गायन् शिष्यः न यत्कामयेत् काय-
(धै) प्राणास्तथैव च । ततश्च मृत्युतेय गायत्रीं सवित्रीं यतः ॥ प्रकाशनांशः सवित्रः वामपक्षात्सरस्वती । तज्जयोतिः परमं
ब्रह्म भगवतो ज्ञो यतश्च मृत्युतम् । मादीताविनि रूपेहि भ्रष्टजगत्तुल्यं तन्मृतम् । ओम्स्वादिह पञ्चति भ्राजद्वीपौ तथा मन्वेत्
भर्गस्याद्वाजिन इति बहुलं छन्द इति तम् । वरेण्यं सधनेओम्भः अष्टौ परमं पदम् । स्वर्गावर्णमन्त्रमिदं धारणीयं देवहिष
वृणोते रंशार्थं व्यात् ज्ञापस्वप्रादिवर्जितम् । नित्यं वृद्धं युद्धमेक एव तद्धीमदश्वम् ६ ७ हव्यद्वयं ज्योतिर्धाम्निह विमु-
क्तये । तज्जयोतिर्मगतान् विष्णुः जगज्जन्मादिकारणम् ७ शिष्यः केचित्पठन्ति स्य शक्तिरूपं पठन्ति ८ । केचित्पठन्ति केचि-
दस्मि वेदगा अभिहोषिणः ८ अमयादिरूपो विष्णुर्हं वेदादौ ब्रह्मगीयते । तत्पदपरमं विष्णोः देवस्य रविद्विभूतः ९
महदांष्टं वृषतेहि स्वयं ज्योतिर्हरिः प्रभुः’ इति ‘विष्णोर्नरमं पदम् । देवस्य सवित्रुर्मयः वरेण्यं हि वृषद्वयम् योऽसावा-
दित्ये पुरुषः सोऽसावहमनन्तं भेम्’ इत्यत्र गायत्रीप्रतिपाद्यं आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिनं च पृष्टुमुक्तं विष्णोः ।
अथ ‘एवं सम्प्रार्थयिष्य कृत्वा गायत्रीं च जपे स्मरेत्’ इत्युक्तमोक्षया सम्प्रार्थयिष्यन्ति सः सः गायदांष्टं विवक्षितं
इति वैष्णवप्राज्ञविषयकत्वमेतत्प्रष्टुमुक्तं न यत्कृतं वाच्यम् । ‘अष्टोत्तरशतं जपत्वा तर्जितसंसारसागरात् । रत्नसङ्गा-
जल्प्येन गायत्रीं त्रिंशत्पठेत् ॥ (२१६, अथवा, श्लो, ७) इति प्रागभिधाय ‘अमयादिरूपो विष्णुर्हं वेदादौ ब्रह्मगीयते’
इत्युक्तं यद्वा गायत्रीप्रतिपाद्यं च विवक्षितमिति स्फुटम् ॥

एतेन ‘तत्सवितुर्वरेण्यं’ मिष्युपक्रम्य भाभिर्गतिरस्येति भग्नः भर्जयतीति वा एव भर्ग इति वदो ब्रह्मवादिनः’
इत्यत्र वदः (मैत्रायणीये, ६, प्रवा) ओमित्येतदक्षरं यदस्याग्रं तच्छन्दमद्वन्द्वमयमशोकमानन्दम् (७) स्विमनन्तममृतं
तमश्च्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितम् तदेताउपास्यन्ति तेवशाहम् (मै, ६, २२) इत्यनेन चम्रणवधत्तनादार्थभूतविष्णुरेव अप्रपदेन बोधिः
तत्र ओमित्याम नारायणं एव । नारायणं वात्तद्वारभूतकृद्वर्तुं शक्तिं तत्त्वं । एतेन वद्वदस्य संहर्तृत्वं विष्णोरेवेति वद्वदस्य
द्वारोत्पत्तात्पर्येण ‘वदो ब्रह्मवादिनः’ इति पूर्वमुक्तम् । अतः आदित्यान्तर्वर्ती हरिर्भयः पुरुषः गायत्रीप्रतिपाद्यः नारायण-
भूतो वासुदेवः विष्ण्वभिन्नः स्तुतौ विवक्षित इति सिद्धम् । अत्र पुरुषशब्देन नारायणो वासुदेवः बोध्यते । परत्तत्त्वं
हयशिरोरत्नभूषणदीपितौ व्यक्तम् । ‘पुनश्च पञ्चभूमना आदित्योऽभ्युदया हरिः ।’ (वि. पु) ‘विद्यासहायवन्तना आदि-
त्यस्यं सनातनम् ॥’ (भा. पौ. ४) ‘विवस्तेऽश्वधिरसे चतुर्मूर्तिभूते नमः ।’ (शा. मो. ४) इत्यत्र वासुदेव एवादित्य-त-
र्वर्तीति स्पष्टम् ॥

‘आत्मीवेदमप्रासी पुरुषविधः’ (वृ. ३, ३) इत्यत्र पुरुषशब्दस्य ‘स्य पूर्वोऽस्यान्तर्वर्त्तमानस्योक्तं पाप्मनं औषत्’
इत्यत्र सर्वपापदाहकत्वावर्कत्वेन सर्वपापसम्प्रक्षाननेता सिद्धयति । अस्यार्थस्य वृद्धीकरणेनादित्यान्तर्वर्तिनः जीव-
विशेषत्वमपि न सम्भवति अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्र स्वाप्यते—पुण्योपचयनिमित्तैश्वर्यइति । ‘तं विद्याकर्मणी सम-

श्रीभाष्यम्

आदित्यामिलप्योपजीव एव आहोस्वित्तदतिरिक्तः परमात्मेति किं युक्तम् ? उपचितपुण्यो-
जीवप्वेति । कुतः ? सशरीरत्वध्रुवणात् शरीरसंवन्धोहि जीवानामेव सम्भवति । कर्म-
नुगुणप्रियाप्रिययोगायहि शरीरसम्बन्धः अतएवहि कर्मसम्बन्धरहितस्य मोक्षस्य प्राप्यत्व-
मशरीरत्वेनोच्यते 'न हवै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वाच सन्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥' इति, (छां.८.१२.१)

श्रुतप्रकाशिका

आदित्यादिशब्दाभिलष्योपजीवप्वेति । यत्रयत्र प्रकरणेषु करणकलेनरावस्थशरीरसम्बन्धेन जीववशङ्का तथा प्रक-
णानां सर्वेषां परमात्मपरत्वस्य प्रदर्शनार्थमयमधिकरणारम्भ इत्यभिप्रायेणादिशब्दः प्रदुष्टः । अतएव हिरण्यगर्भादिजी-
वैर्म्योऽन्य इत्यधिकरणोपसहारे, मध्येऽभ्यादित्यादिजीवव्यतिरिक्त इति शब्दो वेदान्तवेद्य कारण इति किं इह ह्युप्योपजीवः
उच्यते नेति विचारः ? तदर्थमानन्दमयः किं जीवः उत परमात्मेति ? तदर्थमन्तरादित्येऽन्तरक्षणं च वर्तमानः किं जीवः
उत परमात्मा ? तदर्थं सशरीरत्वं किं जीवस्यैव उत परमात्मनोऽपि सम्बतीति, तदर्थं शरीरसम्बन्धस्यैव स सम्भवति
नेति तदर्थं पाप्मोदितत्वादिस्रुतिः 'अजायमान' इत्यादिस्रुतिरादित्यवर्णत्वादिस्रुतिश्च किमैकत्वं शपयति नेति तदर्थ-
मिह पाप्मशब्दः किं पापमानपरः उत पुण्यपापरूपकर्मपरः ? अपहृतशब्दः किं प्रध्वंसपरः उत्पत्त्यान्ताभावपरः अज्ञत्वादिस्रु-
तिः किं कर्मकृतज्ञमविषयतया व्यवस्थापयितुं शक्यते नेति आदित्यवर्णात्वादिस्रुतिर्विग्रहस्य प्रकृतिप्राकृतविलक्षणत्व-
शपिका नवेति चतुर्थां सद्यः ॥

अत्र पूर्वं कल्या. पूर्वपक्षाः अपरेण सिद्धान्ताः । यदा पाप्मशब्दः पापमानपरः अपहतिश्च प्रध्वंसः ज.मनिषेधश्च
न कर्ममूलजम्विषयः, विग्रहश्च न प्राकृतविलक्षणः तदानीं विग्रहसम्बन्धस्येच्छामात्रमूलवरुभवेन कर्मनिषेधनतया पर-
स्मिन्नसम्बन्धेन जीवसाधारण्यादादि(स्थान)वर्ती पुरुषो जीवइत्यन्तरादित्येवावदैकाध्यादानदक्षीणावयवेऽपि जीवस्यप्रति-
पाद्यत्वात् सर्वाणि कारणवाक्यानि प्रकृतपुण्योपचयजीवपराणीति पूर्वपक्षः । यदा पाप्मशब्दः कर्ममात्रपरः अपहृतशब्दो,
इत्यन्ताभावपरः ज.मनिषेधश्च कर्ममूलजम्विषयः, विग्रहश्च प्राकृतविलक्षणः तदानीं विग्रहस्यैव छत्वा तस्य जीवा पर-
स्मिन् सम्बाध्याख्यादित्यान्तर्वर्ती पुरुषः परइति तदैकाध्यादानदक्षीणावयवेऽपि प्रतिपाद्यस्य परमात्मव्यतिरेकमिति तदैकवाक्या-
सर्वाणि कारणवाक्यानि परमात्मपराणीति शब्दान्तं कल्पयिष्यामः ॥

पूर्वपक्षमाह — उपचितेति । जीवानामेव शरीरसम्बन्धमुपपादयति कर्मानुगुणेति । कर्मकृतप्रियाप्रिययोगार्थत्वं
व्यतिरेकेणोपपादयति अतएवहीति । अतएव शरीरसम्बन्धस्य कर्ममूलप्रियाप्रिययोगार्थं वादेवहि कर्मसम्बन्धरहितो मोक्षो

गूढार्थसंग्रहः

नारभेते पूर्वपक्षश्च' (बृ.६.४.२) इत्यादौ 'अन्यत्रवतर कस्याणतर रूपं कुर्वते पितृणां गान्धर्वे वा देव वा प्राजापत्ये वा
ब्रह्मवा अथवा भूतानाम्' इति ४'पुण्य पुण्येन कर्मणा भवती'ति च (बृ.६.४.५) उक्त्या शरीरसम्बन्ध पुण्यविशेषनिबन्धन
इति प्रतीयते । अक्षिविद्यायां 'सद्यं येचित्तमन्तर्दात्रां लोकलोकाचेष्टेमनुष्यकामानां' (छा.१.८) इति । अन्तरादित्यवि-
द्यायां 'सद्यं येचामुभानुपयो लोकलोकाचेष्टे देवकामानां च' (छा.६.८) इत्येवमर्थं प्रतिपाद्यते । तद्धि ऐश्वर्यं पुण्यविशेष-
निबन्धनमेव । आदित्यः देवगणे पाठितः, अत्र पुण्यविशेषनिमित्तैश्वर्यत्वं युक्तमेव । नह्यैसशरीरस्येति । प्रियाप्रियोर-

श्रीभाष्यम्

सम्भवति च पुण्यातिशयाज्ज्ञानाधिक्यं शक्त्याधिक्यं च अतएवं लोकामेशत्वादि तस्यै
 योपपद्यते, ततएवचोपास्यत्वं, फलदादित्वं पापक्षपणकरत्वेन मोक्षोपयोगित्वं, च मनुष्ये-
 ष्वप्युपचितपुण्याः केचिज्ज्ञानशक्त्यादिमिरधिकतरा दृश्यन्ते । ततश्च सिद्धमधर्मादयः—
 ततश्च देयाः ततश्चेन्द्रादयः । अतो ब्रह्मादिष्वन्यतमएवैकैकस्मिन् कल्पे पुण्यविशेषेणैवम्भू-
 तभैभ्यर्प्यमातो जगत्सृष्ट्यापि करोतीति जगत्कारणस्य जगदन्तरात्मत्वादिवाप्ययमस्मिन्नेवो-
 पचितपुण्यविशेषे सर्वेऽपि सर्वशक्ततां यन्ते । अतो नजीवादतिरिक्तः परमात्मा नाम कश्चि-
 दस्ति । परं च सति ‘अस्थूलमनण्यहस्यम्’ (पृ. ५. ८. ८) इत्यादयो जीवात्मनस्स्वरूपाभि-
 प्राया भवन्ति । मोक्षशास्त्राण्यपि तत्स्वरूपतत्प्राप्त्युपायोपदेशपराणीति ॥

यंमातेऽभिधीयते (अन्तस्तत्तमोपदेशात्) अन्तरादित्येऽन्तराक्षणि च यः पुदपः

प्रतीयते

श्रुतप्रकाशिका

ऽशरीरतमा प्राप्यत्वेनोच्यत इत्यर्थः । शानशक्त्यादिकं लोकामेशितृयादिकं च कथं जीवस्य स्यादित्यत्राह—संभवति
 चेति । तथा दर्शयति मनुष्येष्वपीति । अत्र ‘स एको मानुष आनन्दः’ इत्याद्यभिप्रेतम् । आदित्येन्द्रजपतिमे-
 श्रीनां सर्वेषां कारणावध्वनाद्याहतिरस्यात् पुण्यहेतुत्वात् क्षयिष्व च स्यादित्यत्राह—अतो ब्रह्मादित्विति । सर्वविध-
 वाक्यानां जीवपरत्वमाह—जगदित्यादिना । अपहतपाप्मादिश्रुतयो नाकर्मवश्यतां वदन्ति, अपि तु केवलपुण्यहेतुका-
 शरीरवतः पापराहित्यं पापहेतुकम्, पुण्यहेतुकं, मिश्रहेतुकं चेति त्रिविधं शरीरमित्यभिप्रेतं पक्षेऽपि युक्तम् ।
 मोक्षशास्त्रपराणि अपापपराश्रुपेपपराणित्यर्थः ॥

‘इदाम्ने सोमं प्रतिष्ठ परमन्तश्चन्दः व्याचष्टे अन्तरादित्यइति । द्वितीयसूत्रस्यान्यशब्दावयवस्य साध्यवर्तमानाह
 संजीवादन्यइति । तेन फलितमाह—परमात्मेति । हेत्वमवतारं व्याचष्टे कुतइत्यादिना । ‘तद्धर्मोपदेशात्’ इति
 तच्छब्दः परमात्मपरः परमात्मानि सिद्धं तद्धर्मोपदेशः तद्धर्मोपदेशात्परमात्मसिद्धिरिति परस्परप्रत्यक्षमह—

गूढार्थसंग्रहः

पहत्याभावे शरीरसंज्ञः प्रयोजक इत्युक्तम् । शरीरसंज्ञवतः प्रियाप्रियमोरपहत्यभावे तस्य परमात्मवत्त्वसंभवति ।
 अयोग्यवच्छेदपादे जगत्कारणलक्षणस्यैव अविजीवितलक्षणस्य उपपादनीयम् । जगत्कारणत्वस्यातस्त्वेवैवमहं शक्ति-
 शिष्टस्य जीवस्य अस्याश्रुतो विवक्षितत्वे उक्तलक्षासिद्धिः ॥

‘अस्थूलमनण्वित्यादीनां कागतिरिति शङ्कायामाह—अस्थूलमनण्वित्यादीति । अन्तरादित्ये अन्तराक्षणिचेति ।
 एतेन ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो हृदये’ इत्यन्तराधिकरणविषयवाक्ये अन्तश्चन्दो नास्तीति वाक्यद्वयमभिप्रेत्यैव सूत्रे
 अन्तश्चन्दः प्रयुक्तः । अन्तश्चन्दप्रयोगेण वाक्यद्वयं विवक्षितमिति भावः । आनन्दमयाधिकरणे ‘अमनश्चन्दः—
 व्यापकचेतनार्थकतया आनन्दमयस्य सर्वशरीरत्व शरीरशब्देकाव्येन च सिद्धयतीत्युक्तम् । अत्र ‘हिरण्यमनःपुरो-
 हारयते’ इति पुरुषशब्दः प्रयुक्तः । पुरुषशब्दश्च जगत्कारणसर्वशरीरवाचकः । एवचान्तरादित्ये जगत्कारणत्वेन सर्वशरी-
 रत्वेन प्रतीपादितं त्रैकं ‘नेतरोऽनुपपत्तेः’ इति पूर्वाधिकरणस्यैव जीवमिन्नत्वेन साधितमिति ‘नेतर’ इत्यस्यानुपक्षेव जीव-

भीमाप्यय

स जीवा इत्यः परमात्मैव कुतः? तदमोपदेशात् जीवेऽसम्भवस्तदातिरिक्तस्यैव परमात्मनो धर्मोऽयमपहतपाप्मत्वादिः 'सम्यक् सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' (छां. १. ६. ७) इत्यादिनोपदिश्यते । अपहतपाप्मत्वं हापहतकर्मत्वं कर्मवदयतागन्धरहितत्वमित्यर्थः

श्रुतप्रकाशिका

जीयेष्वसम्भवमिति । जीयेष्वसम्भवस्य धर्मो जीवातिरिक्तस्याभवप्रतिपादकः । श्रुतिर्निश्चाययति । योग्यतारामहं सह-
हृतेयं श्रुतिः परमात्मानमभिधत्त इत्यर्थः अपहतपाप्मत्वं पापहेतुकशरीरवत्त्वत्वावर्तकमित्यत्राह—अपहृतेति । ॥

यद्यपि 'सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' इति विषयवाक्य तथाऽपहृतपाप्मभ्य उदप्रयोगः श्रुत्यन्तरस्मरणार्थः । अपहत कर्मत्वमिति । पाप्मभ्य इति पाप्मशब्दः पुण्यपापरूपोभयविधकर्मपर इत्यर्थः हि द्रष्टव्यः परमात्मप्रकरणेपु पापशब्दस्य पुण्यपापरूपमपहृतिं सूचयति 'नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो नजरा नमृत्युर्नशोको नमुकृत नदुःकृतं सर्वं पाप्मानोऽतो नियतन्ते' इति 'स नसाधुना कर्मणा भूयान्नो एयासाधुना कर्मायान्' 'नकर्मणा यथैते नोक्तायान्' इत्यादिभुनयोऽस्मिन्नर्थे प्रमाणं श्रुतिः 'पाप्मानः कालजरा मृत्युशोकादयस्सङ्घपातधात्' इति वाक्यकारवचः अस्मिन् हि कृत्येऽत्यन्तदुःखान्तररूपमृत्तिनिमित्तयोगादुपपन्नं पुण्यस्यापि पापशब्दमिदं द्रष्टव्यं । एतदुक्तं हि एतदुद्देश्येन स्वर्गादीनां मनिदृष्टत्वं 'अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनः' इत्यारभ्य 'एतेवै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः' इति—

कनाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् । कजपो वासुदेवेति मुक्तियीजमनुत्तमम् ॥

इतिच पापशब्दस्यास्वाप्तमनुतेन बद्धस्यावृत्तिरुक्ता । अथापहतशब्दस्यास्वाप्तमनुतेन मुक्तस्यावृत्तिमाह—कर्मैति । जीव-
स्यावृत्तिः श्रुतयानि कर्माधीनेति । अग्रहणपाप्मशब्दोऽहोकात् स्वस्मिन्परं च पाप्मानमपचातकं स्वतरितद्वयद्वीति
हयप्रत्यनीकानुसिद्धिः ॥

गूढार्थसंग्रहः

सामान्यभिन्नब्रह्मभेदस्यान्तरादित्यपुण्ये साध्यताविषयधामभिन्त्याह—सर्वावाद्गम्य परमात्मेति । पूर्वादिनरेण 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इत्यत्र आनन्दमयेजीवसामान्यभेदे साधिते जीवसामान्यभिन्नब्रह्मणः पूर्वमुपस्थिततया तच्छब्दस्य सूक्ष्मस्य जीवसामान्यभिन्न ब्रह्मैवार्थः । तेन पर्यवसितार्थमाह—जीयेष्वसम्भवमित्यादिना । 'आवृत्तिरसङ्गदुपदेशात्' इत्यादौ सद्धियावाक्यमेव विवक्षितमिति परमाप्ये व्यक्षम् । सद्धिया निर्गुणविद्या प्रजापतिविद्याऽपि तद्वैवेति परेवदिति । अन्तः-
रादित्यविद्यातु सगुणविद्या, अयं च विषयविभागः औपेक्षिकः सभ्यत्र उपदेशशब्दप्रयोगादित्यभिन्ने प्रजापतिविद्याया-
मपि प्रतिपादितमपहतपाप्मत्वादितद्वर्त्मत्वेन विवक्षितमित्याशयेनाह—अपहतपाप्मत्वादि इति । 'तस्योदितनाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' उदिति हवै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः' (छां. १. ६. ७) इत्यत्र उ पूर्ववेण्पातोः गत्यर्थकतया पूर्वं सञ्चः अन्तरं तन्निवृत्तिः प्रतीयत इति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । 'नहवै देवान् पापं गच्छति' इति श्रुतिरपि तदभि-
प्रेता । तथाऽपि 'एष आत्मा अपहतपाप्मा' इति दहरविद्यायामपहतपाप्मत्वं परमा मनिष्ठतया प्रतिपादितमिति तदेवात्र विवक्षितम् । 'यं आत्मा अपहतपाप्मा' इत्यादौ जीवस्याप्यपहतपाप्मत्वश्रवणात् तस्यावृत्तिर्न स भवतीत्याशङ्कामपि निरस्त्यपहतपाप्मत्वस्वरूप निरूपयति अपहतपाप्मत्वंहीति । कर्मवदयस्य पापानामपहतः विद्यामहिम्ना कदाऽपि पाप-

श्रीभाष्यम्

कर्माधीनमुखदुःखभागित्वेन कर्मवश्याहि जीवा अतोऽपहतपाप्मत्वं जीवादन्वस्य परमात्मन एव धर्मः । तत्पूर्वकं स्वरूपोपाधिकं लोककामेशत्वम् ।

श्रुतप्रकाशिका

न वपहनशब्दः प्रथमपरः । उपनस्यैव प्रथमः अतः प्रथमपाप्मत्वश्रवणापरमात्मनः कर्मसम्बन्धस्य प्राग्विद्यमानत्वमनगम्यते ततश्च प्रथमपाप्मनः परमात्मनो मुक्तादवैलक्षण्यं स्यात् । यदि नित्यासृष्टपाप्मत्व विवक्षितं तदस्य न्तमशब्द परस्य कुर्वतोऽकुर्वतो वा पाप्मसस्पृष्टत्वम् । प्रथमे व्याघातः कर्तृसमवेतवाक्रियायाः द्वितीयसदादेरवैलक्षण्यं नष्टकृतेन कर्मणा कश्चिद्विष्यत इति । उच्यते—परस्य तावत्पाप्माभाषपराणि वाक्यानि विविधानि श्रूयन्ते 'ससर्वेभ्यः पाप्मभ्यउदितः' इति पाप्मम्यउदयधृयते । 'अपहतपाप्मा' इति पाप्मनामपहतिस्रुता । 'नैतं सेतुमहोरात्रे तर्तो नजरा नष्टत्यु. नशोको नमुकृतं नदुष्कृतं सर्वे पाप्मनोऽसौ नियर्त्तन्ते' इति तरतेः प्रातिवात्रित्वदप्राप्तिर्निवृत्तिश्च श्रूयते, 'स नसाधुना कर्मणा भूयासो एयासाधुना कनीयान्' इति कर्मफलस्पर्श उच्यते तत्र प्रथममुदितशब्दस्य मुख्यार्थोऽनुपपन्नः । विभोः परस्य पाप्मान्वितदेशापूर्वगमनायोगात् । तस्य दशैकलहणा मुक्ता तत्राहृतकर्माश्लेषस्य सर्वसाधारणस्य प्रतिपादनवैयर्थ्यं स्यात् अतः कृतानामपि कर्मणामश्लेषपरत्वं तस्य वाक्यस्याभ्युपगन्तव्यम् । क्रियायाः कर्तृसमवेतावेन स्वरूपाश्लेषस्य व्याघातादेव फलाश्लेषपरत्वमाश्रयणीयम् । तत्र हेत्वकथनातिरोधानाविर्भावयोः निष्प्रमाणकत्वाच्च तस्य स्वाभाविकत्व नित्याविर्भूतत्व च सिद्धम् ॥

अपहतशब्दश्च हिंसारूपधात्वार्थसंभवाद्दिनाद्य लक्ष्यम् क्रियास्वरूपस्य नश्वरतया स्वरूपनाशप्रतिपादनवैयर्थ्यात् फलजननशक्तिविशिष्टरूपेण नाशं प्रतिपादयति यथा 'सर्वमेकपदे नष्टं दामश्रोत्रिये यथा' इति नाशशब्दो दानस्य फलजननशक्तिहानिं प्रतिपादयति तद्वत् ; अतईश्वरेण कृतानि पुण्यपापसञ्जातियाणि कर्माणि न शुभाशुमफलजननशक्तानि स्युः । ईदृशमपहतपाप्मत्व च पूर्वोक्तम्यायाग्निरुपाधिक नित्याविर्भूतत्वाभ्युपगन्तव्यम् । 'स नसाधुना कर्मणा' इत्यत्राप्यसाधुकर्मफलस्पर्शास्त प्राग्विकित्तरूपसाधुकर्मनिषेधन इति शङ्का च साधुकर्मप्रतिषेधेनैव निरस्ता । नच साधुकर्महेतुस्तस्यापि निवर्तकविद्याबलादिति शङ्कनीयम् ध्यानकर्तृत्वात्तेः 'उदेतिहैव सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो ययवैद' इति तस्य भवेयत्वश्रवणाच्च, साधुकर्मनिषेधादेव ध्यानकर्तृत्वमपि निषिद्धं भवति यथादिक्प्राप्तनामक च कर्महिंसाशु

गूढार्थसंग्रहः

सम्बन्धामावय्य स्वाभाविकी पापानामपहतिः, सैवात्र स्वाभाविकी पापहतिर्विवक्षिता तस्या एव मुख्यत्वात् जीवस्य न स्वाभाविकी सा इति भावः । तमेव प्रकाशयति—कर्माधीनमुखदुःखं खभागित्वेनेत्यादिना ॥

एतेन 'सर्वेभ्यः पाप्मभ्यउदितः' इत्यत्र पूर्वं पापसम्बन्धवतः उद्गमनं न विवक्षितम् । अपहतपाप्म वस्तुत्युच्चारणेन स्वाभाविकपापपहर्तात्वेव विवक्षिता । तस्यैवात्र विवक्षितत्व स्थापयति—तत्पूर्वकमित्यादिना ॥

यद्यपि 'उदेतिहैव' इति वाक्यानन्तर—'सद्य येचासुधात्पराञ्चो लोकस्तेषां चेष्टे देवकामाना च' इत्यन्तरादित्यादिवाया परालोककामशित्ववसुधम् । अथापि परालोककामेशत्वेन इतरलोककामेशत्वमपि सिद्धयति । अक्षिविद्यायां 'तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' इत्यतिदेशप्रतिपादनेन अर्वाङ्गलोककामेशित्वमपि सिद्धयति । फलस्यातिदेशाभावेन कथं सिद्धयतीति चेत् फल पृथगेव निर्दिष्टं तेन सर्वलोककामेशत्व विवक्षितम् । 'अन्तरादिस्य' इत्युत्पत्ता ऊर्ध्वदेशादिति

श्रीमाप्यम्

सत्यमङ्कल्पत्वादिकं सर्वभूतान्तरात्मत्वं च तस्यैव धर्मो यथाऽऽह—'एष आत्माऽपहत-
पाप्मा निजरो विमृत्युर्विदोको विजिघ्रित्सोऽपिपासस्तस्यकामरसस्यसङ्कल्पः' (छां.८.१.५
इति । तथा 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा द्विद्यो देव एको नागायणः' (सुवाल्.७)
इति । 'सोऽकामयत । यदुस्यां प्रजायेय' (तै.आन.६) इत्यादिसत्यसङ्कल्पत्वपूर्वकसमस्त-
चिदचिद्वस्तुसृष्टियोगो निरुपाधिकभयाभयहेतुत्वं चाख्यानसपरिमितिरूपपरिच्छेदरहिता-
नयधिकातिशयानन्दयोग इत्याद्योऽकर्मसम्पादास्त्वाभाधिका धर्मा जीनस्य नर्तनभवन्ति,

श्रुतप्रकाशिका

कर्मशब्दादिग्राहम् । अतः प्रायाश्चित्तादिभिर्विना नैव कर्मफलश्लेष इत्यपहतपाप्मशब्दस्यो हनिगघातुश्च हानिपरः न
प्रशंसपरः । 'नेनसेतुम्' इत्यत्रापि कृतानामेव कर्मणां परजननशक्तिमत्त्ववेगेन प्राप्तघमाव उच्यते । अतो निरुपाधि-
कमपहतपाप्मत्व नाम कर्मवशनाग-परहितं न च परमात्मनि परजननासमर्थस्य तद्भूतकर्मण्डप्रति न पाप्म इमिति
श्रुतिग्राह्यत्वान्मशब्दस्यामुख्य धर्मिणि धाम्यम् ; अनन्तर्यामिनिर्निर्यं जरयामास तद्विषयम् । जपन्विषयरोहरः
इत्यादिषु निर्गोर्गनीर्णयिष्यानीश्वरादीन् प्रति विग्रहशब्दस्य मुख्यत्वोपपत्तेः क्षेत्रेषु प्रत्ययावकरपादशजालीयानां कर्मणां
स्वलीलाकृतानामपि परजननशक्तिप्रतिभट वनाम बन्धित्यमोक्षस्य स्वभावविशेषः परिशुद्धा मत्स्वरूपविषयत्वापहतपाप्म-
शब्दस्यापमेगार्थः सत्त तस्य निरोधानार्हः प्रतिबन्धनिवृत्तावार्थभवेति, ईश्वरस्य विरोधानानर्हो नित्याधिभूत इति
विशेषः । अनोऽपहतपाप्म वनिययश्रुतीनां यथोक्त एवार्थ इति तेन धर्मेणान्तरादित्येवस्वित्स्य भगवतो जीवैरुद्य-
विद्धिः । गुणान्तराणामपि जीवैरुद्यमव दृशयति तत्पूर्वकं स्वरूपोपाधिकमिति । अपहतपाप्मत्वपूर्वकं वा स्वरूपोपा-
धिकं स्वामाधिक्यमित्यर्थः ।

एष प्रसिद्धप्रसिद्धयोरर्थयोरैकनिमित्तभवे प्रसिद्धवाचिनेकेमेव शब्देनोपादानार्हं वामिहशु पाठितम् । आदित्या-
नर्तनोऽपहतपाप्मत्वगुणयोगेनानन्दबलीटहरविद्या सुबालोपनिष प्रतिपाद्यते इत्यभिधानात् । तद्वत्प्रोक्तं गुणान्ध-
रैरहितानुपपत्त्य धर्मा इत्यत्रिप्रायेण सत्यसङ्कल्पत्वादिकं सर्वभूतान्तरात्मत्वं च युक्तम् । अपहतपाप्मत्वपूर्वकसत्यस-

गुदार्थसंग्रहः

तत्प्रतीत्यानुगुण्येन पराश्लोकदेवकामेशत्व तत्र प्रतिपादितम् । अधिविद्यायाह अत्राश्लोकमनुष्यकामेशितृ व मनुष्याणामश्लोक-
संधानमुख्यत्वम् । देवकामेशत्वं देवस्य न समतीतपुण्यविशेषस्यापि तदसम्भवः । पराश्लोकदेव-
कामेशत्वप्रतिपादनेन ततो मूनावांश्लोकमनुष्यकामेशत्व स्वत एव सिद्धवतीत्यभिप्रायः, इदं च स्वरूपोपाधिकमेव । 'न
सृष्टं नदुष्टम्' इत्युक्तया 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इति छान्दोग्यप्रयोगे 'सर्वेभ्यः पाप्मस्य' इत्यत्र पाप्मशब्दस्य
पुण्यपापयोग्यपरत्वं विवक्षितमिति सर्वलोककामेशत्वस्य पुण्यविशेषनिमित्तत्वं न समतीति मायः । अत्र 'सर्वेभ्यः पा-
प्मस्यउदितः इति तेषां च देवकामानां च' इत्युक्त्या 'अपहतपाप्मा सत्यकामः' इति पदद्वयघटितछान्दोग्योक्तश्रुत्यर्थो
ऽपि विवक्षितः अनेनेतरादपि धर्मा आहृता भवन्तीत्यभिप्रेत्य सत्यसङ्कल्पत्वादिकमित्याद्युक्तिः । इमेवार्थेभ्यनन्ति—
अरुमसम्पाद्यास्त्वाभाधिका धर्मा इति । कर्मजननाभाजस्यात्र प्रतिपादनेन कर्माभूतकृतविषयधर्मोत्पत्त्या इतरादपि
धर्मासिद्धवन्तीत्यभिप्रायः । 'तद्वर्माणदेशात्' इत्यत्र तच्छब्द, उपदेशशब्दप्रयोगेन धर्माणां स्वामाधिक्यं सिद्धयतीत्याशयः

श्रीभाष्यम्

यत्तु शरीरसम्बन्धघात जीवातिरिक्त इत्युक्तम्; तदसत्, नहि सशरीरत्वं कर्मवश्यतां साधयति, सत्यसङ्कल्पस्येच्छयाऽपि शरीरसम्बन्धसम्भवात् । अथोच्येत-शरीरं नाम त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरिणामरूपभूतसङ्घातः ; तत्सम्बन्धश्चापहतपात्रमनस्सत्यसङ्कल्पस्य पुरुषस्येच्छया न सम्भवति, अपुरपार्थत्वात् । कर्मवश्यस्य तु स्वस्वरूपानभिज्ञस्य कर्मा-नुगुणकलोपभोगायानिच्छतोऽपि तत्सम्बन्धोऽवर्जनीयः इति । स्यादेवम् ; यदि गुणत्रय-मयः प्राकृतोऽस्य देहस्यात् ; स तु स्वाभिमतस्यानुरूपोऽप्राकृत एवेति सर्वमुपपन्नम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

कल्पत्वादौ श्रुतिं दर्शयति एषआत्मेति । तत्पूर्वकसर्वभूतान्तरात्मने श्रुतिमुदाहरति एषसर्वभूतान्तरात्मेति । तत्तद-न्तरत्वेनात्मत्वव्याख्यानपरत्वात्-दवच्छिन्नकस्य नारायणपरत्वाज्ञापनार्थं च एष सर्वभूतान्तरात्मा-इति वाग्योपादानम् । केषुचिद्वाक्येष्वपहतपात्रमवपूर्वकगुणविधानात् सर्वशास्त्राप्रत्यय-वायेन वाक्यान्तरेष्वपि तत्पूर्वकत्वं त्रिधाक्षतमित्यभिप्रायेणाह-सोऽकामयतेति । जगत्कारणत्वमेव वदान्तवेद्यस्य तन्नामोऽक्षण कारणत्वेत्यसङ्कल्प सत्यसङ्कल्पत्वेदपहतपात्र-तत्पूर्वकं तच्च नारायणप्रत्यभिज्ञापकं च सुखालोपनिषदैकार्यादितिभावः ॥

घातान्तेति परि-उदकाधिदिमाह पूर्वपक्षमनुवर्तति याचिवति । परिहरति तदसादिति । शास्त्रिकप्रमाणे वस्तुनि-लोकदृष्टव्यातिमूलसत्को न कर्मवश्यत्वसाधक इत्यभिप्रायेणाह-नहीति । कल्पकस्या यथाविदिमाह-सत्यसङ्कल्पस्येति । सत्यसङ्कल्पस्य कर्मनैरेवमपहतपात्रमवपूर्वकसत्यसङ्कल्प वस्तु-युपपादनेन समर्थितम् । अतएव 'सएव येचानुष्मात्प-राञ्चो लोकास्तेषांचेष्टे देवकामाना च' 'सएव येचैतस्माद्व्याञ्चो लोकास्तेषांचेष्टे मनुष्यकामानां च' इत्या-दित्यादिपुरुषविषयवाक्यद्वयेन प्रतिपन्नमैश्वर्यमनवच्छिन्न तदवच्छेदे शङ्क्यमानेऽपि सोऽवच्छेदोऽप्यै-उतयऽन्यथादिद्व-इति फलितत्वात् कण्ठोक्तम् । निग्रहविषयाया इच्छाया असंभय शङ्कते अथोच्येतेति । हेयवत्सूचकाल्लिगुणात्कण्ठ-द- 'सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टमुपपन्नमक चलं च रज । गुरुरणकमेव तम' इत्युक्ते इच्छाया अभावेऽपि कर्मपारव-श्यात् जीवस्य तत्सम्बन्धसम्भगमभिप्रेत्याह-कर्मैति । कर्मांतरणहत स्वस्वरूपानभिज्ञस्येति विशेषणम् । परिहरति स्यादिति । स्वाभिमतैर्युक्तेऽभिमत उभयोर्ग्येऽपि न सम्भवीति । तस्यावृत्त्यर्थमाह-अनुरूपेति । कुतइत्यत्राह-अप्राकृत-इति । परमात्मस्वरूपाह निरतिशयानन्दरूप सर्वश वात्तश्च जानातेवति स्वस्वरूपाद यत्र भोग्यत्वश्च न न वक्तुं शुकम्, अतस्त्वस्य तस्य निग्रहे शृङ्गणीये स्वल्पस्य भोग्यतापेकस्य स्यादित्यत्राह-सर्वमुपपन्नमिति । कथमुपपन्नमित्यत्राह-

गूढार्थसंग्रह

इच्छयाऽपि शरीरसम्बन्धसम्भवादिति । उक्तं च शङ्करभाष्येऽपि 'स्या परमेश्वरस्याभि-च्छान्शत् मायामय-रूप साधकानुग्रहार्थम्' इति अत्र 'मत्तानुग्रहविग्रह(ब्रह्मै प्र ख ७ ८८) इति वचनम्' विज्ञेयम् । सर्वकारण वातु विकार-धर्मस्य कैश्चिद्विशिष्ट परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते 'सर्वकर्मां सर्वकाम सर्वगन्ध सर्वरस' इत्यादिना । तथा हिरण्यमस्तु-त्वादिनिर्देशाऽपि भविष्यति इति च । 'पदय मे पार्थ रूपाणि' इति गतिशङ्करभाष्ये 'दिविभवानि दिव्या-न्यप्राकृतानि' इत्युक्तम् । उपासनमपरब्रह्माविषयक अपरमुत्पत्तिक सन्निधेयस्य मिथ्यात्वेन मिथ्यार्थाविषयकमित्यर्थ-लघुविद्वान्त एव पर्यालोचिनः । सर्वशेषस्यापि कौटस्थ्य सम्भवि, निर्निशेषत्वाप्रामाणिकत्वमिति च महाविद्वान्ते निरू-

श्रीमाध्यम्

एतदुक्तं भवति—परस्यैव ब्रह्मणो निखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैव स्वरूपतया

गूढाद्यसद्गुहः

पेत्रम् । परब्रह्मणः स्वरूपवसिद्धौ ततएव विग्रहरूपमपि सिद्धयति । ‘इच्छावशात्’ इति (घ) भाष्योक्तम् । ‘इच्छा एहीनामिमतोद्वेहः’ इति त्रिपुपुराणोक्तार्थो विवक्षितः । ‘साधकानुग्रहार्थम्’ इत्युक्त्या ‘समाधिताशेषजगद्विषयोऽसौ’ इत्युक्तार्थः अङ्गीकृतप्राय एव ‘तेजोबलैश्वर्यं’ इत्युक्त्या इत्युक्त्य च ‘सत्त्व मगगान् शानैश्वर्यशक्तिबलदीपितेजोभिः’ (घ) इति गीताभाष्योक्तमेव शङ्करानाथैरङ्गीकृतमेव । ‘मायाशेषा’ इत्यतः पूर्वं ‘सत्त्व रजस्तमश्चैव न गुणास्तं भजन्ति वै’ द्विर्वा-दशोऽप्यस्तत्रैव उपातोऽयं पञ्चविंशकः । यं प्रविश्य भजन्तीह मुक्तायै द्विजसत्तमाः । सवासुदेवो विवेक्यः परमात्मा घनातनः ॥’ इत्युपसङ्गं वासुदेवस्य व्यष्टिसमाष्टिरूपकारणत्वं सर्वभूतामभूतां हि वासुदेवो महाबलः । पृथिवीवायुरा-नामवायो ज्योतिश्च पञ्चमम् । तदा विभक्तिं योजयन् अहदयो लघुविभक्तम् । इत्यादौ सकृदणप्रत्युक्तानि कृद्वा ना जीवमनो-ऽहङ्कारपदसामानाधिकरण्यामुपेन तत्रय निरूप्य ‘मायाशेषा मया सृष्टा’ इत्यादिश्लोकः पठितः अनन्तर ‘मयैतत्कथितं प्रत्यक् तव मूर्तिचतुष्टयम् । अह सर्वत्रगो ब्रह्मन् भूतप्राभञ्चरीरक । भूतप्राभञ्चरीरेषु नश्य तु न नष्टाऽप्यहम्’ इत्याद्युक्तम् सर्वभूतामभूतः सः प्रसुप्तः अनिरुद्धः सोऽहङ्कारः इत्यादौ पूर्वं प्राकृतपदार्थाभेदो वासुदेवस्य प्रतीयत इति भ्रम-पुरस्वति—मयिति यत् जगद्भू मा पश्यसि एषा जगद्भू मा सृष्टा माया मूलप्रकृतिरित्यर्थः । मायाशब्देन जगतां न-प्रेष्यावसिद्धिरिति अन्यत्र स्पष्टम् प्राकृतजगन्नियामकत्वमात्रमेव ननु प्राकृतत्व-भेदः अतः स्वस्य सत्त्वरजस्तमो गुणसत्त्वं न कदापीत्याह—सर्वभूतगुणैरुक्तमिति । एतेन पूर्वोक्तनिगुणं प्राकृतगुणं य उमेव ननु गुणसामान्यशून्यत्वमिति सिद्धम् । इति अयमर्थः ह्यविरोक्तभूतगुणदीप्तिना उपरहितः । प्रकरणवर्त्योचनानामयमेवार्थो युक्तः ॥

‘भारु’ इत्यत्र निग्रहोपाधिकरूपप्रत्ययमेव विराक्षितम् । अथवा साधकानुग्रहात्म्यभावात् अतएव (म्याः) उपा-सकानुग्रहार्थपारिपत्यविग्रहोपाधिकदीप्तिमत्त्व वा’ इति भारुप उपाहितम् । तन्निव-धनमेव सर्वगम्यत्वं सर्वरस्यत्वं च । अथवा अनुग्रहार्थमेते गुणा निवक्षिता इति ‘निवक्षितगुणोपपत्तेश्च’ इति शब्दे व्यक्तम् । सर्वस्य ऋण्यजुरसामसम्बन्धः विदेशशून्यस्मिन्नेति पूर्वः ‘(काठक) ‘आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपात तत्र ता ऋचः’ (ते.उ) इत्यादौ प्रसिद्धः । बहुच-ाजुरसामगैः सन्ध्याव-दनादौ अस्य रूपस्योपास्यत्वं सर्वसमम् । तेन साधकानुग्रहार्थं रूपगुणरसस्य मिथ्यात्वे सर्वस्यापि वेद-ाक्यस्याप्राप्त्यापत्तेरस्यात् अतः गुणानां विवक्षा अतः रूपस्यापि विवक्षाऽवश्यमेव स्यात् । साण्डिल्यविद्यायां जीवब्रह्मभेदो विव-क्षेत इति सूत्रकाराभिप्रायः परैरपि निरूपितः शाण्डिल्यविद्यायां सावित्रोपाविषयं वदन्तरादित्यविद्यायां अपीति परे वदन्ति । सां विद्यायां ‘सर्वरसविदब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत’ इति प्रथमवाक्यम् इदं च सामानाधिकरण्यवयवम् । अत्र जन्म-स्य तिलैर्यस्यैव ब्रह्मभेदः प्रतिपादितः तेनोपादानोपादेयभावनियं घनएव सामानाधिकरण्यनिर्देश इति स्थापितमवति । अतर्थापि न सत्ताऽनुबुद्धिसिद्धाण्यस्यैव सामानाधिकरण्यनियामकत्वम् । परसमप्रत-हावाक्येत्वापि पूर्वमुपादानोपादेयभा-स्य प्रतिपादनेन तत्तत्त्व-धनमेव सामानाधिकरण्यमिति पूर्वमेव निरूप्य म । एव च निर्विशेषस्याप्राप्त्यापत्त्या निर्वि-शेषावयवे राशष्टतृत्वा । अतस्त्वोऽपि विद्या सावित्रोपावित्रैव , अतश्च गुणानां विवक्षासत्त्वे विग्रहस्य विवक्षा अका-र्त्तनापि स्वीकर्तव्या । ‘भारु’ इत्यत्र त्वेवमङ्गलविग्रहः तद्वदेव ‘हिरण्य-पुरुषो’ ‘हिरण्य-पञ्च’ इत्यादावप्यप्राकृत-वग्रहो विवक्षित इति स्मृतिस्मृत्याह्वानः । अमुमेव सिद्धान्तं व्यनक्ति—परस्यैव ब्रह्मण इत्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

सकृदेतरविलक्षणस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाश्च सन्ति । तद्वदेव
स्याभिमतानुरूपैकरूपचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवधनिरतिशयौज्ज्वल्य, सौन्दर्य, सांगोप्य
सोकुमार्यन्वावण्ययौवनान्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपमपि स्वाभाविकमस्ति । तदेवोपासका-

श्रुतप्रकाशिका

एतदुक्तमिति । स्वतस्परिशेष्य सर्वशक्तेशानार्थं प्रवृत्त्यर्थं च करणानपेक्षावात् न देहापेक्षा, रूपादिमन्त्रे च प्रवृत्तं च
स्यात् नित्यप्रेचानित्यगृह्यतासम्भवः तिर्यगादिरूपपरिहृहे 'धाचिकैः पक्षिमृगताम्' इत्यादिप्रकारेण तन्मूलकमन्त्र-
न्वसन्त्यादिति दृष्टान्तरिहारार्थंचेतदुक्तमित्यारम्भः यथा परस्य ब्रह्मणो धर्मस्वरूप स्वाभाविका गुणाश्च प्रमाणिकवादङ्गी-
क्रियन्ते, तथा निष्कृष्टण शरीरमभ्युपगन्त्यमित्रविप्रापेणाह—**परस्त्वैवेति । स्वाभिमतैति ।** करणानपेक्षा नान्त्रिक्यस्यापि
परस्य योगार्थो विग्रहः निरतिशयानन्दस्यापि तस्य प्रातिविशेषापेक्षा घटते प्रभूतानन्दानामप्यानन्दान्तरापेक्षादर्शनादिति
भावः । एकत्वेति । हेयप्रातिमन्त्रत्वमङ्गलाकारवाद्याकारैषैकरूप्यम् । शरीरवादस्मादिशरीरवद्दुःखं बहुमित्यादिकार्य-
गोचरत्वमभिप्रेयज्ञ ह—**अचिन्त्येति ।** अचिन्त्यत्वे हेतुमाह—**दिश्येति ।** अनेन दिव्यशब्देन विलक्षणद्वयत्वमुक्तम्—
रूपादिमन्त्राप्रकृतत्वं धर्मिग्राहकमानवाधितमिति भावः । द्वितीयेन दिव्यशब्देन विलक्षणसंज्ञितं य यश्च—'तद्विश्व
रूपचैरूप्यं रूपमन्यद्वरेर्मेदत् ।' इति । अकृतत्वम् यतिशयमभिनवत्वं नित्येति । सावयवत्वादित्यमित्याद्यनुमानं
धर्मिग्राहकप्रमाणवाधितमिति भावः । कल्याणाकरत्वेऽपि हेयमिश्रत्वशङ्का—**मुदराद्यो निरवयवशब्दः निरतिशया बह्वयमाणस-**
वैगुणाः । आदेशशब्देन पराक्रमादयो विवक्षिताः, नित्यत्वे कथमनित्यवद्वयतारसम्भवः, कथं च निष्कृष्टदेव्यादिसाक्षात्-
मित्यत्राह—तदेवेति । तदेव अप्रत्युक्तप्रतिवेशमपेत्यर्थः । कल्याणार्थोपपत्त्येऽपि देवाद्यनेकदेहोपासकं य चतुर्हस्तदेहं दृष्ट

गूढार्थसंग्रहः

तदेव उपासकानुग्रहेणेति । 'साधकानुग्रहार्थमिति पूर्वमुदाहृतशङ्करभाष्यं व्यक्तम् । तत्तत्प्रतिपत्त्यनुसङ्ग-
स्थानमिति । अत्र 'जन्म कर्म च मे दिव्य एव योवेचित्तरवतः—मामेति खेऽनुन(गी.४.९)वद्गो जानतपसा पुना मन्त्राव-
मागताः (४.१०) ये यथा मा प्रवदन्ते वास्तवेन भजान्महम् । मम बन्धोऽनुनन्ते मनुष्या पार्थ सर्वथाः' (४.११)
इति गीता । **अस्मिन्नुपासित्यः—**इदो विष्णुवित्तेकऽन्यमभिध्यायत्तेकः य अयं कर्मो यस्मैऽस्मै क नूहति शार्हं वा
चेति, (मैत्रा.४.५) ब्रह्मणो यावेता अग्रपास्तनवः परस्याभ्युत्थानशरीरस्य रस्त्वैव एकेऽस्मिन्नेदो एव पण्डित इत्येवं
ह्याह' (५.६) ब्रह्म साधित्वा वा सर्वम् । याथा अस्याग्रपास्तनवः ता अभिध्यायेदर्थवेतिहेतुनाय अतस्ताभिरुपेय उप-
सुपरि लोकेषु चरति अथ कृन्त्यथ एकत्वमेति पुरयस्य पुरयसेति । अत्र कृन्त्येव पुरयस्य एकत्वमेति दृष्टव्यं
प्रवृत्तकाले सर्वशरीराणां नाश-प्रतीत्य इति ताव पर्यन्तस्याधिक्यमत्र स्फुटम् । तत्र दिव्याय विचारितमिति नैव निमित्तं
शक्यम् । कृन्त्यस्योऽपि न परममतिविशेषज्ञाननिष्पन्नः तथा निषाङ्गभाषात् । कदाचालिखत् कृन्त्यस्यः 'दि-
व्येन पात्रेण उल्लस्यापिहितं मुक्तम् । सर्वं पूज्यमाहुषु सत्यमार्थं त्रिणवे(६.३७)योऽसावादित्ये पुरये सोऽसावहमिति
(४.१) एतत् उच्यते नमस्तोऽन्येनस्य तेजसोऽसमात्रयेतत् 'अस्तिरेव यजमानः केनच इयं रीयन्ते दयायैवमेकता
अवहि' 'सर्वे कामासमाहिता' इत्यत्रोदाहरन्ति अग्रधारय इव अनुवर्तितः साधकस्य कल्याणस्य गुरुणा य दैवयितु-
रपि उच्यते ॥ इति धर्मपामेनस्यात् तदा मुक्तम् (६.४३.४८) इत्यत्राप्येकं न परमात्मम् । एवमत्रपार्ष-

श्रीभाष्यम्

मुद्रहेण तत्तत्प्रतिपत्त्यनुरूपसंस्थानं करोत्यपारकारुण्यसौदीन्यवात्मन्यौदार्यजलनिधिः

श्रुतप्रकाशिका

परमा मविग्रहो युज्यत इति 'नित्याल्लिङ्गयास्वभावसंमिद्धिरिन्द्रियाकाराङ्गप्रत्यङ्गव्युत्पन्नधर्ती' 'हृत्तद्वात्मानं केशौ सितृष्णी' 'अंशोजेनायतीर्योर्व्याम्' 'समस्तदत्तिरुपाणि तत्त्वरोति जनेश्वर' 'वस्त्वस्य ज्ञायमानास्त्वमृत्यो' 'सोऽंशो विष्णुमयं स्थानम्' इत्याद्यनुसन्धेयम् । उपाङ्गानुग्रहोपमुत्ता गुणा उच्यन्ते अपारेति । कारुण्यं—पशुदुःखादिगुणवत् । सौशील्यं—महती मन्दोदरह नौरप्रसन्नमिव यम् । कारुण्यं देवमन्दोदरहृत्—यथा मातुःपुत्रे औदार्यं, दातृप्रतिग्रहीतृनिष्ठागबुद्धिरहितं दातृयम् । एते सौशील्यं पशुता गुणाः ॥

गूढार्थसंग्रहः

नौरप्रसन्नमिव । रूपविषयेऽपि तथा सत्त्वप्रसन्नमिव इति एतद्व्यस्य यामुदेवकृपाशमात्र यमेव । पुरुषशब्दस्य यामुदेवपरत्वात् । अत्र विष्णोः इतराविशेषेण क्षयः प्रतीयते । अथापि 'आमित्येतदधर-विष्णुसंज्ञितम्' तै.६.२.३ इतिप्रागुक्तं तदुपनिषत्प्रकृत्या इत्येव अयुनयन्ते 'च्यवनोपतिमुक्तेषु ब्रह्मोद्भवकृपादिषु । यस्मात् च्यवस्ये स्थानात् तस्मात्तद्व्युत्पत्त्येऽयुनः' किंच ब्रह्मा च रुद्रश्च—प्रलयं नार्त्तानाम्ति' (मा.मो.३.५९-२६१) इत्यत्रास्तुतिराहित्यस्य प्रतिपादनेन भुवःव्यतिपादनेन च स्वेष्वप्यमूलकशरीरसंयमविगमएव विष्णोः क्षयो विवक्षितः । विष्णुगामुदेवयोः अलङ्घ्यप्रणवार्थयार्थवयम् (ह.शि.४.दीर्घतौ) व्यस्यम्

अपारकारुण्येत्यादिना । निग्रहस्य मिथ्यात्व न विवक्षितमिति सूचितम् । एतेन प्रागुक्तगुणेषु उपाश्रयणस्यात्यन्तानुगुणाः कारुण्यादय इति बोधितम् । 'इन्द्रोमायाभिःपुरुषपर्यंतं सदेतद्ब्रह्म—अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' 'येन इत्यत्र व्यस्यति—सर्वानुभुमात्मानं सपराय' इत्यत्र यस्सर्वानुभवउक्तः एतेषा गुणानां सत्यएव ॥ निर्वहति नन्दयथा । 'सर्वानुमाहृत्वेनेति प्रागुदाहृतब्रह्मविन्दुनिर्वाक्ये अन्तर्गामिरूपस्य उपासकानुग्रहार्थवत् स्पष्टम् । 'मायाभिः' मायाशब्दस्य न मिथ्याबोधयत्वमिति जिज्ञासाऽधिकरणे ७७५.पु. २५६म् । अत्र कारुण्यवास्यस्वरूपनिर्णयः भावप्रकाशे (३.सं.) ब्रह्मस्यः । वाचस्य दोषानादरहेतुः केह इत्येव व्यासार्थाणां हिद्वान्तः । कटुन दोषेषु गुणः कटुः इति व्यास योऽपि गुणो गुणो व्यासपुनस्तुषु । रजो सत्त्वादिसन्ध्यादीं शौर्यादीं भीमशूत्रिये ॥ रूपादायप्रधानेव दोषाग्न्यस्मिन्विशेषणे' इति (अमर, क्षत्रि. ८५) अमरमुचोदाहृतहेमवचनेन दोषाग्न्य वरुण विवक्षितम् । दोषवत्त्वात्कारणैः उद्देश्यप्रतीतिप्रतिष्ठाकावमिति परिष्करणेन दोषान्वाय उद्देश्यप्रतीत्यप्रतिष्ठाकावम् । सन्ध्याविशेषाग्नितेषु प्रीतिः केहः यस्य विपाका, अस्थानमयशक्तिर्वै दोषानवमासः दोषेषु गुणः कटुद्विस्मादय इति जिज्ञासाऽधिकरणेन व्यासार्थेऽन्तम् । अस्मिन्कारणे रुद्रोपाश्रयार्थ एव निरूपितः, अत्र प्रीतिकारितायैव सर्वसाधारणम् । व्यासार्थः भगवद्विषये प्रयुक्तया सन्ध्याशब्दस्य कटुप्र दोषेषु गुणवत्त्वः बुद्धिरित्येवोक्तम् न पर्यहयम् । अतः अर्थद्वयं न भगवद्विषयकं दोषेषु गुणवत्त्वबुद्धिरित्येव भगवद्विषयमवति । अत्रप्रीतिः केह इति दोषेषु गुणवत्त्वबुद्धिहेतुः य. केहउक्तः सत्यं व सत्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भूतार्थः 'वत्तत्सामर्थ्यं वाक्ते' ५.३.९८ इतिप्राक्तं' इति दोषानादरहेतुः केह इत्यनेन व्यासार्थेरेव निर्णीतमवति । अनेन स्नेहेन दोषं भगवत्पश्यत्वात्प्रतिष्ठाकावत् नान्ति 'जीवानुग्रहेषु शोकादयो जीवांशगताः । साक्षादवतारेषु अभिनयमात्रम्' इत्युक्त्या 'व्यमनेषु मनुष्याणां भूयो' भवति दुःखितः' 'संज्ञातवापः परवीरहता' (रामायणम्) इत्यादेरभिनयमात्रवत्त्वम् । 'दयाहिं स्वार्थनिरपेक्षा पशु स्वासाहृण्णा । अत्र अनुकूलेतरजनः परदत्तिविवक्षितः अर्थादिकामनया परदुःखं शिशमयिषोः तद्दुःखादुत्तिरिष्टा स्यादिति'

श्रीभाष्यम्

निरस्तनिखिलहेयगन्धोऽपहतपाप्मा परमात्मा परं ब्रह्म पुरोत्तमो नारायणः इति ॥

‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ (तै.भृ.१) ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ (छां.६.२.१) ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्’ (पेतरैय १.१.१) ‘एकोहवै नारायण आसीन्न-ब्रह्मा नेशानः’ (महोप.१.अ.१) इत्यादिषु निखिलजगदेककारणतयाऽवगतस्य परस्यब्रह्मणः ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (तै.आन.१) ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ (बृ.५.९,२८) इत्यादिष्वेवंभूतं स्वरूपमित्यवगम्यते । ‘निर्गुणम्’ (आत्मोप.) ‘निरक्षनम्’ (श्वेता,६.१९) ‘अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपि पापस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः’ (छां.८.५.१) न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिक्थ्य इदयने । पराऽस्य शक्तिर्विविधैवधूयते स्वाभाविकी ज्ञानयलक्रिया च’ (श्वे.६.८) ‘तमीश्वराणां परमं मद्देश्वरं तं दैवतानां परमं

श्रुतप्रकाशिका

अथ परं वमुच्यते निरस्तेति । परत्वसौलभ्ये अभ्युपास्यत्वोपयोगिनी । मनुष्यादिसाजालेऽपि तं प्रसुप्तशोषमोहा-यस्तृष्टत्वमभिप्रयन्नाह—निरस्तेति । जीवानुग्रहेषु शोकादयो जीवाश्रयताः साक्ष दवतारिष्वभिनयमात्रम् । निरस्तलक्षणेन चिद्विहता दोषा विवक्षिता । शोकाद्यस्पर्शहर्तुमाह—अपहतेति । अर्वाचीनाभ्युपास्यधर्मः परमा मद्देश्वरः प्रधानाद्यु-च्यर्थस्त समानाधिकृत.परब्रह्मदः पुरुषोत्तमशब्दो वेलक्षण्यपरः । नारायणशब्दो घटकः । यथा परमा मपरब्रह्मशब्दौ सामान्यशब्दावेकविधौ यथा पुरुषोत्तमनारायणशब्दौ विशेषशब्दावेकविधौ तथा सामान्यविशेषशब्दा एकविधौ इति भावः । अत्र स्वरूपस्य मोक्षवैयर्थ्यलक्षणात् पविहता भवति स्वसर्वविशेषभोग्यत्वं स्वस्य नभोग्यताविरोधि, अपि तु स्वभोग्यत्वातिशयावह यथा स्वसर्वविशेषगणभोग्यं यम् नहि स्वसर्वविशेषनामप्यामोदकस्य कर्तृक देवामोदकैक्यम् । अपि तु तत्त्वोक्त्यमेव तथा स्वसर्वविशेषभोग्यत्वमपि स्वभोग्यत्वातिशयावहमिति ॥

अथोक्तं प्रमाणान्वाह—यतो वा इमानित्यादि । जग कारण वचमिस्वरूपविषयप्रमाणोपन्यासो दृष्टान्तार्थः गुणविभागकथनं चादिनिवादशमन्तार्थं दृष्टान्तार्थं च विद्युतं विद्युर्ज्ञातं ‘अगदित्यवर्णम्’ ‘रक्मयणम्’ इतिवाक्य स्वरूपंस्वीकारस्त्वितिवात् । आदित्यवर्णो दिग्ब्रह्म न प्राकृतः ‘तमस परस्तात्’ इति श्रुतेः अतिसूक्ष्मप्रकृतिर्हितमः

गूढार्थसंग्रहः

तद्वदुदासाय स्वार्थानुगच्छन् । ‘दयाभूतेषु’ (गी.१६.२) इति गीताभाष्ये सर्वभूतेषु तु सातहिष्णुमिति भगवतोक्तम् । सहनं अनिष्टताभावः असहनमनिष्टता ‘अलङ्घ्यन्निराकृञ्’ इति सूत्रेण हितेषु प्रत्ययस्य ‘आहस्त-छात-ढर्मत साधुका-रिषु’ इति सूत्रेण दिशः त साधुकारि इत्यर्थः । अनित्यत्वसाधुकारित—अनिष्टताकार्यकारितेः । एव च परं तु अनिष्टप्र-योक्तृत्वान्निष्ठमपि परं सातहिष्णुतादर्थ्यम् । इतरायेष्णुत्वोपविवक्षणं निष्टमविषयव्यति नञ्स्वरूपस्याहर्हरर्थ इति दया तु सातहिष्णुमिति प्रमाणानुसारेण ‘दया सर्वेषु भूतेषु’ (गी.४) ‘मेघै कदम्बा’ (यो.५) इत्येतद्विवरणमा-भाषिकोक्तपुनराविषये दया तु सातहिष्णुमिति अहिर्बुध्न्यसहितानुसारेण. भाष्यश्रुत्वा पर्यमिति व्यासायोग मादयः अस्मिन्विषये आचार्यपादानां व्यासार्थानां वैकल्याण्य । कादप्यसौख्यत्वया उत्पन्नं रामशृणुपायवताये विशेषेण प्रकाशितानि—निरस्तजगदेककारणतयाऽवगतस्येति ॥

श्रीभाष्यम्

च द्रव्यतम्' (श्वे.६.७) 'सकारणं करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः' (६.९) 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीर । नामानि कृत्वाऽभिचदन् यदास्ते, वेदाहं तंपुर-
रयं महान्तम् । आदित्यर्णं तमस परस्तात्' (यजु.आरण ३१२.पुरषसूक्त) 'सर्वे निमेषा
जशिरे विद्युत पुरादधि' (तै.नाराणीये.१.अनु ८) इत्यादिषु परस्य ब्रह्मण प्राकृतहेयगुणान्
प्राकृतदेहसम्यग्धं तन्मूलकर्मवदयतासम्यग्धं च प्रतिपिध्य कल्याणगुणान् कल्याणरूपं च
यदन्ति । तदिदं स्वाभाविकमेव रूपमुपासकानुग्रहेण तत्प्रतिपत्त्यनुगुणाकारं देवद्रुप्यादि
संस्थानं करोति स्वेच्छयैव परमकारुणिको भगवान् । तदिदमाह श्रुतिः—'अजायमानो

श्रुतप्रकाशिका

अजस्तकार्यवैलक्षण्यसिद्धिः अन्यथा स्वरूपस्य तमसोऽन्यत्वं कथं स्यात् तदानीं पश्चादित्यस्तीति प्रत्ययस्यादित्यवर्णोक्तेश्च
यैष्ये स्यात् । अतो निग्रहविशिष्टस्यैव तमस्पर्शाभावेऽस्ति विग्रहवैलक्षण्यसिद्धिः । प्राकृतहेयेति । क्वचि स्तोहि
क्वचिन्निषेधः अतो निषेधहेयगुणानां प्रकृतित स्मृतिरूपेषु विद्यमानत्वं प्रकृत्यादिना शब्देन दर्शितम् । विग्रहवि-
शेषविधानदर्शनाद्विग्रहसामान्यनिषेधस्तद्व्यतिरिक्तविषयः 'न हिंस्यात्' इति वत् 'निर्गुणम्' इति वत्, विशेषनिषेध-
दर्शनादेहसामान्यनिषेधो विशेषे पर्यवस्यति । 'पशुना यजेत' इति पशुशब्दवन्नर्गुणशब्दवद्येति तात्पर्यम् । पूर्वोक्त
मयं वक्ष्यमाणवचनस्यैतदर्थविषयताशङ्कनार्थमनुवदन् पूर्वोक्तस्थानशब्दं विवृणाति तद्विदुमिति । परमकारुणिक इति
देवादिनात्वं न कर्मनिबन्धनम् । उपासकानुग्रहार्थं वादित्यर्थः ॥

गूढार्थसङ्ग्रह

एतेन सृष्टिदशायां मूलभूता या दया सा अन्तर्भाववतारमात्रेण प्रकाशयितुमशक्ता विभवावतारस्यैव सत्त्वप्र-
काशेति सूचितम् । 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यत्र न शरीरसन्धसामान्यनिषेधः । 'आदित्यवर्णं' 'विद्युतः
पुरषात्' इत्याद्यनुरोधात् 'निर्गुणं' इत्यत्र न गुणसामान्यनिषेधः 'पशुऽस्य शक्तिः' इत्यादिना गुणतद्विषयप्रतिपदनत् ।
'सर्वाणि रूपाणि' इतिसर्वरूपनामकारकत्वेन श्रुतस्य पुरुषस्य पुरुषइति नाम आदित्यवर्णं कस्यचप्रतिपादनेन नामरूपसम्बन्धो
वर्तनइति विवक्षितम् तदिदं स्वाभाविकमेव रूपमिति । 'स्वाभाविकी शानवलाङ्गियाव' इत्यत्र गुणेषु स्वाभाविकत्वं
यनेन रूपस्यापि स्वाभाविकत्वं सिद्धयति ॥

ननु 'आदित्यवर्णम् भारूप' इत्याकारवत्त्वमा मनः श्रूयते । न । तमोरूपवत्प्रतिपेधार्थत्वात् तद्विवक्षानां द्रव्यगु-
णायाकारप्रतिपेधे आ मनः तमोरूपये प्राप्ते तत्प्रतिपेधार्थानि 'आदित्यवर्णम्' इत्यादीनि वाचयानि । 'अरूपम्' इति
च विशेषत रूपप्रतिपेधात् अपिपयत्वाच्च । 'न स ह्ये निष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च नैनम्' 'अशब्दम-
स्यं' इत्यादेः (श.भा) इति गीताभाष्ये (अ.१८.स्लो.५०) परोक्तमनादरणीयम् । श्रुताशुद्धमेवेन मनोदेवि-
ष्यस्य उपनिषत् तदुपबृहणेण च व्यक्तमुत्तया शुद्धमनसा रूपदर्शनसमवात् । अन्यथा 'यद्वाचाऽनग्युदितम्' इत्यादेः
'नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा' 'न चक्षुषा यस्मै नापि वाचा नान्येदेवैकपसा कर्मणा सा शानप्रसादेन
विशुद्धसत्त्वं ततश्च न पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' (धु.) इत्यादेश्च शब्दजन्मसाक्षात्कारस्य शब्दजन्मशानविषय-
त्वं च निर्विधेयं निषेधेन निर्विधेयस्य गगननुसुप्तोत्थापत्तेः । 'अशब्दमस्पर्शमरूपम्' इत्यत्र स्पर्शादित्यव्यति-

श्रीभाष्यम्

बहुधा विजायते’ (पुरुषस्) इति । स्मृतिश्च ‘अजोऽपि सन्नश्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्’ (गी.४.६) इति । साधवोऽहोपासकाः तत्परित्राणमेवोद्देश्यम्, आनुपङ्गिकस्तु दुष्कृतां विनाश-सङ्कल्पमात्रेणापि तदुपपत्तेः । ‘प्रकृतिं स्वाम्’ इति प्रकृतिः—स्वभावः । ‘स्वमेव स्वभावात्मास्थाय’ न संसारिणां स्वभावमित्यर्थः । आत्ममाययेति स्वसङ्कल्प-रूपेण ज्ञानेनेत्यर्थः । ‘मायावयुनं ज्ञानम्’ (वेदिनिघण्टौ.धर्मवर्ग.श्रु.२२) इति ज्ञानपर्यायमपि मायाशब्दं नैघण्टुका अधीयते ।

श्रुतप्रकाशिका

श्रुतिं दर्शयति तदिदमिति । अजायमान इति सहेतुकमुलाद्ययं प्राकृतदेहसङ्कतिरूपकमनिषेधः बहुधा विजायत इति चेच्छाहेतुकजगद्रक्षणार्था प्राकृतविग्रहाविधानरूपकमनिषेधः । ननु अजायमान इति परमात्मजमनिषेधः—बहुधा विजायत इत्यस्मिन्मार्थजमनिषेधस्तथा । न कृत्वा मिथ्यात्ववर्गादिपक्षे प्रयोजनमाभावात् प्रपञ्चमिथ्यात्ववचनेनैवश्वररूपमिथ्यात्वमपि सिद्धम् । किं विशेषतोऽभिधानेन विहितस्य निषेधयोगाच्चायुक्तं मानांतरगोचरं जन्माभिवाप्य देवकथं सिधियते । स्वरूपस्याजस्रं शरीरद्वारा बहुमयं, चोद्यतवर्तित्वेन शरीरित्यन्वदेहद्वारा जन्मनोः जीवानामपि समा-नतया ‘तस्य धीमाः परिजानन्ति योनिम्’ इति अन्तरधाक्यप्रतिपन्नवैलक्षण्यानुपपत्तेः सर्वसाधारणलोकविदितजन्मप्रकारवैजात्येकत्वेवैवं वक्तुं युक्तम् । नहि देवदत्तस्य जन्मवर्तिरेव परिहृत्य इति वक्तव्यं यद्देवदत्तजन्मनो वैलक्षण्यमाभावात् स्वरूपेणाजस्रं विचित्रमस्तजगद्भूयेन बहुमयमुच्यते तादे जीनेषु संभवोति चेन्न ‘सर्वाणि रूपाणि विचित्यधीरो मामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्त’ इति पूर्वोक्तार्थमभिधाय ‘तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति’ इत्यस्मिन्नप्यनुवाकं बहुमयस्योक्तार्थमात् । एवमर्थान्तरपरये सत्यानर्थक्यप्रसङ्गात् परिहारायास्तथा श्रुतेः अवतारपरत्वं न्युपगन्तव्यम् । तयाऽस्याश्रुतेरवतारविषयत्वेत्येव ‘अजोऽपि सन्’ इत्याश्रुतार्थहेतुकार्थं सिद्धयेत् अतोऽस्य वाक्यस्य यथोक्त एवार्थः ॥

उपार्थहेतुकार्थं दर्शयति—स्मृतिश्चेति । अजोऽपि सन् सम्भवामीति विचिनिषेधयोरपि यथोक्त एवार्थः, उपात्तार्थं नृमुह्यार्थं कथमत्रावगम्यत इत्यत्राह—साधव इति । आनुपङ्गिक इति । ‘विनाशाय च दुष्कृताम्’ इति चशब्देऽस्वात्म्यपर इति भावः, समुच्चयप्रधानयोः अन्गाच्चयः प्रधानानुपङ्गिकयोः दुष्कृतिनाशस्यानुपङ्गिकत्वमुपादयति—सङ्कल्पेति । प्रकृतिसंश्लेषप्रमनिवृत्त्यर्थं व्याचष्टे । प्रकृतिं स्वामितीति । स्वभावः निरुपाधिकधर्मः अनेन विग्रहश्च स्वाभाविक इत्युक्तं भवति । अवारमार्थिकत्वप्रमनिवृत्त्यर्थं व्याचष्टे । आत्ममाययेति । नैघण्टुकाः वेदनिघण्टुकाराः

महार्थसङ्ग्रहः

तथा रूपं पश्यन्तुगत एव ननु विग्रह इति स्फुटम् । अन्यथा शब्दकामा-यनिषेधे शब्दज-यकानसामा-यस्यापि निषेधेन पराजय एवासिद्धिप्रसङ्गात् । ‘ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्’ इत्यत्रापि रूपसामा-यविरोधो न विद्यतिः ‘विश्वस्य राशारमनेकरूपम्’ इति श्रुत्याश्च एव अनेकरूपध्वप्रतिपादनात् । ‘यत्तं रूपं कस्यानतमं कृते परममि’ इति (ई. वा.) कस्यानतमविशेषेण अकस्यानतमवृत्तरूपप्रति-पक्षस्यैव व्यञ्जनात् । अतः ‘आदित्यवर्णम्’ ‘रक्तमवर्णम्’ इत्यत्र रा-व-वा-वार्थस्य विषयत्वात् न किञ्चिद्व्यञ्जकम् ॥ सन्त्यावा गायत्रीषण्य त्रैवर्णिजसामाम्यकतैवन्देन एतद्वापुःश्रुतिनि पञ्च

श्रीभाष्यम्

‘समस्ताश्चकयैश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विभ्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्वरेर्महत् ॥ समस्त
शक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर । देवतिर्यङ्मनुप्याख्या चेष्टावन्ति स्वलीलया ॥ जगता-
मुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा’ (वि.पु.६.७.७०) इति ; महाभारतेचावताररूपस्याप्यप्रा-
कृतत्वमुच्यते ‘न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः’ (महाभारते.उद्योगपर्वणि) इति ।
अतः परस्यैव ब्रह्मण एवेरूपवत्त्वादयमपि तरयैव धर्मः । अत आदित्यमण्डलादयधिक-
रण. आदित्यादिजीवव्यतिरिक्तः परमात्मैव ॥

श्रुतप्रकाशिका

‘मूलभूतप्रयोगश्च’ ‘यायन्त पाण्डस्यो भूमेः सङ्घातादेवमायया’ इति त्योचार्यैश्चाम ह-आहचेति । अयमपि
धर्मः एकरूपमपि जीवादय वसावकमित्यर्थः । ‘तद्वर्णोपदेशात्’ इति सौत्रधर्मशब्देनैकरूपवत्त्वमपि विवक्षित-
मेति भावः । सूत्रार्थानुरसंहति अतश्चि । — ह व-तरमाह —

गूढार्थसमग्र.

धर्मो वैदिकानामनुभवसिद्धम् । तेन विग्रहस्य ॥ मिथ्यात्वमित्याशयेन ‘यस्यस्यान्तरादित्यविद्यावाक्यनिरूपणम् ॥’
एतेन श.उपनिषद्भाष्ये ‘हिरण्यश्च हिरण्यः, नहि सुवर्णविकारश्च देवस्य समवति श्रवणमनोऽणवापहतपाप्म-
त्वासम्भवात् । अतो एतोपम एव हिरण्यशब्दः ज्योतिर्मय इत्यर्थः इत्यभिधाय ‘हिरण्यश्चक्षुः, हिरण्यकेश’ इत्यादिक
ज्योतिर्मयार्थकर्तव्यं यद्वाद्यान तदनुपादेवमिति सिद्धयति । हिरण्यवस्य एतोपमत्व कामं स्यात् अथापि दिव्य-
विग्रहस्यैव हिरण्यस्य इत्यत्र एतोपमत्वेन ग्रहणम् । इदमत्र इति ध्यानानन्तरकालिकदर्शनपरम् । ‘न चक्षुषा गृह्यते नापि
वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः तत्तत्तुन पश्यति निष्कल ध्यायमानः’ सु. इत्यत्र दर्शनस्य
ध्यानानन्तरकालिकत्वप्रतिपादनात् । ध्यानं च परब्रह्मविषयकमिति जिज्ञासाधिकरण एव निरूपितम् । एतेन ‘मारुपः
सत्यकामः’ इत्यादिशाण्डिल्यविद्यावाक्यमपि परब्रह्मविषयकमेव । शाण्डिल्याविशेष ‘सर्वेऽस्मिन्ब्रह्म’ इत्यनेदमुपन्यस्य
गुणविग्रहविशिष्टस्योपास्यत्वप्रतिपादनेन ‘तत्त्वमसि’ ‘अहम्ब्रह्मस्मि’ इति समानाधिकरणवाक्यानां गुणविग्रहवाक्यानां
चन मित्रविषयकं वम् अविज्ञेयविषयकमेवेति निर्दिष्टेपस्य अप्रामाणिकत्वं स्थापयति । अत्र चोरे ‘तदेतद्वाक्यकारश्चाह—
‘हिरण्यमेव पुरुषो दृश्यते’ इति प्राशस्त्यगन्तरस्यात् लोककामेशोपदेशात् तथोदात्तात्पानम्’ इत्युक्त्या तद्वदस्य
कार्यं च मायामयत्वेनेति विचार्य ‘स्याद्रूपकृतकमनुग्रहाय तथैतसमिधर्मात्’ इति निरसनीयमतमुपन्यस्य ‘रूपवा-
न्ति-त्रि-
मन्ताकरणप्रत्यक्षनिर्देशात्’ इति व्याख्यातं च त्रिमिडाचार्यैः । ‘नवा मायामात्रमनुग्रहे विरुज्यते रूपम् । एतत् चक्षुषा
प्राक्ष्य मनसा च कलुषेण साधनान्तरवता गृह्यते । ‘नचक्षुषा गृह्यते नापि वाचा’ ‘मनसा तु विशुद्धेन’ इति श्रुतेः नह-
रूपाया देवताया रूपमुपदिश्यते ‘यथा भूतवादिह शास्त्रम्’ यथा ‘माहारजतवाचः’ ‘वेदाहमेत पुरुष म्हान्तम् ।
आदित्यवर्णम्’ इति प्रकरणान्तरनिर्देशात् इति ‘साक्षिणः’ इति ‘हिरण्यः’ इति ‘रूपसामान्याच्च द्रष्टव्यते’ इति च वाक्यम् ।
तच्च व्याख्यातं तैरेक ‘न मयद्ब्र विष्णोर्मायाय प्रयुज्यते अनारभ्यत्वादान्नः’ इत्यादिना वेदार्थसंग्रहेऽप्ययमर्थ उक्तः
अत्र कृतकशब्दप्रयोगेण तस्य पूर्वपक्षत्रयत्वं सूच्यते । ‘कृतकः कृन्नति स्वरूप कृत्रिमस्य स्वरूपस्यादक-
घातसाधनम् ।
कृत्रिम इति उगादिकोशः’ इति शब्दकल्पद्रुमः । कृत्रिम वस्तुया चक्षुषिन्द्रिय-
प्रत्यक्षाविषयत्वेनाविद्यमानं वं प्रतीयते ।

गूढार्थसंग्रहः-

अविद्यमानरूपोपासनस्यापि सफलत्वं 'अनुग्रहाय तच्चेतसामैश्वर्यात्' इत्यत्र विवक्षितम् । 'अन्तःकरणप्रत्यक्षनिर्देशात्' इत्युत्तरवाक्येन पूर्ववाक्यस्य चक्षुरिन्द्रियज्ञानप्रत्यक्षाविषयत्वेनाविद्यमानरूपपरत्वं सूचितम् । मुण्डकोपनिषदि 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा मानयेद्वैशेषिका कर्मणा वा, ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वं, तत्तस्य तपस्यति निष्कलं ध्यायमानः' इति भाष्ये व्यक्तः । 'अङ्गैरेव विश्वसृजो रूपम्' इति भाष्ये 'तत्त्वेत्वंदाञ्जलादयम्' इति कोशेन परमार्थभूतत्वं स्फुटं सूक्तं भवति । 'मनसा तु विशुद्धेन' इति भाष्योक्त्या मुण्डकोपनिषदुत्तरार्धार्थः प्रकाशितो भवति । सच 'अन्तःकरणप्रत्यक्षनिर्देशात्' इति वाक्ये व्यक्तः । एवमुत्तरवाक्यार्थे पूर्ववाक्यस्य मिथ्यारूपविषयकपूर्वपक्षपरत्वं स्फुटमिति भगवत आशयः । अत्र 'लोककामोपदेशात्तदोपात्ताप्यप्नोति' इति हेतुद्वयानन्तरं 'रूपश्च अतीन्द्रियमि'त्युक्त्या हेतुत्रयमत्र विवक्षितमिति प्रतीयते इत्यभिप्रायेण परस्यैव ब्रह्मण इत्यादि तस्यैव धर्मे इत्यन्तं भाष्यम् ॥ अत्र वाक्यक्रमपर्यालोचनानाया लोककामेशत्व प्रथमत उपात्तमिति तस्यैव भाष्ये प्रथमत अभिधानं युक्तमिति सर्वपाप्मोदितव्यस्य प्रथमप्रमाणानि किञ्चिजमिति चेत्-उच्यते । लोककामेशित्व आदित्यादिवाक्यद्वये श्रूयमाणम्-एकमेव पल न-वत्र अर्वाक्पराकश्च-प्रथमेणेण फलभेद इति वाक्यद्वयप्रतिपाद्यैकफलनिरूपणेन एकविद्यात्वोपपादनार्थमस्य प्रथमत उपादानम् । अक्षिपुरुषविषये आतिदेशेन ऐक्यासिद्धिः । सर्वपाप्मोदितत्वे तु प्रथमत उपात्त 'उदेति हृदयं-य एव वेद' इति तद्भेदेन फलस्य अवशेन तस्यैव प्राप्तिरस्यम् । उपर्युक्तः 'इणुगौ' इति घातः तेन सर्वपापापादानकोट्यमनमेवात्र विवक्षितम् । तेन सर्वपापविरहः परस्य ब्रह्मण एव धर्मे तद्भेदितुः सर्वपापविरहप्रतिपादने युक्तिफलत्वं विद्यायास्सिद्धिर्भवति इत्यभिप्रेत्य सर्वपाप्मोदितव्यस्यैव अन्तःकरणप्रथममुपपादः । तेन लोककामेशत्व वाक्यद्वये अभिप्रेतं सिद्धयति एकत्र मनुष्यकामेशत्व अन्यत्र देवकामेशत्व प्रतिपाद्यभेदेन वाक्यद्वये प्रतिपादनात् निरङ्कुशैश्वर्यं नान विवक्षितमिति प्रतीतिरस्यात् एतद्व्यतिरिक्तत्वेन सर्वपाप्मविरहकामेन सिद्धयति । 'न शोको न मुक्तं न दुःकृत-सर्वं पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इति श्रुत्यनुसारेण 'सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः' इत्यत्र पाप्मशब्दस्यापि मुक्ततदुत्पत्तौभयपरतया पुण्यपापसामान्यविरहस्य परमात्मासाधारणस्य लपाप्यनिर्देशेन स्वाभाविकस्य सिद्ध्या पुण्यपापसम्बन्धनिवृत्तमवयव साङ्गुशमैश्वर्यं पुण्यपापविरहे स्वाभाविकेति प्रतिपादितस्य लोककामेशत्वस्य निरङ्कुशस्यात्र विवक्षा सिद्धयति ॥

एव तु युक्तिरूपस्य पारमार्थिकत्वं वाक्यभाष्यसिद्धं श्रुतौ पापसम्बन्धसामान्यविरहप्रतिपादनेन सिद्धयति । शरीरसम्बन्धकर्ममूलकः श्रुतिपु प्रतिपन्नः कर्मसर्व-सामान्ये स्वे-छानि-चन इति सिद्धयति कर्मसर्व-सर्वस्य निष्पत्त्यप्रत्याशा कर्मसर्व-सामान्ये स्वे-उत्पत्तये न कदाऽपि मिथ्यात्वं शङ्कितुमापि शक्यम् । तेन पारमार्थिकत्वमपि रूपस्य सिद्धयति । एव च वाक्यतात्पर्यविषयभूते धर्मत्रय सर्वपापोद्गमन लोककामेशत्वस्य निरङ्कुशतायाः रूपस्यानित्यत्वापारमार्थिकस्य व्यतिरिक्तमिति मुलेन पारमार्थिकत्वस्य च निदानं भवतीति तस्यैव प्रथमतः भाष्ये उपादानमिति बोध्यम् । एतेन 'अङ्गैरेव विश्वसृजो रूपम्' इति द्विप्रमाध्यायं सुखम् । अत्र 'विश्वसृज' इत्यनेन 'सर्वैस्त्वैव ब्रह्म तत्त्वलानिति शान्तं वासीत' इति श्रुत्यनुसारेण भेदनिर्वाहकत्वमुपादानोपादयन्नस्येति कारणवाक्यानामेव प्राधान्येन परसम्मतमहावाक्यानां परसम्मतार्थासाधकत्वेन सुषेद्वामूलकत्वेन च रूपस्यापि परानुग्रहार्थस्य तात्त्विकस्य सिद्धिरिति रूपस्य अङ्गैरेति पदेन तात्त्विकत्वबोधनयुक्तम् । रूपस्य दयामूलकत्वं 'अपारकादप्यसौशील्यं च सत्योदार्पणलजनिः' इत्यनेन भगवता सम्प्रकाशितम् । एतेन 'विश्वसृज' इति पदतात्पर्यमेव भगवता प्रदर्शितं भवति ॥

'सद्यश्चायं पुरुषं यन्मासावादित्य' इति वाक्यानुसारेण आनन्दमयाधिकरणयोगेभूते अन्तराधिकरणे प्रासङ्गिके

भीमाप्यम् .

सू.२२=भेदव्यपदेशाच्चान्यः (१.१.७)

श्रुतप्रकाशिका

सू.२२=भेदव्यपदेशाच्चान्यः (१.१.७)

गूढार्थसङ्ग्रहः

विधिकरणे जीवसामान्यभेदसाधकः 'भेदव्यपदेशश्च' इति योहेतुवृत्तः तद्वत् जीवावशेषभेदसाधिकां श्रुतिमभिप्रे-
शाह—भेदव्यपदेशाच्चान्यइति ॥

'सयश्चायम्' इत्यत्र शाङ्करोपनिषद्भाष्यम्—'अद्वैतत्वादानन्दानन्दनोश्चाविभागोऽत्र । तदेतन्मीमांसाफलमुपसं-
ह्रियते, 'सयश्चायं पुरुषे' इति । गुहाया निहितः परमव्योम्न्याक शादिकार्यं सृष्ट्वा अन्नमयान्त तदेवानुप्रविष्टः स य इति
निर्दिश्यते कांऽसौ 'अयंपुरुषे यश्चासावादित्ये' यः परम आनन्दः श्रोत्रियप्रत्यक्षनिर्दिष्टः यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि
कुत्वाहंशुपजीवन्ति, स 'यश्चासावादित्ये' इति निर्दिश्यते । स एकः भिन्नप्रदेशस्थपटाकाशाकाशैकवचत् । ननु तन्निर्देशे
'सयश्चायं पुरुषे' इत्यविशेषतोऽप्यात्म नयुक्तो निर्देशः 'यश्चायं दक्षिणेऽस्मिन्' इतितु निर्देशो युक्तः प्रसिद्धत्वात्—
न-यपारिकारात् परोक्षत्वात् आधिकृतः 'अद्वये अनात्म्ये भीमास्मादात्तपवते' 'सैवानन्दस्य मीमांस' इति, नष्टकस्माद्
प्रकृतो युक्तः निर्देशं परमात्मविज्ञानं च विवक्षितम् । तस्मात्पर एव निर्दिश्यते 'स एकः' इति । नन्वानन्दस्य मीमांसा
प्रवृत्ता तस्या अपि फलमुपसंहर्तव्यम् । अभिन्नः स्वामाविक आनन्दः परमात्मैव । न विषयविषयिसम्बन्धजनित इति । ननु
तदनुक्त एवायं निर्देशः 'सयश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इति भिन्नाधिकरणस्थविशेषोपमर्दनं । नन्वेवम-
प्यादित्यविशेषप्रवृत्तमनर्थकं । नानर्थकं उक्त्यापकर्षापोहार्थत्वात् द्वैतस्यैव यो मूर्तोमूर्तरूपस्य परतःकर्षः सवित्र-तर्गतः—
सचे-पुरुषगगविशेषोपमर्दनं परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति न कश्चिदुक्त्येवैकपक्षयो वा तर्गातिं गतस्येति अभय प्रतिष्ठां
विन्दत इत्युपपन्नम् इति 'अद्वये अनात्म्ये' इत्यत्र शाङ्करभाष्योक्तार्थः जिज्ञासाऽधिकरणे (१५१.पु) निरूपितः ॥

अत्र वार्तिकम्—'आनन्दानन्दनोश्चात्र नभेदस्त्यान्मनागापि । श्रुत्यैवापोदितो यस्मात् छिद्रं कुर्वन्मनागापि ॥ अरं
छिद्रं भिदाऽन्तः वेद्यवेत्तृ-वत्क्षणम् । यस्मादुत्कृष्टे मोहादात्मनो ब्रह्मणस्त्वतः ॥ अन्योऽसावीश्वरो मत्तः तस्माच्छाह-
मनीश्वरः । इति छिद्रयोऽछिद्रं छिद्रेऽननो भवेद्भयम् ॥ अनूय सयस्यैवमपकृष्टं वृत्तद्विगम् । उ कृष्टेनश्वरेणाय विदिनष्ट्य
हिरण्यवत् ॥' इत्यादि । अत्र 'तत्त्वपदार्थयोरैकत्वबन्धनप्रकारं प्रकटयति अन्येति । यथा यः सर्पः सा रक्षुरित्युच्यते ।
तथा बुद्धिसमपकृष्टत्वेन कल्पित त्वपदार्थमनूय आदित्यमण्डलत्वेन प्रकृष्टतया कल्पितेन तत्त्वपदार्थेनैक्यमत्र बोध्यते ।
तथाचोक्त्यापकर्षहीनं सविदानन्दात्मकं वस्तु परिशिष्टं भवतीत्यर्थः' इत्यान्-दीर्गारः ॥

'सयएवंवित् अस्माच्छोकाप्रेत्य' इत्यादेः अस्माच्छोकाप्रेत्य प्रत्यापृत्य निरपेक्षो भूत्वा यथा व्याख्यातः 'अन्नमय
मात्मानमुपसङ्गमति' विषयजातमन्नमयात् पिण्डात्मनो व्यतिरिक्त नपदयति । सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमा मानं पश्यतीत्यर्थः
विश्वं नमानं सङ्क्रमणश्रुतेरर्थः । ज्ञानमात्रत्वेन आनन्दमया-तरस्यायैव सर्वान्तरस्याकाशादन्नमयान्तं कार्यसृष्ट्वा अनुप्रविष्टस्य
हृदयगुहामित्र-वन्त्वात् अन्नमयादिब्रह्मनाम्नसु आत्मविभ्रमसङ्क्रमणात्मकविवेकज्ञानोत्पत्त्या दिनश्यति । तदेतस्मिन्नादित्यावि-
भ्रमनाये सङ्क्रमणशब्द उपचयते । नह्यन्यथा सर्वगतस्यात्मनस्सङ्क्रमणमुपपद्यते न च तन्नामव-च । नच स्वामनएव कृत्

श्रीभाष्यम्

आदित्यादिजीवैभ्यो मेदो व्यपदिश्यतेऽस्य परमात्मनः—‘य आदित्ये तिष्ठन्नादित्या-

गूढार्थसंग्रहः

मग नहि जल्का स्वात्मानमेव सङ्गमाति । रसात् ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति यथोक्तलक्षणानामप्रतिपत्त्यर्थमेव बहु भजनसर्वप्रदेशरूपमाभयसङ्क्रमणादिपरिक्लृप्तये । आनन्देयव ब्रह्मणि सेश्वरहाग्निये ननु परमार्थतो निर्दिश्यते ब्रह्मणि कश्चिदपि विक्लव उपपद्यते । तमेत निर्दिश्यमानमात्मनमेव त्रैलोक्यपरममयं विदित्वा ‘न त्रिमेति कुतश्चन अभयप्रतिष्ठा विन्दते’ इत्येतास्मिन्नर्थे विशेषश्लोको भवति सर्वस्यैवास्य प्रकरणस्य आनन्दद्वयवर्णनस्य संक्षेपतः प्रकाशनाय एवमत्रो— भवति’ इति (श.उ.मा) ॥

‘सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यत्र आनन्दपरकत्वं परिच्छेदराहित्यमपि देशकालपरिच्छेदश्च यादस्य देशकालस्यापि स्वरूपतया वस्तु यावक स्वरूप ‘यद्य किञ्चिजगत्सांस्मिन्—याप्य नारायणस्थितः’ इति श्रुतिद्वयं राम नादिकव्यतिथिना मकमेव भवति । ‘ना-तगुणाना गच्छन्ति’ इति पराशरवचनानुवारेण अन्तःशून्यगुणवत्स्वरूप (अनन्तं ब्रह्म) इत्यं देश न त्रैपि तदुपवादक इति प्रागेवोपपादितम् । ‘रसः हा एतस्मादात्मनः’ इत्यत्र पूर्वश्रुतिप्रस्तुतं प्रत्यासात् तस्य निर्दिष्टे पत्न न कथञ्चिदपि शङ्कितमहम् । ‘यद हेनैव एतस्मिन्’ इति वाक्यादव्यवहितं पूर्ववाक्ये ‘एवमेवानन्दयति’ इत्यत्र आनन्दयितुः प्रस्तुततया आनन्दयितव्य एतच्छब्दार्थः । त पूर्वमानन्दरूपब्रह्मण प्रस्तुततयाऽऽनन्दरूप एव आनन्दयिता इत्यर्थः स्पष्टमुक्तः । एव पूर्ववाक्यार्थे सपक्षे आनन्दरूपस्य ब्रह्मणः अनन्दवत्त्वस्य पूर्वमभिधानेन अस्यार्थस्य उद्भवात् ज्ञानन्तं वानुगुणतया ‘आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्’ इत्यत्र उपक्रमोक्तान्तश्चून्यगुणवत्त्वज्ञानस्यैव भवति श्रुतिहेतुव्युत्पत्तिरिति सिद्धम् । एव गुणवत्त्वज्ञान एव गुणवदाभ्येय भवति श्रुति । तज्ज्ञानाभावे सदाभ्ययनाभावेन भवति श्रुतिरेव । तज्ज्ञान ध्यानरूपमेवेति ‘यदाहेनैव’ इत्यादिप्रवृत्त्यर्थः । अयमर्थः प्राक् जिज्ञासाऽधिकरणे (६४.५) परमं परालोचनपूर्वकं श्रुतौ विवक्षित इति साधितम् । बहुष्वप्यग्राह्यस्थले आनन्दानन्दनोरभिधाने किरमिनिदेशमूलैव ॥

एवम निर्दिष्टास्य परममनस्यात्र श्रुतावप्रामाणिकस्य दशशृङ्खलद्विवक्षाया एवासम्भवे ‘सयश्वायम्’ इति वाक्य स्वार्थान्तरकल्पनेन जीवब्रह्मभेदपरबोत्तरभिनिवेशमूलैव । ‘अस्माहोकाप्रेत्य’ इत्यत्र ‘प्रेत्य’ इत्यस्य परावृत्त्य इत्यर्थदर्शनमापि विचित्रमेव । प्रेत्य इत्याः तादृशार्थस्य का उपपत्तिः । सक्रमण विज्ञानमात्रमिच्छुक्तिरपि तथैव पूर्वक्रमेणानन्दमयपदार्थस्य सर्वान्तरत्वस्य पूर्वं बोधिततया उपसङ्क्रमणमपि तथैव वर्णितम् । ‘इमांल्लोका कामाक्षी कामरूपयुतसञ्चरन्’ इति वाक्ये ‘लोकाश्चेत इत्युपक्रमवाक्यानुरूपम् । एवमल्लोकोर एव उपक्रमोपसहारयोरेकार्थं व युक्तत्वं च । एतदप्रित्येव च आन्तर्गर्भाणिकमेव च गीयत इति सूत्रम् अतः परोक्षार्थः सूत्रे न विवक्षितः । ‘एत सामगायन्’ इति वाक्यस्य ‘साम’ सम वाद्वैव साम सर्वान् यरूप गायन् उ दयन्नाभैक्य प्रख्यापयल्लोकानुब्रह्मार्थम्’ इति शङ्करोपनिषद्भाष्यप्रदर्शितार्थोऽपि कर्तव्य विचित्रः । शब्दानां तादृशार्थस्य लोके कुत्राप्यप्रसिद्धेः । आनन्दवच्छ्रुत्या उपक्रमोपसहारकत्वेन उक्तार्थस्यैव युक्ततया ‘तयश्वायं पुरुष’ इत्यस्य परसम्भवात्स्यायुक्तत्वेन च आनन्दमयाधिकरणशेषत्वमेव अन्तरधिकरणरूपेति आनन्दमयाधिकरणे जी-समाय भेदसाधनं न संभवति जीवविशेषस्यैव छा-दोम्ये ‘यथोऽन्तरादित्ये’ इत्यत्र प्रतिपादनेन साद्विरोधं शङ्कायाः अन्तराधिकरणे परिहार उक्तः अतः जीवसामान्यभेदः जीवविशेषभेदश्च जगत्कारणे प्रतिपादितो भवति ॥

श्रीभाष्यम्

इन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यदशरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति' (पृ. ५.७९.) 'य
 आत्मनि तिष्ठतात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यामा शरीरं यआत्मनोऽन्तरो यमयति'
 (पृ. ५.७.३३) 'योऽक्षरमन्तरो सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद यो मृत्युमन्तरो सञ्च-
 रन्मृत्युमृत्युदशरीरं यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा इत्यो देव एको
 नारायणः' (सुख. ७.२१) इति चाम्यापहतपाप्मनः परमात्मनस्त्वान् जीवान् शरीरस्तेन
 व्यापदित्युत्तेषामन्तरात्मत्वेनैव व्यपदिशति । अतस्सर्वेभ्यो हिरण्यं भविष्यतीति चोक्तं योऽस्य
 एव परमात्मेति सिद्धम् ॥

अन्तरधिकरण समाप्तम्

श्रुतप्रकाशः

'अयमभ्यसन्द' पूर्वापरसूत्रेष्वप्युक्तम् । आदित्यारयजीवात् भेदव्यपदेशं श्रुतिः— दआदित्यइति । आदि-
 त्यारयोवादान् प्रकरणस्य जीवा तत्र विषयपर्याया प्रदर्शनायम् आदित्यादीत्यत्रादिशब्दापाक्तेरुदादिशेषेभ्यो भेदव्यपदेश-
 स्थानपर-दर्शितो भवति । अत्राह प्रकरणे 'यस्सर्वेषु देवेषु तिष्ठन्' इति पर्याये सर्वदेवताभ्यां भेदो व्यपदिश्यते । आसा-
 देवताना मुक्तापस्यायामपि ताभ्यः परमात्मनो भेदज्ञानार्थं निवृत्त्या मनः परमात्मनि याभ्य आदिद्रष्टा पादक पर्यायमुदाहरति ।
 यआत्मनीति । कारणानस्यायामपि भेदज्ञापनार्थमाह—यस्याक्षरमिति । अक्षरम् अचि समष्टिसंज्ञा (जीव)पुरुषसमष्टिः
 मृत्यु चि समष्टिरुपाऽचित्समष्टि 'देवकामानाचेष्ट' इति वाक्यमस्य सूरस्य विषयतयोपात्त यादवप्रकाशैः तस्मा-
 त्पन्नोचितम् । इन्द्रादीनामपि स्वाचारदेव कामनिष्पादक वसभूतन क्षेत्रक्षेत्रज्ञव्यसाधक यामावाहवकामेहनस्य आदित्य
 पुरस्कारेणातिथेन पूर्वपक्षे तमादित्य कण्ठोक्तया निर्दिश्य तदितरदेवताना तस्य च नियाम्य बन्ध्याप्यधमस्त वचोत्तवा नि-
 यन्तु उभयार्थे वसोतिशे परमात्मनोभ्यः सुखतरभेदव्यपदेशपरप्रकरणस्य विषयतयोदाहरणं ह्यन्तोचितम् । शरीरसंबन्धा-
 वच्छिन्नैश्वर्यप्राप्तवर्णसिद्धकर्मपदस्य लोककामेशवादीनां मुक्तप्रकर्षेणोपपत्त । पाप्मोदयश्रवणस्य पापसंग्रहनिवर्तकत्वेन पुण्य
 संग्रहनिवर्तकत्वेन पूर्वापक्ष मोक्षप्रकरणेपूयकर्मविषयपाप्मशब्दप्रयोगश्रुत्यन्तरेकाग्र्यप्रवृत्तिनिमित्तयोगे पाप्मश-
 ब्दलोभ्यपरत्वेन कर्मपदस्य यानिपेक्षात् पूर्वकगुणान्तराणामपि जीवैवसंग्रहवत्त्वेन परता द्रव्यस्य विलक्षणविग्रहयोगस्य
 जीववैलक्षण्यसाधकत्वादादित्यादि जीवैभ्यो भेदव्यपदेशान्न परमात्मेति रज्जात् । अदिकरणस्य सुखं हरति अत इति ॥

अन्तरधिकरणं समाप्तम्

—ॐ*ॐॐ*ॐ—

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ वेदान्तसार

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् १-

१. अथ जगत्कारणभूतः विपश्चिदानन्दमयः, कश्चिदुपचितपुष्पविशेषो जीवविशेषो देहयोगादिजगत्ते

मेति नाशकनीयम् ; ' यणोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषः ' (छा. १.६.६) इत्यादौ भूयमाणः पुरुषाकारः परमात्मैव । कुतः ' तद्वर्माणोपदेशात् ' ' स एष सर्वेषां लोकानामीशः सर्वेषां कामानाम्, तस्योदिति नाम ॥ एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्यवदितः ' (छा. १.६.७) इति निरुपाधिकसर्वलोकसर्वकामेश्वरत्वं स्वत एवाकर्मवदयत्वं च प्रत्यगात्मनोऽर्थात्तरभूत्वाद्दि परमपुरुष-
स्यैव धर्मः, ' वेदाहमेत पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णे तमसः परस्तात् ' (यजु.आर. ३.१३.पुरुषसू.) इत्यादिषु त्रिगुणा-
त्मकप्रकृत्यनर्गताप्राकृतस्वासाधारणरूपवन्व च ज्ञानादिगुणरक्तस्त्वैवाहि भूयते ; ज्ञानादयोऽपि ' सर्वज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' (ते.आन.१) ' यत्सर्वज्ञसर्ववित् ' (मु.१.१.९) ' पराऽस्य शक्तिर्विविधैव भूयते स्वामाविर्षी ज्ञानबलक्रिया च ' (श्वे. ६.८) इत्यादिषु भूतत्वात् तस्य गुणा विज्ञायन्ते । तथा ' आदित्यवर्णे तमसः परस्तात् ' (यजु.आर. ३.१३.पुरुषसू.) इत्यादिषु अप्राकृतस्वासाधारणरूपवन्व भवणात् तद्वत्ता च विज्ञायते । तदेतद्वाच्यकारणाह—' हिरण्यः पुरुषो दृश्यते ' इति ' प्राज्ञसर्वान्तरस्यात् लोककामेशोपदेशात् तथोदया पाप्मनम् ' इत्युक्त्वा तदृष्यस्य कार्यं च मायामयं च वा इति विचार्य ' स्याद्रूपं कृतकमनुग्रहायै तत्तत्तथामिथ्योत् ' इति निरसनीयं मतमुप-यस्य, ' रूपं यातीन्द्रियम् अन्तःकरणप्रत्यक्षनिर्दे-
शात् ' इति व्याख्यातं च द्रमिष्टाचार्यैः—' नवा मायामात्रमज्ञैव विश्वसृजो रूपम्, तत्तु न चक्षुषा प्रक्षमम्, मनसा च-
क्षुषेण साधनान्तरयता गृह्यते, ' न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा मनसा तु विशुद्धेन ' इति श्रुतेः ; नक्षररूपाया देवतायाः
रूपमुपदिश्यते ; यथाभूतवादिहि शास्त्रम् ; यथा ' म्हावज्जत वासः ' ' वेदाहमेत पुरुषं म्हात्मन् । आदित्यवर्णम् ' इति
प्रकरणान्तरनिर्देशात् ' इति साखिण, इति ' हिरण्यः ' इति रूपसामान्यान्व-द्रमुत्पन्नवत् इति च वाच्यम् । तच्च व्याख्यात-
तेरेष ' नमयद्वा विकारमादाय प्रभुव्यते अनारभ्यत्वादात्मनः ' इत्यादिना । अतः प्रधानात् प्रत्यगात्मनश्चायान्तरभूतो
निरुपाधिकविषयस्मिन्नवधिकारिज्ञानमन्दोऽप्राकृतस्वासाधारणदिव्यरूपः पुरुषोत्तमः परं ब्रह्म जगत्कारणमिति वेदान्तैः प्रति-
पाद्यत इति निरवयम् ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः १-१-२२

' य आदित्ये तिष्ठन् आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यश्चरीरं य आदित्यमन्तरो यमपति सत आमा-
ऽन्तर्थाभ्यमृत इत्यभिदैवतम् । यश्चक्षुषि तिष्ठन् इत्यध्यात्मम् । यस्त्वेषु लोकेषु तिष्ठन्नित्यचिर्लोकम् । यस्त्वेषु भूतेषु तिष्ठ-
न्नित्यचिभूतम् । यस्त्वेषु वेदेषु तिष्ठन्नित्यचियेदम् । यस्त्वेषु वेदेषु तिष्ठन्नित्यचियश्चम् ' (बृ. ७.७.९) इत्यन्तर्थाभिप्रायणे ;
तुवालोपनिषदि च ' यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् ' इत्यारभ्य ' योऽप्यन्तरे सञ्चरन् योऽन्तरमन्तरे सञ्चरन् यो मृत्युम-
न्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युश्चरीरम् य मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः ' (हुवा
७.७) इति सद्य सर्वलोकसर्वभूतसर्ववेदसर्वयज्ञसर्वोपनिषत्मानतया तच्छरीरतया तत्तदन्तरात्मानतया तत्तद्वैद्यतया
तत्तन्नित्यनुतया चैभ्यस्त्वेष्वभ्यः भेदव्यपदेशाच्च अमयवहतपाप्मा नारायणः प्रधानात् प्रत्यगात्मनश्च अर्थान्तरभूतो निखिल
जगदेककारणमिति सिद्धम् ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

अन्तस्तद्वर्माणोपदेशात् १-१-२१

छान्दोग्ये ' यणोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते ' (छा. १.६.६) ' यणोऽन्तरादित्ये पुरुषो दृश्यते ' (छा.

१.७.५) इत्यादित्याधारतया श्रूयमाणः पुरुषः किं जीवविशेषः, उत परमपुरुष इति सद्यः । जीवविशेष इति पूर्वपक्षः । कुतः ? सशरीरत्वात् । 'शरीरसयोगोहि कर्मयस्यस्य जीवस्य स्वकर्मफलभोगायेति । राट्ठात्तरट्ठा—' एष सद्यः पाप्मस्य उदितः ' (छा. १.६.७) इत्यादिना अपहृतपाप्म दूर्ध्वरुच्यलोककामि चोदयति । तेषां च जीवेष्वसम्भवात्, अयमक्षणादित्याधारः पुरुषोत्तम एव । स्वासाधारणविरुद्धरूपत्वाच्च च ज्ञानरक्षैश्वर्यादिष्वस्यागुणदत्तस्य सम्भवति । श्रूयते च तद्रूपस्याप्राकृतत्वम् 'आदित्यवर्णं तमरुतु पारे' (पुरषसू.) इत्यादौ । त्वार्थस्तु—आदित्याद्यन्तःश्रूयमाणः पुरुषः परब्रह्म । तद्वशाच्च रणादहृतपाप्मत्वं दिष्टं । देहः तु ॥

भेदोपदेशाच्चान्यः १-१-२२

'यथादित्ये तिष्ठन्नादित्याद तरः' (बृ. ५.७.५) 'यथा मनि तिष्ठन्ना मनोऽन्तरः' (बृ. ५.७.१२, विश्व नस्याने माप्यान्दिमपाह) इत्यादिभिः ज्ञानादित्येति शब्दादर्थः यः परमादेव ॥

॥ इति वेदान्तदीपे अन्तराधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

भूयिष्ठानन्तपुण्योपचयबलसमुद्बुद्धपूर्वोक्तभूमा
 शक्तादिन्यायतस्यात् त्रिगुणतनुभृतामीश्वराणां प्रवाहः ।
 तन्नाकर्मोत्थदिव्याकृतिजनिमहिमा शासिता सर्वपुसा
 नित्यश्रीर्भ्रमप्रिये छतइति स य इत्युक्त एवैष एकः ॥ १ ॥
 सर्वेभ्य कर्मभेदोद्भूत इति वदन्त्यन्तरादित्यविद्या
 तस्माच्छेषाभ्यनुज्ञानयत इति त्रिभो पुण्ययोगोऽस्तु मैवम् ।
 आप्नातोऽनन्यशास्त्रस्ववशपरफलत्वाधुना नैव भूयान्
 स्यात्पुण्ये लक्ष्मयोगादपि न सुकृतमित्यादिना पाप्मशब्दः ॥ २ ॥
 प्रख्यातं शुद्धसत्त्वं किमपितदनघ द्रव्यमव्यक्ततोऽन्य
 तद्रूप रूपमैशं दिवि कनति तथा शेषशेषाशानाद्यैः ।
 नित्य तत्सूरिसेव्यं परतरमजहत्स्वस्वभावस्त देव
 पुंसां ससारशान्त्यै विपरिणमयति व्यूहपूर्वैर्विभगे ॥ ३ ॥
 देहत्वात् सप्तधातुत्रिमलमघभवन्दु सृष्ट्यादयुक्त
 सांशत्वादेश्च हेतोरिति यदि तदसद्गर्भमानेन वाधाम् ।
 बाधशक्त्यैक्येद्ये कचिदापि न भवेदन्यथातिप्रसङ्गान्
 यत्तु स्वेच्छावतारेण भिनयति तदप्यासुरोपप्लवार्थम् ॥ ४ ॥

इत्थं विनात्रयेण स्थिरचराचिदचिदेदिनस्सर्पदेतो
 रव्यत्ताज्जीवतत्तादापि समाधिगता यद्यपि स्यात्तथाश्रप ।
 उत्थानद्वारभेदात् क्रमत इह मुदूपक्रमान् वृत्तान्मान्
 अद्वयायेऽस्मिन्निस्थन्नधिकरणगणैस्तदुणानुदृणाति ॥ ५ ॥
 शब्दैरसद्वृत्तमुख्यैश्च्युतिशिरसि मितं कारणं किञ्चिदेकं
 सद्गुल्पाभ्यासरूपैरतदननुगुणैश्च्युतिश्चिद्विशेषः ।
 भूताकाशादिशङ्काजननसमुचितैर्नामभिः कारणस्थै
 क्षिप्त्या तत्पादशेषश्रुतिसमुदयनासम्भवोक्त्या भुनाक्ति ॥ ६ ॥
 आकाशप्राणशब्दावनितरगतिकौ रूढिभन्नेन नेयौ
 ज्योतिश्शब्दस्तु रूढ्या प्रथयति पुरुषं विन्यतेजोविशिष्टम् ।
 प्रख्यातेन्द्रादिशब्दस्तदनु नियमितस्तद्विधिप्रवृत्त्ये
 त्येवस्यात्पेदिकैषा द्विभ्युगल्यती शब्दवृत्तिक्रमेण ॥ ७ ॥

॥ इत्यन्तरधिरणसमाप्तम् ॥

श्रीभाष्यम्

त्कारणे निर्दिष्टे ईक्षणनिशेषानन्दविशेषरूपविशेषार्थे स्यभावात्प्रधानक्षोदशादित्यतिरिपत्तं
ग्रहेत्युक्तम् । इदानीमाकाशादिविशेषशब्दैर्निर्दिष्टं जगत्कारणत्वजगद्देश्वर्यादिवादेऽप्या-
काशादिशब्दाभिधेयतया प्रतिद्विचिद्विद्वस्तुनोऽर्थान्तरमुक्तलक्षणमेव ग्रहेति प्रतिपाद्यते-
'आकाशस्तद्विह्नात्-इत्यादिना यादत्रोपेय-

२३-आकाशस्तल्लिंगात् (१.१.८)

इदमान्नायते दान्दोन्ने-^१ अस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति होवाच सर्वाणि
ह वा इमनि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति आकाशो ह्येवमयो ज्या-
श्रुतप्रकाशिका

सू. २३-आकाशस्तल्लिंगात् (१.१.८)

सिद्धांते कारणत्वानुशास्य वक्ष्यमाणत्वाद्भिषेयं किमित्यपेक्षया विषयार्थशापनार्थे 'अस्य लोकस्य कागतिः'

गृहार्थसंग्रहः

दभिषेत्वाह-साधारणैशब्दैः जगत्कारणे निर्दिष्टे इति । इदानीमाकाशादिविशेषशब्दैरिति च । परैः 'यदेप आकाश
आनन्दो न स्यात्' 'आकाशाह्नै नामरूपयोः' इत्यादौ ब्रह्मणि आकाशशब्दप्रयोगात् तद्वाक्यानां ब्रह्मपरत्वे निर्णयनं
तत्राकाशशब्दस्य गौणत्वम् अत्र तु आकाशशब्दस्योपक्रमस्यस्य अभ्यासरूपतापर्यल्लिङ्गेन श्रुतिश्चात्र गौणत्वत्वेन न स
भवतीति पूर्वपक्षिण आशय उक्तः । सच न युक्तः । सर्वत्रापि आकाशशब्दस्य प्रसिद्धाकारेण रुद्धत्वेन ब्रह्मशब्दार्थस्य
निरवग्रहमहत्तय तदर्थेन विधानिरिति पूर्वपक्षिण आशयः । ब्रह्मशब्दस्य 'बृहज्जातिजीव' इत्यादिरुदिग्राहकप्रमाणमुपन्यस्य
रुदिमाशङ्क्य निवृत्तिफलत्वोऽर्थः निरवग्रहमहत्तय तेन रुटिर्न विधिष्यत इति पञ्चपादिकाविषयगोच्येत्तम् । निवृत्ति-
फलत्वमर्थमङ्गीकृत्य अन्यायेषु रुद्धैव प्रयोग इति विवरणप्रमेयसंग्रहे स्पष्टम् । दत्तं च आकाशपदस्य रुदिग्राहक-
विग्रहे श्रुतिविधेयायतमिति ब्रह्मशब्दपेक्षया निष्कर्षः नैवापादयितुं शक्य इति सदानाकाशशब्दार्थ एव ब्रह्म इत्यङ्गीक-
रणमित्येवाशयोक्तं इति भावः ॥

अन्तरधिकरणविषयवाक्य(छा.१.७) उपलब्ध उत्तरउपलब्धे(छा.१.९) 'अस्य लोकस्य कागतिः' इत्यादिवाक्यं वर्तते । एत-
त्पूर्वउपलब्धे शालावत्यदात्म्यजैवलिना कथायां शालावत्येदात्म्य 'कास गौणतिरिति प्रसिद्ध । तच्चैव प्रथमपदया 'अमुष्य
लोकस्य कागतिः' इत्यन्यदात्म्येनोक्ते 'अयं लोक' इति तेनोत्तरिते 'अस्य लोकस्य कागतिः' इति तदनन्तरं जैवलिना
'अनन्तरिकत्वे ते शालावत्यसाम' इत्यारभ्य 'अस्य लोकस्य कागतिः' इत्याद्युत्तरवाक्यम् । अत्र 'अस्यलोकस्ये'युक्त्या
एतल्लोकविषयव वाक्यस्य प्रतीयते । अन्तरधिकरणस्य आनन्दमयाधिकरणशक्त्या आनन्दमयाधिकरणविषयवाक्यम्
तानन्दवद्वह्यं 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्तस्मभूतः' इत्यत्राकाशस्य वाच्यादिक्रमेणोपादक्य व स्पष्टम् । अत्राका-
शशब्दः अभ्यस्त इति अभ्यासरूपतापर्यल्लिङ्गेन श्रुतिश्चात्र पूर्वपक्षमूलम् । अनन्तरवाक्यल्लिङ्गेन श्रुत्यपेक्षया प्रवर्तनमितिसमा-
धत्ते- 'आकाशस्तल्लिङ्गादिस्थादिना । अन्तरधिकरणे अपहृतपाप्मनस्य सदाऽमिव्यक्तस्वाभाविकं व उपदेशात् इति
सौत्रशब्देन सूच्यते । अत्र तु लिङ्गशब्दस्यान्यदेव तात्पर्यम् ॥

श्रीभाष्यम्

यानाकाशः परायणम्' (छां.१.९.१) इति । तत्र सन्देहः—किं प्रसिद्धाकाश एवाप्राकाश-
शाब्देनाभिधीयते, उक्तोक्तक्षणमेव ग्रह—इति । किं प्राप्तम् । प्रसिद्धाकाश इति, कुतः ?
शब्दैकसमधिगम्ये वस्तुनि य एवार्थो व्युत्पत्तिसिद्धशब्देन प्रतीयते स एव ग्रहीतव्यः ।
अतः प्रसिद्धाकाश एव चराचरभूतजातस्य कृत्स्नस्य कारणम् । अतस्तस्मादनतिरिक्तं
ग्रह । नन्वीक्षापूर्वकसृष्ट्यादिमिरचेतनाजीवाद्य ध्यतिरिक्तं ग्रहेत्युक्तम् । सत्यमुक्तम्,
अयुक्तं तु तत् । तथाहि 'यतो या इमानि भूतानि जायन्ते—तद्भवत्' (ते.भृ.१.१.२३) इत्युक्ते
कुत इमानि भूतानि जायन्त इत्यादि विशेषोपेक्षायां 'सर्वाणि ह्यया इमानि भूतान्याका-
शादेव नमुत्पद्यन्ते' (छां.१.९.१) इत्यादिना विशेषप्रतीतिः जगज्जन्मादिकारणमाकाश

धुतप्रकाशिका

इत्यादिकपुत्रात् । गतिः प्राप्य, संशयमाह—तत्रेति । भूतकाशे प्रसिद्धयतिशयपरायणत्वाद्गुणवृत्तिभ्यां संशयः—
भूतकाशे परमा मानिनाकाशशब्दप्रयोगात्संशय इत्युक्तं परैः । तदयुक्तम् अश्रुतवदन्तस्य 'सर्वाणिह्यया इमानिभू-
तानि' इति वाक्यस्याकाशशब्दवत् 'आकाशोह्ये नामरूपयोर्निर्वहिते' इत्यादिवाक्यस्याकाशशब्दस्य च परमा म-
विषय प्राप्तियुक्तेः ध्रुवदेशान्तस्य सशयमावाद्य । चिदाचिद्विलक्षणकारणास्ति-वायामव्ययवच्छेदाह प्रथमपादसाध्यः नत्वग्ययो-
ग्यवच्छेदः सः त्रिपादासाध्य एव, इतः पूर्वैरेष्विषयगणैरेवायोग्यवच्छेदास्मिद्ध इति चेन्न 'सदेव' 'ब्रह्मविद्याप्रोति'
'आत्मन आकाशसम्भूत' इत्यादिषु कारणविषयाणां सद्ब्रह्मादिशब्दानां साधारणानामाकाशप्राणेन्द्रादिशिवपर्यव-
सानेति चिदाचिद्विलक्षणकारणास्ति-वाचिदेवाकाशादिपदानामीक्षणान-द्विशेषयोगानुसृत्या नैव वेत्तेव तन्निश्चये ।
अने यथोक्तहेतुनिश्चयनसंशयः ॥

जगत्कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्य वस्तु किमाकाशः उत परमा मेति विचारः तदर्थं 'अस्य लोकस्य कागतिः'
इत्याकाश इत्याकाशः किंप्रसिद्धः ? उत पर- तदर्थं किमाकाशशब्दो ह्यप्य वर्तते उपाययवशत्तया । तदये व्याय-
स्यादिगुणाः किं मुख्यतया नेया, उतान । तदर्थं 'आत्मन आकाशसम्भूतः' इत्यामशब्दः किं कारणकाशपरः
उत परमा मपरः ? तदर्थं किमयमा मशब्दः स्वरूपपरः उत देहप्रतिषेधविषय इति विचारः यदा स्वरूपपरः तदा आत्मन
आकाश इत्यामशब्दस्य कारणकाशपरतया व्यायत्वादिगुणानामपि कथञ्चिदेव रुद्रिशब्देः स्थितत्वाद्विषयवाक्य-
स्याकाशशब्दः प्रसिद्धाकाश इति वेदान्तवेद्य वस्तु प्रसिद्धाकाश इति पूर्वपक्ष परपक्षिभावः । ददा आकाश-द, शरीर
प्रतिषेधविषय, तदा आत्मन आकाश इत्यामशब्दस्य परमा-मपरतया व्यायत्वादिगुणानामपि मुख्यत्वाद्योगिगबुद्ध्या
विषयवाक्यस्याकाशशब्दः परमा मपर इति कारणवाक्यप्रतिपाद्यः परमा मेति राट्ठाते परपक्षिभावः ॥

पूर्वपक्षसमर्थनोपयुक्त प्रयोजकं सिध्यति शब्देति । प्रमाणात्तरिद्विधाध्यानुवादोक्तिरिति तदनुगोषाय जिहृगस्याऽ-
यस्य वर्णनीयत्व स्यात् 'आदित्यो यूप' इत्यादिषु यूपदेः प्रमाणात्तरमोचरत्वादि तदनुगोषादेवग्रहणम् मानान्तरागो-
चरे वस्तुनि प्रतिपाद्ये न तथा व्युत्पत्तासद्भावेत्याज्य । आनुगोषाद्व्यान्तरसाम्येन शब्दस्वान्त-यस्य अनुष्ठितत्वादिति
भावः । ततः किमित्यनाह—अत इति । प्रसिद्धाकाश एवेति । अर्थान्तरपरत्वेहि यौगिकवृत्तिरामयणीया नतुशुच रुद्रिहि
योगात्प्रमेतिभावः । अ(र्थात्तर)र्ये)विशेषाष्टु पक्षिगिद्विधार्थरूप्यत इति बोधयति नन्विति परिहरति सत्यमिति ।
इत्यादीत्यादिशब्देन किंप्रधानं कन जीवन्ति इत्यपेक्षा विवक्षिता विशेषण प्रतीतिरिति एतेदाव्यविशेषण वस्तुविशेष-
प्रतीतिहेतुनोपचा जगज्जन्मादिकारणमाकाश एवेति निश्चित इति । रुद्रिधादिप्रतिषेधकारणानुवादिह लक्षणवाचोक्तः

श्रीभाष्यम्

एवेति निश्चितेति 'संदेह संशयेदमग्र आसीत्' (छां.६.२.१) इत्यादिष्वपि सदादिशब्दास्माधारणाकारास्तेष्वेव विशेषमाकाशमभिधायति । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (पेतरैय.१.१.१) इत्यादिवात्मशब्दोऽपि तत्रैव वर्तते । 'तस्यापि हि दैतनैवन्तत्वं न संभवति ; यथा 'मृदान्मको घट' इति । आग्नेतीत्यात्मेति व्युत्पत्त्या सुतरामाकाशोऽप्यात्मशब्दो वर्तते । अत एवमाकाश एव कारणं ब्रह्मेति निश्चिते स्तीक्ष्णणादयस्तदनुगुणा गौणा वर्णनीयाः । यदि हि साधारणैश्चार्द्धैरेव सदादिभिः 'कारणमभ्यधायिष्यत' ईक्षणाद्यर्थानुरोधेन चेतनविशेष एव कारणमिति निरूप्येत । आकाशशब्देन तु विशेष एव निश्चित इति नार्थस्वाभाव्याचिर्ज्ञेयमस्ति । ननु 'आत्मन आकाशस्त्वग्रभूतः' (तै.आन.१.२) इत्याकाशस्यापि कार्यत्वं प्रतीयते । सत्यम्, सर्वेषामेवाकाशवाच्यादीनां सूक्ष्मावस्था स्थूलावस्था चैतव्यस्याद्यमस्ति । तत्राकाशस्य सूक्ष्मावस्था कारणम् । स्थूलावस्था तु कार्यम् । 'आत्मन आकाशस्त्वग्रभूतः' (तै.आन.१.२) इति स्वस्यादेव सूक्ष्मरूपास्त्वय स्थूलरूपस्त्वग्रभूत इत्यर्थः । 'सर्वणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' (छां. १.९.१) इति सर्वस्य जगत आकाशादेव प्रभवोपपत्त्यादिध्वन्यात्तदेव हि कारणं ब्रह्मेति

श्रुतप्रकाशिका

ब्रह्म आकाश एवेति निश्चितइत्यर्थः । यद्वा आगतप्रतीतिः पूर्वमुक्ता निश्चित इति युक्तितो निर्णय उक्तः ॥

ननु 'यतो वा इमानो'त्यादि वाक्यप्रकरण एव 'आनन्दो ब्रह्म' इत्यनन्दशब्देन विशेषनिर्णयोऽस्ति । नैवम् 'यदेव आकाश आनन्दो नस्यात्' इत्याकाशशब्दसामानाधिकरण्यादानन्दशब्दः किमाकाशपरः आकाशशब्दः किमानन्दपर इति सशयस्यात् तस्मादानन्दशब्दसामानाधिकरण्यात्तात् 'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इति वाक्यादेव विशेषनिर्णयइत्यभिप्रायेणाकाशएवेति निश्चितइत्युक्त साधारणाकाराः साधारणरूपाः 'छागोषा मन्त्रवर्णीत' इति न्यायोऽभिप्रेतः आनन्दशब्देन विशेषनिर्णयशङ्का निरस्यति । आत्मावा इत्यादिना । तत्रैव आकाशे आकाशशब्दापेक्षया आनन्दशब्दोऽपि साधारण इत्यर्थः आनन्दशब्दस्यावयवदशसामानाधिकरण्यात् तदवयव इति आग्नेतीति । व्यवस्थितरुदि-
शक्तैराकाशशब्दस्य रुदिभङ्गादपि नानार्थसाधारणरुदिशक्तेरानन्दशब्दस्य रुदिभङ्गात्तदिति इति भावः । ईक्षणादीनामौ-
त्वेन निर्वाह्यत्वात् — अतएवमिति । श्रुतिप्राप्त्यर्थलङ्घनं तदनुगुण नैवमित्यर्थः । ईक्षणादिशुद्ध्यानुगोची सदादिशब्दे-
रेव विशेषनिर्णय इति शङ्कायाः सदादिशब्देभ्य आकाशादिष्वश्रुतेः प्रात्यक्ष्यमुपपादयति यदिहीति । साधारणशब्दैरे-
वेति । ननु विशेषशब्दान्तरे समीतिभावः । यदीत्यभिप्रेतं विपर्ययण विशेषनिश्चयकरत्वाच्च दशयति आकाशशब्दे-
नत्विति । रुदिर्हि योगमपहरतीति न्यायादिलज्जिनप्रतिपत्ताद्यौगिक्यादपि शीघ्रवीचिषय रूपस्य एवाकाशशब्दस्य परिग्रह-
सदादिशब्दानामीक्षणादिलज्जपराभ्यांशोपेक्षेन विलज्जितप्रवृत्तिर्या आनन्दप्रवृत्तिर्या प्रवृत्तरव शपरश्रुत्याऽपेक्षिते-
विशेषे लब्धे अर्थस्वमात्रनिर्णेतव्यविशेषाद्यवस्तदनुगोचन वर्णनीयाः । अतो नचेतनविशेषकारणत्वादिद्वि-
त्यर्थः कार्यतयाऽवगतस्य परमाकारणत्वानुपपत्तिमुपेन चोदयति नन्विति । पविहयति सत्यमिति । कार्यत्वेऽभिमतिः तस्य-
कारणत्वमङ्गत्वेऽनङ्गीकारः वाच्यानुपादानं निदर्शनतया सूक्ष्मावस्थाशब्देन तन्मात्रावस्था कथ्यते 'आत्मन आकाश'-
इति वाक्ये आत्मशब्दः स्ववाचीत्यर्थः । कृत इत्यमलारस्येनाथो वर्ण्यते इत्यत्राह—सर्वाणीति । प्रभवोपपत्त्यादीना-
नाकाशप्रदानेन स्थितिहेतुत्वमुच्यते परायणम् इति सञ्चोक्तम् ॥

श्रीभाष्यम्

निश्चितम् । यतः प्रसिद्धाकाशादनतिरिक्तं ब्रह्म, अत एव च 'यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' (तै.शा.७) 'आकाशोह्यै नामरूपयोर्निर्वहिता' (छां.८.१४.१) इत्येवमादिनिर्देशोऽप्युपपन्नतरः । अतः प्रसिद्धाकाशादनतिरिक्तं ब्रह्मेति ॥

एवंप्राते ध्रुमः—'आकाशास्तद्विज्ञातु' आकाशाशब्दाभिधेयः प्रसिद्धाकाशादचेतनादर्थान्तरभूतो यथोक्तलक्षणः परमात्मैव । पुनः ? तद्विज्ञात-निरि लज्जदेवदागणत्वं, सर्वस्माज्ज्यायस्त्वम्, परायणत्वम् इत्यादीनि परमात्मलिङ्गाभ्युपगम्यन्ते । निरिलकारणार्थं ह्यचिद्वस्तुनः प्रसिद्धाकाशाशब्दाभिधेयस्य नोपपद्यते, चेतनवस्तुनस्तत्कार्यत्वासम्भवात् । परायणत्वं च चेतनानां परमप्राप्यत्वम् । तथाचेतनस्य हेयस्य सफलपुरुषार्थनिरोधिनो न सम्भवति । सर्वस्माज्ज्यायस्त्वं च निरुपाधिकं सर्वैः वक्ष्याणगुणैरसंशङ्गो निरतिशयोक्त्यर्थः तदप्यचितो नोपपद्यते ॥

यदुक्तं जगत्कारणविशेषाकांक्षायामाकाशाशब्देन विरोधसमर्पणादन्यासर्वं तदनु रूप

गुणप्रकाशः

नामरूपयोर्निर्वहिता इत्येवमादीत्यादिशब्देन 'कं ब्रह्म ख ब्रह्म' 'प्राणंचास्मै तदाकाशंचोद्युः' 'परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता' इति वाक्यान्वयमिष्टेति । पूर्वपक्षमुपसहरति अतइति । शब्दानामारभते एवमिति । पूर्वाधिकरण इव नात्र तद्धर्मोपदेशात् इत्युक्तं वाक्यान्तरप्रतिषेधार्थस्यानुदत्तस्य हेतुतया विवक्षितत्वात् । लिङ्गसमन्वितावेन प्रमाणान्तरोक्तत्वाद् लिङ्गं भवति । लिङ्गं च किमित्यत्राह—निरिलज्जगदिति । 'सर्वाणि ह्येषा इमानि' इत्यस्मिन्विषयवाक्ये सर्वशब्दस्यासङ्कोचमभिप्रेत्य निरिलेभ्युक्त भूतशब्दस्य वाक्यादिचतुष्टयमात्रपरवश्यमुदासाय जगच्छब्दः । महच्छब्दपञ्चशब्दपृथिव्यादियद्वसमभिधेयहाराभात्र भूतशब्दस्यापि समुच्चैतनपरत्वं स्वनः प्राप्तम् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीयन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंयिजन्ति' 'नहिंस्यात्सर्वा भूतानि' 'भूतानां प्राणिनश्चेष्टाः' इत्यादि प्रयोगस्तथास्यात् । अतस्मिन्भूतकारण बोध्या चिदचिदात्मकसमस्तप्रपञ्चकारणत्वमुक्तं भवतीत्यभिप्रायण निरिलज्जगदि-त्युक्तम् । तत्र निमित्तान्तराश्रयणादभ्यान्तरैकार्थ्याच्च निमित्तापानादिरूपसर्वविधकारणत्वाभिप्रायेणैककारणत्वमित्युक्तम् आकाशस्य तद्विज्ञानप्राप्तिमाह—निरिलकारणत्वमिति । अनेनैककारणत्वानुपपत्तिश्चाभिप्रेता न ह्यआकाशो निमित्तकारणं मन्त्रितुमर्हति, पुरुषार्थनिरोधित्वाच्च प्राप्यत्वं च न समवतीत्याह—परायणत्वंचेति । चेतनस्य चेतनयेन स्वरूपानन्तभूतत्वादेवमित्यर्थः सकलपुरुषार्थविरोधिनः सकलानां पुरुषाणां साक्षात्पुरुषार्थो मोक्षः सन्नेहेतुत्वात् तस्य विरोधिन इत्यर्थः । यदा मोक्षविरोधतया हेयस्य शब्दादिनिन्दितविषयप्रावृण्यजननाद्वर्मादिसकलपुरुषार्थविरोधिनः रदंते-सुखस्य मोक्षानर्मानात् सकलपुरुषार्थरूपो मोक्ष तद्विरोधिन इति वाऽर्थः ॥

यदा कारणावस्थापामत्यन्तज्ञानरङ्गोच्चहेतुतया चतुर्णामपि पुरुषार्थानां विरोधिन इत्यर्थः । व्यापकं नृत्पक्षिकं ह सर्वस्मादिति । अत्र पूर्वपक्षमुक्तं कःपिह्यारुक्तो भवतीत्यपेक्षया सूत्राभिप्रेतार्थं वक्ष्यान् परेऽध्यायमुच्यते यदुक्तमिति ।

गूढार्थसंग्रहः

निरिलज्जगदेकारणत्वमिति । 'आकाशादेव समुपपद्यन्त' इत्यत्र एवकारेण कारणान्तरानिवेधेन उपादानकारणत्वं निमित्तकारणत्वं चैकस्यैवेति तात्पर्येण निरिलज्जगदेकारणत्वमित्युक्तम् । पूर्वाधिकरणे 'तद्धर्मोपदेशात्' इत्यत्र

श्रीभाष्यम्

मेव वर्णनीयमिति, तदयुक्तम् 'सर्वाणि ह वा एतानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' (छां १.९.१) इति प्रसिद्धवन्निर्देशात् । प्रसिद्धवन्निर्देशो हि प्रमाणान्तरप्राप्तिमपेक्षते । प्रमाणा-
न्तराणि च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा.६.२.१) इत्येवमादीन्येव वाचयानि । तानि
च यथोदितप्रसङ्गेनैव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीति तत्प्रतिपादितं ब्रह्माकाशादेव प्रसिद्धवन्निर्दि-
श्यते । सम्भवति च परस्य ब्रह्मण प्रकाशकत्वादाकाशादाद्यामिधेयत्वम्—आकाशते, आ

श्रुतप्रकाशिका

परिहरति तदयुक्तमिति । प्रथमं पुराणादसौक्ष्मणानुवादेन पुरोडादिवाक्यविरुद्धार्थप्रतिपादनायोगं यत्तु अनुवादलिङ्ग-
त्वमाह—सवाणीति । प्रसिद्धवन्निर्देशोऽस्तु, तदा किमित्यत्राह—प्रसिद्धवदिति । सर्वाणामस्तु तत् किमित्त्वं ह—
प्रमाणान्तराणि चेति । कथमाकाशादन्तरस्य सत्त्वगनादिभिरित्याह—सम्भवति चेति । प्रकाशकत्वात् अन्यथा सर्वांश्च

गूढार्थसमूह

तच्छब्दोपवादेन अनन्तत्वासिद्धत्वं यथा तथाऽत्रापि तच्छब्दनिर्देशेन लिङ्गस्यानन्तत्वासिद्धत्वं बोध्यते । अनन्तत्वासिद्ध-
त्वं ध्रुवपेक्षया प्राबल्यं सूर्ये विवक्षितम् । अत्र श्रुतिक्रमे 'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादिना कारणं प्रकृतं, अनन्तर-
प्राबल्यत्वं अनन्तर पराधनत्वं अनन्तत्वात्तेऽभिहितम् । यद्यपि जैबलिना 'अन्तर्गतिक शालावत्यसाम्' इति पूर्व-
मेव शालावत्यप्रतिपाद्यम् अल्पव्यं प्रतिपादितम् । तं प्रतिकोटिभूतमनन्तत्वं, तस्यैव प्रथममभिधानं युक्तमिति (या.२.२)
कैश्चिदुक्तम् । तथाऽप्याकाशादन्तर्गतविषयमात्रे लिङ्गोत्तिक्रमपर्यालोचनाया कारणत्वमेव प्रथमम् अन्तर्गतमनन्त-
त्वं युक्तम् । एतदनुसारेण परैरपि कारणत्वादिकमभिधाय अनन्तत्वमन्तर्गताभिहितम् । युक्तैतत् अम्यावरुपता पर्यालिङ्गं नृपही-
ताकाशादन्तर्गतः पूर्वपक्षलिङ्गमिति (प्र.वि.आ) पूर्वपक्षेण आशयः परैरुक्तः । सिद्धान्तेऽपि एतं प्रमाणं यथा कारण-
त्वं प्रथममभिहितम् । एवमुक्तविधानस्य आसिद्धं लिङ्गं पूर्वपक्षप्रतिकोत्तितया यदावयवलाघुप-यस्त तस्मिन्नेव वाक्येऽनन्त-
त्वादि लिङ्गं यदनेन तं प्रकाशनेन पूर्वपक्षानुगुणं सिद्धान्तस्य एवमुक्तोक्तं 'आकाशस्तद्विङ्गात्' इति सूत्रमिदं व्यख्याय-
सम्बद्धप्रकाशितो भवति । अभ्यस्तश्रुतिरेव पूर्वपक्षबीजमिति परंपरापि समन्तम्, तत्प्रतिकोटिभूतार्थस्य सिद्धान्ते वर्णनं दा-
यामपि तद्वक्तव्यकारणत्वस्यानन्तत्वासिद्धस्य प्रथमोक्तस्य पूर्वपक्षनिरासकत्वकथनं एवानुरूपम् । एवमाशादन्तर्ग-
त्वाद्यैरपि युक्तक्रमेण लिङ्गान्यभिहितानि । तद्वितीरेव भगवद्भाष्यकारैरप्याह । इत्यादीनि इत्यत्रादिपदेन अनन्त-
त्वमपि सगृहीतं भाष्ये । तद्विङ्गादित्यत्रैकत्रयनेन एकस्यैव लिङ्गस्य श्रुतिबाधकत्वं समवतीत्यर्थो बोधितः । अत्रापि ध्रुवो-
बहुना सिद्धान्तमभिधानेन बहूनि लिङ्गान्यत्राप्यवस्थानि । एतेनाम्यावरुपता पर्यालिङ्गस्य पूर्वपक्षराक्षसत्वापि उपश-
स्त्वचितो भवति । पूर्वपक्षे 'अर्थादा कलानैकदशयात्' (१.४.३०) इत्यत्र 'हस्तेनावगति स्वधितिनाऽवगति' अञ्ज-
लिना सक्त्यन्तरेण जुगानि' इत्यादौ सामर्थ्यानुवाचनानदानस्य द्रवद्रव्यपुरोडाशाद्यवदानपरत्वेन अञ्जलिद्रव्यस्य व्याप-
कत्वमाकाशालिखतया च शङ्केतम् । एव कृष्णलेऽष्टौ 'स्यादा प्रत्यक्षादष्टत्वा प्रदानवत्' (१०.२.१) इत्यत्र 'धृतेऽ-
पयति' इत्यादौ विवक्तव्यनुपूर्वत्वावासामान्यवाचकस्य आधानो अभिस्तयोगमात्रपरत्वेन शङ्कोचः स्वीकृत इत्यनन्तत्वा-
सिद्धलिङ्गस्य प्राप्त्यै पूर्वमीमांसकानामपि समतममिति सिद्धम् ॥

आकाशाधिकरणं समाप्तम्

श्रीभाष्यम्

कादायति च—इति । किंच अनेनाकाशशब्देन विशेषसमर्पणक्षमेणापि चेतनांश प्रत्यक्ष-
म्भावितः तत्त्वणमायमचेतनविशेषमभिधानेन 'तदक्षतं बहुस्यां प्रजायेय' (छां.६.२.३)
'सोऽकामयत । बहुस्यां प्रजायेय' (तै.आन.६) इत्यादिवाक्ययोपाध्यायितसादृश्यमत्यक्ताम
सत्यननुत्पत्त्यादि विभिन्नापूर्वार्थप्रतिपादनसमर्थानेयवाक्यगतिः सामान्यं चेतनानुवादस्वरू-
पेणान्यथाकृतं न दाक्यते । यत्वात्मशब्दश्चेतनैकान्तो न भवति 'सृष्टावमो घटः' इत्यादि
दर्शनादित्युक्तम् । तत्रोच्यते—यद्यपि चेतनादन्यथापि क्वचिदारम्भशब्दः प्रयुज्यते । तथा-
ऽपि शरीरप्रतिसंयन्धिभ्यात्मशब्दस्य प्रयोगप्राचुर्यात् 'आत्मा वा इदमेक एवाप्रभातं त'
(ऐतरेय.१.१.१) 'आत्मन आकाशस्तस्मृतः' (तै.आन.१.२) इत्यादिषु शरीरप्रतिसंय-
न्धिचेतन एव प्रतीयते । यथा गोशब्दस्यानेकार्थवाचित्वेऽपि प्रयोगप्राचुर्यात्साक्षादिमानेय
म्यनः प्रतीयते । अर्थान्तरप्रतीतिस्तु तत्तदसाधारणनिर्देशापेक्षा । यथा स्वतः प्राप्तं शरीर-
प्रतिसंयन्धिचेतनाभिधानमेव 'स ईक्षत लोकाप्नुवज्ज इति' (ऐतरेय.१.१.१) 'सोऽका-

श्रुतप्रकाशिका

प्रकाशकान् आकाशते स्वस्मै प्रकाशते । आकाशयति अन्य प्रकाशयति, स्वा मने इत्यर्थः । यद्वा प्रकाशकत्वादिति पि
क्षन्तेनाणिजन्तत्वेन च द्युत्पत्तिद्वयस्य तत्रोक्तः । तस्यैव विवरणम् आकाशते इत्यादि रुदिप्रावरणमर्थाविरोधसती-
त्यनुप्राधिकरणमयोपजीनेनानावयववशात्तया निर्वाहः कृतः । रुद्व्यपारिमाणेनाप्यवसानबुद्ध्या आकाशशब्दस्याकाशशरी-
रपरमाणुपरतया निर्वाहोऽप्यभिमतः । चैश्वानराधिकरणे चैश्वानरशब्दलोभयः इति परमापरवक्ष्य ददमाणत्वात्,
आकाशादिशब्दानां तत्तत्तत्तरीरकप्रमाणत्वाच्चित्तस्थानन्तरपादेऽनुवादित्यभावात् यथा । आकाशशब्दस्याध्यातृशरीरकपरमा-
नरपरवत्तु वादप्रकाशोक्तं विलम्बद्वयवशादुपेक्षितम् । न केवलं प्रसिद्धयन्निर्देशमात्रं नुवादकत्वसाधकं 'यदाप्रयोऽ-
ष्टाकपालः' 'उपरिहि देवेभ्यो धारयति' इत्याद्यादर्शनादिति शङ्कायामयोग्यत्वे निश्चितेति प्रसिद्धयन्निर्देशोऽनुवा-
दकावशादक इत्यभिप्रायेणाह—किंचेति । विशेषसमर्पणक्षमेणापीति । एकवदभ्यवर्णनेत्यादि विशेषसमर्पणक्षमेणापि परा
मर्षादायामयोग्यतया निश्चिनाऽर्थो न प्रतिपादयितुं दाक्य इत्यभिप्रेत्यात्मविवेकाकारणमाश्रमि युक्तम् । 'सदक्षत' इति
वदित्वाकाशयोपः 'सोऽकामयत' इति 'ब्रह्मविद्याप्रोति' इत्यनुवाकवाक्ययोपः ब्रह्मणो योग्यार्थवशात्तया वाचंश-
दिकमुक्तम् । न प्रमाणपददीमधिरुहतीति । अयोग्यायेनानुवादरूपेण वाक्येन योग्यपूर्वार्थवाक्यानामन्यथाकरणम-
युक्तमित्यर्थः । उक्तैरप्यनुवादानुवादेनाधिकवाक्यान्त्येकवाक्येन वाद्यद्विष्टमवधानात्साह—एवमिति । गतितामाम्बं प्रहृ-
त्सितामाम्बं 'अस्य लोकस्य कागतिः' इत्युक्तमवशात् अन्यपरवत् स्फुटम् ॥

एवमाकाशकारणपक्षे अन्यपरवत्, मेकवाक्यत्वम्, योग्यार्थत्वम्, अनुवादरूपत्वम् स्वपक्षे अन्यपरवत् वाक्यबहुत्वं योग्या-
र्थत्वमपूर्वत्वं, चेति वैयर्थ्यचतुष्टयमुक्तम् । एवमयोग्यार्थश्रुतिमूल लिङ्गमयोग्यार्थश्रुतितः प्रदलमिति सिद्धातः याव उक्तो
भवति यथा गङ्गाशब्दस्यार्थसमर्पणक्षमोभूतलघर्मतया प्रत्यक्षविद्योपाधिकरणत्वात् विरोधेनाद्वययोः स्वाधर्मप्रतिपा-
दनसमयमावाच्युत्पत्त्याभावेऽप्यं, एवं योग्यार्थश्रुतिमूललिङ्गपेक्षया आकाशश्रुतिः श्रुत्या मासत इति । आत्मशब्देनिकात्य
यत्तियत्यादिनान्य पराहरति तत्रेति । स्वतःप्राप्तया आत्मशब्दो विशेषवाचीत्यर्थः । प्रकृतब्रह्मवाचित्वच्छब्दसामानाधि-
करण्यत्वाच्च न स्वरूपपरत्वमित्यर्थसिद्धम् । न केवलमर्थान्तरसाधकनिर्देशाभावः स्वतःप्राप्तार्थसाधकनिर्देशोऽप्यस्तीत्याह—स
ईक्षतेति । अधिकरणार्थमुपसहरति एवमिति । योगाद्भेदेऽप्यवस्थात् प्रसिद्धार्थपरत्वेति श्रुतिविरोधात्तुलं लिङ्गादि-

श्रीभाष्यम्

मयत् बहुस्यां प्रजायेय ' (ते.आन.६) इत्यादितत्तद्दान्यविशेषा एव स्थिरीकुर्वन्ति । एवंवा-
क्यशेषावधारितानन्यसाधारणानेकापूर्वार्थदिशिष्टं निखिलजगदेवकारणं ' सदेव सोम्य '
(छां.६.२.१) इत्यादिवाक्यसिद्धं ब्रह्मवाकाशशब्देन प्रसिद्धवत् ' सर्वाणि हवा इमानिभू-
तानि ' (छां.१.९.१) इत्यादिवाक्येन निर्दिश्यत इति सिद्धम् ॥

आकाशाधिकरणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

तदनुरोधेन नेयमिति पूर्वपक्षमुक्तिः योग्यार्थश्रुतिमूलिङ्गादयोग्यार्थस्य पदस्य श्रुत्याभासत्वाद्योग्यार्थस्वीकारइति राक्षान्त-
मुक्तिः ॥

आकाशाधिकरणं समाप्तम्

अथ वेदान्तदीपः

आकाशस्तल्लिङ्गात् १-२३

' अस्य लोकस्य कागतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशप्र-
त्यस्तं यन्ति ' (छा.१.९.१) इत्यत्र आकाशशब्दनिर्दिष्टं जगत्कारणं किं प्रसिद्धाकाशः, उत सम्स्तुचिद्विद्वत्स्वरूपं
ब्रह्मेति संशयः । प्रसिद्धाकाश इति पूर्वपक्षः । कुतः ? आकाशशब्दस्य लोके तत्रैव व्युत्पत्तेः, ' यतो वा इमानिभू-
तानि ' (ते.भ.१.अनु) इत्यादिसामान्यलक्षणस्य सदादिशब्दानामपि साधारण्येन ' आकाशादेव समुत्पद्यन्ते ' इति
विशेषपर्यवसानात्, ईक्षणादयोऽन्याकाश एव जगत्कारणमिति निश्चितेभूतौ गौणा वर्णनीया इति । राक्षान्तस्तु—
' सर्वाणि हवा इमानि भूतानि ' (छा.१.९.१) इति प्रसिद्धवक्षिर्देशात्, प्रसिद्धेभ्यश्चापूर्वकत्वात्, चिदचिद्वस्तुविलक्षणं
सर्वं ब्रह्माकाशशब्दनिर्दिष्टमिति । त्वयार्थस्तु—आकाशशब्दनिर्दिष्टं परमेव ब्रह्म, प्रसिद्धवक्षिर्दिश्यमानात् जगत्कारण-
त्वादिलिङ्गात् ॥

॥ इति वेदान्तदीपे आकाशाधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

अत्राकाशस्त्वशेषप्रभवविलयभूतं सात्रि दृष्टस्त्वनाम्ना
निर्दिष्टस्तेत्तिरीयेऽप्यनितरजनिस्वात्मनस्सम्भवोक्त्या ।
मेवं सिद्धानुवादोहायमथ च परप्राप्यतादिर्न तस्मि-
न्तत्कर्ताऽऽत्मा विपश्चिच्छ्रुत इति विहता स्वात्मनस्तत्प्रसूतिः ॥

समाप्तमाकाशाधिकरणम्

अथ प्राणाधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू.२४—अत एव प्राणः (१.१.९)

इदमात्रायते तान्दोष्ये—प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्यायत्ता ' (छां.१.९.१) इति प्र-
स्तुत्य 'यतमा सा देवतेति प्राण इति होराच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवामि-
सेमिशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्यायत्ता तां चेष्टविठान्प्रस्तोष्यो मूर्धा ते
व्यपतिष्यत् ' (१.१.५) इति ॥

अत्र प्राणशब्दोऽप्याकाशशब्दप्रसिद्धप्राणव्यतिरिक्ते परस्मिन्नेव ग्रहणं वर्तते, तदसा-
धारणनिखिलजगत्प्रवेशनिष्प्रमणादिलिङ्गात्प्रसिद्धवर्तिदिष्टात् । अधिकाशङ्का तु-दृक्त्वस्य
भूतजातस्य प्राणाधीनस्थितिप्रवृत्त्यादिदर्शनात् प्रसिद्ध एव प्राणो जगत्कारणतया निर्दे-
शमर्हति—इति ॥

अथ प्राणाधिकरणम्

क्षुत्प्रकाशिका

उपाधिकरणं न्यायमनुवदति—

सू.२४—अत एव प्राणः (१.१.९)

विषयमाह—इदमिति । मूर्धते व्यपतिष्यत् आत्मत्वात् न लभ्येत्यर्थः । किं वेदान्तवेद्ये प्रसिद्ध प्राणः उत पर-
मा मा, तदर्थं 'प्राणइतिहोराच' 'प्राणमेवामिसंविशन्ति' इत्युक्तं प्राणं प्रसिद्धं उपरं, तदर्थं किं प्राणशब्दो
रुद्धः उत योगिकः तदर्थं भूतजातस्य प्रसिद्धप्राणावस्थितिप्रवृत्तिरनस्ति उत नतिविचारः । यदाऽस्ति तदा रुद्धत्वा-
द्विषयवाक्यस्य प्राणशब्दः प्रसिद्धप्राणपर इति सर्वत्रेदा-न्तवेद्ये प्रसिद्धप्राण इति पूर्वपक्षे कल्पितम् । शब्दा-न्तेन यदा प्राणा-
वस्थितिप्रवृत्तिरनस्ति तदाऽवयवशक्तया विषयवाक्यस्य प्राणशब्दः परमा मपर इति सर्वत्रेदा-न्तवेद्ये परमा मेति पर-
कल्पितम् । अश्वार्थमाह—अत्रेति । आकाशशब्ददर्शित्यत्र रुद्धिप्राप्त्यै तत्परिहारादिकं पूर्वोक्तं स्वयमनुरन्धेयम् ॥

नहिप्रमुदाहरणं न्यायोऽतिदेष्टव्यं, अतिदशस्थोहं प्रयोजनं अधिकाशङ्कापरिहारः अतः सूक्ष्मकाराभिमतमधिक-
शङ्का दर्शयति कृत्स्नस्येति । अत्राविरोधशङ्काया प्रत्यवस्थानं विरोधस्तुटीकरणचानुसन्धेयम् । स्थितिप्रवृत्त्यादीत्यादि

अथ प्राणाधिकरणम्

गूढार्थसमग्र

दृक्त्वस्य भूतजातस्येति । स्वापकालं प्राणवृत्तिलप्ते इतरेन्द्रियवृत्तीनां लोपः, प्रबोधकालं प्राणवृत्तिरन्धेयत्वात्
इति लोके प्रसिद्धं । शतपथब्राह्मणेऽपि 'यदायै पुरुषं स्वापितं प्राणतर्हि नागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणमन-
स्यदा प्रवृत्त्येति प्राणादेवाधिपुनर्जायते' (श.ब्रा १०.३ ३ ६) इत्यत्र अयमर्थो व्यक्तः । अ । 'कतमाशदेवता प्राणइतिहो

श्रीभाष्यम्

परिहारस्तु—गिलाकाष्टादिषु चेतनस्वरूपे च तदभावात् 'सर्वाणि हवा इमानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते' [छां.१.११.५] इति नोपपद्यत इति । अतः प्राणयति सर्वाणि भूतानीति कृत्या परं ब्रह्मैव प्राणशब्देनाभिधीयते । अतः प्रसिद्धाकाशप्राणादेरन्यदेव निखिलजगदेककारणमपहतपाप्मत्वंसायंक्षसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तकल्याणगुणगणं परं ब्रह्मैवाकाशाप्राणादिशब्दाभिधेयमिति सिद्धम् ॥

प्राणाधिकरणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

शब्देनं निवृत्तिरूप्यते प्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानचिकीर्षे च ; स्थितिप्रवृत्तिहेतुत्वेनोपत्तिकारणत्वमर्थसिद्धमिति भावः ॥

यद्वा 'यदावै पुरुषस्त्वपिति प्राणं तर्हि यागप्येति प्राणंचक्षुः प्राणंश्रोत्रं प्राणंमनः यदाप्रबुध्यते प्राणा देवाधिपुनर्जायन्ते' इति प्रसिद्धवज्रिदेवराहित्या युक्त्या प्राणस्याप्ययोद्गमनेहेतुत्वावगमश्चादिशब्देन विवाक्षितः, आस्मिन्प्रकरणे उद्गीथप्रतिहारयोर्देवतात्वेनाप्रादित्यायुक्तौ तयोश्चाब्रह्मत्वात् प्राणोऽपि ब्रह्मव्यतिरेकः प्रसिद्धएव ब्राह्मइतीदं भाष्येऽनादृतम् प्रकरणोक्तानामन्यमयादीनामब्रह्मत्वेऽपि कारणस्य परब्रह्मत्वमानन्दवल्लभा समर्थितमिति प्रकरणमात्रस्य पूर्वपक्षावलम्बनेन युद्धावनयोहात् । जगत्कारणतयेति । संसृष्टप्रति कारणस्य संभवतीति भावः ॥

आधिकं परिहार दर्शयति परिहारस्त्विति । आदिशब्दोक्त आकाशादिः 'प्राणंतर्हि यागप्येति' इत्यादिश्रुतिरिन्द्रियव्यापारविषया, प्राणशब्दस्य परब्रह्माचित्वं कथमिति शङ्का परिहरन्नधिकरणार्थमुपपन्नमिति अतइति । इत्थाधिकरणद्वयस्यावान्तरपेटिकास्य दर्शयति अतःप्रसिद्धेति ॥

प्राणाधिकरणं समाप्तम्

गूढार्थसंग्रहः

वाचंति प्रश्नप्रतिबन्धने (१.११.४.५) एतद्वाक्यानन्तर 'उद्गीतया देवता' 'प्रतिहर्तया देवता' इत्युपक्रम्य 'आदित्य इतिहोवाच' 'अन्नमितिहोवाच' इत्यादिप्राणक्रमेणैव वाक्यं श्रूयते तत्रोभयोर्ब्रह्मत्वाभावात् अत्रापि ब्रह्मत्वाभावः । 'यद्वं 'यदापुनः स्वप्न न कञ्चन पश्यति' इत्यादिकौपीतकीवाक्ये 'अथास्मि-प्राण एवैकधा भवति' इत्यत्र पूर्वोक्तस्यत्यर्थेदव शकुनः इत्यधिका शङ्का । स्वापप्रयोगयोः इन्द्रियमात्रस्य लक्षणेनोद्गमनदर्शनेऽपि सर्वेषां भूतानामत्रोपत्तित्वमभ्यवर्णेन मुख्य प्राणस्योत्पादक वासंभवः ब्रह्मादिस्तन्मात्रस्य भूतशब्दाप्येतया चेतनेषु प्राणाधीनत्वं न सम्भवति । 'वाचिकैःपाक्षिमृगता मानसैरन्यज्जातताम् । शरीरजैर्कर्मदोषैर्याति स्वावरत । नरः' इति स्वावरचक्षणयाः प्राणाधीनस्थित्यदर्शनात् अत्र 'सर्वाणि भूतानि' इति वाक्यं न गौणं नेतुं शक्यम् । 'प्राणवचनं हि सोम्यमनः' इत्यादौ प्राणशब्दः ब्रह्मणि प्रसिद्धः । 'अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इत्यादौ प्राणशब्दः ब्रह्मपर एव, 'कोहेवा-न्याक-प्राणत्वात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादौ प्राणस्य परमाधीनत्वमपि श्रूयते, एतद् प्राणशब्दस्य परमाभ्यपरत्वे सम्भवति अत्रादित्यवाक्ययोरेव प्राणवाक्यस्य गौणार्थकल्पनं नयुक्तम् । तत्र गत्यन्तरविरहात्तथाऽऽग्रयणम् अत्रतु नतथा, अतः सर्वभूतोत्पादकत्वादिलिङ्गस्य अनयथाविद्वत्स्य मुख्यप्राणपरिग्रहे वाचकस्य सत्त्वात् यौगिकएवाय प्राणशब्दः इत्यभिप्रेत्याह—प्राणयति इत्यादि ॥

प्राणाधिकरणं समाप्तम्

अथ वेदान्तसारे आकाशाधिकरणं, प्राणाधिकरणं च,

सू.२३—आकाशास्तद्विज्ञात् (१.१.८)

सू.२४—अत एव प्राणः (१.१.९)

‘सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यक्षं यन्ति’ (छा.१.१.१) ‘सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिधिविशन्ति प्राणमेवाभ्युज्जिहते’ (१.१.५) इत्यादी ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ इत्यादिना सामान्येन निर्दिष्टस्य जगत्कारणस्य भूताकाशप्राणसहचारिजीववाचिशब्दाभ्यां विशेषनिर्णयशङ्कायां ‘सर्वाणि हवा इमानि भूतानि’ (छा.१.१.५) इति प्रसिद्धवज्रिदेश्यमानात् जगत्कारणत्वादित्थिप्राप्ता भूताकाशादिजीवाभ्यां अर्थान्तरभूतः परमपुरुष एवात्र आकाशप्राणशब्दनिर्दिष्ट इति निर्धायते । तत्प्रसिद्धिस्तु—समुत्पद्यन् रूपेणानयाधिकातिशयानन्दजीवानन्दहेतुवविज्ञानमयविलक्षणत्वनिश्चितमुच्यते न्यायमयेहेतु यसर्वलोकसर्वकामेश्वरसर्वपाप्मोदयाप्राकृतस्वासाधारणरूपविशिष्टस्य शबिकरविकसितपुण्डरीकनयनस्य सर्वशस्य सत्यसङ्कल्पस्य करणाधिपाधिपस्य परमपुरुषस्यैव निरित्जगदेककारणत्वादिति स एव आकाशप्राणशब्दाभ्यां जगत्कारणत्वेनाभिधीयत इति निर्णयो युक्त एव ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

अत एव प्राणः १-१-९

छान्दोग्ये—‘प्रस्रोतव्यां देवता प्रस्तावमन्वायसा’ इति प्रस्तुत्य ‘कृतमासा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिधिविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सेश देवता प्रस्तावमन्वायसा’ (छा.१.१.४,७) इत्यत्र निखिलजगत्कारणतया प्राणशब्दनिर्दिष्टः किं प्रतिद्वः प्राणः ? उत्तोत्तरूपेण ब्रह्मेति रुझयः । प्रसिद्धप्राण इति पूर्वपक्षः । कुतः ? सर्वस्य जगतः प्राणायत्तस्मितिदर्शनात् स एव निरित्जगदेककारणतया निर्देशमर्हतीति । शब्दान्तस्तु—शिलाकाशादिध्वचेतनेषु चेतनस्वरूपेषु च प्राणायत्तस्थित्यभावात्, ‘सर्वाणि हवा इमानि भूतानि’ (छा.१.१.४) इति प्रसिद्धनिर्देशादेव हेतोः प्राणशब्दनिर्दिष्ट परमेव ब्रह्म सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

॥ इति वेदान्तदीपे प्राणाधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

प्राणायत्तं हि देहादिकमिह विदितं तेन सत्कारणत्वं
 मृत्युकं रुदिरशक्त्या मुटढमिति न तद्वधोमवद्वाधनीयम् ।
 तन्न प्राणस्य काष्ठादिषु महिमदत्ते-पूर्वपक्षानुवादात्
 आकाशोत्तेरियोक्ते भगवति निखिलप्राणनस्थापि दृष्टेः ॥

नोक्तिं व्याहन्ति लिङ्ग किमपि भवति तु ख्याततत्त्वानुसृष्टं
शब्दश्चानन्यनिष्ठश्च इति न परो ज्योतिराद्युक्तिवेद्यः ।
विशेषतस्त्युत्तमभावेऽप्यवगतमिह तद्विद्ममित्याक्षिपन्तः
रूपेऽथाधिक्रियाभ्या तदुचितचिदीचद्वर्गवैशिष्ट्यमुत्तमा ॥

॥ प्रा णा धि क र णं न मा स म् ॥

अथ ज्योतिरधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

अतः परं जगत्कारणस्य व्याप्तेन येन केनापि निरतिशयोक्त्यष्टगुणेन जुष्टं ज्योतिरिति शब्दा-
दिशब्दैरर्थान्तरप्रसिद्धैरप्यधीयमानं परं ब्रह्मैवेत्यभिधीयते—‘ज्योतिश्चरणाभिधानात्’—
इत्यादिना—

सू. २५—ज्योतिश्चरणाभिधानात् (१.१.१०)

इदमात्रापते छान्दोग्ये—‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः
पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं याव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरवे ज्योतिः’ (छां. ३. १३. ७) इति

अथ ज्योतिरधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

वर्तिभ्यमाणाधिकरणद्वयस्य वेदिकान्तरत्वमाह—अतः परमिति । वस्तुन्तरासाधारणैश्च दैर्जगत्कारणं निर्दिश्यमा-
नेऽपि कारण बाभिधायिनी वाक्यानां विशेषपर्यवधानं कृतम् । अथ कारण वाक्षेपकलिङ्ग (विशेष) वाचिना वाक्यानां अभि-
मतविशेषपर्यवधानमुच्यते इत्यत्रान्तरेपेटिकाभेदस्तु सङ्कतिश्वेत्यर्थः, यथातद्वदेनानां तत्सङ्कतिश्वेदातिता प्राणो वायु
विशेषः, आदित्यादियोतिस्तोत्रा विशेषः, अत आकाशप्राणयोतिषा क्रमा युक्त इति । नन्वाकाशादिशब्दश्च परमात्मपर
मिति सिद्धान्तितम् । सत्य तथाऽपि प्रसिद्धयनुसारिण्या पूर्वपक्षेऽप्यत्रा रुद्धं युक्तं चेन्नैव नार्पति न लिङ्गत्वेन विष-
यितम्, किन्तु दाह्यविषयवाक्यप्रतिपक्षोऽयमेव गुणः कारणत्वाक्षेपक इति गुणविशेषोऽनियम इति भावः । उभया पेटि-
कायो अनुपायिनमाकार दर्शयति अर्थान्तरप्रसिद्धैरपीति ॥

सू. २५—ज्योतिश्चरणाभिधानात् [१.१.१०].

इदमित्यादि । पृष्ठेषु, उपरितनेषु ‘त्रिपादूर्ध्वः’ ‘तमसोपरिष्ठात्’ इत्यादिश्रुतिभ्यः व्यष्टिधर्माविवक्षया विश्वतः
वर्धत इत्युक्तम् । अनुत्तमेषु स्वसादन्य उत्तमो नास्तीत्यनुत्तमः । विश्वतः कृत्स्नभूमिप्रदेशात् सर्वतः कृत्स्नन्तरिक्ष

श्रीभाष्यम्

तत्र संशय - किमयं ज्योतिरदृष्टेन निर्दिष्टो निरतिशयदीप्तियुक्तोऽर्थः प्रसिद्धमादित्यादि-
ज्योतिरेव कारणभूतं ब्रह्म, उत समस्तचिदचिद्वस्तुजातमिदं जातीयं परमकारणभूतोऽमित
भास्वरभास्मत्यसङ्कल्पं पुरोत्तम इति । किं युक्तम् ? प्रसिद्धमेव ज्योतिरिति । कुत ?
प्रसिद्धयन्निर्देशोऽप्याकाशप्राणादिवत्

श्रुतप्रकाशिका

प्रदेशात् ; पृष्ठेषु बहिर्भूतेषु इति योजनासम्भवात् पूर्वपक्षो यान आदित्योद्युत्वंले कर्त्तव्यं गच्छादारा दीप्यते तत्रेति ।
लोकप्राणदि भूतचरण याम्ना संशय निरनिशयदीप्तियुक्तोऽर्थ इति पूर्वपक्षसिद्धात् साधारणनिर्देशः, निरतिशयदीप्तिरेव
कारणभूतेव किं नतत्र सूर्यो भाति तस्य भासा मयमिदं विभाति इति प्रकरणं तथाऽश्रारत्सम्भयतीह विश्वम्
इति निरनिशयदीप्तियुक्तस्य चरुतन कारणवधनणात् । तत्र प्रकरणस्य कारणविषयत्वं ह्यविगात परमा मविषयव हि वि-
मर्षे । निरनिशयदीप्तिप्राणात् कारणभूतं ब्रह्म मन्त्रं अगाधसन्दिग्धेष्टाऽर्थं किं प्रसिद्धमादित्यादिज्योतिरमत्य वयाहः ?
साऽवयवभेदेऽसमष्टि-यध्यादिविषयस्य समस्तचिदचिद्वस्तुजातस्य । स्यातिग्रहणस्यानोपनिष प्राप्तस्य विशेषणमाह— सर्वं
क्षरसत्यसङ्कल्पमिति । ' यस्सर्वंक्षरसर्ववित् ' ' यस्य ज्ञानमय तप ' इति हि श्रूयते । अस्यानुपनिषदि पुरुषसूक्त-
प्रमाणेन ज्योतिरधिकरणम्

अथ ज्योतिरधिकरणम्

गूढाथसमग्र

आनन्दवच्छया— ' कालावस्था क प्राण्यात्, यदेव आकाशं अन दो नस्यात् ' इति धुनिमूलपत्रस्य अधिकरणम्
द्वयन छात्रोपप्रथमाध्याय प्रथमपादस्य कारणवचनविचारेण परिहारं कृतः । त पुरोधाधिकरणं ' सद्यश्चायं पुरुषे यथासा-
वादिते ' इत्यानन्दवच्छयावच्छादितं कृतम् । ' अदित्यात्वात् पुनरिदं विदितं न दृष्टं ' इति शङ्कराचार्येण तत्रेति च-
आदित्यस्य बुद्धिस्यतया तत्र जगत्कारणवेधकवाक्याभावेऽपि कारणवाक्येऽपि किञ्चन न दृष्टव्यस्य तज्जल परवेत्तुं कारणे
ऽचिदैलक्ष्येन न सिद्धयतीति ज्यातिशब्दधर्मात् सादृश्यतयाऽप्यावस्थानय ज्योतिरधिकरणं विचार्यते । अतोपा न
यदनिवर्तनमाह्वारं सवत् । आनन्दवच्छया ' अस्माच्छोका प्रत्य एतमान-इममयमा मानमुपलब्ध्य इमाच्छोकाकामाप्ति-
कामरूप्युपलब्धम् ' इति पल्लवावच्छादकविशेषः नैव निर्धारितः । अतएव कारणं पल्लवावच्छादकं ' येचामुष्मा पराह्वा लोका-
नेषाचष्ट दयकामाना च । यचामुष्मादवाह्वा लोकास्तेषाचष्ट मनुष्यकामाना च ' इत्यत्र लोका प्रतिपादिता । तत्र लोके-
यमाव प्रतिपादितम् इति तद्विचार्यमुत्पन्नानन्दमयस्य लोकाविशेषस्य वमपि ज्योतिरधिकरणं स्थाप्यते । उत—इत्यादि
पुरोत्तम इत्यन्तम् । पुरुषात्तमनामानवचनं (वि स मा) ' यस्मात्परमतातोऽहमक्षरादविचिन्तम्, अतोऽस्मिन् लोक वेदे
च प्रसिद्धपुरोत्तम ' (गा १८) इति गातावचनं शङ्कराचार्येण ददाहृतम् । गीतायामभिरुद्ध-इदं चानुशीलनारायण-
इति विवृतम् । ' विहायमगमनं ज्योति ' इति सहस्रनामभाष्ये शङ्कराचार्ये स्वत एव चोतत इति ध्याति- ' नारायण पर-
माति ' इति मन्त्रवर्णात् इति ' नरा आ मा यता ज्ञाना याकाशादीना नाराणि कायाणि अय कारणामना-
यमाति अतश्च तं ययनमस्येति नारायणः । ' यच्च किंचिज्जगत् सर्वं दृश्यत श्रूयतऽपि वा, अतर्कहिंस्रं तत्सर्वं ध्यात्वा-
नारायणस्य ' इति मन्त्रवर्णात् ' नरा ज्ञातानि तत्त्वानि नारा ' इति तथा विदुः । ता येन चान्न तस्य तन नाराय-
णस्य ॥ ' इति महाभारते ' नाराणा जीवानमयनं वात् प्रलय ' इति वा । ' य प्रथं त्यागधरिणाति ' इति अतः

श्रीभाष्यम्

स्ववाक्योपात्तपरमात्मव्याप्तिलङ्घविशेषादर्शनात्, परमपुरुषप्रत्यभिज्ञानासम्भवात्,

श्रुतप्रकाशिका

प्रत्यभिज्ञानात् पुरुषोत्तम इत्युक्तम्, 'अथ यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते' इत्यत्र ज्योतिरशब्दः किं प्रसिद्धादित्यादिभ्योतिर्विषयः । उत परमात्मपर इति । तदर्थं पूर्ववाक्ये घुसम्बन्धितया निर्दिष्टस्य परमात्मनः किमत्र प्रत्यभिज्ञान नास्ति, उतास्ति तदर्थं कौश्लेयज्योतिर्विषयोपदेशः उपदेशमेदम् किं प्रत्यभिज्ञाविरोधिनौ, उताविरोधिनौ, पूर्वस्मिन्नाक्षणावाक्ये गायत्रीशब्दः किं प्रसिद्धगायत्रीकरः, । उन नैति विचारः, यदा विरोधिनौ, गायत्रीशब्दार्थं परिहृतः तदा तस्मिन्वाक्ये परमात्मप्रत्यभिज्ञाभावात् घुसम्बन्धज्योतिः प्रसिद्धादित्यादिज्योतिरिति पूर्वपक्षे फलफलभावः । यदा कौश्लेयज्योतिर्विषयोपदेशो निमित्तमेदम् न परप्रत्यभिज्ञाविरोधिनौ ; गायत्रीशब्दश्च ब्रह्मपरः, तदा पूर्ववाक्योत्तुसम्बन्ध परमात्मन इह प्रत्यभिज्ञानादिविरोधनैवोक्तज्योतिः परमात्मैवति फलफलभावः ॥

ननु कथं स्ववाक्ये परमात्मलिङ्गाभावः निरतिशयदीप्तिवोगाक्षित कारणत्वेह परमात्मलिङ्गम्, नैवम् नहि जगत्कारणत्वमात्रं परमात्मलिङ्गं अपितु कारणत्वविशेष एव तांछन्न, कृञ्चेतनचित्तनप्रति सर्वविषयकारणहि परमात्मा पूर्वाधिकरणद्वयविषयवाक्येऽपि 'सर्वाणि ह्या इमानि भूतानि' इति समस्तचेतनाचेतनप्रति कारणत्वरूप परमात्मलिङ्गं स्ववाक्यत्वम् । न तथाऽत्र परमात्मलिङ्गभूतकारणत्वविशेषः स्ववाक्ये दृश्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं परमात्मव्याप्तिलङ्घविशेषादर्शनादिति । ततः किमित्यत्राह — परमपुरुषेति । हेत्वन्तरमाह — कौश्लेयेति । प्राकृततेजस्तत्त्वकार्यतया आदित्यादेः कौश्लेयज्योतिर्विषयमेकजातीयतया सामानाधिकरण्यनिर्देशेन श्रुतेः कौश्लेयज्योतिर्विषयं भौतिकत्वं उष्णत्वबोधगुणकत्वान्ननास्तिदम् । तस्यैषा दृष्टिर्नैतदस्मिन्शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विज्ञानाति तस्यैषा श्रुतिर्नैतत्कर्णोपपि गृह्य निनदमिष नदधुमिवाग्नेरिष ज्वलतः उपगृह्णेति । इतिह भूयते, प्रसिद्धमेव ज्योतिरिति । आदित्यादेर्योतिरशब्दस्य प्रसिद्धादिति भावः । एव स्ववाक्येत्यादिना कौश्लेयेत्यादिना च स्ववाक्ये विरोधादिलङ्गाभावात्पादुल्लसन्नादौ दर्शितौ भवतः 'दीप्यत' इति श्रूयमाणा दीप्तिश्च रूपवत्पदार्थनिष्ठा भवतीत्यभिप्रेतम् अस्वापि हेताः परिहृष्यमाणत्वात् — सर्वगतस्य ब्रह्मणे शुभमार्गदवाधभवत्तु परैः पूर्वपक्षहेतुत्वोक्तो भाष्येऽनादृतः भौतिकज्योतिर्विषयो शुभमार्गदवाधभवत्तु सर्वं भौतिकानि ज्योतिरिति विद्यते उपासनार्थपदेशविशेषपरिग्रहस्तु ब्रह्मणेऽप्युपपद्यते । एतेकेचित्काश्चि-
करणवन्तुः प्रतीतिश्च सर्वत्र सती ब्रह्मण उपपन्ना, तदेतद्दृष्टं च श्रुतं च इत्युपाधीतं फलपुत्रसुतो भवति मयववेदेत्य-

गूढार्थसङ्ग्रहः

'नारायणमयं यसात्तस्मान्नारायणसंभूतः' इति ब्रह्मवैवर्त ।

नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यः ससारधोराविषसहरणाय मन्त्रः ।

गृह्यन्तु भव्यमतयो यतयोऽस्तरागातैस्तारामुपदिश्यामहमूर्ध्वबाहुः ॥

इति नारसिंहपुराणे (१८.अध्याय.३०.श्लोक) 'नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः' इति व्यासवचनम्, इति च उक्तम् । अत्र 'नारायणाय नम इत्ययमेव मन्त्रः' इत्यत्र मन्त्रः 'अष्टाक्षरं प्रवक्ष्यामि मन्त्राणां मन्त्रमुत्तमम् । य जप-
न्मुच्यते मायां जन्मससारबन्धनात् ॥ ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रसर्वार्थसाधकः ।' इत्युपक्रमे तत्रैवोक्तम् । 'मन्त्रस्य

श्रीभाष्यम्

कौक्षेयज्योतिषेय्योपदेशाच्च प्रसिद्धमेव ज्योतिः कारणत्वव्याप्तानिरतिशयदीप्तियोगाज्जग-
त्कारणं ब्रह्मेति ॥

एवं प्राप्ते प्रचदमहे- 'ज्योतिश्चरणामिधानात्' घुसंवन्धितया निर्दिष्टं निरतिशयदीप्ति-
युक्तं ज्योतिः परमपुरुष एव । कुतः ? 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'
(छां ३.१२.६) इत्यस्यैव घुसम्बन्धितचरणत्वेन सर्वभूतानामभिधानात् ॥

श्रुतप्रकाशिका

स्वफलवश्ववर्णं ब्रह्मविद्यामपि विद्यानुकूलकल्पफलप्रदत्वात् परमा मन उपपद्यते एवमेतेषां हतुनामादिकरणान्तरविहार्य-
त्वादी पूर्वरक्षणादहाताः ॥

एवंप्राप्तइति । चरणत्वेन सर्वभूताभिधानं कारणस्य जीववैलक्षण्यनिश्चायकं जीवमात्रस्य सर्वभूतपादवश्यानुपपत्तेः
तत्र एव पुरुषयूक्तप्रत्यभिज्ञापकतया देवताविशेषनिश्चयः । तद्द्वारा दीप्तिर्योगस्य भौतिकज्योतिरिदं हेतुतात्परिहारश्च भवति

गूढार्थसङ्ग्रहः

भिसविशानि' इति श्रुतेः नारायणनामानिर्वचनसाधनतयोपन्यासेन 'यतो वा' इति श्रुतेः जगत्कारणीभूतनारायणपरमे-
मेवेति शङ्कराचार्यैस्तु चितम् । 'नारायणपर ज्योतिः' इत्यत्र विचारण्यभाष्यम् 'नारायण.पर-नारायणपरः' इति
पुराणेषु नारायणशब्देन व्यवहियमाणः य.परमेश्वरः स एव परमु कृष्ट सत्यज्ञानान-दादिवाक्यैः प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणस्तत्त्वं
अनेन नारायणः पर एवा मा नान्यस्ये मूर्तिविशेषः तथा परो ज्योतिः यदेतत् कृष्ट ज्योतिः । छा-दोग्ये 'परज्योतिरुपसर्ग-
यते' इत्याज्ञानम् तदपि नारायण एव सत्सामानादयः परमात्मा इति । आरम्भभाष्ये 'अमितभा' इत्यनेन 'नतत्र स्यो-
माति-नमेव मान्तमनुमाति सर्वम्' (कठ.श्रु.) इति श्रुतिर्विग्रहपरेति व्यञ्जितम् । 'दिवि संप्रसहस्रस्य भवेद्युगपदुचिता
यादिमासहृद्यी स्यात्ता भासस्तस्य महात्मनः ॥' इति गीतावचनमेतदुपगृहणम् । 'भासस्तस्ये'ति गीताया 'तस्य भासा'
इति श्रुतिर्विशिष्टता इदं च गीतावचनं विग्रहपरमिति सर्वसमतम् । अनेन गीतावचनेन 'तस्य भासा' इति श्रुतौ
विग्रहमा एव विवक्षितेति गीतावचनेन निर्धारितं भवति 'भासा, तस्यभासा' इति निर्दिशेयपादे न समभवतीति पूर्वमेवो-
पपादितम् ॥

यदिदमस्मिन्नन्त पुरुषे इति वाक्याद्यनेनाह—कौक्षेयज्योतिषेत्यादि । प्रसिद्धमेव ज्योतिरिति ।
'ज्योतिरिदं दिवाकरे' इत्यादिमेदिनीकोशेन आदित्ये प्रसिद्धो ज्योतिषशब्दः । एवं प्राप्तइति । पूर्वोत्तरज्योतिरेकार्थः
काश्च न समभवतीति उत्तरत्र सूत्रद्वयेन सूच्यते । 'गायत्रीवा' इति पूर्वज्योतिरेकार्थः । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति
श्रुतौ 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्यत्र दिवि वर्तमानत्वं प्रतिपादितम् । तत्र तु 'परोदिवः' इति निर्देशेन घुसम्बन्धस्य
मेव प्रतीयत इति सण्डयोरेकार्थकत्वासम्भवः पूर्वपक्षमिमतः विवक्षितः । अस्मिन् सण्डे जगत्कारणं यमपि न प्रतिपादितम् ।
कारणव्यवसायल्लिङ्गमपि नास्ति । सण्डेचास्मिन्परमात्मवसायकल्लिङ्गमात्रेऽपि (छा. १२.१३) सण्डयोरेकार्थत्वेन पूर्व-
ज्योतिरेकार्थसर्वभूतचरणत्व प्रसिद्धादित्यादिवाक्यवर्तकमित्याह-ज्योतिश्चरणामिधानादिति ॥

निरतिशयदीप्तिमुक्तं ज्योतिरिति । 'अथ यदत परोदिवो ज्योतिर्दीप्यत' इत्यत्र निरतिशयज्योतिर्विवक्षितमिति
भावः । 'अथ यदत परोदिवो ज्योतिः' इत्यत्र दिव पर इति निर्देशेन 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'
इत्यत्र घुसम्बन्धत्वेन पूर्वज्योतिरेकार्थ एवार्थः अत्र विवक्षित इति श्रुतौ प्रतीयते । तत्र च 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इत्यत्र

श्रुतप्रकाशिका

पुरुषसूक्तं कस्मात्सूत्रकारेण न निरूपितम् । सशयहेत्वभावादिति ब्रूमः सन्दिग्धेहि न्यायः । प्रवर्तते पुरुषसूक्ते च ज्योतिर्यशब्दश्चोऽन्वेष्यानादिक प्रधानक्षेत्रशाखाधारणल्लिङ्गान्तरं वा कचिज्जट्टयते सर्वभूतपादत्वमादिष्वर्थाश्च तयोरसम्भविताः । तर्हि चिदचिद्विलक्षणकारणास्तिव्यतिषयस्य प्रथमपादस्यानारम्भस्यादिनिर्दिष्टं बहूनां वेदान्तवाक्यानां प्रकृतिपुरुषकारणमात्रत्वादेव तद्विरोधेनाप्रापि संशयप्रसङ्गात् तेषां भूयसां ग्लीयस्तथा विपरीतनिष्पन्नसङ्गाच्च, तदुदाहरणाय सम्भवीयतात् तेषु च प्रकृतिपुरुषविलक्षणविषयतया व्याप्यते निश्चितेषु सशयविषयव्याभावात् पुरुषसूक्तस्य चिदचिद्विलक्षणे परब्रह्मणि प्रामाण्यमप्रतिभटमवतिष्ठते । अतो न तत्र निरूपणीयस्य तत्परं च तत्रापि महामुपपन्नशब्देन तत्रोपपत्तिरपि स्वमप्यविगीतम् अनेकोपपत्तिरिति च,

तथाहि इदं वाच्यं 'अग्निमीळे पुरोहितम्' 'अभिस्त्वा शूरोऽनुमः' 'स्तौमीन्द्रं नाधितो जोहवीमि स्तौ भ्यार्धिनाधितो जोहवीमि' इत्यादिष्वन्यस्वभावश्च न श्रुतिपरत्वमवगमयति 'अर्हन्विभिर्भिः सायकानि ध्वमेत्याह, स्तौम्येयैर्नमेतत्' 'ततो देवा ऊर्ध्ववाहव्यो रुद्रमस्तुयत्' इत्यादेरिव वाक्यान्तरेणास्य श्रुतिपरत्वान्तरागम्यते नापि श्रुतिपरत्वे लिङ्गमुपलभ्यते नहि 'नमस्ते अस्तु मामाहिर्गंसीः' 'देहिमे वदामिते' इति वचनसंस्कारोऽनिर्दिष्टवृत्ती-
ष्टलमप्राप्यता या दृश्यते 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तर' 'तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्याच्छिनत्, तं भूतान्यभ्यक्रोशन् ब्रह्मभिति' 'अग्निस्सर्पादिधेताः' 'अग्निं जातं पाप्मा जग्राह' इत्यादिभिर्मन्त्रादीनामिव प्रतिपन्नस्य प्रकर्षस्य बाधकश्च न दृश्यते नहि, परमपुरुषस्य कार्यवर्कमवश्यत्वादिक कचिदन्यपरवाक्येनान्वगम्यते 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' 'यतो वा इमानि' इत्यादिवाक्यानामिधानुवादरूपतया नास्य साक्षाद्ब्रह्म प्रतीयते 'तदेवाभ्युक्ता'

गूढार्थसंग्रहः

सर्वभूतानां पादस्य श्रुतसम्बन्धिनः प्रतिपादितम् । सर्वभूतपादत्वमादित्यादिष्वोक्तिषु न सम्भवति । श्रुतिघटकपादशब्दविहाय चरणशब्दनिर्देशेन आदित्यादिवाग्राप्तिरिति सूत्रकारेण असमर्थं सूचितः । 'चरणसंभक्षणयो' इति धातुः 'पदलुगतौ' इति पाद इत्यत्र धातु । अत्र दिवि इति श्रुतसम्बन्धिनः गमनमक्षणे चरणशब्दे विवक्षितम् । 'दिवि' इति निर्देशेन 'अस्माच्छरीरासमुत्थाय परज्योति' इत्यत्र परत्वेन वक्ष्यमाणज्योतिरेवात्र विवक्षितमिति प्रदीयते । चरणशब्दयोगेन सर्वभूतानां गमनसम्बन्धित्वमक्षणे चरणशब्दो विवक्षितमिति ज्ञायते । तेन दिवि विद्यमानं मुक्तप्राप्यज्योतिः प्रकृतिमण्डलादूर्ध्वस्थानवर्त्येव विवक्षितम् । श्रुतशब्दस्य 'युतदीप्तौ' 'युआभेगमने' 'दिवुक्तीडाविजिगीषा' इति धातुत्रयेण निष्पत्तिः (अ.सु.) प्रदर्शिता । तत्र 'युआभेगमने' इति धातुना मुक्तप्राप्यत्व 'परज्योतिरुपसंग' इत्यादिना वक्ष्यमाणं 'युतदीप्तौ' 'दिवुक्तीडा—युति' इति धातुद्वयेन दीप्तिमत्त्वं च बोधितम् । 'दिवि' इत्यत्र दीप्तिर्विवक्षितत्वे 'दीप्सुत' इति धातुना । अतः परं इत्यनेन च प्रसिद्धज्योतिर्व्यावर्तकनिरतिशयदीप्तिर्बोधिता । युधातोः क्रीडार्थकत्वेन ऋड्या सर्वभूतचरणमित्यपि सूचितम् । सूत्रे चरणशब्दयोगेन 'त सङ्गा, तदेवानुप्राविशत्' इत्यादिषु युक्तान्तर्यामितपादवस्थानं 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे मन्त्रं चोदनः' इति श्रुत्युक्तमक्षणे सहारूपं 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इति श्रुतौ सूत्रयति सूत्रकारः, सृष्टिकालिकावस्थां प्रतिगणनेन सृष्टिसिद्धयति । तेन सर्वभूतानां सृष्टिसंहारविषयत्वं श्रुतौ विवक्षितमित्यपि सिद्धयति । श्रुतौ विमगेन दिवः सृष्टिसंहारविषयत्वं नास्तीति सूचितं भवति । एतेन सृष्टिसंहारविषयत्वं 'दिवी'त्यत्र विवक्षितम् । तेनोक्तोभयानिषयविषयदेशद्वयं श्रुतौ विवक्षितमित्यपि बोध्यम् ॥

श्रीभाष्यम्

इत्यस्या ऋचोऽपि छन्दोविषयत्वाच्चात्र परमपुरुषाभिधानमिति चेत्-तत्र । तथा (चेतोऽर्पण निगमात्) न गायत्रीशब्देन छन्दोमात्रमिहाभिधीयते, छन्दोमात्रस्य सर्वात्मकत्वानुपपत्तेः । अपितु ब्रह्मण एव गायत्रीचेतोर्पणमिह निगम्यते ब्रह्मणि गायत्रीसादृश्यानुसन्धानं फलायोपदिश्यत इत्यर्थः । सम्भवति च 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'

श्रुतप्रकाशिका

तन्नेति । उद्देशाभिधानं नेत्यर्थः । तथाचेतोऽर्पणनिगमात् इति स्वामिमननिर्वाह नदत्ता सूत्रकारिणाभिप्रेता छन्दोमात्रपरवानुपगमिनाह-गायत्रीति । कुत इत्यत्राह-छन्दोमात्रस्येति । पुरंस्ते 'चरणाभिधानात्' इति स्वपक्षसाधकतया कण्ठोक्तस्य हेतोः पूर्वपक्षेऽनुपपत्तिरिति सूत्रकाराभिप्रेतं भावः । ननु गायत्र्या ब्रह्मदृष्टिरिति दृष्टिविशेषणभूतब्रह्मणश्चरणाभिधानोपपत्तिरिति चेन्न 'मनोमद्वा' इति वदद्दृष्टिविशेषणभूतब्रह्मवाचिपदसामानाधिकरण्याभावात् । दृष्टिविधानाभ्युपगमेऽपि 'तावान्' इति मन्त्रस्य दृष्टिविशेषणब्रह्मपरत्वेनोत्तरवाक्ये ब्रह्मप्रत्यभिज्ञानोपपत्तस्तदभ्युपगमवैयर्थ्यात् अतो गायत्र्या ब्रह्मदृष्टिश्चोदयितुरनभिमतः ॥

यादवप्रकाशोक्तु- 'गायत्रीषा' इत्यादिब्रह्मणोक्तसर्वभूतवाङ्मूर्ध्वीशरीरहृदयप्रणात्मकत्वाभिन्नं न सन्न दोमात्रमिति व्याख्यातम् ततोपीदमुचितं अश्रुतं हेतुं कन्यायैवा तदनुपपत्त्या छन्दःपरयत्प्रतिधेपादपि पूर्वसूत्रश्रुतहेतावनुपपत्त्या तत्प्रतिधेयोपपत्तेः । स्वकाव्यस्यहेतुविवक्षा न्याय्येति चेत् तस्य सद्य हतुरनन्तरसूत्रे विवक्षितः, मन्त्रवर्णोक्तपादवत् तत्र विवक्षितमिति चेन्न, स्वपक्षसाधनाय तत्कारण्ये कण्ठोक्तस्याच्छब्दाप्येवात्र तत्त्वत्वे तस्यैवाभिप्रेतत्वाभावोपपत्तेः क्वचित्कृतस्य हान्यनोपवीक्यत्व न्याय्यम् अन्यत्रानुक्तस्य च क्वचित्कृतस्तिरेक्षितत्वात् साक्षेऽपि तदनुगुणो निर्वाहः स्यादयः— एष छन्दःपरतोऽनुपपत्तेरिति तस्य वाक्यस्य कोऽर्थ इत्यत्राह-आपत्तिरिति । चेतोऽर्पणशब्द निगमदृष्टे च विवक्षितं कस्मिन्किमर्थमित्यकाङ्क्षा च पूरयति ब्रह्मणीति । अनुसन्धानोपदेशशब्दस्या चेतोऽर्पणनिगमशब्दो विवृत्तौ । कमाकारेण सादृश्यमित्यत्राह-सम्भवति चेति । गायत्रीसादृश्यं चतुष्पात्त्वलक्षणम् । चतुष्पात्त्वमेवानुसन्धयम् नन्विह नानुसन्धेयं व फलं भूयते । न 'पूर्णमप्रवर्तिनीं श्रिय लभते य एवं वेद' इति अवगात् पूर्णं यम् अपरिच्छिन्नं च, अक्षरं च स्थिरं समन्तस्थितं च श्रीः मुक्तेश्वर्यम् ॥

गूढार्थसमग्र

मुपपत्तिरिति । 'तानास्य' इत्यतः पूर्वमव 'गायत्रीसादृश्य' इत्युपश्रमवाक्यम् । अतः उपक्रमोक्तं वेन सर्वा म वासुसारेणैवार्थ निर्णय इति भावः, उक्तमप्येव सर्वात्मकत्वमुक्तम् । अजहलक्षणया गायत्र्या चतुष्पदप्रकारवाङ्मोकारे सर्वात्मकं व नष्टते उपलक्षितरूपेणैव सर्वात्मकत्व वाच्यम् ; उपलक्षितेऽपि जहलक्षणैव वाच्या नन्वजहलक्षणा । 'गायत्रीषा इदसर्वम्' इत्यत्र सर्वात्मकं च गायत्रीशब्दादुपोल्यः रूपेणैव वाच्यम् गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थकं च पूर्वपक्षहतं 'छन्दोभिधानात्' इति एते छन्दःशब्दनिर्देशाः कुतश्चिन्ति विमर्शनीयम् । गायत्रीछन्दस्य छन्दश्चात्रे प्रसिद्धस्य गायत्रीशब्देन ग्रहणमिति तस्य सर्वात्मकत्वमनुपपन्नमिति समाधानम् । एव च चरणाभिधानं पूर्वसूत्रे चरणाभिधानं हतुरक्तः पूर्वसूत्रोक्तचरणाविशिष्टैव चतुष्पत्तस्य (पादोऽप्येति) ब्रह्मण्युपादानानुगुण एव हेतुर्वाच्यं ब्रह्मण्युपादानं च गायत्र्या इदमर्थं वाच्यम् । गायत्रीशब्दस्य च 'छन्दोभिधिति' सूत्रेण 'अयं चतुष्पात्कृतुभिः' इति पिङ्गलनगोने सूत्रकृता गायत्र्याख्याछन्दसः चतुष्पात्त्व

गूढार्थसंग्रहः

स्योक्त्या 'आने छन्दोगायत्रंचतुष्पादवति ऋतुमरुतैः पादैः तद्यथा इन्द्रशचीपतिः' इत्यादि भाष्योक्तशैल्यैवोपपादनीयम् । अत्र शौनकादिस्मरणमपि वर्तते इति भास्करभाष्ये व्यक्तम् । 'तावानस्य महिमा' इत्यस्य विष्णुधर्मोत्तरब्रह्मवैवर्ते वचनानुसारेण अमिथ्याभूतरूपस्य सामवीषञ्चपादिकाऽदिशङ्कितस्य वृत्तिकारसमस्तस्यार्थस्य पूर्वमेवाभिधानेन मिथ्याभूतार्थं विषयकत्वं चरणाभिधानादिति हेतु बद्धो सूत्रज्ञो न समतम् । अतः एतत्कार्यं (श) भाष्ये 'अपरआह' इति व्यपदेशितं तदेव युक्तम् । यथा 'अपरआह' साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते सरयासामान्यात् यथा गायत्री चतुष्पादा पदस्रैः पादैः तथा ब्रह्म चतुष्पात् तथाऽन्यत्रापि छन्दोऽभिधायी शब्दोऽर्थात्तरं सरयासामान्यात् द्रष्टव्यमानो हृद्यते तत्रथा 'तेवा एते पञ्चान्ये पञ्चान्य दशसन्तस्तत्कृतम्' इत्युपक्रम्य 'सैषा त्रिराह' (छा. ४. ३. ८) इत्यस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छन्दोऽभिधानम् इति । 'साक्षादेव' इत्यत्र साक्षाच्छब्दस्य गायत्र्यवधि-छन्दब्रह्मरूपे उपरक्षित ब्रह्मणि विशेषणाद्य विहाय ब्रह्मण्यन्वय इति गायत्रीशब्दार्थस्वारस्यम् । सहपरत्वे चापि विशेषणाद्यो अन्वयाम्बावद्विशेष्यादौ अन्वयो युक्त इत्यर्थः सूचिनः । अत्र पुरुषसूक्तकार्यं स्पष्टम् । पुरुषसूक्तस्य भोक्षधर्मं नारायणाख्याने ब्रह्मरुद्रसंवादि जीवभिक्षब्रह्मपरत्वं स्पष्टं सूत्रज्ञो न नारायणाख्याने वायुदेवादिमूर्तिचतुष्टयं उपक्रमे निरूप्य गीतायाः समग्ररूपत्वं पञ्चरात्रस्य विस्तारमभिधाय 'चतुर्विंशत् पुरुषः' इत्युपसहारेण तन्मध्यगतपुरुषसूक्तवाक्येऽपि चतुर्विंशत्पुरुषो विवक्षित इति निर्मसराणां विदुषां स्पष्टम् । एतद्विस्तारं ह्यश्विनोत्तराश्विनभूषणदीक्षितादवश्येयः । वेदस्य मिथ्याभूतार्थकत्वकल्पनमनुचितमित्यर्थे वादाधिकरणतासिद्धिपेक्षयोर्निरूपणेन वेदे परममताध्यासासम्भवः इति भट्टपादैर्यच्च स्थापनपूर्वकं 'सिंहो देवदत्त' इत्यस्यापि सिंहसदृशार्थकत्वं निरूपितमिति अत्र गायत्रीसदृशार्थकं च समञ्जसमेव । 'वरह गायोऽनुवाच' इत्यत्र औपनिषत्कण्वि द्विषात्वमिति वायस्यशङ्काः नैतन्निर्णयविरोधिनी औपनिषत्कण्वि द्विषात्वं तत्रेति शङ्का, अत्र गायत्र्याः चतुष्पात्त्वमनौपनिषत्कण्विस्वरप्रमाणीसद्व्यैः ताविकमेवेति ब्रह्मविद्याऽऽमरणन्यायब्रह्माण्डसूक्तदोषस्य नावसरः । 'सर्वस्त्वित् द ब्रह्मजलान्' इत्यत्र कार्यानुगतब्रह्म (श) भाष्योक्तरीत्या नैव विवक्षितम् । 'तज्जलान्' इति हेतुना उपादानोपादेयभावानि बन्धनमेव सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यमप्येव सर्वत्र विवर्धितमित्येवपरं 'सर्वस्त्वित्' इति वाक्यमिति पूर्वमेव निरूपितम् ।

उत्ताराध्याय एव 'सैषा त्रिराह' इति वाक्ये सादृश्यनिबन्धनं सामानाधिकरण्यमिति स्पष्टम् । 'गायत्री वा इद सर्वम्' इति तत्पुत्राध्यायवाक्येऽपि 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्याग्निरिव' इति चतुष्टयवाक्यप्रतिपादनेन सादृश्यनिबन्धनमेव श्रुतौ विवक्षितमिति निश्चयते । अतः (श) भाष्ये 'अपर आह' इत्युक्तवृत्तिकारमतमेव युक्तम् । 'अपर आह' इतिपक्षे (श) भाष्ये सर्वगविद्याभाष्यं यदुक्तं 'ते वा' इत्यादि तदेव दर्शयति । तेन 'अपरआह' इति पक्ष एव वृत्तिकारसमतस्समीचीन इति सूचयति ॥

एतत्पूर्वश्रुतिः 'सैषा चतुर्गदा यद्विद्या गायत्री तदेतद्विद्याऽयमनूतम्' इति । तत्र चतुष्पादत्वं गायत्र्याः वर्णपट्टक क्रमेण स्पष्टमभिहितम् । 'तावानस्य महिमा अनेो ज्योतिर्गोमूत्रं पुरुषः' इत्यत्र अतः महिमत्त्वेन व्यापकत्वं इत्यर्थं पूर्वं वाक्यं गायत्र्याः चतुर्गदोपपादनं 'तावानस्य' इत्युत्तरवाक्येऽपि चतुष्पादं तात्विकमेव श्रुतिप्रमत्यादिपक्षायां गायत्रीसदृश्यमेव स्पष्टं प्रतीयते । 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इति मन्त्रे 'गायत्री वा इद सर्वम्' इत्युक्तत्वाभावे गायत्रीसदृशब्रह्मणः सम्यग्निरूपितं भवति । गायत्र्याश्च नेदं सर्वां मन्त्रं समभवति । सर्वभूतानामेकपदस्य सर्वाभ्योपपादकस्यासम्भवात् । दिवि इत्यस्य अमृतं तस्य त्रिपादस्य च सर्वपादसमतात् । 'अतो ज्योतिर्गोमूत्रं पुरुषः' इत्यत्र सूत्रोक्तचरणवत् पुरुषपुत्रं प्रतिपादितम् गृहेतु ज्योतिषः एवमित्ये 'ज्योतिर्व्यवस्थाभिधानात्' इति सूत्रेण ज्योतिःपुत्रं पुरुषपुत्रसदृशकार्यं विवक्षितमिति स्पष्टम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

ननु शरीरं गोभिर्गृह्यते-सोऽस्माच्छरीरं १-१० 'यदेनद्रक्षेते इदं वाच तयोऽयं महिषा पुरुषादाकाशः योऽयं सप्तर्षिर्पुरुषादाकाशोऽयं वायसः योऽयमन्तःपुरुष आकाशो योऽयमोऽन्तःपुरुष आकाशोऽयं वायसः योऽयमन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णमयमर्त्त' इति हे भूत । अनेन गावर्षादाकाशानुसन्धानपरमिदमिति-उच्यते ; स्वतोऽपरिचिन्तयेदपि ब्रह्मणः परमिदमेतन्नेः पदार्थभूतानां पदेष्टस्य उपासनायैवाशये वैयर्थ्यात् । प्रकरणे तस्य पलाशराजिवाभावात्, गणनीय, दृश्यरूपस्य चतुर्भावरूपसुखेयता प्रतीयते । तत्र भूतपृथिवीशरीरद्वयैव भूतानां वैयर्थ्यादिति ब्रह्मणोऽङ्गं गालिरयच्छब्दाद्वयमेव पूर्णं गामर्त्तं गगुणरूपेण चतुष्पाद्व्यङ्ग्यं उपासनं विधीयते इति 'त्रिपदागावर्षी' इति हे भूतिः तत्त्वं चतुष्पादमित्यत्राह-चतुष्पदाचेति । गावर्षीशब्दस्य सुपदायां विरक्षा कथमिति शङ्कायां 'तथा

गूढार्थसङ्ग्रहः

एतेन 'अस्माच्छरीरात् सप्तः पाव परमोऽतिरूपस्य एव रूपेणामिति पश्यते उत्तमः पुरुषः' इति श्रुती ज्योतिः शब्दपुरुषशब्दयोरप्यैकाग्र्ये शोषितं भवति । ज्योतिश्च उत्तमपञ्चमस्य उत्तमपञ्चमज्योतिषः पूर्वमुक्तया 'सत्तत्तत्पुरुष' इत्यत्र पुरुषे जीवामेदे नैव विवक्षित इत्यपि निर्णयते । तेन जीवामिदं ज्योतिरेवोपपत्तयैव विवक्षित इदं पाव वाचयेदपि विवक्षितम् । तेन अतो ज्योतिर्गूढ पुरुषः' इत्यत्र महिमव वेनैव पुरुषेऽप्यायस्य विवक्षितम् । इदं च वाचयं एकपादत्रिपादयश्चास्यामुत्तरवाचये वक्ष्यमाणाम्यां महिमवत्परम् । त्रिपादस्यामृत दिवि' इत्यत्र अमृताशब्देन पुरुषस्योपपत्तयः परमपि बोधितम् । अयमर्थः निर्मलरागां शुद्धः । एव च 'अतः विकारजाता पुरुषस्य परमार्थवेन ज्ञायस्यम्' इति (सं.उ) भाष्योक्तः नैव युक्तमिति सिद्धयति । पुरुषशब्दार्थस्य तरेषां यत्र निरुक्तत्वात् अभ्यासः, सर्वशरीरैः दृष्टः, सर्वानुदाहृताः सर्वकारणं वेत्त्येते पुरुषपदार्थाः प्रागेव निरूपिताः । अयमर्थस्यार्थेक्षणब्रह्मणाद एव सङ्गच्छते । छान्दोग्यश्रुत्योक्तमयोरैकार्थ्यस्य ह्यसिद्धतया उपपत्तयश्च पुरुषस्यैव 'अतो ज्योतिर्गूढ पुरुषः' इत्युपपत्तयः परमसिद्धया तमयोर्मिदार्थक्यं (सगुण निर्गुणरूप) वादिमते 'सर्वाणि भूतानि' अस्तेकदेशः यथा चतुष्पदाऽनुतात् पदार्थात् तदेकपादपरिमितं यस्तु तस्मादस्त्वमवती तद्वत् प्रपञ्चोऽप्यस्य इति द्योतनाय पादत्वकल्पनम् । अस्य परमामनो दिवि सल्लोकोपरिभागे त्रिपात् ब्रह्मविष्णुशिवात्मनाऽमित्यत्र स्वरूप अमृतात्मकमस्तीति मनःार्थः' इति (म.यि.आ) उक्तिः अभिनिवेशमूलैः । 'अस्माच्छरीरात् सप्तः पाव' इति श्रुती सप्तः पाव, उपपद्य, इत्यादेः परमतेऽस्त्वारस्य मयर्जनीयमेवेति पूर्वमेव निरूपितम् ॥

अत्र सगुणत्रिधा 'अस्माच्छरीरात्' इत्यत्र निर्गुणत्रिधा इति विभागोऽपि परमततः न घटते । 'अस्माच्छरीरात् सप्तः पाव' इत्यत्रोक्तान्तेः स्फुटतयोक्तान्तस्य गतेरवर्जनीयतया गत्यन्तरमेवोपपत्तिरिति निर्णयस्याप्रकल्प्यतया अत्राप्युपपत्तयश्च पुरुषस्यैकस्यैव विवक्षितत्वेन सत्यलोकोपरिब्रह्मविष्णुशिवरूपेण त्रिपादकल्पनं श्रुतिपीडनमेव । सत्यलोकानुपारि ब्रह्मणस्थितेः बाध्यप्रसिद्धतया एव विष्णुशिवयोरपि तत्र स्थितेः प्रमाणासिद्धतया सत्यलोकानुपारि ब्रह्मविष्णुशिवात्मना त्रिपादेन स्थितिः इति कल्पनाऽभिनिवेशमूलैः । तमयत्राप्येकस्यैव पुरुषस्य उपपत्तयश्चात् । अथर्वशिखरायां नादार्थस्य पुरुषस्य प्रणवघटकपूर्वाक्षरायां त्रिष्वभेदस्यैव मयत्र विश्रुतमतीति प्रयोगेण सिद्धया पुरुषपदार्थवासुदेवस्यैवोपपत्तयश्च ज्योतिः दग्धार्थस्य च निष्कण्टक सिद्धयतीति परमतार्थो प्रेक्षाया असम्भवात् । पुरुषपदार्थो वासुदेव इति पूर्वमेव निरूपितम् इत्यत्र च श्रुतिप्रसिद्धात् नो निष्कण्टकः ॥

श्रीभाष्यम्

[छां.३.१२.६] इति चतुष्पदो ब्रह्मणश्चतुष्पदया गायत्र्याच सादृश्यम् । चतुष्पदाच गायत्री कचिदृदृश्यते । तद्यथा ‘इन्द्रशचीपति । घलेन पीडितः । दुश्च्यवनो वृषा । समित्सु सासहिः’ इति । तथाह्यन्यत्रापि सादृश्याच्छब्दोऽभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे प्रयुज्यमानो दृश्यते । यथा संवर्गविधायाम्—‘ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सम्पद्यन्ते’ (छां.४.३.८) इत्यारभ्य ‘सैषा विराड्छात्’ (४.३.८) इत्युच्यते ॥

इतश्च गायत्रीशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयते—

सू.२७—भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् (१.१.१०)

श्रुतप्रकाशिका

‘द्विदर्शनम्’ इति सूत्रपण्ड व्याचष्टे तथाह्यन्यत्रापित्यादिना । यावन्निर्गुणचन्द्रसलिलानि प्राणवाक्कलुश्रोधमनासिच दशसङ्ख्यत्वादिनाद् सदृश सदृशान्तरवाचिशब्दप्रयोगश्च्युतिसमाधिरित्यर्थः ३ वात् अत्र च तदास्तिचेत्तत्तात् । ननु ज्योति-
र्वाक्ये परमात्मलिङ्गाभावात् आद्यसूत्र परमात्मपरत्वसमर्थनार्थमिति स्प्रयोजनम् । द्वितीयस्तु किमर्थं छन्दोमात्रप्रतिष्ठ-
स्यापि गायत्रीशब्दस्य परमात्मासाधारणसर्वो मक वलिङ्गवत्तात् परमात्मविषयत्वं ह्याकाशाधिकरणनयेन सिद्धम् । उच्यते—
गायत्रीशब्दस्य स्वार्थप्रहाणेन ब्रह्मपरत्वे चतुष्पात्त्वमविवक्षितं स्यात् तत्रोपादिश्यते । गायत्र्यावाच्छ्रुतब्रह्मपरत्वे सर्वो मकत्व-
मनुपपन्नम् गायत्रयवाच्छ्रुतब्रह्मणस्यसर्वात्मकत्वोक्तिः स्तुतिरितिचेत् ततोऽपि गायत्र्या एव स्तुतिरसर्वात्मकत्वोक्तिरिति य-
मित्यधिकाशङ्कापरिहारपर सूत्र । गायत्रीशब्दस्य तत्सदृशब्रह्मपर वाच्यतुष्पात्त्वसर्वो मकत्वोपपत्तिरिति परिहारः ॥

उपक्रमस्य गायत्रीशब्दानुरोधेन मन्त्रगतसर्वो मकत्वस्त्वारभ्येन निर्वाह्य ननु सर्वो मकत्वानुरोधेनोपक्रमस्य गायत्री
पदास्त्वारस्य न्याय्यमिति शङ्कायास्तुपक्रम एव गायत्रीपरत्वेऽस्त्वारस्यहानिरुच्यते—

गूढार्थसंग्रहः

आदित्यादिज्योतिषः भूतादिपादव्यपदेशस्तस्मभवतीति अयमादित्यादिस्वावर्तको न भवतीति चरणाभिधान
मितिहेतुः प्रथममभिहितः । तत्रादित्यादिज्योतिषिण एकपादएव न समवतीति त्रिपादस्तस्मभवस्य का कथा ? इत्यादित्यादि
ज्योतिष्याहृत्तिः । पूर्ववाक्ये उच्यतेतुना आदित्यादिव्याहृत्तौ ततोऽपि प्रथमवाक्ये गायत्रीशब्दनिर्देशेन गायत्रीशब्दमुत्पा
प्रबलया गायत्रीछन्दस एव ग्रहणमिति शङ्काया ‘यजमानः प्रस्तरः, आदित्यो यूपः’ इत्यादौ यथा सदृशार्थकत्वं तद्वत्
अत्रैव गायत्रीसादृश्यस्य श्रुतिवाक्यैरेव बोधनेन संवर्गविधायया स्फुटोत्तरा च गायत्रीशब्दोपक्रमः नविरुध्यतइति छन्दो
ऽभिधानात् इतिष्ये निर्धारितम् ॥

अथ ‘छन्दोऽभिधानात्’ इतिष्ये पूर्वपाठिणः ‘तावानस्य’ इत्यतःपूर्वं भूतपृथिवीदीपिहृदयान्यभिधाय‘पेया
वस्तुप्रदा यद्विषा गायत्री’ इत्यत्राक्तपादचतुष्टयत्वं यमपि पूर्वोक्तप्रकारेण गायत्रीछिन्दस्येन ब्रह्मण्येवोपपद्यते ननु छन्दसि ।
भूतादिपादव्यपदेशस्य गायत्र्यासमम्भवे का कथा सर्वभूतादिपादचतुष्टयस्यसमवध्यपदेशस्येत्यभिधानेनाह—भूतादिपाद-
व्यपदेशोपपत्तेश्चैवमिति । प्रथमस्ये आदित्यादिज्योतिष्याहृत्तिर्न समवतीति अथहेतुर्नोपन्यस्तः गायत्रीछन्दो स्याद्-
त्तिरभवतीत्यत्राप हेतुपक्षः । एवमित्यस्य गायत्रीसादृश्येनैव भूतादिपादव्यपदेशः ब्रह्मण्येव ननु गायत्र्यामिति,

श्रुतप्रकाशिका

‘तदेतदृचाभ्यनूक्तम्’ इतिवत् स्तोत्रदृष्टार्थसाक्षिदेन प्रमाणांतरानुपस्थापनाद्य नैर्देश्यमवगम्यते ‘तदेतदृचाभ्य-
नूक्तं तावानस्य महिमा’ इत्यादिभिः साक्षिणेनोद्घातवद्य स्वयमन्यानपेक्षस्य प्रमाणान्तरेऽपि व्यर्थं प्रतीयते ।—

इदंपुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पठ्यते । श्रुतं सत्यं च विख्यातं ऋषिर्षिहेन चिन्तितम् ॥

इति मोक्षधर्मे तत्तानिर्धर्पकतया व्यासोऽनोदाहृतम् । अत्र च सर्ववेदेषु पठिततया सन्निहितत्वात्तत्तच्छृष्टारगतानां तत्त्वपरवा-
क्यानामाकाशितयोर्म्यविदेवसमर्पकतयाऽनुरेद्धत्वादिदृष्टिव्यवगम्यते । एव तत्त्वपरवाक्यास्य सूक्तस्य देवताविशेषपरवत्तु-
पहनम् ‘पुरुषोऽहं नारायणोऽस्माकमयत्’ इति बृहदारण्यके पुरुषशब्दस्य नारायणपरत्वदर्शनात् । किंच छन्दोग्ये
‘एषा वैष्णवीनामसंमिता एतां प्रयुञ्जन्वायुष्णं प्राणाति’ इयुक्तम् ॥

आयुर्गणे अष्टादशमहाशान्तिप्रकरणे तत्तद्देवतशान्तिषु तत्तद्देवत्यमग्नविनियोगावधरे ‘वैष्णव्यां पुरुषसूक्तम्’
इति वैष्णव्या शान्तौ पुरुषसूक्तं विनियुज्यते । तथा ‘आद्ययाऽवाहयेदेवमृचातु पुरुषोत्तमम्’ इत्यादिना शौनकेन
भगवत्समाराधने ‘जितन्त’ इत्यादिमन्त्रपुरुष्यं विनियुज्यते । महापुरुषशब्दश्च कल्पसूत्रकारदेवताविशेष एव प्रमुक्तः ।
‘महादेवं वा महापुरुषं वाऽर्चयेन्’ इति । इह च ‘वेदाहमेतं पुरुषमहान्तम्’ इत्युच्यते । अतश्च भगवत्समाधा-
रण्य तथा पुरुषस्य हरेस्तूक्तं स्वर्ग्यं धन्यं यशस्कृतम् । इति च स्मर्यते—

योऽनूचानं द्विजं मर्त्यो हतजानर्यलोभतः । सपतेत्पौरुषसूक्तं स्मरन्विष्णुं जले स्रुतम् ॥

इति यमस्मृतौ ब्रह्मस्यप्रायश्चित्तेषूक्तम् । तथा योगशास्त्रे—

आसीनः प्राञ्जलश्शुद्धश्चिन्तयन्मनसा हरिम् । पौरुषेणैव सूक्तेन जुहुयाद्धव्ययाह्ननम् ॥

इत्युक्तम् । लक्ष्मीतिप्रतिपादकोक्त-नारायणसमन्वितं च जन्मेदं ‘सहस्रशीर्षा पुरुषः, पुरुषपदेदर्गसर्वम्’ इति नाराय-
णाववाकैकार्थं प्रतीयते ‘पुरुषपदेदर्गसर्वम्’ इत्युक्तं हतम् । तथा पाञ्चे पुराणे—

ब्रह्महत्यादिपापानां सर्वेषामपनुत्तये । पठेत्तु पौरुषं सूक्तमेकान्ते संस्मरन्हरिम् ॥

इत्युच्यते । तथा स्कान्दे—

यथा भास्करशब्दोऽयमादित्ये प्रतितिष्ठति । यथा वाऽसौ बृहद्भानुः यथा धात्री सदागतिः ॥

यथा पुरुषशब्दोऽयं ब्राह्मदेवे प्रतितिष्ठते । तथा शङ्करशब्दोऽयं महादेवे प्रतितिष्ठते ॥

इति शङ्करशब्ददृष्टान्तत्वेन पुरुषशब्दस्य भगवत्समाधारणवक्तव्यतया पुरुषसूक्तस्य तदवधारण्य प्रतीयते । पाञ्चे पुराणे
नामनिर्वचनाप्याये—

पूस्सहेतु शरीरेऽस्मिन् शयनात्पुरुषो हरिः । शकारम्य पकारोऽयं व्यत्यासेन प्रयुज्यते ॥

यद्वा पुरे शरीरेऽस्मिन्नास्ते सपुरुषो हरिः । यदिवा पुरवासीति पुरुष प्रोच्यते हरिः ॥

यदिवा पूर्वमेवासमिहेति पुरुषविदुः । यदिवा बहुदानाद्वै विष्णु पुरुष उच्यते ॥

पूर्णत्वात्पुरुषो विष्णु पुराणत्वाच्च शार्ङ्गिण । पुराणभजनाच्चापि विष्णुः पुरुष ईर्यते ॥

यद्वा पुरुषशब्दोऽयं रूढ्या वक्ति जनार्दनम् ।

इति च योगरूढत्वमगम्यते । अतः पुरुषप्रतिपादकं सूक्तं भगवत्समाधारणमिति ‘चरणाभिधानात्’ इति वदता सूत्र-
कारेण देवताविशेषनिर्धर्पकतः । सार्वत्रिकं त्रिशद्वत्प्रमुक्तं भगवत्ता भाग्यकारेण । अतो यथोक्तार्थं उपपन्नः—अत्र पादो-
ऽस्य’ इति मन्त्रे ‘त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इति ब्रुवन्नेन श्रोतमानसविदाभस्वरूपमुच्यते इति केचिदाहुः । तदानीमस्य

श्रीभाष्यम्

एतदुक्तं भवति-यद्यपि 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः' (छां.३.१३.७) इत्यसि-
न्यायके परमपुरुषासाधारणलिङ्गं नोपलभ्यते ; तथाऽपि पूर्ववाक्ये श्रुतसंविधितया परम-

श्रुतप्रकाशिका

दिवीति व्यतिरेकनिर्देशस्य क्लृप्ता स्पष्टा । किंच श्रुतसंविधयः प्रत्यभिज्ञापकतया तदेकार्थत्वेन सूत्रकारोदाहृतं 'अथ यदतः
परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति वाक्ये पञ्चम्यन्ततया श्रूयमाणेन शुशब्देन विरोधश्च स्यात् । नहि द्योतमानमात्मस्वरूपं
स्वरूपपापरं भवति । 'दिविद्वदयाकाशे स्थित' इति भास्वरः तदुक्तम् ; 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः
पृष्ठेऽपुसर्वतः पृष्ठेऽप्यनुत्तमेऽपूतमेऽपु लोकेषु' इति श्रुतिविरोधात् । नहि हृदयाकाशो दिव उपरितनेषु लोकेषु वर्तते ।
परमात्मन आदित्यमण्डलेऽभ्यवस्थानात्तद्विषय तद्वाक्यमिति चेन्न रविमण्डलस्य भूमयोजनलक्षेऽवस्थितस्य विश्वप्रपञ्चस्यैवार्था-
वाभावात् विश्वसर्वशब्दयोर्भूम्यन्तरिक्षमात्रपरत्वे स्वारस्यं भङ्गाच्च ॥

किंच सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तयोः शुशब्दयोः अविरोधनार्थेन चतुर्थसूत्रे समर्थितम् तच्च तयोर्हृदयाकाशराविमण्ड-
लपरत्वेऽनुपपन्न विश्वसर्वशब्दस्वारस्यभङ्गप्रसङ्गादेव शुशब्दस्य प्रसिद्ध्युपरत्वं चायुक्तम् । ज्ञानं स्वप्रसुप्तधवस्थानं जीवस-
त्त्वाभूमितया त्रेधा विभक्ताः कार्योकाशप्रदेशविशेषास्तत्र पादाः रदुपलक्षण कारणब्रह्मस्वरूपं त्रिपादमृतमुच्यते इति चायु-
क्तम् ; अस्य त्रिपादिति व्यतिरेकनिर्देशस्यामुख्यत्वात् । जीवस्य ज्ञानप्रदवस्थया बाह्याकाशसंस्कारभूमिरिति चायुक्तम् तदा-
नीमपि शरीरान्तर्गतत्वात् स्वप्ने शरीराकाशवर्तिवमप्ययुक्तम् ईश्वरसुष्टुशरीरैर्बहिर्दिश्यवस्थानात् । तदनभ्युपगमेऽपि पूर्वस-
ंस्कारसहकृतमनोव्यापारमात्रेण हृदयावस्थानेऽपि जीवस्य स्वाप्नमोपपत्तेः, स्वप्ने जीवस्य हृदयाभिप्रेतमण्य निष्प्रमाण-
कत्वाच्च 'हृदि ह्ययमात्मा' इति जीवस्य स्वतो हृदयस्थानं श्रूयमाणं स्वप्नावस्थया कथं वचनेन विनाऽप्योद्यते (स्मा-
दहोऽयमर्थस्त्वभूतामीति कार्यजगदन्तर्गताच्चिदसृष्टचेतना उच्यते । शुशब्दस्तु समस्तव्यष्टिसमष्टितत्त्वबहिर्भूतस्थान-
विशेषपरः । 'विश्वतः पृष्ठेऽपु सर्वतः पृष्ठेऽपु' इति श्रयणात् । विश्वशब्दविवरण सर्वशब्दगतिगत्यावलिङ्ग 'तथाऽक्षरा-
त्संभवतीह विश्वम्' इति जगदन्तर्गतिव्यष्टिजाते विश्वशब्दप्रयोगात् विश्वशब्दो व्यष्टिपरः । सर्वशब्दपरिग्रहात् सम-
ष्टितत्त्वपरः । अतएवहि गद्येऽपि गदित भाष्यकारैः समस्तकार्यकारणजातसतीत्य वर्तमानः इति, पुनरुक्तं 'तेह
नाकं महिमानस्तच्छने' इति मुक्तप्राप्यदेशस्य नाकशब्देनोक्तत्वात् । मुक्तस्य च दुःखमिभ्रकर्मलोकानां हेतुत्वात्मासा
अकम्भवतीत्यवधार्यवोक्त्येवोपपत्तेः, तत्रैव 'तमस परस्तात्' इति विशेषितत्वात् 'क्षयं तमस्य रजस पराक' इति
निवासशब्दात् 'तदक्षरे परमे व्योमन्' 'विश्वं पुराण तमसः परस्तात्' इति तमसः परस्य स्थानस्य स्थानिनो
ब्रह्मणश्च व्यतिकनिर्देशात्, तस्य तमसःपरत्वविशेषणेन पुरुषस्तत्प्रत्यभिज्ञानाच्च, दिव्यीत्यप्राकृतं स्थ नमुच्यते त्रिपादवत्त्वा-
प्राकृतैर्मोक्षमोक्षपरणमोगस्थानविशेषैर्वा भूयणास्त्रादिरूपेण जगदन्तर्गतवत्त्वाभिमानिभिर्नित्यैः भगवदनुभवमात्रपरैश्च
नित्यसिद्धैर्मुक्तैश्चात्मभिर्वा समभवति । एवं चास्य दिवीति व्यतिरेकनिर्देशोऽमृतत्वं च मुख्यं भवतीति ॥

एव पूर्ववाक्ये 'पुसप्तमा' घनश्चरणीमधोऽनघातं कथमस्य वाक्यस्य परमाभ्युपगमः एकविधवत्त्वादिति चेत् कथमे-
कविधय वमित्यत्राह-एतदुक्तमिति । ज्योतिश्चान्दश्रुत्यपेक्षया स्ववाक्यस्य पूर्ववाक्यप्रत्यभिज्ञापकं श्रुतसंविधयलिङ्गं प्रकरणं
च दुर्बलमिति चेन्न अनुवादलक्षणवच्छब्दसमभिव्याहारेणान्यस्योपदेशात्तदर्थेन ज्योतिश्चान्दस्य दुर्बलं वाक्यमात्रं, प्रथमप्र-
तिपन्नवच्छब्दश्रुत्या सहकृतस्य श्रुतसंविधयलिङ्गस्य प्रकलत्वाच्च । इदं ज्योतिश्चान्दस्यादित्याद्यसाधारण्यभ्युपगमेनोक्तं तच्च

गूढार्थसंग्रहः

‘अनुत्तमेवृत्तमेतु लोकेषु’ इत्यपि एतदर्थोत्तममकम् । ‘दिशुश्रीटा विजिगीषा’ इत्यादौ लुपातोर्मादार्थं प्रतिपादनेन निरतिशयानन्दवतः प्रकृतिमण्डले सृष्टिः किमर्थेति शङ्काऽपि दिव्युपात्तवर्धनीयया परिहृता भवति । चातुर्यो गेनान्तर्गामीत्यप्रतिपादनेनान्तर्गामीत्वस्य दयामूलकत्वेन ‘लुभिमिगमने’ इति चातुर्या मुक्तप्राप्त्यवप्रतिपादनेन दयया सृष्टिकर्मभूतानां जीवानां निरतिशयदीप्तिमुक्तस्य प्रकृतिमण्डलादूर्ध्वदेशे विद्यमानस्य प्राप्य वाविवक्षाऽपि सूचिता । अमृतमित्यनेन भोग्यत्वसूचनेनापि मुक्तप्राप्त्यल्लोच्यते । अमृतमित्यस्य नित्यरूपार्थविवक्षायां ‘नित्याहि नास्ति जगति भूतं स्थानरज्ज्वमम् । ऋतेतमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ॥’ (मोक्षधर्म) इत्युपगृहणानुरोधेन ‘यस्योतिरुपसंपद्य खेनरूपेणाभिनिपद्यते सउत्तमःपुरुषः’ इति श्रुत्युक्तःपुरुषो वासुदेव एवान्न नित्यो विवक्षितः ‘नित्यत्वं वासुदेवाह्वयवपुषि जगौ मोक्षधर्मे मुनीन्द्रः ।’ इत्याचार्यापादैः निग्रहो निवक्षित इत्युक्तम् । अत्र विष्णुधर्मोत्तरपञ्चकालविधिनिरूपणानन्तरं वर्चनमपि मूलम् । तत्र च ‘भगवान्वासुदेवस्तु देवसङ्कर्षणस्ततः । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च प्रभावोऽयमुदाहृतः ॥’ (वि.च.६३.१४) ‘च तत्र एते धर्मज्ञ वासुदेवाःप्रकीर्तिताः । भगवच्छब्दश्चाभ्यासश्च सर्वभूतमयोद्भवाः ॥ तदेतत्परयते सृष्टे रौरवे द्विजसत्तम । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’ (४०) इत्यत्र विष्णुधर्मोत्तरे ब्राह्मणगीताया— दिवि विद्यमानः वासुदेवस्य त्रिपात्वं सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपेणैति स्फुटमुक्तम् । अयमर्थः ‘सचादिपुरुषो विष्णुसर्वं व्याप्य सनातनः । शरीरास्त्राजगत्त्रातु सङ्कर्षणमावायत् ॥ सच सङ्कर्षणो देवः प्रद्युम्न सममावयत् । सच प्रद्युम्नसंश्र- रस्वन् अनिरुद्धममावयत् । तस्माद्ब्रह्मासमुपपन्नः जगत्सृष्टुं चराचरम् ॥ एवंचतुर्धा सख्युल्ल स्वात्मानं पुरुषोत्तमः । अपेक्ष्यः परतो नित्यं त्रिपादेन विराजते । जगत्सृष्ट्यादिकर्माणि कर्तुं कामस्त्वलीला ॥’ इति वैकुण्ठसंहितायां व्यक्तः । ब्रह्म- धैवतं ब्रह्मण्डे ‘मङ्गल्यं मङ्गलाभच मङ्गल मङ्गलप्रदम् । प्रकृतेःपरमीशानं निर्गुणं नित्यविग्रहम् ॥’ (२.१४) इतिप्रकृ- तिवर्णनं ‘तत्कर्मैव वैकुण्ठो ब्रह्माण्डाद्वाहिरेवच । सच सत्यस्वरूपश्च शश्वत्परायणो यथा ॥ ३.९ ब्रह्मादितुणपर्यन्तं शेषं प्राकृतिकमनेत् । यद्यप्राकृतिकं दृष्टं सर्वं नश्वरमेवच ॥ ७-८ विदयेकं सृष्टिमूलं तत्सत्यं नित्यं सनातनम् । स्वेच्छामयं चब्रह्म निर्लिप्तं निर्गुणं परम् ॥ ७-८७ निरुपाधिं निराकारं भक्तानुग्रहविग्रहम् । अतीव कमनीयं च नवीनघनसन्नि- यम् ॥’ ७-८८ इतिचोक्तम् अत्र ‘भक्तानुग्रहविग्रहम्’ इत्यनेन ‘सर्वभूताधिपराश्च यदूतेषु यद्यस्यापि । सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्यैव वासुदेवस्तदस्यैववासुदेवः’ इति श्रुतितात्पर्यमाविष्कृतम् । कृष्णजन्मण्डले भगवत्सन् कुमारसत्ताते—‘योयो विग्रह इत्युक्तसच प्राकृतिकसमूहः । देहो नविद्यते विग्रहं नित्यस्या प्रकृतिं विना ॥ ८७-२४ सनःकुमारः रक्त- विन्दुद्रवदेहाक्षो च प्राकृतिकासमूहः । कथं प्रकृतिनाथस्य बीजस्य प्राकृतं वपुः ॥ ८७-२५ भीकृष्णः—साम्प्रतं वासुदेवोऽहं रक्तवर्षाभिस्त वपुः । कथं नप्राकृतो विग्रहः..... ८७-२९ सनःकुमारः—वासुदेवसर्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु । तस्य देहःपरब्रह्म वासुदेव इतीरितः ॥ ८७—३० वासुदेवेति तन्नाम वेदेषु च चतुर्मुख । इत्यादि तत्रैव पूर्वं ‘शरीरं द्विविधं शब्दो नित्यं प्राकृतमेव च । नित्यं विनाशरहितं नश्वरप्राकृतं सदा ॥’ इति, तृतीय खण्डेऽपि—‘देहाःप्राकृतिकासर्वे नश्वराः प्राज्ञभौतिकाः । अहनित्यशरीरा च मानुविग्रहविग्रहः ॥’ इतिचोक्तम् ॥

समन्वयाधिकरणं कार्यवाक्यार्थव्यापिदृष्टिकायाद्यःपञ्चपादिकायामि-थमुपदर्शितः ‘अथ यदत्.परो दिवो ज्योतिः’ इति प्रपञ्चातिरिक्तब्रह्मासुपगमे देवताविग्रहवत्स्वन्यायसम्भवा-मोक्षकामस्य ब्रह्मोपासनं विधीयते । तथा च श्रुतिः— ‘विद्यया तदारोहन्ती’ इति । नच साध्यत्वेऽप्यन्तवचनम् । शब्दगम्यत्वादानुष्ठेयः ‘नच पुनरावर्तत’ इति । नहोप तर्कगम्यः येन तर्केणस्य तत्त्वं व्यवस्थाप्येत शब्दगम्यस्यतु शब्दादेव व्यवस्थेति मन्वानस्योत्तरमाह माप्यकारः इति ॥

भामत्यामपि—‘अथ यदत्.परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते’ इति श्रुतेः ब्रह्मणे विकृताविकृतदेशभेदावगमात् आविकृतदे- शब्रह्मातिरूपानादिविविक्तार्था भविष्यतीति प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह—नचाप्याप्यत्वेनेति । अन्यद-येन विकृत-

श्रीभाष्यम्

भूतपृथिवीशरीरहृदयानि निर्दिश्य 'सैया चतुष्पदा' [छां.३.१८.५] इति व्यपदेशो
प्रहाण्येय गायत्रीशब्दामिधेय उपपद्यते ॥

श्रुतप्रकाशिका

सू.१७—भूनादिपादचतुष्टयोपपत्तेश्चिन्म (१.१.१०)

पूर्वस्तिग्यावयं 'पादोऽस्य' इति म पं सभर्गं मक वानुपपत्तिरुक्तम् । अथतु 'गायत्रीया' इत्यादिब्रह्मणोत्तव
द्वारागानुपपत्तिरुच्यते । भूत आ मर्गाः पृथिवी अथलोकः कर्माज्जनभोगस्यानाम् । तदुपकरण शरीरम् । हृदयं आत्मनः
स्थित्यनुगुणः प्रदेशविशेषः पञ्चमुपक्रमस्यैव परमा मपरव दर्शितम् । यादवप्रकाशितम्— इदमथ 'पादोऽस्य' इति म.प्र.
यगोक्तभूनादिपादानुपपत्तौ ब्रह्मप्रतिपादमहर्षेण पराचार्यरम् । 'गायत्री यादव सयम्' इत्यादिब्रह्मण न चतु
ष्पादपरम् किंतु सर्वभूतानां पृथिवी शरीर हृदयप्रकारे विद्यादृक्पर 'सैया चतुष्पदा पद्यविधा' इति य.व.प्र. पाद्
विधानुवादेन चतुर्गायत्रिधानपरम् । चतुष्पा व च 'पादोऽस्य' इति मन्त्रवर्णप्रतिपाद्यम् तत्र चेतनाचेतनरूपानि-
विश्वविकारा मा प्रथमःपादः, 'त्रिपादाभ्यामृतं त्रिवि' इति वाक्ययप्राणमयमनोमयामानस्ययःपादः उत्पत्तिरिति प्रति-
पादितम् । तदनुपपन्न कथं भवते, तत्र मन्त्रार्थे च चतुष्पादोपपत्तिरिति ब्रह्मणोत्तार्थविषयवोपपत्तिः पूर्वमेव दर्शिता ॥

किंच प्राथमिकगायत्रीनां कथानुगतेन पञ्च हृद हृतमन्त्रार्थो नैव इति शङ्का तावदयतरति सा च मन्त्रार्थोत्तार्थस्य
हेतुतयोरन्यादेऽप्यवतिष्ठते । उक्तमन्त्रगायत्रीनां य एव परमात्मसाधकहेतुप्रदर्शनेनैव नियतते । रतु हेतुसूत्रेनेत्यनेनाभि-
प्रेत इति चेत्— न ; शङ्कायाः परिहारस्य चो स्य वादपि शङ्कामात्रस्या सूत्रे (व)स्य शब्दादेव परिहारसिद्धयनुगुणनिर्वाहस्य
न्याय्यात्वात् । 'गायत्री या इदमर्थम्' इत्यादिनामस्य पाद्विषयपरवत्तुक्तम् 'सैया चतुष्पदा पद्यविधा'
इति निगमनयावस्य स्यात्तत्तदनुगुणं गायत्रिध्वनिगमनपर यप्रतीति । ननु सर्वभूतयाकृष्टध्वनीशरीरहृदयप्राणारुदपदार्थं
पदकप्रतिपादनात् स्वात्मसंकेतनापि गायत्रिध्वनिगमनपरत्वमासेयमिति चेन्न वाकप्राणयार्मानप्राणादिवद्य-पार्थक्यतया
भूतपृथिव्यादियत् प्राधान्यतः प्रतिपाद्यवामायेन पदार्थपदकातिष्ठ, ब्रह्मणो गानप्राणाभ्या गायत्रीशब्दवाच्यवोपपाद-
नाय प्रागप्रसङ्गः ॥

तथाहि गायत्री वा इदमर्थम्भू-मिति गायत्रीशब्दश्चतुष्पादप्रकारः सर्वशब्द आत्मपरः आ मर्गस्य तावदत्वं
सामानाधिकरण्येनोक्तं तस्यैव ब्रह्मणो गानप्राणादिभिः पादविष्य च विषयः श्रुतिगानप्राणोपपादनाय वायुपत्वमाह—वायु
गायत्रीति गायत्रीशब्दवाच्य चतुष्पादब्रह्म वायुपविशिष्टमित्यर्थः । 'रसोऽहमस्य कौन्तेय' इत्यारभ्योच्यते 'शब्दः रे
पोरुपपन्न' इति तथा भगवत्पराशरवचनं 'शब्दमूर्तिधरस्यैतद्रूपं विष्णोर्महत्तमनः' इति । ततः किं विवाचितपाद्-
विषयस्येत्यत्राह—वायु इदं सर्वभूत गायति च प्रायते चेति वाग्विशिष्ट पञ्चशब्द सर्वभूत गायति अभिप्रेतं हिता हतवि-
धिनिषेधमुखेन प्रायते चेत्यर्थः । एवमेकः पादो गानप्राणरूपविधानद्वय चोक्तम् । तदनुवादपूर्वकं द्वितीय पदं सामाना-
धिकरण्येनाह—यपैगायत्री इयं वाच सायं वृष्टिर्वीति उक्ताकारविशिष्टप्रकृतधर्मिणो यत्तच्छब्दो यो सर्वभूतरूपैकपाद-
गायत्री गायत्र्याख्य ब्रह्म तदेव पृथिवीत्यर्थः कथं पृथिव्या ब्रह्मात्मकत्वमित्यत्राह अस्याहीति ब्रह्मात्मकत्वादेव हि सर्वभूत
प्रतिष्ठात्वं नहि केवलपृथिव्याः सर्वभूतधारणे शक्तिरित्यर्थः प्रतिष्ठात्व च नियतमित्याह एतमेव नातिशयीत इति पृथिवी
भूतजात नातिवर्तते कर्मवदयामना नियमेन प्रतिष्ठा वादशक्यातिशयमणेत्यर्थः पृथिवीमयब्रह्माहोदरे हि वृष्टिं नदतिः ५६

श्रुतप्रकाशिका

वर्तते । एव द्वितीयपादो भूतप्रतिष्ठात्तदनतित्वस्यैव रूपं विधादयंचोक्तम् ॥

अथ तृतीय पादमाह—‘ यावै सा पृथिवी इय वाव सा यदिदमस्मि-पुरुषे शरीरम् ’ इति पुरुषशब्दः शरीरवि-
शिष्टजीवपरः पृथिवीरूपपादविशिष्टा सा गायत्री गायत्र्याख्यं ब्रह्म सा शरीरं शरीराख्यपादविशिष्टेत्यर्थः । भू पृथिव्योः
गायत्रीसामानाधिकरण्येन निर्दिष्टतया पृथिवीशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वेन द्रुपदस्यापनसमत्वाद्ग्रन्थप्रायः शब्देन ३६॥ १० ता
मनस्य तत्सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टे शुक्तत्वाच्च, शरीरब्रह्मान्तरं च प्राणप्रतिष्ठात्तदनतित्वस्यैव वाग्य मुपपद्यते अस्मिन्ही
मे प्राणाःप्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्त इति । चतुर्थे पादमाह—यद्वैतत्पुरुषे शरीरमिदंवाय तदादिदमन्त पुरुषे
हृदयमिति शरीराख्यपादविशिष्ट यद्वायत्र्याख्य तदेव हृदयमिति । पूर्ववद्ब्रह्मान्तरं च मुपपादयति अस्मिन्म प्राणः
प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्त इति । प्राणाः प्राणापानादयः इन्द्रियाणि वा, तेषां हृदयसंज्ञितनाडीद्वारा हृदयप्रति-
ष्ठितत्वं । प्राणशब्दस्य जीवपरत्वं केचिदाहुः, तदयुक्तं भूतप्राणशब्दयोरप्येवमाभावेन तदभिमतपाद्विधिव्याप्तिः ।
भूतशरीरहृदयवाकप्राणिर्हेते षाड्विधं वदन्ति । एव तृतीयचतुर्थपादो प्राणप्रतिष्ठात्तदनतित्वस्यैव रूपं विधादयंचोक्तम्
एवमुक्तं चतुष्पात्तं षाड्विधं च निगमयति ‘तैषां चतुष्पादा षड्विधा गायत्री’ इति ॥

नन्वेवंतर्हि ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वं स्यादिति शङ्कायामुक्तस्य महिम्नस्तावत्तत्प्रतिषेधिका मुच्यते इति तदेतदिति ।
ब्रह्माभिप्रायेण नपुंसकत्वं तदेतत् चतुष्पात् षड्विधं च ब्रह्मेत्यर्थः ‘समूर्तिं विन्धते धृत्या’ इत्युक्त्वा ‘एतावानस्य
महिमा अतो ज्यायागच्छ पुरुषः’ इतिहि पुरुषस्यैव भूयते, इहच पृथिव्या भूतशरीरहृदयान्तरगतानि अतः तासां
तस्य महिमा’ इत्यनेन पृथिवीतदन्तर्गततदर्थैश्चतुष्पात्स्वरूपमहिमानुवादः । तावत्त्वं प्रतिषेधति अतो ज्य यानिर्ति—
पादोऽयंति इत्येकं पादचतुष्टयमेकपादस्थानीय अतोऽतिरिक्ता त्रिधादिभूतिः, तस्मादतो ज्यायानि-मुपपन्न इत्यर्थः । पृथ-
मस्या ऋचः परिच्छिन्नशङ्काव्युदासार्थेन युक्तम् अनन्तरमपि ‘तदेवत्पूर्णमप्रवर्तिपूर्णमप्रवर्तिनीं त्रिय लभते यदर्थं
वेद’ इति पूर्णतादिगुणकतयोपासनविधानात् ॥

नन्वेवमिति ब्राह्मणोक्तचतुष्पात्तविषय बाभावेन ब्राह्मणस्य ऋचश्चेकार्थं नसिध्यत्—न; उभयोर्ब्रह्मविषय चात् यदो
यमुक्तचतुष्पात्तविषयता नभवति तर्हि किमर्थं तदुदाहरणम् । परिच्छिन्नत्वशङ्काव्युदासार्थमिति युक्तम् तद्यत्तत्त्वेकार्थदत्तं
नष्टकामाश्रयाने प्रयोजन नचेयमुक्तपूर्वोक्तविवरणरूपा इत्येते । किंच ऋचश्चतुष्पात्त-तरपर-य परेषामप्यद्वैतार्थं ज्ञान
दायकस्याप्रयोजकत्वं शङ्काशरीरहृदयैश्च त्रैधाविभक्तकार्याः शोभन्ति वा कायस्वरूप त्रिधादु-क्त इति तदुक्तं
जना । तत्र कथं सर्वभूतेर्मात्राद्यवस्थाप्रयतिविधाकाशोपलक्षितरूपेण चतुष्पात्तं भूतपृथिवीशरीरहृदयैश्चतुष्पात्तविभक्तं
भवति चतुष्पात्तवि बहुविधं भूयते ‘चतुष्पद्ब्रह्मावकापदः प्राणः पादश्चक्षुष्पादश्चोत्रं पादः’ इति तथा ‘अग्निः
पादो वायु पाद आदित्य पादो दिशः पादः’ इति च । एव ज्ञातमाश्रयाने प्रयोजनाभावात्, पुरुषस्य प्रक्रियानु-
गुणा(त्त)दनन्तरवाकपानुगुणत्वं ब्रह्मणो विविधचतुष्पात्तसम्भवाच्चतुष्पात्तभेदस्य परमोऽप्यवर्जनीय वाच्य यथोक्तस्या
स्याक्तवोऽर्थः ॥

अथ चतुर्थपादो नोक्तहृदयस्याकाशस्य महिम्नश्चतुष्पात्तत्वात् शङ्काशरीरहृदयैश्च सामानाधिकरण्येन हृदयैश्चोक्त
हृदयवत्तयोऽयं बहिर्वा पुरुषादाकाश इति आकाशः स्वकार्यव्यापकत्वात् वाच्य वादिभिः ब्रह्मणस्य इत्यर्थः; ‘अपेक्षावतो
योऽयमन्तः पुरुष आकाशः अयवाकसः योऽयमन्तर्हृदयआकाश’ इति निर्देशो यथैव्याभिप्रायः । एव हार्दाकाशमा
हृदयेन हृदय श्रुते भवति । एव चतुष्पादः षड्विधस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चान्तर्भावेन परिच्छिन्नत्वात्परं यथाहृदयस्यैव पूर्ण

श्रुतप्रकाशिका

उक्तं हि तत्त्वविचारगाथा भवद्भिः ‘यस्मादेपां प्रव्ययकालेऽप्यवस्थानमाप्नायते तस्माद्गुणोत्पत्तेः प्रागप्येषामवस्थानाभिगुणा एते’ इति । द्वितीये च गुणप्रव्ययावस्थाद्विगुणशक्तीनामीश्वराधिष्ठेयत्वं नोपपद्यते तासां प्रविष्टातर्हि कार्याभिगुणैरङ्गलक्षणं प्रेरण तत्तदानीं मास्ति नेदासर्गकालाद्गुणानुपचितरनुपपत्त्या कार्यानुत्पादनस्य शिष्टादिधानादिभिर्दिष्टे तर्हि परमानस्वत्वे गुणशक्तीना तदधिष्ठितवामावात्कार्यान्पातिप्रसङ्गः । स्वापप्रयोगेहि ईशस्य त्वदभ्युपगमौ अतः कार्यानुपादनस्येश्वराधिष्ठानानपेक्षत्वेन गुणशक्तीनामाधिष्ठातृत्वाभावेन व्यूहभेदाभावाद्गुणोत्पत्तेः प्राक् निर्गुणत्वेन त्रयाणां व्यूहानां काञ्चि कालावस्थानमयुक्तम् । अधिष्ठेयभेदमनपेक्ष्य स्वतएव मदभेत् त्रिविद्यानां दिव्यान्मनोमयादिहरयो ह्यर्थं चिरनुपपत्त्या ॥

किंच तिसृश्वरीश्वरयोगेषु किंप्रमाणम् ‘एतन्मयो या अरेऽयमात्मा वाङ्मयो मनोमय प्राणमयः’ इति श्रुतिरिति चेत् न जीवस्य मनोवाक्प्राणकरणित्वप्रतिपादनपरत्वात्तस्याः तर्थाह । यत्सप्ताज्जानिमेधया तपसा जनयत्विता’ इति परमात्मनस्सङ्कहरादेहिनामुपजीव्यत्वाद्दक्षशब्दाव्याप्याना रतानामुपचितमुक्त्वा तत्र प्रसिद्धानं दक्षपूर्णमासी पथश्चेत्यनन्तरपथस्य मानुषदेवतियेषु विनियोगमुक्त्वा ‘श्रीण्यात्मने कुरुत’ इत्यवशिष्टाक्षरत्रयस्य सर्वविधप्रवृत्तिहेतुत्वात् सामान्येन सर्वभोक्तुर्गमकरोदित्युक्तत्वा ‘अन्यत्र मना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं कामस्सङ्कल्प’ धीचिक्त्साश्रद्धाऽश्रद्धाघृतिरघृतिर्हीर्षाभीर्षीरित्येतत्सर्वं मनएव’ इति प्रसिद्धं मनएव प्रतिपादितम् । कामादीन मनःकार्यानां सामानाधिकरण्या ‘यः कश्चन शब्दो वागोव’ इति सामानाधिकरण्यामपि शब्दस्य वागिन्द्रियाधीनोच्चारणत्वनिवन्धनम् अतश्शब्दोच्चारणकारणं प्रसिद्धवागिन्द्रियमेवेत्युक्तम् ‘प्राणोऽपानो व्यानउदानस्समानाहृत्येतत्सर्वं प्राण एव’ इति पञ्चवृत्तिप्राण एव स्पष्टमङ्गितम् । ‘एतन्मन’ इत्येतच्छब्दश्च प्रकृतमनोवाक्प्राणपरः ‘अयमात्मा’ इत्ययच्छब्दविशेषित आत्मा च प्रसिद्धो जीवः ननु परमप्रकृतः परमात्मा तस्य जीवस्य त्रिविधोत्पत्त्यवस्थेः मय इति प्रतिपादितम् । पश्चात् ‘त्रयो लोका एतएव’ इत्यादिना तेषां प्रथमा कृता ‘यदिकंच विज्ञातं वाचस्तद्वरूपं वाग् विज्ञाता वागोवैतं तद्वभूत्वायतीति’ यद्वाग्यवहारादिज्ञात तत्सर्वं वाचास्वरूपस्य उदयकम् वागिज्ञाता विज्ञायमानं सर्वं वागधीनम् उच्यते । सामानाधिकरण्या वागोवैतं तद्वत्त्वाऽवति यद्वाचा दिज्ञातं वस्तु पुरस्कृत्योपकरोति तद्वत्त्वात् तत्स्वरूपेण वागोवोपकरोतीत्यर्थः ‘विजिज्ञास्यम्’ इति चिन्तनीय पूर्वप्रयोजनं याचन्तित देवतादिकमुपकरोति तद्वत्त्वा मन एवोपकरोतीत्यर्थः ‘अविज्ञातम्’ इति पूर्वप्रयोजनं पूर्वमुक्तवशादाच्चिन्तितं यदुपकरोति तद्वत्त्वा प्राणउपकरोतीत्यर्थः

एवं प्रथमा त्रयाणां प्रविष्टानामपि अधिष्ठितत्वं दर्शयति ‘तस्यैवाच’ इत्यादिना वाचः वागिन्द्रियस्य पृथिवीदरीरम् आवृतनं जिह्वागोष्ठस्य वायं गणमाभित्य वागिन्द्रियं तिष्ठतीत्यर्थः । ज्योतीरूपमयमग्निः ज्योतिर्मयमधिष्ठातृदेवतास्वरूपमग्निः’ इत्यर्थः ‘यावतीवाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः’ इति य. यत्र वागिन्द्रियं तत्र तत्र तदधिष्ठानतया पृथिव्यास्ति, अधिष्ठानत्वादात्तत्रत्यस्तीत्यर्थः ‘अथेतस्य मनसो द्यौदरीरम्’ इति इह नृदन्दआकाशमात्रपरः ननु लोकविशेषपरः (कुनः) अनुपपत्तेः । नहि स्वर्गलोकएव मनसोऽधिष्ठानं मनुष्य, गामनरकत्वमस्ति । शुशब्दोहि लोकविशेषं न भेदनाये च वर्तते ‘सुरलोको द्यौदिवीदे खियाम्’ ‘द्यौदिवीदे खियामभं व्योमपुष्करमम्वरम्’ इति हि नामानुशासनम् । अत आकाशमात्रविशेषा तत्रापि सामर्थ्यात् हृदयाशेषे पर्वरस्य हि हृदयच्छिद्ररूपा काशआयननमित्यर्थः । ‘ज्योतीरूपम्’ इत्यादेः पूर्ववत् तौ अम्यादित्यौ द्विषुन भेदा द्विषुनाभावमनिच्छताम् । एतः प्राणोऽपानेन अयमस्य विज्ञातः आदित्याधिष्ठेयमनः पूर्विका अग्रपाण्डयवाक्प्रवृत्तिः तदुभयपूर्विकापञ्चवृत्तिप्राणाधीना शरीरप्रवृत्तिरिति प्राणस्यासृपत्तय चक्षुषादियु स्वसदृशप्रतिस्पर्धिरिति गहनं च ‘अथेतस्य प्राणस्यापदशरीरम्’ इति ‘प्राणा

श्रुतप्रकाशिका

वा आप ' इति श्रुति ' पानीर्यं प्राणिना प्राणा विश्वमेव च तन्मयम् ' इत्याद्युर्वेदविद अतः प्राणस्य आकाश-
तन ' ज्योतीरूपम् ' इत्यादिपूर्वतः मनः प्राणिनोरभिमानिदेवतान्तराश्रयेऽपि श्रुतिः त्रिविधोद्वेगमपि रमणीय-
मयम् । आनन्त्यं प्रतिशरीरं मनोआदिव्याप्येदेतात् ' सण्णं सवत्सर ' इत्यादिना ' चन्द्रमाप्यहोता सप्ततृ वरु-
याति ' इति प्रकरणेन सप्ततृप्रतीकतया सप्त सरसस्य राक्षसघ्नोपायव्याप्यवलादस्य प्राणाधिदैवत्त्वं च इत्य-
प्रपारशक्यं ' सौम्योचै देवतया पुरुष ' इति प्रकरणया पुरुषस्य चन्द्राधीनत्वं तद्वेदनपरत्वे तन्म, आनोय इमा-
णानां व्यापारस्य परलोकेश्वर्यधिक्यं वक्तुं ' अथ त्रयो लोका ' इत्यादिना लोकत्रयं प्रकृत्य पुत्र विवस्त्रः स्य
तन्मुनेनैह लौकिकार्थप्राप्तिं केवलवर्णनाऽतिशयं हि वा यद्व्याप्येदेपेन दलोकप्रप्तिं, चात्रैव त्रैलोक्येऽनुमयः । य-
यनयहादिकं अथ पुत्रेण सपाद्यगिति तस्य निहितम् रम्यत्वा ' अययदैवविदस्माहोकात्स्थेयैर्मिरेव प्राणैरुह पुत्र-
माविशति ' इत्युक्तम् पुत्रो भूत्वा वशादिकमयमं कर्तुं, पुत्रकृतं रुच्ये परलोकं स पितृ स्वोद्वेग-
मयतीत्यर्थं ' अथैनमेते देवा प्राणा अमृता आविशन्ति ' इति एव पुत्रे निहितम् परलोकगतं पुण्यकर्मणं पुत्र-
देवा प्राणशब्दवाच्या मनोवाद्यं वा शिवातीत्यर्थं तद्वत् प्रकृत्यति पृथिव्यैचैनमित्यादिना वापाटग्रहकर्म वागैव
वाक् । अनोपलब्धमानन्दैकारणं मनोदैव मनः अप्रतिहतगगनमनादिव्यापारहस्तं प्राणोदैव प्राण । एते पृथिवी-
बुधलिरूपाधिष्ठानेभ्योऽप्रयादित्यत्र द्रुपदाधिष्ठानेवताभ्यश्च स्य सम्भवन्ति, दलोकं तद्वत् मनोवापाटानां दलोक-
मवतीत्यर्थं । एव जीवोपकरणानां वा परलोकशक्तप्रतिशयमुक्त्या ' स एव विस्सर्षेया भूतानामात्मा भवति ' इति
वागिन्द्रियादिदेवताविज्ञानप्रकरणस्य सप्तभूतान्तर्गतं ज्ञानं इत्यर्थम् तस्य तु एतत्कारणं चाभिधायोपरहृतम् ॥

अत्र बुधोपस्थाद्वानां मनोवाप्राणशब्दानां च सप्तमोर्जोवाचि वाभावः त, प्रशास्तिवाक्शक्तिः प्रियं वाचि वा-
चिवाभावाच्च तदधिष्ठात्रीश्वरः ब्रूयति पादनमनुपपन्नम् । शब्दस्वारस्याभावेऽप्यर्थानुपपत्त्या तादृगर्थपरं दलोक-
चेत् कापुनरनुपपत्तिः ' यावती वाक् तावता पृथिव्या ' इत्यादिवाक्यं पृथिव्यादीनां व्याप्यवगमात् प्राणिभ्य-
व्यादिपरमनुपपन्नमिति चेन्न वागिन्द्रियादभिस्तदधिष्ठानभूतना पृथिव्यादानां व्यद्वेषान्प्रतिपादनात् । इन्द्र-
धेरादिभिर्नव्यास्तिमन् कार्याणां तत्तत्तां ददगुणकारणपरिच्छिन्नवनेन्द्रियरूपं हृत् रतः पृथिव्यं च वात् ॥

ननु तत्त्वकारणां श्रुती नासदासीत्तदानीम् । नासीद्रजो नोऽव्योमापरोयत् । किमावरीय-
कुक्षिकस्य गर्भम् । अम्भ किमासीद्रहन गभीरम् इति तस्मिन्वतिवति ' न कस्मिन्श्चन स कश्च ज्योतिर्भुदुद्रवत स य-
ज्योतिर्भुदुद्रवत तद्यद्वतिनि वाक्साय स्यामिति प्राणस्यत्यप इति मन्त्रस्तत्त्वः । तत्रैव ज्योतिरासीत् । यस्मिन् स्तार-
भूवाग्नेन ज्योतिर्वाऽव्यायत तद्यधामध्यष्टीलं वाक्सा सच्च स्य वृत्तिरैव तदैवत हन्तप्राणं करता ' इत्यादिना व्याप्यतस्य
तपश्चन्दवाच्यानां वाक्प्राणमन्तरा प्रत्यप्यस्थानं तु । रुद्राद्यधिष्ठात्रीश्वरः ब्रूय एव मनोवादि-
व्याख्या श्रुती प्रत्यप्यवस्थानाप्रतीतिः उद्भवति हि श्रूय । उद्भवनं च नास्ति, किंतु ह्रस्वमप । तेनोपतिरेवा-
म्यते यथाव्येक्ष्यरङ्गाद्रम इति, कारणाकार्योदय इति च, ननु ह्रस्वनादिशब्दे वाच्येऽप्यवस्थानं प्रतीयेत कश्च प्र-
गापु पत्ती प्रतिपाद्यमानायामाख्यावदानां कारणवदानां च स्वररता स्यात् । इतरथा स्यात् स एव ' तेषामुक्तमेव ज्योति-
रासीत् ' इत्यत्र ज्योतिरशब्दः आज शब्दोऽवत् प्रकृतिसामन्तरपरः । त्रिविधकारणानामप्यत्रैव प्रकृतिसामर्थ्यहेतुर्ल-
' तान्येकमभवत् ' इति एककार्योपपत्तिं प्रत्येकसां प्रीतिः च ज्ञातव्यम् । कारणत्रयणाहं दशदिग्दर्शनीयं । अन-
न्तरं ' तदैवत ' इति तच्छब्दस्य एव प्रतिपादनाश्रितकारणज्ञपर एव प्रत्ययदशायामप्यर्थस्य संश्लेषरूपावधानम् ।

श्रुतप्रकाशिका

वात् मनआदिशब्दो नेश्वरव्यूहपरः । यत एवं तस्मात् सप्ताजसृष्टौ ‘तौ मिथुनं समेतं ततः प्राणोऽजायत सइन्द्रः सपपोऽसपन्नः’ इति वाङ्मयव्यूहपत्नीकान्मनोमयादीश्वरात् प्राणम्यव्यूहोपात्तिरुच्यते इति चानुपपन्नम् ॥

ननु बृहदारण्यक एव पठेऽध्याये ‘इन्धोहवै नामैष योऽयं दक्षिणेश्वन् पुरुषस्तं वा एतामिदं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रियाइयहि देवाः प्रत्यक्षद्विप. अथैतद्वामेक्षणि पुरुषस्य रूपमेयायास्य पत्नीविराट् तयो-
रेपसंस्तायो यएपोऽन्तर्हृदय आकाशः’ इत्यत्र दक्षिणाक्षिप्रतिष्ठास्य पुरुषस्य वामाक्षिगत पुरुषरूपं पत्नीत्वेनोच्यते
अतोऽत्र वाङ्मयपत्नीको मनोमयःप्रतिपादित इति न ‘ततःप्राणोऽजायत सइन्द्रः’ इति मिथुनोपलब्धेन्द्रशब्दवाच्य-
त्वावगमात् । इह च पत्नीवतः पुरुषस्येन्द्रशब्दवाच्यत्वावगमाच्च, तत्क्षेत्रेन्द्रशब्दवाच्यप्राणमयस्य द.क.यः पत्नीपृष्ठेत्-
ननु मनोमयस्य, मनोमयस्य वाङ्मयपत्नीकत्वं प्राणमयस्य तदुपपन्नत्वमपि हि भवदभिमतम् । तस्मादत्रायमर्थः दक्षिणा-
क्षिःपुरुषोत्तमः ‘यएव एतदस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिन्’ इति दक्षिणाक्षिस्यैवादित्यान्तरावस्थित-
त्वश्रवणात्तस्य च पुण्डरीकाक्षत्वात् ‘इन्द्रं निचिक्वुः परमे व्योमन् इन्द्रोमायाभिः पुरुषः’ इत्यादिषु परमपुरुष-
स्येन्द्रशब्दवाच्यत्वं च सिद्धम् । वामाक्षिस्थातःपत्नी साक्षात्पत्नीरेव इन्द्रशब्दवाच्यस्य पत्नीत्वेन प्रतीतेः, तैत्तिरीयके च
‘रादवि बृहतीश्वरसीन्द्रपत्नी चर्मपत्नी’ इतीन्द्रपत्न्याः श्रीशब्दवाच्यत्वावगमात्, किंच हृदयगुहायामवस्थानमनयो-
रिह भूयते ‘तयोरेप संस्तायो यएपोऽन्तर्हृदयआकाशः’ इति, संस्तावः अधिकरणे भूय संस्तावः, स्थानं संस्तावः
परिचयः सहवासः ‘पद्माकोशप्रतीकाशम्’ इत्याश्रय ‘तस्यादिशखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः’ इति नारा-
यणस्य हृदयस्थितिश्रवणादत्रापि श्रियःपतिनारायण एव प्रतिपादित इति वाङ्मयपत्नीकपुरुषप्रतिपादनमरुक्कृतम् । तत्र
वकारादिश्रुतावपीश्वरव्यूहप्रतिपादनाभावात् अचमर्षणसूत्रेऽपि नतःप्रतिपादनमिति वाङ्मयपत्नीकपुरुषप्रतिपादनमरुक्क-
तम् अपि तु तपश्शब्दःपरमात्मपरः ‘यस्य ज्ञानमयं तपः’ इति तपश्शब्दस्य ज्ञानवाचित्वात् परस्य ज्ञानगुणकारत्वेन
ज्ञानशब्दस्यैव चर्मिपर्वन्ताभिधानोपपत्तेः, तस्मादतःशब्दसत्यशब्दवाच्ययोर्गोशादिकर्मतद्भोक्तृत्वेन नवर्गयोदत्तः वाचप्राणयोः
वा ‘सद्यद्वत्तमिति धाक्सायस्सत्यमिति प्राणस्तः’ इति श्रुतेः,

यदा श्रुतं यथार्थशब्दः सर्वं अवाच्योऽर्थः, नामरूपे उपपे इत्यर्थः अतो मिथःकार्यकारणभेदेनार्थस्थितं वाङ्म-
यादिव्यूहप्रत्यक्षं निष्प्रमाणक, किंच वाङ्मयपत्नीकान्मनोमयात् प्राणमयोपात्तिं किं प्रत्यक्षदशाया महदादिशर्गात् पूर्वमा-
विनी उत महदादिशर्गान्तरमाविनी तत्र प्रथमं शिरो निष्प्रमाणकत्वात्तरस्तम् । द्वितीयं ब्रूमः ‘वाङ्मयःपृथिवी-
शरीरो लयपरिणामशक्तिमधिष्ठति तम पृथिवीत्युच्यते लयपरिणामशक्तिर्वा गतिमोक्षस्थानमिति च’ इत्युक्त-
पनिष्कले । तत्रैव ‘प्राणमयोऽप्यरीरः क्रियाशक्तिमधिष्ठति रजआइत्युच्यन्ते क्रियाशक्तिःप्राणः’ इतिचोक्तम्
यदि तमोरजश्चतुष्षिष्टातारौ वाङ्मयप्राणमयो तदा वाङ्मयपत्नीकान्मनोमयाःप्राणमयोपात्तिं वदता चतुर्मुखोपत्तेःपूर्वमेव
रुद्रोत्पत्तिरुक्ता स्यात् । तच्छ्रुतिरुद्धं महोपनिषदि ‘तत्र ब्रह्माचतुर्मुखोऽजायत’ इति ब्रह्मासृष्टिसूत्रा ‘अथ पुन-
रेव नारायण सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायीत तस्य ध्यानान्तस्थस्य ललाटात्त्रयश्वशूलपाणिः पुरुषोऽजायत’
इति रुद्रसूत्रेः पश्चात्तनवश्रवणात्, सुबालोपनिषदि ‘ललाटात्कोषरुद्रोऽजायत’ इति रुद्रस्य चतुर्मुखललाटोपपन्नव-
श्रवणात् धैर्याल्लक्षणो रुद्रस्य चतुर्मुखस्य अथादिजीववदुत्पत्तिश्रवणात्, शतपथचाष्टमिब्राह्मणे सप्तमःश-दवाच्येन
प्रजापतिना रुद्रसृष्टेश्चतुर्मुखात् तद्दानपर्वह २५ तेन तस्य नाममूर्त्येकप्रदानप्रतिपादनाच्च ॥

ननु श्रुताभेदे-‘विश्वाधक्कां रुद्रो मर्दिपः हिरण्यगर्भं जिनयामास पूर्वम्’ इति ज्ञेयत इतिचेत् तदपि

श्रुतप्रकाशिका

मानये विरुद्धम् अनन्तरमेव ‘येदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्’ ‘महान्प्रभुर्वै पुरुषस्त्वर्य
स्यैव प्रवर्तकः’ ‘अनुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा’ ‘सहस्रशीर्षा पुरुषः’ इत्यादिषु वाक्येषु ‘एतं महान्तं पुरुषम्’
‘एष महान् (महान्प्रभुर्वै पुरुषः)’ इति प्रकृतस्वरूपमभिनिर्दिष्टं न हि पुरुषस्य दयमानाधिकार्यात् ‘यदेतं आकाश
आनन्दो न स्यात्’ इत्यानन्दशब्दसमानाधिकरणाकाशशब्दस्य प्रसिद्धाकाशप्राधानेन परमात्मपरस्य दृष्ट्यापि प्रतिष्ठायां
प्रहागेन महापुरुषपरतायाः न्याय्यत्वात् सत्यप्रवर्तकविषयस्य वाक्यस्य तमोऽधिष्ठातृवाक्यपरत्वाभावात्, पुनस्तस्य वा
क्योपादानेन पुरुषोत्तमविषय-वस्तुत्वे च, परमपुरुषोदेव हि शिष्यगर्भोऽयं स्रष्टा इति सिद्धं न तस्य तत्त्वदर्शकत्व-
प्रवहनाभावात् यथा ‘मृत्युनैवेमावृत्तमासीत् अज्ञनायया अज्ञनया हि मृत्युस्तन्मनो कुरुतात्मन्यस्यामिति सोऽह-
मचरत् तस्यार्चत आयोऽजायन्त’ इत्यारभ्य अज्ञनायालक्षणेन मृत्योरभ्युपगम्यमानं सृष्टिप्रतीतावपि न प्रसिद्ध-
मृत्योः क्षुधोवा दृष्टि-यादिप्रपञ्चकारण-वमभ्युपगम्यते, ‘भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः’ ‘मृत्युर्यस्यो-
पसेचनम्’ ‘तच्छ्रेयो रूपमस्य सृजत क्षत्रं यान्येतानि देवक्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरी-
शानः’ इति परमात्मसृज्यत्वसंहरणं च नित्य-व्यवश्रयणात् । एष ब्रह्मसृष्टस्य रुद्रस्य न ब्रह्माणप्रति कष्टं वरिहोऽप्यस्य
भ्युपगम्यत्वम् । शैलालिङ्गं दृष्ट्वा तपश्चमुनालोपनिषदात् नैवमर्था-तरपर च वस्तु शक्यम् ॥

नन्येवमपि कश्चिदेवेन सृष्टिप्रकार इत्याख्येयम्-नैवम्; तद्वदिति सृष्टिप्रकारस्य स्फुटभवनमाभावात् आकाशादीनामपि
कश्चिदेवेन परमकारणत्वकल्पनाप्रसङ्गात् श्रुतिविरोधेन कल्पनोऽनुपपत्तेश्च, अतो न त्वयिरङ्ग (६.१.१) नां यत् ३.१०.८-
हिरण्यगर्भोऽपतिः विरुद्धा किञ्च ‘वाक्त्रयल्यपरिणामशक्तिमधितिष्ठति ल्यपरिणामशक्तिश्च वाक्’ इति कथ्यते,
मोक्षस्थानमिति च मोक्षस्थानं परमाकाशः क्व प्रवृत्तेस्तद्विशब्दस्याप्यत्राभावात् आकाशवस्थिति च भवद्विरुद्धं तथा तस्य
विचारणायाश्रयम् ‘परमाकाशो नाम प्रकृतेराद्यत्वावस्था’ इत्युक्त्या ‘साच तमोऽवस्थापन्ना प्रकृतिः परस्तादा-
त्मनो विभागरूपं विकारं प्रतिपद्यते स एव परमाकाशः स एव मुक्तानामीश्वरस्य च स्थानं शब्दपरिणामशक्ति
युक्तत्वाद्वाक्’ इति चोच्यते अक्षरमिति चेत्, यद्यन्यत्तमसोर्भष्यण्डित्वात् परमाकाशः सतावकाथो विभक्तः ‘तम
एकीभवति मृत्युर्वै परदेव एकीभवति’ ‘तस्मात्तमसस्तज्जायते’ इति तमस एव विभागभवनात् । विभक्त-
मसोऽक्षराविभागः तमस्तस्यादक्षररूपेण जायत इति योजना-व्यवस्था ‘अक्षरं तमसि लीयते’ इति लयभवेन वि-
द्यात् । तथा अक्षरं तमुक्तानामीश्वरस्य च स्थानं तस्योन्मत्तावपेक्षया अक्षरत्वेऽपि तमसि लयभवेन क्षरत्वात् । ‘तदक्षरे
परमे व्योमन्’ इति परमव्योमः क्षरणाभावाच्च तत्राभ्यापेक्षिकमक्षर-विभक्तिचेज्ज तत्र त्वारस्य भक्षणं प्रत्यक्षभवनमाभावात्
तमसो विभक्तमक्षरमेव तत्राक्षरशब्देन प्रत्यभिज्ञाप्यत इति चेज्ज । वर्णानुपूर्वसंज्ञाद्वयेऽप्यन्यविशेषणत्वात् प्रयुक्तं नाक्षरशब्देन
विशेष्यसमर्पकाक्षरशब्दाभ्यां प्रत्यभिज्ञानाभावात् नक्षरणः पट इति वाच्यद्वयोऽदृष्टगन्धद्वयोऽद्विरस्य २० प्रत्यभिज्ञायत इति

किञ्च स्वप्रकरणे ‘विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्’ इति समानप्रकरणे च ‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्’ ‘तेहनाकं
महिमानस्तचन्ते’ ‘आदित्यवर्णं तमसस्तुपारं’ इति मुक्तामेधस्थानस्य तमसः परलभ्यवणात्तमसोऽवर्चनीयत्वात् तस्य न
तत्र प्रत्यभिज्ञा ‘तमसः परस्तात्’ इति परस्वरूपस्य तमोर्विलक्षण्यभ्युपगम्यते इति चेत् न दिग्देशकालेष्वस्तित्प्रत्ययस्य विहि-
तत्वेन वैलक्षण्यमात्रपरत्वस्य क्लिष्टत्वात् स्थानविशेषस्य सन्निहितत्वाच्च तमसः परत्वस्य देशविशेषवर्तिपरमात्मविशेषण-वो-
पपत्तेः ‘तमस्तुपारं’ इति पारशब्दभावविधावचकः । अतस्तमसः परस्य स्थानस्यैव प्रत्यभिज्ञानमाभावात् तमोर्विभागरूप-
मक्षरं न मुक्तात्परमात्मस्थानं तमोर्विभागरूपचाक्षरं न वाज्ययाधिष्ठेयम् तस्याक्षरस्य ब्रह्मरूपस्यैः पूर्वभावितात्, ‘यः

श्रीभाष्यम्

१. सू.२८—उपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् (१.१.१०)

श्रुतप्रकाशिका

पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्' इत्यारभ्य 'योऽक्षरमन्तरे सञ्चन्यस्याक्षरं शरीरम् यस्यमृत्युश्च शरीरम्' इत्युक्त्वा 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण' इति तस्याक्षरतः कारणम् मृत्युशरीरस्य नारायणवप्रतिपादनाच्च, तस्यैवांतरात्म्यश्रवणाद्वाक्ययोऽन्तरात्मित्वानुपपन्नम् अतएव हिरण्यगर्भस्य प्राणस्यस्यान्तर्यामि वच निरस्तं नारायणस्यैव ह्यन्तर्यामि वस्तुम्, हिरण्यगर्भस्य महत्त्वाच्च भिमानि न तु ब्रह्माण्डं तर्हि न ह्यन्तर्यामि वस्तुमिति मन्तव्यं परमकारणवामावात् अग्निन्द्रादीनां वाक्याण्याद्यभिमानि वस्तु 'सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यत्र सर्वभूतशब्देन ब्रह्मरूपयोरपि जीवान्तर्भाव 'तस्माद्विराडजायत विराजो अधिपूरुष' 'न्यक्षश्च शूलपाणि पुरुषो जायत, इन्द्रो वरुणस्सोमो रुद्र' 'सप्तर्षा सशिनस्सेन्द्रस्तोक्षर' इतीत्यत्र काव जादिश्रवणत् । एवमेव पुनरुक्तं भगवता व्यासेन ब्रह्मरूपसंवादे—

ममान्तरात्मा तत्र च येचान्ये देहिंसहिता । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ नप्राह्य केनचित्काचित् ॥

अहं ब्रह्मा आद्य ईश प्रजानां तस्माज्जातस्तत्र च मत्तं प्रसूत ।

मत्तो जगत्स्थायरजङ्गम च सर्वेदेवास्सरहस्याश्च पुत्र ॥

इति । अतएव मानवे धर्मशास्त्रे 'योऽस्यात्मन कारयिता' इत्यादिवचनानि च न भयदभिमतवाक्यप्राणमयविषयाणि श्रुत्यनुष्ठानात् स्मृतियचनानाम् । अतएव 'मनोमयप्राणशरीरो भारूप तस्य सङ्कल्पाकाशान्ता' 'प्राणो ब्रह्म कर्मा ब्रह्म सत्त्व' इत्यादिश्रुतपक्षं न मनोमयप्राणशरीरो भारूप तस्य सङ्कल्पाकाशान्ता' इत्युक्तान्तरविराधादनुपपन्नत्वाच्च । यत ईश्वरस्य न प्रलयकालं व्यूहय प्रामाणिकं अतएव ब्रह्मरूपेण वाक्यप्राणस्य यद्वच च दूरो साक्षितम् स्मृतयश्च श्रुत्यनुष्ठानेन वर्णनीया अहंकारवर्णनाभेदनादर्शनीया एव वाक्यपादि यूहयस्य न निर्मूलं वात् 'त्रिपादस्यामृतविधि' इति वाक्यस्य यादवप्रकाशेर्भिहतायोऽनुपपन्न, तस्मात् 'भूतान्तरात्मा' इत्यस्य भाष्यकाराभिमत एवार्थ उपपन्न इति स्थितम् ॥

सू.२८—उपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् (१.१.१०)

गूढार्थसंग्रह

'हेषा चतुष्पत्ति' इति वाक्यस्य तात्पर्यनिर्णये 'तदेतदृचाऽयन्तं मू तावानस्य मर्मा' इत्यन्तरश्रुतावापि 'अथ यदत्त परोदिया ज्योति' इत्यत्र ज्योतिषशब्दार्थं न प्रसिद्धादित्यादित्यादिवाक्यस्य, किंतु ब्रह्मण्यप्रीतिरुद्यतया निर्गोतब्रह्मेति भूतादिपादव्यपदेश यथा प्रसिद्धार्थपरित्यागवत् साहचर्यानि वचनं तद्वदन्तु द्वेष्टप्रदाविषयक एव, न तु मुखगणेशीविषयक तद्वदेव ज्योतिषशब्दार्थोऽपीति एवमित्यत्र विधीतम् ॥

'अथ यदत्त परोदियो ज्योतिर्दीप्यत' इत्यत्र इत्युक्त्वा उभयविकार्ये न तमवति अविश्रुतमित्यादिष्वभेदे एव चरणाभिध न हतुपये उपपत्ते ज्योतिर्विषये चरणाभिधायमावात् । इयं च व्यातिर्वाच्यमन्तर्यामिदेवतायां आदित्यादिज्योतिर तद्वक्तव्यप्रतिपादित्वेन न वाऽप्यनुपपत्ति इति पूरणां न आशय इत्युक्तं सिद्धं न्त्यपि—उपदेशभेदान्नेतिचेत् इत्यादिना । 'अनुत्तमेषूत्तमेषु' इत्यत्र अनुत्तमशब्देन न विज्ञातं उभयो उत्तमा ते अनुत्तमा इति विग्रहतेन

श्रीभाष्यम्

पूर्वेषामप्ये 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छां.६.१२.६) इति दिवोऽधिकरणत्वेन निर्देशा-
दिहच 'दिवः परः' इत्यवधित्वेन निर्देशादुपदेशस्य मिथरूपत्वेन पूर्वेषामप्योपेतं ग्रह्य परस्य
प्रत्ययमिहायत इति चेत्-तत्र, उभयसिद्धयपि उपदेशो अर्थस्वभावेऽप्येन प्रत्ययमिहायाववि-
रोधात् । यथा 'वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतश्च श्येनः' इति । तस्मात्परमपुरुष एव निरतिशय
तेजस्को 'दिवःपरो ज्योतिर्दीप्यते' इति प्रतिपाद्यते । 'एतावानस्य महिमा । अतो ज्यायाग्-
श्चपुरुषः । पादोऽस्य चिन्मा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' (तै.यजु.१२.४२) इति प्रति-
पादितस्य चतुःपदः परमपुरुषस्य 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं तमस्तु पारे'
(पुरुषसूक्तम्) इत्यभिहितप्राकृतरूपस्य तेजोऽप्यप्राकृतमिति तद्वत्तया स एव ज्योतिश्श-
ब्दाभिधेय इति निरवधम् ॥

ज्योतिरधिकरणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

यथा वृक्षाग्रे श्येन इति । सप्तमी अन्तर्बहिरवरोधभागस्थितिसाधारणी पञ्चमीतूपरिस्थित्यसाधारणी अथ उमा-
भ्यां स्थानविशेषादुपरिस्थितिरिव विवक्षितेति भावः । सूत्रार्थे परमसाधेयं घटयति सस्मादिति । न खल्वस्य मन्त्ररूपे दीप्ति
रस्ति तत्र च ज्योतिर्दीप्यते इत्युक्तज्योतिश्शब्दाभिधेयत्वमिति शङ्का परिहरन्नधिकरणार्थे निगमयति एतावानिति । पुरु-
षसूक्तवाक्योपादानं विग्रहविशेषात्प्राप्तम् ॥

ज्योतिरधिकरणं समाप्तम्

श्रुतार्थसंग्रहः

उत्तमत्वं न आपेक्षिकम् किन्तु निरवधिकमेवेति सिद्धयति । 'पादोऽस्य सर्वाभूतानि' इत्यत्र सर्वभूतानां पादात्म्यमभि-
धाय 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्युक्ता सर्वभूतसम्बन्धविरहः 'दिवि' इत्यत्र विवक्षितदेशस्य प्रतीयते तेन प्राकृतदेशस्य
सर्वस्य सर्वभूतसम्बन्धितया प्राकृतदेशमित्र एव देशः 'दिवि' इत्यत्र विवक्षितः । 'दिवःपरः' इत्यत्र इन्द्रियजन्य
प्रत्यक्षनिषेधलोकादूर्ध्वज्योतिरेव विवक्षितम् । 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्यत्रामृतशब्देन अनश्वरत्वं तत्स्थानवर्तिनः प्रती-
यते । नाशश्च सृष्टिप्रलयसम्बन्धेनैव, तेन 'दिवि' इत्यत्र तद्देशस्यापि सृष्टिप्रलयसम्बन्धमात्रो विवक्षित इत्यपि प्रतीयते
इत्येव प्राकृतदेशासम्बन्धप्राकृतदेशासम्बन्धज्योतिषः उभयत्रापि प्रतीयति । अतश्च वृक्षाग्रात्परतश्च श्येन इत्यत्र वृक्षाग्र
सम्बन्धविगमः प्रतीयते वृक्षाग्रे इत्यत्र तत्सम्बन्धः । इत्युभयत्र किञ्चिदप्यभ्येऽपि वृक्षाग्रासम्बन्धेऽपि किञ्चित्प्रत्ययघानेऽपि वृक्षा-
ग्रस्य अधिकरणत्वं प्रतीयते तद्वदत्रापि इत्यप्राकृतदेशासम्बन्धस्योभयत्र प्रतीत्या व्यवहारस्य नाविरोधः इति दृष्टान्तोपेक्षया
अप्यविशेषः अतः इत्यनेन सूत्र्यते इति सूत्रकाराशयो, निरूपयितुं शक्यते, तथाऽप्युभयत्र श्रुत्यन्तयोरेकार्थकत्वमभ्युपेत्य
'अनुत्तमेयूतमेतु लोकेषु' इति लोकानां बहुवचमभिप्रेत्य परोक्षरीतिमनुसृत्यैवाह— वृक्षाग्रे श्येन इति । अयमर्थः पुरुष
सूक्तोऽपि प्रतीयत इत्याह— एतावानस्य महिमा इत्यादिना । श्रुतयोरनयोर्विशेषाभावात् तत्र कथमप्राकृतस्थानसिद्धि-
रिति शङ्काऽपनोदनाय 'वेदाहमेतम्' इत्युत्तरवाक्यमुपादत्ते । 'अतो ज्यायागृहं पुरुषः' 'वेदाहमेतं पुरुषम्' इति वा

गूढार्थसङ्ग्रहः

यद्यद्वयपर्यालोचनाया पूर्वोक्तज्यायानेव पुरुषः अत्रापि प्रतीयत इत्युभयोरैकार्थ्यम् । 'तमसः परस्तात्' इत्यन्यत्र तमसश्चन्दस्य 'अतः पर' इत्यत्र अतश्चन्दस्यैकार्थ्येन 'अथ यदतः पर' इत्यत्र प्रकृतिमण्डलादुत्पन्नं सर्वभूतासंनिधिनः ज्योतिश्चान्दाभिधेयस्य पुरुषस्यैव विवक्षेति निर्णयते । 'आदित्यवर्ण' शब्दप्रयोगात् दिव्यमङ्गलविग्रहस्यापि विवक्षा सिद्ध्यति एवम् । अप्राकृतदेशो अप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहयुक्तः नारायणः परज्योतिः 'परज्योतिरूपसम्पद्य' (छा. ८. ५) इत्यत्र ज्योतिश्चान्दसमानार्थकः उक्तम् पुरुषः 'परज्योतिरूपसम्पद्य' इत्यत्र विवक्षित इति सिद्धम् ॥

ज्योतिरधिकरणं समाप्तम्

- अथ वेदान्तसारः -

ज्योतिश्चरणाभिधानात् [१.१.१०]

'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते निश्चितः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमपूतमेतु लोकेषु इदं वाच्यं तद्यदिदमस्मिन् जन्तुः पुरुषे ज्योतिः' (छा. १. १३. ७) इत्यत्र सर्वस्मात्परत्वेन निर्दिश्यमानतया सकलकारणभूतज्योतिषः कैश्चिज्योतिषैक्याभिधानात्, स्ववाक्ये विरोधिलिङ्गादर्शनाच्च, प्रसिद्धमेव ज्योतिर्जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यत इति शाङ्क्यायाम्, यद्यपि स्ववाक्ये विरोधिलिङ्गं न दृश्यते ; तथाऽपि पूर्वोक्तस्ववाक्ये 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि । त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छा. १. १२. ६) इति प्रतिपादितस्य सर्वभूतचरणस्य परमपुरुषस्यैव शुचिर्निश्चितयाऽत्रापि प्रत्यभिज्ञानात् स एव ज्योतिरहमेव सर्वस्मात् परत्वेन सकलकारणतयाऽभिधीयते । अस्य च कैश्चिज्योतिषैक्याभिधानं फलयोगादिदृश्यत इति न कश्चिद्विरोधः अतिलज्जगदेककारणभूतः परमपुरुषोऽप्राकृतस्वासाधारणदिव्यवर्णो दिव्यरूपस्त्वामसः परस्ताद्वर्तत इति तस्यैव निरतिशय-दीप्तियोगात् ज्योतिश्चान्दाभिधेयत्वम् निश्चितः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमपूतमेतु लोकेषु (१. १३. ७) वाच्यं दृश्यत एव ॥

सू. २६=छन्दोभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगमात्तथाहि दर्शनम् (१.१.१०)

'पूर्वत्र 'गायत्री वा इदं सर्वम्' (छा. १. १२. १) इति गायत्र्याख्यच्छन्दः प्रस्तुतमिति नाम परमपुरुषाभिधानमिति चेत्—नेतत् परमपुरुषस्यैव गायत्रीसादृश्यस्य अनुसन्धानोपदेशात्, तस्य छन्दोमात्रस्य सर्वभूता मन्त्रवानुप-रोधेति निगम्यते । अन्यत्रापि छन्दस्य छन्दसादृश्यात् छन्दोनिर्देशः दृश्यते 'ते वा एते पञ्चान्ये' (छा. ४. १. ८) इत्यारम्भ 'सेवाविशद्' इत्यादौ ॥

सू. २७—भूतादिपादन्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् (१.१.१०)

भूतशुद्धीशरीररूढवैभक्त्युपदेति स्वपदेशश्च परमपुरुषे गायत्रीछन्दनिर्दिष्टं दृश्यत इति पूर्वोक्तप्रकार एव

सू.२८-उपदेशमेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् (१.१.१०)

पूर्वत्र 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छां.३.१२.६) इति परमपुरुषो व्यपदिश्यते । अत्र 'अयं यदतः परो दिवः' (छां.६.१३.७) इति पञ्चम्या निर्दिष्टः सुसम्बन्धिज्योतिरिति न प्रत्यभिज्ञेति चेत्—नैतत् उभयस्मिन्नपि व्यपदेशे विरोधाभावात् ; यथा 'बृहस्पतिरयेनः, बृहस्पतिरतः येनः' इति व्यपदेशः । अत्र दिवः परस्मैव उभयत्र 'विवक्षितमित्यर्थः ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

ज्योतिश्चरणाभिधानात्

छान्दोग्ये—'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः शृष्टेः सर्वतः शृष्टेः अनुत्तमे पूतमेऽपि लोकेऽपि इदं वायतद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः' (छां.६.१३.७) इत्यत्र जगत्कारणत्वव्याप्तिसिद्धिरित्युक्ततया ज्योतिश्चरणाभिधानिर्दिष्टं किं प्रसिद्धादित्यादिज्योतिः, उत परमेव ब्रह्मेति सहायः, प्रसिद्धज्योतिरिति पूर्वोपपन्नः । कुतः ? 'इदं वाय तद्यदिमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः' (छां.६.१३.७) इति कौशेयज्योतिषा, प्रसिद्धेनैकवाक्यमात्रात्, स्ववाक्ये तु दतिरित्परब्रह्मासाधारणलिङ्गादर्थानाच्च । रादान्तस्तु—प्रसिद्धज्योतिषोऽन्यदेव परब्रह्म इह नियतित्युदीक्षितमुक्तं ज्योतिश्चरणाभिधानिर्दिष्टं । कुतः 'पादोऽस्य सर्वाभूतानि । त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छां.३.१२.६) इति पूर्ववाक्ये सुसम्बन्धितया निर्दिष्टस्यैव चतुष्पदो ब्रह्मणः 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः' (छां.६.१३.७) इत्यत्र प्रत्यभिज्ञानात् । तच्च परमेव ब्रह्मेति विशातम् सर्वेषां भूतानां तस्य पादत्वेन व्यपदेशात् । एवं परब्रह्म निश्चितं कौशेयज्योतिषः तंदात्मकत्वानुसंधानं पलायोपादिश्यत इति ज्ञायते । सूत्रार्थस्तु—ज्योतिश्चरणाभिधानिर्दिष्टं परब्रह्म ; अस्य ज्योतिषः पूर्ववाक्ये सर्वभूतचरणत्वाभिधानात् । सर्वभूतपादत्वञ्च परस्यैव ब्रह्मण उपपद्यते ॥

सू.२९-छन्दोऽभिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगमात्तथाहि दर्शनम् (१.१.१०)

'गायत्री वा इदं सर्वम्' (छां.३.१२.१) इति गायत्र्याख्यछन्दसः प्रकृतत्वात् सर्वभूतपादत्वेन गायत्र्या एव अभिधानाद्ब्रह्मेतिचेत्—नैतत् तथा चेतोऽर्पणनिगमात् गायत्री यथा भवति, तथा चेतोऽर्पणोपदेशात् । गायत्रीसादृश्यं चतुष्टयात् ब्रह्मण्यनुसन्धेयमित्युपदिश्यते, गायत्र्यास्वर्वात्मकत्वनुपपत्तोरित्यर्थः । तथाहि दर्शनात् तथाह्यन्यत्रापि अछन्दस एव सादृश्यच्छन्दश्चन्देनाभिधानं दृश्यते 'ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सम्बन्धन्ते' (छां.४.३.८) इत्यारम्य 'सैषा विद्यद्वाता' (छां.३.८) इति ॥

सू.२७-भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् (१.१.१०)

भूतपृथिवीशरीरहृदयानि निर्दिश्य 'सैषा चतुष्पदा' (छां.३.१२.५) इति भूतादीनां पादत्वव्यपदेशश्च ब्रह्मण्येवोपपद्यत इति ब्रह्मैव गायत्रीशब्दनिर्दिष्टमिति गम्यते ॥

सू.२८—उपदेशभेदोन्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् (१.१.१०)

‘पादोऽस्य सर्वा भूतानि । त्रिपादस्यामृतादिवि’ (छा.३.१२.६) इति पूर्ववाक्योदित परब्रह्मेवास्तु ; तथाऽपि ‘अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिः’ (३.१३.७) इति द्युसप्तममात्रेण नेह प्रत्यभिज्ञायते ; तत्र चात्र च उपदेशप्रकारभेदात् । तत्रहि ‘दिवि’ इति द्यौस्तत्तम्या निर्दिश्यते । इह च ‘दिवःपरो ज्योतिः’ इति पञ्चम्या । ततो न प्रतिसन्धानमिति चेन्न ; उभयस्मिन्नापि व्यपदेशे उपरिस्थितिरूपार्थेन प्रतिसन्धानविरोधात् यथा ‘वृक्षामे इयेनः, वृक्षामाप्सत इयेनः’ इति ॥

॥ इति वेदान्तदीपे ज्योतिरधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

कौक्षेयज्योतिरपैक्यं कथितमिह परज्योतिपक्षस्य विन्धो-
पादानत्वं च विद्यान्तरविदितमतः कारणगद्विरस्तु ।
मैयं पुंसूक्तवाक्योदितपरपुरुषप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षायाः
गायत्र्युक्तिस्तु साम्यादपि च निगदितास्तस्य भूतादिपादाः ॥
उत्थानं ज्योतिरादावधिकरणयुगे कारणव्याप्तलिङ्गा-
दित्यामाण्यान्यालिङ्गं स्ववचसि विहितं नेति भाष्यं कथं स्यात् ।
इत्थं विन्धादिलिङ्गं सदिह न तु पराभीष्टालिङ्गं समस्ती-
त्युत्पश्यन् पूर्वपक्षी न्यवहरति तथा व्याहृतिस्तत्रशङ्कया ॥

॥ ज्यो ति र धि क र णं स मा प्त म् ॥

अथ इन्द्रप्राणाधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिश्शब्दामिधेयं प्रसिद्धवन्निर्दिष्टं परमपुरुष एवेत्युक्तम् ।
इदानीं कारणत्वव्याप्तामृतत्वप्राप्त्युपायतयोपास्यत्वेन श्रुत इन्द्रप्राणादिशब्दामिधेयोऽपि
परमपुरुष एवेत्याह—

अथ इन्द्रप्राणाधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

अवान्तरसङ्गतिमाह—निरतिशयेति । ज्योतिश्शब्दामिधेयमिति । आकाशप्राणतेजसो क्रमोपपत्तेः । ‘अतएव
प्राणः’ इत्यस्यानन्तर ‘ज्योतिश्चरणाभिधानात्’ इत्यधिकरण सङ्गतमिति भावः । प्रसिद्धवन्निर्दिष्टमिति । अने-
नाधिकरणयोः पूर्वापर्यायनियम उक्तः । ‘सर्वाणि हवा इमानि भूतानि’ इति पूर्वस्मात्पूर्वाधिकरणद्वयविषयवाक्ययोः
प्रसिद्धवन्निर्देशो दृश्यते । अत्रापि ‘अथ यदुक्तं पर’ इति यच्छब्देन प्रसिद्धवन्निर्देशो दृश्यते, तस्मात् ज्योतिरधिकरण
पूर्वाधिकरणद्वयेन सङ्गतम् । एवंसमुत्तराधिकरणस्य ज्योतिरधिकरणानन्तरभावो प्राप्तमिति भावः । अवान्तरपेटिकाऽ-
नुगतमर्थमाह—कारणत्वव्याप्तेति । पूर्वाधिकरणे परमपुरुषस्य ज्योतिश्शब्दामिधेयत्वमुक्तम् तदनुक्तम् परमपुरुषादन्यस्ये-
न्द्रादिशब्दवाच्यस्य वेदान्तप्रतिपाद्यादादिति शङ्कया सङ्गतिरित्यर्थः । तत्र कारणत्वाक्षेपकलङ्कभूयस्त्वमनुसंधेयम् ॥

अथ इन्द्रप्राणाधिकरणम्

गूढार्थसंग्रह

एतावता प्रकृतिः प्राकृततद्विशेष, जीवतद्विशेषव्यतिरेकः निरूपितः । एतत्सर्वं समानाधिकरणवाक्यपर्यालोचनाया म
घटते प्रतर्दनाविद्यायामिन्द्रादिजीवविशेषाभेदसमानाधिकरणवाक्यैः तस्यैव परमपुरुषास्यत्वं च प्रतिपाद्यते तत्पर्यालोचना-
यामभेदेऽप्य वेदान्तसिद्धान्त इति भ्रमस्स्यात् । तदपनोदनाय जीवमिन्द्रपरमा मन एव तत्रापि विवक्षा । तदुपासनमेव प्रतर्द-
नविद्यायां विवक्षितम् । उपासनं ज्ञानचैकमेव ननु तयोर्भेदः ज्ञाननिर्विशेषविषयकम् उपासनं विशेषविषयकमित्यादि नोप-
निषत्सिद्धान्त इत्यभिप्रेत्य ब्रह्मलक्षणस्यैव जीवविलक्षणस्यैवेति पादाभ्याधिकरणे निरूपयति । विशेषसमर्पकशब्दघटित
वाक्यविचाररूपत्वं आकाशाद्याधिकरणवत्तद्विशेषस्य तत्राद्याधिकरणद्वयस्य कारणवाक्यविचाररूपता, अन्त्याधिकरणद्वयस्य कार-
णत्वाक्षेपकधर्मोक्तवाक्यविचाररूपतेति विभागः । कारणस्यानन्दरूपस्यैव प्राप्यत्वं जगन्माद्यधिकरणविषयवाक्यस्य एतदुक्तम् ।
प्रकृतिमण्डलाद्विहितः निरतिशयदीप्तियुक्तज्योतिश्शब्दामिधेयपुरुषस्यैव कारणस्य प्राप्यता पूर्वाधिकरणे स्थापिता । पूर्वाधिकरण-
विषयवाक्यस्य पुरुषशब्दता पर्यविषयीभूतार्थः आनन्दरूपः चेतनश्चेतनशरीरी जीवविशेषाविलक्षणं ज्ञानाभिज्ञोपासनविषय
इति स्थापनमुखेन ‘तत्त्वैपनिषद पुरुषम्, विज्ञानमानन्द ब्रह्म’ इति प्रथमसूत्रविषयित्वात् तत्पर्यालोचनेन निर्विदे-
पस्यानन्दरूपता न कथञ्चिदपि सम्भवति, किंतु सविशेषस्यैवेति च स्थापयति अस्मिन्नधिकरणे । अत्र कारणत्वव्याप्तिरिन्द्र-
ममृतत्वप्राप्त्युपायवत्परमत्व ‘यो मामाहुरमृतमि-युषास्ते सर्वमाहुरास्मिन्लोके एति आप्नोत्यमृतत्वं’ इत्यत्रामृतत्वहेतुत्वमु-
पासनस्य स्फुटम् । ‘अमुष्मिन्लोके अमृतत्वमाप्नोति’ इति पूर्ववाक्येऽप्यभ्यस्तम् । तत्पूर्वं ‘सर्वेमा विजानीयात् नास्य
केनचित्कर्मणा लोको मीयते’ इति सर्वकर्मक्षयोऽप्यभिहितः । तेनामुष्मिन्लोके सर्वकर्मक्षयानन्तरममृतं च प्राप्तिसिद्धम् । उपक्रमे

श्रीभाष्यम्

सू.२९= प्राणस्तथानुगमात् (१-१-११)

‘कौपीतकीग्राहणे प्रतर्दनविधायां-‘प्रतर्दनो हवै देवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजंगाम युद्धेन चपौरुदेण च’ (कौपीतक्यां.३.१) इत्यारभ्य ‘वरं वृणीष्व’ (३.१) इति वक्तार-
मिन्द्रं प्रति ‘त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे’ (३.१) इति प्रतर्दने-
नोक्ते ‘सहोवाच प्राणोऽस्मि प्रह्लात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्य’ (३.१) इति श्रूयते । तत्र

श्रुतप्रकाशिका

सू-२९ प्राणस्तथानुगमात् [१-१-११]

‘तत्रेति । ‘इन्द्रस्य प्रियं धामोपजंगाम’ इत्युपक्रमे इन्द्रशब्दानिर्दिष्टत्वात् ‘प्राणोऽस्मि प्रह्लात्मा’ ‘स
एव प्राण एव प्रह्लात्माऽनन्दोऽजरो मृतः’ इति प्राणशब्देन निर्दिष्टत्वाच्चेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्ट इत्युक्तम् । प्राणश-
ब्दस्य परमात्मलिङ्गप्रतिपादकवाक्यस्यावेन सिद्धान्तहेतुयुक्तत्वात् सूत्रं प्राणशब्देन धर्मी निर्दिष्टः नत्विन्द्रशब्देन इन्द्र-
शब्दनिर्दिष्टस्य विचारविषयत्वमार्थमिति सूत्रकाराभिप्राय इति भावः । जीवमात्रलिङ्गसंज्ञोपि विशेषकालाया जीव
धर्मत्वेन्द्रशब्दवाक्यप्रकृतजीवविशेषनिष्ठ वप्रतीतेर्जीवोवेति शिरोऽन्तरं परोक्षमनुचमिति भावः । प्राणलिङ्गस्यैव ‘प्राणो
ऽस्मि’ इति सामानाधिकरण्येन प्राणस्य जीवविशेषणत्वप्रतीतेः प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वशङ्काया असम्भवात् प्राणोवेति
चानुपपन्नम् । कारणवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म किं प्रसिद्धजीवभाववद्भूतः ? उत परमात्मेति विचारः । तदर्थं हिततमोपासन
कर्मतयेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः किं प्रसिद्धइन्द्रः ? उत परमात्मेति । तदर्थमानन्दविगुणाः किं गौणाः उत मुख्याः ? इत्ये

गुदार्यसंग्रहः

‘यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे’ इत्यत्र हिततमशब्दः इष्टवाचनपरः । मुखबोधदिकाया दुर्गादासेति । अत्रोपासन
स्यामृतत्वप्राप्तिवाचनत्वोच्चेत् । ज्ञानाभिज्ञोपासनस्य सुखिवाचनत्वस्य स्पुट प्रतीत्या उपासनमेवामृतत्वोपायभूतमत्र विव-
क्षितम् ॥ एवं च प्रश्नः अमृतत्वोपायविषयकएव सिद्धयतीति भावः । हिततमोपासनविषयकएव प्रश्न इत्येवावगदाकर-
णार्थं विषयवाक्यमुपादत्ते-‘प्रतर्दनो हवै इत्यादि ॥

‘वरं वृणीष्वेति । अत्र मुद्रितकोशेषु ‘प्रतर्दनो हवै देवोदासिरिन्द्रस्य प्रियधामोपजंगाम । युद्धेन च पौरुदेण च तं
इन्द्र उवाच प्रतर्दनं वरते ददामीति । सहोवाच प्रतर्दनः ‘त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे’
इत्यानुपूर्वी दृश्यते । अत्र पूर्वं ‘वरं वृणीष्वेति वाक्यमाभावे ‘वरददानीति वाक्यमवश्यमेव ‘वरदेहीत्वेन ब्रूयात्प्रतर्दनं
ननु त्वमेव वरं वृणीष्वेति । वरतेषु त्वमेव वरं वृणीष्वेति । अतः पूर्वं ‘वरं वृणीष्वेति इन्द्रवत्त्वस्य एव सङ्गतार्थकत्वं
नान्वयम् । अतः ितकोशेषु तदाव लक्षणः ‘वरं वृणीष्वेति पाठएव माप्याहतो युक्त इति प्रतिपाति । इन्द्र-
प्राणशब्दनिर्दिष्टइति । यद्यपि ‘प्राणस्तथाऽनुगमात्’ इति सूत्रे इन्द्रशब्दो नास्ति । तथाऽपि ‘नरवतुरात्मोप-
देशात्’ इति चेत् ‘वक्तारः’ इति । इति विषयवाक्ये च पूर्वपक्षे वक्ता इन्द्र एव विवक्षित इति स्पष्टम् । ‘प्राणे-
ऽस्मि प्रह्लात्मा तं माम्’ इत्यत्र असंख्यशब्दप्रयुक्तः उपासयिताऽसंख्यशब्दार्थ इति सर्वमतम् । उपासयिता कात्र वक्ता

श्रीभाष्यम्

संशय — किमयं हिततमोपासनकर्मतयेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टे जीव एव ; उत तदतिरिक्त प
रमात्मा—इति । किं युक्त जीव एवेति । कुत ? इन्द्रशब्दस्य जीवविशेष एव प्रसिद्धे , तत्स
मानाधिकरणस्य प्राणशब्दस्यापि तथैव वृत्ते । अयमिन्द्राभिधानो जीवः प्रतर्द्धनेन ‘त्वमेव
मे वर वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं गम्यसे ’ (३१) इत्युक्तं ‘ मामुपास्य ’ (३१) इति
स्वात्मोपासनं हिततममुपदिदेश । हिततमश्चात्मतत्त्वप्राप्त्युपाय एव । जगत्कारणोपासनस्यै

श्रुतप्रकाशिका

किमुपक्रमावगन्तव्यं नाहं ननादिलिङ्गानुरोधेनानन्दादिवर्णनम् । उतानन्दादिनिर्द्धानुगुण्यया, यादृहननादिदर्शनात् । तदर्थं
‘ मामुपास्य ’ इति किं स्वीपासनमुच्यते ? उत स्वावस्थपरमा मोपासनमिति विचारः । यदा स्वीपासनाच्च तथा स्वाष्ट्र
वषाद्यनुगुणमानन्दादेर्वर्णनीय वेदानां दादिगुणानाममुख्य वाङ्मततोपासनकर्मतयोच इन्द्र इति जगत्कारणं प्रसिद्धजीवमात्र
इन्द्र इति पूर्वपक्षे फलफलमात्र । यदा स्वावस्थपरमा मोपासनोपदेशः तदा आनंदादिगुणानुगुणं वाष्ट्रवषादेर्वर्णनीय वात्
आनन्दादिगुणानां मुख्य वाङ्मततमोपासनकर्मोभूतेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्ट परमा मेति ‘ सर्ववेदान्तवेद्ये जगत्कारणं ब्रह्म ’ पर
मा मेति रादान्ते फलफलमात्र । जीवविशेष एव प्रसिद्धेति । अनेन जीवमात्रपक्षस्यानुदयारोचितः । प्राणशब्दस्य
कथं जीवरचित्यत्राह—तत्समानाधिकरणस्येति । अनेन प्राचा येन प्राणपर वशङ्काऽनु यानमप्यर्थं सूचितम् इन्द्रस्य
जीवः न कथं कारणस्य जीवानतिरिक्तं वमित्यत्राह—अयमिति । स्वा मोपासनं हिततममुपदिष्टमुत्तरे किमिन्द्रस्य जग-
त्कारणत्वं इत्यत्राह—हिततम इति । ततः किमित्यपेक्षया यमुपश्रुत्वा स्वस्य कारणवन्त्याति दर्शयति जगदिति । अत इति
पूर्वपक्षोपसंहारः ॥

गुढार्थसमह

इन्द्र एव, अतः ‘ प्राणोऽस्मि ’ इति वाक्येऽपि इन्द्र एव प्राणशब्दार्थं पर्यवसितः । इदमतदधिकरणविषयवचनम् । प्राणशब्द
स्याप्यतोऽपि वर्तते तद्वदिदस्यापि उत्तरत्र वक्ष्यमाणोपासार्थविषयवाक्यमपीदमयम् । एतस्याप्येवं सूत्रे प्राणशब्दनिर्दे-
शेऽपि प्राणशब्दः नेन्द्रव्यापृत्यर्थे सूत्रे उपात्तः उत्तरस्य विरोधात् । अतः इन्द्रप्राणशब्दद्वयनिर्दिष्ट एवान विचारविषय
इति भावः । (घ) भाष्ये देवतामा जीव इति वृथानिर्देशः न गम्यतः । शून्यो एवेव देवताशब्दस्याभावात् ‘ नयक्तु
रात्मोपदेशात् ’ ‘ वपासात्रैविध्यात् ’ ॥ सुतरस्यद्वयऽपि चावस्थैव वक्तुर्निर्देशात् । ‘ वक्तुरात्मेत्यस्योत्तरस्य स्वस्य
‘ कर्म आ मति विधात् ’ (कौषीतकी) इत्यन्तिमश्रुतिस्वस्य अत्रानुपपन्नं वक्तृमभिन्नं पुरुष एव प्रथमसूत्रे प्राणशब्दवाच्य
इत्यर्थे सिद्धयतीति इन्द्रो जीव एव परमा मविलक्षणः पूर्वपक्षे विवक्षित इति सूत्रकाराशयस्य निर्मलरागा विदुषा स्फुटं वात्
इत्यत्र जीवानतिरिक्तं देवतामानात्र विवक्षित इति निगमयति, जीव एवेति ‘ जीवमुख्यप्राणे त्यत्र प्राणशब्दात् पूर्वं जीवशब्द
निर्देशेन प्राणशब्दस्य जीवार्थकत्वेन च वक्ता इन्द्र जीवः प्रथमस्य विवक्षित इत्यत्र निर्धारणं सम्भवति । प्राणशब्दस्या-
भ्यासवाङ्मत्यात् सूत्रे इन्द्रशब्द विहाय प्राणशब्दः प्रयुक्तः । ‘ नवक्तुरात्मा ’ ‘ जीवमुख्यप्राण ’ इति सूत्रद्वये जीवस्य
पूर्वपक्षहस्तविषयवत्त्वमिति प्रथमसूत्रे तत्पूर्वपक्षमप्येव किञ्चिदपि नास्ति प्राणशब्दस्य जीववाचकत्वं ‘ पुंसि भूषणस्य
प्राणाश्चैव जायोऽनुधारणम् ’ (ना अष्ट, ११९) इति काशाप्रतिपक्षे ॥

‘ जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् ’ इति सूत्रे लिङ्ग हेतुरनुत्तरेण सूत्रेति प्रथमसूत्रे वायुविशयपूर्वपक्षो न युक्तः । प्राणशब्दस्या
पीति । प्राणशब्दस्य कोशाधीनपरं च पूर्वमेवोपापादितम् ॥ हिततमश्चात्मतत्त्वप्राप्त्युपाय एवेति । अयमर्थः शून्यो विव

श्रीमाध्यम्

चामृतत्वप्राप्तिहेतुता ‘तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये’ (छां.६.१४.२) इत्यवगतम् । अतः प्रसिद्धजीवभाष इन्द्र एव कारणं ब्रह्म ॥ इत्याशङ्क्यायामभिधीयते-

‘प्राणस्तथाऽनुगमात्’ इति ; अयमिन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो न जीवमात्रम् ; अपि तु जीवादर्थान्तरभूतं परंब्रह्म । ‘स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमृतः’ (कौ.३.९) इतीन्द्रप्राणशब्दाभ्यां प्रस्तुतस्याऽनन्दाजरामृतशब्दसामानाधिकरण्येनानुगमो हि तथा सत्येवोपपद्यते ॥

सू-३० न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् [१-१-११]

श्रुतप्रकाशिका

राद्धान्तं प्रतिजानीते अयमिति । उपपादयति स एष इति । अनुगमः पूर्ववाक्यप्रकृतस्योत्तरवाक्यसम्बन्धः । स्ववाक्या-
नभिष्यक्तस्य सिद्धान्तहेतोत्तरवाक्याभिष्यक्ततया अनुगमादिशुक्तिम् । आकाशाधिकरणे ज्योतिराधिकरणे च सिद्धान्तहेतोर्हि
स्ववाक्यपूर्ववाक्याभिष्यक्ततया अनुगमादिशुक्तिः । सौत्र तथापि साधकाकारपरामर्शत्वेन व्याप्ये आनन्दाजरेति ।
प्राणः परमात्मा तथाऽनुगमात् परमात्मत्वानुगम्येनानुगमादिति सूत्रयोजना तथाशब्दस्य साध्याकारपरामर्शत्वमप्यभिप्र-
यक्षाद्-तथासत्येवेति । तथासति इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टे परस्मिन्ब्रह्मणि सत्येवेत्यर्थः । प्राणः परमात्मा तथाऽनुगमात्
परमात्मतयाऽनुगमादिति योजना । अनुगमक्रियाविशेषण तथाशब्दः । शुद्धिस्वसाध्यसाधकचर्मवत्तयाऽनुगमो विवक्षित
इत्यभिप्रायः । आद्यसूत्र ‘स एष प्राण एव’ इत्यादिवाक्यमात्रविषयक व्याख्यातम् ननु परैरेव वाक्यान्तरस्य हेतवो प्रत्य-
क्षविषयकित्वेनोक्ताः ‘अध्यात्मसम्बन्धभूमा’ इति द्वितीयसूत्र एव बहुवाक्यस्य हेतुबाहुल्यस्य विवक्षितत्वावगमात् आन-
न्दादिगुणप्रतिपादकवाक्यस्य प्राणशब्दाचिहितत्वात् तद्वत्तद्हेतुपरत्वेनहि प्राणशब्दाचिहितसूत्रवाक्यानां युक्तम् । प्राणश-
ब्दचिहितस्यापि ‘प्राणोऽस्मि’ इत्यादेरत्रानुदाहरणमन्यविशेषणभूतपरमात्मलिङ्गत्वात् ‘प्राप्तेऽर्पिता’ इत्यस्यानुदाह-
रणं तु सूत्रान्तरकार्यम् ॥

सू-३० न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् [१-१-११]

गुह्यसंग्रहः

क्षित इति पूर्वमेव निरूपितम् । आनन्दोऽजरोत्यादि—अनुगमोहि तथासत्येवोपपद्यते इति ‘इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्ट-
स्येव आनन्दत्वाजरात्वामृतत्वादिश्रवणात्’ इति ‘तथेति प्रकाशचर्चः’ इति च द्विषे उक्तम् । अतः ‘तथाऽनुगमात्’
इत्यस्यानन्दत्वाजरात्वामृतत्वाद्यनुगमादित्येवार्थः । ‘अध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन्’ इत्यत्रोपक्रमप्रभृत् युपसंहारपर्यन्तोत्तसर्व-
धर्मसम्बन्धभूमा वक्ष्यते । अत्र ‘प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा’ ‘मायुपास्व, मामेव’ इत्यत्र सामानाधिकरणशब्देन असंख्य-
च वस्तुनिर्देशस्यैव विवक्षा प्रतीयते । तत्रच ‘समग्रमात्मा’ इत्युपसंहारः आशब्दमुत्पत्त्यर्थः इन्द्रान्तर्भाव्येव विवक्षित
इति निर्णयसम्भवति । एवञ्च सामानाधिकरण्योपपादकस्योपसंहार एवसत्त्वेन उपसंहारस्य धर्मानुगमः पूर्वपदव्यापकः

श्रीभाष्यम्

यदुक्तमिन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टस्य 'आनन्दोऽजरोऽमृतः' (कौ.३.९) इत्यनेनैवार्थादयं परं ब्रह्मेति । तद्योपपद्यते, 'मामेव विजानीहि' 'प्राणोऽसि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्य' (कौ.३.१) इति चत्ताहीन्द्रः 'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम्' (३.९) इत्येवमादिना त्वाष्ट्रहननादिभिः प्रज्ञातजीवभावस्य स्वात्मन एवोपास्यतां प्रदर्शनायोपदिशति । अत उद-
क्रमे जीवविशेष इत्यवगतेऽस्ति 'आनन्दोऽजरोऽमृतः' (३.९) इत्यादिभिरुपसंहारस्तदनु-
गुण एव घर्णनीय इति चेत्—

परिहरति (अध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यासिन्) आत्मनि यस्सम्बन्धस्तोऽध्यात्मसम्बन्धः ।
तस्य भूमा भूयस्त्वम्, बहुत्वमित्यर्थः । आत्मन्याधेयतया सम्बन्धमानानां बहुत्वेन सम्ब-
न्धयद्व्युत्पत्त्यम् । तच्चास्मिन्वचनपरिभाषिते हि सम्भवति । 'तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरपि ता

श्रुतप्रकाशिका

नियेधाध्याहोरेण नञर्थमाह—यदुक्तमिति । त्वाष्ट्रवादीत्यत्रादिशब्देन सालावृक्षयतिप्रदानवैद्यादिसम्बन्धानयो-
रोमनिरासेन्द्रशब्दा विवक्षिताः, ततः किमित्यत्राह—अत इति । उपक्रमो बलीयानित्यर्थः 'विकारशब्दाभेदित्येभे'तिषत्
स्ये सिद्धान्तलक्षणे नियेधवाचिशब्दाभावात् खण्डांतरस्य सिद्धान्तपरत्वद्योतनाय परिहरतीत्युक्तम् । भूमशब्दो भूयस्त्व-
शब्देन व्याख्यातः । भूमशब्दप्रकृतिं दर्शयितुं बहुत्वमित्युक्तम् अपेक्षिकहि बहुत्व पूर्वपक्षमुक्तिबहुवादापि बहुत्वमिति
भावः । सम्बन्धबहुवचननिबन्धनमाह—सम्बन्धमानानामिति । सम्बन्धः कीदृश इत्याह—आधेयमिति । अस्मिन्नितिपद-
व्यावृत्ते तथेति । आधेयतया सम्बन्धे श्रुतिमाह—तद्यथेति । न केवलमुपसंहारवचनमात्र किंतु पूर्वमध्यस्तीति बहुत्वमि-
मायेग 'सद्यप्राण एव' इत्यादिकमुपात्तम् । पूर्वोपात्तश्रुत्यर्थमाह—भूतमात्रेति ॥

गूढार्थसंग्रहः

प्रवक्ष्यमिदं भाष्यार्थां चर्मानुगम उक्तः । 'तथाऽनुगमः' इत्यत्र तथाशब्दप्रयोगेण निर्दिष्टोपस्य नाम विवक्षेति
स्वकाराशयसंफुटं प्रतीयते ॥

'उपासात्रैविध्यात्' इत्यत्र श्रुती ज्ञानोपासनवाचिशब्दयोरैकार्थत्वरूपटीकरणेण ज्ञान परब्रह्मविषयकम् उप-
नमपरब्रह्मविषयकमिति मतं श्रुत्यननुगुणमित्युत्तरत्र स्फुटीभविविध्यति इत्येवमादिनेति । 'अहंकाराद्यतीतस्य लक्ष्य-
प्राप्यम्' इत्यत्र सालावृक्षप्रदानं 'ब्रह्मिस्त्वन्मां प्रति क्रम्य दिवि प्राह्मादीनतृणहमन्तरिक्षे पोलोमन् पृथिव्या कालक-
जान्' इत्यत्रोक्तं बहुलस्यतिक्रमपूर्वकं प्रह्लादपुत्रहननं अन्तरिक्षे पुलोमसुतहननं पृथिव्या कालकज्जिहसन आदिशब्देन
विवक्षितम् । 'सम आमेति विधात्' इत्यत्र इन्द्रान्तर्वासी विवक्षित इत्यभिप्रेत्यह—आत्मनि यस्सम्बन्ध इति ।
तथेति स्वस्वशब्दानुपेक्षेन आत्मनि त्रयमानप्रकारसम्बन्धएव अध्यात्मसम्बन्ध इत्यभिप्रेत्याह—आत्मन्याधेयतयेत्यादि
अध्यात्मसम्बन्धभूमेत्यनेन प्रथमस्वस्य तथेतिशब्दार्थः सम्बन्धितशब्दः । आत्मन्याधेयतया विद्यमाना, प्रकाराः
'तद्यथा रथस्ये'ति श्रुत्यैव प्रदर्शिता इत्यभिप्रेत्याह—तद्यथारथस्येत्यादि पूर्वसूत्रविधानतश्चतुर्विधवाक्यमात्रविवक्षितमिति
विशिष्टवाक्योपादानम् । तेन 'सद्यप्राणएव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमरः' इति निर्दिष्टोपरवाक्यम् 'तद्यथारथस्ये'-
त्यादिषु कल्पितार्थविषयकं 'विषयेन्द्रियव्यवहारारनाभिभूत'मिति परेषा भाष्यम् (सङ्ग्रहः) । 'प्रज्ञानांशस्यैव वागाद्यव-
च्छिन्नप्रज्ञात्मकशरीरोपे' इति ब्रह्मविद्याऽभरणम् ॥

श्रीभाष्यम्

नाभावरा अपि ता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पितास्त एव प्राण एव प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोऽमृतः’ (कौ.३.९) इति भूतमात्रशब्देनाचेतनवस्तुजातमभि-

श्रुतप्रकाशिका

ननु कथं प्रज्ञामात्रशब्देन चेतनवराभिधानम् । बाष्पान्दधुःश्रोत्रजिह्वा पाणिपादस्य रीमन्नासि च प्रतिपद्य ‘तावा एतादृशैव भूतमात्राअधिप्रज्ञं दृशप्रज्ञामात्रा अधिभूतं यदुहवैदश भूतमात्रा नस्युः न प्रज्ञामात्रास्यु यदुहवै नप्रज्ञामात्रास्यु नभूतमात्रास्यु’ इति भूतमात्राः प्रज्ञामात्राश्च प्रत्येक दशरुक्षुयाः परस्पर स काक्षा उच्यते । तत्र प्रज्ञामात्राशब्दो गन्धादिचक्षुष्यवामादव्यापारचक्षुष्यशरीरसुखदुःखान्तर्गतादिष्वदृशतिपरी । दृष्टा भोग्या इन्द्रियः शरीरानुप्रविष्टभूताद्याश्च भूतमात्राः । दशेन्द्रियाणि प्रज्ञामात्राः प्रत्येक दशरुक्षयाश्रयणकलादनुत्ता पदार्थाश्च जहृक्षुष्या विवाक्षिता इत्यभ्युपेत्य प्रज्ञामात्राशब्दस्य जीवपरत्वे दशरुक्षयाविरोधात् । एव ‘ताश्च ताश्च दशदृशोक्ता नहन्त्यत रतो रूपं किंचन सिध्येत् नोएवैतन्नाना’ इत्यासाधुभ्यविधनामपि परस्परविनाभावमुक्तत्वा तत्र इष्टान्तराह—‘तद्यथा रथस्य’ इति वाक्येन । नच वाच्य ‘योवै प्राणः साप्रज्ञा याप्रज्ञा न प्राणस्तदहोतावस्मिन् शरीरे वसत सहोत्क्रामतः’ इति प्रकृतजीवविषयोऽयं प्रज्ञामात्राशब्द इति मात्रान्तेन प्रज्ञाशब्देन व्यवहितवाक्यस्य केवलप्रज्ञाशब्द

गूढार्थसङ्ग्रहः

तदेतत् ‘अध्यात्मसम्बन्धभूमा’ इत्यात्मन्येव सत्त्वचवहृत्समाभिनि बहुधर्मकथनएवोपपद्यते । आत्मशब्दः ‘सम आमेति विद्यात्’ इति श्रुतिषट्कामनुशब्दसमानार्थकः तत्रात्मशब्दस्य निर्विशेषपरत्व न संभवति । सत्त्वचवहृत्त्वेन चक्षुरिन्द्रस्य व्यापृत्तेरत्रोक्तेः ‘चक्षुरात्मेत्यत्र वक्ष्यमिमांमेव विवाक्षितइति सर्वसमतम् । तन्वेद्यमेव श्रुतिमूलम् श्रुतौ पठ्यर्थसंबन्धः इन्द्रमित्रपरमात्मा विवाक्षितइति निर्णयरसूत्रकारसमतः । श्रुतौ पूर्वं बहुप्रकाररुच्येन ‘रुमआमेति विद्यात्’ इत्यत्र पठ्यर्थसंबन्धः विवाक्षित इति सूत्रकृदाशये निर्मलसाराणा विदुषा स्फुटः । सत्त्वचवहृत्स्य लिङ्गपरतया व्याख्यान न्यारक्षामभ्युक्तमभिनिवेशमूलकमेव । लिङ्गशब्दविहाय सत्त्वचवहृत्तन्निर्देशे प्रयोजनाभावादित्यभिप्रेत्य आनन्दरूपविशेषपरप्रज्ञाणि बहुप्रकारसम्बन्ध श्रुत्यर्थमाह—भूतमात्रशब्देनेति । शरीरे जीवसत्त्वचवहृत्तया शरीरस्य पञ्च भूतविकारत्वेन पञ्चभूतजीवपरमात्मना शरीरे सत्त्वचोऽस्तीत्यविप्रतिपत्तौऽर्थः । तत्र शरीरस्य नेमिस्थानत्वेन पञ्चभूताना नेमिस्थानापन्नत्वम् । जीवसत्त्वचवहृत्तया शरीरस्य सत्त्वम् । नेमेः अरसत्त्वचमन्तरा चक्रे स्थितिः न संभवति, जीवस्य परमात्मसत्त्वचमन्तरा स्थितिर्न संभवतीति नाभिस्थानापत्ते परमात्मनि जीवाना स्थितिः । एवं च भूताना जीवाना च परमात्मनि विद्युत्तुक्त भूताना जीवद्वारा जीवस्य च सात्त्विकपरमात्मनि स्थितिः । इत्येव सर्वसत्त्वानियामकत्वं परमात्मनः अत्र प्रतिपादितं मन्वीति भूतमात्रशब्दः अचेतनपरः, प्रज्ञामात्रशब्दः जीवपरः, प्रज्ञाशब्दस्य ज्ञानवाचिवात् सएव प्राणएव प्रज्ञात्मा इत्यत्र प्रज्ञाशब्दस्य ज्ञानपरत्वेन प्रज्ञा मशब्दस्य परमात्मपरत्वम् । पूर्वं ‘यथैतपुरुषमुत्त स्त्रप न कंचन पश्यति अयासिन्प्राण एवैकया भवति’ इत्यत्र प्राणशब्दः परमात्मपरः । तदनन्तरं ‘यथाऽग्नेर्गर्जते’ विष्णुलिङ्गा विप्रतिष्ठेत् एवमेतस्मादात्मनस्त्वेन प्राणा ज्ञायायतन विप्रतिष्ठते’ इत्याद्युक्तम् । तत्राग्निविष्णुलिङ्गदृष्टान्तेन अग्निविष्णुलिङ्गयोरैकजातीयत्वात् जीवपरयोरैकजातीयव बोधितम् । इदं च वाक्यं द्विषाऽभ्यस्तम् । एतदुत्तरं गार्ग्य(अज्ञा-
(यधुमाशने) ‘यदा मुमस्वप्न न ज्ञानं पश्यति अयासिन्प्राण एवैकया भवति सयदा प्रतिपृष्यते यथाऽग्नेर्गर्जते

श्रुतप्रकाशिका

निर्दिष्टजीवप्रत्यभिज्ञानाभावात्, अनन्तरपूर्वावक्यप्रकृतदशषड्व्यग्रप्रज्ञाभावात्प्राणमेव स्वतः इन्द्रादिशयमानत्वाच्चेति ; तदुक्तम् अर्थविरोधात् दृष्टान्तराद्यन्तिकभावानुपपत्त्यै, प्रत्यभिज्ञानस्य मग्नत्वात् । नहि वागादीन्द्रियाणि भूतमात्राणाम् । अयः भूतवृत्तानुरूपशरीरमेव हेन्द्रयाश्रयइत्यर्थविरोधस्फुटः । तथा दशैव भूत्मात्रा अधिप्रज्ञ दशप्रज्ञाभावा अधिभूतम् इति परस्परसाक्षात्तत्वं पूर्वावक्योक्तं अरनाभिदृष्टान्तत्वावयवेषु न परस्परसाक्षात्तत्वं प्रददर्शयते 'भूतमात्राः प्रज्ञाभावात्स्व

गूढार्थसंग्रहः

विष्णुलिङ्गा विप्रतिष्ठेन्, एवमेवैतस्मादात्मनःप्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते— स्यात् क्षुरः क्षरधाने निक्षिप्तः तस्माद्विश्वमरो वा विश्वभरकुलये तद्वामेय प्राज्ञ आत्मा इदं शरीरमनुप्रविष्ट आलम्ब्य अनन्वाप्रम्यः तमेतमात्मानमेतआत्मानोऽन्वयस्यन्ति यथा ओष्ठिन स्वाः तद्यथा ओष्ठौ तैमुञ्जं यद्यथा ओष्ठन स्वामुञ्जन्ते एवमेव प्राज्ञ आत्मा एतैरात्मनिमुञ्जं यथा ओष्ठौ शरीरवचनमात्मान एतआत्मानोऽन्वयस्यन्ति यथा ओष्ठिन स्वाः स्याद्वत्वा इन्द्र एतमात्मानं नविजशै तावदेतन्मसुरा अभिवभूव । सयदा विजशावथ ह वाऽसुरान् विजित्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्य स्वाराज्यमाधिपत्यं पयैति तद्यो एव विद्वान् सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्य स्वाराज्यमाधिपत्यं पयैति यएववेद यएववेद' इति वृहदारण्यके अजातशत्रुब्राह्मणान्ते— 'यत्रैव एतं मुनेऽभूद्यएषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तिस्मरेते' (वृ.४.१.) 'अथ यदा सुषुप्ते भवति एवमेवैव एतच्छेते—यथाऽमं क्षुद्राः विष्णुलिङ्गा व्युच्चरन्ति । एवमेतस्मादात्मनस्सर्वे प्राणाः—सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति(का.११) सर्व एतं आत्मनोव्युच्चरन्ति' (वृ.१.३१) 'सवा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिस्सर्वेषां राजा' (६.३१) 'तद्यथानामौ च रथनमौ चारास्तेन समर्पिताः एवमेवैतस्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वलोकस्सर्वे प्राणाः सर्व एतं आत्मानं रथमर्पिताः (४.५) इति 'तस्मिन् तर्ह्येवाकृतमासीत्तज्जामरूपाभ्यां व्याक्रियत अस्मै नामेदरूपमिति । स एष इहप्रविष्ट आत्माप्राणः यथा क्षुरः क्षरधाने निहितस्थितः विश्वमरो वा विश्वभरकुलये तज्जपयति' (वृ.१.४) इति चोक्तम् । अत्र वृहदारण्यककौपीतकीवाक्ययोरेकार्थ्यं स्फुटं प्रतीयते ॥

'यथाऽमं क्षुद्राः विष्णुलिङ्गा व्युच्चरन्ति' इति वृहदारण्यकवाक्यविवरणे राजकुमारनयः ब्रह्मिष्टाचार्यसंमत (४.३) भाष्ये प्रदर्शितः । अत्र व्युच्चरणकर्तृवेनात्माना सर्वेषां 'सवा अयं सर्वेषां भूतानामधिपतिस्सर्वेषां राजा' इत्यादौ राशिभूतानि समर्पिता समर्पितं व प्रतिपादितम् । अत्र राजपदसत्त्वेन राजकुमारनयः अत्रैव विवाक्षित इति स्पष्टं प्रतीयते । 'एक इन्द्राजो जगतां बभूव' इति हिरण्यपर्षिते 'इन्द्रो राजा' इति स्वर्णपर्मानुवाक (तै.आ) च राजशब्द प्रयुक्तः अत्रारनाभिदृष्टान्त वृहदारण्यकोक्तः कौपीतकीब्राह्मणेऽपि प्रदर्शितः इयं च वृहदारण्यकेकार्थस्य कौपीतकी ब्राह्मणे स्पष्टं तथा राजकुमारनयोऽत्रापि विवाक्षितः । 'तमेतमात्मानमत्मानं अन्वयस्यन्ति' इत्यत्र कुमारभूतजीवानां राजभूत विप्रज्ञ विवाक्षितत्वेन उभयोर्भोगो विवाक्षितः सत्तं ज्ञानान्तरकालिकं नदत्तुपतिबालिकः इन्द्रस्य ज्ञानान्तरं च सुरविजयोक्ते जीवानां ज्ञानान्तरमेव सर्वपापप्रहाणोक्तेश्च । पराशरमुनिश्च 'त्वमात्मा सर्वलोकानां देवदेवो हरिः पिता इत्यादि श्रीक्षेत्रे इन्द्रवाक्यमभिधाय एतदनुतिमूलशनेन 'त्रैलोक्यलक्ष्मीं सुषुप्ते विनिर्जित्य मृचेऽसुरान्' इत्येतदुपनिषत्ता पथं स्पष्टी चकार । एतदुपनिषद्द्वयसर्वालोचनायां परोक्तस्या नद्वैतपरं कुमारस्य पितृत्वं सर्ववैक्यासम्भवात् । किंतु जीवब्रह्मणोर्भेदपरं मुक्तौ समानभोगस्वरूपश्चेति उपनिषत्तात्पर्यमकामेनापि स्वीकर्तव्यमिति निर्भेदसाराणां विदुषां स्फुटम् । जिज्ञासाऽधिकरण (७६.४.५) ऋक्संहितायामस्य वामस्यैव राजकुमारनयो विवाक्षित इति सभ्यवसूचितम् । एवमुपनिषदर्थे श्रुतितात्पर्यविषयभूतेसिद्धे अरनाभिदृष्टान्तमूलकभेदाच्चेः परे काल्यनिर्कार्यकत्वं यदुक्तं तदभिनिवेशमूलकमिति हि द्रम ॥

श्रुतप्रकाशिका

विता इत्युक्त्वा प्रज्ञामात्रा भूतमात्रास्वर्पिता इति नष्टात्तम् तथासतिहि परस्परसाक्षात्शब्देन) दृष्टान्ता विवक्षिता स्यात् । अपितु 'प्राणे अर्पिता' इत्येवोक्तम् । प्राणश्च परमात्मा अनन्तरमेव 'स एष प्राण एष प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्युक्तेः अतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावानुपपत्तिः अतः प्रत्यभिज्ञानमञ्जकहेतुरुक्तावात् 'तपसा चीयते ब्रह्म, तस्मादेतद्ब्रह्म' इति वाक्यद्वयसब्रह्मद्वयोरेव पूर्वापरवाक्ययोः प्रज्ञामात्रशब्दयोर्नैकान्यम् ॥

किञ्च द्वयोर्वाक्ययोर्मिथस्सन्निकृष्टत्वेऽप्यन्यतरस्य समबन्धमुख्यार्थस्योपेयाभ्यर्थद्वया नत्याद्यः तयोरेव ब्रह्मशब्दयोस्तथा दर्शनात् ; प्रज्ञाशब्दश्चेन्द्रियेष्वमुख्यः जीवेषु मुख्यः तेषां ज्ञानस्वरूपत्वात् । प्रज्ञाशब्दोऽपि तत्तदर्थविषयज्ञानपरइतिचेत्तर्हि दृष्टान्तविरोधः शरीरगतानां भूतमात्राणां वैषयिकज्ञानैर्धार्यत्वाभावात् एवमर्थविरोधादिभिर्नार्थवैक्यसति(हि) मानाशब्दः सघातैकदेशाभिप्रायः । विशिष्टस्य ब्रह्मण एकदेशभूतानिहि चिदचित्तत्वा नि । किञ्च अस्मिन्प्रकरणे प्राणशब्दस्यैव प्रज्ञाशब्दस्यापि बाह्यार्थविषयप्रयोगदर्शनान्नैक र्थनियतत्वम्, अतश्च जीवविषयं वं युक्तमाश्रित्य, विशेषतो जीवं प्रयुक्तत्वाच्च प्राणशब्दस्तावन्मुख्यप्राणं प्रयुक्तः 'यावदस्मिन्शरीरे प्राणो वसति सावदायुः' इति तथेन्द्रियेषु 'प्राणं प्राणतं सर्वेप्राणा अनुप्राणन्ति' इति ; तथा परमात्मनि 'यत्रैतत्पुरुषस्त्वग्रं नक्तयश्चन पश्यति अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इति । तथा जीवेषु 'एतस्मादात्मन प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' इति नचान बहुवचनान्तः प्राणशब्दः पञ्चश्रुत्तिवायुपरः तस्य सुषुप्तासुपरस्यमावाप्तिः क्रमागानुपपत्तेः । नापीन्द्रियपरः देवशब्देन पृथगुक्तावात् ॥

नच देवशब्दः प्रकाशरूपज्ञानवाची लोकशब्देन तदुक्तेः अस्वारस्याच्च । नच लोकशब्दो कनीयसविषयपरः देवेभ्योलोका इत्यत्र विषयाणां ज्ञानतो निष्क्रमणमाभावात् । ज्ञानैर्ग्रहा इत्यर्थेति चेत् पञ्च यथैकस्यैककारत्वात् । इति प्रश्नपदाभ्याहारप्रसङ्गाच्च अतोऽस्मिन्वाक्ये बहुवचनान्तः प्राणशब्दो जीवपरः, एतत् इत्यर्थे जीवे इत्येव परमात्मनोऽपि प्राणशरीरकत्वात् तथा प्रज्ञाशब्दश्च जीवे तावत्प्रयुक्तः 'प्राणोऽस्मिन् प्रज्ञात्मा' इति प्रश्नरूपस्याऽपि प्रज्ञात्मा तथा योवै प्राणस्साप्रज्ञाया प्रज्ञासप्राणः नष्टोतावस्मिन्शरीरे वसतस्सहोत्क्रामतस्तस्यैषैव सिद्धिरित्यद्विज्ञानं यत्रैतत्पुरुषस्त्वग्रं नक्तयश्चन पश्यति अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इति । नचापि प्रश्नशब्दोऽपि तत्तदर्थविषयः, तथोक्तत्र बागादीन्द्रियाणां जीवोपकरणत्वप्रपञ्चनेन पृथङ्निर्देशाच्चापि प्रज्ञाशब्दो जीवपरः 'अस्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति' इत्युक्त्या 'यागेवास्या एकमङ्गमदूहत् प्राण एवास्या एकमङ्गमदूहत्' इत्येवमादिवर्षाय, वादपर्यन्तानां करणानां कृत्यमुक्त्वा 'प्रज्ञैवास्या एकमङ्गमदूहत्' इत्युक्तम् । अत्राप्यस्या इति चतुर्थतः पदं प्रज्ञाशब्दनिर्दिष्टजीवपरम् प्रथमान्तप्रज्ञाशब्दोहि मनोवाची 'नित्या, नीतिन, विजिज्ञासी तैतने तारानेद्यात्' 'नमनो विजिज्ञासीत मंतारं विद्यात्' इति स्थानप्रमाणान् तस्माच्चतुर्थतः प्रज्ञाशब्दः प्रथमान्तप्रश्नशब्दाभ्यामनःकरणजीवविषयः अतस्तदोक्तमत्रपृथगुपदेशाभ्यां 'योवैप्राणस्सा प्रज्ञा' इति प्रज्ञाशब्दो जीवविषयः । उक्तमत्रुपिप्रत्यभिज्ञापकत्वात् बागादीनामुपकरणवाचं मुद्रिपरत्वमप्यनुपपन्नम् अतो जीवविषयत्व इष्टम् । तथा मनसि प्रज्ञाशब्दं प्रयुज्यते 'नहि प्रज्ञापेतावाहनामार्कचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मेमनोऽभूदिति नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिपम्' इति तथेन्द्रियेषु च । 'दशप्रज्ञामात्राः' इति । अतः पूर्वं प्रज्ञाशब्दनिर्दिष्टो जीवइह प्रज्ञामात्रशब्दोक्तः ज्ञान्यभिप्रयैकवचनानिर्दिष्टस्य स्वतयाभिप्रयैकं द्रव्यमननिर्देशावपद्यते, यथा 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, सार्वसम्पद्य नयिदुस्सतिसम्पत्स्यामहे' इति च ॥

श्रीभाष्यम्

घाय प्रज्ञामात्रशब्देन तदाधारतया चेतनचर्गंचामिधाय तस्याप्याधारतया प्रवृत्तमिन्द्रप्राण शब्दाभिधेयं निर्दिश्य तमेव ‘आनन्दोऽजरोऽमृत-’ (३.१) इत्युपदिशति । तदेतश्चेतनाचे-
तनात्मफ.हस्तनवस्त्याधारत्वं जीवाद्यन्तरभूतेऽस्मिन् परमात्मवेद्योपपद्यत इत्यर्थः ॥

अथवा (अध्यात्मसम्बन्धभूमाहासिनः) परमात्मासाधारणधर्मसम्बन्धोऽप्यात्मस-
म्बन्धः । तस्य भूमा यदुत्तरं हि अस्मिन्प्रकरणे विद्यते । तथाहि प्रथमं ‘त्वमेव मे घटं वृणीष्य

सुप्रसङ्गाशिका

यदा माभूत् प्रज्ञामात्रशब्दस्यार्थवैकल्यभयान्न अरनाभिदृष्टा-तयावये प्रज्ञामात्रशब्दस्य भूतेन्द्रियाभिमिद्वेषता
रूपशब्दविधेतेनपर-यं स्यात् । तदानीमपि तदाधारतया चेतनाधारतया स एव स्यात् इति एवमेतद्भूतद्वयार्थेन नृहभू-
परास्तिजात सर्वं माध्य एव व्यचीमधिष्यति । प्रज्ञामात्रशब्देन तदाधारतयेति । नहीन्द्रियाणां पृथिव्यादिभूताधारत्वं
मुक्तमिति भावः । चेतनचर्गंचामिति । प्राकरणिकप्रश्नशब्देकदन्तन जात्यभिप्रायमिति भावः । तस्याप्याधारतया प्रवृत्तमि-
न्द्रप्राणशब्दाभिधेयं निर्दिश्येति । ‘ताया एता-’ इत्यादिपूर्ववाक्योक्तं परस्परव्याप्यं दृष्टान्तव नष्टते, प्रज्ञामा-
त्राणमाधारान्नरकथनादिति भावः । तस्य च परमात्मव कथमित्यत्राह—तमेवानन्दोऽजरोऽमृत- इति । एवमन्विरोधदृष्टा-
दार्ष्टान्तिकभाववैषम्यमुख्य वप्राकरणिकप्रयोगसाधारण्यैरनुग्रहीतस्य स्मृतिवाक्यस्यार्थमुप-दस्य सूत्रार्थमुप-दहरति तदेतदिति

एवं प्रथमयोजनाया तद्यथा रथस्थारेषु इत्यादिवाक्यमेकमेव विषयस्यत्वात् ‘स एव प्राण एव’ इत्येतद्वाक्योदाह-
रणं वाक्यान्तराण्यपि परब्रह्मपराणि सन्तीति प्रदर्शनार्थम् । तेनोपक्रमस्वरूपेण त्वेव सद्वाक्यस्यास्य प्रवृत्तमिति पालिम् ।
एवमनयविश्वारूप्यप्रावृत्तवस्थार्थतद्वयादि कण्ठे च न कुतश्चित् मुक्तमिति मुक्तान्तरेण शोचयति अथयेति । पूर्वयोजनाध्यात्म-
मात्रशब्दस्या मनीलार्थः । अस्या वा मानं वर्तमानपरं ऽप्यात्मशब्दः उपसहारवाक्यमुपक्रम-वाच्यतमिति पूर्वपक्षिणोक्तं तत्रेदमु-
त्तरमुक्तंभवति उपक्रमोपसहारो वाक्यावयवौ तयारवयवभूतयो.परस्परवशेषो उपक्रमप्रावृत्तय नरनयविधिविशेषः । अत्राव-
नेकावाचनारवाक्यैः पर्यालोचितैःप्रतिपक्षस्य महावाक्यार्थस्यावयविनो विराध अवयवभूतोपक्रमो दुर्बलः । यथा गङ्गायाधोप-
प्रतिपत्ततीत्यादिषु धोप.प्रतिपत्ततीति पदाम्बा प्रतिपत्तय क्वार्थमुपक्रमस्यगङ्गापद नवाधते अपि तु स्वयं तदनुगुणार्थवति
तद्वदिति तदेतदभिप्रायन् परमा मासाधारणधर्मभूतस्य दर्शयति तथाहीति । ‘हिततमं मन्यसे’ इति वाक्य-वाधू-

गूढार्थसङ्ग्रह

‘मामेव विज्ञानोहि’ इति वक्तव्यः इन्द्रः सकौशितकी एतदुत्तरजातशत्रुब्राह्मणे स्वस्य परमात्माधीनं च सम्बन्धा-
नातीत्यर्थस्य स्फुटतया अत्र वक्तुर्विशेषा नसम्भवीति ता पर्यम्—तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—जीवाद्यन्तरभूतेऽस्मिन्परमा-
त्मन्येवोपपद्यत इत्यर्थ इति । योजनायावाल्या अजा शत्रुब्राह्मणेककण्ठ्यन सर्वेषामा मनीं परमा माधीनं वस्य उत्तया
इन्द्रोऽपि तद-तर्गत इत्यर्थसिद्धयतीति अध्यात्मसम्बन्धभूमेत्यत्र सर्वजीवानामात्मसम्बन्धः प्रतिपिपादादिपितः । स-
न्धिनानामचिजोवानां बहु येन सम्बन्धरुहमिति सूत्रतात्पर्यं प्रकटीकृतम् ॥

उपक्रमप्रभृ उपसहारपर्यन्तं बहूनां धर्माणां सप्त धस्य प्रतिपादनेन उपक्रममात्रप्रावृत्तयपर्यालोचनया पूर्वपक्षो नेदिति
उपक्रमोपसहारप्रावृत्तयस्य ततोऽपि व्यायसरं प्रज्ञावित्यभिप्रेत्य अथयेत्यादिना ये जना रथमाह—‘मामेव विज्ञानोहि’
इत्यादि पूर्ववाक्योक्तोप- इन्द्रे नसम्भवीत्यभिप्रेत्याह—प्रथममित्यादिना । हिततमशब्दस्य भगवदुत्तरार्थ एव युक्तः ।

श्रीभाष्यम्

यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे ’ (३.९) इति, ‘मासुपास्य ’ (३.९) इति च परमात्मासाधारणमोक्षसाधनोपासनकर्मत्वं प्राणशब्दनिर्दिष्टस्यैन्द्रस्य प्रतीयते । तथा ‘एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति एष एवासाधुकर्म कारयति तं यमघोनिनीपति ’ (को.३.९) इति सर्वस्य कर्मणः कारयितृत्वं च परमात्मधर्मः । तथा ‘तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिता, प्रज्ञामात्राः प्राणोऽर्पिताः ’ (३.९) इति सर्वाधारत्वं च तस्यैव धर्मः । तथा ‘स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोऽमृतः ’ (३.९) इत्येतेऽपि परमात्मन एव धर्माः । ‘एष लोकाधिपतिरेव सर्वेशः ’ (३.९) इति च परमात्मन्येव सम्भवति । तदेवमध्यात्मसम्यग्बुद्धोऽत्र दिद्यमा नस्यात्परमात्मेवात्रैन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः ॥

श्रुतप्रकाशिका

वचादेरभ्युपक्रम(भू)नमुपक्रमस्यापि महावाक्यान्तर्भावात्तदुक्तिः ननु तावन्मात्रस्य साधकवाभिप्रायेण लोकाधिपतिः लोकस्वामी सर्वेश्वरः सर्वनिघन्ता,

ननु ‘पा रक्षण ’ इति घातोः पतिशब्दः तत्कथमत्र शेषिवाचित्वमुच्यते, नहि सर्वत्रावयवशक्तिरेव रुद्धिशक्तिरपि शक्तिः । अन्यथा ‘गमेर्द्धे ’ इति व्युत्पत्त्या गोशब्दस्य सर्ववज्रमवाचित्वप्रसङ्गात् स्याताया गोरवान्त्वप्रसङ्गाच्च । अतश्शेषिणि पतिशब्दो रुढः अन्यथा—

दृष्टौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतादशशु । अप्यकार्यज्ञतं कृत्वा भर्तव्या मनु रज्ज्वीम् ॥
इतिन्यायेन पितृस्वरक्षके पुत्रेऽपि पितरमपि पतिशब्दप्रयोगप्रसङ्गादिति । सूत्रार्थनिगमयति—सदेवामिति । ‘अध्यात्मसम्बन्धभूमाहस्मिन् ’ इति सूत्रात् परैरेवव्याख्यातः अध्यात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धः तस्य भूमा बाहुल्यमुपलभ्यते अस्मिन्प्रभाष्ये आयुषःप्रभुत्वमिन्द्रियाश्रयत्व शरीरोत्थापक च विषयेन्द्रियादिभिश्च न प्रतिक्षेपेण इत्यादिदेवनेचे परदिश्यते इति । अपरेष्व प्रज्ञादेहनिद्रयमनः प्राणात्मना सन्बन्धोऽध्यात्मसम्बन्धः रभूयानिति त्व ख्यात् म तदुक्तम् आहुरधिपतिवादीना मनःप्राणसम्बन्धवादीना च परमात्मसाधकत्वाभावात् । इन्द्रशब्देवताविशेषे तात्पर्यनिषेधपरं सूत्रमिति विज्ञ—
इन्द्रस्य शरीरेऽपि प्राणैन्द्रियमनःप्रभृतीनां विद्यमानतया तत्प्रतिक्षेपासामर्थ्यात् ‘अस्मिन्शरीरे ’ इति निर्देशोहीन्द्रशरीरेऽपि हि सम्भवति ‘सदेव सोम्येदम् ’ इतीदृशशब्दयुक्तं सर्वनामपदस्य साधारणत्वात् प्रत्यगर्थविषयत्वेऽप्येव परार्थान्देवताविषयत्वमनुक्तमितिवेद्य इन्द्रस्यापि स्वात्मानं प्रत्यहमिति प्रत्यक्षयाऽवभासात् । ‘प्राणोऽस्मि ’ ‘मासुपास्य ’ इति हि तद्वाक्यम् । इन्द्रमात्रस्य प्राधान्यतः प्रतिपाद्यताप्रतिक्षिप्यत इति चेन्न प्राणैन्द्रियमनआदिसम्बन्धानां तत्प्रतिक्षेपा सामर्थ्यात् । सौत्रवचनव्यक्त्यनुगुणा च नस्मात् प्राणःपरमा मेति प्रतिज्ञातमात्रे सुखे द्वितीयस्य स्थेन नञा परमा म व-

गुह्यार्थसंग्रहः

‘उपासात्रैविध्यात् ’ इति सूत्रकृतोपासनस्य प्रतिपादाविधियायाः स्फुटमुक्तेः, तेनोपासिधादः शम्भे लाक्षणिक इति परोक्तिरभिनिवेशमूलैवेति पूर्वमेव कम् । इन्द्राद्य साधुकर्मकारयितृत्वमपि परमात्मनैवेत्येवाह—तथेत्यादिना । इन्द्रादस्य सर्वलोकान्तर्गततया सर्वलोकाधिपतेत्येन्द्रलोकाधिपत्य इन्द्रस्य द्वारभूतएवेत्याद्यर्थेनाह—एषलोकाधिपतिरिति । वचनदेन ‘समआत्मो विद्यात् ’ इति वाक्यमपि इन्द्रान्तर्गतामिवेन परमात्मन्येव सम्बन्धीत्यर्थे बोधितः । ‘समआत्मोविद्यात्’

श्रीभाष्यम्

कथं तर्हि प्रज्ञातजीवभावस्येन्द्रस्य स्वात्मन उपास्यत्वोपदेशस्तद्गच्छते ; तत्राह ।

सू.३१—शास्त्रहृदयात्पदेशो वामदेववत् (१.१.११)

प्रज्ञातजीवभावेनेन्द्रेण 'मामेव विजानीहि' 'मामुपास्व' (को.३.१) इत्युपास्यस्य ग्रहण-
स्त्वात्मत्वोपदेशोऽयं न प्रमाणान्तरप्राप्तस्वात्मावलोकनवृत्तः, अपितु शास्त्रेण स्वात्मवृष्टि-
कृतः । एतदुक्तं भवति—'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छां.६.
३.२) 'एतद्वात्म्यमिदं सर्वम्' [६.८.७] 'अन्तः प्रविष्टश्चास्ताजना नानामैसर्वात्मा' (यजुरा
रण्यक) 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमत्मा न वेद् यस्याऽत्मा शरीरं य आत्मान-

द्युतप्रकाशिका

मेव निषेध न परमा मेति पूर्वपक्षिते तत्प्रतिसमाधानपरेण परमा मेव प्राण इति प्रतिक्रिय रमर्धनीयम् न परमा मेति ह-
दन्तप्रति नेन्द्रहृदये कःप्रतिषेधः नष्टोऽस्तीति युक्ते नष्टइति च त्वाविरुद्धाभावात् परममेव प्रतिशते मनःप्राणसद-
म्भादयस्तु न परमात्समाधान(ना)समर्थाः ॥ ननु नाय परमात्मा अवित्तिथ्य इति प्रतिशतसति नेन्द्र इति प्रतिषिध्य न
युक्तमिति चेन्न त्वदुक्तमुक्तिरिन्द्रप्रतिषेधकत्वाभावात् । अस्तु वा तत्प्रतिषेधः स्तः किं कृत्य परममप्यस्य परमा मपरदष्ट-
पयोगीति चेन्न परमाप्यस्याव्यवहितसावकहेतुत्वापत्तये सम्भवति परमपरया साधकार्यपरमेव निर्वाहानुपपत्तेः ॥

उत्तरतश्च शास्त्राऽयतारयति कथं तर्हि । प्रज्ञातजीवभावस्येति । इदिपरमैश्वर्य इत्यादिप्रकृतिप्रत्ययाविभागेन
परमा मपरवामिन्द्रादिशब्दानामुक्तत्वाद्भवचादिलङ्घननिर्वाहानुपपत्तेः । तत्कथमिन्द्रशब्देन परमात्मनिर्देश इति भावः ।
पूर्व परमा मपरवामसाधकहेतुवत्, पूर्वपक्षयुक्तेः क परिहारइत्येच्छायां सूत्रावतार इत्यर्थः ॥

सू.३१—शास्त्रहृदयात्पदेशो वामदेववत् (१.१.११)

कीदृश उपदेश इत्यत्राह—प्रज्ञातेति । शास्त्रहृदय इत्येवमवच्छेदमाह—सप्रमाणान्तरेति । शास्त्रस्य हृदिः शास्त्र-
रूपा हृदिरिति वा प्रतीतिरस्यादिति तस्यावृत्त्यर्थमाह—शास्त्रेणेति । कस्य हृदिरित्यपेक्षायां स्वात्मशब्दः स्वानुभवप्रत्यक्षेण
मात्रलोकेन जीवमात्रप्रकाशः शास्त्रेण तन्मूलयोगेन वा मानुषमेव परमा मपर्यन्ततया प्रकाश इति भावः । नहि प्रमाणविशे-
षेणान्यत् प्रमेयमन्यद्भवति तच्च शास्त्र किमित्यत्राह—एतदुक्तमिति । जीववाचिपदानां परमात्मसामानाधिकरण्यापवा-
दिकाः श्रुतीवदगीर्णार्थज्ञामरूपव्याकरणश्रुतिमाह—अनेनेति । जीवेऽप्यनुपवेश दर्शयितुमाह—एतद्वात्म्यमिति । तदेव
गुढार्थसङ्ग्रहः

इति वाक्यतात्पर्यम् एतदितरोपनिषद्वाक्यैरेव सिद्धयतीत्यभिप्रेत्य 'मामेव विजानीहि' इति वाक्यतात्पर्यनिर्णयार्थं—शास्त्र-
हृदयात्पदेशो वामदेववत्' इति सूत्रम् । अत्रात्मशब्दघटितोपनिषद्पञ्चाशत्तमेव विवक्षितमिति हेतुम् ॥

अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यादि । पूर्वं जिज्ञासाऽधिकरणे (८८०, १०४-पु)
एतच्छ्रुत्यर्थः निरूपितः । अन्तःप्रविष्टश्चास्ताजना नानामिति । इदं वाक्यं शास्त्रार्थैः उपदेशसाहचर्या 'तत्त्वमसि'
इत्यादिवाक्यसमशीलतयोपात्तम् । य आत्मनि तिष्ठन्मिति । यमयतीत्यन्तः केदपरिमिति शास्त्रार्थस्य ॥

श्रीभाष्यम्

‘मन्तरोयमयति’ [बृ.५.७.२२] ‘एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एकोनारा-
यणः’ (सुबाल.७.ख) इत्येवमादिना शास्त्रेण जीवात्मशरीरकं परमात्मानमवगम्य जीवात्म
याचिनामहंत्वमादिशब्दानामपि परमात्मन्येव पर्यवसानं ज्ञात्वा ‘मामेव विजानं हि, मामु-
पास्व’ (कौ.३.१) इति स्वात्मशरीरकं परमात्मानमेवोपास्यत्वेनोपदिदेश इति । वामदेववत्
यथा वामदेवः परस्य ब्रह्मणस्सर्वान्तरात्मत्वं सर्वस्य च तच्छरीरत्वं शरीरवादिनां च श-
रीररिणि पर्यवसानं पश्यन् ‘अहम्’ इति स्वात्मशरीरकं परंब्रह्म निर्दिश्य तत्सामानाधि-
करण्येन मनुसूर्यादीन् व्यपदिशति ‘तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्चामदेवः प्रतिपेदे अहंमनुरभव सूर्य-
श्चाहं कक्षीवानुपिरस्मि चिर’ (बृ.३.४.१०) इत्यादिना । यथा च प्रह्लादः ।

श्रुतप्रकाशः

स्पष्टयति अन्तःप्रविष्टइति । शरीरस्य लक्षणं दर्शयति यआत्मनीति । पर्यवसानं ज्ञानंति नामरूपव्याकरणश्रुतिल-
ब्धार्थं उक्तः उगदिदेशेत्यन्तेन ‘शास्त्रदृष्ट्यातूपदेश’ इत्यंशो व्याख्यातः ‘वामदेववत्’ इत्यथाच्चे-यथेति ।
शरीरिणि पर्यवसानं पश्यन्नित्यन्तेन ‘तद्धैतत्पश्यन्’ इत्येतद्व्युत्पत्तयाम् । उक्तार्थविशदीकरणायाम्-यथाच प्रह्लादइति ॥

गूढार्थसंग्रहः

‘एषत आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’ इति ‘तत्त्वमसि’ इत्यादिसमशीलमिति अहिर्बुध्न्याविचारेण (श.भा) उक्तम् । काण्वमाध्य-
न्दिनपाठभेदेन द्वाविंशति(का)चतुर्विंशति(मा)नार पञ्चम्यासेन ‘एषम आत्माऽन्तर्हृदय’ (छा) इति शाण्डिन्यविद्यावाक्य
इव भेदएव विवक्षितः । सूक्तकारश्च ‘शब्दविशेषात्’ इत्यत्र शाण्डिन्यविद्यावाक्यस्य भेदपरत्वमभिप्रेतीति, परेषामपि
संमतम् । तद्वदेवात्रापि ‘उभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते’ इति वदतस्त्वं कृतो विवक्षितम् । इत्येवमादिनेत्यत्रापिभेदेन
‘सतआमेति’ माध्यन्दिनवाक्यं ‘योविशने तिष्ठन्—एषतआत्मा’ इति काण्ववाक्यम् ‘आमेवैवमग्र आसी पुष्टव-
विधः, सएव इहप्रविष्टः, तदात्मानमेवावेदहब्रह्मास्मि’ इति ‘एषम आत्माऽन्तर्हृदये’ (छा.शा) ‘समआमेति’ (कौ)
इत्यादिवाक्यानि विवक्षितानि ॥

स्वात्मशरीरकं परमात्मानमेवेति ‘तत्त्वमसि’ इत्यत्र ‘ऐतदात्म्यम्’ इत्यस्य ‘श्वेतकेतो’ इत्यस्य च नव-
कृत्वः अन्यासेन ‘अनेन जीवेनात्मना’ हासुपक्रमानुसारेण च श्वेतकेतुशरीरकपरमात्मैव विवक्षितः । ‘तदात्मानमेवा-
देहमब्रह्मास्मि’ इत्यत्रापि कौपीतकीवाक्यैकार्येण ‘ब्रह्मवा इहमग्र आसीत्’ इत्यस्यामनुशब्दस्य च वेद्यर्थप्रसङ्गन च
अन्तर्याम्यभेद एव विवक्षित इतिप्रामेयं साधितम् । एवञ्च ‘समआमेतिविद्यात्’ इत्यत्रापि श्रुत्यन्तरकार्येणैवमनुशरीरक-
मात्मैव विवक्षितइति निश्चीयत इतिभावः । श्रुतिदृष्ट्या इत्याद्यनभिधाय ‘शास्त्रदृष्ट्या’ इत्युच्यता विधिवाक्यघटित
शास्त्रमेव विवक्षितम् । विधिप्रत्ययस्य शासनमर्थं इति स्वनानुपपत्तविकारेण ‘स्वशासनावेषोविषयात्मम्’ इति सूक्तयनुरो-
धेन आचार्यपादैर्निर्णीतम् । एव च ‘मामुपास्व’ ‘आमेत्येवोपासीत’ ‘आ मानमेवोपासीत’ इत्यादी विधिप्रत्ययस्य
शासनमेवार्थः । एव च ‘शास्त्रदृष्ट्या’ ‘उपासाप्रविध्यात्’ इति पदद्वयेन विधेयार्थतात्पर्यं श्रुतिरेव शास्त्रपदेन
विवक्षितम् ॥

तद्धैतत्पश्यन्ऋषिर्चामदेवइत्यादि । बृहदारण्यके तृतीये चतुर्थब्राह्मणे ‘आमेवैवमग्र आसीत्’ इत्युपक्रमः, तत्र
‘पुरुषशब्दस्याप्यन्तर्याम्यमभिहितम् । तृतीयेऽध्याये मधुसूदनब्राह्मणे ‘सवा अय सर्वाणु पुरुषं पुरिषय’ इति सर्वशरीरकपुरष

गूढार्थसंग्रहः

शब्दार्थः यद्वये । 'सएष इह प्रविष्ट आनस्तामेव' इत्यनन्तर 'सयोत एकैकमुपास्ते न सवेद आकुरुतेषां अतए केचन भवति 'आ मेत्येवोपासीत' इति वाक्ये आ मनुशब्दस्यापि व्यापकचेतनवाचिन सर्वशरीरार्थ इति सूचिम् । एतदुत्तर अश्वेने सर्वे एक भवति' इतिवाक्य अश्वेने । तदुत्तर अन्तरतर यद्यपि मा सयोऽप्यमा मनः प्रिय भूवाण भूयात् प्रिय सेतप्यतीत्यात्मानमेव प्रियमुपासीत' (८) इत्यत्र 'अन्तरतरं यद्यपिमा' इत्यनेन 'सएष इह प्रविष्टः' इत्यर्थस्मारितः । एतेन सर्वव्यापकचेतनस्य प्रियत्वं सर्वव्यापकचेतनस्वैकत्वेन 'अकरोत सर्वएक भवति' इत्येतेन व्यापानां व्यापक एव एकीभावं कथितः । अनन्तर 'ब्रह्मविद्या सर्वं भविष्यतो मनुष्या मय्यन्ते किमुत तद्व्यापेत् यस्मात्तत्सर्वमभवत्' (९) इत्यत्र ब्रह्मणस्सर्वभावे मूलभूतज्ञानप्रभः एतदनन्तर 'ब्रह्मवा इदमप्र आसीत्ता मानमेवावेदह ब्रह्मास्मि इति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' (१०) इतिवाक्यम् । अत्र 'ब्रह्मवा इदमप्रआसीत्' इति वाक्यमात्रेऽपि अवशिष्टमात्रेण प्रतिपक्षेण प्रष्टुं जिज्ञासनिर्मुक्तमवति, इति । तद्वक्तव्य किमर्थमिति विवेचनीयम् । इदञ्चवाक्य 'तदह तर्ह्यव्याप्तमसीत्' इति पूर्ववाक्यसमशीलम् । तत्र नामरूपव्याकरण प्रवेशनिबन्धनमिति व्यक्तमुक्तम् । 'सएष इह प्रविष्ट' इति आत्ममनुशब्दार्थविवरणमेव, प्रवेशश्च प्रलयानन्तरसृष्टिसमकालिकः, एवञ्च प्रलयानन्तरसृष्टिसमकाले सर्वा न्त प्रविष्टचेतन एव आ मनुशब्दार्थः पर्यवस्यति ॥

एवं च 'ब्रह्मवा इदमप्रआसीत्' इत्यनेन प्रलयस्यामन्वान्देन तदनन्तरसृष्टिसमकालिकान्त प्रविष्टचेतनस्य बोधनपूर्वकं तस्यामान एव 'अहब्रह्मास्मि' इति सर्वभावहेतुभूतज्ञानविषयव्याभिधानेन ब्रह्मण सर्वभावे सृष्टिसमकालिकान्तः प्रवेशएव मूलमि युक्त भवति । अन्यथा 'आमानमेवावत्' इत्यत्र आ-म-शब्दस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् । अनन्तर 'तद्ये योदेवानां प्रत्युद्ध्यत सएष तदभवत्' इत्यत्र त-छन्देन पूर्वोक्तसर्वभावहेतुभूतज्ञानविषयीभूतार्थस्य परामर्शेन सर्वभावो मागुक्तज्ञानमेव हतविति भावः । एवमेव 'तद्यर्गणा तथा मनुष्याणां तदेतत्पश्यन्श्रुतिर्वाग्देव प्रतिपदे अह मनुमव सर्वश्च' इति तदिदमन्येतिह यएवेदाह ब्रह्मास्मीति सह सर्वमवति तस्यहनदेवाश्च नाभूत्वा ईशते आ-म होपासभवति अथ योऽप्य आ देवतामुपास्त अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न सवेद यथा योदेवा यथाह अह पश्यो मनुष्यमुप्य एवमेकैकं पुरयो देवान् मुनस्येकस्मिन्नेव पश्यो आदीयमानेऽप्रियभवति किमु बहुपु तस्मादेवा तन्नप्रिय यदेत मनुष्याः विद्यु' इत्यत्र वामदेवादीनामभेदज्ञानेऽपि सर्वा तयोभ्या मज्ञानमेव मूलम् । इय च स्वर्ग-योग्यमेव एव विवाहितः । 'अथ योग्याम्' इति निन्दावाक्येऽपि सर्वान्तिर्गम्य-यदेवतैव विवाक्षिता । इत्ययमर्थ एत-श्रुतिविषय 'आ मेवेदमप्र' इत्युपक्रमप्रभृतिवाक्यपर्यालोचनेन प्रतीयते। इममर्थमभिप्रेत्येव स्वात्मशरीररूपरमात्मानमेवोपादिदेशेति पूर्वमाध्यवाक्यम् । वामदेवस्य सगुणब्रह्मविद्यानिष्ठत्वेन 'आमेत्येवोपासीत' इति अत्रत्यवाक्यानुगोचनेन च 'अहमनुममम्' इत्यादी तत्तच्छरीररूपरमात्मैव विवाक्षितइति निश्चीयते ॥

'वामदेववत्' इत्यभिधाय 'उपासात्रैविध्यात्' इति यदतः सूत्रवत् 'आ मेत्येवोपासीत' इत्यनन्तर 'तद्वै तत्पश्यन्श्रुतिर्वाग्देव' इत्यत्रापि स्वात्मशरीररूपरमात्मोपासनमेवाभिमतम् । अतएव 'गर्भेऽनुसन्न-नेषान्वेदमह देवानां जनिमानि त्रिधा' (ऐ.४.४) इत्युपक्रम्य 'गर्भे एव एतच्छ्रयानः वामदेव एवमुवाच । स एवविद्वान्तास्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुपक्रम्य अमुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वा-कामानाप्त्वा अमृतसममवत्समभवत्' (ऐ.४.४) इत्युक्तार्थ उपनिषदन्ते 'स एतेन प्राज्ञेता मना-अमृतसममवत्समभवत्' इत्यभ्यासेन दृढीकृतः । अत उक्तान्तिपूर्वकमुक्तिप्रतिपादनन बृहदारण्यके उपासननिष्ठवस्य प्रतीत्या परसमर्तनिर्बोधविद्यानिष्ठ व वामदेवस्य नास्तीति निर्म सगानां स्फुटम् । गर्भे एव

श्रीभाष्यम्

सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः । मत्तस्सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने ' इत्यादि वदिति । अस्मिन्प्रकरणे जीववाचिमिश्रद्वैरचिद्विज्ञोपाभिधायिभिश्चोपास्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणोऽभिधाने कारणं चोद्यपूर्वकमाह—

सू.३२-जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेतिचेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहृतयोगात्(१.१.११)

श्रुतप्रकाशिका

उत्तरसूत्रमवतारयति अस्मिन्निति । जीववाचिभिरित्यादि । त्वाष्ट्रवादि लिङ्गप्रतिपादनकारणमपि कथनीय-मित्यभिप्रेतम् उपरितनप्रधानगुण्यात् । कारणं प्रयोजनरूपम् । उपदेष्टुमिति हि वक्ष्यते, चोद्यपूर्वकमाह ननुक्तार्थप्रतिषे-पार्थक्यं चोद्य विज्ञेयणाद्ये तात्पर्यं प्रतीयत इति तस्य प्रयोजनमेव प्रष्टव्यं तच्चोद्यरूपेण वृष्टवानित्यर्थः ॥

सू.३२-जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेतिचेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहृतयोगात्(१.१.११)

गूढार्थसंग्रहः

वामदेवस्य देवानां जनेः शान्त्य प्रतिपादनेन च वामदेवस्य कार्यकारणभावः अकल्पित इत्येवामभिप्रेतं ननु पररीत्या चाहुत तत्त्वमिति च निर्मत्तराणां स्फुटम् ॥

सर्वगत्वादनन्तस्येति । अनन्तशब्दः त्रिविधपरिच्छेदरहितपर इति परेषामपि संप्रतिपन्नम् । देशकालपरिच्छे-दशून्यस्य देशकालव्यापकत्वरूपं यथातथैव वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमपि वस्तुव्यापकत्वरूपमेव । 'अन्तर्बहिः अन्तर्बहिः व्याप्य नारायणरिह्यतः' इति श्रुत्यर्थः 'सर्वगत्वादनन्तस्येत्यत्र विवक्षितः । इत्थं च सर्वगत्वादनन्तस्येत्यनेन 'सपराह-मवस्थित' इत्यभेदे हेतुकथनेन 'अन्तरतर यदयमात्मा' इति प्रागुदाहृतश्रुत्यर्थप्रकाशनेन वामदेवब्रह्मादयोरेकएवामिप्राये विवक्षितः । परमते अनन्तस्य सर्वगत्वादित्यभेदे हेतुचर्चं घटते । 'अनन्तत्वात्सपराहम्' इत्युक्तौ तन्मतसूचनं यथा-कथञ्चिच्छात् । 'मत्तस्सर्वमहसर्वम्' इत्यत्र कार्यकारणभावेनैवाभेदे उपपादितः सोऽपि परमते कार्यकारणभावस्य चाहु-तत्वेन न घटते इति भगवत आशयः 'मयिसर्वम्' इत्याधाराद्येयभावोक्तिरपि परमतेऽनपेक्षिता ॥

एतावता इन्द्ररूपजीवस्य श्रुतिप्रावक्ष्येनोपक्रमप्रावक्ष्येन च प्रतर्दनेविधायक इति इन्द्रा उपक्रमोपसंहारबोधभयोः परमात्मनः विद्यावेद्येन परिहृता । मनुष्याहिततोपासनकर्मव्यत्येदेऽधमत्वात् । इन्द्रस्थोत्तराध्याये परमात्माधीनज्ञा-नस्य स्पष्ट वक्ष्यमाणत्वेन 'मामुपास्व' इत्यत्र स्वा भगवतीरकपरमा मैव विवक्षित इति 'अध्यात्मसम्बन्धभूमा' इति सूत्रप्रण्टेन व्यासेन निर्धारिततया 'मामुपास्व' 'मामेव विजानीहि' इति ज्ञानोपासनवाचिघातद्वयप्रयोगेन उपास्य ब्रह्मभिज्ञसेयब्रह्मना-यर्थक वक्ष्य परोक्तव्यायोगेन सगुणब्रह्मवाच विवक्षितमिति इन्द्रशब्दश्रुतिर्न घटत इति निरूपितप्राप्यम् ।

अथ यल्लिङ्ग पूर्वपठिणे विवक्षितं तदाद्यद्वय समाधत्ते-जीवमुख्यप्राणलिङ्गादित्यादिना । परमाधे(८)अथवा 'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहृतयोगात्' इत्यस्यायम-योऽर्थः न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरह्यते, कथं 'उपासात्रैविध्यात्' त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं प्राणधर्मेण, प्रज्ञाधर्मेण, स्वधर्मेण च, इति वृत्तिकारसम्मतो

श्रीभाष्यम्

‘न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विधात्’ (कौ.१.८) ‘त्रिदीर्घाणि त्वाष्टमहनम् । अरु-
मुखान्यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्’ (कौ.३.१) इत्यादिजीवलिङ्गात्, ‘यावदसिः श-
रीरे प्राणो यसति तावदायुः’ (३.१) ‘अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्था-
पयति’ (३.१) इति मुख्यप्राणलिङ्गाच्च नाध्यात्ममग्न्यन्धभूमेति चेत्—न ‘उपासात्रैवि-
ध्यात्’ हेतोः उपासनात्रैविध्यमुपदेष्टुं तत्तच्छब्देनाभिधानं निखिलकारणभूतस्य ब्रह्मणस्स्य
रूपेणानुसन्धानम् भोक्तृवर्गं शरीरकथानुसन्धानम् भोग्यभोगोपकरणशरीरकथानुस-
न्धानं चेति त्रिविधमनुसन्धानमुपदेष्टुमित्यर्थः । तदिदं त्रिविधं ब्रह्मानुसन्धानं प्रकरणान्तरे
प्यप्याधितम् ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (ते.आन.१.अनु) ‘आनन्दो ब्रह्म’ [ते.श्रु.६] इत्या-
दिषु स्वरूपानुसन्धानं ‘तत्त्वज्ञा’ । तद्वैदुः प्रविश्य । सद्यस्तद्याभयम् । नि-
वर्तमानानिदपतं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभयम् ।

श्रुतप्रकाशिका

‘न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विधात्’ इति केवलं प्रवचनमेव विजानीहि, वक्तार मां च विजानीहि।त्यर्थः ।
मुख्यप्राणः पञ्चवृत्तः, मुख्यशब्दइन्द्रियादिव्यावृत्त्यर्थः नञो निषेधोऽङ्गाङ्गयमनतिविप्रवृष्टौ च पदमध्याहृतम् अध्या-
त्मेति । हेतुत्वं विज्ञोति उपासनेति । उपदेष्टुं मेलनेन प्रयोजनतया हेतुत्वं स्पष्टम् त्रैविध्यं विज्ञोति निखिलेति ।
स्वरूपानुसन्धानं अद्वारकगुणविशिष्टानुसन्धानम् । त्रिविधानुसन्धानस्य प्रमाणमूलं च सिद्धेऽयं निर्वाह उपपन्नस्यादिति
घट्टायामाश्रितत्वादित्येतद्व्याचष्टे । तदिदमिति । कुत्रेत्यपेक्षायां प्रकरणांतरव्यधी युक्तम् । आश्रितं प्रतिपन्नमित्यर्थः ।
तत्त्वज्ञेत्यादि । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तम्’ इति देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितस्य ब्रह्मणः ‘ब्रह्मविद्यामोति’ इति वेद्य-
त्वविधानात् प्रकरणस्य वेद्यब्रह्मप्रतिपादनपरत्वात् ‘सयएवंवित्’ इति निगमनवाक्येऽपि पूर्वोक्तसमस्तप्रकारविशिष्ट
वेदनप्रतीतिश्च, चिद्विच्छरीरकथानुसन्धानमत्र विवक्षितमिति भाष्याभिप्रायः ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

योऽपमर्थो निरूपितः स एव युक्तइत्याभिप्रेत्य विज्ञोति—उपासात्रैविध्यमुपदेष्टुमित्यादि । ‘त मामायुःमृतमिधुपास्व’
इति वाक्यमेव त्रिविधोपासनप्रतिपादकम् । आयुरिति प्राणघर्मेण अमृतमिति स्वघर्मेण मामिति प्रज्ञाघर्मेण ब्रह्मणः
त्रिविधोपासनस्योक्तेः इति व्याख्येयः श्रुतौ त्रिविधोपासनस्य या विवक्षा उक्ता सेव युक्ता । ‘प्राणोवा आयुःप्राणो वा
अमृतः’ इत्युक्तवाक्ये प्राणशरीरकस्वरूपोपासनस्य पूर्ववाक्यनिर्धारणेन प्राणशब्दार्थोऽमृतशब्दार्थयोरैकवता पक्षेण प्रवृ-
त्तेरसम्भवात् । अतः अमृतमिति स्वरूपविवक्षाया न किञ्चिदाशङ्कम् ‘तस्मादेतदेवोक्तव्यमुपासीत’ इत्यनन्तरव वयमिति
कर्तव्यताविधिपरम् । सक्रममाणतत्तद्गुणविशिष्टत्रिविधोपासनविधिः ‘प्रणोऽसि’ इत्यत्र, अतः वाक्यैकवाक्यताऽङ्ग-
सम्भवति । तेन न्यायरक्षामण्युक्तदोषस्य नावसरः ॥

॥ इन्द्र मा णां वि क र णं स मा त्त म् ॥

मीमांस्यम्

इत्यादिषु भोक्तृशरीरतया भोग्यभोगोपकरणशरीरतया चानुसन्धानम् । इहापि प्रकरणे तत्रिविधमनुसन्धानं युज्यते एवेत्यर्थः ॥

एतदुपतं भवति-यत्र हिरण्यगर्भादिजीवविशेषाणां प्रकृत्याचयेतजविशेषाणां च परमात्मासाधारणधर्मयोगः तदभिधायिनां शाब्दानां परमात्मवाचिशब्दैरसामानाधिकरण्यं वा दृश्यते । तत्र परमात्मनस्तत्तद्विद्विद्विशेषान्तरात्मत्वानुसन्धानं प्रतिपिपादयितं इति । अतोऽत्रेन्द्रप्राणशब्दनिर्विद्ये जीवाद्यर्थान्तरभूत परमात्मैवेति सिद्धम् ॥

भगवद्भामातुजमुनिनिरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः

श्रुतप्रकाशिका

ननु 'सयश्चायं पुरुषे यश्चासापादित्ये स एकः' इत्युक्त्या अनन्तर 'सयएवंयित्' इति वाक्येन जीवाभ्यामीमिण आदित्यान्तर्बर्तिनश्चोपासनमुच्यते इति चेन्न स्थानभेदेन विद्याभेदप्रसङ्गात् । उक्तानुपपन्नं, 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गामति' इत्यानन्दमयप्रतिफलभवेन 'ब्रह्मविद्याप्रोतिपरम् । तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यादिन प्रतिपादितानन्दमयविषयवित्तैक वाक्यगमात् प्रकरणस्य सम्बन्धेकवाक्यत्वे वाक्यभेदानुपपत्तेः, 'सयश्चायम्' इत्यादि वाक्ये किमुच्यते इति चेत् विविधानुसन्धानरूपेकविद्याया मोक्षफलकत्वेन विवक्षितत्वेति तत्र स्वस्वपणावस्थितस्य नुसन्धानादिगुणवहिर्भविग्रहयोग्याभ्यामुपसन्धेयताठिद्वयार्थे पुण्डरीकाक्षमनामृतवपुरादिदिश्ये । तत्र 'सयश्चायं पुरुषे' इति विज्ञानमयादन्तरस्थानन्दमयस्थानुवादः, 'यश्चासापादित्ये' इति विग्रहातिदेशः ॥

किंच आनन्दमयप्रतिपादनानन्तरम् 'ब्रह्मविद्याप्रोति' इत्युपक्रमाभिहितमातिशयोक्त्यर्थे 'अथातोऽनुप्रश्नाः' इति प्रश्ना उपश्रिता पूर्वप्रतिपादनस्य पुनस्तोहद्वयमन्तव्यभेदेनोच्यते 'उताविद्वान्' इति । उत विद्वान् इति पदं 'निपातस्य' इति छान्दसो दीर्घः 'अथासपन्नान्' इतिवत् अथविद्वान् इतिपदस्यैव शुदात्तवत्त्वात् 'तत्पुरे तुल्यार्थे' इत्यादिस्मरणात् 'अविद्वान्प्रतिगृह्णाति' इतिवत् अन्तोदात्तचेदपद तस्याद्विद्वानितिपद कश्चनापिमहद्दद्यादित्यानन्दमनर्वाञ्छन्न च ब्रह्मोपासीनो विद्वान् किमत प्रेत्य अमुलोक 'परमेव्योयम्' इत्युक्तं लोक गृहीत्येकप्रश्नः । उत गत्यनपेक्षमिहैव ब्रह्मप्राप्तेर्वात्यर्थेच्छिद्व प्रश्नः, 'आहोविद्वान्' इति । समञ्जता इति मोक्षवृत्तविषयप्रश्नः कश्चेत् अहमेहोपासीनोऽपि विद्वानमुलोक गत्वा किं समञ्जते भोग्यभूत ब्रह्ममवतीत्येकप्रश्नः । उत ब्रह्मस्वरूपैकीभवातीत्यर्थेच्छिद्व प्रश्नः ॥

एव शास्त्रमैतन्मूला गतिविशेषस्वरूपभेदभावावविषयाः प्रश्ना बहुवचनविधाना एतन्मूलादिवत् उक्तान्तरात्प्राप्तिकगुणविशिष्टस्यैव विरक्षणस्य ब्रह्मणः प्राप्यत्वादिशपनाय 'सोऽकामयत्' इत्यादिना जगत्प्राप्त्यर्थे निरतयानन्दपर्यन्तं महिमानमुक्तत्वा 'सयश्चायम्' इत्यादिवाक्यं वदति सत्किञ्चिद्वदयस्य वा विप्रकृष्टविमण्डलादिस्थानस्य वा पूर्वोक्तस्य वादिलक्षणमानन्ददिगुणक वा ब्रह्मोपासीनः सर्वोऽपि विद्वानस्माहोकात् प्रत्याक्रम्यादिमहद्विभूतिक निरतिशयानन्द परमात्मानं भोग्यभूतं भोक्तासन्ननुभवतीति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् । अतस्त्वेवं विद्याविशेषः

श्रीभाष्यम्

इत्यादिषु भोक्तृशरीरतया भोग्यभोगोपकरणशरीरतया चानुसन्धानम् । इहापि प्रकरणे तत्प्रतिविधमनुसन्धानं युज्यत एवेत्यर्थः ॥

एतदुपते भवति-यत्र हिरण्यगर्भादिजीवविशेषाणां प्रहृत्याद्यचेतनविशेषाणां च परमात्मासाधारणधर्मयोगः तदभिधायिनां शब्दानां परमात्मवादिशब्दैरसामानाधिकरण्याच्चा दृश्यते । तत्र परमात्मनस्तत्तच्चिदचिद्विशेषान्तरात्मत्वानुसन्धानं प्रतिपिपादयिषितं इति । अतोऽत्रेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो जीवादर्थान्तरभूत परमात्मैवेति सिद्धम् ॥

भगवद्रामानुजमुनिविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः

श्रुतप्रकाशिका

ननु 'सयश्चायं पुरुर्ये यश्चासावादित्ये स एकः' इत्युक्तवा अनन्तर 'सयएवंरित्' इति वाक्येन जीवा-
न्वर्णमिण आदित्यान्तर्बर्तिनश्चोपासनमुच्यत इति चेन्न स्थानमेवेन विद्याभेदप्रसङ्गात् । उच्यतु पक्षः 'एतमानन्दमयमा-
त्मानमुपसङ्कामति' इत्यानन्दमयप्राप्तिफलभवेन 'ब्रह्मविद्याप्रोतिपरम् । तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यादिना
प्रतिपादितानन्दमयविषयविधैकत्वावगमात् प्रकरणस्य समवत्येकवाक्ये वाक्यभेदानुपपत्तेः, 'सयश्चायम्' इत्यादि
वाक्ये किमुच्यत इति चेत् त्रिविधानुसन्धानरूपैकविधया मोक्षफलकत्वेन विवक्षितत्वे सति तत्र स्वस्वभावस्थितस्य नुसन्धाने
ज्ञानादिगुणवद्विषयविग्रहयोगस्याप्यनुसन्धेयतासिद्धयर्थे पुण्डरीकाक्षप्रकृत्युक्त्युपगतिरिदृश्ये । ०३ 'सयश्चायं पुरुर्ये' इति
विज्ञानमयादन्तरस्थानन्दमयस्थानुवादः 'यश्चासावादित्ये' इति विग्रहातिदेशः ॥

किंच आनन्दमयप्रतिपादनान्तरम् 'ब्रह्मविद्याप्रोति' इत्युपक्रमाभिहितप्राप्तिदादीकरणार्थं 'अथातोऽनु-
प्रश्नाः' इति प्रश्ना उपश्रिता पूर्वप्रतिपादनस्य सुसुखाहेतुवमतश्चानेनोच्यते 'उताविद्वान्' इति । उत विद्वान् इति
पदं 'निपातस्य' इति छान्दसो दीर्घः 'अयासपन्नान्' इतिवत् अविद्वान् इतिपदसहितं मुदात्तत्वात् 'तत्सुर्ये
तुल्यार्थे' इत्यादिस्मरणात् 'अविद्यान्म्रतिगृह्णाति' इतिवत् अतोदात्तचेदपदं तस्माद्विद्वानितिपदं कक्षमाविमृष्टं
दद्यादित्यनस्यमनवच्छन्नं च ब्रह्मोपासीनो विद्वान् किमतः प्रेत्य अग्न्युल्लेक 'परमेव्योमन्' इत्युक्तं लोक गच्छतीत्येक
प्रश्नः । उत गत्यनेपेक्षमिहैव ब्रह्मप्राप्तिर्वात्यर्थसिद्ध प्रश्नः 'आहोविद्वान्' इति । समञ्जता इति मोक्षतृप्त्यर्थे प्रश्नः
कश्चेत् अहमहोपासीनोऽपि विद्वानग्न्युल्लेकं गत्वा किं समञ्जते मोक्षभूतं ब्रह्मभवतीत्येक प्रश्नः । उत ब्रह्मस्वरूपगैकीभ-
वतीत्यर्थसिद्ध प्रश्नः ॥

एव शास्त्रैविध्यमूला गतिविशेषस्वरूपभेदमावाविषयाः प्रश्नाः बहुवचननिवृत्तिः । एतन्मतिरित्युक्तं उरवार
णवौपयिकगुणाविशिष्टस्यैव विलक्षणस्य ब्रह्मणः प्राप्यत्वादिशोभनाय 'सोऽक्रामयत' इत्यादिना जगत्तत्त्वादिना निर-
तरयानन्दपयः । महिमानमुत्तवा 'सयश्चायम्' इत्यादिवाक्यं वदति सन्निवृष्टदृष्टदृश्यस्य वा विमृष्टविमण्डलादिस्य
नस्य वा पूर्वोक्तं सत्यं वादिलक्षणमानन्दादिगुणकं वा ब्रह्मोपासीनः सर्वोऽपि विद्वानस्माद्विद्वान् प्रत्यागमनादिरमद्वन्द-
विभूतिक निरतिशयानन्द परमा मान भोग्यभूत मोक्षासन्ननुभवतीति प्रकरोत्तरदुःखम् । अतएवैषां विद्याविशेषः

श्रुतप्रमाशिका

निष्ठानामर्चिरादिगतिमत्त्वं भोक्तृभोग्यमावेनावस्थानं च प्रतिपादयितुं सन्निकृष्टविप्रकृत्यानिविष्टोपापलक्षणार्थं ‘ससञ्चायम्
इत्युक्तं तस्यादादित्यान्तर्यतितयोपासनमानन्दबलया न विधिषितम् । अत उच्छलक्षणत्रिविधं पासनमेवात्र विवक्षितम् ॥

एवं ‘भोक्ता भोक्तृ प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्’ इत्यादीनि सद्यश्चानि श्रुत्यन्तराणि च
विधिनिर्वाहानि, त्रिपोषासकस्य स्फुटतर-वात् भोक्तृभोग्ययोरीश्वरविषयं च यथास्तिरूपेणाया विदित्यनुग्रहेणादौ स्य
तदप्रकारं वर्तमानं त्रिपोषासनं श्रुत्यन्तरां विदित्यनुग्रहेणादौ नन्दबलवद्वाच्यं हेतु इति अयं कर्मिप्रसक्तं ‘इह तद्योगात्’
इत्येतादृशं च इहापीति । आनन्दोऽन्तरोऽमृत इति स्वेन रूपेणानुसन्धानम् ‘प्राणोऽस्मि’ इत्यचिद्विशिष्टानुसन्धानम्
‘मामुपास्य’ इति चिद्विशिष्टानुसन्धानमिति त्रिविधानुसन्धानमिदं पश्यत इत्यर्थः, त्रिविधानुसन्धाने कर्तव्येऽप्यत्र
चिद्विधोपासिद्विधोपासिद्विधोपासितः कथं सामान्येन चिदचिद्विशिष्टानुसन्धानं प्रकरणान्तरोक्तिरूपेणादौ प्रसङ्गस्य
न्यायस्य प्रवर्तनं त्रिधामात्रविषयं च निवारयन्विशेषोपासनपरमार्थं च दर्शयति एतदुक्तमिति । यथेति । अयं
न्यायो न प्रवर्तनं त्रिधामात्रविषयः अपि-रीश्वरसर्वप्रकरणविषय इति भावः । सामान्येन चिदचिद्विशिष्टादौ न हि चिद्वि-
त्वात्स्वीक्रियते विषयविषयार्थं तथा चिदचिद्विशिष्टोपासितोपासनं विहितरूपेण तत्र चिदचिद्विशिष्टोपासितं इति ननु-
मित्यभिप्रायेणाह—हिरण्यगर्भादीति । हिरण्यगर्भादीजीवविशेषाणामिति पदेन परमादौ न च ‘परमात्माव्यध-
स्यतः सन्नद्धा सशिवः’ इति श्रुतिः स्थायते, अनन्यपरेण नारायणानुवाक्येन सर्वविद्याव्याख्ये नारायणएवेति निर्णीत-
त्वादिन्द्राद्युपासनेऽपि तत्तदन्तर्गतामी नारायणएवोपास्य इति भावः । याधुपताधिकरणे तथाऽनुवदिधमात्रादौ परमा-
पदेन नारायणोपासकं द्विविधं प्रदर्शयति परमात्मासाधारणेति । परमासाधारणधर्मयोगेन तद्वाचिद्विद्वद्विद्वद्वि-
करण्याह निशिष्टोपासनपरमवगम्यत इत्यर्थः । अधिकरणार्थमुपसहरति अतइति ॥

अत्र कैश्चिदेव वर्णितं प्राणव्यापारस्यापि परमाभायत्तत्वात् तत्तत्कृतिनं जीवनं कर्तुं ननु तस्यैवाधिकं तदप्रतिपक्षेण
परमस्वरूपताकारनाथं अन्यथा त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत ततश्च वाक्यभेदस्यादिति, तदुक्तम् । ‘नित्योपलब्ध्यनुपल-
ब्धिप्रसङ्गः’ ‘अपीती तद्वत्प्रसङ्गात्’ इतिवत् प्रसङ्गशब्दस्याश्रुतत्वात् वाक्यभेदोपासनाच्च । एकवाक्येनैवाहं विधी-
यते ‘तं मामापुरमृतमित्युपास्य’ इत्यत्र मामिति जीवविशिष्टोपासनायुक्तिरिति प्राणविशिष्टता ‘आयु प्राण’ इत्य-
नन्तरवाक्यम् । अमृतमिति स्वेन रूपेणावस्थितिः अतएवविधं परमात्मानमुपास्यतेकवाक्यं वम् । उपासत्रैविध्यविधा-
नस्य वृत्तिकारणमिमस्योत्तदनतिक्रमाय परैरेव त्रिविधोपासनपरत्वेन याजना तरं कृतम् । तत्र शान्तियाशक्तिद्वयाऽश्रय-
शुद्धिप्राणरूपोपाधिधर्मेण स्वधर्मेण च त्रिविधं ब्रह्मोपास्यमिति । तदुक्तम् जीवेश्वरभेदस्यान्तरं करणरूपोपासने-
न गमनात् ‘यस्यात्मा शरीरम्’ ‘मनोमय प्राणशरीरः’ इति जीवप्राणयोः परमात्मानप्रति शरीरतया प्रकारत्वस्य
श्रुत्यन्तेन प्रकारान्तरेण वैयर्थ्यकल्पनायोगाच्च, अन्यत्वेवमुपासत्रैविध्येन वाक्यैकं वमाहुः प्रशशरीरो जीवशरीरः प्राणश-
रीरश्च परमाभोपास्यः । तत्र प्रशशरीरो मनोमयः । जीवशरीरो वाक्यः वाक्यशब्दः शब्दपरिणामादवस्थितोपासनात् परमा-
काशविषयः अतो वाक्यं आकाशशरीरः, आकाशशरीरं च जीवशरीरत्वपर्यन्तं ‘तस्यान्ते सुषिरं मूत्रम्’, तस्य
मध्ये महानग्निः’ इति हृदयाकाशमध्ये अग्निशब्देन जाठराग्निरपरा मज्जालया रुष्ट जीवमभिधाय ‘तस्यादिश्या-
यामध्ये परमात्मा व्यवस्थितः’ इति आपानादिति । तदप्यनुपपन्नम्, मनोमयादिव्यूहानामप्रामाणिकत्वस्य पूर्वमेव
दर्शितत्वात् ॥

श्रुतप्रकाशिका

किंच अस्मिन्प्रकरणे प्रशाशब्दस्य सहोक्तमण्वृथग्यवहारम्या स्थानप्रमाणेन च जीवप्रसिद्धमनोविषय बोधपादने-
नेश्वरप्रशाशक्तिवाचिवाभावात् प्राणशब्दस्य षट्शब्दस्योदकाहरणशक्तिवाचिवाभावात् त्रिधाशक्तिवाचि वाच्यत्वे अतः
प्रशाप्राणशब्दे न मनोमयप्राणमयवाचकौ । यदि प्रसिद्धमनोवाचप्राणा एत कार्यभूता विवक्षिताः तर्ह्यस्मिन्प्रकरणे चक्षुः
श्रोत्रादीनामपि प्रकृतवात्तेषां च परमा मयत्वादुपासात्रैविध्यं विरुध्यते । आकाशशरीरं च जीवशरीरत्वपर्यन्तत्वमित्यप्य-
युक्तम् । 'सस्य मध्ये महानग्निः' इत्यग्निशब्दस्य जीवशक्तिवाभावात् 'तत्र यस्सश्रितो नित्यं स्थाल्यामग्निरिवा-
पिप्तः । आत्मानं संविजानीयात्-' इति स्मृतिवचनं न जीवस्य श्रुतावगमशब्दवाच्यत्वे प्रमाणं, किंतु स्थानस्था-
निर्नेर्बलक्षणे दृष्टान्तमात्रसमर्पणम् । बाह्यस्य जीवशरीरकत्वं भवत्प्रक्रियया विरुद्धं च प्राणमयस्यान्तर्यामिवाभ्युपग-
मात् अन्तर्यामिणो जीवशरीरकत्वध्वनाच्च, 'यस्यात्मा शरीरम्' 'सत आत्माऽन्तर्याम्यमृत' इति हि श्रूयते तमो
ऽविद्यतुतयाऽभ्युपगमस्य बाह्यस्य जीवशरीरकत्वं श्रुतिविरुद्धं च 'य पृथिव्यामन्तरे सञ्चरन्त्यस्य पृथिवीशरीरम्'
इत्याश्रय 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृष्टपाप्मा विद्योद्देश एको नारायण' इति समानप्रकरणे नारायणस्यैवात्तर्या-
मिवध्वनात् अन्तर्यामि-सर्वभूतपक्षमिति चेन्न सर्वेषां स्मृतानां सर्वधर्मसमवेन स्मृत्यत्र तज्यापारविभागव्यवस्थोपन्यासानुप-
पत्तेः अथ यो धोक्तमेवोपासात्रैविध्यमिति सिद्धम् ॥

इति इन्द्रप्राणाधिकरणम्

॥ श्रुतप्रकाशिकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथम पादस्तमाप्तः ॥

अथ वेदान्तसारः

सू. २९ = प्राणस्तथानुगमात् (१.१.११)

आत्मानं हिततमरूपमोक्षसाधनोपासनकर्मतया प्रशातजीवभावस्थेन्द्रस्य 'प्राणोऽस्मि प्रशा मा तमामाशुरमृतमि पु-
पास' (कौ. ३.१) इति विधानात् स एव जगत्कारणम् । कारणोपासमहि मोक्षसाधनम् 'स्य तावदेव चिरं यावन्न
विमोक्षये अथ सप्तस्थे' (छा. ६.१४.७) इति श्रुतिरिति नाशङ्कनीयम् ; प्राणशब्दसमानाधिकरणे द्रव्योदनिर्दिष्टो जीवा-
दर्शान्तरभूतलक्षणः परमात्मैव । कुतः ? 'तथानुगमात्', परमा मासाधारणानां दाजरामृतादिष्वेन्द्रप्राणशब्दोदनिर्दि-
ष्टानुगमोहि दृश्यते—'स एष प्राण एव प्रशात्माऽनन्दाऽजरोऽमृत' (कौ. १.३) इति ॥

सू-३० न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमाद्यस्मिन् [१-१-११]

उपक्रमेहि 'मामेव विजानीहि' (कौ. ३.१) इति त्वाष्ट्रवधादिना प्रशातजीवभावस्य इन्द्रोपदेशात्, तपसहार-
स्तदनुगुणो वर्णनीय इति चेत्—नेतत् 'अध्यात्मसम्बन्धभूमाद्यास्तस्मिन्' अध्यात्म परमात्मधर्म । परमात्मसम्बन्धबहुवचसि
बिन्द्वशब्दादिभेदे वाक्योपक्रमप्रभं युग्मं ह रादृश्यते । 'य त्वमनुप्याय हिततमं मन्यसे' (कौ. ३.१) इति हिततमोपासन

प्राणम् । तच्च परमात्मनः । 'तमेव विद्वानमृत इह भवति । नान्यःपन्थाः' (पुरुषसू.) इत्यादिभ्यः तथा 'एष एव साधुर्कर्म कारयति' (कौ. ३. ९) इत्यादिना सर्वत्र कारयितृत्वम् 'एवमेवेता भूतमात्राः' (३. ९) इत्याख्य 'प्रज्ञा मात्राः प्राणेष्वर्पिताः' (३. ९) इति सर्वाचारः तथा आनन्दादयश्च, 'एष लोकाधिपतिः' (३. ९) इत्यादिना स्वैश्वर्यं च ॥

सू. ३१=शास्त्रहृष्यात्पदेशो वामदेववत् (१.१.११)

नामरूपव्याकरणदिशास्त्रासर्वशब्दैः परमात्रैवाभिधीयत इति दृष्ट्यः । एष परमायायमिन्द्रदेवः ५. १. १. ११. ॥
शास्त्रस्याहं वामदेवादयः तथैव वदन्ति- 'तद्वैतपदस्य नृपिर्नामदेवः प्रतिपेदे अहमनुभवस्य' (बृ. ३. ४. १०) इति

जीवमुख्यप्राणलिंगात्रेतित्रेभोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहतयोगात् १-१-३२

'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम्, यावद्व्यसिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः' (कौ. १. १) इत्यादिजीवल्लिङ्गं, मनुष्यप्राणल्लिङ्गं चास्मिन् दृश्यत इति नैवमितिवेद्यः ; उपासात्रैविध्यात् हेतोर्जीवशब्देन प्राणशब्देन च परमात्मनोऽभिधानम् । अयत्रापि परमात्मनः स्वरूपेणोपासनं भोक्तृशरीरकत्वेन भोग्यभोगोपकरणशरीरकत्वेन इति त्रिविधं परमात्मोपासनमाश्रितम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. आन. १) इति स्वरूपेण 'तदनुप्रविश्य सच्चत्यत्यामवत्' (६) इत्यादि 'सत्यं चावृतं च सत्यमववत्' (६) इति भोक्तृशरीरकत्वेन भोग्यभोगोपकरणशरीरकत्वेन च ; सहापि तत्सम्बन्धव्यपदेशः । 'जन्मायस्य यतः' (शारी. १. १. २) इत्यादिषु सङ्ख्यामेति सामान्यशब्दैर्ह्येव जगत्कारणं प्रकृतिपुरुषाभ्यामधीनं भूतमिति साधितम् । 'उपोतिश्चरणाभिधानात्' (शारी. १. १. २६) इत्यस्मिन्नेव पुरुषस्योदितो महापुरुषो जगत्कारणमिति शब्दविशेषतो निर्णीतम् । स एव प्रज्ञातजीववाचिभिरिन्द्रादिशब्दैरपि क्वचि क्वचिच्छास्त्रहृष्या तत्संछरीरकतया बोधायनवाचोपदिश्यत इति 'शास्त्रहृष्यात्पदेशो वामदेववत्' (शारी. १. १. ३१) इति उपासात्रैविध्यात् इति साधितम् ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-२९ प्राणस्तथानुगमात् [१-१-]

कीर्तितकीर्त्याज्ञेयं प्रतर्दनविद्यायां 'त्वमेवमे वरं वृणीष्व यत्नं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' (का. ३. १) इतिप्रतर्दनोक्त इन्द्रः 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तमामायुर्मृतमित्युपास' ३. १. इत्याह । अत्र हिततमोपासनकर्मतया निर्दिष्ट इन्द्रप्राणशब्दामिधेयः, किं जीवः । उत परमात्मेति सशयः । जीवइति पूर्वोपशब्दः । युतः । इन्द्रशब्दस्य जीवविशेषे प्रसिद्धः प्राणशब्दस्यापि तत्समानाधिपकरणस्य स एवार्थः इति 'तमामायुर्मृतमित्युपास' इति तस्यैवोपास्यत्वोपदेशात् इति । रात्रान्तश्च — इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्ट जीवादर्थान्तरभूतं परं 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोमृतः' ३. १. इतीन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टस्यैव जीवेष्वसम्भावितानन्दवाचरत्वादिश्रवणात् । स्वार्थरहितोपास्यत्वोपदिष्टः इन्द्रशब्दोऽपि हि देव इन्द्रः ; तथेति प्रकारवचनः, परब्रह्मप्रकारभूतेश्वरानन्दादिष्वस्यानुगमात् ॥

सू-३० न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् [११-१]

नायमुपास्यः परमात्मा ' मामेव विजानीहि, तमामायुरमृतमि-युपास्व ' .कौ.३.१. इति प्रज्ञातजीवभावात्सोऽस्य वक्तृत्वात्मानं उपास्योपदेशात् उपक्रमे जीवभावनिश्चये सति उपसंहारस्य तदनुगुणतया नैयर्वादितिवेत्तः ; आध्यात्म-सम्बन्धभूमाह्यस्मिन्-आत्मनि संबन्धः अध्यात्मसम्बन्धः तस्य, भूमा बहु वचः । जीवादर्थान्तरभूता साक्षात्प्राणोऽहंकारश्चैव ह्यवमात्मिन्प्रकरणे उपक्रमप्रभृ-युपसंहारादुपलभ्यते । उक्तमेतावत् ' यत्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे ' .३.१. इति ह्यनेनोच्यमानमुपासनं परमात्मोपासनमेव, तस्यैव हिततमत्वात् । तथा ' एष एव साधुकर्म कारयति .३.९. इत्यादि साध-साधुकर्मणोः कारयितु-त्वं परमात्मन एव धर्मः । तथा ' तद्यथा रथस्यतेषु नेमिरर्षिता नामावरा अर्षिता एवमेवेता भूतमात्राः प्रज्ञाताः प्रास्वर्षिताः, प्रज्ञाताः प्राणोऽर्षिताः ' .३.९. इति सर्वाचारत्वञ्च रथस्य धर्मः । आनन्दोदयश्च, ' एष लोकाधिपतिरेव सर्वेश्वरः ' .३.९. इति च । हेतिहेतौ । अतः परब्रह्मैवायमित्यर्थः ॥

परमात्मैवोपास्यश्चेत्—कथामिन्द्र. ' मामुपास्व ' .३.१. इत्युपादेश इत्याह—

सू.३१—शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववत् (१.१.११)

इन्द्रस्य जीवस्यैव सतः स्वात्मत्वेनोपास्यभूतपरमात्मोपदेशोऽयं शास्त्रदृष्ट्या । ' अन्तःप्रविष्टश्चास्त्राजनानां सर्वात्मा ' (आरण.३.प्रथम.२१) ' तत्त्वमसि ' .छा.६.८.७. ' यआत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमा मा नवेद यस्यामा शरीरं यआत्मनोऽन्तरो यमयति सतआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ' (बृ.५.७.२२) ' एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा द्विभ्यो देव एको नारायणः ' .सुशाल.ख.७. इत्यादीनिहि शास्त्राणि परमात्मानं जीवा मनआत्मतयोपदिदिष्टाः ; अतो जीवमवाचिनश्चाहः जीवामशरीरं परमात्मानमेव यदन्तीति शास्त्रदृष्टार्थस्य तस्य ' मामेव विजानीहि, माम्-उपास्व ' .३.१. इति स्वात्मशब्देन परमात्मोपदेशो न निरुच्यते । यथा वामदेवश्चास्त्रदृष्ट्या स्वात्मशरीरकं परमात्मानं पश्यन् अहमिति परमात्मानमवोचत् ' तद्वैतपश्यन् ऋषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे अहमनुभव सर्वव्याह कक्षीवानृपिररिम विप्र ' .बृ.३.४.१०. इति ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाग्नेतिचेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहृतयोगात् [१.१०]

' त्रिशीर्षाणं त्राष्ट्रमहं नमस्कृतुं लाभ्यती-च्छाब्जकेभ्यः प्राय-छम् ' ' यावदस्मिन्शरीरे प्राणो वसति तावदायुः ' .३.१. इति जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् नाध्यात्मसम्बन्धभूमा परमात्मत्वनिश्चयइतिचेन्न ; परमात्मन एव स्वाकारेण जीवशरीरकत्वेन प्राणशरीरकत्वेन चोपासात्रैविद्ययादेतोः तत्तच्छब्देनाभिधानमिति निश्चीयते । अन्यप्रापि ब्रह्मोपासनात्रैविध्याश्रितत्वात् ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' .ते.आन.१. ' आनन्दो ब्रह्म ' .६. इति स्वाकारेणोपास्यत्वम् ' सत्यसत्याभवत् ' .६. इत्यादिना भोक्तृशरीरकत्वेन भोग्यशरीरकत्वेन च । इह प्रतर्दनविद्यायामपि तस्य त्रैविध्यस्य र-अतः इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा ॥

॥ इति येदान्तदीपे इन्द्रप्राणाधिकरणं समाप्तम् ॥

प्रथमपादश्च समाप्तः

अथ अधिकरणसारावली

विद्या प्रातर्दनी सा यदति हिततमोपास्तिकर्मैन्द्रमेव
 ख्यातप्राणेन्द्रचिह्नान्वितमपि तदसौ विश्वकर्मैतिचेन्न ।
 ब्रह्मत्रेधा ह्युपास्यं बहुविधाचिदचित्कञ्चुकं स्वात्मना च
 प्राणेन्द्रप्रक्रमोऽपि प्रवलतरमहावाक्यवैषय्यभग्नः ॥ १ ॥
 यद्विद्धं कारणैकस्थितामिति कथितं ज्योतिषीन्त्रे च तत्तु
 प्रख्यातान्यैकनिष्ठं प्रथममितमतस्तन्मुखोत्थित्ययोगः ।
 अप्राप्ते तद्विभर्ते प्रकृतशिशिलता नेतिचेत्सत्यमेतत्
 विष्णुत्पत्त्यादिनीतिभ्रमत इह पुरोवादमुत्प्रेक्ष्य शङ्का ॥ २ ॥
 ज्योतिःप्राणेन्द्रशब्दाः परतरविषयाः कारणव्याप्तघर्मा-
 ईत्येतत्साध्वमीपां बहुविहतिमती ख्यातमात्रेण कृतिः ।
 तत्कौश्वयानिलात्मा कथित इह तथा ध्यानतस्तत्फलाप्त्यै
 मुख्यप्राणादिलिङ्गं तदुपहितपरोपासनान्मोक्षणाय ॥ ३ ॥
 कार्यं यत्कर्मवश्यं यदपि दृढमितं तान्निरुद्धैस्तु शब्दैः
 निर्दिष्टे ब्रह्मणि स्यात्काचिदगातहता रूढिरैन्द्रानयेन ।
 तद्विह्वलानन्ययासिद्धपधिगमनबलात्तद्विशिष्टे विवक्षा
 स्यादीशे ज्योतिरिन्द्राद्यभिलषनपदेऽहंत्वमादीरिते च ॥ ४ ॥
 स्वेच्छातरसर्गहेतुर्द्रष्टुभगुणविभवानन्तनिस्सीमहर्षः
 शुद्धाकर्मैतथनित्याकृतिरनुपधिकाकाशनादिस्वभावः ।
 सप्राणाप्राणभेदव्यतिभिदुरजगत्प्राणनो दिव्यदीप्तिः
 प्राणेन्द्राद्यन्तरात्मा प्रभुरधिकरणगणैस्सप्तभिः प्रत्यपादि ॥ ५ ॥

इति इन्द्रप्राणाधिकरणम्

प्रथमःपादस्तमाप्तः

श्रीलक्ष्मीहयवदनलक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ अथ प्रथमाध्याये द्वितीयपादे सर्वत्रप्रसिद्धपचिकरणम् ॥

श्रीभाष्यम्

प्रथमपादे अधीतवेदः पुरुषः कर्ममीमांसाश्रयणाधिगतवर्मयाथात्म्यज्ञानः केवल-
कर्मणामल्पास्थिरफलत्वमवगम्य वेदान्तवाक्येषुवापातप्रतीतान्तस्थिरफलब्रह्मरूपत-
दुपासनसमुपजातपरमपुरुषार्थलक्षणमोक्षापेक्षोऽवधारितपरिनिष्पन्नयस्तुबोधनब्रह्मशक्ति-
वेदान्तवाक्यानां परस्मिन् ब्रह्मणि निश्चितप्रमाणभावस्तद्वितीयेत्येतात्पर्यज्ञातीरवमीमांसा-
श्रयणमारमेतेत्युक्तं शास्त्रारम्भसिद्धये । अनन्तविचित्रस्थिरप्रत्यक्षमोक्तभोग्यभोग्योपकर-

अथ सर्वत्रप्रसिद्धपचिकरणम्

सुतप्रकाशिका

प्रथमे पादे इत्यादि । किमर्थमत्र प्रथमपादाधिकरणार्थानुक्रमम् । उच्यते—पादानुयायिनोऽर्थस्य प्रत्यक्षिक-
रणमनुयायिवस्तुटीकरणाय । किमर्थमनुयायित्वकथनम् । त्रिपादीसङ्कल्पार्थम् सङ्कतिः सुतः । सुतकाराभिप्रेतत्वात् पाद-
भेदोक्त्यर्थमेवात् । त क-अ सङ्कतिविशेषात् तत्र किं प्रमाणम् । सम्प्रदायकम् । त्रि-अत्राधिकरणार्थानुक्रमेण त्रिपादा-
अनारम्भणीयत्वशङ्काचार्यात् परिहृता भवति । त्रिपादानुदाहरिष्यमाणानां सुतीनां प्रथमपादाधिकरणोक्त्यायावित्यत्व-
ज्ञापनार्थत्वादनुक्रमस्य ; अतएव प्रथमपादे वेदान्तवाक्यानां परमात्मपरवे दर्शितेऽपि त्रिपादा आरम्भणीयत्व सिद्धम् ॥

प्रथमे पादेऽधीक्ष्यानन्दमयाधिकरणयोः कारणस्य चिदचिद्वैलक्षण्येसिद्धेऽपि पूर्वाधिकरणमयायाविददधुतिवाक्यार्थ-
निर्णयार्थोत्तरोत्तराधिकरणारम्भः तद्वदत्रापीति । शास्त्रारम्भप्रयोजनाय, अतुस्तथाः कथं प्रथमपादे सङ्कतिः । उच्यते—
तस्याः शास्त्रारम्भार्थत्वेन शास्त्रोपादृष्टात्परत्वादर्शनः प्रथमपादान्तं व ननु प्रथमपादस्य प्रथमाध्यायस्य वा असाधारण-
त्वात्सङ्कतिः । प्रथमे पादे इति अधीतवेद- कृतसाङ्गसिद्धिरवाप्यमयः । तावत्पर्यवसानमाह—समेति । तत्राप्यपर्य-
वसानहेतुमाह—केवलेति । तथाऽपि ब्रह्मविचारप्रवर्तनसमापातप्रतीतिरेव न जायते सिद्धवस्तुनि-युत्पर्यभावादिति
शङ्काया प्रथमसूत्रस्य तात्पर्यमाह—अवधारितेति । तर्हि वेदान्तवाक्यैरेवाल्म किमर्थं ब्रह्मविचार इत्यत्राह—तद्वितीये-
त्येतेति ॥

ननु चतुर्वर्तीहि शास्त्रारम्भार्थं त कथं प्रथमाधिकरणार्थानुक्रमे शास्त्रारम्भसिद्धय इत्युक्तम् । जन्मादिसूत्रत्रय-
स्यापि प्रथमाधिकरणाधीनारम्भ वाच्येति । न(त्वे)तु)तथा सूत्रेण शास्त्रारम्भार्थं वाग्भावात्, यदा जन्मादिनिवृत्त्याः
शास्त्रारम्भार्थं वे तस्यपि प्रथमपादे सङ्कतिरस्ति चिदचिद्वैलक्षण्यकारणात् वेतिपय वाच्यत्वात् । प्रथमपादेहि उक्त-
चिदचिद्वैलक्षण्यकारणात्ति वनिरूपणपरः ; जन्मादिसूत्रे जन्मादिकारणं य एव गुरुत्वं कारणस्य प्रमाणान्तरासिद्धिः प्रयो-
जनकरतावानन्तरसूत्रद्वयेनाते अन प्रथमाधिकरणार्थानुक्रमे शास्त्रारम्भसिद्धय इत्युक्तमिति । यदा शास्त्रारम्भसिद्धय इति
पदमुत्तराधिकरणत्रये अनुकल्प्य इति चतुर्वर्तीहि शास्त्रारम्भसिद्धयर्थं नमुक्तं भवति । जन्मादिसूत्रार्थमनुक्रामति अन-
न्तेति । सूत्रस्यास्येति पदस्य विवक्षितमर्थमाह—अनन्ताविचारोदिवे पठे । अनन्ताविचित्रशब्दो भोक्तृभोग्यसाधारणौ ।

धीमाष्यम्

रणमोगस्थानलक्षणनिर्गलजगदुदयविभयलयमहानन्दैककारणं परं ब्रह्म 'यतोवा इमानि
मूतानि(नं.भृगु.) इत्यादिवाक्यं बोधयतीति च प्रत्यपादि । जगदेककारणं परं ब्रह्म रूपहे-
तरप्रमाणाधिपतया शारङ्गप्रमाणकमित्यभ्यधाम शारङ्गप्रमाणकत्वं च ब्रह्मणः प्रवृत्ति-
वृत्त्यन्वयविशेषेऽपि स्वरूपेणैव परमपुरुषार्थभूते परस्मिन् ब्रह्मणि वेदान्तघापयानां समन्व-
याधिकृतान् इत्यर्थम् । निर्गलजगदेककारणतया वेदान्तदेवं ब्रह्मवेदनाद्यन्वयानुमानिक
प्रधानादर्थान्तरभूतधेनन्दिनेषु एवेत्युपापीपदाम । सच स्वाभाविकानयधिकातिशया-
नन्दनिपश्चित्यनिर्गलचेतनप्रयाभयहेतुन्यसत्यसङ्कल्पस्यमस्तचेतनाचेतनान्तरात्म्यादि
मिर्गलमुक्तोभयान्म्याजीयजन्दाभिलषणीयाचार्यान्तरभूत इति च समातिधामहि ॥

सच्चाप्राप्तिकारमिति सत्त्वसाधारणद्विधरूप इत्युद्दिष्टाराम । आकाशप्राणाद्यचेतन
विशेषाभिधानि निर्गलकारणतया प्रसिद्धयन्निर्दिष्टमानस्सकलैतरचेतनाचेतनविलक्षणस्स
एवेति समगत्तिमिति । परतत्त्वासाधारणनिरतिशयदीप्तिमुक्तज्योतिश्शब्दामिषेयो घुस-
न्वयितया प्रत्यमितानास्स एवेत्यातिष्ठामहि । परमकारणासाधारणाभूतः प्रसिद्धेभूतः
परमपुरुष एव शारङ्गदृष्टेन्द्रादिदाद्वैरमिषीयत इत्यर्थमहि । तदेवमतिपतितसकलैतरप्र-
माणमभ्यायनाभूमिस्साविशेषसत्यसङ्कल्पत्वाद्यपि मितादागुणसागरतया स्वेतरसमस्त-
वस्तुविलक्षणः परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण एव वेदान्तदेव इत्युक्तम् ॥

अतः परं द्वितीयवृत्तीयचतुर्थेषु पादेषु यद्यपि वेदान्तदेवं ब्रह्मैव, तथाऽपि कानिचि-

श्रुतप्रकाशिका

महानन्दैककारणं 'तद्विजिज्ञासत्य' इति वाक्याभिप्रेत तावत्प्रयादुरजिज्ञास्यन्बहि लक्षण निरूपितम् अतो महानन्दै-
ककारणमि युक्तम् ॥

यद्वा 'यत्प्रयान्ति' इत्यस्यात्यन्तिकत्वपर्यन्तत्वाभिप्रायेणोक्त महानन्देति 'येऽयं प्रेते' 'नप्रेत्य' इति चात्य-
न्तिकलपोहि प्रायेण धृतः । अत्रैकद्विविशेषणभेदा न विशेष्यभेदायह इत्यभिप्रायेणैकशब्दप्रयोगः । निमित्तावादानैक-
त्वामिप्रायेण वा शान्तिरिति । समन्वयान् परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपादकतया शाल्मस्य तेनाम्यथा सचेत्यादि ।
स्वामाविकानवधिकातिशयशब्दो प्रतिविशेषणधर्मावतो । आकाशप्राणाधिकरणार्थयोः पृथगनुक्तिन्यायस्यानतिभिन्नत्वात् ।
परमेति । परमकारणस्यासाधारण-तस्य प्रदेयत्वेनासाधारणमभूतत्वं तत्प्रसिद्धेहेतुवित्यर्थः । यद्वा परमकारणस्यासाधारण
विह्वलभूतमित्यर्थः । उपान्यस्त्याम्बुप्राप्तिरूपस्य परमकारणत्वमावेदयतीति । यद्वा परमकारणासाधारण तद्वर्गभूतमभू-
तत्वं तत्प्रान्तिः परमसाधारणत्वमित्यर्थः । पदार्थमाह-तदेवमिति । 'पुरुष वादसदादि'वादेत्यादिकुतर्कपहाराधमाह-
अतिपतितेति । तेषा धर्मिग्राहकान्तराद्य इति भावः । ज्योतिराधिकरणार्थाभिप्रायः पुरुषोत्तमशब्दः । प्रतर्दनविश्रामि-
प्राये । नारायणशब्दः 'मायुपाख' इत्यस्यापि नारायणानुवाकिकेयेन सर्वविशेषास्तरतयौक्तनारायणोपाहनपरत्वात् । चि-
दचिद्विलक्षणकारणास्ति-वा पाठानुगतार्थ इत्यर्थः । नारायणएवेत्यवधारणलक्षणेन द्वितीयादिपादोपायनमित्यभिप्रायेणाह-
अतःपरमिति । द्वितीयवृत्तीयचतुर्थेष्वपि । प्रथमपादस्य न केवलमनन्तरपादेन सङ्गतिः ॥ अपितु
निपादैवेति भावः । यथा बोधनालक्षणाऽर्थो धर्मः इत्यत्र बोधनेव प्रमाणम् प्रमाणमेव बोधनेत्यवधारणद्वयं ।
तत्र प्रमाणमेव बोधनेत्यवधारणमौचित्यसूत्र साधत बोधनेव प्रमाणमित्यवधारण प्रत्यक्षसूत्रे स्थापितम् । तथ

भीमाप्यय

प्रेषान्तपाक्यानि प्रधानक्षेत्रान्तर्भूतघस्तुविशेषस्वरूपप्रतिपादनपराप्येदेत्याशङ्क्य तत्रि-
रसनमुयेन तत्तद्वाक्योदितकल्याणगुणाकरस्यं ग्रहणः प्रतिपाद्यते । तत्रास्पृष्टजीवादिलिङ्ग-
कानि वाक्यानि द्वितीये पादे विचार्यन्ते । स्पष्टलिङ्गकानि तृतीये ; तत्तत्प्रतिपादनच्छाया-
नुसारीणि चतुर्थे ॥

सू-१ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् [१-२-१]

इदमाज्ञायते छान्दोग्ये-‘ अथ रज्जुं क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिलोके पुरुषोमयति
तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्यात् मनोमयः प्राणशरीरो भारुपः ’ (छां.३.१४.१) इत्यादि

भुतप्रकाशिका

जन्मादिषुनेऽपि ब्रह्म कारणमेव ब्रह्मैव कारणमित्यवधारणद्वयमपि विवक्षितम् । जन्मादिकारणवक्ष्य ब्रह्मलक्षणत्वात्, लक्ष-
णस्याप्याप्तपतिभ्यास्तत्पराभक्त्यपराधोपादानात् तत्र व्यक्त्येकपाद्याप्यतिः असंभक्त्यपरिहाररूपायोग्यवच्छेदः प्रथम-
पाद उक्तः । अतिशक्तिपरिहाररूपान्ययोग्यवच्छेदस्त्रिपाद्या क्रियत इति विभागाभिप्रायेण कानिचिद्प्रेषान्तपाक्यानीत्या-
शुचम् । तत्तद्वाक्योदितकल्याणगुणाकरस्यं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत इति । विद्विद्ब्रह्मलक्षणस्वरूपं साधयतम् । अथ तस्य
गुणविशेषप्रतिपादनं त्रिपाद्या क्रियत इति च प्रथमपादत्रिपाद्योपिभाग इति भावः ॥

पादत्रयस्यावाप्तरभिदमाह-तत्रेति । अस्पष्टत्वादिवैषम्यं ब्रह्मलिङ्गगतमिति परैरुक्तम् अत्र तु जीवादिलिङ्गगत
मिति मिदः । द्वितीयवृत्तविपादाचार्यकरणयोर्बोध्यं पूर्वपादितत्वात् जीवादियुक्तम् । तत्तत्प्रतिपादनच्छायायानुसा-
रीणि चतुर्थेति । तत्तत्प्रतिपादनं जीवादिलिङ्गप्रतिपादनं, न तादृक्प्रतिपादनम् अस्पष्टस्पष्टतरपूर्वक्षोधान्दृष्ट-
भेदेन भिन्नलक्ष्यः पादोऽत्यर्थः । प्रथमपादचममाधिकरणे अवयवभूतोपक्रमगतजीवल्लिङ्गमन्याविभूतयावयवार्थस्वारस्येन
वाचितमित्युक्तम् । सर्वतादात्म्यमनःप्राणसंघ-घातर्किकवाणीरयमपदेशकवलिङ्गान्दृष्टव्यमिति तन्मेनावाप्यमिति प्रत्य-
क्षस्थानं परिद्वियते द्वितीयपादप्रथमाधिकरणे इत्यवान्तरसङ्कतिः ॥

सू.१-सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् (१.२.१)

‘ सर्वत्रज्जु ’ इत्यादिद्वितीययोजनायामुदाहरिष्यमाणत्वात् प्रथमयोजनपेक्षितं ‘ अथ रज्जु ’ इत्यादिकमुपात्तम् ।
द्वितीयपेक्षे - भारूपः ’ इत्यस्योपरितनवाक्यस्योपादास्यमानत्वात् अत्र ‘ भारूप ’ इत्यन्तमुपात्तम् आदिशब्देनाप्यदृष्टीत
अत्र रात्रिसन्न्यायेन मनोमय उपास्यतया सवध्येत, आर्यवादिकस्यापि विषयेपेक्षितस्य स्वीकार्यत्वात्, ननु ‘ स क्रतु
कुर्यात् ’ इत्यादिकमुपादायतां किमर्थं ‘ यथाक्रतुरस्मिन् ’ इत्यादिवाक्योपादानम् । उच्यते-‘ फलवत्सन्निधावफल
तदङ्गम् ’ इति न्यायेन ‘ स क्रतुं कुर्यात् ’ इति विधेः फलश्रवणनिमित्तं पूर्वविहितोपासनाङ्गत्वं माभूदिति परस्माद्वच-
प्रदर्शनार्थं तदुपादानम् ‘ ज्ञानं उपासीत ’ इति विहितोपासनाधिकृतस्यैवोपासनान्तरविधानमनुपपन्नमिति शङ्काव्यावृ-
त्त्यर्थम् ‘ अथ रज्जुं क्रतुमयः पुरुषः ’ इति वाक्यं घटकत्वेनोपात्तं । जीवस्य बहुविधोपासनमनुचरवादनैकोपासनविधान
कमिति भावः, अत्र व्याख्यान्तरेः ‘ सर्वत्रज्जु ’ इति वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं स्पष्टमिति बुद्ध्वा ‘ स क्रतुम् ’ इत्यादि

श्रीमाध्यम्

तत्र 'स क्रतुं कुर्वीत' (छां.३.१४.१) इति प्रतिपादितस्योपासनस्योपास्यः 'मनोमयः प्राणशरीरः' (१.१४.१) इति निर्दिश्यत इति प्रतीयते । तत्र संशयः किं मनोमयत्वादिगुणकः क्षेत्रज्ञः ; उत परमात्मा-इति । किं युक्तम् ? क्षेत्रज्ञ इति । कुत ? मनःप्राणयोः क्षेत्र-शोपकैरणत्वात्, 'अप्राणोद्यमना' (मु.१.२.१) इति तत्प्रतिषेधाच्च । न च 'सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म' (छां.३.१४.१) इति पूर्वनिर्दिष्टं ब्रह्मज्ञोपास्यतया सम्यङ्क शक्यते, 'शान्तउपासीत' इत्युपासनोपकरणशान्तिनिर्वृत्युपायभूतब्रह्मात्मकत्वोपदेशायोपासत्वात् । न च 'स क्रतुं कुर्वीत' (३.१४.१) इत्युपासनस्योपास्यसाक्षात्वाद्वाक्यान्तरस्यपि ब्रह्म सम्यक्ष्यत इति

सुतप्रकाशिका

वाक्ययोर्जीवविषयत्वेन पूर्वपक्ष कृत्वा ब्रह्मविषयत्वेन सिद्धान्त उक्त इह तु विषयैक्ये स्थित एव पूर्वपक्षसिद्धान्तौ पक्षादभिधाय्येते । प्रथम व्याख्ययन्तरोच्चादिशा पूर्वपक्षसिद्धान्तानुपचर्येते ।

नन्यत्रोपासनान्तरं विधिसिद्धम् पूर्वविहितापासनकृतक्रतुविधिपरत्वादस्य वाक्यस्य । तत्तश्च मनोमयादिपदानामुपास्यान्तराभावात् प्रकृतब्रह्मपराणीति निश्चयान्नविचारविषय इति इच्छा युदस्यति । अत्रेति । मनोमयादिपदानां प्रकृतोपास्यविषयत्वे प्रमाणाभावात् ब्रह्मपरवानिश्चयात् 'सन्नतुम्' इति निर्दिष्टोपासकविशेषणत्वाभ्युपेक्षया तस्यानाविर्भूतगुणाष्टकस्य सत्यसङ्कल्पवादेष्टमानत्वाच्च, पाश्चात्त्यविचारानुरापास्यपरवानिश्चयसति सादृशेननिश्चयमाभावाद्ब्रह्मस्यप्रामाण्यमिति । उपासनयेति पदेन 'त यथायथोपासते तथैव भवति' 'यथा क्रतुरास्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेति प्रत्यक्षं भवति' इत्यनयोर्गोचर्ययोरैकाग्र्यात् 'क्रतुं कुर्वीत' इत्यत्र क्रतुशब्दोपासनपर इति तदुपास्य मनोमय वादिगुणके सशय इति भावः । तस्मैति । 'सन्नतु कुर्वीत' इत्यत्रोपास्यतया निर्दिष्टा मनोमय वादिगुणकः, किं जीवः ? उत परमात्मेति विचारः तदर्थं कर्मकर्तृव्यपदेशशब्दविशेषोपासहारगतब्रह्मशब्दादयः किं मुख्या उतामुख्या, तदर्थं किं ? मनोमयत्वादिक जीवस्यैव सम्भवति उत परमात्मेनाऽपि ष्यत इति । तदर्थं 'अप्राणोद्यमना' इति किं मनोमादिसम्बन्धमात्रनिषेधः उत सम्बन्धविशेषनिषेध इति । यदा सम्बन्धमात्रनिषेधः तदा मनोमय वादेर्जीवासाधारणतया कर्मकर्तृव्यपदेशादीनाममुख्यत्वेन 'स क्रतुं कुर्वीत' इति विहितापासनस्योपास्योपजीव इति पूर्वपक्षस्थितिः यदा सम्बन्धविशेषनिषेधः तदा मनोमयत्वादेः परास्मिन् सम्भवनं कर्मकर्तृव्यपदेशादीनां मुख्य वाच्यत्वात् सत्त्वा विहित परमात्मेति रिद्धा ते फलफलभावः । पूर्वपक्षमुपपादयति कुनित्यादिना ॥

ननु कथमस्य पादस्यास्पष्टजीवल्लिङ्गवाक्यविषयः मनोमय वादिर्वाह स्पष्ट जीवल्लिङ्गमिति च तदस्पष्टस्य मनस्सम्बन्धमात्रस्य जीवल्लिङ्गत्वाभावात् जीवल्लिङ्गभूतस्योपकरणोपकरणि वलक्षणसम्बन्धविशेषणत्वात् वाक्येति प्रत्येकं मनःप्राणयोः क्षेत्रशोचरणत्वादित्युक्तम् । ननु 'सर्वं सत्त्विदं' इति वचने प्रकृतं ब्रह्म 'सन्नतु कुर्वीत' इत्यत्रोपास्यतया सम्बन्धमनोमयत्वादिगुणानां विशेष्यत्वादिति शङ्का किं ब्रह्मशब्दस्य विधिपदाकाङ्क्षायाच्च ब्रह्मशब्दस्योत्तराया वय इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं शिरो दूषयति नच सर्वमिति । अन्वयार्थतया निराकाङ्क्षा वादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति नच समस्तुमिति स्वनाक्योपात्तेनेति विच्छेदकामात्रा महावाक्यैकत्वं निश्चितम् तत्तश्च 'एव आत्मा' इति स्वयं कथस्यनना यादैनं समानलिङ्गनामशब्देन विशेषकाङ्क्षाशमनात् वाक्यान्तरस्यान्यार्थमिदं लिङ्गब्रह्मशब्दादप्येव न युक्त इति भावः । प्रथमा

श्रीभाष्यम्

शुक्लं यद्वत्तम्, स्ववाक्योपात्तेन मनोमयत्वादिगुणत्वेन निगमांशत्वात् ; ' मनोमयः प्राण शरीरः ' (३.१.४.१) इत्यनभ्यार्थतया निर्दिष्टस्य च भक्तिविपरिणाममात्रेणोभयापेक्षानिवृत्तिरिति । एवं निमित्ते जीवस्यैव ' एतद्वत् ' (३.१.४.१) इत्युपसंहारस्य प्रत्यक्षपदमपि लीय एव पूजार्थं प्रयुक्तमित्यप्यस्मीयत इति ॥

एवं प्रते प्रश्नः— ' सर्वत्र प्रतिज्ञोपदेशात् ' मनोमयत्वादिगुणः परमात्मा । कुतः ? सर्वत्र वेदान्तेषु परस्मिन्नेव प्रत्यक्षे प्रसिद्धम् मनोमयत्वादेरुपदेशात् । प्रसिद्धं मनोमयत्वादि प्रमाणः । यथा—मनोमयः प्राणशरीरनेता ' (मु.२.२.७) ' स एव एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नेव पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्यः ' (न.शिखापचक्षां.६.३) ' हृदा मनीषा मनस्तामिप्लवतो य एनं विदुरमृतान्ते भवन्ति ' (न.नागयण.३) ' न चक्षुषा पृथो नापि वाचा ' (मु.३.१.८) ' मनसा तु विशुक्तेन (३.१.८) तथा ' प्राणस्य प्राणः ' (वेनो प.१.२) ' अथ प्राण एव प्रज्ञात्मेन्द्र शरीरं परिशृणोत्यापयति (की ३.२) ' सर्वाणि ह्याह-

श्रुतप्रकाशिका

नाना मनोमयादिपदानामुपासनवाचिपदेनाभ्यासोभात् ब्रह्मपदमन्वेतमिति शङ्का—मनोमयइति । श्रुतशब्देन द्वितीयाभ्यासद्वयस्याभ्यन्तव्यात् सत्यन्ततया विभक्तिविपरिणामे कार्ये सतिहितस्य साक्षात्क्षयेन पदस्य विभक्तिविपरिणामो नास्ति । ननु वाक्यान्तरस्य निराकारक्षयत्वार्थः उभयापेक्षा मनोमयादिपदस्य ' वस्तु शुर्वीत ' इत्यस्य वाक्याद्वा । न वस्तु श्रुतिमिति पश्यम्यर्थः । मनोमयं यदि च सत्यसद्ब्रह्मत्वात् पूर्वमेव प्रतिपद्यते अतीतस्य च व्यापकत्वात् पूर्वश्रुतं वर्ततेत्यनेनैव मनोमयादिपदः पाश्चात्त्यः अतो मनोमयादिपदस्य सत्यसद्ब्रह्मत्वात् पूर्वमेव प्रतिपद्यते । मनोमयत्वादिमुणकेनेति जीवपरत्वे ब्रह्मशब्दः कथमित्यशङ्का—एवमिति ॥

एव प्राप्तइति । प्रतिज्ञावाक्यमभ्याहारति मनोमयत्वादीति सत्यतद्ब्रह्मत्वादिविशेषोपपत्तिश्च । मन्मदात्मनोऽप्येन परमात्मैव श्रुतम् । सर्वत्रेति व्याख्येयं पदम् । एवाचक्षे वेदान्तेष्विति । सामान्यथाऽप्यनु विशेषादप्यनुवेति भावः । हतुपद एवाचक्षे प्रसिद्धस्येति । ननु वेदान्तेषु परतत्त्वपरतया प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दभरणार्थेति परैर्वाक्यात् एतन्मन्मदात्मनोऽप्यनुवेति सत्यपि तद्विहाय कथं श्रुतयन्तरेति च उच्यते—पूर्ववाक्यस्य ब्रह्मशब्दान्तरस्योपसंहारस्य ब्रह्मशब्दोत्पत्तयेत्यत्र पूर्वप्रक्षिप्तत्वात्तत्त्वोत्तरं वस्तु श्रुतिमिति भावः । मनस्तामन्येन सत्यसद्ब्रह्मत्वात् श्रुतम्—मनोमयः प्राण शरीरनेतेति । अमृतो हिरण्य इति परमात्मपरत्ववैश्यायोपात्तम् । मनस्तामन्येन सत्यसद्ब्रह्मत्वात् श्रुतम्—ब्रह्मन्मनोपेति । हृदेति भक्तिरूपेति मनोपेति श्रुतिः ' न सन्दृष्टे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च नैनम् ' इति पूर्वाधमेनैव पठित्वा ' अथवा च धृष्ट्वा च समाहितात्मा ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह ' इति महाभारत उक्तत्वात् । अभिक्लेशः प्राज्ञः मनोविशेषेण सत्त्वविशेषवाचिवाक्यमाह—न चक्षुपेति । प्राणश्चैव च श्रुतिमाह—तथेति । प्राणस्य प्राणः आचारः ' सर्वाणि ' इत्यादिवाक्यं प्राणशब्दस्य योगिकवृत्त्या परमात्मपरत्वं प्राप्तम् । इदानीमप्यनुवेति मानवत्वादिपदं परमात्मपरत्वेन तद्वान्यमुपात्तम् । वैश्वानराधिकरणन्यायेनोभयथाऽपि परमात्मपरत्वं श्रुतिमिति भवः ॥

अत्र वाक्यजाते प्रतिपन्नं मनोमयत्वादिशब्दाध्याह—मनोमयत्वमिति । प्राज्ञप्राज्ञकल्मषसम्बन्धविशेषादिप्रायेण मनोमयइत्युक्तमित्यर्थः प्राणशरीरशब्दाध्याह—प्राणेति । मनोविकारो मनोमयः सर्वविकाराणां ब्रह्माधिष्ठानत्वात् ब्रह्म

श्रीभाष्यम्

मानि भूतानि प्राणोऽत्राभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते ' (छां.१.११.५) इत्यादिपु । मनोम-
यत्वे निगुहेन मनसा ब्राह्मन्त्वं प्राणशरीरत्वं प्राणस्याप्याधारत्वं नियन्तृत्वं च ॥

एवं च सति ' एषम आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्म ' (छां.३.४.१४) इति ब्रह्मशब्दोऽपि
मुख्य एव भवति । ' अप्राणोह्यमनाः ' (मु.१.१.२) इति मन आयत्तं ह्यनं प्राणायत्तां स्थितिं
च ब्रह्मणो निषेधति ॥ अथवा ' सर्वं यत्किंचिद् ब्रह्म तज्जलानिमीति शान्त उपासीत ' [छा.३.
१४.१] इत्यत्रैवोपासनं विधीयते-सर्वार्थमकं ब्रह्म शान्तस्सद्युपासीतेति । ' स प्रभुं हृषीत ' इति तत्सर्वं गुणोपादानार्थोऽनुवादः । उपादेयाश्च गुणा मनोमयत्वादयः यतस्सर्वार्थमक

श्रुतप्रकाशिका

समानाधिकरण्यमिति कैश्चिदुक्तम् तदाहि मनोविकारस्तुल्यत्वेऽप्येवोपादयो ब्रह्मे युक्तं स्यात् तदुक्तम् एतद्ब्रह्म वा
दिक्रियागुणप्रकरणविरोधात् । हेयगुणविशेषाणां मुख्यत्वात्तु पक्षे । उच्यते ' यथा प्रतुरास्मिन्लोके पुरुषो भवति
तथैव प्रेत्य भवति ' इति अत्रो हेयगुणापत्तिरेव पक्षः स्यात् । प्राणप्रेयः शरीरमस्येत्यर्थश्चेत् प्राणशब्देन प्राणश्चैवैवमि-
षान् द्विष्टस्यात् प्राणश्च शरीरमात्रेति समासो न घटते । प्राणशब्दोऽपि यथेति व्याचिन्तयेत्-कुर्वन् द्विष्टः क्लिष्टः अतो न के क-
एवार्थ इत्यभिप्रायः—उत्तरहृदयस्वार्थमाह—एवमेति । मनःप्रभृतिनिषेधवाक्यार्थमुच्यते यत्किंचिद् ब्रह्म—अप्राण इति ।
ब्रह्मप्राहकभावनिवृत्तनिर्णायकं यदि रूपसद-भावविधेयो विधेयः उपकरणोपकरणत्वलक्षणस्य विधेयो निषेध इत्यभिप्रायः ॥

अथ स्वानिमगार्थयोजना कर्तुमारभते अथवेति । पूर्वस्या योजनाया सूत्रे प्रतिज्ञावाक्यस्याभ्याहार्यं वाटुपक्रमेण
सहारागनत्रय-देकनियम-व्यवस्थितित्वात्स्वयम् भिन्नविषय-व्यवस्थितिं पूर्वकपूर्वपक्षानुदयेनाधिकारणाभाते रूपवन्मनस्यैव नि-
ष्पाद्यायाः शान्तिरुपासननिष्पादकान्तस्य ' एवविच्छान्तः ' इति श्रुतिस्मिन्नादम्यथापि शान्त्युपायत्वेनोपासननिष्पादनादर्थ-
नात् शान्तशब्दस्य शान्तिकामपरत्वात्स्वार्थस्यात् वृत्त्यनुशेषाच्चयमेव योक्तुं ननुचितं भावः । अप्रैवोपासनविधीयत
इति । अत्र शान्त्युपायोपासन उत्तरत्र मोक्षोपायोपासनमिति नायमर्थः, अपित्वत्रैव मोक्षार्थोऽनन्तरं विधीयते इत्यर्थः ।
शान्त्युपादये स्वरसतो वद-वाक्यार्थमाह—सर्वार्थमकत्वमिति । नवाशयाया कश्चिद्विहितोऽयमिति माम् ॥

तर्हि ' सप्रभुं कुर्वीत ' इति किमुच्यत इत्यत्राह—सप्रभुमिति । के पुनर्विधेया गुणा इत्यत्राह—उपादेयाश्चेति ।

अथ सर्वत्र प्रसिद्धयधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः

पूर्वाधिकरणे (पूर्वपादान्त्यधिकरणे) आपाततः जीवब्रह्माभेदप्रतीतिकरप्रतर्दनविद्यावाक्य विचार जीवब्रह्माभेदो न वि-
धेयः । ' अभ्यात्मसम्पन्नमृगसाक्षात्तमिति इत्यत्र तथा निर्णयात् ' विज्ञानादि ' उपास्य ' इति चातुर्दशधर्मात्प्रवृत्तिसदृशे
ज्ञानाभितमेवोपासन विधेयमिति स्फुटं प्रतीत्या सर्वत्रैव जीवब्रह्मैव जीवविज्ञानप्रवृत्तिसदृशमिति निर्धारितम् ॥

अथ समानाधिकरणोपक्रमवाक्यघटितशाण्डिल्यविद्याया जीवविज्ञानस्योपास्य विचारितम्, ' अभ्यात्मसम्प-
न्न ' सम आत्ममिति विद्यात् ' इति वाक्ये तात्त्विकभेदघटितसम्बन्धी परमा मेव विवाक्षित इति निरूपितोऽर्थः, निष्पाद-
नस्य एव ' म आत्मा ' इति वाक्य एव विवक्षित इति साधनेन स्थापयिष्यन् निर्वाचयसर्वविधविद्याभेद-प्रतर्दनशा-
ण्डिल्यविद्यारित इति पक्षमपि व्युदञ्चन् शाण्डिल्यविद्यामतिपादार्थं निश्चिनोति—सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यादिना । सर्वत्र

गूढार्थसंग्रहः

प्रसिद्धोपदेशात् इत्यत्र सर्वत्रेति न वेदान्तपरं 'सर्वस्त्विति' विषयवाक्यविवरणरूपत्वादस्य सू-स्य श्रुतिघटकशब्दा-
र्थस्य बुद्धिस्थस्य परित्यागानौचित्यात् । एतेन सर्वशब्दार्थभूतं ब्रह्मेति निष्पन्नम् । 'स्त्विति प्रसिद्धार्थम्' इति सू-
त्राशयः । अन्ययानामनेकार्थत्वात् । सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टं ब्रह्मैव 'प्रसिद्धोपदेशात्' 'रज्ज्वान्' इति हेतुतः सर्वा-
न्कनोपदेशादित्यर्थः । प्रसिद्धाह हेतुतया व्यपदिश्यते स्वकटोपनिषत्सु ब्रह्मैव जगज्जलमवस्थितिहेतुतया प्रसिद्धम् । 'यतो
वा' इति श्रुतेः इति सारं, दीपेऽप्येवमेव । विवरणद्वयस्यायमाशयः । 'रज्ज्वान्' इति हेतुना ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं श्रुतौ
विवक्षितमिति स्पष्टम् । ब्रह्मणः जगज्जन्मादिकारणवत्तेन सर्वात्मकत्वचेत्युभयं प्रसिद्धम् । तेन जीवध्याष्टितिः 'यथा मनि
तिष्ठन्' 'यस्सर्वेषु भूषु तिष्ठन्' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण सर्वत्रेति समन्वयोक्तिः तत्रान्तर्गतामितया विद्यमानस्यैव सर्वा-
त्मकत्वमिति बोधनाय । तत्र 'एष त आत्माऽन्तर्यामी' 'सत आत्मा अन्तर्यामी' इत्यभ्यासवत् अत्रापि 'एषम आत्मा-
ऽन्तर्हृदय' इति त्रिवारमभ्यासेनापि अयमर्थः दृढीक्रियते ॥

पूर्वयोजनाया मनोमयत्वादेः सर्वत्र प्रसिद्धिः या उक्ता न घटन इति 'अथवा' इति योजनान्तरम् । 'जन्मा-
द्यस्य यतः' इति सूत्रयितुः जगत्कारणभावयानामेव प्राधान्यं तदर्थस्यैव प्रसिद्धिरिति च समनमिति स्फुटम् । उपादानो-
पादेयभावनिष्पन्नान्भेदोपपादकत्वं कारणभावयानामेवेति पूर्वमेधोपपादितम् । अत्र श्रुतिरेव 'रज्ज्वान्' इति हेतुतः तत्स्पष्टं
ब्रवीतीति उपपादननिरपेक्षमेव । भाष्येऽप्ययमर्थो विवक्षितः अतः स्यादस्यावयेऽप्ययमेवार्थः । एतेन उपासनाविधायापि
बीजं प्रदर्शितं भवति शान्तितस्तु न प्रधानभूता उपासनाङ्गभूताहि सा । 'शान्तोदान्तः' इत्यादिश्रुत्यन्तरैरस्याच्च ।
उपादानोपादेयभावनिष्पन्नान्भेदप्रतिपत्तौ सर्वत्र पारतम्यप्रतीतिरपि भवति । 'एषम आत्मा' इत्यभ्यासात् । एतेन राज-
कुमारनयोऽपि सूचितो भवति । शरीरे जीवपरयोः स्थितेरव विवक्षितत्वेन 'द्रासुपर्णो' इति श्रुत्यन्तरार्थस्याप्यत्राभि-
प्रेतत्वात् तस्याहङ्कृतः उपनिषद्द्वयस्य ऋग्वेदसंहिताया 'अस्य वामस्य' इति सूक्तेऽपि पाठेन तत्र 'इनोविश्वस्य' 'पाकन'
'तन्नोन्नशब्दः पितरं न वेद' इत्यादौ स्पष्टं राजकुमारनयोऽभिहितः । अयमर्थः पूर्वमेव (जि.अ.७.६५.पु.) अभिहितः । इम-
न्चायं 'अभैकौकस्वात्' इति सूत्रे सूत्रविषयति सूत्रकारः । तत्र 'अलौकस्वा'दित्यनभिधाय 'अभैकौकस्वात्' इत्यभिधा-
नेन 'पाकन' इति श्रुतिस्थपाकशब्दार्थः सूत्रकाराभिप्रेतः । 'पोतःपाकोऽभैकः' इति कौशानुसारात् पाकशब्देऽभैकवाची ।
अतः 'सर्वलालिदब्रह्म' इत्युपादानोपादेयभावविवक्षायाः सूत्रेण राजकुमारनयस्य स्पष्टतया सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वोपा-
सनविधावेव श्रुतितात्पर्यम् । इदं 'सर्वत्र' इति सप्तम्यन्तनिर्देशेन 'अभैकौकस्वात्' इत्यत्राभिधेयत्वेन च सूचितम् ।
सर्वत्रान्तर्गतामितया स्थितिरैव 'सर्वं खलु' इत्यत्र विवक्षिता । उपादानोपादेयभावस्यान्तर्गतामिवगर्भात्वात् । 'एषम आत्मा'
इति त्रिवारमभ्यासेनान्तर्गतामिव्राह्मणे (२२)वार(२४)वारमभ्यासेन (का.पा.भा.पा) 'सत आत्माऽन्तर्यामी, एषत आत्मा
अन्तर्यामी' इति सर्वत्रान्तर्गतामितया स्थितेर्दृढीकरणात् । अतः 'सर्वत्रेति' पदं वेदान्तपरम् अपि तु श्रुतिघटकसर्वपदार्थपर-
मेव । 'तेन च उपासीत' इत्यत्रैव विधिर्विवक्षित इति निश्चीयते । अत्रोपासनाविषयककारेऽपि एतद्विहितोपासनानुवादेन मनो-
यत्वादीनां गुणानां बहूनां विधानेऽपि नानुपपत्तिः । 'स क्रतु कुर्वीत' इत्यत्र विधिप्रत्ययान्तरश्रवणेन रेवत्यधिकरणा-
नुादेयेष्वधिकरणन्यायाभ्या (१.२.१२.६.६.१) भावनान्तरविधानाङ्गीकारेण दोषः च तत् । तथाहि यथा अग्निष्टुष्टाया
करणे श्रुते 'एतस्यैव रेवतीषु पारतन्त्र्यामिष्टोऽसामकृ वापशुकमोक्षेतिनयजेत' इत्यस्मिन्वाक्ये प्राप्ताग्निष्टुष्टागानुवादेन
इमाग्निष्टोमसामतदुत्तरकालादीनामनेकविधानेऽपि भावनान्तरविधानाङ्गीकाराद्यथा न वाक्यभेदः, यथा वा दर्शपूर्ण-
मासयोः 'यस्य हविर्निरुत पुरस्ताच्चन्द्रमा अम्बुदियात् सत्रेधा तण्डुलान् विभज्येममध्यमास्तान्मयेदात्रे पुरोडासमष्टाकपाल

श्रीभाष्यम्

ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुपासीतेति वाक्यार्थः । तत्र सन्देहः किमिह ब्रह्मशब्देन प्रत्यगात्मा निर्दिश्यते उत परमात्मा-इति किं युक्तम् ? प्रत्यगात्मेति । कुतः ? तस्यैव सर्वपदसा-
मानाधिकरण्यनिर्देशोपपत्तेः । सर्वशब्दनिर्दिष्टं हि ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् । ब्रह्मा-
दिभावश्च प्रत्यगात्मनोऽनाद्यविद्यामूलकमविशेषोपाधिको विद्यत एव ; परस्य तु ब्रह्मण-
स्सर्वेशस्य सर्वेशक्तेरपहतपाप्मनो निरस्तसमस्ताविद्यादिदोषगन्धस्य सम्स्तुद्देयाकरसर्व-
भावो नोपपद्यते । प्रत्यगात्मन्यपि कश्चित्कचिद्ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते । अत एव परमात्मा परं
ब्रह्मेति परमेश्वरस्य कश्चित्सविशेषणो निर्देशः । प्रत्यगात्मनश्च निर्मुक्तोपाधेशृङ्खलं च विद्यते
' सच्चानन्त्याय फलपते ' (इवे. ५. ९) इति श्रुतेः । अविदुषस्तस्यैव कर्मनिमित्तत्वाज्जन्मस्थि-
तिलयानां तज्जलानिति हेतुनिर्देशोऽप्युपपद्यते । तदयमर्थः-अयं जीवात्मा स्वतोऽपरिच्छि-
न्नस्वरूपत्वेन ब्रह्मभूतस्सन्नानाद्यविद्यया देवतिर्यङ्मनुष्याचरात्मनाऽवतिष्ठते इति ॥

श्रुतप्रकाशिका

उपादेयाः विधेया । यथा ' अभिहोत्रं जुहोति ' इति हवि विहिते ' दध्ना जुहोति । इति दध्ने होमसाधनत्वनाम
विधेयं जुहोतीत्यनुवादः सङ्गच्छते ॥

ननु साधनविधेरुपपत्तिश्चिष्टसर्वोक्तकवगुणावशात्तानामनौमय वादानां नोपास्थाकाङ्क्षवमिति चेन्न सर्वात्मकवस्थोपासन
विधिसाक्ष्यस्य सामानात् । तज्जलान्तरुतदन वेत्तुमिदं ब्रह्मसाधनं प्रसिद्धवतिर्देशउपासनविधेयकवाक्यत्व निवारयति
ननुपाधीत एवमिति प्रसिद्धवतिर्देशवचनमर्थवर्धते । वाक्यार्थमाह-अत इति । एवमेकविषयवमकीदृशैव पूर्वपक्ष-
शिद्धान्तो दर्शयितुं सहायमाह-तत्रेति । तत्र एकविषयत्वे शिद्धे किमत्रोपास्यतया निर्दिष्टो जीवः । उत परमात्मेति
विशयः, तदर्थं किं ब्रह्मशब्दो जीवपरः ? उत परमात्मपर तदर्थं किं ब्रह्मशब्दकर्मकर्तृव्यपदेशादयो मुखया, उतनेति
तदर्थमणीयर वक्ष्यपदेशः किं मुख्यविवरोधी उत न तदर्थमणीयर वक्ष्यायस्व यथा किं स्वाभाविक किमौपाधिकमिति । यदा
ऽणीयरुव स्वाभाविक वयायस्त्वमन्यथासिद्ध तदाऽणीयर वक्ष्य ब्रह्मशब्दादिमुख्यावरोधि वेन ब्रह्मशब्दस्य जीवपर बाहु-
पास्यतया निर्दिष्टो जीव इति पूर्वपक्षस्थितिः, यदाऽणीयर वमौपाधिक वयायस्व स्वाभाविक, तदाऽणीयरुवव्यपदेशस्य
ब्रह्मशब्दादिमुख्यताविरोधित्वाभावेन ब्रह्मशब्दस्य परमात्मपर उपास्यतया निर्दिष्टः परमात्मेति सिद्धान्ते कल्पयि-
मानः । हेतु विवृणोति सर्वशब्देति । ततः किमित्यपक्षया जीवस्य सामानाधिकरण्योपपत्तिरह-ब्रह्मादीति । ब्रह्मा
दिभ्यः चतुर्मुखादिभावः । अनादीति । अहितकर्मोपादनहतुरविद्या, तदेतु कर्मोति बीजाङ्कुरादिमहादानादि । तस्यै
वैत्यवधारणनुदेता परस्य सर्वमात्रानुपपत्तिं विवृणोति परस्येति । सर्वत्र वाङ्मय जानाति सर्वशक्तिव्याप्तिवारयितुं शक्नोति,
नच ज्ञानशक्त्योर्बहुधावः अविद्यामूलकमत्रिहात् अतो न सर्वमात्रसम्भवतीति भावः । ब्रह्मशब्दः कथमित्यत्राह-
प्रत्यगिति । तदुपपादयति अतएवेति । परमात्मेति दृष्टान्ततयोक्तं यथा आ मन्त्रोर्भावेन साधारणं तद्वत् ब्रह्मशब्द
इति भावः । प्रतिपात्ताः परब्रह्माभ्युपगमेन वाक्यविशेषविचारः पाठतः पूर्वपक्षे परब्रह्मशब्दस्य तद्वत् ३५६, आ म
शब्दस्य साधारण्यं युक्तम् प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारण्यत्वात् आप्तोतीतिह तद्वत्पुनश्चि-जह व्याप्तेतीति, एवमुक्त्यासाधारण्य
ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं व्यवसित्यत्राह-प्रत्यगात्मनश्चेति । कथं जन्मादिकारण्य हेतुनयोच्यते हेतुनिर्देशादि पूर्वप
विद्वत्पक्षे प्रसिद्धिश्च परमात्मन्यपि युक्तमित्यत्राह-अविदुष इति । जन्मादिहेतुव ब्रह्मस्य, ब्रह्मत्वं तु शुद्धस्य तस्य
सर्वशब्दसामानाधिकरण्यं कथं घटत इत्यत्राह-तदयमर्थ इति ॥

श्रीमाध्यम्

अत्र प्रतिविधीयते- 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' -सर्वत्र 'सर्वखल्विदम्' (छां.३.१४.१) इति निर्दिष्टे सर्वस्मिन् जगति ब्रह्मशब्देन तदात्मतया विधीयमानं परं ब्रह्मैव न प्रत्यगात्मा । कुतः ? प्रसिद्धोपदेशात्, 'तज्जलान्' (३.१४.१) इति हेतुतः 'सर्वे खल्विदं ब्रह्म' (३.१४.१) इति प्रसिद्धचतुषपदेशात् । ब्रह्मणो जातत्वाद्ब्रह्मणि लीनत्वाद्ब्रह्माधीनजीवनत्वाच्च हेतोर्ब्रह्मात्मकत्वं सर्वं खल्विदं जगदित्युक्ते यस्माज्जगज्जन्मस्थितिलया वेदान्तेषु प्रसिद्धास्तद्देवाश्च ब्रह्मेति प्रतीयते । तच्च परमे ब्रह्म ; तथा हि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यमिसंविदन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म' (तै.श्र.१) इत्युपक्रम्य 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजनात् । आनन्दाद्वयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' (तै.श्र.६) इत्यादिना पूर्वांनुवाकप्रतिपादितानवधिकातिशयानन्दयोगिनो विपश्चितः परस्माद्ब्रह्मण एव जगदुत्पत्तिस्थितिलया निर्दिश्यन्ते ; तथा 'सकारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता नः चाधिपः' (इवे.६.९) इतिकरणाधिपस्य जीवस्याधिपः परं ब्रह्मैव कारणं व्यपदिश्यते । एवं सर्वत्र परस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वं प्रसिद्धम् । अतः परब्रह्मणो जातत्वाच्चस्मिन् प्रलीनत्वात्तेन प्राणनात्तदात्मकतया तादात्म्यमुपपन्नम् । अतस्सर्वप्रकारं सर्वशरीरं सर्वोत्पन्नभूतं परं ब्रह्म ज्ञान्तो भूत्वोपासीतेति श्रुतिरेव परस्य ह्यणस्सर्वोत्पन्नकत्वमुपपाद्य तस्योपासनमुपदिशति । परं ब्रह्म हि कारणावस्थं कार्यावस्थं सूक्ष्मस्थूलचिद्विद्वस्तुशरीरतया सर्वदा

श्रुतप्रकाशिका

सिद्धा-तमाह-अत्रेति । यथा 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' इत्यन्तश्चाशब्दः प्रतिष्ठापनः, एवं सर्वमेति सूत्रपदं प्रतिष्ठापरीमित्याह-सर्वत्रेति । तदेव पदं व्याचष्टे सर्वमिति । सर्वत्रेति पदं वाचकषेदात्तपरम् अपि तु वाच्यजगत्यरमित्यर्थः नाद्यन्वमिति वा नेतर इति वा अन्य इति वा पूर्वपादादनुवर्तते अतः पर्यवसानरुच्य प्रतिष्ठापदं परं ब्रह्मेति 'न शरीरः' इत्यत्र वक्ष्यमाणमनुसंधायाह-न प्रत्यगात्मेति । प्रसिद्धोपदेशात् इति पदं व्याचष्टे दृष्टेति । जगज्जन्मस्थितिलयानां तत्कृततादात्म्यस्य च प्रसिद्धत्वेनोपदेशादित्यर्थः इतिशब्देन हेतुतयोक्त्याज्जगमादिना प्रसिद्धवम् । प्रमाणवद्वैधेर्वाह हेतुता तत्कृततादात्म्यस्य प्रसिद्धवम् एतन्नानाभिद्धम् । तत्स्थपथति ब्रह्मण इति । कारणत्वनिबन्धनतादात्म्यस्यचात्र प्रसिद्धत्वेनोपदेशः पठितः । प्रसिद्धवमस्तु ततः किमित्यत्राह-तथेति । पथिदं दर्शयति तथाहीति । 'यतो वा इमानि' इति वाक्यस्य जीवविषयत्वव्याख्यायमाह-आनन्दो ब्रह्मेति । आनन्दशब्दस्तानन्दपरवच्यक्तीकरणायाह-पूर्वांनुवाकेति । वाक्यान्तरमाह-तथेति वाक्यान्तराणामप्युक्ताह-परवोक्त्यधीन त-प्रसिद्धिमाह-एवमिति । श्रुत्यन्तरेष्वपि ज-मादिहेतुवत्कृततादात्म्यमप्यर्थेऽभिद्धमित्याह-अत इति । तदात्मकतया तादात्म्यमिति । तदात्मकतयेति श्रुत्यन्तरविषय तच्च तदनन्व दृष्टत्वेः श्रुत्यन्तरेषु तदात्मकत्वेनोपपादनादिह प्रतिपन्नमपि तादात्म्यमुपपन्नमित्यर्थः । चिदचिद्विलक्षणस्य कथं तदात्म्योपासनास्तित्राह-अतस्सर्वेति । सर्वोत्पन्नशब्देनैव शयाय सर्वशरीरमित्युक्तम् आहृत्यधिकरणव्यायेन प्रकाशपर्यन्ताभिधानाभिद्धयर्थमाह-सर्वप्रकारमिति । श्रुतिरेव 'सर्वे राजतु' इत्यादिश्रुतिरेव उपपाद्य 'तज्जलान्' इत्यन्तेन कार्यकारणभावेन शरीरात्मभावेनोपासयेत्यर्थः । तज्जलान्तादिरूपेण कृतस्य प्राणनस्य शरीरात्मभावोपेक्षयात्तेन च तथोपापादितं भवति । स्थितिरेशायां हि शरीरमभावात्, प्रत्यवापस्यायात् 'एकमेवाद्वितीयम्' इति सर्वभेदशून्यत्वात्तदशरीरात्मभावविशिष्टैरित्यत्राह-परं ब्रह्महीति । स्थितो शरीरमभावावोपादनादुभयविद्विषय ब्रह्मणः

धीमाप्यम्

सर्वात्मभूतम् । एवंभूततादात्म्यस्य प्रतिपादने परस्य ब्रह्मणस्सकलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकरत्वं न चिरुच्यते, प्रकारभूतशरीरगतानां दोषाणां प्रकारिण्यात्मन्यप्रसङ्गात् । प्रत्युत निरतिशयैश्वर्योपादनेन गुणायैव भवतीति पूर्वमेवोक्तम् ॥

यदुक्तं जीवस्य सर्वतादात्म्यमुपपद्यत इति ; तदसत्, जीवानां प्रतिशरीरं भिन्नानामन्योन्यतादात्म्यासम्भवात् । मुक्तस्याप्यनवच्छिन्नस्वरूपस्यापि जगत्तादात्म्यं जगज्जन्मास्थितिप्रलयकारणत्वनिमित्तं न सम्भवतीति ‘जगद्व्यापारवर्ज्यम्’ (शारी.४.४.१७) इत्यत्र दृश्यते । जीवकर्मनिमित्तत्वाज्जगज्जन्मास्थितिलयानां स एव कारणमित्यपि न साधीयः, तत्कर्मनिमित्तत्वेऽपीश्वरस्यैव जगत्कारणत्वात् । अतः परमात्मैवात्र ब्रह्मशब्दामिषेयः । इममेव सूत्रार्थमभियुक्ता बहुमन्यते । यथाऽऽह वृत्तिकारः ‘सर्वं खल्विति सर्वात्मा ब्रह्मेश’ इति ॥

सू-२ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च [१-२-२]

श्रुतप्रकाशिका

कारणावस्थायामपि विशिष्ट-वर्मशोभद्ध सुत्यन्तैः कण्ठोक्तं चेत्यभिप्रायः, सर्वदा विशिष्टचेत् कार्यकारणावस्थयोः को मेद इति शङ्कापरिहाराय सूत्रमर्थव्युत्पत्तिद्वन्द्वशरीरतयैवोक्तम् । ततः । कमुभयार्थलङ्घनस्येत्यत्राह— एवंभूतेति ॥

जीवस्यैव सर्वतादात्म्य पूर्वपक्षिणोपमनूय दूषयति । यदुक्तमित्यादिना । मुक्तस्य तत्सम्भवीत्यत्राह— मुक्तस्येति । जगज्जन्मास्थितिप्रलयकारणत्वनिमित्तमिति बहुमीहः कारणवप्रयुक्तमित्यर्थः । जीवस्य कर्मद्वारा जगत्कारणत्वमनूय दूषयति जीवकर्मैति । तत्कर्मनिमित्तत्वेऽपीति । नहि कर्म जगतः कर्तृरूपनिमित्तमुपादानं च उभयमीश्वर एव । कर्म तु केवलं वैयर्थ्यहेतुः यथा घटादिनिर्माणस्य भोक्तृकर्मनिमित्तत्वेऽपि भोक्तृकर्मणा न कर्तृत्वमुपादानं वा कुलालमृत्पिण्डपरिराह तदुभय । नच ‘तज्जलान्’ इत्यत्र तच्छब्दस्य कर्मवाचित्वम् अतो न जीवस्य जगत्कारणवद्भूततादात्म्यमर्हत्तं यमिषायः । सूत्रार्थमुत्तरहरति अतइति । द्वितीयवोजनोक्तार्थस्यैव साम्प्रदायिकत्वमाह— इममेवेति । ‘सर्वं खलु’ इत्यादिनाक्येन सर्वात्मतयोक्तं ब्रह्म ईशः परमात्मेत्यर्थः ॥

सू= विवक्षितगुणोपपत्तेश्च [१-२-२]

गूढार्थसंग्रहः

निरूपेत् ये स्वमिष्टास्तानिन्द्राय प्रदत्ति दधर्मेभ्यश्च यऽणिष्टास्तान् विष्णवे शिषिषिष्टाय शृते चक्रम्’ इति श्रुते वाक्ये वाक्यभेदापादकगुणात् ‘त्रीणि कर्माणि विधीयन्ते’ इति पूर्वपक्षीकृत्य द्रव्यदेवताविशिष्टभावनान्तरविधिपक्षस्वीकारेण वाक्यभेदपरिहारः तद्वत् अत्रापि ‘सर्वं खलु’ इति वाक्यविहितोपासनानुवादन मनोमयत्वाद्विगुणविधायकवाक्ये गुणविधानेऽपि भावनान्तरविधानाङ्गीकारेणैव वाक्यभेदपरिहारोपपत्तिः । ‘विवक्षितगुणोपपत्तेश्च’ इति सूत्रे विवक्षितपद तात्पर्यविषयीभूतार्थपरम् । तदुक्तं शाङ्करमाध्य— ‘वक्तव्यमिष्टाः विवक्षिताः यद्यप्यपौरुषेयं वेदे सर्वदूरमावासेच्छार्थः

श्रीभाष्यम्

संकेतेतरकारणभूतस्याऽकाशस्याप्यात्मभूत इति वा आकाशात्मा, इदं च प्रकाशते अ-
न्यानपि प्रकाशयतीति वा आकाशात्मा । सर्वकर्मा—क्रियत इति कर्म, सर्वे जगत्स्य कर्म
धर्मा सर्वकर्मा सर्वा वा क्रिया यस्यासौ सर्वकर्मा । सर्वकामः—काम्यन्त इति कामः—
मोग्यमोगोपकरणादयः ते परिशुद्धाः सर्वविधास्तस्य सन्तीत्यर्थः । सर्वगन्धः सर्वरसः—
‘अशब्दमस्पर्शम्’ (कठ.१.३.१५) इत्यादिना प्राकृतगन्धरसादिनिषेधादप्राप्ताः स्यात्प्रा-
रणा निरवयवा निरतिशयाः कल्याणाः स्वमोग्यभूतास्सर्वविधा गन्धरसास्तस्य सन्तीत्यर्थः ।
सर्वमिदमभ्यासः—उपते रसपर्यन्तं सर्वमिदं कल्याणगुणजातं स्वीकृतवान् । ‘अभ्यासः’
इति ‘भुक्ता ग्राहणाः’ इति यत्कर्तरि कः प्रतिपत्तव्यः । अवाप्ती वाकः उचिः सोऽस्य ना-
स्तीत्यवाप्ती । कुत इत्याह—अनादर इति अयातसमस्तकामरथेनादत्तव्यामाधानादरहितः
यत एव अवाप्ती अजरुपाकः

अनुप्रकाशिका

संकेतेतरकारणभूतस्याऽकाशस्येत्यनेन ‘आकाश एव तदोक्तं च प्रोक्तं च’ इति वाक्य स्मरितम् ‘अक्षरमभ्यरान्त
धृतेः’ इत्यधिकरणन्यायादाकाशशब्दः प्रकृतिवाचीति भावः । अन्यानीपि प्रकाशयति स्वमेव प्रकाशयतीत्यर्थः सर्वा
वा क्रियेति । लौकिकैरेदिकसकलक्रियाणां सदाकर्ताऽसौ । यदा सर्ववैदिकक्रिया आराधन यस्य सर्वमिदमित्यर्थः ।

इ-उग्राहृत्वस्याहृत्वर्थे सर्वकामपद व्यावष्टे काम्यन्तइति । मोग्यमोगोपकरणादीनां प्राकृतव्यावृत्त्यर्थमाह—
ते परिशुद्धा इति । अप्राप्ता इत्यर्थः सत्यकामपदेकाध्यादित्यभिप्रायः । सर्वगन्धइत्यादि । रूपस्पर्शादिनिषेधपरवाक्या-
न्तराणामपि हृत्वस्याप्यरद्योतनायै आदिशब्दः । गन्धरसादीनामभ्यवधानेन स्वरूपा-व्यावृत्त्यामावात् सदाक-वसति प्रा-
कृतानां पृथिव्यादिगतग-धरसादीनां हेतवेन कल्याणगुणप्रकरणविरोधात् । ‘आरूपः’ इति दिव्यदिग्रहस्य इष्ट-वा-
चाप्राकृतद्वह्वरकगन्धरसादिभिधित्वर्थः । ‘सं ब्रह्मगन्धः प्रविशति ब्रह्मरसः प्रविशति’ इति भुक्ता मनि साम्यान्त्र
प्रसङ्गान्तरप्रवेशादप्यपदेशास्वास्त्यर्थोक्तम्भक्तः सर्वमिदमिति । अगतेऽपि सर्वकर्मादिगुणा-न्तर्भावात् गुणपरं तद्व्याख्यातम्
‘अभ्यास’ इत्यत्र स्वीकरणरूपगुणविधिः ॥

ननु नायमादिकर्मणिकः गुणगणादानस्य नित्यत्वात् न चाम्बाददातिर्गत्यर्थः स्वीकरणार्थत्वात् । नाप्यकर्मकः
सर्वमिदमिति श्रवणात् । न च शिष्टादिध्वन्यतमः अपठितत्वात्, त कश्च कर्तरि चः ‘तयोरेव कृत्यफलकताः’ इति
भवाकर्मणोरेवहि तत्स्मरणमित्यत्राह—मुक्ता तति । प्रमुक्तानुशासनत्वात् व्याकरणशास्त्रस्य यथाप्रयोगमनुशासन कार्ये
ननु यथाऽनुशासन प्रयोगान्वयवाक्यमिति भावः यद्य मुक्ता ग्राहणा इत्यत्र मन्त्रार्थवाक्यप्रत्ययमिच्छन्ति तेषां भुक्त
शब्दस्याशब्दादिगणान्तर्भावकल्पन, आकार्यप्रत्ययमिति तत्र गौरव पश्यतोच कर्तरि चि कर्त्रर्थतया प्रयोग एवहि भुक्ता
दीनामाकृतिगणा-न्तर्भावकल्पनमिति तन्नेव कर्त्रर्थत्वं कप्रत्ययस्यकल्पयता किमभूवमाणकारप्रत्ययेनेति भावः, यदा कर्तरि
प्रतीतिः प्रतिपत्तिः सा यथा मुक्ता ग्राहणा इत्यत्र प्रतिपाद्यते निरूप्यते एवमत्रापि निर्बोद्धेत्यर्थः । सोऽस्य नास्ती
त्यवाप्तीति । फलितार्थक्यनमतत् वाकः उचिः अवाकः, तदभावः अवाकोऽस्यास्तीत्यवाकशब्दात्तद्विप्रत्ययः । यदा
वाक्ती न भवतीत्यवाक्ती कुतइत्याह कुतइत्यत्राहोत्यर्थः । अवाकत्व वाक्यसामर्थ्याभावादिति शङ्काव्यावृत्त्यर्थमनादर इति
पदमिति भावः । तदुपपादयति अयाप्तेति । अवाक्यत्वस्य तत्फलतामाह—अतएवेति । निषेधोऽवाको हेयस्त्व इति दर्श
यति अजत्वकाइति । सपेश-वनिब-वनबहुपलापो निषेधः ननु वाक्यसामर्थ्याविरूपइत्यर्थः । पदद्वयमप्रतिपाद्योऽयमेकः

धीभाष्यम्

परिपूर्णैश्वर्यत्वाद्वादिस्तम्भपर्यन्तं निखिलं जगत्तूणीकृत्य ओपमासीन इत्यर्थः । त एवे विधिक्षिता गुणा परमात्मभ्येवोपपद्यन्ते ॥

सू—अनुपपत्तेस्तु न शारीरः (१.२.१)

तमिमं गुणसागरं पर्यालोचयतां खद्योतकक्षपस्य शरीरसम्बन्धनिषेधनापरिमितदुःखासम्बन्धयोग्यस्य बद्धमुक्तावस्थस्य जीवस्य प्रस्तुतगुणलेशसम्बन्धगन्धोऽपि नोपपद्यत इति नास्ति न प्रकरणे शरीरपरिग्रहशङ्का जायत इत्यर्थः ॥

सुत्रप्रकाशिका

गुणइत्याह—परिपूर्णैति । सूत्रार्थग्रुपबंहरीति तपतइति ।

एवमन्वय उक्तः कथं परमात्मभ्येवैतस्यधारणसिद्धिः मुक्तेऽपि क्षेत्रे गुणावशङ्कनीया इत्यपेक्षायां पूर्वसूत्रोक्तान्वयः भेदे व्यतिरेकमाह—

सू.१—अनुपपत्तेस्तु न शारीरः (१.१.३)

शारीरशब्देन मुक्तावस्थापि कोडीकारोपपादको योग्यशब्दः । अनुपपत्तेस्तु नेतर इति वक्ष्येऽपि मुक्तावस्थजीवस्य प्रतिपाद्यत्वानुपपत्तिस्फोरणार्थं शारीरशब्दनिर्देश इति भावः । बद्धोपादानं दृष्टान्ततया यथा निम्न इत्यत्र निम्नाहकस्वरूपे कथानुपपत्तिः तथानुपपत्त्याप्यनुपपत्तिरुक्तत्वरूपे कथानुपपत्तिरित्यभिप्रायः प्रस्तुतगुणानुपपत्तिः प्रतिगुणस्तुल्यमेवा पर्यालोचयतां शङ्का न जायत इत्यन्वयः न मुक्तपरिग्रहशङ्काहेत्वम्यथासिद्धिः किंतु हेत्वसिद्धिरिति । शङ्काभिप्राय इत्याशयवतोक्तं शारीरपरिग्रहशङ्का न जायत इति ॥

'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' इत्यत्र यदुक्तं परं जीवपरयोरैक्यात्मीवधर्मैः परस्य विशिष्टत्वानुसन्धानोपपत्तिर्भेदतदनन्वयादेव परमात्मधर्मास्तस्यसङ्कल्पत्वाद्योऽपि जीव उपपद्यत इति शङ्कानिरासार्थमिदं सूत्रम् । आरोमगतधर्मैरविद्यानं विशेष्यते यथा सर्पगतमीषणत्वादिना तदविद्यानं नवाविद्यानधर्मैरापोष्य विशेष्यते यथा रज्जुबेन सर्पः अतो जीवधर्मैर्नोमयत्वादिभिः परमात्मनो विशेष्यत्वमुक्तम् ननु परमात्मधर्मैस्तस्यसङ्कल्पत्वादिमिर्जीवस्य विशेष्यत्वमिति सूत्रार्थ इति तदुक्तं सर्पादिभ्यावतंकरज्जुत्वादिप्रतीतो सर्पादिधर्मभूतमीषणत्वादिमविद्यानस्य विशेषणयोगात् इह च जीवस्यावतंकारस्यसङ्कल्पत्वाद्यः प्रतीयन्ते, अतोऽप्यस्तनीधर्मैः परमात्मनो विशेष्यत्वमुक्तम् । मनोमयत्वादिभिः सत्यसङ्कल्पत्वादिभिश्च पदैरनुमात्रं लक्ष्यत इति चेत्तर्हि 'वियक्षितगुणोपपत्तेस्तु' इति पूर्वसूत्रं विरुध्यते । उभयविधगुणानामविवक्षितत्वं सूत्रकारमिममते चेत् 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' इति यदनुपपत्तेस्तु नेश्वर इति च सूत्रं वक्ष्यम् वस्तुमात्रविषयायां जीवधर्माणामिवेश्वरधर्माणामप्यनुपपत्त्याविशेषात्, अथ ईश्वरधर्मेषु सात्पर्यमवगम्यते, अस्तेषु प्रतीयमानेषु रजोमीषणत्वादिनेव मनोमयत्वादिना परमात्मनो विशेष्यत्वमनुपपद्यते । मनोमयत्वादि न जीवसाधारणमित्येते किमनोमयापदैर्देहेनः प्राणाद्यधनशानप्रवृत्त्यैव विवक्षितम् उत विशुद्धमनोप्राणव्यप्राणशरीरकत्वादिष्वपि मयमे जीवसाधारणत्वेनः परमात्मनो विशेष्यत्वानुपपत्तिः, द्वितीयेन मनोमयत्वादीनामातोपितधर्माभावात् आरोप्यतधर्मैः

श्रीभाष्यम्

सू-६ स्मृतेष्व १.२.६)

‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च’ (गी १५ १५) ‘यो मा मेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम्’ (१५ १९) ‘ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । तमेव शरणं गच्छ’ (गी १८ ६१) इति शरीरमुपासक, परमात्मानं चोपास्य स्मृतिर्दर्शयति ॥

श्रुतप्रकाशिका

यावत् ‘आत्मन्ययम् सर्वभूतानि’ इतिवत् दृष्टवर्तमानोऽयं निर्देश इति भावः । एव स्वप्रकरणं बह्विधमयम् न क समानप्रकरणे सप्तमीप्रथमा मन्त्रश्च शब्दविशेषो विवक्षितः ॥

हृदयस्थस्येश्वरवस्तुपद्वहणेन विशदयितुमाह—

सू-६ स्मृतेष्व [१.२.६.]

‘एष म आत्माऽन्तर्हृदये’ इति हृदयशब्दप्रत्यभिज्ञापनार्थमाह—सर्वस्येति । उपास्यवशापनार्थं तदनन्तरवाक्यमाह योमामिति । हृदयस्थस्येश्वरवक्तृत्वादि दर्शयति ईश्वर इति । ‘तमेव शरणं गच्छ’ इत्युपादानं हृदयस्थस्य भजनप्रदर्शनार्थम् । सर्वस्येति सर्वशब्दो जीवविषयः, पराधीनस्मृत्यावाध्यभूतवस्तुविषयत्वात् पुरुषोत्तमशब्दवाच्यस्य जीववैलक्षण्यं तत्रैवेकम् सर्वभूतशब्दोऽपि जीवविषयः भ्रान्त्याभयत्वाद्वाहारादयम् आकृष्टत्वाच्च अत्र चशब्दोऽत्रांतराङ्गापारहारहेतुद्वयसमुच्चयार्थः । अन्वाच्यो वा—

अत्र केचित्—कर्मकर्तृव्यपदेशादये प्रकरकादिकृतगगनभेदाभ्युपगमेन बालिशशृङ्गारूपवमहवादिभ्यहार इव कालरनिक भेदमाश्रित्य ‘तत्त्वमसि’ इत्यामेकबोदेशग्रहणात् प्राक्प्रवर्तन्ते । ऐक्यापदेशग्रहणान्नतर सर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरित्याहुः । अत्र ब्रूम यस्य भ्रम स एव भ्रातिविद्वन्मये व्यपदिशति, तस्यैवोपदेशग्रहणात्तन्निवृत्तिः । एष सति जीवेश्वरभेदभ्रात्या तयो कर्मकर्तृभावादिकं वा व्यपदिशति । किं जीव उतेश्वर उत वद एव । अत्राश्रयः शास्त्रस्य जीवस्य देहातिस्थि जीवमव्ययानतः सत्यसङ्कल्पवादिष्वेकेश्वरप्रतीत्यसम्भवात्तद्वातिमूलं च कर्मकर्तृव्यपदेशस्य समवति नापि श्रुतशास्त्रस्य जीवस्य तस्य जीवेश्वरभेदभ्रातौ श्रुतिरेव परमनिश्चयार्थमिषोदन्तानामनुपादय वप्रसक्तं । स्वनिमित्तामपि भ्रान्तिं श्रुतिस्त्वयमवैक्योपदेशन निवर्त्यतीति चेत् तथाऽपि ‘प्रक्षालणाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं पवरमिति’ न्यायादनुपादय चमेव स्यात् कर्मकर्तृभावादि व्यपदेशस्येश्वरभ्रातृमूलं वमपि न घटत, व्यपदेशविषयत्वात् तथासति हि ‘एतमित प्रेत्याभि सन्मावितासि’ इति व्यपदेशो न स्यात् । अपिचित प्रतीरिसमाव्योऽहमित्येव स्यात् । किंच भ्रमनिवृत्त्यर्थं मीश्वर प्रमुपदेश्यम् न क यस्य भ्रमेत्ययं प्रमुपदेश्यम्, तथा च ‘तत्त्वमसि’ इत्युपदेशो न घटते, किंतु ॥ जीवोऽसीत्येव वक्तव्यं अतः श्रुतिषु कर्मकर्तृव्यपदेशो नेश्वरभ्रममूलः । यदि वेद एव भ्रातो व्यपदिशति, तर्हि वदस्य तत्रोपदेशो न स्यात् भ्रातृत्वात् । पश्चात्प्रतिबुद्ध उपदिशतीति चेत्, तदनुत्तरम् । स्वस्य भ्रमनिवृत्त्यन्यथा जीवेश्वरभ्रमाभावात् व्यापदेशविषयत्वात् । अन्यथा जीवेश्वरभेदभ्रात्यामेवोपि जीववस्तुवभ्रमनिवृत्त्यर्थमुपदेशं कार्यं इति चेत् न उपदेशवैधः ।

श्रीभाष्यम्

सू-७ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चनेतिचेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च १२७.

अल्पायतनत्वमर्भकौकस्त्वम् । तद्व्यपदेश - अल्पत्वव्यपदेशः । ‘एष म आत्मऽतर्ह-
दये’ (छां.३.१४.३) इत्यणीयसि हृदयायतने स्थितत्वात् ‘अणीयान् ब्रह्मेयां यथाह्वा’ (३.
१४.३) इत्यादिनाऽणीयस्त्वस्य स्वरूपेण व्यपदेशाच्च नायं परमात्मा अपि तु जीव एव ।
‘सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद्व्ययं यद्भूतयोर्मि परिपश्यन्ति घीराः’ (मुण्डक.१.१.६) इत्यादिभिः
परमात्मनोऽपरिच्छिन्नत्वावगमात् जीवस्य चाराग्रमात्रत्वव्यपदेशादितिचेत्-

नैतदेवम्, परमात्मैव हाणीयान्तित्यैवं निचाय्यत्वेन व्यपदिश्यते, एवं निचाय्यत्वेन
एवं द्रष्टव्यत्वेन एवमुपास्यत्वेनेति यावत् । नपुनरणीयस्त्वमेवास्य स्वरूपमिति । व्योमवच्चाय

सुतप्रकाशिका

व्यादेव । नहि तदानीं ‘तत्त्वमसि’ इत्युपदेशो घटते किं तु सर्वजीवात्मयमित्युपदेशेऽप्यम् । नचैवमुपदेशो वेदान्तेषु
कचिदपि दृश्यते । नच ‘अहं मनुरभयं सूर्यश्चाहं कक्षीयानृपिरास्मि विप्र’ इत्याद्यनुसन्धानदर्शनात्तन्मूलभूतउपदेश-
स्त्वब्रह्मेकवैयर्थ्योऽस्तीत्यनुपपत्त्यम् एकस्य जीवस्य ‘सिंहेन भूत्वा बहवो मयाऽस्ताः’ ‘व्याघ्रेण भूत्वा बहवो
मयाऽस्ताः’ इतिवत् कर्मभेदेनातीतस्वीयमनुसूयादिजन्मस्मरणपर वसन्भवात्तस्य वाक्यस्य । यतश्चाख्येण विना शरीरिणा
जीवेश्वरविभागप्रतीतिर्न सम्भति अनयैव लोकसिद्धभेदो निषेधार्थं श्रुत्याऽनूयतइत्येतद्विरस्तम् ॥

नचेश्वरस्यानुमेयत्वसम्भवाजीवेश्वरभेदप्रत्ययस्य लोकसिद्धवसभव इति वाच्यम् । तर्कवैयर्थ्यपुरुषानुमानस्य दूषित-
त्वात् अनुमानसम्भवेऽपि मारुतःउत्पत्त्यङ्गुलःउत्पत्त्यादिनामनुमानात्प्राप्तत्वाच्च, कर्मकर्तृव्यपदेशोऽपि व्याप्यत्वा
दिनिवन्धनः । तत्तत्कर्मविशेषार्थिना कर्मकर्तृसापेक्षोपासनसिद्धयर्थं जीवेश्वरभेदं श्रुति कल्पयतीतिचेत् तथासति तत्रैव
निरूपणदशाया ‘अन्ता चराचरग्रहणात्’ ‘अनुपपत्तेस्तु न शरीर’ इति जीवेश्वरक्षण वस्तु प्रतिज्ञाय कर्मकर्तृ
व्यपदेशस्य हेतुन्योपन्यासायोगात् । कथमुपासनार्थमपरमार्थभेदव्यपदेशं विज्ञानं सूत्रकारस्तत्प्राथम्यहेतुतया तं ब्रूयात् ।
नक्षत्रादिकभेदाप्रतिज्ञातः ‘ब्रह्मजिह्वासा’ इत्युक्तमविशयात् ‘सपत्नैरिति जैमिनि’ ‘प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः’
‘आभ्यानाय प्रयोजनाभावात्’ इति जीवेश्वरभेदापारमार्थ्यविषयप्रतिज्ञात्तराभावाच्च तदङ्गनैरुद्देशोक्तिर्येदस्य काल्प
निकावाश्रयणमनुक्तम् अतश्श्रुतिसूत्राणां काल्पनिकभेदविषयत्वमनुपपन्नम् ॥

सू-७ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेतिचेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च १.२.७.

अल्पायतनत्वमित्यादि । अणीयस्त्वात्तेषां कार्यव्यपदेशात् साक्षादणीयव्यपदेशाच्चेत्यर्थः । परमा मनस्तु वैष-
म्यमाह—सर्वगतमिति । निचाय्यव्यपदेशमाह—द्रष्टव्यत्वेनेति । ‘चायूदृशने’ इतिदिष्टान्तु । पदरूपदर्शनव्या-
प्यर्थमाह—उपास्यत्वेनेति । तद्व्यावर्तमाह—नपुनरिति । तदुपपादक सूत्रार्थं व्याचष्टे व्योमवच्चिति । व्योमं द्रष्ट-
व्यमित्युक्ते प्रतिशामात्ररूपात् प्रमाणाकाङ्क्षा भवति व्यपदिश्यत इत्युक्ते प्रमाणमेव दर्शितं भवति अतोऽध्याहारस्य
द्रष्टव्येऽति निराकाङ्क्षवोजनवरमित्यभिप्रायेण व्यपदिश्यत इतिपद पूरकतयाऽध्याहृत्य व्याख्यातम् । व्योमव-छन्दक

श्रीभाष्यम्

व्यपदिश्यते, स्वाभाविकं मर्त्यं चाप्रेय व्यपदिश्यते 'ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षा ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' (छां.३.१४.१) इति । अत उपासनार्थमेवाव्यव-
व्यपदेशः । तथा हि 'सर्वे एत्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' (३.१४.१) इति
सर्वोत्पत्तिप्रलयकारणत्वेन सर्वस्यात्मतयाऽनुप्रवेशकृतजीववितृत्वेन सर्वात्मकं ब्रह्मो-
पासीतेत्युपासनं विधाय 'अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरसिलोके पुरुषो भवति त-
थेतःप्रेत्य भवति' (३.१४.१) इति यथोपासनं प्राप्यहिद्धिमभिधाय 'स भ्रतुं दुर्वीत' (३.
१४.१) इति गुणविधानार्थमुपासनमनूय 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपस्सत्यसङ्कल्प
आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसरसर्दमिदमभ्यासोऽवाप्तनादरः' (३.
१४.१) इति जगदैश्वर्यविशिष्टस्य स्वरूपगुणांश्चोपादेयान् प्रतिपाद्य 'एष म आत्माऽन्तर्हृद-
येऽणीयान् व्रीहेर्वा यथाह्ना सर्पपाद्मा दयामाकाद्मा दयामाकृतण्डुलाद्मा' (३.१४.१) इत्युपा-
सकस्य हृदयेऽणीयस्त्वेन तदात्मतयोपास्यस्य परमपुरपक्षोपासनार्थमहस्याननुत्तया 'एष
म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोके-
भ्यस्सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसरसर्वमिदमभ्यासोऽवाप्तनादरः' (३.१४.१)

श्रुतप्रकाशिका

लिन स्वाभाविकमिति ज्यायानिति । वृद्धशब्दस्य ज्यादेश ज्यायशब्दनिष्पत्तिः, 'उदच वृद्धस्य च' इति सूत्रं ननु
'प्रशस्यत्र' इति तन्निष्पत्तिः । वृद्धिश्च परिमाणाधिक्यमिह विवक्षितम् ननु कालाधिक्यम् अत्राणीयस्वरूपप्रतिषेध-
कारपरत्वाज्ज्यायशब्दस्य । अत उपासनार्थमेवेति । अतः पृथिव्यादिभ्याऽपि ज्यायस्वरूपवर्णादित्यर्थः । महत्तयाऽवग-
तस्य वस्तुन उपाद्युत्तिपूर्वकमुक्त परिणामौपाधिकं—असंभावितोपाधिकं परिमाण स्वाभाविकमिति न्याय इह शिकितो
भवति । हृदयमन्त्रोपाधिभूतं श्रुतं ननु ज्यायस्वोपाधि श्रुतः । पृथिव्यादयस्तदुपाधय इति नाशङ्कनीयं ततोऽपि ज्या-
यस्वभ्रमणात् नाह ततोऽधिकपरिमाणं तदुपाधिकं भवितुमर्हति अणीयस्वस्वोपासनार्थं वमुपासनप्रकरणविच्छेदेन
स्वाभाविकमहत्प्रपञ्चेन चोपादयति तथाहिति । सर्वात्मकं ब्रह्मोपासीतेति । सर्वात्मकं य नोपास्यगुणतयोक्तम् ।
तस्य चाक्यान्तरसत्वात् अतो लक्षणतो धर्मिनिर्देशः । तत्रोपजनं च शान्तिरूपाधिकारिविशेषणरिद्धिः, भगवदाम-
कत्वहि शास्त्रतोऽनगते रागद्वेषाद्यभयरूपा शमादिनिष्पत्तिस्तस्यात् यथो-यते—

सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये । परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥

इति, शास्त्रज-यज्ञानपूर्वकशमादिनिष्पाद्यमवोपासमं श्रुतम् 'तस्मादेव विच्छेदन्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितौ
भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति तस्माद्योपासननिष्पाद्यशमं किंतु शमनिष्पाद्यमुपासनम् ब्रह्मात्मकत्वं सर्वस्य
शास्त्रादवगम्य रागद्वेषादिरहितस्सन् वदयमाणगुणं ब्रह्मोपासीतेत्यर्थः, सर्वात्मकं ब्रह्मेत्यनेनोपक्रमस्याणीयस्वविरोधि-
दर्शितम् । प्रकरणाविच्छेदोक्ततया 'अथ खलु' इत्याद्युच्यते उपासनमनूयति । यथा 'अभिहोत्रं जुहोति' इति विहि-

गुडार्थसंग्रह

वर्गयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्णते । (मै.३) हस्तुत्तमं पर्वालेचनेन बाह्याविषयशून्यत्वमेव तत्र विवक्षितम्,
नन्वात्मविषयव्यवच्छेदः । अतएव 'मनसैवानुद्वेष्ट्यम्' (१) इति श्रुत्युपपत्तिः ।

श्रीभाष्यम्

इत्यन्तर्हृदयेऽवस्थितस्योपास्यमानस्य प्राप्याकारं निर्दिश्य 'एष म आत्माऽन्तर्हृदय एत-
द्रह' (छां.३.१४.१) इत्येवम्भूतं परं ब्रह्म परमकारुण्येनास्मदुल्लिखीवमिषयाऽस्मद्ब्रह्म
सन्निहितमिति दमनुसन्धानं विधाय 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितासि' (छां.३.१४.४) इति

श्रुतप्रकाशिका

तद्दोमः 'हृन्ना जुहोति' इत्यत्र दप्रो होमसाधनत्वविधानार्थं जुहोतिपदेनानूयते तथेति भावः । जगदैश्वर्यविशिष्टस्येत्य-
नेन 'तज्जलान्' इत्यस्यानुवादः । सर्वरूपगुणान् अद्वारकगुणान् महि ते प्रकृतिपुरुषद्वाराः । निवार्यवादिरस्यार्थं
माह—एवंभूतेति । संकर्मन्वादिगुणानां द्विरुक्तिरुपास्तया प्राप्यतया च हृदि स्थितः । द्विरुक्तिर्हृदयस्थितिज्ञापनार्थं
सौलभ्यानुसन्धानार्थं चेत्यर्थः । एवमत्र पूर्वोक्तोत्तरत्र च विशुद्ध्याभिधानादभेदकैरवस्थापिचयनाच्च मध्यगतमस्य वमौ-
पाधिकमित्ययमर्थ उक्ता भवति ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

उक्तं च शङ्कराचार्यैः 'मनसैयानुद्रष्टव्यम्' इत्यत्र भाष्ये 'तद्ब्रह्मदर्शनसाधनमुच्यते मनसैव परमाभ्याससंस्कृतेन
आचार्योपदेशपूर्वकवानुद्रष्टव्यमिति । अत्रानन्तर्द्विगिरिः—'मनसो ब्रह्मदर्शनसाधनत्वे कथं ब्रह्मणः वाङ्मनसातीतत्वश्रुतिरि-
त्याद्युक्त्याह—परमार्थेति । केचन मनो ब्रह्मविषयीकुर्वदपि भवणादिसंस्कृतं तदाकारं जायते । तेन द्रष्टव्यं तदुच्यते, अतएव
इति भाष्यं ब्रह्मयुगच्छन्तीति भावः । अनुसन्धानमाह—आचार्येति' इति । यथापि (अ.सि.३) 'नच मनसैवानुद्रष्टव्यम्'
इति तृतीयाध्यायानुसारेण 'नमनुते' इत्यस्यैवापकमानोविषयतयाऽन्यथानयनसाम्यमिति धार्यम् ; एवं साग्वेऽपि मनसः
करणत्वे साधिकरूपत्वम् । शब्दस्य करणत्वेत्यल्लक्षणमेति विशेषादिति' इति । 'ननु मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादाविव मनः
करणताप्रतिपादकस्य प्रकृतेरभावात् अनौपदेशिक शब्दस्य साक्षात्कारकरणत्वमिति चेन्न । 'तत्त्वोपनिषदं पुरुषं वृन्नामि'
इत्यादौ 'तत्र साधुः' इति तदव्यासाधुत्वेऽपि तत्र साधुरूपसाध्वर्थविहितवद्विद्वत्साधुत्वाएव मानत्वात्' इति चेत्तम् । (अ.सि.)
तथाऽपि इदं विवरणकारमतामिनिवेशमूलकमेव । 'तत्त्वोपनिषदं' इत्येतद्विवरणे उपनिषद्भाष्ये औपनिषद्ब्रह्मद्वयोप-
निषत्त्वेव विज्ञेय इति शङ्कराचार्यैः विवृतम् । अत्र 'तत्रविदित इति च' (५.१.४३) इति पाणिनिस्मृत्याण् अवयवे-
यार्थः वाचस्पतिनोक्त इति जिज्ञासाधिकरणे उक्तम् । 'तत्र साधुः' इति (४.४.९८) सूत्रं यन्मत्स्यदिवाचकम् 'भक्ता-
णः' (४.४.१००) इत्यत्र न प्रत्ययोऽपि भक्तशब्दादेव नान्यस्मात्, तदुत्तरं सूत्रपट्क अण्विधानमेव नास्ति 'समा-
नतीर्थे वासी' (१०७) इति सप्तमसूत्रे 'साधुरिति निवृत्तमिति, काशिका तथैव 'सि.कोमुद्यामापि अन्तरे दट् दृज् दृज्
यः, दः, इति प्रत्ययानां विधानेऽपि तेषां प्रत्यायानामत्रास्त्व एव । अनन्तरं साधुरिति शब्दस्य निवृत्तिः अतः
'अधिगतः' 'विदितः' सू. 'विज्ञेयः' (उ) इति शङ्कराचार्यवाचस्पत्युक्तमेव साधुः । अतः औपनिषद्ब्रह्मद्वयश्रुतिः शब्दस्य
साक्षात्काररूपत्वेन कथञ्चिदपि मानम् । एव च 'यन्मनसा' इति श्रुतिः पूर्वोदाहृतश्रुतमनः प्रतिपादकश्रुत्यनुरोधेनापक-
मनः परमेवैति सर्वैरप्यङ्गीकर्तव्यमिति दिक् । एवं च 'मनोमय' इति त्रिशुद्धमनोवाक्यवपरमिति सूक्तिः सर्वथा अप्र-
कल्प्येति सिद्धम् ॥

'अर्भकौकस्त्यात्' इति सूत्रे 'विवाक्षितगुणोपपत्तेश्च' इत्यत्र दयाशैलम्यादिगुणा अपि विवक्षिता इत्यभिप्रे-
त्याह—एषमआत्मा इत्यादि अस्मद्ब्रह्मद्वये सन्निहितमित्यन्तम् । 'हार्दगुणोपादयसाधिका' इति सूत्रे हृदये स्थिति

अथ अत्रधिकरणम्

भीमाप्यम्

यदि परमात्मा न भोक्ता, एवं तर्हि सर्वत्र भोक्तृतया प्रतीयमानो जीव एव स्यादि-
त्याशङ्क्याह—

सू-९ अत्ता चराचरग्रहणात् (१.२.९)

कडयल्लीप्याप्तायते—‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनं । मृत्युर्यस्योपसेचनं क
इत्या वेद यत्र सः ॥’ (कड.१.२.२५) इति । अत्रोदनोपसेचनसूचितोऽत्ता किं जीव एव,
उत परमात्मेति सन्दिह्यते । किं युक्तम् ? जीव इति । कुत ? भोक्तृत्वस्य कर्मनिमित्तत्वा-
ज्जीवस्यैव तत्सम्भवात् ॥

अथ अत्रधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

अथोत्तराधिकरणसङ्कतिमाह—यदीति । —

सू—९ अत्ता चराचरग्रहणात् (१.२.९)

कठेत्यादि । यत्र स इति, यः प्रकारविशिष्टः तं प्रकारं को वेदेत्यर्थः । विषयवाक्ये अस्मैत्यश्रयणादस्याऽश्रुतेरेत
रसूत्राविषयत्वशङ्का परिहर्तुमाह—अत्रेति । यत्नेति पृथोनिर्दिष्टस्त्वन्कः ओदनोपसेचनसामर्थ्याददानीया तुभावलक्षणाविशेष-
पर्यवसितः तस्मादत्ता सूचिन इत्यर्थः—‘अग्निरन्नादः’ इति श्रुतिप्रसिद्धिमस्यामुपनिषदग्नेः प्रस्तुतत्वाच्चालम्ब्याग्निर्जीवः
परमात्मेति शिरस्त्रय कश्चित् परैः । चित्वाग्नेः प्रस्तुतत्वेन साक्षादग्निप्रस्तावाभादग्निप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वादध्यात्मप्रकरणे
विद्याङ्गमौपयोगित्वमानविनाऽऽग्नेयभयप्रतिपादनायोगाच्च तत्परत्वाच्चङ्कायामन्धोऽथान वमन्निग्रयता भगवता माध्यकरिण
शिरोद्वय विचारकोटौ निवेदितम् । अत्ता जीवः उत परमात्मेति विचारः तदर्थमिदमन्तुव किं कर्मफलभोक्तृत्वरूप उत
जगदुपग्रहर्तृत्वरूप किमत्र पूर्वप्रस्तुतब्रह्मप्रकरणं विच्छिन्नं ? नेति ‘ऋतं पिबन्तौ’ इति किं शुद्धिजीवो निर्दिश्येते, उत
उरजीवपरो पिबन्तौ इति निर्देशः किं छत्रिवल्लक्षणया शब्दशक्त्या वा प्रयोज्यप्रयोजकविषयतया नेयः उतन ? ‘तदुर्दशं’
‘या प्राणेन’ इति परजीवयोर्देशनं किं लक्षणमापादयति उतनेति उपक्रमे ‘येऽयं प्रेत’ इति प्रश्नः किं जीवविषयः
उत परविषय इति यदा जीवविषयः तदानीमुपक्रमविरोधेन ‘तं दुर्दशम्’ इत्यादिना ऋतपाननिर्देशस्य प्रयोज्यप्रयोज-
कविषयतापादनायोगात् ‘ऋतं पिबन्तौ’ इति वाक्यस्य शुद्धिजीवपरत्वेन ब्रह्मप्रकरणं विच्छिन्नमितिह प्रतिपक्षमन्तुव
कर्मफलभोक्तृत्वरूपमिति अत्ता जीव इति फलितम् । यदा ‘येऽयम्’ इति प्रश्नः पराविषयः तदानीमुपक्रमानुगुण्येन
‘तं दुर्दशम्’ इत्यादिना ऋतपाननिर्देशस्य प्रयोज्यप्रयोजकविषयतापादानोपपत्तेः, ‘ऋतं पिबन्तौ’ इति वाक्यस्य
जीवपरमात्मपरत्वेन ब्रह्मप्रकरणविच्छेदाभावादिह प्रतिपक्षमन्तुव जगदुपग्रहर्तृत्वरूपभेदेत्यत्ता परमात्मेति फलितम् भोक्तृ-
त्वस्येति । ओदनोपसेचनसामर्थ्यावगतस्येति मावः । ततः किमित्यत्राह—जीवस्यैवेति । ‘सर्वभूतान्तरात्माऽपहृ-
तस्येति ।

श्रीभाष्यम्

अनोच्यते—(अत्ता चराचरग्रहणात्) अत्ता परमात्मैव । कुतः ? (चराचरग्रहणात्) चराचरस्य कृत्स्नस्यात्तत्त्वं हि तस्यैव सम्भवति । नचेदं कर्मनिमित्तमोपेत्यत्वम् ; अपि तु जगज्जन्मस्थितिलयहेतुभूतस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोस्सहर्षत्वम् ; 'सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (कठ.१-३.९) इत्यत्रैव तद्दर्शनात् । तथा च 'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' (१.२.२५) इति वचनात्, 'ब्रह्म च शब्दे च' (१.२.२५) इति कृत्स्नं चराचरं जगदिहादग्नी योदनत्येन गृह्यते । उपसेचने हि नाम स्वयमद्यमानं सदन्यस्यादनहेतुः । अत उपसेचनत्वेन मृत्योरप्यद्यमानत्वात्तदुपसिध्यमानस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मक्षत्रपूर्वकस्य जगतश्चराचरस्यादनमत्र विघक्षितमिति गम्यते । ईदृशचादनमुपसंहार एव । तस्मादीदृशं जगदुपसंहारित्वरूपं मोक्तव्यं परमात्मन एव ॥

सू-१० प्रकरणाच्च (१.२.१०)

भुतप्रकाशिका

पाप्मा 'न कर्मणा वर्धते नोक्तनीयान्' 'अनभ्रन्नन्य' इति परस्य भोक्तृत्वं निषिद्धमिति भावः, तत्सम्भवात् कर्मफलभोक्तृत्वसम्भवात्, ब्रह्मक्षत्रशब्दवाच्यानां देहिना स्त्रीपुमाभ्यक्तत्वात्तद्रूपजीवानां परस्परभोक्तृत्वमभ्यभावस्सम्भवति, जीवानां नित्यत्वादिव मृत्युवक्ष्यत्वाभावात् मृत्युर्जीवस्य विधेयइत्यभिप्रायेण मृत्युपसेचनवादोऽपि सम्भवतीति भावः ॥

राष्ट्रान्तमारभते अत्रेति । चराचरग्रहणादित्येतद्व्याचष्टे चराचरस्येति । इह जगत्तत्त्वविषय वा कतिपयविषयं वाऽस्तु, ततः किं जीववैलक्षण्यस्य उक्तं हि कर्मफलभोक्तृत्वरूपमिदमन्तु वदित्यत्राह—नचेदमिति । इह नचराचरविषय मन्तु च जीवस्यानुपपन्नमिति भावः । अन्तु न विष्णुर्नृत्तं चराचरसहर्षत्वमिति कथमवगतमित्यत्र हेतुद्वयमाह—सोऽध्व नइति । प्रकरणे परमात्मनाचिपदश्रवणं प्रथमो हेतुः, द्वितीय हेतुमाह—तथा च मृत्युरिति । कथं चराचरस्यादनीयत्व- सिद्धिः मृत्युपसेचननिर्देशात् मृत्युपश्यत्वाभावाभिप्रायस्सम्भवतीत्यत्राह—उपसेचनंहीति । यद्यप्युपसेचनशब्दो गौणएव निर्वाहः तथाऽपि साधारणकारणोपचारे न घट्यते, विशेषाकारसम्भवात् नद्याभिर्माणक इत्युक्ते अभिप्रायेण द्रव्यत्वाभि- मिप्रायेण वर्जनीयः । मृत्युपसेचनं अवाधक इत्युक्ते विशेषाकारोपस्थापनं न स्यात् अवाधकत्वस्य लोपमुपादि साधारण-त्वात् स्वयमद्यमानत्वेत्यस्यादनहेतुत्वत् त्रिशोपाकार इति तेनैवौपचारिकप्रयोगो युक्त इति भावः । साधारणकार वि- हायावाग्नराकारेण गौणार्थो वर्णनीय इति न्यायोऽन व्युपादितः । परस्य जगत्सहारे मृत्युपेक्षाऽपि नास्तीत्यस्मदुक्त- ए- यार्थ इति शङ्का परिहरन् पलितमाह—अतइति । कृत्स्नजगत्सहारे मृत्युपेक्षामावेऽप्यत्र मृत्योरन्यमानव व्यष्टिसत्तारस्य तद्दशरक्तत्वाभिप्रेतम् । एव मृत्युपसेचनरसामर्थ्यात् ब्रह्मक्षत्रशब्दो कृत्स्नचराचरप्रदर्शनार्थोविति भावः । ततोऽपि किमित्यत्राह—ईदृशमिति । स्यार्थमुपसंहारं तस्मादिति । 'सोऽध्वनः' इत्यादिवाक्ये विष्णोऽभ्यमानात्मन्यमृत्युपसे- चनत्वसामर्थ्यसिद्धचराचरादनीयत्वाच्च कृत्स्नजगदुपसंहर्षत्वरूपमेवेदं भोक्तृत्वमिति नेदं कर्मनिमित्तं, अतः परमात्मे- वात्तैत्यर्थः ॥

सू-१० प्रकरणाच्च (१.२.१०)

श्रीभाष्यम्

व्यपदिश्यते , स्वाभाविकं महत्त्वं चात्रैव व्यपदिश्यते ' ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षा
ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ' (छां.३.१४.१) इति । अत उपासनार्थमेवास्त्य-
व्यपदेशः । तथा हि ' सर्वे स्त्वित्दं ब्रह्म तद्ब्रह्मानिति शान्त उपासीत ' (३.१४.१) इति
सर्वोत्पत्तिप्रलयकारणत्वेन सर्वस्यात्मतयाऽनुप्रवेशकृतजीवचित्तत्वेन सर्वात्मकं ब्रह्मो-
पासीतित्युपासनं विधाय ' अथ सत्तु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन्नलोके पुष्टो भवति त-
श्चेतःप्रेत्य भवति ' (३.१४.१) इति यथोपासनं प्राप्यरुद्धिमभिधाय ' स क्रतुं वुर्धीत ' (३.
१४.१) इति गुणविधानार्थमुपासनमनूय ' मनोमयः प्राणशरीरो भारूपस्त्वसद्ब्रह्म
आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामस्त्वयंगन्धस्त्वयंसस्त्वचं मिदमभ्यासोऽवापयनादरः ' (३.
१४.१) इति जगदैश्वर्यविशिष्टस्य स्वरूपगुणाञ्छोपादेयान् प्रतिपाद्य ' एष म आत्माऽन्तर्हृद-
येऽणीयान् ग्रीहेर्धा यथाहा सर्पपादा इयामाकाङ्क्षा इयामाश्रतण्डुलाद्या ' (३.१४.१) इत्युपा-
सकस्य हृदयेऽणीयस्त्वेन तदात्मतयोपास्यस्य परमपुरुषस्योपासनार्थमस्त्याननुत्ता वा ' एष
म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोके-
भ्यस्त्वयंकर्मा सर्वकामस्त्वयंगन्धस्त्वयंसस्त्वचं मिदमभ्यासोऽवापयनादरः ' (३.१४.१)

श्रीभाष्यम्

इत्यन्तर्हृदयेऽवस्थितस्योपास्यमानस्य प्राप्याकारं निर्दिश्य 'एष म आत्माऽन्तर्हृदय एत-
द्रस' (छां.३.१४.१) इत्येवम्भूतं परं ब्रह्म परमकारुण्येनास्मदुज्जिजीवविषययाऽस्मद्वदये
सन्निहितमितीदमनुसन्धानं विधाय 'एतमित-प्रेत्याभिसंभवितासि' (छां.३.१४.४) इति

श्रुतप्रकाशिका

तद्दोमः 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र दध्ना होमसाधनव्यवधानार्थं जुहोतिपदेनानूयते तथेति भावः । जगदैश्वर्यविशिष्टस्यै-
नेन 'तज्जलान्' इत्यस्यानुवादः । सर्वरूपगुणान् अद्वारकगुणान् नहि ते प्रकृतिपुरुषद्वारकाः । निवार्यवादित्त्यर्थं
माह—एयंभूतेति । सर्वकर्मवादिगुणानां द्विरुक्तिरुपास्यतया प्राप्यतया च हृदि स्थितः । द्विरुक्तिर्हृदयस्थितिज्ञापनार्थं
सौलभ्यानुसन्धानार्थं चेत्पर्यः । एयमत्र पूर्वोत्तरश्च च विभु-तामिधानादर्भकौकैरूपोपाधिक्यनाच्च मध्यगतमरूपवगौ-
पाधिकमित्ययमर्थ उक्तो भवति ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

उक्तं च शङ्कराचार्यैः 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इत्यत्र भाष्ये 'तद्ब्रह्मदर्शनसाधनमुच्यते मनसैव परमात्मनोऽवस्थितेन
आचार्योपदेशपूर्वकवानुद्रष्टव्यमिति । अत्रानन्तरिगिरिः—'मनसो ब्रह्मदर्शनसाधनत्वे कथं ब्रह्मणः वाक्यनसातीतवस्तुतिरि-
त्याशङ्क्याह—परमार्थेति । केवल मनो ब्रह्मविषयीकुर्वन्ति अत्रादिरस्कृत तदाकार जायते । तेन द्रष्टव्यं तदुच्यते, अतएव
वृत्तिव्याप्य ब्रह्मैवुपगच्छन्तीति भावः । अनुशब्दार्थमाह—आचार्येति' इति । यथापि (अ.सि.३) 'नच मनसैवानुद्रष्टव्यम्'
इति तृतीयाध्यायानुसारेण 'नमनुते' इत्यस्यैवापकमानोविषयतयाऽन्यथानयनसाम्यमिति वाच्यम् ; एव साग्येऽपि मनसः
करणेनैवाधिककल्पना । शब्दस्य करणत्वेऽल्पकल्पनेति विशेषादिति' इति । 'ननु मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादाविव मनः
करणताप्रतिपादकस्य प्रकृतेरभावात् अनौपदेशिक शब्दस्य साक्षात्कारकरणत्वमिति चेन्न । 'तच्चौपनिदिं पुरुषं पृच्छामि'
इत्यादौ 'तत्र साधुः' इति तद्व्यासाधुत्वेऽसति तत्र साधुस्वरूपसाध्यर्थविहिततद्विधुत्वाएव मानत्वात्' इतिचोक्तम् । (अ.सि.)
तथाऽपि इदं निरकरणकारमतामिनिवेशमूलकमेव । 'तच्चौपनिपद' इत्येतद्विवरणे उपनिषद्भाष्ये औपनिषदशब्दस्योप-
निषत्त्वेव विशेष इति शङ्कराचार्यैः विवृतम् । अत्र 'तत्रविदित इति च' (५.९.४३) इति पाणिनिस्मृत्याणां अवयव-
वार्थं वाचस्पतिनोक्त इति जिज्ञासाधिकरणे उक्तम् । 'तत्र साधु' इति (४.४.९८) सूत्रं यत्प्रत्ययविधायकम् 'अत्ता-
णः' (४.४.१००) इत्यत्र न प्रत्ययोऽपि भक्तशब्दादेव नाप्यस्मात्, तदुत्तरं सूत्रपटुं अणुविधानमेव नास्ति 'समा-
नतीये वासी' (१०७) इति सप्तमसूत्रे 'साधु' इति निवृत्तमिति, वाशिका तथैव 'सि.कौमुद्यामापि अनन्तरं टक् टञ् टञ्
यः, टः, इति प्रत्ययानां विधानेऽपि तेषां प्रत्ययानामप्यसम्भवं एव । अनन्तरं साधु इति शब्दस्य निवृत्तिः अतः
'अधिगतः' 'विदितः' सू. 'विशेषः' (३) इति शङ्कराचार्यवाचस्पत्युक्तमेव साधु । अतः औपनिषदशब्दश्रुतिः शब्दस्य
साक्षात्कारकरणत्वेन कथञ्चिदपि मानम् । एव च 'यन्मनसा' इति श्रुतिं पूर्वोदाहृतश्रुद्धमनः प्रतिपादकश्रुत्यनुरोधेनापह-
मनः परमेवेति सर्वैरप्यङ्गीकर्तव्यमिति दिक् । एव च 'मनोमय' इति त्रिशुद्धमनोवाक्य उपरमिति सूक्तिः सर्वथा अप्र-
काशेति सिद्धम् ॥

'अर्भकौकैरुत्पात्' इति सूत्रे 'विवाक्षितगुणोपपत्तेश्च' इत्यत्र दयासौलभ्यादिगुणा अपि विवक्षिता इत्यभिप्रे-
त्याह—एषमआत्मा इत्यादि अस्मद्वृद्धये सन्निहितमित्यन्तम् । 'हृदानीनुश्रुतीतदशतामिकया' इति सूत्रे हृदये स्थिति

श्रीभाष्यम्

यथोपासनं प्राप्तिनिश्चयानुसन्धानं च विधाय ‘इति यम्य स्यादन्ता न विचिकित्साऽस्ति’
(३.१.४) इत्येवंविधप्रामाण्यप्राप्तिनिश्चयोपेतम्योपासनस्य प्राप्ती न संशयोऽस्तीत्युपसंहृतम् ।
अत उपासनायमर्थमर्थोऽनुसन्धवनीयस्त्वं च ॥

सू-८ सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् १.२.८

जीवस्यैव परम्यापि ब्रह्मणश्शरीरान्तर्पणित्वमभ्युपगतं चेत् तद्वदेव शरीरसम्बन्धप्र-
युक्तसुखदुःखोपभोगप्राप्तिरिति चेत्-तन्न; ऐतुर्वशेष्यात्-नहि शरीरान्तर्पणित्वमेष सुखदु-
खोपभोगहेतुः; अपि तु पुण्यपापरूपमपरव्यक्त्यम्; तत्त्वपहतपाम्ननः परमात्मनो न
सम्भवति । तथा च श्रुतिः ‘तयोऽग्न्यः पिप्पलं स्वाहृत्यनश्नन्नन्यो अग्निचापश्चाति’ (मु.
३.१.१) इति ॥

सर्वत्रप्रसिद्धयधिकरण समाप्तम्

भूतप्रकाशिका

सू-८ सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् १.२.८

शरीरान्तर्पणं व हृदयगतं वैशेष्य विशेष. भोगप्रसङ्गने सुखब्रह्म साकारिकसुखस्यादिमभ्याससामेषु दुःखमि-
श्रत्वेनापुरुषार्थपक्षनिक्षेपनिवृत्तिर्न तथा च श्रुतिः शरीरान्तर्पणित्वेऽपि परलभ्यन्तासम्बन्धावहेत्यर्थः — अधिकरणार्थं
निगमनमसिद्ध अस्मिन्नेव परस्माद-यस्य जीवस्यानभ्युपगम परस्य कर्मफलभोक्तृत्वप्रसङ्ग इति परिच्छेदोपनिर्दिष्टं वाभि-
मानेन कैश्चिदेवमुक्तम् आत्माऽन्तराभावो यद्यनगत् तदा तन्निव घनचोद्यानुदयः अथगतये किं शास्त्रादवगमः उता-
स्मद्वाक्यात् प्रथमे शास्त्रसिद्धा मात्माऽनवत् परस्य भोक्तृत्वमावाऽपि शास्त्रसिद्धत्वा स्वीकर्तव्यः न ह्यर्थव्यतिथेयः यथायम
द्वितीयेन भ्रान्तिसिद्धगगनतलमलिनताविकल्पे गगनमिवापारमार्थिकभोक्तृत्व परमार्थव्यतिथेय परमाः न नष्टवतीति ।
तत्र प्रथम शिरोऽनभ्युपगमनिरस्त शास्त्र जीवपरयोरनन्यत्व प्रतिपादयतीति प्रतिपादिवश्यात् आ माऽऽ सम्बन्धवगम्यते
तथासति परस्य जीवत्वं भोक्तृत्वप्रसङ्गादयस्य जीवपरैक्य शास्त्र न प्रतिपादयितुं इच्छातीति हि कोदयितुरभिप्रायः अतो
नार्थव्यतिथेय अपरमार्थवत्त स्पृशतीति वचनमर्थव्यतिथेयस्य दुष्परिहरतामवगमयति । जीववदुपभोक्तृत्वादि कोदयित्वा
आपादित जीवस्य च भोक्तृत्वत्वमते मित्या अना गगन मालि-यवत् परस्मिन्स्थिते भोक्तृत्व न त स्पृशतीति वदता
जीववत् भोक्तृत्वमभ्युपगत स्यात् न चाश्रमेदेन भोगव्यवस्था वस्तुनो निरशत्वात्, साश्रव्येऽप्युपासीना गन्धरतया घटे
चलति नमस्यत्ययत् सर्वप्रदेशैरौपाधिकदोषान्वयप्रसङ्गात् अतः परपक्षे भोक्तृत्वप्रसङ्गपरिहारोऽनुपपन्नः — सर्वत्रेति
सूत्र स्वभावस्य हेतुपर तदनन्तरवाक्यस्य हेतुपर द्वितीयम् । तद्व्यतिरेकपर तृतीय उपसहस्यस्य हेतुपर चतुर्थे तत्र शङ्काविशेष
परिहारपमननारसूत्रद्वयम् । सूत्रद्वयोक्तद्वयावस्थानप्रयुक्तचोद्यपरिहारपर तदनन्तरसूत्रद्वयमिति सूत्रसङ्गतिः ॥

सर्वत्रप्रसिद्धयधिकरण समाप्तम्

गूढार्थसंग्रहः

दयामूलेति सूत्रकार एव स्पष्टीकरिष्यति । अस्मिन्सूत्रे अर्भकपदेन राजकुमारनयसूत्रनेन पुत्रस्य पितृदायभागवत् सर्वेषां पुत्राणामुपासकानां तरतमभावानापन्नमुत्तिपले सिद्धमेवेति निश्चयः पूर्ववाक्यतात्पर्यविषय इति 'एतमितःप्रेत्याभिंसंभविताऽसि' इति श्रुतौ विवक्षितः । अत्र 'अभि' इत्यनेन पूर्वोक्तोपासनाविषयातिरिक्ताः सर्वे गुणाविभूत्यादयः 'समि'त्यनेन एतत्फलस्य कदाऽप्यविच्छेदः इ युमय विवक्षितम् । भूधातोः प्राप्त्यर्थकत्वं शङ्कराचार्ये आनन्दतीर्थे आर्ह्य कृतम् । इति 'यस्य स्याददा नविकिञ्जिस्ताऽस्त' इत्यनेन वृद्धाध्यवसायः अपेक्षित इति विवक्षितम् उक्तरीत्या वृद्धाध्यवसायशून्यतया उपासनस्य तरतमभावापन्नलक्षणादः परेषां नभ्यानां च प्रवृत्तः । राजकुमारनयेन पुत्रस्यातारतम्येन दायघनलाभवत् उपासक नां मुक्तिलाम इति श्रीभावगतेऽप्युक्तम् । 'तत्तेऽनुकृपां प्रसमीक्षमाणः सुज्ञान एवाभ्युदय विपाकम् । हृद्वाग्वपुर्मूर्तिर्विदघनमने जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ॥' (१०.१४.८) इति । अत्र शुक्लश्लोकम्—'अत्र हृद्वाग्वपुर्मूर्तिरे नमः विदघत्' इत्यनेनाकल्पादिपञ्चपरिक्तोक्तिः एव प्रकरणेन यो जीवेत इति वृत्तः कोक्तिः मुक्तिपदे अर्चिरादिना दायभाग्भवीति जीवतः पुत्रादेः पितृदायभाक्त्वमिषेति भावः' इति ॥

एतेन 'उपासान्नैविध्यात्' इति पूर्वाधिकरणे ज्ञानाभिन्नमुपासन यस्यापि 'सम आनेतिविध्यात्' इत्यश्रामविषयकं अस्मिन्नाधिकरणे तत्, जीवाभिन्नाभविषयकमेवेति त्रिवारमभ्यासेन जीवपरयोर्भेदस्यापनेन राजकुमारनयेनोपासनस्य तरतमभावानापन्नपलसाघनत्वस्यवस्थापनेन च निर्णीतम् । तेन उपासनमपरब्रह्मविषय गतिद्वारा तरतमभावापन्नलसाघक ज्ञान च निर्विशेषपरब्रह्मविषयक गतिमन्तराऽत्रैव तरतमभावानापन्नैकैरुत्ति साधनमिति परेषां मतं श्रुतिः । पयंविषय इति सूत्रकृता सम्यग्निर्णीतं भवति ॥ मण्डनवाचस्पती ब्रह्मणः मानससाक्षात्कारविययत्वमेवाभ्युपगच्छतः अतः निश्चिद्वदनोप्राप्तावमव 'मनोमय' इत्यत्र विवक्षितमिति सुवृक्तम् । सुपुतौ मनसः लयवद्भावेनाहमर्थस्य नाशेऽपि प्राणस्य सद्भावेन उच्छ्वाससाधुपत्तिं परे वदन्ति तदभिधन्वाय श्रुतिरेव प्राणशरीरत्याह । 'मारूप' इत्यादि भास्वरूपत्व दिव्यमहलविग्रहवत्स्वरूपं तेन गुणानां तात्पर्यविषयत्वं वदन् सूत्रकारः गुणा नोपासनविषयाः निर्विशेषस्यैव श्रुत्यभिप्रेतत्वं मिति परमतं श्रुत्यनभिप्रेतमिति स्थापयति । 'अर्भकौकस्त्यात्' इति सूत्रे एकस्यैवोपासनायत्वंस्य सूत्रकृता वर्णनेन इतरेषां तात्पर्यविषयत्वं स्पष्टीकृतं भवति । 'एषम आत्मा' इत्यत्र वदान्तात् त्रिवारमभ्यासस्तदपि 'विषक्षितगुणोपपत्तेश्च' इत्यत्र तात्पर्यविषय एव ॥

'अर्भकौकस्त्यात्' इति सूत्रे एषम आत्माऽन्तर्हृदय इत्यादि परब्रह्म हृदये सन्निहितमित्यन्तम् । अन्तर्यामित्वं दयामूलकमिति अर्भकौकस्त्यात् इत्यत्रार्भकशब्दः पुत्रपर इति 'दातुपर्णा' इति श्रुत्यन्तरं ऋचसंहिताया—'पाकमत्राविवेश' 'तन्नोन्नयः पितरं न वेद' (म.१.४.१६४, म.२१, २२) इति श्रुतिद्वये अन्तर्यामिणः पितृव जीवस्य पुत्रत्वं च स्पष्टमभिहितमिति पूर्वमेव (जि.अ.७६४.५) निरूपितम् ॥

इति सर्वत्रप्रसिद्धयधिकरणम्

अथ वदन्तसारः

१-सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् (१.२.१)

‘सर्वे खल्विदम्’ (छा.३.१४.१) इति निर्दिष्टेन सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टं ब्रह्म परमात्मा ; कुतः ? प्रसिद्धोपदेशात् ‘तत्त्वज्ञान्’ (३.१४.१) इति हेतुस्वर्गात्मन्योपदेशादित्यर्थः । प्रसिद्धं हेतुतया व्यपदिश्यते । सकलैः पण्डितैः ब्रह्मेव हि जगज्जन्ममृत्युजीवनहेतुया प्रसिद्धं ‘यतो वा इमानि’ (तै.भृ.१) इत्यादिषु ॥

सू-२ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च [१-२-२]

मनोमयवसत्यसङ्कल्पत्वादयो विवक्षितगुणाः ब्रह्मण्येवोपपद्यन्ते ॥

सू-अनुपपत्तेस्तु न शारीरः (१.२.३)

दुःखमिध्रपारिमेतमुल्लवभागिनि शरीरेषु एषां गुणानां अनुपपत्तेर्न शारीरोऽयम् ॥

सू-४ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च [१.२.४]

‘एतमितः प्रेत्याभिसमवित्ताऽस्मि’ (छा.३.१४.४) इत्याभिसमाख्यामिसंभवितृत्वेन प्रस्तुतब्रह्मजीवयोर्व्यपदेशादभिसंभाव्य ब्रह्म जीवादर्थान्तरम् ॥

सू-५ शब्दविशेषात् (१.२.५)

‘एष म आत्माऽन्तर्हृदये’ (छा.३.१४.३) इति पृच्छ्या प्रथमया च जीवो ब्रह्म च व्यपदिश्यते । ततश्चाध्यान्तरम् ।

—६ स्मृतेश्च १.२.६)

अत्रापि प्रथमया निर्दिष्टः पुरुषोत्तम इति निश्चीयते । ‘सर्वचाहं हृदि सन्निविष्टः’ (गी.१५.१५) इति हि स्मृतिः ।

अभिकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाप्यत्वादेवं व्योमवच्च १.२.७

‘एष ह आत्माऽन्तर्हृदये अणीयान् ग्रीहेः’ (छा.३.१४.३) इत्यादिना अरूपायतनत्वात् स्वरूपास्य यस्य व्यपदेशाच्च नाप्यपर इति चेन्न, उपास्यत्वादेतास्तथा व्यपदेशाः ननु स्वरूपास्यत्वेनाव्योमवत्—स्वरूपमहत्त्वचात्रैव व्यपदिश्यते ‘व्यायान् पृथिव्याः व्यापानान्तरिक्षात्’ (३.१४.३) इत्यादिना ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् १.२.८

परोऽप्यन्तःशरीरे वसतिचेत्—जीववत् सुखदुःखोपभोगप्राप्तिरिति चेत्, हेतुवैकल्यात् ; परस्यहि ह्यदतो जीव
रस्यै शरीरान्तर्वासः ॥

इति वेदान्तसार.

अथ वेदान्तदीपः

-१ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् [१-२-१]

छान्दाग्ये श्रूयते—' सर्वे प्राप्तिवद् ब्रह्म तज्जगन्निति शान्त उपासीत, अथ खलु ऋतुमयोऽय पुरुष. यथा ऋतु-
सिन्धोके पुरुषो भवति तथेतः प्रत्यक्षं भवति, सकृत् कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः ' (छा. ३.१४.१) इति । अत्र ' सर्वे
प्राप्तिवद् ब्रह्म ' (३.१४.१) इति सर्वात्मकत्वेन निर्दिष्टं ब्रह्म, किं प्रत्यागात्मा, उत परमा वेति सशयः । प्रत्यागामेति
पूर्वः पक्षः, सर्वत्र तादात्म्योपदेशोहि तस्यैवोपपद्यते । परस्य तु ब्रह्मणः सकलदेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य समस्तहेयाकारं
सर्वतादात्म्यं विरोधादेव न सम्भवति । प्रत्यागा मनोहि कर्मनिमित्तो ब्रह्मादिस्तत्त्वार्थः सर्वभाव उपपद्यते । सूत्र्यादि
ह तु पक्षे तत्त्वकर्मनिमित्तत्वेन सूत्र्यादेरुपपद्यते । ब्रह्मशब्दोऽपि बृहत्स्वगुणयोगेन ' तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमज्ञ एव जयते ' (मुण्डक. १.१.५) इति पक्षत्रयं वर्तते । शब्दान्तरं—' तज्जगन् ' इति ' सर्वे प्राप्तिवद् ब्रह्म ' (३.१४.१) इति तज्जगन्-
स्थितिलयहेतुकं तादात्म्यं प्रसिद्धवर्णिदिश्यमानं परस्यैव ब्रह्मण उपपद्यते । परस्माद्ब्रह्मण एव हि जगज्जगन्स्थितिलयाः
प्रसिद्धाः ' सोऽङ्गामयत ब्रह्मा प्रजायेयेति, इदं सर्वमसृजत ' (तै. आन. ६) इत्यादिषु । तथा सर्वात्मकत्वं च जगमादिह
हेतुकं परस्यैव ब्रह्मणः प्रसिद्धम्, ' समूलास्तोयमेतसर्वा. प्रजासदायतनारसमतिष्ठाः ' (छा. ६.८.६) ' ऐतदात्म्यानिदं
सर्वम् ' (६.८.७) इति । हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानात्मनश्च परस्य हेयाकरसर्वभूतात्मनो वयविरुद्धम् । ' यं पृथिव्यातिष्ठन्—
यस्य पृथिवी शरीरम्, (बृ. ५.७.३) य आत्मनि तिष्ठन्—यस्या मा शरीर—सत आत्माऽ तर्थात्म्यमुतः ' (५.७.२२, मध्य-
न्दिनपाठः) इत्यादिना शरीरात्मभावेन सर्वात्मनोपपादनात् ; शरीरात्मनोश्च स्वभावव्यवस्थानात् । सर्वं ब्रह्मेति सामा-
नाधिकरण्यनिर्देशश्च सर्वशब्दस्य सर्वशरीरके ब्रह्मण्येव प्रवृत्तेरुपपद्यते । शरीरवाचीहि शब्दः शरीरव्याप्त्यभ्येव पर्यव-
स्यति ; देवमनुष्यादिशब्दवत् । सूत्रार्थस्तु—सर्वत्र ' सर्वे प्राप्तिवद् ब्रह्म ' (छा. ३.१४.१) इति निर्दिष्टे वस्तुनि सर्वशब्द-
वाच्ये सामानाधिकरण्येन तदा मत्वा निर्दिष्टं परब्रह्मेव । कुतः ? प्रसिद्धोपदेशात् ' तज्जगन् ' [३.१४.१] इति सर्व-
निदं ब्रह्मलक्ष्यं इति प्रसिद्धपक्षोपदेशात् सर्वात्मकत्वस्योपदेशाच्च । तदेवहि जगज्जगन्स्थितिलयहेतुत्वेन वेदान्तेषु
प्रसिद्धम् ॥

सू= विवक्षितगुणोपपत्तेश्च [१-२.२]

मनोमयत्वादिकास्तत्त्वसङ्ख्यामिमां विवक्षिता गुणाः परसिद्धेवोपपद्यन्ते ॥

सू. ३-अनुपपत्तेस्तु न शरीरः (१.१.३)

एतेषां गुणानाम् अनन्तदुःखमिभयपरिमितमुत्पलवमग्निं कञ्च कर्मपरवशे शरीरे प्रत्यगा मन्यनुपपत्तेश्च न शरी-
रं, अपितु परमेव ब्रह्म ॥

सू-४ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च (१.२.४)

‘एतमिनः प्रेत्याभिसंभवितासि’ इति प्राप्यतयोपाशो निर्दिश्यते ; प्राप्नुतया ॥ जीवः । अतश्च जीवाद-व्यपदेश-
वेद पर ब्रह्म ॥

सू-५ शब्दविशेषात् (१.२.५)

‘एष ॥ आत्माऽन्तर्हृदये’ (छा.३.१४.३) इति शरीरव्यपदेशात् निर्दिष्टः, उपास्यः प्रथमया । अतश्च जीवाद-व्यपदेश-
स्याः परमात्मा ॥

सू-६ स्मृतेश्च [१.२.६]

‘सर्वस्य बाह्वृदि सन्निविष्टो भूतस्मृतिर्ज्ञानमपोहन च’ (गी.१५.१५) इति स्मृतेश्च । अतश्च जीवाद-व्यपदेश-
स्याः परमात्मा ॥

अभिकौकिल्यात्तद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च . १.२.७.

‘एष म आत्माऽन्तर्हृदये’ (छा.३.१४.१) इति अख्यस्यानन्त्यात् ‘अणीया-त्रीहर्षा यथाह्ना’ (३.१४.१) इत्य-
व्यपदेशाच्च न पर ब्रह्मेति चेन्न, निचाय्यत्वादेव, एवमुपास्य बाह्वृदोरत्यापत्तनन्त्याव्यपदेशः न स्वल्पाव्यपदेशेन ‘व्या-
यान्मुदिभ्याः’ (३.१४.१) इत्यादिना सर्वस्मज्ज्यायस्मोपदेशात् । व्यायसोऽप्यस्य हृदयायतनावच्छेदेनात्यन्तानुस-
न्धनमुपपद्यते । व्योमवत् यथा महतोऽपि व्योमस्तत्प्राप्यति तस्यैव व्यायानुसन्धानम् । अतश्चोऽवधारणे । तद्वद्वेषत्यर्थः ।
स्वाभाविकं चास्य महत्त्वमत्राभिधीयते इत्यर्थः । ‘व्यायान्मुदिभ्याः व्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्निर्दिष्टो व्यायानेभ्यो लोकेभ्यः’
(३.१४.१) इति ह्यनन्तरमेवोपदिश्यते ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् . १.२.८.

यद्युपासकशरीरे हृदयेऽयमपि वर्तते ; ततस्तद्वेदास्यापि शरीरप्रसक्तमुल्लङ्घनसम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न, हेतुवैशे-
ष्यात् । नहि शरीरान्तर्गतत्वमात्रमेव सुखदुःखोपभोगहेतुः ; अपितु कर्मपरवशत्वम् ; तत्त्ववैतन्यापन्नः परमात्मनो न
सम्भवति ॥

॥ इति वेदान्तदीपे सर्वप्रश्नसिद्धयधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

अत्रायोगान्ययोगजन्यपनयननयैर्नक्षपादत्रिपादी
 भागारूढैर्मृदूपक्रमकठिनपरैः प्राय आग्ने प्रसाद्वयम् ।
 कृत्स्नाद्येपोपशान्त्यै प्रथम इह ततः पाद उक्तत्रिपादी
 काचित्कथेपूर्वार्खिलरुद्धसमुन्मूलनाय प्रणीता ॥
 अस्तष्टस्रष्टरूपरुष्टतरचिदचिद्विद्वद्वयचिन्ता
 भाग्ये दीपावतारेऽप्यभागे नयगणैस्सम्प्रवृत्त्या त्रिपाद्याम् ।
 अत्यन्तास्पष्टलिङ्गान्यतिविषयमुशन्त्याद्यपाद तु केचित्
 तत्रेदं तारतम्यं नियतनिज उल्ले. कर्मतार्त्तयिमानैः ॥
 पूर्वत्रासिद्धरूपैस्त्वमतिविरचिते श्रीतिभिः पूर्वपक्ष-
 स्सिद्धैस्साधारणैरप्युपाधिनियमितैः प्रत्ययस्था द्वितीये ।
 स्रष्टासाधारणत्वैरुपरिपरमतानुक्तिकल्पैरथेति
 न्यायैः* त्रिंशदत्र प्रतिचरणावभक्त्यन्वितान्येपणीया ॥
 विश्वं पादे द्वितीये वपुरिति कथयंश्चिन्त्यते वाक्यवर्गो
 विश्वाधारस्स आत्मेत्यभिलपनपरस्तर्केणीयस्तृतीये ।
 तुर्ये साद्वयादिपञ्चोदितपारपठनभ्रान्तिरुन्मूलनीये-
 त्येन केचित्त्रिपादी जगदुरयमीप श्रोतृषु द्वेस्समाधिः ॥
 यस्य प्राणदशीर स रज्जु द्विततमोपास्तिकमप्रसक्त-
 स्तस्मिज्जीवरज्ज्वां जगदुपजनके सौति शाण्डिल्यविद्या ।
 पूर्वन्यायाद्य युक्तन्दमनमिह महावाक्यतः प्रक्रमस्ये
 त्युत्थाने प्रक्रमोक्ताऽनुगुणमिति महावाक्यमेकीकरोति ॥
 अन्नारूपात्र भेद प्रथममाधिकृतिर्भाषिता किंनिमित्तं
 विद्यैकत्वेऽनुनाद. पर इह गुणविद्वद्वर्धमेवेति युक्तम् ।
 सत्य ब्रह्मानुमत्य कचिदुपनिषदि कापि कल्प्ये विवादे
 चिन्तैपोदाहृतिस्त्यात्परमतरचितेत्यर्थसिद्धिस्तु बोद्धव्या ॥
 सर्वस्य कर्मभित्तैर्वैजनिमति घटते ब्रह्मशब्दोऽत्र चैवे
 त्यल्पस्थानोऽल्पमानस्तुल्यतदितरमुन्जीवयेति चेन्न ।
 तज्जत्यादेरनूक्तोर्वैविध्यगुणभेदा दर्शनात्सर्वतादे
 स्स्वारस्यादप्यणुत्व ह्युपाधिकृतमिहोपास्यते ज्यायसि स्यात् ॥

॥ इ ति स र्व त्र प्र सि द्ध्य धि क र णं स मा स म् ॥

अथ अत्राधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

यदि परमात्मा न भोक्ता, एवं तर्हि सर्वत्र भोक्तृत्वया प्रतीयमानो जीव एव स्यादि-
त्याशङ्क्याह—

सू-९ अत्ता चराचरग्रहणात् (१.२.९)

कठवल्लीप्यास्तायते—‘ यस्य ग्रहं च क्षत्रं च उभे भवत ओदन- । मृत्युर्यस्योपसेचनं क
इत्या येद यत्र तः ॥ ’ (कठ.१.२.२५) इति । अत्रौदनोपसेचनसूचितोऽत्ता किं जीव एव,
उत परमात्मेति सन्दिह्यते । किं युक्तम् ? जीव इति । कुत ? भोक्तृत्वस्य कर्मनिमित्तत्वा-
जीवस्यैव तत्सम्भवात् ॥

अथ अत्राधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

अथोत्तराधिकरणसङ्गतिमाह—यदीति । —

सू—९ अत्ता चराचरग्रहणात् (१.२.९)

कठेत्यादि । यत्र स इति, यत्रकारविशिष्टः तत्र प्रकारं को वेदेत्यर्थः । विषयवाच्ये अत्तेत्यश्रवणादस्याऽश्रुतेरेत
सूत्राविषयत्वशङ्का परिहर्तुमाह—अत्रेति । यत्नेन षष्ठीनिर्दिष्टसम्बन्धः ओदनोपसेचनसामर्थ्याददानीया तुभावलक्षणविशो-
पपर्ववसितः तस्मादत्ता सूचितइत्यर्थः—‘ अग्निरन्नादः ’ इति श्रुतिप्रसिद्धिमस्यानुपनिषद्यग्रेः प्रस्तुतत्वचावलम्ब्याग्निर्जीवः
परमात्मेति शिरस्त्रय कश्चित् परैः । त्विमात्रेः प्रस्तुतत्वेन साक्षादग्निप्रस्तावामादाग्निप्रकरणस्य विशिष्टत्वाद्वाध्यात्मप्रकरणे
विद्याङ्गकर्मोपयोगित्वमात्रविनाऽग्निवैभवप्रतिपादनायोगाच्च तत्परत्वाच्छङ्कायाम्-बोधान्त्वमग्निप्रस्ता भगवता माप्यकारेण
शिरोद्वय विचारकौटो निवेद्यतम् । अत्ता जीवः उत परमात्मेति विचारः तदर्थमिदमन्तुत्वं किं कर्मफलभोक्तृत्वरूप उत
जगदुपसहर्तृ वरूप किमत्र पूर्वप्रस्तुतब्रह्मप्रकरण विशिष्टम् ? नेति ‘ ऋतं पिबन्तौ ’ इति किं बुद्धिजीवो निर्दिश्येते, उत
उतजीवपरो पिबन्तौ इति निर्देशः किं छत्रिवल्लक्षणया शब्दशक्त्या वा प्रयोज्यप्रयोजकविषयतया नेयः उतन ? ‘ तदुद्देशं ’
‘ या प्राणेन ’ इति परजीवयोर्दर्शनं किं लक्षणमापादयति उतनेति उपक्रमे ‘ येऽयं प्रेत ’ इति प्रश्नः किं जीवविषयः
उत परविषय इति यदा जीवविषयः तदानीमुपक्रमविरोधेन ‘ तं दुर्दर्शम् ’ इत्यादिना ऋतपाननिर्देशस्य प्रयोज्यप्रयोज-
कविषयतापादनायोगात् ‘ ऋतं पिबन्तौ ’ इति वाक्यस्य बुद्धिजीवपरत्वेन ब्रह्मप्रकरणं विशिष्टमितिह प्रतिपन्नमस्तु वं
कर्मफलभोक्तृत्वरूपमिति अत्ता जीव इति फलितम् । यदा ‘ येऽयम् ’ इति प्रश्नः परविषयः तदानीमुपक्रमानुगुण्येन
‘ तं दुर्दर्शम् ’ इत्यादिना ऋतपाननिर्देशस्य प्रयोज्यप्रयोजकविषयतापादनोपपत्तेः, ‘ ऋतं पिबन्तौ ’ इति वाक्यस्य
जीवपरमात्मपरत्वेन ब्रह्मप्रकरणविच्छेदाभावादिव प्रतिपन्नमन्तुत्वं जगदुपसहर्तृत्वरूपमेवेत्यत्ता परमात्मेति फलितम् भोक्तृ-
त्वस्येति । ओदनोपसेचनसामर्थ्यावगतस्येति भावः । ततः किमित्यत्राह—जीवस्यैवेति । ‘ सर्वभूतान्तरात्माऽपहृ-
त्वस्येति । ओदनोपसेचनसामर्थ्यावगतस्येति भावः । ततः किमित्यत्राह—जीवस्यैवेति । ‘ सर्वभूतान्तरात्माऽपहृ-

श्रीभाष्यम्

अत्रोच्यते—(अत्ता चराचरग्रहणात्) अत्ता परमात्मैव । कुतः ? (चराचरग्रहणात्) चराचरस्य कृत्स्नस्यात्तत्त्वं हि तस्यैव सम्भवति । नचेदं कर्मनिमित्तभोवत्तत्त्वम् ; अपि तु जगज्जन्मस्थितिलयहेतुभूतस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोस्त्वंहेतुत्वम् ; 'सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (कठ.१.३.९) इत्यत्रैव तद्दर्शनात् । तथा च 'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' (१.२.२५) इति यचनात्, 'ब्रह्म च क्षत्रं च' (१.२.२५) इति कृत्स्नं चराचरं जगदिहादनी योदनत्वेन गृह्यते । उपसेचनं हि नाम स्वयमद्यमानं सदव्यस्यादनहेतुः । अत उपसेचनत्वेन मृत्योरप्यद्यमानत्वात्तदुपसिध्यमानस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मक्षत्रपूर्वकस्य जगतश्चराचरस्यादनमत्र विवक्षितमिति गम्यते । ईदृशचादनमुपसंहार एव । तस्मादीदृशं जगदुपसंहारित्वरूपं भोक्तृत्वं परमात्मन एव ॥

सू-१० प्रकरणाच्च (१.२.१०)

श्रुतप्रकाशिका

पाप्मा' 'न कर्मणा वर्धते नोक्तनीयान्' 'अनग्रन्थः' इति परस्य भोक्तृत्वं निविद्धमिति भावः, तत्सम्भवात् कर्मफलभोक्तृत्वसम्भवात्, ब्रह्मज्ञानशब्दाध्याना देहिना क्लीपुसात्मकत्वात्तद्रूपजीवानां परशरभोक्तृभोग्यभावश्चसम्भवति, जीवानां नित्यत्वादेव मृत्युवश्यत्वाभावात् मृत्युर्जीवस्य विधेयइत्यभिप्रायेण मृत्युपसेचनवादोऽपि सम्भवतीति भावः ॥

राद्वान्तमारभते अत्रेति । चराचरग्रहणादित्येतद्व्याचष्टे चराचरस्येति । कृत्स्नचराचरविषय वा कतिपयविषय वाऽस्तु, ततः किं जीववैलक्षण्यस्य उत्तमिह कर्मफलभोक्तृत्वरूपमिदमन्वुवमित्यत्राह—नचेदमिति । कृत्स्नचराचरविषय मन्वुव जीवस्यानुपपन्नमिति भावः । अन्वुव विष्णुर्भुक्तं चराचरसहर्तुं यमिति कथमवगतमित्यत्र हेतुद्वयमाह—सोऽध्व नश्चेति । प्रकरणे परमात्मवाचिपदश्रवणं प्रथमो हेतुः, द्वितीय हेतुमाह—तथा च मृत्युरिति । कथं चराचरस्यादनीयत्व- सिद्धिः मृत्युरसेचननिर्देशोहि मृत्युरव्ययत्वाभावाभिप्रायस्सम्भवतीत्यत्राह—उपसेचनंहीति । यद्यप्युपसेचनशब्दो गौणएव निर्वाणः तथाऽपि साधारणकारिणोपचारो न घटने, विशेषाकारसम्भवात् नह्यभिर्माणवक इत्युक्ते अभिप्रायेऽपि द्रव्यत्वाभि- मिप्रायेण वर्जनीयः । मृत्युरपसेचनं अत्रावक इत्युक्ते विशेषाकारोपस्थापनं न स्यात् अत्रावकत्वस्य लोपतृणादिसाधारण- त्वात् स्वयमद्यमानत्वेत्यस्यस्यादनहेतुत्वं विशेषाकार इति तेनैवोपचारिकप्रयोगो युक्त इति भावः । साधारणकारं वि- शयागन्तव्यकारेण गौणार्थो वर्जनीय इति न्यायोऽत्र व्युत्पादितः । परस्य जगत्सहारे मृत्युपेक्षाऽपि नास्तीत्यस्मादुक्त- वार्थ इति दाह्य परिहरन् फलिमाह—अतइति । कृत्स्नजगत्सहारे मृत्युपेक्षाभावेऽप्यत्र मृत्योरद्यमानत्व व्यष्टिस्तारस्य तद्विचारकत्वाभिप्रेतम् । एवं मृत्युपसेचनत्वसामर्थ्यात् ब्रह्मज्ञानशब्दो कृत्स्नचराचरप्रदर्शनार्थमिति भावः । ततोऽपि किमित्यत्राह—ईदृशमिति । सूत्रार्थमुपसहरति तस्मादिति । 'सोऽध्वनः' इत्यादिवाक्ये विष्णोःश्रूयमाणत्वमृत्युपसे- चनत्वसामर्थ्यादिसिद्धचराचरादनीयत्वाच्च कृत्स्नजगदुपसंहर्तृत्वरूपमेवेदं भोक्तृत्वमिति नेदं कर्मनिमित्तं, अतः परमात्मे- वाचेत्यर्थः ॥

सू-१० प्रकरणाच्च (१.२.१०)

श्रीमाध्यम्

प्रकरणं चेदं परस्यैव ब्रह्मणः ‘महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीमे न शोचति’ (कठ. १.२.१२) ‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैव घृणुते तेन लभ्यन्तस्यैव आत्मा निघृणुते तज्जं स्वाम्’ (२३) इति हि प्रकृतम् । ‘क इत्या वेदयत्र सः’ (कठ. १.२.१५) इति हि तत्प्रसादादृते तस्य दुरवशोद्यत्वमेव पूर्वप्रस्तुतं प्रत्यभिहायते ॥

अथ स्यात् नार्यं ब्रह्मक्षत्रौदनसूचितः पुरुषोऽपरतपात्मा परमात्मा ; अनन्तरं ‘ऋतं पिबन्तौ सुरुतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पश्चाद्भयो ये च प्रिणाचिकेनाः’ (कठ. १.३.१) इति कर्मफलभोग्यतुरेव सद्द्वितीयस्याभिधानात् । द्वितीयश्च प्राणो बुद्धिर्या स्यात् । ऋतपानं हि कर्मफलभोग एव , सत्य परमात्मनो न सम्भवति

श्रुतप्रकाशिका

स्वाक्यस्य हेतुः पूर्वमुक्तः प्राकरणिवहेतुरश्रोत्येव—अस्य सूत्रस्य ‘न जायते म्रियते’ इत्यादिवाक्यं विषयतया परैवपात्त, तदयुक्तम् । पित्रादिमरणस्यैव परमात्मनो हन्यमान-उत्स्य लोकप्रतिद्वयभावन तत्तिपेक्षायोगात्, एत-वरूपेण ‘न जायते म्रियते वा कदाचित्’ इति भगवद्गीतावचनेनास्य वाक्यस्य जावपरत्वावगमात्, ‘उभौ तौ नावि-जानीतौ नार्यं हन्ति न हन्यते ।’ इत्यनन्तरमश्रोतहन्तृह-यताभ्यान्तेः परमात्माश्रयत्वायोगेन जावपरत्वावपत्तश्च अतो नायमात्मा ‘महान्तं विभुम्’ इत्यादेशेन विषयः—एकप्रकरण-व कथमित्यत्राह—कदर्थेति । तत्प्रसादादृते तस्य दुर-वबोध-वस्य पूर्वोक्तस्य प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः ॥

कैश्चिदेवमुक्तम्—‘अशरीरं शरीरेऽनवस्थेयवस्थितम्’ इति परमा मनः शरीरेऽवस्थितिभ्रवणात् ‘यस्य ब्रह्म च क्षेत्रं च’ इत्यनेन श्रोकेन शरीरे हृदयप्रदेशे वा परस्य स्थितिरिति जिज्ञास्यते, अतएवाह ‘क इत्या वेद यत्र सः’ इति वचन न पुनः कस्तु वेदतीति तदनेन निरस्त वेदितव्य, प्रश्नानुगुणप्रतिवचनादर्शनात् । नन्वनन्तरमय दृश्यते ‘ऋतं पिबन्तौ सुरुतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ’ इतीति चेत्—सत्यं श्रूयते तत्र स्थानत्वेन विमुक्तम् । किं तुह-तस्य लोकः, उत गुहा, तत्र सुरुतस्य लोकः इति शरीर वा अन्यथा उभयमपि शरीरतत्त्वविदेशविशेषा न भवतीति तत्रोत्तरं भविष्यमर्हति । नच स्थानमात्रमेव सूष्ट ‘अशरीरं शरीरेषु’ इत्यनेनैव तत्विशेषः ; अथ गुहा स्थानत्वेन नि-र्दिष्टा साऽपि पूर्वमेव श्रुतिरिति न प्रथम-भयः ‘गृहं हितं गृहेरष्ट पुराणम्’ इति हि श्रुतं ‘यत्र सः’ इत्येकवचनेन वृष्टे ‘पिबन्तौ’ इति द्विवचनोत्तरवाच्यमिति, अतः ‘क इत्या वेद’ इति वाक्यस्य यथोक्त एवार्थः ॥

उत्तरसूत्रस्य शङ्कामाह—अथ स्यादिति । प्रकरणविच्छेद दर्शयति । श्रुतं पिबन्तातिरिति । लिङ्गादि प्रकरणं दुर्बलम् ऋतपानलिङ्गवत्वात् प्रकरणविच्छेदोऽन्य प्रतिपाद्यते, ‘यस्य ब्रह्म’ इत्यादि वागवशेषाया ‘महान्तं विभुम्’ इत्यादि परमात्मप्रकरणविच्छेदो माभूत् कतपानान्वयवाक्यत्वं विच्छिन्न स्यादिति शङ्कापरिहाराय नन्वन्तरमि द्भुतम् ‘महा-न्तम्’ इत्यादिवाक्यानां व्यतीहानत्वादिच्छेदो युक्तः ननु ‘यस्य ब्रह्म च’ इत्यादिवाक्येनाव्यवहितस्य ‘ऋतपि-बन्तौ’ इति वाक्यस्येति भावः, द्वयोस्त्वमप्राधान्यशङ्कापरिहारार्थं नाद्वितीयस्य युक्तम् अथ भोक्तृत्वव-व कथम् द्वितीयस्य च बुद्धिप्राणयोरन्यतरत्वं कथं कथं न परमात्मत्वमित्यत्राह—ऋतपानमिति । कर्मफलभोगएवेति । नाह सर्वं हर्तृत्वं पुन-व इति ऋतपानस्य निर्वाहान्तरं सुवचमिति भावः । ततः किमियत्राह—सचेति । प्रवदभिमतस्य कथं तत्त्वमवद-

श्रीभाष्यम्

बुद्धिप्राणयोस्तु भोक्तुर्जीवस्योपकरणभूतयोर्यथा कथञ्चित्प्राणोऽन्वयस्सम्भवतीति तयोरन्यनरेण सद्वितीयो जीव एव प्रतिपाद्यते, तदेकप्रकरणत्वात्पूर्वप्रस्तुतोऽद्यापि स एव भवितुमर्हति इति । तत्रोच्यते—

सू-११ गुहां प्रविष्टावात्मानौहि तद्दर्शनात् [१.२.११]

न प्राणजीवौ बुद्धिजीवौ वा गुहां प्रविष्टावृत्तं पियन्तावित्युच्येते ; अपि तु जीवपरमात्मनो हि तथा व्यपदिश्येते । कुतः ? तद्दर्शनात् । अस्मिन्प्रकरणे जीवपरयोरेव गुहाप्रवेष्टव्यपदेशो दृश्यते । परमात्मनस्तावत् 'तं बुद्धेशं गृहमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' (कठ.१.२.१२) इति । जीवस्यापि

श्रुतप्रकाशिका

सुत्राह-बुद्धीति । यथाकथंचिदुपकरणत्वेनान्वय इत्यर्थः, करणे कर्तृत्वोपचारात् पियन्तावित्युक्तमिति भावः । तयोरन्यनरेण सद्वितीयो जीवएवेति । अयमभिप्रायः तयोप प्रयोजककर्तरि परमात्मनि उपकरणभूतबुद्धिप्राणयोरन्यनरस्त्वपि पियन्ताविति निर्देशस्य क्लृप्तत्वं समानम्, तथाऽपि बुद्धिप्राणयोरन्यतरपरिग्रहो न्यायः प्रथममेव पियन्ताविति निर्देशेन मोक्षा जीवः प्रतिपन्न इत्यविगीत, द्वितीयविशेषोपहि विप्रतिपत्तिः तत्र गुहाविच्छिद्यत्वं सुष्ठु सादृश्ये कदाचित् स एव गनस्य परस्य स्वरसतो न सम्भवति । अप्रकाशप्रकाशरूपार्थपरच्छायातपश्चन्दः प्रमाणविन्दतः करणत्वेतोपस्थापनं युक्तं तत्र प्रथमनृपानकैः पदैः स्वरसतः प्रतिपन्नस्य भोक्तुः प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं यथा न विरुद्धते तथा द्वितीयो वक्तव्यः द्वितीयस्य परमात्मने भोक्तुः प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं विध्यत, उपकरणभूतान्तःकरणस्य द्वितीयस्य भोक्तुः प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं न विरुध्यत इति । ततः किमनुर्जीवमानस्येत्याह—तदेकेति ॥

सू-११ गुहां प्रविष्टावात्मानौहि तद्दर्शनात् [१.२.११]

श्रुतं पियन्ताविति निर्देशेऽपि गुहां प्रविष्टाविति सूत्रयोऽयमभावः, द्वितीयस्य श्रुतपाने पक्षद्वयेऽपि क्लृप्त बुद्धिप्राणयोरन्यतरपक्षएव छायातपश्चन्दो लोकशब्दनिर्देशश्च घटना, गुहाप्रवेष्टास्तु न कथञ्चिदपि घटते 'आत्मा गुहायां निहितः' 'यो वेद निहितं गुहायाम्' 'गुहाहितं गह्वरेष्ठम्' 'विधूयकविरेतदनुतिष्ठेत् गुहाशयम्' 'पूजयितुः सर्वगुहाशयस्य' इति परमात्मनो गुहाप्रवेष्टाव्यपदेशोपस्थापितो बुद्धिप्राणयोरन्यतरस्य तादृश प्रवेष्टव्यभावोच्यते, एभिर्नामप्राण द्विदि निधाय सूत्रे प्रतिष्ठाप्यत्वं व्याचष्टे नप्राणजीवाविति । जीवपरमात्मानौहीति सूत्रे हिताश्रयः सौत्रार्थस्य परमसाध्यावपादकत्वसूचक इति भावः । सूत्रे प्रतिष्ठोपपादक हेतुस्यैव व्याचष्टे अस्मिन्निति । परमात्मनस्तावदिति । गुहाप्रवेष्टाव्यपदेशो दृश्यत इत्यन्वयः तं बुद्धेशमिति । बुद्धेशं, ब्रह्मशक्त्यं कुतः ? गृहम तिरोपायकमेरूपाविद्यादिना तिरोहितत्वादित्यर्थः गुहाहितं हृदयवर्तिन गह्वरेष्ठ आत्माऽन्तर्यामिण, परमव्योमनिरय वा, अध्यात्मयोगाधिगमेनेति परोपासनस्य जीवोपासनमङ्गत्वेन विधीयते जीवपरयोर्मयोपपत्तिं प्रकरणप्रतिपाद्यमानत्वात् जीवस्यापीति । गुहाप्रवेष्टाव्यपदेशो दृश्यत इत्यन्वयः, अदितिशब्दस्य देवमातरि भूमौ च वेदमदितिद्वेष्टाव्यपदेशमव.

धीमाप्यम्

'याप्राणेन सम्भृत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेर्मिथ्यजायत ॥' (कठ. २.४.७) इति कर्मफलान्यस्तीत्यदितिर्जीव उच्यते । प्राणेन सम्भृत्यति प्राणेन सह वर्तते । देवतामयी-इन्द्रियाधीनभोगा । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती-एदयपुण्डरीकोदरयतिनी भूतेर्मिथ्यजायत-पृथिव्यादिभिर्भूतैस्तद्विधा देवादिरूपेण त्रिविधा जायते । एवं च सति 'कृतं पितृयन्ता' (कठ. १.३.१) इति व्यपदेशः 'छात्रिणो गच्छन्ति' इतियत्रतिपत्तयः । यद्वा प्रयोज्यप्रयोजकरूपेण पाने कर्तृत्वं जीवपरयोरुपपद्यते ॥

सू-१२ विशेषणाच्च [१.२.१२]

युक्तप्रकाशिका

यवशक्त्या जीवयाचिव दर्शयति कर्मफलानीति । कृतायंश्च गुहाप्रवेशासम्भवाद्योगपरिग्रह इति भावः, कर्मफलशब्देन कृतशब्दाद्योऽपि दर्शितो भवति, छात्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन निर्वाहः साक्षणि-क-यं स्यादिति मुख्यकल्पानिर्वाहमाह—यद्वेति । मुख्यत्वेऽप्यस्वारस्यमात्रमस्ति साक्षणिकत्वादपि तद्वत् शुद्धिप्राणयोरन्यतरपरात्मसंवासरसं करणयेन हि तयोरन्यः, परमात्मनस्तु 'तत्प्रयोजको हेतु' इत्युक्तप्रतिश्रया प्रयोजककर्तृतायाः कर्तृत्वविशेष वाच्यत्वाच्चि वे पितृयन्ताविति निर्देशः स्वरस भावः । पितृयन्ताविति निर्देशस्वारस्यमुपयेत्येतन्म एव घटते उभौ गृह प्रविष्टौ इति निर्देशो हि न दृष्टव्यः । तृतीयपुरुषनिषयः अपि तु पुरुषद्वयविषयः, 'ब्रह्माग्निरो वदन्ति' इत्युक्तत्वाच्च जीवशक्तितीयपरमात्मपरस्य युक्त एव निर्याहद्वयेनापि प्रकरणविच्छेदकलिङ्गत्वेन पराभिमतस्य कृत्यानामन्यस्य स्वयथासिद्धिरुच्यते भवति, गत्यभावे यदमुष्यं तत्र द्वयोः प्रतिपन्नयोः प्रकरणानुगुणस्य ब्राह्मण सजातीययवोरेव द्वियचननिर्देशोऽहं वच्चेति न्यायद्वयमत्र सिद्धिम् ॥

सू-१२ विशेषणाच्च [१-२.१२]

गूढार्थसंग्रहः

अथ अत्रप्रधिरूपम्

'अत्ता चराचरग्रहणात्' पूर्वाधिकरणे भोक्तृशब्दाभावेऽपि तद्व्यापकशब्दसङ्गाधेन जीववाचक्याया हेतुत्वेन जीवो वाच्यः । अतस्तु स्फुटं भोक्तृत्व प्रतिपादने । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्र च उभे भवत ओदनः' इति । अतो जीव एवात्र भोक्ता न परमात्मा इति शङ्कायामिदमधिकरणं प्रवृत्तम् ॥

अत्र 'या प्राणेन सम्भृत्यदितिर्देवतामयी' इति वक्ष्यति । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् 'इति सूत्रे' 'तच्छान्द' इत्यत्र सृष्टिलयौ प्रतिपादितौ । 'इदं सर्वमसृजत' इति 'स यद्यदेनासृजत तत्तदनुमप्रियत' इति च सृष्टिलययोः उक्तिपूर्वकं बृहदारण्यके 'सर्वं वा असीति तददितेरदिति' इति (बृ. ३.२.५) इति निरुक्त्या भक्षको जीव एव तत्रापि विवक्षितः । इत्यप्यादिति शब्दस्य योगार्थस्यास्फुटतया 'यस्य ब्रह्म च क्षत्र च' इति विषयवाक्ये ओदनोपसेचनशब्दाभ्यामनृत्य स्फुटं प्रतीयते । योगार्थस्तु पूर्वपक्षे विवक्षित एव । तत्र योगार्थ एव विवक्षित इत्यत्र नियामकत्वं इदमेव 'यस्य ब्रह्म च क्षत्र च उभे भवत ओदन' इति पूर्वपक्षिण आशयः । तद्व्यापकस्य विषयवाक्यतयाऽन्यासस्तु सिद्धान्ते अनुमप्रियत इति धारणस्यैव प्राधान्यं ननु अतृप्तस्य इति सूत्रे अतृप्तमेव प्राधान्येन निर्दि-

गूढार्थसंग्रहः

एभिः तात्पर्येण 'यस्य ब्रह्म च' इति वाक्यस्य विषयवाक्यतया भाष्ये उपादानम् 'या प्रागेन सम्भवि-या भूतेभिः व्यजायत' इति मन्त्रे 'व्यजायत' इत्यस्य सञ्जातं जीव एव विराजितः । वृहदारण्यके 'अनुमप्रियत, यपदे वासुजन' इति सामान्यतउक्तया सर्वसंहारार्थधारणस्य विवक्षितत्वेन तस्य परमा मानि संभवः जीवैवसम्भवः । सूत्रे चराचरशब्दभरणेन पदार्थद्वयधीनवाक्यस्यैव विषयव सूत्रकारसम्मतमिति स्पष्टमवगम्यते । ब्रह्मक्षेत्रज्ञादभ्यां चराचरावुपलक्ष्येते । सूत्रोक्तं ह्येनैव व्यवहारान् वा नात्र विराजित इति तात्पर्येण 'सूत्रपुर्योपशेषचनम्' इत्युक्तम् । मध्यणदशाया उपकारकस्योपशेषचनत्वेन व्यपदेशः सूत्र्योरापि रहस्योपकारकत्वेन 'सूत्रपुर्योपशेषचनम्' इति व्यपदेशः । चराचरशब्दयोः गमनयोग्यौ जीवः तदितराच्चेतनभार्यः 'चरगतिमध्यगयोः' इति घातोः गत्यर्थकत्वेनेदम् । मध्यगार्थे च मध्यगयोग्यत्वमवित्तः जीवस्य मध्यगयोग्यत्व नास्ति । अतएव 'न जायते म्रियतेवा' इत्युक्तं कीदृशस्य क्लृप्ते । नित्यानां जीवानामनुचय परस्य कथं सम्भवतीति चेत् 'ब्रह्मजस्य देवमहिम्नम्' इति जीवेशशब्दप्रयोगेण शान्तात्माकं मध्यगं नैतु स्वरूपद्वारकम् । शान्तसङ्केत्वेनैव जीवस्य संहारकमेतत्पर्यः प्रतीयते सिद्धान्तेऽविरुद्धः श्रुतस्य ब्रह्मक्षेत्रज्ञपूर्वकस्य चराचरस्य जगतः इति भाष्यात् ॥

'प्रकरणशब्द' प्रकरणविच्छेदशङ्कानिर्वाचार्थमिदं सूत्रमनुचरसूत्रावतरणे शब्दम् 'श्रुतं विवन्तो' इत्यत्र कर्मफलभोक्तृत्वोक्तया पूर्वत्रापि कर्मफलभोक्तृत्वं विवक्षित इति पूर्वपक्षिण आशयः । एतत्पूर्वं 'न जायते' इत्यन्तर 'अणोरणीयान्' इति मन्त्रे 'वीतद्योः' घातः प्रसादान्महिमानमाप्नोति, 'महान्तं विभुमाप्नोति' इति परमात्मप्रकरणमेवेति 'यस्य ब्रह्म च क्षत्र' इत्यत्र प्रकरणविच्छेदशङ्का नास्ति । 'श्रुतं विवन्तो' इत्यत्रापि प्रकरणविच्छेदो नास्तीत्युच्यते ।

'गुहां प्रविष्टायात्मानोहि तद्दर्शनात्' 'श्रुतं विवन्तो' श्रुतस्य लोके' इत्युक्तया श्रुतकलभोक्तृत्वमेव प्रतीयते । अन्यतरस्य भोक्तृत्वं सिद्धान्तेऽपि यथाकथाचनविषया उपपदनीयम् । अतो मुद्धेः प्राणस्य वा विवक्षा स्यादिति शङ्का 'गुहां प्रविष्टौ—तद्दर्शनात्' इति सूत्रे उक्तया श्रुतिप्रागयोः गुहाप्रवेशो नास्तीत्यर्थः । 'तद्दर्शने—गुहाहितम्' 'अणोरणीयान्—गुहाया निहितः' इत्यत्र परस्य गुहाप्रवेश उक्तः । 'यद्द मन्वद् वेद आत्मानं जीवमन्ति-कात्' इत्यत्र कर्मफलभोक्तारं जीव निर्दिश्य 'यः पूर्वं तपसा जात—गुहा प्रविश्य तिष्ठन्तम्' इत्यत्र 'या प्रागेन सम्भ-वत्यादितिर्देवता मयी । गुहा प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत' इत्यत्र च जीवसामान्यस्य गुहाप्रवेशोऽभिहितः । 'व्यजायत' इत्यत्र भूतेः प्राणिभिरसह व्यजायत, प्राणिनश्च देहयोगेन नानाविधानुत्पादयामास, इति अदितिशब्दार्थः परमात्मा इत्यर्थः (रा. टी.) श्रुतिपीडनमेव । 'यद्द मन्वद् वेद आत्मानं जीवम्' इति पूर्वश्रुतिविरोधात् जीवपरयोः गुहाप्रवेशाभिधानेन परमात्मप्रकरणविच्छेदाभावात् परमात्मैव कटवल्गया प्रसाधनेन विवक्षित इति नानुपपत्तिः अत्र 'द्वापुर्णा' इति श्रुतौ गुहात्वेन गुहाप्रवेशो न श्रुत इति भाष्ये तस्यागः । उपनिषद्भाष्ये 'इयदामननात्' इति सूत्रे च परेः जीवपरमात्मविषयत्वेनैव एतच्छ्रुतिद्वयं विवृतम् । एवमेतदधिकरणेऽपि 'श्रुतं विवन्तो' इति मन्त्रः व्याख्यातः प्रथमम् । अनन्तर 'अपरआह' इत्यनेन 'द्वापुर्णा' इति मन्त्रस्याव्याख्याकारणेऽपि मन्त्रस्थलत्रये जीवपरमात्मनोरप्येव एतच्छ्रुत्याख्यानेन सा श्रुतिः जीवपरमात्मनोरप्येव । अतएव (श.) भाष्यव्याख्यानेषु सर्वेषु 'अपर आह' इत्युक्तिः 'कृत्वा चिन्तया' इत्येवोक्तम् । पुराधिकरणे 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' इति 'तज्जलान्' इति विशेषेण श्रुतमज्जलान्मयानि धनघनएवाभेदव्यपदेशः सचोपादानोपादेयभावनिर्धन इत्यर्थः ...

श्रीभाष्यम्

अस्मिन् प्रकरणे जीवपरमात्मानावेवोपास्यत्वोपासकत्वप्राप्त्यवस्थाप्राप्त्यविशिष्टो सर्वत्र प्रतिपाद्यते । तथा हि— 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति' (षठ. १.१.१७) इति । ब्रह्मजज्ञो जीवः, ब्रह्मणो जातत्वात् इत्याद्या । तं देवमीड्यं विदित्वा जीवा-त्मानमुपासकं ब्रह्मात्मकत्वेनावगम्येत्यर्थः । तथा 'यस्सेतुरीजानानामध्वरं ब्रह्म यत्परम् । अभयं तित्तिर्पतां परं नाचिकेतं शक्नोमहि' (षठ.१.२.३) इत्युपास्यः परमात्मोच्यते । सचि-

गूढार्थसंग्रहः.

'विशेषणाच्च' इति सूत्रे एष एव व्यायः 'द्रासुपर्णा मनुजा सत्ताया' (मु.३.१.१) इत्येवमादिष्वपीति परै-रुक्तम् । इयं च श्रुतिः सुषुप्तकथनाधनयोः श्रूयते । 'द्रासुपर्णा' 'शतं पिबन्ती' इत्यनयोरेकार्थत्वं उभयोस्तद्वेवादा-नेन निष्ठायाधिकारेण भगवता सूचितम् । अत्र चायं सूत्रकाराशयः भगवतोऽभिप्रेतः । 'अत्ता चराचरग्रहणात्' इति सूत्रे 'धर्वं तत्त्विद् ब्रह्म तज्ज्यामिति शान्तिं उवाच' इत्यत्रोक्तस्य स्थितिलेखेण लयकारणत्वं संहर्यत्वस्य प्रतिपादितम् । तत्र च 'प्रजापतिर्वा एकोऽप्रतिष्ठत्' (मै.उ.२.६) इति श्रुतिरपि विवक्षिता । तेन सहस्रं लयकालेऽभिप्रायः श्रुतिप्र-तिपादितः सूत्रज्ञो विवक्षितः । यथोक्तं तत्रैवोक्तमपि 'स नारमतैकः—ता अस्मेवाम्रमुद्राः अम्राणाः स्थानुषि तिष्ठ-मानाः अपश्यत् स नारमत साऽऽमन्यतेतासां प्रतिषेधोनायाभ्यन्तरं विविशामि' (मै.उ.२.६) इत्येवमभिप्रायेण निष्पन्नमे-वार्थं 'गृहां प्रविष्टौ' इति सूत्रे सूचयति सूत्रकारः 'द्रासुपर्णा' इत्यादिश्रुतकथिताश्रुतिप्रकरणे राजकुमारनयस्त्विति प्रागेव (७६४.पु) निरूपितम् । तेन कुमारो दयामुक्तानसम्पादनाद्यर्थे शरीरे स्थितिरिति सिद्धयति ॥

'विवक्षितगुणोपपत्तेश्च' इति सूत्रे दयादीनामपि विवक्षा पूर्वमुक्ता । अत्र अतृप्त्यनुपपत्त्यै गृहप्रवेशाभिधानपु-र्वकं 'विशेषणाच्च' इति सूत्रे प्राप्यप्रापकभावस्यापि भाग्ये स्फुटमभिधानेन ज्ञानसङ्कोचः प्रलयकालं ज्ञानविकासस्य सूत्रा-दित्यर्थस्य 'ब्रह्मजज्ञम्' इति श्रुतौ सूचनेन ज्ञानविकासनिवृत्तदयागुणोपयोगविशदीकरणेन 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति' इत्यत्र प्राप्तेः, 'शतं चैका च' इति मन्त्रे आर्चिरादेश्च प्रतिपादनेन गतिद्वारा प्राप्तेरेव विवक्षिततया तावत्पर्यन्तं दयाया उपयोगोऽपि सूचितः । एवमभिप्रेत्यैव सूत्रहता 'हार्दानुग्रहीतः' इति वक्ष्यते । एतेन जीवपरयोर्भेदः श्रुतेरिदं अप्रकल्प्य इति 'गृहा प्रविष्टौ' इति सूत्रे सूचयति । 'शतं पिबन्ती' इति श्रुतौ 'छायातपो' इत्यनेनाहवस-वैशाखान्या जीवपरयोः व्यवदेशः । छायाशब्दः धर्मभूतज्ञानस्यान्तरङ्गोच्यत्वात्पर्यकः 'अस्मेवाम्रमुद्रा' इति श्रुतौ 'म' शब्देन धर्मभूतज्ञाननाशः नास्तीति सूच्यते । सङ्कोचे कर्मैव निमित्तीतीति सूचितम् । 'पिबन्ती' इति निर्देशः प्रमोक्षप्रयोगकर्मभावेनेति भगवतेऽपि सूचितम् । 'विशेषणाच्च' इति सूत्रे 'विज्ञानसाराधर्म्ये' इति श्रुतौ प्राप्यत्वात् तद्व्याप्य परमात्मजीवयोर्विशेषितत्वं सूत्रहृदभिप्रेतमिति भगवतैव स्पष्टीक्रियते । 'अङ्गुष्ठाद्गुरुषोऽन्तरात्मा' 'पुरुषाक्षरं किञ्चित्' 'अव्यक्तात् परः पुरुषः' इत्यादौ पुरुषशब्दे 'समन्पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मा सर्वान्पाप्मान औदत्' इत्यत्र लयकारणत्वकर्म-क्षयहेतुवया पुरुषशब्दार्थत्वं यदुक्तं 'तत्त्वोपनिषद् पुरुष—विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिदांतु. परायणम्' इत्यत्र मुक्तिफल-दातृत्वमपि पुरुषशब्दार्थत्वं वेन यच्चाभिप्रेतं तत्तद्वैयर्थ्या विवक्षितम् । 'सवा अयं सर्वोऽयं पुरुष' इत्यादौ त्वन्तर्यामिन्य पुरुषशब्दे विवक्षितमेव इति 'शतं पिबन्ती' इति मन्त्रे स्पष्टीकृतम् । अस्य सर्वस्य पर्यालोचनाया प्रलयकाले दयामु-लको योऽयमभिप्रायः ब्रह्मणः स. मुक्तिकाले पूर्णव्यापिकासदानेन सर्वैः अमदत् इति श्रुतिव्याप्याभिधानां निमित्ततया र-रुदम् ॥

इति अतनधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

केतम्-नाचिरेतस्य कर्मणः प्राप्यमित्यर्थः । 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ।' (१.३.३) इत्यादिनोपासको जीव उच्यते । तथा 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहाघरः । सोऽध्वनः पारमागोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (कठ.१.३.९) इति प्राप्यप्राप्तासारवभिधीयते जीवपरमात्मानौ । इहापि 'छायाऽऽतर्पा' (१.३.१) इत्यश्रव्यसर्वज्ञत्वाभ्यां तावेव विशिष्य व्यपदिश्येते ॥

अथ स्यात् 'येऽयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके' (कठ.१.१.२०) इति जीवस्वरूपयाथात्म्यप्रज्ञोपक्रमत्वासर्थमिदं प्रकरणं जीवपरमिति प्रतीयते इति । नैतदेवम्, नहि जीवस्य देहातिरिक्तम्यास्तित्वनास्तित्वशङ्कयाऽयं प्रज्ञः, तथासति पूर्वधर-द्वयपरानुपपत्तेः । तथा हि पितृस्सर्ववेदसदक्षिणक्रतुसमाप्तिरेलायां दीयमानदक्षिणाधै-गुण्येन क्रतुधैगुण्यं मन्यमानेन पुमारेण मचिकेतसा आस्तिकप्रेसरेण स्वात्मदानेनापिपितुः क्रतुसादगुण्यमिच्छता 'कस्मै मां दास्यति' (कठ.१.१.४) इत्यसृष्टपितरं पृथयता स्तनिर्वध-रूपिणं नृचतान्मृत्युमर्त्तनं प्रणिष्टेन स्वसदनात्प्रोपुषि यमे तददर्शनात्तत्र तिलो राश्रीरपो-पुषा स्योपधाम्यर्भाततत्प्रतिनिधानप्रवृत्तमृत्युप्रदत्ते वरत्रये आस्तिक्यातिरेकात्प्रथमेन वरेण स्वात्मानं प्रति पितुः प्रसादो घृतः ; एतच्च सर्वं देहातिरिक्तमात्मानमजानतो नोपपद्यते । द्वितीयेन च वरेणोत्तीर्णवेहात्माऽनुभाष्यफलसाधनभूताग्निविद्या घृता, तदपि देहात्मानभि-श्रयनं संभवति । अतस्त्वेतरीयेन वरेण यद्विद्विष्यते 'येऽयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्तयाऽह वराणामेव वरद्वितीयः' (कठ.१.१.२०) इति ; अत्र परमपुरुषार्थरूपप्रज्ञप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूतपर-

धृतप्रकाशिका

तत्तद्वाक्योदितविशेषान्तराणि च प्राप्यत्यप्राप्त्युपास्युपासकवान्तर्भूतानीत्यभिप्रायणोपास्युपासक वप्राप्य द-प्रान्तुपनिधिप्राप्त्युक्तम् 'प्रज्ञज्ञज्ञम्' इत्युपासक वदति 'शक्यमहि उपासितुं प्राप्नुम्' इतिशेषः । आत्मानं रथिनमित्यादि । शरीराधुपासनपरिकरसहितो जीव उच्यते इत्यर्थः । इहापि 'ऋतं विनृत्तौ' इति वाक्येऽपि अश-वसवैश्च वाभ्यामित्यनेन 'ज्ञाहो ह्यौ' इति वाक्यं स्मारितम् । उदाहृतवाक्यैकाग्र्यान्पातपशद्वयोरयमेवार्थः 'विशे-पणाश्च' इति सूत्रे छायातत्पररूपविशेषणमपि विवक्षितमिति भावः । उत्तरत्र 'त्रयाणांमेव चैवम्' इत्यादिसूत्रेण वक्ष्यमाण वेऽपि चोपस्य बुद्धिस्य जातं सुग्रहं वाच त पूर्वंक परिहारमाह—अथ स्यादिति ॥

अस्मिन्प्रकरणे जीवपरमान्नोर्विशेष्यत्वमनुक्तम्, उपक्रमस्य जीवपरत्वादित्याह—येऽयमिति । परिहरति नैत-दिति । वरद्वयं किं ! तद्वरणानुपपत्तेः कथमित्यत्राह—तथाह्येति । पितृप्रसादवरणस्याविद्यावरणस्य च प्रत्येकनिरपेक्षहे-तुवत्सुवनार्य एतच्च सर्वम् । तदपीति दिव्यम् । अत्रपरमेति । अत्र यदिदं विषयते, यद्वरणं क्रियते तत्र वरणइत्यर्थः । मोक्षयाथात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूतपरमात्मोपासनपरावरात्मवत्त्वजिज्ञासयेति । मोक्षशानाय मोक्षानुबन्धिजि-ज्ञासयाऽयं प्रभृत्यर्थः 'येऽयम्' इत्यादिप्रभवाक्ये मोक्षस्वरूपप्रभ. कण्ठोक्तं, प्रतिवचनप्रकरणोपासनादिप्रशब्दार्थ-सिद्ध इत्ययमर्थः, एव विभागशानार्थं विज्ञाय जिज्ञासयेति पृथगुक्तिः । मोक्षप्राप्तिप्रभं प्राप्यप्रापकप्राप्त्युपश्रोऽन्तर्गतं इति भावो दर्शितो भवति निर्विशेषतापत्तिमोक्षभेदाक्यार्थशानस्योपायता स्यात्, उभयलिङ्गक प्राप्येच्छया वेनोपासनमुपाय

श्रीभाष्यम्

मात्मोपासनपरावरात्मतत्त्वजिज्ञासयाऽयं प्रश्नः क्रियते । एवं च 'येऽयं प्रेते' (१.१.२०) इति न शरीरवियोगमात्रमिष्टायम् ; अपितु सर्वबन्धविनिर्मोक्षमिष्टायम् । यथा 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' (बृ.४.४.१२) इति । अयमर्थः मोक्षाधिकृते मनुष्ये प्रेते सर्वबन्धविनिर्मुषते तत्स्वरूप विषया वादिविप्रतिपत्तिनिमित्ताऽस्तिनास्त्यात्मिका येऽयं विचिकित्सा तदपनोदनाय तत्स्वरूपयाथात्म्यं त्वयाऽनुसिद्धोऽहं विद्यां-जानीयाम्-इति । तथा हि बहुधा विप्रतिपद्यन्ते केचिद्वित्तिमात्रस्याऽत्मनस्वरूपोच्छित्तिलक्षणं मोक्षमाचक्षते । अन्ये वित्तिमात्रस्यैव सतोऽविद्यास्तमयम् । अपरे पापाणकरूपस्याऽत्मनो ज्ञानाद्यपेक्षैवैवैयैकगुणोच्छेदलक्षणं कैवल्यरूपम् । अपरे तु अपहतपाप्मानं परमात्मानमभ्युपगच्छन्तस्तस्यैवोपाधिसंसर्गनिमित्तजीवभावस्योपाध्यपगमेन तद्भावलक्षणं मोक्षमातिष्ठन्ते । त्रय्यन्तर्निष्ठातास्तु निखिलजगदेकारणस्यापेक्षेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य स्वाभाविकानवधिप्रतिशयासङ्गपेयकल्याणगुणाकरस्य सकलेतरविलक्षणस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणश्शरीरतया प्रकारभूतस्यानुकूलापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपस्य परमात्मानुभवेकरसस्य जीवस्यानादिकर्मरूपाविद्यातिरोहितस्वरूपस्याविच्छेदपूर्णकल्याणाविकपरमात्माऽनुभवमेव मोक्षमाचक्षते तत्र मोक्षस्वरूपं तत्साधनं च तत्प्रसादाद्विद्यामिति नचिकेतसा पृष्टो मृत्युस्तस्यार्थस्य दुरवयवोद्यत्यप्रदर्शनेन विविधभोगवितरणप्रलोभनेन चैनं परीक्ष्य योग्यतामभिज्ञाय परावरात्मतत्त्वविज्ञानं परमात्मोपासनं तत्पदप्राप्तिलक्षणं मोक्षं च 'तनुदर्शं गूढमनुप्राविष्टम्' (कठ.१.१.१९) इत्यारभ्य 'सोऽध्ययनः पारमामोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (कठ.१.३.९) इत्यन्तेनोपदिश्य तदपेक्षितं च विशेषानुपपदिदेशेति सर्वं समञ्जसम् । अतः परमात्मैवात्तेति सिद्धम् ॥

इति अत्रधिरेणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

इत्यात्, अतो मोक्षस्वरूपज्ञानं तदनुबन्धज्ञानोपपन्नम् । एव प्रश्नस्य शीतेतरविषयत्वात् प्रतिपन्नानुरूप्याद्य यथोक्त-
एवार्थः । प्रेतरादलोकाधरपरे श्रुत्यन्तरस्यैव दर्शयति यथेति । 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' इति श्रुतिः । कः पुनर्वाक्यार्थः,
नहि मनुष्यमात्रस्य बन्धविनिर्मुक्तस्यैव इत्यत्राह—अयमर्थ इति । अस्तिनास्त्यात्मिका अस्तं नास्तीत्येवमादिरुक्ता,
विद्यामिति पदस्य द्वितीयात्मकारणपदव्यवहारः निवर्तयन्त्याचक्षे जानीयामिति । विप्रतिपत्तिं दर्शयति तथाहीति ।
कारणशेषकगुणप्रतिपादकवाक्यार्थविशिष्टमाह—निखिलजगदेकारणस्येत्यादि ।
अनुकूलापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपस्येति । स्वरूपशब्दो धर्मधर्मिणोऽसाधारणः सप्रेत्यादि । परावरात्मतत्त्वविज्ञानं, शात-
व्यवसारा मत्तत्त्वम् उपदिश्येत्यन्वयः तदपेक्षितं च विशेषान् प्रणवाग्निं विद्यादित् । अधिकरणार्थमुपसंहरति अत इति ।
'अक्षा' इतिपुत्रे स्ववाक्यस्य हेतुद्वयः । प्राक्करणपूर्ववाक्यस्य हेतुपर द्वितीयम् । अनन्तरवाक्यस्य हेतुपरिहारपरं तृतीयम्,
अनन्तरं चान्दाप्रयोगः । उपरितनवाक्यस्य हेतुमिदं तृतीयस्यैवोपापदकं चतुर्थमिति सूत्रसङ्गतः ॥

'गुरां प्रविष्टो' इत्यादिस्वरूपमधिकरणान्तरं केचिदाहुः तदनुषङ्गम् । एकप्रकरणस्यावयवविशेषविषयानामधिक-
करणान्तरपादान्तराभ्यां द्वितीयानुपपत्तीत्युपजीवकभावेन परस्परान्वितार्थप्रतिपादकानां स्वाभावादिपदवाक्यभेदे कदापि नि

श्रुतप्रकाशिका

प्राधिकरणत्वाभावात् । ईक्षत्यानन्दमयाधिकरणादिषु ' तत्रिष्टस्य मोक्षोपदेशात् ' ' प्रतिज्ञाविरोधात् ' ' तद्वेतु
व्यपदेशाच्च ' ' मान्त्रयर्णिकमेव च गीयते ' इत्यादीनां सूत्राणां पूर्वापरबहुवाक्यविषय वेऽप्यव्याहृतत्वात् परस्परो
पजीवोपजीवकमोनेनान्वयार्थपरतयाऽपि तिकाधिकरण्यम् । ' अष्टदयत्यादिगुणकः ' ' सुभ्यासायतनम् ' इत्यधि-
करणयोस्तु एकप्रकरणस्थानेकवाक्यविषय वेऽपि भेद उपपद्यते, स्पष्टास्पष्टलिङ्गवाक्यविषय वेदेकस्मादे १ इति नृपदे-
दरजीवोपजीवकभावाच्च । नहि ' यस्मिन्प्रा-पृथिवी ' इत्यादिवाक्यस्य परमा मपर वष्ट वादिगुणकत्वात् परतः
परस्य च परमामपरत्वापवादकम्, परप्रकरणत्वेऽपि तत्स्थेयवेनापरमामप्रधानादिप्रतिपादनोपपत्तेः । अत उपजीवयोपजी-
वकभावाभावादाधिकरणभेदः तत्र युक्तः, इह तु पूर्वावाक्यप्रतिपक्षम तृचं कर्मफलभोक्तृत्वरूपमित्यनन्तरवाचयेन प्रतिपन्नैरति-
तस्यास्तुः परमामानुपपत्तेः अनन्तरवाक्यस्य परमा मपर वोपपादनमनुः परमा म वोपयुक्तमेव ॥

एवं एकप्रकरणस्य वाक्यविषयत्वे सत्याधिकरणान्तरवादान्तरात्यव्याहृतये कसति परस्परोपयुक्तार्थप्रतिपादकानां सूत्र-
णामेकाधिकरण्यमेवाचितम् । अन्यथा ईक्षत्याधिकरणादिष्वप्येवैकाधिकरणस्य सूत्राणामेकाधिकरणभेदकत्वेना प्रसक्तं अतदे-
काधिकरण्ये स्थित एवावान्तराङ्काविशेषपरिहारपर सूत्रद्वय व्याख्यातव्यम् व्याख्यात च भगवता भाष्यकारेण । सूत्रमङ्गी-
रैकाधिकरण्य एवोपपद्यते एकास्मिन्सूत्रे हिशब्दपञ्चम्य-तपदयोश्च भवणात् । गुहा प्रविष्टयोगात्मदसाद्यक पञ्चम्यन्तपदम् अनुः
परमामन्वोपपादकतां सूत्रार्थस्य दर्शयति हिशब्दः । सर्वगतस्य ब्रह्मणो गुहावच्छिन्न वायोगात् गुहागतौ बुद्धिजीवौ न
परति गुह्यप्रविष्टाति स्तत्पण्डः पूर्वपक्ष इति योजनाऽनुपपन्ना, ' विचारशब्दाभेदतिचेत् ' ' जीयमुख्यप्राणलि-
ङ्गाभेदतिचेत् ' ' सम्भोगप्राप्तिरीतचेत् ' इतिवत् पूर्वपक्षानन्देशयोकत्वाभावात् ' अर्भकौकस्त्यात् ' इति पृष्ठाधिक-
रणसूत्रेण गुहावाच्छेदनिर्गन्धशङ्कायाः परिहृतत्वाच्च । आ मानाविति प्रसङ्गाया हिशब्दोपपादितया तद्दर्शनात् सूत्र-
णस्य प्रतिशान्तरमभ्याहर्णव्यम् गुहावच्छेदोऽपि परलोपपन्न इति अनभ्याहारेण योजनासम्भवतिचेत् सैववरम् । तस्मा-
त्पञ्चम्यन्तपदोपपादितसौत्रार्थस्य परमस्यावोपपादक वयोतर्कोहिशब्दः । अतश्च औचित्यात् कृतकरत्वात् सूत्रसौस्याच्च युक्त-
मेकाधिकरण्य सूत्रचतुष्टयस्य । ' द्वासुपर्णा ' विति वाक्ये अत्रत्य-वायातिदेशश्चानुपपन्नः ' स्थित्यदनाभ्यां च ' इति
सूत्रेण निरूपयिष्यमानस्य तस्यैतन्वायासपक्ष बाभावात् । नचास्याधिकरणस्य तद्वाक्यस्येक्ष-वार्तादह तदस्तावः, अस्याधि-
करणस्यानत्यम्यायातिदेशस्येक्षवाक्यान्तरोपपाद्यवेऽन्यान्वाध्यप्रसङ्गात् । तस्य च वाक्यस्य बुद्धिजीनपरत्वं भवदभिमतं
तत्त्वह न वक्तव्यं प्रकृतानुपयोगात् ' प्रकृतपिष्यन्तौ ' इति वाक्यस्य जीवव्यवहारीयपरमा मविषयत्वे वाक्यान्तरस्य बुद्धि-
जीवपरव कथमुपपत्तेः । तस्य च वाक्यस्य बुद्धिजीवविषयत्वं पूर्वं निरस्त निरक्षिप्यते च । अतो भाष्यतन्मादिता सर-
णिरैव साधीयसी ॥

इति अन्वयिकरणं समाप्तम्

अथ वेदान्तसारः

सू-९ अन्ता चराचरग्रहणात् (१.२.९)

‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥’ (कठ.१.२.२५) इत्यत्र ओदनोपसेचनसूचितोऽत्ता परमपुरुषः ब्रह्मक्षत्रोपलीक्षितस्य चराचरस्य कृत्स्नस्य मृत्यूपसेचनत्वेन अदनीयतया पदघणात् ॥

सू—१० प्रकरणाच्च (१.२.१०)

‘महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो नशोचति’ ‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः’ (कठ.१.२.२२) इत्यादिना परस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ एषायाम् ॥

सू—११ गुहां प्रविष्टावात्मानौहि तद्दर्शनात् [१.२.११]

अनन्तरम् ‘जडं पितृन्तो मुक्तस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे’ (कठ.१.३.१) इत्यादिना जीवपरमात्मानवेद प्रयोज्यप्रयोजकभावेन कर्मफलाशानेऽन्वयादुपदिष्टौ, तयोरेवासि-प्रकरणे गुहाप्रवेशदर्शनात् ‘तं तद्दर्शो गूढम्नु-प्रविष्ट गुहाहितम्’ (कठ.१.२.१२) इति परस्य ‘या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती’ (२.४.७) इति जीवस्य । कर्मफलादनादितिर्जायः ॥

सू—१२ विशेषणाच्च [१-२.१२]

जीवपरावेवहि सर्वत्रास्मिन् प्रकरणे विशेष्येत ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ (कठ.१.२.१८) इत्यादौ जीवः ‘अगोचरीयाम्गहतो महीयान्’ (१.२.२०) ‘महान्तं विभुमात्मानम्’ (१.२.२२) ‘नायमात्मा प्रवचनेन’ (१.२.२३) ‘विज्ञानसार्यस्तु मनःप्रग्रहवापरः । सोऽन्वनः पारमाप्नोति तदिष्टिणोः परम पदम्’ (१.३.९) इत्यादिषु परः ‘त्रिषादस्यामृत दिवि’ (पुरुषसू.) ‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीव्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषु उत्तमेषु लोकेषु’ (छा.३.१३.७) इति विश्वतः प्राकृतात् स्थानात् परं विष्टिणोः परस्थानमेवहि संसाराध्वनः पारभूत सुमुक्षुभिः प्राप्यम् ‘परम पदं सदा पश्यन्ति सूरयः’ (पुरुषसू.) ‘तदक्षरे परमे व्योमन्’ (साम.उत्तर.२.२) ‘क्षयन्तमस्य रजसःपराके’ (ते.नारा.६.५) ‘विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्’ (नारा.६.२) ‘तेह नाक महिमानश्चक्षन्ते । यत्र पूर्वं साध्याश्चान्ति देवाः’ (पुरुषसू.) इत्यादिसकलैर्वाच्यप्रसिद्धम् ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू—९ अत्ता चराचरग्रहणात् (१.२.९)

कठवल्लीध्याप्राप्यते—‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥’ (कठ.१.२.२५) इति । अगोदनोपसेचनसूचितोऽत्ता किं जीवः ? उत परमा मेति रंशयः । जीव इति पूर्वःपक्षः कुतः ? मोक्षत्वस्य कर्मनिमित्तत्वात्, जीवस्यैव तत्त्वत्वात् । रादान्तस्तु-सर्वोपसंहारे मृत्युर्यस्योपसेचनमदनीयम् चराचरात्मकं

इत्थं जगदिनि तस्यैतस्यात्ता परमा मेव । नचेद कर्मनिमित्तं भवतु यम्, अपितु जग सुष्टिस्थितिलक्षणा परमा मनो
बगदुपसंहारि रूप भवतु यम् । सूत्रार्थ — ब्रह्मभौदनस्यात्ता परमा मा, ब्रह्मभ्रमभौदेन परावरस्य कृत्स्नस्य जगतो
महत्ताम् । मृयून्मेषचनोद्योदनो न ब्रह्मभ्रममात्रम्, अपितु तदुपलक्षित परावरस्य मक कृत्स्नं जगदेव ॥

सू-१० प्रकरणाच्च (१.२.१०)

‘महान्त विमुना मान म वा धीरो नरोचति’ (कठ.१.२.२२) ‘नायमा मा प्रयत्नेन लभ्या न मेधया’
(२३) इति परस्यैवैव प्रकरणम्, अत्राद्या परमा मा ॥

सू-११ गुहां प्रविष्टावात्मानौहि तद्दर्शनात् [१.२.११]

नग्ननन्तरम् ‘अत्रविश्वतो मुरुनस्य लाक गुहा प्रविष्टौ परमे परार्थः’ (कठ.१.२.१) इति द्वयो कर्मफलान्न-
धवणात् परमा मनश्च कर्मफलान्नमानन्वयात् अत करणाद्वितीयो जीव एव तत्रास्तेति प्रतीयते ; अतोऽपि स एव
जीवोऽस्मा मविद्वमर्हतीत्याह—गुहा प्रविष्टौ जीवा मपरमा मानौ, जीवद्वितीय परमा मेव तत्र प्रतीयत इत्यर्थः ।
स्वमनश्चोऽपि परमा मन प्रयोक्तव्यता पानऽवयो विद्यते । जीवद्वितीय. परमा मेति कथञ्चमभ्यते तद्दर्शनात् तयो-
रेव ह्यस्मि प्रकरणे गुहाप्रवेशव्यपदेशो दृश्यते—‘त दुर्दृशं गूढमनुप्रविष्ट गुहाहित गह्वरेष्ठ पुराणम् । अप्यामयोर्गात्रि-
गमेन देव म वा धीरो हर्षयोकी जहाति’ (कठ १.२.२२) इति परमा मन ; ‘या प्राणेन समव्यत्यदितिर्देवतामयी।
गुहा प्रविश्य तिष्ठ ती या भूतेभिर्व्यजायत’ (२.४.७) इति जीवस्य । कर्मफला पत्तीत्यदिति जीव ॥

—१२ विज्ञेयणाच्च [१.२.१२]

अस्मि प्रकरणे ह्युपक्रमप्रभृत्योपसंहाराजीवपरमा मानावेधोपास बोपासक वप्राप्त्य वप्राप्त्य वादिभिर्विज्ञेयते ‘महान्त
विमुना मान म वा धीरो नरोचति’ (१.२.२२) ‘विज्ञानसार्थयंश्च मन प्रग्रहवाजर । साऽध्वन. पारमाप्नोति तादृश
परम पदम्’ (१.१.९) इत्यादयः, अत्राद्यात्ता परमा मा ॥

इति अत्रधिकरणम्

अथ अधिकरणसारावली

अत्ता सल्लोदनादेर्भ्रममुगिति कठश्रुत्यधीतोऽप्यसौ स्या
अ स्यान्मृत्यूपसिक्तस्थिरचरानिरिलप्राप्तस्तल्लोके ।
जीवान्यावर्तन च प्रकरणविदित भोक्तृत्वोक्तिर्द्वयोस्तु
प्रेर्यत्प्रेरकत्वप्रतिनियतरसाच्छत्रिणीत्याऽथवा स्यात् ॥
सत्त्व स्वाद्वत्यनभ्रं ह इति विभजनात्यैक्यधीतनुसत्त्व
बुद्धि प्राणोऽयवेति स्वत इह पित्रतोर्जीव एकस्तयोश्चेत् ।
मेव जन्तोस्तु सत्त्वश्रुतिरियमुचिता कर्म मुहत्वाऽप्यनभ्र
तत्प्रभ्रमप्रमोऽन्याया इदमपि चाभापि पूर्वापराद्यै ॥

॥ इ ति अ त्र धि क र णं स मा प्र म् ॥

अथ अन्तराधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू—१३ अन्तर उपपत्तेः (१.२.१३)

अथ अन्तराधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू—१३ अन्तर उपपत्तेः (१. . १३)

अत्र सङ्गतिः पूर्वोक्तया दिष्टा सिद्धेति न कण्टोक्ता । ' गूढोऽस्मा न प्रकाशते ' ' तं दुर्दर्शं गूढमनुप्र
विष्टम् ' ' क इत्या येद ' इति च परमात्मा दुर्दर्शश्चेत् सुदर्शतया प्रसिद्धत्वेन निर्दिष्टो न परमात्मा भविष्यद्दर्शनीति

अथ अन्तराधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः

' अन्तर उपपत्तेः ' अन्तराधिकरणस्यायोग्यवच्छेदपादान्तःपातितया जीवमिन्द्रपरमात्मैव नास्तीति पूर्वपक्षः ।
अन्तराधिकरणञ्च आनन्दमयाधिकरणशेषभूतम् अत्र तु प्राधान्येन अन्तरादित्यविद्यावाक्यमेव विषयः अन्तःशब्दस्य सूत्रे
सर्वात् उत्तरत्र ' अन्तरिक्षिणि ' इति वाक्यस्य सर्वात् तस्यापि माध्ये उपादानात् । अत्र तु जीवमिन्द्रपरमा मा पूर्वपक्षे
वर्तत एव । अथाप्यस्मिन्वाक्ये परमात्ममिन्द्रस्य पूर्वपक्षे विषयः । अन्तरशब्दस्य चात्र प्रयोगेण चक्षुषि स्थितिः अन्त
रशब्दप्रदितान्तर्पामिविद्यावाक्य एव ' यश्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरः ' इत्यत्र प्रतिपाद्यत इति तद्वाक्य प्रत्यभिज्ञापितम्
कटोपनिषदि ' यस्तु विज्ञानवान् भवति—तस्येन्द्रियाणि वक्ष्यामि । यस्त्वविज्ञानवान्—तस्येन्द्रियाण्यवक्ष्यामि ' इत्याद्यभिषाय
योगोऽप्यभिहितः ' विद्यामेता योगविधिं च कुर्वन्म् ' इति च हानेन्द्रियेषु बाह्येषु वक्ष्येत् चक्षुषस्य प्राधान्येन यश्चक्षुषादि
वक्ष्यताऽनन्तरमेव योगसिद्धिः । ' यएवोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते ' इत्यत्र दृष्टिघातोः समाधिर्विषय इति चक्षुषः श्रुद्धिस्तया
सिद्धाभ्ये चक्षुष्यपरमात्मार्चनमेव चक्षुषो वक्ष्यन्त्विति सूत्रमत्राभिप्रेतमिति अधिकरणद्वयेकरम् । कटोपनिषदि—
' यतर्कवाचः—इत्यादौ ' तयोर्वर्णयन् ' इत्यत्र संक्षेपेण प्रतिपादितत्वात् गतेः विस्तरेणाभिधानेन विद्यकोर्द्धोः समुज्ज
मद्विषयकत्वमेवेति निर्धारन भवति । आग्रज द्वावैश्वरादीनां पूर्वमुक्तत्वेन आदितामिमात्रयोरत्र विवक्षेति (आ. ती)
उक्तनियमो नष्टः ॥

' प्राणो ब्रह्म क ब्रह्म ख ब्रह्म ' इत्युपनिषदोक्तं ब्रह्म गतिवाक्यात् ' यएवोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते ' इति वाक्यस्य
निर्वातमिति गतिमात्रपरत्वं नास्य वाक्यस्य, अपि तु ब्रह्मपरत्वं एतच्चावयवेण उपपत्तेः ह्यनुक्तम् । अत्र तु उपदेशात्
ब्रह्मः । प्रथम अग्रज बहुषोर्गदिष्टः तदुद्देशकाले—आचार्यश्रुते गतिं यत्तत्वा ' इत्यतश्चन्मात्रं वर्तते ' यएवोऽक्षिणि
पुरुषो दृश्यते ' इत्येतद्वाक्यप्रतिपाद्यस्य प्रागनुगदिष्टपदमपरत्वाभिर्नियोऽपि न संभवति । गतिमात्रस्योपदेशात् । ' य
एवोऽक्षिणि ' इति प्रसिद्धवर्तिदेवेन प्रमाणान्तरप्रतिष्ठाप्य एव ग्रह्य इति प्रतीयते, प्रमाणं च श्रुतिरेवेति न नियमः ।
अतः प्रतिविषयत्वात् पूर्वपक्षे अवधारः, प्रतिनिबर्धनं च कूलद्वयार्थवाक्यद्वय विवक्षितमित्याचार्यपदेरनुक्तम् ॥

श्रीमाप्यम्

इदमामनन्तिच्छन्दोगाः—‘य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाच एतद्-
मृतमभयमेतद्ब्रह्म’ (छां.४.१५.१) इति । तत्र सन्देहः—किमयमध्याधारतया निर्दिश्यमानः
पुरुषः प्रतिविम्यात्मा, उत चक्षुषिन्द्रियाधिष्ठाता देवताविशेषः, उत जीवात्मा, अथ परमा-
त्मा इति । किं युक्तम् ? प्रतिविम्यात्मेति । कुतः ? प्रसिद्धचन्द्रिदेशात् ; ‘दृश्यते’ इत्यपरोक्षा-
मिधानाच्च । जीवात्मा वा, तस्यापि हि चक्षुषि विशेषेण सन्निधानात्प्रसिद्धिरुपपद्यते ?
उन्मीलितं हि चक्षुर्गृहीदय जीवात्मनदशरीरे स्थितिगती निश्चिन्वन्ति । ‘रदिममिरेषोऽ-
स्मिन्प्रतिष्ठितः’ (यु.७.७.१) इति श्रुतिप्रसिद्धया चक्षुःप्रतिष्ठो देवताविशेषो वा । एष्वेव
प्रसिद्धचन्द्रिदेशोपपत्तेरेषामन्यतमः ॥

इति प्राप्ते प्रचक्षते—‘अन्तर उपपत्तेः’—अद्वयन्तरः परमात्मा । कुतः ? ‘एष म आ-
त्मेति होवाचैतद्मृतमभयमेतद्ब्रह्मेति एतं संयद्ब्रह्म इत्याचक्षते । एतं सर्वाणि यामान्य-
मिसंयन्ति एष उ एव यामनि । एष सर्वाणि यामानि नयति । एष उ एव भामतिः एष
हि सर्वेषु लोकेषु भवति’ (छां.४.१५.३) इत्येषां गुणानां परमात्मन्येवोपपत्तेः ॥

श्रुतप्रकाशिका

ब्रह्मणो सङ्गतिः । निपवादिषु दर्शयति इदमित्यादि । किं अस्याधारतया निर्दिश्यमानः प्रतिबिम्बचक्षुरधिष्ठातृजीवानो-
मन्यतमः, उत परमात्मेति तदर्थं किमप्यमृत-वाद्यो यथाकथञ्चिन्वेयाः, उत मुख्यः ? ‘कं ब्रह्म’ इति प्रकृतमेव
ब्रह्म किमुपासनस्यानगुणविधानार्थं निर्दिश्यते उत नेति, किं मध्यस्थानि विषया ब्रह्मप्रकरणे निश्चितम् उतन, किमभि-
विद्या ब्रह्मविद्या, उतन ? किमभिविद्याफलं ब्रह्मविद्याज्ञानानुगुणम्, उत नेति विचारः । यदाऽननगुण तदाऽभि-
विद्याः ब्रह्मविद्याज्ञानाभावेन ब्रह्मप्रकरणविच्छेदेन पूर्वप्रकृतब्रह्मण इह परमशान्भावेनामृत-वादीनाममुख्यतया प्रतिबिम्बादि-
भ्यन्यतम इति फलितम् । सिद्धान्ते यदाऽननगुण तदा अङ्गत्वेनाभिविद्याया ब्रह्मविद्याप्रकरणविच्छेदक-वामाभावेन प्रकृतब्रह्म-
ण इह परमशान्भवेनामृत-वादीनां च स्वतःप्राप्तमुख्य-वशिष्टेः परमात्मेति फलितम् । अपरोक्षप्रसिद्धिर्बौद्धिकप्रसिद्धिः—
श्रुतिप्रसिद्धिश्चैतन् यथाक्रमेण प्रातिविम्बजीवादित्यानामनुसंधेयाः । यएव इति पदाम्बा प्रसिद्धाभिर्देशः दृश्यत इत्यपरोक्षा-
मिधानम् । अनेन सङ्गतिरभिप्रेता, सन्निधानात् सन्निधानावगमात् जीवस्य देहशान्निषेधश्चक्षुष्यवगमादित्यर्थः तदेव विदु-
षोति उन्मीलितवैद्विहिति । आसिन्कर्मण्यस्य सामर्थ्यं दृश्यते युक्तं यथा तत्कर्म तत्सामर्थ्यस्यैवकारि-युक्तं भवति, एवमक्षिणि
दृश्यत इत्युक्ते देहे जीवावस्थानं चक्षुरधीननिश्चयमि-युक्तं भवतीत्यर्थः उपक्रमानुगुणमन्येयं, तस्मादमृत-वचन्यद्ब्रह्म-
त्वायुक्तस्तुतिरूपा ‘एष आत्मेति’ इतीतिकरणचार्थात्पर्यवेतकम् । देवताविशेषः आदित्यः एष्वेव ननु परमात्मनि
रादान्ते एषां गुणानामिति । निरुपाधिका अमृतत्वादयो न जीवादियु समवन्तीत्यर्थः एषामिति । उपक्रम-
समेकं लिङ्गमुपरितनानेकगुणविशेषे दुर्बलम् अत एव च नामृत-वाचुश्च स्तुतिरिति भावः । ‘इतिहोवाच, इत्यमचीत्

गूढार्थसंग्रहः

नचैतद्ब्रह्मण्ये ‘एष आत्मेति होवाच’ इत्युक्तधर्माः विरोधिना भवन्ति । प्रजापतिविद्याया प्रतिबिम्बविषयेऽपि
तदाकथयद्ब्रह्मात् । प्रतिबिम्बपूर्वपक्षः न मुख्यः किंतु समवामिप्रायेण, नस्तुतस्तु जीवइति पूर्वपक्षः मुख्यः । ‘एष आत्मे-
निहोवाच’ इत्यनेन प्रतिबिम्बव्यावृत्तावपि जीवे तत्समभवः । ‘यएषोऽक्षिणि’ इति जीवस्य स्थितिचक्षुषा निर्णीयते ।

श्रीभाष्यम्

सू-१४ स्थानादिव्यपदेशाच्च [१.२.१४]

चक्षुषि स्थितिनियमनादयः परमात्मन एव 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' (वृ.५.७.१८) इत्येवमादौ व्यपदिश्यन्ते । अतश्च 'य एषोक्षिणि पुरुषः' (छां.४.१.५.१) इति स एव प्रतीयते अतः प्रसिद्धवर्तिदेशश्च परमात्मन्युपपद्यते । तत एव 'दृश्यते' इति साक्षात्कारव्यपदेशोऽपि योगिभिर्दृश्यमानत्वादुपपद्यते ॥

सू-१५ सुखविशिष्टाभिधानादेव च १.२.१५

श्रुतप्रकाशिका

इत्यादिप्रातिकरत्वमर्थपरमेव दृष्टमिति चानुसन्धेयम् उपपत्तेरक्षयन्तरः परमात्मैत्यन्वयः—यद्यद्यस्मिन् सर्पिरोदकं च सिञ्चति वर्मनीव गच्छति इत्यर्थवादोक्तं सर्पिरोदकादिनिर्लेपत्वं हेतुं कृत्वा निर्लेपस्य परस्य निर्लेपचक्षुषि स्थितिरुपपन्नोति वक्तुमशक्यम् । काचादिभिस्संख्ये चक्षुषि निर्दोषस्य प-स्य स्थित्यनुपपत्तेश्च वक्तुं शक्यत्वात् ॥

सू-१४ स्थानादिव्यपदेशान्च [१.२.१४]

अनवस्थितेरिति व्यतिरेकस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'चक्षुषि तिष्ठन्' इति श्रुत्यनुरोधेन स्थानशब्दः स्थितिपरतया व्याख्यातः, न तु प्रदेष्टापरतया । सौत्रस्यादिशब्दस्यार्थमाह—नियमनेति । आदिशब्दस्य नामरूपाव्ययपरत्वेन व्याख्या नमशुक्तः, जीवात्मनि सम्भवतस्त्वस्य परमात्मसाधकत्वाभावादिति भावः स्थितिनियमनादय इत्यादिशब्देन धारकादि-रि-भिप्रेतः । अस्य हेतोर्निश्चिदान्तसाधकत्वं दर्शयति अतश्चेति । अनेन निश्चिदान्तसाधकहेतुं यदता पूर्वपक्षहेतोरन्यथासिद्धिश्च फलिता तामाह—अतःप्रसिद्धपदिति । श्रुतिप्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धवर्तिदेशः पूर्वपक्षिणोक्तोऽस्त्वप्येवऽपि सम्भवतीति पूर्वपक्षहे-त्वन्तरस्य चान्यथासिद्धिं सूत्राभिप्रेतां दर्शयति ततएवेति । ततएव श्रुतिप्रसिद्धेरेव शास्त्रप्रतिपक्षेहि तर्षं योगिभिरप्राप्तं च 'यत्तदद्रेद्यम्' इत्युक्त्या 'परिपद्यन्ति धीराः' इत्युक्तेः 'गूढोऽस्मा न प्रकाशते, दृश्यतेत्यत्रयथा—बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इत्युक्तेश्च । अनोऽर्थतश्चान्ततश्च श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेरेति भावः । यादृशं शुभ्रादि-वत् स्थानिनः परमात्मनोऽपि स्थानात् पश्चिच्छन्नवशङ्कान्युदात्तपरत्वं सूत्रस्याशुक्तम् 'अर्मनौकरवात्' इति सूत्रेण तस्याः परिहृततयाऽत्र शङ्काऽनुदयात् । अतस्साधकान्तरप्रदर्शनपरमिदं सूत्रं प्रसिद्धवर्तिदेशपरोक्षभिधानरूपपूर्वपक्षशु-क्तिद्वयं चार्थापरिहृतम् ॥

गूढार्थसंग्रहः

तत्र 'अधिग' इत्यत्र आशिनमित्तकदर्शनविषयो जीवः विवक्षितः । निमित्तवृत्तभ्यपेक्षया अधिकरणवृत्तभ्याः मुक्त-त्वेन श्रुत्या तत्र स्थितेः परिग्रह एव युक्तः इति तावय्येव चक्षुर्निद्रयाचिष्टाता देवताविशेष इति तदाऽपि 'एव आमे-तिहोवाच' इत्यादीनां संभव एव । एव प्राप्ते उच्यते—अन्तर उपपत्तेः ॥

श्रीभाष्यम्

इतश्चायमक्षयाधार पुरुषोत्तमः—‘कं ब्रह्म एं ब्रह्म’ (छां.४.१०.५) इति प्रवृत्तस्य सुख-
विशिष्टस्य ब्रह्मणः उपासनस्थानविधानार्थं संयद्वाग्म्यादिगुणविधानार्थं च ‘य एषोऽक्षिणि
पुरुषः’ (छां.४.११.१) इत्यभिधानात् । एवकारो नैरपेक्ष्यं हेतोर्घोतयति ॥

नन्वग्निविद्यान्यवधानात् ‘कं ब्रह्म’ (छां.४.१०.५) इति प्रवृत्तं ब्रह्म नेह सन्निधत्ते ।
तथा हि—अग्नयः ‘प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म एं ब्रह्म’ (४.१०.५) इति ब्रह्मविद्यामुपदिदय ‘अथ
हैनं गार्हपत्योऽनुदाशास’ (४.११.१) इत्यारभ्याग्नीनामुपासनमुपदिदिशुः । नचाग्निविद्या
ब्रह्मविद्याऽङ्गमिति शनयं यस्तुम् ; ब्रह्मविद्याफलानन्तर्गततद्विरोधि सर्वायुः प्रातिसन्तस्य-

श्रुतप्रकाशिका

सू—१५ सुखविशिष्टाभिधानादेव च १.२.१५

सुखविशिष्टं सुखविशिष्ट ‘अेकयोः’ इतिवत् ‘तद्गुणसारत्वात्’ इति न्यायेन धर्मभूतसुखाविशिष्टमिति
वा ‘कं ब्रह्म एं ब्रह्म’ इत्युक्तस्य ब्रह्मणः पुनरभिधानं किमर्थमित्यत्राह—उपासनस्थानेति । ‘एतदमृतमेतदभय-
मेतद्ब्रह्म’ इति ब्रह्मशब्देन ‘कं ब्रह्म’ इत्युक्तस्य ब्रह्मणः प्रत्यभिधानादित्यर्थः । एवकारप्रयोजनमाह—एवेति । पूर्वं
एतद्वचोक्तं हेतुवद् व्यतिरेकीकृत्वापेक्ष ‘अनवस्थितेतरसम्भवात्’ इतिहि वक्ष्यते । अयत्तु हेतुर्व्यतिरेकीकृत्वा निरपेक्षइति
भावः । प्रकरणविच्छेदं दर्शयञ्चोदयति । नन्विति । कथमग्निविद्यान्यवधानमित्यत्राह—तथाहीति । तर्हि अज्ञाज्ञि-
मायेनाविरोध इत्यत्राह—नचेति । ‘फलवत्सन्निधायफलं तद्ब्रह्म’ इति न्यायादिति भावः । अज्ञानामप्यङ्गिकला-

गूढार्थसंग्रहः

अन्तरउपपत्तेः इति सूत्रे अन्तरशब्दोपादान एतद्विषयवाक्यस्य अन्तरशब्दघटितवाक्यवैलक्षण्यसूचनाय । तत्र विषयवाक्ये
अन्तरशब्दप्रयोगेण विषयवाक्यपर्यालोचनेनैव सूत्रकारः इत्थं प्राटङ्क । तेन चायमर्थरसूच्यते अन्तरशब्दघटितवाक्ये चक्षुषि
या स्थितिः प्रतिपाद्यते तस्याः दर्शनमेव यच्छब्दनिर्देशेन विषयवाक्ये विवक्षितमिति तच्चान्तर्ध्यामिमाज्ञापवाक्य ‘यश्च
क्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरः’ इत्यादि । अतएव सिद्धान्ते एतच्चात्पर्यानुरोधेन स्थानादिव्यपदेशाह इत्युक्तार्थनिर्णयाय ।
उत्तराधिकरणप्रवृत्तिरिति सङ्गच्छते ॥

‘य एष आदित्ये पुरुषस्तोऽहमस्मि’ इत्यस्यात्र सद्भावेन आदित्याग्नयोरैक्यात् अग्निरिति पूर्वं पक्षः नवीनैराहतः
आदित्यस्यैव विद्युदादीनामपि तद्वाक्ये सद्भावेन तत्रादित्यस्यैव विवक्षितत्वमिति निर्णयो न सम्भवति । अत्र सूत्रे अन्तर
शब्दप्रयोगेण ‘य एषोऽन्तरिक्षिणि’ इत्यस्य विषयवाक्यता न सम्भवतीति प्रागेवोक्तम् । न चान्तस्थत्वं रमणचरपुंभय
विवक्षितमिति सूत्रे अन्तरशब्दप्रयोग इति शङ्क्यम्, एवमप्रसिद्धार्थस्य कल्पनासम्भवात् । तथाहि ‘अन्तः’ ‘रः’ इत्येव
कृतौ न निर्देशः । अत्र उणादिप्रत्ययकल्पनया अन्तरशब्द-सुवचिप्रदर्शनमपि स्वसिद्धान्ताभिनिवेशमूलकमेव । अतः उक्त-
प्रावेव पूर्वपक्षसिद्धान्तो ॥

अत्र सूत्रे अग्निशब्दाभावेऽपि अद्वयान्तरः इति भाष्यत्वं ‘श्रुतोपनिषत्कगत्याभिधानाच्च’ ‘सुखविशिष्टाभि-
धानादेव’ इति सूत्रद्वयपर्यालोचनाया उपकोसलविद्याया पूर्वोत्तरवाक्यानि ‘बुद्धिस्थानि भवन्तीति तात्पर्येण स्थानादिव्यप

श्रीमाध्यम्

- * विच्छेदादिकलश्रेयणात् । उच्यते 'प्राणो ब्रह्म' (छां.४.१०.५) 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' (४.१५.३) इत्युभयत्र ब्रह्मसंशब्दनात् 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' (४.१४.१) इत्यग्निवचनाच्च गत्युपदेशात्पूर्वं ब्रह्मविद्याया असमाप्तेस्तन्मध्यगताग्निविद्या ब्रह्मविद्याइमिति निश्चीयते ; 'अथहैनं गार्हपत्योऽनुशशास' (४.११.१) इति ब्रह्मविद्याऽधिकृतस्यैवाग्निविद्योपदेशाच्च । किञ्च 'ध्यायिषि परिपूर्णाऽसि' (छां.४.१०.३) इति ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तानाविधकामोपहतिपूर्वकर्मजन्मजरामरणादिभयमयोपततायोपकोसलाय 'एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च' (४.१४.१) इति समुचित्योपदेशान्मोक्षकफलात्मविद्याङ्गाद्यमाग्निविद्यायाः प्रतीयते । एवं चाङ्गत्वेऽवगते सति फलानुकीर्तनमर्थवाद इति गम्यते । नचात्र मोक्षविरोधिकफलं किञ्चिच्छ्रूयते, 'अपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते उप वयन्तं भुजामोऽसिञ्च लोकेऽमुष्मिञ्च' (छां.४.१३.२) इत्यमीषां फलानां मोक्षाधिकृतस्यानुगुणत्वात् । अपहते पापकृत्याम्-ब्रह्मप्राप्तिविरोधि पापं कर्मापहन्ति । लोकी भवति तद्विरोधिनि पापे निरस्ते ब्रह्मलोके प्राप्नोति । सर्वमायुरेति ब्रह्मोपासनसमाप्तेर्याविद्यायुरपेक्षितम् तत्सर्वमेति । ज्योग्जीवति व्याध्यादि मिरनुपहतो यावद्ब्रह्मप्राप्ति जीवति । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते-अस्य शिष्यप्रशिष्यादयः पुत्रपौत्रादयोऽपि ब्रह्मं हि द पश्य भवन्ति । 'नास्याब्रह्मवित्कुले भवति' (मु.३.२.९) इति च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मविद्याफलत्वेन ध्रुयते । उपवयन्तं भुजामोऽसिञ्च लोकेऽमुष्मिञ्च-वयम् अन्नयस्तमेनमुपभुजाम्-यावद्ब्रह्मप्राप्ति विप्रैर्भ्यः परिपालयाम इति । अतोऽग्निविद्याया ब्रह्मविद्याऽङ्गत्वेन तत्त्वभिधानविरोधात्सुखविशिष्ट प्रधानमेव ब्रह्मोपासनस्थानविद्यानार्थं गुणविद्यानार्थं

श्रुतप्रकाशिका

विबद्धफलमुपपद्यत इति दृष्ट्वापरिहारार्थं ताद्विरोधीः युक्तम् । प्रकरणाविच्छेदेन परिहरति उच्यत इति । उभयत्रोपक्रमो पर्वहारायोर्ब्रह्मसंशब्दनं अग्निविद्यायाः प्राक् ब्रह्मविद्याया असमाप्तिः ब्रह्मविद्याऽधिकृतस्याग्निविद्योपदेशस्तापत्रयादुरस्य तच्छान्त्यर्थमुभयोरसमुच्चित्योपदेशश्चेति हेतुवद्वधेनाङ्गाङ्गिवमाह-प्राणो ब्रह्मेत्यादिना । 'अथहैनं गार्हपत्योऽनुशशास' इत्यत्र एवमित्यन्वादेशेन ब्रह्मविद्याधिकृतत्वे तात्पर्यं सिद्धम् । शब्दतः प्रकृतस्यैव पुनः परामर्शोऽन्वादेशः न ह्यप्याकथञ्चित् शुद्धिस्मात्रपरामर्शः । अतएवमिति निर्देशदश्रुतब्रह्मविद्येवाग्निविद्याधिकारि वक्ष्यते । समुचित्योपदेशादिति । समुच्चयशब्दोपदेशोऽप्यन्वाविशेषविबक्षया समसमुच्चयपरः । यद्वा सन्न-धमात्रपरः सन्न-ज्ञाङ्गिभावे पर्यवस्यति । परस्मैविरोधममुपगम्य परिहरति एषंचेति । 'द्रव्यगुणसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलवृत्तिरर्थवादस्त्यात्' इति हि कर्ममीमांसासूत्रम् । अथ फलविरोध एव नास्तीत्याह-नचेत्यादिना । व्योक् उच्यते; अनेन व्यप्याद्यनुपहतत्वे फलितम् तदाह-व्याध्यादिभिरिति । कुले ब्रह्मविदुच्यते ब्रह्मविद्याऽनुगुणफलत्वं दर्शयति नास्येति । भुजामइति । 'भुज-पालेनाभ्ययहारयोः' इति चण्डोः 'भुजौनवरः' इति ह्यङ्गमेपदम् अतः परस्मैपदि-वादय चादुरवनाम इत्यर्थः । परिपालयामइति । श्रुतापुत्रशब्दार्थः परिणोपसर्गेण सूचितः विप्रनिवारणपर्यन्तः किञ्चित्काले ब्रह्मविद्यां प्रत्यग्निविद्यायां अङ्गानि विहादिकं इत्यभिप्रायः ॥

श्रीमाध्यम्

चोच्यते । ननु ' आचार्यस्तुते गतिं वक्ता ' (छां.४.५.९) इति गतिमात्रपरिशेषणादाचार्येण गतिरेवोपदेदयेति गम्यते ; तत्कथं स्थानगुणविध्वयतोच्यते ? तदभिधीयते ' आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता ' [४.५.९] इत्यस्यायनमिप्रायः—ब्रह्मविद्यामनुपदिश्य प्रोपुपि गुरो तदलाभादनाभ्यासमुपकोसलमुज्जीवयितुं स्वपरिचरणप्रीता गार्हपत्यादयो गुरोरत्रयस्तरस्मै ब्रह्मस्वरूपमात्रं तदङ्गभूतं चाग्निविद्यामुपदिश्य ' आचार्यस्त्वैव विद्यां विदिता साधिष्ठं प्रापत् ' (छां.४.९.३) इति श्रुत्यर्थमालोच्य साधुतमत्वप्राप्त्यर्थमाचार्य एवास्य संयद्वमत्वादिगुणकं ब्रह्म तदुपासनस्थानमर्चिरादिकां च गतिमुपदिशतिविति मत्वा ' आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता ' (४.१४.१) इत्यवोचन् । गतिप्रहणमुपदेदयविद्याशेषप्रदर्शनार्थम् । अत एवाचार्योऽपि ' अहं तु ते तद्वदामि यथा पुष्करपलाश आपो न क्लिप्यन्ते एवमेवं विदि पापं कर्म न क्लिप्यते [छां.४.१४.३] इत्युपक्रम्य संयद्वमत्वादिगुणविशिष्टं ब्रह्मास्मिन्मनोपास्यमर्चिरादिकां च गतिमुपदिदेश । अतः ' कं ब्रह्म खं ब्रह्म ' [४.१०.५] इति सुप्रथितशिष्टस्य प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽत्राभिधानाद्यमक्षयाधारः परमात्मा ॥

ननु च ' कं ब्रह्म खं ब्रह्म ' (छां.४.१०.५) इति परं ब्रह्मामिहितमिति कथमवगम्यते, यस्यैवाक्षयाधारत्वाऽभिधानं द्रष्टे ; यावता ' कं ब्रह्म खं ब्रह्म ' (४.१०.५) इति प्रतिज्ञाकाश लौकिकसुखयोरेव ब्रह्मसृष्टिर्विधीयत इति प्रतिभाति ' नाम ब्रह्म ' ७.१.५ ' मनो ब्रह्म ' ७.३.२ इत्यादिवचनसारूप्यात् । तथाह—

श्रुतप्रकाशिका

उक्तहेतुभिरैकप्रकरणेन स्थितेऽपि ब्रह्मणः पुनरवक्तव्यत्वमुक्तेन बोधयति नन्विति । स्थानगुणयोर्विधेयत्वेऽतिष्ठेत्तदर्थं पुनर्ब्रह्माभिधानं, तच्च नास्ति पूर्वं तयोराचार्येण वक्ष्यमाणवाक्यनात्, अतस्स्थानादिपरवाक्यं न परमात्मविषयमित्यन्यपरमिदं वाक्यमित्यर्थः । परिहरति तदभिधीयतइत्यादिना । परिपूर्णापदेशोऽनुपदेशो वा स्यात्, कथं विकृते पदेन इत्याद्यङ्काः च परिहरन् स्थानगुणविध्वयतामुपपादयति आचार्योस्त्वित्यादिना । साधिष्ठब्रह्मः साधुतमत्वब्रह्मेन व्याख्यातः । साधिष्ठमान् भावप्रधानमिदं ब्रह्म इत्यर्थः गतिप्रहणमिति । उपदेशविद्याशेषमाचार्यो वक्तवति ' आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता ' इति वदतामभिप्राय इत्यर्थः । तदेवोपपादयति असप्येति । सूत्रार्थे निगमयति अत इति । अतः उपकोसलविद्यापरिहारस्यापेक्षितत्वात् शुभमुक्तात् श्रवणेन साधुतमत्वाय पुष्करमुपादिष्टत्वाच्च गतिप्रहणस्य प्रदर्शनार्थवादित्यर्थः ॥

उत्तरपुत्राङ्कमाह—ननुचेति । यावता ॥ श्रुतं वचनसारूप्यादिति । ' नाम ब्रह्म ' ' मनो ब्रह्म ' इत्यादिवत् दृष्टिविशेषणस्य ब्रह्मणः पञ्चादुपादानं निदेश्यस्य प्रश्नोपादानं च सारूप्यमभिप्रेतम् ' प्राणं च हारमै तमाकाशं चोचुः ' इति प्राणाकाशशब्दवशात् निगमितम् ननु ब्रह्मशब्देन ततोऽपि दृष्टिविधिरिति भावः तस्याप्युत्तरत्र परिहरित्यभावात् ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

देशाच्च ' अनन्तरस्थितेरसम्भवाच्च नेतर ' इति सूत्रद्वये अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थितिरपि शुद्धिस्या । एवं च स्थित्यधिकरणसम्पन्नवर्तितवाक्यमेव विषयइति सूत्रसन्दर्भेण सूच्यते । तेन ' यणोऽधिगिण प्ररुपो हृदयत ' इत्यस्य विषयवाक्यत्वं निश्चयम् । ततश्च अक्षयन्तरपरमात्मा इत्युक्तिः शुद्धा ॥

गूढार्थसंग्रहः

अन्तरशब्देन अन्तरशब्दघटितवाक्यजन्य औतदर्शनमेव ‘यएषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ इत्यत्र विवक्षितमिति सूचनमाश्रमम् । इदानीन्तु तद्विस्तरेण निरूप्यते ‘स्थानादिव्यपदेशाच्च’ इत्यादौ । एवञ्च चक्षुराविष्टात् जीवस्य स्थानादि व्यपदेशः सर्वथा नैव सम्भवतीति सूच्यते । परैः ‘यः पृथिव्या तिष्ठन्’ इत्यादिनहुस्तानव्यपदेश उक्तः । आदिशब्दार्थं नामरूपमिति च । स्थानशब्दे पृथिव्यादिबहुस्थानविवक्षाऽङ्गीकारे तत्सहमावेन पठितानामर्थानां आदिशब्देनग्रहणं युक्तं ननु नामरूपयोरेतन्मिश्रस्य भगवता चक्षुषि स्थितिनियमनादयः इत्यर्थः वर्णितः । ‘अनस्यितरेतसम्भवाच्च’ इति व्यतिरेकनिर्देशद्वयाया स्थितिशब्दस्यैव सूत्रे सत्त्वेन स्थानशब्दस्य भावे न्युद्गन्तत्वेन स्थित्यर्थकं वामित्यर्थवर्णनं सूत्रकारात् स्मृतम् । स्थानार्थकत्वाङ्गीकारेऽपि सिद्धान्ते न काऽपि छतिः । स्थान आदिः येषांते इतिविग्रहः बहुस्थानसम्बन्धकधनेनाभ्यासेन स्थितिरत्र विवक्षिता । एतेन ‘यआदित्ये’ ‘यच्चन्द्रमसि’ इत्यादीनां सर्वेषामुपपत्तिः । अत्र स्थानशक्तिः आत्मशक्तिश्च विवक्षितेति नव्यार्थस्तु स्थानशब्दस्य शक्तिपरत्वासम्भवेन सूत्रे नैव विवक्षितः ॥

‘सुखविशिष्टाभिधानादेवञ्च’ इति । पूर्वसूत्रद्वयेन ‘यएषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ इति वाक्यार्थो निर्णतः अनेन सूत्रेणाश्रीनामुपदेशवाक्ये योऽर्थः स एवाक्षिवाक्येऽपि प्रतिपाद्य इति बोधितम् । इत्यममिधानेन प्रकरणविच्छेदे। नास्तीति पूर्वप्रक्षिप्तमतप्रकरणविच्छेदशङ्कानिर्वाहः अनेन सूत्रेण क्रियते, प्रकरणविच्छेदधीजतु रातिमात्रमेवाचार्येणोपदेश्यमित्याशयेन उपक्रमोक्तार्थस्यैव च न स्मृतम्, अतः एतद्वक्तव्यं यथाकथञ्चित्तेषु शब्दमित्याशयः अनन सूच्यते । ‘प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म ख ब्रह्म’ इति सुखाविशिष्टं यत्पूर्वं प्रतिपादितं तस्यैवाक्षिवाक्येऽभिधानात् इति सूत्रार्थः ॥

एतन् पूर्वसूत्रोक्तहेतुद्वयमन्तराऽपि पूर्वप्रक्षिप्तशङ्कानेनैव हेतुना निरस्ता भवतीत्येवकारार्थः । ‘सुखं च तद्विशिष्टं चेति सुखविशिष्टमित्यत्र विग्रहः सुखं यद्विशिष्टं तदभिधानादित्यर्थः । अयमाशयः । अत्र विशिष्टशब्दोपादानं ‘क ब्रह्म ख ब्रह्म’ इति वाक्यतात्पर्यनिर्णयार्थम् । एतेन ‘प्राणो ब्रह्म’ इतिवत् ‘क ब्रह्म एव ब्रह्म’ इत्यत्र कत्वशरीरत्वं न विवक्षितम्, किन्तु सुखं विशिष्टमेव विवक्षितम् । अयमाशयः । ‘प्राणो ब्रह्म’ इत्याद्युपदेशानन्तरं ‘विज्ञानाभ्याहं प्राणो ब्रह्म’ इति च क्व ख च न विज्ञानमिति इत्यत्र ‘प्राणो ब्रह्म’ इति वाक्यसमर्थीत्वं ‘क ब्रह्म एव ब्रह्म’ इति वाक्यमिति शङ्कया सुखशरीरकावश्य परमात्म्यसम्भवेन प्रक्षः । तत्र प्रतिवचने ‘यद्वा क तदेव ख यदेव एव तदेव कम्’ इत्यभ्यासेन द्विवक्त्या सुखभेदएव खशब्दार्थं विवक्षित इति प्रतीयते । खशब्दस्य नव्यामिमत्तशानार्थकत्वं न प्रसिद्धम् किन्तु आकाशार्थकत्वमेव । अन्ते ‘प्राणं च्छास्ते तदाकाशोऽयम्’ इति प्राणशब्दसहचारेण आकाशशब्दस्य निर्देशात् । ‘प्राणो ऋतु’ इत्यन्तरवाक्यपर्यालोचनायां उपकोशलप्रश्नं भीजमपि सूचितम् । तद्वक्तव्यं प्राणशब्दाकाशशब्दयोः एकजातीयार्थकत्वस्यैव प्रसिद्धेः । अभ्यासेनोपयोगेकं वप्रतीत्या खशब्दस्याकाशार्थकत्वेन प्रसिद्धाकाशभेदो बोधित इति अपरिच्छिन्नार्थकं ऽयं खशब्दः रूपकस्य सटशब्दमेव प्रतीयत इति प्राचीनालङ्कारिकसिद्धान्तः । इत्थं चाकाशसहशब्देन अपरिच्छिन्नसुखमित्यर्थः । ‘क ब्रह्म ख ब्रह्म’ इति कशब्दस्य प्रथमपाठेन सूत्रेऽपि सुखाशब्दस्य प्रथमं प्रयोगः । सुखं च तद्विशिष्टं च इत्येतेऽपि अपरिच्छिन्नसुखमिति तात्पर्येण ‘यदेव एव तदेव कम्’ इति वाक्यप्रयोगः ॥

अन्युपदेशवाक्ये ‘प्राणो ब्रह्म क ब्रह्म एव ब्रह्म’ इत्यत्र प्राणशब्दस्य कशब्दस्यैव विजातीयार्थकत्वमुक्तम् । सुखविशिष्टाभिधानादेवञ्च इति सूत्रे ‘यएषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ इति प्रागुक्तब्रह्म एव स्थानविधानं सद्यमाश्रयः दिगुपविधानं च । दृश्यते इत्युक्तेषु ध्यानानन्तरकालिकसमाध्यामिप्रायेणाति भगवतोक्तम् ॥

श्रीभाष्यम्

सू—१६ अत एव च स ब्रह्म (१-२-१६)

यतस्तत्र 'यदेव कं तदेव खम्' (छां.४.१०.५) इति सुखविशिष्टस्याकाशस्याभिधानम् अत एव एतदभाभिधेयस्तः आकाशः परं ब्रह्म । एतदुक्तं भवति-अग्निमिः 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' [४:१०.] इत्युक्ते उपकोसल उवाच 'दिजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च विजानामि' (४.१०.) इति ॥

श्रुतप्रकाशना

सू—१६ अत एव च स ब्रह्म [१-२-१६]

अतएवेत्येतद्दूपाचष्टे यतस्तत्रेति । निगमनवाक्यस्यपुच्छिङ्गाकाशशब्दकदाक्षेपे सूत्रे स इति निर्देशः । अतश्चादस्तुपविशिष्टाभिधानपरः । नन्वतश्चादः प्रकृतवाची 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म' इति वाक्योदितस्य सुखविशिष्टस्य ब्रह्मणः स्थानगुणाविद्वयर्थमाभिधानादि प्रकृत पूर्वसूत्रे तदेव सुखविशिष्टाभिधानमत्रात इति परामृश्यते, तत्रैव 'यदेव खं तदेव कम्' इति सुखविशिष्टाकाशाभिधानमतश्चादर्थतोऽप्यते । उच्यते सामान्येन सुखविशिष्टाभिधान हेतुतयाऽतश्चादेन परामृश्यते तत्र सुखविशिष्टाभिधानव्यक्तिविशेषौ वाक्यद्वयस्याविह एतद्वयेऽप्यर्थवशादेद्भूतौ । यथा 'ना मा श्रुतेः' 'क्षौऽतएव' इत्यत्र श्रुतिमानस्यातश्चादपरामृष्ट्यर्थसामान्यार्थस्यैव्यक्तिविशेषादिः, तद्वद्विहायीति । भाष्ये 'यदेव कं तदेव खम्' इति नवाक्योपादान अपित्वयोपादान 'यद्वाच कं तदेव खम्' इति वाक्य 'यदेवकं तदेव खम्' इत्यत्रान्योऽन्यदृष्टिविशिष्टेरास्तु नान्योऽन्यव्यवच्छेदकत्वं व्यवच्छेदकत्वे वा कथं खशब्दाभिधेयस्याकाशस्य पर ब्रह्मत्वमिति शङ्काद्वयं हृदि निघायाह—एतदुक्तमिति । अग्निभिरित्यादि । 'दृष्टिविधित्वे प्राणो ब्रह्म' इत्यस्य

गूढार्थसंग्रहः

एवं 'यएयोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति वाक्यार्थनिर्णयो न घटते 'प्राणो ब्रह्म' इत्यत्र 'भनो ब्रह्मे सुपासीत' इतिरत् दृष्टिविधित्वं कुतो न सम्भवति ? 'क ब्रह्म ख ब्रह्म' इत्यत्रापि तथैव स्यान्नाम एव च 'यएयोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति वाक्येऽपि आरोपितार्थविषयकस्थानमेव विवक्षितमिति नैव पूर्वोक्तो निर्णयः कर्तुं शक्यते । प्यानसामान्यमपि ननु शुद्धब्रह्मविषयकमित्यपि केषांचिसिद्धन्तादिति शङ्कानिरासार्थम्—'अतएव च स ब्रह्म' इति ॥

'प्रतिज्ञाविरोधात्' (ब्र.सू.१.१.५) इतिरत् अतएव च स ब्रह्म इति सूत्र सिद्धातिमात्रसम्मतम् । भास्कराचार्यः प्रणीते ब्रह्मसूत्रमाध्वे सुखविशिष्टाभिधानादेवच इति सूत्रव्याख्यानावसरे अतएव च स ब्रह्म' इति सूत्रमन्ये पठति तत्पुनर्नार्थमित्यन्येनाधीयते इत्युक्तम् । परमते नव्यमते च सिद्धात्यसम्मतनिामीन सूत्राणि, 'उभयव्याप्ताहाससिद्धेः' (४.३.५) 'क्षणकत्वाच्च' (३.३.३१) 'दर्शनात्' (२.३.३३) 'स्वपक्षदोषाच्च' (२.१.३०) 'दृश्यते च' (२.१.७) 'प्रतिज्ञानुपरोधाच्च' (२.४.३) 'सलिल्यच्च तक्षियमः' एतानि सूत्राणि मध्वाचार्यामात्रसमतानि अतएव विशिष्टसुखरूपब्रह्मण एव 'क ब्रह्म ख ब्रह्म' इत्यत्र पुनस्तद्वेदेन 'विजानाम्यहं प्राणो ब्रह्मेति क चतु खं च न विजानामि' (४.१०.५) इति उपकोसलप्रश्नान्तर 'यद्वाच कं तदेव खम्' इति प्रतिवचनेन निर्णयेन तत्रैव

श्रीभाष्यम्

अस्यायमभिप्रायः—न तावत्प्राणादिप्रतीकोपासनमग्निभिरभिहितम् जन्मजरामरणादि भवभयभीतस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मोपदेशाय प्रवृत्तत्वात् । अतो ब्रह्मवैषोपास्यमुपदिष्टम् । तत्र प्रसिद्धैः प्राणादिभिस्समानाधिकरणं ब्रह्म निर्दिष्टम् ; तेषु च प्राणविशिष्टत्वं जगद्विधरणयोगेन वा प्राणशरीरतया प्राणस्य नियन्त्रत्वेन वा ब्रह्मण उपपद्यत इति 'विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म' (४.१०.५) इत्युक्तवान् तथा सुखाकाशयोरपि ब्रह्मणः शरीरतया तन्नियाम्यत्वेन विशेषणत्वम् ; उतान्योन्यव्यवच्छेदकतया निरतिशयानन्दरूपब्रह्मस्वरूपसमर्पणपरत्वेन वा तत्र पृथग्भूतयोदशरीरतया विशेषणत्वे वैपयिकसुखभूताकाशयोर्नियामकत्वं ब्रह्मणस्यादिति स्वरूपायगतिर्न स्यात् अन्योन्यव्यवच्छेदकत्वेऽपरिच्छिन्नानन्दैकस्यरूपत्वं ब्रह्मणस्यादित्यस्य तत्प्रकारनिर्दिष्टारविषया 'कं च तु खं च न विजानामि' [४.१०.५] इत्युक्तवान् । उपकोसलस्यैवममाशयं जानन्तोऽत्रयः 'यद्वायुं कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' (४.१०.५) यूचिरे । ब्रह्मणस्सुखरूपत्वमेवापरिच्छिन्नमित्यर्थः । अतः प्राणशरीरतया प्राणविशिष्टं यद्ब्रह्म

श्रुतप्रकाशिका

ज्ञातत्वं 'कं च खं च' इत्यस्याज्ञातत्वं नोपपद्यते दृष्टिविधिष्वेन सर्वस्य ज्ञातत्वादिति भावः । 'प्राणो ब्रह्म' इत्यस्य ज्ञातत्वे अन्यस्य ज्ञातत्वे च किं वैषम्यम् आकाशस्य सुखविशिष्टत्वं च कथमित्यपेक्षाया 'विजानाम्यहम्' इति वाक्यस्याभिप्रायं विवृणोति आस्यायमिति । न तावदित्यादि । मुमुक्षोरुपदिष्टत्वात् प्रतीकोपासनमुदासः मुमुक्षोः प्रतीकोपासनं न कर्तव्यमिति ज्ञानं पूर्वमेव संभवति, यथा मुमुक्षुषास्य ब्रह्मेति ज्ञानं सम्भवति यद्वत् । शरीरवाचिशब्दस्य शरीरिपर्यन्ताभिधायित्वं च देयमनुप्यादिशब्देषु व्युत्पन्नमेव तथेत्यादि शरीरं च निषाम्यमिति लोकसिद्धत्वात् ज्ञातमेव 'यदेव आकाशं जानन्दः' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मशब्देन विनाऽप्याकाशशब्दस्यानन्दविशेषणत्वेन प्रयोगदर्शनात्तस्य च महत्त्वोपस्थानेनैवानन्दविशेषणत्वोपपत्तेः ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नसुखरूपत्वप्रतीतिसंभवादेव विचार उपपद्यत इति भावः ॥

उपकोसलेत्यादि । 'यद्वायुं कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इत्यत्र न दृष्टिविधित्वं शङ्कनीयम्, तथा सति 'कं चतु खं च न विजानामि' इत्यस्योत्तरत्वायोगात् । न ह्यभौतत्वे दृष्टिविध्यज्ञानस्य दृष्टिविध्यन्तरमुत्तरं भवतीत्यभिप्रायः । एव 'कं चतु खं च न विजानामि' इत्यज्ञानवचना-मुमुक्षोरुपदिष्टत्वादौ यांस्तत्तज्ज्ञानं प्रति दृष्टिविध्यन्तरस्योत्तरत्वायोगाच्च । 'यद्वायुं कम्' इत्यादिवाक्यस्य दृष्टिविधिपरवानुपपत्तेरन्योऽन्यव्यवच्छेदपरत्वं स्थितम् । 'अस्मद्विद्याचारमविद्या च' इति धर्मीनां वचने पूर्वप्रकृतविद्यायाः आत्मविद्यावाक्यमात्रं ब्रह्मणो दृष्टिविशेषणत्वशङ्का निरस्ता । तथा सत्यस्य वाक्यार्थमाह—ब्रह्मण इति । निगमनवाक्यस्यार्थमाह—अतइति । उक्तहेतुर्दृष्टिविधिवर्धो गात् 'यद्वायुं कम्' इत्यादिवाक्ये कं यम् इति शब्दयोरन्योन्यव्यवच्छेदकत्वेनापरिच्छिन्नरूपब्रह्मणोऽनुपपत्तेश्च तस्योपपत्तेश्च निगमनस्य न्यायित्वात् 'प्राणं च' इत्युपसहारवाक्यमुक्त्यर्थपरमित्यर्थः । 'प्राणं च' इति 'प्राणं ब्रह्म' इत्युक्तार्थस्य निगमनम् 'तदाकाशं च' इति 'यद्वायुं कम्' इत्यादिवाक्यार्थनिगमनम् । 'तदाकाशम्' इत्यत्र प्रकृतपरामर्शना तच्छब्देन सुप्तरूपत्वमभिप्रेतम् । कृतयोरन्योऽन्यव्यवच्छेदव्यवच्छेदकत्वे विशेषणयोर्यो यविशेषण विशेष्यभावस्याप्राप्तापि कृत्वात्तत्रानिष्टत्वम् अत्रतु प्रागाणिक्त्वात् नानिष्टत्वमिति भावः, 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति वाक्यं प्रतिपाद्यं न सुपविशिष्टं ब्रह्मेति शङ्कापरिहारायैह 'अत एव च सद्ब्रह्म' इति सूत्रस्योक्त्या तस्याभ्युपगमात् अनेन

श्रीभाष्यम्

तदेवापरिच्छिन्नसुखरूपं चेति निगमितम् 'प्राणं हारस्मै तमाकाशं चोचुः' इति । अतः 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' [४१०-५] इत्यत्रापरिच्छिन्नसुखं ब्रह्म प्रतिपादितमिति परं ब्रह्मैव तत्र प्रकृतम् तदेव चात्राक्षयाधारतयाऽभिधीयत इत्यक्षयाधारः परमात्मा ॥

सू=१७ श्रुतोपनिषत्कृत्यभिधानाच्च [१.२.१७]

श्रुतप्रकाशिका

परिद्धतं वं दर्शयति अतः कं ब्रह्मेति । 'यद्वायुं कम्' इत्यादिवाक्यस्यापारीच्छिन्नसुखरूपब्रह्मपरवाग्लिगमनवाक्यस्यापि तदनुगुणार्थत्वात् 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति वाक्ये ब्रह्मैव प्रकृतमित्यर्थः । ततः किमक्षिपुरुषस्य परमात्मन इति शङ्कायाः सूत्रार्थाधिकरणार्थोपपादकत्वं दर्शयति तदेव चेति । अन्यथा वाक्यभेदश्च प्रसज्यते स भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदोऽनुपपन्न इति भावः इतीति । 'कं ब्रह्म' इति प्रकृतस्यैवाक्षयाधारत्वं प्रतिपादनादक्षिपुरुषः परमात्मैत्यर्थः ॥

सू-१७ श्रुतोपनिषत्कृत्यभिधानाच्च (१.२.१७)

गूढार्थसंग्रहः

इत्यत्र तादृशप्रश्नप्रतिवचनयोरभावेन विज्ञानीयार्थ एव ब्रह्म इति स्थापनार्थे इत्यर्थः सः प्राण क एतं पुत्रवशब्दाभिधेयः ब्रह्म परं ब्रह्म 'प्राणो ब्रह्म क ब्रह्म खं ब्रह्म' 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति सर्वत्रापि परं ब्रह्मैवेत्यर्थः । अपारीच्छिन्नसुखरूपब्रह्मणो यदा विवक्षा तदाऽपारीच्छिन्नसुखरूपं ब्रह्म शुद्धमेव परं ब्रह्म नापरिमितं अपारीच्छिन्नसुखरूपस्य ब्रह्मणः अन्यत्वं पदेष्टव्यमिति विद्याशेषाचार्योपदिष्टगतिवाक्येऽपि विवक्षितत्वेन ज्ञानोपासनयोः तत्वात्तत्त्वविषयकत्वेन भेदकल्पनमेतेन सूत्रकृता श्रुत्याद्यविरुद्धमिति दर्शितं भवति ॥

एतेन 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इत्यत्र ब्रह्मशब्दार्थवर्तुमुक्तः गत्या चतुर्मुखसमाधिगमनम् । गत्युक्तिः क्रममुत्तमयेति परेषा कल्पना सूत्रकृता निरुक्ता भवति । ब्रह्मशब्दानां सर्वेषामकार्थत्वस्यैव युक्तं वात् । अत्रत्यानां ब्रह्मशब्दानां सर्वेषामर्थः 'स ब्रह्म' इत्यत्र विवक्षितः । तेन 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्यापि पूर्वोक्तब्रह्मशब्दसमानार्थकत्वमेव । एतद्विद्यायाः अपारीच्छिन्नानन्दरूपब्रह्मविषयत्वेन सगुणनिर्गुणविभागस्यानुचिततया आचार्यादिव विद्याविदिता साधिष्ठं प्रब्रूयत्' (४.९.३) इति श्रुत्यर्थस्य सर्वविद्यासु विवक्षिततया ब्रह्म अपारीच्छिन्नानन्दरूपमेवेति परेषा परापरब्रह्मविद्याविभागः सगुणनिर्गुणविभागपर्यवसितः श्रुतितात्पर्याविषय इत्येतेन निर्धारितं भवति ॥

'श्रुतोपनिषत्कृत्यभिधानाच्च' 'अतएव च स ब्रह्म' इति सूत्रे ध्यानज्ञानयोः तत्वात्तत्त्वविषयकत्वादिद्वान्तस्य निराशेन ध्यानस्यापि दर्शनरूपतया विषयवाक्ये प्रतिपादनेन इन्द्रप्राधिकरणमारभ्य पूर्वोक्तकरणेषु उपासनस्यैव विधानेन उपनिषत्सु सर्वासु ध्यानमेव विवक्षितमिति सिद्धया तदनुगुणं फलद्वैविकल्पनमसंगतमित्याशयेन औपनिषद्विद्यानिष्ठानां सर्वेषामुक्तान्त्यनन्तरफल एकरूपमेव विवक्षितमिति प्रदर्शनायेदं सूत्रमात्मनो विद्यायानुपनिषच्छब्दो नास्ति अद्यापि 'आचार्यादिव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्' इति वाक्यं वर्तते । इदं च वाक्यं नैतद्विद्यामात्रविषय इतरवि-

श्रीभाष्यम्

श्रुतोपनिषत्कस्य अधिगतपरमपुरुषयाथात्म्यस्यानुसन्धेयतया श्रुत्यन्तरप्रतिपाद्यमाना
अर्चिरादिका गतिर्या तामपुनरावृत्तिलक्षणपरमपुरुषप्राप्तिकरीमुपकोसलायाक्षिपुरुषं श्रुत-
वते 'तेऽर्चिपममिस्मभवन्त्यर्चिपोहरद्व आपूर्यमाणपक्षम्' (छां.४.१५.५) इत्यारभ्य
'चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवस्य पनान्वह्य गमयत्येव देशपथो ब्रह्म पथ एतेन प्रति-
पाद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' (४.१५.५) इत्यन्तेनोपदिशति । अतोऽप्ययमक्षि-
पुरुषः परमात्मा ॥

श्रुतप्रकाशिका

श्रुतोपनिषत्स्येति व्याख्येय पदम् । समस्तमपि व्याख्यानायै ह्यस्य निर्दिष्टम् । उपनिषन्तु प्रतीकोपासनानाम्-
चिरादिगतिरहितानामपि विद्यमानत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थे व्याचष्टे अधिगतेति । परमपुरुषशब्देन 'तत्त्वौपनिषदं पुरुषं
विद्धि' इति श्रुतिस्मारिता । उपासनफलमर्चिरादिगतिः ननु अवगणनं तत्कथं श्रुतोपनिषत्कगतीत्युक्तमित्यत्राह—अनु-
सन्धेयतयेति । तर्हि श्रुतब्रह्मण इति वक्तव्ये किमिति साधारणाधिकारश्रुतोपनिषत्कपदोपादानमित्यत्राह—श्रुत्यन्तर-
प्रतिपाद्यमानेऽपीति छान्दोग्य एव प्रदेष्टान्तरे 'तद्य इत्थं विदुर्येचेमेऽरण्ये श्रद्धातपः' इत्युपासते तेऽर्चिपममिस्म
भवन्तीत्यादिः वाजसनेयके—'यएवमेतद्विदुर्येचामी अरण्ये श्रद्धां सत्यम्' इत्युपासते तेऽर्चिपममिस्मभवन्तीत्यादिः ।
कौषितकीनां पर्यङ्कविद्याया 'सोऽमिलोकमामच्छति' तामभिप्रतिपाद्यमानमित्यर्थः । गतिचिन्तनस्य ब्रह्मविद्याकृत्वशापक
श्रुत्यन्तरस्थापनार्थं श्रुतोपनिषत्कव्यपदेश इत्यभिप्रायः । अक्षिपुरुषस्याब्रह्मत्वे तद्व्युत्पन्नविरोध इत्यभिप्रायेणाह—अपुनरा-
वृत्तीति । 'अर्चिपमेव' इत्यतः पूर्वं 'अयं यदुचास्मिन् शब्दं कुर्वन्ति यदुच न' इति वाक्यं तत्रास्मिन् इत्येक-
वचनं ज्ञात्यभिप्रायम् 'तेऽर्चिपम्' इति बहुवचनानुरोधात् । पञ्चामिविद्योक्ता गतिरिहानूदिता अपुनरावृत्तिविद्यामार्थम्

गूढार्थसंग्रहः

द्याविषयेऽपि एतद्वाक्यस्य सर्वेषां विनियोगात् । आचार्याद्विदिता इत्यर्थ एव श्रुतशब्देन बोधितः । इत्थं ॥ श्रुतोप-
निषत्कशब्दः ब्रह्मविद्यासामान्यविषयः ॥

वेदान्तवाक्येषु परापरविद्यात्वेन परसम्भवात्सु सर्वास्वापि दर्शनं प्रतिपादितम् । 'यएयोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' 'य
एयोऽन्तरादित्ये पुरुषो दृश्यते' इत्यादिपरसंमतसगुणविद्यावाक्ये 'दृश्यतेत्वग्रथया मुद्रया' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः'
'परात्परं पुरिषाय पुरुषमीक्षते' 'तदिदंशनेन परिपश्यन्ति धीराः' 'धीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे पराचरे' इति
परसम्भवननिर्गुणविद्यावाक्येषु 'पुरुषमीक्षते' इत्यत्र 'परं पुरुषमभिध्यायीत' इति ध्यानम्, 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य
दभोज्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यत्र 'निदिध्यासितव्यः' इति 'तदिदंशनेन' इत्यत्र 'ओमित्येवा मान ध्यायथ'
इति ध्यानं प्रतिपादितमिति सर्वत्र ध्यानात्मिका ध्यानानन्तरसमाधौ दर्शनमेव सर्वत्र विधत्तम् । सगुणनिर्गुणविद्याया-
नश्च सर्वथाऽप्रामाणिकः । 'शतं चेका च' इति श्रुतिः परसम्भवननिर्गुणविद्यायां सगुणविद्यायां च वर्तते । 'हार्दानुद्दीप्तः'
इति सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति । तत्र कठवल्गुचरनिर्गुणविद्यानिष्ठस्य गतिनार्थस्येवेति कल्पनमसम्भतमेव । सद्विद्यामेव उ-
क्तामतेः कथनात् सञ्ज्ञान्तिपादे तद्व्यापस्यैव विषयत्वात् सूत्रकाराभिमतवक्ष्य परसंभतवेऽपि सद्विद्यानिष्ठस्य नोप-
तिरिति करनवत् इदं कल्पनमप्यप्रामाणिकम् ।

श्रीभाष्यम्

सू-१८ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः (१.२.१८)

प्रतिविम्याद्रीनामक्षिणि नियमेनानवस्थानादमृतत्वादीनां च निष्ठायाधिकानां तेष्वस-
धुतप्रकाशिका

सू-१८ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः [१.२.१८]

अनवस्थितिरिति पदं व्याचष्टे प्रतिविम्यादीनामिति । असम्भवादिति पदं व्याचष्टे अमृतत्वादीनामिति ।
असम्भवादित्यनेन अन्तरउपपत्तेरिति सूत्रार्थस्य व्यतिरेक उक्तः । अनवस्थितेरित्यनेन स्थानादिव्यपदेशाच्च इति
गूढार्थसङ्ग्रहः

उपनिषत्पठ्यः ब्रह्मविद्यायाचक्ष इति उपसंमतम् । 'आचार्याद्वैव विदिता विद्या साविष्ट प्रापत्' (छा. ४. १. ३) इति ब्रह्मवि-
द्यायाः विशेषस्याभेदोक्तेः । विद्यया प्रतिपादकग्रन्थेऽपि उपनिषत्पठ्यः प्रयुज्यत ग्रन्थभरणे ग्रन्थार्थभरणेभ्यः । सुतोपनिषदेति
सामान्यनिर्देशेन ब्रह्मविद्यासामान्यानिष्ठो विवक्षितः । 'तत्त्वोपनिषद् पुरुषम्' 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म' इति श्रुत्यैकार्थ्येन
'क ब्रह्म एव ब्रह्म' 'यद्यपोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत' 'एतद्ब्रह्म' इत्युपनिषदपुरुषधरणमेव विवक्षितमिति ब्रह्मविद्यासामान्य-
निष्ठ सुतोपनिषत्कथमर्थः । एतेन ब्रह्मविद्यासामान्यानिष्ठस्य स्वविधानमत्र विवक्षितम् गतेरुपनिषद्वृत्तिपर्यवसितत्वेन
वृत्त्युद्देशेनापुनरावृत्तिपर्यवसानमपि समुचीयते । अत्र पुरुषशब्दस्य वृहदारण्यकात्निर्वचनपर्यालोचनाया दयामूलका गतिरिति
प्रतीयते, एतदर्थानां पर्येण सुतोपनिषत्केस्य 'अनुकम्पायाम्' (५. ३. ७६) इत्यनुकम्पायमिव कन् 'हार्दानुगृहीतदशताधि-
क्या' (५. २. १६) इति वक्ष्यमाणवृत्तपर्यालोचनाया अनुकम्पायामत्रकन् एतद्वृत्तो विवक्षित इति निर्णयसम्भवति ।
अन्तर्प्राप्तिब्रह्मणोक्तमन्तर्प्राप्तिव्य दयामूलकमिति पृथमेव बहून् निरूपितम् । अन्तरउपपत्तेः स्थानादिव्यपदेशाच्च इत्युक्त्या
अन्तर्प्राप्तिब्रह्मणोक्तमन्तर्प्राप्तिव्य विवक्षित इति सुत सूत्रकृताशयः । अतएव कटोपनिषदि छान्दोग्ये दृष्टविद्याया 'द्यत कैका
च' इति श्रुतेः पाठः सङ्गच्छते । 'क ब्रह्म एव ब्रह्म' इत्यभ्युपदेशवक्तव्यार्थः आचार्यादिचोभाभिः । सुतः स एव प्रथम-
मुपदिष्टः । अनन्तरमाचार्येण सव्याह्वयनादिगुणानामुपास्य स्थानस्य गतिद्वारा ब्रह्मप्राप्तेः प्रतिपादनेन गतिद्वारा प्राप्य
ब्रह्म पर ब्रह्मैव नन्तर ब्रह्मेति निर्धारणेन 'आचार्याद्वैव विद्या विदिता साविष्ट प्रापत्' इति स्वयम्प्रतिष्ठापितं भवति ।
ब्रह्मविद्यासामान्यानिष्ठस्य गतेरविवक्षितत्वे पदान्तरं विहाय सुतोपनिषत्क इति निर्देशएव व्यर्थस्यात् अतो न्य'र उक्ता
योजनोपादेयः ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः । 'अन्तर उपपत्तेः' । 'स्थानादिव्यपदेशाच्च' । इत्युक्तार्थ एव व्यतिरेकेणात्र
दृढीक्रियते । अत्र स्थितेरसम्भवाच्च इत्यनभिधाय अनवस्थितेरित्युक्त्या स्थितिर्विशेषव्यतिरेकएव विवक्षितः । 'यश्च
शुतोऽपि तद्वत्' इत्यादौ नियमनाधीनस्थितेरवाभिधानेन स्थानादीत्यादिनिर्देशेन नियमनस्य विवक्षिततया च तादृशस्थितिरिव
अत्रे उपसर्गेण सूत्रकृतो विवक्षितः । स्थानादीनि पूर्वनिर्देशात् अत्रानवस्थाशब्दस्याप्रयोगेन अनवस्थितिशब्दस्यानवस्था
परच नव्यसंमतं सूत्रकृतो नविवक्षितमिति प्रतीयते ॥

इति अन्तराधिकरणम्

श्रीमाप्यम्

म्भवान् परमात्मन इतरः छायादिः अक्षिपुरुषो भवितुमर्हति । प्रतिविम्बस्य तावत्पुरुषा-
न्तरसन्निधानायत्तत्वाच्च नियमेनावस्थानासम्भवः । जीवस्यापि सर्वेन्द्रियव्यापारानुगुणत्वाय
सर्वेन्द्रियकन्दभूते स्थानविशेषे वृत्तिरिति चक्षुषि नावस्थानम् । देवतायाश्च ‘रश्मिभिरेपो
ऽस्मिन्प्रतिष्ठितः’ (बृ. ७. ५. १०) इति रश्मिद्वारेणावस्थानवचनाद्देशान्तरावस्थितस्यापीन्द्रि-
याधिष्ठानोपपत्तेर्न चक्षुष्यवस्थानम् । सर्वेषामेवैषां निरुपाधिकाभूतत्वादयो न सम्भव-
न्त्येव । तस्मादक्षिपुरुषः परमात्मा ॥

इति अन्तराधिरणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

सूत्रार्थस्य व्यतिरेको दर्शितः । इतरसूत्रोक्तहेतुना व्यतिरेकोपपादनानेपक्षत्वाद् व्यतिरेकस्यार्थसिद्ध इति वा व्यतिरेको न प्र-
दर्शितः । अवस्थानासम्भवौ प्रतिबिम्बादिषु दर्शयति प्रतिविम्बस्येत्यादिना । सर्वेन्द्रियकन्दभूते स्थानविशेष इति ।
हृदीत्यर्थः । ‘शतचैका च हृदयस्य नाह्य’ ‘सन्ततं सिराभिः’ इत्युक्तप्रकारेण हृदयसम्बन्धनाडीसम्बन्धानीत्यर्थः
एवविधे हृदि जीवस्यावस्थानम् ‘हृदिह्यमात्मा’ इति श्रुतेरवगम्यते ॥

ननु नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात् कंठे स्वप्नं विनिर्दिशेत् । सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्धनि स्थितम् ॥ इति
श्रुत्या जीवस्य जागरावस्थायां नेत्रस्थितिरुच्यते न चैव श्रुतिः परमात्मविषया तस्य जागरस्वप्नसुषुप्तसम्भवात् । उच्यते
नेत्रशब्दः सर्वेन्द्रियप्रदर्शनार्थः जाग्रतमिच्छुक्तत्वात् तदानीं सर्वेन्द्रियव्यापारदर्शनात् अनुपपत्तिरस्य जीवस्य नेत्रमात्रे
तिवेति हि शब्दादिशानानुपपत्तेः तत्र च स्थितः नाम अधिष्ठातृत्वमात्रमुपपन्नं हि तत्र अधिष्ठानस्यापि स्थापनावन्तर्भूतत्वात् ।
अणोस्तस्य युगपदेव तत्ताद्विधाधिष्ठानानुपपत्तौ पश्यतश्चक्षुष्यतो वा गमनादानोचितपादपथाद्यधिष्ठानानुपपत्त्या सर्वेन्द्रिय-
कन्दभूते हृदि स्थितस्य चर्मभूतशानप्रसरणद्वारेणाधिष्ठातृत्वमिति ‘नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात्’ इति श्रुतेरर्थ इत्यभिप्रायेण
सर्वेन्द्रियकन्दभूत इच्छुक्तम् । कण्ठे स्वप्नमिति कण्ठशब्दश्च कण्ठसमीपवर्तिनाडीविशेषपरः ‘आमु तदा नाडीषु सुप्तो
भवति’ इति नाडीनां स्वप्नस्थानवश्रुत्याविरोधात् । इयं च श्रुतिस्त्वभिप्रेषया ‘यदा सुप्तस्त्वमं नश्यन्न पश्यति
अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति’ इत्यन्तरवाक्यस्य सुषुप्तिस्थानपरत्वात् । हृदयस्थमिति हृदयशब्दो हृत्तत्परमात्म-
परः ‘सता सोऽयं तदा सम्पन्नो भवति’ इति परमात्मनसुषुप्तिस्थानत्वावगमात् तत्र च सञ्चन्द्रे हृदयस्य परमात्म-
परः ‘आमि प्रलयस्य पुरीततिशेते’ इति सुषुप्तौ हृदयागमभवात् । तुरीयशब्द उक्तान्तवस्य जीवपरः ‘तासां
मूर्धनमभितिरिस्त्वैका । तयोर्धर्ममायन्’ इति चरमशरीरोन्नात्वावैव मूर्धसम्बन्धभवात्तदस्यान्तरे २-छन्दसाम्वाच ।
अतो जीवस्य चक्षुष्यनवस्थितरूपपद्यते रश्मिद्वारेणेति । तद्वन्निर्वाहकप्रसादशयनवद्वाग्निद्वारक चक्षुष्यवस्थानमित्यर्थः
चक्षुष्यवस्थानं नाम चक्षुस्सम्बन्धवत्त्वम् । यदा यथा विद्यानिष्ठश्रुते तद्वशीकार उत्तरस्यात् तथा चक्षुष्यवस्थानमपि
तद्वशीकरण तन्निग्रहं तच्च सद्धारक अतो नावस्थितिरित्यर्थः । अष्टमवगाह-सर्वेषामिति । जीवानां परमामोष
नेनाभयत्वामृतत्वादयो भवन्तीति तद्वद्वाचस्पत्ये निरुपाधिका इच्छुक्तम् । अधिष्कारार्थं निगमयति तस्मादिति ।
‘अन्तर’ इति एवैव स्ववाक्यस्य हेतुवत्तः श्रुत्यन्तरप्रदर्शनमुत्प्रेन स्ववाक्यस्य उद्गागिहारपरं द्वितीयस्यम् । स्ववाक्यस्य

श्रुतप्रकाशिका

छायां परिहृताया प्राकराणिकपूर्वावाक्येन परमात्मपरत्वापवादकं तृतीयम् । पूर्ववाक्यस्य ब्रह्मपरत्वापवादकं चतुर्थम् । ततः प्राश्नात्यवाक्येन साध्योपवादकं पञ्चमम् । पष्ठु साध्यद्रष्टिं पूर्वसूत्रद्वयोक्तं हतुं यतिरेकप्रदर्शकमिति सूत्रसङ्गतिः ॥

यादवप्रकाशयेतु—‘अन्तरउपपत्तेः’ इत्यादिसूत्रत्रयं छायापुरुषमुदासपरं योजितम् । ततोऽपि प्रतिशिक्षस्य जीवस्य च मुदासपरत्वं युक्तम् । अमृतत्वामयत्वादीनां सर्वव्यावर्तनक्षमत्वात्तथाऽभ्युपगमाच्च । ‘अतएव च सम्रहः’ इति सूत्रस्य च वैयर्थ्यं प्रसज्येत अतएव छायातिराकरणहेतुभिरेव जीवोऽपि न भवतीति हि योजितम् । पूर्वोक्तहेतवो जीवव्यावर्तनसमर्थाः नवा नचेत्तैरेवाश्विपुरुषस्य परमात्मत्वसाधनमनुपपन्नम् । तद्व्युदाससमर्थाश्चेत् तद्वैतूपादानादेव जीवव्यावृत्तिः सिद्धयतीति तदनुवादेन परमात्मत्वसाधनाय सूत्रान्तरप्रणयनवैयर्थ्यमेव स्यात् ‘प्राणो ब्रह्म’ इत्यादिवाक्यस्य दृष्टिधिपरत्वं मुदासेन मुग्यविशिष्टब्रह्मपरत्वसमर्थनं चापेक्षितम् । अपेक्षितविधेरनपेक्षितविधानं च दुर्बलम्, किंच पथेक्ष्यधिकरणादिषु ‘नाशब्दम्’ ‘आनन्दमय’ ‘अन्त’ इति च परमात्मत्व साध्य प्रतिज्ञायते तथा तच्छेष भूतव्यतिरेकप्रतिज्ञानं क्वचित्क्रियते यथा ‘नानुमानम्’ इति अवान्तरशङ्काविशेषपरिहारः क्वचित् प्रतिज्ञायते यथा— ‘विकारशब्दाभेतिचेन्न’ इति । अतोऽस्मिन्नाधिकरणे ‘अन्तरउपपत्तेः’ इति सूत्रेण परमात्मत्वसाध्यप्रतिज्ञा यथा ‘अन्तस्तत्त्वमसिपदेशात्’ ‘आकाशस्तद्विज्ञात्’ ‘प्राणस्तथाऽनुगमात्’ इत्यादिष्वदित्यात्मैक्याकाशप्राणादीनुद्दिश्य परमात्मत्व प्रतिज्ञातम् एवमन्तरशब्दमुद्दिश्य परमात्मत्व प्रतिज्ञातमिति हि स्वरसतः प्रतीयते अतो ब्रह्मणः प्रति प्रतिपाद्यात्वं न पुन प्रतिज्ञातव्यम् । इह च परमात्मत्वसाध्योपवादकतयोदाहृतस्य पूर्ववाक्यस्य परमात्मत्ववैयर्थ्ये शङ्किते तापरिहाराय पूर्ववाक्यप्रतिपाद्यस्य परत्व प्रतिज्ञायते चेच्छ्रुत्ये प्रयोजनवत्त्वात् । तदभावात् पुनःप्रतिज्ञानं तन्मते विफलम् ‘अन्तर’ इत्यात्ममान प्रतिज्ञातं न परमात्मैतिचेत् तत्सूत्रैलीविद्वत्त्वाद् अमृतत्वादिधर्माणां जीवव्यावर्तनक्षमत्वाच्चानुपपन्नं सुखविशिष्टस्य हेतुप्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिपरिहारपरम् अतएव च इति सूत्रमिति चेन्न ‘सुखविशिष्टाभिधानादेव च’ इति सूत्रेणैव पूर्वब्रह्म च ब्रह्मसमादनादीनां तत्प्रत्यभिज्ञोपपत्तिनां विवाक्षितत्वात् । नहि न्यायनिबन्धनात् एकं सूत्रं प्रतिज्ञामानपरम् । छायापुरुषतिराकरणहेतुतयोजनान्मृतं वाभ्यं वादीनां अकिंपुरुषे कुलविशिष्टब्रह्मप्रत्यभिज्ञादकं भावो गात् प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिपरिहारपरत्वमयुक्तम्, प्रत्यभिज्ञोपपादनप्रकारश्चानुपपन्नः । पूर्ववाक्यं ‘प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म ख ब्रह्म’ इति प्राणस्य सुखविशिष्टाकाशस्यैवात्तं श्रुत्यन्तरे दक्षिणवामयोराक्षेणोद्दिष्टशब्दवाच्यस्य प्राणस्य तत्त्वव्याख्यासित्यनुगमात् वाक्यशक्तिरूपपरमाकाशपक्षीकः प्राणोऽयमहि पुरुषः पूर्ववाक्योक्तं प्रत्यभिज्ञायत इति ह्युक्तम् । वाक्यवाशा तस्य प्राणस्य वाक्यवशीकत्वायोगादिति श्रुतिव्याक्येपस्य ज्योतिराधिकरणे दर्शिततयाऽस्यार्थस्यानुपपन्नं व स्पष्टम् ॥

किंच इयं तावत् सूत्रकारशैली यत्सर्वेपथिकरणेषु एकस्मिन्नेव सूत्रे परमात्मत्वोऽर्थः प्रतिज्ञायते ‘स्थानादिव्यपदेशाच्च’ इतीदमपि ‘यप्योऽन्तरादिशिणि पुरुषो दृश्यत’ इति श्रुतौ चक्षुष्यवस्थानपरिहृत्यमानावव्यपदेशात् परमात्मत्वसाधकमिति व्याख्यात ततोऽप्यन्तर्यामिब्राह्मणविषयतया व्याख्यानं युक्तम् । उपजीविकवाक्यादभ्युपजीव्यवाक्यमात्रत्वात् ‘यप्योऽन्तरादिशिणि’ इति वाक्यं ह्यन्तरादित्यत्रिधातुल्ययोगक्षेमम् तत्र च देहविशेषयोगाधीनजीवत्वशङ्का निरस्ता । अतस्तन्नापि प्रसिद्धवर्तिदेशदृश्यत्वव्यपदेशाभ्यां जीवविषयत्वे शङ्किते अन्तर्यामिब्राह्मणादिकमेव शरणम् । अतएव ब्रह्मादित्यान्वर्तिनां जीवादन्य वसिद्वये ‘भेदव्यपदेशाच्चान्य’ इति सूत्रं तद्विषयं प्रणीतम् । तत्र च नियन्तृवादिभिः परमात्म व स्फुटम् । अत उपजीव्यवाक्यविषयतया व्याख्यानं युक्तम् । अन्तर्यामिणः परमात्मत्वमेव

श्रुतप्रकाशिका

घनं चास्य सूत्रस्यान्तर्यामिब्राह्मणविषयतां द्योतयति प्रयुक्तेऽर्थे असिद्धिशङ्कापरिहारेहि यौक्तिकशैली । नच वाच्यं त्वदु-
दाहृतवाक्यमप्युपपाद्यत्वादुर्भलविति । तस्य वाक्यान्तरोपजीव्यत्वाभावात् तत्त्वत्वनुग्राहकन्यायमात्रापेक्षम् । अतो न्या-
यानुपहीतवाक्यान्तरसापेक्षवाक्यविषयत्वाद्वाक्यान्तरनिरपेक्षवाक्यविषयत्व परम् । 'श्रुतोपनिपत्कगत्यभिधानाच्च' इत्य-
त्राक्षिपुरुषविद्याया गतिचिन्तनानुवादेन तदङ्गत्वमुच्यत इत्युक्तम् । तदर्थमुक्तम्, अक्षिपुरुषस्य परमात्मत्वनिर्णयात्
परमात्मोपासनस्यानुष्ठेयान्तरं प्रत्यङ्गत्वायोगात् गतिचिन्तनस्य सर्वपरविद्याङ्गत्वाच्च । गत्यनुवादस्य प्रयोजनं त्वपुनरावृत्ति
विधानमित्युक्तम् । न-वङ्गान्तरविधानम् । अतो यथोक्तार्थपराण्येव सूत्राणि ॥

इति अन्तराधिकरणं समाप्तम्

अथ वेदान्तसारः

सू—१३ अन्तर उपपत्तेः (१.२.३)

'यद्येवोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच एतदमृतममयमेतद्ब्रह्म' (छा.१.५.१) इत्यत्र अस्या-
धारः परमपुरुषः निरुपाधिकामृतत्वाभेदत्वस्यद्वामत्वादीनामस्तिष्ठेवोपपत्तेः ॥

सू—१४ स्थानादिव्यपदेशाच्च [१.२.१४]

'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' (वृ.५.७.१८) इत्यादिना स्थितिनियमनादिव्यपदेशाच्चायं परः ॥

सू—१५ सुखविशिष्टाभिधानादेव च १.२.१५

'कं ब्रह्म तं ब्रह्म' (छा.४.१०.५) इति पूर्वत्रास्येव सुखविशिष्टतया अभिधानाच्चायं परः ॥

सू—१६ अत एव च स ब्रह्म (१.२.१६)

यतस्तत्र भवभीताय उक्ते सहाय ब्रह्मविज्ञास्ये 'कं ब्रह्म तं ब्रह्म' (छा.१.१०.५) इत्युपदिष्टः 'यदाव कं
तदेव ताम्' (१.१०.५) इति सुप्रकृतः अनस्तुतयन्दामिषेव आकाशः परमेव ब्रह्म ॥

सू—१७ श्रुतोपनिपत्कगत्यभिधानाच्च [१.२.१७]

श्रुतब्रह्मस्वरूपागामधिगमनव्याया अर्चिरादिगतगधिपुरुषं श्रुतते 'तेऽर्चिर्भवेवामिषंमयन्ति' (छा.४.१५.५)
इत्यादिनाऽभिधानाच्चायं परमपुरुषः ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः १.२.१८

परस्मादितरो जीवादिर्नाक्षाधारः चक्षुषि नियमेन अनवस्थितेः अमृतत्वाद्यसम्भवाच्च ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-१३ अन्तर उपपत्तेः (१२..१३)

छान्दोग्ये-‘यएयोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आर्मेतिहोवाचैतदमृतममयमेतद्ब्रह्म’ (छा.४.१५.१) इत्यक्षया
धारः पुरुषः किं प्रतिविंशतमजीवदेवताविशेषान्यतमः ? उत परमात्मेति सशयः । एष्वन्यतम इति पूर्वः पक्षः । कुतः ?
‘यएय दृश्यते’ इति प्रसिद्धग्रन्थाभाकारनिर्देशात् । राझान्तस्तु-परमा मेवमक्षयाधारः पुरुषः अक्षिपुरुषसम्बन्धितया
श्रूयमाणादि निरुपाधिकात्मत्वामृतत्वामयत्वब्रह्मत्वसंयद्ब्रह्मत्वाद्दयः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते । प्रसिद्धवर्षिदेशश्च ‘यश्चक्षुषि
तिष्ठन्’ (बृ.५.७.१८) इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धेरुपपद्यते । साक्षात्कारश्च तदुपासननिष्ठया योगिनाम् । सूत्रार्थस्तु ७.६५-
न्तर. परमात्मा सयद्ब्रह्मत्वादीनां गुणानामत्रैवोपपत्तेः ॥

सू-१४ स्थानादिव्यपदेशाच्च [१.२.१४]

स्थान-स्थितिः, परमात्मन एव ‘यश्चक्षुषि तिष्ठन्’ (बृ.५.७.१८) इत्यादौ चक्षुषि स्थितिनियमनादीनां व्यप-
देशाच्चाय परमात्मा ॥

सू-१५ सुखविशिष्टाभिधानादेव च १.२.१५

‘प्राणो ब्रह्म कब्रह्म सं ब्रह्म’ (छा.४.१०.५) इति सुखविशिष्टतया प्रकृतस्य परस्मैन् ब्रह्मणोऽक्षयाधारतयो-
पास्यत्वाभिधानाच्चाय परमात्मा । एवकारोऽस्यैव हेतोर्नैरपेक्षायवगमय ॥ ‘प्राणो ब्रह्म कब्रह्म एत ब्रह्म’ इत्यत्र सुख
विशिष्टं पमेन ब्रह्माभिहितमिति कथमिदमवगम्यते ? यावता नामादिव्यपदेशोपासनमेवेत्याशङ्क्याह—

सू-१६ अत एव च स ब्रह्म [१-२.१६]

यस्तस्मिन् भगमीतायोपकोसलाय ब्रह्मस्वरूपजिज्ञासवे ‘क च त्व एव न विजानामि’ (छा.४.१०.५) इति
वृच्छते ‘यद्वा ए क तदेव ए यदेव ए तदेव कम्’ (छा.४.१०.५) इत्यन्योन्यव्यपदेशकतया अपरिनिष्ठसुखरूप
ब्रह्मत्वमिच्छाय ‘प्राण च ह्यसौ तदाकाश आचु’ (३.१०.५) इत्युक्तम् । अतएव सशब्दाभिधेयस्त आकाशोऽपरि-
निष्ठसुखविशिष्ट ब्रह्मैव ॥

सू-१७ श्रुतोपनिषत्कगत्याभिधानाच्च (१.२.१७)

श्रुतोपनिषद्वैः आधिगतत्वरब्रह्मयाथाग्ये, ब्रह्मप्राप्तये या गतिर्वर्चसादिकाऽधिग-तन्वतयाऽवगता श्रुत्यन्तरे तस्यैव
शाधिपुरुष श्रुततोऽधिगन्तव्यतया ‘तद्वर्चमनोनामैवमवान्त’ (छा.४.१५.१५) इत्यादिनाऽभिधानादधिपुरुषः परमात्मा

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः १.२.१८

परमात्मन इतरजीवादिकः, तस्याधिगमन नियमेनावस्थितेः, अमृतत्वस्यद्वामत्वादीनां चासंभवाच्च सोऽस्याधारः ॥

॥ इति वेदान्तदीपे अन्तराधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

यद्ब्रूतादेर्य एषोऽक्षिणि पुरुषइति श्रूयमाणोऽस्तु जीवो
यद्वाक्ष्णोर्देयताऽर्कः प्रतिकृतिरथवा तत्र दृश्येति चेन्न ।
एतद्ब्रह्मतदेवामृतमभयमिदं कं खमित्याद्यधीते
स्संयद्वाभत्वमुख्यैस्थितिर्नियतिबलादर्चिराद्युक्तितश्च ॥
स्यातन्त्रोत्तंसितासु श्रुतिषु न फलदस्यैव वेद्यत्वयादः
कल्याणालोनादेरिव विधिवल्लो वेदनस्यार्थवत्त्वात् ।
तस्मादक्षयन्तरस्थः प्रतिकृतिपुरुषो युज्यते पूर्वपक्षे
सेयं पूर्वापरास्वप्यधिकृतिषु यथासम्भव नीतिरूपा ॥
पूर्वन्यायेऽग्निविद्या पुरत उपनता मध्यतस्मिन् तस्मा-
त्तद्वन्न ब्रह्मविद्याऽनुगतिरिति भवेदक्षिविद्या ततोऽन्या ।
मैवं विच्छित्तिरङ्गैर्न हि भवति मिता चाङ्गताऽनेकधाऽस्याः
प्रोक्तं च ब्रह्मविद्याऽनुगुणमिह फलं प्राक्तु न ब्रह्मदृष्टिः ॥

॥ इति अन्तराधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अन्तर्याम्यधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

‘स्यानादित्यपदेनाथ’ (शारी.१.२.१४) इत्यत्र ‘यद्यश्रुपि तिष्ठन्’ (वृ.५.७.१८)
इत्यादिना प्रतिपाद्यमानं चक्षुषि स्थितिनियमनादिकं परमात्मन एवेति सिद्धं कृत्याऽक्षिपुग-
पस्य परमात्मत्वं साधितम् ? इदानीं तदेव समर्थयते-

अथ अन्तर्याम्यधिकरणम्

श्रुतप्रमाशिक्षा

इतराधिकरणसङ्गतिमाह—स्यानादिति ।

श्रीमाप्यम्

सू-१९ अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् (१.२.१९)

श्रुतप्रकाशिका

सू-१९ अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् [१.२.१९]

अथ अन्तर्याम्यधिकरणम्

गूढार्थसंग्रहः

एवमधिकरणश्रयेण जीवभिन्नपरमात्मन एव श्रुतान्वयव्यविषयस्य निर्धारितम् । गृहदारण्यके अन्तर्यामिब्राह्मणे 'सुत आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' मा.पा 'एतत् आत्मा' (का.पा) इति चतुर्विंशतिवारं द्वाविंशतिवारं चाम्यस्तवाक्येषु जीवपरयोरभेद एव विवक्षितः ननु भेदः । तथाचानि 'नाम्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति निषेधानुपपत्तेः । अतोऽन्यदातमिति प्रपञ्चमिष्या 'रामिधानाघेलाक्षेपनिरासेन सर्वत्रप्रविद्धपाधिकरणे 'शब्दविशेषात्' इत्यत्र 'एवम् आत्माऽन्तर्हृदय' इति त्रिरम्यस्तवाक्यवत् अप्रापि भेद एव विवक्षितः 'नाम्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिरपि नामान्तरनिषेधादिपरमिति साधयति अन्तर्याम्यधिकरणे तेनान्तराधिकरणार्थः दृढीकृतो भवति ॥

अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । भास्करभाष्ये अधिलोकशब्दघटित एव पाठो वर्तत इति च एव पाठः आहतः भगवता । 'उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयत' इत्यत्र काण्वमाध्यन्दिनपाठद्वय विवक्षितमिति सर्वसमतम् । 'अधिलोक, अधिषेद, अधिपश' शब्दाः माध्यन्दिनपाठ एव वर्तन्ते । अधिदैवादिषु ह.युक्तौ काण्वपाठमात्रस्य समग्रभ्रमस्तस्यात् । अधिलोकशब्दघटितपाठतु पाठद्वयमपि विवक्षितमिति निश्चयो भवतीत्युच्यते ॥

नयनैः 'अधिदैवादिषु' इत्यस्य 'तद्धर्मव्यपदेशात्' इत्यत्रान्वयः आहतः । 'अधिदैवादिप्रकरणेषु' इति लक्षणाभङ्गाकृत्यायं उक्तः । 'अधिदैवादिषु' इत्यस्यान्तर्यामीत्यन्वये लक्षणाविरहेऽपि येष्वभ्येमेव दोषः तदपेक्षया लक्षणैव युक्तः । 'तद्धर्मव्यपदेशात्' इत्यत्रान्वयेन अभ्यासः सिद्धयतीति चन्द्रिकायां स्पष्टम् । अधिदैवादिष्वन्तर्यामी ह.युक्तावपि अप्रासस्तस्कृतं प्रतीयत एव । अन्तर्यामित्यस्याभ्यासः सर्वत्र यमयितुत्वमेव परमात्मधर्मः तेनाभ्यासेन यमयितुत्वस्य परमात्मधर्मताकथने अस्मासस्य कथं त्यागः । 'य इमं च लोकं च परं च लोकं सर्वाणि भूतानि यमयति' इति पञ्च प्रश्नः । एतेन येषाम्यामावाञ्छणाङ्गीकारो विफलः । 'अदृष्टो द्रष्टा' इत्यदौ अन्तर्यामिण एव द्रष्टृत्वमुक्तम् । अदृष्टत्वं च 'य पृथिवी नभेद' इत्यादिना पूर्वमेवाभ्यासमिति सर्वैरदृष्टत्वमेव विवक्षितम् । तत्सहभावेन 'य इमं च लोकं' इत्यादिप्रश्नपक्षकपदानुपपत्तेन 'द्रष्टा' इत्यत्र सर्वद्रष्टृत्व विवक्षितः । एव च 'नाम्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादावपि द्रष्टृशब्देऽपि सर्वानियन्तुः सर्वद्रष्टृत्वस्य सर्वद्रष्टुः निषेध एव विवक्षित इतीदं सिद्धान्ते सङ्गच्छते । एतच्च 'उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयत' इत्यत्र निर्णेष्यते । पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्त्यः भाष्य एव स्फुटाः । तद्विस्तारस्तु तत्त्वमार्ताण्डे द्रष्टव्यः ॥

'हयारद्' इति सूत्रमहामाष्ये 'रेफस्य परोपदेशो अनुनादिकद्विवचनपरवर्णप्रतिषेधः' इति वार्तिके अनुनादिकपरवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो नवस्तव्यः रेफोष्मणा सजर्णं नशन्ति' इति वार्तिकोक्तानुनादिकपरवर्णप्रतिषेध निरस्य

श्रीभाष्यम्

काष्वाभाष्यन्दिनाश्च वाजसनेयिनस्समामनन्ति-‘य.पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत. (बृ.५.७.३) इति । एवमम्यग्रन्तरिक्षवाय्वादित्यदिपञ्चन्द्रतारकाकाशतमस्तेजस्सु दैवेषु च तिष्ठन्तं तदन्तरभूतं तत्तदवेद्यं तत्तच्छरीरकं तत्तद्यमयन्तं कञ्चिन्निर्दिश्य

श्रुतप्रकाशिका

विषय शोधयति काष्वा इत्यादिना । धेदयश्चान्दै तदभिमानिदेवताविशेषपरौ गुणक्रियादेरद्रव्यतया शरीर-
त्वायोगात् । अद्रव्यस्यापि शरीरत्वमनेनैव प्रयोगेण कल्प्यमिति चेन्न, अनन्यथासिद्धस्यैव प्रयोगस्य कल्पत्वात् अभि

गूढार्थसङ्ग्रहः

द्विर्वचनेऽपि प्रतिषेधो न वक्तव्य इत्यभिप्रेत्य ‘द्विर्वचनेऽपि । नेमौ रक्षौ कार्यौणो द्विर्वचनस्य । किं तर्हि निमित्तमिमौहरे’
द्विर्वचनस्य’ इति महाभाष्ये उक्तम् । अत्र प्रदीपः ‘हकारवत् रेफोऽपि नकार्यं इत्यर्थः’ इति । शब्दकोस्तुभे ‘तत्र हकारप्र-
हण दृष्टान्तार्थम् । तस्य पूर्ववर्हिर्भूततया यथा नद्विरे कार्यता तथा यरन्तर्भूतत्वापि रेफस्येति’ इति स्पष्टम् । एवं च दृष्टा-
न्ततया स्मार्तशब्दोपादाने अप्रसक्तप्रतिषेधरूपदोषः न सम्भवति । एव ‘नपृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि’
इत्यत्राप्रसक्तप्रतिषेध हिरण्योपहितत्वप्रतिषेधार्थः यथा, तथा ‘य पृथिवी न वेद’ इति ‘यमात्मा न वेद’ इत्यस्य
दृष्टान्त इत्युक्तौ दुर्बलत्वप्रतिपात्तिः पञ्च वर्ततत्यद्वाप्यभाविप्रतिषेधो न दोषः । उभयत्र चशब्दोपादानेन दृष्टान्तयोक्तरेव
सुक्ता अनन्या ‘नच’ इत्यत्र चशब्दवैयर्थ्यात् ‘शरीरश्च’ इत्यत्र चशब्देन स्मार्तसमुच्चयसम्भवात् ॥

उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते इति ‘शब्दविशेषात्’ इति त्वरे ‘एषम आत्माऽन्तर्हृदये’ इति पठ्या भेदः पूर्वमेव
निर्धारितः । परैरपि त सूत्रविवरण तथैव कृतम् । उपनिषद्भाष्येऽपि (श्रुतेः भेदाभिप्रायकत्वमेव परैरुक्तम् । त्रिवारमग्न्यस्त
वायवोक्तीरतीमेव द्वाविंशतिवार (‘एषय आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’) चतुर्विंशतिवार (‘सत आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’) त्र
पठ्यमाशनेन जीवब्रह्मणोर्भेदः अन्तर्यामिब्रह्मणे विवक्षित इति निश्चिनोति । ‘उभयेऽपि हि भेदेन’ इत्यत्र माभ्ये
‘शरीरश्च’ इति सूत्रवटकपदमभिप्रेत्य एन शरीरमित्यर्थो वर्णितः । सारदीययोस्तु ‘अन्तर्याम्यधिदेय’ इति
प्रथमसूत्रमभिप्रेत्य एनमन्तर्यामिणमिति विश्रुतम् अत्रैव भाष्यश्रुतोऽभिप्राय इति प्रतीयते । ‘अधिदेवाधिलोकादिषु’ इति
काष्वाभाष्यदिनपाठद्वयविवक्षायास्सूत्रेण अत्र ‘उभयेऽपि हि’ इत्यत्र काष्वाभाष्यदिनपाठद्वयविषयादटीकरणात् । किंच
‘सत आत्माऽन्तर्यामी’ ‘एषत आत्माऽन्तर्यामी’ इत्यादौ पठ्या अन्तर्यामिणि जीवभेदस्यैव स्फुट प्रतिपादनादपि
यथोक्त एवार्थः । ‘आत्मानमन्तरो यमयति’ इत्यत्रापि एवमेवार्थः ॥ यद्यपि परैः सूत्राणामर्थे जीवब्रह्मभेदपरत्वैवा-
भिधाय ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्यादिश्रुतिवचन विरुध्येत । अत्र हि ‘प्रकृतादन्तर्यामिणोऽग्न्य द्रष्टार भोतार मन्तार
विशातारं चा मान प्रतिषेधति नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमलद्वचनमिति चेत्—न—नियन्त्रन्तराप्रकृतादविशेषश्रवणाय इत्युक्तम् ॥

तथाऽपि ‘सकारण करणाधिपानिगे नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः’ इत्येवात्राप्यप्रसक्तनिर्देशः न पठ्यते ।
‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्यत्र समाना-यनियमस्य पूर्वधीमाशान्यायेन प्रार्थनैरेव साधनात् । अत्र प्रभयपददानुसङ्गेन
सर्वद्रष्टुरेव ‘अदृष्टो द्रष्टा’ इत्यत्रान्तर्यामिण एव सर्वद्रष्टृत्वाभिधानेन ‘अत’ इत्येतच्छब्दस्य सर्वानियन्तृ सर्वद्रष्टृपरतया

श्रीभाष्यम्

‘एष त आत्माऽन्तर्याम्यमनः’ (५.५.७) इत्युपदिश्यते । माध्यन्दिनपाठे तु ‘यस्तव्येषु लोकेषु तिष्ठन्’ ‘यस्तव्येषु वेदेषु’ ‘यस्तव्येषु यज्ञेषु’ (५.५.७) इति च पर्यायाः । ‘यो विद्वानेन तिष्ठन्’ ५.७.इत्यस्य पर्यायस्य स्थाने ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ ५.७. इति पर्यायः । ‘स त आत्माऽन्तर्याम्यमनः’ (५.५.२३) इति च विशेषः । तत्र संशयते—किमयमन्तर्यामी प्रत्यगात्मा, उत परमात्मा ? इति । किं युक्तम् ? प्रत्यगात्मेति । कुतः ? वाक्यशेषे ‘द्रष्टा श्रोता’ (५.७.२३) इति करणायत्तज्ञानताश्रितेः । एवं द्रष्टृदेवान्तर्यामित्योपदेशात्, ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ (५.७.२३) इति द्रष्टृन्तरनिषेधाच्चेति ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—‘अन्तर्याम्यधिदेवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्’ अधिदेवा-

श्रुतप्रकाशिका

भानिदेवतापरत्वेनापि द्रष्टव्यपरत्वमेवोचितमिति । सशयमाह—तत्रेति । प्रत्यगात्मशब्दः ऐश्वर्ययोगविशेषनिमित्तप्रकर्षात् नृष्टजीवरः । समस्तचेतनाचेतनान्तर्यामिन्नेन श्रूयमाणस्यापि कथं जीवत्वशङ्काऽयानम् ? उच्यते—‘द्रष्टा श्रोता’ इत्यादिशब्देन करणायत्तज्ञानयत्ताप्रतीतिबलादमृतत्वादिस्फुटानाम् । ‘आत्मनि तिष्ठन्’ इत्यादिष्वतिरेकनिर्देशस्य निश्चयनस्य चासुखपादशङ्कायाऽधिकरणोऽयानमिति । किमन्तर्यामी जीवः उत परमात्मेति प्रथमविचारः । तदर्थम् ‘आत्मनि तिष्ठन्’ इत्यादिकं किं मुख्यं उपासुखम् । तदर्थं द्रष्टृत्वं किं जीवस्यैव उपासुखमिमाणाऽपि सम्भवति । तदर्थं ‘द्रष्टा श्रोता’ इति करणायत्तज्ञानवस्तुवत्, उत रूपादिसाक्षाकार इति । तदर्थं रूपादिसाक्षाकर्ताचेत् द्रष्टृन्तरनिषेधः किं ? पश्यते उपासक इति विचारः । नोपपद्यत इति पूर्वः पक्षः । उपपद्यत इति सिद्धान्तः । यदा निषेधोऽनुपपन्नः तदा द्रष्टृत्वादिकं करणायत्तज्ञानयत्त्वमिति तस्य जीवा मन्वेव सम्भवादा मनि स्थित्यादिकममुख्यमित्यन्तर्यामी जीवस्यात्, यदा निषेध उपपन्नः तदा रूपादिसाक्षाकाररूपद्रष्टृवादे परमात्मनि सम्भवेनात्मनि स्थित्यादीनां मुख्यतया नेयत्वादन्तर्यामी परमात्मेति कर्त्तव्यं स्यात् कुत इति । प्रत्यगात्मनोऽप्यन्तर्यामिन्नेन श्रुतस्य कथं प्रत्यगात्मत्वमिति भावः ॥

तत्र जीवस्य हेतुमाह—वाक्यशेषे इत्यादिना । ज्ञानस्य करणाधीनत्वोक्त्या नियमनस्य च करणाधीनत्वमर्थसिद्धम् । परंपरेण रूपस्य सङ्कल्पस्य मनःकरणकत्वदर्शनात् । करणायत्तज्ञानमष्टम्, ततः किमन्तर्यामिणो जीवत्वस्येत्यत आह एतद्रूपेति । तर्हि रूपादिसाक्षाकार एव द्रष्टृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमष्टम्, न करणायत्त ज्ञानमित्यत्राह—नान्योऽतोऽस्तीति । रूपादिसाक्षाकारस्य जीवपरयोस्साधारणत्वात् न स निषेधेषु शक्यते करणायत्तज्ञानवत्त्वम् जीवस्येति तदन्वस्य निषेधेषु शक्यमित्यर्थः । प्रतिपर्यायं यच्छब्दाद्व्यापान्तर्यामिषट्पञ्चमवगम्यते ‘आत्मनि तिष्ठन्’ इति व्यपदेशः स्वे महिम्नि स्थित इतिवत् भवति । तदन्तरत्वं तन्नियन्तृत्वं च ‘आत्मेऽश्वरम्’ इति वद्व्यापकनियामकत्वं वन्तरावाभिप्रायेणोच्यते ‘यमात्मा न वेद’ इति ससृष्टेन निष्कृष्टस्वरूपाज्ञानमुच्यत इति नेयम् । यत्तु जीवविशेषात्प्रत्यन्तर्यामित्वं तत्तद्वेद्यत्वादिकं, तद्द्रष्टृत्वादिरेव तत्तद्वागम्यक्षाणां जीवानां तत्तन्नियन्तृत्वेन सम्भवति । यद्वाऽदित्यत्र द्रष्टृत्वमो मण्डलपरो सर्वेषु देवेष्वित्यादिशब्दाश्च शरीरमात्रपराः ‘स आत्मा’ इति निर्देशः शिलापुत्रस्य शरीरमिति वत् स्यात्, स इति पद आत्मभिप्रायम् तज्जातीयत्वमित्यर्थः उपक्रमेण ‘य इमं च लोकं परं च लोकम्’ इत्यत्र यच्छब्दो आत्मभिप्राय इति भावः

एवं प्राप्त इति । सूत्रे अधिदेवाधिलोकादिपदविहितेषु वाक्येष्वित्यनेन सर्वसृष्टेयु तत्तद्विहितवाक्यप्रतिपाद्यत्वं निराश्रितमिति गम्यते । अधिदेवाधिलोकपदद्वयोपादानस्य प्रयोजनमाह—

श्रीभाष्यम्

धिलोकादिपदचिह्नितेषु वाच्येषु श्रूयमाणोऽन्तर्याम्यपहतपाप्मा परमात्मा नारायणः । काण्व
पाठसिद्धेभ्योऽधिदैवादिमद्भ्यो वाच्येभ्योऽधिकान्याधिलोकादिमन्ति वाक्यानि माध्यन्दिन-
पाठे सन्तीति ज्ञापनार्थमधिदैवाधिलोकादिधित्युभयोरुपादानम् । तदेवमुभयेष्वपि
वाक्येष्वन्तर्यामी परमात्मेत्यर्थः । कुतः ? तद्धर्मव्यपदेशात् ; परमात्मधर्मोऽर्थः यदेक एव
सन् सर्वलोकसर्वभूतसर्वदेवादीन्निगमयतीति । तथा उद्दालकप्रश्न - ' य इमं च लोकं परं च
लोकं सर्वानि च भूतानि योऽन्तरो यमयति ' (यु.५.७.६) इत्युपक्रम्य 'तमन्तर्यामिं ब्रूहि'
[५.७.१] इति । तस्योत्तरम् ' यः पृथिव्यां तिष्ठन् ' (५.७.३) इत्यारभ्योक्तम् । तदेतत्सर्वा-
ल्लोकान् सर्वानि च भूतानि सर्वान्देवान् सर्वान्देवान् सर्वान् यद्वातन्तःप्रविश्य सर्वप्रकार-
नियमनम् । सर्वेशरीरतया सर्वस्यात्मत्वं च सर्वज्ञात्सत्यसङ्कल्पात्पुरुषोत्तमादन्यस्य न
सम्भवति । तथा हि ' अन्तःप्रविष्टश्चास्ता जनानां सर्वमात्मा ' (तै.आरण्यक.११.अनु.२०)
' तत्सुप्त्वा । तदेयानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्चिन्माभवत् ' (तै.आनन्दवह्नि.६) इत्या
दीन्यौपनिषदानि वाक्यानि परमात्मन एव सर्वस्य प्रशस्तित्वं सर्वस्यात्मत्वमित्यादीनि
यद्वन्ति । तथा सुबालोपनिषदि - ' नैवेह किञ्चनाग्र आसीदमूलमनाधारमिमाः प्रजाः प्रजा-
यन्ते दिव्यो देव एको नारायणः । चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः । श्रोत्रं च श्रोतव्यं च नारा-
यणः ' (सुबाल.६.उपण्ड) इत्यारभ्य ' अन्तर्दशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्यः यस्य
पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी नवेद यस्यापदशरीरम् ' (सुबाल.७.ख)
यस्य मृत्युदशरीरं यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यं मृत्युर्न वेद एव सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा
दिव्यो देव एको नारायणः ' [७.ख] इति परस्यैव ब्रह्मणस्सर्वात्मत्वं सर्वेशरीरत्वं सर्वनि-
यन्तृत्वं च प्रतिपाद्यते । स्वाभाविकं चामृतत्वं परमात्मन एव धर्मः । नच परस्यात्मनःकर-

श्रुतप्रकाशिका

काण्वेति । ततः किमित्यत्राह—तदेवमिति । माध्यन्दिनपाठे अधिलोकाद्यधिपार्थव्यवणेन काण्वमाध्यन्दिनयोर्विषयभेद-
शङ्कायामुभयसाधारणबहुपार्थव्यप्रदर्शनार्थेनाधिदैवशब्देनोभयत्रैकविषयव्यवस्थामिह नार्थं .यूनर्थावेऽपि पाठे अनुक्तमन्यतो
प्राक्षमिति न्यायेनाधिकपार्थव्यतार्थविवक्षाज्ञापनार्थेनोभयपदोपादानमित्यर्थः । एकस्यैव सत्सर्वनियमन कथमवगत-
मित्याह—तथाहीति । यः पृथिव्यामित्यादिकं तस्य प्रभस्योत्तमस्य, ततः किमित्यत्राह—तदेतदिति । निवाग्वापिशने
ऽर्मेधसङ्कल्पत्वं च सर्वनियमनायोगात् सर्वशक्त्यसङ्कल्पादिमुक्तम् । सुबालोपनिषदि समानप्रकरणे ' पुरुष एवेदं
सर्वम् ' इत्युक्त्वादाह—पुरुषोत्तमादिति । पुरुषोत्तमस्यैव सर्वनियमनादिसंभवे श्रुत्यन्तराणि दर्शयति तथाहीति ।
परमात्मनएवेति । अत्र सर्वनियन्तृत्वादितरेषा नियाम्यकौटम्बिकेशादस्यैवैत्यवधारणं फलितमिति भावः । एतद्वेदस्याय
समानप्रकरणोक्तिं दर्शयति तथा सुबालोपनिषदीति । सूत्रविवक्षितं हेतुत्वरचाह—स्वाभाविकं चेति । पूर्वपक्षगुर्हि शरी-
जिहीर्षन् दर्शनधरणादिसन्दानां करणायत्तज्ञानवाचि च किमायं चत शब्दमिति विक्लवमाभिप्रेत्य प्रथम शिरःप्रतिवर्दति
नच परस्येति । ' अट्टे द्रष्टा अश्रुतदश्रोता अमलोमन्ता अविज्ञातो विज्ञाता ' इति वाक्ये आनसाद्याकारतदु-
पायभूतधरणमनननिदिध्यासनकर्तृत्वाद् प्रतिपद्यते ननु रूपादिसाक्षाकार इति शङ्का परिहृते परस्यात्मन रपुत्रम् ॥

आत्रायणमभिप्रायः श्रुत्यन्तेषु ' नट्टेद्रष्टारं पश्येः न श्रुतेः श्रोतारं श्रुत्याः न मतेर्मन्तारं मन्वीयाः नयि-
ज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः ' इति ' आत्मा या अरे द्रष्टव्यदश्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यसितव्यः ' इत्यादयः ।

श्रीभाष्यम्

णायत्तं द्रष्टृत्वादिकम् ; अपि तु स्वभावत एव सर्वज्ञत्वात्सत्यसङ्कल्पत्वाच्च स्वत एव । तथा च श्रुतिः ' पश्यत्यचक्षुस्तु शृणोत्यकर्णः अपाणिपादौ जघनो ग्रहीता ' (श्वे. ३. १९) इति । न च दर्शनश्रवणादिशब्दाश्चक्षुरादिकरणजन्यमनो ज्ञानस्य वाचकाः ; अपि तु रूपादिसा-

श्रुतप्रकाशिका

क्षयैरश्रवणमादिकर्तृत्वं परस्य प्रतिषिद्धं, तत्कर्मत्वं श्रुत तस्मादिह द्रष्टा श्रोता मन्ता विशतेति प्रतीयमानं परस्यामन श्रवणादिकर्तृत्वं तन्निमित्तैश्च श्रुतिरिच्छम्, रूपादिसाक्षात्कर्तृत्वम् ' पश्यत्यचक्षुस्तु शृणोत्यकर्णः ' इत्यादिश्रुत्यन्तराव-
गतम् । अनः श्रवणादिकर्तृत्वप्रतिषेधकश्रुतिविरोधाद्रूपादिसाक्षात्कारविधायकश्रुत्यन्तरानुशेषाद्देह श्रूयमाणाद्रूपादिशब्दाश्च
रूपादिसाक्षात्कारवाचकाः ननु श्रवणमननभ्यानतसाध्यदर्शनपर इति द्रष्टृत्वादिक न करणार्थत्वात्तस्मात् रूपादिभिरपरोक्षस्य
बहिरानुगुणसम्बन्धो न चक्षुराप्येष इत्यर्थः । आदिशब्देन, श्रोतृत्वादिक कर्मेन्द्रियकार्यगन्तुवग्रहीतृत्वादिक च विध-
क्षितम् । करणशब्दश्च ज्ञानकर्मेन्द्रियसाधारणः । किंहीत्याकाङ्क्षायामाह—अपि त्विति । स्वभावत एवेति । द्रष्टृत्वा-
दिकमित्यन्वयः । स्वभावशब्दो धर्मपरः स्वरूपस्वभावशब्दयोरेकमित्याहारदर्शनात् । एवकारश्चक्षुरादिकरणपेक्षा योमि
प्रत्यक्षहेतुभूतप्रवृत्तादृष्टोपेक्षा च व्यावर्तयति । अदृष्टेन्द्रियनिरपेक्षधर्मभूतज्ञानेनैव भवतीत्यर्थः । परमानन्देष्टासापेक्षमुक्त-
नित्यसिद्धज्ञानव्यावृत्ति दर्शयहेतुमाह—सर्वज्ञत्वादिति । स्वत एव सर्वज्ञत्वादित्यन्वयः स्वत एवेति । स्वशब्दस्वरूपपरः
सत्ताप्रयुक्तत्वादित्यर्थः । एवकास्त्वव्यतिरिक्तचेतनान्तरकृत्वाद्दृष्टव्यश्रुतिर्युदासपरः ॥

यदा न करणायत्तं द्रष्टृत्वादिकमपि तु स्वभावत एवेति रूपादिसाक्षात्काराश्रय एव न करणपेक्ष, अपि तु सत्ताप्रयुक्त-
मित्यर्थः । कृत इत्याह—स्वत एव सर्वज्ञत्वादिति करणानपेक्षसत्ताप्रयुक्तसर्वज्ञत्वादित्यर्थः । सामान्येन श्रवणज्ञानमात्रस्य
हेतुमाननिरपेक्षत्वात् रूपादिविषयज्ञानविधापाऽप्यदृष्टेन्द्रियरूपहेतुविशेषनिरपेक्ष इति यावत् सर्वस्य द्रष्टात्मकत्वात् त्व च
तदात्मक इति तद्विवाक्षितविशेषसिद्धये सामान्याकारयोग्यस्य हेतुतथोपन्यासः ग्रहीतृ यगन्तु यादिसु कर्मेन्द्रियनैरेवेत्यादिद्वय-
यमाह—सत्यसङ्कल्पत्वाच्च स्वत एवेति । तत्र प्रमाणं दर्शयति तथाचेति द्रष्टा श्रोता इत्यर्थोपाध्वनुत्ति पूर्वकदर्शनादि-
श्रवणात् स्वत एव सिद्धम् निरुपाधिकत्वकण्टोक्तिसिद्धास्तीति चार्थः ॥

यदा न केवल ' यस्तर्ज्ञः, सत्यसङ्कल्पः ' इति सामान्यश्रुत्या तत्सिद्धिः विशेषविषयश्रुतिश्चास्तीति चार्थः ।
यदा ' स्वाभाविकी ज्ञानजलक्रिया च ' इति श्रुत्या करणनिरपेक्षोऽर्थसिद्धः तस्य स्वाभाविकत्वोक्तिसत्तात्विशेषभूतदर्श-
नश्रवणादेः करणनैरेवेत्यपि सामान्यतत्सिद्धं स्तुभय कण्टोक्तित्वार्थः जघनं स्पर्शति दूरस्थसम्बन्धकम्, अतो श्रुत्या-
विरोधः । एव दर्शनश्रवणादेरर्थवशात् करणाधीनत्वकल्पनं श्रुतिविरुद्धमिति युक्तम् । अथ चक्षुः पश्यतीति व्याहृतं दर्शनं
श्रवणादिशब्दानां करणायत्तज्ञानवाचित्वादिति शङ्काया दर्शनश्रवणादिशब्दानां करणायत्तज्ञानवाचित्वात् निषेध इति न च-
दर्शनेति । सर्वप्रयोगानुगतं प्रवृत्तिर्निमित्तमाह—आपत्तिरिति । एव चर्शति द्रष्टा श्रोता इति रूपशब्दयोरेकादा कर्त-
त्यर्थः, मन्ता ये मानसमननाख्याविचारयिषय स्तथा साक्षात्कर्ता विशाता बुद्ध्याध्यवर्केया ये ते वा साक्षात्कर्तृत्वार्थः तत्त-
दिन्द्रियविषयसाक्षात्कारपरत्वात् प्रकरणस्य चक्षुरादिसाक्षात्करणमने बुद्धिरूपान्तःकरणकृत्यविशेषाः साधारणाकारग्रहणवि-
चारप्यवसायरूपाः तदाश्रयो जीव इति च मोक्षधर्मेऽपि माहृतम् यथा—

चक्षुरालोकनायैव सशयं कुरुते मनः । बुद्धिरप्यवसायाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥

इति । सद्योचितज्ञानानां प्रतिनियतकरणसापेक्षत्वं, प्रमाणाप्रमाणरूपं च परोक्षपरोक्षरूपं च भवति, परमानन्द

श्रीभाष्यम्

क्षात्कारस्य । सच रूपादिशाक्षात्कारः कर्मतिरोहितस्याभादिविज्ञानस्य जीवस्य चक्षुरादिकरणजन्मा ; परस्य तु स्वत एव । ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ (वृ.५.७.२२) इत्येदमपि पूर्ववाक्योदिताभियन्तुर्द्रष्टुरन्यो द्रष्टा नास्तीति वदति । ‘यं पृथिवी न वेद’ ‘यमात्मा न वेद’ (सुवा.७.१७) इत्येवमादिभिर्वार्क्यैः पृथिव्यात्मादिनियाम्यैरनुपलभ्यमान एव नियमयतीति यत्पूर्वमुक्तम्, तदेव ‘अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतश्च्रोता’ (वृ.५.७.२३) इति निगमस्य ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ (५.७.२३) इत्यादिना तस्य नियन्तुर्नियन्त्रन्तरं निषिध्यते । ‘एष त आत्मा’ (५.७) ‘स त आत्मा’ (माध्यन्दिनपाठः) इति च त इति व्यतिरेकविभक्तिनिर्दिष्टस्य जीवस्यात्मतयोपदिश्यमानोऽन्तर्यामी न प्रत्यगात्मा भवितुमर्हति ॥

श्रुतप्रकाशिका

स्तकरणानि निरपेक्षाणि तत्तत्करणतत्तद्विषयादिसर्वपदार्थगोचराणि सम्यङ्निश्चयरूपाप्यपरोक्षान्कानि ज्ञानानि भवन्तीति वैषम्यम् । करणाधीनत्वं ज्ञानं माभूत् तथाऽपि व्याप्तिवलात् परमा मनोऽपि दर्शनध्वजनादयः करणैर्विना नोपपद्यन्त इति सिंहावलोकितकेनाशङ्क्य दर्शनादीनां करणपेक्षायाः कर्मवक्ष्यत्वेन शोषाधिकवाच्यव्याप्तिरित्यभिप्रायः— तस्यैवेति । कर्मवक्ष्यत्वेन करणापेक्षा नात्वकर्मवक्ष्यत्वेत्यर्थः । उपाधस्तपक्षानुगतत्वं दर्शित कर्मतिरोहितेति परस्यत्विति । शुद्धोऽकर्मवक्ष्यत्वरूपवैलक्षण्यपरः । तेनापक्षवृत्तित्वं दर्शितं भवति । तर्हि द्रष्टृन्तरनिषेधः कथमुपपद्यत इत्यत्राह— नान्योऽतइति । तदेव विवृणोति यंपृथिवीत्यादिना । निगमस्येति । ‘अदृष्टो द्रष्टा पृथिव्यादिनियाम्यादृष्टस्तत्तन्नियन्तुरूपद्रष्टा’ इत्युक्तार्थनिगमनमित्यर्थः । ‘य पृथिव्याम्’ इत्यादिपदार्थेषु द्रष्टृत्वमार्थं निगमनवाक्ये नियन्तृत्वमार्थं गर्भितं विशिष्टस्य प्रकृतत्वेति सामान्यनिर्देशावगतोऽपि इतरनिषेधः प्रकृताकारविशिष्टतरविषयो दृष्ट, यथाऽस्मिन्नामे देवदत्त एव पुरुषो नान्य इत्युक्ते न पुरुषमात्रं निषिध्यते, किंतु नैव विधोऽन्यः पुरुषोऽस्तीति शुद्धिस्तथा तन्त्यादिविशिष्टपुरुषपान्नर निषिध्यते अन्यथा प्रमाणविरोधात् । अतः ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्यत्रातदशब्दस्वारस्यवशात् प्रकृतवचोत्तलक्षणं द्रष्टृन्तरं निषिध्यते, तत्तच्च परमात्मनाऽप्येवमस्तदन्तरस्थानियामकं । कोऽपि द्रष्टा नास्तीत्यर्थे स्यात्, अपवादाभावात् व्यतिरेकनिर्देशास्वारस्यसिद्धिमाह— एतइति । एत पादाचार्यविरचिते ‘इद्विशेषाम्’ इति व्यतिरेकनिर्देशो हेतुतयोक्तः तस्य प्रदर्शनार्थत्वाच्चतुषशीतमेन व्यतिरेकनिर्देशो हेतुद्वयः ‘एतत्’ सर्वपदार्थानुवृत्तपक्षी निर्देशोऽत्र विवक्षितः, पर्यायविशेषस्य स्वामीनिर्देशस्तु उभयेऽपीति सूत्रविरहित इति विशेषः ॥

गूढार्थसंग्रहः

‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्यत्रापि द्रष्टृशब्दस्य सर्वद्रष्टृ सर्वनियन्तृपरतया परमात्मनोऽन्यस्य सर्वनियन्तृ सर्वद्रष्टृरेव निषेधेन परमात्माऽन्यजीवसामान्यनिषेधस्यात्राशङ्क्यवात् । अतएव एतदुत्तरं ‘एतत् आत्माऽन्तर्गोदमृतः’ इति वाक्यपाठद्वयेऽपि सङ्गच्छते । परमते ‘एतत् आत्माऽन्तर्यामी’ इति पाठत्रैयर्थमेव । ‘तन्मन्त्रं यमिणं ब्रूह’ इत्युपक्रमे प्रथम उपसहारेऽपि प्रतिवचनस्यान्तर्यामिपर्यवसान एव सामञ्जस्यम् । परमते तु प्रथमप्रतिवचनयाः उपक्रमोपसहारेणैव वैरूप्यमवर्जनीयम् ‘अन्तर्यामी’ ‘उभयेऽपि हि भेदेन’ इति सूत्रयोः द्वाविशतिवारं चतुर्विंशतिवारं व्याख्यास्तादृश्यानां विषयं ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्यनन्तरम् ‘एतत् आत्माऽन्तर्गोदमृतः’ इति पाठद्वयस्य वाक्यया, विधिरितत्वेन अन्तर्यामिणे अन्तर्यामिब्राह्मणताव्यपवैषयान् सम्यग्वाभिनाम् ॥

श्रीमाध्यम्

सू=२० नच स्मार्तमतद्धर्माभिलाषाच्छारीरश्च [१.२.२०]

स्मार्तं प्रधानम् । शारीरः जीवः । स्मार्तं च शारीरश्च नान्तर्यामी, अतद्धर्माभिलाषात्-तयोरसम्भावितधर्माभिलाषात् । स्वभाषत एव सर्वस्य द्रष्टृत्वम्, सर्वस्य नियन्त्रित्वं सर्वस्यात्मत्वम् स्यत एवामृतत्वं च तयोर्नसम्भावनागन्धमर्हति । एतदुपपन्नं भवति-यथा स्मार्तमचेतनं सर्वज्ञत्वनियन्त्रित्वसर्वोत्पत्त्यादिकं नार्हति, तथा जीवोऽपि अतद्धर्मत्वात् इति धर्माणां गुणानां परमात्मन्यभ्युपगमः, प्रत्यगात्मनि व्यतिरेकश्च सूत्रद्वयेन दर्शितः ॥

निरपेक्षं च हेत्यन्तरमाह—

सू—२१ उभयेऽपि हि भेदेनैतमधीयते [१.२.२१]

श्रुतप्रकाशिका

सू—२० नच स्मार्तमतद्धर्माभिलाषाच्छारीरश्च [१.२.२०]

अक्षरार्थमाह-स्मार्तमित्यादिना । के पुनस्तदसमाविता धर्मा इत्याह-स्वभाषत एवेति । प्रधानस्यान्तर्यामिचप्रसङ्गाभावे किमर्थं सूत्रेण तन्निरसममित्याह—एतदुक्तमिति । पूर्वसूत्रे तद्धर्मा उक्ता आत्म-सूत्रे प्रकृतिपुरुषार्थयोरसमाविता धर्मा उक्ता इति सूत्रस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति अमीपामिति । निरपेक्षचेति । पूर्वं व्यतिरेकनिर्देशापाक्षेहदुष्टवत्तः अतस्तु वक्ष्यमाणो निरपेक्ष इत्यर्थः ॥

सू-उभयेऽपि हि भेदेनैतमधीयते [१.२.२१]

गूढार्थसङ्ग्रहः.

'नच स्मार्तमतद्धर्माभिलाषाच्छारीरश्च' इत्यस्मिन्नधिकरणे सूत्रम् 'नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च' इति शुभ्वाद्याधिकरणम् । अत्र सूत्रद्वयमप्यधिकरणद्वयऽपि एकरूपं सिद्धान्ते, परैर्नैवेद्य अतद्धर्माभिलाषात् इत्यन्तमेकसूत्रम् 'शारीरश्च' इत्यादि 'उभयेऽपि भेदेन' इत्यन्तं पृथक्सूत्रमिति वर्णितम् । नानुमानमतच्छब्दात्, प्राणभृच्च इति पृथक्सूत्रे शुभ्वाद्याधिकरणे इति चोक्तम् । शुभ्वाद्याधिकरणवदत्रापि शारीरश्चेति पृथक्सूत्रकरणं तन्मतरीत्या समाहितम् । एतःपरित्यज्य उत्तरसूत्रे शारीरश्चेत्यस्य योजनं मतद्वये नमनोहरम् ॥

'उभयेऽपि हि भेदेनैतमधीयते ।' अत्र भेदेन इति 'इत्यभूतलक्षणे' (२.२.२१) उल्लक्षणवाचिपदानुवृत्त्या इति भेदस्योपलक्षणं तेन न सर्वोदिकत्वं भेदस्य शुचिदशायामाविद्यमानत्वादिना न्यायरक्षामणिकारं अवादीत् । नैवनिर्णयस्तमभवति । कदाचिदविद्यमानताया एतदुपलक्षणवृत्तौ अप्रतीतिः, लक्षणशब्दस्योपलक्षणार्थं वासम्भवात् । महाभाष्यादिप्रामाणिकप्रत्यक्षेऽप्यनुवृत्तेः । इत्यभूतशब्देन लक्षणशब्देन च उपलक्षणस्यैव ग्रहणमिति निर्णयो न सम्भवति । 'लक्षणैः यभूताख्यान—' (१.४.९०) इत्यादिसूत्रं इत्यभूतशब्देन विशेषणग्रहणस्य सर्वैरपि वैयाकरणैरङ्गीकारात् । अत्रापि

मीमांष्यम्

उभये-माध्यन्दिनाः काण्वाश्च, अन्तर्यामिणो नियाम्यत्वेन वागादिभिरचेतनैस्समम्
एनं शरीरमपि विभज्याधीयते 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद यस्यात्मा
शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' (बृ.५.७.२२) इति माध्य-
न्दिनाः, 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' (५.७.२२) इत्यादि च काण्वाः परमात्मनियाम्यतया तस्मा-
द्विलक्षणत्वेनैनमधीयत इत्यर्थः । अतोऽन्तर्यामी प्रत्यगात्मनो विलक्षणोऽपहृतपाप्मा पर-
मात्मा नारायण इति सिद्धम् ॥

इति अन्तर्याम्यधिकरणं समाप्तम्

सुतप्रकाशिका

अत्रैकैकशब्देषु परिपूर्णत्वेन नियन्तृत्वात् 'स्यतिशापनार्थं यच्छब्दावृत्तिः' 'सम' इति व्यतिरेकनिर्देशो देवादि-
शब्दानां शरीरमात्रपरत्वं चास्त्वरसम् तथापवादाभावेऽनुपपन्नम् । आत्मशब्दस्य स्वावाचित्वे 'तिष्ठन्' इत्यादयोऽप्यस्व-
रसाः 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इति काण्वपाठिकाभ्यांदात्मशब्दस्य स्वावाचित्वमयुक्तम् । प्रभवावयवस्य चास्त्वरस्यमिति मिदं
यच्छब्दावृत्तिरेकत्वेऽपि संभवतीति भावोऽनुसन्धेयः । हिर्हेतो, स हि भेदशब्दोऽत्र श्रूयत इत्यत्राह-परमात्मनियाम्यत-
येति । भेदकधर्मभ्रवणात् भेदेन व्यपदेशसिद्ध इत्यर्थः । न केवलं व्यतिरेकनिर्देशादीनामपवादाभावः, किंतु तदस्त्वरस्या-
पवादश्चास्तीति भावः । सुबालोपनिषदुक्तविशेषणैस्तदेकविषयतां स्मारयन्नधिकरणार्थमुपसहरति अत इति ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

सूत्रपटक इत्यंभूतशब्देन विशेषणस्यापि ग्रहणसम्भवात् । भैरवमिश्रेण 'वेत्तु' इत्यादिमते बहूनां शब्दानां प्रकृत्यादिगणे
पाठस्यानुचिततया वैशिष्ट्यमात्रं तृतीयार्थ इति विशेषणवाचिपदात् तृतीया उपपाद्यत इति पक्षस्योक्तिः, व्युत्पत्तिवादे
गदाचरेण विशेषणवाचिपदा-तृतीया । अतएव ज्ञायमानत्वेन लिङ्ग करणम् इत्युक्तेऽप्युक्तं, उपलक्षणवाचिपदा-तृतीया क्वचि-
त्स्यात्ताम् । तावता विशेषणवाचिपदा तृतीया नेति सिद्धान्तस्य स्थापनासम्भवाच्च ॥

शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशेन 'घटेन शून्यो विधुरो रहित' इत्यादौ घट-वाच्यवच्छिन्नप्रतियोगी घटेन घट-
त्वाद्यन्वयि तृतीयाऽर्थः इति 'इत्यंभूतलक्षणे' इति सूत्रोदाहरणं प्रदर्श्य अनन्तरं 'प्रकृत्यादिभ्यश्च' इति लक्षणानुदाहरणानि
प्रदर्शितानि । एवं माहुरहस्येऽपि 'इत्यंभूतलक्षणे' इत्यनुशासनात् 'कृताग्निस्तापसः' इत्यादौ तृतीया । क्व लक्षण-
त्वावस्थायां शाब्दिक तृतीयाऽर्थः । अदाकाव्यतापसत्ववानित्यर्थः । लक्षणत्वं च विशेषणोपलक्षणवाच्यारणम् । तेन 'शमेन
तारय, इत्यपि साधु' इति खण्डदेवेनोक्तम् ॥ 'मित्रमेनमधीयते' इत्युक्तौ रक्षरजते जानाति रक्षरजतम् इति वाक्य-
समशीलताभ्रमस्यात् तथा भ्रमनिरासाय 'भेदेनैनम्' इत्युक्तिः । 'इत्यंभूतलक्षणे' इति सूत्रे उपलक्षणवाचिपदादंशतृतीया
ननु विशेषणवाचिपदादिति वैयाकरणसिद्धान्तसत्त्वे दीक्षितोक्तप्रकारः सङ्कोतो भवेत् । 'नर्षव असः' 'भेदेनैनम्' इत्यत्र
भेदस्य विशेषणत्वोऽपि विशेषणवाचिपदा-तृतीया उपपाद्यत इति दीक्षितोक्तिरनादरणीया ॥ मित्रमेनमित्यनुक्तवा 'भेदेन'
इत्युक्त्या भेदस्योपलक्षणत्वं बोध्यत इति परे स्वस्वमनीयानुरोधेन वर्णयन्ति । नायमर्थोऽसङ्कोतो विवक्षितः । 'नाभ्योऽक्षौ
ऽस्ति द्रष्टा' इत्यादेः परसंमतार्थकत्वं न श्रुतितात्पर्यानुगुणम् । तथापि 'नाभ्योऽस्त' इत्येतावदेवोपपत्तिरभये शेष-
सूत्रैवस्थात् द्रष्टादिशब्दानां प्रशानुगुण्येन प्रभवावयवपटक्पदानुपक्षेपान्यस्य सूत्रकृता स्थितित्वेन 'नाभ्योऽस्तोऽस्त द्रष्टा'

श्रुतप्रकाशिका

अस्मिन्नाधिकरणे कैश्चिदुपाधिष्वधिकारो दर्शितः, पृथिव्याद्यभिमानिदेवताविशेषो वा योगसिद्धो वा परमात्मा वा अर्थान्तरवेति । तत्रार्थान्तरमिति पक्षस्वसम्भवनिरासः ऐश्वर्यविशेषयोगस्य प्रकृष्टादृष्टजन्मत्वाविशेषात् देवतास्त्वेव योगसंभवाच्च, शिरोऽन्तरभेदकल्पने विफलम् । कार्यकरणवत्त्वं जीवत्वे हेतुतयोक्तं तदयुक्तम्, पृथिव्यादिष्वेवैकस्य शरीरत्वावगमाच्च भूतानादीनां प्रत्येकं शरीरत्वावगमाच्च । तत्कृतजीवत्वशङ्काया आनन्दमयाधिकरणेऽप्युदस्तत्वाच्च तेन जीवत्वशङ्काऽनुदयात् । भूतेन्द्रियादीनां सहजतरूपेण शरीरेणोपकरणोपकरणित्वलक्षणसम्बन्धोहि जीवत्वसाधकः । अदृष्ट्यध्वनेन प्रधानत्वशङ्काभूतासपरं द्वितीयं सूत्रं व्याख्यातम् । तच्चायुक्तम् 'अदृष्टो दृष्टा अश्रुतश्चेता' इत्यादिवाक्ये अदृष्टाश्रुतादिपदानां द्रष्टृश्रोत्रादिपदन्तरीतानामेव भूयमाणतया प्रधानपरत्वशङ्काऽनुदयात् । नष्टकपदध्वनेन वाक्यार्थनिर्धारणं पूर्वं पक्षेऽपि घटते । प्रधानस्य सर्वविकारकारणत्वेऽपि नियन्तृत्वमुपचरतोऽपि नशब्दसङ्गम् । नहि घटादीन्प्रति सृष्टिकाया नियन्तृत्वम् ॥

अतः स्मार्तोऽप्यासौ दृष्टान्ततयैव घटते । अतएव 'नच स्मार्तमतद्वर्त्मभिलापाच्छारीरश्च' इत्येवमन्तमेकं सूत्रम् अन्ययाऽर्थवैधट्यात् वैधट्य च प्रधानशङ्काऽनुदय एव । पृथिव्यानियन्तृणा जीवानामिषेश्वरस्यापि सर्वनियन्तृनियन्तृशतशेषेण अनवस्थायां प्रसक्त्या नियन्तृनियाम्ययोरभेदेन तत्परिहारइत्यपि दुर्लभम् । अनवस्थाप्रसङ्गाभावात् । सुप्तया कल्पनायां ह्यनवस्थानं नष्टुभ्याऽप्युपगमे । श्रुतिश्च 'नतरसमभ्यामधिकश्च हस्यत' इत्यादिनियन्तृशतशतं प्रतिषेधति । नचानवस्थाया भेदप्रयुक्तत्वाभेदेन तत्परिहार इति वाच्यम् ; श्रुतभेदनिवर्गनचोक्तस्य श्रुतविश्रद्धाभेदकल्पनया परिहारात्तुपपत्तेः कथोर्भेदः जलवत् पृथिव्यादेः परमात्मनश्च जडाजडयोरैक्याभावात् । नापि जीवेन, पृथिव्यादिवानियाम्यतयाऽवगतस्य तेनैव म्यायेण परमात्मनैक्यासंभवात् पक्षपातस्याहेतुत्वाच्च । परमात्मसात्वताधिकरण्यभेदनिषेधोद्युमयत्र समानौ । किंच पृथिव्यादेस्त्वभ्यतिरिक्तज्ञानप्रकाश्यत्वे ज्ञानस्यापि स्वत्यतिरिक्तज्ञानप्रकाश्यत्वेनानवस्थाप्रसङ्गात् तत्परिहारार्थं जडाजडयोरैक्यं किं न स्यात् । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेनानवस्थाऽनुदयात् मिथ्यासत्यजडाजडयोस्तयोस्त्वभावविरोधाच्चेति चेत्, तर्हि सर्वनि

गूढार्थसंग्रहः

इत्यत्रापि सर्वलोकद्रष्टृरन्तर्यामिणएव पूर्वमुपास्यतस्य द्रष्टृशब्दविषयाया अवर्जनीयतया तद्व्यतिरिक्तजीवस्य निषेधएव नष्टमवति । 'अत' इत्यत्र एतच्छब्दस्य अन्तर्यामिपरत्वात् । 'अतोऽन्यदार्तम्' इति वाक्ये मिथ्यात्वविषयाऽपि न संभवति इति प्रमेय जिज्ञासाधिकरणे (२४६.५) निर्णीतम् । अतः परसंमतार्थो नात्र विवक्षितः । किं तु शाण्डिल्य विद्यायां 'एषम आत्मा' इति त्रिवारमम्यस्तवाक्ये शब्दा भेदस्य 'शब्दविशेषात्' इति सूत्रोक्तस्य उपनिषद्वाक्ये परैरभिधानेन 'यमात्मानमन्तरो यमयति' इत्यत्रान्तर्यामीत्युक्ते 'सत आत्माऽन्तर्यामी' इति वाक्ये उपस्थितिरवर्जनीया समयितृ वस्य पूर्वमभावेन तात्पर्यविषयतया तत्पर्येण कारणाभावेन 'सत आत्मा' 'एषत आत्मा' इति सूत्राविवक्षितवारं त्रयोविंशतिवारमम्यस्तवाक्येन आभासेन गृह्यता अम्यासेन भेदस्यैव विवक्षायाः प्रत्याख्यानसम्भवेन तादृशभेदस्यैव 'उभयोऽपि हि भेदेनैतन्म' इत्यत्राभिप्रेतत्वं निर्णीयते । एवं तात्पर्यं तु 'ना-योऽतोऽस्ति' इति वाक्यानन्तर 'एषत आत्माऽन्तर्यामी' इति काण्वमाभ्यन्दिनपाठद्वये सङ्गात्वेन युक्तमित्यादि निर्णीयते । अतश्च सगुणनिर्गुणविद्याविभागः शाण्डिल्य अन्तर्यामिविद्याद्वये कल्पयितुं न शक्यते ॥

इति अन्तर्याम्यधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

यन्तुरीश्वरस्याप्यामेश्वरतया नियन्त्रन्तरामावेनानवस्थित्यभावाद्देयाहृतदनर्हयोस्त्वभावविरोधाच्च न जीवेश्वरयोरेकत्वं युक्तम्
धारणादावप्ययमनवस्थापरिहारोऽनुसन्धेयः ॥

किंच भेदोहि प्रतीयते, कथमभेदेनानवस्थापरिहारः । इत्थं-प्रतीयमानोऽपि भेदो मिथ्या, नच जडाजडयोरेक्य-
प्रसङ्गः, नियाभ्यवृथिव्यादिमिथ्यात्वाद्वि पृथिव्यादेः परस्य च भेदमिथ्यात्वं जीवपरयोस्तु स्वरूपैक्यात् भेदमिथ्यात्वं, अत
एव च नानवस्थेतिचेत् स्यादेवानवस्था जीवपरैक्येऽपि पृथिव्यादिकंप्रति जीवस्येव तदेकाभूतस्यापि ब्रह्मणो नियन्त्रा-
काङ्क्षाया निवारकाभावात् । यथा पृथिव्यादेर्जीवस्य च नियन्त्रनियाम्यभावमिथ्यात्वेऽपि तस्येश्वरं प्रति नियाभ्यवमपराम
र्थिकं संभवति, तथा जीवं प्रति नियन्त्रः परमात्मनोऽप्यपरमार्थनियन्तृत्वादेवान्यं प्रत्यपरमार्थभूतनियाम्यवशङ्कां कोवार-
येत् । नियन्त्रन्तरनिषेधकं प्रमाणं निवारकमितिचेत्-यदि प्रमाणबलादनवस्थापरिहारः, तर्हि नियन्त्रनियाम्यभाववारमा-
र्थ्यमाश्रित्यैव सा पक्षिह्यता प्रमाणाग्नरावाचेन निर्वाहो संभवति बाधाभयणायोगात् । अतएव 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा'
इत्यपि परमात्मैवाधिष्ठाकल्पितभेदेन नियन्ता नियाभ्यव्य भवतीति न परमार्थिद्रष्टृन्तरनिषेधपरं किं न नियन्तृरूपद्रष्टृन्तर-
निवारणपरं विशिष्टे प्रकृतेसतीतरनिषेधस्य तत्तुल्येतरविषयत्वदर्शनात् । कथं प्रमाणान्तराप्रप्तं नियन्त्रनियाम्यभावादिकं
विधाय शालं तदेव प्रतिषेद्धुमलम् । कथमेकस्मिन्शरीरे प्रत्यगात्मद्वित्वमितिचेत् काऽत्रानुपपत्तिः । बहुत्वे प्रत्यक्ष हीये
तेतिचेत् किं प्रत्यगात्मद्वित्वमात्रेऽनुपपत्तिः, उतैकस्मिन् शरीरे, नप्रथमः सर्वेषामात्मनामहमिति प्रत्यक्षयैव स्वामानुभव
दर्शनात् नद्वितीयः, एकस्मिन् शरीरे बहुराद्यभिमानिना देवानां प्राणसंवादे 'अहं अयसे विवदाना' इत्यनेक
प्रत्यक्षत्वेन स्वामाऽनुभवदर्शनात् । तत्र प्रत्यक्षमेव सत्यं, भेदो मित्येतिचेत् ; भेदस्सत्यः, प्रत्यक्षत्वं मिथ्या किं नस्यात्
उभयोरपि क्षबावशुद्ध्यः 'नेह नानाऽस्ति' इत्यादिकं भेदवाचकमितिचेत् तर्हि 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा' इत्या-
दिकं प्रत्यक्षवाचकं किं नस्यात् परागर्भोहिदंनुद्भिद्गोचरः । अयमिति निर्देशः प्रत्यक्षवाविरोधी, प्रत्यक्षवस्य प्रमाणविद्धत्वा-
दितिचेत् 'नेह नाना' इत्यादिकमपि ततएव प्रमाणवशात् आत्मबहुत्वाविरोधि । अतो बहुत्वस्य परात्तवस्याप्यात्वामा-
वाद्यातिशयस्तर्कामोऽयम् । अतोऽन्तर्यामिबिद्याया यथोक्त एवार्थः ॥

इति अन्तर्याम्यधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-१९ अन्तर्याम्यधिदेवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् (१.२.१९)

'यः पृथिव्या तिष्ठन्' इत्यादिषु आधिदेवाधिलोकादिषुद्विहितेषु वाक्येषु श्रवमाणोऽन्तर्यामी परमपुरुषस्त्वान्तर-
्याम्यधिदेवसर्वेश्वरीरक्तवर्चनियन्त्रत्वादिपरमात्मधर्मव्यपदेशात् ॥

सू- नच स्मार्तमतद्धर्माभिलाषाच्छरीरश्च १.२.२०

नायं प्रधानं जीवश्च, तयोरसंभावितसर्वाविदितव्यादिधर्माभिलाषात् असम्भावनया यथा न स्मार्तम्, तथा
'आयोऽशीत्यर्थः ॥

गूढार्थसंग्रहः

(अधोनिर्दिष्टग्रन्थः ३९८-पुटे योजयित्वाऽनुसन्धेयः)

काशिकार्या च 'इत्यभूतलक्षणं' इति सूत्रे 'कश्चित्प्रकारः प्राप्तः इत्यभूतः, 'तस्य लक्षणमित्यभूतलक्षणं तदनुवृत्तीयां विमर्शितः भवति अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत्' इत्युक्तम्। अत्र पदमञ्जरी 'कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत्' इति छात्रोवाच्याययोर्गच्छेरेच्छादस्य हस्त कमण्डलुमेवति कमण्डलुना छात्रोऽयं ज्ञातव्यः इत्यर्थः एतत्पर्यालोचनायां कमण्डलौ काले विद्यमानत्वेन विच्छेदपत्राचकपदात्तनीया मयतीति स्पष्टं विदुषाम् । 'ना-योऽतोऽस्तं द्रष्टा' इत्यत्र नियन्तुर्येवन्तरं नियिष्यत इति वृत्तिकारसंगमतायः सुत्याद्यानुगुण्येन युक्त इति पूर्वं जिज्ञासाऽधिकरणे (२४६-पु) रिक्ता रेषा निरूपितम्। तेन (च) भाष्ये 'हो द्रष्टारौ कथमुपपद्येते, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति द्रष्टृन्तरनिषेधकस्युक्तिविरोधात् इत्याद्यङ्गपाविद्याकहितभेदप्रज्ञात् सर्वमुपपद्यते । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इत्यादिभूत्यैव तस्या निर्णयात् इदमुक्तम् । एतत्सुत्यर्थस्तु पूर्वमेव जिज्ञासाऽधिकरणे (४५५-८८६-८८७-८८८-पु) विस्तारेण निरूपितः । एष ग्रन्थस्य सारमूलेऽपि ॥

एतेन 'आ मेत्येवोपासीत' इति सूत्रेन ब्रह्मविद्याविराजणरूपाया चतुरार्याया 'अनेन हेतुः सर्वं वेद' इति एकविंशतेन सर्वविज्ञानप्रतिष्ठापूर्वकं 'ब्रह्मा इदमग्र आसीत्' 'तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मास्ति इति तस्मात्तत्सर्वमभवत्', इत्यभेदेनोपक्रम्य पञ्चाध्यायान्ते मैत्रीश्रीब्राह्मणे निगमनरूपे 'यत्र-वस्य सर्वमा भवाम्भूत् त केन क पश्येत्' इत्यादिना अमेदेनैवोपाहारात् अध्यायचतुष्टयस्य अभेदपरं वेत्ति तदग्र्यतस्य ब्रह्मलोकात्तरस्य अप्रतिपादनपरस्य महाप्रकरणानुशेषेन तद्विद्वद्भेदपरं भाषात् इति अद्वैतासिद्धौ पञ्चविंशतार्याल्लिङ्ग-ब्रह्म मधुसूदनस्वरस्युक्तिनिर्बन्धात् ॥

'यत्र-वस्य सर्वमा भवाम्भूत्' इत्यस्य ईशावास्यानुराधेन परमतप्रतिकूलताया पूर्वमेव ग्रन्थद्वयेऽपि (गूढार्थसंग्रहे च.अ) साधनात् 'आ-मेत्येवोपासीत' इति वाक्यघटितब्राह्मणोपक्रमस्य पुरुषशब्दस्य 'सत्त्वा अयं सर्वाद्भु पृथुं पुरिदाय' इत्युत्तरत्र द्वियमाणनिर्धनानुसारं सर्वशरीर्यर्थकतया 'आ-मेत्येवोपासीत' इत्यतः पूर्वं 'तद्वेदं तस्यैवावृत्तमाधीतस्मात्कृत्वा पाम्या ईयाक्रिन् असी नामायमिदं रूपमिति स एष इह प्रविष्ट आनन्ताग्रन्थः' इत्यत्र पुरुषशब्दार्थस्य तदनुगुणोपमद्वयार्थस्य यातिः स्पष्टमुपपादनेन 'सद्योत एकैकमुपास्त न सवेद' इति व्यापकध्याप्यवस्तुद्वये एकैकापासननिन्दान्तरं 'आ मेत्येवोपासीत' इति वाक्यम् एतदनुसारेण 'अनेन हेतुः सर्वं वेद' इत्यत्र सर्वस्य-आ मन्श-दार्थाः तःपातितया आत्मशब्दार्थान्ननन सर्ववेदममेव विरक्षितम् । एकविंशतेन सर्वविज्ञानकमेव नास्ति 'तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मा स्ति' इत्यत्र परमते आ-मन्श-दस्य वैयर्थ्यमेव । अतः 'अहं ब्रह्मास्ति' इत्यत्र जीवान्तर्यामिब्रह्माभेद एव विवक्षितः । सच्च जीवब्रह्माभेदस्य श्रुतितात्पर्याविषयवत्त्वमवति । एवमङ्गीकार एव 'स एष इह प्रविष्ट आनन्ताग्रन्थः' इति वाक्यघटितकौपीनकब्राह्मणैकस्यम् इत्यादिकं बहुवोपपादितम् । अतः उपक्रमस्याभेदपरत्वमेव सिद्धम् । मैत्रीश्रीब्राह्मणमपि न परमतानुकूलमिति पूर्वमेव बहुत्र निरूपितम् । अतः बृहदारण्यकचतुरार्यामिदपरैवेति सिद्धम् । एतेन 'अहं ब्रह्मास्ति' इत्याद्यनेकस्युक्तिभूत्यर्थक्यनप्रकरण 'अनेन हेतुः सर्वं वेद' इति उपक्रमात् जीवब्रह्माभेदएव वाक्यप्रमयइति मधुसूदनस्वरस्युक्तिरपि पर्यालोचिता । विरराणदौ सर्वत्र अष्टविंशतार्याल्लिङ्गानि न परेषामनुकूलानीति उपनिषत्सारे निरूपितम् । अतः द्वाविंशतिवारं चतुर्विंशतिवारं चाम्यस्तवावयानुशेषी भेदएव सूत्रकारता पर्यविषय इति दिक् ॥

इति अन्तर्याम्यधिकरणशेषः

सू-२१ उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते १.२.२१

उभये काष्ठा माध्यन्दिनाश्च 'यो विशने तिष्ठन्' (बृ.५.७.२२) 'य आत्मनिष्ठवान्मनोऽन्तरो यमात्मा सवेद यस्यात्मा य आत्मानमन्तरो यमयति' (५.७.२२) इति प्रत्यगात्मनो भेदेन, एनमन्तर्यामिणमधीयते; अतः परएवायम् ।

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-१९ अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् [१.२.१९]

बृहदारण्यके- 'पृथिव्या तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीर यःपृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' (बृ.५.७.३) इत्यादिषु सर्वेषु पर्यायेषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी किं प्रत्यगात्मा ? उत परमात्मेति संशयः । प्रत्यगात्मेति पूर्वःपक्षः, वाक्यशेषे 'द्रष्टा...ओता...मन्ता' इति द्रष्टृ-कारि-श्रुतः 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति द्रष्टृन्तरनिषेधाच्च । शब्दान्तर-पृथिव्याद्यात्मपर्यन्तसर्वतत्त्वानां सर्वैः तैरदृष्टैर्नैव न निर्गुण निष्पाक्षिणमृत-वादिषु च परमात्मन एव धर्म इत्यन्तर्यामी परमात्मा । द्रष्टृ-वादिषु रूपादिषाक्षाकारः । सच 'वदयत्यक्षुः' (श्वे.३.१९) इत्यादिना परमात्मनोऽप्यस्ति । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ.५.७.३) इति च जीवेनादृष्टान्तर्यामिद्रष्टृवत्, अन्तर्यामिणऽप्यदृष्टद्रष्टृन्तरनिषेधपरः । सूत्रार्थः—आधिदैवाधिलोकादिपदचिह्नेषु वाक्येषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी परमात्मा, सर्वा-तर-व सर्वावदितत्त्वसर्वशरीरक-वसर्वानियमनसर्वात्मकत्वामृतत्वादिपरमात्मधर्माणां व्यपदेशात् ॥

सू-२० नच स्मार्तमतद्धर्माभिलाषाच्छारीरश्च (१.२.२०)

स्मार्त प्रधानम्, शारीरः प्रत्यगात्मा । स्मार्ते च शारीरश्च नान्तर्यामी, तयोसम्भावितोक्तधर्माभिलाषात् । यथा स्मार्तस्याचेतनस्यासम्भावनया नान्तर्यामित्वप्रसक्तिः, तथा प्रत्यगात्मनोऽपीत्यर्थः ॥

सू-उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते [१.२.२१]

उभये काष्ठा माध्यन्दिना अपि 'यो विशने तिष्ठन्, य आत्मनिष्ठवान्' (बृ.५.७.२२) इति यतः प्रत्यगात्मनो भेदेन—एनम् अन्तर्यामिणमधीयते ; अतोऽयं तदतिरिक्तः परमात्मा ॥

॥ इति वेदान्तदीपे अन्तर्याम्यधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारायत्री

अन्तर्यामी म जीवो बहुविधफरणायत्तधीष्टयनूक्ते-
 नान्यो द्रष्टेतिचोक्तेरिति यदि न नियन्त्ररस्य व्युदासात् ।
 द्रष्टृत्वाद्यं च तत्तद्विषयघटितधीरूपमीशोहि मुख्यं
 तद्धमा. काण्यमाध्यन्दिनपठितगतास्तस्य चात्मा शरीरम् ॥
 स्थानेभ्यादत्र शारदाद्वयपरिपठितावात्मविज्ञानशब्दा
 येकार्यावित्यकम्यन्तदपि कथयतो बुद्धिमेवेत्यपार्यः ।
 लोकाग्रायप्रासद्वयोरनुगमत इमौ चेतने होकतानौ
 वाचः केनापि नास्मिन्मयाति च सत इत्यादिभिरसामरस्यम् ॥

॥ इ ति अ न्त र्या म्य धि क र णं स मा स त् ॥

अथ अदृश्यवादिगुणकाधिकरणम्

गूढार्थसमूहः ।

(अन्तर्यामिन्न ज्ञाने— 'य गृहिणी नवद' 'यमाना नवद' 'अदृष्टो द्रष्टा' 'नाभ्योऽतोऽस्त द्रष्टा' इत्येतन्म
 षट्क आत्माऽन्यनिषेधो नविकक्षितः सर्वान्तर्यामिणएव ब्रह्मन् तस्यान्तर्याम्यन्तरमनिषेधएव ता पर्यमिति 'उभयेऽपि हि
 भेदेनैतमधीयते' इत्यत्र निर्धारितम् । आधर्मागऽपि 'यत्तददृश्यम्' इत्यत्र अदृश्यत्वादिधर्माणामभिधानेन उपक्रमे
 एकत्रिधानेन सर्वविधानप्रतिषेधा 'पुरुष एवमूर्ध्वम्' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति मध्ये उपसंहारे च निर्गुण-
 काभ्यमेव विवक्षितमिति आक्षेप पादहर्तृ तथापि सगुणमेव जीवमिह ब्रह्म विवक्षितमिति निर्धारयति अदृश्यवादिगु-
 णको धर्मोक्तेरित्यादिना । अत्र स्य अदृश्यत्वादमान् धर्मोक्तेरितिवा 'अदृश्यवादिक' इतिवाऽनभिधाय 'गुणक' इति
 निर्देष्टुं सूत्रेनोऽपमाशयः यत्सगुणमेवात्र विवक्षितमिति । अदृश्य धर्मोक्तेरित्यनभिधाय आदिपदोपादानेन अभ्यस्तुर्धर्म
 वत् मानरूपधर्माणामप्यभ्राभिधानेन निर्गुणस्य नात्र विवक्षेति स्पष्टं कृतम् । अत्र 'अदृश्यमब्रह्मम्' इत्यत्र नञः धर्म-
 वाचकपदसममिष्याहृततया भेदवाचक उभय । एवमवापनिषद्भाष्ये दृष्ट्वाचार्यैरुक्तया अत्र 'विभु सर्वगतम्' इत्यत्र
 विभुष भवतीति विभु सर्वगत व्यापकमाकशादित्य इति (श.उ) भाष्य उक्तम् । 'अनेन सर्वगतत्वमायाशब्दादिभ्यः'
 इति सूत्र (श) भाष्य 'आयामशब्दो व्याप्तवचनः' इतिचोक्तम् । इत्यत्र च 'सर्वे समाग्रेषि ततोऽस्त सर्वः' इति
 गीताद्यनुसारेण 'पुरुष एवेदमूर्ध्वम्' इत्यादावसद्व्यपदेशः तत्र पुरुषशब्दार्थपर्यालोचनायामपि अभेदव्यपदेश उपप-
 द्यते रीतिस्तु पूर्वमेवोक्तम् । 'यथा तदक्षरमधिगम्यते' इत्यत्र अधिपूर्वकगमिषातो. प्राप्तार्थकत्वमेव (श.उ) भाष्ये उक्तम्
 'परात्पर पुरुषमुपैनिदिष्यम्' इत्युपमहारस्यश्रुत्यर्थ 'मुक्तोऽस्य व्यपदेशश्च' इति सूत्रकार एव निश्चिनोति । 'ब्रह्म
 येद ब्रह्मैव भवति' इति न परस्मैनायं निश्चेतुमर्हतीति पूर्वमेव निरूपितम् । 'कस्मिन्नु ममवो विंशति सर्वमिदम्'
 इत्यत्र सर्वभेदएव बोध्यते । छान्दोग्ये सर्वभेदसम्भगुपपादित सच सिद्धान्तः स इति पूर्वमेव निरूपितम् ॥

मीमांष्यम्

सादिद्यने-किमिहादृश्यत्वादिगुणकमक्षरमक्षरात्परतः परश्च प्रकृतिपुरुषौ । उतोभयत्र परमात्मैव इति । किं प्राप्तम् ? प्रकृतिपुरुषाविति । कुतः ? अस्याक्षरस्य ' अदृष्टो दृष्टा ' (पृ. ४७.२३) इत्यादावियं न द्रष्टृत्वादिभ्येतनघर्म इह धृत्यते, ' अक्षरात्परतःपरः ' [मुण्डक. २.१.२] इति च सर्वस्माद्विफारात्परभूतादक्षरादस्मात्परः क्षेत्रप्रस्तमष्टिपुरुषः प्रतिपाद्यते । एतदुक्तंभवति—रूपादिमन्स्थूलरूपाचेतनपृथिव्यादिभूताश्रयं दृश्यत्वादिव प्रतिदिश्यमानं पृथिव्यादिमज्जातीयसूक्ष्मरूपाचेतनमेवोपस्थापयति, तच्च प्रधानमेव । तस्मात्परतयं च समष्टिपुरुषस्यैव प्रसिद्धम् । तदधिष्ठितं च प्रधानं महदादिचिदोपपर्यन्तं विफारजातं प्रसूत इति

श्रुतप्रकाशिका

स्वार्कगुणमुपवृत्ति, उत नेति । ' विमक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ' इति विश्वदृष्टिद्विधा मन्त्रप्रज्ञमुपस्थापयति उता-चेतनमिति । अचेतनोपस्थापकत्वे स यूर्णनामिदृष्टान्तस्य वाचिदाश्रयोपस्थापकस्थोपबृंहकतया नियिध्यमान दृश्यत्वादिकमविदुपस्थापकमित्यदृश्यत्वादिगुणक प्रधानम्, परश्च जीवइति स्यात् । यदा विश्वदृष्टिद्विधा मन्त्रप्रज्ञमुपस्थापकः तदोर्णनामिदृष्टान्तस्य चाचेतनोपस्थापकतदुपबृंहकत्वानिधिष्यमान दृश्यत्वादिगुणकमपि नाचेतनोपस्थापकमित्यदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मा, परमात्मनश्च परान्तरात्मभावत्वात् अक्षरात्परतः परश्च परमात्मा इति परितम् । कुतइति । अदृष्टदृष्टत्वादीर्णवतृजन्तवद्विशेषणतया ' धातुसम्यग्धे प्रत्यया इति श्रुतिवशेनाहार्थे विश्रान्तिरवश्यायते ' अद्वैतस्यम् ' इत्यपि च पदं कृत्यप्रत्ययान्न वादहार्थे तथाचादृश्यत्वादिक पूर्वोचिकरणे परमात्ममर्मतयाऽवगतमिति नाक्षरं प्रकृति, अनप्येव अक्षरात्परतः परश्च न समष्टिपुरुष नहि परमात्मनोऽप्येव विद्यत इति शङ्कायामदृश्यत्वादिगुणकस्य प्रकृतिवस्तुपदादयति अस्याक्षरस्येति । अन्तर्यामिनिधायामपि न केवलमदृश्यं च परमात्मदशादिकं किं द्रष्टृत्वादिकचिच्च, इह तु तन्वाचिश्रमायावाददृश्यत्वं नाविद्वयावर्तकमित्यर्थः । ' अदृष्टो दृष्टा ' इत्यादिना कृत्तित्वाभिप्रेता । तथाऽप्यक्षरात्परतः परो न जीवः, नक्षरात्पर इत्युक्तम् । किं ' परतः परद्वी ' ति शङ्काया तस्य समष्टिपुरुषवस्तुपदादयति सर्वस्मादिवि । सर्वस्माद्विफारात् परभूतादक्षरादिति । समानविभक्तिनिर्देशस्वार्कत्वात् परतोऽक्षरादिति तान्नाधिकगण्यादिति भावः । चेतनघर्मावशेषाश्रयणऽप्यदृश्यत्वं साधारणतया ननिर्णायक, अतोऽनुक्तश्रुतिरुक्तत्वात् दृष्टा तत्कालं न । एव धातुगुण इत्यत्राह—एतदुक्तमिति । तदस्यावर्तकश्रुतत्वात् अत्राक्षरादयदृष्टा इति शङ्कायादिस्तत्परं तानि ध्यायि क्षत्रियादौ वर्तन्ते, न तु श्वत्वादौ पश्यादौ वा । अत्रालोक्यशब्दादयः प्रत्यक्षज्ञादस्यान्तराश्रये तस्यैव दृष्टिर्भवति, न तु धर्मन्तरं सन्निवृष्टज्ञानस्य न्याय्यत्वात् । एवमदृश्यत्वादिगुणानां धर्मविशेषाकाङ्क्षायां निमित्तमदृश्यत्वं चादिदाशरत्वेनाचेतने प्रतिपदे तस्यैव सूत्रमात्रवत्त्वादृश्यत्वादी च संभवति विजातीयधर्मन्तरकल्पने गौरवप्रज्ञात् त परवाश्रयणमुक्तमिति भावः ॥

दृश्यत्वादिनिषेधाद्रूपादिवचेतनत्वमपि निवर्तत इत्यत्र ह—तथेति । न दृश्यत्वादिन्याय्यमचेतनत्वं मन आदौ व्याभिचारादिति भावः । अदृश्यत्वादिगुणकस्य प्रधानत्वसमर्थनमुपजीव्याक्षरात्परतः परस्य जीववमाह—तस्मादिति । ' ययोरर्णनामि ' इति चेतनदृष्टान्तः कथमित्यत्र ह—तदधिष्ठितंचेति । अनधिष्ठितत्वेऽपि दृष्टान्तोऽस्त ' यथापृथिव्याम् ' इति चेतनसन्निविमात्रविषय दृष्टान्तः ' यथासत्तः ' इति पूर्वपक्षमुपसहरति अवदति ॥

श्रीभाष्यम्

सू-२३ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ (१-२.२३)

श्रुतप्रकाशिका

सू-२३ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ [१-२.२३]

गूढार्थसङ्ग्रह

स्वरवाक्यप्रतिपाद्यमानधर्मा विवक्षिता । अन उपरु तापादान वक्ष्य सर्वज्ञ वादिगुणकएव प्रतिपादनात् सर्वज्ञ वादि-
गुणक भूतयोऽन्यक्षर ब्रह्मैव न प्रकृतिं जीव निरुपाधिकसर्वज्ञत्वस्य जीवऽरुभवात् । तस्य पराधीनस्य सर्वज्ञ व क्षण
सार्वादिहम्, ‘यदा पश्य-दिव्यम्’ इत्यत्र न-वविगमना तत्रमप विद्वच्छब्दार्थज्ञानसाम्यस्य भिधानात् । अत्र ‘अदृ-
श्यत्वादिगुणक’ इत्युक्त्या सूत्रकृता परविद्यासु सर्वासु सगुणभेदोपास्यमित्यर्थं निरणामि ॥

इन्द्रप्राणधिकरण ‘जानीहि, उपास्य’ इति शब्दाभ्या उपासन ज्ञानरूपमिति निर्णयवत् ‘तमेवैक ज्ञानम्’
‘ओमित्या नाम ध्यायम्’ ‘आनन्दरूप परिपश्यति धीरा’ ‘तस्मि हृष्टे परावर’ इत्यादिना ध्यानान तरकालिख-
माद्यौ दर्शनरूपताप्रतिपादनेन ‘यद्भूतयानि परिपश्यति धीरा’ इत्युपक्रमोक्तार्थस्य निधर्षणन परादिवाया ध्यानान
न्तरकालिकसमाधि ध्यान ज्ञानरूपमवेति चार्थद्वयस्य अत्रापि निधर्षणोक्तवत् । विशेषणभेदव्यपदेश-
शाभ्या च नेतरौ ॥ अत्र परे ‘दिव्ये ह्यमूर्ते’ इति दिव्य वादिविशेषणन जीवभेद तत्रैव ‘अक्षरात्परत पर’
इत्यत्र प्रकृतिभेदो विवक्षित इत्यर्थं इत्युक्तम् । अत्र ‘परभूतादव्याकृताक्षरापर’ इति सामानाधिकरण्येन पदानामर्थ-
मङ्गीकृत्य मूलप्रकृतिभेद इत्युक्तम् । अक्षरात्परत पर इत्यत्र पञ्चम्य-तपदोत्तरपरशब्दस्य पूर्वपञ्चमीप्रकृत्यधर्मप्रयोगिकभेद-
बद्धाद्यक वमेव व्युत्पत्तिरिति । तदर्थस्यैव श्रीप्रमुपास्यतरिति ‘अक्षरात्परत पर’ इति श्रुत्यर्थसिद्धौ प्रकृतिवि-
वक्षणाव वैलक्षण्यमेव तत्र विवक्षितमिति जीवभेदोद्यक वमेव युक्तम् । एतदर्थस्य ‘परा पर-दिव्यम्’ इत्युत्तरश्रुतावपि परा पर
मिति शब्दप्रयोगेण प्रतीत्या तस्य जीवप्राप्त्य दक्षयनेन ‘नामरूपाद्विस्त परा परम्’ इति श्रुत्यानुपूर्व्येव नामरूपाद्विस्त-
रात् परस्यैव प्राप्य च तत्र त्रिविधमिति सिद्ध्याऽऽत्राप जीवावधिका कएव विवक्षित । सामानाधिकरण्यं यत्तस्य
मित्राग्रहेष्ट वेदा-सारीत्या अक्षर-दो जीवपर एव । अक्षरभूतमक्षर प्रकृति तद्वदजीवस्य परभूतमक्षर नामरूपविनि-
र्मुक्त परिशुद्धा मस्वरूपम् । कारणा मना सधर्माणे स्वरूपपरिणामो नैव गच्छति प्रकृते प्रत्यक्षकाले सहस्रपरिणामाङ्गी-
कारात् स्वरूपपरिणामस्यैव जीवस्तत्ताऽपि पर । ब्रह्मस्य धर्मभूतज्ञानसङ्कोचविशेषा वन क्षरकायेव निवेश । धर्म-
तज्ञानसङ्कोचस्य युक्त्या अक्षरशब्दार्थ इति युक्तम् । अयमर्थं ‘क्षरसर्वाणि भूतानि कृत्योऽक्षर उच्यत’ इत्यत्र
विवक्षित अतश्च भुक्तजीवपरतामवाप्त विवक्षितम् ॥

एतेन ‘दिव्या ह्यमूर्ते’ इत्यादिक जीवस्य मुक्तिकालिक सम्भवत्येति जीवपूर्वपक्षस्यापि निरास । एतेन दिव्य
त्रामूर्तत्वादे जीवऽरुभवा । अन विशेषणतादिलनेनेव जीवभेदसाधन सम्भवतीति सिद्धम् । अत्र प्रथमयोजनायां प्रकृति
भिन्नजीवभेदस्य परामानि सिद्ध्या प्रकृतिभेदोऽपि सिद्धयनीत्यभिप्रेत्य भेदव्यपदेशोऽप्यभेदोपाद्यक य भाष्य सप्तम् ।
एव विशेषणनेकविज्ञान सर्वविज्ञानप्रानरुप्या प्रकृत व्यावृत्ति इत्यर्थविशेषणादयोक्त । प्रकृत्याद्यकनेऽपि यदप्ये ॥

श्रीभाष्यम्

विशिनष्टि हि प्रकरणे प्रधानाद्य पुरुषाद्य भूतयोन्यक्षरं व्यावर्तयतीत्यर्थः । एष विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिषोपादानादिभिः । तथा ताभ्यामक्षरस्य मेदश्च व्यपदिश्यते 'अक्षरात्परतः परः' (मुण्डक.१.२.१) इत्यादिना । तथा हि— 'स ग्रहविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाभयार्थं ज्येष्ठपुत्राय ग्राह' (मु.१.१.१) इति सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूता ग्रहविद्या प्रकान्ता । परविधेयं च सर्वविद्याप्रतिष्ठा । तामिमां सर्वविद्याप्रतिष्ठां विद्यां चतुर्मुखावर्णादिगुरुपरम्परयाऽङ्गित्वा प्राप्तां जिज्ञासुः 'ज्ञानको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पमच्छ कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मु.१.१.३) इति । ग्रहविद्यायास्सर्वविद्याऽश्रयतयाऽग्रहविज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवतीति कृत्वा ग्रहस्वरूपमनेन पृष्टम् । 'तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति हस्य यद्ग्रहविदो यदन्ति परा चवापरा च' (मु.१.१.४) इति । ग्रहमेवतुना द्वे विद्ये वेदितव्ये—ग्रहविषये परोक्षपरोक्षरूपे द्वे विज्ञाने उपादेये इत्यर्थः । तत्र परोक्षं शास्त्रजन्यं ज्ञानम्, अपरोक्षं योगजन्यम् । तयोर्ग्रहप्राप्त्युपायभूतमपरोक्षं ज्ञानम् तच्च भक्तिरूपापन्नम् 'यमेवैव पृणुने तेन लभ्यः' (मु.३.२.३) इत्यर्थेय विशेष्यमाणात्वात् । तदुपायध्यागमजन्यं त्रिकोटिस्तावत्सप्तकानुगृहीतं ज्ञानम्, तमेतं वेदानुचचनेन ग्राह्याणां विनिविपन्ति यत्नेन ज्ञानेन तपस्याऽज्ञानाशनेन' (पृ.६.४.१२) इति श्रुतेः । आह च भगवान् पराशरः—तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्मचोपतं महासुने । आगमोत्थं विवेकाद्य द्विधा ज्ञानं तयोच्यते' (वि.पु.६.५.६०) इति । 'तत्रापरा क्रमवेदो यजुर्वेदः' इत्यादिना 'धर्मशास्त्राणि'

श्रुतप्रकाशिका

विशेषणशब्द व्याचष्टे विशिनष्टिर्हीति । कस्माकिमित्यत्राह—प्रधानादिति । कैश्चैमित्यत्राह—एकेति । मेदश्चपदश्चशब्द व्याचष्टे तथेति । हेतुद्वयं त्रिवर्तिमह—तथाहीति । न केवलं विशेष्यवाचिना ग्रहविद्याशब्देन विशेषणवाचिना सर्वविद्याप्रतिष्ठाभिहितश्चेदनापि ग्रहविषयस्य लिङ्गमित्याह—परविधेयश्चेति । परग्रहविषया विद्या परविद्या, सर्वविद्याप्रतिष्ठा च सर्वविद्याऽश्रयश्च ज्ञातव्ये ग्रहाणि कृत्स्नशक्त्यान्तर्भावात् ग्रहज्ञाने कृत्स्नविषयज्ञानात्तदभूतानीत्यर्थः । नञाविज्ञासमानेन ग्रहो ह प्रष्टव्य 'कस्मिन् भगवः' इति प्रश्नस्य कथं ग्रहविषय इमित्यत्राह—ग्रहविद्यायाइति । द्वे विद्ये इति विद्याद्वयं भिन्नविषययत्नेनैवैवाख्यातम् । तत्र कैश्चित् परविद्या परमा भविष्या अर्थात्तदविषयवाचोपरविधेति, कैश्च कर्मज्ञानमपराविद्या ग्रहज्ञानं परविधेयं युक्तम् । कैश्चिदपरमाज्ञानमपराविद्या परमा ज्ञानं परविधेयं युक्तं तस्यावृत्त्यर्थं व्याचष्टे ग्रहमेवतुनेति । ग्रहोऽपि विषयश्चेत् द्वयोर्गणे कोमेद इत्यत्र ह—परोक्ष परोक्षरूपे इति । तत्वेत्यादिः 'संतपोऽतप्यत, ओदनपाकं पचति' इतिवत् 'द्वे विद्येतव्ये' इत्युक्तिः तत्र पलितमयमाह—उपादेयइत्यर्थइति । किं परोक्षं किमपरोक्षमित्यत्राह—तत्रेति । ग्रहोऽपि विषयश्चेत् प्रथमनैवालमित्यत्राह—तयोरिति । उपायभूतं, अव्यवहितोपायभूतं तस्यापि निष्फलत्वमत्रत्यवाच्येनाद्यगम्य इत्यत्राह—तच्च भक्तिरूपेति । तर्हि किं प्रथमनेत्यत्राह—तदुपायश्चेति । साधनसप्तकं शास्त्रज्ञ-वैज्ञानं चोभयमप्युपायनामकज्ञानस्य हेतुविति यावत् । एतद्वैशयायाह—आहश्चेति । अनेन विज्ञाद्वयस्य भिन्नविषयवेत्तारूपवृहणविरुद्धेति दर्शितं भवति, विवेकाद्य उच्यतेमित्यर्थः । यत्नेन कृत्स्नं ज्ञानं द्वेऽपि किं वाक्यं किं विषयमित्येवशावामागमोत्थं ज्ञानं तत्रेत्यादिवाच्येनोक्तमित्याह—तत्रेति । वेद एवार्हं ग्रहज्ञानहेतुः धर्मशास्त्रादीकीर्तनं किमर्थं नचाप्रागमोत्थं ज्ञानस्य शाब्दं प्रतीयत इत्यत्राह—

श्रीभाष्यम्

तत्र दृष्टान्ता उपपद्यन्ते ' यथोर्णेनामिस्सज्जते गृहते च यथा पृथिव्यामोपधयस्सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ' (मुण्डक १.१.७) इति । अतोऽस्मिन्प्रकरणे प्रधानपुरुषायेव प्रतिपाद्यते इति ॥

एवं प्राप्ते धूमः—अदृश्यत्वादिगुणो धर्मोक्ते अदृश्यत्वादिगुणकोऽक्षरात्परतः परश्च परमपुरुष एव ; कुतः ? तद्धर्मोक्तेः ' यस्सर्वज्ञस्सर्वविद् ' [मुण्ड. १.१.९] इत्यादिना सर्वज्ञत्वादिकास्तस्यैव धर्मो उच्यन्ते ; तथा हि ' यया तदक्षरमधिगम्यते ' [१.१.५] इत्यादिना अदृश्यत्वादिगुणकमक्षरमभिधाय ' अक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ' (१.१.७) इति तस्माद्विश्वसम्भवं चाभिधाय ' यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ' (१.१.९) इति भूतयोनेरक्षरस्य सर्वज्ञत्वादिः प्रतिपाद्यते । तस्मात् ' अक्षरात्परतः परः ' (२.१.२) इति च प्रकृतमदृश्यत्वादिगुणकं भूतयोन्यक्षरं सर्वज्ञमेव परत्वेन व्यपदि-

श्रुतप्रकाशिका

राज्ञाते अदृश्यत्वेति । ' परात्परं पुरुषम् ' इति वाक्य स्मारयति परमपुरुषइति । कस्य धर्मोक्तिरित्यपेक्षया पूरयति तद्धर्मोक्तिरिति । न-वक्षर प्रकृतिः, सर्वज्ञस्तु स्वसन्निधानात् प्रकृत्पुरुषात् प्रकृत्पुरुषो जीवस्तदवस्थोपलक्षितो मुञ्चेत्येति शङ्कायामाह—तथाहीति । तस्मादिति । अक्षरशब्दः प्रकृताक्षरपर इति भावः । भूतयोनेरक्षरत्वेति । सर्वज्ञत्वादेः धर्मिविशेषापेक्षया प्रकृत एव धर्मो स्वीकार्यः, उपक्रमप्रतिपन्नपरित्यागेन अप्रतिपन्नकल्पनायोगात् ' भूतयोनिम् तस्मादेतत् ' इति कारकप्रत्यभिज्ञानाच्च । अतः ' यस्सर्वज्ञः ' ' तस्मादेतत् ' वत्सङ्गद्वौ प्रकृताक्षरविषयी तदवस्थाक्षरस्य कारणत्वमनूय सुदृष्टिस्तुपयोगित्वेन सार्वज्ञ्यादिविधीयत इत्यर्थः ॥

ननु भूतयोनिर्वलिङ्गप्रत्यभिज्ञानादपि ' अक्षरात्परतः ' इति श्रुतिप्रत्यभिज्ञानं प्रबलं पञ्चम्यन्ताक्षरपदवाच्यमपि प्रचानम् । अतस्तदेव ' यया तदक्षरम् ' इत्यर्थापि प्रतिपाद्य अतस्तदनुवादेन सार्वज्ञ्यादिवचनमनुसृजितं केन, केन श्रुतिप्रत्यभिज्ञानादपि ' येनाक्षरं पुरुषवेद सत्यम् ' इति पूर्वोक्तभूतयोनिर्वलिङ्गमुच्यते इत्याह—श्रुतिप्रत्यभिज्ञानं प्रबलं वा । ननु ' भूतयोनिम् ' ' अक्षरात्सम्भवति ' इत्युपादानमुच्यते ' यस्सर्वज्ञस्सर्वविद् ' इति निमित्तं च । अर्थापि लिङ्गानुगृहीतत्वमसिद्धम् । नचैतावता ' अक्षरात्परतः ' ' अक्षरं पुरुषम् ' इति इति श्रुतिप्रत्यभिज्ञानयोगेनैव च ' अक्षरात्परतः ' इति प्रत्यभिज्ञानस्य कर्तव्यतादृष्टान्तानुगृहीतत्वेन प्राप्तत्वादिति चेन्न ; कर्तव्यतादृष्टान्तस्याधिदृष्टिदृष्टप्रसङ्गकारणत्वेऽप्युपपत्तेः, नचैतावता प्रत्यभिज्ञानसाधुत्वं च ' अक्षरं पुरुषम् ' इति प्रत्यभिज्ञानस्य प्रथमभाविनः प्रबलतया पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दस्य तदाविरोधनं वर्णनीयत्वात् अतो भूतयान्वक्षरमेव ' अक्षरं पुरुषम् ' इत्युच्यत पुरुषत्वाकारणत्वेन प्रत्यभिज्ञानाच्चाक्षरशब्दवाच्यत्वं एव सर्वज्ञत्वादितिगुणकः तथाचसति ' अक्षरात्सम्भवति ' ' तस्मादेतद्ब्रह्म ' इति पञ्चम्योर्वैरूप्यं न स्यात् । निमित्तोपादानाभेदे सत्येव होक्त्वित्यनेन सर्वज्ञानप्रतिपन्नमुच्यते ॥

अक्षरं न परमात्मा अक्षरादपि परस्य प्रतिपन्नवात्त्यत्राह—पञ्चादिति । परत्वेन व्यपदिश्यते प्रथमान्तेन परशब्देन व्यपदिश्यत इत्यर्थः । प्रकृतमदृश्यत्वादिगुणकमिति । अदृश्यत्वादिगुणकत्वेन दृष्टं वादितं च । अपाणि १.१.९ सर्वगतत्वेन पुरुषशब्दवाच्यत्वेन च प्रकृताह भूतयान्वक्षरं ' अपाणिपादम् ' ' नित्यं दिव्यं सर्वगतम्,

श्रीभाष्यम्

इयते । अतः अक्षरात्परतः परः ’ (२.१.२) इत्यक्षरादभ्यः पञ्चम्यन्तः प्रकृतमद्वयत्वादिगुण
क्रमक्षरं नामिधत्ते, तस्य सर्वज्ञस्य विभ्योनेस्तस्यैसात्परत्वेन तस्मादन्यस्य परत्वात्सम्भ
वात् । अतोऽत्राक्षरादभ्यो भूतस्यक्रममचेतनं प्रते ॥

इतश्च न प्रधानपुरुर्यो—

‘युत्तमकाशिका

‘तेनेदं पूर्णं पुरुर्येण सर्वम् ’ ‘येनाक्षरं पुरुर्यं वेद ’ इति च अक्षरात्परतः परस्य ‘विद्यो ह्यमूर्तः पुरुर्यः ’ इति
रूपशब्दसामानाधिकरण्यादद्वयमूर्तशब्देनापि वाद यस्मिन् विज्ञानात्, ‘स बाह्याभ्यन्तरः ’ इत्यनेन रक्षितव्यमिति
शान्ताय भूतयोः पक्षमेवाक्षरात्परतः परत्वार्थः । सर्वज्ञस्य भूतयोः पक्षमात्रेण वा शब्दाभ्यां भूतयोः पक्षमात्रेण वा शब्दाभ्यां
दिगुणकत्वोत्पादनं स्मारयति सर्वज्ञमेवेति । नन्वाक्षरादभ्यो भूतयोः पक्षमात्रेण वा शब्दाभ्यां भूतयोः पक्षमात्रेण वा शब्दाभ्यां
त्यमुपगमनमिदं प्राह— अतोऽक्षरादिति । प्रकृतमद्वयत्वादिगुणकमिति । अद्वयत्वादिगुणकस्यैव ‘येनाक्षरं
पुरुर्यम् ’ इति पूर्वस्मिन्वाक्ये वाक्ये प्रकृतं, तदेव ‘प्रोवाच ’ इति वक्तव्यतया प्रतिपादितमिति इत्येव प्राधान्येन
प्रतिपाद्यव्यवस्थायते । अतोऽक्षरादिति एवाक्षरात्परतः परत्वेनोच्यते इत्यभ्युदित्य, अत्रस्य प्रतिपाद्यव्यवस्थायते इत्येव
प्रतिपादनयोगात् । अतोऽक्षरादिति न पञ्चम्यन्ताक्षरादिति । अपिच अक्षरात्परतः परत्वेनेत्यभिप्रायः । अतः इत्यभिप्रेत
हेतुं विज्ञोति तस्येति । सर्वज्ञस्य विभ्योनेरिति । ‘अक्षरात्परतः परतः विभ्यम् ’ ‘तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूप-
मन्नं च जायते ’ इत्युभय कारणप्रत्ययविज्ञानात् भूतयोः पक्षमेव सर्वज्ञमिति न सर्वज्ञस्यैव शब्दाभ्यां परत्वमित्यभिप्रायः ।
सर्वस्मात्परत्वेन तस्मादन्यस्य परत्वात्सम्भवादिति । भूतयोः पक्षमात्रेण वा शब्दाभ्यां भूतयोः पक्षमात्रेण वा शब्दाभ्यां
किञ्चित् ’ इति समाप्ताधिकारनिषेधस्योपपत्त्याद्यत आदिशब्दः । भूतयोः पक्षमात्रेण वा शब्दाभ्यां भूतयोः पक्षमात्रेण वा शब्दाभ्यां
क्रमविरोधेनाक्षरादभ्योऽक्षरात्परतः परत्वात्सम्भवादिति । अक्षरादिति विमुच्यते इत्यत्राह— अतोऽत्रेति । अतः यस्य
परमात्मनोऽपि तस्मात् परमात्मा प्रथमाप्ताक्षरादभ्योऽक्षरात्परतः परत्वमित्यभिप्रायः । अतः इत्यभिप्रेत
अक्षरादभ्योऽक्षरात्परतः परत्वमित्यभिप्रायः । अतः इत्यभिप्रेत
‘तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ’ इत्यत्र ब्रह्मादभ्योऽक्षरात्परतः परत्वमित्यभिप्रायः । अतः इत्यभिप्रेत
रस्यासामानाधिकरण्यामिति तत्र परशब्दस्य पञ्चम्यन्तपदस्योत्पत्त्याच्च स्वास्त्यर्थे न सामानाधिकरण्यात् । किंच परतोऽक्ष-
रादिति न निदिष्टं ’ अक्षरात्परतः परः ’ इति हि क्रमः तस्मात्परत्वाच्च न सामानाधिकरण्यात् ॥

गूढार्थसंग्रहः

अत्रादिपदेनाद्वयत्व यद्वाक्ये उपक्रान्तं तद्वाक्ये विवक्षितास्त्वेषु गुणा विवक्षिता इत्यभावस्वरूपगुणमात्रविवक्षान्याह-
त्यर्थमादिपदमुक्तम् । तेन नित्यत्वविशुद्धभूतयानि वगुणारसहोताः । अत्र विचारगतदृश्यत्वादिनिषेधेन दृश्यत्वादेः
प्रसक्तो निषेधो वाच्य इति उपादानोपादेययोरभेदोपादाने दृश्यत्वप्रसक्तौ तत्र तन्निषेधो युक्त इति प्रकृतिरेव विवक्षितेति
पूर्वपक्षिण आशयः । ‘अवर्णमिदं युक्त्या प्रकृतिकार्यगतरूपादिशून्यत्वप्रतिपादनेन ’ ‘अत्राज्ञागमानय ’ इत्यादाविव कार्य-
सजातीयस्यैव प्रतीतिरिति च प्रतत्तात्पर्यं च ‘रूपादिमत् स्थूलरूपं च ’ इत्यादि भाष्यस्य सूचितम् । अतश्च तद्वाक्ये
प्रकृतौ आदिपदवाच्यधर्माणां मुख्यानां प्रकृतावसम्भवेन विनष्टा पूर्वपक्षिणो नैव समता । धर्मोक्तेः इत्यत्र प्रतद्वाक्यो-

श्रीभाष्यम्

सू-२३ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ (१-२-२३)

श्रुतप्रकाशिका

सू-२३ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ [१-२-२३]

गूढार्थसङ्ग्रह

त्तरवाक्यप्रतिपाद्यमानधर्मा विवक्षिता । अत्र उपरुक्ता तादाहानवस्य सद्यश्चादिगुणक एव प्रतिपादनात् ॥ २३ वादि-
गुणक भूतवाक्यक्षर ब्रह्मैव न प्रकृतिर्न जीव निरुपाधिकसद्यश्च स्य जीवऽप्यभवात् । तस्य पर्याधानस्य सर्वज्ञत्वस्यान-
सार्वदिकम् , ' यदा पश्य - दिव्यम् ' इत्यत्र यं धविगमना तत्रमत्र सिद्ध-छन्दायज्ञानसाम्यस्य अभिधानात् । अत्र ' अद्व-
यत्वादिगुणक ' इत्युक्ता सूत्रकृता परिग्रहास्तु सर्वान् सगुणमेवापास्वमित्यर्थं निरणापि ॥

इन्द्रप्राणधिकरण ' जानीहि, उपास्य ' इति शब्दाभ्या उपपातनं ज्ञानरूपमिति निर्णयवत् ' तमेवैक जानीथ ' ^{११५}
' ओमित्या मान ध्यायथ ' ' आन इदम् परिप यति घीरा ' ' तास्य दृष्ट पश्यवर ' इत्यादिना ध्यानान्तरकालिक-
मात्रौ दर्शनरूपताप्रतिपादनेन ' यद्भूतयानि परिपश्यति घीरा ' इत्युपक्रमोक्ताऽस्य निष्कर्षेण परनिर्दिष्टाऽऽनान-
न्तरकालिकसमाधि ध्यान ज्ञानरूपमवति चार्थद्वयस्य अत्रापि निष्कर्षोऽवस्य । विशेषणभेदव्यपदे-
शाभ्या च नेतरौ ॥ अत्र परै ' दिव्ये ह्यमूर्त ' इति दिव्य व्यादविशेषणन जीवभेद तत्रैव ' अक्षरात्परत पर ' ^{११६}
इत्यत्र प्रकृतिभेदा विनियत इत्यर्थे इत्युक्तम् । अत्र ' परभूतादव्याकृताक्षरा पर ' इति सामानाधिकरण्येन पदानामर्थ-
मङ्गीकृत्य मूलप्रकृतिभेद इत्युक्तम् । अक्षरात्परत पर इत्यत्र पञ्चम्य तपदोत्तरपरशब्दस्य पूर्वपञ्चमीप्रकृत्यप्रतियोगिकभेद-
बद्धाधिक्यमव-^{११७}पुत्तिसिद्धम् । तदर्थस्यैव दीप्रमुपस्थतरिति ' अक्षरात्परत पर ' इति ह्युत्तरार्थसिद्धौ प्रकृतिवैलक्षण्य-
वैलक्षण्यमेव तत्र विवक्षितमिति जीवभेदाधिक्यमव-^{११८}पुत्तिसिद्धम् । एतदस्य ' परा पर-^{११९}दिव्यम् ' इत्युत्तरश्रुतावाप परा पर-
मिति शब्दप्रयोगेण प्रतीत्या तस्य जीवस्याप्यधिक्येन ' नामरूपाद्भूत परा परम् ' इति श्रुत्यानुपूर्व्येन नामरूपादिभु-
क्तात् परस्यैव प्राप्य तत्र विनियोगमिति सिद्धत्वाऽऽनाप जीवावधिका कप एव विवक्षित । सामानाधिकरण्यं यत् य-
मित्यामहेतुं वदा तत्सारणीत्या ॥ उपरब्धो जीवपर एव । अक्षरभूतमक्षर प्रकृति तद्वदजीवश्च परभूतमक्षर नामरूपविनि-
र्मुक्त परिशुद्धा मस्वरूपम् । कारणा मना सत्त्वमोण स्वरूपपरिणामो नैव य एव प्रकृत प्रत्ययकाने सदृशपरिणामाङ्गी-
कारात् स्वरूपपरिणामस्यैव जीवावस्थाऽऽप पर । वदस्य धर्मभूतज्ञानसङ्कोचविकासत्वेन शरत्कारणव निदेशः । धर्म-
संज्ञानसङ्कोचस्य मुचरतु अक्षराशब्दाय इति युक्तम् । अयमर्थ ' शरत्संज्ञाणि भूतानि सूर्योऽक्षर उच्यते ' इत्यत्र
विवक्षित अतश्च मुचजीवपरत्वमवात्र विवक्षितम् ॥

एतन् ' दिव्याह्यमूर्त ' इत्यादिक आबस्य मुचिकालक सम्भवत्यनि जीवपूर्वपक्षस्यापि निगम । एतन् दिव्य-
त्वामूर्तत्वादे जीवेऽप्यमर्थ । अत्र विशेषणादित्यननेष जीवभेदसाधनं सम्भवतीति शब्दम् । अत्र प्रथमयाज्ञानायां प्रकृति-
भेदजीवभेदस्य परमात्मनि सिद्धत्वा प्रकृत्यभेदाऽपि सिद्धयतीत्यभिप्रायः । अद्वयपदशब्दाभ्यभेदाऽप्यव-^{१२०}प्राप्य उत्तम् ।
एव विशेषणनेकविधानेन सविज्ञानप्रान्तक्या प्रकृत-^{१२१}वाहति इत्यधिक्यकारणादयोऽपि प्रकृत्यधिकरणेऽपि मध्येन ॥

श्रीभाष्यम्

विशिनष्टि हि प्रकरणं प्रधानाच्च पुण्याच्च भूतयोऽन्यक्षरं व्यावर्तयतीत्यर्थः । एष विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिशेषपादनादिभिः । तथा ताभ्यामक्षरस्य भेदश्च व्यपट्टिरयते 'क्षर-
रात्परतः परः' (मुण्टक.१.२.१) इत्यादिना । तथा हि—'स प्रधानिचां सर्वविद्याप्रतिष्ठा-
मथराय ज्येष्ठपुत्राय ग्राह' (मु.१.१.१) इति सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूता ब्रह्मविद्या प्रक्रान्ता । पर-
विद्यैव च सर्वविद्याप्रतिष्ठा । सामिमां सर्वविद्याप्रतिष्ठां विद्यां चेतुर्मुखायवादिगुरुपरम्पर-
याऽङ्कित्वा प्राप्तां जिज्ञासुः 'ज्ञानको ह वै महाशालोऽङ्कितं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ
कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मु.१.१.३) इति । ब्रह्मविद्यायास्सर्ववि-
द्याऽश्रयत्वाद्ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवतीति कृत्या ब्रह्मस्वरूपप्रनेन पृष्टम् । 'तस्मै स
हो गाच द्वे विधे वेदितव्ये' इति हस्य यद्ब्रह्मविद्यो यदस्ति परा च वापरा च' (मु.१.१.४)
इति । ब्रह्मरेप्सुना द्वे विधे वेदितव्ये—ब्रह्मविषये परोक्षपरोक्षरूपे द्वे विज्ञाने उपादेये इत्यर्थः ।
तत्र परोक्षं शास्त्रजन्यं ज्ञानम्, अपरोक्षं योगजन्यम् ; तयोर्महाप्राप्त्युपायभूतमपरोक्षं ज्ञानम्
तच्च भक्तिरूपापन्नम् 'यमेवैव पुणुने तेन लभ्यः' (मु.३.२.३) इत्यग्रेय विशेष्यमाणत्वात् ;
तदुपायध्यागमजन्यं मित्रैकान्तिस्वाद्यसत्तकानुगृहीतं ज्ञानम्, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विधिद्विपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशनेन' (पृ.६.४.२२) इति श्रुतेः । आह च भगवान्
पराशरः—तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्मचोपेतं महामुने । आगमोऽयं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथो-
च्यते' (वि.पु.३.५.१०) इति । 'तत्रापरा क्रमेदो यजुर्वेदः' इत्यादिना 'धर्मशास्त्राणि'

श्रुतप्रकाशिका

विशेषणसद्व्याचष्टे विशिनष्टिहेति । कस्माकिमित्यत्राह—प्रधानादिति । कैश्चैमित्यत्राह—एकेति । मेद
व्यपेक्षशब्द इवाचष्टे तथेति । हेतुद्वय विमर्शस्तु मह—सथाहीति । न केवलं विशेष्यवाचिना ब्रह्मविद्याशब्देन विशेषण-
वाचिना सर्वविद्याप्रतिष्ठाभिमतशब्देनापि ब्रह्मविषयस्य सिद्धमित्याह—परविद्यैवचेति । परब्रह्मविद्या विद्या परविद्या, सर्व-
विद्याप्रतिष्ठा च सर्वविद्याऽक्षयस्य शातध्ये ब्रह्मणि कृत्स्नज्ञातव्यान्तर्भावात् ब्रह्मज्ञाने कृत्स्नविषयज्ञानान्यतर्भूतानीत्यर्थः ।
ब्रह्मविज्ञानसामानेन ब्रह्म हि प्रष्टव्यं 'कस्मिन् भगव' इति प्रश्नस्य कथं ब्रह्मविषय इमित्यत्राह—ब्रह्मविद्याया इति ॥

द्वे विधे इति विद्याद्वय भिन्नविषयत्वेनैतरेषांख्यातम् । तत्र कैश्चित् परविद्या परमा मविषया अर्थात्तदविषयवाचि-
परविषयेति, कैश्च कर्मज्ञानमपविद्या ब्रह्मज्ञान परविषये शुभम् । कैश्चिदपरमाज्ञानमपराविद्या परमा ज्ञान परविषये दुष्कं
तद्व्याप्यार्थं व्याचष्टे ब्रह्मरेप्सुनेति । ब्रह्मेन विषयश्चेत् द्वयोर्गो कोमेद इत्यत्र ह—परोक्ष परोक्षरूपेति । तस्येत्यादिः
'संतपोऽतप्यत, ओदनपाकं पचति' इतिवत् 'द्वे विवेतव्ये' इत्युक्तिः तत्र पलितमर्ममाह—उपादेयइत्यर्थ इति ।
किं परोक्ष किमपरोक्षमित्यत्राह—तत्रेति । ब्रह्मेन विषयश्चेत् प्रथमनैवात्म्यमित्यत्राह—तथोरिति । उपायभूत, अवयव-
हिनोपायभूत तस्यापि निष्पन्नत्वप्रत्ययवाक्यनान्यथा इत्यत्राह—तच्च भक्तिरूपेति । तर्हि किं प्रथमेनेत्यत्राह—तदुपा-
यश्चेति । साधनसत्तकं शास्त्रजन्यज्ञानं चाभ्यसम्पुपासना मकज्ञानस्य हेतुरिति यावत् । एतदेवासाधारणं—आहचेति ।
अनेन विद्याद्वयस्य भिन्नविषयत्वाच्चिद्व्यवहणविरुद्धेति दर्शितं भवति, विवेकाच्च उच्यते इत्यर्थः । यथोक्तं तद्व्यवहणं ज्ञान-
द्वयेऽपि किं वाक्यं किं विषयमित्यपेक्षायामागमोऽयं ज्ञानं तत्रेत्यादिवाक्येनोक्तमित्याह—तत्रेति । कैद एव हि महज्ञानहेतुः
धर्मशास्त्रादिकीर्तनं किमर्थं नचात्रागमोऽयं ज्ञानस्य शान्द प्रतीयत इत्यत्राह—

(मुण्च.१.१.५) इत्यन्तेन आगमोक्तं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुभूतं परोक्षज्ञानमुक्तम् । साङ्गस्य सेतिहासपुराणस्य सधर्मशास्त्रस्य समीमांसस्य वेदस्य ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात् । 'अथपरा यया तदक्षरमधिगम्यते' (१.१.५) इत्युपासनार्थं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं भक्तिरूपापन्नज्ञानं 'यत्तद्वेदेष्वमग्राह्यम्' इत्यादिना परोक्षपरोक्षरूपज्ञानद्वयविषयस्य परस्य ब्रह्मणस्वरूप-मुच्यते 'अथोर्णनाभिस्सृजते गृह्णते च' (मु.१.१.७) इत्यादिना । यथोक्तस्वरूपाः परस्माद्ब्रह्मणोऽक्षरात्कृत्स्नस्य चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्योत्पत्तिरक्षा । विश्वमिति वचनाच्चाचेतन मात्रस्य 'तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजापते । अद्यात्प्राणो मनस्सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥' (१.१.८) इति ब्रह्मणो विश्वोत्पत्तिप्रकार उच्यते ; तपसा ज्ञानेन 'यस्य ज्ञान मयं तपः' (१.१.९) इति वक्ष्यमाणत्वात् ; चीयते-उपचीयते ; 'बहुस्याम्' (छां.६.२.३, तै.आन.६) इति सङ्कल्परूपेण ज्ञानेन ब्रह्म सृष्ट्युत्पत्त्यं भवतीत्यर्थः । ततोऽन्नमभिजायते-अद्यत इत्यन्नम्, विश्वस्य भोक्तृत्वार्गस्य भोग्यभूतं भूतसूक्ष्ममभ्याकृतं परस्माद्ब्रह्मणो जायत इत्यर्थः ; प्राणमनःप्रभृति च स्वर्गापवर्गफलरूपसाधनभूतकर्मपर्यन्तं सर्वं विकारजातं तस्मा देव जायते । 'यस्त्वर्षश्चस्त्वर्षवित्' (मु.१.१.९) इत्यादिना सृष्ट्युत्पत्तिरूपभूतं सार्वभूतसत्य-सङ्कल्पत्वादिकमुक्तम् । सर्वज्ञात्सत्यसङ्कल्पात्परस्माद्ब्रह्मणोऽक्षरादेतत् कार्याकारं ब्रह्म नामरूपविभक्तं भोक्तृभोग्यरूपं च जायते । तदेतत्सत्यम्' (मु.१.१.१) इति परस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकसत्यत्वमुच्यते । 'मन्त्रेषु कर्माणि कथयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा स-तानि । तान्याचरत नियतं सत्यकामाः' (१.१.१) इति सार्वभूतसत्यसङ्कल्पत्वादिकव्याण गुणारूढमक्षरं पुरुषं स्वतस्सत्यं कामयमानास्तत्प्राप्तये फलान्तरेभ्यो विरक्ता ऋण्यजुस्तमा

श्रुतप्रकाशिका

साङ्गस्येति । उपरिक्तस्यागमस्य तद्विज्ञानहेतुत्वात्तदपराविद्ये युक्तमित्यर्थः । 'तथापरा ऋग्वेद' इत्यादिवाक्यस्य आगमोक्त-ज्ञानविषयत्व पूर्वोक्तोपबृहणवचनेन 'द्विधा ज्ञान तथोच्यते' इत्यनेन स्पष्टीकृतम् । 'अथ' इत्यादिवाक्यस्य विषये कञ्चनज्ञानविषयवाक्याह-अथेति । उक्तमित्य-वयः 'यत्तत्' इत्यादिवाक्यस्य विषयवाक्य-यत्तदिति । यथोर्णनाभि रिति । भूतयोनित्वविषयनमित्यर्थः । 'तपसा चीयते' इत्यादिक व्याचष्टे ब्रह्मण इत्यादिना । विश्वस्य भोक्तृत्व-र्गस्य इत्यनेनेतद्व्याकृत्यसत्यशब्दो व्याख्यातो भवति, सत्यशब्दवाच्यस्य भोक्तृत्वार्गस्यत्वार्थः, फलसाधनभूतकर्मपर्यन्त-मिति । 'लोकाः स्वर्गादयः' 'कर्मसुचामृतं कर्मस्वायत्तममृतम् असृत्तत्पसाधनभूत कर्म' इत्यर्थेति भावः । पुनस्तर्गाभिधानवीनदस्यपमाहङ्कृत् ह—यस्त्वर्षश्च इति । यथा 'ब्रह्मा जुहोति' इति वाक्ये जुहोतिपदेन 'आग्निहोत्र जुहोति' इति निश्चितं होममनूय दक्षस्तत्प्राप्तनव विधीयते तथा कारणानुवादेन सर्वशब्दादिगुणविधानमित्यर्थः । भोक्तृभोग्यरूपं च जायते इत्यनेनान्नशब्दो व्याख्यातो भवति । 'अद्यतेति च भूतानि' इति अन्नशब्दनिर्बन्धनम् द्वितीयलक्षणागमाह-तदेतत्सत्यमित्यादिना । परत्वेति । कारणशब्दाद्विज्ञानदोषव्यावृत्त्यर्थमुक्तमित्यर्थः । मन्त्रेष्वि-त्यादि । केचित्तत्पसाधनपद चतुर्मुखलोकनामपर व्याख्यात इति तद्व्युदासार्थमाह-सार्वभूतयेति । कर्मानां वाप्य वक्ष्यामि नाकारत्वमुक्तम् । अक्षरपुरुष स्वतस्सत्यं कामयमाना इति । 'तदेतत्सत्यम्' 'येनाक्षर पुरुष वेद सत्यम्' पुनश्च 'तदेतत्सत्यम्' इति पूर्वार्थोक्तव्याचष्टेन प्रयुक्तसत्यशब्देनाप्यादितीति भावः । द्रष्टुमेति आदिपद ३३५५-

श्रीमाप्यम्

धर्मसु कविमिरूपानि वर्णाश्रमोचितानि श्रेताग्निषु यदुद्गा सन्ततानि कर्माण्याचरतेति 'एषयः पण्याः' (१.२.१) इत्यारभ्य 'एषयःपुण्यस्सुष्ठो ब्रह्मलोकः' (मु.१.२.६) इत्यन्तेन कर्मानुष्ठानप्रकारं, श्रुतिस्मृतिचोदितेषु कर्मस्वेष्टनरकर्मवैधुष्येऽपीतरेषामनुष्ठितानामपि निष्फलत्वं यथयाऽनुष्ठितस्य चाननुष्ठितसमत्वं अभिधाय 'पूज्याहोते अष्टदा दशरूपा अष्टादशमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽमिनन्दन्ति मूढा जराभृत्य ते पुनरेवापि यन्ति' (१.२.७) इत्यादिना फलामिसन्धिपूर्वकत्वेन ज्ञानविधुरतयाचावरं कर्माचरतां पुनरावृत्तिमुपधा 'तप इच्छे ये तपयन्ति' (मुण्डक.१.२.११) इत्यादिना फलामिसन्धिरहितं ज्ञानिनाऽनुष्ठितं कर्म ब्रह्मप्राप्तये भवतीति प्रशम्य 'परीक्ष्य लोकान्' (१.२.१२) इत्यादिना वेधलक्ष्मं फलेषु विरक्तस्य यथोदितकर्मानुग्रहीतं ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतं ज्ञानं जिज्ञासमानस्य च आचार्योपसदनं विधाय 'तदेतन्मत्स्यं यथा मुदीतान्' (२.१.१) इत्यादिना 'सोऽविद्या ग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य' (२.१.१०) इत्यन्तेन पूर्वोक्तस्याक्षरस्य भूतयोनेः परस्य ब्रह्मणः परमपुरुषस्यानु-

श्रुतप्रकाशिका

भेदेन श्रेता आग्निषु 'अग्नित्रयमिदं श्रेता' इति नैषधुकाः आचरन्तीति । उच्यते इति पूर्ववाक्यादनुपपन्नः एष-
इत्यादि । एकरत्नमवैधुष्येऽपीतरेषां निष्फलत्वमित्यनेन 'यस्याप्रहोत्रमदर्शयूर्णमासमनाप्रयणंमतिधिर्जितं च अहु-
तमयैवेदेषम्' इत्यस्वार्थोऽभिप्रेतः अथयाऽनुष्ठितस्थानुष्ठितसमत्वचेत्यनेन 'अथद्वया अविधिना हुतमांसं प्रमा-
त्स्य लोकान् हिनस्ति' इत्यस्वार्थ उक्तः । इदं च निष्फलतावनकर्मविषयमुक्तम् 'पूज्याहोते अष्टदा' इति तत्प्रक-
रणत्वात् 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इति मांशलाघनकर्मणा यथाक्विपरीतत्वप्रतिपादनाच्च पूज्याहोते इत्यादि । अष्टा-
दशोक्तम् 'अष्टादशरूपं युक्तं श्रुतेषां प्रदर्शनार्थमिदं श्रुतिस्मृतिचोदितं कर्मैत्यर्थः । यदा वांश्चादिविषयीयजमानरूपा-
ष्टादशपुरुषेषु विहितम् । यदा 'नवप्राम्यान्पशूनालभते नवारण्यान् उभयान्पशूनालभते' इति क्षु युक्ताष्टादशपु-
रुषाश्च कर्मैति । यदाशब्दः कर्मसामान्यवाची यत्तु पुरुषस्य स्मृतिविहितमवरं कर्म परस्मिन्विहितं एतच्छ्रेयो येऽभि-
नन्दन्ति ते पुरुषा जराभृत्य अपिष्यान्तीत्यन्वयः । ब्रह्मप्राप्तये भवतीत्यनेन 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रा-
मृतरसपुरपोऽव्ययात्मा' इत्यस्वार्थ उक्तः । 'परीक्ष्य लोकान्' इत्यादिवाक्य गुरुवर्तित्वविषयनियमविधिः अन्य-
न्यायविद्वार्थानुवादरूपः ॥

तृतीयलघ्वर्थमाह-तदेतत्सत्ययथेत्यादिना । श्रुतयोन्यक्षरस्याक्षरापरतः परस्यचानन्वयव्याप्तिद्वयै प्रथमतृतीयस्य
पञ्चैवैकं त्र्यंशप्रमाणां कविदेवणामि दशयति पूर्वोक्तस्येत्यादिपदैः पूर्वोक्तस्यैव प्रतिपाद्यवाच्यपदकानि यदा तद्वर्ण-
'तदक्षरमधिगम्यते' 'भूतयोनिं परिपश्यन्ति' 'तथाक्षरा द्विविधास्तोम्यभावा प्रजायन्ते तत्रचैवापियन्ति'
इति वाक्ययोरैकविषयस्य दर्शितं अक्षरस्य भूतयोनोरिति 'तपसा जीयते ब्रह्म' 'तपो ब्रह्म पराश्रुतम्' इत्यनयो-
रेककथ्य दर्शितं परस्य ब्रह्मण इति 'तस्मादेतद्ब्रह्म' इत्यवगतकार्यब्रह्मव्युदासार्थः परशब्दः 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण'
'पुरुष एवेदं सत्त्वं' इत्यनयोरैकविषय वार्ताप्रमाण परमप्रकृत्यैव युक्तम् । तत्र 'यस्मात्परं नापरमास्ति' इत्युक्त-
सामान्यविकाराहित्यसूचनार्थः परमशब्दः । अक्षरपुरुषशब्दाभ्यां 'येनाक्षरं पुरुषम्' इति द्वितीयलघ्वर्थेकार्थस्य च दर्शित-
मवति अत्राह 'अक्षराद्विविधास्तोम्यभावाः प्रजायन्ते तत्रचैवापियन्ति' इत्युक्त्या 'द्विव्योहमूर्तं पुरुषः सदा
क्षम्यन्तरः' इति, प्रकृतकारणाक्षरपरमार्थितकञ्जदेनाक्षरापरतः परस्य सामान्यविकरणत्वात् श्रुतयोन्यक्षरमेवाक्षरा परतः

श्रीसाध्यम्

यैतन्म्यरूपगुणैस्सह सर्वभूतान्तरात्मानो विश्वशरीरत्वेन विश्वरूपवत् तस्माद्विश्वसृष्टिं च विस्पष्टमभिधाय 'आविस्सन्निहितम्' (मु.२.२.१) इत्यादिना तत्सर्ववाक्षरस्याव्याकृतात्पर्यतोऽपि पुरुषात्परभूतस्य परस्य परव्योम्नि प्रतिष्ठितस्यानवधिप्रतिशयानन्दस्वरूपस्य हृदयगुहायामुपासनप्रकारम् उपासनस्य च परमकिरूपत्वमुपासीनस्याविद्याविमोक्तपूर्वकं ब्रह्मसमं ब्रह्मानुभवफलं चोपदिश्योपसंहृतम् ।

श्रुतप्रकाशिका

पर इत्यवगम्यते नाहं तस्मादक्षरात्पर इत्युक्तम् । अपि-वक्षरा पर इति पश्चादपि 'न तस्माज्जायते प्राण' 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' 'तस्मादग्निस्समिधश्च सूर्यः' इति इत्याभ्य 'अतस्सर्वा ओपधय' इत्यन्तेषु वाक्येषु तमेव तदे तत्तद्वैः परामृश्य 'एतेषु भूतेषु तिष्ठते हान्तरात्मा' इत्युक्त्वा 'पुरुष एवेदमूर्त्तसर्वम्' इत्यभिधानात् भूतवान् क्षरब्रह्मवदवाच्यः पुरुष एवाक्षरात्परत इति प्रतीयते अनुक्तैस्वरूपगुणैरित्यनेन 'दिव्योह्यमूर्त्त पुरुष' इत्याद्युक्ताः । द्रव्यत्वाभूतत्वविभु वादयो गुणा विचक्षिताः । विश्वरूपस्य विश्वकारत्वम् । तदेव विश्वशरीरवद्भेदं विरोधितम्, तदुपपादक सर्वभूतान्तरात्मातेत्येति पदम् । अतःप्रविश्य नियन्तृत्वादस्य विश्वशरीरतया प्रकारइत्यर्थः अननः 'पद्भ्यां धृतिर्धौप' 'अतश्च सर्वा ओपधयो रसाश्च' 'एतेषु भूतेषु तिष्ठते हान्तरात्मा' 'पुरुष एवेदमूर्त्तसर्वम्' इति श्रुत्यर्थोऽनुवहितः । तस्माद्विश्वसृष्टिचेत्यनेन 'तस्मादग्निस्समिधश्च सूर्यः सोमःपर्जन्य ओपधय' इत्याद्यर्थ उक्तः । विस्पष्टमित्यनेन, प्रथमतृतीयतण्डयोः पौनरुक्त्यपरिहारः, पूर्वोक्तसृष्टिप्रपञ्चनपरत्वात्तदुपनक्तिरिति प्रायः ॥

चतुर्थतण्डयार्थमाह—आधिरिति । आविस्सन्निहितम् योगिनामपरोक्षं सन्निहितम् । तस्यैव प्रथमतृतीयतण्डयार्थे पादितस्य अव्याकृतादिति । 'अक्षरात्परत परस्य' इति तृतीयतण्डयप्रतिपादितस्येत्यर्थः 'तदेतदक्षरं ब्रह्म' इति वाक्यमभिप्रयत्नाह—परस्य ब्रह्मण इति । 'यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्यैव माहिमा भुवि' । दिव्ये ब्रह्मपुरोहोप व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ 'इत्यस्यार्थमाह—परमव्योम्नि प्रतिष्ठितस्येति । 'यस्यैव माहिमा भुवि' इति लीलावभूत्यनवय उक्तः । दिव्ये व्योम्नीति त्रिवादिभूतिरुक्ता । ब्रह्मपुरे इति शब्दः 'एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम्' इति वक्तृकर्मधारय ब्रह्मपुरे आत्मा प्रतिष्ठित इति ध्वतिरेकनिर्देशात् 'तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः आनन्दरूपमभूतं यद्विभाति' इति वाच्यं हृदि निधाय—अनवधिकातिशयेति । हृदयगुहायामुपासनप्रकारमिति । 'एतद्योवेद निहित गुहायाम्' इति पूर्वतण्डयवसाने हृदयगुहायामुपासनं विहितम् 'तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वैद्व्यं सोम्य विद्धि' इत्यारभ्य 'प्रणो धनुश्शरो ह्यात्मा' 'आत्मानमराणि कृत्वा' इत्यादिभिरुपासनस्य प्रकार उक्त इत्यर्थः । हृदयगुहायामुपासनस्यैव प्रकारोपदेशोऽयं ननु उपासनान्तरस्येति इदमत्र गतम् । 'गुहाचरन्नाम महत्पदम्' 'प्रतिष्ठितो न हृदये सन्निधाय' 'पद्माकोशप्रतीकां सुषिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विज्ञानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्' इति चतुर्थतण्डय एव तस्योपासनस्य हृदयगुहायामुपासनावगमात् । पाठक्रमादर्थक्रमस्य प्रवृत्त्यात् ॥

षष्ठतण्डयं प्रतिपन्नमर्थमाह—उपासनस्य चेति । 'यमेवैष घृणुते तेन छद्म्यः' इति हि तत्रोक्तम् । २.६ क्रमेण तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति' इति पञ्चमतण्डयसंवाक्यं हृदि निधाय—ब्रह्मसममिति । योगमात्रेण साम्यमित्याह—ब्रह्मानुभवफलमिति । अविद्याविमोक्तपूर्वकमित्यनेन 'पुण्यपापे विधूय' इत्य

श्रीभाष्यम्

अत एव विशेषणान्मेदव्यपदेशाच्च नास्मिन्प्रकरणे प्रधानपुरुषो प्रतिपाद्यते ॥

मेदव्यपदेशोऽपि हि ताभ्यां परस्य ब्रह्मणोऽथ विद्यते ' दिव्योह्यमूर्तपुरुषस्तथाह्य-
न्तरो ह्यजः । अत्राणोह्यमनाद्भुओ ह्यक्षरात्परतः परः ' (२.१.२) इत्यादिभिः अक्षरादव्या-
कृतात्परो यस्मत्प्रधिरूपः तस्मादपि परभूतोऽदृश्यत्वादिगुणकोऽक्षरशब्दामिहितः परमा-
त्मेत्यर्थः । अद्वानुत इति वा, न क्षरतीति वाऽक्षरम् । तदव्याकृतेऽपि स्वविकारव्याप्त्या वा
महदादिव्याप्त्यान्तराभिलाषयोग्यस्वरणमावाह्याऽक्षरत्वं कथञ्चिदुपपद्यते ॥

श्रुतप्रकाशिका

ननु पञ्चमऽण्ड साध्यापत्तिरूपसमुगुणमोक्ष उक्तः ' वेदान्तविज्ञाने ' इति मन्त्रेण तस्य क्रमोक्तिरिति श्रुतम् ' परे
ऽन्ये सर्वेऽस्मीमन्ति ' इति परममोक्षस्यैकवाचितिरूपत्वमुक्तम् ' यथा नद्य ' इति विशेषप्रहाणमुक्तम् । ' ब्रह्मैव
भवति ' इत्येकवाचितिनिगमनमिति । नैवम् । तथाहि ' सर्वमेवाविशन्ति ' इति निनिर्गुणप्राप्तिः सर्वशब्दस्य निर्गुणवा-
चिवाभावात् किंतु ब्रह्मविभूतिभूत वाद्वाप्यसम्पन्नजगदनुभूतोक्ति ' से सर्वं सर्वतः प्राप्य धीरा ' इति सर्वस्य
ब्रह्मणः प्राप्तवक्तव्यात् सर्वशब्दजन्य सर्वशब्दवाच्यस्य ब्रह्मव्याप्यविभूतिवाच्यमात्रम् । ' वेदान्तविज्ञाने ' इति वाक्य
चरमशरीरावसाने ब्रह्मप्राप्तिप्रपादकमिति वदन्ते ' गता नलाः पञ्चदशप्रतिष्ठा. ' इति मन्त्रश्च मुक्तपरित्यक्तदेहिन्द्रिय
तदभिमानिदेवतादीनामितरचेतनाचेतनव्यप्रलये परमात्मगित्यपरः ननु मोक्षपरः, मुक्तौ बलाशब्दोक्तभूतेन्द्रियाणां परमा-
त्मनैकवाच्यमावात् । पृथिव्यादिषु लयएव परमात्मनि लय इति चेत् अमुक्तदेहस्यापि पृथिव्यादिषु लयादस्य वाक्यस्य
मुक्तविषयत्व न स्यात् । एकस्मिन्मुक्तसत्यप्राप्तिदेवताश्च न परमात्मनि लीयन्ते अतस्मै वाक्य नमुक्तस्य परमात्मैकवाच-
त्तिपरम् ' यथा नद्य. ' इति वाक्य मुक्तस्य ब्रह्मप्राप्तिः कर्मकृतनामरूपप्रहाणपूर्वकवपरम् । ' ब्रह्मैव भवति ' इति
पूर्वोक्तसाध्यापत्तिनिगमनपरम् । ब्रह्मपर्यन्तस्वात्मविर्भावपर वा अतो यथोक्त एवार्थः ॥

एष सौत्रहेतुद्वये विशेषणं प्रपञ्चनम् । उपपादितं हेतु हेतुन्तरेण सहानुवदन् साध्यायैव घटयति अतएवमिति ।
मेदव्यपदेशोपादानं तस्य प्रपञ्चनाकाङ्क्षजननार्थम् । भदव्यपदेश प्रपञ्चयति भदव्यपदेशोऽपिहीति । अक्षरशब्दस्या-
व्याकृतवाचि व कथमित्यवधारया ' प्रोक्षणीप्यर्थसयोगात् ' इति व्यापकप्रतिपत्त्यावयवशक्तिं दर्शयति अभुतइति । अभुत
इत्यवयवार्थं किमव्याकृते समवर्तीत्यत्राह-अव्याकृतेऽपीति । स्वविकारव्याप्येति । कार्याकारिण विकृतमद्य विकृता-
दन्य कारणांशः समतया व्याप्रातीत्यर्थः । अतएवमेदव्यपदेशस्य नादङ्गीयं यदुच्यते, इहायं सर्वशब्दः कस्मिंश्चि-
द्वचनाविशेषे रुद्धं ननु यौगिकः, अदृशः सर्ववि-उन्मत्तयौनस्यतात् तस्मात् ब्रह्मण उपादिद्वयते ' तस्मादेतद्ब्रह्म नाम-
रूपमैव च ज्ञायते ' इति, इह ब्रह्मशब्दस्यावयव परमपुरुष ' येनाक्षरं पुरुष वेद सत्यं प्रोवाचतां तत्त्वतो ब्रह्म
विद्याम् ' इति । ' पुरुष एवेदं सर्वं तपो ब्रह्म पराभूतम् ' इति ब्रह्मपुरुषशब्दयोरकविषयव्यावगमादिति, तत्र
पुरुषशब्दशब्दयोस्तामानधिकरण्यादक्षरस्य भूत्योनिवधवणात् पुरुष उपादानं अक्षरात्परतः परं सर्वविवादियोगात्
मित्तं, एव च ' अक्षरात्सम्भवति ' ' अक्षरात्परतः ' इति अक्षरशब्दयोर्विरूपायता च न स्यादिति । तत्र तावन्नि-
मित्तोपादानभेदोऽनुपपन्नः तथास्मिन् निमित्तान्तरस्य स्थितेन ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानानुपपत्तेः । नच कार्यकारित्यतया
सर्वशब्दसङ्केतात्तानि निमित्तान्तरस्य युगपत्ति, उपादानभूतस्यैव ब्रह्मणो निमित्तत्व वदता निमित्तान्तराच्च निरेष्टता वाक्यानां
भूयस्त्वात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्राप्तियानुपादानवत्त वाच्यत्वम् । अक्षरशब्दस्य ' दस्यात्पर नापरम् ' इति

मीमांस्यम्

सू-२४ रूपोपन्यासाच्च [१.२.२४]

श्रुतप्रकाशिका

सर्वेषां संभवति, सद्यश्चक्षुःसंप्रयोग एव तद्वत्तत्वात्तापन्नपल्लवस्युपादिशानं हृद्यद्वयान्तरादिषु र भवति यद्वा सर्वं वि-द-
तीनि सर्ववित् सर्वस्वामीत्यर्थः, लक्ष्यघनोहि घनस्वामी भवति । अतस्त्वेषां वादिगुणको निमित्तोपादानभूतः सर्वस्वा-
त्परः परमपुरुष एव ॥

सू-२४ रूपोपन्यासाच्च [१.२.२४]

गूढार्थसङ्ग्रहः

'कस्मिन् मगवो विहाते सर्वपिदं विहात भवति' इति एतदुपनिषदुपक्रमः । अनन्तरम् 'अथ परा यया तदक्षरम-
विगम्यते' इति । अत्रोपक्रमोत्प्राप्तेरेव 'नामरूपादिभ्यः परापर पुरुषमुपैति' इत्यत्र विशदीकरणेन जीवमित्यप्यस्य
विशेषायाः सिद्ध्या एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपाद्यं सर्वशब्दे जीवोऽपि विहाते इत्यङ्गीकर्णीयम् । अतश्च श्रुत्यन्तरे
सिद्धिवाचापि उपक्रमप्रभृति सर्वविशेषणपरिशीलनेन भेदस्यपदेशेन च प्रकृतिजीवव्यावृत्ति विशेषा सिद्धयतीत्युभाभ्यां
व्यवस्थावृत्तिः सङ्गतेति ॥

'रूपोपन्यासाच्च' इति । 'अग्निर्मुखां चक्षुषी चन्द्रस्यो दिशश्चोत्रे वाग्विजृताश्च देवाः । वायुः प्राणो हृद्य-
विश्वमस्य पुरुषा प्रायेधीष्टेय सर्वभूतान्तरात्मा' (सु.२.१.४) इत्यत्र सर्वभूतशरीरेण ओपनिषदपुरुषस्यैव रूपं प्रतिपाद्यते
त्रैलोक्यशरीरकेन त्रिषु लोकेषु विद्यमानानां पदार्थानां मूर्धन्यादिना रूपेण कृतम् । एतावन्मात्रेण रूपं कल्पितम् पर-
मार्थविषयादिना मेघं श्रुतिरिति नम्रमित्ययम् । मट्टपादेः 'सिंहो देवदत्तः' इत्यत्र आरोपनिराकरणपूर्वकसदृशाभेदस्यैव
व्यवस्थापनया गुणवादेनैव सूत्रपदालोचनयाच वेदेन कुतश्चारापः अङ्गीकरणीयः । तथासति वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात् अद्व-
ैतस्यानिर्वाचन एव 'अग्निर्मुखां' इत्यादिव्यपदेशः । प्राचीनैरालंकारिकैः रूपकस्यैव सदृशाभेद एव प्रतीयत इत्यङ्गी-
कारात् अनन्तरं तादृश्यप्रतीत्यङ्गीकारेण विशिष्टविशेषणालंकारोपपादनेऽपि रूपेण तदपेक्षामात्रेण नाप्युपपत्तिः । नवीनैः
दीप्तितादिभिः रूपकस्यैव आहार्याभेदशाब्दशेषविद्वान्तस्यापनमद्वैतिसंमत्स्य वेदे अभ्यासे सामानाधिकरण्यास्य साधना
मिनिवेशमात्रेणैव । अत्रातिवादेन अनुपपत्तिरेव नास्ति । लोकत्रयव्यापकस्य परमात्मनः विग्रहपरिमाणानुरोधेन देश-
विरोधावच्छेदेन शरीरावयवानां प्रतिपत्तिरौचित्याय तत्त्वदेशस्थभूतानां मूर्धन्यादिरूपेण कृतमिति । अयमर्थः सर्वादिशिद्धि-
भावप्रकाशे तृतीयसंयुते निरूपितः ॥

'अद्वैतव्यादिगुणको धर्मोके' इत्युपक्रमसूत्रम् । 'रूपोपन्यासाच्च' इत्यन्तिमसूत्रम् । अत्रचायमाशयः
निर्गुणत्वश्रुतिवत् अशरीरत्वश्रुतिरपि वर्तते । निर्गुणश्रुतौ 'यत्तदद्वैत्यमब्रह्ममवर्णम्' इत्युक्त्या येषां गुणानामङ्गीकारे
धर्मिणोऽनित्यत्वप्रसक्तिः नतद्व्यापकशरीरणीयाः तद्व्यापनविषयपरा निर्गुणश्रुतिः 'नित्यं चिद्रूपं तत्तत्तत्तत्' इत्यु-
क्तगुणानामङ्गीकारे नविरोधः । एव हेतुगुणनिषेधसहपठित 'अचक्षुश्चोत्र' 'अपाणिपाद' शब्दप्रतिपत्त्यस्यैव अत्र
पाणिपादनिषेधोऽपि कर्ममूलकतानिघरणः । 'अग्निर्मुखां चक्षुषी' इत्युक्तचक्षुरादिकृतं न कर्ममूलकमिति नविरोधः । अय-
मर्थः अधिकरणोपक्रमोपसंहारसूत्राभ्यां सूत्रकृता पर्यालोचित एव ॥

अद्वैतव्यादिगुणकाधिकरणं समाप्तम्

अथ वेदान्तसारः

सू—२२ अद्वयत्वादिगुणको धर्मोक्तेः (१.२.२२)

‘अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्वैश्यम्’ इत्यारभ्य (सु.२.१.२.) ‘यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः’ (सु.२.१.४) ‘अक्षरात्परत.पर.’ इत्यादौ प्रधानात् प्रत्यगात्मनश्च अर्थान्तरभूतः परमात्मा प्रतिपाद्यते, ‘यत्सर्वज्ञस्सर्ववित्’ (सु.१.१.९) इत्यादिधर्मोक्तेः ॥

सू—२३ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरी (१.२.२३)

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानरूपविशेषणव्यपदेशाच्चप्रधानम् ‘अक्षरात्परत.पर’ (सु.२.१.२.) इति प्रधानात्परत. प्रत्यगात्मनोऽपि पर इति भेदव्यपदेशात् न प्रत्यगात्मा च। अथवा सामानाधिकरूप्येन परतोऽक्षरात् पञ्चांशकात्पर इति भेदव्यपदेशः ॥

सू—२४ रूपोपन्यासाच्च (१.२.२४)

‘अग्निर्मूर्धा’ (सु.२.१.४) इत्यादिना त्रैलोक्यशरीरोपन्यासाच्च ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू—२२ अद्वयत्वादिगुणको धर्मोक्तेः (१.२.२२)

आथर्वणे—‘अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्वैश्यम्’ (सु.१.१.५) इत्यारभ्य ‘यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः’ (१.१.६) ‘अक्षरात्परत.पर’ (सु.१.२.१) इत्यादौ किं प्रधानपुरषौ प्रतिपाद्येते? उत परमात्मैवेति सशयः। प्रधानपुरषाविति पूर्वं फलं। पृथिव्याद्यचेतनगतद्वैश्यत्वादीनां प्रतिषेधाच्चजातीयचेतनं प्रधानमेव भूतयोन्यक्षरमिति प्रतीयते। तथा ‘अक्षरात्परत.परः’ (सु.२.१.२) इति च तस्याधिष्ठाता पुरष एवेति। राद्धान्तस्तु—उत्तरत्र ‘यत्सर्वज्ञस्सर्ववित्’ (सु.१.१.९) इति प्रधानपुरषयोरसम्भावित सार्वज्ञ्यमभिधाय ‘तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते’ (सु.१.१.९) इति सर्वज्ञात्सत्यसङ्ख्याज्जगदुत्पत्तिश्रवणात्पूर्वोक्तमद्वयत्वादिगुणकभूतयोन्यक्षरम् ‘अक्षरात्परत.परः’ (सु.२.१.२) इति च निर्दिष्टं तदक्षरं परं ब्रह्मैवेति विज्ञायते। स्वार्थस्तु—अद्वयत्वादिगुणक. परमात्मा, सर्वज्ञत्वादि तद्वर्गोक्तेः ॥

सू—२३ विशेषणभेदन्यपदेशाभ्यां च नेतरौ (१-२.२३)

विशिष्टिहि प्रकरण प्रधानाद्भूतयोन्यक्षरं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादिना ? तथा 'अक्षरात्परतः पर' (मु.२.१.२) इति ; अक्षरात् अन्याकृतात् परतोऽवस्थितात्पुरपात् पर इति पुरपाचास्य भूतयोन्यक्षरस्य भेदो व्यपदिश्यते अतश्च न प्रधानपुरपौ ; अपितु परमात्मैवात्र निर्दिष्टः ॥

सू—२४ रूपोपन्यासाच्च (१ २.२४)

'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिना समस्तस्य चिदचिदात्मकस्य प्रपञ्चस्य भूतयोन्यक्षररूपत्वेनोपन्यासाच्चा यमदृश्या त्वाद्विगुणकः परमात्मा ॥

॥ इति वेदान्तदीपे अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

दृश्यत्वादेर्निषेधो विकृतिमतिभ्रवत्यक्षरे सन्निकर्षात्
पञ्चम्युक्ताक्षरं तत्तदवधिकपरः पञ्चविंशोऽस्तु मा भूत् ।
सर्वज्ञत्वादिदृष्टेः प्रथमसमुदितं त्वक्षरं ब्रह्म शुद्धम्
पञ्चादुक्तं तु जीवादिकभवधितया भेदतस्तत्परोक्तेः ॥

॥ इति अ दृ श्य त्वा दि गु ण का धि क र णं स मा प्त म् ॥

अथ वैश्वानराधिकरणम्

गूढार्थसंग्रहः

पूर्वाधिकरणान्तिममूत्रे विषयवाक्ये त्रैलोक्यशरीरकत्वं परमात्मनो रूपमित्युक्तम् । त्रैलोक्यशरीरकत्वस्यैव भादेशिरुचमपि प्रतिपाद्यते । त्रैलोक्यशरीरकत्वं प्रादेशिरुचं च परस्परविरुद्धम् । अतः नेदं परमात्मनो रूपम्, अपितु कल्पितमेव । 'वैश्वानरस्य को न आत्मा किं ज्ञेयं आत्मानमेव नोऽब्रूही इत्युपक्रमे पक्षे चतुर्थसाधारण-
वैश्वानरशब्दप्रयोगेण प्रतिबन्धनेऽपि तस्यैव निर्देगेन इदं परमात्मनो रूपमिति निर्णयो न समवतीति श्रुतिवाक्येनैव सूच्यते इति शङ्काया वैश्वानराधिकरणं प्रवृत्तम् । , असिद्धाधिकरणे द्युर्मूर्धत्वादिपरमात्मनो रूपमिति निर्णये

‘रूपोपन्यासाच्च’ इति सूत्रोक्त रूप परमात्मन एवेति सिद्धयति । तेनादृश्यत्वादिगुणकाधिकरणे अदृश्यत्वादि गुणरूपरमात्मविषया या विद्या सा निर्गुणविद्या, वैश्वानरविद्यातु सगुणविद्येति परसमतार्थोऽपि न श्रुतौ विवक्षित इति सूत्रकृता निर्धारितं भवति ॥

‘तदधिगम उत्तरपूर्णाधयोरश्लेषनिनाशौ तद्व्यपदेशात्’ इत्यादौ वैश्वानरविद्याघटक ‘तद्यधेपीकातूलम्’ इति श्रुत्यर्थेन्य परविद्यासामान्यविषयत्वं व्यवस्थाप्य तदन्तराधिकरणेऽप्ययमेतार्थं प्रतिष्ठापितम् । इत्थं च परविद्यासामान्यं प्रापश्चित्तरूपमेव कर्मदायफलकं च । तत्र सगुणनिर्गुणविद्याविभागं न सूत्रकृत्सम्मतम् । अत्र सूत्रेषु प्रथमसूत्रे साधारणशब्दो निर्दिष्टः अतएव न देवताभूतञ्च इति सूत्रे देवताभूतयोः पूर्वपक्षे प्राप्तिस्सूचिता । ‘शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेतिचेत्’ इत्यत्रान्तःप्रतिष्ठानवत् जाठराग्निरपि पूर्वपक्षे प्राप्तिस्सूच्यते । अतः देवताभूतं पृथग्यपरमात्मसाधारणत्वाद्द्वैश्वानरशब्दस्य अर्थनिर्णयो न सम्भवति । साधारणशब्दप्रयोगानुरोधेनैव ‘शक्यनिर्णयत्वा शक्यनिर्णयत्व’ कोटिरसंशयः भाष्ये प्रतिपादितः ॥

अथ वैश्वानराधिकरणम्

सू—२५ वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् (१.२.२५)

इदमामनन्ति छन्दोगाः—‘आत्मानमेवेम वैश्वानर सम्प्रत्यग्येऽपि तमेव नो ब्रूहि’ (छण्डक. २.१.४) इति प्रक्रम्य ‘यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिधिमानमात्मानं वैश्वानरं ह्युपास्ते’ (छां ५.१८.१) इति । तत्र सन्देहः—किमयं वैश्वानर आत्मा, परमात्मेति शक्यनिर्णयः, उत

अथ वैश्वानराधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू—२५ वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् (१.२.२५)

विषयमाह—इदमिति । अध्येषि ‘इक्षरारणे’ सरसि उपास्ते इत्यर्थः । यद्वा ‘इष्मर्ता’ गत्यर्थावुत्थार्थाः अगच्छसीत्यर्थः । यद्यपि ‘कोन आत्मा किं ब्रह्म’ इत्यात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रमादुपसंहारस्य च तदनुगुण्येन नेयत्वान्न सन्देहोदयः तथाऽपि समानप्रकरणे बाजसनेये अग्निवैश्वानरशब्दाभ्यामुपक्रमान्न संशयः

गूढार्थसंग्रहः

वैश्वानरः परमात्मा साधारणशब्दस्य विशेषात् । विशेषशब्दार्थ इतरव्यावृत्तिं व्यावर्तकहेतवः अस्यामेवोपनिषदि वर्तन्ते इति तात्पर्येण तदुक्तम् । कैकयेन यजे ऋत्विग्ब्रह्मणार्थं प्रार्थने कृतेऽपि धाराशविरहसूचनमुत्प्रेतं ब्रह्मज्ञानं प्रशस्त्यैव कारणेन मुमुक्षुत्वं प्रष्टव्यं मिदम् । तेन मुमुक्षुपृच्छयमानत्वं ‘को न आत्मा किं ब्रह्म’

श्रीभाष्यम्

न इति । किंप्राप्तम् ? अशक्यनिर्णय इति । कुतः ? वैश्वानरशब्दस्य चतुर्धर्थेषु प्रयोगदर्शनात् जाठराग्नौ तावत् 'अयमग्निर्वैश्वानरो येनेदमन्नं पच्यते यदिदमघते तस्यैव घोषोभवति यावदेतत्कर्णावपिधाय शृणोति सयदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषं शृणोति' (बृ- ७.९.१.) इति महाभूततृतीये च 'मित्रसा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानर केतुमन्हामकृष्वन्' (ऋ.मं १०.८८.१२) इति ; देवतायांच 'वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हिकं भुवनानामभिधीः' (यजु फा.१.५.११) इति । परमात्मनि च 'तदात्मन्येव हृदयेऽग्नौ वैश्वानरे प्रासात्' (अष्टक. ३. प्रश्न ११.अनु.८) इति, 'स एव वैश्वानरो मिथरूपः प्राणोऽग्निरुदयते' (प्रश्न.१.७) इति च । वाक्योपक्रमादिपूपलभ्यमानान्यपि लिङ्गानि सर्वानुगुणतया नेतुं शक्यानीति ॥

श्रुतप्रकाशिका

साधारणशब्दस्य सूत्रस्थत्वनिगन्धनं । ननु, प्रयोगसाधारण्यहि वैश्वानरशब्दस्य साधारणत्व अक्षरशब्दोऽपि हि प्रकृतिपुरुषेश्वरसाधारणं प्रयुज्यते 'अक्षरात्परतःपरः' 'क्षर प्रधानममृताक्षर हरः' 'यथा तदक्षरमविगम्यते' इत्यादि । ततश्च 'अक्षरममृतान्तधृतेः' इत्यापि शक्यनिर्णयत्वाशक्यनिर्णयत्वे सदेहविषयतया वक्तव्ये तथा च न कृत, किंतु प्रधानं वा जीवो वा परमात्मा वेति विचार कृत इहापि तथैव सशयो वक्तव्य इति, बन् तत्रहि प्रयोगसाधारण्यातिरिक्त प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरविषयत्वनिर्धारक पूर्वपक्षहेतुर्विद्यते । अतस्तथा सदेहो उपपद्यते, इहह तु प्रयोगसाधारण्यस्यैव पूर्वपक्षहेतुत्वाच्च च जाठरभूततृतीयदेवतास्वन्यतम निर्धारकत्वाभावाच्च परमात्मलिङ्गादर्शने तद्विषयत्वनिर्णयप्रतिबन्धनत्वात् त्रेताकल्पनादीनामनिर्धारकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च, शक्यनिर्णयत्वा शक्यनिर्णयत्वे सशयविषयतयोक्ते ॥

गूढार्थमग्रहः

इति प्रथे आत्मब्रह्मणोरैक्यं भेदो वा इत्यर्थनिर्णयोऽपि प्रष्टुणा नास्तीति सूच्यते । 'यस्त्वेतं प्रादेशमानममि विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त' इति केकयप्रतिवचने ब्रह्मशब्दस्याने वैश्वानरशब्दप्रयोगेण ब्रह्मशब्दसामानाधिकरण्याने निर्देशेन च वैश्वानरशब्दार्थं ब्रह्म । स एवात्मा इत्यर्थं सिद्ध । तेन ब्रह्मशब्दोऽपि एको हेतुः, आत्मान्शब्दार्थ-सर्वान्तर्यामित्वस्यैव 'अग्निर्मूर्धा' इतिश्रुतौ 'एव सर्वान्तरात्मा' इति मुण्डके स्पष्टमुक्तस्य आत्मशब्दे विवक्षिततया सुमूर्धत्वाद्युक्तसर्वान्तर्यामित्वविवक्षीकरणाव्यक्तस्य अत्रात्मशब्दे विवक्षितत्वेन सर्वान्तर्यामित्वमेको हेतुः । एतज्ज्ञानस्य 'तद्यथेयीकातुलम्' इत्यादिना सर्वापद्राहकत्वमुत्तरं वक्ष्यत इति एते हेतव । एतैर्हेतुभिः वैश्वानरशब्दस्य साधारण्यमपि परमात्मेतररोधकत्वव्यावृत्त्या वैश्वानर परमात्मा इति सूत्रार्थः ।

श्रीभाष्यम्

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—वैश्वानरस्ताधारणशब्दविशेषात्—वैश्वानरः परमात्मा, कुतः साधारणशब्दविशेषात्। विशेष्यत इति विशेषः

साधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य परमात्मसाधारणैर्धर्मैर्विशेष्यमाणत्वादित्यर्थः। तथा हि 'औपमन्यवाटयः पञ्चमे महर्षयस्ममेत्य को न जात्मा किं ब्रह्म' (छां. ५. १. १) इतिनिर्वाय 'उद्दालको इव भगवन्तोऽयमारुणिस्मप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छाम' (७. १. २) इत्युद्दालकस्य वैश्वानरात्मविज्ञानमवगम्य तमभ्याजग्मुः। स चोद्दालक एतान्नैश्वानरात्मविज्ञासूनभिलक्ष्यात्मनश्च तत्राकृत्स्नवेदितं मत्वा 'तान् होवाचाश्चपतिर्भगवन्तोऽय केरुयस्मप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छाम' (छां. ५. १. ४) इति। तेचोद्दालकरूपस्यास्तमपतिमभ्याजग्मुः। स च तान्महर्षीन् यथाहं पृथगभ्यर्च्य 'न मे स्तेनः' (छां. ५. १. ५) इत्यादिना 'यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मि' (५. १. ५) इत्यन्तेनात्मनो व्रतस्यतया प्रतिग्रहयोष्यतां ज्ञापयन्नेव त्रविद्विरपि प्रतिपिद्वपनिहरणीयतां निहितकर्मन्तव्यतां च प्रज्ञाप्य 'यावदेकैस्सा ऋत्विजे धनं दास्यामि तारुज्जगवद्भयो दास्यामि वमन्तु भवन्तः' (छा. ५. १. ५) इत्यगोचत्। ते च मुमुक्षवो वैश्वानरमात्मान

श्रुतप्रकाशिका

नन्वेवमिति सशयलक्षणाप्रामाण्य पूर्वपक्षित स्यात् तच्चायुक्तं, प्रथमे काण्डे वेदप्रामाण्यस्य समर्थितत्वमुप जीत्यारब्ध्याच्छारीरकस्य। अतोऽर्थविशेषपरत्वं पूर्वपक्षीकर्तव्यम् नत्वशक्यनिर्णयत्वम्। नैवम्। चतुर्थार्धेऽप्यत मानिर्धारणेऽपि सर्वथा कस्मिंश्चिदर्थे प्रमाणमेवेदमिति सामान्यतः प्रामाण्यनिश्चयस्यानपोद्यत्वात्। तद्वि नित्यनिर्दोषा वाक्यतया स्थापितम्—'विशिशब्दस्य मन्त्रत्वे स्वभावस्स्यात्' इति न्यायेन प्रामाण्यसिद्धिः। किमय वैश्वानरात्मा परमात्मेति शक्यनिर्णयः। उता, तदर्थमात्मब्रह्मशब्दोपक्रमो वैश्वानरस्य ब्रह्मभावमवगमयति नेति तदर्थमग्निशब्द सामानाधिकरण्या, त्रेतामरुन प्राणाहुत्याधारकत्वादि, किं वैश्वानरस्य ब्रह्मभावविरोधानि उत नेति किं 'एवोऽग्निर्वैश्वानरः' इत्यग्निशब्दोऽग्निमात्रपरः, उताऽजवस्यपरमात्मपरः इति। अग्निशब्दस्याग्निमात्रपरत्वे अग्नि शब्दमामानाधिकरण्यादीनां ब्रह्मभावविरोधितया आत्मब्रह्मशब्दोपक्रमस्यापि ब्रह्मभावावगमनत्वाभावेनाशक्यनिर्णय इति पूर्व पक्षः। अग्निशब्दस्य परमात्मपरत्वे अग्निशब्दसामानाधिकरण्यादीनां ब्रह्मभावविरोधितया आत्मब्रह्मशब्दोपक्रमस्य ब्रह्मभावावगमनत्वोपपत्तैर्वैश्वानर परमात्मेति शक्यनिर्णय इति राक्षान्तः। वैश्वानरशब्दस्य चतुर्थार्धेऽपि। जीवपर- साधारणात्मशब्दसद्भावेऽप्यात्मशब्दस्य वैश्वानरमात्मानमिति वैश्वानरशब्दविशेषितत्वावैश्वानरशब्दस्य च जीवमात्रे

श्रीभाष्यम्

न इति । किंप्राप्तम् ? अशक्यनिर्णय इति । कुतः ? वैश्वानरशब्दस्य चतुर्ष्वर्थेषु प्रयोगदर्शनात् जाठराग्नौ तावत् 'अयमग्निर्वैश्वानरो येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैव घोषोभवति यावदेतत्कर्णावपिघाय शृणोति सयदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषं शृणोति' (वृ. ७.९.१.) इति महाभूतवृत्तीये च 'निश्चया अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमन्हामकृण्वन्' (ऋ.सं १०.८८.१२) इति ; देवतायांच 'वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा द्विकं भुवनानामग्निश्रीः' (यजु.फा.१.५.११) इति । परमात्मनि च 'तदात्मन्येव हृदयेऽग्नौ वैश्वानरे प्रास्यत्' (अष्टक ३. प्रश्न ११. अनु. ८) इति, 'स एष वैश्वानरो निश्चरूपः प्राणोऽग्निरुदयते' (प्रश्न. ७) इति च । वाक्योपक्रमादिषु पक्षमयमानान्यपि लिङ्गानि सर्वानुगुणतया नेतुं शक्यानीति ॥

श्रुतप्रकाशिका

साधारणशब्दस्य सूत्रस्थत्वनिवन्धनं । ननु, प्रयोगसाधारण्यहि वैश्वानरशब्दस्य साधारणत्व अक्षरशब्दोऽपिहि प्रकृतिपुरुषेश्वरसाधारण प्रयुज्यते 'अक्षरात्परतःपरः' 'क्षर प्रधानममृताक्षर हरः' 'यया तदक्षरमधि गम्यते' इत्यादि । तन्व 'अक्षरममृतरान्तधृतेः' इत्यापि शक्यनिर्णयत्वाश्रयनिर्णयत्येव मदेहविषयतया वक्तव्ये तथा च न कृत, किंतु प्रधान वा जीवो वा परमात्मा वति विचार कृत इहापि तथैव सशयो वक्तव्य इति, वम् तत्रहि प्रयोगसाधाप्यातिरिक्त प्रकृतिपुरुषोरन्यतरविषयत्वनिर्धारक पूर्वपक्षहेतुर्विद्यते । अतस्तथा सदेहो उपपद्यते, इहतु प्रयोगसाधाप्यस्यैव पूर्वपक्षहेतुत्वात्तस्य च जाठरभूतवृत्तीयदेवतास्वन्यतम निर्धारकत्वाभावात्तस्य परमात्मलिङ्गादर्शने तद्विषयत्वनिर्णयप्रतिबन्धकत्वात् त्रेतारूपनादीनामनिर्धारकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च, शक्यनिर्णयत्वा शक्यनिर्णयत्वे सशयविषयतयोक्ते ॥

गूढार्थमग्रहः

इति प्रश्ने आत्मत्रयणोरैक्य भेदो वा इत्यर्थनिर्णयोऽपि प्रष्टव्या नास्तीति सूच्यते । 'यस्त्वेतं प्रादेशमात्रमभि प्रिमानमात्मानं वैश्वानरमुपासत' इति केन्यप्रतिवचने ब्रह्मशब्दस्थाने वैश्वानरशब्दप्रयोगेण ब्रह्मशब्दसामानाधिकरण्येन निर्देशोच वैश्वानरशब्दार्थं ब्रह्म । स एवात्मा इत्यत्र सिद्ध । तेन ब्रह्मशब्दोऽपि एको हेतु, आत्मान्शब्दार्थ-सर्वान्तर्यामित्वस्यैव 'अग्निर्मूर्धा' इति श्रुतौ 'एष सर्वभूतान्तराला' इति मुण्डके स्पष्टमुक्तस्य आत्मशब्दे विवक्षिततया शुद्धार्थाद्युक्तमनेभूतान्तर्यामित्वविशदीकरणार्थत्वस्य अप्रात्मशब्दे विवक्षितत्वेन सर्वान्तर्यामित्वमेवो हेतु । एतज्ज्ञानस्य 'तद्यथेपीकातूलम्' इत्यादिना सर्वपापद्राहकत्वमुत्तरत्र वक्ष्यत इति एते हेतव । एतैर्हेतुमि वैश्वानरशब्दस्य साधारण्यस्यापि परमात्मेतरलोचकत्वव्यावृत्त्या वैश्वानर परमात्मा इति सूत्रार्थः ॥

श्रीभाष्यम्

एव प्राप्तेऽभिधीयते—वैश्वानरस्ताधारणशब्दविशेषात्—वैश्वानरः परमात्मा, कुतः
साधारणशब्दविशेषात्। विशेष्यत इति विशेषः

माधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य परमात्मासाधारणैर्धर्मैर्विशेष्यमाणत्वादित्यर्थः। तथा हि
'औपमन्यसादयः पञ्चमे महर्षयस्समेत्य को न आत्मा किं ब्रह्म' (छां. ५. १. १) इतिविचार्य
'उद्दालको इति भगवन्तोऽयमारुणिस्मप्रतीममात्मान वैश्वानरमध्येति त इन्ताभ्यागच्छाम
(५. १. २) इत्युद्दालकस्य वैश्वानरात्मनिज्ञानमवगम्य तमभ्याजम्भुः। स चोद्दालक
एतान्नैश्वानरात्मनिज्ञाद्यनभिलक्ष्यात्मनश्च तत्राकृत्स्नवेदित्य मत्या 'तान् होवाचाश्नपतिर्न
भगवन्तोऽय केरुयस्सप्रतीममात्मान वैश्वानरमध्येति त इन्ताभ्यागच्छाम' (छा ५. १. ४)
इति। तेचोद्दालकरूपेणैवमवपतिमभ्याजम्भुः। स च तान्महर्षिन् यथाहं पृथगभ्यर्च्य
'न म स्तेनः' (छां ५. १. ५) इत्यादिना 'यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मि' (५. १. ५)
इत्यन्तेनात्मनो त्रतस्यतया प्रतिग्रहयोग्यतां ज्ञापयन्नेव त्रसविद्धिरपि प्रतिपिद्धपरिहरणीयतां
निहितकर्मकृत्यव्यता च प्रज्ञाप्य 'यावदेरेकस्या ऋत्विजे धनं दास्यामि तारुद्रगवद्भयो
दास्यामि वसन्तु भवन्तः' (छा. ५. १. ५) इत्युच्यते। ते च श्रुमुक्षवो वैश्वानरमात्मानं

श्रुतप्रकाशिका

नन्वेवमिति सहायलक्षणाप्रामाण्य पूर्वपक्षित स्यात् तच्चायुक्त, प्रथमे काण्डे वेदप्रामाण्यस्य समर्थितत्वमुप
जीत्यारब्धत्वाच्छारीरकस्य। अतोऽर्थविशेषपरत्व पूर्वपक्षीकृतं यम् नत्वशक्यनिर्णयत्वम्। नैवम्। चतुर्थध्वन्यत
मानिधारणेऽपि सर्वथा कस्मिंश्चिदर्थे प्रमाणमेवेदमिति सामान्यत प्रामाण्यनिश्चयस्यानपोद्यत्वात्। तद्धि नित्यनिर्दोषा
यास्यतया स्थापितम्—'त्रिविशब्दस्य मन्त्रत्वे स्वभावस्यात्' इति न्यायेन प्रामाण्यमिद्धि। किमय वैश्वानरात्म
परमात्मेति शक्यनिर्णयः उता, तदर्थमात्मत्रयशब्दोपरमो वैश्वानरस्य ब्रह्मभावमगमयति नेति तदथमग्निशब्द
सामानाधिकरण्य, त्रेताकल्पेन प्राणालुत्याधाररूपाणि, किं वैश्वानरस्य ब्रह्मभावविरोधोऽपि उत नेति कि
'एषोऽग्निर्वैश्वानरः' इत्यग्निशब्दोऽग्निमात्रपरः, उतायजवक्ष्यपरमात्मपरः इति। अग्निशब्दस्याग्निमात्रपरत्वे अग्नि
शब्दसामानाधिकरण्यादीनां ब्रह्मभावविरोधितया आत्मत्रयशब्दोपरमस्यापि ब्रह्मभाववागमनत्वाभावेनाशक्यनिर्णय इति
पूर्वपक्षः। अग्निशब्दस्य परमात्मपरत्वे अग्निशब्दसामानाधिकरण्यादीनां ब्रह्मभावविरोधितया आत्मत्रयशब्दोपरमस्य
ब्रह्मभाववागमनोपपत्तेर्वैश्वानर परमात्मेति शक्यनिर्णय इति राद्धान्तः। वैश्वानरशब्दस्य चतुर्थार्थेऽपि। जीवपर-
साधारणात्मशब्दसद्भावेऽप्यात्मशब्दस्य वैश्वानरमात्मानमिति वैश्वानरशब्दविशेषितत्वावैश्वानरशब्दस्य च जीवमात्रे

श्रीभाष्यम्

जिज्ञासमानास्तमेवात्मानमस्माकं ब्रह्मीत्यवोचन् तदेवेदं 'को न आत्मा किं ब्रह्म' (५.१.२) इति जीवात्मानमात्मभूतं ब्रह्म जिज्ञासमानैस्तज्ज्ञमन्विच्छन्निवैश्वानरात्मज्ञसकाशमागम्य पृच्छयमानो वैश्वानरात्मा परमात्मेति विज्ञायते, आत्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम्य पश्चात्सर्वत्रात्मवैश्वानरशब्दाभ्यां व्यवहाराच्च ब्रह्मशब्दस्थाने निर्दिश्यमानो वैश्वानरशब्दो ब्रह्मैवाभिधत्त इति विज्ञायते । किञ्च 'स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति' (५.१.८.१) 'तद्यथेपीका तूलमसौ प्रोतं प्रद्व्येतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रद्व्यन्ते' (५.१.४.३) इति वक्ष्यमाणं वैश्वानरात्मविज्ञानफलं वैश्वानरात्मानं परं ब्रमेति ज्ञापयति ॥

इत्थं वैश्वानरः परमात्मा—

सू. २६—स्मर्यमाणमतुमानंस्यादिति (१-२-२६)

श्रुप्रमृति पृथिव्यन्तमवयवविभागेन वैश्वानरस्य रूपमिहोपदिश्यते । तच्च श्रुतिप्रमृतिपु परमपुरुषरूपतया प्रसिद्धम् । तदिह तदेवेति स्मर्यमाणं प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परम-पुरुषत्वे अनुमानं लिङ्गमित्यर्थः; इतिशब्दः प्रकारवचनः; इत्थं भूतं रूपं प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमात्मत्वेऽनुमानं स्यात् । श्रुतिप्रमृतिषु हि परमपुरुषस्येत्यं रूपं प्रसिद्धम् । यथा अथर्वणे अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशश्चोत्रे वाग्विष्टताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवीलेप मर्त्यभूतान्तरात्मा' (मु.१.१.४) इति । अग्निरिह घृतांकाः, 'असौ वै लोकोऽग्निः' (घृ.८.२.९) इति श्रुतेः । स्मरन्ति च मुनयः 'घां मूर्धानं यस्य धिया वदन्ति त्वं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे । दिशश्चोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा मर्त्यभूतप्रणेता' इति, 'यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा स नाभिश्चरणौ क्षितिः । स्मर्यधक्षुर्दिशश्चोत्रं मर्त्यं लोकात्मनं नमः' (भारते शान्तिपर्व राजधर्म) इति च । इह च तु प्रमृतयो वैश्वानरस्य मूर्धाधयपयवदेवोच्यन्ते । तथा हि तैत्तिरीयमन्यवप्रमृतिभिर्महर्षिभिः 'आत्मानमेवेमं वैश्वानरं

श्रुतप्रकाशिका

प्रयोगाभावादिह जीवविषयप्रज्ञा नसम्भवति, नहि गोशब्दविशेषितस्य चतुष्पाच्छब्दस्याभाविपरत्वनानुमन इत्य-
भिप्रायेण पदगणितगुह्यः । विषयमा अग्निमिति विषयस्य भुक्ताय विध्यभुक्तेरुपकारार्थं वैश्वानरं नानुभूतवन्ति । तत्र
मन्त्रादित्यभिप्रायेण— तत्र गन्देह इति । शक्यनिर्णयाशङ्कयनिर्णयत्वे सन्देहनिर्णीते । तत्र
अन्तर्गतं आदिपदं अत्यन्त-इत्यर्थः । वैश्वानरस्येति । मुनिः शोभनमनिः मुमतौ स्याम तद्विषयभूतत्वात् ।
अग्निः धीर्यस्य गोऽग्निः प्रीतिः 'धियमिच्छेत्पुताशनात्' इत्युक्तत्वात् । हिक्मिति वयम् । प्रयोगाभावात्—
रित्येव 'मन्त्रादित्यभिप्रायेण' इत्यादिप्रमाणानि च प्रतीयमानेषु कथं शक्यनिर्णयत्वात् तदभावेनोक्तत्वात्—

श्रीभाष्यम्

सम्मत्यप्येति तमेवनो ब्रूहि' (छां.५.११.६) इति पृष्टः केकयस्तेभ्यो वैश्वानरात्मानमुपदि-
दिक्षुर्विशेषप्रश्नान्यथाऽनुपपत्त्या वैश्वानरात्मन्येतैः किञ्चित् 'ज्ञातं किञ्चिदज्ञातमिति विज्ञाय
ज्ञाताज्ञातांश्चयुभृतसया तानेकैकं पप्रच्छ । तत्र 'औपमन्यवकं त्वमात्मानमुपास्स' (५.१८.१)
इति पृष्टे 'दिवमेव भगवो राजन् (५.१२.१) इति तेन चोक्ते दिवि तस्य पूर्णवैश्वानरात्मयुद्धि
निवर्तयन्वैश्वानरस्य द्यौर्मूर्धेति चोपदिशंस्तस्या वैश्वानरांश्भूताया दिवः सुतेजा इति गुणनामधेयं
प्राचिरूपयत् । एवं सत्ययज्ञादिभिरादित्यवाग्वाकाशाष्टथिवीनामेकैकेनैकैकमुपास्यमानतया
कथितानां विश्वरूपः पृथग्भर्मा बहुतो रयिः इत्येकैकगुणनामधेयानि वैश्वानरात्मनश्चक्षुः प्राण-
सन्देहवस्तिपादावयवत्वं चोपदिष्टम् । सन्देहो भग्यकाय उच्यते । अत एवभूतद्युर्मूर्धत्वादि-
विशिष्टं परमपुरुषस्त्वैव रूपमिति वैश्वानरः परमपुरुष एव ।

पुनरप्यनिर्णयमेवाङ्कय परिहरति—

सू—२७ अन्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्नतथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि
चैनमधीयते (१.२.२७)

श्रुतप्रकाशिका

चान्योपक्रमेति । कालनिकं त्रेणारूपं सर्वत्र सभगति । अत्राग्निसब्धौ मिथ. प्रतिबन्धकत्वादनिराकारौ ।
अन्नादनरूपं फलं च सर्वत्रोपपन्नमित्यभिप्रायः ॥

एवं प्राप्तेइति । 'साधारणशब्दविशेषात्' इत्येतद्व्याचष्टे विशेष्यतइति विशेषइति । नेदं
विशेषशब्दस्य प्रत्ययार्थव्याख्यानम् अपितु 'साधारणशब्दविशेषात्' इति समासान्तर्गतपट्टीव्याख्यानम् । कर्मणि
पट्टी ननु कर्तरीत्यर्थः । विशेष इति कृदन्ते पदं कर्मार्थपट्टीनिमित्तमित्यभिप्रायेण विशेषपदोपादानम् । यद्वा विशेष्यत
इति विशेष इति घञ् कर्मार्थतामाह—साधारण शब्द एव विशेष इति कर्मधारयः । किं केन विशेष्यत इत्यत्राह—

गूढार्थसङ्ग्रहः

'सर्प्यमाणमनुमानंस्यादिति' अत्र सर्प्यमाणमिति नपुंसकनिर्देशेन 'रूपोपन्यासाच्च' इति
सूत्रोक्तं रूपं मेन विवक्षितं इति सूच्यते । अत्र पूर्वाधिकरणे गुण्डकश्रुतिविमक्षा ननीनानामपि सम्पत्ता । अत्र
छान्दोग्यस्यैश्वानरविद्याविवक्षितेति च । एवं स्थिते पूर्वाधिकरणे रूपं स्वमवर्णं विवक्षितम् । अत्रतु 'अहं
वैश्वानरो भूवा' इत्युक्त्यैश्वानरत्वमित्युक्तिः नल्गति । 'स्मृतेश्च' इति लघुसाधारणेनैव तदर्थभासिसमवात् ।

श्रीभाष्यम्

यदुक्तं वैश्वानरः परमात्मेति निश्चीयत इति, तत्र 'शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च' जाठरसाप्यग्रेहि प्रतीयमानत्वात् । शब्दस्तावदाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे 'स एषोऽग्निवैश्वा-

श्रुतप्रकाशिका

सू—२६ स्वर्यमाणमनुमानं स्यादिति (१.२.२६)

साधारणस्येति । धर्मशब्दो लिङ्गपरः विशेष्यमाणत्वादिति फलितार्थ उक्तः, नामिधानिकः के पुनरसाधारणः धर्म इत्यत्राह—तथाहीति । 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति किंशब्दद्वयमात्मत्वब्रह्मत्वयोर्द्वयोरपि ज्ञातव्यत्वमि-
 प्रायम् । आत्मब्रह्मशब्दवाच्यधर्मैकत्वानेकत्वजिज्ञासया वा किं शब्दद्वयप्रयोगः । विषयवाक्ये 'न मे स्तेनः' इत्यादेः प्रयोजनमाह—आत्मनइति । फलितानि साधकलिङ्गानि दर्शयति तदेवमिति मुमुक्षुभिः पृथ्यमानत्वनारमत्वं ब्रह्मत्वं ब्रह्मशब्दस्थाने वैश्वानरशब्दप्रयोगः फलविशेषनिर्देशश्च वैश्वानरस्य परमात्मत्वसाधकलिङ्गानीत्यर्थः । द्युमूर्धत्वादिविशिष्टतारूपधर्मस्यासिन्धुत्रेऽनुक्तिस्तानन्तरसूत्रोक्तत्वात् ॥

स्वर्यमाणशब्दस्य विशेष्यं दर्शयन् सूत्रं व्याचष्टे द्युप्रभृतीति । लिङ्गमित्यर्थइति । अनुमानशब्दः करणार्थं ल्युङन्तः 'श्रुतिलिङ्गवाक्येत्यादिसूत्रपठितलिङ्गपरध्वनि भावः । अनुमानशब्देन हेतुत्वसिद्धेरिति शब्दवैयर्थ्यमित्यत्राह—इतिशब्दइति । इतिशब्दार्थेनान्वितं वाक्यार्थमाह—इत्यमिति । परमपुरुषरूपत्वेन प्रसिद्धिं दर्शयति श्रुतीति । परमात्मपरत्वेन साधितत्वात् 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिवाक्यमुदाहृतम् । इह द्यौर्मूर्धत्वेन श्रूयते उदाहृतवाक्ये 'अग्निर्मूर्धा' इति । तत्कथमैकार्थ्यमित्यत्राह—अग्निरिहेति । परमात्मनस्तथाविधरूपवत्त्वे स्मृतिमुदाहरति स्मरन्तिचेति । 'यस्याग्निरास्यम्' इत्यत्राग्निशब्दः प्रसिद्धाग्निपरः, द्यौर्मूर्धा इति पृथगुक्तेः श्रुतिस्मृतिष्वभिज्ञातस्य रूपस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वं दर्शयति इहचेति । नन्वत्र 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादाविव द्युप्रभृतिप्रथिव्यन्तानां मूर्धादिपादान्तावयवत्वेन संभूयोपदेशो न दृश्यत इति शङ्कायां विप्रकीर्णप्रतिपादनहेतुमाह—तथाहीति । विशेषप्रशान्नयथाऽनुपपत्त्येति । नद्यात्मब्रह्मादिशब्दैः प्रश्नःकृतः वैश्वानरशब्देनहि प्रश्नः । अनेन द्युप्रभृतीनामपूर्वनामनिर्देशहेतुश्चोक्तो भवति अज्ञाताशः सर्वोऽबुपदेष्टव्यः । गुणनामधेयानीति । द्यौर्लक्षणादितेजस्विनीति स्मृतेजाः प्रकाशकस्यादित्य विश्वं रूपं प्रकाश्यं, तस्मात् आदित्यो विश्वरूपः, वायुर्विचित्रगतिस्त्वभावत्वात् पृथग्धर्म आकाशो भूतान्तरेभ्यो महत्त्वात् बहुलः आपो वेगवत्त्वाद्रयिः रयोहि वेगः इकारान्तत्वं छान्दसं रैरूपधनमासिद्धेत्वाद्रयिः । पृथिवीप्राण्याधारत्वात् प्रतिष्ठेति भावः । श्रुतिसं सन्देहशब्दं व्याचष्टे सन्देहो मध्यकायइति । मयंहि पूर्वापराशसाधारण्यात् कुत्रानुपविष्टमिति सन्दिह्यते, एतज्ज्ञापयितुं मध्यकाय इति व्याख्यातं न ॥ नाभिरिति, गुणनामधेयानीत्यनेनान्यदपि प्रयोजनं फलितं, न केवलं नामधेयानि, अपितु गुणनामधेयानि । तत्तद्गुणकृत्यं मूर्धादित्वेनोपदिष्टानां द्युप्रभृतीनामनुसन्धेयमित्यर्थः ॥

श्रीभाष्यम्

नरः ' [प्रश्न १.७] इति वैश्वानरसमानाधिकरणतयाऽग्निरिति श्रूयते ; असिन्प्रकरणे च ' हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आसमाहवनीयः ' (छां. ५.१८.२) इति वैश्वानरस्य हृदयादिस्थ-
स्याग्नित्रयकल्पनं क्रियते । ' तद्यद्भूतं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयं स यांप्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां

श्रुतप्रकाशिका

अत्रायमभिप्रायः वाजसनेयके मूर्धभूतायादिवोऽधिष्ठानत्वमुक्तं ननु सुतेजस्त्वम् । चक्षुर्भूतस्यादित्यस्य
सुतेजस्त्वमुक्तं ननु विश्वरूपत्वं । न चैतावता विद्याभेदः तत्तन्नामधेयोपस्थापितगुणेष्वेव तात्पर्यसंभवात् । अतीत्य

गूढार्थसंग्रहः

अतः ' सूर्यमाणम् ' इत्यत्र मुण्डकश्रुतौ प्रागुक्तं रूपमस्या विद्यायां शुभूर्धत्वादेरुक्त्या स्मृतिपथमारोहति । पूर्व-
ज्ञातार्थस्यैवैतच्छ्रुतौ बोधनेन सूर्यमाणमित्युक्तिः पूर्वं शुभूर्धत्वादेः ज्ञातत्वात् ज्ञातार्थबोधिकेयं श्रुतिरिति तात्पर्येण
सूर्यमाणमित्युक्तम् । अत्र प्रत्यभिज्ञायमानम् इति भाष्ये उक्तम्, अत्रापि तद्वोधकशब्दप्रमाणसद्भावात्
संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । अस्यामुपनिषदि शुभूर्धत्वाद्यभावेऽपि यथाकथाचनविधया प्रागुक्तश्रुत्यर्थस्थितौ सा
स्मृतिमात्रमेव स्यात् न तथाऽत्र वर्तते अपितु मूर्धत्वादिवोधकशब्द एव वर्तते ' तदेवेदम् ' इति ' प्रत्यभिज्ञायमानम् ,
इति भाष्यम् तत्र तच्छब्दे पूर्वसूत्रोक्तार्थस्थितिः इदम् इत्यनेन दिवः मूर्धत्वं तच्छ्रुतिप्रतिपाद्यं विवक्षितम् । अतः
संस्कारशब्द उभयजन्यज्ञानस्यापि संस्कारजन्यत्वानपायात् नानुपपत्तिः ॥

सिद्धान्ते प्रत्यभिज्ञा एकं ज्ञानं विभिन्नं वेत्यन्यदेतत् । अतश्च पूर्वश्रुत्युक्तमत्र प्रत्यभिज्ञायत इत्यर्थः ।
सूत्रद्वयेन त्रिद्वान्त्युक्तिः प्रदर्शिता । पूर्वपक्षोक्तानुपपत्तीनां स्फुट परिहार प्रदर्शितः । तदुक्तयोऽपि निन्दिताः ।
इदानीं पूर्वपक्षिसम्मतश्रुतीनां समाधानमाह—' शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेतिचेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद-
सम्भवानुरूपमपिचैनमधीयते इति । शब्दशब्दः साधारणशब्द पर एव । आदिशब्दार्थः अन्नेक्षेधा-
परिकल्पनप्राणाहुत्याधारत्वादिः । अन्तः प्रतिष्ठानान्तहेतुत्रयं जाठराग्निपरिग्रहे विशेषहेतुरूपं भवतीति तात्पर्येण
साधारणशब्दः जाठराग्निसाधारणशब्द एव भाष्यादावुपात्तः । तथा दृष्ट्युपदेशात् इति पूर्वपक्षे जाठराग्निरेवात्र
विवक्षितः ननु परमात्मा इत्यर्थस्यैव विवक्षितत्वेन तथा दृष्ट्युपदेशेन प्रागुक्तहेतव उपपद्यन्त इति ' तथा '
इत्यस्य जाठराग्निप्रकारेणेत्यर्थः । सर्वभूतान्तरात्मन्विशदीकरणार्थतया दिवं प्रस्तुत्य दिवो मूर्धत्वाद्युक्तेः
सर्वभूतान्तरात्मन्त्वे जाठराग्निचन्तर्यामित्वमपि वर्तते इत्यभिज्ञानशब्दस्य अभ्यन्तर्यामिपरतया

श्रीभाष्यम्.

जुहुयात्प्राणाय स्वाहा' (छां. ५.१९.१) इत्यादिना प्राणाहुत्याधारत्वं च वैश्वानरस्यावगम्यते ।
तथा वैश्वानरस्यास्मिन्पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठानं वाजसनेयिनस्समामनन्ति 'स योऽन्तमेवमग्निं
वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' (५.१९.१) इति । अतोऽग्नि-

श्रुतप्रकाशिका

स्यतत्त्वं हि दिवोऽधिष्ठानत्वं तच्च सर्वोत्कृष्टत्वं तच्च नक्षत्रादितेजश्शालित्वरूपमित्येकगुणत्वेन फलितमित्यविरोधः ।
प्रादित्यस्य च सुतेजस्त्वफलरूपं विश्वरूपत्वं तद्वि विश्वनिरूपकत्वं विश्वप्रकाशकत्वम् । अतोऽनर्थान्तरतया फलितं
अतो न विद्याभेद इति, एतदभिप्रायेण गुणनामधेयानीत्युक्तम् । परमात्मनस्त्रैलोक्यशरीरत्वविषयं 'धां मूर्धानम्'
इत्यादिस्मृतिवचनं स्वमूलत्वेन वैश्वानरविद्यायाः परमात्मविषयत्वं कल्पयतीति व्याख्यानमनुपपन्नम्, स्मृतिवचनं हि
यमूलत्वेन श्रुतिं कल्पयति नतु वैश्वानरविद्यामेव कल्पयितुं प्रभवति । श्रुत्यन्तरसम्भवेन कल्पकस्यान्यथासिद्धत्वात्
अस्ति हि 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रमूर्धो' इत्यादिश्रुतिस्तन्मूलतया समाव्यमाना तस्मादाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामैकार्थं
प्रत्यभिज्ञानमेवास्मिन् सूत्रे हेतुतया विवक्षितम् । स्मर्यमाणशब्दश्च प्रत्यभिज्ञायमानोपस्थापकः तर्कपादे
'अनुस्मृतेश्च' इत्यत्रानुस्मृतिशब्दस्य प्रत्यभिज्ञापरत्वेन सूत्रकौरः प्रयुक्तत्वात् ।

उत्तरसूत्रमवतारयति पुनरपीति । अर्थचतुष्टये प्रयोगसाधारण्यादनिर्णयः पूर्वमुक्तः । इदानीं तु विशेष-
धर्माणां ब्रह्मशब्दादीनां तत्तदनुसंगविशेषकाच्छब्दादेः प्रतिरोधादनिर्णयो विवक्षितः ।

सू—२७ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि
चैनमधीयते (१.२.२७)

नेतिपदं व्याचष्टे यदुक्तमित्यादिना । श्रुत्यन्तरस्य हेतोरुभयोर्दूरस्थत्वाच्चौ कण्ठोक्तौ एतत्पकरणस्यमग्नित्रयफलत्वं
प्राणाहुत्याधारत्वं चादिशब्दोपाचं सन्निकृष्टत्वात् । एतदभिप्रायेण वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे वाजसनेयिन
स्समामनन्तीति चोक्तं, अस्मिन्प्रकरणे चेति । चशब्देन वाजिनामप्यस्तीति सूचितम् अग्नित्रयकल्पनं
क्रियतइति । अग्नित्रयरूपत्वेन होमाधारत्वमात्रं फलितं होमाधारत्वविशेषमाह—तद्यद्भक्तमिति ।
अग्निशब्दनिर्देशमहिमन्तः प्रतिष्ठानं विवक्षितम् ; अन्तःप्रतिष्ठत्वमात्रेहि परस्यापि संभवति
'सयोऽयं तमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति हि श्रूयते, उक्त-
हेत्यनुक्रमेण पूर्वपक्षत्वेन अङ्कितमर्थमुपसहरति अतइति । 'शब्दादिभ्यः' इत्यादिमूलग्रन्थं जाठरशास्त्रमात्रपरम् ।

श्रीभाष्यम्

पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिन ‘स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष’ इति, नहि जाठरस्य वेगलस्य पुरुषत्वम् ? परमात्मन एव हि निरुपाधिकं पुरुषत्वम् यथा ‘सहस्रशीर्षं पुरुषं पुरुष एवेदं सर्वम्’ (पुरषसू.) इत्यादौ ॥

सू-२८ अत एव न देवताभूतं च (१.२.२८)

श्रुतप्रसंगिका

इत्यभिप्रायेणाह-पुरुषमपि चेति । पुरुषत्व पुरुषाण्डव्याप्त्यस्य निरुपाधिकमिति जीवस्य पुरुषाण्डव्याप्त्यस्य व ‘द्वाविमौ पुरुषौ लोके’ ‘प्रधानपुरुषावेता’ इत्यादयः प्रधानादपदा रस २ य हागार वाद्युपाधिनाऽधीयते । अतः पुरुषाण्डव्याप्त्यस्य परमात्मन एव निरुपाधिकम् । अत्र जाठरस्य पुष्पवद्वृत्तेः निरस्तमिति भावः । ‘स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष’ इति प्रासङ्गिकमिदं शास्त्रस्य च प्रासङ्गिकमणसापक्षवान्, परमात्मन एव निरुपाधिकपुरुषत्वविषया प्रमाणं प्रसिद्धिं दशयति यथेति । आग्रहद्वयं अत्रात्मनोऽपि जाठरादेयस्य पुरुषत्वस्य शङ्कितं तत्र पुरुषाण्डव्याप्त्यस्य वयस्य रसात्मभवत्वरूपकं लङ्घ्यं च परमात्मनोऽपि वसाधकमुक्तम् । तत्र तथा दृष्ट्युपदेशात् इत्यनेनाग्निश्च दलिकृत्तययोरपि यथा सिद्धिर्दृष्टिता । असम्भवलिङ्गपुरुषाण्डव्याप्त्यस्य शङ्किततया प्राप्त्यस्य सिद्धम् । अतएव ‘पुरुषमपि चैनमधीयते’ इति सूत्राण्डव्याप्त्यस्य प्रतिष्ठानमात्रपरिहारपरम् तथा दृष्ट्युपदेशात् स्वनोवात् प्रतिष्ठितस्य ह्यन्तराणां का यथा हेतुर्हेतुः सत्त्वात्सम्भवेहेतौ च सति अत्र प्राप्तिर्न सत्यं दुर्लभं वाधिर्निरुपाधिकपुरुषत्वप्रमाणसति ह्यन्तराणामपि दुर्लभत्वाच्च । अतो यथोक्तानि शङ्कापरिहारौ ॥

सू-२८ अत एव न देवताभूतं च (१.२.२८)

जाठरप्रतिष्ठशङ्का पूर्ववत् परिहृता, तद्व्यतिरिक्तस्य हेतुशङ्काऽत्र परिहृत्यतः । देवताभूततृतीयया जाठरवत् परिष्ठितं नामात् त्रैलोक्यशरीरवोपपत्तिं दत्तया अधिगतया त्रैलोक्यशरीरं महाभूततृतीयस्य च त्रिवृत्तस्य त्रैलोक्यवरूपेण पारणतं यात् समुदितस्य चावात्राध्यात्म्यादयो मूषपादाद्यवयवस्य । अतस्त्रैलोक्यशरीरवरूपेणापत्तिरित्यस्य

गूढार्थसंग्रहः

अग्निप्रकारमेव ज्ञानं प्राप्तितामा । दृष्ट्यादप्रयागं दृष्ट्यादप्रयागं नत्तद्वयं, असम्भवात् इत्यनेन प्राप्तितामा सर्वस्य जाठराग्राह्यम् । सर्वोऽप्यात्मवत् ब्रह्मज्ञानं न सम्भवति । एव पुरुषत्वमपि न सम्भवति । स एव पूर्वोऽस्मात्सर्वसात् सर्वोऽप्यात्मवत् औपत्तिं दत्तं यातव्यमेव पुष्पवद्वृत्तेः निरस्तमिति भावः (३) पुष्पवत् सर्वपापदाहकत्वं ‘तद्यथेपीकं तूलम्’ इति ब्रह्मविद्यानिष्ठतायां सत्त्वात्प्राप्त्यर्थम् । उक्तं ब्रह्मदं तन्निर्देशं न वाच्यमेव । ‘रूपपादमिदं वैश्वानरा यत्पुरुषं स्याद्विदमग्निं देवतानं पुरुषं च पुरुषं प्राप्तिं नन्द’ (ग. पञ्चमस्क १० ६ १ ११) ‘तवोपनिषदपुरुषम्’ विशानमात्रं द-परायणम्’ इत्यादिनां स्यात्परायणत्वं वा जाठरस्य एव सर्वं न सम्भवतीति भावः ॥

‘अतएव न देवताभूतं च’ अतएव जाठराग्रस्य व्याख्या सम्भवति ॥

श्रीभाष्यम्

एतदुक्तं भवति यथा वैश्वानरशब्दस्साधारणोऽपि परमात्मासाधारणधर्मविशेष-
पितो विश्वेषां नराणां नेतृत्वादिना गुणेन परमात्मानमेवासिद्धयति शिष्यते ; एवम-
ग्निशब्दोऽप्यग्रनयनादिना येनैव गुणेन योगाज्ज्वलने वर्तते तथैव गुणस्य निरुपाधिकस्य
काष्ठागतस्य परमात्मनि सम्भवादस्मिन्नकरणे परमात्मान्साधारणधर्मविशेषितः परमात्मान
मेवासिद्धत् इति ॥

श्रुतप्रकाशिका

अप्यणन्तो वा तयोपरत्यार्थत्वात् परमात्मनश्च विश्वानरसशक्यम् अस्मिन्त्यस्य वाभावात् दिग्मान-दृष्टस्य पुनरुक्तमपि
वाचकत्वेऽपि तदत्यन्तायोमात् बिदाद्यजन्तुवश्रुत्यर्थं वायुचम् । अतो गुणानुरयोगो वक्तव्यः, न वैश्वानरशब्दस्य
नक्तं गुणेन वृत्तिः तद्वदग्निशब्दः केन वर्तते । तेन तस्य परमात्मन्यव्यवधानेन वृत्तिः यथानित्यशब्द-एतदुक्तमिति
नेतृत्वादिनेति । आदिशब्देन विश्वेर्नरैर्नयः प्राप्यत्वं विवक्षितम् अग्रनयनादिनेति । आदिशब्देन अग्रदेन प्राप्यत्वं
विवक्षितं, यथा निराहुः 'वैश्वानर कस्मात् विश्वान्नराजयति विश्वान्नं नरानयन्ति' इति वा विश्वानर एव वैश्व-
नरः राजसो वायस इतिवत् राजएवहि राजसः वयएवहि वायसः यथाचाग्निः कस्मात् अग्रणीभवति अग्र नीयते अग्र
नयति नमयति सन्नमनोऽौ प्रसन्नो भवतीति श्रूयहृष्टिषिचिरिति । अभ्यवधानमाह तस्यैवेति । काष्ठागतस्येति । अग्नि-
शब्दाग्रवाश्वस्य ब्रह्मणि पुष्कलत्वात् ब्रह्मशब्दकृदन्तं त्याज्या ब्रह्मशब्दावयवार्थदोषकृत्यस्मात्प्रवर्तमानेति शिष्य-
स्याच्चेति भावः । परमात्मासाधारणधर्मविशेषित इति । उपक्रमाद्यानुगुण्याच्च ब्रह्मशब्दः प्रबलः अग्निशब्दस्तु तदनुगु-
णार्थो नैव इति भावः ॥

नन्वग्निशरीरकतयाऽनुसंधाने आशादेवाग्रनयनादिगुणकत्वानुसंधाने च विद्याभेदस्तत् । न च वायवमेकस्या
मेव विद्यायामेकस्मिन्कर्मणि ग्रीहियवयोग्याग्निशरीरकत्वस्याग्रनयनादिगुणकस्य च विकल्पेन प्राप्तिः, यिद्वत्प्राप्तयो-
स्तुत्पन्नत्वादवर्जनीयः, अग्निशरीरकत्वपरिग्रहे रूपव्याप्यागादविलम्बः अर्थानुपपत्त्या परमात्मन्येव दानिर्णय इति विशेष-
परमार्थविशिष्टविद्या, अग्रनयनादिगुणकत्वपक्षे रूढार्थानुपपत्त्याऽवयवार्थप्रतिपत्तिर्विलङ्घिता, अदृष्टदृष्टत्वेऽपि विधिगु-
णस्य विशेषप्रतिपत्तिरवधिर्लभिता, गुणस्याहारकतयाऽन्वयसम्भवात् । अतः पक्षद्वयेऽपि निरुपपत्तिरिति चेत्तद्वत्
वमिति विकल्प इति । एकैवैव वाक्येन वैकल्पिकार्थद्वयविधानानुपपत्तेः । ग्रीहियवयोगे हि दाक्षयभेदेन प्राप्तिः, न त्वयते,
नात्र विद्याभेदप्रसङ्गः, अस्य सूत्रस्य ब्रह्माग्निशब्दयोस्तुल्यताप्रतिषेधपरत्वेनोपास्यकारवाभावात् । तथाहि ब्रह्माग्निशब्दयो-
र्द्वयोरपि रूढार्थद्वयविरोधेन निर्वाहः पूर्वमुक्तः रूढार्थविरोधात्पुण्यमेनाप्यतः स्यादधिक के अत्राऽपि न ब्रह्माग्निशब्दयो-
स्तुल्यत्वादशक्यनिर्णयः वाच्यम् उपक्रमाद्यानुगुण्यादग्निशब्दावयवार्थस्य ब्रह्मणि पुष्कलत्वाच्च ब्रह्मशब्दप्रवर्तमानत्वादिप-
रीतोऽग्निशब्दो दुर्बलवाच्योक्ति इति हि वृत्तान्तस्यम् ॥

एवं वा अस्यां विद्यायामग्निशरीरवानुसंधानमेव सूत्रकारमतं 'तथा दृष्ट्युपदेशात्' इति दर्शितम्, अग्निमि-
मांशं सामान्येन परमात्मपरतया तात्पर्याल्लैख्येनैव प्रकरणेऽप्यर्थ-तत्त्वसाधनानां परमात्मनोऽपि दर्शितम् । तदस्य
शक्त्या आशादेव तत्परः वर्णनीयमित्येव नैतत्प्रकरणविशेषमाश्रितवयम् । तस्य च न्ययस्य राजाभिनोऽर्थाय या
यत्र क्वचिदुक्तमव्यतिष्ठति अत्र परमात्मन्येव नानिर्वाहप्रसङ्गादिहाभ्युपगम्य, नन्वेतद्विद्यायां असाधारणत्वं । अत एव तस्य
यस्यतया आकाशशब्दो व्याख्यातः । सामान्येनोपास्यस्य न्यायस्येहात्पुनर्विद्यायादिवापि इतिनेत्येव, निःविशेषो

श्रीभाष्यम्

सू-३१ अनुस्मृतेर्वादरिः (१.२.३१)

तद्योपासनार्थमिति वादरिराचार्यो मन्यते । ‘ यस्त्वेवमसिद्धिमानमात्मानं वैश्वानर-
मुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमिति ’ (छां.५.१८.१) इति ब्रह्मप्रा-
प्तयेह्युपासनमुपदिश्यते । एतमेवमिति—उक्तप्रकारेण पुरुषाकारमित्यर्थः । सर्वेषु लोकेषु
सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु वर्तमानं यदन्नं भोग्यं तदस्ति सर्वत्र वर्तमानं स्यत एवानवधि-
कृतिशयानन्दं ब्रह्मानुभवति । यत्तु सर्वैः कर्मवश्यैरात्मभिः प्रत्येकमनन्यसाधारणमन्नं
भुज्यते, तन्मुमुक्षुभिस्त्याज्यत्वादिह न गृह्यते ॥

यदि परमात्मा वैश्वानरः, कथं तर्ह्युपरप्रभृतीनां वेद्यादित्योपदेशः यायता जाठराग्निप-
रिग्रह एवैतदुपपद्यत इत्यन्नाह—

सू-३२ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति [१.२.३२]

सुतप्रकाशिका

सू-३१ अनुस्मृतेर्वादरिः (१.२.३१)

प्राकृतमूर्धाद्यवयवत्वात्सम्भवपरिहारार्थं वाग्निप्रोक्षेण सूत्रे व्याचष्टे तथेत्यादिना । अनुस्मृति उपासनं, उपासनायं पुरुष-
विषय इत्यर्थः । कथमुपासनार्थं बुद्धयारोहार्थं किं न स्यादित्यत आह—यस्त्वेतमिति । उदाहृतवाक्ये पुरुषविषय-
मुपासनाकारतया न प्रतीयत इत्यन्नाह—एतमेवमिति । एतं मुक्तिपरागतिशब्दः क इत्यन्नाह—सर्वेधिवति । अन्नस्य
वदस्य प्रसिद्धाक्षरत्वानुपपात्तिमाह—यत्त्विति ।

एवं परमात्मनो सुप्रभृतिप्रदेशसर्गोन्मेषाद्वात्रया परात्पुरुषे पुरुषविषयस्य प्रयोजनमुखेन भूतवृत्तयदेवतासु-
दानाकृतः । अथोत्तरमानस्य जाठराग्निशुद्धये व दशमं तददतारयति यदीति । यायता प्रभृतेत्यर्थः—

गूढार्थसङ्ग्रह

‘ अभिव्यक्तेरित्यादमर्थः ’ ‘ अनुस्मृतेर्वादरिः ’ इति सूत्रद्वयस्यैव व्याख्यानार्थः । ‘ अभिव्यक्तिः ’ अनु-
स्मृतिश्च । अत्र ननु सर्वव्यापकस्य ज्ञानमयं न सम्भवति, ‘ इति स्मृतिः ’ इति सूत्रेण व्याख्यानार्थेण सर्वव्यापकत्वं नास्तीति
नञ्प्रमितव्यम् । अभिव्यक्त्यर्थे परिमितं नोक्तमित्यादिना व्याख्याय । एतेन प्राथमिकज्ञानं स्थापितं पुरुषस्य भवति ।
‘ अनुस्मृतेर्वादरिः ’ इति, अनुस्मृतेः साक्षात्पुरुषस्य जायमानस्य स्मृतिरिति । अत्र व्याख्यानार्थे इत्यत्रापि मुक्तिस्त-
थनीभूतव्याख्यानमित्यत्र कार्यमिति तात्पर्येणेति मुक्तिः । एतन्मन्त्रमन्त्रादिरिति ‘ उपासनं च तत् प्रभृतीनाम् ’ (१-१)
इति, ‘ यायतावाक्ये ’ ‘ अनु ’ शब्दप्रयोगः ।

‘ शब्दादिभ्यः ’ इति सूत्रे ‘ साधारणशब्देन परिमितव्यपदेशनं च पश्य । अत्र इत्येव (वेद्ये) प्राप्तिः याग-
सत्ता सा एतावता नियामिता भवति अत्रमन्त्रव्यपदेशनं प्राप्तावता च । अत्र प्रोक्षेण च जाठराग्निं हेतवः एतदुप-
निमित्तं नोक्तमिति तात्पर्येण तत्रैव उदाहरणम् । ‘ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ’ इति सूत्रम् । एवं

श्रीभाष्यम्

अस्य परमात्मन एव चैवानरस्य सुप्रभृतिपृथिव्यन्तरीरस्य समाराधनभूतायाः
उपासकैरहरहः क्रियमाणायाः प्राणान्तेग्निहोत्ररुग्म्यादनायायमुरःप्रभृतीनां वेदित्वाद्युप
देश इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । तथा हि परमात्मोपासनोचितमेव फलं प्राणाहृत्या अग्नि-
होत्रसम्पत्तिं च दर्शयतीत्यं श्रुतिः । ‘स ग इदमग्निद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाऽङ्गारानपोऽप
भस्मनि जुहुयात्तादृकस्यात अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु
सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वामसु हुतं भवति तद्यदेपीयत्फलमाप्नोति प्रोतं प्रदूयेत्येवं हास्य सर्वं पाप्मानः
प्रदूयन्ते’ (छां. ५. २४. १) इति ॥

सू—३३ आमनन्ति चैनमस्मिन् [१.२.३३]

श्रुतप्रकाशिका

सू—३२ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति [१.२.३२]

कस्य सर्पति सा च कीदृशीत्यवश्यामाह—अस्येति । सर्पति र पादन, अस्मिन् र कल्पन ‘तथाहि दर्श-
यति’ इति सूत्रादष्ट व्यापध तथेति । परमात्मोपासनोचिमेव फलमिति । अग्निहोत्रसपत्ने, परमात्मोपासना-
र्थत्वं, ‘तस्य सर्वेषु लोकेषु’ इत्याद्युक्त फलप्राप्तये एव सापयतीति भावः । सयइदमस्मिन् इदमग्निद्वान् इदमुरः
प्रभृतीनामग्निहोत्रप्रकरणतामजानन् य अग्निहोत्रं प्राणाहुतिं जुहोति अजुति इति त्वर्थं ‘एतदेव विद्वान्’ इत्यादिपक्ष-
मर्थः ‘सर्वेष्वामसु हुतं भवति’ इति सर्वाभक्त्यवश्यामाधनेन स्वमापांषत भवतीति हुतप्रकर्षोक्तिः । अस्याग्निहो-
त्रस्य परमात्मोपासनत्वशासनार्थं तादृक्कप्ररोपासनफल दर्शयान तदर्थेर्पिकेति ॥

परस्यात्मनो सुप्रभृतिशरीरकत्वा युक्तम् उपासकस्य मूर्धन्यवयवानामेव सुप्रभृतिवनोपासनविधानादिति शङ्क-
यामाह—

गृहार्थसंग्रह

‘साक्षादप्यवितोषं जैमिनि’ इत्यत्र अग्निहोत्रस्य यागान् परमात्मपरत्वेयुक्तम् । तत्र अपिहोत्रेन कृत्वा परममपरव
जैमिनेरभिमतमिति दर्शितम् । सोऽर्थं पूर्वोक्तैर्बाजप्रदर्शनान् विवक्षितं क्रियते । ‘सपत्ने.—प्राणाहुतेरग्निहोत्रं वसस्पत्यर्थं
‘उत्पद्य वेदिः’ इत्याद्युपदेश । तेनाग्नें त्रधा परिकल्पनमुपपन्नम् । एतन् प्राणाग्निहोत्रं परम् । मन एवावाप्य वम् अतः
स्थितिः जाठराग्नौ वर्तते तच्छरीरकपरमात्मनोऽपि वर्तते । ‘य ए मेव विद्वानन्नमसि’ इति । अत्र व्यचीना भेदेऽपि
तत्तदन्तर्यामिण एक वात् पूर्वभूतादप्यस्य सुमूर्धं वादिभिः प्रकाशनेन प्राणाग्निहोत्ररुग्म्यादनस्य यत्फलं तदपि पोषितं
भवति । अतएव चण्डालेभ्यः अग्नेः परानेऽपि व्यापनं हुन भवतीति श्रुतिः, सङ्क-उत । जाठराग्निपरिकल्पने यत्फलं तदेव
सुमूर्धं वादिपरिकल्पनेऽपि बोधितं भवतीत्युत्तरार्थे । स पत्ने—‘आमनन्ति चैनमस्मिन्’ इति । ‘एनम्’ इत्यन्वादेशान्
पूर्वोक्तार्थस्यैव विवक्षितत्वेन सुमूर्धं वादिनिश्चितपरमात्मनः अस्मिन्नुपासकशरीरे आमनन्तीति सूत्रार्थः । ‘तस्य हवा
एतस्यात्मनः, वैश्वानरस्य मूर्धं व मुतेजा.’ इति श्रुतिः तस्य हवा’ इत्यन्वादेशको विवक्षितः । अस्य मूर्धं व आमनो

श्रीभाष्यम्

एते परमपुरुषं शुर्मूर्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकशरीरे प्रणाहुत्याधारत्वाय आमनन्ति च ‘तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानस्य मूर्ध्वं सुतेजाः’ (५.१८.२) इत्यादिना । अयमर्थः ‘यस्त्रेतेमेव प्रादेशमात्रमभिदिमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते’ (छां. ५.१८.१) इति त्रैलोक्यशरीरस्य परमात्मनो वैश्वानरस्योपासनं विधाय ‘सर्वेषु लोकेषु’ (५.१८.१) इत्यादिना ब्रह्मप्राप्तिं च फलमुपदिश्य अस्योपासनस्याङ्गभूतं प्राणान्निहोत्रं ‘तस्य ह वा एतस्य’ (छां. ५.१८.२) इत्यादिनोपदिशति ; यः पूर्वमुपास्यतयोपदिष्टो वैश्वानरस्तस्यावयव-भूतानश्यादित्यादीन् सुतेजो विद्वरूपादिनामधेयानुपासकशरीरे मूर्धादिपादान्तेषु सर्पा-दयति । मूर्ध्वं सुतेजाः उपासकस्य मूर्ध्वं परमात्ममूर्ध्वभूता द्योतिर्यः । चक्षुर्विद्वरूपः आदित्य इत्यर्थः । प्राण पृथग्वर्त्मा वायुरित्यर्थः । सन्देहो बहुलः उपासकस्य मव्यकाय एव परमात्ममध्यकायभूत आकाश इत्यर्थः । पृथिव्येव पादौ अस्य पादावेव तत्पादभूता पृथिवीत्यर्थः । एवमुपासकः स्वशरीरे परमात्मानं त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानरं सन्निहितमनुस-

क्षुतप्रकाशिका

सू—३३ आमनन्ति चैनमस्मिन् (१.२.३३)

एवमितिपद व्याचष्टे शुर्मूर्धत्वादीति । अ-वादेशविषयोऽप्येवादेश, अ-वादेश, अ-वाचकम् । एसादेमिति पदमुत्तर्धमेतमुत्तर्धमिण परामृशतीतिभावः । उपासकशरीरं शुर्मूर्धं वाच्यनुसंधान परमात्मनो शुर्मूर्धं वादेर्निबिर्वाण उभयस्यापि विहितत्वात् । अत्र उपासकशरीर एव शुर्मूर्धं वाच्यवयवत्वमित्यवधारणकरूपेण मनुष्यमित्यर्थः । एनमित्यत्र गर्भितमर्थं विबुध्यनुभयस्य विहितं वमुपपादयति अयमर्थ इत्यादिना । ब्रह्मप्राप्तिं च फलमुपदिश्येति । पल्य-सन्निधाव-फलं तदङ्गमिति न्यायात् ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वेनोक्तस्य वैश्वानरोपासनस्य प्राणान्निहोत्रमङ्गमित्यभिप्रायः । कथं प्राणान्निहोत्रस्याफलं ? ‘अथ य एतदेवं विद्वान्’ ‘तथ्येषां कितूलम्’ इत्यादिना तस्मिन् फलं भूयत इति चेन्न, प्राणाहुतिमात्रस्य सर्वपापनिवृत्तिपूर्वकापरि-उन्नपल्लहेतुत्वायोगात् अङ्गभूतस्यापि प्राणान्निहोत्रस्याङ्गिद्वारा मुक्तिरिव फलमिति शापयितुं ‘यस्त्रेतेमेवम्’ इत्यादिनोक्तवैश्वानरोपासनपल-तर्गतान्निहोत्रस्य अत्यन्तस्य अङ्गिद्वारा विरोगिण्यपलाभयत्वेन ‘तस्य ह वा’ इत्यादिवाक्यप्रतिपत्त्याङ्गभूतस्यानवोदितं भवति । ‘तस्य ह वा’ इत्यादिवाक्यस्याधेमाह-य पूर्वमिति । अथाग्निरवापानि प्रत्येक व्याचष्टे मूर्ध्वत्वादिना । आधकारार्थप्रतिपात्तौ कार्यार्थं पूर्वसूत्रविषयवाक्याये कमाप्तमेतत्पुनरेव सङ्गतमुप-पद्यति एवमित्यादिना । अधिकरणार्थमुपलभ्यति अतश्चिन्ति ॥

गूढार्थसंग्रह

वैश्वानरस्य मूर्धा इति श्रुत्यर्थेन उपासकशरीरेऽपि मूर्धादिपादानानुसन्धानं प्रदर्शितं भवति । एतेन ‘निष्ठाप्यत्वादेवं ज्योमयस’ इतिपदे अत्यन्तानुबोधि-विभेदे व्यापनाशयति । यदुक्तं तन्-वाच्यत्वात्तस्यम् अत्रिद्वारा विशेषणार्थं मतेति ततोऽप्यधिकप्रमाणमूर्तिरूपमिति निष्पद्यते ॥

इति वैश्वानराधिकरणं समाप्तम्

श्रीभाष्यम्

न्याय स्वकीयान्युरोलोमहृदयमन आस्थानि प्राणाहृत्याद्याधारस्य परमात्मनो वैश्वानरस्य
वेदियर्हिर्गार्हपत्यान्वाहार्यपचनाहवनीयानग्निहोत्रोपकरणभूतान्परिक्लृप्य प्राणाहुतेऽग्नि-
होत्रस्य परिकल्प्यैवंविधेन प्राणाग्निहोत्रेण परमात्मानं वैश्वानरमाराधयेदिति 'उर एव वे-
दिलोमानि यर्हिर्हृदयंगार्हपत्यः' (छा.५.१८.२) इत्यादिनोपादिदयते । अतः परमात्मा पुरुषो-
त्तम एव वैश्वानर इति सिद्धम् ॥

इति वैश्वानराधिकरणम्

सुतप्रकाशिका

अभिधायिकरनुसराणीयत्वं सुप्रभृतिषु मूर्धत्वादिसपादनं मस्तकचुचुका-तराळ परस्य स्थितेर्जाबालश्रुत्या प्रतिपादन-
मिति अभिव्यक्तैरित्यादिसूत्रचतुष्टयायं इतरैरुक्तः । तन्मते सूत्राणां परिहरणीयशङ्काया अभावाद्वैयर्थ्यमेव स्यात् । अतो
पयोक्त एवार्थः ॥

इति वैश्वानराधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-२५ वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् [१.२.२५]

'आमानमेवेम वैश्वानरम्' (छा.५.११.६) इत्यादौ वैश्वानरः परमात्मा, जाठराग्रपादिषु साधारणशब्दादि-
शब्दस्य अस्मिन्प्रकरणे परमात्मासाधारणेः सर्वान्मक-वब्रह्मशब्दादीर्निधिशेष्यमाणत्वात् ॥

सू-२६ स्वयमाणमनुमानं स्यादिति [१.२.२६]

शुल्लेकप्रभृतिषु निश्चयन्तं रूपम् 'अग्निर्मूर्धा' (मुण्डक.१.२.४) इत्यादिपूत्रम्, अत्र प्राप्तयामिश्र-
माणत्वे अनुमानम्-लिङ्गमित्यर्थः ॥

सू-२७ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्नतथा दृष्ट्युपदेशात्
म्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते [१.२.२७]

'स एषोऽग्निर्वैश्वानरः' (पुरुषसूक्तम्) इति अग्निशब्दनामानाधिकारव्यात् प्राणाहृत्याद्याधार-
प्रतिष्ठितम्' इत्यादेश नाय परमात्मेति चेत्-नेतत् जाठराग्रशरीरक-त्वेनोपास्य-वोपदेशात् वैश्वानर-
शब्दस्य अस्मिन्प्रकरणे परमात्मासाधारणेः सर्वान्मक-वब्रह्मशब्दादीर्निधिशेष्यमाणत्वात् ॥

त्वाद्यसम्भवाच्च । ' स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः ' इत्येनं वैश्वानरं पुरुषमप्यधीयते वाचिनः । निरुपाधिकपुरुषशब्दस्य परमात्मनि नारायण एव, ' सहस्रशीर्षम् ' इत्याख्य ' विश्वमेवेद पुरुषम् ' (पुरुषसू.) इत्यादिषु प्रसिद्धः ॥

सू-२८ अत एव न देवताभूतं च. (१.२.२८)

यतोऽयं वैश्वानरः त्रैलोक्यशरीरः पुरुषशब्दनिर्दिष्टश्च, ततोऽयं नारायणख्यदेवता तृतीयमहाभूतश्च ॥

सू-२९ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः (१.२.२९)

नावश्यमाग्निशरीरकत्वेन उपाख्यत्वायेदमाग्निशब्दसामानाधिकरण्यम्, अग्रनयनादियोगेन परमात्मन्येवाग्निशब्दस्य साक्षाद्भूतेऽसामानाधिकरण्याविरोधं जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥

सू-३० अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः (१.२.३०)

' यस्वेतमेवं प्रादेशमात्रम् ' (छा.५.१८.१) इत्यन्यच्छिन्नस्य 'सुप्रभृतिपारिविष्टस्य च उपासकाभिव्यक्त्यर्थमिति आश्मरथ्यः ॥

सू-३१ अनुस्मृतेर्बादरिः (१.२.३१)

सुप्रभृतिवृथिव्यन्तानां मूर्धादिपादान्तावयवत्वकल्पनं तथाऽनुस्मृत्यर्थं ब्रह्म प्रतिपत्तय इति बादरिः ॥

सू-३२ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति [१.२.३२]

' उर एव वेदिलोमानि बहिर्हृदय गार्हपत्यः ' (छा.५.१८.२) इत्यादिना उपासकहृदयादीनां वेद्यादिव्यक्त्यनन्तं विद्याङ्गभूतायाः प्राणाहुतेः अग्निहोत्रत्वसम्पादनार्थमिति जैमिनिः । दर्शयति च श्रुतिः— ' य एतदेव विद्वानग्निहोत्रं शुहोति ' (५.२४.२) इति । एते पक्षास्वीकृताः । पूजार्थमाचार्यग्रहणम् ॥ ;

सू-३३ आमनन्ति चैनमस्मिन् [१.२.३३]

एतन्-परमात्मानम्, अस्मिन्-उपासितव्यशरे प्राणाहुतिवेत्यायामनुष्ठानार्थं ' तस्य हवा एतस्य...पूर्वेषु तेजाः ' (छा.५.१८.२) इत्यादि आमनन्ति च ; उपासकस्य मूर्धादिदेवास्य परमात्मनो मर्धादिदेवस्य ॥

इति वेदान्तसारः

११ ।

अथ वेदान्तदीप

सू—२५ वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् [१.२.२५]

छादोप—‘आमानमेवेम वैश्वानर सम्प्रत्यप्यपि तमय नोब्रूहि’ (छा ५ ११ ६) इत्यारम्भ ‘परमेतमेव
 आदेयमात्रमभिजिमानमांमने वैश्वानरमुप स्त’ (५ १८ १) इत्यत्र किमय वैश्वानर परमात्मेति इवयनिर्णय उत नेति
 न्यायः । अथकथनिर्णय इति पूर्वं पक्ष, वैश्वानरशब्दस्य जाठराग्नौ महाभूततृतीये देवताविशेषे परमा मनिच वैदिकप्रयोग
 श्रुत्यात्, आस्मिन्प्रकरणे सर्वेषां लिङ्गावल्लेखः । राद्धा तदु—‘वान आमा किं ब्रह्म’ (५ ११ १) इति सर्वेषां
 जीवानामात्मभूत ब्रह्मत्वमिति प्रथमं त, उत्तरं च ‘आमान वैश्वानरम्’ (५ ११ २) इति ब्रह्मशब्दस्थाने सर्वत्र
 वैश्वानरशब्दप्रयोगाच्च वैश्वानरस्य मा सर्वेषां जीवानामात्मभूतः । पर ब्रह्मति विज्ञायते । सूत्रार्थ—वैश्वानरशब्दनिर्दिष्ट पर
 मा वैश्वानरशब्दस्थानकार्यसाधारणस्य सप्रकरणे परमासाधारण इदमेतत्सर्वं मा वादिभिः निरुद्धमात्रेण ।
 वेद्येप्यत इति विशेषः ॥

सू—२६ सूर्यमाणसनुमानं स्यादिति (१.२.२६)

सूर्यमाणम्—प्रत्यभिज्ञायमानम्, अनुभूयतः अनुमानं इति शब्द प्रकारवचन, इ यरूप सूर्यमाण वैश्वान
 रस्य परमा म वऽनुमान स्यात्, सुप्रभूतप्राप्य तमयववावभागेन वैश्वानरस्य रूपमिहापदिष्टम्, ‘अग्निर्मूर्धा चक्षुषी
 चन्द्रवर्धौ’ (मुण्डक २ १ ४) ‘सो मूर्धानं यस्य विप्रा वदा’ (छा ५ १७ २) इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध परमपुरुषरूपमिह
 प्रत्यभिज्ञायमान वैश्वानरस्य परमा म व लङ्क स्यादित्यर्थः ॥

सू—२७ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद-
 सम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते (१.२.२७)

अनिर्णयमाशङ्क्य परिहरति—शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च इति । शब्दसाधत्वाजिना वैश्वानरविद्याप्रकरणे
 ‘म एषोऽग्निर्वैश्वानर’ (छा ५ १८ २) इति वक्ष्य नरसमानाधिकरणोऽग्निशब्दः । आस्य प्रकरणे च ‘इदं य राहं
 न्य’ (५ १८ २) इत्यारम्भ वैश्वानरस्य हृदयादिस्थानस्याग्निप्रत्ययपरिष्पन्न प्राणाहुत्याधार वत्त्वादि प्रतीयत वाजिन
 मपि ‘सया ह वै तमेयमग्निं वैश्वानर पुरुषविध पुरुषऽत प्रतिष्ठत वद’ इति वैश्वानरस्य शरीरात्प्रतिष्ठित व प्रतीयत
 अत एतेर्लिङ्गैर्वैश्वानरस्य आत्माप्रतीतनाय परमा मति इवयनिर्णय इति चत्—तत्र, तथा दृष्ट्युपदेशात् दृष्टि उदा-
 सन तथावाचनोपदेशादित्यर्थः, जाठराग्न्यशरीरतया वैश्वानरस्य परमा म उपवासन क्षात्रादिश्यत अयमग्निर्वैश्वानर पु
 रुषऽन्तःप्रतिष्ठित इत्यादि । अथमवगम्यत इति चेत् असम्भवात् कबलजाठराग्नौलाक्य-शरीरावाच्यसम्भवात् । पुरुषमपि
 चैनमधीयते चण्ड प्रसिद्धौ वाजिनस्तत्रैव ‘स एषोऽग्निर्वैश्वानरो य पुरुष (पुरुष २) इति एन वैश्वानर पुरुष
 माप लधीयते । पुरुषश्च परमा मेव ‘पुरुष एवदग्नेर्वर्चम्’ ‘पुरुषाज पर निजान्त्’ (कठ ३ १) इत्यादिषु प्रसिद्धे ॥

सू—२८ अत एव न देवताभूत च (१.२.२८)

यत्तस्त्रैलोक्यशरीरोऽसौ वैश्वानरः यतश्च निरुपाधिकपुरुषशब्दनिर्दिष्टः ; अतएव नाम्नाख्या देवता, महभूत-
तृतीयश्च वैश्वानरश्चाहुर्नायः ॥

सू-२९ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः (१.२.२९)

अग्निशरीरतया वैश्वानरस्योपासमार्थमग्निशब्दसामानाधिकरण्यामिदं शङ्क्यम् । विश्वेषां मरणां नेतृत्वादिमा-
संबन्धेन यथा वैश्वानरशब्दः परमात्मनि वर्तते, तथैवाग्निशब्दस्यापि अग्रनयनादिना योगेन साक्षात्परमात्मनि वृत्तौ
न कश्चाद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥

सू-३० अभिव्यक्ततेरित्याहमरथ्यः (१.२.३०)

‘यद्वेत्तेमेवं प्रादेशमात्रमभिव्यमानमात्मानं वैश्वानरम्’ (छा.५.१८.१) इति शुप्रभृतिपृथिव्यन्तप्रदेशाधीन-
न्या मात्रया पारिचित्तव्यमनवच्छिन्नस्य परमात्मनो वैश्वानरस्य कथमुपपद्यत इत्यत्राह—अनवच्छिन्नस्यैव परमात्मनः उपा-
सनाभिव्यक्त्यर्थे शुप्रभृतिपृथिव्यान्तपरिच्छिन्नत्वमिति आहमरथ्य आचार्यो मन्यते ॥

सू-३१ अनुस्मृतेर्चादरिः (१.२.३१)

शुप्रभृतिप्रदेशावच्छेदेनाभिव्यक्तस्य परमात्मनो शुम्बादित्यादीना मूर्धाद्यवयवस्वरूपं किमर्थमिति चेत् तत्राह—
अनुस्मृतिः उपासनात् ब्रह्मप्राप्तये तथोपासनायै मूर्धप्रभृतिषादान्तदेहपरिक्लृप्त्यनमिति चादरिराचार्यो मन्यते ॥

अयं वैश्वानरः परमात्मा त्रैलोक्यशरीर उपास्य उगदिदयते चेत् ‘उर एव वेदिलोमानि बहिर्हृदय नाहं पत्यः’
(छा.५.१८.२) इत्यभेदिना उपासकशरीरावयवानां गार्हपत्यादिपरिक्लृप्त्यन किमर्थमित्यत्राह—

सू-३२ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति [१.२.३२]

वैश्वानरविद्याङ्गभूतायाः उपासकेरहङ्गः श्रियमाणायाः प्राण हुतेर्ग्रहोत्र दत्ताद दत्तं गार्हपत्यादिपविश्वमिति,
जैमिनिर्निराचार्यो मन्यते । तथाहामिहोत्रसगच्छमेव दर्शयतीत्युक्तिः प्राणाहुति विधाय ‘अथ य एव विद्वानग्निहोत्रं
जुहोति’ (छा.५.२४.२) इति । उक्तानामर्थानां पूर्वजितस्वरूपापनायाचार्यग्रहणम् ॥

सू-३३ आमनन्ति चैनमस्मिन् (१.२.३३)

एतं परमपुरुषं वैश्वानरं शुम्बादिदेहम् अस्मिन्नुपासकदेहं प्राणाग्निहोत्राभ्यन्तरेण आमनन्ति हि ‘रस्य हवा
एतस्य वैश्वानरस्य मूर्धं गुतेजाः’ (छा.५.१८.२) इत्यादिना । उपासकमूर्धादिषादान्ता एव शुप्रभृतयः परमपुरुषस्य
मूर्धादय इति प्राणाग्निहोत्रयेलयामनुसंधेया इत्यर्थः ॥

॥ इति वेदान्तदीपे वैश्वानराधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

स्वर्लोकादित्यगव्यम्बरसलिलमहीरूपमूर्धादिपल्लवधा
 च्येयो वैश्वानरात्मा स्थिरबहुविशयदशान्दलिङ्गादिसाम्यात् ।
 मैवं ग्रहेत्यधीतेर्भुवनतनुतया योगतस्त्वग्निशब्दो
 वैशिष्ट्याद्वा त्रियाङ्ग स्वयंपुत्रि परधीर्गाह्यत्यादिधीश्च ॥
 अन्यस्मिन्नन्यदृष्ट्या न भवति त्रिदुपां कापि निश्चयेयसात्ति-
 स्तस्माद्वैश्वानरोऽसौ न पर इति फलं त्वन्नसिद्ध्यादि मैपम् ।
 ग्रहेय हान्यदृष्टयन्वितघटितमिह ग्रहशब्दाद्यभावात्
 सर्वाघघ्नं उक्तं फलमपि परमं ग्रहं च व्याप्तमन्नम् ॥
 त्रिपदोपासितृणां मितहृदयगुरोऽद्यन्तरश्चिन्त्य उक्तो
 त्रिध्वान्तर्यामितादेर्विपुलपरिमितश्चिन्तनीयस्त्रयेऽथ ।
 पदसु ग्रहात्मशब्दां पुरुषपदमपि क्षेत्रतत्त्वाप्रपञ्च-
 व्याचृत्ते र्विध्यहेतां प्रकरणनियमाश्रमवृत्त्या नमन्ति ॥
 तज्जत्यादेर्हि सर्वं जगदभिगदितं ग्रहभावेन पूर्वम्
 सर्वान्तर्यामिता च प्रभक्तिरुदिता सर्वतद्देहता च ।
 तस्माद्विद्वेक्यवादप्रभृतिपुण्यवापार्थयन्ध्रम्यमाण-
 क्षुद्रक्षीणोक्तिजाल निखिलमिह नयेस्सूत्रकारो निरासः ॥
 स्वाधीनाशेषसत्तास्थितियतनतया सर्वभावेन तिष्ठन्
 ग्रस्ताशेषोऽक्षिनीत्यस्थितिरखिलतनु कल्पिताग्रथादिगात्रः ।
 स्वर्लोकाद्यङ्गवैश्वानरपदत्रिपयो लक्षणस्यादिमस्य
 प्रोक्तपादे द्वितीये श्रुतिनिराशिरदशेखर धीनिवासः ॥

॥ इति वैश्वानराधिकरणं समाप्तम् ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

अथ शुभ्वाद्याधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू=१ शुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् (१-३-१)

अथ शुभ्वाद्याधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू=१ शुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् (१-३-१)

गुडार्यसंग्रहः

अथ शुभ्वाद्याधिकरणम्

‘शुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्’ इति । पूर्वं अद्वयत्वादिगुणकाधिकरणे परविद्यायाः सगुणविषयत्ववत् विग्रहविशिष्टविषयत्वमपि प्रसाध्य वैश्वानरविद्याया अवयवभावविनोदमयोपस्थाप्योक्त्या तत्र कल्पना प्रतीत्या रूपस्य कल्पितत्वे पूर्वं परविद्याया अपि कल्पितविषयत्वमिति आन्तिरस्मात् इत्युभयत्रापि रूपमकल्पितमेवेति निर्धारणाय छान्दोग्यस्य वैश्वानरविद्याविचारः कृतः, इत्थं च परविद्याविषयस्यानुवृत्त्यभावे अद्वय वाचिकरणसिद्धान्त एव समीचीनो न भवेदित्यभिप्रेत्य तृतीयपादोपक्रम एव मुण्डकसूत्रिवाक्यविचारपूर्तिः । कथते ॥

तत्र प्रकृतिः जीवभेदे उभयोऽपि पूर्वपक्षकौटो निवेशः । ‘विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ’ इति सूत्रे उभयोस्त्वमप्राधान्येन निर्देशात् ‘अद्वयत्वादिगुणक’ इत्यनेन उभयभवावयवविचाररूपस्य तदधिकरणस्य स्पष्टम् । तत्र तु ‘अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते’ इत्यस्य शब्दश्चेत्युक्तः । तेन ‘अक्षरापरतः परः’ इति वाक्यविचारोऽपि अवश्यकर्तव्य आपतितः । अतस्तद्वाक्यार्थनिर्णयाय प्रकृतिर्जीवयं द्रव्योः पूर्वपक्षे निवेशः तात्पर्यस्य तत्र विवक्षितः, उपक्रमस्य परमा मरनेऽपि मध्यवाक्याना जीवपरत्व उभयवत्येव । ‘शुभ्वाद्यायतनम्’ इत्यनेन ‘वास्तव्योः’ इति सुनिवृत्तिरहितवाक्ये नाडीसंज्ञकवदुष्वाजायमानत्वयोः प्रतिपादनेन तयोः जीवल्लिङ्गतायाः स्फुटत्वात् । अदमर्थः परेण नवीनानां समतः । वायोः नात्र विवक्षा समर्था । वायो. नाडीसंज्ञकवदुष्वाजायमानत्वयोः प्रसिद्धिविरहात् । नवीनमने ‘प्राणानां प्रान्तिपरिधि’ इत्यत्र पञ्चवृत्तिप्राणाविवक्षासमवेदापि सर्वधारकत्वस्य कारणेन यद्रूपस्योऽपि नावदरमर्हति प्रकृतेस्तु शुभ्वाद्यायतनमिति स्वपटकपदेन पूर्वपक्षे विन्यासस्यावकाशो नास्ति ॥

‘मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च’ इत्यनन्तर ‘नानुमानमतच्छब्दात्प्राणमृष’ इति स्वनिर्दिष्टेन मुक्तोपसृप्यत्वस्य तत्र असम्भवादेव प्रकृतेः पूर्वपक्षे प्रातिपत्त्यनं न समवति । मुक्तोपसृप्यत्वस्यायोगात् । अन्यथा

गूढार्थसङ्ग्रहः

'नच स्मार्तम्' इत्यादियदेव प्रथममेव 'नानुमानम्' इत्याद्यपि स्यात् । अन्तर्यामिबिद्याया 'य पृथिवी न वेद' इत्युक्तेः यथा पृथिव्यादेः आमनो वेदनासम्भवे दृष्टान्तता तद्वत् 'नानुमानम्' इत्यत्र प्रकृतेरपि दृष्टान्तत्वं विवक्षितम् । तत्र वेदनासम्भवे दृष्टान्तः, अत्र तु मुक्तप्राप्यत्वविरेह दृष्टान्तः विषयवाक्ये 'ओतम्' इति निर्देशेन 'वायुना गीतमशब्दवचनानि' इति वायुना सदश्वत्प्रतीत्या अत्रापि तद्व्यावृत्तार्थप्रतीत्या वायोः पूर्वपक्षे निवेशइति शङ्का समाम्यते । तत्रैव नाडीसम्भवबहुधाजायमानान्वयोः प्रतिपादनेन तयो वायावसम्भवः स्फुटः । ओतशब्दनिर्देशेन आम-शब्दार्थं अन्तराहिर्यातिरुक्तसम्भवेन 'यस्मिन्नास्ति देवदत्तस्मानय' इत्यादौ यथा आनयनकर्मत्वं देवदत्ते नास्ति तथा ज्ञानकर्मत्वं नात्र विवक्षितमिति परोक्षान्वयवाक्येति व्यञ्जितम् ॥

गीताचार्यश्च 'भूमिरापोऽनलो वायु' इत्यादिना चतुर्विंशतितत्त्वानि पञ्चविंश जीवत्वाभिधाय 'मत्तः परं नान्यत्किंचिदस्ति' इत्यत्र परमात्मोक्त्या परतत्त्वस्य निषेधेन परतत्त्वसत्त्वावेदनपूर्वकं 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगण इव' इत्युक्त्या तद्दृष्टान्तस्य श्रुतौ विवक्षायाः सिद्धया यस्मिन्सूत्रे मणिगणा ओतास्तदानयेत्यादौ मणिगणान् विहाय सूत्रानपन न प्रामाणिकमतमिति तद्देवताप्रार्थो विवक्षित इति प्रतिभाति ॥

(तत्राप्यात्मशब्दप्रयोगेण अन्तर्माह्वं व्याप्तत्वं परमात्मनि बोधनेन परमात्मावेयभूतानां पदार्थानां त्यागएव न समवति । किंच परोदाहृतदृष्टान्ते 'आहूपूर्वो नीहू' वातु । तत्र विशिष्टनयनासम्भवः प्रत्यक्षसिद्धः यस्मिन्नास्ति देवदत्तः त परैरेति प्रयोगे देवदत्तविशिष्टशब्ददर्शनं यथा प्रतीयते तद्वदत्रापि । गीतोपबृहणेन 'यस्मिन्-चौ-पृथिवी' इति श्रुतौ चशब्देन जीवस्य विवक्षया सजीवप्राकृतसर्वाधारव विवक्षितमप्युक्तं 'स-मूलास्तोम्येमा सर्वाः प्रजाः सदायतमात्सप्र-तिष्ठाः' इति छां सुत्यानुगुण्यादपि । 'स्वय-दात्' इत्यस्य स्वयंप्रकट-दादित्यर्थः । स्वयंप्रकटः आत्म-शब्द एकः, 'अमृतस्यैव सेतुः' इति वाक्यप्रतिपाद्यलिङ्गस्य परब्रह्माधारणया तद्वाक्यस्यापि परमात्मबोधकत्वम् । सेतुशब्दश्च नधारकाधिकः अमृतशब्दस्य परमात्मपरत्वे स्वधारकत्वासम्भवात् मुक्तपरवडपि धारकत्व नस्तरस्म । जीवपरवेडपि 'यस्मिन्-चौ' इति वाक्य एव सप्तम्या गीताऽनुरोधेन जीवधारकत्वस्यापि प्रतीत्या अत्र धारक बोधैर्वैफल्यात् । अतस्सेतुसादृश्यात् एकस्मिन्देशे स्थितस्य देशान्तरप्राप्तिहेतु वरुणधर्ममादाय देशान्तरस्थस्वप्राप्तिहेतु वरुणधर्मं दाय देशान्तरस्थप्राप्तिहेतु देन 'अमृतस्यैव सेतुः' इत्यनेन मुक्तिहेतु वमेव प्रतिपाद्यत इति निर्णयसम्भवति । ज्ञान इतरवाग्विमोक्तयोः एतच्छब्देन विवक्षा न समीचीना । 'यदेतज्ज्ञानं सदसद्वरुण्य पर विज्ञानात् यद्विष्टं प्रजानाम्' (श्र.२.२) 'तदेतक्षरं ब्रह्म' 'तदेतच्छलम्' 'तदमृतम्' इति पूर्वं 'सणोऽन्तर्धरते, दिव्ये ब्रह्मनुरेक्षेयः' इति उत्तरत्र विद्यमानानां बहूनां परमा मपरतायाः परैवामपि समत्वात् । 'अमृतस्यैव सेतुः' इत्यनभिधाय 'सेतुः' इत्युक्तेरिदमेव बीजम् । सेतुः नदी-कूलान्तरगतस्य पुंसः यथा कूला-न्तरप्रापकः तद्वत् परमात्मा प्रकृतिमण्डलस्वजीवस्य प्रकृतिमण्डलादूर्ध्वस्थस्वप्रापक इति सूचनायैव सेतुशब्दप्रयोगः अमृतशब्दश्च परमात्मपरः । एतदनन्तरश्रुतौ 'ओमित्येवात्मानं ध्यायथ' 'स्वस्तिवः पाराय तमसः परस्तात्' इति उपसंहारे च 'तरति शोकः—अमृतो भवति' इति श्रूयते ॥

शेताश्वतरोपनिषदि प्रथमे 'तस्याभिध्यानाद्योजनाच्चत्वंमावाद्भूयश्चान्ते विश्रमायानिशुचिः' इति द्वितीये 'योग-निरूपणावधेरे' ब्रह्मोद्भवेने प्रत्येते विद्वान् सोतांसि सर्वाणि भयावहानि' इति 'अमृतस्य परसेतु दग्ध-चनमिवानलम्' इति पष्ठे च श्रूयते । अस्यानुपनिषदि 'सोतांसि सर्वाणि' इत्युक्त्या प्रागुदाहृतानां सर्वेषामपि स्रोतस्य प्रतिपादितम् । तत्र उडुपसादस्य ब्रह्मणि पठे सेतुसादृश्यं च स्पष्टम् । द्वितीयोक्तदिना पठेऽपि प्रकृतिस्रोतस्तरणमव सेतुना विवक्षितमिति श्रुति तात्पर्यं व्यक्तम् ॥

भुतप्रकाशिका

एवं शरद्वर्जोऽलिङ्गकानि वाक्यानि परमान्तरत्वेन निर्णीतानि । अथ शरद्वर्जोऽलिङ्गकानि विचार्यन्ते इति पाठ-
सङ्गतिः । पूर्वोक्तप्रसिद्धिरूपे शुभ्याद्यादिसंघान्धेनः परमात्मन्युक्तम् । शुभ्याद्यादिसंघान्धेनः परमात्मन्युक्तिरित्यपि
दृश्यते इति शङ्खापादनश्राविकरणारम्भ इत्ययान्तरसङ्गतिः । यदा 'अद्वयत्यादि गुणक' इत्यधिकरणे त्रैलोक्यश-
रीरत्वेन परमात्मन्येव साधने तच्छरीरकत्वमपरमात्मनोऽपि दृश्यते इति शङ्खाया वैश्वानराधिकरणे प्राप्तम् । अथास्यामिषो-
पनिषदि कतिपयवाक्यानां परमात्मन्यतिरिक्तपरमशङ्खायामद्वयत्यादिगुणकत्वेन स्यात्समाप्तिमुक्त्या तृतीयपादाद्याधिकरणा-
रम्भ इत्ययान्तरसङ्गतिः । अत्र निरसनीयजीवलिङ्गानां शरद्वर्ज्यादिदमधिकरणद्वयस्यादिगुणकनिरूपणाप्युक्तं तृतीय
पादे निवेदिष्यते पादभेदस्य शरद्वर्जोऽलिङ्गकानि निबन्धनत्वात् ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

एतत्तात्पर्येणैव गीतायाम्—' मामेव च प्रपद्यन्ते मायाभक्ताः तरन्ति ते ' इत्युक्तम् । विश्वमायानिबृत्तिरपि प्रकृति
सर्वभागातिक्रमेण पूर्वदेहनिबृत्तिरेव । अन्ते प्रकृतिमण्डलावधाने इत्यर्थः । सदनुसारेण मुण्डकभुतावपि ' तरति शोक
तरति पाप्मानम् ' इत्यत्र ' स्वस्तिवः पाराय तमघः परस्तात् ' इति पूर्वभुवनसारेण शोकपाप्मद्वयोः शोजनकपाप-
नकद्वयेऽप्यपि प्रयोगेण च शोकपापहेतुतामात्रतत्पर्येणैव विवक्षितमित्यपि प्रतीयते । ' अमृतस्यैव हेतुरिति भुवनन्तर-
भुतौ ' स्वस्तिवः पाराय तमघः परस्तात् ' इत्युक्त्या इत्यमेव भुतितात्पर्यं निर्णयते ॥

एवमर्थविषया ' मुक्तोपसृप्य व्यपदेशात् ' इत्यत्र उपसृप्यपदेन दृढीक्रियते । समीपप्राप्तिरेव ' उपसृप्य ' इत्यत्र
विवक्षिता । तत्र च ' नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ' इति भुतिरेकाभिप्रेता । ' उपैति ' इत्यत्र उपपूर्वक
' इण्गता ' इति घातः । अत्र उपपूर्वक ' सुपिगता ' इति घातः एवमर्थविषया ' शुभ्याद्यायतनम् ' इत्यत्रायतन-
शब्देन उत्तमिता भवति । ' समूलास्थोऽभ्येमाः—सदायतनाः ' इति श्रद्धियाया ' सदायतना ' इत्यत्र उत्तम्य एव
अत्र विवक्षित इति सूत्रनावाप आयतनशब्दप्रयोगः । तेन च ' तस्य तावदेव स्थिर यावन्नविमोक्षेऽयं संप्रत्यते ' इत्यु-
क्तं यत्फलं तदेव ' भोगेनचित्तरे उपविवा अयं संप्रत्यते ' इत्यत्राभिप्रेतम् ॥

अथ शब्दार्थव्यवधानाद्विज्ञानवैयर्थ्यं सद्विद्योक्तं उज्ज्वलं भुवनन्तरोक्तं गत्योः पादद्वयेन कथनपूर्वकं ' अस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय परं ज्योतिरपश्यन् ' इति छान्दोग्यान्तिमायायगतवाक्यार्थनिर्धारणकरणेन ' सम ' इति रूपसम्पत्तिरेव ' अयं
संप्रत्यते ' इत्यत्र विवक्षितेति सूत्रकृता निर्धारितं भवति । अतश्च तादृशेव उपसंपत्तिरत्र विवक्षितेति सूत्रकाराशयः ॥

' अस्माच्छरीरात्समुत्थाय ' इति भुतिः ' यावन्नविमोक्षे ' इत्यत्र शरीरमोक्षमपि सूचयति ' सम ' इति संपत्तिमिति
बन्धकसामान्यविनिर्मुक्त्याभिप्रेति इति भुवनोद्देशोक्त्युक्तं स्फुटं प्रतीयते । ' यावन्नविमोक्षे ' इत्यत्र मुक्तेरुक्त्या सुत्त-
शब्दे संपत्तिविवक्षितेति प्रतीयते । सा च संपत्तिः दृश्यविद्याया गतिवाक्यानन्तरं ' अस्माच्छरीरात्समुत्थाय ' इति
वाक्येन समानानुपूर्विकप्रजापतिविद्यागतभुतौ ' शरीरात्समुत्थाय ' इत्यत्र उक्तान्तेः ' सम ' इत्यनेन पुनः भुवनशरीर-
प्राप्त्यभावसूचकसूत्रमशरीरविगमपर्यवसानस्य च विवक्षितत्वेन ' उपसृप्य ' इत्यत्र उपेति शब्दे विन्यासेन च प्रागुक्तसम्प-
त्तिरेव विवक्षितेति निश्चयः । एवं च ' सदायतनाः ' इतिवत् ' शुभ्याद्यायतनम् ' इति शब्दप्रयोगेण ' मुक्तोपसृप्य
इति सूत्रविन्यासेन सद्विद्यायामपि मुक्तोपसृप्यं च विवक्षितमिति सूचितम् । परैः ' यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य इति
स्थिताः ।—समभुते ' इति भुतिमुपादाय तत्रोक्तप्राप्तिविवक्षितेति वर्णितम् । अत्र ' उप ' इत्युपसर्गबलेन ' अयमर्थो न
विवक्षित इति स्फुटं निर्मत्तशायम् ॥

श्रीभाष्यम्

एवं प्राप्ते प्रचदमहे—‘ शुभ्यापायतनं स्वशाब्दात् ’ शुभृधिव्यादीनामायतनं परं प्राप्त । कुतः ? स्वशाब्दात्—परमात्मासाधारणशाब्दात् । ‘ अमृतस्यैव सेतुः ’ (मु.२.२५) इति परस्य ब्रह्मणोऽसाधारणशब्दः । ‘ तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ’ (पुरुषसू.) इति सर्वशेषोपनिषत्सु स एवामृतत्वप्राप्तिहेतुस्तथ्यते । सिनोतेरिथ चन्धनार्थत्वात् सेतुः अमृतस्य प्रापक इत्यर्थः । सेतुरिथ वा सेतुः नद्यादिषु सेतुर्हि कूलस्य प्रतिलम्बकः—संसारार्णवपारभूतस्यामृतस्यैवप्राप्तेः प्रतिलम्बक इत्यर्थः । आत्मशब्दश्च निरुपाधिकः परस्मिन्ब्रह्मणि मुख्यवृत्तः, आभोतीति ह्यारम्भा ; स्वैतरसमस्तस्य नियन्त्रित्वेन व्याप्तिस्तस्यैव सम्भवति । अतस्त्वोऽपि तस्यैव शब्दः । ‘ यस्तर्पणस्तस्यैवयित् ’ (मु.२.२.७) इत्यादयश्चोपनिषदाः परस्यैव ब्रह्मणशब्दाः । नाड्याधारत्वं तस्यापि सम्भवति ‘ सन्ततं सिरामिस्तुल्यवत्याकोश सन्निभम् ’ इत्यारभ्य ‘ तस्यादिशालाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ’ (तै.नाराणे.१३.अनु) इति ध्येयत्वात् । ‘ बहुधा जायमानः ’ (मु.२.२.६) इत्यपि परस्मिन् ब्रह्मणि शङ्कच्छते ‘ अजायमानो बहुधा विजायते । तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम् ’ (पुरुषसू.) इति वेवादीनां समाध्यायणीयत्वायतत्तज्जातीयरूपसंस्थानगुणकर्मसमन्वितः स्वकीयं स्वभावमजहद्वैव स्वेच्छया बहुधा विजायते परः पुरुष इत्यभिधानात् । एवं स्मृतिरपि ‘ अजोऽपि सन्नययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्भ्यामस्मां यथा ॥ ’ (गी.५.६) इति । मनःप्रभृतिजीवोपकरणाधारत्वं च सर्वोधारस्य परस्यैवोपपद्यते ॥

इतश्च परमपुरुषः—

सू—२ मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च [१.२.२]

श्रुतप्रकाशिका

शुभृधिव्यादीनामित्यादि । सेतुशब्दस्य सलिलनिरोधकं प्रसिद्धत्वेनामृतस्य निरोधकत्वप्रसङ्गेन रुढार्थानुपपत्तौ तस्यामृतास्वसाध्यात्तमुपपत्त्या व्याचष्टे सिनोतेरिति, सेतुरिथवेति च । प्रथमनिर्वाहे रुढिरित्यागादस्वारस्यं द्वितीयैवगतस्य, हृदयगतगुणयोगपरत्वादस्वारस्यम् । गुणयोगफलितमर्थमाह—संसारेति । एवेन साहचर्याद्योगे एवेन शब्दवत् सेतुशब्दोऽप्यारम्भमात्मनि सेतुशब्दः । विहङ्गयामगोर्हि निरत्येदानम् । ‘ अन्तःप्रविष्टदशास्ताजानानां सर्वार्त्ता ’ इति श्रुत्यनुसारेणात्मशब्दो व्याचष्टे आत्मशब्दश्चेति । आत्मशब्दो न व्याप्तमात्रेणाधी, किंतु व्याप्तविशेषणाधी योगरुढत्वात् नहि गगनादिश्वात्मशब्दप्रयोगः अतो नियन्त्रित्वव्याप्त्यविशेषणाधीत्यर्थः । ‘ अमृतस्यैव सेतुः ’, ‘ आत्मानम् ’, ‘ यस्तर्पणस्तस्यैवयित् ’ इत्यादयः स्वशब्दा इत्यर्थः । परोक्षहेतुनिर्वाहमाह—नाड्याधारत्वमित्यादिना । नाड्याधारत्वं हृदयद्वारा परमात्मनस्तत्त्ववतीत्यर्थः । अजायमान इति । जननो हेतुविशेषः पलविशेषश्चेति भावः । सदैवशायाह—स्मृतिरपीति ।

सू—२ मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च (१.२.२)

नामरूपप्रहाणमा । प्रलब्धदशायामप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं विधृतपुष्पपावपूर्वकत्वं नामप्रहाणस्य दर्शयितुं श्रुतिः । पावयद्रयोपादानम् । उपात्तश्रुतिवाक्ये नन्वाप्नुक्त इति शब्दस्याश्रुतत्वाश्रुतिप्रतिपादनं दर्शयति—

श्रीभाष्यम्

अयं धृष्टिद्वयाधायतनभूतः पुरुषः संसारवन्धान्मुपतैरपि प्राप्यतया व्यपदिश्यते
'यदा पश्यः पश्यते रुक्मयणं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' (मु.३.१.३) 'यथा नयस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्याभामरूपाहिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' (मु.३.२.८)
इति । संसारवन्धनाहिमुक्ता एव हि विधृतपुण्यपापा निरञ्जना नामरूपाभ्यां विनिर्मुक्ताश्च
पुण्यपापनिवन्धनाचित्संसर्गप्रयुक्तनामरूपभाषत्यमेव हि संसारः । अतो विधृतपुण्यपापै-
निरञ्जनैः प्रकृतिसंसर्गरहितैः परेण ब्रह्मणा परमं साम्यमापन्नैः प्राप्यतया निर्दिष्टो धृष्टि-
ध्याधायतनभूतः पुरुषः परं ब्रह्मेव ॥

परब्रह्मासाधारणशब्दादिभिः परमेव ब्रह्मेति प्रसाध्य, प्रत्यागात्मासाधारणशब्दाभा-
वाच्चायं पर एवेत्याह—

सू-३ नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च (१.३.३)

श्रुतप्रकाशिका

संसारवन्धनादिति । वाक्यद्वयोक्तविशेषगम्याह—विधूतेति । मुक्त्यमुपपादयति पुण्यपापेति । वाक्यद्वयोक्तविशेष-
णानि विशदीकृत्यैव एतत्परमसाध्यं घटयति अत इति । निरञ्जनशब्दव्याख्यानं प्रकृतिसंस्पर्शरहितैरिति पदम् ॥ परमं
साम्यमिति । येन गुणेन साम्यं तस्यापरिच्छिन्नं परमसाध्यं ननु तथैवा साध्यम् ॥

उत्तरगूणमवतारयति परमब्रह्मेति । पूर्वमन्य उक्तः, अथ तद्वाक्याय ध्यतिरेक उच्यत इत्यर्थः—

सू-३ नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च (१.३.३)

सुखकृतेषु दिव्यतया प्रथमं सङ्गच्छमानं एतस्य वाक्यार्थमाह—यथेति । मुक्तोपसृप्यत्वेऽभिहिते प्रधानशङ्का
उद्गमेन तस्य उद्गदसनीयत्वाभावात्तदुपपत्त्यो दृष्टान्तत्वेति भावः । किमत्र प्रधानोपस्थापकं पदमित्याहवाया व्याख्येयं
पदं व्याचष्टे अनुमीयत इति । 'कृत्यस्युद्यो बहुलम्' इति बहुलप्रहणात् कर्मणोऽनुवृत्तिभावः । अनुमानेति ।
'शेष' इत्यणुप्रत्यये आदिशब्दो न सत्यामानुमानभितिरूप भवति तद्व्यतिरिक्तवाचिशब्दादिति प्रतीतिशङ्कानिवृत्त्यर्थं
'अतच्छब्दात्' इति पदं व्याचष्टे तद्व्याचीति । अर्थागम्यं यदव्ययमिति न व्युत्पादानं अपि व्युत्पादानं, सूक्ष्म
दोषीयस्यात् । अयमभिप्रायः । 'अतच्छब्दात्' इति बहुमीहिस्त्वावतनुपपन्नः । तदा तच्छब्दरहितादिति स्यत् ; ततश्च
विशेषान्तरं हेतुतयाऽन्वेष्टव्यम् तच्चानुपलम्बहतम् । तत्पुरुषत्वे नञस्तत्पदेन शब्दपदेन वा समानस्यात् । तत्र प्रथमे
वचः इत्येषान्या प्रकृतात्परमात्मनोऽन्यप्रधान जीवो वा यद्यसच्छब्दार्थः तथा प्रधानपुरुषवाचिशब्दादिभ्युत्पन्नं स्यात्
तन्वाशिद्धिः प्रतिशतार्थविशेषश्च स्यात् । असःप्रधानादिव्यतिरिक्तः परमा मा चेत् तद्व्याचिशब्दादिभ्युत्पन्नं 'स्वशब्दात्'
इत्यनधिकारार्थं स्यात् । तथा च सातं नानुमानमत एव प्राणभृच्च इत्यार्जवेन शक्ये सूत्रप्रणयने कुटिलोक्तिर्विपत्त्या
स्यात् । नञस्तच्छब्दपदेन समासशेषेऽपि तद्व्याचिशब्दव्यतिरिक्तशब्दादिभ्युत्पन्नं स्यात् । तदा तच्छब्दः प्रधानजीवपरमे-

गूढार्थसङ्ग्रहः

(इयं च श्रुतिः कठोपनिषदि वर्तते । एवं बृहदारण्यकेऽपि कंठे 'शतपैका च' इति श्रुतिः या वर्तते सैव दहर विद्यायामपि उपलभ्यते । मुक्तिरूपफलस्य उपसर्पत्तिवाक्यविवाक्षितस्य सूत्रकारेण निर्धारणेन 'हार्दानुग्रहीतश्चातधिका' इत्युक्तश्रुत्यर्थस्यैव च प्रतिपादनेन उपसंपत्तिः तादृशश्रुत्युत्पत्तगमनान्तरकालव्येवैति निर्णयः सम्भवति । एव च तादृश उपसर्पत्तिरेव 'परापरं पुरुषमुपैति' इत्यत्र विवाक्षितेत्यभिप्रेत्य 'मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च' इति सूत्रम् । तदनेन सूत्रद्वयेन मुक्तिहेतुर्वाच्यं मुक्तप्राप्त्यर्थं जीवेऽसमाधितमिति प्रतिपादितं भवति । 'तत्त्वोपनिषदं पुरुषं, विशानमानन्दं ब्रह्म रातिदातुं' परायणं तिष्ठमानस्य तादृहः' इत्यभेकेनैव परायणशब्देन कर्मविद्याफलहेतुत्वस्य प्रतिपादनेन कर्मफलहेतुत्व यथा प्रीतिद्वाराक तद्वत् विद्याफलहेतुत्वमपीत्यर्थः व्यक्तः ॥

तत्र 'परायणम्' इत्यनेन ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वस्य परमात्मनि प्रतिपादनेन विद्याया अपि प्रीतिद्वारा तद्वत्त्वमभिप्रेतम् कर्मक्षयोत्तरं ब्रह्मप्राप्तिः सद्विद्यायामेतदधिकरणविवाक्षितविद्याया च स्फुटा । उपनिषदि पुरुषशब्दः कर्मदाहकपरः । ब्रह्मशब्दः बृहस्पतीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मप्राप्तिहेतुपरः, एतदुभयहेतुत्व परमात्मनः विद्याज्ञस्यप्रीतिद्वारकमेव । इत्यमर्थविषयाया औपनिषदत्वमपि पुरुषस्य सङ्गतं भवति । 'उपनिषदं भो ब्रूहि उक्ताउपनिषत् ब्राह्मी वाचत उपनिषदमब्रूम' इति तलवकारोपनिषदि श्रूयते । अत्र 'षदल् विशरण' इति धात्वर्थविद्याविशरणहेतुव ब्रह्मविद्याया विवक्षितमिति वाचस्पतिना भागवत्याहुकम् । प्रागुदाहृतश्रुतिषु कर्मक्षयस्य प्रतिपादनेन कर्मविशरणहेतुत्व पुरुषशब्दाद्यहेतुभूत विवक्षितमित्येव सुकृम् । एव तत्रैवोपनिषदि 'उपनिषदं भो ब्रूहि' इत्याद्युत्तरं 'योवा एतामेव वेदापहत्य पाप्मानम्' इत्यत्र पापक्षयस्याभिधानेन उपनिषच्छब्दे पापक्षयहेतुत्व प्रतिपादितम् । एव 'आत्मना विन्दते कीर्ये विद्यया विन्दतेऽमृतम्' इति पूर्वसूत्रौ विद्याया ब्रह्मप्राप्तिहेतुव प्रतिपादनेन 'ब्राह्मी वाचत उपनिषदं अब्रूम' इत्यत्र ब्रह्मविषयिणी ब्रह्मप्रापिका च उपनिषदमित्येवार्थो विवक्षित इति । 'षदल् विशरणगत्यवसादनेषु' इति धातोर्गत्यर्थकत्वेन उपनिषच्छब्दे ब्रह्मप्राप्तिहेतुभूतत्वमपि विवक्षितमित्यर्थद्वयस्यापि विवक्षणेन 'औपनिषदं पुरुषम्' 'विशानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादौ ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वस्य विद्याया अभ्युत्पत्तया कर्मक्षयब्रह्मप्राप्त्येतदुभयहेतुब्रह्मविद्याविषयव्योपनिषदपुरुष । स एव परविद्यासामान्यविषय इत्यर्थः सूत्रद्वयेन सूत्रकृता व्यङ्गितो भवति ॥

एतत्तद्व्यपदेशान्तरं 'नानुमानम्' इति सूत्रनिर्देशेन सूत्रद्वयोक्तहेतुद्वयस्यानास्तम्भयः प्रतिपादितः । तत्र प्रथमसूत्रे 'स्वशब्दात्' इत्युक्तया तद्व्यतिरेकः 'अतच्छब्दात्' इत्यनेनाभिहितः । अन्तर्भावविशरणेन 'तद्व्यपदेशात्' इति पूर्वसूत्रे सत्त्वेन व्यतिरेकः 'अतद्व्याभिभाषात्' इत्यनेनोक्तः । तावताऽपि पूर्वसूत्रोक्तमुक्तोपसृप्यव्यापभावेऽप्यन विवक्षितः । तद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशात् इति सामान्यतो निर्देशेन शब्दशब्दस्य वाक्यपरत्वस्यापि सम्भवेन वाक्यप्रतिपाद्यमर्थविषयता सम्भवतीति पूर्वसूत्रोक्तहेतुव्यतिरेकोऽपि प्रतिपादितः ॥

'नानुमानम्' इति पूर्वसूत्रेण लिङ्गेन जीवो नात्र विवक्षित इत्युक्तम् । 'भेदव्यपदेशात्' इत्यत्र जीवमित्यत्र 'यस्मिन्गो' इति श्रुतिप्रमाणान्तरारण्य हेतुत्वमुक्तम् इति तेन जीवस्य नात्र विवक्षेयमुच्यते । अत्र 'भेदव्यपदेशात्' इत्युक्तया भेदत्वेन भेदबोधकशब्दस्य सत्त्वे स एव सूक्ष्मकार्त्तव्यविषय इति शास्त्रेयभावेन 'तमेवैकं जानाम' इत्यत्र भेदव्यपदेशः विवक्षित इति परोक्षार्थो न सुकृत् । सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणे 'कर्मकृत्यव्यपदेशात्' इत्यन्तरं 'भेदव्यपदेशात्' इति विन्योघेन कर्मकृत्यव्यपदेशप्रतिभेदव्यपदेशस्य प्रतिपादनेन तत्र शास्त्रेयविद्याया भेदत्वेन भेदबोधक शब्दाभावेन तद्व्या भेद उपपदितः । यत्र विद्याया सर्वथा भेदव्यपदेशः इत्यत्र नैव दृश्यते, तत्र

गूढार्थसङ्ग्रहः

कर्मकर्तृभानुविद्यन्मनोद्वयपदेशः विवक्षित इति स्यात्तम । नचात्र तथा यतते । एतेन शाण्डिल्यविद्या सगुणविद्या इय निर्गुणविद्येति कल्पनाऽपि सूत्रकारासम्भवा । अत्र 'ब्रुष्ट यदा पश्यति' इति श्रुत्यनुसारेण 'तमेवैक जानय' इत्यत्र सामान्यतः ज्ञानमात्रोक्तत्वेन तदुत्तरम् 'ओमित्येवा मानं ध्यायथ' इति तद्विशनेन परिपश्यति धाराः 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे पराचेर' इति श्रुतिप्रमपर्यालोचनाया ज्ञान ध्यानरूप तत्परिणामसमाधिरपि अपरोक्षज्ञानरूपा तस्य कर्म-स्य-पदम् इत्युक्ताचार्ये 'स्थिते हृदयग्रन्थिः' इति वाक्यमात्र मनसि निधाय अविद्यानिवृत्तिरयं परमिति मण्डनसुरे श्वरादयो वदन्ति । तच्च दृष्टद्वारक इति च । तन्मते अविद्यानिवृत्तः चरमवृत्तिरूपत्वेन साध्यसाधनभावस्यानङ्गीकारात् । श्रुतिस्वरस्य दुर्लभम् ॥

कर्मक्षयसहभावेन 'तास्मिन्ष्टे' इत्युक्त्या दर्शनस्य कर्मक्षय एव परमिति स्पष्टम् । तेन विद्यायाः प्राप्यभित्तरूपः दर्शित भवति । 'भेदव्यपदेशात्' इति सूत्रे 'जुष्यदा पश्यत्यभ्यमीशम्' इति श्रुतेर्विवक्षितत्वेन अविद्यातद्दोषाविविधस्य अनवधिप्रसङ्गमयतः ज्ञानस्य प्रीतिद्वारकशोकनिवृत्तिः प्रतिपाद्यते । एतेन अदृष्टद्वारकं परमप्रदर्शितम् कर्मक्षयः पूर्णम् तन्निमित्तोक्तोक्तस्य अत्र इत्येव श्रुतितात्पर्यस्य 'तरति शोक तरति पाप्मानम्' इति सुष्ट-कोषहरि प्रतिपादनेन 'गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति' इत्यत्र 'मिथते हृदयग्रन्थिः' इति श्रुती सर्वसाधारण-प्रेमैव ग्रन्थिर्विनिवृत्तिरिति वर्णनेन 'प्रज्ञेय भवति' इत्यत्र 'एव'शब्दः इवार्थकः । 'परमाभ्यमुपैति' इत्युक्तसाध्य-विशक्तिरिति सूत्रेण च निर्णीतं भवति । भावप्रकाशे तृतीयसम्पुटे (११३) पुत्रादावयमर्थो विवृतः ॥

'प्रकरणात्' प्रथमसूत्रद्वये उपक्रमोपहारयोः 'अथ परा यथा तदधरमधिगम्यते' परापर-पुष्टपुष्टपिद्वयम् इत्युक्त्या पश्यत्यभ्यमीश-धीतशोकः' इति श्रुत्युक्तार्थस्य च 'तरति शोक तरति पाप्मानम्' इत्युपस-र्गोक्तोपक्रमप्रभृति उपसहारपर्यन्त परमात्मप्रकरणमिति निर्धारितम् । मध्ये नाडीसप्तचक्षुःकाजान-अन्तरप्रकरणेन तत्र जीवविवक्षा शङ्का । तत्रैव पण्डे परमात्मासाधारणकर्मशब्दयोस्तत्वेन तदनन्त-रपि जीवभिक्षेज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनेन 'तमेवैक जानय' इत्यत्र पूर्वपक्षसमतर्जितज्ञान जीवभिक्षेज्ञानमेव विवक्षितमिति निर्णयेन अग्रान्तरप्रकरणं नास्तीति निर्धारितम् ॥

'स्थित्यदनाभ्या च' । स्थित्यदनाभ्यां च इति सूत्रस्यान्ते विन्यासेन 'गुहा प्रविष्टावात्मानोऽहं तद्दर्शनात्' इति जीवपरमात्मानावयव विवक्षितार्थमिति निर्णीतम् । अत्र 'अदृष्टत्वादिगुणको धर्मोक्तेः' इति सुष्टकोपनिषदर्थ-निरूपणमुपक्रम्य 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरी' इत्यत्र भेदव्यपदेशो यत्तः तस्यैव भेदव्यपदेशस्य 'भेद-व्यपदेशात्' इति सूत्रे अभिधानेन सुष्टकोपनिषदि जीवभिक्षपरमा मेव महाप्रकरणे विवक्षितः अवा-न्तरप्रकरणं नास्त्ये-वेति निर्णयं कृत्वा 'स्थित्यदनाभ्यां च' इति सूत्रे कर्मवश्यत्वतदभावयोर्मयोः प्रतिपादनेन जीवभेदः परमात्मानिशापितः एव मुक्तिपर्यन्तावधिचको भेदइति भ्रमनिरासाय 'मुक्तोपसृत्य व्यपदेशाच्च' इति सूत्रेण परमते सुक्तप्राप्यत्वायोगेन प्राप्यत्वाप्राप्त्य रूपमुक्तिकालिकधर्मद्वयेन सुक्ती जीवपरभेदः ताविकइति समर्थनेन परविद्यासामान्य जीवभिक्षेज्ञानप्रबद्धा विषयकमिति सूत्रद्वयाद्यः स्पष्ट निर्मलसाधनाम् ॥

इति गुह्याचार्यचिकरणं समाप्तम्

श्रीभाष्यम्

यथाऽस्मिन्प्रकरणे प्रतिपादकशब्दाभावात्प्रधानं न प्रतिपाद्यम् ; पदं प्राणभृदपीत्यर्थः अनुमीयत इत्यनुमानं परोक्षतः प्रधानमुच्यते, अनुमानप्रमितत्वादानुमानमिति वा ; अतच्छब्दात् तद्वाचिदन्नाभावादित्यर्थः । 'अर्थाभावे यद्व्ययम्' इत्यव्ययीभावः ॥

इतश्चायं न प्रत्यगात्मा—

सू—४ भेदव्यपदेशात् (१.३.४)

'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश-
मस्य महिमानमिति धीतशोकोः' [श्वे.४.७, सु.३.१.२] इत्यादिभिर्जीवादिप्रत्यक्षेणानुमानं व्यप-
दिष्यते । अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्या मुह्यमानश्शोचति जीवः ; अयं यदा स्वस्मादन्यं
सर्वस्येश प्रीयमाणम् अस्य ईश्वरस्य महिमानं च निखिलजगन्निष्पन्नरूपं पश्यति तदा
धीतशोको भवति ॥

श्रुतप्रकाशिका

तद्वाचिदन्नादिभिर्युक्तं भवति तत् 'स्वशब्दात्' इत्यनधिकार्यं तच्छब्दः परमात्मपरश्चेत् तद्वाचिदन्नादित्यतिरिक्तं हि
हेतुः प्रतिपादार्थविरुद्धस्यात् । अतः पारिषोष्यादर्थभावेऽव्ययीभाव इति ॥

'इतश्चायं न प्रत्यगात्मेति । प्राणभृत्प्रतिषेधकसूत्रानन्तर्यामिचदनन्तर्यामिचसूत्रस्यापि प्राणभृत्प्रतिषेधस्याप्य इत्यर्थः
अर्थशब्दे शुभ्याद्यायतनात्मविषयः मुक्तोपसृच्यसूत्रविषयत्वात्वे 'पश्यते रुक्मवर्णम्' इत्युक्तं 'जुष्टं यदापश्यति
इति तत्तुल्यार्थतया शुद्धेस्वभावकान्तरप्रतिषेध हेतुमाह—

सू—४ भेदव्यपदेशात् (१.३.४)

'समाने वृक्षे' इति मन्त्रे अस्य शब्दार्थो भेदव्यपदेशशब्देन । अथास्य शब्दस्य शुभ्याद्यायतनविषय-
कत्वमिति शङ्काया मन्त्र एवाचष्टे अनीशयेति । कालिङ्गसामर्थ्यात् प्रकृतेर्विशेष्यत्वमुच्यते । अस्य शब्दसामर्थ्यस्य
प्रतियोगिनं निर्दिशति स्वस्मादिति । ईशशब्दसामर्थ्यप्राप्तमीशितस्य माना-तगानुगोदेनाह— सर्वस्येति । जुष्टं यदा
पश्यति प्रीयमाण इति । आदिकर्माणि कर्तुं इति भावः । समुच्चैतद्व्यसामर्थ्यप्राप्तश्च शब्द इत्यभिप्रायेण—साहिमन्तर्वाति ।
इति शब्दार्थमाह—निखिलजगन्निष्पन्नरूपमिति । इति शब्दो बुद्धिसामर्थ्यात् ; ईशशब्दअवगणाधिपन्नरूपप्रकारो बुद्धि-
रस्येति भावः । यत्तदोर्नित्यसंज्ञादाह—तदेति । इति शब्दः कालमभ्यन्तररूपप्रकारवाची कर्तृत्वादस्त्वदाशब्दनिर्दिष्टो
वा स्यात् । द्रष्टृत्वसमानाधिकरणं मुह्यमानत्वादिक दृश्यत्वसमानाधिकरणं जुष्टं वादिक इत्यर्थः यत् पश्यति शब्दात्तु बुद्धि-
'तमेवैकं ज्ञानम्' इति ज्ञेयतया निर्दिष्टं शुभ्याद्यायतनमात्मनमन्यशब्दवाच्यत्वेन प्रत्यभिज्ञावयन्ती तस्य जीवस्य
धारयतीति वाक्यार्थः ॥

द्वितीयचतुर्थसूत्रविषयस्या 'यदा पश्यति' 'जुष्टं यदा पश्यति' इति वाक्याभ्यामदृश्यादिपुन-
विषयस्य 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति' इति वाक्यस्य समानार्थत्वाद्भिन्नप्रकरणमेव हेतु स्थित्यन्नाभ्यां पूर्वमाह—

श्रीभाष्यम्

सू—५ प्रकरणात् (१.३.५)

प्रकरणं चेदं परस्य ब्रह्मण इति 'अदृश्यत्वादिगुणको-धर्मोक्तेः' इत्यत्रैव प्रदर्शितम् । नाडीमन्यन्वयचतुष्टयाज्ञायमानमन्यमनः प्राणाधारत्वेऽपि प्रकरणविच्छेदाशङ्कामात्रमत्र पर्यहार्थं

सू—६ स्थित्यदनाभ्यां च (१.३.६)

'द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्य पिप्पलं स्वाद्वत्त्वं नश्नन्नन्योऽमिचारुतीति' (श्वे.४.६.मु.३.१.१) इत्येकस्य कर्मफलान्नम्, अन्यस्य च कर्म फलमनश्नत एव दीप्यमानतया शरीरान्तस्थितिमात्रं प्रतिपाद्यते । तत्र कर्मफलमनश्नदीप्य मान एव सर्वशोऽतसेतुस्त्वर्वात्मा शुभ्याद्यायतनं भवितुमर्हति, न पुनः कर्मफलमनश्न प्रत्यगात्मा । अतो शुभ्याद्यायतनं परात्मैति सिद्धम् ॥

शुभ्याद्यधिकरणं समाप्तम्

भुतप्रकाशिका

सू—५ प्रकरणात् (१.३.५)

भाष्ये अस्य सूत्रस्य साधननिर्देशमात्रः प्रकरणाख्यस्य हतोः प्राणमृत्प्रतिषेधे परमात्मसाधने च सामर्थ्यात् पूर्वज्ञे सत्त्ववा-वयो भविष्यतीत्यभिप्रायनिगमनः उत्तरसूत्रस्थास्थानेष्टुमयमपि साध्यत्वेन निर्दिश्यते अदृश्यत्वादि इह सि- अधिकरणे 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरी' इति सूत्रव्याख्यानावसरे तथाहीत्यादिनोपसृष्टतमित्यन्तेन भाष्येण प्रकरणस्य परब्रह्मपर-प्रतिपादितमित्यर्थः पूर्वमेवास्य प्रकरणस्य परमात्मपरत्व साधितं चेत् किमेतदधिकरणारम्भेणेत्यत्राह नाडीसंनन्देति । प्रकरणस्य लिङ्गेन वाचः परिहृत इत्यर्थः, नाड्याधार-तस्यापि संभवतीत्यादिना भाष्येणासाधिक- रणस्य लिङ्गत्वपरिहारापरत्वाद् दर्शितम् ॥

अनुव प्रधानभूत हेतुमाह—

सू—६ स्थित्यदनाभ्यां च (१.३.६)

'अस्पात्तरम्' इति स्थितिशब्दस्य पूर्वनिर्णयः 'अभ्यर्हितं पूर्वं प्रयोक्तव्यम्' इति वा, अभ्यर्हितत्वं पर- मात्मप्रत्यभिज्ञानं प्रकरणविच्छेदहेतुत्वात् स्थिते- भाष्ये भुक्तिमयेण व्याख्यातम्, नपुनरभ्युत्थने कस्मिन्ने जाव- त्यापि प्रभुत्वात् 'यस्मिन्चैः' इति मन्त्रोऽपि तत्प्रतिपादकत्वात्, अत्रादनशब्दवाच्यभोगोपकरणमनःप्राणसमन्व- दशनादित्यत्राह—तत्र कर्मफलमिति । सर्वज्ञोऽमृतसेतुर्वादिविशेषणाणि प्राकरणिकतयोक्तानि । उभयोः प्रभुत्वेऽपि सार्वज्ञ्यादिसमानाधिक्यं नत स्वययोग्य वा-मनःप्राणसमन्वयैः परमात्म्यमुख्यवाभाववाच्य शुभ्याद्यायतनं च परमात्ममं इत्यर्थः । जीवान्वययोग्यत्वमाह—नपुनरिति । कर्मफलमनश्निति, कर्मफलमनद्वयित्वं चसाधेयं वतुनादः । (शोचन्

गूढार्थसङ्ग्रहः

(इमं च श्रुतिः कटोपनिषदि वर्तते । एवं बृहदारण्यकेऽपि कठं 'शतैका च' इति श्रुतिः या वर्तते सैव दहर विद्यायामपि उपलभ्यते । मुक्तिरूपफलस्य उपसंपत्तिवाक्यविवक्षितस्य सूत्रकारेण निर्धारणेन 'हार्दानुगृहीतशताधिक्या' इत्युक्तश्रुत्यस्यैव च प्रतिपादनेन उपसंपत्तिः तादृशश्रुत्युच्चगमनानन्तरकालिकेवेति निर्णयः सम्भवति । एवं च तादृशपक्षपक्षिरेव 'परान्नं पुरुषमुपैति' इत्यत्र विवक्षितेत्यभिप्रेत्य 'मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च' इति सूत्रम् । तदनेन सूत्रद्वयेन मुक्तिहेतुत्वं मुक्तप्राप्त्यर्थं जीवेऽसमाधितमिति प्रतिपादितं भवति । 'तन्वोपनिद पुरुष, विज्ञानमानन्द ब्रह्म रातिर्दातुः परायण विद्वानस्य तद्विदः' इत्यत्रैकेनेव परायणशब्देन कर्मविद्याफलहेतुत्वस्य प्रतिपादनेन कर्मफलहेतुत्वं यथा प्रीतिद्वारकं तद्वत् विद्याफलहेतुत्वमपीत्यर्थः व्यक्तः ॥

तत्र 'परायणम्' इत्यनेन ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वस्य परमात्मनि प्रतिपादनेन विद्याया अपि प्रीतिद्वारा तद्वत्त्वमभिप्रेतम् कर्मक्षयोत्तरं ब्रह्मप्राप्तिः सद्विद्यायामेतदधिकरणविवक्षितविद्यायां च स्फुटा । उपनिषदि पुरुषशब्दः कर्मदाहकपरः । ब्रह्मशब्दः बृहदतीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मप्राप्तिहेतुपरः, एतदुभयहेतुत्वं परमात्मनः विद्याजन्यप्रीतिद्वारकमेव । इत्यत्रभूविषक्षाया औपनिषदत्वमपि पुरुषस्य सङ्गतं भवति । 'उपनिषदं भो ब्रूहि उक्तातुपनिषत् ब्रूही' वावत् उपनिषदमब्रूम्' इति तल्लङ्कारोपनिषदि श्रूयते । अत्र 'पदलु विचारण' इति भावार्थविद्याविशरणहेतुत्वं ब्रह्मविद्याया विवक्षितमिति वाचस्पतिना भागवत्यामुक्तम् । प्रागुदाहृतश्रुतिषु कर्मक्षयस्य प्रतिपादनेन कर्मविशरणहेतुत्वं पुरुषशब्दार्थहेतुभूत विवक्षितमित्येव युक्तम् । एव तत्रैवोपनिषदि 'उपनिषदं भो ब्रूहि' इत्यामुत्तरं 'योवा एतामेव वेदापहस्य पाप्मानम्' इत्यत्र पापक्षयस्याभिधानेन उपनिषच्छब्दे पापक्षयहेतुत्वं प्रतिपादितम् । एव 'आत्मना विन्दते वीर्यं विद्याया विन्दतेऽमृतम्' इति पूर्वश्रुतौ विद्याया ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वप्रतिपादनेन 'ब्रूही' ववात् उपनिषदं अब्रूम्' इत्यत्र ब्रह्मविषयिणी ब्रह्मप्राप्तिका च उपनिषदमित्येवार्थो विवक्षित इति । 'पदलु विचारणगत्यवसादनेषु' इति श्रुतेः गत्यर्थकत्वेन उपनिषच्छब्दे ब्रह्मप्राप्तिहेतुभूतत्वमपि विवक्षितमित्यर्थद्वयस्यापि विवक्षणेन 'औपनिषद पुरुषम्' 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म' इत्यादौ ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वस्य विद्याया अप्युक्ततया कर्मक्षयब्रह्मप्राप्त्येतदुभयहेतुब्रह्मविद्याविषयएवौपनिषदः पुरुषः । स एव पराविद्यासामान्यविषय इत्यर्थः सूत्रद्वयेन सूत्रकृता व्यञ्जितो भवति ॥

एतासूत्रद्वयानन्तरं 'नानुमानम्' इति उपनिर्देशेन सूत्रद्वयोक्तहेतुद्वयस्याशसम्भयः प्रतिपादितः । तत्र प्रथमसूत्रे 'स्वशब्दात्' इत्युक्त्या तद्व्यतिरेकः 'अतच्छब्दात्' इत्यनेनाभिहितः । अन्तर्याम्यधिकरणेन 'तद्वर्त्मव्यपदेशात्' इति पूर्वसूत्रे सत्त्वेन व्यतिरेकः 'अतद्वर्माभिलाषात्' इत्यनेनोक्तः । तावताऽपि पूर्वसूत्रेण मुक्तोपसृप्यत्वाभावाऽप्यत्र विवक्षितः । तद्वर्त्मप्रतिपादकशब्दाभासस्याप्यतच्छब्दात् इति सामान्यतो निर्देशेन शब्दशब्दस्य वाक्यपरत्वस्यापि सभवेन वाक्यप्रतिपाद्यकर्मविषयत्वा संभवेतीति पूर्वसूत्रोक्तहेतुव्यतिरेकोऽपि प्रतिपादितः ॥

'नानुमानम्' इति पूर्वसूत्रेण लिङ्गेन जीवो नात्र विवक्षित इत्युक्तम् । 'भेदव्यपदेशात्' इत्यत्र जीवभिरस्यैव 'यस्मिन्धीः' इति श्रुतिपाठानन्तरपण्डित हेतुत्वमुक्तम् इति तेन जीवस्य नात्र विषयोपपद्यते । अत्र 'भेदव्यपदेशात्' इत्युक्त्या भेदत्वेन भेदबोधकशब्दस्य सत्त्वे स एव सूत्रकृतावर्णविषय इति ज्ञातृज्ञेयभावेन 'तमेवैक जानय' इत्यत्र भेदव्यपदेशः विवक्षित इति परोक्षार्थो न युक्तः । सर्वप्रसिद्धाधिकरणे 'कर्मकर्तृव्यपदेशात्' इत्यनन्तरं 'भेदव्यपदेशात्' इति विन्योसेन कर्मकर्तृव्यपदेशाभिन्नभेदव्यपदेशस्य प्रतिपादनेन तत्र ज्ञाण्डव्यपदेशाया भेदत्वेन भेदबोधकशब्दाभावेन यस्या भेद उपपादितः । यत्रतु विद्याया सर्वथा भेदव्यपदेशः इत्यत्रैव दृश्यते, तत्र

गृह्यार्थसङ्ग्रहः

कर्मकर्तृभारनिश्चयनभेदव्यपदेशः विवक्षित इति स्यान्नाम । नप्राप्त तथा वर्तते । एतेन शाण्डिल्यविद्या सगुणविद्या इयं निर्गुणविद्येति कल्पनाऽपि सूत्रकारसम्भवात् । अत्र 'ब्रुष्ट यदा पश्यति' इति मुख्यनुरसारेण 'तमेवैक जानय' इत्यत्र सामान्यतः ज्ञानमात्रोक्त्याप्येतदुत्तरम् 'ओमित्येवाभानं ध्यायथ' इति तद्विशनेन परिपश्यन्ति धीराः 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्देष्टे परायेर' इति श्रुतिप्रमर्षालोचनाया ज्ञान ध्यानरूप तपारिणामसमाधिरपि अपरोक्षज्ञानरूपा तस्य कर्म क्षयःकम् इत्युक्तावापि 'रिप्ये हृदयग्रन्थिः' इति वाक्यमात्र मनसि निधाय अविद्यानिवृत्तिरयं फलमिति मण्डनसुरे श्वरादयो वदन्ति । तस्य दृष्टद्वारक इति च । तन्मते अविद्यानिवृत्तः चरमवृत्तिरूपत्वेन साध्यसाधनभावस्यानङ्गीकारात् श्रुतिस्वारस्य दुर्लभम् ॥

कर्मक्षयसहभावेन 'तस्मिन्देष्टे' इत्युक्ता दर्शनस्य कर्मक्षय एव फलमिति स्पष्टम् । तेन विद्यायाः प्रायश्चित्तरूपत्वं दर्शितं भवति । 'भेदव्यपदेशात्' इति सूत्रे 'ब्रुष्टयदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति श्रुतेर्विवक्षितत्वेन अविद्याहेतुक्षेत्राविशिष्टस्य अनवधिकमहिम्नतः ज्ञानस्य प्रीतिद्वारकशोकातिवृत्तिरिति प्रतिपाद्यते । एतेन अदृष्टद्वारक फलप्रदायित्वं कर्मक्षयः पूर्वम् तन्निमित्तशोकाक्षयः अत्र इत्यमेव श्रुतितात्पर्यस्य 'तरति शोक तरति पाप्मानम्' इति मुण्डकोपसहारे प्रतिपादनेन 'गृह्याग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति' इत्यत्र 'मिच्छते हृदयग्रन्थिः' इति श्रुतो सर्वसाधारणरूपेणैव ग्रन्थिर्विनिवसितेति वर्णनेन 'म्रष्टेव भवति' इत्यत्र 'एव'शब्दः इवार्थकः । 'परमसाध्यमुपैति' इत्युक्तसाम्यमेव विवक्षितमिति सूत्रेण च निर्णीतं भवति । मायप्रकाशे तृतीयसम्पुटे (११३) पुत्रदावयमर्थो विस्तृतः ॥

'प्रकरणात्' प्रथमसूत्रद्वये उपक्रमोपसहारायोः 'अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते' परापरपुरुषमुपैतिद्वयम् इत्यर्थस्य 'ब्रुष्ट यदा पश्यत्यन्यमीशम्—वीतशोकः' इति श्रुत्यार्थस्य च 'तरति शोक तरति पाप्मानम्' इत्युपसहारेऽपि प्रतिपादनेनोपक्रमप्रभृति उपसहारापर्यन्त परमात्मप्रकरणमिति निर्धारितम् । मध्ये नाडीसप्तचक्षुःकाज्यामानत्ययोरभिधानेन अन्तरप्रकरणेन तत्र जीवविवक्षा शङ्का । तत्रैव खण्डे परमात्मासाधारणकर्मशब्दयोस्तत्वेन तदनन्तरखण्डे जीवभिन्नेशज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनेन 'तमेवैक जानय' इत्यत्र पूर्वपक्षसमतजीवज्ञान जीवभिन्नेशज्ञानमेव विवक्षितमिति निर्णयेन अन्तरप्रकरणे नास्तीति निर्धारितम् ॥

'स्थित्यदनाभ्यां च' । स्थित्यदनाभ्यां च इति सूत्रस्यान्ते विन्यासेन 'गृह्या प्रविष्टाभ्यामनौही तद्दर्शनात्' इति जीवपरमात्मानावयव विवक्षिताविति निर्णीतम् । अत्र 'अदृष्टत्वादिगुणको धर्मोक्तेः' इति मुण्डकोपनिषदर्थनिरूपणमुपक्रम्य 'विशोपणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ' इत्यत्र भेदव्यपदेशो यत्ततः तस्यैव भेदव्यपदेशस्य 'भेदव्यपदेशात्' इति सूत्रे अभिधानेन मुण्डकोपनिषदि जीवभिन्नपरमा मेव महाप्रकरणे विवक्षितः अन्तरप्रकरणे नारत्येवेति निर्णयः कृत्वा 'स्थित्यदनाभ्यां च' इति सूत्रे कर्मवत्त्ववतदभावयोरुभयोः प्रतिपादनेन जीवभेदः परमात्मानिसाधितः एव मुक्तिपर्यन्तामाविद्यको भेदइति भ्रमनिरासाय 'मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च' इति सूत्रेण परमते मुक्तप्राप्त्यवयोगेन प्राप्यत्वप्राप्त्यवरूपमुक्ति कालिककर्मद्वयेन मुक्तो जीवपरभेदः तात्त्विकइति समर्थनेन परविद्यासामान्य जीवभिन्नरूपपरब्रह्म विषयकमिति सूत्रद्वयाद्यः स्फुट निर्मत्तराणाम् ॥

इति शुभ्वाचधिकरणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

इत्यनेन ‘भेदव्यपदेशात्’ इति शीतहोतोरित्यन्ययोऽभिप्रेतः ‘शोचति मुरामानम्’ इति हि तद्विषयवाच्यम् । तदपि प्रत्यगात्मपरत्वप्रतिषेधद्वारा परमात्मपरत्वसाधकम् । व्यतिरेकस्यान्यत्रोपपादिति भावः । अस्मिन्तु परमात्मपरत्वमुत्पाद्य साध्य प्रत्यगात्मपरत्वप्रतिषेधे पराधो इति नवावयवभेदः ‘अभिचाकशीति’ इति परस्व दीप्तमानवो हि मन्त्रस्य ता पर्य-मवगाभ्यते जीवस्यात्मा तद्रूपयोगितया प्रतीयते ॥

ननु कथं ‘द्रामुपर्णा’ इति मन्त्रस्य जीवपरमात्मभेदपरत्वं, अन्तःकरणजीवपरोक्षस्य मन्त्रः वैज्ञानहस्तब्राह्मणेनास्य मन्त्रस्य तथा व्याख्यातव्यत् । तथा हि ‘तयोरन्यपिप्ल स्वाद्वत्ति’ इति श्रुतिर ‘अनभ्रन्नयो अभिचाकशीति’ इति अनभ्रन्नयो अभिचरति । तायेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ इत्यत्र ‘स्वाद्वत्ति’ इत्येतदन्तस्य साक्यस्य सत्त्वपरत्वं ‘अनभ्रन्’ इत्यादेः क्षेत्रज्ञपरत्वं च प्रतीयते । न च सत्त्वक्षेत्रज्ञादौ जीवपरमात्मपरमिति वाच्यम् ; तयोस्तद्व्यतिरेककरणजीवपरतया प्रसिद्धत्वात् ‘तदेतत्सत्त्व येन स्वप्नं पश्यति अथ योऽयं शरीर उपद्रष्टा सक्षेत्रज्ञ तायेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ’ इति सत्त्वक्षेत्रज्ञस्य तयोरन्तःकरणजीवस्य तद्व्याख्यातव्या, येन पश्यतीति करणत्वप्रतीतिरसत्त्वहन्तःकरण स्वप्नद्रष्टृत्वाच्च क्षेत्रज्ञो हि जीवः अतोऽयं मन्त्रोऽन्तःकरणजीवपर इति । उच्यते—ननु जीवपरमात्मपरत्वस्य मन्त्रस्यापनीदितुं शक्यते, अनेन तु मन्त्रेण तुल्यार्थतया प्रत्यभिज्ञायमाने ‘समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न’ इत्यनन्तरे मन्त्रे जीवपरयोः प्रतिपत्त्यादाय मन्त्रस्य तदैकात्म्याय ‘समान वृक्षं परिपश्यजाते’ ‘समानेवृक्षे पुरुषो निमग्न’ इति तयोरेकात्म्ये हि प्रतीयते । ‘समानेवृक्ष’ इति मन्त्रे च नुदयो जीवः अन्तःकरणस्य पुरुषस्य तद्व्याख्यातव्यात्वाभावात् ‘शोचति मुहमानः’ ‘पश्यति पीतशोकः’ इति पदानामस्वास्त्यप्रसङ्गाच्च, अन्यच्च परमात्मा ईशश्चेति वात्, स्वविषयशानेन पीतशोकात्वेन तुल्यत्वाच्च ॥

न केवलमन्तरमन्त्रैकात्म्यात् ‘द्रामुपर्णा’ इति मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्वं किन्तु ‘स्वाद्वत्ति अनभ्रन्नम्’ इति भोक्तृवामोक्तृत्वभ्रवणाच्च तदवधीयते, चक्षुरभोत्रादीनां द्रष्टृत्वभोक्तृत्वादिवदन्तःकरणस्यापि करणत्वादिव भोक्तृत्वं हि न सम्भवति, जीवस्य च वृक्षशब्दोत्प्रेक्षितदेहपरिध्वङ्गदशायादेवानभ्रन्नमपि नोपपद्यते । तर्हि वैज्ञान्युते कोऽयं, उच्यते—सत्त्व बद्धजीवः ‘द्रव्यासुख्यवसायेषु सत्त्वमस्तीति जन्तुषु’ इति नामानुशासनाज्जगत्परत्वावगते, जन्तुश्च चेतनः ‘प्राणीषु चेतनो जन्मा जन्तुजन्मशरीरेण’ इति नामपाठात् ‘वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्’ इति प्रयोगात् नतदस्ति पृथिव्यां या दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्त यदेभिस्मास्त्रिभिर्गुणैः ॥

इति दर्शनाच्च । क्षेत्रज्ञशब्दाच्च परमात्मपरः अर्थान्तरप्रसिद्धाकाशप्राणादिशब्दवदधीतुपपत्त्या परमात्मपरत्वोपपत्तेः । ‘विष्णोर्नामहसस्र मे’ इत्युपक्रम्य ‘क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च’ इति प्रयोगात् क्षेत्रज्ञानातीत्यवयवार्थस्य तस्मिन्नेव पुष्कलत्वाच्च । मोक्षधर्मः—

तत्तत्संगुण्यहीनास्ते परमात्मानमस्त्वसा । प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठ क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ॥

सर्वोवासे वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः । इति । तत्रैव विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिणांसिक

एकश्चरति क्षेत्रेषु खैरचारी यथामुखम् । क्षेत्राणि च शरीराणि ज्ञानानि च शुभाशुभे ॥

तानि वेत्ति सयोगात्मा तत् क्षेत्रज्ञ उच्यते । इति प्रयोगात्, तत्रैव कपिलसुरिषाद् ‘ज्ञानानामासुरे

क्षेत्रे क्षेत्रज्ञो द्रष्टा शुचिरुपेक्षकः । शत्रुको बुध्यमाना प्रतिबुद्धयोः परममृतं विदित्वा निरवयवमनाभयमस्मादुत्खादितुमर्हसि एव’ इति बुध्यमाना प्रतिबुद्धशब्दाभिव्यक्तिः । तत्रैव परस्व क्षेत्रज्ञशब्देनाभिधानात्, तत्रैव

सुप्रकाशिका

‘अतएव नदेयताभूतं च’ इति च उच्यते ननु शेषहेतुः । ‘नानुमानम्’ इति प्रतिशायमानव्यवस्थां पृथग्योगकरण-
मिति चेत् । नानुमानमित्युपादानस्य दृष्टान्तार्थं वात् दृष्टान्तार्थत्वाभावेऽपि जीवव्यावर्तकानामुत्तरस्य हेतुः किंपुनर्यापेन
प्रधानव्यावर्तकत्वात् । ‘भेदव्यपदेशात्’ इति सूत्रस्य च ‘तमेवैकं जानथ’ इति वाक्यविषयत्वादपि ‘जुष्टं यदा
पश्यत्यन्यमिदम्’ इति वाक्यविषयत्वमुचितं व्यपदेशशब्दस्वारस्यात् । कर्मकर्तृमाधोहि भेदगमकः, अन्यशब्दश्च
भेदाभिधायकः ॥

‘द्वासुपर्णा’ इति वाक्यस्य च मुद्रिजीवपरत्वपक्षोऽनुपपन्नः, ‘प्राणशृङ्घ’ इति जीवव्यावृत्तिं प्रतिशय मुद्रि-
व्यावृत्तपुपपादनस्यासङ्गतत्वात् । जीवव्यावृत्तिव्यवच्छेदविरहितः परमात्मा भवतीति नासङ्गतिरिति चेत्, वृक्षशब्दविव-
क्षितहेतुत्वादिपरिष्वङ्गयच्छायानभ्येतोऽन्यस्य स्थितेहेतुत्वोपन्यासायोगात् ‘अनभन्’ इत्यनेन प्रतीयमानस्याप्युपाधि-
विषयज्ञत्वापरामर्शे विषयितमिति चेत् तदनेन वाक्येन अपरमार्थोपाध्यवयो न प्रतिषिद्धस्यात् किंत्वुमतस्स्यात् ।
शुभ्वाचयत्तनं ॥ प्राणभृत् स्थित्यदनाभ्यामित्युक्ते परमार्थतोऽनभ्येत्यः स्थितरपरमार्थतोऽसत्त्वाद्युक्तं भवति, अपर-
मार्थोपाध्यवच्छिन्नात्मवमेव हि स्वयमेव जीवत्व ततश्च जीवव्यावृत्तिं प्रतिशय जीवव्यावृत्ततुपपादकहेतुत्वस्यासौ न पठते ।
उपाधिमित्यात्ममेवाधिकरणप्रतिपाद्यमिति चेत् तर्हि स्वशब्दमुक्तोपसृप्यत्वे भेदव्यपदेशादिहेतवो न घटन्ते, तेषां मिथ्यात्व
साधकत्वाभावात्, भयवशे विश्वमित्यात्वस्य प्रथमाधिकरणशब्दत्वेन इहोपाधिमित्यात्मवर्णनं वैयर्थ्याच्च । ‘द्वासुपर्णा’
इति मन्त्रार्थस्य च हेतुवोक्तिरुक्तं, अत्रोपाधिमित्यात्वाप्रतीतिः । नहोकावृक्षादिरुदयोः पक्षिणोर्मिथो विद्वद्वाकारयोर्भेद-
ऽभिहिते वृक्षमित्यात्वमुक्तं भवति ॥

यद्यपि कैश्चिदुपेक्षितम् ‘शुभ्वाचयत्तनम्’ इत्यादिसूत्रद्वयमात्मविषयत्वप्रतिपादकं ‘नानुमानमसच्छब्दात्’
इति प्रधानमुदाहरणम् ‘प्राणशृङ्घ’ इति सूत्रं जीवव्यावृत्तिपरम्, अतस्तद्वत्तु सुच्युदासकमिति, तदुक्तम् ।
तथाहि आद्यस्य सूत्रद्वयस्य निरवगम्यशङ्काऽभावात्तत्प्रणयनं वैयर्थ्यस्यात् । नच तृतीये सूत्रे प्रधानव्यावृत्तिपरम् मुक्तोपसृप्यतया
व्यपदेशस्तत्तदव जीवादपि व्यावृत्तस्य प्रधानत्वशङ्काऽनुदयात् । अत आनुमानोपादानं दृष्टान्तार्थं । अतएव पृथग्योगकरण-
चानुपपन्नमित्युक्तम् अतस्तृतीयसूत्रं व्यतिरेकेण जीवव्यावृत्तपुपपादनपरम् ‘तद्विश्रानेन परिपद्यन्ति घीराः, आनन्दरूप
ममृतं यद्विभाति’ ‘तद्यदात्मविदो विदुः’ इति भेदव्यपदेशेन सुकव्यावृत्तिपरं चतुर्थसूत्रमित्यप्युक्तम्, मुमुक्षुभिः
ज्ञातव्यत्वं सुकव्यावर्तकं, नवा । प्रथमे ‘तमेवैकं जानथ’ इति वाक्यादेव सुकव्यावृत्तिरिधेः । ‘भेदव्यपदेशात्’
इति वाक्यान्तरविषयसूत्रप्रणयनं वैयर्थ्यम्, द्वितीये सूत्रे वैयर्थ्यं ‘तमेवैकं जानथ’ इति वाक्योदितशब्दोक्त्यभावात्
‘परिपद्यन्ति’ इत्यादिवाक्योद्भूतशब्दव्यवस्थायां सुकव्यावर्तकानामवस्थायां अतो यथोक्त एव ज्ञानागमार्थः ॥

इति शुभ्वाचधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू=१ शुभ्राद्यायतनं स्वशब्दात् (१-३-१)

‘यस्मिन्दोःपृथिवीचान्तरिक्षम्’ (मु.२.२.५) इत्यादौ घृष्टयिव्यादीनायतनम् आधारः परमपुरुषः । ‘तमेवैकं जानया मानम्’ (श्वे.४.७) इत्या मशब्दात् । निरुपाधिकः परमपुरुषस्यैव । ‘अमृतस्यैव सेतुः’ (मु.२.२.५) इति तदेव द्रव्यमिति ‘बहुधा जायमानः’ (२.२.६) इति परन्व ननिवारयति ; ‘अजायमानो बहुधा विजायते’ (पु.१.२.१) इति कर्मभिरजायमानस्यैव आश्रितशक्त्यस्यात् छन्दो जनन तस्याहि धृत्ये ॥

सू-२ सुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च [१.३.२]

‘तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परम साम्यमुपैति’ (मु.३.१.३) ‘तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुण्यमुपैति दिव्यम्’ (३.२.८) इति च पुण्यपापविनिर्मुक्तानां प्राप्यतया व्यपदेशाच्चाय परः ॥

सू-३ नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च (१.३.३)

यथा न प्रधानमतच्छब्दात् तथा न प्राणभृदपीत्यर्थः ॥

सू-४ भेदव्यपदेशात् (१.३.४)

‘अनीशया शोचति मुह्यमानः । लुप्तं यदा परवत्यन्यमीशम्’ (मु.३.१.२) इत्यादिना प्रत्यगात्मनो भेदेन व्यपदेशाच्चाय परः ॥

सू-५ प्रकरणात् (१.३.५)

‘अथ परा यथा तद्विश्वरूपमिगम्यते’ (मु.१.१.५) इत्यादिपरत्वहीनं प्रकरणम् ॥

सू-६ स्थित्यवनाभ्यां च (१.३.६)

‘तयोः स्थित्यवनाभ्यां च अनश्रज्जन्तोः अमिवाकृशाति’ (मु.३.१.१, श्व.४.६) इति जीवस्य कर्मफलान्नम-मिवाय अनश्रो दीप्यमानस्य स्थित्यभिधानाच्चाय परमात्मनः ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू=१ शुभ्राद्यायतनं स्वशब्दात् (१-३-१)

आयर्थे 'यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनस्सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथाऽन्मानमन्यावानो विमुञ्चय
अमृतत्वेन सेतुः' (मु.२.२.५) इत्यत्र शुपृथिव्यादीनामायतनं किं जीवः ? उत परमात्मेति संशयः । जीव इति पूर्वः
पक्षः, मनःप्रभृतीन्द्रियाचारव्यस्तुतः, उत्तरत्र नादीसम्बन्धात् जायमानवस्तुतश्च । गदान्तरस्तु निरुपाधिकः । म वामृतरेतु-
त्वयोः परमावयवमयोऽश्ववणा-परमाभेदायम् । सर्वं नियन्तृया अप्रोतीति ह्यात्मा । अमृतस्य प्रापकतया सेतुश्च स एव
नादीसम्बन्धः बहुधा जायमानवस्तुतः । 'सन्नतं तिर्यग्भित्तुलम्बन्या कोऽद्यलम्बितम्' (ते.नारायणोपनिषत्.६.११) '७.जा
यमानो बहुधा विजायते' (पुरुषसूक्त.२१) इत्यादिषु सर्वसमाश्रयणीय-वायाजह स्वभा-लेव परमात्मनःऽपि दृश्यत इति ।
सुत्रार्थस्तु—शुपृथिव्यादीनामायतनं परमात्मा स्वराब्दात् ॥

सू-२ मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च (१.३.२)

'तदा विद्वान् पुण्यशेषे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' (मु.३.१.३) 'तथा विद्वान्नामरुपाद्विमुक्तः परा-
त्परं पुण्यमुपैति दिश्यम्' (३.२.८) इति च बन्धान्मुक्तस्य प्राप्ततया स्वरूपदेशाच्च परमात्मा ॥

सू-३ नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च (१.३.३)

नानुमानम् अनुमानगम्यं प्रधानम् यथा तद्वाचिशब्दाभावात्तदिह न गृह्यते तथा प्राणभृदीत्यर्थः । अत्राभ्या-
सपरमात्मा ॥

सू-४ भेदव्यपदेशात् (१.३.४)

'अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' (मु.३.१.२, अ.४.७) इत्यादिना जीवाद्भेदेन
व्यपदेशाच्च परमात्मा ॥

सू-५ प्रकरणात् (१.३.५)

'अथ परा यदा तदक्षरमधिगम्यते' (मु.१.१.५) इत्यादिना परमात्मन एव प्रकृतं यत् ॥

सू-६ स्थित्यदनाभ्यां च (१.३.६)

'तवीरन्यः पिप्पल स्वाहृश्यनश्रन्नन्यो अभिचाकशीति' (मु.३.१.१, अ.६.४) इति कर्मफलमनश्चतः परमात्मनो
दीप्यमानतया स्थितेः, जीवस्य कर्मपरवशतया तत्फलदायाच्च, परमात्मनो जीवाद्भेदावगमात् । असृतसेतुः शुभ्वाद्यायतन-
मजीवः । 'अदृश्यत्वादियुक्तः' (शारी. २.२२) इत्यनेन परमात्मन्ये स्थापितऽपि नादीसम्बन्धबहुधा जायमानवस्तु-
त्वात्, याऽवान्तरप्रकरणविच्छेदशङ्का सा निराकृता 'शुभ्वाद्यायतनम्' इति वैश्वानरस्य त्रैलोक्यशरीरत्वादिना परमात्मा
व्यनिर्णय इति मध्ये वैश्वानरस्थित्या निरूपिता ॥

॥ इति वेदान्तदीपे शुभ्वाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

स्पष्टैर्जीवादिलिङ्गैर्युतमिह हि यच्चस्साध्यते ब्रह्मनिष्ठं
 मध्येऽप्राधिक्रियोक्तिस्त्रिषु किमिति न तत्तत्प्रसङ्गात्तदुपपत्तेः ।
 किञ्चास्यामर्धलोकायतिकनिरसनं प्रस्तुतार्थोपयुक्तं
 ब्रह्मोत्कर्षश्च सिद्धयेद्गलतिदिविपदां कारणैष्यधमश्च ॥
 न्यायास्सप्तैव साक्षात् परविषयतया सहटन्तेऽत्र पादे
 सर्वाधारस्त आत्मा स्वमहिमनिलयस्तत्र तात्पर्यभूमिः ।
 तत्सिद्धये शासनाद्यं कथितमिह मिथस्स्यूतमालोचनीयं
 सर्वैशतत्वं च पद्यप्रमितनयमितं पश्चिमन्यायरक्ष्यम् ॥
 सिद्धं प्रागेव मुण्डोपनिषदि परमं ब्रह्म तद्धर्मभेदै-
 र्मंदोक्तं श्रुत्यकाण्डे किमिति पुनरिमां पिष्टपेयं पिनष्टि ।
 सत्यं क्षेत्रज्ञत्वमैः पदुमिदपनता प्रक्रियामेदशङ्का
 प्रत्याप्य प्रत्यभिज्ञामपुनरुदयमुन्मूल्यते शब्दपूर्वैः ॥
 यस्मिन्मोतं मनोऽन्यैस्सह करणगणैर्जायते यश्च नाना
 नाह्वाधारश्च योऽन्तश्चरति सकरणी कर्ममोक्तेति चेत् ।
 विश्वाधारात्मभावादमृतवितरणान्मुक्तस्यत्ववादात्
 प्रागुक्तप्रक्रियैन्यादनशानसहितात् काशनाद्यान्यसिद्धेः ॥
 दृयाते तत्राक्षमोतं यद्वि किमिह ततो जन्मचास्थेच्छयोक्त-
 आडीचक्रस्य नाभिर्भवति च स परो हार्दरूपेण तिष्ठन् ।
 निष्कल्पव्यापिनोऽन्तश्चरणमपि शुभैर्धिग्रहैरस्ति लोके
 सौयालान्नातवद्वा चरणमिदमपि स्यादधिष्ठानमात्रम् ॥

॥ इ ति शु भ्वा च धि क र णं स मा त्त म् ॥

श्रीभाष्यम्

सू-७ भूमासम्प्रसादादद्ध्युपदेशात् [१.३.७]

इदमामनन्ति छान्दोगा — 'यथ नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदस्वम्' (छां.७.२४.१) इति । अथायं भूमशब्दो भावप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तथा हि पृथ्वादिषु बहुशब्दः पठ्यते ततः 'पृथ्वादिभ्य इमनिञ्चा' (अष्टाध्याय्यां.५.१.२२२) इति इमनिच्प्रत्यये कृते 'घहोर्लोपो भूच बहोः' [६.४.१५८] इति प्रकृतिप्रत्ययोर्विकारे भूमेति भवति । भूमा बहुत्वमित्यर्थः । अत्र चायं बहुशब्दो वैपुल्यवाची न सङ्ख्यावाची ; 'यत्रान्यत्पश्यति तदस्वम्' (शारी.१. २.२२) इत्यस्वप्रतियोगित्वअवचनात् । अस्वशब्दनिर्दिष्टयमिप्रतियोगिप्रतिपादनपरत्वादेव

अथ भूमाधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू—७ भूमासम्प्रसादादद्व्युपदेशात् (१.३.७]

परमात्मप्रकरणाविच्छेदेन परमात्मपरत्व साधितम्, तर्हि जीवप्रकरणाविच्छेदेन जीवपरत्वमिति शङ्कोर्यानाह सङ्गतिः । इयं प्रमाणद्वारिकापूर्व 'ओतं भनस्सहप्राणेश्व सर्वैः' इति प्राणसंबन्धिनः परमात्मवस्तुम्, अत्र प्राणसम्बन्धिन एव हिंसायोग्यवश्रणजीवावत्व प्रतीयत इत्यर्थद्वारादसङ्गतिः । विषयमाह—इदमिति । भूमशब्दस्य रुढितोऽन्यवशत्वात् वा जीवपरमात्मोपलब्धत्वसम्भवेहि प्रत्यगात्मा वा परमात्मा वा भूमशब्दवाच्य इति सशयोदयः, अन्यथा भूमशब्दस्य कोऽर्थ इति हि वक्तव्यम् अतो विशेषविषयसंशयसम्भवप्रदर्शनाय भूमशब्दस्य पक्षिप्रकारमनुसरन्विचारविषयसंशयोक्तिर्दृश्यति अत्रार्थभूमशब्दइति । भावप्रत्ययान्तवस्तुत्वादयति तथाहीति । आकृतिगणव्यवहारस्य पक्ष्या इत्युक्तम् । गह्वरिलादि । बहुशब्दात् परस्य प्रत्यस्यादेरच्चे लोपः 'आदे.परस्य' इति सूत्रवशात् बहुशब्दस्य भूलादेदिशब्देत्येव प्रकृतिप्रत्यययोर्विकारः । 'यद्वा पुरुषा राजश्रुताहो एक एवन्' 'द्व्येकयोर्द्विवचनैरुच्यते 'बहुषु बहुवचनम्' इति सख्यायामपि प्रयोगो दृश्यते 'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यत्' इति वैपुल्येऽपि प्रयोगोऽस्ति, तस्मात्सङ्ख्यायाश्चाद्व्यर्थमाह—अत्रात्रायमिति । कथं वैपुल्यपरत्वमित्यत्राह—यत्रान्यदिति ॥

ननु सङ्ख्यावाचिन्धनप्रतियोगित्वादस्पष्टादोऽपि सङ्ख्यापरस्परात् । नैवम् । बहुधा-दस्य सख्याविपुलत्वयोः प्रयोगदर्शनादस्पष्टादस्य सख्याया प्रयोगादर्शनाधान्यथासिद्धास्पष्टान्दानुगुणायो बहुधा-द इति । धर्मिपरत्वमुपादयति—अत्येति । धर्माविभूतमन्धप्रतियोगित्वादस्पष्टादोऽपि धर्मपरस्परादिति चेन्न, तत्रापि धर्मिवाचिपट्यन्तश्च-दा-तराभावात् 'यत्र नात्पदयति' इति श्रुतेः । नहि धर्मगान्ते ज्ञाते धर्मिस्वरूप ज्ञातं भवतीति । एव सिद्धमर्थमाह—

श्रीमाप्यम्

धर्मपरश्च निर्धायते ; न धर्ममात्रपरः । तदेवं भूमेति विपुल इत्यर्थः । वैपुल्यविशेष्यस्येहा-
त्मेत्यवगतः ' तरति शोकमात्मवित् ' [छां.७.१.३] इति प्रक्रम्य भूमविज्ञानमुपदिश्य ' आत्मं
पेदं सयम् ' [७.२५.२] इति तस्यैवोपसंहारात् ॥

अथ संशयते क्रियं भूमगुणविशिष्टः प्रत्यगात्मा, उत परमात्मा इति । किं युक्तम् ?
प्रत्यगात्मेति । कुतः ? ' श्रुतं ऐवमेव भगवद्दशेभ्यः तरति शोकमात्मवित् ' (छां.७.१.३)
इत्यात्मजिज्ञासयोपसेदुषु नारदाय नामादिप्राणपर्यन्तेषूपस्थितयोपदिष्टेषु ' अस्ति भगवो
नाम्नो भूयः ' [७.१.५] ' अस्ति भगवो याचो भूयः ' [७.२.२] इत्यादयः प्रश्नाः, ' याव्याय
नाम्नो भूयसी ' ' मनो याव याचो भूयः ' [छां.७.१.१, ७.३.१] इत्यादीनिच प्रतिवचनानि,
प्राणात्मजिज्ञासेषु दृश्यन्ते ; प्राणेतु नयदयाम् अतः प्राणपर्यन्त एवायमात्मोपदेशः इति प्रती-
यते । तेनेह प्राणशब्दनिर्दिष्टः प्राणसंहचारी प्रत्यगात्मैव ; न यायुविशेषमात्रम् । ' प्राणो
ह पिता प्राणो ह माता ' [छां.७.१५.१] इत्यादयश्च प्राणस्य चेतनताययगमयन्ति ; ' पितृहा
मादहा ' [७.१५.२] इत्यादिना सप्राणेषु

श्रुतप्रकाशिका

तदेवेमिति । वैपुल्यविशेष्यः क इत्याकाङ्क्षायामाह—वैपुल्येति । कथमात्मनो विशेष्यत्वमित्यत्राह—तरतीति । उपक्रमो-
पसंहारयोः समशब्ददर्शनादित्यर्थः । अत्रेति । किं भूमा प्रत्यगात्मा ? उत परमात्मा । तदर्थं किं प्राणशब्दनिर्दिष्टे प्रत्य-
गात्मनि प्रभप्रतिवचनसमाप्तया भूमशब्दस्तत्र पर्यवसितः उतातिरिक्तविषयः किं । ' एतदुवा अतिवदति यस्सत्ये-
नातिवदति ' इति प्राणातिवादिनोऽङ्गतया सत्यवचन विधत्ते, उत सत्यशब्दवाच्यपरोपासकस्येतिवादिव्यवर्धति ।
किमस्मिन्वाक्ये प्राणातिवादिनः प्रत्यभिज्ञाऽस्ति तेनेति । तुशब्दः किं प्रत्यभिज्ञाविशेषी, नेति, यदा तुशब्दः प्रत्यभिज्ञा-
विशेषी न भवति तदा प्राणातिवादिनः प्रत्यभिज्ञाऽसम्भवात् ' एतदुवा ' इति वाक्य तदङ्गभूतसत्यवचनविधिवरमिति
प्राणातिरिक्तव्यवभावात् भूमशब्दः प्राणे पर्यवसित इति भूमाप्रत्यगात्मेति पूर्वः पक्षः । यदा तुशब्दः प्रत्यभिज्ञाविशेषी
भवति तदा प्राणातिवादिनः प्रत्यभिज्ञानाभावेन ' सत्येनातिवदति ' इति वाक्यस्य सत्योपासकतिवदनपरत्वेन प्राणा-
तिरिक्तवस्तुसद्भावेन प्रभप्रतिवचनसमाप्तावापि भूमशब्दस्य प्राणपर्यन्तोपासकभावात् भूमा परमात्मेति शङ्काः तेनेति ।
तेन आत्मजिज्ञासया प्रश्नान्ते प्रकरणं प्राणपर्यन्तोपास्योपदेशेन हेतुनेत्यर्थः । प्राणशब्दः कथमात्मनि वर्तते इत्यत्राह—
प्राणसहचारीति ॥

इतरथाख्यातुं कैश्चित्पञ्चवृत्तिः प्राणः प्राणशब्दवाच्यहेतुत्वात् तत्प्रकरणाविच्छेदेन भूमा प्राण इति पूर्वपक्षं
कृत्वा प्रकरणविच्छेदेन भूमा परमात्मेत्युक्तम् । कैश्चित् पञ्चवृत्तिप्राणस्य प्राणशब्दवाच्यत्वाच्चैवमनुपगम्य पूर्वपक्षे सि-
द्धान्ते च तत्प्रकरणविच्छेदं वदद्भिः भूमा प्रत्यगात्मेति पूर्वपक्ष इत्या परमात्मेति सिद्धान्तितम् । तदुभयमाशङ्क्याह—
न यायुविशेषमात्रमिति । उपरान्तस्याभावेदशस्य प्राणपर्यन्तत्वसिद्धेः प्राणस्य चान्यत्वयोगादितिभावः । हेत्वन्तरमाह
प्राणोहेति । नहि केवलं देहस्य यायुविशेषस्य वा पितृत्वादिकं वेदान्तिषु कश्चिदनुपगच्छति । हेत्वन्तरमाह—पितृहेति
अथ प्रकरणे सप्राणेषु हिंसके हिंसानिमित्तोपक्रोशवचनं दृश्यते । अप्राणेषु हिंसके हिंसानिमित्तोपक्रमं श्याभावश्च दृश्यते, च
लोकं सजीवनिर्जोवशरीरयोः समदर्शकारिपुण्यकोशतदभावे दृश्यते, नहि निष्कृष्टात्मनः केवलस्य शरीरस्य वा हिंसत्वं—अपि
वचिद्विदिष्टस्यैव चेतनस्य—तस्यास्यप्राणनिध्याणविषयापमदतदभावयोः सजीवनिर्जोवशरीरोपमदनिमित्तहिंसातदभावश्च-

श्रीभाष्यम्

पितृप्रभृतिपूषमर्दकारिणि हिंसात्मकरत्वनिमित्तोपक्रोशवचनासेष्वेव विगतप्राणेष्वत्यन्तोऽम-
 र्दकारिण्यप्युपक्रोशाभाववचनाच्च हिंसायोग्यश्चेतनपक्षः प्राणशब्दनिर्दिष्टः । अप्राणेषु स्याद-
 रेण्यपि चेतनेपूषमर्दभावाभावयोर्हिंसाभाववर्शनादर्थं हिंसायोग्यतया निर्दिष्टः प्राणः प्रत्य-
 गात्मैवेति निश्चियते । अत एव च अरनामिदृष्टान्ताद्युपन्यासेन प्राणशब्दनिर्दिष्टः पर इति
 न धर्मितव्यम्, परस्य हिंसाप्रसङ्गाभावात्, जीवादितरस्य तद्भोग्यभोगोपकरणभूतस्य
 कृत्स्नस्याचिद्वस्तुनो जीवायत्तस्थितित्वेन प्रत्यगात्मन्येवारनामिदृष्टान्तोपपत्तेश्च । अयमेव च
 प्राणशब्दनिर्दिष्टो भूमा, ' अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः ' इति प्रश्नस्य ' अदो वाच प्राणाद्भूयः
 इति प्रतिवचनस्य चाभावाद्भूमसंशब्दान्प्राणप्राणप्रकरणस्याविच्छेदात् । किञ्च प्राणश्चेदि-
 नोऽतिवादित्वमुक्त्या तमेव ' एष तु वा अतिवदति ' (छां.७.१.६) इति प्रत्यभिज्ञाप्य ' य-
 स्सत्येनातिवदति ' (७.१.६) इति तस्य सत्यवदनं प्राणोपासाङ्गतयोपदिश्य उपादेयस्य स-
 त्वयदनस्य शेषितया पूर्वनिर्दिष्टप्राणयाथात्म्यविज्ञानं ' यदा वै विजानत्यथ सत्यं वदति ' (७.१.७) इत्युपदिश्य तत्सिद्धयर्थं च मननश्रद्धानिष्ठाप्रयत्नानुपदिश्य तदारम्भाय च प्राण्य-
 भूतप्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मस्वरूपस्य सुखरूपताज्ञानमुपदिश्य तस्य च सुखस्य विपुलता,
 ' भूमात्वेव विजिह्वासितव्यः ' (छां.७.२.३.१) इत्युपदिश्यते । तदेवं प्रत्यगात्मन एवाधि-
 द्यावियुक्तं रूपं विपुलसुखमित्युपदिष्टमिति ' तरति शोकमात्मवित् ' (७.१.३) इत्युपक्र-
 माविरोधश्च । अतो भूमगुणविशिष्टः प्रत्यगात्मा,

अतप्रकाशिका

णाद्विज्ञानमैवं प्राणशब्दवाच्यस्य जीववसाधकमित्यर्थः । उपक्रोशतदभावे पञ्चशक्तिप्राणवत्तद्वहित्वनिवचनैः स्यात् ।
 ननु सजीवत्वानिर्वाचकत्वावित्याह—अप्राणोऽप्येति । स्यादरेण्यापिचेतनोऽप्येति । ' ओपधिवनस्पतयो यश्चकि-
 ञ्चित् प्राणभृत् सआत्मानमाविश्रानं वेद ' ' शरीरजैः कर्मदोषैः याति स्थावरतां नरः ' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः
 स्यादराणां शब्दवर्कमफलश्रेयवत्त्वावगमात्तथा चेतनस्य वेदान्तात् श्रुतिवचनानि च प्रमाणयस्त्रिरभ्युपेक्ष्यमिति भावः ।
 प्रक्रान्तस्याभेदोपदेशस्य प्राणगर्भतत्त्व मातृत्वपितृत्वादिक हिंसायोग्यत्वेचेति तृतीय जीववसाधकं पूर्वपक्षे । शिङ्गातेऽपि पितृ-
 त्वादिक हिंसाकर्मत्वं च द्वयमेव जीववसाधकमिति भिदा । अरनामिदृष्टान्तपूर्वकसर्वाधारत्वाऽन्यासेन प्राणशब्दनिर्दि-
 ष्टः परमानेति प्रतीयत इत्यत्राह—अतएवेति । दृष्टान्तादीत्यादिशब्देन धारकत्वम् । प्राणशब्दनिर्दिष्टस्य मुख्यप्राणव-
 द्वाङ्गानिरासहेतुरेव परमात्मव्यवस्थाया अपि निरासहेतुरिति सूत्रयत्वेवकारः । कुत इत्यत्राह—परस्येति । हिंसायाः भावो
 मुक्तस्याप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं हिंसाप्रसङ्गाभावादिमुक्तम् । तर्ह्यरनामिदृष्टान्तः कथमित्यत्राह—जीवादितरस्येति । एवं
 हिंसायोग्यत्वं पञ्चशक्तिप्राणात् परमात्मनश्च व्यावर्तकमित्युक्तं भवति । एवं जीवः प्राणशब्दवाच्योऽस्तु, ततः किं भूम-
 विशिष्टस्य जीवव इत्यत्राह—अयमेवचेति । प्रकरणाविच्छेदं हेतुमाह—अस्तिभगवद्वेति । प्रक्षप्रतिवचनाभावः प्रकरणा-
 विच्छेदहेतुः, तदविच्छेदो भूमविशिष्टस्य जीववत्त्वेहेतुरित्यर्थः । तुशब्दस्य प्रकरणाविच्छेदकत्वमशङ्क्यमाह—किंचेति । एष
 तुवा अग्निहोत्री यसस्यं वदति ' इत्यत्र अग्निहोत्रिवत् प्राणातिवादिनः प्रत्यभिज्ञानात्तत्त्वेव तदङ्गत्वात् तस्य कथन-
 मुक्तमित्यर्थः । कथं जीवस्वरूपस्य विपुलसुखत्वं तद्वि शोकप्रचुरमित्यत्राह—अविद्यायुक्तं रूपमिति । उपक्रमे ' तरति
 शोकमात्मवित् ' इति शोकाविष्टत्वं जीवत्वं प्रतिपन्नम् तत्कथं विपुलसुखमित्यत्राह—उपक्रमाविरोधश्चेति । बोधोहि

श्रीभाष्यम्

यत् 'एवं भूमिगुणविशिष्टः प्रत्यगात्मा' अत एवाहमर्थे प्रत्यगात्मनि 'अहमेवाधस्तादहमुप-
रिष्ठान्' (छां.७.२५.१) इत्यारभ्य 'अहमेवेदं सर्वम्' (७.२५.१) इति प्रत्यगात्मनो वैभवमुप-
दिशति । एवं प्रत्यगात्मन्ने निश्चिते सति तदनुगुणतया चान्यशेषो नेतव्य इति ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—(भूमा संप्रसादादधुपदेशात्) भूमिगुणविशिष्टो न प्रत्यगात्मा
अपितु परमात्मा, कृतः ? संप्रसादादधुपदेशात् ; संप्रसादः प्रत्यगात्मा, 'एव संप्रसादो
ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाग्निष्पद्यते' (छां.८.१२.२) इत्यु-
पनिषत्प्रसिद्धेः । संप्रसादात् प्रत्यगात्मनोऽधिकतया भूमिगुणविशिष्टस्य सत्यशब्दाभिधेयस्यो-
पदेशादित्यर्थः । सत्यशब्दाभिधेयं च परं ब्रह्म । एतदुक्तं भवति—यथा नामादिषु प्राण-
पर्यन्तेषु पूर्वपूर्वाधिकतयोत्तरोत्तराभिधानात्पूर्वस्य उत्तरेष्वधिकान्तरत्वम्, एवं प्राणशब्द-
निर्दिष्टात्प्रत्यगात्मनोऽधिकतया निर्दिष्टसत्यशब्दाभिधेयस्तस्यादधान्तरभूत एव ; सत्य-
शब्दनिर्दिष्ट एव भूमिति सत्यारथं परं ब्रह्मेव भूमेत्युपदिश्यते इति । तदाह वृत्तिकारः—
'भूमा त्वेति भूमा ब्रह्म, नामादिपरम्परया आत्मन ऊर्ध्वमस्योपवेशात्' [शां.१] इति ।

श्रुतप्रकाशिका

श्लोकः, सुखस्वरूप त्रिपुलस्तुपमित्यर्थः अहशब्दनिर्देश च हेतुमाह—यत् एवमिति । कथमहशब्दनिर्देशः प्रत्यगा-
म वशाच्च इत्याह—अहमर्थे प्रत्यगात्मनीति । अहमर्थस्य प्रत्यगात्मत्वादित्यर्थः तदनुगुणतयेति । स्वमहिमप्रतिष्ठित-
वादिपराणि वाक्यान्स्वरस्य योजनीयानित्यर्थः ॥

सूत्र व्याचष्टे भूमेति । शुद्धस्वरूपाभिप्रायेण सूत्रे संप्रसादनिर्देशः कृतः । संप्रसादशब्दस्य प्रत्यगात्मपरत्व कथ-
मित्याह—एवमिति । हेतुनाचिरपेक्षु संप्रसादशब्दो व्यख्यातः । पदान्तरद्वय व्याचष्टे संप्रसादादिति । नहि प्राणक-
मानन्तर भूमिगुणविशिष्टाधिक्यं श्रूयत इत्याह—सत्यशब्दाभिधेयस्येति । सत्यशब्दात् परमात्मपरत्वविच्छेदान्ने-
त्यशब्दाच्च एव भूमिगुणविशिष्ट इति भावः । भूमिगुणविशिष्टसत्यशब्दाभिधेयोऽस्तु ततः किं तस्य भूतः परमात्मत्वविच्छे-
दस्येत्याह—सत्यशब्दाभिधेयस्येति । सत्यशब्दाभिधेयस्य शुद्धादोषेतातिबाधिशब्देनाधिकतयोपदेशोऽस्तु, 'आधिक्यस्य च
प्राणशब्दाच्च जीवमनियोगि च कथम् नहि 'मनो वाय वाचो भूयः' इत्यादिवत् पञ्चम्यन्तः प्राणशब्दश्रुतः अतो
सत्यस्य प्राणशब्दाच्च जीवमनियोगि च कथम् नहि, अपितु पूर्वनिर्दिष्टाया आध्याया अधिकतयोपदिष्टः प्राणएव सत्यशब्दाच्च-
रिशुद्धप्रत्यगात्मस्वरूपस्यापि 'सत्यचानृत् च सलमभवत्' इत्यादाविव सत्यशब्दवाच्यस्य सम्भवेदित्याह—एत-
दुक्तमस्तीति । पूर्वनिर्दिष्टादूर्ध्वमभिधानाह पूर्वनिर्दिष्टप्रतिबोध्यतयोत्तरोत्तरेष्वधिकतयायान्तरत्वे हेतुः, तस्य हेतोः सपक्षे-
पपक्षि दर्शयति यथेति । एवमन्वेन हेतुरभिप्रेतः । उत्तरोत्तरनिर्दिष्टानां पूर्वपूर्वनिर्दिष्टादधिकतयाऽर्थान्तरप्रतिपादन-
करणवात् प्राणशब्दनिर्दिष्टादूर्ध्वः निर्दिष्टसत्यशब्दाच्च स्वरूपात् प्राणादधिकतयाऽर्थान्तरभूत एवेत्यर्थः । ततः किं भूम-
शब्दाच्च परमात्मत्वइत्याह—सत्यशब्देति । अनेन पूर्वे सूत्राक्षरयोवनयानुसृत्य सत्यशब्दाभिधेयस्येति पदस्या-
भिप्राये विवृतो भवति तदाहेति । पूर्वनिर्दिष्टादधिकतयोत्तरोत्तरनिर्देशप्रकरणवात् प्राणशब्दाच्च जीवमूर्ध्वमुक्तः
अत्यशब्दाच्च उपायो भूमा ततोऽधिक परब्रह्मेति वृत्तिकारग्रन्थस्यार्थः 'आत्मन ऊर्ध्वम्' इत्यनेन प्राणशब्दनिर्दि-
ष्टस्य जीवमात्मवृत्तिकाराभिमतमनूतपञ्चवृत्तिप्राणपरत्वमित्यवगत अतः प्राणशब्दवाच्यस्य जीवत्वमाभित्यैव पूर्वपक्षवि-

श्रीभाष्यम्

प्राणशब्दनिर्दिष्टादधिकतया सत्यस्योपदेशः कथमवगम्यत इति चेत्—‘ स वा एष एवं पश्यथेवं मन्यान एवं विज्ञानघतिवादी भवति ’ (छां.७.१.५.४) इति प्राणविदोऽतिवादिष्वमुक्त्या ‘ एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदति ’ (७.१.६.१) इति सत्यवेदित्वेनातिवादिनं तु शब्देन पूर्वेस्मादतिवादिनो व्यावर्तयति । अत एव ‘ एष तु वा अतिवदति ’ (७.१.६.१) इत्यत्र प्राणातिवादिनो न प्रत्यभिज्ञा । अतोऽस्यातिवादिनिमित्तं सत्यं पूर्वातिवादित्वनिमित्तात्प्राणादधिकमिति विज्ञायते ॥

ननु च प्राणवेदिन एव सत्यवदनमङ्गत्वेनोपदिष्टम्, अतः प्राणप्रकरणाविच्छेदश्च्युक्तम् । नैतद्युक्तम्—तु शब्देन हातिवाद्येवाभ्यासः प्रतीयते, ननु तस्यैवातिवादिनस्सत्यवदनाङ्गविनिष्ठतामात्रम् । ‘ एष तु वा अग्निहोत्री यस्सत्यं वदति ’ इत्यादिप्वग्निहोत्रघन्तराप्रतीतेः, प्रतीतस्यैवाग्निहोत्रिणस्सत्यवदनाङ्गविधानमिति स्मिन् गगिराश्रीयते ; अत्रत्यतिवा-

श्रुतप्रकाशिका

द्वातवर्णनं वृत्तिकाराभिमतमिति शायन वृत्तिकार्य-योपादानपरम् । एवमधिकनयोपदेशसिद्धयकारेण तस्य प्राणादधिकतयाऽर्थान्तरव्युक्तम् ॥

अथ प्राणप्रतिपत्तिमिकत्वार्थान्तरवहेतुत्वेनोक्तोऽधिकतयोपदेश एव कथं ? सत्यवचनहि प्राणोपासनाङ्गयोपदेश-मिषुक्तमिति पराभिप्राये शङ्कते—प्राणशब्देति । तु शब्देन प्रकरणविच्छेदात्ताङ्गविधिरिति प्रतिवदति सदा एष इति । व्यावर्तयति अधिकतया व्यावर्तयतीत्यर्थः । पूर्वनिर्दिष्टादुत्तरनिर्दिष्टस्याधिक-वोपदेशपरप्रकरण-वादिति भावः । उपासकाधिक्यात्तन्निमित्तोपास्याधिक्यं यवतु तु शब्दस्वारस्येनोपासकवैलक्षण्यमुक्तम्, तु शब्दोऽप्युचितवृत्तिः धर्मधर्मिणोरविशेषण नैदकः ॥

ननु कथं तु शब्दस्वारस्यादतिवाद्यन्तरप्रतिपत्तिः एतच्छब्दसामर्थ्येन पूर्वातिवादीहि प्रत्यभिज्ञायते इह ब्राह्म—अत एवेति । प्रकृतप्रकारेण्यमाणसाधारण एतच्छब्दः नायमेकान्ततः प्रकृतमभिविधायते, पाश्चात्यदृष्टप्रतिनिर्देशरूपवाच-नाये प्रकृतपरः तु शब्दस्वारस्य च प्रकरणविच्छेदकम्, अतः पूर्वातिवादिनः प्रत्यभिज्ञा नास्तीत्यतिवदत्तरं प्रतिपन्नमस्यर्थः अतिवाद्यन्तरप्रतिपत्तिरस्तु, ततः किं सत्यस्य प्राणशब्दवाच्यादधिकत्व इत्यत्राह—अतोऽस्येति । तु शब्दः पूर्वातिवादिनोऽतिवदनेतिवास्यान्तरविशिष्टमेवातिवाद्यन्तरमिति स्वीयास्य बरुवाधिक्यं हातिवदननिमित्तं अतः प्राणातिवादिनोऽतिवदननिमित्तत्वात्तदुपास्यात् प्राणादपि तदुत्तरवाक्यानिर्दिष्टस्य स्वातिवादिनोऽतिवदननिमित्तं तदुपास्य सत्यमधिकमित्यर्थः ॥

‘ अग्निहोत्रावकथ्यते तु शब्दस्य व्यभिचार इति निघायातिवाद्यन्तराप्रतिपत्तिमुत्वेन बोधयति ननु चेति । परिहरति नैतद्युक्तमिति । अग्निहोत्रवैषम्यं वक्ष्यस्तु शब्दस्वारस्यादतिवाद्यन्तरप्रतिपत्तिमाह—तु शब्देनेति । अग्निहोत्रवैकथ्येष्टान्तादाहान्तिकस्य सत्यातिवादिवाक्यस्य वैषम्यं यवतु दृष्टान्ते स्वारस्यहानिमाह—एषत्विति । अग्निहोत्र्यन्तराप्रतीतिरिति । अतिवादिस्वानीयोऽग्निहोत्री उपासनस्वानीयमग्निहोत्रं ब्रह्मेदेवतास्वानीयमुपास्यम् । अत्र अग्निहोत्र्यन्तराप्रतीतिरग्निहोत्रान्तराप्रतीतः साच ब्रह्मेदेवताविशेषाप्रतीतिः, साच सत्यवचनशब्दस्य दृष्ट्यादिब्रह्मेदेवताविशेषोपासनासामर्थ्यात् एवमग्निहोत्र्यन्तरसमर्पकशब्दमावात्तत्र तु शब्दस्वारस्य भ्रममित्यर्थः । इहापि तद्वतिवाद्यन्तराप्रतीतिरग्निहोत्रियायो भवतीत्यत्राह—अत्रत्विति । अत्रत्यतिवाद्यन्तरत्वनिमित्तमुपासनान्तरं तद्वदुत्तरमुपास्यन्तरं च प्रतीयते, इह

श्रीभाष्यम्

घन्तरत्यनिमित्तं सत्यशब्दाभिधेयं परं ब्रह्म ॥तीयेने । सत्यशब्दश्च 'सत्यं ज्ञानमनन्तमल' (त.आन.१.अनु) इत्यादिषु परस्मिन्व्यतिष्ठान्ति ॥युक्तः ; अतस्तद्विष्टयातिवादिनः पूर्वस्यादि-
कृत्यं सम्भवतीति चाप्यस्वरसत्तिष्ठमन्यत्वं न चाधितव्यम् । अतिवादित्वं हि वक्ष्यन्तरा
पुरुषार्थतयाऽतिप्रान्तस्थोपास्यवस्तुवादित्वम् ; नामाद्यानाप्यन्तोपास्यवस्तुधितिप्रान्तस्थो
पास्यानुपास्यनिर्दिष्टप्रत्यगात्मवादित्वात्प्राणविदोऽतिवादित्वम् ; तस्यापि साऽतिशय-
पुरुषार्थतयाधिरतिशयपुरुषार्थतोपास्यपरब्रह्मवादिन एव साक्षादतिवादित्वमिति 'एषतु
या अतिवदति यस्सत्येनातिवदति' (छां.७.१६.१) इत्युक्तम् । सत्येनेतीत्यर्थभूतलक्षणे
तृतीया । सत्येन परेण ब्रह्मणोपास्येनोपलक्षितो योऽतिवदतित्यर्थः । अत एवैधं शिष्यः प्रार्थ-
यते 'सोऽहं भगवत्सत्येनातिवदामि' (७.१६.१) इति ।

श्रुतप्रकाशः ।

तत्समर्पणसमर्थस्य सत्यशब्दस्य सद्भावात्तुशब्दस्वरत्वं न भङ्गनीयम् । अतः अतिवाचनं सिद्धमित्यर्थः किंच न परं ब्रह्म-
देवतोपस्थापकशब्दाभावादग्निहोत्रान्तराप्रतीतिः, किंतु कर्मस्वरूपोपस्थापकशब्दाभावाच्च नहि जुहोत्यादिवदान्तरं श्रूयते ।
नच श्रूयमाणो वदतिशब्दो जुहोत्यर्थः । अतश्चाग्निहोत्रांतराप्रतीतिरग्निहोत्रशब्दसंज्ञातीत्यसिद्धमस्मान्नः स्फुरन्मेवाग्निहो-
त्रमवलम्बते इह तु न परमुपास्यान्तरसमर्पणसमर्थसत्यशब्द एव 'सत्यंत्येयं विजिह्वास्तिव्यम्' इत्युपासनान्तरोपस्थापक-
शब्दश्च श्रूयते, अत उपासनान्तराप्रतीतिरुपासकांतराप्रतीतिः सद्भावादतिवादिशब्दस्यैवोपास्यो भवितुमर्हतीति तुशब्दस्वरत्वं
न भङ्गनीयम् अतः प्रकरणविच्छेद इति चाभिप्रायः । तुशब्दस्य चर्मिभेदकत्वेतिह सत्यशब्दस्योपास्यांतरसमर्पकं च
सत्यशब्दस्योपास्यान्तरसमर्पकत्वे तुशब्दस्य चर्मिभेदकत्वमित्यन्योऽन्याधयमाशङ्क्य सत्यशब्दस्योपास्यान्तरपरवप्रसिद्धि-
दद्यपि सत्यशब्दश्चेति । ततः किमित्यपेक्षायां तुशब्दस्वरत्वं कल्पितमर्थमाह— अत इति । नहि तुशब्दस्य चर्मिभेदक-
त्वस्वरस्य सत्यशब्दोक्तं सत्यशब्दस्योपास्यान्तरसमर्पणसमर्थं श्रुतिरिति न तु शब्दोपेक्षम् । सत्यशब्दस्य न जीवपरसा-
धारण्य परस्मैव निरुपाधिकसत्यत्वात् । साधारण्येऽपि विलक्षणोपास्यवाचकत्वमपि सम्भवति, तथासति न तुशब्दस्वरत्वं
मङ्गः अतोऽन्योऽप्यस्यैव वाङ्मात्राभ्यांऽन्याधय इत्यभिप्रायेण पूर्वस्यादिवचनं सम्भवतीति वाचयस्वरसत्तिष्ठमन्यत्वं न
चाधितव्यमित्युक्तम् । प्राणोपासकस्यासाधारण्यमतिवादित्वं नातिवाचान्तरं सहेते, अतोऽतिवादिशब्दस्वरत्वं तुशब्दस्वा-
रस्यमङ्ग इत्यत्राह— अतिवादित्वमिति । नहि प्राणातिवादिभ्येवातिवादिशब्दो कृतः—

षष्ठ्याऽवयवशक्त्यैव लब्धे स्वार्थावबोधने । नष्टाऽवयवनामत्वं प्रत्याचष्टेहि सूत्रकृत् ॥

इति दर्शितात् । 'प्रोक्षणीध्वर्यस्योगात्' इति स्मृतितात् प्रोक्षणीनायदवयवशक्त्या स्वार्थावबोधे सम्भवति कटिकल्प-
नायोगात् । अतो न प्राणातिवादिभ्येवातिवादिशब्दस्वरस्यमित्यर्थः । अतिप्रान्तस्थोपास्य वस्तुवादित्वमतिवादिशब्दप्र-
वृत्तिनिमित्तमिति ममर्थं प्राणातिवादिनि दर्शयति नामादीति । अस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य परमात्मोपासक एव पुष्कलत्वात्
सिद्धेव अतिवादिशब्दा मुख्य इति 'यस्सत्येनातिवदति' इति वदत आचार्यस्याभिप्राय इत्याह— तस्यापीति । तु-
शब्दस्यातिवादिशब्दस्योभयस्याप्यस्य लक्ष्य एव स्वरस्यमिति भावः । सत्यमुपास्यते 'सया एष एवं पश्यन्' इति
वत् सत्यं पश्यन्नतिवदतीति वक्तव्यम् न तु सत्येनेतीति सद्भावात् तृतीयाया अर्थमाह— सत्येनेति । सत्यवचनपक्ष एव तृती-
याऽनुपपत्तिः उपसर्गनैरर्थश्चेति भावः । उपास्यान्तरं नमुपपादयति अतएवैवमिति । अतएव सत्यशब्दस्योपास्यान्तरप-

श्रीभाष्यम्

आचार्यश्च 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' (७.१६.१) इत्याह । 'आत्मनः प्राणः' (७.२६.१) इति च प्राणशब्दनिर्दिष्टस्यात्मन उत्पत्तिरुच्यते । अतः 'तरति शोकमात्मदित्' (७.१.३) इति प्रकान्त आत्मा प्राणशब्दनिर्दिष्टादन्य इति गम्यते ॥

यदुक्तम्—'अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः' इति प्रश्नस्य 'अतो चात्र प्राणाद्भूयः' इति प्रतिवचनस्य चादर्शनात्प्रकान्त आत्मोपदेशः प्राणोपदेशपर्यवसानो गम्यत इति । तदुक्तम् ; नहि प्रश्नप्रतिवचानाभ्यामेवार्थान्तरत्वं गम्यते ; प्रमाणान्तरेणापि तत्सम्भवात् । उक्तञ्च प्रमाणान्तरम् । 'अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः' इत्यपृच्छतोऽयमभिशायः—नामादिपञ्चाशपर्यन्तेष्वचेतनेषु पुरुषार्थभूयस्तया पूर्वपूर्वमतिप्रान्तेष्वचेतनेष्वप्युत्तरोत्तरेषु पृथगुपदिष्टेषु तत्तद्वेदिन आचार्येणातिवादित्वं नोक्तम् ; प्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मयाथात्म्यवेदिनस्तु पुरुषार्थभूयस्त्वातिशयं मन्यमानेन 'स चा एष एवं पश्यन्नेवं मन्यान एवं विजानन्नतिवादी भवति' (छां.७.१५.४) इति अतिक्रान्तवस्तुयादित्वमुक्तम् । अतोऽन्वयार्थोपशब्दसमाप्त इति मत्वा शिष्यो भूयो न पप्रच्छ । आचार्यस्त्विदमपि साऽतिशयं मत्वा निरतिशयपुरुषार्थभूतं सत्यशब्दाभिधेयं परं ब्रह्म 'एष तु सा अतिवदति यस्सत्येनातिवदति' (७.१६) इति स्वयमेवोपचिक्षेप । शिष्योऽपि परमपुरुषार्थरूपे परस्मिन्ब्रह्मण्युपदिष्टे तत्स्वरूपतदुपासनयाथात्म्यबुभुत्सया 'सोऽहं भगवस्सत्येनातिवदानि' (७.१६) इति प्रार्थयामास । ततो ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तातिवादित्वसिद्धये ब्रह्मसाक्षात्कारोपायभूतं ब्रह्मोपासनम् ;

श्रुतप्रकाशिका

श्वादेव 'सोऽहं भगवस्सत्येनातिवदानि' इति शिष्यः प्रार्थयते नतु प्राणेनातिवदानीत्यर्थः आचार्यश्चेति । 'सत्यं त्वेष विजिज्ञासितव्यम्' इत्याह—नतु प्राण एवेतीत्यर्थः ॥

यद्वा अतिवादिशब्दस्य यौगिकावगुपपादयति अतएवैवमिति । अतिवादिशब्दस्य यौगिकावादेर्वाह 'अतिवदानी'त्याख्यातनिर्देश इत्यर्थः । यद्वा अतिक्रान्तस्वोपास्यवस्तुवादिर्ब्रह्मैवातिवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवादेर्वाह शिष्यप्रार्थनमित्यर्थः । अयमर्थः पूर्वोक्तार्थफल आचार्यश्चेति । अतएवेत्यनुपपन्नः । अतिनास्तस्वोपास्यवस्तुवादित्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तवादेर्वाह सत्यशब्दाभिधेयं 'सत्यं त्वेष विजिज्ञासितव्यम्' इत्युपास्यवस्तुकोऽमित्यर्थः ॥

किञ्च सत्यवचनमङ्गतया विहितचेत् सत्य संशयमिच्छुक्तं स्यात्, तदागो विजिज्ञासितव्यश्चाद्वास्वारायं भवेत् सत्यं विजिज्ञासितव्यं वचनागो शातभवमित्यर्थ इति चेत् अभ्यहारप्रसङ्ग इति भावः । श्रुतिभिर्मेनेन हेन्यन्तरेणाप्यधिकतयापाश्चान्तरत्वमुपादयन् संप्रसादादप्युपदेशं विवृणोति आत्मन इति । पूर्वपक्षमुच्यते ननु यच्चिति । परिहरति तदयुक्तमिति । उक्तचेति । प्रश्नप्रतिवचने हि लिङ्गं तदमवेऽपि तुच्यते श्रुतिगमनः प्राणोपदिष्टा लिङ्गमिति प्रमाणान्तरमुक्तमित्यर्थः । तत्र प्रशान्तः किं निबन्धन इत्यत्राह—अस्तीति । पुरुषार्थभूयः प्रातिशयं मन्यमानेन आत्मोपदेशस्य तत्त्वन्तत्त्वं मन्यमानेनेत्यर्थः स्वयमेवोपचिक्षेपेति । भगवद्गोतायामपि 'तस्माद्योगी भवार्जुन' इति जीवा मयोगं परिमप्य—

योगिनामपि सर्वेषां मद्भजेनान्तपतमना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥

॥ परमात्मोपासनं मन्यमानेन श्रुतवैयर्थ्यात् तद्विहितं भावः, ततोऽग्रेति । ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तमेव 'यदायैवि-

श्रीभाष्यम्

सत्यत्वेव विजिज्ञासितव्यम्' (८.१६) इत्युपदिश्य तदुपायभूतं ब्रह्ममननम् 'मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या' (७.१८) इत्युपदिश्य श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मनस्य मननोपदेशेन श्रवणमर्थं सिद्धं मत्वा श्रवणोपायभूतां ब्रह्मणि श्रद्धाम् 'श्रद्धात्वेव विजिज्ञासितव्या' (६.१९) इत्युपदिश्य तदुपायभूतानां च तन्निष्ठां 'निष्ठात्वेव विजिज्ञासितव्या' (७.२०) इत्युपदिश्य तदुपायभूतां च तदुद्योगप्रयत्नरूपां कृतिमपि 'कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या' (छां.७.२१) इत्युपदिश्य श्रवणाद्युपक्रमरूपश्रुतिसिद्धये प्राप्यभूतस्य सत्यशब्दाभिरितस्य ब्रह्मणस्सुखरूपताज्ञातव्येति 'सुखत्वेव विजिज्ञासितव्यम्' (छां.७.२२) इत्युपदिश्य निरतिशयविपुलमेव ह्यसं परमपुरुषार्थरूपं भवतीति तस्यैव ब्रह्मणस्सुखरूपस्य निरतिशयविपुलताज्ञातव्येति 'भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यः' (छां.२३) इत्युपदिश्य निरतिशयविपुलसुखरूपस्य ब्रह्मणो लक्षणमिदमुच्यते 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति सम्भूमा' [छां.७.२४.२] इति । अयमर्थः—अनवधिकातिशयसुखरूपे ब्रह्मण्यनुभूयमाने ततोऽन्यस्मिन् न पश्यत्यनुभ-

श्रुतप्रकाशिका

जानात्यथ सत्यं वदति' इत्यस्य वाक्यस्यार्थ उक्तो भवति, विज्ञानातिशब्दः साक्षात्कारपरः, न तु शास्त्रजन्यज्ञानपरः 'यदायै मनुतेऽथ विज्ञानाति' इति जानात्यर्थस्य मननसाध्यत्वावगमात् 'सत्यं वदति सत्यमतिवदति' इत्यर्थः । अतिशयस्य प्रकृतत्वात् यदा ब्रह्मसाक्षात्करोति तदाऽतिवदति, तस्मादतिवादिबन्निमित्ततः साक्षात्काराय तदुपायभूतं सत्योपासनं कुर्वीदित्यर्थः । श्रवणोपायभूतां ब्रह्मणि श्रद्धामिति । श्रवणमनननिदिध्यासनप्राप्तिविषयो हि ब्रह्म तद्विषयः । श्रद्धा च तच्छ्रोत्रं मनुते द्रष्टुं प्राप्तुं च भवति, तत्र श्रवणोपायभूता श्रद्धामित्यनेन श्रोत्रं श्रद्धा विवक्षिता । श्रद्धा त्वरां तदुपायभूतां च तन्निष्ठामिति । तस्मिन् ब्रह्मणि निष्ठा तन्निष्ठा ब्रह्मैव श्रोतव्यं न भूयदिति श्रवणसाधो निष्ठा श्रोतव्यत्वं निक्षेपे हि श्रोत्रं त्वरा भवति तदुद्योगप्रयत्नरूपां कृतिमिति । उद्योगशब्दगम्यप्रयत्नरूपा कृतिमित्यर्थः, सा च श्रोतव्यान्तरेषु हेयवानुमन्धानेन मनसो नियमनरूपा अन्यास्तनुपादेयानुपाय प्रवर्णनस्यैव हि ब्रह्मैव श्रोतव्यं नान्यदित्यर्थः । साधो न भवति । श्रवणादीति । विज्ञासितस्य पुरुषार्थत्वे तस्य निरतिशयत्वे च ज्ञाते सति मनसस्तत्सातिशयपुरुषार्थान्तरवैमुख्यकरणं समप्रतीत्यभिप्रायः । निरतिशयपुरुषार्थत्वावगमश्च शास्त्रादेवापत्तिप्रतीतिदशया भवति यादृङ्गच्छन्नजनसंवादादिना च सिद्धयति । 'यदायै श्रद्धात्यथ मनुते यदायै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धयति यदायै करोत्यथ निस्तिष्ठति' इति मनज्ञादीनां श्रद्धाद्यानन्तर्भवणत्वात् भाष्ये तेषामुपायोपेयमात्र उक्तं 'यदायै सुरं लभते' इति श्रुतौ लभशब्दो बुद्धिवाची, लभतः प्राप्यर्थत्वादित्यभिप्रायेण सुखरूपता ज्ञातव्ये युक्तम् । न हि श्रवणदेः पूर्वमेव निरतिशयसुखप्राप्तिरपपद्ये । सत्यश्रुतिरित्यविषयाणि विज्ञासितव्यपदानि सपाद्य ववाचीनि 'यत्र नान्यत्' इति वाक्येऽयदर्थं न श्रवणादिनिषेधात् दृष्टमिदं वाक्यं स्यादिति तदुत्तराकारः । सत्यं न कस्यचिदपि नान्यदप्यस्ति । अयमर्थ इति । अथ भावाद् अनुभूयमान इत्यस्याहारः । कृतः न हि ब्रह्मसद्भावदुःखरूपवत्त्वात्तरादर्शनं भवति, ततोऽन्यत् सुखरूपात् ब्रह्मणोऽन्यत्, न पश्यति दुःखरूपं तद्व्यतिरिक्तं च किञ्चिदपश्यतीत्यर्थः 'योयै भूमा तत्सुरात्' इति युक्तं निरतिशयसुखरूपब्रह्मलक्षणे परत्वादाकस्य तत्र दुःखदर्शनाभावे हेतुर्नानवधिकातिशयसुखरूपम् । अनवधिकातिशयसुखरूपत्वाद्दुःखं न पश्यतीत्यर्थः अन्यदर्शनाभाव हेतुमाह—ब्रह्मस्य रूपेति । कृतस्य वस्तुजातस्येति । स्वरूपान्तर्गताः ज्ञानादिगुणाः विभूत्यन्तर्गता वगदत्तमित्याभिप्रायः । अभिप्रेतहेतुसमुच्चयार्थशब्दः,

श्रीभाष्यम्

यिता, ब्रह्मस्वरूपतद्विभूत्यन्तर्गतत्वाच्च कृत्स्नस्य यस्तुजातस्य; अत ऐश्वर्यापरपर्यायविभूति
गुणविशिष्टं निरतिशयसुखरूपं ब्रह्मानुभवम् तद्व्यतिरिक्तस्य यस्तुनोऽभावादेव किमप्यप्य
नपश्यति; अनुभाव्यस्य सर्वस्य सुखरूपत्वादेव दुःखं च न पश्यति, तदेव हि दुःखं यदनुभू-
यमानं पुरुषानुकूलं भवति ॥

ननु चेदमेव जगद्ब्रह्मणोऽन्यतयाऽनुभूयमानं दुःखरूपं परिमितसुखरूपं च भवत्कथ-
मिव ब्रह्मविभूतित्वेन तदात्मकतयाऽनुभूयमानं सुखरूपमेव भवेत् । उच्यते—कर्मवश्यानां
क्षेत्रज्ञानां ब्रह्मणोऽन्यत्वेनानुभूयमानं कृत्स्नं जगत्तत्त्वमनुरूपं दुःखं च परिमितसुखं च
भवति । अतो ब्रह्मणोऽन्यतया परिमितसुखत्वेन दुःखत्वेन च जगदनुभवस्य कर्मनिमित्तत्वा

श्रुतप्रकाशिका

ननु यत्रेतिपदं ब्रह्मपरम् ननु विभूतिपरम् । नच तद्विषय पदान्तरमस्ति अतो ब्रह्मस्वरूपतद्विभूत्यन्तर्गतत्वादित्य-
मुक्तम् । अस्तुर्वा तद्विशिष्टः ' नान्यत्पश्यति ' इत्युक्तम् । विभूतिर्हि ब्रह्मणोऽन्येति शङ्कायामुक्तं विभूतेति—
अतपेऽर्थेति । अतः ब्रह्मणस्सुखरूपनायाः कृत्स्नविभूतेस्तदन्तर्भावस्य च प्रामाणिकात्वात् विभूतिविषयो गुणः विभूतिगुणः
स एव ऐश्वर्यापरपर्यायं नियमनं तद्विशिष्टं ब्रह्म नर्हाशतव्यशानायेनैश्वर्यावाशिष्टानुमदसम्भवः निरुपकेण विना निरूप्य-
ज्ञानायोगादिति भावः । यद्वा अत्रैवोपनिषदि ' स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः ' इति खे महिम्नि प्रतिष्ठित इति यदिवा
न महिम्नीति गो अभिमहि महिमत्वाच्चते हास्तहिरण्य दासभार्य क्षेत्राण्यायतनानि नाहं ब्रवीम्यन्योऽहान्यस्मिन्प्रति-
ष्ठितः इति श्रूयते अत्र ' खे महिम्नि प्रतिष्ठित ' इत्युक्ते हस्त्यादीनां निराम्यादीनां महिमशब्दवाच्यत्वात् तत्र प्रति-
ष्ठितत्वशङ्काया ' यदिवा नमहिम्नि ' इति हस्तिहिरण्यादिमहिमनिष्ठत्वं निषेधं तदेव शङ्कायाऽनुपपन्नस्य द्युतस्यति ' गो
अद्यम् ' इत्यादिना ' अस्य महिमानमिति धीतशोकः ' ' एतां विभूतिं योगं च ' इत्यादि स्तुतिस्मृतिषु परमा-
त्मनो महिमवस्थावगमादिह न महिमनिषेधः अपितु विभूतिरूपमहिमप्रतिष्ठितत्वनिषेध इत्यवगम्यते । अतो महिमविभू-
त्यादिशब्दाश्च न स्वरूपमात्रपराः ' विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम् ' इत्यैश्वर्यपर्यायत्वादिति महिमापह्नवशङ्काद्युदासयैश्वर्यापरपर्याय-
येत्युक्तम् । इदानीं विभूतिरेव गुणः गुणशब्दे विभूतेरपृथक्त्वविद्वन्निमित्तमात्रं । विभूत्या गुणैवेति वाऽर्थः विभूतिगुण-
विशिष्टेति । यच्छब्द एव ब्रह्मविशिष्टपर इति भावः । पूर्वं विभूत्यन्तर्गतत्वादिति अन्यथेदमुक्तः व्यतिरेकरूपे हेतुमाह
तद्व्यतिरिक्तस्येति । विशिष्टब्रह्मणोऽन्यदर्शनं निषिध्यते नत्वन्यदर्शनमित्यर्थः । विभूतिविधिं ह ब्रह्मानुभावं वेदितुं-
दुःखरूपवदर्शनाद्दुःखादर्शनमनुपपन्नमित्यत्राह—अनुभाव्यस्येति । सर्वस्य सर्वविभूतिकस्येत्यर्थः पूर्वाभिप्रेतादेव हेतो-
रित्येवकाराभिप्रायः । सर्वस्य सुखरूपत्वं कथं आत्मगुणविशेषोहि सुखमित्यत्राह—तदेव हि सुखमिति । अनुकूलं वनाम
स्वतद्वद्वत् तच्चानिदमिदृशिरूपतयेष्टावचनतया च विनापीष्टत्वम् ॥

अनुभवविरोधेन चोदयति ननुचेति । नद्योक्तमेकदैव सुखदुःखानामेकविरुद्धस्वभावाल्लङ्घितमिति दुःष्यते, नहि
निम्नपत्रकं कस्यचिन्मधुरं भवति, नच सर्वः कस्यचिदनुकूलशुद्धिवोध्यो भवति नच जगतदशवयं दुःखपरत्वमपहोष्ठं
तस्य सर्वैरनुपगतव्यवनात् । इतरथा तज्जिहासया ब्रह्मजिहासानुपपत्तेः, अतःपरिहोपात् सुखरूपत्वमेव त्यक्तमित्यभिप्रायः
स्वतोऽप्यविद्वन्मत्तुरुपस्थाप्योपाधितोऽन्यथास्वरूपसम्भवाविरोध इति परिहरति उच्यत इति । कर्म तत्तिरोधानवृत्तमब्रह्मा-
त्मकत्वज्ञानं बोधायि । ततः किमित्यत्राह—अतो ब्रह्मण इति । स्वतो मधुरस्यापि दोषसक्तत्वादननुकूलं न अनुकूलं

श्रीभाष्यम्

कर्मरूपाविधाविमुक्तस्य तदेव जगद्विभूतिगुणविशिष्ट-हानुभवान्तर्गतं सुखमेव भवति । यथा पित्तोपहृतेन पीयमानं पयः पित्ततारतम्येनाल्पसुखं विपरीतं च भवति ; तदेव पयः पित्तानुपहृतस्य सुखायैव भवति ; तथैव राजपुत्रस्य पितुर्लीलोपकरणमतथात्वेनानुसन्धीयमानं प्रियतरमनुपगतं तथात्वानुसन्धाने म्रियतमं भवति ; तथा निरतिशयानन्दस्वरूपस्य हृणो नवधिकातिशयासङ्गुयेयकल्याणगुणाकरस्य लीलोपकरणं तद्वान्तर्गतं चानुसन्धीयमानं जगन्निरतिशयप्रीतये भवत्येव । अतो जगदभ्यर्थविशिष्टमनवधिकातिशयसुखरूप-हानुभवंस्ततोऽन्यत्किमपि न पश्यति ; दुःखं च न पश्यति । एतदेवोपपादयति वाक्यदोष-
'स वा एव एव पश्यन्नेव मन्यान एव विज्ञानघातमरतिरात्मप्रीड आत्ममिथुनआत्मानन्द-स्वस्वराद्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति अथ येऽन्यथाऽतो विदुरस्यराजा नस्तेक्ष्वल्लोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ' (छां.७.२५.२) इति । स्वराड्कर्मयदयः । अन्यराजानः कर्मवदयाः । तथा 'न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् । सर्वे ह पश्यःपश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश ' [७.२६.२) इति च । निरतिशयसुखरूपत्वं च हृणो 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' (शां.१.१.१२) इत्यत्र प्रपञ्चितम् । अतः प्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य सत्यजध्वाभिधेयस्य हृणो भूमेत्युपदेशाद्भूमापरं हृण ।

सू-८ धर्मोपपत्तेश्च (१.३.८)

श्रुतप्रकाशिका

द्वयविषयस्य केनचित्सम्बन्धित्वहानादनुकूलत्वे च दृष्टान्तद्वयमाह—पित्तोपहृतेनेति । दाष्टान्तिकेऽपि तादृक्त्वमाह—तथेति । 'यत्र नान्यत्' इति वाक्यस्यार्थं निगमयति अतश्च । एतत् औपाधिकदुःखरूपतायास्तद्विगमेऽनवस्थानं सया एव इति । रत्यादिशब्दानां प्रीतिपरत्वे व्यधिकरणशब्दप्रीतिः अनुकूलवैषयपरत्वे साक्षाद्बहुप्रीतिः आनन्दो विभूतिगुणविशिष्टप्रह्वपरः । रतिः स्वचन्दनादिजन्या प्रीतिः प्रीडा, उवाणादिजन्या विभुन स्त्रीसभया । आनन्दः विभूतिजन्या । एव सर्वविधसुखानुभव उक्तः 'स्वराड्भवति' 'अन्यराजानस्तेऽक्ष्वल्लोकाः' इति च परमात्ममति-शेषः प्रतीयत इत्याशङ्क्याह—स्वराडिति । अन्यराजानः स्वराडिति पदद्वयेन उपाधितद्विगमो दर्शितो । दुःखरूपताया प्रतिपन्नस्यापि स्वतरसुखरूपत्वे श्रुतिमाह—नपश्यति । सर्वं पश्यति न तत्र दुःखरूपतां पश्यति, सुखरूपतामेव पश्यतीत्यर्थः । उदाहृतवाक्यं विभूत्यादिविशिष्टस्थानन्दरूपत्वमस्पष्टमिति तद्वैश्यायाह—निरतिशयेति । 'तद्वात्मानस्यमकुरुत तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति यद्वै तत्सुकृतं रसोयै स. रसगुहोवायं लब्धवानन्दी भवति' 'आनन्दो प्रज्ञेति व्यजानात् आनन्दाद्वैषेव सत्त्वमानि भूतानि जायन्ते' इति च वाक्येषु कार्यकारणावस्थविभूत्यादिविशिष्टस्य आनन्दत्वाह स्फुटतरम् । सूत्रार्थमुपवहरेति अतश्च ।

सू-८ धर्मोपपत्तेश्च (१.३.८)

श्रीभाष्यम्

मा चाभ्यरान्तधृतिरस्याक्षरस्य प्रशासनादेव भवतीत्युपदिश्यते 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि मूर्धन्यमसौ विधृता तिष्ठतः, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि चाद्याधिविषयं विधृते तिष्ठतः, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राप्यर्धमासा मासा क्रतवस्संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति' [बृ.५.८.९] इत्यादिना । प्रशासनम्-प्ररूपं शासनम् । नचेदं स्वशासनाधीनसर्ववस्तुविधरणं यद्धमुक्तोभयावस्थस्यापि प्रत्यगात्मनस्सम्भवति । अतः पुरुषोत्तम एव प्रशासिप्रक्षरम् ॥

सू-११ अन्यभावव्यावृत्तेश्च (१.३.११)

श्रुतप्रकाशिका

सू-१० सा च प्रशासनात् (१.३.१०)

ननु नात्राभ्यरान्तधृतेः परमाप्रशासनाधीनत्व साक्षाच्छ्रुतिमिति शङ्का परितर्हीर्षन् कतिपयवस्तुशासनस्य जीवेऽपि समवायव्यावृत्तिं च दर्शयन् प्रशासनशब्दो व्याप्य प्रकृष्टमिति । अचिदप्यप्रतिहतत्वेन विषयप्रकर्षाच्छासनस्य प्रकर्षः प्रकर्षस्य निवारकमात्राच्छासनस्याप्रशान्तविषयत्वमपि सिद्धयतीति हृदयम् । ततः किमित्यपेक्षायां प्रकृतेः परमाप्रशासनकर्मत्वे हेतुवन्तरच चोत्पत्तीवध्याश्रितिरिति दर्शयति । नचेदशमिति । स्वशासनाधीनसर्ववस्तुविधरणमिति । अयमाभिप्रायः, न केवलं शासनप्रकर्षादनयोदितप्रकृतेः प्रशासनकर्मत्वमिति, किं 'सर्वस्य वशी सर्वस्य शान्तः सर्वस्याधिपतिस्तथा मद् प्रशासि' इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु शासनकर्मोपस्थापकसर्वशब्दास्तद्गोचरास्तस्मिन् तस्मिन् ॥

किंच सत्यशब्दनिर्बन्धनं 'तानि ह्येतां तानि श्रोत्र्यक्षराणि सत्यमिति सत्यत्सत्तद्वृत्तं अथ यत्तितन्मस्य अथ यद्य तेनोमी यच्छ्रुति' इति मत्स्यशब्दवाच्यत्वेन तन्निर्वाच्यत्वं च प्रतीयते । मत्स्यशब्दोद्भवयवशक्त्या पूर्वं पूर्वावस्था(त्वा)माप्यचतने वर्तते, नशरीरमात्रे । चाद्याधिवीत्यादिना तन्निर्वाच्यत्वाभावाच्चप्रसङ्गात् । किंच 'यस्याव्यक्तशरीरम् यस्याक्षरं शरीरं यस्य मृत्युदशरीरम्' इति प्रधानस्य परशरीरव्यवस्थादस्य तन्निर्वाच्यत्वेन शरीरव्यवस्था निवर्त्यते तद्विद्विदः । इह च 'कस्मिन्नु रस्याकाश ओतप्रोतश्च' इति वृष्टे 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि' इत्याभ्य 'एतस्मिन्नु रस्याक्षरे गागर्षाकाश ओतप्रोतश्च' इत्यक्षरेणाभ्यावृत्तस्य चारणं भूयते । अतश्चासनस्य प्रकर्षाच्छ्रुत्यन्तरेषु प्रशासनाभ्यरान्तधृतिरपि प्रशासनाधीनेति श्रोत्रशब्दोद्भवयवत्वा हेतुवाचीत्यभिप्रायेणाह-अत इति । अभ्यरान्तधृतिः प्रशासनादेव सिद्धयतीति यतः तत एवेत्यर्थः 'प्रशासितार सर्वेषां विद्यात्तु पुरुषं परम्' इति 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्वयः' इत्यादिवचनाभिप्रायेण पुरुषोत्तम एव प्रशासितप्रक्षरमित्युच्यते ॥

एवं प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तौ सूत्रद्वयेन पृथगुपपादितौ । अथैकस्येन प्राकराण्यक्षरमवाक्यविषयेणोभयव्यतिरेकमाह-

सू-११ अन्यभावव्यावृत्तेश्च (१.३.११)

उपाययते-निवर्त्यते । निवर्तकधर्मः प्रतिपाद्यतइत्यर्थः । ततश्च सूत्रस्य व्यावृत्तिशब्दो व्यावर्तकधर्मपर इति दर्शितस्यात्, तेन विषयवाक्यानुगुणं सूत्रस्य स्यात् तत्र ह्यन्यनिवर्तकधर्मो द्रष्टव्यादिवगम्यते । द्वितीययोजनाया अपेक्षितः ।

श्रीभाष्यम्

अन्यभावः-अन्यत्वम्, प्रधानादिभावः । अस्याक्षरस्य परमपुराद-यत्नं वापयदे ये व्यावर्त्यते 'तद्वा एतदक्षरं गार्ह्यदृष्टं द्रष्टुं श्रुतं श्रौतमन्तं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातं नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं, नान्यदतोऽस्ति श्रौतं, नान्यदतोऽस्ति मन्त्रं, नान्यदतोऽस्ति विज्ञातं एतस्मिन् एव क्षरे गार्ह्यानां श्रौतं प्रोक्तं (वृ ५८ ११)' इति । अत्र द्रष्टुं श्रौतत्वाद्युपदेशादस्याक्षरस्याचेनभूतप्रधानभावो व्यावर्त्यते, सर्वैरदृष्टस्यैव सतस्सर्वस्य द्रष्टृत्वाद्युपदेशाच्च प्रत्यगात्मभावो व्यावर्त्यते । अत्र इयमन्यभावव्यावृत्तिरस्याक्षरस्य परमपुरातना द्रष्टव्यति । एव वाऽन्यभावव्यावृत्तिर-अन्यस्य सद्भावव्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिः, 'यथैतदक्षरमन्यैरदृष्टं सर्वव्येषां द्रष्टुं च सतस्त्वयतिरिक्तस्य समस्तस्याधारभूत एवमनेनादृष्टमेतन्मयं द्रष्टुं च

श्रुतप्रकाशिका

त्वात् 'नान्यदतोऽस्ति' इत्यादिकमुदाहृतम् । अस्ति-शब्दे प्रधानव्यावृत्तिरिति दर्शयति अत्रेति । अत्र 'अदृष्टम्' इति शब्दे द्रष्टादिशब्दा रूपशब्दप्रभृतिबाह्याक्षयिषयाणां मन्त्रव्याप्यवसेयाद्यतकरणविषयाणां च साक्षात्कर्तृवाचकशासनस्य शासितव्यवस्तुदर्शनेषाकाङ्क्षात् 'नदृष्टेन्द्रारम्', 'नश्रुतेर्श्रोतारम्', 'नमतेर्मेन्तारम्' इत्यादीनां परश्रवणमननत्वादिकर्तृवनिषघेन तथामयोम्यत्वात् 'पश्यत्यचक्षुस्समृणोत्यकर्णं' इति रूपादिवाक्षा कर्तृश्रवणश्च जीवव्यावृत्तिं दर्शयति सर्वैरिति । सर्वे यागिणि सर्वस्येति । रूपतदाश्रयादिभौतिकैक्यगर्भात् सर्वैरपरस्परशब्द, अस्यासङ्कुचितवृत्तितया द्रष्टृशब्देन सर्वेषां कारस्याभिहितव्यसत्यादिशब्दापाचभातुवादीनां निर्विषयप्रसङ्गात् । सर्वैरदृष्टं वागिमात्रं प्रधानादीनामपि समवतीति तद्व्यवृत्त्यर्थमदृष्टस्यैव सतस्सर्वस्य द्रष्टुं वाद्युपदेशोक्तं युक्तम् । अदृष्टत्वादिविशेषितं द्रष्टृत्वादिकं प्रत्यगात्मव्यावर्तकमित्यर्थः । प्रत्यगात्मनस्सर्वे प्रत्येकस्वस्याहप्रत्ययवशात् रूपादिविशिष्टाश्च, परस्मै रूपादिशब्देन विवक्षितम् । अश्रुत-शब्दभजनदशायामश्रुतं अतस्तस्यापुरुषार्थविचारदशायाम् । तद्विषयपदप्रतिपक्षम् अवशिष्टं अभ्यवसायदशायाम् घटादिव स्वस्वरूपवच्चानुगतम् । अतएवहि विशेषितं द्रष्टृत्वादिकं परमात्मसाधारणम् । यद्वा रूपशब्दाद्यर्थवेदिमिस्सर्वैरेवेव च विशेषितं तत्तदर्थद्रष्टृत्वसमुच्चयं चिदकिञ्चात्रर्तकमित्यर्थः 'अन्यभावव्यावृत्ते' इत्युक्तहोत्साध्याविशिष्टं वशङ्का च क्षामयन्निगमयति अतइति । इयं व्यावर्तकधर्माव्यवस्था व्यावृत्तिरपरमपुरातना साधयति अतस्तस्याविशिष्टत्वमुदासः । अस्या योजनायां प्रधानपुरुषव्यावर्तकधर्मवाचिवाचयानि विषयीभूतानीति चिदकिञ्चावृत्तिः कण्ठोक्तस्यात् 'वशादुक्तं हेतुसमुच्चयः ॥

मुद्रान्तरेण सूत्रं याजयति एवमेति । अक्षरार्थमाह-अन्यस्येति । 'नान्यत्' इत्यादिवाक्यस्य सूत्रविषयवद्बुद्धिनिधाय तस्यार्थमाह-यथैतदिति । यथासिन्नामिदेवदत्त एव पुरुर्यो नाव इत्युक्ते नपुंसकमात्रनिषेधे अपि प्रस्तुतत्वेन पुरुषान्तरनिषेधस्यात् । पुरुषान्तराणां प्रमाणसिद्धतायां निषेधमशङ्क्यं वात्, एवमिहापि द्रष्टृत्वे तेषां प्रामाणिक्यं वात् प्रकृतद्रष्टृत्वादिनिषेधपरमिदं वाक्यमिन्त्यामप्राप्य प्रकृतगुणविशिष्टं वस्तुम् । आधारभूतमिति । समस्तस्य प्रशासनेनाधारभूतमित्यर्थः । नन्यव्यपिषयं दर्शयति एवमिति । एतस्य अक्षरस्य आधारभूतं प्रशासनं चारकम् । एव परमात्मनः नियन्त्रितया आधारभूतद्रष्टृत्वाभावादधिकनिषेधपरमिदं वाक्यं व्याख्यातम् । एव वा एतद्वैतपदं ध्यायति रिक्तस्य समस्तस्येति पदप्रज्ञाजगत् परम् अक्षरद-यत्नं समस्तजगत् प्रशासनं चारकं तनादृष्टं द्रष्टुं नास्तीत्यर्थः । तदा समनिषेधपरा वाक्यदशपस्यात् ॥

श्रुतप्रकाशिका

चेति । ‘अन्यायत्ता’ इति पदं देवमनुष्यपितृसाधारणम् । अन्यायत्ता अनुवशा इत्यर्थः । द्वितीयात्पदानां प्रशंसनात्पत्तेर्नान्वयः वाक्यप्रतिपक्षार्थस्त्वं परमा मल्लिङ्गा दर्शयति श्रौतं स्मार्तं चेति । अन्तश्चन्दस्येत्यत्र वृत्तिर्माह—
अपिचेति । उदाहृतवाक्यविद् हेतुं वदन्नधिकरणार्थमुपसहसति यदज्ञानादिति ॥

‘नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ’ इति वाक्यस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तद्रष्टृमात्रनिषेधपरं वक्तव्यं, तथास्यति हि ब्रह्मैव द्रष्टृ नावद्वि युक्तं स्यात्, तत् परमतं विरुद्धं ब्रह्मणो द्रष्टृवान्मुपगमात् । तन्मतनैतदक्षरं द्रष्टृतिरिति वक्तव्यम् । यदि द्रष्टृमिथ्यावमानपरम् तदा अतोऽन्यदिति निर्देशवैयर्थ्यं द्रष्टृनास्त्येतावता तामिथ्यां वशिष्ठे । ननु ब्रह्मैव द्राष्टृ इत्यर्थः, ततश्च ब्रह्मणि द्रष्टृणां कश्चित् व सिद्धयतीति च तत्र अयमेव पुरुष नायोऽतोऽस्ति पुरुष इत्युक्तं पुरुषवमस्मि कल्पितमित्यर्थाप्रतीतिः । एतच्चुल्लेखपुष्ट्यान्तरनिषेधादि प्रतीयते, अतो ब्रह्मणोऽन्यो द्रष्टृवर्गोऽपि नित्य इति चेन्न ‘अदृष्ट द्रष्टृ’ इति पूर्ववाक्यं ब्रह्मण एव द्रष्टृवप्रतिपादनात् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यैव द्रष्टृत्वमिति वक्तव्यमुक्तत्वात् द्रष्टृमिथ्या व ब्रह्मणोऽपि मिथ्या व प्रकृतात्, तस्मिन्परिजिह्वयितसति ‘अदृष्ट द्रष्टृ’ इति पूर्ववाक्यप्रतिपादस्याब्रह्म व प्रकृताच्च । ब्रह्मणा द्रष्टृवदपि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वा भावानामिथ्या वमिति चेत् तर्हि परमाथेतो ज्ञातृ वममुपगतं स्यात्, यत्तु मास्करेणोक्तं प्रधानव्यावृत्तिरनन सूनं क्रियत प्रधानस्य शासितृ वसम्भवंदपि द्रष्टृत्वाभावात् प्रधानव्यावृत्तिरिति तदनुक्तं द्रष्टृत्वाभावादि प्रधानादिना विद्युत्वा वसम्भवंदपि बृहत् वासम्भवंदप्रशासितृ वसम्भवंदपि दृष्ट वासम्भवं कथमुक्तं । प्रधानस्यैव वसम्भवंदपि क्षेत्रज्ञं च न सम्भवेतीत्यनुमत्तं कारणीति ॥

इति अक्षराधिकरणम्

गूढार्थसंग्रहः

अथ अक्षराधिकरणम्

‘अक्षरमभ्वरान्तधृते’ इति ‘सर्वधर्मोपपत्तेश्च’ इत्यत्र कारणवस्य विवक्षितं वेन तत्र धारकवममुक्तं भवतीति पूर्वाधिकरणे स्थापितं भवति । अत्र परमा मव्यतिरिक्तस्य धारक व भवतीत्याशेषः । द्रष्टृत्वं स्वकार्यधारकव गीतायाम् ‘यद्यन् वायते जगत्’ ‘एतद्यानीन भूतानि मयाऽस्वक्षणे प्रकृतिं स्रजत सत्त्वात्परम्’ इत्यादावुक्तम् । अभ्वरान्तश्च ‘अन्तरा परत पर’ इति ध्रुवो प्रकृतिः प्रसुप्तः । ‘नक्षत्रास्त्रयम्’ इति ध्रुवस्या स्वापादानपरिणामरूपविशेषः यवस्य महत्त्वं वादानसम्भवनं प्रकृतौ समवायत्त्वात्पदार्थान्तराद् प्रसुप्तः । ‘अस्थूलमनू’ इत्यादिना स्वकार्यवैतल्यवमेव प्रतिपाद्यते । अभ्वरान्तश्च परमादपरं च ‘नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ’ इत्येका मवाद एव पर्यवसानं स्यात् । अत्रिमवाक्यस्य परमा मवय वमस्तु वा भावाः । उपक्रमस्य प्रकृतिपरं वमव स्यात् । अतएव ‘आदाश एव तदोत च प्रोत च’ इत्यत्राकारण्यं धारक वममिधाय तद्वारक वमन्तर्द्विधायतः । पूर्वोक्तस्य स्वाकार्यधारक यमाकार स्थितिरेव आकाशस्यापि प्रकृतिविकारं वन प्रकृतयेव सत्त्वात्कारकं मुखमिधाय पूर्वोक्तं आदाय । ‘ओत’ इति द्वाद्वा ‘वम’ इति द्वयं तान्’ इति धातोर्निधाय । ‘प्रोत’ टीपणं विपर्ययं तदुच्यते किं च व्याप्तं कार्यं प्रतिपाद्यत इति द्वेऽपि वमिति । ‘अक्षरमभ्वरान्तधृते’ इति मदान्तधृतेऽपि । सूत्रे ‘अतः’ गन्तादौशन अभ्वरधारकत्वमात्रं ध्रुवो न विवक्षितम् । ‘कास्मिन् रात्राकाश आनभ प्राभ’ इति वाच्यार्थं आक शावकारधारक वस्य आकारेऽपि न स्वागदेयतारकारक व वाच्यार्थं मुमयमभावात् ॥

गूढार्थसंग्रहः

एवं च आकाशपारकप्रमाणमिषानेऽपि आकाशपूर्वोक्तपारकावस्थानभिधानेन न्यूनता । नच ते विकाराः न स्तीति विरनेवादेः युक्तः । मनुष्यान्वयादिभूतौ स्पष्ट महत्तवादीनां प्रतिपादनात् भगवद्गीतायामपि तादृशांस्त्व-
 'सुदृशत् । ' इत्येवाचानुपपत्त्येः ' इति सुखे महत्तवादीनामनुपपत्त्येः इति परेष्वर्थवर्णने तु १६७।३२ ' इत्यत्र सुखवि-
 शानिचरितरूपगारभरे ' यथा श्रुतिनिदर्शनम् ' इत्युक्त्या (हर्षाद्येवमभूदणदीधितौ १६७.३३) महत्तवादीनां शीतान्
 मन्त्राभ्युपेयम् ॥

एवं च स्वविकारमात्रावधारकत्वेऽप्यर्थः प्रतिपादयितुं अक्षरशब्दार्थास्त्रोक्तेन परः । अथैव १६७।३३ ' सु-
 क्यतया सुखकृष्टुः । तस्यैव म्यायेन सुभगाप्यतन-रस्य पूर्व प्रमाणं एतत्प्रादोदक्रमे समर्थनेन ' यदुच्ये गार्गि दिवो
 यदाकृतृग्याः ' इत्यादिपूर्वेषु युक्तमिदं पारकवस्थोप- ततएव सिद्धेः प्रकृतरपि परमा मंकापदेन ' गार्गि सर्वैर्ह-
 प्रीतम् ' इति गीतापरवृत्तानुरोधेन च अभ्यस्याः अराधिभूताकाशपरम्परायां अराधिभूता प्रकृतिरेव विवक्षिता इति
 सुख्यर्थः निर्णयः भवति । एवमप्रीकारं उक्तमोपसहारयोरैकरूपमपि उभयवति । ' ना-यदतोऽस्ति द्रष्टुं ' इति सुख्यर्थः
 ' अन्यमायव्यावृत्तेश्च ' इत्यत्र विचारयितव्यम् ॥

' भूमिरापोऽनलो वायुः ' इत्यनेन बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयमे मिश्रा प्रकृतिरुपधा ॥ अपरेव मिश्रं च-वामः ।
 इत्यादिगीतायां प्रकृत्यवेषया जीवस्य परम्प्रतिपादनेन ' एतस्य वा अधरस्य प्रशाने गार्गि-सिद्धतेः ' इति चारकवस्य
 विशदीकरणार्थेनैव प्रशासनाधीनधारकवस्य प्रकृत्यात्मभवेऽपि जीवे त-सम्भवति अधरशब्दः प्रकृत्यवेषया जीवे
 मुख्यः । तस्य स्वरूपपरिणाममात्रात् । ' क्षर प्रधानममृताक्षरं हरः ' इत्यत्र जीवेऽप्यक्षरशब्दप्रयोगात् । बद्धजीवापेक्षया
 मुक्तवैवि तनोऽपि मुख्योऽक्षरशब्दः । चर्मभूतज्ञानस्त्रोचस्याभावेन स्वभावान्यथाभावरूपपरिणामस्याप्यभिप्रायः । ' मुक्तस्य
 सत्यसङ्कल्पपरिनिर्माणेन स्वशासनाधीनधारक यमपि संभवतीत्याशङ्क्या— ' साध प्रशासनात् ' इति ॥

शाङ्क्याऽऽमशब्दार्थनिष्कर्षे विहाय शशङ्के । स्वधारक श्रुतिष्वकप्रशब्द निर्दिशन् प्रशासने मुक्तजीवेऽपि नरुभ-
 वर्णीति सिद्धान्तयति । शासनं प्रकर्षं शासनं, अभ्यासधीनस्वरूपं च । तच्च मुक्तस्यापि नसम्भवति, अयं च सर्वसं-
 चित्स्वरूपः सर्वजगदारणहस्तभूतशासनस्तु मुक्तस्य नसम्भवति । ' जगद्व्यापारवर्जम् ' इति सुखे तथा स्वापिष्यमाण
 यात् । एतच्चाप्येषेण गीतायां प्रथमतः प्रकृतिजीवोभयधारकं च प्रतिपाद्य परमात्मन एव सर्वधारकं च प्रतिपाद्यत । एव
 बद्धमुक्त्यावृत्तप्रीकारं जीवमद- अङ्गीकृतौ भवति सच श्रुतौ न विवक्षितः । ' ना-यदतोऽस्ति द्रष्टुं ' इत्यादिना द्रष्टु-
 म्परिनिषेधात् यत्तदभ्यन्तरीमिन्द्राक्षणे प्रावृत्त्युक्तं । ' उभयेऽपि ह भेदेनैवमधीयते ' इति ' ना-यदतोऽस्ति द्रष्टुं ' इति श्रुति-
 सत्वेऽपि अन्तर्यामिन् द्रष्टव्य जीवमित्यस्यामप्यत्र प्रतिपादितम् । तत्र जीवपरमा मभेदस्य प्रतिपादनेऽप्यत्र जीवपरमा-
 भेदस्याप्रतिपादनेन अत्र एकस्यैवात्मनः श्रुतिरिगक्षितं संनिष्कर्षणे अन्तर्याम्यधिपत्तयस्यैव अन्तिष्ठाकालिकेऽप्येवमेव ।
 ' अक्षूतमनसु ' इत्यादिना निषेधमार्गेणैव वाक्यप्रवृत्त्या निषेधस्यैव विवक्षितेन अक्षेया मवातेऽर्थाद्भूतं तत्रापि
 तथैव इत्याद्येवविहारयाह— ' अन्यभावाव्यावृत्तेश्च ' इति ॥

धारकत्वेन शासकत्वेन च पूर्वं प्रमाणं प्रस्तुततया ' अदष्टो द्रष्टा ' इति पूर्वैकमवाचिपदाभावेन पूर्वैकधारकत्वेना-
 चानां सर्वेषां पदार्थानां कर्मत्वेन प्राप्या पूर्ववाक्योक्तार्थस्य अत्राभावेन उक्तव्यतिरेकेण दृढीकरणं च अत्रामिष्यते ।
 धारकत्वेन शासकत्वेन योगस्थितसर्वद्रष्टुं अष्टादशविधैषिनादन्यस्य सद्भावएव व्यावर्तयता विवक्षितः इति पूर्वधार-
 कः स्वप्रमतिदेशेन गाराशब्दचान्दाव्याच ज्ञायत इति स्पष्ट निर्ममराणां विदुषाम् ॥

इति अमराधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-९ अक्षरमम्बरान्तधृतेः (१.३.९)

‘ एतद्वैतदक्षर गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अश्वथूलमनसु ’ (बृ.५.८.८) इत्यादिना अभिहितमक्षरं परब्रह्म आश्रितधृतेः । ‘ यदूर्ध्वं गार्गि दिवः ’ (५.८.७) इत्यारभ्य सर्वविकाराधारतया निर्दिष्ट आकाशः ‘ कस्मिन्नेतदक्षरं ’ (५.८.७) इति पृष्ठे ‘ एतद्वै तदक्षरम् ’ (५.८.८) इति निर्दिष्टस्याक्षरस्य बाधुमदम्बरान्तधृतेः, सर्वविकाराधारं ह्यया वा बाधुमदम्बरान्तकारणं प्रधानम् ; तद्वारकं परब्रह्म ॥

सू-१० सा च प्रशासनात् (१-३-१०)

सा च धृतिः ‘ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासते गार्गि ’ (बृ.५.८.९) इत्यादिना प्रकृष्टाश्रया क्रियमाणा ध्रुपते । अत इदमक्षरं प्रत्यगामा च न भवतीत्यर्थः ॥

सू-११ अन्यभावव्यावृत्तेश्च (१.३.११)

अन्यभावः—अन्यत्वम् ‘ अट्टं द्रष्टुं ’ (५.८.११) इत्यादिना परमात्मनोऽन्यत्वं ह्यस्याक्षरस्य व्यावर्तयति बाधयति शेषः । अतश्च परमम् ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीप

सू-९ अक्षरमम्बरान्तधृतेः [१.३.९]

वाजना गार्गिप्रश्ने ‘ सहोवाचितद्वै तदक्षर गार्गि ब्राह्मणा आर्षवदन्त्यश्वथूलमनसु ब्रह्मस्वदीर्घमलोद्भिमेकहमच्छायम् ’ (बृ.५.८.८) इत्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टं प्रधानम्, जीवो वा उत परमा मा इति सशयः । प्रधानम् जीवोवा न परमा मा इति पूर्वःपक्षः । ‘ कस्मिन्नु सत्त्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च ’ (५.८.७) इत्युक्ते आकाशाधारतयोन्वयमानमक्षरं प्रधानम्, जीवो वा ; प्रधानस्य विकाराधारत्वात् जीवस्याचिद्वैवाधारत्वात् ; न परमा मा इति । रादान्तस्तु—‘ यदूर्ध्वं गार्गि दिवः ’ (५.८.७) इत्यारभ्य, कालत्रयवर्तिनः कृत्स्नस्याधारतया निर्दिष्ट आकाशोऽन्यावृत्तेश्च, न बाधमानाकाशः । तत रथात् ‘ कस्मिन्नु सत्त्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च ’ (५.८.७) इति पृष्ठे तदाधारतयोन्वयमानमेतदक्षरं न प्रचू न भविष्यमर्हति ; नापि जीवः ‘ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत ’ (५.८.९) इत्यारभ्य प्रशासना सर्वाधारत्वधृतेः । सूनार्यस्तु ‘ एतद्वै तदक्षर गार्गि ’ (५.८.८) इति निर्दिष्टमक्षरं परमा मा, अक्षरान्तधृतेः अक्षर बाधुमानाकाशः, अम्बरान्तः—अम्बरधारभूतम् अम्बरकारणमिति यावत् ; कारणान्तरित्वेह कार्यम्यान्तः । सनाम्बरान्तं न बाधुतं प्रधानम् तस्य धृतेः चारणात् । अव्यावृत्तस्यापि धृतेरक्षरं परमा मेवेत्यर्थः ॥

सू—१० सा च प्रशासनात् (१.३.१०)

सा च अम्बरान्तधृतिः 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याच द्रमसौ' (वृ.५.८.५) इति प्रशासनात् भूयते । प्रशासनम्—प्रवृष्ट शासनम् अप्रतिहताशा । नचाप्रतिहताशया वृत्तस्य चिदचिदात्मकस्य जगता धृतिर्जीवे उपपद्यते ; अनो नजीवः ॥

सू—११ अन्यभावव्यावृत्तेश्च (१.३.११)

अन्यभाव —अन्यत्वम् अस्याक्षरस्य परमपुरुषादन्य व व्यावर्तयति वाक्यशेष 'अदृष्ट द्रष्टृ' इत्यादिना सर्वे दृष्टमनदक्षर सर्वस्य द्रष्टृत्यादिप्रधानजीवासम्भावनीयार्थप्रतिपादनात् ॥

इति वेदान्तदीप

अथ अधिकरणसारागळी

प्रख्याताकाशपूर्वस्वविहृतिवहनादक्षराख्यं प्रधानं
तस्याप्याकाशतो नतो धृतनिखिलजगत् क्षेत्रित्वं नुतस्यात्
मैव द्रष्टृत्वपूर्वैरनितरनियतैश्शशासनायत्तधृत्वा
किञ्च द्रष्टृन्तरस्य व्युदसनमिह तत्तुल्यतद्द्रष्टृपोहः ॥

॥ इ ति अ क्ष रा धि क र णं स मा स म् ॥

अथ ईक्षतिकर्माधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू-१२ ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः (१.३.१२)

आथर्वणिकास्सत्यकामप्रश्नेऽधीयते= य पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण पर पुरुषमभिधायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः । यथा पादोदरस्त्यथा विनिर्मुच्यते एव ॥ वै स पाप्मना विनिर्मुक्तस्सत्सामभिरधीयते ब्रह्मलोके स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' (प्रश्न.५.५) इति । अत्र ध्यायतीक्षतिशब्दाद्येऽविपर्ययं ध्यानफलत्वादीक्षणस्य 'यथा क्रतुरसिलोके पुरुषः' [छां३.१४.१] इति न्यायेन ध्यानविषयस्यैव प्राप्यत्वात् 'परं पुरुषम्' (प्रश्न.५.१) इत्युभयत्र कर्मभूतस्यार्थस्य प्रत्यभिज्ञानाच्च ॥

तत्र संशय्यते-किमिह 'परं पुरुषम्' इति निर्दिष्टो जीवसमष्टिरूपोऽण्डाधिपतिश्च

अथ ईक्षतिकर्माधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिकां

सू-१२ ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः (१.३.१२)

(अत्र स इत्युक्तिरसिद्धौ सार्वाधिकारेषु साध्यप्रतिज्ञानुवृत्त्यर्थः । यथा प्रथमपदे भेदव्यपदेशाच्चाभ्य इत्यन्य शब्दोक्तिः । यथा च द्वितीये 'अतएव च सप्रज्ञ' इति ब्रह्मशब्दोक्तिः, यथा चतुर्थे 'वक्षतीति चेन्न ब्राह्मोहि प्रक रणात्' इति प्राकशब्दोक्तिश्च । तद्वत् पूर्वे 'अष्टष्ट ब्रष्टृ' इति परमात्मनो ब्रष्टृत्वमुक्तम् तर्ह्येक्षतिकर्म वेनोचो न पर मान्मेति शङ्क्या सङ्कतिः । यद्वा पूर्वोक्तिरेण अर्थविरोधनाकाशशब्दस्याभ्यस्तरेण तद्वत् तस्याऽन्तरिक्षशब्दस्य नष्टत्वे तरेण निर्वाहस्तुवच इति शङ्क्या सङ्कतिः । यद्वा आकाशशब्दस्य अन्तर्गन्तपरवत् ब्रह्मलोकशब्दस्य नाऽन्यथा निर्वा होऽस्तीति शङ्क्या सङ्कतिः । 'ससामभिरधीयते' 'एतस्मात्प्राप्ते' इतिवत् सामगानधीहेतिरित्यर्थः, दण्डा सात्त्विकादियुक्तेरातिवाहिकैरन्यैव इत्यर्थः । इरेणैक्षतिकर्मणः कर्मणा एव कर्मत्वात्तद्व्यापकत्वेनोक्तं किं च तद्वत् कृत्वा एकविधयतया सिद्धान्त उक्तः । तदनुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह--अत्र ध्यायतीति । यथापासनात्प्राप्तिः प्रायात् ध्यायति कर्मवैक्षतिकर्म । एकत्र पर पुरुष, अन्यत्र 'परात्पर पुरुषम्' इति च, अतो नाविपर्ययमित्यत्राह--परपुरु षमिति । यत्र पञ्चमन्त पद नास्ति तत्राप्यर्थसामर्थ्यात्तत्प्राप्तिवैतिमावः ॥

यादवप्रकाशयितुं जीवोहि ध्यातव्यः, तस्मात्पर ईक्षितव्यस्तु मुक्तजीव इति पूर्वादि तत्र, तदव्यननामुक्तमिति दर्शितम् अभिधायताम्नाजीवात् परो मुक्तजीवइत्येव ब्रह्मजीवो ध्यातव्य इत्युक्तत्वात् ब्रह्मजीवध्यायानात् । तस्य प्राप्तिरित्यनुपपन्नम् । तस्याप्यापतीत्यर्थोऽभ्ययोगवि चतुस्तद्विषय ब्रह्म पूर्वपदि कर्तुं युक्तम् । रुदयमाह--तत्रेति । कि म्प्रायतीक्षतिकर्म ननुभ्रंशः ? उत परमात्मा तदर्थं ध्यातवान्ब्रह्मादयः किं मुक्त्या ? उताऽन्याः, तदर्थं किं जीवघन शब्देन चतुर्मुखायतिरित्यस्य ग्रहणं उत तस्यापि ग्रहणमिति । अत्र ब्रह्म कश्चिदभ्युक्तं स्थानपरं ? उत पराऽभ्योऽपरः, किमीक्षतिकर्मविषये वाक्ये 'यत्तत्त्वयो वेदयन्ते' इति वैष्णव पद प्रत्यभिज्ञाप्यते ? नेति यदा प्रत्यभिज्ञानादभ्य-

श्रीभाष्यम्

चतुर्मुखः, उत सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः इति । किं युक्तम् मम ऐश्वर्य इति । कुतः ? 'सयोहर्षे तद्गगन्यन्मुप्येषु प्रायणान्तमोहकारमभिध्यायीत कृतं वाच सतेन लोकं जयति' (प्रश्न.५.१) इति प्रक्रम्यैकमात्रं प्रणवमुपासीनस्य मनुष्यलोकाप्राप्तिमभिधाय द्विमात्रमुपासीनस्य अन्तरिक्षलोकप्राप्तिमभिधाय त्रिमात्रमुपासीनस्य प्राप्यतयाऽभिधीयमानो ब्रह्मलोकोऽन्तरिक्षात्परो जीवन्ममाष्टिरूपस्य चतुर्मुखस्य लोक इति विज्ञायते ; तद्गतेन चेक्ष्यमाणस्तुलोकाधिपतिश्चतुर्मुख एव । 'एतस्माज्जीवघनात्परात्परम्' (प्रश्न.५.१) इति च देहेन्द्रियादिभ्यः परादेहेन्द्रियादिभिस्सह घनीभूताज्जीवघनपिष्टपुष्टहृल्लोषवासिनरसमपिष्टपुष्टस्य चतुर्मुखस्य परत्वेनोपपद्यते । अतोऽत्र निर्दिश्यमानः परः पुरुषस्समपिष्टपुष्टश्चतुर्मुख एव । एवं चतुर्मुखस्य निश्चिते अजरत्वादयो यथाकथञ्चिद्वेत्तव्याः ॥

इति प्राप्ते प्रचक्षते— 'ईशतिकर्मव्यपदेशात्सः' ईशतिकर्म सः परमात्मा । कुतः ? व्यपदेशात् व्यपदिष्यते ईशतिकर्म परमात्मत्वेन । तथाहि ईशतिकर्मंदिपयतयोदाहृतेभ्योके 'तमोहकारेणैवायनान्धेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं च' (प्रश्न.५.७) इति । परं शान्तमजरममृतमभयमितिहि परमात्मन एवैतद्रूपम् 'एतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्म' (छां.४.१५.१) इत्येवमादिश्रुतिभ्यः । 'एतस्माज्जीवघनात्परात्परम्' (प्रश्न.५.५) इति च परमात्मन एव व्यपदेशः ; न चतुर्मुखस्य तस्यापि जीवघनशब्दगृहीतत्वात् । यस्यहि कर्मं निर्दिष्टं देहित्वं स जीवघनइत्युच्यते ; चतुर्मुखस्यापि तच्छ्रूयते 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्णम्' (वे

श्रुतप्रकाशिका

यात् ब्रह्मलोकशब्दस्य चतुर्मुखलोकपरत्व यदाच जीवघनशब्देन चतुर्मुखस्याग्रहणं तदा शान्तं वादीनामसुरय वादोपायती शतिकर्मचतुर्मुखात् । यदा वैष्णवपदप्रत्यभिज्ञानेन ब्रह्मलोकशब्दः परमभ्योमवाची, यदा च जीवघनशब्देन चतुर्मुखस्यापि ग्रहणं तदानीं शान्तवाजरवादीनां मुख्यत्वाद्वायती शतिकर्मपरमा मेति सिद्धान्तः । चतुर्मुखस्येति । भूयन्तरिक्षमप्राप्तश्चतुर्मुखलोकइत्यर्थः । ततः किमित्यग्राह-तद्वत्तेनचेति । 'जीवघनात् परात्परम्' इति निर्देशः कथमुपपन्न इत्यग्राह-एतस्मादिति । जीवघनपरशब्दोऽस्मान्माणाधिकरण्येनोपपद्यते इत्यर्थः । ब्रह्मणश्चमपिष्टपुष्टस्य देवतित्वं भावाप्रपेक्षया अजरत्वादयो यथाकथञ्चिद्वेत्तव्याइति । चिरकालस्याविनाशिमप्रायेण वा चतुर्मुखस्यैव परिशुद्धावस्थ स्वरूपत्वेन वा निर्वाह इतिभावः । अतएवोक्ते 'परचापरं च' इति निर्देशश्च कृतनिर्वाहः ॥

विद्वान्ते परमात्मन एवैतद्रूपमिति । एतद्रूपं नपुंसकान्तशब्दनिर्दिष्ट स्वरूपम् । चतुर्मुखपरवाहं पुष्टिज्ञानं ता स्यात् । यदा एतद्रूपम् एतद्वाक्यप्रतिपादित रूपम् । एवमर्थद्वयेऽप्यनुगुणं श्रुत्य तत्त्वावयमाह— एतदमृतमिति । अनेन सहति शौचपदस्य प्रयोजनं दर्शितं भवति आचकारादेव साध्यप्रतिपादितेऽस्तेऽस्य प्रयोजनं हि वक्तव्यम् 'शान्तमजरममृतमभयम्' इति व्यपदेशस्य कथं परमात्मसाधकत्वमित्येवायां श्रुत्यन्तरेण परमात्मनः तादृक्त्वेन प्रसिद्धे रिति वक्तव्यम् । अनस्तत्वात्वेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धाद्यतन ॥ इति पदस्य प्रयोजनमिति । व्यपदेशशब्दोऽप्यवस्थितः हे वन्तरमाह—एतस्मादिति । कथं चतुर्मुखस्येतद्व्यपदेशाश्रय इत्यग्राह—तस्यापीति । कथं तस्य जीवघनशब्दगृहीतत्वमित्यग्राह—यस्यहीति । कर्मकृतदेह दर्शयति चतुर्मुखस्यापीति । सशरीरत्वादवहि चतुर्मुखमितिभावः ॥

श्रीमाध्यम्

६.१८] इत्यादौ । यत्पुनरुक्तमन्तरिक्षलोकस्योपरि निर्दिश्यमानो ब्रह्मलोकश्चतुर्मुखलोक इति प्रतीयते, अतस्तत्रस्थश्चतुर्मुख इति ; तदयुक्तम् । ' यत्तच्छान्तमजरममृतमभयम् ' (प्रश्न. ५.७) इत्यादिनेक्षतिकर्मणः परमात्मत्वे निश्चिते सति ईक्षितुः स्थानतया निर्दिष्टो ब्रह्मलोको न क्षयिष्णुश्चतुर्मुखलोको भवितुमर्हति । किञ्च ' यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तस्ससामभिरुज्जीयते ब्रह्मलोकम् ' (५.२) इति सर्वपापविनिर्मुक्तस्य प्राप्यतयोच्यमानं न चतुर्मुखस्थानम् । अत एव चोदाहरणश्लोके इममेव ब्रह्मलोकमधिकृत्य श्रूयते ' यत्तत्कवयो वेदयन्ते ' [सुवाल. ६.४] इति । कवयः सूरयः । सूरिर्मिर्द्दयं च धै-
र्यवं पदमेव ' तद्विष्णोः परमं पदम् सदा पश्यन्ति सूरयः ' (प्रश्न. ५.२) इत्येषमादिभ्यः । नचान्तरिक्षात्परश्चतुर्मुखलोकः मध्ये स्वर्गलोकादीनां बहूनां सद्भावात् । अतः ' एतद्वै सत्य काम परं चापरं ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विज्ञानेतेनैवायनेनैकतरमन्वेति ' (सुवाल. ६.४) इति प्रतिवचने यदपरं कार्यं ब्रह्म निर्दिष्टं तदेहिकामुष्मिकत्वेन द्विधा विभज्यैकमात्रं प्रणवमुपा-

श्रुतप्रकाशिका

ननु कथं ' यो ब्रह्माणम् ' इति श्रुत्या चतुर्मुखदेहस्यकर्मनिमित्तत्वादवगमः नष्टः कर्मसम्बन्धः श्रूयते । उच्यते—
कारणवाक्येषु ' ब्रह्म वा इदमेक एवाग्र आसीत् ' इत्याख्य ' आन्यन्यानि देवश्चराणी इन्द्रो वरुणस्सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो भृत्युरीशानः ' इति सृज्यतया श्रुतानामिन्द्रवरुणसोमपरादीनां कर्मवश्यं वमवतिष्ठते, एवमेव चतुर्मुख-
स्याप्यपवादश्रुत्यभावात्सृज्यत्वेन स्वतः प्रसाकर्मवश्यं वमवतिष्ठत इति आदिशब्देन ' यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै ' इति पादोऽपि विवक्षितः । तेनोपदेशसापेक्षज्ञानप्रसरतया सङ्कुचितज्ञानस्य स्वतःप्राप्त इन्द्रविरोचनादीनामुपदेशसापेक्ष-
तयाहि सङ्कुचितज्ञानत्वादवगमः । भगवत्सन्धीपानि प्रमृतिगुरूपदेशसापेक्षस्य लीलात्ववचनेनैवोक्तं बाल ज्ञानसङ्कोचसाधक-
इन्द्रविरोचनादीनामिष चतुर्मुखस्याप्यपवादरहितमुपदेशसापेक्षं च सङ्कुचितज्ञानवसाधकमिति तेनापि सङ्कोचकर्मसम्बन्ध-
सिद्धिः । एव सृज्यावाप्युपदेशसापेक्षज्ञानप्रसरत्याश्च कर्मवश्यं च चतुर्मुखस्य जीवधनशब्दग्रहणवतिष्ठति ॥

यत्पुनरित्यनुदित पूर्वपक्षोद्वेगं परिहरति तदयुक्तमिति । परमात्मलोकत्वे हेतुत्रयमाह— यत्तदित्यादिना । कथं यत्सूरय इति । कथं कान्तदार्ढ्यः अकर्मवश्यत्वादसङ्कुचितज्ञानाः । सूरयश्च ज्ञानाधिकाः प्रहिताः अतोऽर्थवशात् रिपत्यभिज्ञानमित्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—सूरिभिर्गति । एवमादिभ्य इति । आदिशब्देन ' तद्विप्त्रासो विपन्ययः ' ' यत्र ऋषयः प्रथमजा येपुराणाः ' ' यत्र पूर्वं साध्यास्सन्ति देवाः ' इत्यादिवक्तव्यानि विवक्षितानि, अक्षरत्वा-
दिनिर्मिषितपरमात्मभावस्य स्थानत्यात्, सर्वकर्मविनिर्मुक्तस्य प्राप्यस्थानत्वात्, सूरिर्मिर्द्दयत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च न चतुर्मुख-
लोक इत्यर्थः । लोकप्रमत्त्यभिज्ञानमङ्गस्याखरसत्त्वमाहाह—नचेति । अस्वारयं नृयार्थः । ॥

ननु नास्मिकं व्यवहितत्वादस्वारस्य अन्तरिक्षादस्य ब्रह्मलोकादधीनलोकानां प्रदर्शनायेत्यात् । ब्रह्मलोकश्च प्राकृतलोकद्वयसाहचर्यात् प्राकृतलोक एव स्यादित्यत्राह—अत एतद्वै सत्यकामेति । अतः उदाहृतबुधावप्यस्वारस्यानुगु-
ण्यत् ' परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः ' इति सागानाधिकरण्यं वाच्यवाचकभाषानिबन्धन ओङ्कारवाच्यं परापररूपं
ब्रह्मेति वा परापररूपब्रह्मवाचकओङ्कार इति वाऽर्थः, अनन्तर एतेन एकतरमिति पदार्थमोङ्कारस्य ब्रह्मणश्च निर्देशात् ।
अपनेन उपायभूतेन एकतर कार्यकारणब्रह्मणोरन्यतरत्वं यदपरं कार्यं ब्रह्मेति । चतुर्मुखलाकर्यापरब्रह्मसद्वैवात्म्यमेव

श्रीभाष्यम्

सीतानामैहिं मनुष्यलोकावातिरूपं फलमभिधाय द्विमात्रमुपासीतानामामुष्मिकमन्तरिक्षश-
ब्दोपलक्षितं फलंचामिधाय त्रिमात्रेण परब्रह्मवाचिना ग्रणवेन परं पुरुष ध्यायतां परमेव
ब्रह्म प्राप्यतयोपदिशतीति सर्वे समञ्जसम् । अत ईशतिकर्म परमात्मा ॥

इति ईशतिकर्माधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

युक्तं ननु परब्रह्मलोकस्य 'कार्यं यादृश' 'कार्याख्ये' 'परंजैमिनि.' इति तस्य कार्यलोकत्वव्यपदेशात् ततः पु-
नरा परब्रह्मव्यपदेशाच्च तद्दीर्घं कार्यब्रह्मवादेन ऐहिकामुष्मिकत्वेन द्विधा विभज्येति । उपरि पृथक्पल्लवेन कीर्त-
नादिभागाऽभिप्रेत इत्यर्थः परापरशब्दयोः कारणकार्यपरत्वात् कार्यलोकस्य प्राकृतं सिद्धमिति कारणब्रह्मलोकस्याप्राकृ-
तत्वमकारं वादेव सिद्धम् । अतः प्रकृताप्राकृतरूपेण प्राप्यलोकविभागः, प्राकृतेऽप्यैहिकामुष्मिकरूपेण विभागश्च श्रुत्य-
मेत, उपरि पृथक्पल्लवेन कीर्तनाविशेषात् । अत ऐहिकामुष्मिकविभाकेति, प्राकृताप्राकृताविभागस्य प्रदर्शनार्थः व-
माह-आमुष्मिकमिति । चतुर्मुल्लोकस्याप्यन्तरिक्षशब्दोपलक्ष्यं च ब्रह्माहकामामुष्मिकं वमसि चतुर्मुल्लोकव्यतिरिक्तो
पल्लवेन सम्राहककारो नास्तीति वैषम्यमभिप्रेतम् । अन्तरिक्षशब्दोपलक्षितमिति । उपलक्षणतया व्यवधानपरिहार-
स्तुत्यः, सम्राहकलामोक्षधिक इति भावः । परं पुरुष ध्यायतामिति 'परं पुरुषमभिधायतां' इति वाक्यं स्मरित-
तेन चतुर्मुल्लोकप्रतिस्तत्पञ्चापविशेषश्चिन्तितः । परमेव ब्रह्मेति । चतुर्मुल्लोकस्य प्राप्यत्वं 'परात्परं पुरिशयपुरु-
षमीक्षते' इति पल्लवचनस्य पुरुषशब्दविशेष एव काराभिप्रेतः । एव कार्यब्रह्मा-तर्गतस्य चतुर्मुल्लोकस्य ततः पृथक्करणं
परब्रह्मशब्दाविषयस्य तस्य परमात्मप्राप्तौ प्राप्यत्वावयव तत्तत्तु-यायाविशेष कश्चनविशेषश्चेत्यनेकमुक्तिमि प्राकृतलो-
कस्य साहचर्यं निरस्त आदावेव 'परचापरं च' इति प्राप्यविभागस्याभिहितत्वात् प्राकृतसाहचर्यमुक्तिरपक्रमो-मूलि-
ताच-युक्त भवति । सर्वसमञ्जसमिति । परपञ्चस्थानुपपत्तयस्त्वपेक्षे न सन्ति, उपलक्षणतया व्यवधानपरिहारसमानः
'अजरमभम्' 'परात्परं पुरिशय पुरुषम्' 'यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुक्त' 'यत्तत्कथयो वेद्यन्ते'
इत्यादीनि च वाक्यानि स्वरसानीति वैषम्यमित्यर्थः, अधिकरणार्थमुपसहरति-अत इति ॥

इति ईशतिकर्माधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः

अथ ईशतिकर्माधिकरणम्

ईशतिकर्म व्यपदेशात्स 'अथ' इति निर्देशेन बहवोऽप्यारभ्यन्ते । ध्यायतांशतिकर्मविषय वदेन स्य
पुरुषस्य श्रूयत इत्युपयोरभेद इति, सङ्कतिराप सूचिना भवति । 'युभ्यादायतनम्' इति पादोपक्रमं धारकत्वरूप
माधारव यदुक्त तत्पूर्वाधिकरणे प्रशान्ताधीनमेवेति निर्णीतम् । एतेन प्रचारिता धारकश्च एकएवैव युक्त भवति शासिता
नियामकश्चेत्यादयः पर्यायशब्दाः । अन्तर्याम्यधिकरण एव शरीरिशरीरभावनिर्देशपूर्वकं शरीरान्तर्वापिः नियामकत्व

गूढार्थसङ्ग्रहः

प्रतिपादितम् । अक्षराधिकरणेऽपि ओतप्रोतभावेन पदार्थानामनुक्त्या अविभाज्यस्य तदतिरिक्तत्वा शरीरशरीरिभावो दृढी-
कृतो भवति ॥

अत्र पुरुषशब्दस्य 'पुरिषायम्' इति विग्रहप्रदर्शनेन सर्वशरीर्यर्थकतया सर्वनिधामकरूपं प्रशासितुं व प्रति-
पाद्यते । इदं च जीवे न संभवतीति पूर्वोक्तिपरिणामेन निरूपितम् । हिरण्यगर्भेतरजीवानां तदसम्बन्धेऽपि हिरण्यगर्भस्य जीव-
समाधिभूतस्य व्यष्टिसृष्टिकर्तृत्वस्य सिद्धान्तसिद्धतया स एवात्र विवक्षित इति पूर्वपक्षः । अन्यमर्थः 'समाधिषेत्रकः' इत्यादि
भाष्यसूक्त्या सूच्यते । एतेन 'स' इत्यनेन अधिकरणद्वयनिर्णीतः परमात्मैवेत्युक्तं भवति । एवं स इति निर्देशेन निर्वि-
शेषस्यात्र विवक्षा नास्ति, चतुर्मुखलोके निर्विशेषपरब्रह्मध्यानस्य, तत्तममावापनमेव परम् । अपरब्रह्मप्राप्तिरेव ब्रह्मप्राप्ति
विवाक्षिता । ध्याने अतत्त्वापरब्रह्मविषयक ईक्षणं तु तत्त्वपरब्रह्मविषयम् । तत्र विचारेणैव निर्विशेषपरब्रह्मविषयया ईक्षणेन
पुरुषमीक्षत इति कलनिर्देशः ब्रह्मलोक प्राप्तस्य क्रममुक्तिरेव विवक्षिता इति परेषां प्रक्रिया ॥

नायमर्थः स्मृतिस्त्रयोः विवक्षितः 'स' इति पुल्लिङ्गनिर्देशेन 'परापर पुरिषायम्' इति वाक्ये पुल्लिङ्गान्तवि-
शेषणविशेष्यशब्दैः निर्दिष्टं विवक्षितम् । तत्र च ध्यानवाक्योक्तवैलक्षण्यपक्षेण ईक्षतिवाच्यवैलक्षण्यं वर्तते । तेन च सामान्यतः
अर्थः ध्याने, अर्थवैशद्यमीक्षणे स्फुटम् । तेनामन्तवस्य सर्वविद्याऽनुयायित्वेन सर्वशरीरत्वकृततया सामान्येन सर्वेषा-
मुपासनाविषयत्वं संभवति । उपासनाविषयातिरिक्तविषयानुभवएव नास्तीति सूत्रेण यथाकृत्योप परसम्मतार्थो न
विवक्षित इति सिद्धयति । यथाकृत्य-यायार्थश्च सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरण सूत्रकारैरेव निर्धारित इति पूर्वमेवोक्तम् ।
एवमीक्षणकर्मणि परापरवस्य पुरिषायवस्य च प्रतिपादनेन 'सर्वोस्तु पूर्णं पुरिषायः' इति बृहदारण्यकसूत्रानुसारेण
अत्रापि सर्वशरीरेण एवेक्षण औपनिषदपुण्यैवेदमीक्षणम् । अत्र सर्वेऽर्थाः विशेषणतया प्रविष्टाः । अत्र निर्विशेषस्य
विशेषणद्वयप्रतिपाद्यधर्माविषयकस्य ईक्षणं न भवितुमर्हति । एतेनापूर्वत्वं नास्तीति शङ्काऽपि प्रयुक्ता । ब्रह्मलोकं प्राप्ताना-
मेतादृशविशेषणस्पर्धसिद्धिबाधसम्भवात् । 'यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते-ससामभिरुज्जीयते ब्रह्मलोकम्' इति स्मृति-
क्रमः । अत्र पापविमोक्तानन्तरं ब्रह्मलोकप्राप्तिः भूयते । द्विमात्रेणोपासकस्य पुनरावृत्तिः पूर्वमुक्ता तेनैव त्रिमात्रेणोपास-
कस्यापुनरावृत्तिः सिद्धा । एतेनापुनरावृत्तिफलोपासनकर्मभूतः ईक्षणकर्मभूतस्त्वयैव प्रतिपादनं सिद्धम् ॥

'अथैव रोमाणि विधूय पात्रं-ब्रह्मलोकमभिर्लभयामीति' शब्दोभ्ये अपुनरावृत्तिभूतेः पूर्वं पठिता । तत्र पाप-
विनिर्मोक्तः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्चेत्युभयं प्रतिपादितम् । तत्र 'अकृतम्' इति विशेषणेन ब्रह्मलोकस्य नित्यत्व सिद्धम् । तेन
'ससामभिरुज्जीयते ब्रह्मलोकम्' इत्यत्र प्रकृतिसङ्कलनस्य ब्रह्मलोक एव विवक्षितः, न पुनस्तत्त्वलोक इति सिद्धयति ।
उपक्रमे 'प्रायणा-न्तमोङ्कारमभिधायीयत कर्तमे वाय सतेन लोकं जयति' इति प्रथमः । 'ऋग्भिरेतं यजुर्मन्तरिक्षं ससा-
मभिः यत्त कवयो वेदयन्ते' तमोङ्कारेणायतनेनान्वेति विद्वान्-परंवेति 'इत्युपसंहारे 'ऋग्भिरेतं यजुर्मन्तरिक्षम्'
इत्यत्र लोकवाचिशब्द उपात्तः । 'ससामभिः' इत्यत्र तु लोकवाचिशब्दे नोपात्तः तत्रचेदमेव शीघ्रम् । 'ब्रह्मलोकम्'
इत्यत्र ब्रह्मसर्वलोकस्य पूर्वमभिधानेन तद्विषयकब्रह्मनिर्धारणं ब्रह्मलोकाऽपि निर्धारितो भवति । 'ब्रह्मलोकम्' इत्यत्र
चतुर्मुखलोके न विवक्षितः । ब्रह्मशब्दस्य तत्राश्रयत्वात् परब्रह्मणः लोके प्राप्तिः न भवतीति न भ्रमितव्यम् । तत्त्वोक्त-
दनुमवित्तुपुदवाणां सत्त्वात् इत्यभिप्रायेण 'यत्त कवयो वेदयन्ते' इत्युक्तम् अत्र 'तेजान्तरमं स्थानं यदे पश्यन्ति एतयः'
इति सचनोपसंहारा 'तद्विध्योःरम पदं सदा पश्यन्ति एतयः' इति स्मृतिमूलमिति प्राक् (१.१.१.२.४.५.६) उक्तम् ।
'तमोङ्कारेणायतनेनान्वेति विद्वान्' इत्यत्रोङ्कारस्य परसम्मतरीत्या ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधकस्य परम्परया परब्रह्मप्राप्तिः ॥ ५

गूढार्थसङ्ग्रह

न विगच्छेतम् । तथा वाक्यस्यात्र निरहात् , 'तमोङ्कारेणायतनेनान्वेति विद्वान्' इत्येकमेव वाक्यम् । इदं च ब्रह्मलो-
कवाक्यत्वेन पूर्वं नापात्तम् 'स एतस्मात्' इत्येव वाक्यसत्त्वात् । 'त्रिमात्रेण' इत्यादौ परपुरुषाभिध्याने करणत्वेन
पूर्वं निर्देशः त्रिमात्रेण परमपुरुषाभिध्यान एवेदं फलम् । 'एतेनायत्नेनैकत्वमन्वेति' इत्युपक्रमे वर्तते, अथापि 'ऋग्मि-
रेनम्' इत्यत्र प्रधानस्याकथनेन सामसाम्यविधाकथनान्तरमेव प्रणवस्य कथनात् 'यत्तु कथयो वेदयन्ते' इत्यत्र यत्कर्म
भूत तदेव 'यत्तच्छान्तमजरमभय पर च' इति निर्दिष्टम् अत्र परपुरुषनिर्देशेन 'पर पुरुषमभिध्यायीत' इति ध्यानस्य
इदं फलमिति सूच्यते । एव तत्र करणत्वेन निर्दिष्टस्योङ्कारस्य उपायद्वारा प्राप्तौ करणत्वमत्रोक्तं भवति । इति क्रममुक्तेः
न कथञ्चिदप्यत्रावकाशः ॥

'मात्रवर्णिकमेव च गीयते' इति श्रुते 'सत्य ज्ञानम्' इति मन्त्रवर्णोदितब्रह्मण 'अस्मालोका प्रेत्य, एत-
स्सामगायत्राल' इति वाक्ये गानकर्म च विवक्षितमिति तात्पर्येण 'गीयत' इत्युक्तम् । तेनैव फलदशामाविगानं वर्तते
इति ब्रह्मप्राप्ते 'ससामभिद्वर्णीयते ब्रह्मलोकम्' 'ससामभिर्भ्यं कथयो वदयन्ते' 'यत्तच्छान्तमजरमभय परं चेति'
इत्युत्तरत्र सामाभिद्वयनस्यात्यन्तानुरूप्य स्फुटं निर्मोचराणाम् ॥

अत्र च निर्दिशेयकथा मात्स्येव 'स' इति पुलङ्गनिर्देशेन 'य.पुनरेत त्रिमात्रेणोमित्यनेन—अभिध्यायीत' इति
शक्तिर्मात्राभिध्यायतिकर्मणः उपायं प्रणवस्य करणं यमेव विवक्षितमिति एतत्फलनिरूपणपरे 'एतेनान्वेति विद्वान्' इत्यु-
पसङ्गोऽपि तृतीयानिर्देशः । प्रतिपत्त्यनोपक्रमे 'सयद्येकमात्रम्' इत्यत्र द्वितीयानिर्देशः यथापि वर्तते । तत्पूर्ववाक्यं 'एते'
नैवायत्नेन' इति तृतीयानिर्देशेन प्रणवस्य करणवप्रतिपादनेन करणभूतप्रणवस्य ध्यानमेव विवक्षितम् । 'सयाहवै-
तन्मनुष्येषु प्रायशान्तमोङ्कारमाभिध्यायीत कर्तमं वाच सतनलोकं जयति' इति प्रश्नवाक्ये कर्मतया निर्देशः, प्रणवस्य अथापि
'एतद्वै सत्यका' परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार' इत्यत्रापि प्रणवब्रह्मणोरभेदो निर्दिश्यते । नैतत्त्व-मात्रेण भेदोऽत्र विव-
क्षितः । अत्र 'कर्तमं वाच सतेन लोकं जयति' इति प्रश्नस्य 'ससामभिर्भ्यं कथयो वदयन्ते' इति यत्फलं प्रदर्शितं तत्
ध्यानस्य परमफलमेव । अन्यथा प्रश्नप्रतिपत्त्यनोपक्रमानुरूप्य स्यात् । परमफलं च निर्णीते अमेदद्वारूपत्वेन अत्रोपासन-
विशोदितमिति शङ्का नोदेति प्रणयकर्ममुपासनं कथमिति विचारः प्रणवकर्मकारणपरविषयकोपासनस्य उभयार्थब्रह्मणोः ओ-
ङ्कारभेदनिर्देशः तात्पर्याच्चक्रमावनिर्गच्छत ओङ्कारवाच्यपरमं फलं ब्रह्मत्यर्थं । कोशादिषु तच्छब्दवाच्यत्वात्तात्पर्येण समा-
नाधिकरणनिर्देशा इत्यतः । अयमर्थः मञ्जूपाया नागेशेनास्वीकृतः । वाच्यवाचकयोः समानाधिकरणनिर्देशेन प्रणववा-
च्यत्वेन पुरुषकोपासने प्रणवस्यानुपासनकर्मत्वं सम्भवतीत्यनुपपत्तिर्नास्तीति सिद्धान्तितं भवति । अतश्च इयं विद्या न
निर्विशेषविषयिणी, अपितु सविशेषविषयिणीवेति सूत्रकारसिद्धान्तः ॥

अत्रोपासनविधानेन अमेदोपासनं विवक्षितमिति परेषा प्रक्रिया । 'परत्वापरं च ब्रह्म यदोङ्कार' इति वाक्ये कोश-
वाक्यपुरुषमिति पूर्वमत्रोक्तम् । निर्विशेषस्य शुद्धस्योपासनमिति परेषा प्रक्रिया उपनिषत्सु नैव विवक्षिता, 'तत्त्वमसि'
'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येतदेव महावाक्यं प्रधानभूतम् । तत्र 'अहं ब्रह्मास्मि' इति 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि' इति
वाक्यघटकम् 'आ मानमेव लोकमुपासीत' इत्युपासिधाश्रुते । तत्र तच्छान्तमुपासनां प्रक्रमेवेति स्फुटम् । 'तत्त्वमसि'
इत्यत्र नवहृत्, अग्न्यासो वर्तते अग्न्यासश्च तात्पर्यलिङ्गान्तर्भूतः, तेनैव जीवब्रह्मणोरैक्यं विवक्षितमिति परेषा प्रक्रिया ।
अमेदमेवाग्न्यासः शानावृत्तितात्पर्यक इति 'आवृत्तिरसकृद्रूपदेशात्' इत्यत्रोक्तम् । मन्दाधिकार्यभिप्रायेण शानावृत्त्यभि-
धानमिति तन्मतम् इदमेव विचित्रतरम् । उत्तराधिकारितात्पर्येण जीवब्रह्मणोरैक्यं तन्मध्ये मन्दाधिकारितात्पर्येणावृत्त्यभि-
धानमिति अतः आवृत्त्यभिधानेनैव सद्धिया उपासनमेव विदधातीति युक्तम् । प्रतर्दनाविद्यायां शानोपासनवाचिशब्द-

गूढार्थसंग्रहः

यप्रयोगेण उपासनं ज्ञानमेव विवक्षितमिति उपनिषत्तात्पर्यं पूर्वं साधितम् इत्युपासनं क्रममुक्तिफलकमिति सिद्धान्तः न श्रुतिस्वानुगुणः ॥

सूत्रे 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्' इत्यत्र यद्यपि 'भेदव्यपदेशात्' इति सूत्रान्तर इवेक्षतिकर्मण एव व्यपदेशः इत्यर्थस्वरसतः प्रतीयते । 'पन्मेव ब्रह्म इहामिभ्याताव्यमुपदिश्यते । कस्मात् ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्' इत्यत्र (सं)भाष्यम् अद्यापि सूत्रघटकरदेरेव पञ्चसाध्यादेःप्रतीतौ ताद्विहायाध्याहारोनुचितः । अतः 'ईक्षतिकर्म' इत्यत्र सूत्रे 'ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्' इत्यत्र समासानङ्गीकारः । 'भेदव्यपदेशात्' इत्यादिबहु निर्देशेष्वपि समासानङ्गीकारो नैव घटते । तत्र सर्वत्रापि बाधक वस्तुते समासानङ्गीकारे 'भेदव्यपदेशात्' इति विन्यासासिद्धेः । अत्र न तथा बाधकम् अतः 'ईक्षतिकर्म' इति पृथक्पदमेव, परमते ईक्षतिकर्म परमात्मा ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् इत्युत्तरनपेक्षिता ईक्षतिकर्म परमात्मा व्यपदेशात् इत्येतावतैव तदर्थस्य सिद्धेः । यद्यपि 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' इत्यत्रान्यः भेदव्यपदेशादित्युक्तिः व्यर्थेति शङ्का स्यात् । तत्र 'अन्य' इत्युत्तया 'विज्ञानं...अन्योऽन्तर आत्मा' इत्यत्र श्रुतौ यद्यन्यः तत् 'यथा-मनि तिष्ठन्नाभिनोऽन्तरः' इति श्रुतौ साध्यते, अतः शब्दद्वयमावश्यकम् । 'परात्परे पुरिषायम्' इत्येकमेव वाक्यमिति ईक्षतिकर्मव्यपदेशो नात्र विवक्षितः ईक्षतिकर्मणः परमात्मत्वे ईक्षतिकर्मव्यव्यतिरिक्तबहुवचनव्यपदेश एवात्र हेतुः विवक्षितः । 'स' इति सामान्यतो निर्देशेनात्र पुरुषशब्दनिर्देशेन उपनिषद् प्राधान्येन तात्पर्याधिपत्याभूतः 'तत्त्वोपनिषदं पुरुषम्' इति श्रुत्या निर्धारितः सर्वान्तर्यामी पुरुषोऽत्र विवक्षितः । स एव परःपुरुष इति तत्त्वबन्धेन लभ्यते । 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म सतिदांप्रःपरायणम्' इत्यत्र ब्रह्मशब्दनिर्देशः आत्मनिपदपुरुषस्यैव ब्रह्मत्वं विद्यासामान्यफलदातृत्वं च तत्र विवक्षितम् । तेन एतद्विद्याफलमपि अदृष्टद्वारकमिति सिद्धम् । एतेन 'ससाममिः—ब्रह्मलोकम्' इत्यत्र ब्रह्मशब्दः 'यत्तत्त्वज्ञानमजरमभयं पर चेति' इत्यत्र परशब्दभेदाधिक्यः । अत्र परशब्देन पूर्वं श्रुतिवाक्ये पुरुषशब्दसहमात्रेण पठित परशब्दादस्यैव विवक्षितत्वेन तदर्थः पुरुषशब्दार्थेण । पुरुषशब्दपरशब्दयोः परमात्मत्वेन सुखतया एव च सुखपार्यग्रहेण करणमात्रेण पुरुषस्यैव ब्रह्मलोकं प्राप्तिव्यपदेशादिति तात्पर्येण उपायप्रश्रुतिफलदातृत्वव्यपदेशादिति न व्यपदेशशब्दः प्रयुक्तः । अतः ईक्षतिकर्मणः उपनिषत्तात्पर्यव्यपदेशपरमात्मत्वेन । तस्य ओङ्कारवाक्यमपि श्रुतिपु मरिचकमिति श्रुतितात्पर्यं निर्मलशरणीं श्रुत्यम् ॥

बहुवचनतात्पर्येण कर्मशब्दइत्यपि न त्रियाशब्दनिर्देशादिति तदर्थसम्भवात् । चातुष्टयावर्ध्यान्तरलोचकपदसम- निष्ठाह्वयकर्मशब्दस्य तदावर्धकभोचकद्वितीयादिप्रयोजकभोचकत्वं न्यायसिद्धम् । किंच ईक्षणादिभ्यपदेशात् इति निर्देशेनापि तदर्थसिद्धेः । स्वकृतातिरिक्तज्ञानमात्रात् ईक्षणकर्मव्यपदेशो न स्यादिति शङ्का विशेषवलाजिवाकर्तृमात्र इतिः दशैवगमिषे न, (व्यासनीचैः) कर्तृशब्दप्रयोगेणानि तथाऽर्थसिद्धेश्चम्भवे कर्मशब्दनिर्देशः विवक्षितार्थमिति सिद्धमिति ॥ ॥ न पश्यम् ॥

इति ईक्षतिकर्माधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-१२ ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः (१.३.१२)

‘ यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत ’ (प्रश्न.५.५) इत्यारभ्य ‘ ॥ एतस्माज्जीवधना-
परापरं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ’ (५.५) इत्यत्र ध्यायतीक्षतिकर्मतया सः प्रशासिता परमात्मा इत्यर्थः, तत्तत्र ‘ तर्मा-
ह्वरगैवायनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतममयं परं च ’ (५.७) इति परमपुरुषासाधारणाधर्मव्यपदेशात् ‘ यत्त-
कवयो वेदयन्ते ’ (५.७) इति तदीयस्थानस्य सुरभिर्हृदयत्वव्यपदेशाच्च ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-१२ ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः (१.३.१२)

आद्यवर्णिकानां सत्यकामप्रश्ने ‘ यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत ’ (प्रश्न.५.५) इत्या-
रभ्य ‘ सधामभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवधनापरापरं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ’ इत्यत्र ध्यायतीक्षतिकर्मतया व्यप-
दिष्टः परं पुरुषः किं हिरण्यगर्भः ? अत्र परब्रह्मभूतः पुरुषात्तम इति शङ्क्यम् । हिरण्यगर्भ इति पूर्वपक्षः । पूर्वपक्षमात्रं
प्रणवमुपासीनस्य मनुष्यलोकप्राप्तिं फलम् द्विमात्रमुपासीनस्थान्तरिक्षलोकप्राप्तिश्च फलमभिधाय, अनन्तरं ‘ यः पुनरेतं त्रि-
मात्रेण ’ (५.५) इति त्रिमात्रं प्रणवमुपासीनस्य फलवेनोच्यमानब्रह्मलोकस्य पुरुषखण्डकर्मभूतत्वमुल्लेख्येति विज्ञायते ।
मनुष्यलोकान्तरिक्षलोकसाहचर्याद्ब्रह्मलोकोऽपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञ इति निश्चयात् । राक्षान्तरस्तु ‘ परापरं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ’ (५-
५) ईक्षतिकर्मतया निर्दिष्टपुरुषविषये श्लोके ‘ तमोह्वरगैवायनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतममयं परं च ’
(५.७) इति निरुपाधिकशान्तत्वावामृतत्वादिव्यपदेशा परमात्मैवायमिति निश्चियते । एव परमात्मैवे निश्चिते ब्रह्मलोकश-
ब्दश्च तत्स्थानमेषामिदंवातीत्यवगम्यत । ताद्विषयतयोदाहृतं च श्लोके ‘ यत्तं कवयो वेदयन्ते ’ (५.७) ‘ ताद्विष्णोश्च-
रमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ’ (सुबाल.६.२२) इत्येवमादिभिः सुरभिर्हृदयत्ववचनं तदेव द्रष्टव्यम् । सूत्रार्थस्तु— ईक्षति
कर्मसः परमात्मा ध्यायतीक्षतिकविषयत्वेन ध्यायतिकर्माऽपि स एवेत्यर्थः, व्यपदेशात् ताद्विषयतया ‘ शान्तमजरममृत-
ममयं परं च ’ इति परमात्मधर्माणां व्यपदेशात् ॥

इति ईक्षतिकर्माधिकरणम्

अथ अधिकरणसा रावन्त्री

लक्ष्मीभूतोऽयमेकः खलु पुरुष इह ध्यायतेरीक्षतेश्च
क्षेत्रज्ञस्सोऽयमण्डाधिप इतरपरत्वाभ्यान्वजीवात्परोऽस्मां ।
नो चेद्भोगादिभोगप्रकरणविहितैर्बोभवीतीत्ययुक्तं
तस्मिन्शान्तामृततत्प्रभृतिपरगुणव्यात्यनूक्तयोरयोगात् ॥

नन्वत्रोद्धारमात्रायफलगणनारूढमूयन्तरिक्ष
प्रत्यासत्त्या निवासस्सरसिजवसतेर्ग्रहलोकोऽस्तु मैवम् ।
पापोन्मुखतेन लभ्यो ह्ययमिह कथितस्सूर्यसम्पत्तिपूर्वं
सोढव्यो मध्यलोकैर्व्यवधिरिति समस्तसमाधानमार्गः ॥

॥ इ ति ई क्ष ति क र्मा धि क र णं स मा स म् ॥

अथ दहराधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू-१३ दहर उत्तरेभ्यः [१.३.१३]

इदमामनन्तिछान्दोगाः- 'अथ यदिदमस्मिन्ग्रहपुरे दहरं पुण्डरीकं चेद्म दहरोऽस्मि-
न्नन्तर आकाशस्तस्मिन्त्यदन्तस्तद्वेष्यं तद्वायुं विजिज्ञासितव्यम्' (छां.८.१.१) इति । तत्र
सन्देहः किमसौ हृदयपुण्डरीकमध्यवर्ती दहराकाशो महाभूतविशेषः, उत प्रत्यगात्मा अथ
परमात्मा इति । किं तावद्युक्तम् ? महाभूतविशेष इति । कुतः ? आकाशशब्दस्य भूताकाशे

अथ दहराधिकरणम्

भुतप्रकाशिका

सू=१३ दहर उत्तरेभ्यः [१.३.१३]

पूर्वाधिकरणे 'परात्परं पुरिशयं पुरुषम्' इत्युक्तस्य परमात्मनो साचितम्, अथ पुरिशयस्याकाशशब्दवाच्य-
स्यापरमात्मनो निरस्यत इति सङ्गीतः । पूर्वं ब्रह्मलोकशब्दस्य परमात्मस्थानपरत्वमुक्तं तद्विहायि ब्रह्मलोकेऽप्यत्रो-
द्धारोत्थानपरत्वस्यादिति शङ्कया सङ्गतिः । पूर्वश्रान्तरिक्षशब्दस्य प्रसिद्धान्तरिक्षपरत्वस्यावर्तितम् एवं दहराकाशश-
ब्दस्य प्रसिद्धाकाशादन्यपरत्वमुच्यते इति सङ्गतिः । तर्हि 'अक्षरमन्वरातर्धुतेः' इत्यस्यानन्तर दहराधिकरणं प्राप्तं,
उभयप्राकाशशब्दस्य वियवाक्येषु भुतत्वात् 'ईक्षतिकर्म' इत्यधिकरणं दहराधिकरणानन्तर्यमद्वयं तत्रान्तरिक्षशब्दस्य
यते, नवाकाशशब्द इति चेन्न अक्षरेक्षतिकर्माधिकरणयोवाकाशान्तरिक्षशब्दवाच्यादर्थान्तरस्य परमात्मनो निर्णयेन परपरस-
ङ्गत्यतिशयात् दहराधिकरणे वाकाशशब्दवाच्यस्यैव परमात्मनो विवक्षितमित्यस्य पूर्वाधिकरणद्वयानन्तरत्वं युक्तम् । विप-
यादिकं दर्शयति इदमित्यादिना । परम्पन्नवेष्यस्या-तरप्रतीत्यनुपपत्तेः पक्षा-तरद्वयेऽप्युपमानोपदेयभावोऽनुपपत्तेः
सशयः । किं दहराकाशो भूताकाशः ? उत जीवः अथ परमा मेति तदर्थमप्येष्टव्यान्तरनिर्देशः किं दहराकाशस्य परमा-
त्मनो विशेषी, उत न, 'तस्मिन्त्यदन्तः' इति निर्देशः किं दहराकाशस्य गुणजातविषया, उताया-तरपरः 'एवमात्मा'

श्रीभाष्यम्

ग्रहणि च प्रसिद्धत्वेऽपि भूताकाशे प्रसिद्धिप्रकर्षात्, 'तस्मिन्यदन्तस्तद्वेष्टव्यम्' (८.१.१) इत्यन्वेष्ट्यान्तरस्याधारतया प्रतीतेश्च ॥

इत्येवंग्राहेऽभिधीयते- 'दहर उत्तरेभ्यः' 'दहराकाश परं ग्रहः, कुतः ? उत्तरेभ्यो चान्यगतेभ्यो हेतुभ्यः । 'एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासस्तस्य कामस्तस्य सङ्कल्पः' (छां.८.१.५) इति निरुपाधिकात्मत्वमपहतपाप्मात्वादिकं सत्यकामत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं चेति दहराकाशे श्रूयमाणा गुणाः दहराकाशं परं ग्रहेति ज्ञापयन्ति । 'अथ य इहात्मानमनुविद्य प्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' (छां.८.१.६) इत्यादिना 'यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते' [८.२.१०] इत्यन्तेन दहराकाशवेदिनस्तस्य सङ्कल्पत्वप्राप्त्युच्यमाना दहराकाशं परं ग्रहेत्यवगमयति । 'यावान्या श्रयमाकाशस्तावानोऽन्तर्हृदय आकाशः' (छां.८.१.३) इत्युपमानोपमेयभावश्च दहराकाशस्य भूताकाशत्वे नोपपद्यते । हृदयाद्यच्छेदनिवन्धन उपमानोपमेयभाव इति चेत् तथासति हृदयाद्यच्छिन्नस्य चावापृषि-
ष्यादिसर्वाश्रयत्वं नोपपद्यते ॥

सुत्रप्रकाशिका

इति वाक्योक्तमपहतपाप्मायादिकं किं प्रजापतिवाक्योक्तजीवधर्मः ! उच्यते जीवधर्मत्वेऽपहतपाप्मात्वादिश्रुतिस्वरस्य मत्सि नेति विचारः । यदा 'तस्मिन्यदन्त' इति निर्देशोऽर्थान्तरपर तदाऽन्वेष्टव्यदन्तरस्य गुणाविषयवाभावेन दहराकाशस्य भूताकाशत्वस्यात्, 'एष आत्मा' इति वाक्योक्तगुणाष्टकस्य प्रजापतिवाक्योक्तजीवधर्मत्वे स्वरस्य मत्सि तदा 'एष आत्मा' इति वाक्यस्य जीवविषयतया दहराकाशो जीवस्य इति पूर्वदृष्टं फलफलभावः । यदा 'तस्मिन्यदन्त' इति गुणजातविषयोक्ति तदाऽन्वेष्टव्यदन्तस्य गुणजातविषयवादहराकाशो भूताकाशातिरिक्त इति स्यात् यदा 'एष आत्मा' इति वाक्यस्य प्रजापतिवाक्योक्तजीवधर्मविषयत्वे स्वरस्य नास्ति, तदा स्वरसतो गुणाष्टकविशिष्टपरमाणु-प्रतिपादकतया दहराकाशः परमाणु स्यादिति राक्षान्ते फलफलभावः । आकाशशब्दस्य कचित्परमाणुपरव दृष्टमिति तद्व्याख्यास्यै प्रसिद्धिप्रकर्षादिमुक्तम् । 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिभिरस्याकाशस्य परमाणुगुणेषु श्रूयमाणेषु च सुकथं प्रसिद्धिप्राप्नुवति भूताकाशेन प्रत्यवस्थानमित्यत्राह-तस्मिन्यदन्तरिति । एतच्चोत्तरभाष्यादित्यादिना व्यक्तीमविष्यति ॥

राक्षान्तमाह-एषप्राप्तइति । नहि परमाणुधर्माणामुत्तरवाचरत्वादिकमस्ति, स्यादन्तेरन्तरत्वं वाच्यद्वयाकर्म-
त्वाह-वाक्यगतेभ्य इति । उत्तरेभ्य इत्युक्ते चतुर्थ्यन्तवद्वक्त्राभाभूदिति पञ्चमीसकुटिकरणाया हेतुस्य इत्युक्तम् 'पट्टी-
हेतुप्रयोग' इति नियमः प्रयोजनतया हेतुविविधस्यापि न सर्वदा यथा 'अल्पस्य हेतोर्वहुहातुमिच्छन्' इति, उत्तर-
वाक्यगतेहेतुदर्शयति एषइत्यादिना । निरुपाधिकत्वमिति । जीवस्यापि व्यवर्तनक्षममात्मव्यमित्यामप्रायेण निरुपाधि-
कशब्दः देवादिकतिपयशरीरविशेषानवच्छिन्नत्वं निरुपाधिकत्वम् । अपहतपाप्मवादेऽपि निरुपाधिकत्वमभिप्रेतम्, यदा
आकाशस्यापि स्वर्गाद्यव्याप्तया योगिकआत्मशब्दोपपन्न इति शङ्कात्याज्यव्यर्थो निरुपाधिकशब्दः । यौगिकवाश्रयणं चङ्गिष्टम्
स्वतन्त्रशरीरप्रतिषर्गनियन्तुरूपव्याप्तारो ह्यात्मशब्दप्रयोग इति भावः । अपहतपाप्मवादिकमित्यादिशब्देन कल्पकामत्वा-
दिग्रहेण शक्येऽपि गुणानां विचिन्निधेयत्वेन द्वैविध्यवशापनाय मत्कामवादेः प्रवृत्तत्वात् ।

श्रीभाष्यम्

ननु च दहराकाशस्य परमाण्वेऽपि बाह्याकाशोपमेयत्वं न सम्भवति 'ज्यायान्पृथिव्याज्यायनन्तरिक्षात्' (छां.३.१४.३) इत्यादौ सर्वस्माज्ज्यायस्त्वश्रवणात्-नैवम् दहराकाशस्य हृदयपुण्डरीकमध्यवर्तित्वप्राप्तत्वात्पत्तिवृत्तिपरत्वादस्य वाक्यस्य ; यथा अधिकज्ञेऽपि सवितरि 'इषुवदगच्छति सविता' इति वचनं गतिमान्विनवृत्तिपरम् । अथस्यात् 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' (छां.८.१.५) इत्यादिना दहराकाशो ननिर्दिश्यते 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' (८.१.१) इति दहराकाशान्तर्वर्तिनस्ततोऽप्यस्यान्वेष्टव्यत्वेन प्रकृतत्वादिह 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' (८.१.५) इति तस्यैवान्वेष्टव्यस्य निर्देष्टुं युक्तत्वात् ; स्यादेतदेवम्, यदि श्रुतिरेव दहराकाशं तदन्तर्वर्तिनं च नव्यभाष्यस्य व्यभाक्षीक्तुं सा तथा हि 'अथ यदिदमस्मिन्नब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' (८.१.१) इति ब्रह्मपुरशब्देनोपास्यतया सन्निहितपरब्रह्मणः पुरत्वेनोपासकशरीरं निर्दिश्य तन्मध्यवर्तिं च तदवयवभूतं पुण्डरीकाकारमह्यपरिमाणं हृदयं परस्य ब्रह्मणो वेदमतयाऽभिधाय सर्वज्ञं सर्वशक्तिमाश्रितयारासह्यैकजलधिमुपासकानुग्रहाय तस्मिन् वेदमनि सन्निहितं सूक्ष्मतया ध्येयं दहराकाशशब्देन निर्दिश्य तदन्तर्वर्तिचापहतपाप्मत्वस्वभावतो निरस्तनिखिलद्वेयत्वसत्यकामत्वादि

श्रुतप्रकाशिका

नोपमेयभावो न संघटत इत्यर्थः, उपमानोपमेयभावस्य हृदयावच्छेदानिवन्धनत्वमाशङ्क्य परिरहति हृदयेत्यादिना । अतएवेदमपि नाशङ्कनीयम् 'रामरावणयोर्मुक्तं रामरावणयोरिव' इति बहुपदमन्य-यताश्रयणपरं वाक्यमिति । यावच्छब्दानुपपत्तेः अंशभेदोक्तेश्च । न्यूनपरिमाणस्य अधिकपरिमाणस्यापि न मध्यमपरिमाणेन साधये युक्तमिति चोदयति-ननुचेति । अ-न्यूनपरिमाणत्वमात्रं साधर्म्यमिति परिरहति नैवमिति । अथस्यादिति । यद्यपि 'यावान्वा अयमाकाशः' इति मध्यगतवाक्यस्याकाशस्य प्रथमतया निर्दिष्टत्वादसम्भवाच्च एवमिति परामर्शनीयः, तथाऽप्युक्तमे 'तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्यन्वेष्टव्यतया प्राधान्येनावगतत्वात् 'आत्माया अरे द्रष्टव्यः' 'सोऽन्वेष्टव्यः' इत्यादिष्वात्मनोऽन्वेष्टव्यत्वनिश्चयादिहाप्यन्वेष्टव्यस्य तदन्तर्वर्तिन आत्मत्वावगमात् 'एष आत्मा' इति तदन्तर्वर्तिनोऽन्वेष्टव्यस्यात्मनः परामर्शः, अत आत्माऽधिकरणतयाऽवगतत्वेन तद्व्यतिरिक्तत्वाद्युपपत्त्यनुरोधेन भूतार्कादयं दहराकाश इत्यर्थः । पूर्वपक्षेऽन्वेष्टव्यान्तरस्याधारतया प्रतीतिश्चेत्यनेन वाक्येनाभिप्रेतोऽर्थ इहाप्यस्फाटित्यादिना कष्टं चो भवति । परिरहति स्यादेतदिति ब्रह्मपुरशब्दार्थमाह—उपास्यतेयेति । न केवलं ब्रह्मणसर्वव्यापि-वा-च्छरीरेण साधारण उभयपक्षमात्रं अपितु साधनस्यानभूतहृदयाधारत्वात् संख्याविशेषश्च विद्यते, ब्रह्मशब्दश्च परास्मिन्मुख्यः अतो ब्रह्मपुरं शरीरमित्यर्थः

अत्रेदमप्यर्थसिद्धं दहराकाशो जीवइति पूर्वपक्षस्य साधकतया ब्रह्मपुरशब्दनिर्देशः परिरक्तः—तदयुक्तमिति । कथञ्च्यते ब्रह्मणसर्वविकारसाधारणत्वात्साधारणेन ध्येयदेशस्य युक्तत्वात् जीवस्य भोगोपकरणतया संख्याविशेषसद्भावाजीवशरीरमेव ब्रह्मपुरमिति तादृशेषपुराधिपो जीव इति शङ्कितं, तदयुक्तम् मुख्यापक्षं स्वतो ब्राह्मत्वात् परमाणन उगस्तत्वात् शरीरान्तरवस्थानस्य 'निचाय्यत्वादेवम्' इत्यत्र दर्शिततया संख्याविशेषसद्भावाच्च जीवसाधारणत्वात् तद्व्यापनादिति । अत्रपरिमाणमित्यनेन 'दहरं पुण्डरीकम्' इत्यत्र दहरशब्दे व्याख्यातो भवति । सत्यकामस्यैव

श्रीभाष्यम्

स्वाभाविकानवधिकातिशयकल्याणगुणजातं च ध्येयं 'तदन्वेष्टव्यम्' [८.१.१] इत्युपदि-
श्यते । अत्र 'तदन्वेष्टव्यम्' इति तच्छब्देन दहराकाशम्, तदन्तर्बर्तिगुणजातं च परामृश्य
तदुभयमन्वेष्टव्यमित्युपदिश्यते ; 'यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम' (८.१.१)
इत्यनूद्य तस्मिन्ब्रह्मपुरे पुण्डरीकवेदमनि यो दहराकाशः, यच्च तदन्तर्बर्तिगुणजातं तदुभयम-
न्वेष्टव्यमिति विधीयत इत्यर्थः । दहराकाशशब्दनिर्दिष्टस्य परब्रह्माद्यं 'तस्मिन्वदन्तः' इति

श्रुतप्रकाशिका

दशविद्यागुणानाह—स्वाभाधिकेति । ननु आकाशशब्दवाच्यस्य गुणि वेन तस्य ध्येयः च तस्य तेन विना गुणध्या-
नायोगात् तच्छब्दस्य तदन्तर्बर्तिपरः आकाशशब्दमिवाध्यायेत् । गुणिनो ध्येयत्वे कथिते गुणानां ध्येयत्वमर्थसिद्धि स्यात्,
ननु गुणानां ध्येयत्वे कथिते गुणिनोऽन्तर्भावः । अतोन्वेष्टव्यमितिपदं गुणिपरम् ननु गुणपरमित्यत्राह—अत्रेति । तच्छ-
ब्दस्योभयपरामर्शात्यर्थः ॥

ननु यच्छब्दनिर्दिष्टस्य तच्छब्देन परामृश्यते । यच्छब्दस्य तदन्तर्बर्तिपरः आकाशपरः तत्कथमुभयपरामर्शाद्यं तच्छब्द-
देशेति शङ्क्यापामस्य वाक्यस्य परोक्षार्थपरत्वं च व्युत्पद्यन् तच्छब्दस्य उभयपरामर्शत्वमाह—यदिदमस्मिन्निति । तस्मि-
न्ब्रह्मपुरे पुण्डरीकवेदमनि यदन्तर्गतं दहराकाशस्य चतुर्दशतन्वेष्टव्यमिति परैरुच्यते, तद्व्युत्पद्यति यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेदमेत्यनूद्येत्यादिना । अयमर्थः यदिह दहरं पुण्डरीकं वेदमस्मिन्ब्रह्मपुरे इति दहराकाशस्य पुण्ड-
रीकवेदमाधारवत्स्योक्तं वात् पुनरपि 'तस्मिन्वदन्तः' इति आकाशस्य पुण्डरीकवेदमाधारवत्कथनवैयर्थ्यं स्यादिति,
'तस्मिन्वदन्तः' इति सगुणविषयत्वेन नवैयर्थ्यं पूर्वमनुक्तत्वात् अतोऽपेक्षितविचरेनपेक्षितविधानं दुर्बलम् । अत्र दूषणा-
न्तराण्यप्यभिप्रेतानि । अत्रद्वयवहितदहराकाशं विहाय व्यवहितपुण्डरीकवेदमपरामर्शोऽनुपपन्नः । किंच पुच्छिङ्गशब्दनि-
र्दिष्टस्य दहराकाशस्य यदिति नपुंसकलिङ्गान्तपदेन परामर्शानुपपत्तिश्च । 'तस्मिन्वदन्तः' इति वाक्यं दहराकाशस्य
पुण्डरीकवेदमाधारवत्प्रतिपादनपरत्वेत् अनन्तरवाक्यस्य तदोक्षेपरतया व्याख्यानस्यावश्यकम् । परमा मनीऽन्तर्बर्ति
तत्कारणं सूत्रं किमपि नृभवंतीति 'किं तदत्र विद्यते' इति वाक्येनाक्षिप्यास्य चावागृथिव्यादिकार्यस्य तदन्तर्बर्तितया
समाधानमितिहि परैर्वर्ण्यते दहराकाशः पुण्डरीकवेदमवर्तोयुक्ते किमत्राक्षिप्यम् । तथा 'अस्मिन्कामास्समाहिताः' अथ
यद्वात्मानमनुविद्य ब्रह्मन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्' इति गुणानां तदन्तर्बर्तिवस्तुत्वात् गुणगुणिनोरुभयोरनुपासनत-
त्फलप्रतिपादकोपरितनवाक्यस्वरस्यैकशब्दः भवेत् । अतः परोक्षार्थोऽनुपपन्न इत्यभिप्रायः ॥

'दहरोऽस्मिन्' इति वाक्यं व्याचष्टे तस्मिन्दहरेति । पुच्छिङ्गयच्छब्दाव्याहारेण योजनं या यच्छब्दद्वयनिर्दिष्टमु-
भय तच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्यत इत्यभिप्रायेण यो दहराकाशः यच्च तदन्तर्बर्तिगुणजातं तदुभयमपि युक्तम् । यदा पुच्छिङ्ग-
यच्छब्दान्वाहारेण 'दहरोऽस्मिन्' इत्यादेरेकवाक्यं न मन्वान आह—तस्मिन्दहरेति । श्रुतिवाक्येऽन्तराशब्दोऽन्त-
र्बर्तिपरः । अस्मिन्वर्तमानो दहराकाशस्तदन्तर्बर्ति च यत्तदुभयमन्वेष्टव्यमिति वाक्यस्यायं इत्यर्थः, 'त्यदादीनि सर्वे
नित्यम्' इति पुच्छिङ्गनपुंसकलिङ्गयोर्यच्छब्दयोरैकशेषः 'नपुंसकमनपुंसकेनैवचान्यतरस्याम्' इति नपुंसका-
न्वयमेकवचनान्तः च । तस्मादाकाशतदन्तर्गतान्वेष्टव्यगुणपरं पुनपुंसका तयच्छब्दद्वयार्थादिकस्य तदिति पदमित्ये-
वाह । एव 'तदन्वेष्टव्यम्' इति तदन्वेष्टव्येना मनोऽप्युक्तत्वात् तदन्वेष्टव्यतया प्राधा-वावगतिरुच्छेद्यस्या मन्त्रसिद्धिश्चे-
त्यत्रेति चोद्यपरिहारसिद्धिः । दहराकाशेति । विवक्षितार्थस्य प्रामाणिकत्वेसिद्धेहि सिद्धिनिर्वाहो व्यवपद्यते, तस्माद्दहरा-

श्रीभाष्यम्

ममिधाय तस्य दहराकाशस्य देहाद्ययभूतहृदयान्तर्गतित्वेऽपि देहस्य जराप्रध्वंसादौ सत्यपि परमकारणतयाऽतिसूक्ष्मत्वेन निर्विकारत्वमुक्त्या ततएव 'एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम्' (८.१.५) इति नमेव दहराकाशे सत्यभूते ब्रह्माख्यं पुनं निखिलजगदावासभूतमित्युपपाद्य 'अस्मिन्कामा-
स्ममाहिताः' (८.१.५) इति दहराकाशमस्मिन्निति निर्दिश्य काम्यभूतांश्च गुणान्कामादिति निर्दिश्य तेषां दहराकाशान्तर्गतित्वमुक्त्या तदेव दहराकाशस्य काम्यभूतकल्याणगुणदिशि-
ष्टत्वं तस्यात्मत्वं च 'एष आत्मोऽपहतगम्भा' [८.१.५] इत्यादिना 'सत्यसङ्कल्पः'

श्रुतप्रकाशिका

नैवं स्वरूपनिरूपकस्य सत्यवस्थाप्र पृथगुक्तावात्, अपेक्षितेष्वर्थेषु अनुसृतः सत्यतोपपत्त्यर्थं ननुक्तपरित्यागेनाप्यतोऽप्रा-
प्त्यैव पुक्तम् । अतो वयोक्त एवायं, 'अथ तच्चेदमूयुः' इत्यादिचोद्यपरिहारवाक्यानामर्थे हृदि निधायाह—तस्य
दहराकाशस्येति । 'अस्मिन्न यदिप ब्रह्मपुरे सर्वे समाहिते सर्वाणि भूतानि सर्वे च कामाः यदैवं जरायाप्नोति
प्रध्वंसते वा किं ततो विशिष्यते' इति वाद्यम् । 'किं तदत्र विद्यते' इति प्रश्नस्य प्रतिवचनम् 'अस्मिन्का-
मास्ममाहिताः' इति वक्ष्यते ; मध्ये चोद्यान्तरामिदमुच्यते शरीरान्तर्गतित्वेन दहराकाशे सर्वे चावापुषिध्यादिक स्थित
चेदेहप्रध्वंसे तदन्तर्गतस्याकाशस्यापि हृ-पुण्डरीकस्थेव प्रध्वंससम्भवात् तस्य चावापुषिध्याद्याभ्यासः नुपपन्नः, देहप्रध्वंसे
ऽपि चावापुषिध्याद्यवस्थानात् अस्मिन्नादय निगतिशयभोग्यत्वं चानुपपन्नमिति । एव चोद्योद्यानधीनं सूचयति देहा
यययभूतहृदयान्तर्गतित्वेनेति । 'यदैवं जरायाप्नोति' इत्येतच्छब्दः पूर्वप्रकृतं व्यवहितमपि ब्रह्मपुराख्यं शरीरं
परामृशति जराभिस्पर्शाभिधानात्, ननु तदन्तर्गतपरामर्शी, तस्य सत्यवस्था वक्ष्यमाणत्वादित्यभिप्रायेण देहाद्ययवे-
चोद्यपरं श्रुतिवाक्ये 'सर्वे समाहितम्' इति चावापुषिध्याद्युपलक्षितभोग्यभोगोपकरणभोगस्यानापारवमनृदिते सर्वाणि
भूतानीति सूचयन्नभोगोपलक्षितभोगनृपयोगारवमनृदित 'सर्वे च कामाः' इति निरतिशयभोग्यावमनृदितम् ।
पुरोधादिकयानुगुणत्वादनुवादिवाक्यस्य ॥

ननु सर्वशब्दसङ्कोचेन जीवभोग्याधारपरमिदंवाक्य मुख्यबोधोपपत्तेरिति । नैवम् असुख्यैव शोढव्यम्, प्रथमश्रुत
सर्वशब्दसङ्कोचस्यामुक्तावात् पुरोवाद्यानुरुपविदे, द्वासकफलस्य निरतिशयतया वक्ष्यमाणत्वाच्चानुगुणत्वाच्च । नच गुणाद-
कविषयोऽयं चोद्यवाक्यस्य कामशब्दः 'अस्मिन्कामाः' इति तस्य वक्ष्यमाणस्य पूर्वमुक्तत्वायोगादुक्तानुभाषणरूपत्वा
च्चस्य वाक्यस्य, अतः 'सर्वे च कामाः' इति निरतिशयभोग्यावानुवादः 'नजीर्यति नहन्त्ये' इत्यनेन प्रतिव-
चनप्रत्येनायंविद्वदकारमाह—परमकारणतयाऽतिसूक्ष्मत्वेनेति । कार्याद्याख्यादेः कारणमाकाशादिक सूक्ष्म, ११ एव
वात्वादिकारेऽप्याकाशस्य न तादृशविकारसम्भव इति तत्तत्कारणतत्त्वान्तरा मनो निरतिशयसूक्ष्म वाक्किंकार २१८
भावः । ततएवेति । श्रुतिवाक्यस्यसत्यशब्दस्य निर्विकारत्वमर्थ इति भावः । पृथीतिपुरुषव्याप्यस्यैवमाह—ब्रह्मारायमिति
सत्यशब्दसामानाधिकरण्याप्रामातृतशरीरमित्यभिप्रायः । पुरश्चन्दविषयबहेतुं गुणमाह—निखिलजगदिति । 'सत्यं ब्रह्म-
पुरम्' इत्यन्तमयान्तरचोद्यपरिहारपरं 'अस्मिन्कामाः' इति प्रथमचोद्यप्रतिवचनम् । दहराकाशमिति निर्दि-
श्येति । अव्यवहितैतत्सत्यं ब्रह्मपुरादित्यादिशब्दोपस्थापितत्वादस्येति भावः । गुणानां कामशब्दवाच्यत्वमुपपादयति ।
काम्यभूतानिति । अयववक्ष्यतेत्यर्थः । समाहिता इति पदस्यार्थमाह—दहराकाशान्तर्गतित्वमिति । एव दहरका-
शस्य कामवैशिष्ट्यमुक्तम् । तदेवेति । को दहराकाशः सचकैः, कभिर्विशिष्टइत्येवेषायां 'एष आत्मा' इतिवाक्य गुण

श्रीभाष्यम्

इत्यन्तेन स्फुटीकृत्य 'यथा ह्येवेह प्रजा अन्वादिशन्ति' (८.१.५) इत्यारभ्य 'तेषां सर्वेषु लोकैश्चकामचारो भवति' (८.१.६) इत्यन्तेन तदिदं गुणाष्टकं तद्विशिष्टं दहराकाशशब्दनिर्दिष्टमात्मानं चाधिदुषामेतद्व्यतिरिक्तमोग्यसिद्धये च यमैर्कुर्वतामन्तवःफलवाप्तिमस्य-सङ्कल्पवच्चामि शय 'अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' (८.१.६) इत्यादिना दहराकाशशब्दनिर्दिष्टमात्मानं तदन्तर्गतं नञ् काम्यभूतानपहतपाप्मत्वादिकान्गुणान्विजानतामुदारगुणसागरस्य तस्य परमगुणस्य

सुतप्रकाशिका

विशेषविशिष्टवर्तिविशेषप्रतिपादकमित्यर्थः । 'अपहतपाप्मा' इत्यादिवाक्ये सत्कामादौ नकामनायाः सत्त्वपरः अमेवाकाशस्य सत्यसङ्कल्पशब्देनापि सिद्धत्वात् । नापि भोगानां सत्यत्वपरः, इच्छाविशेषवाचकतया न्युपपन्न कामशब्दस्य भोगवाचित्वामावात्, नापि काम्यन्त इति न्युपपत्त्या गुणमात्रपरः कतिपयगुणान्तराणां पृथगुक्त वादसङ्कुचितत्व-यथार्थसम्भवे गोबलीवर्दम्ययिनानुक्तगुणविषयतयाऽसङ्कोचायोगाच्च अतो भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपा नित्याः काम्या अस्य सन्तीत्युच्यते 'तद्वक्षरे परमे व्योमन्' इत्युक्तमित्यविभूतिविशिष्टस्य सत्यकामशब्दार्थः । स्फुटीकृत्येति । आकाशितगुणगुणिविशेषप्रदर्शनं स्फुटीकारः । गुणगुणिनोरुभयोऽन्युपास्तत्वं परस्वाक्ये दर्शयित्वा मध्यगतवाक्यानामर्थं वदति, यथाह्येवेति । 'यथाह्येवेह प्रजा अन्वादिशन्ति यथाऽनुशासनं ययमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रमागं तं तमेवोपजीवन्ति तद्यथेह कर्मचितो लोकः' इत्यादि प्रथमस्य यथाशब्दस्य तथोपजीवन्तीत्यन्वयः । लोकैः प्रजाः यथाऽनुशासनं, राजशासनं यथा तथा अन्वादिशन्ति नमन्ते किमित्यत्राह—ययमन्तमिति, अन्तः परस्ताच्च नानुष्ठानावसानमात्रत्वात् ययमन्तं फल क्षेत्रजनपदादिकप्रति अभिकामाः अभ्यर्थिनो भवन्ति तत्तत्फलं तथोपजीव्यतीति, लौकिकराजसेवादिप्रवृत्त्या लौकिकफलभोगाद्युक्ते । तस्य कथिष्यमाह—तद्यथेह कर्मचितो लोकः इति । अलौकिकफलस्यापि तद्वत्त्वमित्यमाह—'एवमेवामुय' इति दहराकाशतदनुगानुपासकानामन्तवत्फलमाप्तवमाह—'तद्यद्वात्मानमनुविद्य' इत्यादिवाक्येन अननुविद्य अनुपास्य ब्रजन्ति परलोकमितिशेषः । भाष्ये यमैर्कुर्वतामिति । 'तद्यथेह कर्मचितः' इत्यादिभ्रूत्यर्थोऽभिप्रेतः । अकामचारशब्दार्थमाह—असत्यसङ्कल्पत्वचेति । अनाविभूतगुणाष्टकाव विवक्षितम् । अथ यद्वात्मानमनुविद्येति । अत्रात्मानमेतांश्च सत्यान्कामानिति दहराकाशतदन्तर्गतशब्दार्थानुवादः 'कामचारोभवति' इति सत्यसङ्कल्पावपर्यन्तगुणाष्टकाविर्भावो विवक्षितः । 'एतांश्च सत्यान्कामान्' इति वाक्ये कामशब्दोऽपहतपाप्मत्वादियुगाष्टकपरः, नञ् सत्यकामपदोक्तकामपरः 'एतांश्च' इत्येतच्छब्दस्य प्रकृतगुणविषयतया कामशब्दस्य काम्यन्त इत्यवयवशक्त्या न्युपपत्तेः 'अस्मिन्कामास्समाहिताः' इति वाक्यस्यकामशब्देकाव्याच्च, सत्यशब्दविशेषितं वा प्राक् ननिर्दिशेणकामशब्दार्थप्रत्यामशाविरोधि, सत्यकामपदवाच्यप्रत्यभिज्ञापकत्वात् तत् पूर्वं द्रुतयेत्तच्छब्दस्य प्रकृतगुणपरामर्शसमयतया पञ्चाश्रुतस्य सत्त्वशब्दस्य तदनुविधावित्वात् 'तस्मै सत्यान्कामाः' इति प्रकृतानां कामानां सत्यशब्दविशेषितत्वाच्च अनेन ध्रुत्यर्थोप-यासनं पूर्वप्रस्तुतशङ्कायाः परिहृतत्वं दर्शयति अतो दहराकाशइति ॥

ननु उपक्रमानुगुणमुपसंहारो वर्णनीयः तत्र यमुपसंहारानुगुणमुपक्रमार्थवर्णनमिति चेन्न, उपक्रमायगतस्य तदन्तर्गतिनोऽन्वेष्टव्यत्वस्य बाधामावात् उपसंहारावगतस्य आत्मनोऽन्वेष्टव्यत्वस्य उपक्रमे विवक्षितत्वमात्रं ह्युक्तं, ननु उपक्रमावगतप्रधानम् । ननु उपक्रमवाक्यमन्तर्वर्तिन एवा-न्वेष्टव्यत्वपरस्यात् आत्मनोऽन्वेष्टव्यत्वमुपसंहारवाक्योपेक्षावगतस्य

श्रीभाष्यम्

प्रसादादेव न्यवेकामाधातुस्त्वसद्वृत्तता चोच्यते । अतो दहराकाशः परं ब्रह्म, तदन्त-
र्धेतिचापहतपाप्मत्वादिकाम्यगुणजातम् तदुभयमन्वेष्ट्यं विजिज्ञासितव्यमिति चोच्यत इति
निर्द्धारयते । तदेतद्वाक्यकारोऽपि स्पष्टयति 'तस्मिन्त्यन्तरिति कामव्यपदेशः' (वाक्य-
कारः) इत्यादिना । अत एनेभ्यो हेतुभ्यो दहराकाशः परमेव ॥

सू-१४ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च (१.३.१४)

इतश्च दहराकाशः परं ब्रह्म 'तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चर-
न्तो नविन्द्रेयुरेयमेवेमास्त्वर्थाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्यएतं ब्रह्मलोकं न विन्दस्वत्येतन्निहि प्रायुधाः
(छां.८.३.२) इति एतमिति दहराकाशं निर्दिश्य तत्राहरहस्त्वर्थेषां क्षेत्रज्ञानां गमनम् गन्त-
व्यस्य तस्य दहराकाशस्य ब्रह्मलोकशब्दनिर्देशश्च दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयतः । कथं
मनयोरस्य परब्रह्मत्वसाधकत्वमित्यत आह-तथा हि दृष्टम् इति । परस्मिन्ब्रह्मणि सर्वेषां
क्षेत्रज्ञानामहरहस्त्वुत्तिकाले गमनमन्यत्राभिधीयमानं दृष्टम्- 'एवमेव एतु सोमेमा-
स्त्वर्थाः प्रजास्त्विति सम्पद्य न विदुस्त्विति सम्पत्स्यामहे इति' [६.९.२] 'सत आगम्य न
विदुस्त्विति आगच्छाम इति' (६.९.२) इति च । तथा ब्रह्मलोकशब्दश्च परस्मिन्ब्रह्मणि दृष्टः
'एव ब्रह्मलोकः सन्नोऽदिति होवाच' (७.१०.२) इति । माभूदन्यत्र ॥ ब्रह्मणि गमनदर्शनम् ।
एतदेव तु दहराकाशे सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां प्रवृत्त्यकाल इव निरस्तनिखिलदुःखानां सुषुप्तिका-

श्रुतप्रकाशिका

किं हि दृष्टनिर्वाहेनेति चेन्न पल्लवावयवगतोपासनानुवादस्य पुरोवादात्त्वैक्यरूपत्वात् । अवयवाभ्युपगमः तस्यैवात् । नक्षत्रास्त गुण्यु-
पासनमनुवादितुं शक्यम् । नच 'अथ यद्वाह्यमानम्' इति वाक्यं निश्चितविधिपरं, गुणाशस्य प्राप्तत्वात् नापि गुणा-
नुवादेन गुण्युपासनं विधायक उभयानुवादेन पक्षप्रतिपादनपरत्वात् । अतोप्राप्तस्यानुवादायोगात् पल्लवावयवान्दिरस्य
गुण्युपासनस्य गुणापासनस्यैव 'तदन्वेष्टव्यम्' इति वाक्येनेव । विहितत्वमवस्थाभ्युपगमस्तस्यमिति दहराकाशगुणाशक्ये ।
स्वयोरनुपासनं 'तदन्वेष्टव्यम्' इति विहितम् । अथा-तत्त्वर्तितं । कामत्वं सप्रदायतो द्रवयति तदेतदिति । सूत्रार्थ-
प्रसंग इति अतएतन्म्यइति ॥

सू-१४ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च (१.३.१४)

'अहरहर्गच्छन्ति' इति सुषुप्तौ गमनं विवक्षितं, तच्च पृथक्प्रतिपात्तिव्यवहारानर्हतया स्थितिः । निर्गमनं पृथक्प्र-
तिपादयितुं शक्यं । कथं मनयोरिति । कथं श्रुतिषु परमात्मवर्त्मनेन अन्वयदर्शनात् । जीवादिप्रतिपादकवाक्येष्वदर्शनेन
जीवादिष्वसंभावितत्वात् । गतिशब्दयोः परमात्मसाधकत्वमित्यर्थः । 'तथाहि दृष्टम्' इति सूत्रस्य परमात्मपरतत्त्व-
भूतवाक्येष्वन्वयदर्शनपरं व्याचष्टे तथाहीति । गतेरश्रुत्यन्तरप्रतिदि दशयति परस्मिन्निति । शब्दस्यान्यत्र प्रतिदि
दशयति तथेति । 'लिङ्गं च' इति सूत्रस्य जीवादिप्रतिपादकविषयभूतवाक्येष्वन्वयदर्शनरूपव्यतिरेकाद्वतिशब्दयोरसा-
धवावकाशपरं व्याचष्टे माभूदिति । तत्र गतेः श्रुत्यन्तरेऽन्वयदर्शननेत्येकस्य साधकत्वमाह-एतदेव शिविति । श्रूय

श्रीभाष्यम्

ऽघस्यानं श्रूयमाणस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गम् ; तथा ब्रह्मलोकशब्दश्च समानाधिकरणवृत्त्या ऽस्मिन्दहराकाशे प्रयुज्यमानोऽस्य ब्रह्मत्वे प्रयोगान्तरनिरपेक्षं पर्याप्तं लिङ्गमित्याह-लिङ्गं च इति । निपादस्यपत्तिन्यायाच्च पृष्ठीसमासात्समानाधिकरणसमासो न्याय्यः ॥

अथवा ' अहरहर्गच्छन्त्यः ' [छां. ८. ३. २] इति न सुपुत्तिविषयं गमनमुच्यते ; अपि-
त्वन्तरात्मत्वेन सर्वदा वर्तमानस्य दहराकाशस्य परमपुरुषार्थभूतस्योपर्युपर्यहरहर्गच्छन्त्यः
सर्वधर्मिकाले वर्तमानाः तमजानत्यस्तं न विन्दन्ति-नलभन्ते ; यथा हिरण्यनिधिं निहितं
तत्स्थानमजानानास्तदुपरि सर्वदा वर्तमाना अपि न लभन्ते, तद्वदित्यर्थः । सेयमेवमन्तरा-
त्मत्वेन स्थितस्य दहराकाशस्योपरि तन्नियमितानां सर्वासां प्रजानामजानतीनां सर्वदा
गतिरस्य दहराकाशस्य परब्रह्मात् गमयति । तथाहन्त्यत्र परस्य ब्रह्मणोऽन्तरात्मतयाऽच-
स्थितस्य स्थित्याभ्यामिदंस्मिन्वर्तमानाभिः प्रजाभिरवेदनं दृष्टम् । यथा अन्तर्यामि-

श्रुतप्रकाशिका

माणमिति । निधिदृष्टान्तसचिवमिति भावः । ' तद्यथा ' इत्यादेर्वाक्यस्योदाहृतत्वाच्च निधिदृष्टः स्य श्रुतः । निधि-
दृष्टान्तावगतपरमपुरुषार्थमावस्थेति योजनान्तरेऽनन्तरमेवोच्यमानत्वाच्च । निधिदृष्टात्परमपुरुषार्थवशात्कः, अतो
दृष्टान्तानुपपत्तिमहरहर्गमनमेकं पर्याप्तं लिङ्गमित्यर्थः शब्दस्य च न्यायविशेषानुगृहीतस्य श्रुत्यन्तरेऽप्यनिरपेक्षं साधकाच-
कत्वमाह—तदा ब्रह्मलोकेति ॥

ननु कथं ब्रह्मलोकशब्दस्य समानाधिकरणवृत्तिवागमः व्यवधिकरणवृत्तावापि तदेवाहि शब्दरूपमिति शङ्कायाः वि-
क्षितमनुपाहकं दर्शयति निपादेति । ' एतया निपादस्यपत्तिं याजयेत् ' इत्यत्र कर्मधारयप्राप्ते निपादजातीयस्य
पतेराभिधेयोरसम्भवेन स्वतो निरधिकारत्वात् पृष्ठीसमासपरिग्रहे च त्रैवर्णिकान्तर्भूतस्वपतिव्यतिरेकापि निपादस्यपत्ति-
वदनिर्वाहसम्भवात् पृष्ठीसमासपरिग्रहेणापञ्चाधिकरणन्यायानुरोधेन दुष्ट इति प्राप्तेऽभिहितं ' स्वपत्तिर्निपादरस्याच्छ-
ब्दसामर्थ्यात् ' इति । अयमर्थः पृष्ठीसामासपक्षे निपादसम्भवाविशेषोऽभिधेयः, कर्मधारयपक्षे निपादव्यतिरेकः, तत्र
वक्ष्या अत्रवगाशियादप्रातिपदिकेन विभक्तयर्थो लक्षणीयः । नचदे नुक्तम् औत्तार्यपरिग्रहे विरोधानावात् नचाभिधेया-
शक्तित्वं दोषः, द्रव्यरुदेतदुपयोग्यमिधियोरपि यथाकथञ्चिदार्जनस्य विध्यनुमितिसंभवे तस्मात्कर्मधारय एव न्याय्य
इति । एतन्न्यायानुगृहीतो ब्रह्मलोकशब्दः श्रुत्यन्तरेऽन्यनिरपेक्षः परमात्मवशाद्यन्यर्थः । तर्हि ' सुप्ताभिरङ्गी-
यते ब्रह्मलोकम् ' इत्यत्र कथं ब्रह्मलोकशब्दस्य वैयधिकरण्यम्, उच्यते नयतिः प्राप्तिवचनः नित्यप्राप्तस्य ब्रह्मणः प्रा-
प्तिर्नामानुभवः, सच ' परात्परं पुरुषमीक्षते ' इत्युक्तः अतो ब्रह्मानुभवः पुनर्न वक्ष्य इति ' उन्नीयते ' इत्यु-
क्तयतिरूपरिखितप्राप्तिवाची, न बुद्धिवाची प्राप्यक्ष लोक इति वैयधिकरण्यम् अत्रनु तादृशानुपपत्त्यभावात् सामानाधि-
कण्यमिति—ब्रह्मलोकशब्दस्य चतुर्मुखत्वेनपरव्यवधानावितर्कलिङ्गमहरहर्गमनं, नहि प्रजाःप्रत्यहं चतुर्दशलोके गच्छन्ति-
दधेपरम् ' लिङ्गं च ' इति सूत्रलक्ष्मणवैयर्थ्यात्प्राप्तम् । तदानीं गतिशब्दोऽपि परव्यवधानाद्योपादकभावेन समुचित्य पर-
मामन्वशाद्यन्यत्वं स्यात्, नन्वेकैकस्य, ततोऽपि परंप्रत्येकं पर्याप्तलिङ्गसिद्धिरित्यभिप्रायं तदनादृशेयं स्यात्प्राप्तम् ॥

गतिशब्दमात्रस्य योजनान्तरमाह—अथयेति । पूर्वयोजनानां दृष्टान्तप्रयोगिरशब्दान्वयः, अत्रनु दृष्टान्तकंदि
दहराकाशस्योपरिती । धर्मव्यवधानप्रयोगैवमुक्तम् अन्ततया ततया स्थितत्वेनब्रह्मधारः ननु उपासकानुपाहकतया स्थितं न
परितन्त्रियमितानामीति । अस्मिन्प्रकरणे सत्यशब्दान्वयेनवचनाद्यग्राह्यं चेतनचित्तनयैर्मिदंनृपं परस्य ' यथात्मान-

श्रीभाष्यम्

ब्राह्मणे 'य आत्मनि तिष्ठद्यात्मनोऽन्तरोयमात्मा नवेद् यस्यात्मा शरीरं यआत्मानमन्तरोऽय-
मयति' (यु.५।७.२२.मा.पा) 'अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतश्चोता' [५.७.२२] इति च । मा भूदन्यत्र
दर्शनम् ; स्वयमेव त्रियं निश्चितप्रान्ताद्यगतपरमपुरुषार्थभावस्यास्य हृदयस्यस्योपरि तदा-
धारतयाऽहरदृस्सर्वदा सर्वासां प्रजानामजानतीनां गतिरस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गम् ॥

सू—१५ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः [१.३.१७]

'अथ य आत्मा' (छां.८.४.१) इति प्रकृतं दहराकाशं निर्दिश्य 'स सेतुर्विधृतिरेषां
लोकानामसम्भेदाय' [८.४.१] इत्यस्मिन्नगद्विधरणे धृत्यमाणं दहराकाशस्य परब्रह्मतां
गमयति ; जगद्विधरणे हि परस्य ब्रह्मणो महिमा, 'एष सर्वेश्वर एष सर्वभूताधिपतिरेष
भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय' (यु ६.४.२२) इति, 'एतस्य वा अक्ष-
रस्य प्रशासने गार्गि सूर्योच्चन्द्रमसां विधृतौ तिष्ठतः' (१.८.९) इत्यादिभ्यः । सचायं तस्य
परस्य ब्रह्मणो धृत्याप्त्यो महिमाऽस्मिन्दहराकाश उपलभ्यते ; अतो दहराकाशः परब्रह्म ॥

सू—१६ प्रसिद्धेश्च (१-३-१६)

आकाशशब्दश्च परस्मिन्नि प्रसिद्धः 'कोहोवाग्यात्कः प्राप्यात् । यदेव आकाशआन-
न्दो न स्यात् (तै आन.७) 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' (छां.१.९.
१) इत्यादिषु अपहृतपाप्मन्यादिगुणसनाथाप्रसिद्धिः भूताकाशप्रसिद्धेर्बलीदर्सत्यभिप्रायः ॥
एवं तादृहहराकाशस्य भूताकाशत्वं प्रतिक्षिप्तम् । अयेदानीं दहराकाशस्य प्रत्यगात्म-
त्वमाशङ्क्य निराकर्तुमुपक्रमते—

ध्रुवप्रकाशिका

मन्तरो यमयति' इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धचेत्यभिप्रेतम् । अस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गमिति लिङ्गमिहस्यैवायं ॥

सू—१५ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः (१.३.१७)

अस्य परमात्मनः महिमा धृतिः—तस्यासि-दहराकाशे उपलब्धेरित्यर्थः । धृतिः—विधृतिः, अतो दहराश.परं
ब्रह्मेति । भूताकाशशब्द-यत्वे तात्पर्यम् भूताकाश प्रतिक्षिप्तमितिहि वक्ष्यते । स एव ब्रह्मगत्या परमात्मेति परब्रह्म युक्तम् ॥

सू—१६ प्रसिद्धेश्च (१.३.१६)

प्रसिद्धिप्राप्त्यैहि भूताकाश इत्यत्राह—अपहृतेति । पूर्वसूत्रचतुष्टयस्य वदधुचरेण सूत्रेण कर्तव्यमाह—एवं
तादादिति । पूर्वोक्तहेतुना स्वरसतो जीव-वार्तनयम वेऽपि वक्ष्यमाणशब्दाप्रतिक्षेपानन्तरमेव स्वार्थज्ञानप्राप्त्यैविति ।

श्रीभाष्यम्

सू-१७ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् (१.३.१७)

यदुक्ते वाक्यशेषवशाद्दहराकाशः परं ह्येति, तदुक्तम् वाक्यशेषे परंसादितरस्य जीवस्यैव साक्षात्परामर्शात् 'अथ य एष संप्रसादोऽसाच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाच एतदुक्तमप्रयमेतद्वा' (८।३.५) इति । यद्यपि 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः' (८.१.१) इति हृदयपुण्डरीकमध्यवर्तितयोपदिष्टस्याकाशस्योपमानोपमेयभावाद्यसम्भवाद्भूताकाशत्वे न भवति तथाऽपि वाक्यशेषवशात्प्रत्यगात्मत्वं युक्तमाधयितुम् । आकाशशब्दोऽपि प्रकाशादियोगाज्जीव एव वर्तिष्यत इति चेत् अत्रोत्तरं नासम्भवात् इति । नायं जीवः । नह्यपहतपाप्मत्वादयो गुणा जीवेऽसम्भवन्ति,

सू-१८ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु (१.३.१८)

उत्तरात्-प्रजापतियाक्यात् जीवस्यैवोपहतपाप्मत्वादिगुणयोगो निश्चीयत इति चेत् एतदुक्तं भवति । प्रजापतियाक्यं जीवपरमेव, तथा हि 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो

भुतप्रकाशः ।

अनो भूताकाशश्च्युदघने तात्पर्यमिति भावः । तत्परत्वे व्युदघ्ने हेत्वन्तरेण जीवपरत्वमाशङ्क्ये स हेतुभिरेव तन्निरासः क्रियतेऽनन्तरतरेण । उपक्रम इत्यनेन अनन्तरस्य नाभिकरणान्तरमिति सूचितम्, अविच्छेदप्रतीतेः ॥

सू-१७ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् (१.३.१७)

इतरशब्दस्य प्रतिषेधनिषेधसोपेक्षयादाह-परस्मादिति । जीवस्यैवेति । दहराकाशस्य परमं सत्त्वं यदतोऽपि कस्य वाक्यस्य जीवपरत्वं संप्रतिपन्नमिति एवकाराभिप्रायः । 'साक्षात्परामर्शादिति । न जीवस्यैव सत्त्वं कदाचिद् दहरोऽपि, किं तु तद्वाचकशब्देन परामर्शः तस्मादित्यर्थः 'अथ य एष' इत्येतच्छब्दो हि प्रकृतपरामर्शः । अतः पूर्ववाक्येऽपि जीवस्य प्रतिपाद्यत इति परामर्शशब्दाभिप्रायः । जीवपरामर्शश्च ह्यकारिणी । तदन्तर्गतं दहरोऽपि स जीववहेतुमुत्पद्येयः । अणोर्जीवस्य विपुलतरप्रसिद्धाकाशोपमेयवसर्वाधारवायुपदसंभूताकाशप्रतिषेधवृत्तिभिरेव जीववहेतुः प्रतिपत्तिरिति भावः-यद्यपीति । उपमानोपमेयभावाद्यस्वारस्य वाक्यशेषवशात्सोदयमिति भावः । नह्यपहतपाप्मत्वादिगुणयोगाज्जीव एव वर्तिष्यत इति चेत् अत्रोत्तरं नासम्भवात् इति । नायं जीवः । नह्यपहतपाप्मत्वादयो गुणा जीवेऽसम्भवन्ति,

सू-१८ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु (१.३.१८)

एते शङ्कातण्डस्याश्रयमाह-उत्तरादिति । उत्तरवाक्यानुसारेण दहरवाक्येऽपि जीवस्यैवेति निश्चीयत इत्यर्थः किमिदं प्रजापतियाक्यं तत्रोपहतपाप्मत्वादिः प्रतीतोऽपि परमात्मन एव सत्त्वं इत्यत्र-एतदुक्तमिति । जीवपरमेवेति 'स उत्तमः पुरुषः' इत्यनेन परमात्मपरत्वं न शङ्क्यम् तदुक्तिः प्रासङ्गिकीति भावः ।

धीमाप्यम्

विन्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पस्सोऽन्वेष्ट्यस्सविजिघत्सि-
 तव्यस्म मर्यादो लोकानामेति सर्वोध्य कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति' (छां.८.७.१)
 इति, प्रजापतिवचनमेतिह्यरूपेणोपश्रुत्याऽन्वेष्ट्यारामस्वरूपजिज्ञासया प्रजापतिमुपसेदुपे-
 मचयने प्रजापतिर्जागरितस्वप्नसुषुप्तव्यवस्थं जीवात्मानं सशरीरं क्रमेण शुभ्रपुण्योम्यतापरीचि-
 क्षिययोपदिश्य तत्रतत्र भोग्यमपश्यते परिशुद्धात्मस्वरूपोपदेशयोग्याय तस्मै मघयते 'मघ-
 यन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं न्युना तदस्यामृतम्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम्' (८.१२.१)
 इति शरीरस्याधिष्ठानतामात्मनश्चाधिष्ठातृतामशरीरस्य च तस्याऽतत्त्वस्वरूपतां चोक्त्या
 'न ह वै नशरीरस्य सतः प्रियाप्रियोरपहतिरस्ति । अशरीरं वाय सन्तं न प्रियाप्रिये
 स्पृशत.' [८.१२.१] इति कर्मरत्नचशरीरयोगिनस्तदनुगुणसुखदुःखमागित्वरूपानर्थं तद्वि-
 मोक्षे च तदभायमभिधाय 'एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरपस्त.

श्रुतप्रकाशिका

मघयतइति । यथाविशेषेणोऽपि प्रजापतिमुपासदत्त तथाऽपि छायापुरपाचिगममाऽतुततया अपक्रान्तः अतस्तदनुक्तिः ।
 इन्द्र एवार्थानुवपुशु-सया स्थितइति सन्निध्य-वात्ताचिर्देशः । 'तद्व्यपञ्चकस्यार्थं संक्षेपेणाह-जागरितेति । 'नाहमत्र
 भोग्यं पश्यामि' इत्याद्याह-तत्रतत्र भोग्यमपश्यत इति । 'य आत्मा' इत्यादिप्रजापतिवाक्य पविशुद्धजी-
 वस्वर्गाभिप्रायम् । तच्छ्रुत्या पश्चादुपसन्नयोरिन्द्रविशेषचनयोः प्रजापतिरपति 'य' एपोऽक्षणि पुरुषो दृश्यत' इतिदिशा
 नेहातिपुरुषः परमात्मा 'एतं त्वेयं ते भूयोऽनुव्याप्यास्यामि' इत्युपक्रम्य स्तमादवस्थाऽधिष्ठानात् नचेह जीवस्या-
 क्षिणित्वतिरुपादिश्यते, किंतु अविकाराभ्या जीवस्य स्थितिगती निश्चिंयते अतोऽक्षणेः जीवस्थितिगति सूचक-वादाक्षणि
 दृश्यत इत्युक्तम् अस्मिन्कर्मण्यस्य सामर्थ्यं दृष्टमितिबत । ततश्च एहं स्थित्वा निर्गच्छन् पुरुषो यथा यहादन्यः एवं
 शरीरं स्थितिगतिमानात्मा देहातिरिक्त इत्युक्तं भवति । 'अमृतम्' इति निरतिशयस्वरूपं वम् 'अभयम्' इति दुः-
 पानमित्रत्वम् 'ब्रह्म' इत्यसङ्ख्यविज्ञानतया बृहदं ब्रह्मात्मकं वा वक्तं, एव प्रजापतिहृदयानभिज्ञानेन छायापुरपा उप-
 दिष्टाणि मन्वा पुनःपप्रच्छतः 'कतम एवः' इत्यादिना सर्वेभ्येतेषु नेषादिस्थानेषु परिदृश्यते कतमएव इत्यर्थः । पुन
 आशुत्र देहस्थानात्माशमिदतयाऽवभासनादन्वयव्यतिरेकाभ्यान् दर्शयितुमुदशरावब्रह्मक्षणेन केवलदेहस्य वसनामरण चरकृत-
 देहस्य च छायादर्शने प्रजापतिनियोगस्तयोस्तद्दर्शनवोक्तम् । यथा वसनाभरणादिरन्वयव्यतिरेकाभ्यामना मा, एवंचाक्षु-
 षादिदृष्टारणोचरत्वाच्च, देहो नाप्येति प्रजापतेरभित्तिश्च । विशेषेणोपवचकत्वात्वात्ताचयता तृतां जगाम । इन्द्रस्तु
 प्रजार्थं रमिषसन्धिमजानस्रपि देहस्यामृतत्वाभ्य वानुपपत्तिं दृष्ट्वा 'नाहमत्र भोग्यं पश्यामि' इति पुनरपस्तकाद, प्रजा-
 पतिस्तु जाग्रदशाया वसनादीनामिव जीवाच्छरीरस्यापमभावात् द्यावतिरेको दुर्दर्श इति मन्वा स्तमादवहाभिमानेन आत्मने
 शय नदेहपतारकस्य स्वतन्त्रत्वात् स्वप्रवराधामुपदिदेश । तदपि प्रायःनाभिच्छेदरूपं च मृतत्वाभ्यवानुपपत्तिं ज नन्
 'नाहमत्र भोग्यं पश्यामि' इत्युपासदत्त बाह्याभ्यन्तरदन्वन्मनुष्यत्वरामोदपाद्यौपादिच वाक्येष्टदेहेण स्वयमकाश-
 मागान दर्शयत् सुप्ततपस्यामुपादिशत् । तदानीमप्योन्द्रस्तदभिप्रायाशनेनामृतत्वाभ्यवानुपपत्त्या 'नाहमत्रभोग्यं
 पश्यामि' इत्युपसन्नोऽभूत्, एवमनतिस्फुट गहनमुपदिशतः प्रजापतेस्तात्पर्यमुक्तं शुभ्रपुण्योम्यतापरीचिक्षिण्येति 'मघ
 यन्मर्त्यं वा इदं शरीरम्' इत्यादिना निष्कृष्टात्मस्वरूप स्पृष्टतरमुपादिशत् । तदुपदेशप्रकारमाह- शरीरस्याधिष्ठान
 तामित्यादिना । अग मुक्तयवस्थोपदेश दर्शयति एवमेवैषसंप्रसादइति ॥

श्रीमाध्यम

प्राप्यस्य परस्य ज्योतिष. पुरुषोत्तमत्वं, निवृत्तिरिगोधानस्य परं ज्योतिरपसपक्षस्य प्रत्यगात्मनो ब्रह्मलोके यथेष्टभोगावाप्तिम् ' प्रियाप्रियावियुक्तकर्मनिमित्तशरीराद्यपुरुषार्थानुसन्धानचामिधाय ' स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमभिन्दागरे प्राणो वृत्तः ' (८.१२.३) इति यथोक्तस्वरूपस्यैव संसारदशायां कर्मतन्त्रं शरीरयोगं युग्यशक्ययोगद्वयान्तेनाभिधाय ' अथ यत्रैतदाकाशमनुविषणं चक्षुस्मन्चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिध्याहराणीति स आत्माऽभिध्याहराय वागय यो वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् । अथ यो वेदेदं मन्यानीति स आत्मा मनोऽस्य देवं चक्षुः ' (८.१२.४,५) इति चक्षुरादीनां करणत्वं रूपादीनां ज्ञेयत्वमप्य चक्षादृत्यं प्रदर्श्य तत एव शरीरेन्द्रियेभ्योऽस्य व्यतिरेकमुपपाद्य ' स वा पप एतेन

श्रुतप्रकाशिका

पुरुषार्थप्रतिपत्तेर्जीववैलक्षण्यप्रतिपत्तिमूलकत्वाद्वैलक्षण्यस्यादिधामिषुक्तौ निवृत्तः पुरुषार्थं प्रतिपत्तिरपि निवर्तेत अनामिका अभिरुचिबुद्धौ निवृत्ताया तासां स्वरूपायतु बुद्धिनिवृत्तवत् । तस्य तद्भावापत्तिः पुरुषार्थं एव स्यात् ॥

किंच एक्यमुपदिदिशोभेदवाद्यमुत्तेन असंसारिव दर्शयतः प्रतारकत्वं स्यात् । तदवाद्योऽनुवाचकः प्रतिदेशार्थं विषय इतीदमत्यन्तमुत्तमं जीवपर्यवर्तिन्याभ्यन्तरीयलक्षणभूतस्य लैङ्गिकवत् । अतश्चक्षुरेन्द्रियाणां ह्येव मृषावादिना स्थितम्—'सउत्तम पुरुष' इति शब्देन परमात्मपरवशङ्कया तत्परिहासमाह—प्राप्यस्य परस्य ज्योतिष पुरुषोत्तमत्वमिति । जीवस्य प्राप्यतया पुरुषात्तमप्रसङ्गः, ननु प्रकरणप्रतिपाद्यत्वमिति भावः । 'सउत्तम पुरुष' इति यदुपसर्ग्येन स उतसदनीयः पुरुष उत्तम इत्यर्थः । 'सतत्र पर्योत' इति, स. उपसर्गपक्षा तत्र परमात्मानं पर्येति तपरिणोऽनुभवति । यथा अनुसञ्जाति 'कामरूप्यनुसञ्चरन्' 'येनयेन धाता गच्छति' इति श्रुत्यन्तवत् ॥

ननु यतस्तस्याभिनिष्पन्नं सत्तमं पुरुष इति तत्त्वज्ञानं प्रथमानिर्दिष्टप्रकृतपरामर्शस्वारस्यात्, 'स तत्र पर्येति' इत्यन्तरयाक्यस्य प्रथमं सत्-छन्दैर्नैकायं कप्रतिषेधः । नैवम उ अथैतत्प्रमाणं प्रकृतं यत् । इत्यन्तर्निर्दिष्टतरविषयत्वे तद्वत्त्वस्वारस्याभावेऽप्युत्तमपुरुषशब्दोक्तयोरापि स्वारस्याच्च । ननु उत्तमपुरुषशब्दो जीवेश्वराद्यानां पुरुषेषु मविहि भगवत्त्वेन स्वरसिद्धिः । कवल एक्यत्वनान्तं पुरुषशब्दोऽपि हि भगवत्त्वेन स्वसः 'कुतउत्तमःपुरुषशब्दः' 'उत्तमं पुरुषस्यैव' इति स्मृत्यर्थस्य शब्दोक्तिं प्रत्यभिज्ञानाच्च एव चसति 'सतत्र' इति रसभ्यः तत्त्वज्ञानस्याप्यविहितोत्तमपुरुषपरामर्शो न स्यात् ननु व्यवहितपर्यवर्तिः परामर्शस्वारभ्यसः । ननु 'सउत्तम पुरुषः' इति सूत्रस्य प्रस्तात्मकत्वपर स्यात् तदा तत्त्वज्ञानस्वारस्यच स्यात्, प्रकृताग्रहाणां, नैव 'सतत्र' इत्यन्तरयाक्ये स इति पदस्य वैयर्थ्यपरत्वेन जीवपरामर्शो रीतिभेदेनास्वारस्यापातात् । तदपि पद स्थानाच्छक्यमिति चेन्न तत्रैतत्परामर्शो वैयर्थ्यपरत्वेनापादानात् । तत्र इति पदस्य स्वस्मिन्निर्णयोऽपि ह्येव, अतो यथाचार्थाप्य 'सउत्तम पुरुषः' इति पदस्य । 'नोपजनं स्मरन्' इत्यर्थार्थमाह—प्रियाप्रियेति । अनुभूतस्याह स्माणं प्रेमबलादप्येतत् । तु एतादृशेन हनुभूतम् न तथा स्मरति कृतनस्य भगवदात्मकत्वेन अनुभवव्यवहितार्थः । प्रयोग्य युग्य. आचरण शक्य 'अथ यत्रैतत्' इत्यादिश्रुतेरर्थमाह—चक्षुरादीनामिति । आकाश प्रकाशकम् आलोक्यति प्रकाशमानं रूपं च प्रकाशयति यत्र चाक्षुषचक्षुरवकारकः तत्फलितमर्थमाह—ततमेवेति ।

श्रुतप्रकाशिका

तदत्र ' इति वैयधिकरण्येन प्रथस्य 'एष आत्मा, परमाकाशशरीरक आत्मा,' इति सामानाधिकरण्येनोत्तरम् ततश्च तदन्तर्वर्तित्वं फलितमिति चेन्न वैयधिकरण्येन, प्रथस्य वैयधिकरण्येन प्रतिवचने सम्भवति, सामानाधिकरण्येन, प्रतिवचन-कल्पनायोगात् । अस्मभ्यवेदि तत्रा निर्वोह उपपद्यते, न केवल परमाकाशशरीरस्य हृदयान्तर्वर्तिव एतत्प्रकरणपर्यालोचन विद्वद्भ्यः सत्रादप्रमाणान्तराभावविध्वस्त च 'यो वेद निहितम्' इति वाक्यमनर्थोक्तिसम्पन्ना । परमेव्योमन् सोऽश्रुते' इत्यन्यसम्भवात् शाण्डिल्यविद्याया च 'आकाशआत्मा' 'एषम् आत्माऽन्तर्हृदये,' इत्यादिवाक्यैराकाशवत्सूक्ष्मस्वच्छव्यापिस्वरूपस्य हृदि वर्तमानत्वमुच्यते इत्यन्यथाऽऽदिम्, अतोऽनुपपन्नमिदम् ॥

इति दहराधिकरणम्

अथ दहराधिकरणम् ।

गूढार्थसङ्ग्रहः

'दहर उत्तरेभ्यः' सङ्गतिः श्रुतप्रकाशिकायामेवोक्ता । अथ दहर उत्तरेभ्य इति पदच्छेदः सिद्धान्ते परमे च समतः । दहरे उत्तरेभ्य इति नवीनानां पदच्छेदः, नन्यमते, दहरे भूताकाशे विद्यमान, परमा मा इति, तस्मिन्-दन्तः, इत्यत्र अन्तवशादर्थः, परमात्मा । अत्र दहरे इति विग्रहकरणमात्रेण श्रुतौ द्विवार प्रयुक्तयोर्दहरशब्दयोर्मध्ये प्रथमदहरशब्दार्थे न विवक्षितः, द्वितीयदहरशब्दार्थे एव विवक्षित इत्यत्र किं गुणकम्, इति द्विवारे 'तस्मिन्-यदन्तः, स्तदन्तवेष्टव्यम्' इत्यन्यविद्यमानस्यान्वयेन प्रतीतिपादनमेव । द्वितीयदहरशब्दार्थे एव दहरे इति समन्वयस्तस्य विवक्षा-गुणकम् ॥

अत्र 'किं तदत्र विद्यते—विजिज्ञासितव्यम्' इति प्रथस्य अन्वेष्ये जिज्ञासितव्यशब्दघटेन प्रतिवचनं पूर्वोक्तमिति, 'एष आत्माऽपहृतपाप्मा' इति वाक्ये 'उत्तरेभ्यः' इत्यत्र विवक्षितमिति नवीनानामाशयः प्रतीयते । 'तदन्वेष्य, तद्वाय विजिज्ञासितव्यम्' इत्यत्र विधि । मुक्तिपर्यन्तपरम्पर्याया उत्तरत्र प्रतीतिपादनेन एतद्विद्याया-समाप्तिः समजनि 'अस्मिन्कामासमाहिताः' 'एष आत्माऽपहृतपाप्मा विजयो विमुक्त्युः' इत्युत्तरवाक्यम् । तत्र 'अस्मिन्' इत्यत्र 'एष आत्मा' इति वक्ष्यमाणः आत्मैव विवक्षितः । तत उत्तर 'तद्य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्ति' इत्यत्र वेदनाभावे फलाभावः 'य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्ति' इत्यत्रात्मनः कामानोच वेदनेत्यल्लक्ष्यम् । आमतद्वृत्ति-धर्मयोः समुच्चित्य ज्ञानस्य फलप्रियाणैर्न विदि धातुप्रयोगेण 'तस्मिन् यदन्तस्तदन्तवेष्टव्यम्, तद्वाय विजिज्ञासितव्यम्' इत्यत्र आमतद्वृत्तिधर्मोणां समुच्चित्य ज्ञानस्यैव विधिरिति स्पष्ट निर्मातराणां विदुषाम् ॥

१. एष च 'तद्वाय विजिज्ञासितव्यम्—कामचारो भवति' इति वाक्ये आमतद्वृत्तिधर्मोणां समुच्चित्य ज्ञानस्य फल निरूपणेन अत्रापि परमात्मतद्वृत्तिधर्मोः समुच्चित्य वेदनमेव विवक्षितम् । 'अस्मिन्कामासमाहिताः' 'एष आत्मा' इति वाक्ये अपहृतपाप्मात्वादीनां कामनविषयत्व वर्तते इति नवीनानामपि समतम् । अतः तत्र 'सत्यान्कामान्' इत्यत्र एतत्कामावयगतविप्रादेः न कामशब्दार्थेन परोक्षरीत्या (ब्र.वि.) लुप्तम् । 'अस्मिन्कामासमाहिताः' 'एताश्च सत्यान्कामान्' इति वाक्ये ब्रह्मशक्तिकामा एव विवक्षिताः । 'एत सत्य ब्रह्मपुरमसि-कामाः' इति चर्मणि सत्यशब्दप्रयोगेण तद्वृत्तिधर्मोन्वेष्यपहृतपाप्मात्वादियु तद्वदेव सत्यशब्दप्रयोगेण च चर्मणि तद्वृत्तिधर्मोणां च सत्यात्मैकरूप वर्तते इति बोधितम् ॥

गृहार्थसङ्ग्रहः

समुच्चिन्नोपासनाचार्ये 'उमे अस्मिन्वावागृथिनी' इत्यादिना पूर्वोक्ता गृथिण्यादयः 'समेदि पितृलोककामो भवति' इत्यादिना यद्यप्युपासनादयश्च विवक्षिता इति परोक्षनिर्देशायाः । गृथिण्यादीनां कामनाविषयवेदानुसारेण । केचंचिन्मना मकामनोविषय यमप्रानुसमाप विनादिजीवकामनाविषयत्वमिति कल्पनमपि ननुतिषाक्यानुपपन्नम 'एताश्च' इत्यनेन परेया विवक्षितायाम्प्रत्यक्षमभवति । 'एताश्च कामान्' इति पदद्वयवैयर्थ्यमेव । सिद्धा तत्र धर्मिवत् धर्माणां मपि कामनाविषयच यत्नं इति बोधनाय कान्दशब्दप्रयोगः) इत्येव कामनाविषयप्रयोगे तत्तरीयऽपि दत्तं । 'होऽशुते सर्वे' इत्यादिना सह ब्रह्मणा विवक्षितवति । तत्र चर्मेषु कामनामायं धर्मिणि कामना समनतीति धर्माणामेव प्राचा य बोधा विदुः 'हरे'ति ब्रह्मण अप्राचापनिर्देशः ॥

एवमानन्दमश्रद्धाविषया 'आन द ब्रह्मणो विद्वान्' इति निर्देशऽपि गुणाणामुक्तप्राचा यावैवश्यवैवति भाष्य एव स्पष्टम् । एतन् 'दहरोऽस्मिन्नन्तर' इत्यमिति वाक्येऽपि उत्तरतडाक्यानुसारेण समुच्चिन्नोपासनविषयाया परेया मपि समततया समुच्चिन्नोपासन विवक्षिते अन्तस्त्वपदाचार्यानुपासनविधान गुणाणामुक्तप्राचा यद्विषयैव मूलमिति सिद्धान्ते कामशब्देन सूचितं भवति । परमते तस्य वैयर्थ्यमव, अतः 'अस्मि कामासमाहिता' 'एताश्च सत्या कामान्' इत्यु मयत्र कामशब्दानिर्देशेन 'अस्मि कामा' इति सप्तम्यन्तविदेशन च सप्तम्य गुणाणां प्राधान्यविषयमेव 'तास्मि यदन्त' इत्यतश्चान्दार्थप्रधाननिर्देशः । 'तास्मि यदन्तस्तदन्तरद्वयम्' इति वाक्य तन्मन्त्रस्य तद्वृत्ति विविदिष्टस्य द्वावद्वय तावोपाचार्ये समुच्चिन्नोपासन सिद्धान्त एवमि तावयैणोत्तरवाक्यानुसारण च माध्योक्तार्थ एव युक्तः ॥

'नवीनमतोऽपि 'य आ माऽपहतपाप्मा' इति वाक्यस्यान्तरवाक्यतया उपादाननाश अपहतपाप्म वादिगुणविशिष्टा पोषेनस्यैवोक्तया 'तथा ह्यहं मानमनुविद्य प्रज त्यताश्च सत्या कामान्' इत्यत्र समुच्चिन्नोपासनस्य स्पष्टदुक्तया गुणाविशिष्ट गुणुपासनमेव 'तास्मि यदन्त' इत्यत्र निगदि तमिति वा यम् एकस्यैव 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्त्वस्मि' यत् 'त' स्तदन्तरेष्टव्यम्' इति वाक्येन मुख्य तगानुसारेण भूताकाशस्य परमाप्तेष्वारुणमव विवाक्यतस्मिन्मन्त्रे अन्तरद्वयं परमा मेनि निर्णयाऽपि निश्चकीर्णः । समुच्चिन्नापासनपूयक 'आश्मि कामासमाहिता' इति वाक्य 'आश्मिन्' इति सप्तम्यन्तेन 'तास्मि यदन्त' इत्येतद्वाक्यार्थसमा एवावातापि वाक्यार्थ इति स्फुट प्रतीत्या तथा विषयाऽङ्गीकारे दाया भावात् । मुख्य तत्रादस्याश्रुत वेदश्रव्यमपि प्रतीयत 'अथ यदिदमस्मिन्नहपुर दहर पुण्डरीकं य म' इत्यनेन 'गौर' मनीत्या राजा प्रतीयते । अतएव 'यथाऽनुशासनम्' इत्युत्तरत्र राजशासनकीर्तनमपि सूचितम् । 'एतस्मि' वा अक्षरस्य प्रशंसने '(य) इति 'मुख्यतरानुगुण च । 'दहर पुण्डरीकं य म' इति वेशमशब्दादङ्गेन राजपहता पर्येण, एवमेव 'विषय' शिवेन नवीनीनादाहृतमुख्यतरेकाग्र्ये नैव विवक्षितमिति प्रतीया इति भूताकाशस्य न 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश' इत्यत्र विवक्षा । एतन् 'दहरे' इति पद-उदाऽपि न सूत्रावामिमित । तथा मुख्यभावात् प्रथमा ततयेव दहरशब्दस्य सत्वात् 'अत्यश्रुते' इति सूत्र 'अभकीकृतवात्' इति सूत्रेव 'निपात्य वात्' इत्युत्तरार्थस्य विवक्षा नवीनान मपि समा । एत 'अर्मकोकरवात्' इत्यत्र आकर्ष दं गृह्णावी । तत्र अर्मक आक अत्यपरिमाण इत्यकाशः । 'अत्योकरवात्' इत्यनेनेव तथाऽर्थसम्भव एव निर्देशोऽप्यस्या यथापुत्रपत्या अर्मकस्य यदाक तदव परमा मन आक इत्यर्थस्य सूत्र कवोविवाधित वेन शाण्डिल्यविद्यावाक्यवत् अत्रापि हृदयरूपात्यपरिमाणदेशसम्भव घस्य एतन्म ज्ञे परमा मात मातवादेनेन नीवस्य हृदयसम्भवस्य श्रुतेपूतया तत्रैव परमा मनाऽपि हृदयसम्भवस्य प्रतिपादनस्यापि इत्येव ता दमदमदम । अतश्च तदनुपाचार्ये । एतेन आकाशशब्दार्थस्य परमा मव श्रुतौ विवक्षितमिति सिद्धम् ॥

श्रीभाष्यम्

अतो दहराकाशोऽनाघाताविद्याद्यनेपदोपगन्धः स्वाभाविकनिरतिशयज्ञानवैश्वर्यवीर्यशक्तिज्ञेयः प्रभृत्यपरिमितोदारगुणसागरः पुरुषोत्तम एव । प्रजापतिवाक्यनिर्दिष्टस्तु ' भ्रन्ति त्वेयैर्न विच्छादयन्ति (छां.८.१०.२) इत्येवमादिमिरवर्गतकर्मनिमित्तदेहपरिग्रहः पञ्चातपरं ज्योतिरुपसम्पत्ताविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणस्वस्वरूप इति न दहराकाशः ॥

सू-२१ अनुकृतेस्तस्य च (१.३.२१)

तस्य दहराकास्य परस्य ब्रह्मणः, अनुकारात् अयमपहतपाप्मत्वादिगुणको विमुक्त घन्धः प्रत्यगात्मा न दहराकाशः । तदनुकारः तत्साम्यम् । तथा हि प्रत्यगात्मनो विमुक्तस्य परब्रह्मानुकारश्च्युते ' यदा पश्यः पश्यते रूपमवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति ' [मु.३.१.३] इति । अतोऽनुकर्ता प्रजापतिवाक्यनिर्दिष्टः । अनुकार्यं ब्रह्म दहराकाशः ॥

सू-२२ अपि स्मर्यते (१.३.२२)

संसारिणोऽपि मुक्तावस्थायां परमसाध्यापत्तिलक्षण परब्रह्मानुकारः स्मर्यते ' इदं ज्ञानमुपाधित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ' (गी.१३.२) इति । केचित् ' अनुकृतेस्तस्य च ' ' अपि स्मर्यते ' इति सूत्रद्वयमधिकरणान्तरं

श्रुतप्रकाशिका

इत्यत्र स्पष्टयति अतोदहरेति । यदा इह वाक्यशेषसहस्रस्य ब्रह्मतेऽस्य च ' स्वाभाविकमित्यधिकं शङ्का । सा हि सा-
द्विहयविद्याया वाक्यशेषसहस्रास्य ब्रह्मतेः प्रकरणरूपवाक्यशेषोपापेक्षयाऽपहतपाप्मत्वादित्येकं प्रबलमित्यधिकः परिहारः,
यस्तु सामर्थ्यं दर्शयति अनाघातेत्यादिना । अथ ज्ञानशक्त्यादायस्त्वत्पदस्य वफलि यानुक्तः ॥

एवमुपक्रमोपसंहारनिर्वाहः प्रमाणान्तरेण परमा मा मनोऽपहतपाप्मत्वादीनां स्वाभाविक वास्वाभाविकत्वे रिक्ते स्पष्ट-
पद्यते अत्र या ' अनुक्तमन्यतो ब्राह्मम् ' इति न्यायादहरवाक्येऽपि मुक्तावस्थास्य गुणाष्टकान्वयो विधातितत्त्वादिति
शङ्कायामाह—

सू-अनुकृतेस्तस्य च (१.३.२१)

तथाभूतस्य तस्यामात्मिन्यशङ्काप्रतिषेधार्थमाह—तदनुकारस्तत्साम्यमिति । तददृष्टान्तिगहानुकारो विवाधिनः
तेन तन्मूलभूत गुणसाध्यमापि खडितं भवति । सोऽस्तु ' स्वच्छन्दशक्तिरुपसदनुकारश्च्युते ' इत्युक्तं गुणसाध्योपस-
धगार्थम्—

सू-२१ अपि स्मर्यते (१.३.२२)

' साम्यमुपैति ' इत्युक्ते केन धर्मिणा साधर्मित्येधापूरणार्थं ' मम साधर्म्यमागताः ' इति वचनमुपास्य,
परेऽनुक्तमधिकरणभेदमनूय दूषयति केचिदित्यादिना । मारुतः पञ्चमपात्तं प्राकृत्येति दूषणं निश्चयमधिकारशाली

‘श्रीमाध्यम्’

१. ‘तमेव भान्तमनुमाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विमोक्ति’ (मुं २.२.१०) इत्यस्याश्रुतेः परब्रह्मपरत्यनिर्णयाय प्रवृत्तं वदन्ति । तत्तु ‘अदृश्यत्वादिगुणको धर्मात्केः’ (शाटी.१.१. २२) ‘सुभ्यासायतनं स्वशब्दात्’ (१.३.१) इत्यधिकरणद्वयेन तस्य प्रकरणस्य परब्रह्मविप-
रिक्त्यप्रतिपादनात् ‘ज्योतिश्चरणाभिधानात्’ (१.३.२५) इत्यादिषु परस्य ब्रह्मणो भारूप-
त्वावगतेश्च पूर्वपक्षानुत्थानादयुक्तम्, सूत्राक्षरेकस्य च ॥

इति दहराधिकरणम्

‘भूतप्रकाशिनः’

युक्त इत्यत्राह-ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यादिष्विति । प्रकरणस्येति काविकरणस्य च शब्दिकारह इत्यादि । तस्मात्प्रकृतं अत्र तदभावादयुक्तमित्यभिप्रायः । ह यन्तरमाह-सूत्राक्षरेति । अनुकृतिरनुभूतमिति हि परैरुक्तं तदयुक्तम्, करोतिभ्यो रेकार्थं नामावात् ‘तस्य च’ इति भूतिप्रतीकोपादानार्थं युक्तम् तदयुक्तम् ‘यदेव विद्ययेव’ इतिवदितिकरणाभावात् तस्यानुकृतेरित्यन्वये स्वारसिकेऽपि तत्प्रमाणेनार्थवर्णनं च क्लृप्तम् । यादवप्रकाशयितुं ‘अनुकृतिं अनुशब्दस्य करणम्’ इत्युक्तम् तदयुक्तं, यथा ‘स्व रूप शब्दस्याशब्दसहा’ इति परिभाषासिद्ध्याकरणे शब्दस्वरूपोपादाने एवमस्म-
च्छब्दे परिभाषाया अभावाच्छब्दस्वरूपविषयायामिति करणस्य दर्शितं वाच्यं ‘अन्तस्तदर्थोपदेशात्’ ‘आकाशस्तास्त्रि-
ज्ञात्’ इत्यादिष्विव प्रतिष्ठापणद्वारा च शब्दवैयर्थ्यं चेति दूषणद्वयं सर्वथाचारणमभिप्रेतम् ॥

दहराकाशो भूताकाशः तदन्तर्गतो जीव इति पूर्वपक्ष कृत्वा दहराकाशे परमाकाशः, तदन्तर्गतो परमाकाशेति सिद्धान्तितम् । तत्र तावत्पूर्वपक्षस्थितिरनुपपत्ता, भूताकाशात्तर्वाति वक्ष्य जीवासाधारण बाभावात् ‘यस्य वायुशरीरम्’ ‘य आकाशे तिष्ठन्’ ‘यस्याकाशशरीरम्’ इत्यन्तर्यामिब्राह्मण भूताकाशान्तर्वातिन परमात्मनिश्चयात् सिद्धान्ते च ‘किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्येष्टव्यम् यद्वायु विजिज्ञासितव्यम्’ इति प्रश्नस्य प्रतिवचनसामञ्जस्य न भवति । नता-
वात् ‘उभे अस्मिन्वावापृथिवी’ इत्यादिवाक्योक्त्यावापृथिव्यादिकं तदन्तर्वाति प्रतिवचनं युक्तम्, तस्य विजि-
ज्ञास्यबाभावात् न हान्तर्वातिमात्रविषयः प्रश्नः, किन्तु उपास्यभूता तर्वातिविषयः ‘अस्मिन्कामारसमाहिता’ इति च नोत्तरम्, अस्मिन्नितिपदं तावत् प्रकृतब्रह्मपुरविषयम् ‘एतस्य ब्रह्मपुरास्मिन्कामारसमाहिता’ इतिहि श्रुतेः, परमाकाश एव ब्रह्मणः पुर शरीरस्य ब्रह्मपुरस्य तत्सम्बन्धादौपचारिकमिति पश्येत् पुनर्य वदद्भिर्ब्रह्मपुरशब्दो दहराकाश-
सकृत्परमाकाश पर इति व्याख्यात तत्तत्प्रतीतिर्ज्ञात परमाकाशनिर्देशकस्यात् ॥

एव च इति कामशब्दः किं परमात्मपरः, उत तद्गुणपरः उत चावापृथिव्यादिपरः न प्रथमं अनुवचनान्तावात्, ‘आत्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येताश्च सत्यान्कामान्’ इति भेदनिर्देशश्च । नद्वितीयः परमात्मगुणाचारतया प्रतीयमा-
नस्यपुरमात्मवापत्तो, अस्मदीयपक्षपरिग्रहस्यतः नहि परमात्मगुणानैर्धर्मी परमाकाशः । नतृतीयः, उपास्यरूपतदन्तर्वा-
तिप्रभस्योत्तरत्वायोगात् अन्तर्वातिप्रभस्योत्तरः एव आत्मा’ इति वाक्यमितिचेन्न एकवचनान्तस्यैतच्छब्दस्य ब्रह्मपुर-
विषयत्वेन तदन्तर्वातिविषयत्वायोगात् । परमाकाशशरीरः परमात्मैवेतच्छब्देन परमृश्यत इतिचेत् । तदप्ययुक्तम् परमा-
काशान्तर्वातिविषयप्रभप्रतिवचनस्य परमाकाशविशिष्टविषयत्वायोगात्, नहि श्रद्धाविशिष्टस्य यद्वादिष्यत्वं । एष इतिपदं न प्रवृत्तावेव किन्तु बुद्धिस्थानवयमितिचेत् प्रकृतपरमार्थि वस्त्वारस्यभङ्गः । सच प्रकृतपरमार्थि वसम्भवेऽनुपपन्नः, किं

श्रुतप्रकाशिका

तदत्र ' इति वैयधिकरण्येन प्रथस्य ' एष आत्मा, परमाकाशशरीरक आत्मा, ' इति सामानाधिकरण्येनोत्तरम् ततश्च तदन्तर्वर्तिव फलितमिति चेन्न वैयधिकरण्येन, प्रथस्य वैयधिकरण्येन प्रतिबन्धेन समवति, सामानाधिकरण्येन प्रतिवचन-कल्पनायोगात् । अत्र भवेहि सत्या निर्वाह उपपद्यते, न केवल परमाकाशशरीरस्य हृदयान्तर्वर्तिव एताप्रकरणपर्यालोचन विरुद्धम् सत्तादप्रमाणान्तराभावविध्वस्त च ' यो वेद निहितम् ' इति वाक्यमन्यार्थसिद्धम् । ॥ ' परमे व्योमन् सो ऽश्रुते ' इत्यन्यसम्भवात् शाण्डिल्यविद्याया च ' आकाशात्मा ' ' एषम आत्माऽन्तर्हृदये ' इत्यादिवाक्यैराकाश-सूक्ष्मस्वच्छव्याप्तिरूपस्य हृदि वर्तमानत्वमुच्यत इत्यन्यथासिद्धम्, अतोऽनुपपन्नमिदम् ॥

इति दहराधिकरणम्

अथ दहराधिकरणम् ॥

गूढार्थसङ्ग्रह

॥ ' दहर उत्तरेभ्य ' सङ्गति श्रुतप्रकाशिकायामेवोपा । अत्र दहर उत्तरेभ्य इति पद-छेद सिद्धा ते परमे च समत । दहर उत्तरेभ्य इति नवीनाना पद-छेद, नन्यमते, दहरे भूतकाशे विद्यमान, परमा मा इति, तास्मिन्-दन्त-इत्यत्र अन्तर्हृदयार्थ परमा मा । अत्र दहरे इति विग्रहकरणमात्रेण श्रुती द्विवा प्रयुक्तयोर्दहरशब्दयोर्मध्ये प्रथमदहरशब्दार्थ न विवक्षित, द्वितीयदहरशब्दार्थ एव विवक्षित इत्यत्र किं गुणकम्, इति विचारे ' तास्मिन् पद-स्तदन्वेष्टव्यम् ' इत्यन्तर्विद्यमानस्यान्वेयव्यवप्रतिपादनमेव । द्वितीयदहरशब्दार्थ एव दहरे इति सत्यम्-तस्य विवक्षा-गुणकम् ॥

अत्र किं तदत्र विद्यत—विजिज्ञासितव्यम् ' इति प्रथस्य अ देशेय जिज्ञासितव्यशब्दघटनेन प्रतिवचन पूर्व नोक्तमिति, ' एष आत्माऽपहृतपाप्मा ' इति वाक्य ' उत्तरेभ्य ' इत्यत्र विवक्षितमिति नवीनानामाशय प्रतीयते । ' तदन्वेष्टव्यम्, तद्वा विजिज्ञासितव्यम् ' इत्यत्र विधि । मुक्तिष्वर्थे तत्परपरम्पराया उत्तरत्र प्रतिपादनेन एतादृश्या-श्रमासि समजनि ' अस्मिन्कामारसमाहिता ' ' एष आत्माऽपहृतपाप्मा विजयो विमृशु ' इत्युत्तरवाक्यम् । तत्र ' अस्मिन् ' इत्यत्र ' एष आ मा ' इति वक्ष्यमाण आ मेव विवक्षितः । तत्र उत्तर ' तत्र इहा मानमनुविद्य भजन्ति ' इत्यत्र वेदनाभावे फलमात्रे ' य इहा मानमनुविद्य भजन्ति ' इत्यत्रात्मन कामानां च वेदनेत्य फलमुक्तम् । आ मतद्वृत्ति-धर्मयो समुचित्य ज्ञानस्य फलमिषांनेन विदि चातुप्रयोगेण ' तास्मिन् पदन्तस्तद वेष्टव्यम्, तद्वा विजिज्ञासितव्यम् ' इत्यत्र आ मतद्वृत्तिधर्माणा समुचित्य ज्ञानस्यैव विचिरिति स्पष्ट निर्मे सराणा विदुषाम् ॥

॥ एष च ' य इहा मानमनुविद्य—कामचारे भवति ' इति वाक्ये आ मतद्वृत्तिधर्माणा समुचित्य ज्ञानस्य फल निरूपणेन अत्रापि परमामतद्वृत्तिधर्मयो समुचित्य वेदनमेव विवक्षितम् । ' अस्मिन्कामारसमाहिता ' ' एष आ मा ' इति वाक्ये अपहृतपाप्मात्वादीना कामनविषयत्व वर्तत इति नवीनानामाशये समतम् । अत तत्र ' सत्या-कामान् ' इत्यत्र एतत्केशववगतपित्रादे' न कामशब्दार्थे च परोक्षरीत्या (न वि) युक्तम् । ' अस्मिन् कामारसमाहिता ' ' एताश्च सत्या-कामान् ' इति वाक्ये ब्रह्मवृत्तिकामाएव विवक्षिता । ' एतन्त्य ब्रह्मपुरमस्मिन्कामा ' इति धर्मिणि सत्यशब्दप्रयोगेण तद्वृत्तिधर्मव्यवहृतपाप्मावादिषु तद्वदेव सत्यशब्दप्रयोगेण च धर्मिण तद्वृत्तिधर्माणा च सत्यत्वमेवरूप वर्तत ' इति बोधितम् ॥

गुह्यार्थसंग्रहः।

समुच्चिन्नोपासनाचार्ये 'उभे' आसिन्वावागृथिया । 'इत्यादिना पूर्वोक्ताः प्रथिग्यादयः' 'संवेदि' पितृलोकाकामो मरति' इत्यादिना संशयमात्रेतिरादयश्च विवक्षिता इति परीक्षिनादरण्या । प्रथिग्यादीनां कामनाविषयवेनामुचेः । 'केशविस्तरममकामनाविषयमत्रानुक्रमेण विनादिर्जावकामनाविषयेत्येति कल्पनमपि नमुतिषापादानुस्येम् 'एताश्च' इत्यनेनैव पर्याय विवक्षितोपलक्ष्यसंभवति । 'एताम् कामान्' इति पदद्वयवैयर्थ्यमेव । सिद्धान्ते तु धर्मवत् धर्माणां मपि कामनाविषयत्वं यत्न-इति शेषेनापि कामशब्दप्रयोगः) इयं कामनाशब्दप्रयोगः तत्तत्प्रियेऽपि दृष्टे । 'होऽमुते सर्वकामान्तसह ब्रह्मणो विनश्यति' तत्र चर्मणु कामनाभायं धर्मिणि कामना संभवतीति धर्माश्रमिव प्राधान्यं बोधं विद्वे 'हो'ति ब्रह्मणः अप्राप्त्यानिर्देशः ॥

एवमानन्दमद्वैतविषया । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इति निर्देशेऽपि गुणानामुक्तप्राधान्याविषयवति भाष्ये एव स्पष्टम् । एतेन 'दहरोऽस्मिन्तः...व्यमिति वाक्येऽपि उच्यते द्वाक्यानुसारेण समुच्चिन्नोपासनविषयाः वेदिः मपि संमततया समुच्चिन्नोपासने विवक्षिते अन्तस्त्वपदानामुपासनविधाने गुणानामुक्तप्राधान्याविषयैव मूलमिति सिद्धान्ते कामशब्देन सूचितं भवति । परमते तस्य वैयर्थ्यमेव, अतः 'आसिन्कामासमाहिताः' इति शब्दात्कामान्' इत्यु मप्यत्र कामशब्दनिर्देशेन 'आसिन्कामाः' इति सप्तम्यन्तनिर्देशेन च उपक्रमः गुणानां प्राधान्याविषयवैयर्थ्यं 'तस्मिन्त्यदन्तः इत्यन्तराशब्दायप्रधानकनिर्देशः । 'तस्मिन्त्यदन्तस्तद्वेष्ट्यम्' इति वाक्ये तच्छब्दस्य तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वात् 'अन्तः' इत्येव तावोपासनायै समुच्चिन्नोपासने सिद्धान्त एवेति तात्पर्येणोत्तरावधानुसरणे च भाष्योक्तार्थ एव युक्तः ॥

'नवीनमतेऽपि' 'य आमांऽपि हतपांमा' इति वाक्यस्योत्तरावकतया उपादानेनात्र 'अपहतपाप्म'वादिगुणविशिष्टोपासनस्योक्त्या । तथा 'इहामानमनुविच प्रज-त्येताश्च कल्याणकामान्' इत्यत्र समुच्चिन्नोपासनस्य स्पष्टमुक्त्या गुणविशिष्ट गुणोपासनमेव 'तस्मिन्त्यदन्तः' इत्यत्र विरोधिनमिति वाच्यम् ; एवंस्थिते 'दहरोऽस्मिन्तः' आकाशसिद्धिः 'अन्तः' इत्येव 'स्तद्वेष्ट्यम्' इति वाक्येन मुख्यन्तरानुसारेण भूताकाशस्वरमात्रोपासनमेव विवक्षितमित्यभिप्रेत्य 'अन्तः' इत्येव परमात्मनि निर्णयोऽपि निरवकाशः । समुच्चिन्नोपासनपूर्वकं 'आसिन्कामासमाहिताः' इति वाक्ये 'आसिन्' इति सप्तम्यन्तेन 'तस्मिन्त्यदन्तः' इत्येव द्वावर्थसमाधानं एवात्रापि वाक्यार्थ इति स्पष्ट प्रतीत्या तथा विवेकाऽङ्गीकारं दाया मावात् । मुख्यन्तरादस्यासृष्टेः वेत्तव्यमपि प्रतीयते 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरे पुण्डरीके वेदम्' इत्यनेन गगना मतीत्या राजा प्रतीयते । अतएव 'यथाऽनुपासनम्' इत्युत्तरत्र राजशासनकार्तिनमपि सूक्ष्मम् । एतस्य वा अक्षस्य मशार्थे (य) इति मुख्यन्तरानुसारेण च । 'दहरे पुण्डरीके वेदम्' इति वेदमशब्दनिर्देशः राजयहतापर्येण एवमवस्थाविषयः सिद्धान्ते नवीनोद्गाहृतमुख्यन्तराकार्ये नैव विवक्षितमिति प्रतीयते इति भूताकाशस्य न 'दहरोऽस्मिन्तः' आकाशः इत्यत्र विवक्षा । एतेन 'दहरे' इति पदच्छेदेऽपि न सूत्रकाराभिमतः । तथा मुख्यभावात् प्रथमान्ततयेव दहरोपासनस्य सत्वात् 'अल्पश्लोः' इति सूत्रे 'अर्भकोकसत्वात्' इति सूत्रे च निष्पाप्यत्वात् इत्युक्तार्थस्य विवक्षा नवीनानामपि समता । तत्र 'अर्भकोकसत्वात्' इत्यत्र ओकशब्दः यद्वाची । तत्र अर्भकः ओकः अल्पपरिमाणः इत्येवोऽर्थः । 'अल्पोक्तसत्वात्' इत्यनेनैव तथाऽप्यसंभव एव निर्देशनैयर्थ्याप्यथापुण्यस्या अर्भकस्य उदाहः तदेव परमात्मन ओकः इत्यस्य सूत्रे एतोविवक्षितत्वेन शाण्डिल्यविद्याविषयवत् अत्रापि हृदयरूपात्मपरिमाणदेशसम्भवस्य एतन्मन्त्रे परमात्मनि प्रतिपादनेन शीतस्य हृदयसम्भवस्य स्मृतिवृत्त्या तत्रैव परमात्मनोऽपि हृदयसम्भवस्य प्रतिपादनेनस्यापि हृदयस्य तादृश्यसम्भवेन अतश्च तदनुसारेणैव । एतेन आकाशशब्दायस्य परमात्मत्वे स्मृतौ विवक्षितमिति सिद्धम् ॥

गूढार्थसंग्रहः

तत्र सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणे (विवक्षितगुणोपपत्तेश्च) इति शब्दे गुणानामभिधानेत्तात्रापि . अपहृतपाप्मत्वादित्यु-
 णानां प्राधान्येन विषया सूत्रकदमिमतेति सिद्धयति . एतेन राजकुमारनयस्य द्रष्टृत्वाचार्यदंमतस्य श्रुतिसूत्राचार्यविषयक-
 सिद्धा . अतएव अपहृतपाप्मत्वादिगुणानां जीवोऽपि संभवः जीवस्य शानानन्दाद्याविर्भावश्चात्र तदयमात्रः राजकुमार-
 न्यायमुपोद्बलयति . तदेतत्सर्वमभिप्रेत्यायैव ' उत्तरेभ्यः ' इति बहुवचननिर्देशः . एतमेव सर्वमभिप्रेत्याचार्यपादेः ' दह-
 कुहरे देवास्त्वन् निषद्वरदीपिका निपातितनिपात्योदस्यवतीणपितृकमात् . चमनिमिहन्स्तिस्मिन्काले रूपेण यताधिक-
 मकृतकपुरप्रसादनाय प्रवेशयतिप्रभुः ॥ ' इत्यनुगृहीतम् . ' दहरविद्यायां ' इति चेत्येकात्र ' इति श्रुतौ मूढन्याय-
 गमनं वक्ष्यते . ' हादांनुगृहीतवशाधिकया ' इति सूत्रम् . अत्र ' यदिदमस्मिन्नज्ञपुरे दहरेऽमुपद्वरेकं वेदम-
 द्दहरेऽस्मिन्नन्तर आकाशः ' इति सर्वज्ञनृदयवर्तित्वमेव प्रतिपादयति . ' तेन ' सर्वभूताधिवासं मां . सर्व-
 नृमाहक्येन ' इति श्रुत्युक्त्याः अत्रापि विवक्षित इति प्रतीयते . भूतेषु वासस्य सर्वानुमाहकत्वोत्पत्त्या एतच्छ्रुत्यनुसारेणैव
 ' हादांनुगृहीत ' इति सूत्रकुक्षिम् . ' ईशक्तिर्माधिकरणे ' ध्यानस्य यत्फलं तदपि सर्वेषां सममेव ' ननु तत्तममावापनं
 नापि कर्ममुक्तिफलमित्यपि सिद्धयति . ' एवं ' सवामभिः ' ब्रह्मलोकम् . ' इत्यत्र ब्रह्मलोकोऽपि नचतुर्लोकः प्राप्य-
 क्षणि पुरुषशब्दप्रयोगात् . ' एष सप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परप्योतिषपंचय ' इत्यादौ ' सततमः पुरुषः ' इत्यत्र
 सतमपुरुषशब्दप्रयोगेण ' अस्माच्छरीरात्समुत्थाय ' इत्युक्त्यान्तिपूर्वकगमनास्याभिधानेन ' ब्रह्मलोकाद्वन्द्यादयः ' इति श्रिया
 प्रतिपादनेन च प्राप्यब्रह्मलोकः परब्रह्मलोक एव नापरब्रह्मलोक इति निश्चयसम्भवात् ॥
 ' श्वेन रूपेणामिनिष्पद्यत ' इति स्वरूपाविर्भावस्य शानानन्दादिशाम्यपर्यवसिताया ' सिद्धान्तगुणव्यवसाय-
 भूमाविद्यायां ' सर्वेह पश्यः पश्यति ' इत्युपक्रमदर्शनां मुक्तिर्लोककर्म . प्रभोऽपि विद्यायां ' सर्वेश्वरः ' इतिमुक्तस्य
 सर्वेश्वरं देवा प्रतिपाद्यत इति ईशक्तिर्माधिकरणे सोऽयं विवक्षितः . ' परापरं पुरिषाय पुरुषमीक्षते ' इत्यत्र सर्वेश्व-
 रीरे पुरुषेण सर्वज्ञगमन्तश्च नष्टन इति तत्रापि सर्वसाक्षात्कारो विवक्षितः ॥
 एतेन शुद्धाद्यधिकरणे परमसाध्यश्रुतेः सर्वविषयज्ञानानन्दवश्वेन साम्यपरत्वमधिकरणचतुष्टये विषयसाम्यमिति
 पक्षलोचनायां निर्मास्यैववचनमङ्गीकारणायमिति सिद्धम् . ततश्च दहरविद्यासंगुणविद्या भूमविद्या निर्गुणविद्या परेश-
 कल्पना निरवकाशा ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ' य इहात्मानमनुगृह्यि ब्रह्मस्येतांश्च सर्वान्कामान् तेषां सर्वेषु लोके-
 ष्वकायचारे भवति ' य इहात्मानमनुगृह्यि ब्रह्मस्येतांश्च सत्यान्कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ' इत्यत्र धर्म-
 कामभवेदनतद्भावयोः फलभेदः प्रतिपादितः . तत्रोभयवेदनस्य ध्यानपर्यवसितस्य मुक्तिः फलमिति पूर्वमभिहितम् . अत्र
 वेदनस्य संभावनासत्त्वेऽपि वेदनप्रतिषेधकसद्भावात् वेदनं नमुलमिति मनसि निषाय वेदनस्य सम्भवावकाशयोक्त-
 हेतुनाऽपि परमानुपपन्नं दहराकाशस्य सिद्धयतीत्याह—गतिशब्दाभ्यामिति ॥

एवमेवेमास्तयोः प्रजाः—अनुतेनाह प्रयुदाः ' इति श्रुतिः . ' त इमे सत्याः प्राजाः ' इति तत्रैव श्रुतिः इदं
 च श्रुतिद्वयं धर्मिणां धर्माणां च कर्मणा प्रतिबन्धकं ज्ञानाभावपरम् . ' रुवाः प्रजा अहरहमन्कृत्यः ' इति वेदनस्य संभा-
 वितत्वदर्शनपरम् . गमनं च नाडीपूर्वकपुरीतदेवात्मनकात्मिकम् . ' तामिः प्रत्यवस्य पुरीततिष्ठते ' इत्यस्य
 भावो नाडीषु तन्त्रतेरात्मनि च ' इत्युपपादयित्वमाणात्वात् . ' ब्रह्मलोकम् ' इत्यत्र लोकशब्दः ' लोकदर्शने ' इति
 वादना निष्पन्नः साक्षात्कारयोगपरः . योग्यता च सुपुत्री इन्द्रियाणां विषयान्तर्गच्छनेन इन्द्रियाणां विषयानामन्तर-
 भावमात्र नम्रसाक्षात्कारावर्क भवति , कर्मरूपप्रतिषेधकसद्भावात् कर्म च भगवन्निग्रहस्य भगवत्साधनानुरोधे

शुद्धार्थसंग्रहः

नेत्रं वर्तत एव भगवदनुग्रह इति पूर्वम् । यथा ज्ञेयेह प्रज्ञा अन्वाविशति यथाऽनुशासनम् । (तां ८.६ ५) इत्युक्तम्, शासनानुज्ञातिश्च धर्मधर्ममयविषयवेदनसत्त्वएवेति भगवन्निग्रहरूपकर्मसद्भावेनैव साक्षा काराभावः । एवमर्थविरोधस्यापि उच्यते । ‘एष सप्रसादोऽस्माच्छरीरा समुत्थाय परं योतिरुपसवच स्वर्गं रूपणमिनिप्यद्यते’ इति कर्मवन्धविनिर्मुक्तस्य अप्राकृतदेशविशेष इत्यमरकालविग्रहविशिष्टसम्पत्तिकाले वक्ष्यमाणस्य साक्षा कारस्य च वैलक्षण्यं प्रतिपादितं भवति एतेन शुद्धात्मिकादिगुणमनस्य मुक्तिकालिकगमनस्य च विशयः शुद्धौ प्रातपादिता भवति । तेन यथा मुपुत्तिकाले परमात्मगमने इत्याभावमाश्रयम्, शान्तानन्तरकालिकगमनस्य च लघु स्विगुणसाक्षा कारोऽपि । एवमन्वयान्न शुद्धौ लोकादन्वेन प्रतीयते गुणः । ब्रह्मलोकशब्द ब्रह्मशब्दपर्यवसित इत्युभयं ‘गतिशब्दव्याप्त्यम्’ इत्यत्र विवक्षितम् । ‘तथा ही’ति पद पूर्वोक्तार्थोपपादकएवोत्तरम् य इति बोधकम् । अतएव ‘दृष्टं लिङ्गं च’ इति गतिशब्दरूपायैवमेवाभिप्रेति । ‘दृष्टं’मिति पदोपादानं श्रुत्यन्तरोक्तवतात्पर्येण दाशवातो श्रुत्यन्तरबोधतात्पर्येण सूत्रे प्रयोगात् । श्रुत्यन्तेर ‘सता सोम्य तदा सप्रीतिः’ इति ब्रह्मगमनस्यैव प्रतिपादनेन ‘अहरहर्गच्छत्य एत ब्रह्मलोकम्’ इत्यत्रापि ब्रह्मगमनमव विवक्षितम् । न ब्रह्माधिकरणदेशगमनम् । ‘लिङ्गं च’ गमनं शब्दश्च उभयमपि दहरस्य परमात्मने लिङ्गं च भवतीत्यर्थः ॥

१. ‘धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धे’ सूत्रस्य अर्थोपदेशमाश्रयः । अस्य पूर्वदहरवाक्ये प्रतिपक्षस्य परमात्मनोऽपि धृति महिम्नरूपा तस्यास्मिन्नुपलब्धित्वार्थः । एतेन अक्षरवाक्यविषयभूत दहरवाक्यविषयभूत वैकल्य एव एकत्र सगुणरूपमन्यत्र निर्गुणरूपं च नास्तीति सूच्यते । ‘धृतेश्च’ इत्यनभिधाय ‘धृतेश्च महिम्नः’ इत्यभिधानेन धृतिरूपम् हिमा वदतिरिक्तमहिमा च इति स्वच्छेदेन समुचीयत धृतिः शासनाधीना अक्षराधिकरणे निर्णीता । एव च स्वभावमक कवया वदन्निर्काल तथाऽपि परिरुद्धमाना । दशस्यैव महिमातु लोका यनद आगते ब्रह्मलोकम्’ इति श्रुत्युक्तार्थप्रकाशनेन स्पष्टं वक्ष्यमाणसूत्राच्च प्रयाजनव्यतिरेकेण स्वभावरूपं च न श्रुतौ विवक्षितमित्यर्थोऽपि सूचिता भवति । अथ न्यस्यामा सवेष्टुर्दिशति’ इत्यत्र धारण प्रतिपाद्यत । लोकाशम्भेदकर धारण ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासनं’ इत्यक्षरविशेषाया धारण तदातीरकमहिमाचेति महिमद्वय प्रतिपादितं भवति । एव वृहदारण्यक स्पष्टं ‘एष भूताधिपतिरेवमेव तदातीरकमहिमद्वय प्रतिपादितम् । अत्र महिमशब्दप्रयोगण वाक्यत्रयेऽपि महिमवान् राजा प्रतिपादित इति पिरब्रह्मणः राज्ञोऽपि प्रतिपादितम् ॥

२. एव सूत्रे ‘दहरशब्दवाच्यं व परमात्मनोऽवधारितम् । अथ जीवस्यापि तत्र प्रकरण प्रतिपादनं कुतो न भवतीति चेष्टायां माह—इतिरेत्यादि । सः इतरएव इतरपरमार्शादिति चेष्टा असम्भवात् अपहृतपाप्मचयोग्य वेऽपि जीवस्य अपहृतपाप्मवादि न समवर्तीत्यत्र आप्तस्वप्रमुत्पत्यवस्थावत् जीवस्य कर्मपरवशं वन ऊपहृतात्प वादरुग्भव पूर्वमुक्तं, अत्र ‘दहर उत्तरम्यः’ इति प्रथमसूत्रम् । एतेन दहरविद्यावाक्यमव विषय इति स्पष्टं वाचितं भवति । ‘इतरपरमार्शात्स इति चेन्नास्तम्भपात्’ इति पूर्वम् ‘एष सप्रसादोऽस्माच्छरीरा समुत्थाय परं योतिरुपसवच स्वर्गं रूपणमिनिप्यद्यते’ इति वाक्यविषय इति सर्वैरभ्युपगतम् । एवमभ्युपगतं दहरविद्यावाक्यार्थभूतिरिदानीमव स्मजनीयात् सर्वैरभ्युपगतं भवति ॥

एतदनन्तरम् ‘उत्तराश्वेदाविभूतस्वरूपस्तु’ इति सूत्रं उत्तरशब्दं न कस्योपादानमिति च तर्कयम् । तत्र सूत्रकर्मपालाचनायां दहरवाक्यात्तरवाक्यमित्येव प्रतीयत, तत्र प्रजापतिविद्यावाक्यमेव भवतीति ‘उत्तरात्’ प्रजापतिवाक्यात् इत्युक्तम् ‘एवम आमा’ इति वाक्य एवान्ते ‘इतिह प्रजापतिरुवाच’ इति स्वल्पक्रम इति सूत्रस्वारस्य सिद्धाते ।

गूढार्थसंग्रहः

परमते 'प्रजापतिप्रियायामुत्तरम्' 'स्वेन' रूपेणाभिनिष्यद्यते स उत्तमः पुरुषः ' इति यावत्स्य विषयस्य जीवब्रह्मणोरभेद-
 स्यैव प्रतिष्ठापितवित्येनः । तदर्थस्य सूत्रे अकथनं कुतः ? तत्र बीजं किं ? प्राथमिकवाक्यपरित्यागे वा किं बीजम् ?
 'आधिभूतस्वरूपस्तु' इति सिद्धान्ते युक्तिप्रदर्शनमपि जीवब्रह्मणोरभेदेन स्वरूपम् ॥

नर्घ्यमते 'ज्योतिर्यन्त्रमेमाणः' इति यावत्स्य विषयत्वकल्पनं न सूत्रकाराशयानुगुणम् । दहरविद्यावानयोत्तर
 वाक्यसामान्यत्वात् न निर्वाच्यते । ज्योतिरादिसूत्रकपदामावाशः । ज्योतिरादेः जीवमहिम्नरूपेणाभावात् । एतेन नर्घ्यमते
 असम्भवनिराकरणं न संभवति । सिद्धान्ते तु अपहृतपाप्मात्वादः । आद्याप्रतिपादकवाक्यसङ्क्रायात् असम्भवनिराकरणम् ।
 आत्मसुहृदस्य परमात्मनि प्रसिद्धया परमात्मपरमिदं वाक्यमिति नवीनानामाशयः । एवंभङ्गीकार 'अथ यो वेदेदं
 जिज्ञासीति संभ्रामो गन्धाय प्राणम्' इत्यादिना बहूनां वाक्यानां गौणार्थकल्पनाप्रसङ्गात् । सूत्रकृताऽपि नायमर्थसं-
 भ्रमः । 'आधिभूतस्वरूपस्तु' इत्यत्र 'अथ यो वेदेदं जिज्ञासीति संभ्रामो' इत्यत्र वक्ष्यमाणवाक्यं 'नवीनैरप्यवह-
 तपाप्मात्वादयः' युक्तबीजोऽप्यङ्गीक्रियते । एवं 'अनुकृतेस्तस्य च' इति सूत्रकृताः नवीनानामित्यर्थः परामित्यर्थश्च
 नैव संमतः । छांदोग्यवाक्यानि निर्धारणार्थं वक्ष्यते तत्परित्यज्य पुनर्वाक्यकरणविषयवाक्यकल्पनायाः 'अभ्यास्यत्वात्'
 सूत्रस्वरूपविरोधाच्च । 'तमेव' श्रान्तमनुभाति सर्वम्' इति स्मृतिर्मतद्वयेऽपि विपक्षयोर्ज्ञात्वा । अत्र यदि विषयवाक्यत्वं
 सूत्रकृतमभिमतं मविष्यत् तदा 'अनुमानात्तस्य च' इत्येव सूत्रमकरिष्यत् । अनुकृतिः अनुकारः इत्यादयः सहस्रचर्म-
 वदौषकाश्चादौ । 'दहरविद्यायां परमात्मनि अपहृतपाप्मात्वादिप्रमाणमिवाशयः' परं ज्योतिरपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्य-
 द्यते । इति सूत्रस्यापि तदर्थमभिधीयकथनेन । 'य आत्माऽपहृतपाप्मा' इत्यादिना तानेव चर्मात्विशिष्टाभिधाय 'जाग्रत्स्वप्ने
 सुषुप्तप्रवृत्त्यानि रूपेणानन्तरं जीवस्वरूपनिर्धारणपूर्वकः' । एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्ममुत्पाद्य परं ज्योतिरपसम्पद्य 'स्वेन
 रूपेणाभिनिष्यद्यते' उच्यते । 'उत्तमः पुरुषः' इत्योचमिधानात् (नित्यं हि नास्ति जगतिभूतं स्वावरजङ्गमम् । कृते तमेकं पुरुषं वासु-
 देवं सनातनम्) । 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च यतैरे वासुदेवे सनातने' इति स्मृतिद्वयेन
 दहरवाक्यैरेवं सिद्धः । 'सत्तमः पुरुष' इति यावत्सु 'दहराऽस्मिन्नस्तर आकाशः' इति प्रागुक्तदहरकाशभेदो-
 घनार्थः प्राप्यस्य परलोतया अनन्तरं तस्यैव उत्तमशब्देन निर्देशोचित्यत्वात् । अविशेषेण सर्वहृदयान्तर्गतित्वस्य प्रति-
 पादने पुरुषशब्दार्थस्यापि प्रतिपादनप्रायत्वात् । 'पुरुषशब्दार्थो वासुदेवः' । 'यस्मै तु वसत्यपि सर्वानुमाहकत्वेन' इति
 ब्रह्मविद्भुतरोचनः 'नित्यं हि नास्ति जगतिभूतं स्वावरजङ्गमम् । कृते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम्' । 'भगवानिति शब्दोऽ-
 यं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च यतैरे वासुदेवे सनातने' इति स्मृतिद्वयेन च सर्वहृदयपुण्डरीके स्थितेति शब्देन
 राजकुमारनयनः राजपुत्राणामन्तरङ्गभूतानां राजसमानमोगयत्, अत्राप्यपहृतपाप्मात्वादिशानानन्दाद्यन्तसर्वगुणशायं
 संभवतीत्याशयः सूत्रकर्तृमिति निर्मल्यार्था स्फुटम् । इममर्थं गीताचार्योऽप्येतेति सचयति—अधिसिद्धैरिति ॥

इति दहराधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-१३ दहर उत्तरेभ्यः [१.३.१३]

‘अथ यदिदमस्मिन्नहोरे दहर शुण्डीक वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः तस्मिन् यद-तत्सद-वेष्टव्यम् । तद्वाव विविशितव्यम्’ इत्यत्र दहराकाशशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा, उत्तरेभ्यः वावयगतेभ्यः दहाचारणद्वये । उत्तरत्र दहराकाशस्य सर्वाधारतयाऽपि महत्त्वमभिधाय, अतस्तस्य ब्रह्माख्यः पुरमिति निर्दिश्य तस्मिन् ब्रह्माख्ये दहराकाशे कामा स्वमाहिता इत्युक्ते कोऽय दहराकाशः ? के च कामाः ? इत्यपेक्षायाम् ‘एष आत्मा अपहतपाप्मा’ (छा.८.१.५) इत्यारम्भे ‘सत्यकामस्य सङ्कल्पः’ (८.१.५) इत्यन्तेन दहराकाश आत्मा, ‘कामाश्च अपहतपाप्मावादेयः तद्विशेषण गुणा इति हि ज्ञापयति । ‘दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यद-तत्सद-वेष्टव्यम्’ (८.१.१) इत्यत्र दहराकाशशब्दस्तर्कवति च यत् तदुभयमन्वेष्टव्यमिति युक्तमिति विज्ञापयते । ‘अथ यद्दहोमानुमनुविष्य ब्रह्मत्येवाह सत्याकामान्’ इति व्यवक्षते

सू-१४ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङं च (१.३.१४)

‘एवमेवेमास्तर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एत ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति’ (छा.८.३.२) इत्यहरहस्तर्वाणां प्रजानाम् जानतीनां दहराकाशोपरि गतिः वर्तनम्, दहराकाशसमानाधिकरणो ब्रह्मलोकशब्दश्च दहराकाश पर ब्रह्मति ज्ञापयति तयाह्वयत्र सर्वाणां परमात्मोपरि वर्तमानस्य दृष्टम्, ‘तस्मिन् लोकाश्चित्तास्तथे’ (कठ.२.६.१), ‘तदक्षरे परमे प्रजाः’ (नारायण.६.१.३) इत्यादौ । ब्रह्मलोकशब्दश्च ‘एष ब्रह्मलोक’ (बृ.६.३.३३) इत्यादौ, अन्यत्र दर्शनाभावात् इदमेव पर्याप्तम् अस्य परमात्मन्ये लिङ्गम् यद्दहराकाशोपरि सर्वस्य वर्तमानं वम् ब्रह्मलोकशब्दश्च ॥

सू-१५ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः (१.३.१५)

‘अर्थ य आत्मा सचेतुर्विधृति’ (छा.८.४.१) इति जगद्धृते परमात्मनो महिम्नोऽस्मिन् दहराकाशे उपलब्धे भावपरः ; सा हि परमात्ममहिमा, ‘एष सचेतुर्विचरणः’ (बृ.६.४.२२) इत्यादिश्रुतेः ॥

सू-१६ प्रसिद्धेश्च (१.३.१६)

आकाशशब्दस्य ‘यदेव आकाशं आनन्दे’ (वे.भिन्निन्द ७.१) इति परमात्मनस्य प्रसिद्धेश्चाय पर, सत्यस- हृत्वादिगुणचन्द्रोपबृंहिता प्रसिद्धिः श्रुताकाशप्रसिद्धेर्वैलौकिकीत्यर्थः ॥

सू-१७ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् (१.३.१७)

‘अथ यदेष सम्प्रसादः’ (छा.८.३.४), इतीतरस्य जीवस्य परामर्शात् प्रवृत्ताकाशस्य इति चेत्—नेति त्वत्तु ज्ञानो तत्रासम्भवात्-॥

सू-१८ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु (१.३.१८)

उत्तरत्र 'यआत्मा अपहतपाप्मा' (छा.८.७.१) इति जीवस्य अपहतपाप्मवादिभरणसाधम्भन, चाग्रित स्वप्नमुत्तयायनस्यासु वर्तमानत्वात् साह जीव इति चेत्—नेतत् आधिभूतस्वरूपस्तु त्रयारब्धशरीरस्वभाव वन तिरोहि-
तापहतपाप्मत्वादिकः पश्चात् पर ज्योतिरुपसपचाविर्भूतस्वरूपः तत्र अपहतपाप्मवादिगुणको जीव प्रतिपादित । इह
राकाशस्तु अतिरोहितकस्यानगुणसागर इति नाय जीवः ॥

सू-१९ अन्यार्यश्च परामर्शः [१-३-१९]

'अरमाच्छरीरा समुदाय परज्योतिरुपसपच स्वेन रूपेणामिनिधयते' (छा.८.३.४) इति जीवामनो दहय-
काशोपसपचा स्वरूपाविर्भावापादनरूपमाहात्म्यप्रतिपादनाथोऽत्र जीवपरामर्शः ॥

सू-२० अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् (१-३-२०)

अल्पस्यान वस्वरूपावपश्रुतेर्नोप परमा मेति चेत्—प्रोत्तरमुक्तम् 'निचाय्यत्वादिष योमवयव' (शां.१.२७)
इति ॥

सू-अनुकृतेस्तस्य च (१.३.२१)

तस्य दहराकाशस्य परज्योतिष, अनुकरणभवणाच्च जीवस्य न जीवे दहराकाशः 'स तत्र पश्यति लक्ष्मीं
रममाणः' (छा.८.१२.३) इत्यादिस्तदुपसपचा स्वच्छन्दशक्तिरूपस्तदनुकाररभूवते ॥

सू-२१ अपि स्मर्यते (१.३.२२)

'इदं शानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथिन्ते च ॥' (गी.१.४.२) इति

इति वेदान्तसार

अथ वेदान्तदीप.

सू-१३ दहर उत्तरेभ्यः [१.३.१३]

छांदोग्ये—'अथ यदिदमग्निम् ब्रह्मपुरे दहर पुण्डरीक वक्ष्य दहराऽग्निमन्तर आकाशस्तस्मिन् यदस्तदन्वेष्टव्यं
तद्वाच विजिज्ञासितव्यम्' (छा.८.१.१) इत्यत्र इदमपुण्डरीकमप्यवर्त्तते दहराकाशश्चयुमान किं भूताकाशः ? उतजयि
अथ परमात्मा—इति सद्यः । प्रथम तावद्भूताकाश इति युक्तमाशयिष्ठमिति पूर्वं पक्ष, आकाशशब्दस्य भूताकाशे प्र
सिद्धिप्राप्त्युपात् आकाशान्तर्बर्तिनोऽवयवत्वेऽन्यथाप्रतीतिः । रादान्तरस्तु—किं तदत्र विद्यते यद-येष्टव्यम् ? इतिवादिते
'भावान्वा अयमाकाशः' (८.१.२,३) इत्यारभ्य 'एतत्सत्य ब्रह्मपुरम्' (८.१.५) इत्यन्तेन दहराकाशशब्दार्तिमहत्त्व-

सर्वाभ्यन्वाजरन्वसत्य वाचमिषाय, 'अस्मिन्कामास्समादिताः' (छा.८.१.५) इत्युक्त्यान्वर्तिनाऽन्वेष्टव्याः कामा इति प्रतिपाद्य, कांऽयं दहराकाशश्च निर्दिष्टः ? के तदाभ्याः कामाः ? इत्यपेक्षायां 'एष आमाऽपहतपाप्म' इत्यारभ्य 'सत्यमद्वयः' (८.१.५) इत्यन्तेन आकाशशब्दनिर्दिष्टः आमा, कामाश्चापहतपाप्म वाटस्वद्विष्टेऽपभूता इति प्रतिपाद्यद्वयमपहतपाप्मत्वादिबिभक्ष्यपरमाप्तमानमाह । उपक्रमेचान्वेष्टव्यतया प्रतिपात आकाशः आमा, एतद्विशेषणभूतः अपहतपाप्मत्वादयः कामा इति वाक्यं प्रापयत् 'अयं यद्वा मानमनुविद्यं ब्रजन्त्येतांश्च भूतान्कामान् मतेर्गच्छेत्पुं लोकेषु कामचारो भवति' (८.१.६) इत्युपसहरति । अतोऽयं दहराकाशोऽपहतलोभोर्वादिबिभक्षः परमाप्तमानमनुविद्यं न भूताकाशादिति । एतद्व्याप्तिरन्वाक्ये 'अथ य एष संसारोऽस्मात्पराऽऽत्मा' (८.१.४) इति प्रत्यगात्मप्रतीतिः, तत्त्वोत्तरं प्रजापतिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादिगुणकवाच्यमात्रं, प्रत्यगात्मैव दहराकाश इति पूर्ववक्षीयमन्वेष्टव्यं । तदास्तीति प्रत्यगात्मा कर्मपरवशतया जागरितस्वप्नसुषुप्तपाद्यारस्याभिहितोहितापहतपाप्मत्वादिकः परमाप्तमानमनुविद्यः तद्व्याप्तिर्वादिबिभक्ष्यगुणकः प्रजापतिवाक्ये प्रतिपादितः । दहराकाशश्च तत्त्वोत्तरं निरुद्धः । 'दहराकाशः' इति नाम्ना न्वसम्भावनीयजगद्दिशरणसमस्तवितृचिद्विस्तृतनिश्चयनान्यन्यगुणकः प्रतिपन्न इति नायं प्रत्यगात्मा दहराकाशः अविश्वं परमाभिधेयं मन्वेष्टव्यं । सूत्रार्थः—दहराकाशः परब्रह्म, उत्तरेभ्यः उत्तरवाक्ययतेभ्योऽपहतपाप्मत्वादिपरमाप्ताचारणवर्तेभ्यो हेतुभ्यः ॥

सू-१४ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङं च (१.३.१४)

अस्मिन्दहराकाशे सर्वांसां प्रजानामजाननीनामहरर्षा गतिरभ्युपेत, यश्च दहराकाशावमर्षरूपैतच्छब्दकामानां चि करणतया प्रयुक्तो ब्रह्मलोकशब्दः, ताभ्यां दहराकाशः परब्रह्मेत्यवगम्य, 'तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमन्वेष्टेऽपभुंक्तिं सज्जरतो न निन्देदुःखमेवेमांस्तर्थाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्देदुःखमेवेति हि प्रयुक्ताः' (छा.८.१.१) इति, तथाहि दृष्टम्—तथाह्वयनं परस्मिन्ब्रह्मण्येव गमनं दृष्टम्—'एवमेव एतत् सोम्येमास्तर्थाः प्रजास्मिन् सद्यं न विदुः स्वति सभ्यस्यामह इति' (६.८.२) इति ; 'अत आगम्य न विदुस्तत आगच्छामहे' (६.१०.२) इति । तथा ब्रह्मलोकशब्दश्च परस्मिन्ब्रह्मण्येव दृष्टः 'एष ब्रह्मलोकस्स प्राद्विती होवाच' (बृ.६.३.३३) इति । किञ्च—माभूद्व्यत्र दर्शनम् अस्मिन्प्रकरणे सर्वांसां प्रजानां भ्रममाणमहरहर्गमनं, ब्रह्मलोकशब्दश्च दहराकाशः परमात्मैव पर्याप्तं लिङ्गम् । चशब्दोऽप्यचारणे एतदेव पर्याप्तमित्यर्थः ॥

सू-१५ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः [१.३.१५]

अस्य पृथ्वाख्यस्य परमात्मनो माह्वः अस्मिन्दहराकाशे उपलब्धेरेव परमात्मा धृतिः—जगद्दिशरण परमात्मनो महिमेत्यन्वयावगम्यते । 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेव, भूतपाल एष सेतुर्विरण एषा लोकानामसम्भेदाय' (बृ.६.४.२२) इति । साक्षात्सिन्दहराकाशे उपलब्धते 'अथ य आमा ससेतुर्विधृतिरेवा लोकानामसम्भेदाय' (छा.८.४.१) इति

सू-१६ प्रसिद्धेश्च (१.३.१६)

'कोहोवाभ्यां कः प्रप्यात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' (ते.आनन्द.७) 'सर्वाणि ह्यवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुपच्यते' (छा.१.१.१) इत्यादिवाक्याशब्देभ्यः परमि ब्रह्मणि प्रसिद्धे । आकाशशब्द एव परमात्मपरमविशेषितो भूताकाशश्चा निर्वर्तनीत्यर्थः ॥

सू-१७ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् (१.३.१७)

परमात्मन इतरः जीवः ; 'अथ यद्य सप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समु धाय' (छा.८.३४) इति जीवपरामर्शो एव दहराकाश इति चेत्—तत्र, पूर्वोक्तानां गुणानां तस्मिन्प्रसम्भवात् ॥

सू-१८ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु (१.३.१८)

उक्तानां प्रज्ञापतिवाक्यात्, अपहतपाप्मत्वादियुगको जीवोऽवगम्यत इति चेत्—रम, जागरिताद्यवस्थामिरनादिकालप्रवृत्ताभिः पुण्यपापरूपकर्ममूलाभिः तिरोहितगुणैः परब्रह्मोपासनजनिततदुपसम्भवाऽऽविर्भूतस्वरूपोऽसौ जीवः तस्य प्रज्ञापतिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादियुगकः कीर्तितः । दहराकाशस्य तिरोहितस्वरूपाऽपहतपाप्मत्वादियुगक इत्यस्मिन् दहराकाशे न जीवश्चेत् ॥

—१९ अन्यार्थश्च परामर्शः [१.३.१९]

'अस्माच्छरीरा समुत्थाय पश्यति' इत्युपपद्यते रूपेणामित्यपद्यते (छा.८.३.४) इति परव्याप्तिरूपकदहराकाशोपसर्पकाऽस्य जीवस्यानृततिरोहितस्वरूपस्य स्वरूपाविर्भावो भवतीति दहराकाशस्य जगद्विघटनादिकञ्जीवस्वरूपाविर्भावापादनरूपसम्पाद्विशेषप्रतिपादनार्थो जीवपरामर्शः ॥

सू-२० अल्पधृतेरिति चेत्तदुक्तम् [१-३-२०]

'दहरोऽस्मिन्' (छा.८.३.१) इत्युपपत्तिमात्रमुक्तिरास्योपमितस्य जीवस्यैवोपपद्यते, न तु सर्वस्वज्ज्वायते—ब्रह्मण इति चेत् तत्र यदुत्तरं वक्ष्यते तत्पूर्ववचोक्तम् 'निचाय्यत्वात्' (शारी.३.२.७) इत्यनेन ॥

सू-२१ अनुकृतेस्तस्य च (१.३.२१)

अनुकृतिः अनुकारः तस्य परमात्मनोऽनुकारादि जीवस्याविर्भूतस्वरूपस्यापहतपाप्मत्वादियुगकत्वम्, अतस्तदुक्तं जीवादनुकार्यः परब्रह्मभूतो दहराकाशोऽर्थोऽपरभूत एव । तदनुकारश्च तं साम्यापत्ते भूयते 'यदा पश्य पश्यते इक्ष्मणं कर्नारमशं पुरुषं ब्रह्मयोनिसु । तदा त्रिद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परमं साम्यमुपेति' (मु.३.१.१) इति ॥

सू-२२ अपि स्मर्यते (१.३.२२)

स्मर्यते च तदुपासनात्तत्साम्यापत्तिरूपानुकृतिर्जावस्य 'इदं ज्ञानमुपाभित्य मम साम्यम्यमागता । तद्वेऽपि नोपायायते प्रलये न व्ययान्ति च' (गी.१४.२) इति ॥

इति वेदान्तदीप

अथ अधिकरणसारायत्री

दहं हृत्पुण्डरीके गगनमभिहितं तत्तिरीयश्रुतौ य-
 च्छन्दोगैस्तत्र गीतं यद्यपि च दहराकाश इत्येतदेकम् ।
 भूतायं तत्प्रसिद्धेर्महित इति न प्रत्यनीकैरकैः
 श्येती च स्यात्प्रसिद्धिर्भगवति बलिनी लिङ्गयर्गस्सनाथा ॥
 बाह्याकाशश्च यावानयमपि हि तथेत्येतमङ्घ्रिमीशे
 सत्यात्मप्राणशब्दा नभसि न कथमप्यन्वयं प्राप्नुवन्ति ।
 कामाधारश्च योऽसौ समगणि दहराकाशवाचाऽत्र नित्य-
 स्तस्यैव ह्येष आत्मेत्यनुबदनमतस्तद्गुणाच्चिन्त्यकाशः ॥
 सर्वेशाधारतोक्त्या भवतु च हृदयव्योम तद्वाज्यधीतं
 छान्दोग्यस्यो निपादस्यपतिनयपदं ग्रहलोकादिनाम्नः ।
 आपस्तम्बश्च वैभाजनपुरमयद्वह्नौ सर्व्यात्मभूतं
 पूलस्य प्राणिनस्स्युस्तदपि तदपि हि स्यात्पुरं सर्वयासात् ॥
 जीयस्तर्ह्येय आत्मा गुणगणघटनात्तत्परामर्शदृष्टे
 रूपस्याग्नितत्त्वेदसदनुपधिफान्सत्यसङ्कल्पतादेः ।
 विश्वकाधारतादेरपि स खलु परोदाहृतोपाधिकी स्यात्
 प्राजापत्यानु वाफ्यात्परम्समदशया तद्गुणोक्तिर्विमुक्ते ॥
 दह्राकाशोऽप्यर्गप्रद इति गटितुं स्वप्नसादोकिरप्र
 मज्जापत्ये तु वाफ्ये परपरिपठनं प्राप्य निष्कर्षणार्थम् ।
 आकाशाद्यस्तदेव परतद्वितरयोरन्विते वाफ्ययुग्मे
 युक्तान्योन्यबाधप्रभृतिकमिह तत्सामरस्यं हि सौत्रम् ॥
 ॥ इ ति द ह रा धि क र णं स मा त्त म् ॥

अथ प्रमिताधिकरण

श्रीभाष्यम्

सू-२३ शब्दादेव प्रमितः [१.३.२३]

कठयस्त्रीषु धृत्यते- अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मानि तिष्ठति । ईशानो भूतभक्ष्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद् तत् [कठ.२.४.१२] ; अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभक्ष्यस्य स पयाप स उ श्वः । एतद् तत् [२.४.१३] ' अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं स्वच्छरीरात्प्रवृत्तेऽमुखादिवर्षीकां धर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतम्' (कठ.२.३.१०) इति । तत्र सन्दिह्यते किमयमङ्गुष्ठमात्रप्रमितः प्रत्यगात्मा उत परमात्मा-इति । किं युक्तम् ? प्रत्यगात्मेति । कुतः ? जीयस्यान्यत्राङ्गुष्ठमात्रव्यथुतेः— ' प्राणाधिपस्सञ्चरति स्वकर्मभिः । अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पादङ्कारसमन्वितो यः'

॥

अथ प्रमिताधिकरणम्

सू-२३ शब्दादेव प्रमितः (१.३.२३)

श्रुतप्रकाशिका .

' अल्पभुतेरिति चेत् ' इत्यत्राल्पपरिमाणत्वं भगवत इत्युक्तम्, अथाल्पपरिमाणत्वविशेषः परमात्मतिरिक्तस्य हृदयत इति शङ्कया सङ्गतिः ' शुक्रममृतम् ' इत्यन्त विषयवाक्यमुपादानस्यायं भावः, अङ्गुष्ठप्रमितत्वमात्रं श्रुतं, न तु स्थानावशेषः न चोपासनम् अतः परमात्मपरत्वानादरेण जीवपरत्वं शङ्क्यते इति पूर्वपक्षं केचित् दाहुः । तदाहु- ' सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ' ' तं विद्याच्छुक्रममृतम् ' इत्यनन्तरवाक्ये स्थानोपासनावगमात् तदनवशमस्य हेतुत्व- कथनायोगादिति परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमितत्वानुपपत्तेर्जीवस्य सर्वेशान्वयानुपपत्तेश्च सहायः । अङ्गुष्ठप्रमितः किं प्रत्यगात्मा उत परमात्मेति । तदर्थमीशानत्व किं देहेन्द्रियाद्यपेक्ष उत सर्वोपेक्षमिति । उपक्रमवगतं प्रमितत्वं किमीशानत्वलिङ्ग- स्वरस्यविरोधि उत अविरोधीति ? तत्प्रमितत्वं किं जीवं समञ्जसम् उतोभयत्रासमञ्जसमिति । यदा जीवं समञ्जसं- तदानीं स्ववामञ्जसिद्धयर्थमुपक्रमावगतं प्रमितत्वमीशानत्वलिङ्गस्वरस्यविरोधीतीशानत्वस्य देहेन्द्रियाद्यपेक्षं वाहङ्गुष्ठप्र- मितो जीव इति पूर्वपक्षः । यदोभयत्र प्रमितत्वमसमञ्जसं तदा प्रत्यगात्मन्यपि स्वरस्याभिदेहादर्थमीशानत्वलिङ्गस्वर- स्थानुपरोधकत्वादीशानत्व सर्वोपेक्षमिति अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मेति शङ्कान्ते फलफलित्वः । कृत्वा चिन्तेय परमात्मनो- ऽन्यत्राङ्गुष्ठप्रमितत्वश्रवणमात्राभ्युपगम्यानेनैव वाक्येनानुष्ठप्रमितत्व किं सिद्धयति सत नैति चिन्तयेत् ? अन्तर्ब्राह्मण- प्रमितत्वं भगवतः श्रूयते, श्रुताश्रयं ' अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । हृदामर्नापा मनसाऽभिकल्पो यपनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ' इति तैत्तिरीये च ' अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशस्सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वमुक् ' इति अन्तरात्मत्व मोक्षप्रदत्वं सर्वस्य जगत ईशत्वमपि हि तत्र ध्रु-म् । यदा सर्वजगत्तन्नादिकमपि क्लृष्टं कृत्वा तावपि मन्यौ विद्यादासदीकृतौ, तदानीं नृत्वा चिन्तेयम् ॥

श्रीभाष्यम्

(श्रव. ५. ८. ७) इति । नचान्यत्रोपासनार्थतयाऽपि परमात्मनोऽङ्गप्रमाप्रत्ययं धृत्यते । एवं नि-
श्चिते जीवत्ये ईशानत्वं शरीरेन्द्रियभोग्यभोगोपकरणापेक्षयाऽपि भविष्यति ॥
इति प्राप्ते घूमः 'शब्दादेव प्रमितः' अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मा ; कुतः ? 'ईशानो भूतम-
व्यम्य' (कठ. २. २. ३) इति शब्दादेव । नच भूतमव्यम्य सर्वस्येशितृत्वं कर्मपरवशास्य
जीवस्योपपद्यते ॥

कथं तर्हि परमात्मनोऽङ्गप्रमाप्रत्ययमित्यत्राह—

सू—२४ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् (१.३.२४)

एतत्

परमात्मन उपासनार्थमुपासकहृदये यतमानत्यादुपासकहृदयस्याङ्गप्रमाप्रमाणत्वात्तद
पेक्षयेदमङ्गुष्ठप्रमितत्वमुपपद्यते, जीवस्याप्यङ्गुष्ठप्रमितत्वं हृदयान्तर्गतित्वात्तदपेक्षमेव; तस्या
राप्रमाप्रत्ययश्रुतेः । मनुष्यणामेवोपासकत्वसम्भारनया शास्त्रस्याधिकारत्वात्मानुयहृदयस्य

श्रुतप्रकाशिका

ननु जीवस्याप्याराप्रमाप्रमाङ्गुष्ठमात्रत्वमनुस्यूतम् अत उपासनार्थमिति निर्वाहम् । तत्परमाणुपरत्वेऽपि सम्भति
उपासनार्थमनुपारिमाणं य परस्मादिह श्रुतम् । कथं जीवः शब्दव्याह— नचेति । प्राणाधिपस्य स्वकर्मवद्वयस्याङ्गु-
ष्ठमात्रत्वमनुपारिमाणमिति श्रुते ननु परमाणुमनो जीवस्य श्रुतस्य वाच्यस्य प्रतिपाद्यवशङ्केत्यर्थः । ईशानत्वं कथमित्य-
त्राह— एवं निश्चित इति ॥

रादान्ते ननु भूतमव्यम्येशान इति वाक्यं तत्र प्रमितत्वात्तदङ्गुष्ठत्वं ईशानशब्दस्यैव शब्दशब्देन विवाहित-
त्वात् ईशानशब्दस्य देहेन्द्रियानुपेक्षया सङ्गात्तस्य अनुपपत्तिप्रकारणार्थमीशानो भूतमव्यम्य इति शब्दादेवेति भूतमव्यम्य-
पेक्षादानम् । किमीश्वरः किं जीव इति विचारे नेश्वरसम्भारणल्लिङ्गाग्निर्यः, किं जीव इति विचारोदादेवेत्येवकाराणि प्रायः ।
यथा पूर्ववक्ष्यमिदं प्राया ईशानशब्दादव्यासिद्धेः प्रतिषेध एवकाराभिप्रेतः । न दर्शयति नच भूतमव्यम्येति ।

उत्तरसूत्रस्य शङ्काभाह— कथं तर्हि ।

सू—२४ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् (१-३-२४)

यतमानं वादित्यत्राहारेण योजना यद्वा 'हृदि' इति विषयसप्तमी हृदिपयपेक्षयेति सूत्रार्थे च वदमर्थे हृदमर्थम् ॥
यतमानत्वादिति । यदपेक्षया परस्वङ्गुष्ठप्रमितत्वव्यवहारः तस्य हृदयस्य त परिमाणं— हृदयस्येति । अङ्गु-
ष्ठमात्रत्वात्प्राप्तमनुपपद्यते तुल्य कर्मत्वं परमा मपरिग्रह इत्यत्राह— जीवस्यापीति । अङ्गुष्ठप्रमितस्य जीवपेक्षे अङ्गुष्ठ-
प्रमितेशानशब्दोपासकत्वपरवत्त्वात् परमा मव्यम्येऽङ्गुष्ठप्रमितशब्दस्यैववास्तव्यमिति भावः ; रात्रुगार्दीनामनङ्गुष्ठत्वेन
हृदयानां तत्तदङ्गुष्ठप्रमितं रात्रात्तदङ्गुष्ठप्रमितत्वमनुयायीति शङ्काया 'मनुष्याधिकारत्वात्' इति पदं व्याप्ये मनु-
ष्याणामेवेति । अत्र शङ्कामि । वस्य जीव वमनुपपद्यम्यैव जीवस्य परमाणुव्योपदेशपरतया प्रकरणस्य परमा मप्रतिपादकं च
युपप्रेक्ष्य तदनुपपद्यमानं जीव वेश्वरव्योपदेशमपि कल्पितं नामनुपपद्यमानं सर्वभूतजनयोरिति कान्तिनिकयोरर्थयोरेकयोपदेशोप
युपप्रेक्ष्य तदनुपपद्यमानं जीव वेश्वरव्योपदेशमपि कल्पितं नामनुपपद्यमानं सर्वभूतजनयोरिति कान्तिनिकयोरर्थयोरेकयोपदेशोप

श्रीभाष्यम्

‘तत्तदंगुष्ठप्रमितत्वात्वरतुरंगमुजगादीनामंगुष्ठप्रमितत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः’ स्थितं तावदुत्तरत्र समापयिष्यते ॥

इति प्रमिताधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

पक्षेः, जीवविज्ञानवाक्यानादंगेन वस्तुमात्रैक्यपरत्वे ईशानादिशब्दानां लक्षणिकप्रसङ्गात्—प्रासङ्गिकार्थस्य निरूपयिष्यमाणत्वं बुद्ध्याह—स्थितं तावदिति ॥

इति प्रमिताधिकरणम्

अथ प्रमिताधिकरणम्

गुढार्थसंग्रहः

‘शब्दादेव प्रमितः’ दहराधिकरणे दहरशब्दः अल्पवचनः । ‘अल्पमुत्तरेति चेत्’ इत्युत्तरध्वेऽप्यस्य शब्द एव प्रयुक्तः तत्र च उत्तरवाक्यानुरोध्वर्थानुरोधेन परमाण्वत्वं साधयितुं शक्यम् । ‘अङ्गुष्ठमात्र’ इत्यत्र परिमाणवाचि शब्द एव वर्तते, अत्र परिमाणविशेषवशात् तद्विशिष्टं बोध्यत इति अङ्गुष्ठमात्र इत्यत्र जीव एव विवक्षितः । ‘य इदं मध्यं वेद आत्मानं जीवमन्तिषात्’ ईशानं भूतभ्यवक्ष्य’ इति भूतभ्येशानाबोक्तया अत्रापि स एव विवक्षित इति युक्तम् । ‘अणोजीवस्याङ्गुष्ठमात्रत्वं अप्रसिद्धमिति शङ्क्यम् । ‘प्राणाधिपस्त्विति स्वर्गमभिः अङ्गुष्ठमात्रो रविस्तुस्वरूपः’ इत्यङ्गुष्ठमात्रं जीवं प्रस्तुत्य ‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः’ इति जीवस्थानस्य तात्त्विकं परिमाणं प्रस्तुत्य जीवस्य ‘मासाप्रशतमागस्य’ इत्यादिना तात्त्विकानुपरिमाणनिरूपणात् । सर्वगतस्य परस्य तात्त्विकपरिमाणं च दृष्टम् । ‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा’ इत्यपि जीवपरमेव । तत्र जनशब्दः अनिमदचेतनजीवपरः । इदं वक्ष्यामि गुढपरिमाणत्वेन तत्र स्थितत्वेन जीवस्याङ्गुष्ठमात्रत्वम् इति शङ्कायां ‘शब्दादेव प्रमितः’ इति ॥

अथ प्रमितशब्देन ‘अङ्गुष्ठमात्र’ इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञायते । तत्र प्रमाणे मादन्तप्रत्ययः अङ्गुष्ठपरिमाणवत्वेन श्रुतः परमाणो शब्दादेव प्रमितार्थं लिङ्गम् । ‘ईशानो भूतभ्यवक्ष्य’ इति वाक्यं, यत्नयात् लिङ्ग प्रत्ययमिति पूर्वपक्षिणभाषणः सिद्धान्तिनस्तु अयमाशयः शब्दपरं वाक्यपरमेव श्रुतेरेत्यात्र विपक्षिणत्वे श्रुतेरेवेति ज्ञेयात् । ‘एवकारस्तु यत् पूर्वपक्षिणः दुर्बलप्रमाणनोरपक्ष तस्मादेवेत्येवकाराभिप्रायः । प्रमितशब्दः त्रैकर्मिकः, सिद्धान्तमुपलक्ष्यनायामिकादेशे प्रमितशब्दः आवर्तनं प्रमितः वाक्यादेव प्रकरणेन मित इत्यर्थः, प्रकरणं स्वरूपतः गुणतश्च स्वरूपतः प्रकरणं गुणतः प्रकरणोपपन्नः । ‘मृदान्तं विमुमामानमन्या धीरे नमोपति’ ईशानो भूतभ्यवक्ष्य’ इति वाक्यम् तत्र मृद-वाणु-धो-ः जीवोऽन्तरात्मा तन्मुमय परमाणमनमेव । मृदवर्षं गुणनिबन्धनम् विमुमय स्वरूपनिबन्धनम् । ‘मध्यं वेद जीवम्’ इति कर्मणोऽङ्गुष्ठं वेद जीवो निर्दिष्टः अन्तःशब्दप्रयोगात्तद्वत्वाय मध्यं जीवमन्तिष्यन्तीति चेति विवक्षितम् । ‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः’ मध्यमाधोनि निर्दिष्टः इत्यत्र वाक्य मध्यं शरीरमध्यं आत्मानं जीवं निर्दिष्टीत्यर्थः । एतेन अन्तःशब्दानः प्रकटितः ॥

कटोऽविषदेव’ तमागस्य वेदनुवरयन्ति धीमाः’ इति वर्तते । ‘तमागस्य’ इति वाक्यमादन्तेन मध्यं-धो-ः, एवाय नारायणस्य इत्यर्थः । ‘यच्च विविज्जगत्तव हारयेत भुरोऽति वा । अन्तर्बहिर्भ्यः स्वर्गम्’ इत्युक्तं जीवो-

गूढार्थमद्भुतः

ऽपि विवक्षितः । जीव इत्याप्यस्तिरपि विवक्षितः, अथ जीवं इत्याप्यन्यतोयः स एव प्रमितो भवति, एतेन विभुः सभ्य गुणादित् भवति । गुणनिबन्धनप्रकर्षस्तु अस्तु चित्तभूतमभ्येक्षणत्वात् । अतः पूर्ववर्तिनोऽप्यस्य सिद्धान्तसमन्वितः प्रवर्तमानः तद्विषयक वक्तव्यात् । किंच पूर्ववर्तिनोऽपि लिङ्गत्वेन चित्तोऽस्तु प्रमितः स एव तद्विषयक वक्तव्यात् । अथ शब्दशब्दोपादानं कुत इति चेत् ईशानशब्दस्य श्रुतिव्यवहारीयत्वात् । लिङ्गादप्यस्य श्रुतः प्राज्ञत्वोपादानं यत् श्रुतिः पालातकत्वं तद्वन्न सभ्यमिति श्रुतेः । प्राज्ञत्वोपादानं न सभ्यमिति । एवमीशानशब्दस्य 'प्राधुन्यायधस्योमात्' इति व्याख्यानं यौगिकत्वेनैव शब्देऽपि प्रयोगोपपत्तौ । पृथक्पृथक्पदं ननु चित्तिः वाचनार्थेन शब्दशब्दप्रयोगः ।

अथ अद्भुतमात्रशेषकपरिमाणोपपत्त्यवयवमभ्येक्षणं इति स्फुटं निर्मलसामान्यम् । कटवल्लीप्राज्ञा-यते 'अद्भुतमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदयं सान्निविष्टः । तस्याऽऽतीराः प्रवृत्तं मुखादिवेदीकः धैर्येण' इति श्रुति-रप्यस्मिन्निधिकरणे विवक्षितः । हृदयेष्वप्यस्य अद्भुतप्रमितं वर्तमानुत्तरं इदं वाच्यं विवक्षयता परैरप्युदाहृतम् । अथ 'ज-नानां हृदये सन्निविष्टः' इत्युक्त्या उपबृहन्नुत्तराणाम् 'अर्धकौकरोत्' इति सूत्रेणैव ननु उत्तराणाम् 'हृदयेष्वपि' इत्यादि-मुत्तराणाम् तत्रैव पुरुषशब्दार्थासङ्गुचितार्थानुसारेण च जनशब्द जीवानामपि विवक्षितत्वेन 'स्याऽऽतीराः प्रवृत्तं' इत्यत्र अनेतन्वद्यतनचेतनविषयवशाया अपि प्रत्याख्यानार्थं भवन् मेदज्ञानमेव प्रतिपादितमिति अद्भुतमात्रश्रुतिः जीव-प्रसाधेद्वरेति परमाप्योक्तिः श्रुतिस्त्वतः पर्याप्तमुत्तरम् ॥

'हृदयेष्वप्यस्य मनुष्याधिकारत्वात्' परमा मात्र अद्भुतमात्र वस्तुपवादित्युक्तं प्रवृत्तिमिदं सूत्रं जीवस्यापि अद्भुत-मात्र उमेतन्निबन्धनामिति स्यादिति परमा मात्र हृदयेष्वप्यस्य प्रमित इति स्वार्थः । परतस्तु हृदयायानामनगुप्तप्रमितत्वेन 'अ-द्भुतमात्रः पुरुषः' इति श्रुत्युपपत्तिः कथमित्युक्तम्— 'मनुष्याधिकारत्वात्' इति । अन्यथा इयं—जीवपरमा । ननु पुनर-मात्रस्य हृदयेष्वपि स्थानम् सर्वगतोऽपि परमा मात्र सर्वोत्तर्धामी हृदयेष्वप्यस्य तिष्ठति । स्वसमीपवर्तिजीवप्रतिषेधनाय, तत्र मनुष्याणामपि विवेकज्ञानात्पल्लवविशेषलभ्येष्टया प्रवृत्तिः । परमा मात्रः सार्वभौमविशेषानुसन्धानेनातप्राप्त्यवसायः । इति ह्यस्य स्यादन्ता नतिविकीर्त्ताऽस्ति' इति शाण्डिल्यविद्यायास्तु ॥

शाण्डिल्यविद्यायाम्—'अर्धकौकरोत्' इति सूत्रं हृदये स्थितं स्यात् इति सूत्रं तद्वत् तादृशं दहरीवद्यायामपि 'अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्' इत्यत्र स्फुटम् तत्त्वबैमल्यस्यैव हृदीकृत्यते । जीवपरमोऽर्थः । हृदये स्थितेऽपि विवक्षित-त्वेन 'अर्धकौकरोत्' इत्यर्थकस्य यदोक्तः तद्विषयः स एव तद्विषयः विवक्षित इति निर्धार्यते । कर्माधीनशरीरान्जीवः कर्मान-धीनस्वेष्टासङ्गुचितद्वयमूलकशरीरसम्बन्धः स परमा मात्रः । जीवस्य दर्ममूलकशरीरसम्बन्धोऽर्धकौकरोत् इति निरतिशयं सुप्रस-म् । अद्भुतप्रमितश्रुतौ पुनरप्युदाहरणं । पुरुषशब्दस्य सर्वशरीरवाचकः । एव सर्वोपादानादप्यस्यापि अत्र 'जनानां हृदये' इत्यत्र जनशब्दः चेतनपरः चेतनानामात्राश्रितः । चेतनोपपत्ति-रप्यस्य वर्तते इति 'रम्' इत्युपसर्गोपादानं रुचिनिष्ठः । इत्यत्र पूर्ववर्तिनाप्यर्थम् । तस्य जीवत्वार्थं स्वस्य ज्ञानादिसम्पादनार्थं स्वस्य लिङ्गित परमा मान परमात्मना अन्यभूता स्वस्मात् पृथक्पृथक् एव पृथग्स्थानेति स्वस्य सर्वोपादानाद्यो भवति । 'कर्मानिरेष्वशरीरसम्बन्धः परस्य कर्माधीनशरीरसम्बन्ध-व-तः साक्षाद्देशाने स्वीयवापनिवर्तकत्वमुत्तमं विलेखे । एव निश्चयवन्तो मनुष्या एव, एव निश्चयपूर्वकं स्वशरीरसम्बन्ध-प्रयोजककर्मनाशेऽप्यपि परमात्मोपादानाधिकारिण मनुष्या एव भवन्ति । मनुष्याधिकार-वा-ञ्छास्य हृदयेष्वप्यस्य तिष्ठे-ति सङ्गता । अत्राधिकारशब्दार्थपल्लवव्यवस्थानाधिकरण सामर्थ्यम् । पल्लवित्वं जीवत्वज्ञाने न चरते । एतच्च स्यात्—

श्रीभाष्यम्

च तत्तदंगुष्ठप्रमितत्वात्परतुरङ्गभुजगादीनामङ्गुष्ठप्रमितत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः स्थितं तावदु-
त्तरत्र समापयिष्यते ॥

इति प्रमिताधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

पक्षेः, जीव-वेदान्त-पञ्चनादरण्य वस्तुमात्रैक्यपरवे ईशानादिशब्दानां लक्षणैक्यप्रसङ्गात्—प्रासङ्गिकार्थस्य निरूपयि-
ष्यमाणः । बुद्ध्यह—स्थितंवायदिति ॥

इति प्रमिताधिकरणम्

अथ प्रमिताधिकरणम्

गूढार्थसंग्रहः

‘शब्दादेव प्रमितः’ दहराधिकरण दहरशब्द-अल्पवचनः । ‘अल्पश्रुतेरिति चेत्’ इत्युत्तरस्येऽप्यस्यशब्द-
एव प्रयुक्तः तत्र च उत्तरशब्दयानुरोधव्यानुरोधेन परमात्मन्य-साधयितुं शक्यम् । ‘अङ्गुष्ठमात्र’ इत्यत्र तु परिमाणवाचि-
शब्द-एव वर्तते, अत्र परिमाणविशेषबोधात् तादृशिष्टं बाध्यते इति अङ्गुष्ठमात्र इत्यत्र जीव एव विवक्षितः । ‘य इद-
मभ्यद वेद आत्मानं जीवमन्तिक्रान्तिं’ इति श्रुतमभ्येष्टान-लोचयित्वा अत्रापि स एव विवक्षित इति
युक्तम् । अणोर्जीवस्याङ्गुष्ठमात्रं व अप्रसिद्धमिति शङ्क्यम् । ‘प्राणाधिपसञ्चरति स्वकर्मभिः अङ्गुष्ठमात्रो रविब्रह्मरूपः’
इत्यङ्गुष्ठमात्रं जीव प्रस्तुत्य ‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषः’ इति जीवस्थानस्य तात्त्विक परिमाणं प्रस्तुत्य जीवस्य ‘बालाग्रशतमा-
गस्य’ इत्यादिना तात्त्विकानुपरिमाणनिरूपणात् । सर्वगतस्य परस्य तात्त्विकपरिमाणरुक्त्वम् । ‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषोऽन्त-
रात्मा’ इत्यपि जीवपरमेष्ठ । तत्र जनशब्द-जनितमदचेतनजीवपर । हृदयस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेन तत्र स्थितत्वेन जीवस्या-
ङ्गुष्ठमात्रं यम् इति शङ्कायां ‘शब्दादेव प्रमितः’ इति ॥

अत्र प्रमितशब्देन ‘अङ्गुष्ठमात्र’ इति श्रुति-प्रत्यभिज्ञायते । तत्र प्रमाणे मात्रान्वयस्य अङ्गुष्ठपरिमाणवचनं श्रुत-
परमा मा शब्दादेव । प्रमितत्वं लिङ्गम् । ‘ईशानो भूतमभ्यस्य’ इति वाक्य-वाक्यात् लिङ्गं प्रबलमिति पूर्वपक्षिणभाष्यः ।
सिद्धान्तिनस्तु अपनाद्यं शब्दपदं वाक्यपरमेष्ठं श्रुतेरान्वयं विवक्षितं । श्रुतेरेवेति श्रूयात् । ‘एवकारस्तु यत् पूर्वपक्षिणः
दुर्बलप्रमाणनाप यस्तु तस्मादभेदव्यवहारमिष्टाय । प्रमितशब्द-नैकशब्दं, सिद्धान्तयुक्तिं सूचनायानेकार्थं प्रमितशब्दः
आवर्तते प्रमितं वाक्यादयं प्रकथनं मित इत्यर्थः, प्रकर्षश्च स्वरूपतः गुणतश्च स्वरूपतः प्रकर्षं गुणतः प्रकर्षसाधकः ।
‘महान्तं विमुक्तमभ्यन्तं मया धीये नञाचलितं’ इति श्रुतमभ्यस्य इति वाक्यं तत्र महं वाणु वयोः जीवऽर्धं भवात्
तदुभयं परमा मगतमयः । महश्च गुणनिरवचनम् विभुश्च स्वरूपनिरवचनम् । ‘मभ्यद जीवम्’ इति कर्मफलहृत्वेन जीवो-
न्मिति तिष्ठति । इत्यत्र वाक्यं मभ्य शरीरमध्ये आत्मनि जीव तिष्ठतीत्यर्थः । एतेन अन्तिशब्दार्थं प्रकटीकृतः ॥

कठोपनिषदे ‘तमा भस्य येऽनुपश्यति धीरा’ इति वर्तते । ‘तमाभस्यम्’ इति वाक्यमभ्यस्यते श्रुताश्रिते-
रभाष्यं नारायणस्थितं इत्यत्र ‘यश्च किञ्चिज्ज्ञातं हृदयेति श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिः ॥ धर्मम्’ इत्युक्त्या जीवो-

अथ वेदान्तदीपः

सू-२३ शब्दादेव प्रमितः (१-३-२३)

कटरुक्षाभावायते—‘अद्भुष्टमात्रः पुरुषो मध्य आ मनि तिष्ठति । ईशानो भूतमध्यस्य न ततो विप्रमुक्तै । एतदे तत् ’ (कठ.१.४.१२) उच्यते च ‘अद्भुष्टमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ’ (२.४.१३) तथोपरिष्ठात् ‘अद्भुष्ट-
मात्रः पुरुषोऽन्तरा मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ’ (२.६.१७) इति । अत्राद्भुष्टप्रमितो जीवा मा, उत परमात्मेति
संगमः । जीवानामेति पूर्वः शब्दः, अन्यत्र स्वीकृतस्वप्नजीवमात्रे पुरुषे अद्भुष्टप्रमितः वस्तुतेः ‘प्राणाधिपारश्चरति स्वकर्मभिः,
अद्भुष्टमात्रो रविदृश्यरूपः ’ (अ.५.७.८) इति । राक्षा-तरु- तत्र ‘स्वकर्मभिः’ इति जीवमात्रनिर्णयवद्व्यापि ‘ईशानो
भूतमध्यस्य ’ (कठ.२.४.१२) इति भूतमध्येशितृत्वदर्शनात् परमात्मेति इति । सूत्रार्थस्तु शब्दादेव प्रमितः अद्भुष्टप्र-
मितः परमात्मेति, ‘ईशानो भूतमध्यस्य ’ इति परमा मयाचिशब्दात् ॥

सू-२४ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् (१-३-२४)

कथमनवच्छिन्नस्य परमात्मनोऽद्भुष्टप्रमितमित्याशङ्क्याह—

उपासनाधर्मप्राप्तक हृदय वर्तमानत्वात् उपासकहृदयस्यागुह्यत्वात् तदपेक्षयदमद्भुष्टप्रमितः स म । मनुष्याणां चो-
पासकत्वसम्भावनाया मनुष्यानामधिकृत्य प्रवृत्तत्वापेक्षास्तस्य मनुष्यहृदयापेक्षयदुक्तम् । स्थित तादृशत्वात् तदुपासकत्वं ॥

इति प्रमिताधिकरणम्

अथ अधिकरणसारावली

प्राणेशोऽद्भुष्टमात्रः कचिदनुकथितस्सञ्चरन् कर्मभिः स्वै-
रन्यत्राद्भुष्टमात्रं पुरुषमपि यमो निश्चक्रेति दृष्टम् ।
तस्मादेतत्प्रमाणप्रमितमुपनिषज्जीवमाहेत्युपपत्त-
वाप्यस्येदानीतादेर्निरादयपरिच्छित्तितस्तदि मानम् ॥
नद्याद्भुष्टप्रमाणं हृदयमखिलजन्त्वाश्रयन्तत् परस्मिन्-
व्याप्ते तन्मानतोक्तिः कचिदिति मनुजाधिक्रियोक्तिप्रसङ्गे ।
सूत्रद्वन्द्वद्वयान्तस्त्रिमिरधिकरणैश्चिन्त्यते तद्विज्ञोप-
स्तार्तायैस्स्यापनीयात्ववयजिगमिपिता सेतिवर्तव्यताऽत्र ॥

॥ इ ति प्र मि ता धि क र णं स मा स म् ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

‘प्राणाधिपसञ्चरति स्वकर्मभिः सङ्कल्पमात्रेण रविदुल्यरूप’ इत्युत्तरवाच्यता पर्यभाषि प्रकाशितम् । ‘नैव स्त्री’ नपुमं नैव. ’ इत्युत्तरश्रुत्यर्थ एव मनुष्यशब्दे विवक्षितः । कर्ममूलकमनुष्यशरीररुचि-घवान् एवशानवन्तः शरीराद्विवेकः वर्तते एव ॥

यद्यपि परैः ‘शास्त्रीयतु व्यवहार’ यद्यपि बुद्धपूर्वकारी नाधिदि वाऽऽमनः परलोकसम्पन्नमिच्छियते तथाऽपि अशनायात्रतीतत्वशानमनपेक्षित वाचक च ’ इत्युक्तम् । सचार्थः, ‘सञ्चान-त्याय कल्पते’ इति श्रुतिसन्दर्भेणैव पर्यालोचितः, कर्ममूलकशरीरसञ्चयदशया अशनायाऽऽदिसन्नेऽपि ‘स्वान् त्याय कल्पते’ इति भाविदश्याः लिकादनायाद्यतीतत्वस्य नविरोधः, पूर्वोक्तार्थस्य सर्वस्य पर्यालोचने आन्देश्यकठवह्नीवाक्ययोरुभयोरैकार्थता पर्य स्फुरति । ‘आर्मानरथिन विद्धि’ इत्यादिना इन्द्रियवशीकरणार्थे बुद्धेरपि सारथित्वोक्तावपि बुद्धेरपि परमात्माधीनत्वस्य पुरुषशब्दतात्पर्यपर्यालोचनया सिद्ध्या सारथि परमात्मैव भवति । ‘छन्दोग्यसु’ ‘सयथा प्रयोग्य आचरणे युक्त’ इत्यत्र जीवस्य कठवह्नीयमिषं रथि च निर्दिष्टम् । परमात्मा सारथित्वेनेति सङ्क्षेपवित्तरप्रक्रियया उभयोरभिप्रेतं तत्पर्यम् ॥

छान्दोग्येऽपि ‘अस्माच्छरीरागत्समुत्थाय परवर्त्योतिरुषसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिपश्यते’ इति श्रूयते, तदानुगुण्येन अशनायात्रतीत वाजस्याऽपि कर्ममूलक शरीरसञ्चयविधिमकाल्वयेव । सूत्रकारोऽप्युपनिषद्ब्रह्मस्य ऐक्यस्यमभिप्रेत्य ‘हृदी नुपहृतीतश्चताधिकया’ इति वदयति । एव परमात्मन हृदयदेशे स्थिते स्वापकारार्थतया ये निश्चिन्वन्ति मनुष्यचैरिया तेषां तरतमभावानापन्न फलमेवेति शाण्डिल्यविद्यायामेव निर्णीतम् ॥

इति प्रमिताधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-२३ शब्दादेव प्रमितः (१, ३२३)

‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतमन्यस्य’ (कठ.७.४.१२) इत्यादौ अङ्गुष्ठप्रमितं परमात्मा ‘ईशानो भूतमन्यस्य’ (२.४.१२) इति सर्वेश्वरत्ववाचिशब्दादेव ॥

सू-२४ हृदयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् [१.३.२४]

अनवच्छिन्नस्यापि उपासकहृदि वर्तमानत्वपेक्षमङ्गुष्ठप्रमितं वम् । मनुष्यानामेवोपासनसम्भानया तादृशप वाच्यः शास्त्रस्य मनुष्यहृदयपेक्षयेदमुक्तम् । स्थित तावदुत्तरं समाप्यिष्यते ॥

इति वेदान्तसारः

अथ घेदान्तर्दीपः

सू-२३ शब्दादेव प्रमितः (१-३-२३)

कटनः शिवासायते—'अद्भुतमात्रः पुरुषो मय्य आ मनि तिष्ठति । ईशानो भूतमव्यस्य न ततो विमुक्तये । एतदे तन् ' (कठ.१.४.१०) उच्यते च 'अद्भुतमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ' (२.४.१३) तथोपरिष्ठात् 'अद्भुतमात्रः पुरुषोऽन्तरा मा सदा जनानां हृदये सप्रविष्टः ' (२.६.१७) इति । अत्राद्भुतप्रमितो जीवा मा, उत परमादेति शेषः । जीवात्मेनि पूर्वः शेषः, अन्यत्र स्वीकृतस्य जीवमाने पुरुषे अद्भुतप्रमित-वस्तुतेः 'प्राणाधिपतिरश्नरति स्वकर्मभिः, अद्भुतमात्रो रविदृश्यरूपः ' (शे.५.७.८) इति । राट्वा-तस्तु— तत्र 'स्वकर्मभिः' इति जीवमायानिबन्धवद्भावि 'ईशानो भूतमव्यस्य ' (कठ.२.४.१२) इति भूतमध्येति नृ-वदरनात् परमादेव इति । सूत्रार्थस्तु शब्दादेव प्रमितः अद्भुतप्रमितः परमादेव, 'ईशानो भूतमव्यस्य ' इति परमा मयाचिदम्भात् ॥

सू-२४ हृदयेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् (१-३-२४)

कथमनवच्छिन्नस्य परमा मनोऽद्भुतप्रमितं यत् त्वाशङ्क्याह—

उपासनायमुपासकहृदये वर्तमान-यात् उपासकहृदये स्यादुपासक-यात् एवमव्ययमद्भुतप्रमित-वत् । मनुष्याणां कोपासकत्वसम्भावनाया मनुष्यानामव्ययत्वं प्रवृत्तं वा-च्छास्त्रं मनुष्यहृदयेऽप्यव्ययमुक्तम् । स्थितं तदुत्तरं तस्यापिदिदं ॥

इति प्रमिताधिकरणम्

अथ अधिकरणसारावली

प्राणिनोऽद्भुतमात्रः कचिदनुकथितस्त्वश्चरन् कर्मभिः स्वै-
रन्यत्राद्भुतमात्रं पुरुषमपि यमो निश्चक्रेति दृष्टम् ।
तस्मादेतत्प्रमाणप्रमितमुपनिषद्गीतामाहेत्युच्यते
यावत्स्थित्यानातादेर्नरहृदये परिच्छित्तितस्तद्धि मानम् ॥
नद्याद्भुतप्रमाणं हृदयमसिलजन्त्याश्रयन्तत् परस्मिन्-
व्याप्ते तन्मानतोक्तं कचिदिति मनुजाधिक्रियोक्तिप्रसङ्गे ।
सूत्रद्वन्द्वयान्तस्त्रिमिरधिकरणैश्चिन्त्यते तद्विशेष-
स्तार्तीयैस्स्थापनीयात्ववज्रिगमिपिता सेति कर्तव्यताऽत्र ॥

॥ इति प्रमिताधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ एतद्गर्भे देवताधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू-२५ तदुपर्यपि वादरायणस्सम्भवात् (१.३.२५)

परस्य ब्रह्मणोऽङ्गुष्ठप्रमितत्वोपपत्तये मनुष्याधिकारं ब्रह्मोपासनशास्त्रमित्युक्तम् । तत्र सङ्गेनेदानीं ब्रह्मविद्यायां देवादीनामप्यधिकारोऽस्ति नास्तीति विचार्यते । किं तावद्युक्तम् ? नास्ति देवादीनामधिकार इति । कुतः ? सामर्थ्याभावात्, न ह्यशरीराणां देवादीनां विवेक विमोकादिसाधनसत्त्वानुगृहीतब्रह्मोपासनोपसंहारसामर्थ्यमस्ति । न च देवादीनां सशरीरत्वे प्रमाणमुपलभ्यते । यद्यपि परिनिष्पन्नेऽपि घस्तुनि व्युत्पत्तिसम्भावनाया वेदान्तवाक्यानि परे ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवन्ति, तथाऽपि देवादीनां विग्रहवत्त्वप्रतिपादनपरं न किञ्चिदपि धान्यमुपलभ्यते । मन्त्रार्थवादास्तु कर्मविधिशेषतयाऽन्यपरत्वाच्च देवादि विग्रह साधने प्रभवन्ति । कर्मविधयश्च स्वापेक्षितोद्देश्यकारकत्वातिरेकि देवतागतं किमपि न सा

अथ एतद्गर्भे देवताधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू-२५ तदुपर्यपि वादरायणस्सम्भवात् [१-३-२५]

प्रसङ्गासङ्गतिमाह—परस्येति । ‘मनुष्याधिकारत्वात्’ इत्यत्र मनुष्यशब्देन तिर्यङ्मात्रं स्थापितं, उत देवादिशरीरं युष्ट्यया सङ्गतिरित्यर्थः । किं ब्रह्मविद्यायां देवादीनामधिकारोऽस्ति ? नेति विचारः । तदर्थं किं तेषां साङ्गब्रह्मविद्योपसंहारसामर्थ्यमस्ति, नेति तदर्थं किं तेषां विग्रहवत्त्वं सम्भवति नेति, किं तद्विग्रहप्रतिपादकमन्त्रार्थवादानां तत्परत्वं सम्भवति नेति, किं मन्त्रार्थवादानां अनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुतिपरं विग्रहादिविद्वद्वाच्यं, उत नेति किं विग्रहादिमन्त्रमनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुत्योपयोगि, नेति यदाऽनुपयोगि तदाऽनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुतिपरत्वं विग्रहादिविषया विरोधितया मन्त्रार्थं दानां देवताविग्रहादिपरं वाभावेन देवानां विग्रहविग्रहेण सामर्थ्याभावात्तदनधिकार इति क्लृप्तम् यदोपयोगि तदाऽनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुतिपरं वत्स विग्रहादिविषयाऽनुगुणतया मन्त्रार्थवादानां तत्परत्वेन देवानां विग्रहवत्त्वोक्त्या साङ्गब्रह्मविद्योपसंहारसामर्थ्यादस्ति ब्रह्मविद्याधिकार इति क्लृप्तम् । सामर्थ्याभावादिति । अर्थिभावात्स्याप्युपलक्षणमेतत् । सामर्थ्याभावमुपपादयति नह्यसि । उपसंहारः, अनुष्ठानं अचर्यं च कथमित्यत्राह—नचेति । वेदान्ताः प्रमाणं स्युरित्यत्राह—यद्यपीति । प्रयोजनपर्यवसानमित्येवोक्तं शब्दस्य प्रामाण्यं तत्र पूर्वमभाववत्त्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं प्रयोजनपर्यवसानात् तत्र तावत्वं, ब्रह्मणः पुरुषाथैकतया तत्र वेदान्तानां तावत्वं देवादीनां विग्रहेषु तथाभावाभावात्तत्पर्यमित्यर्थः, पूर्वभागे मन्त्रार्थवादास्तत्र प्रमाणमित्यत्राह—मन्त्रार्थवादास्त्यति । मन्त्रार्थवादास्त्यति । अन्यपरत्वादिति । अनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुत्योपरत्वादित्यर्थः, मासे सोदन्त्यपरेण मन्त्रार्थवादेन देवताविग्रहादि किञ्च कर्मविधिमन्त्रेण से सति, कर्मणे द्रव्यदेवतामिरूपत्वात् क्षणव्यतिः कर्मणः कालांतरमाविष्टत्वात्तत्पर्यमित्येवोक्तं देवताविग्रहादिनिवृत्तत्वात्तत्पर्यमित्येवोक्तं आह—कर्मविधयश्चेति ॥

श्रीभाष्यम्

घयन्ति । अत एव तासामर्थित्वमपि न सम्भवति । अतस्सामर्थ्यार्थित्वयोरभावाद्देवादीना-
मनधिकार इति ॥

एवं प्राप्ते प्रवक्ष्यमहे—‘तदुपर्यपि यादरायणस्सम्भवात्’ तदुपर्यपि तत् प्रज्ञोपासनं
उपरि देवादिव्यपि, संभवतीति भगवान् यादरायणो मन्यते, नेयामर्थित्वसामर्थ्ययोरस-
म्भवात् । अर्थित्वं तावदाध्यात्मिकादिदुर्विषयदुःखमित्यापात्तरस्मिन्प्रवृत्तिषु च निरस्तनि-
खिलदोषगन्धेऽनवधिकातिशयासङ्गयेयकस्याणुगुणगणे निरतिशयभोग्यत्वादिज्ञानाच्च स-
म्भवति । सामर्थ्यमपि षडुत्तरदेहेन्द्रियादिमत्तया सम्भवति । देहेन्द्रियादिमत्तं च प्रज्ञा-
दीनां सकलोपनिषत्सु सृष्टिप्रकरणेषूपपासनप्रकरणेषु च श्रूयते । तथा हि ‘सद्यः सोम्येदमग्र
आमीत्’ ‘तदेक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत’ (छां. ६. २. १, ३) इत्याख्य सर्वम-
चेतनं तेजोवत्प्रभुत्वावस्थायिशेषबहुधाकृत्य ‘अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रदिय नामरूपे ध्याक-
रणाणि’ (छां. ६. ३. २) इति सङ्कल्प्य ब्रह्मादिस्थावरान्तं चतुर्विधं भूतजातं तत्तत्कर्माचित-
शरीरं तदुचितनाममाकाशायमकरोदित्युक्तम् । एवं सर्वत्र सृष्टिवाक्येषु देवतिर्यङ्मनुष्य-
स्थावररामना चतुर्विधा सृष्टिराम्नायते । देवादिमेदञ्च तत्तत्कर्मानुगुणब्रह्मलोकप्रभृतिचतु-
र्दशलोकस्यफलमोगयोग्यदेहेन्द्रियादियोगायत्तः, आत्मनां सतो देवादिस्थाभावात् । तथा
‘तद्धोमये देवासुरा अनुषुबुधिर ते होचुः इन्द्रो ह व देवानामभिप्रथमाज विरोचनोऽसुः-

भूतप्रकाशिका

अवमभिप्रायः यद्यपि देवतावनु यागहोमादिकर्मसु देवतैश्वर्याङ्गीकारेणापि परप्रदत्तनिर्वाहसम्भवः, तथाऽपि दान
उपःप्रभृतिषु देवतानामभावात् कल्पनीयमेवापूर्वं तथा च सामान्यावस्था यागहोमादिवत्पुण्यं कल्प्यता किमर्थै-
श्वरेण । किंच तत्रैव कल्पे सर्वकर्मफलभोगनिपमाभावाद्देवतानां सृष्टिप्रलयानुपपत्त्या च परप्रदातृत्वात् तेषां कर्मणां
नैकत्वमेव स्यात् । अथ तत्तद्देवताशरीरकः परमात्मा तत्तत्कर्माभिराशेषिते नित्यैश्वर्यतया परप्रद इति मतं, तथाऽपि
प्रतिमाप्रतिमेयन्यायरस्यात्, यथा प्रतिमोद्देशिभिरुपचारैर्देवताप्रीतिः एव देवतोद्देशिभिर्देवत्यागेः परमाप्रीतिरस्यात् ततश्च
प्रतिमाया इव देवताया अप्युद्देश्यकारकत्वमात्रं विवक्षितं नैश्वर्यमपीत्यनपेक्षितम् देवतैश्वर्यं न कल्प्यमिति । उचोपजीवने-
नार्थि रामायमाह—अतएवेति । यतएव न विग्रहवत्त्वं देवतानां, अतएवार्थित्वमपि न सम्भवति, दुःस्थस्य ताजिहाडायाश्च
देहस्य मूलत्वादर्थित्वस्य दुःखताजिहासरूपत्वाच्चेत्यर्थः । एवं प्राप्तइति । अक्षरार्थमाह—तदुपर्यपीति । अर्थित्वमुपपा-
दयति अर्थित्वमिति । सामर्थ्यमुपपादयति सामर्थ्यमपीति । षडुत्तरशब्दो मनुष्यदेहादिव षडुत्तरातिशयपरः । प्रमाणाका-
शं यामाह—देहेति । तत्रोद्देशप्रधानं तत्र शानरूपेदेवमागा उपनिषदः ताश्च द्विविधा रश्च परा उपासनपराश्चेति, उभयी-
ष्वपि तानु देवतानां विग्रहादिमत्त्वमवगम्यत इत्यर्थः । कानि तत्त्वप्रतिपाकवचांसि कथं विग्रहवत्त्वेप्रतिपादनमित्यत्राह—
तथाहीति । सदेवेत्यादि । नामरूपव्याकरणस्य कण्ठोक्तया नामरूपाणां चातुर्विध्यस्य प्रमाणसिद्धत्वात्तानामरूपव्याकरण-
श्रुत्यैव देवताविग्रहवत्त्व सामान्येन सिद्धमित्यर्थः । ‘इन्द्रो वरुणस्तमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानः’ ‘नारा-
यणा ब्रह्मा जायते’ इत्यादीनि विशेषोक्तिमन्त्राश्च वाक्यान्याभिप्रेतानि । चतुर्विधसृष्टिप्रज्ञाता भवन्तु ततः किमित्यत्राह—
देवादीति । उपासनदशायां परमकारणभूतस्थोपास्यस्य लक्षणत्वेन प्राप्यदशायां प्राप्यविशेषणत्वेन विग्रहादिमत्त्व सिद्ध-
मित्यर्थः । उपासनप्रकरणेषु दर्शयति तथेति । कर्मविशेषोपत्तेनापि सिद्धयतीत्याह—कर्मविधीत्यादिना । तत्र प्रथमं

श्रीमाध्यम्

राणां तौ हासोयदानाघेय समित्पाणी प्रजापतिस्मकाशमाजग्मतुः ' (छां.८.७.२) 'तौ ह
द्वाप्रिदातं वर्षाणि मालचर्यमृगन्तुः तौ ह प्रजापतिरुषाच (८.७.३) इत्यादिना स्पष्टमेव शरीरे
न्द्रियवत्त्वं देवादीनां प्रतीयते । कर्मविधिशेषभूतमन्त्रार्थवादस्यपि ' घञाहस्तः पुरन्दरः '
(अष्टा.२.प्र.६.अनु.७.पं.३५) ' तेनेन्द्रो यज्ञमुदयच्छन् ' (फाण्ड.२.प्र.४.अनु.१९) इत्यादि-
भिः प्रतीयमाने विग्रहादिगत्तं प्रमाणान्तराविरुद्धं तत्प्रमेयमेव । नचानुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तु-
तिपरत्वाभ्यां प्रतीयमानार्थान्तराविरुद्धा शक्यते वक्तुम्, स्तुत्यानुपयोगित्यात्तेन विना
स्तुत्याद्यनुपपत्तेः । गुणकथनेन स्तुतित्यम् । गुणानामसद्भावं स्तुतित्वमेव हीयेत । नचा-
मता गुणेन कथितेन प्ररोचना जायते । अतः परमप्ररोचयतीति गुणसद्भावं बोधयन्त्येवार्थ
यादाः । मन्त्राश्च कर्मसु विनियुक्तास्तत्र तत्र किञ्चित्कस्यायानुष्ठेयमर्थं प्रकाशयन्तो देवता-
दिगतविग्रहादिगुणविशेषमभिधत्त एव तत्र किञ्चित्कुर्वन्ति, अन्यथेन्द्रादिस्तुत्यनुपपत्तेः ।
नच निर्विशेषा देवता धियमधिरोहति ।

सुतप्रकाशिका

एषे सिद्धवस्तुनि तापर्यसमस्य वस्तुने सिद्धिरुक्ता, अथ सावकस्वप्रकाशकवहेतुतया ' फलमतउपपत्तेः ' इत्यत्र
फलसाधनत्वेनेति त्रिषा विभागः । ' अदित्यो यूपः ' इत्यादिभ्याश्चर्यमाह—प्रमाणान्तराविरुद्धमिति । अन्यपर-
मधर्म्य निरस्यति नचेत्यादिना । स्तुत्यानुपयोगितादिति । आदिशब्देनानुष्ठेयार्थप्रकाशनं मन्त्रवृत्त्य गृह्यते मन्त्रार्थ-
'वदोषि'मुद्देश अनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुतिपरत्वाभ्यामित्यनुद्देशोच्चारणगतमोऽत्र परित्यक्तः, तत्र कारण मन्त्रैरपि क्वचित्सात-
दृशेन स्तुतेर्भाषिकत्वम् । इत्येतेहि मन्त्रैः स्तुतिः । ' नभिरिन्द्रवदुत्तरो न ज्यायोऽस्ति वृत्रहम्, ' तथा ' अर्हन्वि
भरि सायकानि धन्वमर्हन्भिष्क यजतं विश्वरूपम् । अर्हन्निदन्दयसे विश्वमच्युषं नया ओजीयो रुद्रत्वदस्ति
इत्यादिभिः ' अर्हन्विभरि ' इत्यादिमन्त्रस्य स्तुतिपरत्वं ब्रह्मणेनैवावगम्यते ' अर्हन्विभरि सायकानि धन्वेत्याह ।
स्तौत्येधेनमेतत् ' इति । तेनविना, प्रतीयमानार्थेन विना । तत्र स्तुत्यनुपपत्तिं विवृणोति गुणकथनेनेति । व्यतिरे-
केणोपपादयति गुणानामिति । स्तुतित्वमेव हीयेतेति । प्ररोचकत्वमेव हीयेतेत्यर्थः । शेषभूतस्य शेषिणप्रति किंचि-
त्कारोऽपेक्षिता, सनसिद्धवतीति यावत् ॥

ननु यदि गुणकथनेन स्तुतिर्य तथासति गुणकथनाभावे स्तुतिरवहानिरस्यात्, न गुणानामसद्भावं इत्यनाह—
नचासतेति । अनेन ' नासता स्तुतिरुपपद्यते ' इति द्रव्यिदमाप्य स्मार्थतः । अर्थप्रकाशनानुपपत्तिं विवृण्वन्मन्त्राण-
विग्रहादिमन्त्रे प्रामाण्यमुपपादयति मन्त्राश्चेत्यादिना । इत्येतेनैव कर्मनिरूपके एतदेवत्यमिदं कर्मेति प्रतिपत्तौ देवता
विशिष्टत्वेनहि कर्मप्रतिपत्तिः ' यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वपट्करिष्यन् ' इति देवता ध्यातव्येति
अयते, देवताचेदृशीत्येव प्रतिपत्त्या निर्विशेषवस्तुनः प्रतिपत्तुमशक्यत्वात् । इन्द्रादिक च न इन्द्रास्वरूपस्य वि-
द्यते अतो विग्रहादौ विवक्षितत्वम् । प्रतीतिरालम्बनमात्रमपेक्षितम्, नार्थसद्भाव इति चेन्न नस्यत्किञ्चिद्दृष्टिः, फलाय
विधीयते अपि न यथाऽवास्थितकर्मस्वरूपबोधनिहि क्रियते तस्मादनुष्ठेयार्थप्रकाशकविशिष्टमर्थं मन्त्राणां विग्रहादिमन्त्रे च
प्रामाण्यमस्त्येवेत्यर्थः । अर्थसद्भावभावेऽपि प्ररोचनाद्वयत इति चेन्न इष्टसाधनत्वाभावेऽपि बालातुरादिषु विप्रलम्भा-
यानां प्रवृत्तिहेतुत्वं द्रव्यत इति विधिवाक्यस्याप्ययार्थवत्प्रसङ्गात् । अपौरुषेयतया निर्दोष विधिवाक्य निरुपकर्तव्य

धीमाप्यम्

तत्र प्रमाणान्तराप्रदानगुणान् स्वयमेव बोधयित्वा तैः कर्म प्ररोचयन्ति ; गुणविशिष्टं वा प्रकाशयन्ति ; प्रान्तार्थान्तरैः प्ररोचनप्रकाशने कुर्वन्ति ; विरुद्धत्वे तु तदाचिमिश्रश्चैव विरुद्धान्गुणान् लक्षयित्वा कुर्यन्ति । कर्मविधेश्च देवताया ऐश्वर्यमपेक्षितमेव । कामिनः कर्तव्यतया कर्म विधीयमानं मयं क्षणप्रच्येति फालान्तरभाविनः फलस्य स्वर्गादेस्ताधकमपे-

सुतप्रकाशिका

मिनि वाचाप्यमिति चेत्, तर्हि मन्त्रार्थप्रदानामप्यपेक्षयित्वा निरूपकविषयत्वादतस्मिन् दृष्टविधानपरवामावाह साधे प्रमाणमस्तीति भावः ॥

प्रथमार्थविशेषप्रदर्शनेन प्रयोगप्रकारोऽर्थसिद्धिः, विमता इन्द्रादिशब्दाः स्वरूपातिरिक्तपदार्थप्रतीतिहेतवः अपारि-
माणिक्येति शेषकः शान्तिर्दोषवाक्यस्य शान्तिपदवत् । विमता चतुर्थी प्रकृत्यतिरिक्तार्थानुष्ठानार्थं अपारिमाणिक्यशब्द-
संविमक्तिः वात् 'द्विधा' इति विमक्तियत् । विमता उपप्रदानकारकबुद्धिशब्दातिरिक्तविषयः कारकबुद्धित्वात् करणका-
रकबुद्धित्वत् । विमता मन्त्रार्थप्रदानं प्रतीयमानार्थं प्रमाणानि साधकवाचकागोचरार्थशेषकत्वात् विधिवान्वयवत् विमता
शब्देन 'आपा ये शान्ताः' 'आदित्यो यूष' इत्यादि शब्दाश्चिन्ति । विमतानि पदानि मुख्यार्थसंसर्गं प्रमाणानि,
साधकवाचकागोचरार्थप्रतिपादकवाक्यस्य वात् विधिपदवत् विमतानि पदानि परमार्थभूतप्रतीयमानार्थसंसर्गानि साधक-
वाचकागोचरार्थप्रतिपादकवाक्यस्य वात् विधिपदवत् । नन्वार्थवादानां वाक्यं कर्मसिद्धम् प्रवर्तकार्थं नयबोधनं न अतः
पदशब्दाभ्यां अर्थवादा इति वाच्यम् ; अर्थवादाः न पदशब्दवाच्यत्वात् तद्वत्कारकपदरस्यारूपत्वात् विधिवान्वयवत् ।
अर्थवादाः प्रमाणभूतवाक्यरूपाः साधकवाचकागोचरसंसर्गप्रत्यायकतिष्ठन्तकारकपदान्मकत्वात् विधिवान्वयवत् विमतामन्त्रार्थ-
वादाः प्रतीयमानार्थान्वयशान्तिः, साधकवाचकागोचरार्थत्वे सति हि विधित्वेकवाक्यवत् प्रत्यावादिवाक्यवत्, नन्वप्र-
वर्तकवाक्यप्रभुताविरिति वाच्यम् ; साधकवाचकविधिवान्वयेन तस्यापि साधकविषयप्रसङ्गात् । प्रत्यावादिविधीनामविधिश-
तार्थं प्रेक्षणानिरोधात् साधकवाचकविधिवान्वयं न विराधितार्थत्वे प्रयोजकमिति चेत्, अनुष्ठानस्य प्रमाणविधितया हि तद्व-
त्प्रमाणविधितया प्रमाणभूतवाक्यस्य प्रमाणभूतत्वात् प्रवर्तकवाक्यस्य प्रयोजकम् । तस्मात्ति-
रुपाधिको हेतुः प्रीतिना अर्थवादाः परमार्थस्वाधोपस्थापकाः निरूपकपुरुषप्ररोचकवात् रसायनादुत्पत्ताप्रतिपदकवाक्य-
वत् कारणदीपवाचकप्रत्ययविरहितवादा स्वर्गवागयोः साध्यसाधनभावप्रतिपादकवाक्यवत् । विमता मन्त्रार्थवादा प्रतीय-
मानार्थं प्रमाणानि विद्वद्यपेक्षितार्थसमर्पकत्वात् 'छागस्य यपाया' इति मन्त्रवत् शान्तिप्रार्थनावाक्यवत् । विमता प्राश-
न्यनुष्ठानं प्राशस्यहेतुभूतवाचकप्रमाणविधिवान्वयः, निरूपकपुरुषप्ररोचनप्रमाणवत् ब्रुवन् वात् औपचारिकपदप्रदानं ब्रुवन् इति च
'आपो ये शान्ताः' 'आदित्यो यूष' इत्यादिषु प्रमाणान्तरसिद्धस्य तद्विद्वदर्थस्य साधकपुरुषप्ररोचनं च प्रमाण-
विधिं शब्दायामाह—तत्र प्रमाणान्तेरिति । बोधयित्वा विधाय प्ररोचयन्ति, अर्थवादाः प्ररोचयन्ति इति वाच्यं इति
लभ्यतया कुर्यन्तीति । प्ररोचनप्रकाशने कुर्यन्तीत्यर्थः ॥

ननु विद्वदपेक्षितार्थे तत्परे दत्तवाचकविद्वदपेक्षितार्थं कथं नित्यवाह-कर्मविधेश्चिन्ति । 'फलमतत्पदपक्षे-
नयविकरणार्थं तु द्विमीक्यार्थमत्र सङ्गम्य कथ्यते, न चैतदधिकरणासाधारणार्थं वा असाधारणरूपं साधकत्वात् त्रैयप्रकाश-
कसिद्धार्थं प्रतीयमानार्थं प्रमाणमस्तीत्यर्थः, सच्च पूर्वमेवोक्तः कृष्यादिगङ्गादिवाक्यविधानेन नद्वयकम् ।

श्रीभाष्यम्

क्षते । मन्त्रार्थवादयोश्च 'चायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता चायुमेव स्वेन भागधेयेनोपघायति सपवैनंभूतिं गमयति' (यजु.का.१.प्र.अनु.१.पं.१) 'यदनेन हविषाऽऽशास्ते तदद्यात्तदध्यात्तदस्मै देवा राघन्ताम्' (अष्टक.प्र.२) इत्यादिषु देवतायाः कर्मणाऽऽराधितायाः फलदायिण्येव तदनुगुणं चैश्वर्यं प्रतीयमानमपेक्षितत्वेन वाक्यार्थं समन्वीयते । देवपूजामिधाधिना यजिघातोश्च यागाख्यं कर्म स्वाराध्यदेवताप्रधानं प्रतीयते । तदेवं कृत्स्नवाक्यपर्यालोचनया वाक्यादेव विध्यपेक्षितं सर्वमवगतमिति नापूर्वादिकं व्युत्पत्तिसमयानवगतं कर्मणि धिष्वभिधेयनया कल्प्यतयावाऽऽश्रयितव्यम् । तथा सङ्कीर्णग्राहणमन्त्रार्थवादभूलेषु धर्मशास्त्रेतिहासपुरा-

श्रुतप्रकाशिका

दित्यत्राह—चायुर्वा इति । श्रुतहानमश्रुतकल्पनं चानुपपन्नं रात्रिस्तद्दिग्बोधेति भावः । वाक्यार्थं समन्वीयतइति । आर्थवादिकार्यानां श्रूयमाणत्वात्ताद्विशेषे वाक्यतापर्यमिति निश्चितं सति रक्तः पटो भवतीति बहुधापिताकाङ्क्षेन विधौ न क्वाक्यतया समन्वयोऽर्थवादानामिति भावः । यत्र वाक्यशेषवशादपेक्षितदेवताप्रीतिद्वाराक्यं न हि दृश्यते, तथापि यच्च सामर्थ्यात्तिदृश्यते अर्थवादामावेऽपि विधिसामर्थ्यात् श्रुतिरित्येव—देवपूजामिधाधिन इति । नच 'यजदेव पूजा सङ्गति करणदानेषु' इति शाब्दिकानां स्मरणं भ्रान्तिमूलमिति वाच्यम् विध्यपेक्षितार्थसमर्पकतया स्वार्थं प्रमाणभूतत्वात् मन्त्रार्थवादानां अस्य स्मरणस्य तन्मूलत्वापत्तेः, विमतो विधिप्रत्ययः चेतनप्रीत्यतिरिक्तपक्षः, घनकल्पननिराकाशः, चेतनप्रीत्यतिरिक्तफलसाधनवाचकत्वकल्पननिराकाशश्च कृत्रिमाप्यचेतनप्रीत्यवगमकवाक्यत्वात् राजानं सेवतेति वाक्यस्य विधिप्रत्ययवत् विमतशब्देन जुहुयादित्यादिभ्यावृत्तिः । जुहुयादित्यादिषु विधिप्रत्ययेषु विधिप्रत्ययवर्णिनेन पूर्वोक्तवाक्यद्वय समर्पणीयम् तदेवमिति । कृत्स्नशब्देन मन्त्रार्थवादविषयो विवक्षिताः । वाच्यपूर्ववादपक्षे अश्रुतकल्पनं नास्तीति चेन्न वाच्यत्वस्यापि कल्प्यमानत्वात् कल्प्यापूर्ववादे अपूर्वमेव कल्प्य वाच्यपक्षे वाच्यं वमपि कल्प्यमित्यादिप्रायेण येषु पक्षेन मयानवगतमिच्छुम् । तथेत्यादि । ग्राहणशब्देन विध्युद्देशग्रहणं विध्यर्थवादमन्त्ररूपेण विभागवतात्स्न्यादिभिरनधी तातु अधीतातु च शास्त्रात् तत्राप्यन्तरप्रकरणेषु प्रसङ्गादनुपविधानाः भगवता व्यासेन व्यसोपध्वस्येतेषु च वदमांगेषु विप्रकीर्णानां वाक्यानामर्थः इतिहासादिषु सङ्कल्य कथ्यन्त इति भावः । सङ्कीर्णशब्देन नित्यानुमेयश्रुतिमूलवोपपत्तिः । ज्ञानमूलवद्युदासः तदुभयमपि हानुपपन्नम् । तत्र यस्तावन्वित्यानुमेयतयाऽऽमिमतो वर्णसंज्ञायाः कर्त्तुं वर्णमात्रं ह्यहत् ; ज्ञानपूर्वाविशेषविशिष्टः प्रथमेकचटपादिवदर्थवबोधकं वाभावेन वाक्यत्वाभावाद्वाक्याविशेषत्वरूपवेदत्वादिभिः स्मृतीनां वेदमूलं न नस्यात् । द्वितीयं नित्यानुमेयं न व्याहृतं स्वतः क्रमरहितानां वर्णानामनुशासनेन विना आनुपूर्वी विद्याविधिः त्वयोगात् उच्चारणयोग्यताऽऽस्तीति चेन्न उच्चारणयोग्यतानामप्युत्तरवागिति द्वयपुराणवैरिणः, राजं योग्यता किं वर्णमात्रं गता उतानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णगता । न प्रथमः वर्णमात्रस्थार्थानवबोधकतया स्मृतेर्निर्मूलवप्रसङ्गात्, सत्यामानुपूर्वी स्मृतिप्रतिपत्तौ र्थावबोधनक्षमत्वं वर्णेष्वस्तीति चेत् तेष्वेव वर्णेष्वानुपूर्व्यन्तरेति चेत्त्यवन्दनकर्तव्यतायर्थबोधनक्षमं कल्प्य स्तीति बुद्धस्मृतेरपि वेदमूलत्वप्रसङ्गः वेदभाहृततया सप्रतिपत्त्याहृततयाः वेदमूलं चानुमानशङ्कोऽय इति चेत् पक्षः-दशस्य वेदमूलवप्रसङ्गः प्रवर्तकार्थपरत्वाभावात् वेदमूलत्वानुमानमिति चेत् 'कार्या सैष तली नदंसमिधुनस्तोयहा मा लिनी' इति वाक्यस्य वेदमूलवप्रसङ्गः । आनुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णगतायोग्यतेत्यप्युच्यते । पूर्वं केनचिदुच्यते र्थावबोधनानुपूर्वसिद्धेः, ततश्चानुपूर्वीविशिष्टादृष्टात्पक्षेऽहं दूरोन्नास्ति । आनुपूर्वीविशेषेणोच्चारणयोग्यं च वर्णानामनादीति

श्रीभाष्यम्

नेषु ब्रह्मादीनां देवास्तुरप्रभृतीनां च देहेन्द्रियादयस्त्वभावभेदाः स्थानानि भोगाः कृत्यानि

युतप्रकाशिका

चेत् तथैत्ययमनप्रतिपादनानुगुणानुपूर्व्या अपितुल्यम् अतस्तत्रापि वेदमूलत्वं स्यात् कर्तुं सामान्याभावात् तत्र वेदमूल-
त्वा अनुमानं स्मृतिस्मृत्यर्थयोस्तुल्यतया कर्तुं सामान्यात् स्मृत्यर्थेदमूलत्वानुमानमिति चेत् माभूत्कर्तुं सामान्यं तेन मन्वादिस्मृ-
तीनां वेदमूलत्वेऽनुमिते तुल्यन्यायतया आपन्नितं वेदमूलत्वं कीं वारयेत् स्वावगतायप्रतिपादनानुगुणानुपूर्वी विशेषेणा-
नादिसंबन्धयोग्यवर्णास्तिवशानहि सर्वत्र समानं तज्ज्ञाननियमो बुद्धादीनां प्रत्यनिर्माणदशायां नास्तीति चेत् तज्ज्ञानपूर्वकं
मन्वेदानीं रप्यातृणानि गणयेत् स्वर्गकाम इ युक्तस्य वाक्यस्य वेदमूलत्वप्रसङ्गः ॥

नन्वेनेनैव स्मृत्यवगतायविशेषेणावच्छिन्नानुपूर्वीविशिष्टानां वर्णानां वेदत्वमित्येव मन्वादिवाक्यस्य अपि तदर्थव-
च्छिन्नानुपूर्वीविशिष्टवर्णसमुदायात्मकतया वेदत्वप्रसङ्गेनानुमेयान्तराभावात्तानुमेयश्रुतिमूलवाचिदेः । अतो नित्यानु-
मेयश्रुतिमूलत्वमनुपपत्तेः उत्तलक्षणात्तमूलत्वपक्षेऽप्यधीयमानशास्त्रात्वे प्रमादात्कतिपयवाक्यानां कचित्कचिद्देशे प्रलीनत्वा-
त्तन्मूलाः स्मृतयः प्रणीता इत्यप्युक्तम् । पदवाक्यसङ्ख्यापानियमेन बहुमिरप्येतुमिरखलितमधीयमानत्वात् कतिपयवाक्यानां
प्रलीनत्वानुपपत्तेः । स्मृतीनां मूलभूतशास्त्रात्तन्मूलं काचिदुत्तलक्षणा तन्मूला स्मृतय इत्यप्युक्तम् । तथाहि शास्त्राया
लक्षादौ नाम किं कतिपयदेशोऽपि दानादीनामध्येतुविरहः उत सर्वदेशोऽप्यप्येतुविरहः । प्रथमः कस्योऽप्युपगतः । न द्वितीयः,
ततः प्रमादादिगतसर्वव्यादीनां व्याप्तादीनां तत्तच्छास्त्राविशेषाभिज्ञानां तदध्ययनपरित्यागे कारणाभावात् स्वशिष्याध्याप-
नसमवाच । न चेदानीं तं शिष्यबुद्धिमात्रादिदानीं तदव्यापनासम्भवः, बहुशास्त्राध्ययनासामर्थ्येऽप्यस्मदादिरेव तत्तदेक-
शास्त्राध्ययनसमर्थशिष्यसम्भवात् । अतः प्राचीन एव पक्षः परिशिष्यते अतः स्मृतीनां सङ्कीर्णवेदभागमूलत्वमेव युक्तम्
स्मृतिमूलभूतवेदभागसङ्घावे स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यमिति चेन्न तच्छास्त्राध्येतुपुरुषविरहितदेशेषु तदुक्तदेशेष्वपि बहुशास्त्राध्ययन-
धारणतदर्थनिरूपणनिर्णयासमर्थपुरुषेषु च सफलत्वात् अतः स्मृतीनां सङ्कीर्णवेदभागमूलत्व युक्तम् कर्मविधेय इत्यादौ
भाष्ये इदमर्थसिद्धं यदुक्तं वागादौ दानादौ चार्थवैकल्याभ्युपगमादधीयमानमिति तदसत् सर्वत्राप्यपूर्वकत्वनानुपपत्त्यात् ।
न च फलवाचनतानुपपत्तिः कर्मोपजनितप्रीतेः परमात्मन एव तत्सिद्धेः, ' वासो ददाति । सर्वदेवत्वं यै वासः, सर्वा
एव देवताः प्रीणाति ' इत्यादिभिर्दानादीनामपि देवताप्रीतिहेतुत्वावगमाच्च । न च परमात्मप्रीत्या फलसम्भवे देवतेश्वर्य-
नुपयोगः प्रधानावान्तरापूर्वकत्वनान्यायशास्त्रापाठत्वात् । यथाहि पूर्वापरभूतानामङ्गप्रधानरूपाणामनेकेषां कर्मणा योग-
पामावाद्वास्तवपूर्वद्वारा परमापूर्वनिरप्यसिद्धीक्रियते, एवमेव तत्तत्कर्मोपजनितप्रीत्यतिशयाभिदेवताभिः परमात्मम्वलम्बे-
कप्रीतिजननमातिष्ठामहे । इदमेव च देवतायाः फलदानानुगुणमैश्वर्यं यत्फलप्रदे परमात्मनि स्वप्रीतिद्वारा प्रीतिजननं, उक्तं
हिमगवता ' यो यो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ' इत्यारभ्य ' लभते च ततः कामान्मयैव विहित-
न्हितान् ' इति । तेन फलोपभोगस्यानियतकालत्वेऽपि न दोषः ॥

नचैवं तत् प्रतिमाप्रतिमेयन्यायेन देवताप्रीतिरनास्त्येवा ' यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद्वपदक-
रिष्यन् ' ' साक्षादेव देवताः प्रीणाति ' ' तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुमिस्त्पर्ययति ' ' स एनं हृता आयुषा
तेजसा वर्यसा श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन अन्नाद्येन च तर्पयन्ति ' - ' येचैव देवास्सायं यावानो येच प्रातर्था-
षाणः तानेवोभयांस्तर्पयति त एनं हृताः प्रजया पशुमिस्त्पर्ययन्ति ' इति देवतातुल्यश्रुतत्वात्तद्व्यापानुपपत्तेः । ' पितरि

श्रीमाध्यम्

चेत्येवमादयस्सुव्यक्ता प्रतिपाद्यन्ते । अतो विग्रहादिमत्त्वाद्देवानामप्यधिकारोऽस्त्येव ॥

श्रुतप्रकाशिका

प्रीतिमापन्ने सर्वास्तुष्यन्ति देवता. ' इति न्यायात् भृत्यप्रीणने भूभृप्रीणन-न्यायाच्च देवताप्रीति. परमात्मप्रीतिहेतुवोपपत्तिश्चेति । सूत्रार्थमुपसहरति अतइति ॥

ननु कथं देवतानां ब्रह्मविद्याऽधिकार. नह्यत्रैवार्णिकानां तेषामुपनयनाभावेन अध्ययनविद्वत्स्याध्यायलक्षविशेष न च तेषां विद्याङ्गभूतकर्मानुष्ठानयोग्यत्वं अग्निनिष्पत्त्यनुपपत्तेः । ' यस्मिन्ने ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत प्रीत्ये राजन्यध्यादधीत शरीद वैश्य आदधीत ' इति त्रैवर्णिकविषयधाचानविधिः कथं देवानाधिकार्येति, अन्वार्थेयस्याधिकारोऽधिकरणसिद्धिः, देवानां देवधीणां च मूलभूतश्रद्धा-तरामावादनध्याप्येयतयाचानधिकारः । अग्नीन्द्रादीनामग्नीन्द्रादिदेवताभिः वादग्रयाद्युद्देशेन हवि. प्रक्षेपानुपपत्तिश्चेति । उच्यते नतावदुपनयनाभावात्साङ्गविद्याचानधिकारः । तस्याध्ययनाङ्गत्वात्, यज्ञादिकर्मब्रह्मोपासनयोरङ्गत्वाभावात् अध्ययनाभावेऽपि देवतानां श्रुतप्रकरणेन पूर्वज्ञ-मविशेषाधीतत्वाध्यायतदर्थस्मरणोपपत्तेश्च विद्याचादयोऽपि पूर्वजाति स्मरन्ति, किं पुनर्देवा देवर्षयश्च ? नचोपनयनविद्वत्विद्याकर्मणोरनधिकारः — अग्नीन्द्रादीनामपि उपनयनविद्वत्प्रयुक्तत्वाभावादनधिकारस्य, सखल्य तेषां सामर्थ्याभावात्तुष्टीतशास्त्रनिषेधप्रयुक्तः । देवतानां हि विद्याकर्मणि नक्षत्रिप्रतिषेधे प्राक्तनशानाप्रमोषा सामर्थ्ये च स्थितम्, नचात्रैवर्णिकत्वादयथाचानाभावादन्याप्येयतया च विद्याङ्गकर्मानधिकार. मनुष्यकर्तृकाचानस्यैव त्रैवर्णिकन्याप्येयाधिकारित्वनियमात् किमत्र नियमकर्मिति चेत् । देवार्थसत्रमासत ' विश्वसृज. प्रथमाससत्रमासत ' इत्यादिश्रुतिभिर्देवादीनां क्रत्वनुष्ठानदर्शनात् विदेयत इन्द्रादीनां वृत्तव्यादिजानितकलुषकालनाय क्वचनानुष्ठानस्मरणेति ब्रूमः ॥

यद्वा ब्राह्मणादिकं देवतादीनामप्यस्ति, तत्त्वत्त्वदृष्टविशेषसम्बन्धरूपं ननु जातिरूपं ब्राह्मणादिभिर्ब्राह्मण्यादिषु वसितमात्रया अम्यया आदिकाले ब्रह्मणेः स्रष्टृब्रह्मभवानां पश्चाद्विश्वामित्रभृतीनां च ब्राह्मण्याद्यभावरक्षात् । सन्तानविशेषप्रसूनत्वे च तादृगदृष्टवत्त्वसूक्तं सन्तानविशेषोपपत्तेः प्रकृष्टादृष्टकार्यत्वात् अलोकिप्रकर्षविशेषकारणत्वाच्च, ईदृश ब्राह्मण्यादिकं देवतास्वपि सम्भवति । अवगम्यते च तत् बाजपेयः प्रकृत्य ' तं बृहस्पतिरुदजयत्तेनाजयत तेनेन्द्रमयाजयत् ' इति बृहस्पतिनेन्द्रेण च बाजपेयस्यानुष्ठितत्वमुक्त्वा सतएव हेतोः ' सवा एष ब्राह्मणस्यैव राजन्यस्य च यज्ञ. ' इति बाजपेयस्य ब्रह्मक्षत्राधिकारव्युत्पत्त्यमानं बृहस्पतेर्ब्राह्मण्यमिन्द्रस्य क्षत्रत्वमपि क्षत्रवगमयति ' ब्रह्माबृहस्पतिः क्षत्रमिन्द्र. ' इति च श्रूयते तथा ' मरुतो वै देवानां विद्वाः ' इति मरुतो विश्वदभ्युत्ते अनो देवताविशेषाणां ब्रह्मक्षत्रविद्विष्यभागाविदेरग्निसन्तो युक्तः । विद्यानुग्राहकं ब्रह्मचर्यादिकं च देवानां श्रूयते ' एवञ्चत हवै यर्पाणि मघयामग्रजं पतौ ब्रह्मचर्यमुवास ' इत्यादिषु । अतो विद्याङ्गकर्मणुपपत्त्यासामर्थ्यं सिद्धम् । नच यद्येदेवतान्तराभावाद्यजमानानुपपत्तिः अग्नीन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां शान्त्यर्थवैश्वर्यविशेषाणां निरुपाधिप्रत्ययतया त-उ-दवा-दस्य परमा मनोऽव्यवधानेन देवताभिराश्रयत्वात्, अग्नीन्द्रादीनां तत्त्वचक्षमागमागि च स्वाराधनप्रीतेन भगवन् दत्तं ननु स्वामाधिक्ययास्त व्यत्ययेन कृष्णद्वैपायनेन मोक्षधर्मे यज्ञाग्रहाराध्याये—

१. ततस्ते यिमुवास्सर्गे ब्रह्मा ये च महर्षय । वेददृष्टेन त्रिभिर्ना यैष्ण्यं प्रतुसाहरन् ॥
तस्मिन्संज्ञे तथाग्रह स्वयम्भागमकल्पयत् । देवा महर्षयश्चैव सर्वे भागानस्त्वयन् ॥
ते कार्त्युगधर्माणो भागाः परमसन्तृताः । प्रापुरादित्यनर्णत पुरष तमच.परम् ॥

श्रीमाध्यम

सू-२६ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् [१.३.२६]

देवादीनां विग्रहादिमत्त्वाभ्युपगमे कर्मणि विरोधः प्रसज्यते, यद्यपि यामेषु युगपदे-
कस्येन्द्रस्य विग्रहवत्त्वे 'अस्मिन्न आग्रह' (यजु.अष्ट.प्र.३.५) 'इन्द्रागच्छ हविष भगच्छ'
(यजुराष्यक.प्र.१.अनु.१२) इत्यादिना आह्वनस्य तस्य, सन्निधानानुपपत्तेः । दर्शयतिचा-
मरादीनां तत्रतत्रगमने 'कस्य वा ह देवा यन्ममागच्छन्ति कस्य वा न घृह्णां यजमानानां
यो वै देवता. पूर्वं परिगृह्णाति न पना श्यो भूति यजते' (यजु.काण्ड.१ प्र.६ अनु ७.पं.२१)
इति । अतो विग्रहादिमत्त्वे कर्मणि विरोधः प्रसज्यते इति चेत्, न च अनेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात्
दृश्यते हि सोमरिप्रभृतीनां शक्तिमतां युगपदनेरुशरीरप्रतिपत्तिः ॥

श्रुतप्रकाशिका

विग्रहादिना भगवतो यद्येवमुक्तम् । अत्र भगवद्वचः—

येन य स्तितो भागस्त तथा समुपागत । प्रातोऽहं प्रदिशाम्यथ फलमावृत्तिलक्षणम् ॥
तत्र यमैर्येषां यद्यस्ति मर्त्यलोकेषु वैसुरा । कल्पयिष्यन्ति यो भागात् तेनरा येषकल्पितान् ॥
योमे यथा कल्पितान् भागमस्मिन्माहाती । स तथा यक्षभागाहो वेदसूत्रे मयाकृत ॥
इत्यत्र भगवता यक्षभागास्तः देवानां दत्तमिति च दृश्यम् । अत्र दत्तानां कर्मणः कारणाभ्युपगमेन विद्यामात्राधिकार-
वादोऽनुपपन्नः । अतस्तस्माद्विद्यापक्षहारसामर्थ्ये दत्तानामस्तीति सिद्धम् देवानां ब्रह्मविद्याधिकारिवम् ॥

सू-२६ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् [१.३.२६]

विग्रहाभ्युपगमे तद्वदाद्येव आह्वानागमने आभ्युपेय, तदा युगपदेककर्मस्य कर्मणः विरोधः शरीरादीनां वादो-
गमनस्यर्थः । आगमनमात्र प्रमाणिकसिद्धिर्हि तर्थागम्ये विरोध इत्यागमने प्रमाणम्— दर्शयतिचेति । नैरादिक
स्याचष्टेन्नेति । 'दर्शनात्' इत्येवम्याचष्टे दृश्यतेहीति ।
आत्मनोपेय शरीराणि बहूनि मनुजेश्वर । योगा कुर्याद्वल्लं प्राप्य सैव सर्वां महीं चरेत् ॥
इति मारतत्त्वनादिदृष्टव्यम् । आभ्यानुपलम्बस्तु मन्त्रोपादिभिर्मनुष्याणामिव शक्तिविशेषदेवानामपि सम्भवेतीति न
विरोध इति भावः ॥

ननु यदि देवा इहागत्य हविरदन्ति, तर्ह्यन्यत्र मन्त्रार्थवादप्रतिपक्षमग्रेह्यवाह व भवेत् । अवगम्यतेतत् 'हृदये
यादमिरजरेपितान' इति, 'अनादृव्याणि सुरमीणि कृत्वा । प्रादा.पिष्टस्य स्वधयाते अक्षम्' इति 'अग्नेस्त्वयो
प्यायागँसो'भ्रतिर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्त.प्रामीयन्त' इत्यादिषु इह प्रक्षितस्य हविषो लोकान्तरप्राप्तिश्च
श्रयमाणानुपपन्नः, अग्निहोत्रादुपि प्रकृत्य 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामन्ते ते अन्तरिक्षमाविशतः ते अन्तरिक्षे
तर्पयन्ते ते दिवमाविशतः ते दिव्यं तर्पयन्ते ते तत आर्वन्ते ते इमामाविशतः' इति । स्वयन्ते, च
अग्रे प्रास्ताहुतिसम्मग्यादित्युपपत्तिश्चेत् । आदित्याज्यायेत घृष्टिष्टेरधं तव प्रजा ॥

श्रीभाष्यम्

सू—२७ शब्द इति चेन्नातःप्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् (१-३-२७)

श्रुतप्रकाशिका

इति । 'तत् आवर्तते' इति इह हविषोराष्ट्रात्तिष्ठानुपपत्ता, कथं देवैर्मक्षितस्याष्ट्रात्तिः प्रत्यक्षेण दग्धस्य हविषः कथं देवैः मक्ष्यमाणत्वं च युक्तमिति । उच्यते—'अथाहुर्म्याणि सुरभीणि कृत्वा प्रादाः' इति अथगादग्निना परिणाम्यमाणस्य हविषः सूक्ष्मं रूपं किमप्यौक्तिकं विद्यत इत्यभ्युपेत्य श्रेयस्साधनत्ववत् । तच्च देवानामिच्छावशादतीव वर्धते, तथाहि ब्राह्मण 'यद्वै देवा हविर्जुषन्ते अरूपमप्येकामाहुतिमपि तद्विरिमात्रं वर्धयन्ते' इति । अतोऽप्यतिमितत्वेन किञ्चिद्भुज्यते किञ्चिन्नीयते इति सर्ववाक्यानुगुत्थेन कल्प्यम् । यद्वा इह सग्निरावाऽपि हविर्गृहीत्वा स्वस्थानं गत्वा तद्भुज्जतां कोवाचः । हविषोरिहाष्ट्रात्तिर्नाम तत्फलभूतवृष्ट्यादेरिह समव उपचारादुक्तः । यद्वा 'इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेः' 'अग्निमग्न आवह सोममावह' इति येष्विष्ट्यादिकर्मसु देवताह्वानतदागमने श्रुते, तेष्वेव कर्मस्विहागस्य हविरदनं अन्यत्रत्वमिभिर्हविष उन्नयनमिति विभागः 'तेवा एते आहुती हुते उत्क्रामतः' इति वाक्यमपिष्टमिहोत्राहुतिविषय, नतत्र देवताह्वानागमने ॥

ननु तत्रापि साययाकप्रातर्यावसृशना देवानामागमनं भूयते 'सायं यावानश्च वै देवा प्रातर्यावाणश्चाग्निहोत्रिणो गृह्मागच्छन्ति' इति सत्यं तेषु नाग्निहोत्राहुतिभोक्ताः 'सजृद्धैस्सायं यावभिरिति सायर्गोस्तन्मृशति । सजृद्धैः प्रातर्यावभिरिति प्रातः । येचैव देवास्सायं यावानो ये च प्रातर्यावाणः, तानेवोभयार्गोस्तपयति' इति समर्शनमात्राहुतिभ्रवणात्तेषाम् । हुतहविर्भोक्तृत्वं स्यादीनामिव नच तत्र स्यादीनामाह्वानम् अतो देवताह्वानवत्तु कर्मस्विहागस्य हविरदनं अन्यत्र हविष उन्नयनमिति विभाग उपपन्नः । अतोऽग्नेर्हव्यवाहवश्रुतिराहुत्योक्तं नमनश्रुतिः अप्री प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते 'इति स्मृतिश्च चरितार्था । अतोऽनेकशरीरप्रतिपत्त्या देवानां सग्निरावाकर्मणि विरोधः । इतरेषु 'कतिदेवा' इत्युपक्रमश्च 'त्रयश्च त्रिच शतात्रयश्च त्रिच सहस्रेति' इति निरुच्य 'कतमेत' इत्यस्या वृत्त्या 'महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्वेव देवाः' इति निर्णयः । श्रुतिरेकैकदेवताया अनेकरूपताया प्रमाणत्वेनोपपन्ना । अत्र त्रयस्त्रिंशता देवानां प्राधान्यमितरेषा तद्वृणभावश्च प्रतीयते । 'समिमान एवैषामेते' इति हि भूयते । महिमशब्दस्य शरीरवाचित्वेन नमु पश्यभावात् एत इति च न शरीरात्प्राधान्यनिर्देशः अपितु सशरीरचेतनत्वपदेशः 'कतिदेवा' इत्युपक्रमस्य देवशब्दसामानाधिकरण्यादेत इति पदस्य, नहि देवशब्दो देहमात्रपरः । मय देवशब्दनिर्दिष्टा देवा जीवांतराणां शरीरभूताः शरीरलक्षणस्य सर्वथाऽनुपपत्तेः, 'कतम एको देवः' इति वृद्धा 'प्राणः' इति प्रतिवचनवाक्येऽपि प्राणशब्दो न प्रसिद्धप्राणपरः, अपितु परमात्मपरः । अतोऽस्याश्रुतेरेकैकदेवताया अनेकरूपताप्रतिपादकत्वानुपपत्तिमभिप्रेत्य अत्र सैषा श्रुतिरनुदाहृता । व्याख्यात्र-तैरैः 'अनेकप्रतिपत्तेः' इत्यस्य शब्दस्य युगपदनेकावर्थापत्तमसामर्थ्यपरात्वेन व्याख्यातत्वेऽपि 'आगच्छन्ति' इति श्रुत्यसंस्कारस्यानुगुणं अनेकशरीराप्रतिपत्त्या व्याख्यातम् ॥

सू—२७ शब्द इति चेन्नातःप्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् [१-३-२७]

श्रीभाष्यम्

विरोध इति घटते । मा भूत्कर्माणि विरोधोऽनेकशरीरप्रतिपक्षः । शब्दे तु वैदिके विरोधः प्रसज्यते, अनित्यार्थसंयोगात् । विग्रहवत्त्वे हि साधयवत्त्वेनेन्द्रादेरर्थस्यानित्यस्य मनिवार्यम् । ततो देवदत्तादिशब्दवदिन्द्राद्यर्थजन्यमनः प्राप्तिनाशादूर्ध्वेन्द्रादिशब्दानां वैदिकानामर्थशून्यत्वमनित्यत्वं वा चेदस्य स्यादिति चेत्—तत्र, अतः प्रभावात् अस्मादिन्द्रादिशब्दादेव पुन पुनरिन्द्राद्यर्थस्य प्रभवात् । एतदुपपत्तं भवति नहि देवदत्तादिशब्दवदिन्द्रादिशब्दा वैदिका व्याहृतिरोपमात्रे सङ्केतपूर्वकाः प्रवृत्ताः ; अपि तु स्वभावात् एव गवोदि शब्दवदाकृतिविशेषवाचित्वेन । ततश्चैकस्यामिन्द्रव्यक्तौ विनष्टायामत एव वैदिका मिन्द्रशब्दान्मनसि विपरिवर्तमानाद्व्यगततद्वाच्यभूतेन्द्राद्यर्थकारोघाता तदाकारमेधापरमिन्द्र

श्रुतप्रकाशिका

शब्दशब्द विशिर्नाष्टे वैदिक इति । अमिषेत् हेतुमाह—अनित्यार्थसंयोगादिति । हेतुर्धर्म विवृणोति विग्रहवत्त्वेदीति । अर्थशून्यत्वमनित्यत्वेति । देवदत्तादिविनाशे देवदत्तादिशब्दस्यैवानर्थकत्वम् । अनित्यस्य अनुवर्त्यमाणत्वं नित्यत्वेऽर्थशून्यत्वं विग्रहादिमिन्द्राद्यर्थस्य यावच्छब्दमावित्वाभावात् अर्थवत्त्वे अनित्यत्वं वा शब्दस्य यावदर्थभावित्वादपाना चानित्यत्वादित्यर्थः ॥

अनु कथमर्थशून्यत्वं शब्दानां अतीतानागतभूतभविष्यदादयश्च शब्दार्थसमकालत्वाभावेऽप्यर्थवन्त एव । नहि तेषां कदाचिदप्यर्थसमकालत्वसम्भवः नच तेषामर्थशून्यत्वम् । यथा विन्प्यसेनोच्चारितो मेरुशब्दो देशविप्रकर्षेऽप्यर्थवन्मवति । एवामिन्द्रादिशब्दाश्चेन्द्रादिव्यक्तीनां कालविप्रकर्षेऽप्यर्थवन्तः कस्मात्तन्मवति, कश्चिकदाचिदर्थस्य प्रामाणिकत्वादि शब्दस्यार्थवत्यानिवन्धनमिति । उच्यते अनभिज्ञा भवन्तो भाष्यहृदयस्य स एव परिचोदयन्ति । एतदपाकरणात् हि शब्दे तु वैदिक इति विशेषितम् औप पद इहाग्निन्द्रादिशब्दानां वैदिकानामित्युक्तम् । अयमभिप्रायः ' इन्द्र आगच्छ हरि व आगच्छ ' इत्यादिक मन्त्रजात वैदिककर्मणु विनियुज्यते तत्र पूर्वमेवेन्द्रव्यक्तौ विनष्टायामिन्द्रशब्दव्यक्त्येः पाश्चात्यवशकर्मण्यागमनाभावात्, ' इन्द्र आगच्छ ' इत्यादिशब्दानामुच्चार्यमाणानामर्थशून्यत्वम् अनुवर्त्यमाणत्वं वा स्यादिति इन्द्रव्यक्त्यन्तरेणार्थवत्त्वमिति चेत् ; तद्व्यक्त्यन्तर पूर्वव्यक्तिसमानाकाराद्युपपत्त्याक्रमविभूतिकत्वा नवा प्रथममनुपपत्तं छद्मत्वात्तन्वस्थानिवार्यत्वात् सुरुपसृष्टिनियमानुपपत्तेः वैरूप्यसम्भवात् । ततश्चान्याकारवाचिनामिन्द्रादिशब्दानां प्रवृत्तावाकारान्तरस्य निमित्तत्वायोगादर्थशून्यत्वमवर्धनीयम् । द्वितीयं वा व्यक्तीरिन्द्रशब्दविषयत्वेनाभिमतं स्यात् तस्यो व्यक्तौ तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य कस्यचिदभावोदय तदवाचकतयाऽर्थशून्यत्वम् । तथाऽपि ऋतुपुरुषपुत्रपुत्रीसङ्केतप्रवृत्तौ प्रयोगश्चेत् शब्दसङ्केतगोचरस्यार्थस्य सङ्केतयितुपुरुषपुत्रपुत्रीगोचरे सङ्केतानुपपत्तेः, देवदत्तादिशब्दानामिवेन्द्रादिशब्दानां पुरुषान्तराद्विषयस्य सङ्केतवादेदस्यानपेक्षत्वरूपेण प्रामाण्यं न स्यात् । यदि प्रधानकारणरमामशब्दवदेकैकव्यक्त्याचित्वमिन्द्रादिशब्दानां स्यात् तदा सङ्केतनैरेक्येण निरपेक्षत्वरूपेण प्रामाण्यं स्यात् । अत इन्द्रादीनां प्रधानादीनामिव नित्यत्वाभावात्तद्योऽर्थशून्यत्वानुवर्त्यमाणत्वयोरन्यतरप्रसङ्गो दुर्वार इति । ' नातः प्रभवात् ' इत्येतस्याच्चे तस्मैत्यादिना । शब्दादर्थशून्यत्वात्तः कथं तदव्यर्थशून्यत्वानित्यत्वपरिहारः कथमित्यत्राह—एतदुक्तमिति । घाता तदाकारमेवेति पदेः ' सूर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमकल्प्यत् ' इति श्रुतिः ।

यद्यर्थाप्युल्लिङ्गानि नानारूपानि पर्यये । दृश्यन्ते तानितान्येव यथा भावायुगादिषु ॥

श्रीभाष्यम्

सू-२८ अत एव च नित्यत्वम् (१.३.२८)

यत एवेन्द्रयसिद्धादिशब्दानां देवर्षिवाचिना तत्तदाधारवाचित्यं तत्तच्छब्देन तत्तदर्थ-
स्मृतिपूर्विका च तत्तदर्थं ऋषि- तत पथ 'मन्त्रहृतो घृणीते' () 'नमः क्रपिभ्यो
'मन्त्रहृद्भ्यः' (आरण.प्र.७.अनु.१.प.१) 'अयर्गसो अग्निरिति विश्वामित्रस्य सुप्तं भवति'
(यजु.वा.५.प्र.२.अनु.३ पं.३) इत्यादिभिर्षेतिष्ठादीनां मन्त्रहृत्त्वकाण्डहरादृष्टादिवादां प्रती-
यमानेऽपि वेदस्य नित्यत्वमुपपद्यते । एभिरेव 'मन्त्रहृतो घृणीते'

श्रुतप्रकाशिका

स्यान्व सहेने, किंच वर्णनित्यवादि किं बोधकत्वोपयोगितया समर्थ्यते किं वा जगत् प्रमथोपयोगितया । प्रथमं वर्ण-
नित्यवादिक सर्वमपि 'अथातो ब्रह्मतिहासा' इत्यत्रैव वक्तव्यम् अनवबोधकत्वस्य शास्त्रानारम्भहेतुत्वात् । द्वितीयं
न ज मादिद्वये तत्तदं समर्थनीयम् लक्षणसिद्धिपयोगित्वात् । किंच वर्णनित्यवादिक सर्वाधिकरणेषु पथार्थश्चिद्व्य-
पिद्युक्तव्यते । अतएवैतदधिकरणासाधारणार्थानुपयोगाद्विरोधाच्च वर्णनित्यवादिप्रपञ्चनमनुसृतम् 'प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्'
इति सै श्रवदमन्त्रया इवाख्यातम् पगादिनिर्माणस्य शब्दपूर्वक वक्ष्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् जगत्सृष्टावप्येतदनुमानादिति तथा-
सति ननयोऽसमुच्चिद्य हेतु बमेकस्याः सिध्यति, जगत्सृष्टशब्दपूर्वक वे अनुमानस्यैवावयवधनेन प्रवृत्ते प्रत्यक्षस्य व्याप्ति-
प्रहोपापेक्षत्वेन तच्छेषभूतत्वात् ततश्च 'प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' इति द्विवचनं क्लृप्तं स्यात्, नहि दृष्टपरश्रुत्यां ब्रह्म-
सिद्धयने इति व्यपदिश्यते दृष्टस्य परश्रुपकरणत्वात् । अतः प्रत्यक्षमूलानुमानादिति निर्देष्टव्यं तथा च ननिर्दिष्टम् ।
यदि क्वचिदेवमपि दृष्ट तद्वत्प्रमाणा स्यात् इह च गत्यंतरसम्भवादनुसृतम् । कस्यादिकालनिष्ठेः शब्दपूर्वक व सृष्टि वा-
दनुमानं च नद्यक्य मूककर्तृकणादिसृष्टे हतारनेका स्यात्, अता यथोक्त एवार्थः ॥

एवमर्थद्वारकमनित्यवमाद्यङ्ग्य परिहृतम् अथ शब्दद्वारकमनित्यत्वं परिहृत्यते ।

सू-२८ अत एव च नित्यत्वम् (१.३.२८)

उक्तशब्दतिर्मेन्द्रकृतो घृणीत इत्यादिना अभिप्राया यतएवेति । अर्थवादानां प्रतीयमानार्थे तात्पर्यमस्ति चेत् 'मन्त्रकृत'
इत्यादिवक्तव्यत्वेन मन्त्रकृत् वा ता पर्यसम्भवात् अनित्यवमात शङ्का । इयमर्थान्द्रादिशब्दानामाश्रित्यादि वाचि वाच्यत्वात्तच्छब्देन
तत्तदर्थस्मृतिपूर्वकतत्तदर्थसृष्ट्या परिहृतेत्यर्थः । उक्तशब्दापरिहारपरं सूत्रं ये न व्याचक्षते तेपात्रे सूत्रवैयर्थ्यं स्पष्टम् ।
शङ्कायां परिहृतं च सृष्टयति एभिरेवेति । मन्त्रकृत् वा नामानधीत्येव मन्त्राणामस्तत्त्विकमस्वरवर्णतया दर्शनां तथा तत्त-
मन्त्रस्मृतिपूर्वक प्रजापतिना यथापूर्वं सृष्टेस्तत्त्वान्तरूपमात्रं प्रवाहपरम्परया आगतोर्वसिष्ठादिभिः क्रियत इति चेदं नि-
त्यवमन्त्रकृत् वाविरोध इत्यर्थः । निरुद्धे मन्त्रदर्शनानुगुणं तपश्चरेतेति निरुद्ध इत्यर्थः, अस्तत्त्वितान्तरव्यतिरिक्तं पूर्वकस्याधीत-
वेदमन्त्रप्रत्यभिज्ञापूर्वकं पश्यन्ति न विद प्रथमतयत्यर्थः । श्रुतिरपि क्रपिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्राणामनुष्ठानं दर्शयति 'योह-
या अविदितां र्षेयच्छन्दो दीयतेन मन्त्रेण यजति याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं यच्छति गर्तं वा पथते प्रवा-
मीयेत पापीयान्भवति यातयामान्यच्छन्दार्गसि भवन्ति अथयो मन्त्रे मन्त्रे वेद ससर्वमायुरिति भेषाश्च भवति

श्रीभाष्यम्

इत्यादिभिर्वेदशब्दैस्तत्तत्काण्डं कमन्त्रवृतामृषीणामाकृतिशक्त्यादिकं परामृश्य तत्तदाकारान् तत्तच्छक्तियुक्तांश्च सृष्ट्वा प्रजापतिस्तानेव तत्तन्मन्त्रादिकरणे निरुद्धे । तेऽपि प्रजापतिना आहितशक्तस्तत्तदनुगुणं तपस्तप्या नित्यसिद्धान्तपूर्वपूर्ववत्सिद्धादिदृष्टान् तानेव मन्त्रादीननधीत्यैव स्वरतो वर्णतश्चास्पलितान्पश्यन्ति । अतश्च वेदाणां नित्यत्वमेवात्र मन्त्रकृत्यमुपपद्यते ॥

अथ स्यात् नैमित्तिकप्रकृत्यादिपिन्द्राद्युत्पत्तौ वेदशब्देभ्यः पूर्वपूर्ववद्वादि स्मरणेन प्रजापतिना देवादिपिन्द्ररूपपद्यतां नाम , प्राकृतप्रकृत्ये तु साधुः प्रजापतेर्भूताद्यहङ्कारपरिणामश-

धृतप्रकाशिका

अथातयामान्यस्यच्छन्दर्गसि भवन्ति तस्मादेतानि मन्त्रेभ्यो विद्यात् ' इति । शौनकादिभिश्च स्मर्यते ' दाश-
त्रय्यो मधुच्छन्दप्रभृतिभिर्दृष्टाः ' इति । उक्तं च भगवता आसनेनैव—

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञातेस्त्वयम्भुवा ॥

इति । एवमादिचात्र प्रमाणं द्रष्टव्यम् ॥

नन्वितिहासानामप्यपौरुषेयत्वं वेदस्य वा पौरुषेयत्वं प्रसज्य अस्मिन्वचने वेदानाम्निर्दिष्टारूपरूपेण दृश्यमान-

क्षेमादादिति चेन्न इतिहासदेन वेदशब्दोन्मत्तानां पुरावृत्तानां विधेयत्वत्वात् । यथा ' यानरक्षणाह्वा भृष्टपयश्श्रमणा
' इत्यादिनां नित्यमप्युच्यते । ' वेदान् ह्येवाज्यवत्सर्ववेदस्य वेदो ' इत्यादीनि पुरावृत्तानि हि

दृश्यन्ते, ततश्च सेतिहासान् इत्यनेन वेदानामर्थशानेन एव स्पष्टत्वमुक्तं भवति, अतो न प्रत्यक्षविशेषवाचकोऽयमिति ।
हासशब्दः, अनेन चमत्स्वाद्यादिषु च सत्त्वर्षीतिहासमात्रोपादानस्य प्रयोजनभावात् तथाऽप्यत्र

अमृषीणां नामधेयानि याव्य वेदेषु दृष्टयः । शर्पयन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

इति वेददर्शनप्रदानं च स्मर्यते, काठकादिशब्दश्च कथादावृत्तिस्तपसा एव वेदमागतां प्रवर्तितव्यमुक्तमिति । न ताव-

त्कठेनादौ प्रोक्तं काठकमिति वेदपौरुषेयत्व्यादिनोऽप्यप्रोक्तं, ईश्वरप्रणीतं विरोधात् । अथ काठकादिषमाख्याः प्रत्यक्ष-

नानिमित्ताः । न इदानीं तन्प्रवक्तृत्वशक्तिश्च स्वपदेशप्रसङ्गात् कठादिभ्यः पूर्वपुरुषशक्तिश्च समाख्यानप्रसङ्गात्, पूर्व-

त्वनेकशालाध्यायिनः कठादयस्त्वेकशालाध्यायिन इति तत्राद्या समाख्यानमिति न वाच्यम् ; सर्वेषां तु पूर्वपुरुषाणां

बहुशालाध्यायिनिमित्तमाख्यायानां वात्, दृष्टविपर्ययेण कल्पनाऽनुपपत्तेश्च । अथ कथादिषु प्रथमप्रवचननिमित्तानां

कठादिषमाख्याः । तस्मिन्प्रवचनस्य च जगत्त्रितयसंवादेऽनुपपत्तेश्च प्रथमप्रवचनानुपपत्तेश्च । अतः काठकादिषमाख्यायामा-

ऽनुपपत्तिश्च महर्षीणां तपसा दृष्टवेदमागत्वं प्रमाणम् । एव ' यो वे वेदांश्च ग्रहीणोति ' ' प्रसूतं स्वयमभ्यभ्यासयति ' इत्यादिभ्यः ' त एतं प्रज्ञायज्ञमपदयन् ' ' याचायिरुपनित्यया ' ' वेदेन रूपे व्याकरोत् ' ' अनादिनिधनाद्येषां ' ' याव्य वेदेषु दृष्टयः ' ' वेदशब्देभ्य एषादी ' ' युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् ' इत्यादिष्वचनेऽप्येव कथं प्रथमवेदो

प्राच्यत यथा पूर्वश्रमविशेषविशिष्टं वेदोपायनं वात् ' इदानीं तन्प्रवक्तृत्वादिनां अनुमानेन उपपत्तिश्च वेदानां दृष्टावकाशः ।
चातदनुपपत्तौ मन्त्रादादिष्वप्यप्यवस्थानेन व्याख्यानं ॥

१ । उत्तरवृत्तं बाह्याऽवधारयति । महाप्रत्ययं तत्तदर्थमृषीणां पूर्ववत्सृष्टमवधारयति । प्रजापतेः

महर्षेः च एवमवधारयति । अतः नैमित्तिकप्रकृत्यादिपिन्द्राद्युत्पत्तौ वेदशब्देभ्यः पूर्वपूर्ववद्वादि स्मरणेन प्रजापतिना देवादिपिन्द्ररूपपद्यतां नाम , प्राकृतप्रकृत्ये तु साधुः प्रजापतेर्भूताद्यहङ्कारपरिणामश-

श्रीभाष्यम्

पुनश्च यिनप्रत्ययत्वं प्रजापतेः शब्दपूर्विका ऽष्टिरुपपद्यते । कथन्तरां यिनप्रत्यय वेदस्य नित्यत्वम् । अतो वेदनित्यत्वयादिना देवादीनां विग्रहयत्तत्वाभ्युपगमेऽपि लोकव्यवहारस्य प्रयाहानादितादर्थ्यमिति । अत्रोत्तरं पठति—

सू-२९ समाननामरूपत्वाद्यावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च (१.३.२९)

कृत्स्नोपसंहारे जगदुत्पत्त्या वृत्तावपि पूर्वोक्तात्समाननामरूपत्वादेव न कश्चिद्विरोधः । तथाहि स भगवान्पुरुषोत्तमः प्रलयायसानसमये पूर्वसंस्थानं जगत्स्मरन् 'यदुत्थाम्' (छां.६.२.३) इति सद्रूपस्य भोग्यमोक्षजातं स्वस्मिन् शक्तिमात्राद्यशेषं प्रलीनं विभज्य महद्वादिप्रमाणं हिरण्यगर्भपर्यन्तं ऽप्यथा वेदांश्च पूर्वानुपूर्वविशेषसंस्कृतानाविष्कृत्य हिरण्यगर्भायोपदिश्य पूर्वोददेय देवाद्याकारजगत्सर्गं तं नियुज्य स्वयमपि तदन्तरात्मतयाऽप्यतस्थे अतो यथोक्तं सर्वमुपपन्नम् । एतदेव च वेदस्यापौरुषेयत्वं नित्यत्वं च.

धृतप्रकाशिका

सू-२९ समाननामरूपत्वाद्यावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च (१.३.२९)

पूर्वोक्तात्समाननामरूपत्वादेवेति । पूर्वसृष्टेश्च तत्तच्छब्देन तत्तदर्थस्युक्तिपूर्विका तत्तदाकृतिविशिष्टा यदुत्पत्त्या समाननामरूपत्वमुक्तमिति फलितम्, अतः पूर्वोक्तादिपुनश्च । एवकारेण सूत्रस्य शब्दोऽवधारणार्थ इति गम्यते । समाननामरूपत्वमुपपन्नं तत्तच्छब्दस्युक्तिपूर्वकतत्तदर्थस्यद्वाराभावदित्यत्र— तथाहीति । ॥ इति 'सुतिप्रसिद्धि' योतयति भगवानिति कान्तशक्त्यादिवैशिष्ट्यं भगवत्पुरुषोत्तमशब्दाभ्यां 'सर्वव्यापी च भगवान्' 'महान्प्रभुर्वै पुरुषः' इत्यादिश्लेषाक्षरवाक्यं स्मरितम् । शक्तिमात्रावशेषमिति । विद्यमानस्यैव भोग्यभावतुल्यस्य भोग्यत्वाद्यनुगुणं शक्तिरस्ति, ननु तत्कार्यं भगवत्त्वादिकमिति भावः । अतर्कान्तरैव स्वतःप्रत्यक्षेण निरास्य ह— स्वयमपीति ।

तयान्तरात्मा मम च येचान्ये देहिंसंक्षिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ नमस्तः केनापि रक्षितः । इति चतुर्थपञ्चननं 'सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामादिद्य प्रजापते' इति भगवद्वचनं 'तदनुपदिश्ये' इति शर्मा । न्यायिणां सुतिच प्रमाणमभिप्रेत्याह— तदन्तरात्मकत्वेति । अनेन चतुर्थपञ्चमभावेनः कर्तृत्वव्यवसायैक्यं रक्षितं । सर्वमुपपन्नमिति । समाननामरूपत्वतः कुतः वेदनित्यत्वतः सार्थकत्वाभ्युपगमनीत्यर्थः । शब्दस्योपपत्तिनाद्याभ्युपगमेऽपि कथं वेदनित्यत्वसिद्धिरित्यत्राह— एतदेवेति । अक्षराणां एदना वा नित्यत्व वेदनित्यत्वचेत्, —काळिदा- सादिवाक्यानामपि नित्यत्वप्रसङ्गः । वर्णानुपूर्वनित्यत्व चेत्तदप्यनुपपन्नम्, युगपत्सर्वप्रलयमनभ्युपगच्छन्निः वर्णानां विमुक्त्याभ्युपगमात् न देशत आनुपूर्वी समवति नित्यवाभ्युपगमाच्च न फलितम् । तस्मादुच्चारणगतः क्रम इति तैत्तिरीय- वेत् उच्चारण-तत्पत्तिविनाशवदेवेति क्रमनित्यत्वमप्यनुपपन्नं तस्मात्पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमविशेषो यादृशः तादृशेनैव क्रमेणो- पपन्नोत्तरमुच्चार्यन्तं नित्यत्वमित्यस्य दमिमतमेव तैत्तिरीयं स्वीकृतव्यमित्यभिप्रायेणैतदेवेत्युक्तम् ।

ननु पूर्वोक्ताभावः पुरुषकृतत्वाभावा वा स्यादपौरुषेयता उचरान्ताभावः उभयान्तविरोधो वा नित्यता क्रमविशेषेणोच्चार्यन्तं वेदस्य स्वरूपं कथमेवमेकत्वं सत्यम् द्विविधावाचिनेषु रूपनित्यत्वे च वेदे विवक्षितम् । तत्राह पूर्वो-

श्रीभाष्यम्

यत्पूर्वपूर्णाच्चारणक्रमजनितसंस्कारेण तमेव क्रमविशेषः वा तेनैव प्ररं णोच्चार्यत्वम्, तदस्मात् सञ्चरेऽपि समानम् । इयांस्तु विशेषः-संस्कारानपेक्षमेव स्वयमेवानुसन्धत्ते पुरुषोत्तमः । कुत इदं यथोक्तमत्र गम्यत इति चेत्-तत्राह-दर्शनात्-स्मृतेश्च । दर्शनं तावत्

श्रुतप्रकाशिका

विधिभूतन प्राधान्येन सिधाद्ययित स्वतन्त्रपुरुषविभागेर्निरसनीयवात्, णिरसने च प्रतिकल्प तयामावेनोत्तरावधि वैधुर्यसिद्धेश्च, अतो वेदस्य नित्यत्वमपौरुषेयत्वचैकमिति फलितम् । तच्चापौरुषेयं नित्यं वा वेदक्रमविशेषविशिष्टोच्चारणभाक्त्वं पर्यवसित अपूर्वक्रमविशिष्टोच्चारणयुक्तपुरुषसद्भावातिरेकेणानित्यवपौरुषेयवयारभावात् नित्यत्वापौरुषेयवयोस्तद्विपरीतरूपवाच्च, यद्वा तेनैव क्रमेण सर्वदोषार्थमाणयमपौरुषेयत्वानित्यवयोऽसंभवमिति हेतुहेतुमद्भावादन्वेष्यदेश । एवमेव 'मर्मवर्ताऽप्युच्चार्यमाणवाद्युपपत् सर्वोत्पत्तिसहारेऽपि नित्यत्वमुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह-तदस्मात्सिति । सर्वेश्वरोऽपि पूर्वक्रमविशेषे स्मृत्वोच्चारयति चेत् तत्संस्कारोद्भावात् पूर्वमश्वत्थम-याचीनज्ञानत्वं च स्यादित्यत्राह-इथांस्त्विति । अस्माकं स्मृत्वाचरणजनितसंस्कारानपेक्षोच्चारणमध्यापयितुं सापेक्षं अध्यापयितुं निरपेक्षोच्चारण स्वेच्चारणजनितसंस्कारादिष्वप्यतदुभयव्यावर्तयति संस्कारानपेक्ष स्वयमेवेति । स्वयमेवेत्यध्यापकोच्चारणजनितसंस्कारापेक्षा व्यावृत्ति । यद्वा संस्कारानपेक्ष अध्यापकोच्चारणस्मृत्वाचरणजनितसंस्कारानपेक्षमित्यर्थः । स्वतन्त्रस्वैश्वरस्य क्रमांतरपरिकल्पनेन पूर्वक्रमेणैवोच्चारणको नियामक इत्यत्राह-स्वयमेवेति । वेदाख्य शब्दराशि पूर्वपूर्वक्रमविशिष्टभेदोच्चारणस्य, ननु क्रमांतरकल्पयेमिति । 'यद्वा स्यात्' इति धत् स्वच्छन्दादेव क्रमान्तरमपरिकल्पयन्वथा पूर्वमनुसन्धत्ते, नन्वस्य परतः प्रत्ययेत्यर्थः, अनुसन्धत्त ज्ञानातीत्यर्थः, स्मरणार्थं ये संस्कारानपेक्षत्वभावात्, तत्

ननु 'संस्कारास्तोभयन्वेदाः' इति स्मृत्या वेदानामीश्वरस्मृतिविषयवमवगम्यते । नैव, संस्कारादस्य स्मृतिविषयवाचित्वामावात् स्मृतेस्तत्कारकात्तया तादृशयो लक्षितलक्षणया प्रतिपाद्यत इति चेत्, तर्हि प्रमाणविरुद्धलक्षणाया, प्रमाणानुसारिणी लक्षणा बलीयसी, ईश्वरस्य च स्वतः सर्वदा सम्यक्सर्वार्थवाक्षा कारिण्यं 'यस्सर्पहस्तसर्वयितुः' परास्य शक्तिर्विविधैश्च श्रूयते स्याभाषिकी ज्ञानबलक्रियाच' प्रति स्मृतिभिदम् । ज्ञानस्य स्वाभाविकं च द्वितीयानुरूपेणैव विविधाव विषयवैविध्यात् । परत्वं याथाार्थोपदेशं वरूपप्रकर्षं, अतस्तदनुगुण्या लक्षणया भवितव्यम् । ततश्च संस्कारा इति संस्कारोच्चारः यथापूर्वं बुद्धिस्या इत्यर्थः यद्वा संस्कारवत् स्वसिद्धावस्थिता इत्यर्थः ।।

मन्वीश्वरस्य सर्वशक्तया शब्दानां सर्वा अध्यानुपूर्व्यं सदा बुद्धिस्या इति सर्ववाक्यानामानुपूर्वीविशिष्टतया वेदश्च स्यात् पौरुषेयापौरुषेयविभागश्च न स्यात् नैवम् ईश्वरस्य सर्वज्ञयादेव सर्वविभागसिद्धे, सर्वासामानुपूर्वीणां तदुद्दिष्टत्वेऽपि यादृशक्रमविशिष्टशब्दसंशयोपाप्यं स्वरादिनियमवच्च देशकालादिनियमवचनैवोच्चार्यं च तमेव शब्दराशिं वेदाख्यमन्वानस्तादृशक्रमविशिष्टं तमेवप्रतिप्रमाणद्वयं प्रमाणतया प्रवर्तयति नन्वन्य-छन्दजात अतो याथाार्थसंनियमकोच्चार्यत्वाम्नां वेदादेवविभागसिद्धिः । सर्वदा पूर्वपूर्वक्रमपरामर्शसापेक्षोच्चारयितुं च तन्निर्देशवत्कृत्तुं वचेति पौरुषेयापौरुषेयैर्यममिति नकाचिदनुपपत्तिरिति । 'दर्शनात् स्मृतेश्च' इति सौत्रपदद्वयस्य शङ्कामाह-श्रुतइति । युगपावसत्सु भगवतो यथापूर्ववेदसंप्रदायप्रवर्तकं चैव श्रुतिस्मृती दर्शयते दर्शनं तावादित्यादिना । उदाहृतश्रुतिस्मृतिवचनैरुप श्रुतं च तदुक्तस्य भगवता सुष्टम् दृश्यते वेदोपदेशस्तु केमुचिन्नदृश्यते, तत्र 'अनुष्ठमन्यतो ब्राह्मम्' इति श्रुत्यात् वेदोप

श्रीमाप्यम्

‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै’ (श्वे.६.१८) इति । स्मृतिरपि मानयी, ‘आसीद्विदं तमो भूतम्’ इत्यारभ्य ‘सोऽभिध्याय शरीरात्स्यात्सिद्धिर्विविधाः-प्रजाः । अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपाजत् ॥ तदण्डमभवद्दधैर्म सहस्रांशुसमप्रभम् तस्मिन्जघे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह- ॥ (मनु.१.५८,९) इति । तथा पौराणिकी ‘तत्र सुतस्य देवस्य नाभौ पद्ममजायत । तस्मिन्पद्मे महाभाग वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ब्रह्मोत्पन्नस्त तेनोक्तः प्रजाः ज महामते’ () तथा ‘परो नरायणो देवस्तस्माज्जातश्चतुर्मुखः

भुतप्रकाशिका

देशोऽपि सृष्ट्युपयोगिवात् सिद्धयतीतिभावः । सप्रदायप्रवर्तकद्रावमात्रे प्रमाणं वा स्यात्तद्वत्प्रमाणम् । उदाहृतव चनजानं प्रदर्शनार्थं ईदृशानि वचनान्तराण्यपि आसिन्नये द्रष्टव्यानि यथा—‘सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्प यत् दिव पृथिव्याचान्तरिक्षमयो सुवः’

यथर्तुष्वृत्तलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानितान्येव तथाभावायुगादिषु ॥

इति ध्रुति स्मृत्योर्वेदान्तसरे दर्शितवात्—

हिंसादिहे मृदुभूते धर्माधर्मावृतावृते । तद्भाषिताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥

इत्यनेन पूर्वसृष्टिसारूप्यं प्रतीयते ॥

किंच तथाऽभिमानिनो नीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह । देवादेयैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च ॥

यस्मिन्यो य.पुराकल्लो यस्मिन्देशे यथास्थितिः । तस्य तस्यानुरुप्येण प्रजासर्गं प्रवर्तते ॥

ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृश्यः । शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो वृदात्यजः ॥ इत्यादि ॥

किंच ‘अभिर्वा अकामयत । अज्ञादो देवानाग्रेऽस्यामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्य.पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । ततो वै सोऽज्ञादो देवानामभवत् । अभिर्वै देवानामज्ञाद’ तथा ‘इन्द्रोवा अनामयत, ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेयमिति, स एतमिन्द्राय ज्यैष्ठ्याय पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपमहाग्नीहीणाम् । ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्यजयत्’ इत्यादिना पूर्वपूर्वाग्नीन्द्रादिवज्जनेन पाश्चात्याग्नीन्द्रादिनामैश्वर्यमस्ति नित्यवशात्, प्रथमा स्तामपादिशब्दा यजमानं चेतनं विषाधविधितरूपेण निर्दिशन्ति इदानीमिन्द्रः पूर्वस्य इन्द्राय निरवपदित्यर्थः । अतः पूर्वपूर्वाग्नीन्द्रादिसरूपतया उत्तरोत्तराग्नीन्द्रादिसृष्टिरिति निश्चयते ॥

किंच कर्मविधानमिष्टप्राप्तयनिष्ठमिष्टफलं पुण्यप्रशुचिश्च सुखलिप्सा दुःखविहासामूला, रागद्वेषौ च दृष्टानुमितिश्रुतमुल्लङ्घ्यतः साधनभूतभोग्यतदुपकरणतः स्थानविषयौ, नत्वप्रतिपन्नविषयौ अतः पूर्वकस्यादिगतेन्द्रादिपदकामनाकृतिप्रमफलमोगानुगुणोत्तरोत्तरसृष्टिश्च पूर्वसृष्टिसंज्ञातीया प्राविशुमर्हति, अतो वेदनित्यन्वनामं प्रसूच्यारणं पूर्वपूर्वक्रमसुसहस्रानुपूर्वीविशिष्टतमोद्यार्थमाणत्वम् । अर्थनित्यत्वनामं प्रतिसर्गाभिन्नाद्यर्थानां पूर्वपूर्वाद्यांकारसुसहस्रस्थानविशिष्टत्वम्, तथा विद्यार्थप्रतिपादकत्वमेव वेदस्य नित्यार्थयोगः ॥

ननु प्रलयदशायामेकस्यप्रतिभातो वेदः कृतकादिविशिष्टस्यात् एवस्य प्रतिभातः कुमारसम्भवाद् ईदृक् इति चेत् उच्यते कृतकादिविशिष्टवदतः कोऽभिप्रायः ? एकस्य प्रतिभातत्वं कृतकवशात्प्रतिभाति वा कृतकत्वश्लाघनकमिति वा ? मप्रमयः बहुषु भुतेषु जाग्रत एकस्य प्रतिपत्ते स्थाभिनि न्यभिचारात् । नञ्ज्ञाना कृतकः एकस्य प्रतिभातवानयस्य विष-

श्रीभाष्यम्

इति । तथा ' आदिसर्गमहं वक्ष्ये ' इत्यारभ्योच्यते—' पद्या नारं तोयमन्तस्थितोऽहं येन स्यान्मे नाम नारायणेति । कल्पेकल्पे तत्र शयामिभूयस्सुप्तस्य मे नामिज स्वाद्यथाऽ-
ब्जम् । एवंभूतस्य मे देवि नामिपत्रे चतुर्मुखः । उत्पन्नस्य मया चोक्तः प्रजाः ज महा-
मते ' इति ॥

अतो देवादीनामप्यर्थित्वसामर्थ्ययोगाद्ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति सिद्धम् ॥

इति देवताधिकरणम्

सुतप्रकाशिका

क्षितिमिति चेत् । किमेकस्य प्रतिभातत्वंनाम एकस्य प्रतिपन्नत्वं उतैकस्य प्रथमप्रतिपन्नत्वम् न प्रथमः दृष्टान्तस्य साधनविकल-
त्वात् ; नहि कुमारसम्भवोऽस्माकमन्येषा च कदाचिदप्रतिपन्नः । द्वितीयं हेत्वसिद्धिः, पक्षोक्तेषु वेदेषु हेतुस्य प्रथम
प्रतिपन्नत्वं नास्ति, सर्गप्रवाहस्यानादित्वात् यस्य कल्पस्यादौ प्रतिभास प्रथममिति विवक्षितं तत् पूर्वकल्पेऽपि तत्प्राप्तये
वेदानां प्रतिभातत्वात् प्राथम्यासिद्धिः, तेषामेव वेदानां, तत्तत्पूर्वकल्पेऽपि प्रतिभातत्वं वेदोच्चारणं वेन शिक्षेन सिद्धम्,
विगीत वेदोच्चारणं, पूर्वाप्ययनसिद्धक्रमविशिष्टविषय वेदोच्चारणत्वात्, सप्रतिपन्नवदिति । नच वाच्यं वेदाः कृतकाः
कल्पादावेकस्य प्रतिभातत्वात्, चतुर्मुखवत्कृतप्रथमवाक्यवदिति । दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात्, चतुर्मुखस्य
प्रथमवाक्यमहि स्वतस्सर्वत्रेण तदन्तरात्मना शयते । कल्पादौ एकशेषशस्य प्रतिपन्नत्वं हेतुरिति चेन्न, असिद्धः अतिद्विष-
यौगपद्येन प्रवाहतश्चाण्डबाहुल्येन चतुर्मुखतत्त्वमहर्षिबाहुल्यत्वात् । एतस्मिन्त्रक्षाण्ड इति हेतुर्विशेष्यत इति चेत् तर्ह्येकस्मि-
न्हेतुर्दिवसादावेकस्य प्रतिपन्नत्वादुपाप्यायवत्कृतप्रथमवाक्यवद्वेदस्य तदुक्तत्वं किं न स्यात्, देशकालांतरवर्तिपुत्रप्रति-
पन्नत्वात्, तेनाप्युपाध्यायेन पूर्वसिद्धत्वेन प्रतिपन्नत्वाच्च तद्वत्कृतत्वस्य बाधितत्वादिति चेत् तत्त्वं तथाहि, एकस्मिन्त्र-
क्षेपादावेकशेषशप्रतिपन्नत्वरूपहेतुसिद्धिः कृतः ? ' योवे वेदांश्च ग्रहिणोति तस्मै ' इत्यादिमुदरिति चेत्, तर्हि सेव
मुदरिवेदानां पूर्वसिद्धत्वमवगमयतीति हेतुग्राहकप्रमाणेन बाधितविषयता स्यात् । एकस्य प्रतिभातवाक्यत्वं कृतक वदृष्टा-
वहमिति चेत्—न आस्तया परिशतेन तेनैव पुरुषेणानासिद्धतयोपदिष्टवाक्ये कृतकत्वञ्चाऽनुदयात् । ईश्वरेण प्रथमदृष्टा-
मनुर्मुलादयः प्राचीनमुकृतातिशयादीश्वरास्तथवगमानुगुणशानातिता एव कावत इति न शङ्कोदयः । न. बी. श्वरसिद्धो वेद
संप्रदायाविच्छेदासिद्धिः तन्निष्ठो वेदकल्पत्वासिद्धिः, तन्निष्ठो वेदप्रामाण्यसिद्धिः तन्निष्ठावीश्वरसिद्धिरिति च क्वमिति ॥

एवं तर्हि पूर्वमीमांसायामपि वेदप्रामाण्यसमर्थनपरे प्रथमेऽध्याये प्रथमेपादे बाह्वेत्त्याप्रामाण्यं निराहृत्य वि-
वादा अवान्तरहेत्त्याप्रामाण्यनिरासे क्रियमाणे तदुक्तं चक्रक प्रसज्येत्, तथाहि ' सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात् ' इत्यादिषु
' अक्षादशर्करा उपजघति ' इत्यादिवेदवाक्यानामञ्जनसाधनद्रव्यविशेषयानुपस्थापनेन सन्देहलक्षणाप्रामाण्ये पूर्वप-
क्षिशोके ' तेजोयै घृतम् ' इत्यादिवाक्ययोगवगतद्रव्यविशेषसिद्ध्या तन्निराससिद्धान्तिना क्रियते, तत्र ' तेजोयै घृतम् '
इत्यादिवाक्ययोगप्रामाण्यसिद्धौ अक्षादशर्करा इत्यादिवाक्ययोगस्य सन्देहलक्षणाप्रामाण्यनिराससिद्धिः, तर्हि तस्मै-
वेदप्रामाण्यसिद्धिः, तन्निष्ठो ह्यन्तर्वेदान्तगतवाक्ययोगप्रामाण्यसिद्धिरिति चक्रक प्रसज्यत एवेति, न प्रसज्यते, प्रथमे
पादे दृष्टस्य स्वतः प्रामाण्यसमर्थनादपवादहेतोर्भापूर्वक्रमविशेषविशिष्टोच्चारणितुविशेषकृत्तुः स्मृत्यव्यवस्थसमर्थमाण-
वाक्ययोगयानुपलम्बिगिरिस्तात्वाद्देवप्रामाण्यसिद्धौ तदन्तर्गतवाक्यविशेषोपस्थापिधानशुचिः प्राविष्टप्रामाण्यविशेषनिर्वा

श्रुतप्रकाशिका

प्रतिमातीति शङ्कामात्रस्य वाक्यशेषादिहृन्मनपदान्वितवाक्यपर्यालोचनान्नाभिधानवृत्तिस्तथा प्रतिमातीति परिहारमात्रस्य क्रियमाणत्वादिति चेत्, तदस्मत्पक्षेऽपि समानमिति परिशुध्यतामाप्नुयता । येन 'अक्षादशर्करा' इत्यादिवाक्यस्याप्रा-
माप्यशङ्का, ननु कृत्स्नवेदस्य तावन्मात्रस्य परिहारमेव वदन्ति, तन्मतेऽपि इयमेव प्रतिबन्दी 'अक्षादशर्करा'
इत्यादिकातिपयवाक्याप्राप्तेन कृत्स्नाप्राप्ताप्यशङ्का हि दुर्निवाया वेदत्वाविशेषात् 'अक्षादशर्करा' इति वाक्यप्राप्ता-
प्यनिरासे कृत्स्नवेदाप्राप्ताप्यशङ्कानिवृत्तिः सन्निवृत्तिः 'तेजोषे धृतम्' इत्यादिवाक्यशेषाप्राप्ताप्यशङ्कानि वृत्तिः तन्नि-
वृत्तौ 'अक्षादशर्करा' इत्यादिवाक्यस्य संदेहलक्षणाप्राप्ताप्यनिवृत्तिरिति परिहारस्तुभ्यः । अधिकरणार्थमुपसंहरति—
अत इति ॥

इति देयताधिकरणम्

अथ एतदग्रे देयताधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः

'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्' इति पूर्वसूत्रे परमात्मनः अङ्गुष्ठप्रमितत्वं अङ्गुष्ठपरिमितहृदयदेशवृत्ति-
निरूपणम् । मनुष्याणां हृदयस्याङ्गुष्ठप्रमितत्वेन इतरहृदयस्यानङ्गुष्ठप्रमितत्वेऽपि मनुष्याधिकारत्वात् श्रुतिध्वनङ्गुष्ठप्र-
तारोक्तिर्युक्ता इत्युक्तम् । प्राप्यस्य परस्य हृदयदेशस्यैव न च दत्त इत्यपेक्षस्य परिहारः 'निष्कार्यत्वात्' इत्यनेनैव पूर्व-
मुक्तः । दहराधिकरणे स एव 'अल्पश्रुतेरिति' प्रतिबोधितः 'हृद्यपेक्षया' इत्यत्रापि स एवायं विवक्षितः, अतो ध्यानाय
मेव हृदयस्थितिरित्यर्थस्य पूर्वशुद्धिस्तथा मनुष्याणामेव ध्यानेऽधिकारस्य पूर्वमुक्ती देवानामधिकारस्यापनाभावे तेषामधि-
कारो नास्तीति भ्रमस्यात् मनुष्याधिकारस्य तत्रान्ययोगव्यवच्छेदः न विवक्षित इति बोधनीयम् । अतो देवानामधि-
कारस्वाधनीयः, तच्च न सम्भवति । असम्भवश्च द्वेषा, अर्थवैयर्थ्यादेर्विरहात् असंभवः 'हृद्यपेक्षया' इत्यनेन ध्यानार्थे
हृदयान्तस्यैवमुक्तम् देवानां शरीरामात्रेव तत्तत्सम्भवति ॥

एवं प्रान्तवर्तीमित्यस्य ज्ञानविकासार्थत्वाभिधानेन शरीरस्याभावे शागविकासोऽपि न सम्भवति । किंच कर्मभिः
चित्तशुद्धिस्वादानमन्तरा उपासनं न सम्भवति, अशरीराणां कर्मानुष्ठानं न सम्भवति । देवानां धर्मविचारमात्रेण ब्रह्मवि-
चारे प्रवृत्तेरैवाभावे 'आमा वा ओरे द्रष्टव्यश्चातव्यो मन्तव्यः' इति विचारानन्तरकालिकध्यानस्य सर्वथाऽसंभव-
वेति शङ्कायां—'तदुपर्यापि बादरायणसम्भवात्' इति सूत्रम् । 'हृद्यपेक्षया' इत्यत्र उपासनस्योपस्थिततया तस्य
तच्छब्देन परामर्शो युक्त एव । यद्यपि तस्य उपरि तदुहरे इति विग्रहकरणपूर्वकं 'मनुष्येभ्य उपरि वर्तमानानां देवानां'मिति
प्रथमं दीपे अभिहितम् । तथाऽपि उपर्यादिशब्दसममित्याहारे असमसित्वेन शब्दस्वरूपस्थितिः प्रथमतः । सुवन्ताव्ययो-
रसमासमन्तरा निर्वाहो सम्भवति समासेन निर्वाहस्यास्वरत्वात् गत्यभावेन समासोद्गीकरणायः ॥

अत्र तु तदिति व्यासार्हकारेणैवोपपत्तिरसंभवतीति समासो नावश्यकः, किंच समासे विशेषाभ्याहार आवश्यकः
व्याशङ्काकरिते उपरिपदस्य ससम्बन्धिकपदत्वेन स्वयमेवावधिर्लभ्येत, अतः देवानामुपस्थितिस्त्वन्वयेव । अत्र ह.देवानां
मित्यनभिषाय उपरीत्युक्त्या हेतुत्वसं हटीकृतम् । उपरीत्यनेन मनुष्येभ्यः आधिक्यज्ञानं शक्त्यादिः, तेन च विचारम-
न्तरेण ध्याने प्रवृत्तिरसंभवतीति प्रकाशप्रकाशोपपत्त्येव नावसरः । इत्यत्र बहुशरीरसम्बन्धोऽपि सम्भवति अयमेवार्थः अनेक

गूढार्थसंग्रहः

प्रतिपत्तेरित्युच्यते । योगिनामेव युगपदनेकशरीरग्रहणसम्भवेन अनेककर्मसमवधानासम्भवात् । उपरिशाब्देन देवानाम-
तिशायितशानशक्तिमत्त्वसूचनेन 'सम्भवात्' इत्यनेन अर्थित्वसामर्थ्यसंभवः पूर्वपक्षोक्तः निरस्त इति । अथवा तदुपरि
मनुष्यदेहापेक्षया उत्कृष्टदेहसम्बन्धवत्सु इत्यर्थः । तेन च तदनुगुणज्ञानशक्त्यायतिशयोऽपि विवक्षित इति आनन्दतीर्थ-
मतेऽपि देवत्वप्राप्त्यनन्तरमित्याद्यर्थवर्णनेऽपि साध्यवाचकपदाध्याहारः क्लेशः अवर्जनीयः । अपिर्विरोधसूचकं, शरीरसम्-
न्धपरिग्रहे एकदा बहुत्रातुष्टितयशेषु देवानां गमनासम्भवः । तेनासम्भवः पूर्वपक्षहेतुसूचितः, सिद्धान्ते उपरिशाब्देना-
तिशायितशरीरसम्बन्धमूलकज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वसूचनेन हेतुदृढीकृतः ॥

नव्यमतेषु उपरि इत्यस्यान्यार्थकथनेन हेतुदाढ्यसूचकत्वं नसम्भवति । बादरायणपद पूर्वकाण्डोक्तकर्मणि पुरुषस्यै-
वाधिकारः ननु त्रिव्या एकवचननिर्देशादिति शङ्काया 'जातिं तु बादरायणः' इति सूत्रे स्वर्गकामनाया उभयलिङ्गत्वेन
व्यक्तिगतमैक्यं नविवाक्षितम् । अपि तु धर्मैक्यमेवेति यस्मिन्सिद्धान्ते अक्षययत् सः मनुष्यमात्राधिकारं नरहते, किंतु देवा-
नाधिकारमनुमन्यते इति सूचनाय तत्र स्वर्गकामनाया उभयत्र सर्वेण उभयोरधिकारवत् अत्र पूर्वोत्तरकाण्डयोः ऐक्यस्य
सूचितमिति । पूर्वपक्ष्यभिप्रेतदोषानुवादपूर्वकं तन्निरासः 'विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दशानात्' इति सूत्रे
क्रियते । कर्मपदं वैदिककर्मपरमिति प्रकरणादेव लभ्यते, एकशरीरं बहुषु यशेषु गमनसम्भवेन वैदिककर्मणि विरोध इति
चेन्न अनेकप्रतिपत्तेः एकशरीरसत्त्वे विरोधः, अनेकशरीरसत्त्वे विरोधः सुपरिहर इत्याद्ययः । सौमर्यादिध्वनेकशरीरपरि-
ग्रहः योगवलेन प्रमाणतः सिद्धया सकालस्याना दर्शनेन अनेकशरीरपरिग्रहेऽनुसङ्गत्वाद्ययादिसूचनेन कर्मणि विरोधपरि-
हारसम्यगुपपादितो भवति ॥

'शब्दश्चित्तेष्वात प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' शब्दश्चित्तेत् इत्यत्र शब्दशब्दः विरोधः कर्मणि इत्यत्र
कर्मशब्दश्च प्रयुजः, एतदुभयानुरूपपर्यालोचनेन कर्मपाटितवाक्यबोध इत्यर्थ एव प्रतीयते । तेन च पूर्वसूत्रे अर्थविरोध
परिहारः बहुभिस्तुते यथादिरूपेऽर्थे तद्वच्छरीरक इत्यादिसाधनरूपार्थविरोधस्य परिहारः । एव च स्वानुष्ठितकर्मणि एक
शरीरकस्य साक्षिभ्यस्य विरोधः परिहृतः तेन शरीरागमनित्यत्वं प्रतिपन्नम्, शरीरागमनित्यत्वे तत्तदर्थप्रतिपादकशब्द-
स्यानित्यार्थबोधकत्वं स्यात्, अतश्च विरोध इत्यस्यानुपपन्नः अतश्च शब्देऽपि विरोध इत्यर्थः । समाधानं तु अतस्त्यादि ।
अत इत्यस्य शब्दादेवेत्यर्थः इन्द्रादिशब्दादिषु अर्थस्य प्रभवः प्रकाशनमिति यावत् । एतेन शब्दार्थज्ञानयोरैककालि-
कत्वं सूचितम् । अर्थधृतिशाले शब्दज्ञानं वर्तते एव, एवमुक्त्या अर्थस्यासत्तातीत्यस्य सत्त्व सत्तातीयाधर्शनं सत्तातीय-
शब्दज्ञानं च सदा वर्तते इत्युक्तेः वाच्यवाचकयोः प्रवाहः स्थित्यवगत्या आकृतित्वचनकेन शब्देन नाविरोधः ॥

प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति । शब्दस्य पूर्वमुपस्थिततया निरपेक्षसादृश्यव्याप्या तयोः शब्दयोः क्षुतिभूतिपरं च शब्द-
रमाप्येऽनुपपन्नम् । अत्र एवमप्यर्थो वक्तुं शक्यते, अतः प्रभवात् इत्यत्रार्थसृष्टिकाले शब्दज्ञानस्योपपादनेन चतुर्मुखसृष्टे-
रङ्गीकोऽपि तत्तत्तद्विरूपराममेव सृष्टत्वात् परमात्मप्रत्यक्षविषयीभूतात् शब्दादित्यर्थः । यदा क्षुतिपरं प्रत्यक्षपदस्य
तदाऽनुमानपदस्य स्मृतिपरत्वं स्वतः सिद्धयतीति । अतः प्रभवात् इत्यत्र दृष्टस्मरणपूर्वकं पूर्वकालिकाङ्गीकारं स्मृत्या
अर्थस्योपपादनेन वैदिकशब्देनार्थस्य प्रभव उपपादितः । तेन एकव्यक्तिनाशेऽपि सत्तातीयसम्यक्तयन्तरगतानुष्ठे-
रात्वेन अनित्यार्थसंयोगाच्च वेदस्य नास्ति । अतएव एवमुपपादनादेव वेदस्य नित्यत्वं वर्णनं । नाशेऽपि साक्षा-
त्तस्य नाशेऽपि च तद्वत्ताकृतेः आनुपूर्वकारिणाः अनन्तेन सकलवर्णनित्यत्वं पूर्वपूर्वशतवर्णगतानुपूर्वसंस्मरण उपरोक्तं

गूढार्थसङ्ग्रहः

वेदवाक्योच्चारणेन सज्जानीयानुपूर्वीनिबन्धनमेव नित्यत्वम् । आनुपूर्वाच्च नकल्पिता अतएव न नित्यत्वं पूर्वपूर्वानुपूर्वी-
स्तरणपूर्वकमनानुपूर्व्युच्चारणकर्मत्वमेव । ननु कालिदासादिग्रन्थेष्विवानुपूर्व्याः कल्पितत्वमिति विशेषः ॥

‘समाननामरूपत्याद्यावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेऽत्र’ इति । नैमित्तिकप्रकृत्ये तथाऽङ्गीकारेऽपि प्राकृतप्र-
कृत्ये नाद्येऽपि निरवयवविनाशाभावात् । परिणामेन पूर्वं प्रकृतानां पदार्थानां या आकृतिः तथैवाकृता तद्दोषकशब्दश-
ब्देन अयोत्यया विरोधो नास्ति । ‘यो ब्रह्माणम्’ इति श्रुतेः प्रत्यक्षपदस्थाने दर्शनशब्दः स्मृतिशब्दसहभावेनापि
दर्शनशब्दः शब्दपरः ॥

इति देवताधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-२५ तदुपर्यपि चादरायणस्तस्मभवात् [१-३-२५]

तत् ब्रह्मोवाचनम् ; उपरि वेवादिष्वप्यस्ति, अर्थि वचामर्च्यसमवादिति भगवान्चादरायणः रेने ; समवक्ष्य पूर्वो
पाचित्तानाविस्तरणात्, मन्त्रार्थेष्वपि विग्रहादिमत्तया स्थितिदर्शनात्, तदुपर्यप्ये तन्मये तेषामेव प्रामाण्येन विग्रहा
दिमत्तया ॥

सू-२६ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् (१.३.२६)

विग्रहादिमत्त्वे एकस्यानेत्र युगपत्सामिप्यायोगात्, कर्मणि विरोधः इति चेन्न, शक्तिमत्सु धीमरिप्रभृतिषु युगप-
दनेकशरीरप्रतिपत्तिदर्शनात् ॥

सू-२७ शब्द इति चेन्नातःप्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् [१-३-२७]

वैदिकेऽत्र शब्दे विरोधप्रसक्तिः—देहस्य सावयवेनोपसिप्तत्वादि-द्रादिदेवोऽस्ते प्राक् विनाद्यादूर्ध्वम् ॥ वैदिके-द्रा
दिशब्दानामर्थान्यत्वमनित्यत्व, या स्यादिति चेन्न, अतः—वैदिकशब्दे-द्रादिशब्दादि-द्राद्यस्य सृष्टेः । नक्षि-द्रादिशब्दाः
शक्तिवाचकाः ; अपितु गवादिशब्दवदाकृतिवाचिनः ; पूर्वस्मिन्निन्द्रादौ विनष्टे वैदिके-द्रादिशब्दावेव ब्रह्मा पूर्वे-द्राद्या-
कृतिविशेष स्मृत्वा तदाकारमपरम् इन्द्रादिक कुल्लादिरिव घटादिक सृजतीति न कश्चिद्विरोधः । कुतश्च दमवगम्यते ?
श्रुतिस्मृतिभ्याम् श्रुतिः ‘वेदेन रूपे व्याकरोत् सतासतीप्रजापतिः’ (अष्टक.२.प्रद.अनु.२) ‘स भूरिति व्याहृत स
भूमिमसृजत’ (२.२) इत्यादिः । स्मृतिरपि ‘सर्वेषां स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथ-
क्कस्याश्च निर्गमे ॥’ (मनु.१.२१) इत्यादिः ॥

सू-२८ अत एव च नित्यत्वम् (१.३.२८)

यतो ब्रह्मा वैदिकाच्छब्दादर्थान् स्मृत्वा सृजति ; अतएव ' मन्त्रकृतो वृणीते ' ' विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति ' (का.५.५.२.अनु.४) इति विश्वामित्रादीनां मन्त्रादिकृत्वेषु मन्त्रादिमयवेदस्य नित्यत्वं तिष्ठति । अनघीतमन्त्रादिदर्शनं शक्यान् पूर्वविश्वामित्रादीन् तत्तद्देदिकशब्दैः स्मृत्वा तदाकारानपरान् तत्तच्छब्दियुक्तान् सृजतिहि ब्रह्मा नैमिकप्रलयानन्तरम् । ते चानघीत्येव तामेव मन्त्रादीन् अस्खलितान् पठन्ति । अतस्तेषां मन्त्रादिकृत्वं वेदनित्यत्वं च स्थितम् ॥

प्राकृतप्रलयेतु चतुर्मुखे वेदाख्यशब्दे च विनष्टे वेदस्य नित्यत्वमित्यत आह—

सू-२९ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च [१.३.२९]

अतएव सव्यानां समाननामरूपत्वात् प्राकृतप्रलयादृत्तावापि न विरोधः । आदिकर्ता परमपुरुषोहि पूर्वरूपस्थानं जगत् स्मृत्वा तदाकारमेव जगत् सृजति, वेदाश्च पूर्वानुपूर्वीविशिष्टानाविष्कृत्य चतुर्मुखाय ददातीति, शुक्तिश्रुतिभ्यामादिकर्ता पूर्ववत्सृजतीत्यवगम्यते । श्रुतिस्तावत् ' सूर्याच-ब्रमसौ घाता यथापूर्वमकल्पयत् ' (तै.नारायण.६.१.३८) इत्यादिका, ' यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं योयै वेदाश्च ग्रहिणां तस्मै ' (श्वे.६.१८) इति च । स्मृतिरपि ' यथर्तु-धृतुलिङ्गानि नामारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येवैह तथा भावायुगादिषु ॥ ' इति वेदस्य नित्यत्वं च पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमविशिष्टस्यैव सर्वदोषार्थमाणात्वात् ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-२५ तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवात् (१.३.२५)

मनुष्याधिकार ब्रह्मोपासनशाल्मिशुक्तम् ; तत्प्रसङ्गेन देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नयेति चिन्त्यते, न देवानामधिकारोऽस्तीति पूर्वः शब्दः, परिनिष्पन्ने ब्रह्मणि शब्दस्य ग्रामाभ्यसम्भवेऽपि देवादीनां विग्रहादिमस्य प्रमाणाभावात् मन्त्रार्थवादानामपि विशिष्टेयतया विग्रहादिसद्भावपरत्वाभावात् विग्रहवर्तिर्ब्रह्माहरहरनुष्टीयमानविशेषादिसाधनसत्तकसंस्कृतमनेनिष्पाद्योपासननिष्ठसौ तेषां सामर्थ्याभावात् । यदन्तस्तु—जगत्सृष्टिप्रकरणेषु नामरूपव्याकरणस्यैव देवादीनां विग्रहादिमस्य सिध्यति । देवादीनां देहेन्द्रियादिकरणेर्वाह नामरूपव्याकरणम् ; मन्त्रार्थवादायोश्च तदुपसङ्घे तयोर्नुष्ठेयप्रकाशनस्तुतिपरत्वेऽपि तदुपपत्तये तत्सद्भावे प्रमाणत्वाद्देवादीनां विग्रहादिमस्य सिद्धिः ; नहि विग्रहादिमस्यास्तुतिः प्रकाशनं च तदभावे सम्भवति ॥ अतस्सामर्थ्यसंभवादस्तेष्वधिकारः, सुवार्थस्तु तदुपर्यपि तेभ्यः अनुययः उपरि वर्तमानानां देवादीनामप्यधिकारोऽस्ति, यदा तत् ब्रह्मोपासनम् उपरि देवादिभ्योऽपि रभ्यते ; तेषां ब्रह्मरूपतदुपासनप्रकाशनतदर्थित्वतदुपादानसामर्थ्यसंभवात् ; पूर्वोपार्जितशानाविसरणत्वात् शानसम्भवः तापव्याप्तिरिति पूर्वकब्रह्मगुणशानाचार्यव्यसम्भवः, सृष्टिवाक्यमन्त्रार्थवादादु विग्रहवत्त्वाददर्शनात् सामर्थ्यसंभवेति भगवान् बादरायणमन्यते ॥

सू-२६ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् [१.३.२६]

कर्मणि यागादौ विग्रहवत्त्वे सति एकस्य युगपदनेक्यागेषु सन्निधानानुपपत्तेः विरोधः प्रसज्यत इति चेत्— एष शक्तिमतां सौमरिप्रभृतीनां युगपदनेकशरीरप्रतिपात्तिदर्शनात् ॥

सू—२७ शब्द इति चेद्वातःप्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् (१.३.२७)

विरोध इति वतते ; माभूत्कर्मणि विरोधः, शब्देषु वैदिके विरोधः प्रसज्यते, विग्रहवत्त्वेहि तेषां साधयनेनोप-
चिन्विनाशयोगादुत्पत्तेः प्राग्बिनाशादुत्पत्तेः च, वैदिकानामिन्द्रादिशब्दानामर्थशून्यत्वनिवृत्तत्वं वा स्यादिति चेत्—तत्र, अतः
प्रभवात्—अतः वैदिकादेश्च शब्दात् इन्द्रादेः प्रभवात् ; पूर्वपूर्वैन्द्रादौ विनष्टे वैदिन्द्राद्याकृतिविशेषवाचिनः शब्दा-
न्प्राद्याकृतियेषु स्मृत्वा तदाकारमपरिमिन्द्रादिषु सृजति प्रजापतिरिति वैदिकस्य शब्दस्य न कश्चिद्विरोधः । नहि देवद-
द्यादिशब्दवदिन्द्रादिशब्दाः व्यतिविशेष सङ्केतपूर्वकाः प्रवृत्ताः, अपितु गवादिशब्दवदाकृतिविशेषवाचिन इति तेषां
मपि नित्य एव वाच्यवाचकभावः । वैदिकादिन्द्रादिशब्दात्तदर्थविशेष स्मृत्वा कुलादिदिग्विषयादिक प्रजापतिसृज-
तीति कुतो वा गम्यते ? 'प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' श्रुतिस्मृतिसाम्यमित्यर्थः । श्रुतिस्त्वात् 'वेदेन रूपव्याकरो सदासती
प्रजापतिः' (यजु.अष्टक.२, प्र.६, अनु.२) तथा 'स भूरिति व्याहरत् । स भूमिमसृजत' (२.२.४) इत्यादिका स्मृ-
तिरपि—'सर्वेषां च सनामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्चस्याश्च निर्ममे ॥' (मनु.१.२१)
'नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकारसः ॥' (वि.पु.१.५.६३) इत्यादिका

सू—२८ अत एव च नित्यत्वम् (१.३.२८)

यतः प्रजापतिः वैदिकाच्छब्दादर्थकार स्मृत्या तदाकार सर्वं सृजति, अतश्च वसिष्ठविश्वामित्रादीनां मन्त्रसूक्ता-
दिकृत्वेऽपि मन्त्रादिमयस्य वेद स्यनित्यत्व तिष्ठत्येव, प्रजापतिर्हि नैमित्तिकप्रलयानन्तरम् 'गन्धकृतो वृणीते' (आप-
स्तम्बप्रवरपण्डे.१.७) 'विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति' (का.५.प्र.२, अनु.४) इत्यादिवेदशब्देभ्योऽनधीतमन्त्रादिदहन-
शब्दवसिष्ठाद्याकृतिविशेष स्मृत्या वसिष्ठ वादिपदप्राप्तयेऽनुष्ठितकर्मविशेषाभ्यानुसृत्य, तदाकारविशेषास्तु स्म-
रति ; ते चानधीत्येव वेदकदेशभूतमन्त्रादीन् स्मरतो वर्णतश्चास्तल्लिखामृत्तति तदेवां मन्त्रादिकृत्वेऽपि वेदनित्यत्व-
मुपपद्यते ॥

प्रजापतिप्रभृतिषु सर्वेषु तत्त्वेष्वव्याकृतपर्यन्तेषु अव्याकृतपरिणामरूपेषु शब्दमयेषु वेदेषु च विनष्टेष्वव्याकृततत्त्व-
स्याकृतौ कथं वेदस्य नित्यत्वमित्यत आह—

सू—२९ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च (१.३.२९)

अव्याकृतसप्तध्याकृतावपि सृज्यानां समाननामरूपत्वादेव न कश्चिद्विरोधः । आदिसर्गेऽपिहि परमपुरुषः पूर्वसं-
स्थानं जगत्स्मरन् तमेतत् सृजति, वेदाश्च पूर्वानुपूर्वविशिष्टानाविष्कृत्य हिरण्यगर्भाय ददाति इति पूर्वसंस्थानमेव जग-
त्सृजतीति कथमवगम्यते—दर्शनात् स्मृतेश्च—दर्शनं श्रुतिः, 'अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य म्रियते वशी । स्याच्चन्द्रमसो
घाता यथापूर्वमकल्पयत् दिव च हृषीर्षो चान्तरिक्षमयो भुवः' (तै.नारायण.६.१.३८) इति 'यो ब्रह्माणं विदधाति
पूर्वं सोऽपि वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै' (श्वे.६.१८) इति च । स्मृतिरपि—'यथार्थं पृथुर्दिक्षानि नानारूपाणि पर्यये । इत्यस्ते

तानि तान्येव तथा भावायुगादिषु ॥ ' (वि.पु.१.५.६५) इति । एतदेव वेदस्य नित्यत्वम्—यत्पूर्वपूर्वाचारणक्रमविशेष
स्मृत्वा तेनैव क्रमेणोच्चार्यत्वम्, परमपुरुषोऽपि स्वस्वरूपस्वाराधनतत्त्वस्थाथाभ्यावबोधिवेद स्वस्वरूपवन्नित्यमेव पूर्वानु-
पूर्वाविशिष्ट स्मृत्वाऽविष्करोति । अतो देवादीनां नञाविद्याऽधिकारे न कश्चिद्विरोधः ॥

इति वेदान्तदीपः

अथ अधिकरणसारावली

शब्दात्मा लौकिकार्थाकृतिरियमथवा देवतातो न तस्या
प्रहोपासेत्यनार्षं श्रुतपरिहरणं करुणं चाश्रुतस्य ।
विश्वस्रष्टा च माभूदनुमितिविषयस्तत्परैस्त्वेप शास्त्रै-
र्निर्वाचैस्स्यापितः प्राक्स्वयमपि विमुना नैव शक्यापलापः ॥
सामर्थ्यं देवतानामुचिततनुभूतामर्थिता तापभाजां
सम्पद्येतेति तासामपि भवति परोपास्तित्वगर्वाधिकारः ।
एतां मन्त्रार्थवादप्रभृतिषु निखिलं दोषवाधाद्यभावे
'मिथ्येत्युद्धोपयन्तस्त्वत इति कथितांमानतां प्रस्मरन्ति ॥
द्वेधा वृत्तिस्तुतौ स्यात् स्वपरगुणमुखी प्राक्तनी तावद्वर्था
निर्योयःपश्चिमायामपि निपुणधियाभ्युत्थधर्मैकदेशः ।
रुच्यर्थायां च तस्यामनृतकथनतो रोचना नह्यमुग्रे
भूतार्थे का स्तुतिस्त्यादिति मुनिगदिता गौणतादेर्निवृत्तौ ॥
नानादेहातिशान्ताः कथमिह युगपत्कर्मसन्निधयनर्हा-
स्तद्वृत्तान्तसत्त्वे श्रुतिषु भवति नानित्ययोगः प्रवाहात् ।
काण्डादौ कर्तृवादः प्रयचननियतो वेदनित्यत्वसिद्धे-
रीश प्राचीनकल्पःक्रमत उपदिशेद्वर्णसर्गेऽपि वेदान् ॥
वेदानामीशयुद्धया क्रमनियमहतिः कल्पमेदे यदीष्टा
मन्त्रांशानन्तया स्यान्न खलु तदुचितं धीहिसोमादिसाम्यात् ।
इत्थं विद्वदर्थयादक्रम इति नियमे पाक्षिके वा तथात्वे
पक्षोऽसायाक्षपाद परप्रपरिपत्कोटिमाटीकतां न ॥
सौहम्यान्नुल्यामिधारात् सहकृदपनयाच्छादकादान्यपर्या
द्वत्यास्त्याऽतिदूराद्वलवदभिभवानुद्भवाक्षोपघातैः ।
नेदयन्ते वर्तमानान्यपि हि सुरगणस्तद्वद्वन्धि शक्तेः
प्रख्यातास्सिद्धिमेदा अपिजननतपो योगमन्त्रौपधीभ्यः ॥

॥ इ ति दे व ता धि क र णं स मा स म् ॥

अथ एतद्गर्भं मध्वधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू-३० मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः (१-३-३०)

ग्रहाविद्यायां देवादीनामप्यधिकारोऽस्तीत्युक्तम् ; इदमिदानीं चिन्त्यते येषूपासनेषु या देवता एवोपास्यास्तेषु तासामधिकारोऽस्ति न इति । किं प्राप्तम् ? नास्त्यधिकारस्तेषु मध्वादिष्विति जैमिनि मन्यते ; कुतः ? असम्भवात् न ह्यादित्यवस्थादिभिरुपास्या आदित्यवस्थाद्योऽन्ये सम्भवन्ति । नच चस्वादीनां सतां यस्मादित्थं प्राप्य भवति, प्राप्तत्वात्

अथ एतद्गर्भं मध्वधिकरणम्

सू-३० मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः (१-३-३०)

श्रुतप्रकाशिका

पूर्वाधिकरणे उपासनसामान्ये देवतासामान्याधिकारोऽस्तीत्युक्तम्, अथोपासनविशेषे देवताविशेषस्याधिकारो निरूप्यत इति सङ्गतिः । इममर्थमाह—ग्रहाविद्यायामित्यादिना । इदमधिकरणं मधुविद्यामार्गविषयम् अपि-
नीदृशसर्ववाक्यप्रयम्, अतएवाह ‘मध्वादिषु’ इति आदिशब्दप्रयोग इत्यभिप्रेत्योक्तम् । येषूपासनेष्विति । किं मधुविद्यादिषु या देवतापास्या, तासु किं तस्या अधिकारोऽस्ति, नेति विचारः तदर्थं ‘य एतदेवममृतं घेद्’ इति यच्छब्दः किं सङ्कोचिन वस्यादिव्यतिरिक्तविषयः, उतासङ्कोचिरुचितरिति, किं स्या देवताय स्तद्विद्योत्तरात् इत्यर्थमस्ति, नेति किं मधुविद्याया वस्यादिदेवतामात्रप्रुपास्यम्, उत तदर्थं ब्रह्मेति, किं वसुधामात्र मधुविद्याफल, उत ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्ते वसुधामिति । यदा वसुधामात्रं फलं तदा वस्यादिदेवतामात्रस्यापास्यत्वेन तस्या देवतायास्तद्विद्योपसंहारसामर्थ्याभावात् । यच्छब्दस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वात्तत्रानधिकार इति यदा ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तं वसुधैव फलं तदा तदवस्थब्रह्मण उपास्यत्वेन तद्विद्योपसंहारसामर्थ्याद्यच्छब्दस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वाभावात्तस्या देवतायास्तस्या विद्यायामस्त्यधिकार इति ॥

ननु तदवस्थमहाग उपास्यतया सिद्धान्तश्चेत् प्रतर्दनविद्याम्यायेन गतार्थत्वादारम्भवैधर्म्यम् । नैवम् तत्र प्रतिपा-
द्यविशेषस्य निरूपितत्वात् । नहीन्द्रस्य तस्या विद्यायामधिकारोऽस्ति नेति निरूपितम् । अतोऽधिकारनिरूपणार्थमार-
म्भणीयत्वमिति । किंच ततोपक्रममात्रे जीवलङ्घनं, अवयविनो महावाक्यस्य परमात्मलिङ्गभूयस्त्वादवयवविशेषोऽवयवि-
मात्रस्य दुर्बलत्वाद्व्याघातउक्तः । इह त्वत्पसंहारमात्रे परमात्मलिङ्गं, ननु महावाक्यरूपेऽवयविनि अतोऽधिकरणमारम्भणीयम्

नन्वेवंसंयुक्तमपि योपसंहारदौर्बल्यात् । व्याघातानुपपत्तेरनारम्भणीयता स्यात् । नैवम् उपक्रमोपसंहारयोर्मध्ये
विशेषेनोपक्रमार्थपरित्यागे प्राप्तेहि तत्त्वान्वयेनोपसंहारायः, इह त्वत्पसंहारमात्रेणोपसंहारायः । कथं
तर्हि संशयोऽयानं, अर्थित्वाद्यसम्भवब्रह्मोपनिषत्प्रवणाम्नां सहायः । असम्भवादिति । अर्थित्वसामर्थ्ययोरेति शेषः ।
कर्मकृत्यविरोधात् सामर्थ्याभावात्त्याह—नहीति प्राप्तफलत्वादर्थित्वाभाव इत्याह—नचेति । आदित्यवस्थादयस्यादिद्वेन

श्रीमाध्यम्

मधुविद्यायां ग्वेदादिप्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्यस्य रदिमद्वारेण प्राप्तस्य रसस्याश्रयतया लब्ध
मधुन्यपदेशस्यादित्यस्यांशानां वस्त्वादिभिर्भुज्यमानानामुपास्यत्वं वरवादिदेवं प्राप्तश्रूयते
' असौ या आदित्यो देवमधु ' (छां.३.१.१) इत्युपक्रम्य ' तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजी-
वन्ति ' (३.६.१) इत्युक्त्या ' स य एतदमृतं वेद वसुनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवा-
मृतं हृत्वा वृष्यति ' (३.६.३) इत्यादिना ॥

सू-३१ ज्योतिषि भावाच्च (१-३-३१)

' तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ' (ष्ट.१.४.१४) इति ज्योतिषि परस्मि

मुत्प्रकाशिका

मरुद्द्रष्टाभ्यां विवाक्षिताः । वस्वादित्यमरुद्द्रष्टाभ्यागणा एकैकंप्रतिदिशमुपरि स्थित्वा आदित्यं प्रधानमनुभवन्ति, वस्वा-
दीनामिवोपास्यत्वं वस्वादित्यस्यैव प्राप्यत्वं च किं श्रूयत इत्यपेक्षया कर्मकर्तृविरोधं प्राप्तफलत्वं च ह्युत्तोपन्यासेन विशद-
यति मधुविद्यायामित्यादिना । ऋग्वेदादीति । ' अमोप्रास्ताहुतिरसम्यगादित्यमुपतिष्ठते ' इति वचनाद्योऽभिप्रेतः
आदित्यस्यांशानां वस्त्वादिभिर्भुज्यमानानामुपास्यत्वमिति । वस्वादिभिर्मोक्तुमिच्छहृतदोभयभूताः आदित्याद्याः
उपास्या इत्यर्थः ॥

ननु कथं कर्मकर्तृविरोधः, स्वात्मविषयमपि ह्यनुसन्धानं सुकरम्, भूमविचार्यतायां प्राणविद्यायां च कर्मकर्तृविरो-
धाभावश्च भवदभिमतः, उच्यते, नतावत् स्मृतिसंतातिमात्रमुपासनं यदादिस्मृतिसंततरेष्युपासनश्च द्वावप्यवप्रसङ्गात् ।
अतः प्रकृष्टवस्तुविषयस्मृतिसंततिरेवोपासनं, नामाद्याद्यापर्यन्तोपासनेषु नामादीनामन्तवत्परप्रदानामपि प्रकर्षवत्त्वं वि-
वक्षितम् । वस्वादीनां स्वात्मप्रकृतत्वाभावात् स्वापेक्षया प्रकृष्टविषयमुपासनं स्थासिकं न शक्यते । प्राणविद्यायामप्य-
वस्थाभेदेनोपास्यप्रकर्षसम्भवति ब्रह्मावस्थ उपारक्तः, निरतिशयमोक्ष मुक्तावस्थस्वरूपं गुणस्थं, तथा ब्रह्मादतीव प्रकृष्टम् ।
समयविषयपरविद्यायाऽपि स्वात्मोऽपि कर्मकर्तृविरोधोऽप्यवस्थाभेदेनैव परिहृतः । मधुविद्यायां वस्वादीनामिवोपास्यत्वं, ननु
परिशुद्धावस्थानां अतोऽवस्थाभेदेनाप्यविरोधस्य दुर्बलत्वात् कर्मकर्तृविरोध इति । यदा स्वयमेव स्वाभिष्टुतःप्रदानाद्य-
क्तेन फलार्थिना पुरुषेणोपास्या देवतास्त्रोपासनप्रीता फलार्थिने फलेदिशति, वस्वादीनां स्त्रोपासनजनितस्वप्रीत्या स्वस्य
फलप्रदावममुकमिति उपासनप्रीणनीयत्वाकारेण कर्मकर्तृविरोधः, यदा एकस्यैव फलप्रदत्वफलार्थिस्वरूपविरोधगर्भात्,
कर्मकर्तृविरोध इति स्थिते सामर्थ्याभावः, अतश्चास्तत्वाद्यस्तवविरोधप्रीणनीयत्वप्रीणयितुवत्परप्रदत्तार्थवत्त्वविरोधगर्भ-
त्वात् कर्मकर्तृविरोधः, ईदृशविरोधः प्राणविद्यायामपि स्थितएवात्र वदयमाणन्यायोपजीवनेन परिहार्य इति । प्राणवि-
द्यायां ब्रह्मात्मकत्वेनोपासनस्याविषक्षितत्वेऽपि वस्तुतो जीवान्तर्यामिणः परस्य प्रीतिजननद्वारा स्वगार्हपत्योद्देशेन फलप्रद-
त्वमित्येतावता वैषम्यं प्रकर्षोपकर्षगर्भकर्मकर्तृविरोधस्य ब्रह्मात्मकतया परिहारस्तु समानः । अतः प्राणविद्याभ्येतन्याद-
द्यापि हेति तत्र विरोधस्यापरिहृतत्वात् तन्निषेधनस्य सामर्थ्याभावस्यत्र पूर्वपक्षहेतुतयाप्युपासः । इत्यादिना यद्योच्यते
भूयते इत्यन्वयः ॥

सू-३१ ज्योतिषि भावाच्च (१-३-३१)

धीमाष्यम्

ब्रह्मणि उपासनं देवानां ध्यते । देयमनुष्योभयसाधारणे परब्रह्मोपासने देवानामुपासकत्वकथनं देवानामितरोपासनेनिवृत्तिं द्योतयति । अत एषु वक्ष्यादीनामनधिकारः

इति प्रातेऽभिधीयते—

सू-१-३-३२ भावं तु वादरायणोऽस्ति हि (१.३.३२)

आदित्यस्यादीनामपि तेष्वधिकारभावं भगवान् वादरायणो मन्यते । अस्तिह्यादित्यस्यादीनामपि स्वायस्यब्रह्मोपासनेन यस्यादित्यप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्रेप्सासम्भवः । इदानीं विवक्षादीनामपि सतां कल्पान्तरेऽपि यस्यादित्यप्राप्तिश्चापेक्षिता भवति । अत्र हि कार्यकारणोभयावस्यब्रह्मोपासनं विधीयते, 'अस्मै वा आदित्यो देयमधु' (छां.३.१.१) इत्यारभ्य 'अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य' (३.१.१) इत्यतः प्रागादित्यस्यादिकार्यविशेषावस्थं ब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते, 'अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य' (३.१.१) इत्यादिना आदित्यान्तरात्मतयाऽवस्थितं कारणावस्थमेव ब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते । तदेव कार्यकारणोभयावस्थं ब्रह्मोपासीनः कल्पान्तरे यस्यादित्यं प्राप्य तदन्ते कारणं परं ब्रह्मैवाप्नोति । 'न ह वा अस्मा उदेति न निम्रोचति सहादिवा हेवास्मै भवति यत्पतामेवं ब्रह्मोपनिषद् वेद' (छां.३.१.३) इति कृत्स्नाया मधुविद्याया ब्रह्मोपनिषत्पञ्चवचनाद्ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तयस्यादित्यफलस्य यस्यादिभोग्यभूत आदित्यांशस्य विधीयामनमुपासनं तदवस्थस्यैव ब्रह्मण इत्यवगम्यते ।

भुतप्रकाशिका

तत किमित्यत्राह—देयमनुष्येति । देवा एव ज्योतिषास्ते देवा ज्योतिरेवोपासत इति वाक्यमङ्गी स्यात्, तत्र न प्रथमं कस्यो युज्यते, मनुष्याणामनधिकारप्रसङ्गात् । तस्माज्ज्योतिरेवोपास्यमित्यर्थः, अन्यथा विशेषणचनवैयर्थ्यं स्यादिति प्राप्य ॥

सू-१२ भावं तु वादरायणोऽस्ति हि (१.३.३२)

अह्वार्यमाह—आदित्येत्यादिना । अर्थे वसामर्ष्यामात्रं परिहरति अस्तिहीति । स्वायस्यब्रह्मोपासनशब्देन कर्म कर्तृविरोधः परिहृतः, यस्यादि वक्ष्यं प्राप्तत्वात्कार्यं वक्ष्यं भव इत्यत्राह—इदानीमिति । उपासनस्य ब्रह्मपर्यन्तं वेदस्य ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तत्वे प्रतिपाद्येति हि कर्मकर्तृविरोधाभावात्, प्राप्तफलं वामावश्यं तत्कथमित्यत्राह—अत्रहीति । आदित्यादिनामतद्व्यविशिष्टजीवशरीरक ब्रह्मकार्यावस्थं तदुपासनं विहितमित्याह—असौवा आदित्यइत्यादिना । इदानीमादित्यादिनामरूपमाजोऽपि सृष्टेः पूर्वमादित्यादिनामरूपरहितजीवमात्रस्यान्तर्यामिब्रह्मकारणावस्थं तदुपासनं विधीयत इत्याह—अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्येत्यादिनेति । ब्रह्मोपासनं विहितं चेत् कथं तद्विरुद्धावगणफलमित्यत्राह—तदेवमिति । उदाहृतं वाक्ये कारणावस्थ्यादित्यस्योपासनं यस्यादित्यमात्रफलप्राप्तिश्च प्रतीयते, नत्वादित्यादिशरीरकब्रह्मोपासनं, तज्जातिभेदेन तद्वशात्—न ह वा । 'ब्रह्मोपनिषद् वेदं ब्रह्मविद्या वेदम् । 'ब्रह्मोपासनं करोतीत्यर्थः । 'ओदनपाकं पचति' इतिवत्

श्रीभाष्यम्

अत एव यिधमुपासनमादित्यवस्थादीनामपि सम्भवति । एवञ्च ब्रह्मण एवोपास्यत्वात् ' तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः ' (बृ.६.४.१६) इत्यप्युपपद्यते । तदाह वृत्तिकारः—' अस्ति हि मध्यादियु सम्भवो ब्रह्मण एव सर्वत्र निश्चाय्यत्वात् ' इति ॥

इति मध्यधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

उपसंहार इति अतएवमिति । ब्रह्मोपासनपरत्वेन यैर्याख्यातं तन्मतादस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयति तदाह वृत्तिकार इति ॥
 परेऽप्येव ' मध्यादिष्वसम्भवात् ' इत्यादिसूत्रत्रयं ' तदुपर्यपि ' इत्यादिभिस्सूत्रैर्काचिकरणं सम्भाना एव व्याचक्षते, ब्रह्मव्यतिरिक्तविषयेषु मध्यादिविधाविशेषेषु अर्थिवाचसम्भवात् सर्वानु विद्यास्वनधिकारं जैमिनिर्मन्यते । कथं क्वचिदनधिकारादप्यत्राप्यनधिकारः नहि राजसुयानधिकारिणो ब्राह्मणस्य बृहस्पतिसवानधिकार इति शङ्कायामादित्यादिष्वेति मण्डलाद्याकारत्वादचेतनेऽपि सवित्रादिशब्दप्रयोगसम्भवात् अप्रधादीनां चाचेतनत्वान्मन्त्रार्थवादयोरन्यपरत्वेन विग्रहादिमन्त्राभावेन च अर्थिवसामर्थ्याभावाच्चिकारः, इति सूत्रद्वयं व्याख्याय ' भावंतु ' इति तृतीयसूत्रेण मन्त्रार्थवादयोः प्रतीयमानार्थे प्रामाण्योपपादनश्रुतेन अर्थिवादिसम्भवादिचाचिकारोऽस्तीत्युच्यते इति । तदनुक्तं वृत्तिकारानभिमतत्वादप्याहारसपेक्षात्वादपेक्षितार्थापरीक्षणयोगात् कृतकसम्प्रत्यक्षादीचिकरणानुरूपत्वाच्च । तत्र वृत्तिकारानभिमतमित्यर्थे ' कण्ठोक्त्या दर्शिता, तत्र हेतुरितरहेतुजातम् । असम्भाव्यत्वादिध्वनिचिकारं मन्त्र इति अनप्याहारेण योजनसम्भवेऽपि मन्त्रादिव्यसम्भवात् कुत्रानधिकार इत्यपेक्षायां सर्वानु विद्यास्वनधिकार इत्याहारेण याज्ञनाऽनुपपत्ता । ' सफुर्याद्वैद्यास्य भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिदं वेद ' इति ब्रह्मविद्यात्वं तदनुगुणफलं चावगम्यते, यस्यादीनामुपास्यत्वं च प्रतीयते कथमिदं घटत इति श्रुत्युपसंहारस्य सहायो भवति, तस्मादियमब्रह्मविद्या वा ब्रह्मविद्यावेति निरूपणमण्येक्षितम् तस्यानिरूपितत्वात् श्रुतिविता परीक्षण स्यात् ' तदुपर्यपि ' इति सूत्रेणैव मन्त्रार्थवादयोर्विग्रहादावप्रामाण्यस्य परिहृतत्वेन ' ज्योतिषि ' इत्यादिसूत्रद्वयस्याभ्युपगम्यत्वाच्चिकारपरत्वेन व्याख्यानस्य कृतकत्वं च स्यात् ' संभवात् ' इत्युक्तस्यार्थिवादिसम्भवस्य हेतोरसम्भवस्युदासार्थिनाऽप्यत्रादौ वादसूत्रेण परिहृतत्वमवगम्यते, अनन्तरमेव युगपदनेकत्र सतिविशेषादिपरिहारस्य विग्रहादिसिद्धान्तनिरासनादप्यत्रादौ वादसूत्रेण परिहृतत्वमवगम्यते । यथायत्नैनासम्भवश्चापरिहारी न विवक्षितो तर्हि तच्छङ्कापरिहारपरेण ' ज्योतिषि ' इत्यादिसूत्रद्वयेनाप्युपसंहारतरेण भवितव्यम् स्वराक्षसाद्यकोपप्राप्तानन्तरमेव तद्वैद्यस्य चापरिहारस्याधिकरणान्तरत्वापि हृदयमानत्वात्, यथा ' ईक्षतेनेनाशब्दम् ' गौणश्रेयस्वात्मशब्दात् ' यथा ' ज्योतिश्चरणाभिधानात् ' छन्दोऽभिधानाच्चेति चेन्न सत्या चेतोऽर्पणनिगमात् ' इति ' आनुमानिकमप्येकेषाम् ' इति चेन्न शरीररूपकादिन्यस्तत्तर्हि दर्शयति च ' सूक्ष्मं तु तदईदं स्यात् ' इति च । ततो मित्राधिकरणस्य सुक्तम् ॥

अधिकरणभेदमनुपगम्य वसुसमुदायस्योपास्यत्वं एकैकवसोरुपासकत्वं ब्रह्मादिव्यवेकं समुदायात् त्वेव भेदादुपास्योपासकभावः उपास्यत्वं च ब्रह्मादिभोग्यादित्याद्यमात्रस्य, ननु ब्रह्मणः पलं च ब्रह्मादिमात्रमिति कैश्चिदुक्तं तदपवर्गस्य फलब्रह्मोपनिषत्पथवर्णनविशद्वात् वृत्तिकारस्यानभिमतमित्यनादरणीयम् ॥

ननु ' तदुपर्यपि ' ' मध्यादिष्वसम्भवात् ' इत्यधिकरणद्वयं न किंप्रयोजनम् । देवानां देवताविशेषाणां च

मुक्तप्रकाशिका

अर्थित्वसामर्थ्यसम्भवानिर्णयाय मनुष्याणां प्रयोजनं तेन विनाप्यमीषामुपासनोपपत्तेः । न च देवानां किमपि प्रयोजनं, तेषां स्वकीयपटुनरदेहादिमरवेऽर्थित्वसद्भावेचाधिकरणन्यायनिरपेक्षनिर्णयकत्वादिति । उच्यते परंप्रसन्नसामान्येन देवानामप्युपास्यं फलप्रदं च देवताविशेषाणामप्युपासनविशेषैरुपास्यं फलविशेषप्रदं चेत्तेषां विभेदव्यतिरेक्येन मनुष्यैरुपासकैर्ब्रह्मणोऽनुसन्धेयत्वात्तथाऽनुसन्धानमेव प्रयोजनमिति ॥

इति मध्वधिकरणम्

अथ पतद्गर्भे मध्वधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः

देवताधिकरणे भूतार्थयादानां स्वाद्ये प्रामाण्यमभ्युपेत्य देवताविग्रहः परैरप्यभ्युपगतः तत्र प्रमाणान्तराविरोधमात्रमेव तावन्मात्रेणोपक्षीणतया तात्पर्यकल्पनमनपेक्षितमिति याच्यते—अवान्तरतात्पर्यं वर्तते इति विवरणकाराः एवं संक्षेपशरीरककारावपि व्यावहारिकत्वमात्रमेवेति सर्वेषामभिमतम् । ‘ इन्द्रो मायामिः पुरुष इयत् ’ इति श्रुत्या श्रुत्वाणामाधिकत्वेन व्यावहारिकत्वमेव, न तु पारमार्थिकमिति सर्वाद्वैतिनः ‘ अरूपवदेवाहि ’ इति सूत्रमनुकूलमिति च प्रमाणान्तराविरोधमभिधाय षड्विचितापर्यल्लिङ्गे व्यावहारिकत्वकल्पनं वेदाप्रामाण्ये दीर्घभ्रमजनकतया पर्यवस्यति (स्वप्नसृष्टिवाक्यवत् जगत्सृष्टिवाक्यमिति ब्रह्मसिद्धिः) अतः देवताविग्रहस्यार्थवादेरङ्गीकारे तस्य पारमार्थिकाङ्गीकार एव वेदप्रामाण्यं निरर्थकमिति ॥

मधुविद्यायां कर्मकर्तृविरोधादनधिकारः जैर्मिनसमतः । अयमेवार्थः परैरप्याहतः ‘ ज्योतिषिभाषाच्च ’ इत्यत्र ज्योतिःपदं मण्डलपरम् अचेतनस्योपासकत्वं न संभवति ज्योतिश्शब्दः मण्डलपर इति यद्वन्ति, ‘ ज्योतिर्दृष्टानात् ’ इत्यत्र परमात्मपरत्वमङ्गीकुर्वन्ति । ज्योतिश्शब्दस्य शास्त्रप्रसिद्धपरमात्मपरत्वमेव युक्तमित्यङ्गीकृत्य ब्रह्मविद्याविषु कर्मकर्तृविरोधात् तत्रानधिकारः पूर्वपक्षसम्मतः । ‘ भावः ॥ ’ इति सिद्धान्तस्यैव पूर्वपक्षसमतार्थस्यैव निरसनमभिप्रेतमिति मधुविद्यायामेवाधिकार इति बादरायणसिद्धान्तः । ‘ भावः ॥ बादरायणोऽस्ति हि ’ इत्यत्र मधुविद्यायाः ब्रह्मविद्यात्वेन तत्राधिकारमावोऽपि विवक्षितः । ‘ य एतां ब्रह्मोपनिषदं वेद ’ इति अत्रैव वाक्ये ब्रह्मशब्दस्य वेदार्थकत्वमुक्तं परैः । तथाचति ब्रह्मशब्दस्य वैयर्थ्यमेव । अतः कार्यकारणोभयावस्थमेव श्रीमार्थकारोक्तं साधु ॥

अयमेवार्थः सूत्रसम्मतः । मधुविद्यायामनधिकारशङ्काया तत्राधिकारसाधनमेव रुद्धं छते । इह सूत्रेषु पूर्वपक्षमात्रपरसूत्रमेव नास्तीत्यभिनिविष्टा । नव्याः—प्राप्तफले अनधिकारः जैर्मिनसमतः । मोक्षार्थं विद्यायामधिकार इति सिद्धान्तयन्ति एवमुक्तं प्राप्तफलमोक्षतदुभयार्थसूचनस्यैवाभावात् तथा वर्णनमभिनिवेशमूलमेव । तदेवं ‘ मनुष्याधिकारवत् ’ इत्याद्योगव्यवच्छेदो विवक्षितः । अन्ययोगव्यवच्छेदो न विवक्षित इति सिद्धम् ॥

इति मध्वधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू=३० मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः [१.३.३०]

मधुविद्यादिषु वस्वादिदेवानामेव उपास्यत्वात् प्राप्यत्वाच्च, तत्र वस्वादीनां कर्मकर्तृभावविरोधेन उपास्यत्वात्सम्भवात्, यस्मात् सतां वस्तुत्वं प्राप्तमिति प्राप्यत्वात्सम्भवाच्च, तत्र वस्वादीनामनधिकारं जैमिनिर्मते ॥

सू-३१ ज्योतिषि भावाच्च (१.३.३१)

‘तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरागृहोपासतेऽमृतम्’ (६.६.४.१६) इति ज्योतिषि परस्मिन्ब्रह्मणि देवानां साधारण्येन प्राप्तत्वेऽपि अधिकारमात्रवचनात् अन्यत्र वस्वाद्युपासने अनधिकारो न्यायविद्धो गम्यते ॥

सू=३१ भावं तु पादरायणोऽस्ति हि (१.३.३२)

मधुविद्यादिभिषि वस्वादीनामधिकारभावं भगवान् पादरायणो मन्यते । अस्ति हि वस्वादीनां सतां स्वावस्यब्रह्मण उपास्यत्वसम्भवः, कस्यान्तरे वस्तुत्वादेः प्राप्यत्वसम्भवश्च । ‘एकलएच मध्ये स्याता’ (१.३.११.१) इत्यादिना आदित्यस्य कारणावस्थां प्रतिपाद्य ‘यएतामेव ब्रह्मोपनिषदं वेद’ (३.११.१) इति मधुविद्यायाः ब्रह्मविद्यात्वमाह—अतः कार्यकारणोपपादयस्त्वं तत्रोपास्यम् ; कस्यान्तरे वस्वादित्वमनुभूय अधिकारावसाने ब्रह्मप्राप्तिर्न विद्यता ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-३० मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः [१.३.३०]

छान्दोग्ये—‘अथै वा आदित्यो देवमधु’ (छां.३.११.१) इत्युपक्रम्य ‘तद्यत्तथमममृतं तदसव उपजीवति’ (३.६.१) इत्युक्त्वा ‘स य एतदेवममृतं वेद वस्तुनामेवैको भूत्वाऽग्निनेव मुखेनैतदेवामृतं हृष्टा वृष्यति’ (३.६.३) इत्यादिना ऋग्यजुस्सामादिदेवोदितकर्मसंगणकस्याचारतया मधुमयस्यादित्यस्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वोऽन्यमुक्त्वा दित्यम-वसाध्यनाम्नां देवगणानां भोग्यत्वेनाभिषाय, तैर्भुज्यमानाकारिणादित्योऽनुपास्यानुपादिश्य तानेवाऽदित्योऽनुपास्यन् तथाभूता-न्प्राप्यानुपादिशति । एवमादिपूपासनेषु वस्वादित्यानामधिकारोऽस्ति, नवेति संशयः । नास्त्यधिकार इति पूर्वोपस्था, वस्वादीनामुपास्यान्तर्गतत्वेन कर्मकर्तृभावविरोधात्, प्राप्यस्य वस्तुत्वादेः प्राप्तत्वाच्च । रादान्तस्तु—ब्रह्मणएव तदवस्यस्थो-पास्यत्वाद्वास्वादीनां सतां स्वावस्यब्रह्मणुसम्भानाविरोधात्, कस्यान्तरे वस्तुत्वादेः प्राप्यत्वाविरोधाच्च वस्वादीनामधिकार-सम्भवति इति । सूशार्थस्तु—मधुविद्यादिषु वस्वादीनामधिकारं जैमिनिर्मन्यते, असम्भवात् वस्वादीनामेवोपास्याना-मुपासकत्वात्सम्भवात्, वस्तुत्वादेः प्राप्तत्वादेव प्राप्यत्वात्सम्भवाच्च ॥

सू-३१ ज्योतिषि भावाच्च [१.३.३१]

‘त देवा ज्योतिषा ज्योतिरासुहोपासतेऽमृतम्’ (वृ.६.४, १६) इति ज्योतिषि परस्मिन्ब्रह्मणि देवमनुष्ययोरधि-
काराधारण्ये सत्यपि, ज्योतिषा ज्योतिः परब्रह्म देवा उपासते इति विशेषवचनं यत्वादीनां कर्मकर्तृभावविरोधाच्चेष्टु तेषां
मनधिकारं द्योतयति । देवाः इति सामान्यवचनं च यत्वादिविशेषविषयमित्यवगम्यते, अन्येषामविरोधात् ॥

सू-३२ भावं तु वादरायणोऽस्ति हि (१.३.३२)

तुष्टब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यत्वादीनां मधुविद्यादिध्वधिकारसद्भावं भगवान् वादरायणो मन्यते, अस्ति हि
यत्वादीनामेवोपास्यत्वं प्राप्यत्वं च । इदानीं वस्तुनामेव सतां कल्पान्तरे वस्तु यस्य प्राप्यत्वसम्भवात्प्राप्यत्वं सम्भवति ।
स्वात्मना ब्रह्ममावानुसन्धानसम्भावानुपास्यत्वं च सम्भवति । ‘य एतामेव ब्रह्मोपनिषद्वेद’ (छां.३.११.१) इति कृ-
त्नायां मधुविद्यायाः ब्रह्मविद्यात्वमवगम्यते ॥

इति वेदान्तदीपः

अथ अधिकरणसारायली

स्यादेवं देवमात्रे मनुज इव परोपास्तिमात्रे तथाऽपि
स्वस्यैवाराध्यभावस्वपदमपि फलं यत्र नात्राधिकारः ।
नैवं सर्वान्तरात्मा स्वतनुमृदिति चोपासते मुक्तिकामाः
कामादायतेते तु स्वपदमपि फलं कल्पमन्यन्तरादी ॥

॥ इति म ध्व धि क र णं समाप्तम् ॥

अथ एतद्गर्भं अपशूद्राधिकरणम्

धीमाप्यम्

सू-३३ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि [१-३-३३]

ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याप्यधिकारोऽस्ति नयेति विचार्यते ; किं युक्तम् ? अस्तीति । हुतः अर्पित्यसामर्थ्यप्रयुक्तत्वादधिकारस्य, शूद्रस्यापि तत्सम्भवात् । यद्यप्यग्निविद्यासाध्येषु कर्मस्वनग्निविद्यत्याच्छूद्रस्यानधिकारः ; तथाऽपि मनोवृत्तिमात्रत्वाद्ब्रह्मोपासनस्य तत्राधिकारोऽस्त्येव । शास्त्रीयक्रियापेक्षत्वेऽप्युपासनस्य तत्तद्गर्णाश्रमोचितक्रियाया एवापेक्षितत्वाच्छूद्रस्यापि स्वयर्णोचितपूर्ववर्णशुश्रूष्य क्रिया भविव्यति । ' तस्माच्छूद्रोयक्षेऽनव-

अथ एतद्गर्भं अपशूद्राधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू-३३ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि (१.३.३३)

मनुष्यव्यतिरिक्तवस्थादिदेवताविशेषाणामर्थवसामर्थ्यसम्भवादधिकारोऽस्तीति युक्तम् । अथार्थवसामर्थ्ययोः प्रयोगे जकवे मनुष्यविशेषाणां शूद्राणामप्यधिकारस्त्यादिति शङ्कयासक्ततिरित्याह—ब्रह्मविद्यायामिति । किं ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याधिकारोऽस्ति, नेति विचारः । तदर्थं तस्य तदुपसंहारसामर्थ्यमस्ति नेति, किं ब्रह्मविषयमनोवृत्तिरूपा ब्रह्मविद्याऽनधीतवेदस्यापि संभवति, नेति । किं वेदादेव ब्रह्मावगतिः उतेतिहासपुराणाभ्यामापि ? सम्भवतीति किं तयोर्वेदोपबृंहणं कुर्वतोरेव ब्रह्मावगतिहेतुव्य उत स्वातन्त्र्येणेति ? किं जानश्रुतेश्चूद्रेत्यामन्त्रणमितिहासपुराणयोर्निरेषकब्रह्मावगच्छकावमुपो द्रवयति, नेति । किं तत्र शूद्रशब्दो रुद्ध्या व्यातिपरः, उत यौगिकतया शोकवत्परइति । यदा रुद्धः तदा शूद्रशब्दस्येतिहासपुराणयोर्निरेष्योत्तमभक्तया तयोर्स्वतन्त्र्येण ब्रह्मावगतिहेतुत्वात् ब्रह्मविषयस्मृतिस्मृतिरनधीतवेदस्यापि सम्भवतीति सामर्थ्यत्वात् शूद्रस्याप्यधिकारसम्भवातीति पूर्वपक्षः । यदा शूद्रशब्दो यौगिकः तदा शूद्रेत्यामन्त्रणस्य इतिहासपुराणयोर्ब्रह्मावगच्छननेरेष्यावगमकतया स्वातन्त्र्येण ब्रह्मावगच्छकावभावाद्वेदादेव ब्रह्मावगतिरित्यनधीतवेदस्य तदसम्भवेन सामर्थ्याभावात् ब्रह्मोपासनाधिकार इति शब्दान्तः ॥

ननु कर्मकण्डापशूद्राधिकरणे शूद्रस्य वैदिकसर्वकर्मस्वनधिकार उक्तः, तत्कथमत्र तत्सम्भव इत्यत्रोह—यद्यपीति विद्या वेदविद्या अभ्ययनम् । आग्निः आहितः परिहरति तथाऽपीति । ननु विद्यायाः कर्माङ्गत्वं वक्ष्यते तत्कथं साह ब्रह्मविद्यायां सामर्थ्यमित्यत्राह—शास्त्रीयेति । ननु ' तस्माच्छूद्रो यक्षेऽनवकल्लभः ' इत्यत्र यशमहणस्योपलक्षणार्थत्वाद्विद्यायामप्यधिकारोऽस्ति द्रवयति । नल्लक्षणार्थः श्रुत्येकसमाधिगम्यः येन यावद्रचनता स्यात् परिदृष्ट्या वा, किंतु न्यायसिद्धः, न्यायश्चाग्निविद्यासाध्येष्वनाग्निविद्यास्थाधिकाराणामुपपत्तिरूपः कर्मोपासनसाधारणः, अतोऽनधिकार इत्यत्राह—तस्माच्छूद्रइति । सत्यमसावनुवादः, नैतावता ब्रह्मविद्याऽनधिकारः, अग्निविद्यासाध्यकर्मविषयान्यायस्य, यथादि-

श्रीभाष्यम्

कृतः । (यजु.का.७.१.१) इत्यप्यग्निविद्यासाध्ययज्ञादिष्वर्मानधिकार एव न्यायसिद्धोऽनूयते । नन्वनधीतवेदस्याश्रुतवेदान्तस्य ब्रह्मस्वरूपतदुपासनप्रकारानभिज्ञस्य कथं ब्रह्मोपासनं सम्भवति ? उच्यते—अनधीतवेदस्याश्रुतवेदान्तावश्यकस्यापीतिहासपुराणश्रवणेनापि ब्रह्मस्वरूपतदुपासनज्ञानं सम्भवति । अस्ति च शूद्रस्यापीतिहासपुराणश्रवणानुष्ठा 'आययेद्यतुरो यणान् नृन्वा ब्राह्मणमप्रतः' (भारते.शान्ति.मोक्ष) इत्यादौ । दृश्यन्ते चेतिहासपुराणेषु विदुरादयो ब्रह्मनिष्ठाः । तथोपनिषत्स्वपि संयमनिष्ठायां शूद्रस्यापि ब्रह्मविद्याधिकारः प्रतीयते शुश्रूषुं हि जानश्रुतिमाचार्यैरेकदशद्वेत्यामन्त्रय तस्मै ब्रह्मविद्यामुपदिशति—'आजहारेमादशद्राननंय मुपेनालापयिष्यथाः' ((छां.४.२.५) इत्यादिना । अतदशद्रस्याप्यधिकारस्त्वसम्भवति ॥

इति प्राप्त उच्यते—न शूद्रस्याधिकारस्त्वसम्भवति, सामर्थ्याभावात् । नहि ब्रह्मस्वरूपतदुपासनप्रकारमजानस्तद्भूतवेदानुवचनयज्ञादिप्यनचिह्नतस्योपासनोपसंहारसामर्थ्यसम्भवः । असमर्थस्य चार्थित्वसद्भावेऽप्यधिकारो न सम्भवति ; असामर्थ्यं च वेदाध्ययना-

श्रुतप्रकाशिका

कर्मणामेवाग्निविद्यासाध्यत्वात् ब्रह्मविद्यासामिन्नेष्टत्वाच्चेत्यर्थः । अत्रार्थादेवन्तरचोच भवति, यथाधिकारो नास्तीत्यनेन उभयसमाधिकारोऽनुमतेः प्रयतीत्यग्निप्रायेण यथादिष्वर्मानधिकार एवेत्युक्तं न्याययाग्यसिद्धोऽनूयत इति । कर्मकाण्डादिशूद्राधिकरण-यायसिद्ध इत्यर्थः । माभूदग्निसाध्ययज्ञादेः ब्रह्मविद्यायाः, तथाऽप्यध्ययनसाध्यवेदज-यज्ञानादेः । सीति चोदयति—नन्विति । आययेदिति । प्रयोज्याभावे प्रयोजकसिद्धेः प्रयोज्योपादानमर्थसिद्धिमिति भावः । न च 'अन्नाद्यकार्मं याजयेत्' इतिन प्रयोज्यव्यापारविधिः अधिकारविशेषाभवात्, एतदग्निप्रायेणेतिहासपुराणश्रवणानुष्ठेत्युक्तम् । यद्वैवशिद्ध अत्र तदा सामर्थ्याद्विचारोऽपि सिद्धः, इतिहासपुराणयोस्त्वशयविपर्ययप्रस्तावेति सम्यङ्निश्चयानुपपत्तेः, अतो निरपवादशूद्रस्याप्यधिकारो ब्रह्मविद्यायाम् । न चवाच्य यथादिर्कर्मणामपीतिहासपुराणेपूपदिश्यमानव्याप्त्यापि शूद्राधिकारप्रसङ्ग इति । कर्मणामितिहासपुराणेषु सामान्यतः कीर्तनेऽपि विशेषोपदेशाभावात्, वैदिकेषु विशेषोपदेशेषु शूद्रस्यानधिकारस्येति चेत् यदि ब्रह्मात्, नेदमितिहासपुराणविषयम् अथवानुष्ठानमर्थज्ञानावधिकम् । किं तु 'इमंशानयच्छूद्रपतिवौ' इति प्रतिषिद्धस्य समीपपाठस्य प्रतिप्रसवमात्रमिति, तच्च 'यद्दृष्टुंयुक्तमित्यम्' इत्युपक्रम्य 'शूद्रस्तुसमवाप्नुयात्' इति अवगणननिर्देशात् अत्रकीर्तनेह यथावाच्यमन्वीयेत 'शूद्रयोनायह' जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्तरे' इति श्रुतम् । इन्तरमाह—दृश्यन्ते चेति । कर्मकाण्डेऽप्यशूद्राधिकरणेऽनधिकारो निर्णयित्वे किमत्र चिन्तनीयमिति शङ्काया ब्रह्मोपासनेऽप्यशूद्राधिकरण-यायसिद्धौ तत्रापारिहृतामाधिक्याप्तिमाह—तथोपनिषत्स्वपि संसर्गेति ॥

रादान्तमारमत—इतिप्राप्तइति । सर्वार्थविज्ञावाक्यगतशूद्रशब्दनिर्वाह एव शेषः, अन्यःपूर्वपक्षहेतुजात सूत्रकारमिश्रित स्वयमुपन्यस्त प्रथमेऽनुदश्य पश्चात् सूत्रमवतारयिष्यन् प्रथम पूर्वपक्षहेतुप्रतिषेधति न शूद्रस्येत्यादिना । सामर्थ्याभावमुपपादयति नहीति । अर्थित्वं हास्तीत्यत्राह—असमर्थस्यचेति । उपासनोपायभवनधारणादिक्षमत्वलक्षणसामर्थ्यं तस्यापि लोकासिद्धमित्यत्राह—असामर्थ्यचेति । अलौकिकसामर्थ्याभावादित्यर्थः । ब्रह्मोपासनविधिना शूद्रस्याप्यधिकारः कल्प्यः, यथा रथकारादीनां विविक्लेष तत्तत्कर्मधिकारस्तादोषेयतमन्त्राध्ययनाधिकारश्च सिद्धयतीत्युक्तम् ।

श्रीभाष्यम्

यत्तु संवाग्विद्यायां शुभ्रयोद्देशेति सम्गोचनं शब्दस्याधिकारं सूचयति इति । तत्रे-
 त्याह—‘ शुगस्य तदनादरश्चयणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि । ’ शुभ्रयोर्जानश्रुतेः पौत्रायणस्य
 ज्ञानवैकल्येन हंसोक्तानादरश्चाप्यथवणात्तदर्थे—विदोर्नैक्यस्य सकाशं प्रत्याद्रवणाच्छु-
 गस्य सञ्जातेति हि सूच्यते । अतस्सद्देशेत्यामन्त्रयते; न चतुर्थवर्णत्वेन । शोचतीति हि
 शब्दः । ‘ शुचेर्दश्च ’ (उणादिपु) इति रप्रत्यये धातोश्च दीर्घे चकारस्य च्चकारे शब्द इति
 भवति । अतश्शोचित्वमेवास्य शब्दशब्दप्रयोगेन सूच्यते; न जानतिर्योगः । जानश्रुतिः किल
 पौत्रायणो यदुद्रव्यप्रदो यद्वन्नप्रदश्च यभूव । तस्मात् धार्मिकाप्रेसरस्य धर्मेण प्रीतयोः ययोश्चि
 म्महात्मनोरस्य प्रहजिज्ञासासुत्पपादयिपितोऽहंरूपेण । निज्ञायामस्याविदूरे गच्छतोरस्य
 नर इतरमुवाच ‘ भो मोयि भद्राक्ष भद्राक्ष जानश्रुतेः ’ पौत्रायणस्य समंदिधा ज्योतिराततं
 तन्माप्रसांक्षीस्तरवा मा प्रधाक्षीत् ’ (छां.४.१.२) इति । ण्यं जानश्रुतिप्रशंसारूपं वाक्यमुप-
 श्रुत्य परो हंसः प्रत्युवाच ‘ कम्पर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमित्य रैकमात्र ’ (४.१.३) इति ।
 कं सन्तमेनं जानश्रुतिः सयुग्वानं रैकं प्रहजमिथ—गुणश्रेष्ठमेतदात्र्य । स प्रहजो रैक एव
 लोके गुणवत्तरः ; महता धर्मेण संयुक्तस्याप्यस्य जानश्रुतेरप्रहजस्य को गुणः, यद्गुणज-
 नितं तेजोरैकतेजइव मां दहेदित्यर्थः । एवमुक्तेन परेण कोऽसौ रैक इति पृष्टः लोके यत्कि-
 ञ्चित्साध्यनुष्ठितं कर्म, यथा सयंचेतनगतं विज्ञानम्, तदुभयं यदीदृशानकर्मन्तिभूतम्, स
 रैक इत्याह । तदेतद्वैकस्याप्यं प्रहजानविधुरतया आत्मनिर्वाणमै तद्वत्तवाच रैकप्रशंसारूपं
 जानश्रुतिरुपश्रुत्य तत्क्षणदेव क्षत्तारं रैकधन्येपणाय प्रैष्य तस्मिन्वित्त्वा आगते स्वयमपि

श्रुतप्रकाशिका

तदनुवृत्तिमात्रमेवेत्यर्थः । विदुरादीनामपीतिहासपुराणभ्रवणात् ज्ञानसिद्धिरिति यदितरैश्चर्यते तदनुक्तम्
 धर्मव्याधादयोऽप्यन्ये पूर्वाभ्यासाज्जगुप्सिते । वर्णावस्थे संप्राप्तास्तेसिद्धिं श्रमणी यथा ॥

इति शीनकवचनविरोधात् एवमर्थसिद्धस्तत्काराभिप्रेतो हेत्यन्तर परिहार उक्तः, अथ प्रथममुक्तिपरिहारपरं सूत्रमवतार
 पितुमाह—यत्स्विति । शोचिन्नुव—द्विशब्दार्थः तत्र शोककारणं शोककार्यं च हेतु येनाह—शुभ्रयोर्नित्यादिनां । अना-
 दरवान्यभ्रवणं शोककारण आद्रवण तत्कार्यम् । द्विशब्दस्य शोचित्वववाचकत्वं कथमित्यत्र ह—शुचेर्दश्चेतीति । ‘ रश्च-
 त्यपः प्रकरणसिद्धश्चकाराकृष्टः । ‘ धमिमत्योर्दिधश्च ’ इति सूत्रे दीर्घश्चेत्यशोऽनुवर्तते इति भावः । परितरित्तप्रक्रियया
 आद्रवणमप्यन्तर्मायं द्विशब्दनिर्वाहं कृतः । मुख्यनिर्वाहं समवति शोऽनुपपन्नं इति भावः । पाणिनिनिर्वाहो मुख्यः
 तदनन्तरमौणादिकः ततो नैवतः तत्रौणादिकनिर्वाहस्य सम्भावितत्वात् स एवात्र कृतः अनादरं वाच्यश्रवणं चेवाद्रवण-
 स्यापि द्विशब्दवाच्यत्वं न सूत्रविवक्षितम् उपपादकतयोप दानस्य द्वये रापि मुख्यं च । सूत्र एव सूत्रप च च प्रतीयते,
 प्रथमान्तिर्निर्देशात् । श्रवणद्रवणशब्दोहि पञ्चम्यन्तौ, तस्माच्छोक एव द्विशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । अनादरवाक्यश्रव-
 णादीनां वैशद्यार्थमुपन्यस्यति जानश्रुतिं किलेति । मत्पक्षः ह्यः समदिवा स्वर्गेण सम स्वर्गेऽपि तत्रेणः । सूत्रमित्यर्थः
 यदा दिवसेन सममित्यर्थः, निज्ञायामित्युक्तत्वात् माप्रधाह्वीः, माप्रसत्तस्याः माप्रसत्तत्वात् नदी नदीहेदित्यर्थः परोहंस
 इति । श्रुतो परशब्दो ह्यसवाचीतिभावः हंसान्तरवान्यस्यानादरगर्भतो व्यनक्ति कंसन्तमिति । सयुग्वानमित्यस्यार्थ-
 माह—गुणश्रेष्ठमिति । यदा युवा शक्यं तदन्तमित्यर्थः, गुणश्रेष्ठमिति प्रकरणसिद्धायां च । ‘ उपारस ’ इति मध्यम

श्रीभाष्यम्

रैक्यमुपसद्य गद्यां पदछतं निष्कृमभ्यतरी रयं च रैक्यायोपहत्य रैक्यं प्राथेयामास ' अनुम-
-यतां भगवो देवतां द्वाधि यां देवतामुपास्ते ' (छां.४.२.१) इति त्वदुपास्यां परां देवतां
ममनुशाचीत्यर्थः । सच रैक्यस्त्वयोगमहिमविदितलोकप्रयो जानश्रुतेर्ग्रहज्ञानविधुरतानि-
मिचानादरगर्भहंसवाक्यध्वजनेन शोकाविष्टतां तदनन्तरमेव ब्रह्मजिज्ञासयोगं च विदि-
त्याऽस्य ब्रह्मविद्यायोग्यतामभिज्ञाय चिरकालसेयां विना द्रव्यप्रदानेन शुद्ध्यमानस्यास्य
यावच्छक्तिप्रदानेन ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता भवतीति भत्या तमनुगृह्णन् नस्य शोकाविष्टतामु-
पदेशयोग्यताग्यापिकां दृष्टशब्देनामन्त्रणेन ज्ञापयतिदमाह- ' आपारे त्वा दृष्ट तव्यं सह
गोमिरस्तु ' (छां.४.२.३) इति । सह गोमिरयं रयस्यैवास्तु । नैतायता महं दत्तेन ब्रह्म
जिज्ञासया शोकाविष्टस्य तव ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । स च जानश्रुतिर्मूयोऽपि
स्वशक्त्यनुगुणमेव गद्यादिकं धनं कन्यांच प्रदायोपससाद । स रैक्यः पुनपि तस्य योग्यता-
मेव व्यापयन् दृष्टशब्देनामन्त्रयाह- ' आजहारेमादृष्टज्ञानेनैव मुखेनालापयिष्यथा ' (छां
४.२.५) इति । इमानि धनानि शक्त्यनुगुणान्याजहर्ष्यं, अनेनैव द्वारेण निरस्तेयया निनाऽपि
मां त्यदमिलयितं प्रलोपदेशरूपवाक्यमालापयिष्यसीत्युपाधा रस्य उपदिदेश । अतः दृष्ट
शब्देन विद्योपदेशयोग्यतास्यापनार्थं शोक एवास्य सूचितः । न चतुर्थघर्णः ॥

सू-१४ क्षत्रियत्वगतेश्च (१, ३-३४)

' बहुदायी ' (छां.४.१.१) इति दानपतित्वेन ' बहुपाक्यः ' इत्यादिना ' सर्वतपय
मेतद्वन्नमस्यन्ति ' (छां.४.१.१) इत्यन्तेन बहुतरपकयाक्षप्रदायित्वप्रतीतेः सहस्रजिज्ञानपय

क्षत्रप्रकाशिका

पुरुषनिर्देशाभिप्रायं व्यञ्जयन्नह- त्वदुपास्यामिति । बहुपासनात्तवेदही प्रशस्तिर्वाता त मे दृष्टीत्यभिप्राय इत्यर्थः
चिरकालेति चिरकालसेवा यावच्छक्तिप्रदानं वा ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठा हेतुरित्यर्थः तमनुगृह्णन् नष्ट रागादित्यर्थः आज
हर्षेति । आजहार भवानिति भवच्छब्दाध्याहारेण छा-दस्यत्वेन वा श्रुत्योक्तेरुक्ति-प्रायः । यद्यपि दशाक्षमेवाना
जहारेत्यादिष्वह पूर्वस्य हरतेरर्थान्तरदर्शनेन नानार्थं वसम्भवाद् दूनां प्रदियर्हतिवाः स्त्री-पुत्रमपुत्रतया व्याख्यातं वा
व्यते । तथाऽपि ' अन्नयेसमिधमाह्वयम् ' ' अयामेध्योमध्याजहार ' इति दानार्थतया वैदिकप्रयोगप्राचुर्येदो
नात् ' अनेनैव मुखेनालापयिष्यथा ' इत्यालापनहेतुतया प्रतिशोध्यमानस्याहारणस्य स्वरसत आलापन समानकर्तृक-
ताप्रतीतिश्च मध्यमपुरुषत्वेन व्याख्यातम् ॥

सू-३४ क्षत्रियत्वगतेश्च (१, ३-३४)

११ ११ दृष्टशब्दस्य यौगिकार्थानुक्लेशहेतुत्वं, अथ रुदिसिद्धार्थरुद्धहेतुत्व-व्यते । सजिहानः आसनमुपश्रान्ति
क्षेत्रेत्यर्थः ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति तदेवमिति ।-

श्रीभाष्यम्

क्षत्तारमुवाच ' (४.१.५) इति क्षत्तुभेषणाद्बहुग्रामप्रदानावगतजनपदाधिपत्याद्यास्य जान-
श्रुतेः क्षत्रियत्वप्रतीतिश्च न चतुर्थवर्णत्वम् ॥

तदेवमुपक्रमगताख्यायिकायां क्षत्रियत्वप्रतीतिरुक्ता । उपसंहारगताख्यायिकायामपि
क्षत्रियत्वमस्य प्रतीयत इत्याह—

सू—१५ उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् [१.३.३६]

अस्य जानश्रुतेरुपदिश्यमानायामस्यामेव संघर्गविद्यायामुत्तरत्र क्षीर्यमानेनाभिप्रतारि-
नाम्ना चैत्ररथेन क्षत्रियेणास्य क्षत्रियत्वं गम्यते । कथम् ? ' अथ ह शौनकं च कापेयमभि-
प्रतारिणं च काक्षसेनिं परिदिप्यमाणौ ब्रह्मचारी विमिक्षे ' (छां.४.३.५) इत्यादिना ' ब्रह्मचा-
रिषेदमुपास्महे ' (४.३.७) इत्यन्तेन कापेयाभिप्रतारिणोर्मिश्रमाणस्य ब्रह्मचारिणश्च संघर्ग-
विद्यामन्यन्धित्वं प्रतीयते । तेषुचाभिप्रतारी क्षत्रियः, इतरौ ब्राह्मणौ । अतोऽस्यां विद्यायां
ब्राह्मणस्य तद्विदितेषु च क्षत्रियस्यैवान्वयो दृश्यते ; न शूद्रस्य । अतोऽस्यां विद्यायामन्विता
द्वैकाद्ब्राह्मणादन्यस्य जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वमेव युक्तम् ; न चतुर्थवर्णत्वम् । नन्वस्मिन्प्र-
करणेऽभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च न श्रुतम् । तत्कथमस्याभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वम् ?
कथं वा क्षत्रियत्वम् ? तत्राह—लिङ्गात्—इति । ' अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च
काक्षसेनिम् ' (छां.४.३.५) इत्यभिप्रतारिणः कापेयसाहचर्यालिङ्गादस्याभिप्रतारिणः कापेय
सम्बन्ध प्रतीयते ; अन्यत्र च ' एतेन ये चैत्ररथं कापेया अयाजयन् ' (ताण्य.१.१२.५) इति
कापेयसम्बन्धिनश्चैत्ररथत्वं ध्रुयते ; तथा चैत्ररथस्य क्षत्रियत्वं ' तस्माच्चैत्ररथो नामैकः
क्षत्रप्रतिरजायत ' (शतपथ.११.५.३.१३) इति ; अतोऽभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च
गम्यते ॥

भुतप्रकाशिका

सू—३५ उत्तरत्रचैत्ररथेन लिङ्गात् (१.३.३५)

कथमीद । चैत्ररथः क्षत्रियभेदज्ञानश्रुतेरपि क्षत्रियस्यादिति नहि नियम इत्यर्थः । उत्तरमाह—अथहेति ।
परिविश्रमाणौ सूदन् भोज्यमानौ ब्रह्मचारिणा भिक्षुणं कपिषामभिप्रतारिणोस्त्रैवर्णिकत्वं लिङ्गमित्यर्थेष्टम् । एकत्र ब्राह्मण
क्षत्रियजातिद्वयसम्बन्धितयाऽऽगतायामन्यत्रापि ब्राह्मणसम्बन्धितया निर्णीताया तसम्बन्धिपुरुषा तस्यैवसन्देशे सत्य
प्रप्रावण्यायास्तस्य पुरुषस्य ब्राह्मणक्षत्रिययोन्वतरत्वं परिशेषेण क्षत्रियत्वं च निश्चीयत इत्यर्थः । औत्रं लिङ्गादिति पद-
व्याख्यातुं चोद्यमुजेनाकाङ्क्षा दर्शयति नन्विति । अभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं तस्य क्षत्रियत्वं च नावगतमित्यर्थः । किमत्र
लिङ्गं विवक्षितमित्यत्राह—अथहेति । कापेयसाहचर्यात् कापेयसहपाठादित्यर्थः, कापेयसहपाठत्वेन कापेयसम्बन्धिरसिद्धः
तेन तत्पुरुषोहितकस्य चैत्ररथत्वं सिद्धं तेन क्षत्रियवमवगतमित्यर्थः ॥

उत्तरमुपसङ्गतिमाह—तदेवमिति । शूद्रशब्दस्य रूढिसिद्धार्थवशोऽपि लिङ्गं यौगिकार्थानुगुणलिङ्गं येनभयविष-
लिङ्गमपि शूद्रानधिकाराशयकमित्यर्थः ।

श्रीभाष्यम्

तदेवं श्याययितोयिनि शूद्रस्याधिकारे लिङ्गं नोपलभ्यत इत्युक्तम्, इदानीं श्यायसिद्ध
शूद्रस्यानधिकारश्रुतिस्मृतिभिरनुगृह्यत इत्याह-

सू-३६ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च (१.३.३६)

प्रलयिष्योपदेशेऽप्यनयनसंस्कारः परामृश्यते- 'उप श्या नेष्ये' (छां.४.४.५) 'तं ह्योप
निन्ये' (आपस्तम्बधर्मात्) इत्यादिषु । शूद्रस्य अप्यनयनसंस्कारमाधोऽभिलष्यते 'न शूद्रे
पातकं किञ्चित् च संस्कारमर्हति' [म.१०.१.२६] 'चतुर्थो वर्ण एकजातिर्मव संस्कारमर्हति'
(गौत.१०.अ.९.सू) इत्यादिषु ॥

सू-३७ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः (१.३.३७)

'नैतदब्राह्मणो पियक्तुमर्हति ममिधं सोम्याह' (छां.४.४.५) इति शूद्रपूजाया-
लस्य शूद्रस्याभावनिर्धारणे सत्येव यिष्योपदेशप्रवृत्तेश्च न शूद्रस्याधिकारः ॥

सू-३८ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् (१.३.३८)

शूद्रस्य वेदश्रवणतदध्ययनतदर्थानुष्ठानानि प्रतिषिध्यन्ते 'पशु हवा एतच्चमदानं यच्छूद्र
स्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्' () 'तस्माच्छूद्रो वष्टपशुरत्यक्षीयः'

श्रुतप्रकाशिका

इदानीमिति । अवमनधिकारः श्रुतिस्मृतिभिरनुगृह्यत इत्याह्वयर्थः ॥

सू-३६ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च (१.३.३६)

संस्कारपरामृश्यता ततः किमिल्लग्नह- 'द्रस्येति । 'न शूद्रे पातकं किञ्चित्' सभ्याव-दनाद्यभावनिमित्तं पाप
नास्तीत्यर्थः । चतुर्थो वर्ण एकजातिः ननु द्विजातिरित्यर्थः ॥

सू-३७ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः (१.३.३७)

तच्छब्दस्य पूर्वसूत्रप्रकृतसंस्कारवाचितायां एतच्छ्रवणविषयक्यानुष्ठानाभावात्-छब्दः परमप्रकृतपरामर्शात्-
द्रस्याभावेति ॥

सू-३८ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् [१.३.३८]

अर्थशब्देन तदनुष्ठानं विवाञ्छितम् । पशु बद्धमम् समीपोच्चारणप्रतिषेधादेव श्रवणाध्ययनप्रतिषेधोऽर्थसिद्धः ।
अर्थानुष्ठानप्रतिषेध दर्शयति तस्माच्छूद्रइति । ननु तत एवार्थानुष्ठाननिषेधोऽपि सिद्धः, सत्यं साक्षादेवत्वमै श्रूयते ,

श्रीभाष्यम्

इति । यदुपश्रुः पशुसदृश इत्यर्थः । अनुपश्रुण्वतोऽध्ययनतदर्थज्ञानतदर्थानुष्ठानानि न सम्भवन्ति ; अतस्तान्यपि प्रतिपिद्धान्येव ॥

सू-३९ स्मृतेश्च (१.३.३९)

स्मर्यते च श्रवणादिनिषेधः ' अथ हास्य वेदमुमश्रुण्वतस्त्रपुजनुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरण-मुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः ' (गांतमध.२.१२.३) इति, ' नचास्योपदिशेद्धर्मं नचास्य व्रतमादिशेत् ' (मनु.४.८०) इति च ; अतश्च श्रुद्रस्यानधिकार इति सिद्धम् ॥

येतु निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मेव परमार्थः । अन्यत्सर्वं मिथ्याभूतम्, बन्धश्चापरमार्थिकः स च वाक्यजन्यवस्तुयाथात्म्यज्ञानमात्रनिवर्त्यः तन्निवृत्तिरेव मोक्षः—इति वदन्ति ; तैर्ब्रह्मज्ञाने शूद्रादेरनधिकारो घटुं न शक्यते ; अनुपनीतस्य अनधीतवेदस्याश्रुतवेदान्तवापयस्यापि यस्मात्पस्मादपि निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मेव परमार्थोऽन्यत्सर्वं तस्मिन्परिकल्पितं मिथ्याभूतमिति वाक्याद्वस्तुयाथात्म्यज्ञानोत्पत्तेः, तावदेव बन्धनिवृत्तेश्च । न च तस्यमस्याविद्या-फयेनैव ज्ञानोत्पत्तिः कार्या, न वाक्यान्तरेणेति नियन्तुं शक्यम् ; ज्ञानस्यापुरुषतन्त्रत्वात् सत्यां सामप्रधामनिच्छतोऽपि ज्ञानोत्पत्तेः । न च वेदयक्यादेव वस्तुयाथात्म्यज्ञानेसति

श्रुतप्रकाशिका

तत्र किं प्रणाङ्गुपजीवनमेति पृथगुच्यते पशुब्राह्मणवत् च यथाचर्ह योपयिकं कथमनेनायशीवत्सिद्धिरित्याहङ्कपाध्याबु-
ध्यर्थं बहुपशुशब्द-व्याचष्टे पशुसदृशइत्यर्थे इति । ईषदसमाप्तपशुव इति वक्तव्ये सदृशशब्दग्रहण ईषदसमाप्तेः सादृश्य-
पर्यवसानशपनायै ' विभाषासुपोवहुचपुरस्तात् ' इति पाणिनीयसूत्रेणैषदसमाप्त्यर्थे बहुचप्रत्ययस्य पुरस्तात् प्रयो-
गश्च विहितः । अध्ययनादिनिषेधोऽर्थसिद्धोऽपीत्यह—अनुपश्रुण्वतइति । ' शूद्रो नाधीयीत ' इति वाक्यमप्यनु-
संग्रहेयम् । अनेन यं विधेयनिषेधाद-वयव वैदिक कर्मणि शूद्रस्याधिकारश्चङ्का च निरस्ता भवति ॥

सू-३९ स्मृतेश्च [१-३-३९]

अथहेत्यादि । अध्ययनादौ प्रायश्चित्तस्मरणमुपदेशनिषेधस्मरणचानधिकारश्चापक्त्वाच्चतुमयमपि स्मृतिशब्दवि-
वक्षितमिति भावः, ' रथकारोऽग्नीनादधीत ' इत्यादिषु रूडिर्गोमपहर्तृतीत्यायेन रूढार्थः स्वीकृतः तदपवादोऽ-
र्थविरोधः । अनुकूललिङ्गसद्भाव विरोधिङ्गसद्भावे च रूढः प्राक्त्व्य विरोधिङ्गसद्भावस्तदपवाद इत्युच्यते भवति, ' रथ-
कारोऽग्नीनादधीत ' इत्यत्रापि सौघ-वानकभवन इत्यनुकूललिङ्ग स्तुपलभ्यत इति । आस्मिन्नधिकरणे परेषामनवकाश-
दर्शयति येत्यित्यादिना । अनुपनीतस्येति । नहि ' नाय सपो रज्ज्वेषा ' इति वाक्यात् अग्ननिवृत्तेरुपनयनादिशक्या-
रोपेक्षेतिभावः ' तत्त्वमस्या ' दिव्यतिरिक्तवाक्येन ज्ञानं नोपपद्यत इत्यत्राह—नचेति । अपुरुषतन्त्रत्वे हेतुमाह—
सत्यामिति । अतिरिक्तवाक्येनोपज्ञमपि ज्ञानं ननिवर्तकं भवतीत्यत्राह—नच वेदवाक्यादिति । येनकेनापीति सा-

श्रीभाष्यम्

यन्धनिवृत्तिर्भवतीति शक्यं वक्तुम् येन केनापि वस्तुयाथात्म्यज्ञानेन सति निवृत्तेः ; पौरुषे यादपि निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म परमार्थोऽन्यत्सर्वं मिथ्याभूतमिति वाक्यात् त्रानोत्पत्तेस्ता चतैव भ्रमनिवृत्तेश्च । यथा पौरुषेयाद्यातवाक्याच्छुक्तिकारजतादिभ्रान्तिर्ब्राह्मणस्य शूद्रादरपि निवर्तते, तद्वदेव शूद्रस्यापि वेदवित्सम्प्रदायागतवाक्याद्ब्रह्मस्तुयाथात्म्यज्ञानेन जगद्भ्रमनिवृत्तिरपि भविष्यति । 'न च स्योपदिशेद्धर्मम्' [मनु. ४. ८०] इत्यादिना वेदविदशूद्रादिभ्यो न यदन्तीति च न शक्यं वक्तुम्, तत्त्वमस्यादिवाक्यावगतब्रह्मभ्रमाणां वेदशिरसि वर्तमानतया दग्धाखिलाधिकारत्वेन निषेधशास्त्रविकृष्टत्वाभावात्, अतिक्रान्तिरपेक्षया कैश्चिदुक्ताह्वाक्याच्छूद्रादेः ज्ञानमुत्पद्यत एव । न त्ववाच्यं शुक्तिकादौ रजतादिभ्रमनिवृत्तिरपेक्षारूपेयवाक्यजन्यतत्त्वज्ञानसमनन्तरं शूद्रस्य जगद्भ्रमो न निवर्तत इति । तत्त्वमस्यादिवाक्यध्वजानन्तरं ब्राह्मणस्यापि जगद्भ्रमनिवृत्तेः । निदिध्यासनं हि तत्त्वज्ञानायां निरस्तायामेव तत्त्वमस्यादिवाक्यं निवर्तकज्ञानमुत्पादयतीति चेत् पौरुषेयमपि वाक्यं शूद्रादेस्त्ययेति न कश्चिद्विशेषः । निदिध्यासनं हि नाम ब्रह्मात्मभावाभिधायिवाक्यं यदर्थप्रतिपादनयोग्यम् तदर्थभाषना ; स च विपरीतवासनां निवर्तयतीति दृष्टार्थत्वं निदिध्यासनविधेरपे वेदानुवचनादीन्यपि विविदिषोत्पत्तावेवोपयुज्यन्ते इति शूद्रस्यापि विविदिषायां जातायां पौरुषेयवाक्याभिदिध्यासनादिभिर्विपरीतवासनायां निरस्तायां ज्ञानमुत्पत्स्यते । तेनैवापारमार्थिको घन्धो निवर्तियते । अथवा तर्कानुगृहीतात्मस्यैवादानुमानाच्च निर्विशेषस्वप्रकाशचिन्मात्रप्रत्यग्रस्तुन्यज्ञानसाक्षित्वं, तत्कृतविविधविचित्रज्ञाद्वेषेयविकल्पकृष्णकृष्णजगत्वाध्यस्तमिति निश्चित्यैवंभूतपरिशुद्धप्रत्यग्रस्तुन्यनवरतमावतया विपरीतवासनां निरस्य तदेव प्रत्यग्रस्तु साक्षात्कृत्य शूद्रादयोऽपि विमोक्ष्यन्त इति मिथ्याभूतविचित्रैर्भ्रमैर्विचित्रप्रवृत्त्याद्यलौकिकानन्तविशेषावघलभिन्या वेदान्तवाक्येन न किञ्चित्प्रयोजनमिह दृश्यत

श्रुतप्रकाशिका

मायेनाथशरीरोक्तिः । पञ्चमाह—पौरुषेयादपीति । भ्रमनिवृत्तेः न्याय्यत्वादित्यर्थः । सपञ्चमाह—यथेति । ततः किमित्यपेक्षाया दृष्टान्तोक्तमर्थं पक्षेऽतिदिशति तद्वदिति । शूद्रान्तरमुक्त्वा परिहरति न चेत्यादिना । वेदशिरसि वेदान्ते न निष्ठत्वात् । यद्वा वेदस्यापि शिरसि निहितवर्णत्वादिति वाक्च निषेधशास्त्रविकृष्टत्वाभावादित्यनेन

दग्धाखिलाधिकारत्वात् ब्रह्मज्ञानाभिना मुनिः । वर्तमानश्रुतेर्मूर्धे नैव स्याद्वेद विकृष्टः ॥

इति नैष्कर्मसिद्धिप्रत्यग्रस्त्यर्थे, मुलान्तरेण ज्ञानोदयसम्भवमाह—अतिक्रान्तेति । प्रत्यक्षविरोधमाह द्वय परिहरति न चेत्यादिना । शूद्रस्य निदिध्यासनेऽनधिकाराप्रवाक्यार्थज्ञानोपपत्त्या न च निवृत्तिरित्यत्राह—निदिध्यासनहीति । नहि निदिध्यासनमदृष्टद्वारा किञ्चिन् करोति, निवर्तकत्वप्रसङ्गात् अदृष्टद्वारा किञ्चिन् करोत्वसिद्धिं यथादावेव शूद्रस्यानधिकारः न च तदास्ति । अतो 'नाथ सर्व' इति वाक्येन सर्वमिथ्यात्ववासनायामिव शूद्रादेरपि निदिध्यासनेऽधिकारो न निषेधुं शक्यत इति भावः । शूद्रस्य यथादिकर्मोपधिकारावस्थापेक्षं वाक्यार्थज्ञानं न वायत इत्यत्राह—वेदानुवचनादीन्यपीति । शूद्रस्यापि जन्मान्तरानुष्ठानादिकर्मसंज्ञातीवविदिष्य शूद्रच-मनि निदिध्यासनमात्रवाक्यावगतान्तरविषयं कर्तुं शक्यमिति भावः । मुलान्तरेण ज्ञानसम्भवमाह—अथवेति । तर्कानुगृहीतादिति । तदुक्तानां प्रमा-

, धीमाप्यम् ।

इति शुद्रादीनामेव ग्रहविद्यायामधिकारस्सुशोभनः । अनेनैव न्यायेन ग्रहणादीनामपि ग्रहवेदनसिद्धेरुपनिषद् तपस्विनी दत्तजलाबलिस्स्यात् । नच वाच्यं नैसर्गिकलोकव्यवहारे भ्राम्यतोऽस्य केनचिदयं लौकिकव्यपारो भ्रमः, परमार्थस्त्वेवमिति समर्पिते सत्येव प्रत्यक्षानुमानवृत्तबुभुत्सा जायत इति तत्समर्पिका श्रुतिरप्यास्थेयेति । यतो मधमयमी-
तानां साङ्ख्यादय एव प्रत्यक्षानुमानाभ्यां वस्तुनिरूपणं कुर्वन्तः प्रत्यक्षानुमानवृत्तबुभुत्सा जनयन्ति । बुभुत्सायां च जातायां प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव विविक्तस्वभावाभ्यां नित्यशुद्ध-
स्वप्रकाशाद्वितीयकूटस्थचैतन्यमेव सत् अन्यत्सर्वं तस्मिन्मध्यस्तमिति सुविवेचनम् । एवं भूते स्वप्रकाशे वस्तुनि श्रुतिसमधिगम्य विशेषान्तरं च नाभ्युपगम्यते । मध्यस्तातद्रूप-
नियतिर्नीहि श्रुतिरपि त्यज्यते । नच सत आत्मन आनन्दरूपताज्ञानायोपनिषदास्थेया-
चिद्रूपताया एव सकलैतरातद्रूपव्यावृत्ताया आनन्दरूपत्वात् । यस्य तु मोक्षसाधनतया वेदान्तवाक्यैर्विहितं ज्ञानमुपासनरूपम् तच्च परग्रहभूतपरमपुरुषप्रीणनम् तच्च शास्त्रकसमधि-
गम्यम् उपासनशालाचोपनयनादिसंस्कृतानीतसाध्यायजनितं ज्ञानं विवेकविमोक्षादिसाध-
नानुपृहीतमेव स्तोपायतया स्वीकरोति, एवंप्ररोपासनप्रीतः पुरुषोत्तम उपासकं स्वाभावि-
कात्मयायात्त्वज्ञानदानेन कर्मजनिताज्ञानं नाशयन्वन्ध्याम्नोचयतीति पक्षः । तस्य यथोक्त्या-
नीत्या शुद्रादेरनधिकार उपपद्यते ॥

इति अपशुद्राधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

णानुपपत्तिप्रमेयानुपपत्त्यादीनां तर्काणवगमोहि न मुख्यपक्ष इति भावः । सुशोभनइति । इतः पूर्वमधिक्यमानमोक्षोद्देश-
स्यादिभेदान् जनयद्देववाक्यं हि तां केवलाद्वैतज्ञानजनकतर्कावलाभनामेव ग्रहविद्याधिकारस्तुल्य इत्यर्थः । श्रुतिवैयर्थ्य-
मनुपपन्नन्तराह—अनेनैवेति । ‘अप्राप्तेहि शास्त्रमर्थवत्’ अतः प्राप्तायत्वात् भेदज्ञानजनकत्वाच्च शास्त्रादिरेव
श्रुतिरनादरणीयेत्यर्थः । तपस्विनी शोचनीया देशकालवृत्ताद्यनेकनियमवतीति भावः । नचेति । नैसर्गिकशब्दोऽना-
दिश्वरः प्रसङ्गकत्वेन श्रुतिरपेक्षितेति शङ्काग्रन्थार्थः । दूषयति यतइति । साङ्ख्यहरेण्यगर्भनेत्यादिकवेशोपिकर्त्तृदाहता-
दिभिरेव प्रत्यक्षानुमानादिमुखेन वस्तुनिरूपणं प्रसक्तम्, अतो न मुख्यपक्ष इत्यर्थः । सुविवेचमात्रं । व्यववाहिकेन
उपपन्न इति भावः । तर्कागोचराविशेषान्तरसिद्धयर्थं मुख्यपक्षेत्याह—एवंभूतइति । श्रुत्सात्त्विकविशेषान्तर-
पादयति अध्यस्तेति । आनन्दज्ञानाय तदपेक्षेत्याह—नचेति । नमुत्तम्यावृत्तिज्ञानन्दत्वे तत्सकलैतरव्याप-
त्यर्थे सिद्धपतीत्यर्थः स्वपक्षे सर्वमुपपन्नमित्याह—यस्यान्विति ॥

इति अपशुद्राधिकरणम्

‘मनुष्याधिकारत्वात्’ इत्यन्ययोगव्यवच्छेदो नास्तीति निरूपितमधिकरणद्वयेन तथा अयोगव्यवच्छेदोऽपि नास्तीति साधनायेदमधिकरणम् ‘आनहारेमाद्यद् इत्यत्र शृङ्गशब्दस्य जातिविशिष्ट-रुद्वेन तद्वज्ज मानभावात् तस्यापि ब्रह्मविद्यायामधिकारः रथकारशब्दस्य रुद्धा कर्मण्यधिकारवत् । प्रकृतेऽप्यव्ययनाभावेऽपि इतिहासपुराणाभ्यां ज्ञानस्योदयादिति पूर्वपक्षः एवमेवोक्तः मतत्रयेऽप्यविशिष्टः । शृङ्गशब्दस्य यौगिकत्वमेवेत्यपि सर्वसंमतं सूत्रं यागार्थ-निरूपणपरमित्यपि । तत्र ‘शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्’ इत्यत्र शोकः आद्रवणचेतुभ्यं शृङ्गशब्दार्थं शम्भुमे घटतः, तत्र शोकस्यैव योगार्थे इति सिद्धान्तः । अनादरश्रवणं शोकहेतु आद्रवणं शोककार्यमपि शोकशपकं भवति, उभयोः कार्यकारणभावात्तन्वेन साम्येन समुच्चयासम्भवात् चशब्दप्रयोगः शुगस्येत्यत्र यस्य शोकः सपत्र शृङ्ग शोकोऽस्यास्तीति शम्भुमेव सपत्र शृङ्गशब्दार्थः तदाद्रवणात् इत्यत्र तदाआद्रवणादीति छेदः अनादरश्रवणानन्तरमेव शोकः ततः अव्यवधानानाद्रवणोक्त्या शोकातिशयस्य स्यते—इतरमतद्वये शोकातिशयस्य च न वर्तते आद्रवणात् इत्याकां उपस र्गं ‘द्वगतौ’ इति चार्थः योगार्थत्वेन विवक्षित इति नैव निश्चेतुं शक्यते, किंच स्यतेहि इत्यनन्तरं वर्तते उभयोर्योगार्थत्वात्पुनरपि अर्थद्वयस्यापि सूचनमावश्यकम् शोकस्यैव सूचनं न आद्रवणस्य आह्वयसर्गेण द्विवारं गमनं बोध्यते तेनापि शोकातिशयः प्रतीयते । एवमुक्तं सूत्रकारेण योगार्थस्य पूर्वमुपस्थितिस्यैव रुद्वेन ह्येति न्यायवृत्तिः । ‘शुवेदं’ इति प्रक्रिययोगादिप्रत्ययान्तशृङ्गशब्दः उणादयो बहुल्यमिति पाणिनिना स्वसंमतेः प्रदर्शनेन, नैरुपपत्तया औणादिकत्वकल्पनमेव युक्तम् । औणादिकत्वेऽपि जातिवाचकव्यवच्छेदो न सम्भवतीति नयानामाश्रयमात्रवत्काष्ठः । सूत्रकृतेन रुदिनिरसनार्थं योगार्थप्रदर्शनेन रुद्वेपेक्षया योगार्थस्य प्रावृत्यसूचनेन रुदिमाश्रयत्वेनैव पूर्वपक्षस्यानवकाश इति सिद्धान्तितत्वात् । अनुपपत्तिपक्षे जातिविशिष्टापरित्यागस्याभिप्रेतत्वात् अनुपपत्तिपक्षे रुदिरेव । सूत्रकृता शम्भुपत्तिपक्ष एव स्वीकृतः सूत्रमेव निरुक्तिपरमित्युभयोः संमतम् सूत्रव्यतिरिक्तनिरुक्तिः उभाभ्यामपि नादाहृता सूत्रपक्षश्चान्यतः द्वयार्थस्य सूत्रपक्षप्रथमान्तार्थशोकहेतुत्वमिति पदस्वारस्य सिद्धान्ते । मतद्वये शोकाद्रवणयोरुभयोः शृङ्गशब्दार्थं यागपुनरपि उभयोः चतुर्थजातिर्न विवक्षिता इत्येव सिद्धान्तस्य करणीयतया एकस्य प्रथमा-तता अन्यस्य पञ्चमन्तः इत्यस्यास्यम् । सम्यगुक्तार्थः यदि सूत्रकृतो विवक्षितस्यात् ‘तदनादरश्रवणात् शुचा तदाद्रवणात्सूच्यते’ इत्येव सूत्रमवतिथत् ‘राजां प्रोक्षणः शोकात् श्रेष्ठे मुनिनादितः’ इति छान्दोग्यभाष्योदाहृतपाद्यचनेन वाक्यस्यैव निमित्तत्वञ्चोक्तम् । सूत्रे एकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तता ‘शुगस्य’ इत्यत्र आनमुते शोकः विवक्षित इति कथमेन वृत्तिम् । ‘तदनादरश्रवणात्—तदाद्रवणात्’ इत्यत्र तच्छब्दयोः न्यायसामान्ये अन्वयार्थव्यवधानेनापि शोकहेतुपरत्वमेवोभयोः स्यते । यद्यपि न्यायसामान्ये ‘उणादियु सिद्धान्ते प्राचीनासमतपाठकल्पनमित्यादयो दोषा उक्ताः ॥

तथाऽपि ब्रह्मविद्याऽऽमरणे—‘तथा च शुचा शुचं प्रतिवाऽऽद्रवणात् शृङ्ग इति पदं तृयोदशवादिवाच्यौगिकं द्रष्टव्यम् । रुजप्रावृत्तीति रुद्व इत्यादिष्व औणादिकप्रत्ययेन वा यथाकथञ्चित् नैरुक्तप्राक्कथया प्रवृत्तिप्रत्ययविभागः कल्पनीयः’ इति औणादिकप्रक्रिया अङ्गीकृता । एव ‘मुशेरू’ (उणादो. २. पाद. १. ८९) ‘अमिररूपोदाधिष’ (१८१) ‘अर्देदधिष’ (१८५) ‘शुवेदं’ (१८६) इति पाठः सिद्धान्तकौमुद्यामाह । ‘अर्देदधिष’ ‘शुवेदं’ इति सूत्रद्वय मनोरमायामनुपात्तम् । ‘आह हारेत्वा श्रेष्ठोत्तं रुदेवापात्तं योग एव पुरस्कृतः । तथानोत्तरतन्ने मगवताभ्यासेन वृत्तिरतम् ‘शुगस्य तदनादरश्रवणात् इति’ इत्यनेन शुगस्य’ इति सूत्रे औणादिकः योगएव महोन्नीदधितिः मनोरमाया स्वीकृता । तस्याप्यनेन सपुत्राभ्यसने च ‘शुचं रातीति शृङ्गः ।’ अनोऽनुपसर्गं’ इति कः पुरोदरादिवादर्धमस्यैव इति भावः’ इत्युक्तम् । ब्रह्मविद्याऽऽमरणे यथाकथञ्चित् नैरुक्तप्रक्रियया, इत्युक्तया नैरुक्तप्रक्रियाया न आदर्यते ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

‘यद्यपि परिभाषेन्दुशेखरे—‘नन्वतः कृकमीत्यत्र कमिग्रहणेन सिद्धं कंसग्रहणं व्यर्थमत आह—उणादयोऽप्युपेक्षानि प्रातिपदिकानि इति इदमेवास्याः शाक्यमिति कैयटादयः । कमस्तु न कसोऽनभिधानात् । युवेरनाकायित्यादौ भाष्ये स्पष्टम् । ‘शुबुल्लू तृचौ’ इत्यादौ भाष्ये व्युत्पन्नानीत्यादि । इदं शाक्ययनरीत्या पाणिनेरस्य व्युत्पत्तिपक्षएवेति शब्देन्दुशेखरे निरुक्तम् । आपनेयीति तुये भाष्ये स्फुटमेतत् । इति नागेशेनोक्तम् । अत्र शाक्यायचर्चिन्द्रकाध्याख्यायां—‘केचित्तु जातिव्युत्पत्तिपक्षवोरिव उभयोरपि पक्षयोर्द्वयोर्व्यवसया प्रकृतशब्दे आश्रयणं दुक्तम् । ‘उणादयोऽप्युपेक्षानि’ इत्यमरमतिदेशः, ननु वस्तुस्थितिकथनम् । आतिदेशिकस्यानित्यत्वाच्च व्युत्पन्नसमस्यत्र शब्दे निर्वाचनम् । अयामिति तु प्रमाणमित्युच्यताम् । अतएव ‘प्रत्ययस्य लुक्’ इति तुये कैयटन उणादयोऽप्युपेक्षानि प्रातिपदिकानि’ इति भाष्यमुपादाय ‘कसग्रहणादुणादिप्रत्ययान्तानि प्रातिपदिकानि खचित् व्युत्पत्तिकार्यं सम्भवे’ इत्यर्थं उक्तं । किंच सर्वस्य प्रकृतशब्दे व्युत्पत्तिपक्षमनङ्गीकृतं । ‘शुबुल्लू न चातुलोपः, आर्षचातुके, वरपृक्तस्य’ इत्यादिषु बहुप्रदेशेषु व्युत्पत्तिपक्षाभयणं भगवतः पतञ्जलसंबद्धं स्यात् । रात्री शकटीत्यादौ ‘हृदिकायदात्तन’ इति ह्रीप्रत्ययस्य सप्तैषां यशुषेत्यादौ प्रत्ययकनिष्पन्नस्य वाचस्य प्रतिदीप्त्यादौ चातुत्वानिष्पन्नस्य टीर्थस्यैव समर्थनं हेतोऽपि, तस्मात् आपनेयनयानीत्यादिः सूत्रस्य प्रयोगस्य भाष्ये पक्षान्तरं परित्यज्यामिष्यत् कसं च शब्दे व्युत्पत्तिपक्षमावपरमिति याजनीत्यम् ॥

‘अनएव ‘इसुसोस्त्वामर्थे’ इति सूत्रे श्रोत्रवार्तिककरीः—‘अथेव हृदन्तमेतत्ततोऽधिकं नैव मे प्राप्तिः । वाक्ये च मे विभाषाप्रतिषेधो न प्रकल्प्येत । अथवात्सर्गविज्ञानं नित्ये सत्वे ततो विभाषेयम् । विद्वत्त्वे मे समसि प्रतिषेधार्थं यस्योऽयम्’ इत्यनेन वाक्यविधानमुपयोऽपि पक्षयोः निर्वाह उपपादित इत्याहुः । इसुक्तम् । अतएव ‘अखिलमुर्वनवप्रेम-स्थेम’ हायुषमे स्थेमशब्दोऽपि साधुः ॥

अत्र ‘उणादयो बहुलम्’ इति सूत्रमेव विवक्षितम् । उणादिषु ‘ह भू धृ स्रु शृम्प इमनिच्’ (५९७) इति सूत्रे कतिपयषाण्यस्य इमनिच् विधानेऽपि बहुलग्रहणात् स्थापातारोपे इमनिच् स्थेप्रति रूपम् । अत एव व्यायवार्तिक-तात्पर्यटीकायां ‘स्थेमात्रं भावानामुपपादयिष्यते’ इत्यादि, तात्पर्यपरिशुद्धौ च सशयपरिधायी ‘बौद्धादेः निश्चितछाणिकत्वादेशेन ह्येति विपरितोपासनस्य प्रतिवादोपासनात् परितो निरस्तविभ्रमाहेङ्कात् संशयविनाऽपि स्थेमादिनिर्णयो-क्त्येः’ इति, ‘निरथेमानो दशाननकीर्तयः’ इत्यनपराधवे यशङ्के (३६. स्तो) महाकविप्रयोगाः’ इत्यादयश्च सङ्गच्छन्ते ॥

उपक्रमोच्छलिङ्गस्य सन्नावेऽपि एकस्य कुवोत्तरलिङ्गेन क्षत्रियवर्णिग्यश्च ननुक्तः, अतः उपक्रमोच्छलिङ्गात् शरिरेण पृथगेव सूत्रं कृतम् क्षत्रियत्वमेवासिद्धमित्यत्राह—उत्तरश्रेति । अतएव वक्ष्येऽपि तावकाशः । ‘क्षत्ता, राजान्तः पुरश्चकः’ इति कोशात् क्षात्रप्रथमं क्षात्रानुवृत्तम् । अन्ययोश्चरित्रेत्यस्य वैयर्थ्यमेव, क्षत्रियत्वगत्येति चकारेण प्रथमं सूत्रोक्तहेतुं समुचीयते तृतीयसूत्रे चकाराभावेन तृतीयान्तपञ्चम्यन्ततया पदद्वयनिर्देशेन च पूर्वोक्तहेतुसमुच्चयो न विवक्षितः, किंतु पूर्वोक्तहेतुपट्टमकत्वमात्रम् । उपक्रमं विरोधो नास्तीति सूचनाय उत्तरश्रेतिं चकाराह इङ्कात् इति नधीनार्थं तथैव सूत्रतो विवक्षितं वे चैत्रराशिङ्गादित्येवावश्यतः विभक्तिमेदनार्थमेव सूच्यते समभिधायत्तत्वं दस्यापि नापाहारः उत्तरश्च चैत्ररथेन क्षत्रियं यगारिति सूत्रार्थः । उत्तरश्रेतिं सप्तम्या वाक्यप्रतिपाद्यत्वं बोध्यते स्वसम्भविषेन वाक्यप्रतिपाद्येचैत्ररथेनेति पर्यवसितः, तेन ज्ञानश्रुतिः क्षत्रियः क्षत्रियत्वेन निर्णयचैत्ररथसम्भविषेनोच्चरेशवाक्यप्रयोगात् । उपक्रमवाक्ये क्षत्रियवशाच्चकदेतुवत् अयमापि हेतु पर्यवसन्नः तेनोपक्रमप्राप्त्येनोपक्रमविरोधः उपहारस्य नास्तीति सिद्धम् । उत्तरश्च चैत्ररथेनेत्यत्र क्षत्रियत्वसाधकहेतोः कथं क्षत्रियत्वमिति गङ्गानिरासार्थं लिङ्गादिति—संस्कारः ।

गूढार्थसङ्ग्रह

मर्शादित्यादिसूत्रद्वये विशेषो नास्ति अतः । भाष्योच्चार्ये केनाप्यक्षेपो न कृतः । श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधत् स्मृतेर्भाति मतद्वयेप्येकं सूत्रं, स्मृतेः । श्रवणादिनिषेधादिति परे तथासति स्मृतेरित्यस्य प्रागेव निर्देश उचितः, कश्चिदोऽप्यस्तरसः, स्मृतेर्भाति स्वशब्देन श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधः श्रुतापुत्र इति सूच्यते, एवं हेतुद्वययुक्तं च स्मृतेर्भातिरसुश्रवत्-अस्या पृथक्सुश्रवमेव सूत्रम् भाष्योदाहृतवाक्ये, श्रुतपथताण्ड्यत्राहणयोरन्वेषणीये-

इति अपशुद्राधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-३३ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि । [१-३-३३]

‘आजहारेमाशुद्र’ (छा ४.२.५) इत्यादौ ब्रह्मोपदेशो शिष्यप्रति शूद्रत्यामन्त्रणन, शिष्यस्य ब्रह्मज्ञानप्राप्तय शूद्रसङ्घातिरिति सूच्यते । शोचनान्शूद्र, न जातियोगेन कृतः । तदनादरश्रवणात्-ब्रह्मज्ञानेन स्वामानप्रति ह्यसौ चानादरवाक्यभूतत्वात् तदेवाचार्यप्रति आद्रवणात् हिद्यन्ता हती, यतस्तद्ब्रह्मत्रय जातियोगेन अतश्शूद्रस्य, ब्रह्मो पासनाधिकारो न सूच्यते ॥

सू-३४ क्षत्रियत्वगतेश्च (१,३-३४)

‘शूद्रो ‘क्षत्रियत्वगतेश्च’ न जातियोगेन शूद्रेत्यामन्त्रणम्, उपक्रमे ‘बहुदायी’ (छा ४.१.१) इत्यादिना दानपति वस्तुपूर्वकमदादित्वबहुभूमिप्रदानैरस्य हि क्षत्रियत्व गम्यते ॥

सू-३५ उत्तरग्रचैत्ररथेन लिङ्गात् (१.३.३५)

उपरिष्ठाद्यास्य विद्यायां ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवान्वयो दृश्यते ‘अथह शौनकश्च कापयमभिप्रतारणश्च’ (छा ४.३.५) इत्यादौ । ‘अभितारीहि चैत्ररथ’, अभिप्रतारिण चैत्ररथ वम् क्षत्रिय व च कापेयसाहचर्येण दृश्यते । प्रकरणोत्तरं हि कापेयसहचारिणश्चैत्ररथश्च क्षत्रिय वंचावगतम् ‘एतेन चैत्ररथ कापेया अयाजयन्’ (ताण्ड्य १.१.५) इति, ‘तस्यचैत्ररथो नामैक’ क्षत्रपतिरजायत’ (शत ११.५.३ १३) इति च । अतश्च अयं शिष्यः न चर्तुर्थः ॥

सू-३६ संस्कारपरामर्शात्तदभावामिलापाच्च (१.३.३६)

विद्योपक्रमे ‘उपत्वा नेधे’ (छा ४.५.५) इत्युपनयनपरामर्शात् शूद्रस्य तदभावाभिलापाच्च न शूद्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारः । ‘नशूदे पातक किञ्चित् न च संस्कारमर्हति’ (मनु १० १२६) इति संस्कारोहि निषिद्धः ॥

सू-३७ तदभावनिर्धारणे च प्रयुक्तेः (१.३.३७)

‘उपरिष्ठाद्यास्या विद्यायां ब्राह्मणशक्तिप्रययोरिवान्वयो दृश्यते’ अथह शौनके च कपेयमभिप्रतारिणं च’ (छा.४.१.५) इत्यादिना अभिप्रतारीहि चैत्रयः शक्तिः १ अभिप्रतारिणश्चैत्रयत्वं शक्तिवत्त्वं च कपेयसाहचर्याल्लिङ्गादवगम्यते प्रकरणान्तरादि कापयसहचारिणः चैत्रयत्वं शक्तिवत्त्वं शक्तिवत्त्वं एतेन चैत्रयस्य कपेयो अयाचयन्’ (तात्पर्य.२.१२.५) इति ‘तस्माच्चैत्रयो नामैकः क्षत्रपतिरजायत’ (शत.११.५.३.१३) इति च । अतोऽस्या विद्यायामप्यतो ब्राह्मणादितरो आनष्टुतिरेपि शक्तिप्रयो भवितुमर्हति ॥

सू-३६ संस्कारपेरामर्शात्तदभावामिलापाच्च (१.३.१६)

‘विद्योपदेशे’ उपस्था मेधे’ (छा.४.४.५) इत्युपनयतसंस्कारपरामर्शात्; शूद्रस्य तदभाववचनाभ्यामधिकारः, न शूद्रे पातक किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति’ (मनु.१०.१२.६) इतिहि निषिध्यते ॥

सू-३७ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः (१.३.३७)

‘नैतदब्राह्मणो विषवदुमर्हति समिध सोम्याहर’ (छा.४.४.५) इति शूद्रयोर्जाबालेशूद्राद्भावभावनिरूप एवोपदेशे प्रवृत्तेः नाभिहृत् ॥

सू-३८ अवगणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् [१.३.३८]

‘शूद्रस्य अवगणाध्ययनादीनिहि प्रतिषिध्यन्ते’ तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्’ इति अनुपशृण्वतोऽध्ययनार्थनिर्धारणवति ॥

सू-३९ स्मृतेश्च (१.३.३९)

‘स्मृते’ च शूद्रस्य वेदभवनगदो दण्डः ‘अथ हास्य वेदमुपशृण्वतः प्रपुन्यन्त्या ओषप्रतिपूरणमुदाहरणे विहाय वेदोदाहरणे शरीरभेदः’ (गीतम.१२.३) इति ॥

इति वेदान्तदीपः

अथ अधिकरणसाराण्यली

जैमिन्युक्तापशूद्राधिकरणसरणेनास्ति विद्यामिलंघिः
शूद्रादीनां तथाऽपि स्मृतपरमजनाधिक्रिया जाघटीति ।
ओतृत्वाद्भारतादेस्त्वजनि संमुचितैः कर्मभिरेत्ययुक्तं
प्राप्ते प्रक्षोपदेशे अपनयनपरामर्शनादि प्रसिद्धम् ॥
शूद्राणां भारतादेर्दक्षघणमनुमते पापशान्त्यादिसिद्धये-
वेदार्थापातदुर्ध्वदनधिकरणा मोपहृते तैस्सः ।
विद्यास्थानानि शूद्रैर्मुनिवत्कथयत् पाण्यथाय द्विसप्ता-
प्यस्पृष्टव्यानि तस्मात्तद्विधिकलधिषां स्वादुपासाधिकारः ॥

गीतं श्रुत्वादिकानामपि परमजनं केषलं स्वाहंघर्मै-
धर्मव्याधस्तुलाघृग्विदुर इति च ते प्राग्भयाम्याससिद्धा-
यता श्रुति जानश्रुतिममिमुल्ययं शोकमस्य ध्यनकि
क्षत्रप्रेयादिलिङ्गस्फुटतरविदितं क्षत्रियत्वं हि तस्य ॥
धृत्वेति प्राच्ययापयप्रकृत इह भवेन्मुक्त आकाश नामा
यन्त्रेऽसौ नामरूपे चहति तदनु च महामावे जहाति ।
इत्यन्याप्यं पुरोकः पुनरयममिसम्भाव्य एव श्रुपाचो
महत्वं न शयस्या श्रुतिषु च युगपज्जाहतादिविभक्तः ॥
यिश्वात्मानन्तभूमा नियमनधृतिहन्मुक्तमोग्यस्वभावो
दहस्वाधारसयो हृदयपरिमितायस्यया सय्यन्ता ।
देवादीनामुपास्यो येषुमुखयिषुधैस्वात्मभावेन सेव्य-
श्रुपाचोपास्यनहः प्रभुरिह युयुषे नामरूपैककर्ता ॥

इति अपराधः १-३९ समाप्तम् ॥

अथ प्रमिताधिकरणशेषः

श्रीमाप्यम्

तदेव प्रसक्तानुप्रसक्त ॥ धिक् ॥ यथा प्रकृतस्याङ्गुष्ठप्रमितस्य भूतभय्योऽपि तस्य
ब्रह्मभावोत्तमर्पनं हेत्यन्तरमाह—

स्तु-४० कम्पनात् (१.३.४०)

अथ प्रमिताधिकरणशेषः

श्रुतप्रकाशिका

सदेवमिति । देवादीनामधिकारनिरूपण प्रसक्तम् इतराधिकरणद्वयमनुप्रसक्तम् । परब्रह्मभावोत्तममिति । यो
ईशानो भूतभय्यस्तु । इत्यत्रगत्तस्य नियमनस्य जगत्सर्वमेकतीति सर्वविषयत्वतः कार्यकंपनज्ञापनादुत्तममर्पनं ईशान
शब्दस्यास्वरुपनिर्वाहे चिकीर्षितेऽपि तस्य विरोधीत्यर्थः । नन्वधिकारनिरूपकं तदुपयंयि इत्याद्यधिकरणत्रयं तृती-
यस्य चतुर्थेऽपि निवेद्यम् । सत्य तथाऽपि हृदयविधयात् समन्वयाध्याये निवेद्यतम् । मनुष्याधिकारप्रकृतज्ञान-
तावत् सञ्जातिः स्थिता, कार्यभूतदेवादीनां प्रामाणिक्यसमर्थनं ब्रह्मणः परमाधिकरणत्वोपयोगिकार्यकारणादस्यादित्यादिवेत-
नाम्तर्पामिण उपास्यत्वमनुविद्यामाशुक्तम् अपराधः १-३९ च संवर्गविद्यायाः परमाधिकारत्वोपयोगिकार्यकारणादित्यादिवेत-
वरिषेनो, निरूपणेष्टः, समन्वयलक्षणसञ्जातत्वात् सन्नाप्यसिन्धोऽपि मनुष्याधिकारः सत्तावाचाधिकरणत्रयोऽन्विता इति ॥ श्रीग ५

श्रीभाष्यम्

ब्रह्मादिवोद्यतान्तरस्तेन जगत्कल्पत इत्यर्थः । 'भयादस्यास्तिष्ठति' 'महद्भयं यज्जमुद्यतम्' (पं. १.६.३, ९) इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । भयञ्च परस्य ब्रह्मणस्त्वभावः 'एतस्य वा भय-
रस्य प्रशासने गार्गि स्वयंचन्द्रमसौ विघ्नौ तिष्ठतः' (वृ. ५.८.९) 'भीपाऽस्माद्वातः पयने ।
मीपोदेति' सूर्यः । 'मीपाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च' । सूर्युर्धायति पञ्चमः' (तै. भा. ८.१) इति परस्य
ग्रहणः 'पुरुषोत्तमस्येवं त्रिभिर्भयार्थवगतः ॥' इति ब्राह्मणप्रमितः पुरुषोत्तमः—

सू-४१ ज्योतिर्दर्शनात् (१.३.४१)

तयोरेवाब्रह्मणप्रमितविषययोर्वाक्ययोर्मध्ये परग्रहासाधारणं सर्वतेजसां छादकं सर्व-

सुतप्रकाशिका

स्यादिति ब्रह्मणस्य तत्त्वार्थः व पक्षो दर्शितम् । कथं ह्युवाचयम इत्यत्राह—भयादस्येति । कथं प्रथमायाः पञ्चम्य-
र्थे वा मिल्यत आह—महद्भयं यज्जमुद्यतमिति । न ब्रह्मणस्य महद्भयः तद्वन्तर्दाष्टान्तिकवैधट्यत् । भयमभयवर्णन
कल्पनहेतुः ब्रह्मण भयद्वारा तदेतुः, अतो ब्रह्मण भयहेतुद्वारा तः उद्यतब्रह्मादिव परमपुरुषात् सजातेन भयेन कृत्स्न जग-
त्कल्पत इत्यर्थः तस्मात्सजातमहामयनिमित्तमेतन्मिति पूर्वग्रन्थेकार्थ्यात् । एतर्हि प्रथमा-तत्त्वत्कामानाधिकरण्यस्वाभस्य
भयः इव शब्दाभ्याहारश्च स्यात् तदुभयानादरेणार्थवर्णनं किं निवचनमित्यत्राह—भयादस्येति । अनन्तरावयवे भया
दस्य' इति मयतदेतुवाचिपदयोर्नैवाधिकरण्यदर्शनात् भयपदस्य पञ्चम्यन्त-वदशनात् । पूर्वापरवाचयवे रेकारस्य न्याय
त्वाद्वदशान्तदाष्टान्तिकत्वमिच्छत्याद्यर्थः ॥

ननु भयशब्देन मयानकलक्षणान्याया, यज्ञापदादपु प्रकृत्यशेन प्रकृत्यन्तरार्थलक्षणाया दृष्टत्वात् प्रथमाया
हेतुर्धलक्षणावमुक्ता, विभक्तीनां विभक्त्यन्तरार्थलक्षणाया अदर्शनात् तच्चानुशासनविरोधात् यथा ईश्वरगोपिह ब्रह्म
वाचिविज्ञानमात्रं ननु विभक्त्यन्तरार्थलक्षणा । अतो भवानक ब्रह्मणिव ब्रह्मणस्यत्वात् कृत्स्न जगत्कल्पत इत्येव ही योजना
अत आह—महद्भयं यज्जमुद्यतमिति । 'सुपांसु लुक्' इत्यादिस्त्रेण सर्वविभक्तिषु प्रथमायाः विहितत्वात् इयमथमा
पञ्चम्यर्थवाचिनीत्यर्थः । वचनव्यत्ययोर्वा अयमभिप्रायः 'योजनाद्वेऽपि ईश्वरशब्दाभ्याहारो ब्रह्मणस्यमुपय वं वाऽ
वश्यं भवेत् । प्रथमागत्योजनाया प्रथमाविभक्तिस्वारस्य सामानाधिकरण्यस्वाभस्यं चाप्रमं स्यात् भयशब्दस्य तदेतुल-
क्षणाभिप्रेतं यत्तच्छब्दाभ्याहारः, पदैकवाक्यतायां सम्भवत्या त-प्रमाणेन वाच्यैक्यव्यभावाङ्गीकार इति त्रयो दोषाः ।
योजनान्तरे प्रथमायाः पञ्चम्यर्थवाच्यतास्वारस्य सामानाधिकरण्यमङ्गुल द्वौ दोषौ, भयपदप्रति-दिक्कृत्य व यत्तच्छ-
ब्दान्याहारः, पदैकवाक्यता 'भयादस्य' इत्यनन्तरवाच्यैकरूप्येति चत्वारो गुणाः । अतो दोषभूयस्त्वगुणलक्ष-
णनिर्वाहादपि दोषलक्षणगुणभूयस्त्वगुणनिर्वाहपरमिति । कृत्स्नजगद्भयावह वलक्षणस्य प्रशासनस्य परमा मध्यमं च सुत्य
न्तरप्रतिद्वयवैपरीत्यादयति अयमेति ॥

सू-४१ ज्योतिर्दर्शनात् (१.३.४१)

एतत्प्रकरणस्य हेतुपरात्वमेव युक्तमिति दर्शयति वाक्ययोर्मध्यस्येति, 'न तत्र सूर्यः' इत्यादिमन्त्रे पूर्ववत्सार्थ-
माह—सर्वतेजसां छादकमिति । उत्तरार्धस्य पूर्वपाठार्थमाह—

धीमाप्यम्

तेजसां कारणभूतमनुग्राहकं चाङ्गुष्ठप्रमितस्य ज्योतिर्दृश्यते 'नतत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमाविद्यतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' [कठ.२.५.१५] इति । अयमेव श्लोक आद्यवर्णे परं ब्रह्माधिकृत्य धृत्यते । परज्योतिष्यत्वं च सर्वत्र परस्य ग्रहणदध्यते । यथा । 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणामिनिप्यद्यते' [छां.८.१२२] 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' (बृ.६.४.१४) 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' (छां.३.१३.७) इत्यादिषु । अतोऽङ्गुष्ठप्रमितः परं ब्रह्म ॥

इति प्रमिताधिकरणशेषः

श्रुतप्रकाशिता

सर्वतेजसां कारणभूतमिति । अनुमान पञ्चादानम् । तेन कार्यकारणभावस्तिष्ठ, पूर्वोपर्यंत्यमोहि कार्यकारणभाव इति भावः । चतुर्थपादार्थमाह—अनुग्राहकमिति । 'यस्यादित्यो भामुपयुज्य भाति' इत्यादि श्रुतिमानुग्राहकं प्रमाणम् ज्योतिर्दृश्यते इति । 'योतिः दीतिः ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत्' इति प्रयोगात् ॥

ननु कथं कारणत्वानुग्राहकत्वं सम्भवति । तदिदं प्राकृततेजो विस्ज्जातीयम् । सज्जातीयतेजोहि तेजसा कारणमनुग्राहकं च दृष्टं, यथा दीपो दीपांतरस्य, दीपादिप्रमा च चाक्षुषप्रमाया इति । उच्यते निमित्ततया कारणवोपपत्तिः, उपादानस्यैवाह साजात्यापेक्षा । आहङ्कारिकस्य विजातीयस्यापि 'क्षु' स्तेजोद्रव्येणाभ्यासनं च दृष्टम् । निमित्तत्वं च तेजःकारणभूतवस्त्वनुग्राहकतया भवति । यथा कालस्य निमित्तत्वं कारणवत्त्वमनुग्राहकतया, यथा च सलिलदहनतया दीना घटादौ निमित्तत्वं मृद्द्रव्यसंयोगेन तत्र किञ्चिन्करतया भवति, एवमप्राकृततेजोऽपि ॥ कृततेजस उत्पत्तौ तदुपादानद्रव्यस्यानुग्राहकतया निमित्तं मघतीलस्युपगन्तव्यम् प्रमाणवत्त्वात् त एवस्यैव तेजस्यैव यत्कर समर्प्यस्य त सम्भवति वातानुग्राहकं यथा चाक्षुषस्यैव रुद्रातपादिः, यथा शुष्ककण्टस्य वायवहारे पानीयास्वादनं यथा मनसो चारणग्रहणस्मरणदिवाद्ये सम्भगाहारः उत्तलक्षणकारणत्वानुग्राहकं वाग्निप्रायेण भगवता पराखरेण मूर्तेर्ब्रह्मशब्दवाच्यदिग्दक्षिः प्रह्विषिष्टवस्तुत्वा 'ततो जगज्जगत्सिन् स जगत्सखिल मुने' इत्युच्यते । सज्जादिति सामानाधिकरण्यं चारकवनिर्बन्धनम् अस्य वाक्यस्य परोक्षयोऽनुपपन्नः ॥

तथाहि सूर्योदीभरप्रकाशय न पूर्वोक्तस्यैव, भातिशब्दस्य शान्तिवचि वाभावात् 'हं दीप्तः' । 'आदीप्तो' इतिहि वादः । किन् यदि भासयित्वां नियम्यते तदा ब्रह्मविषयज्ञानद्वयवनिर्देश इति च कथं कथ्यते इह च मानमेव नियम्यते नमानयितुं, यदि निजत्वात्तन्मोमिष्ट तदा तत्रेति सप्तमी नपठते कर्म कथं प्राप्तं वात् । अतोऽर्थो नानुपपत्तेः—

त्रिवि सूर्यसहस्रस्य भवेत्पुण्यपदुत्थिता । यदि भासस्तद्वी सा स्यात् भासस्तस्य महात्मनः ॥

इति श्रुत्यानुगुण्यं, तदीयदीप्तिगोष्ठाकारसम्भवे तेजोऽन्तराणामभिभूतं बमेवात्र प्रतिपाद्यम् । तृतीयपदेवाविष्टान-श्रुतारोपनमभ्यस्तारुणमुच्यते इति आद्युक्तम् । तामिति पुल्लिङ्गस्य तच्छब्दस्य चिदचिद्व्यापकान्तानुगुणविधिप-रमपुत्रपरवात्, तस्मिन्भासमानद्रव्यास्य नुपपत्तेरभ्यस्तारुण्यपुनरावागात्, सर्वत्र यादिगुणको निर्दोषः परमपुत्रयोर्हि मुनिं प्रकृतः कठवस्त्राचार्यवत्पदान्तर्माहमा सर्वानिपता सर्वाचारो विष्णुशब्दवाच्यपरसर्वज्ञात्परः स एव पुत्रः प्रकृतः

श्रुतप्रकाशिका

शेनाशतरे च सहस्रीशेषसहस्राक्षत्वादिमान् स्वामोक्षिकपरंशानद्योषयादिशुण्कर्स्वप्रवर्गके। महापुरुषः प्रकृतः।
 सर्वज्ञावाद्यस्य गुणारसमस्तचिदचिद्व्यापवर्तकः। सर्वोक्तिश्च एवं तच्छब्देन परामुदयते न यस्तुमात्रे तच्छब्दस्य प्रकृतप
 रामार्थित्वस्वारस्यमन्नात् पुष्टिर्निरदेशस्य प्रकृतेपुरुषविषयवशापकत्वात्, अतः 'समेव भान्तम्' इति तर्हीतिवोक्त्यै
 स्वामोक्षिकत्वं नित्यवमप्रतिहतत्वमितरतेजसा तदेतन्नवचोक्तम् 'समेव भान्तं-तं भान्तम्' एवेति हन्वमः, 'हन्वे
 लन्वेवेसति' इत्यवच्छेदयेतेजोऽन्तरासम्भवात् । तथाऽन्वयेऽपि नविरोचः, 'यद्यपिज्ञानपुरणाधीनः परस्वापुराणमिश्रितो
 तदा 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति पुनर्वाक्यं स्यात् । तस्य श्रुतिरूपज्ञानेन सर्वं मातीत्यर्थ इतिचेन्न,
 भास्यदस्य श्रुतिज्ञानवाचित्वमाभावात् । अतो भगवत्तेजस्सर्वतेजोऽनुप्राहकत्वमेव चतुर्थपादार्थः । अतः प्रकरणस्यवम
 वर्गश्रुतिपुरुषशब्दप्रत्यभिज्ञापितादित्यवर्गश्रुतिप्रसिद्धिर्यथाग्रहणान्तरादिर्वादिर्वादिष्टोऽनेन इत्येव प्रतीयते ।
 परमानुपगतया निर्णीतप्रकरणस्यतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्चाल्य मन्त्रस्य परमानुसन्धकत्वमित्याह—अपनेष श्लोकइति
 एव शब्दतः प्रत्यभिज्ञानं हेतुतयोक्तम् अर्थतः श्रुत्यन्तरप्रत्यभिज्ञानं चास्य मन्त्रस्य परमानुसन्धकत्वोपापकमित्य-
 मित्रावेणाह—परज्योतिष्टयंचेति । आदिशब्देन 'तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः' 'नारायणपरो ज्योतिः' इत्या
 यन्निर्णेतम् । एवं स्वपक्षसाधकतया श्रुत्यन्तरस्ववाक्यप्रयोपादानेन अर्थापरपक्षमुदाहरणं सिद्धः परैः पार्विद सूत्रं 'एव
 सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरासमुत्पत्त्याय' इत्यादिवाक्यविषयमधिकरणान्तरं व्याख्यातम् । तत्र च ज्योतिश्शब्दस्यादित्य-
 पत्वं पूर्वपक्षीकृत्य परब्रह्मपरत्वं सिद्धान्तितम् । तदुक्तम् पूर्वपक्षानुगमनात् । ज्योतिश्शब्दश्रुतिर्हि प्रकरणाद्वलीयसी,
 अत उच्यतेमितिचेन्न किं ज्योतिश्श्रुतिरादित्यासाधारण्यात्साधारण्येनैव साधारण्येऽपि प्रवृत्तिर्निमित्तभूतप्रकाशकत्वो-
 पपत्त्याह, नप्रथमः 'आपो ज्योतिस्त्र पञ्चमम्' 'अग्निर्ज्योतिरिहदशुक्तः' 'ज्योतीषि श्रुकाणि च यानि लोके
 'ज्योतीषि विष्णुर्मुवनानि विष्णुः' इति बह्वर्थसाधारण्यतया प्रयुज्यमानत्वात् । नद्वितीयः 'नारायणपरोज्योतिः
 'तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः' 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति नारायण एव इत्युक्तिर्निमित्तपौष्कस्यद्वयोनादि-
 त्यभिप्रायः 'तदेवा ज्योतिषाम्' इति वाक्यमुपास्य 'ज्योतिषां ज्योतिः' इत्युक्तत्वात् ज्योतिष्टुत-प्रकरणं ह्यव-
 गम्यते, अतो ज्योतिश्शब्दस्य साधारण्यं भगवत्त्वेन प्रवृत्तिर्निमित्तपौष्कस्य च तेन सिद्धम् । अदित्या साधारण्यामुपग-
 मेऽपि कृतकरत्वशापनाय 'अथ यदुतः परः' इति वाक्यमुदाहृतम् 'अथ यदुतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इत्ये-
 तन्नाक्यविषयेण 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इत्याधिकरणेन ज्योतिश्शब्दश्रुतेः पण्डितत्वात् । तत्रहि 'पादोऽस्यविश्व
 भूतानि' इति प्रकरणम् स्वतन्मात्रं तदनादस्य ज्योतिश्शब्दस्य तमः प्रतिद्विद्मि प्रसिद्धतया आदित्यविषय एव परैरेवे च
 पण्डितं च अतःकृतकरत्वम् । परशब्दविशेषितज्योतिश्शब्दोऽपि नादित्ये रुढः, परवस्य निरतिशयस्य तास्मिन्नाभ-
 वादेव गुणयोगादपि नादित्यप्रतीतिः । उच्यतेमितिचेन्न सत्ताश्रुतिश्च पूर्वपक्षहेतुरितिचेन्न परब्रह्मविषयव एव तयोक्तपक्षे,
 वक्ष्यमाणत्वात् । माऽस्तु तयोः परब्रह्मविषयत्वसंभ्रतः तथाऽपि नारम्भणीयता 'उत्तराचदादिर्भूतस्वरूपतु' इति
 उपेक्षास्य वाक्यस्य परब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादकत्वस्य समर्थितत्वात् 'यत्तत्परंज्योतिरूपसम्पत्तव्यं श्रुतं तत्परं ब्रह्म तथाप,
 इतपाभ्यत्यादिधर्मकं तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं रूपम्' इतिहि तेष्वुक्तम् । 'श्रुतिकृतं विवेकज्ञानं शरीरा
 त्समुत्थानं विवेकज्ञानफलं स्वरूपणाभिनिष्पत्तिः' इति समुत्थानादिश्रुतिनिर्वाहं तेष्वेव कृतः । अतःकृतकरव
 इहपरमद्वयसंपत्त्याऽविभूतस्वरूपावयववृद्धयेनमुपजीव्य दहकाकाशस्य परमानुसन्धं तत्र समाधत्तामितिचेन्न तर्हि 'उत्त-
 राचत्' इति स्वानन्तरं 'ज्योतिर्दिशनात्' इतिचूचं निवेदयितव्यम् हेतुप्रयोगान्तरमेव हेत्वास्मिन्नेः पारहरीयत्वात्

अतः प्रकाशिका

अपहृतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनो वक्ष्यन्तेनानुष्ठितदर्शनेन हि तद्विहितं पथिहियते । इदं च तत्रैव चम् । अपहृत पाप्मत्वादिगुणकमात्मानं प्रस्तुत्य एतन्नेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति तत्र कृष्यन्त्य स्वप्रस्तुतपाप्मत्वाद्युपपादनेन परमार्थस्वरूपावर्धोपदेशपरमिदं वाक्यमिति तत्र तैरेव प्रतिपादनात् तदप्रतिपादनेनास्य वाक्यस्याविभूतस्वरूपविषय-
'वादिदे' अतः कृतकरत्वमन्यथा तत्रैव त सूत्रनिवेदनं वा प्रसजेत् ॥

अपरेखाहुः-शरीरादुत्थानस्य स्वेन रूपेणानिर्पेक्ष मध्ये भूयमाणः परत्वातिः प्रामितामिदं प्राप्तिः आदिवादि-
मार्गप्रत्यभिज्ञानात् । तत्रादित्यप्राप्तिर्मध्ये भूयते । आदित्यस्य परत्वात् विराचयेत्यति पूर्वप्रदर्शनामिति । एतत्प्यत एव
निरस्तम् 'उत्तराद्येत्' इति सूत्र एवास्य वाक्यस्य परब्रह्मोपपत्त्युपविभूतस्वरूपाभावात् यस्य समर्पितेवादि ॥

इति प्रामिताधिकरणशेषः

अथ प्रामिताधिकरणशेषः

गूढार्थसङ्ग्रहः

'कपनात्' पूर्वाधिकरणशेषेण ह्यपेक्षयाप्यति प्रामिताधिकरणगुणभूतेन 'अन्ययोगः अयोगश्च' छेदश्च मनु-
ष्याधिकारत्वात्' इत्यत्र न विवक्षित इति निर्णयेन शब्दादेवेति सूत्रार्थनिर्णयः सफलः । तस्यैव शब्दस्यैव 'कप-
नात्' इत्यनेन तदाधिकरणे यत् साध्यतया विवक्षितं तदेव इदीक्रियते 'अनुष्ठप्रमित' परमात्मा कपनात्' अत्राव्ये-
वेत्यस्यानुपपन्नं तद्यत् शब्दा हेतुः अत्रार्थः । अनुष्ठप्रमितविषयवाक्यमध्यपतितं वेनादैश्च विषयवाक्यस्य विवक्षितम् एते
षप्रथमः प्राणशब्दश्च नैव वर्तते, अप्याहारेणैव परेः नव्यैश्चाथो वर्णनीयः । इति तत्र प्रामिताधिकरणशेषतया तत्रस्य
पदानुपपन्नैवार्थवर्णनं युक्तम् । अत्र 'यद्यतद्विदुरमुतास्त भवन्ति' इत्युक्तया भोक्तृहेतुज्ञानविषयस्य 'पूर्वपक्षिर्भूतयो
न पटत इत्यवश्यं वक्ष्यार्थं विज्ञाय कपनात् इति हत्किः प्रतद्वयेऽपि न समञ्जसः ॥

'ज्योतिर्दर्शनात्' अनुष्ठप्रमितस्य हृदि स्थितिः प्रतिपाद्यते तैव 'आग्रयणिको मुनेर्न प्रथिष्ट रूपरूप प्रतिक्रियो-
वभूत्' इत्यादौ सर्वभूतान्तरात्मपदेनोक्तः । सैवोत्तराष्ट्रप्रमित 'इत्यादिनोक्तः' 'तदेतानि ते मृदुते अनिर्देश्य परम
मुच्यम्' इत्यादौ मुक्तप्राप्य सुख प्रतिपादितम्, तदनन्तरं 'किमुमाति विमाति वा' इति प्रथमं तदुत्तरं 'नतत्र सुयो
भाती'ति प्रतिवचनम् । अस्यां श्रुतौ पूर्वमप्रसूयादीनां यथायमस्य तत्सत्यताज्ञानेनोक्तं प्रतीतिः । अत्रादित्यस्य पूर्वप्रदर्शनात्
प्रकाशविरहस्य परममप्रकाशः प्रतिवचने प्रतिपाद्यते । एतेन एतं प्रकाशविशिष्टं निरतिशयसुखं 'नित्यमित्येतो
नाम्' इति श्रुतौ 'तेषां सुखं ज्ञानं च नेतरेषाम्' इत्यत्राज्ञानेनोक्तं यत्सुखं तदेव प्रत्येकं निघोति भवति ।
'यदिदं किंच जग सर्वम्' इति श्रुतौ 'यद्यतद्विदुरमुतास्त भवन्ति' इत्युक्तया यमप्यतद्विषयार्थनिर्णयः, 'निरतिशयसु-
खज्ञानेन निरतिशयसुखस्वरूपनिर्णयश्च भवतीति' निरतिशयसुखं प्रतिविष्टा मुक्तपदस्य 'यद्यत्' इति प्रतीतिः ।
'ज्योतिर्दर्शनात्' इत्यत्रेदमेव विषयवाक्यम्, यथातिशयः मेदिनीकोशात् प्रकृतपदं 'निरतिशयसुखं' इति प्रतीतिः ।
मुदाहार्यमिति नियमः मुण्डकोपनिषदि- 'न तत्र सुयो भाती'त्येतत्पूर्व 'तत्र सुयो भाती'त्येतत्पूर्व 'तदेतानि ते मृदुते अनिर्देश्य परम
मुच्यम्' इत्यादौ 'ज्योतिर्दर्शनात्' वाक्यमिति सर्वप्रथमं ज्योत्यस्य भासप्रतिपादनम् । 'न तत्र सुयो भाती'त्येतत्पूर्व
कपनत्वात्पाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनो वक्ष्यन्तेनानुष्ठितदर्शनेन हि तद्विहितं पथिहियते । इदं च तत्रैव चम् । अपहृत पाप्मत्वादिगुणकमात्मानं प्रस्तुत्य एतन्नेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति तत्र कृष्यन्त्य स्वप्रस्तुतपाप्मत्वाद्युपपादनेन परमार्थस्वरूपावर्धोपदेशपरमिदं वाक्यमिति तत्र तैरेव प्रतिपादनात् तदप्रतिपादनेनास्य वाक्यस्याविभूतस्वरूपविषय-
'वादिदे' अतः कृतकरत्वमन्यथा तत्रैव त सूत्रनिवेदनं वा प्रसजेत् ॥

गूढार्थसंग्रहः

सम् । अनेनोपनिषदन्तरप्रतिद्वारापि चोतिता भवति तेनविनाऽक्षेपस्य नावसरः । सिद्धान्ते प्रमिताधिकरणदेवत्या तत्प्रदानमेवानुपक्रमः कार्यः । एतेन 'अथ यदत परो दिवो ज्ञातिः' इत्यत्र दीप्तिविशिष्ट यज्योतिः निरतिशयमाविश-
एमेवेति श्रुतिद्वये मुक्तप्राप्य ज्ञातिरिति विवक्षितमिति सिद्धयति ॥ १-३-९

एतेन 'एष सप्रसादः—परज्योतिः' इत्यत्र परमेतादृशमपि विवक्षितमिति सिद्धं तेन 'सत्तत्तमं पुरुषः'
इति वाक्यधरणेभेदा विवक्षित इति न परंपर्या शङ्काऽवकाशः । 'तेषां सुखं शाश्वतं नैवेद्यमा' इति पृथगेनेकमुक्त-
प्राप्यरूपानिरातिशयसुखरूपप्रतिपादनामन्तरं तस्य निरतिशयमाविशिष्टप्रतिपादनेन हेतुः निरतिशयमाविशिष्टमपि विव-
क्षितम् । 'तद्वा ज्योतिषा ज्योतिः' इत्यत्र ज्योतिषामयमावकाशामप्यवग्रहस्य प्रतिपादनेन ज्योतिश्चाब्दोऽभासक-
परः । अरभासकस्य परमात्मन्येव सुखरूपं एतदेव दर्शयितुं 'न तत्र सुखं भातीत्यादिना । 'अथ यदत परः' इत्यत्र
'ज्योतिश्चरणामिधानात्' इति च दीप्तिविशिष्टज्योतिःप्रतिपादनात् दीप्तिरपि विशेषः प्रतिपादितः । दीप्तिविशिष्टस्यास्या-
श्रुतौ चिरणम् । एतेन 'न तत्र सुखं भातीत्यादौ प्राप्यस्वरूपमेव विवक्षितम् । तेन 'पर ज्योतिः' इत्यनेनाप्येक-
रूपा । कृत्वल्लया 'तेषां सुखं शाश्वतम्—अनिर्देश्य परम् सुखम्' इति सुखत्वेनैव प्रतिपादितमेवात्र प्रतिपाद्यते श्वेताश्व-
तरेऽपि—'नित्यो नित्यानाम्' इत्यनन्तरमस्याश्रुतेरभिधानात् ॥

इति प्रमिताधिकरणशेषः

अथ वेदान्तसारः

प्रासादिक परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति—

सू-४० कम्पनात् (१.३.४०) ॥ १-३-४०

अङ्गुष्ठममितप्रकरणमद्ये 'यदिदं विज्ञ जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्' (कठ.२.६.२) इत्यादिना अभिहि-
ताङ्गुष्ठप्राप्तप्राणशब्दनिर्दिष्टजानतभ्यात् वज्रादिवोचतात् अभिवायुस्यैव प्रसङ्गः कृत्वा जगत्कम्पनात् अङ्गुष्ठममितः परम-
पुरुष इति निश्चीयते ॥

सू-४१ ज्योतिर्दर्शनात् (१.३.४१) ॥ १-३-४१

तत्प्रकरणे 'न तत्र सुखं भाति' (कठ.२.६.१५) इत्यारभ्य 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (२.५.१५) इति
भाष्यप्रमाणद्वयस्य अनवधिर्जातिशयज्योतिरात्र दर्शनाच्च अङ्गुष्ठप्राप्तः परमपुरुषः ॥ १-३-४१

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

प्रासङ्गिकं पारिभाष्यं प्रकृतं परिसमापयति—

सू—४० कम्पनात् (१-३-४०)

अङ्गुष्ठप्रमितप्रकरणमध्ये 'यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राणएजति निस्सृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतम्—' (कठ.२.६.२) 'भयादस्यामिस्तपति' (२.६.३) इत्यादौ प्राणशब्दानिर्दिष्टाङ्गुष्ठप्रमितजनितभयनिमित्तादग्निबाधुसूर्यप्रकृतिकृत् जलकम्पनाच्छयमाणादङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मैवेति निश्चीयते ॥

सू—४१ ज्योतिर्दर्शनात् (१.३.४१)

अस्मिन्नेव प्रकरणे तत्त्ववर्णितया 'म तत्र सूर्यो भाति' (कठ.२.६.१५) इत्यारभ्य 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति सर्वेषां छादकस्यानवधिकातिष्ठायस्य भादशब्दामिहितस्य ब्रह्मभूतस्य परस्य ज्योतिषो दर्शनाच्च अङ्गुष्ठप्रमित परमात्मा ॥

इति प्रमिताधिकरणशेषः

अथ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू—४२ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् (१-३-४२)

छान्दोग्ये श्रूयते—'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमूर्तं स आत्मा' (छां.८.१४.१) इति । तत्र संशयः

अथ अर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू—४२ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् (१.३.४२)

पूर्वं दहराकाशस्य परब्रह्मत्वे साध्यमाने 'अस्वभूते- इति चेत्तदुक्तं । इति चेत्तदुक्तं । अस्वभूतिं प्रसङ्गेनाङ्गुष्ठप्रमितस्य परत्वं साधितम् तत् प्रसङ्गेनाधिकरणयमुक्तम् । अथ पूर्वप्रकृतदहरविधायी मुक्तिस्य चेन एवमन्तरभूतस्य आकाशो ह वै नाम' इत्यादिप्रकरणस्य जीवपरवमाशङ्क्य परिहृत्य इति सङ्गतिः । युक्तस्य प्रकृतत्वान्मुक्ता-

श्रीभाष्यम्

नामानि च पृथमविभक्तौ तस्यैव नामरूपविनिर्मुक्ता साम्प्रतिक्यवस्था 'तद्वत् तदमुम्' (८.१४.१) इत्युच्यते । आकाशशब्दश्च तस्मिन्नप्यसङ्कचितप्रकाशयोगादुपपद्यते । ननु दहरवाक्ये शेषत्वादस्य स एव दहराकाशोऽयमिति प्रतीयते । तस्य च परमात्मत्वं निर्णीतम् । मैवम् प्रजापतिवाक्यव्यवधानात् । प्रजापतिवाक्ये च प्रत्यगात्मनो मुक्त्यवस्थान्तं रूपमभिहितम् अनन्तरं च 'विधूय पापम्' (८.१३.१) इति स एव मुक्तावस्थाः प्रस्तुतः । अतोऽत्राकाशो मुक्तात्मा ॥

इति प्राप्त उच्यते—'आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्' इति । आकाशः परं ब्रह्म । कुतः ? अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । अर्थान्तरत्वव्यपदेशस्तावत् 'आकाशो ह्यैव नामरूपयोर्निर्वेदिता' (८.१४.१) इति नामरूपयोर्निर्वोदित्वं यद्धमुक्तोभयावस्थाप्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वमाकाशस्योपपादयति । यद्वाचस्यस्त्वयं कर्मवशात्प्राप्त्यर्थं भजमानो न नामरूपे निर्वोदुं शक्नुयात् । मुक्तावस्थस्य जगद्व्यापारासम्भवात् न नितरां नामरूपनिर्वोदित्वम् ईश्वरस्य तु सकलजगन्निर्माणधुरन्धरस्य नामरूपयोर्निर्वोदित्वं श्रुत्यैव प्रतिपद्यम् 'अनेन जीवेनाऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा.६.३.२) 'यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्यत्र जायते' (मु.१.१.९) 'सर्वाणिरूपाणि विचित्राणी धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्त्यदास्ते' (तै.पु) इत्यादिषु । अतो निर्वाहनामरूपाप्रत्यगात्मनो नामरूपयोर्निर्वोदाऽयमाकाशोऽर्थान्तरभूतः परमेव ब्रह्म । तदेवोपपादयति 'ते यदन्तरा' (छा.८.१४.१) इति । यस्मादयमाकाशो नामरूपे अनन्तरा ताभ्यामस्पृष्टोऽर्थान्तरभूतः, तस्मात्तयोर्निर्वाहो व्यपहतताम्रत्वात्तस्य सङ्कल्पत्वाच्च निर्वेदितेत्यर्थः । आदिशब्देन ब्रह्मत्वात्प्रचामृतत्वादि गृह्यन्ते । निरुपाधिकवृहत्त्वादयोहि परमात्मन एव सम्भवन्ति । तेनात्राकाशः परमेव ब्रह्म । 'यत्पुनरुक्तं धृत्वा शरीरम्' (छा.८.१४.१) इति तु तोऽनन्तरप्रकृतः इति तत्र 'ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि' इति परस्यैव ब्रह्मणोऽनन्तरप्रकृतत्वात् ।

शुक्लप्रकाशिका

तस्यैवेति । साम्प्रतिकीति । 'नामरूपविमोक्षणानन्तरकालमाविन्यवस्था तस्य कालस्य प्रकृतत्वात् साम्प्रतिकी उपपद्यते ॥

रादान्ते व्यपदेशस्तावदिति । प्रदर्शयति इति शेषः । यद्वा नामरूपयोर्निर्वेदितेति व्यपदेश इत्यन्वयः 'अर्थान्तरत्वव्यपदेशादुपपादकं धर्मं लक्षयति अर्थान्तरत्वमाकाशस्योपपादयति' इति शक्तम् । भेदकधर्मव्यपदेशादित्यर्थं नामरूपयोरित्यादि । नामरूपनिर्वोदित्वं च सुष्ठुभेदकधर्मः अवयवशक्त्या निर्वोदकस्य यदननाप्रवादादि रुदिगमपहंतीति न्यायार्थं कर्तृपरत्वं युक्तमिति भावः । नन्वेवमिति 'ते यदन्तरा' इति कथं मुक्तस्याम तमभिधानमिति ब्रह्म—तदेवोपपादयति ते यदन्तरेतीति । कर्तृमतेनामरूपमात्रमावाचयोः स्वेच्छया निर्वोदा परमानो नाहं का परार्थीनवेदितस्य यदस्य जगद्व्यापारागुणसङ्कल्पादि राहितस्य मुक्तस्य च नामरूपनिर्वोदित्वं समवतीत्यर्थः । निर्वेदितो मुक्तित्येवमुक्तः । आदिशब्दाद्यमह—आदिशब्देनेति । निरुपाधिकशब्दोऽनवच्छिन्नवत् उपादिशब्दोऽपेक्षः । जीवस्य ज्ञानतो बृहत्त्वं तस्य परमात्मप्रसादाद्यच्च बृहत्त्वादय इति । भर्मा इति शेषः धृत्वेत्यादि । ब्रह्मण्येव लोको ब्रह्मलोकः, प्रथमानिर्दिष्टस्याभिधमविदुः प्राचाभ्येन प्राकरणकवस्वारभ्येऽपि लिङ्गत्वात् प्राकरणिकवस्वारभ्येऽपि प्रा

श्रीभाष्यम्

यद्यप्यमिसम्भवितुमुक्तस्यामिसम्भाव्यतया परं ब्रह्म निर्दिष्टम्, तथाऽप्यमिसम्भवितुमुक्तस्य नामरूपनिर्वाह्यत्वाच्चसम्भवाच्चमिसम्भाव्यं परमेव ब्रह्म तत्र प्रत्येतव्यम् । किञ्च आकाशशब्देन प्रकृतस्य दहराकाशस्यात्र प्रत्यभिज्ञानात्, प्रजापतिवाक्यस्याधुना सवस्वरूपकधनार्थत्वाद्गुणस्य एव दहराकाश प्राप्यतयेहोपसंक्षिप्तम् इति युक्तम् । आकाशशब्दश्च प्रत्यगात्पति न कचिद्विष्टरः । अतोऽप्राकाश परं ब्रह्म ॥

१- अथ स्यात्—प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतमात्माऽन्तरमेव नास्ति, ऐक्योपदेशात्, द्वैतप्रतिषेधाच्च । शुद्धावस्थ एव हि प्रत्यगात्मा परं ब्रह्म परमेष्ठ्यर इति च व्यपदिश्यते ; अतः प्रकृतात्मनोऽमिसम्भवितुर्नार्थान्तरममिसम्भाव्यो ब्रह्मलोकः, अतो नामरूपयोर्निर्बहिता आकाशोऽपि स एव भवितुमर्हति इति ; अत उत्तर पठति—

सू-४३ सुप्तपुरुषान्त्योर्भेदेन [१.३.४३]

श्रुतप्रकाशिका

इत्यभिप्रायेणाह—यद्यपीति । अथान्तरप्रकरणेन पूर्ववाक्यस्य जीवस्वरूपपरत्वमभ्युपेत्य परिहृत्य वास्तवतः ब्रह्म कश्चित् नृपदीतमहोत्तरकरणबलात् पूर्ववाक्यमपि न जीवरूपम्, किञ्च तस्य परमप्राप्यभूतपरब्रह्मपरं तदेष्टव्यम्—किंचाकाशेति । प्रजापतिवाक्यस्य 'यववायवश्चक्षुःश्रवणं हृत्प्राणश्च'—प्रजापतिवाक्यस्येति । इ व तं देव्य ह—आकाश इदं देव्येति ।

उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कामाह—अथ स्यादिति ननु कथमा-न्तरमेव नास्तीत्युच्यते, त्रिपादीत्ययोगस्य च उद्देशः प्रथमपाद एव सिद्धिर्बहिर्लक्षणवत्तुल्यत्वात्तदस्येति । उच्यते—सिद्धिस्तावदुभयविधा साधकप्रमाणसमवाचीना साधकप्रमाणशुद्धासाधीना च, साधकप्रमाणशुद्धासन साधकसत्तायत्ता सिद्धि रसमधी भवति तदभावे साधकमात्राधीना सिद्धिरस्ति । अस्मिन् साधकस्य । अत्र प्रथमे पाद साधकसत्तासाधीनसिद्धौ रक्षितायामभेदनिषेधस्य साधकशुद्धसनस्य सूत्रकारैरेतत्पूर्वमकृतं वात्, साधकाधीनसिद्धेरस्तिप्रायः बाधकान्तिरुच्यते । प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतमात्मनोऽत्र दृढप्रमाणसिद्धि न भवतीत्यर्थः । चतुर्थपादेऽपीदृशव्यपदेश उक्तः त्रिपाद्यो देवित्यर्थः ॥

यद्वा त्रिपाद्या अन्ययोगवच-उद्देशः प्राचुर्यनिबन्धनमिति नानुपपत्तिः । ऐक्योपदेशात् द्वैतप्रतिषेधाच्चेति । मुक्तप्राप्यतयोक्तस्य ब्रह्मलोकशब्दनिर्वाच्यतया बृहदारण्यके प्रत्याश्रयमानस्य 'एकैवाधुना दृष्टव्यम्', 'सया एव महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः' 'नेह नानासास्त किञ्चन' इति जीवनेक्यप्रतिपादनात् भेदनिषेधाच्चेत्यर्थः । तत्राह 'एव ब्रह्मलोकस्सम्राट्तिहोवाच' इति प्रकरणावसानं तस्य परमात्मनो ब्रह्मलोकशब्दनिर्देशोऽवगम्यते, चक्षुःदस्सनुष्ये ऐक्योपदेशभेदनिषेधयोः प्रत्यक्ष भेदविरोधो वात् । इत्येतरयोगो वा चक्षुः एव यस्यान्तरस्य यद्यह्मनिर्वाकरत्वात् भेदनिषेधस्य नामरूपयोर्निर्वाहहेतौ पूर्ववचनानुवृत्त्यात्, अतएवोह-नामरूपयोर्निर्वाहो वमिति स्वमध्ये निर्दिष्टम् । आपाततोऽर्थान्तरं वे प्रतीतेऽपि न तत्सिद्धान्तीकृतं भवति ब्रह्म-वचनार्थः

सू-४३ सुप्तपुरुषान्त्योर्भेदेन [१.३.४३]

श्रीभाष्यम्

व्यपदेशादिति वक्षते, सुषुप्त्युक्तान्याः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरहेन परमात्मनो व्यप-
देशात् प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्मा इत्येव । तथा हि बाजसनेयके कतम आत्मा
योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (बृ. ६.३.७) इति प्रकृतस्य प्रत्यगात्मनस्सुषुप्त्यवस्थायामकिञ्चि-
ज्ज्ञस्य सर्वज्ञेन परमात्मना परिच्यङ्ग आक्षेपिते प्राज्ञेनात्मना सपरिच्यको न बाह्य किञ्च
न वेद गान्तरम्' (६.३.२१) इति तथोक्तान्तावपि प्राज्ञेनात्मनोऽन्याद्वद उत्सर्जन्त्यात्
(६.३.४५) इति न च स्वपत उत्क्रामतो वा किञ्चिज्ज्ञस्य तदानीमेव स्वेनैव सर्वज्ञेन सता
परिच्यङ्गान्वावरोहै सम्भवतो न च क्षेत्रज्ञान्तरेण वस्यापि सर्वज्ञत्वासम्भवात् ।

इति श्व प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरं भवतु परमात्मिन्याहुः

सू-४४ पत्यादिशब्देभ्यः (१.३.४४)

[३.३.९] निम्नाः निम्नलिखितानि ६४—२१

अयं परिण्यजकः परमात्मा उत्तराय पत्यादिभ्यर्द्धैर्यपदिश्यते 'सर्वस्याधिपतिस्स वैश्य वशी सर्वस्येशानः । स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एयासाधुना कनीयात् । एयसर्वेश्वर एय भूताधिपतिरेष भूतपालः एय सेतुर्विधरण एयां लोकानामसम्मेदाय । तमेत. वेदा-
नुचनेन । ब्राह्मणा विविदिष्यन्ति एतमेव । विदिस्वा मुनिर्मथति । एतमेव प्रमाजिनो लोक-
मिच्छन्तः प्रयजन्ति ।' (बृ. ६.४.३२) ; 'स वा एय महानज आत्माऽद्यादो वसुदानः ।' (६.४.३३)

प्रमाणित करने के लिये :
 दिनांक : २०/११/२०२३ मुख्याधिकाशिका द्वारा : [हस्ताक्षर] पृष्ठ संख्या : ५

॥ अथ सूत्रस्याकाङ्क्षां पूरयति व्यपदेशादिति वर्तत इति । 'येथां' अथ शब्दानुशासनम् । इत्यत्र 'केषां शब्दानाम्' इत्युक्तेऽपि मन्त्रस्याप्यनुशासनपदस्य विभक्तिर्नानुपपन्नः तथेहापीति भाष्ये । 'सुखे' सुपुञ्जयुक्तस्योः इति वतमी । कस्य कस्यां हि । इत्यत्राह—प्रत्यगात्मन इति । 'अथान्तरत्वं व्यपदेशं रूपेणैव सिद्धिः' इति शब्दादिपरिहारपर्यायादस्य । एषस्याप्येति वदन् । सार्धं निदिष्टं दर्शयति अथान्तरत्वं इति । अत्रान्वयाप्रतिज्ञायात् सुखे कण्ठस्य भावः प्रथमोऽप्यप्रतिज्ञान्नेति प्रमाणं कण्ठात्कचपलमप्येत । दृष्टव्यं प्राणपरिहृत्यैवैकैषां कृत्वा वाङ्मयं 'विशनिमयः प्रीणेषु' इति प्रकृतं सत्पुनः सोऽहं हस्तजम्—मदारीम् । इति च । अथैवैकप्रकारेण निरव्यङ्गान्वारोहावाक्ये वाह—नपेति ॥

मुक्तान्तेनातिन्वारोह इत्युपाहृतमिति । वि. १. ५. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

सू-४४. पत्यादिशिन्देभ्यः [१-३-४४] पत्न्यादिभ्यः ।

॥ ५ ॥ सूत्रे 'पत्यादिशब्देभ्यः' इति निर्दिष्टत्वाच्चतुस्रोपायं श्रौतिपाठक्रमानुसारेण 'सर्वस्याधिपतिः' इति शब्दं प्रथममुदाहृतं सत्यं च तथा निर्देशः 'किमर्थं इति चेत्' उच्यते कर्मसंज्ञानियममुल्लंघ्य सर्वेष्वप्यादिगुणानां निरूपयित्वा श्रावकस्य 'स ज्ञ साधुना कर्मणा भूयान्' इत्यादिवाक्यस्य पूर्वं 'सर्वस्याधिपतिः' इत्यादिवाक्यं पश्चात् 'एष भूताधिपतिः' इति वाक्यम् । एवं कर्मसंज्ञाहर्षवर्जकस्यैव तत्प्राप्त्यर्थं वाच्यं । अतः 'तस्मै' कोटिकरणाय प्रस्तावितरूपवाच्यं बलवान्वाच्यं च 'पत्यादिशब्देभ्यः' इति निर्देशः । अपिपत्यादीत्यनुचः 'पतिविश्वस्यातमे शब्दम्' इत्यादि-

१-श्रीमाध्यम

२४) 'अजरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म' (६.४.२५) इति । एते च पतित्यजगद्विधरणत्वसर्वेश्वर-
त्वाद्युः प्रत्यागात्मानि मुक्तावस्थेऽपि न कथञ्चित्सम्भवन्ति । अतो मुक्तात्मनोऽर्थान्तरभूतो
नामरूपयोर्निबद्धताऽऽकाशः । एकयोपदेशस्तु सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य ब्रह्मकायत्वेन
तदात्मकत्वायुक्त इति सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' (छा.३.१४.१) इत्यादिभिर्वाक्यैः प्रति-
पाद्यत इति पूर्वमेव समर्थितम् । इतःप्रतिषेधश्च तत् परवैयनवधम् ॥

इति शरीरकमीमांसामध्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सुतप्रकाशिका

मिरस्य प्रकरणेष्वेकाध्वने विशिष्यस्य परमात्मनो नारायणत्वयोतनाया अतएवशब्दे परिश्वङ्गः परमार्थेति भाष्ये
सर्वत्र 'पतित्विष्यस्य' इति । प्रकरणस्य 'तस्यादिश्रुत्याया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः' इति परमार्थशब्दः
स्फोरयति । मुमुक्षुवाक्यैर्वक्तृमहागुणैश्चाशब्दत्वात् प्रत्यादेशशब्देरह 'तमेतम्' इत्यादिवाक्यैर्मुपोक्तम् 'अन्नादि'
असदर्थे आचरत्योदिशब्दोक्तोर्नामार्था मुक्तव्यावर्तकत्वं दर्शयति । एतेचेति । मुक्तस्य जगद्व्यापारहितत्वात्प्रसंगे
वर्तित्यर्थः किं जीवमैवादिशब्दोन्तरत्वे विप्रतिषेधः । इत मुक्तादर्थान्तरत्वं इति विकल्पे प्रथमं शिरःपूर्वसूत्रेण प्रत्युक्तम्
अनेनानुद्दितीये शिर इति विभागः । यदा स्वद्वयोक्तैर्ममुक्तव्याप्तिरिति कथमित्यत्राह—एतेचेति । एतच्छब्दः
स्वद्वयोदाहृतगुणपरः अतआदिशब्दे परिश्वङ्गाच्चावरोहणश्रुतेः सुषुप्त्युक्तान्त्योः परिश्वङ्गस्याच्चावरोहस्य च जगद्व्यापा-
रान्तभूतत्वान्मुक्तस्य तद्रहितत्वाच्च, ताव तस्मिन्नसमवतः एते अकर्मसेवाया इति चाभिप्रायः । 'स न साधुना
कर्मणा भूयान्' इति श्रुतत्वात् । तेन बद्धा-मध्यवर्धभवः मुक्तैश्वर्यस्य जगद्व्यापारवर्ण्यत्वात् मुक्तामन्यसम्भव इत्यर्थः
एवमनेन स्वद्वयेन परमार्थमभिर्द्विद्वैल्लभ्ये क्षीमाणदार्ढ्यस्वोपिणादितत्त्वात् । ऐक्योपदेशमेदानिषेधौ तदनुरोधेन वर्णनी-
यौचिति षोडशोर्ध्वं परिहृतं भवति । एतावदेवैतदधिकरणकृत्यम्, एवं प्रवर्ततरभेदमुत्पन्नुरोधेन निर्वाह कर्तव्ये सत्यै-
क्योपदेशमेदानिषेधयोरेवमुपवतयाऽपि निर्वाहे प्राप्ति सूक्ष्मरेख श्रुतितोऽर्थश्च नश्यमाणं श्रुतितिष्ठे मुपनिर्वाहे तत्रतत्र
प्रसङ्गपूर्वमेपि ध्वेनोक्तमिह स्मारयति ऐक्योपदेशस्त्विति । कार्यकारणक्यानिबन्धनः ननु जीविश्वरेक्यानिबन्धनः इत्यर्थः ।
ततएव कार्यकारणक्यादिषु एक्योपदेशशेषत्वात् ऐदनिषेधश्रुतिः । कुतःकिञ्चिद्व्यतिचारणमेतदिति वक्ष्यते । तत्रारम्भोर्ध्वं किञ्चि-
निषेधस्य प्रकायैक्यानिबन्धनमन्यमप्ययसिद्धम् । प्रकरिप्रकारिभावस्य जकारणत्वनिर्वाहकत्वात् । तत्रारम्भोर्ध्वं किञ्चि-
कारणकत्वसमर्थनं भूतं तैक्योपदेशस्य मुख्यत्वमर्थम् । सामानाधिकरण्याच्च शरीरशरीरमात्रनिबन्धनं च अवस्थिते
रिति काशकृत्तः इति वक्ष्यते तत्राकृतिनयनोचरतया मुख्यत्वसमर्थनं चिद्विषयमचिद्विषयं च । अंशो नानिर्वच्य-
पेशात् । सम्यगन्यपदेशात् । इत्यधिकरणद्वयेन कृतम् । एव वक्ष्यमाणो मुख्यनिर्वाह इह स्मारितः । पादद्वयोक्त-
मर्थमभिप्रेत्याह—इत्यनवधमिति ॥

परेस्तु 'सुषुप्त्युक्तान्त्योः' इत्यादिस्वद्वये बृहदारण्यके 'कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिप्र-
करणविषयमधिकरणान्तराध्याख्यातम् । तत्रचोपक्रमं 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेण' इति शरीरीरिक्लृप्तदर्शनादुपसंहारिच

अनुप्रकाशिका

विनाकारविषयप्रमाणपक्षः । नचा-यकर्तुं अधिष्ठानभूतेश्वरस्य सद्योयोगोचरत्वात् । अधिष्ठानानवभासेऽप्यस्तप्रतीतिरूपपक्षे, पटस्सन् पटस्सन् इति सम्मात्रमेवाधिष्ठानतयाऽनुवृत्तमवभासत इति च तदीयप्रक्रिया नान्विशिरोऽधिष्ठानस्याप्रतीयत इति, अनसर्वभूतलनयोरन्योऽन्यतादात्म्यापदेशवत् जीवेश्वरतादात्म्योपदेशोऽनुपपन्नः । ईश्वरधर्माश्च अविद्यक्षिता इति चेत् पदानां लक्षणा, किंच अप्राप्तानां धर्माणामनुवादात्म्यमवादिहृतस्य निदेशयोगे त 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेव भूतपाल' इति ता पर्याल्लिङ्गदर्शनाच्च तेषां धर्माणामविद्यक्षितस्य दुर्बलम् । सिद्धांत्यमिममतु तादात्म्यतदुपासनसोत्तरय निरूपयिष्यते । अतस्त्वाङ्गरात्रिचूक्यात् सद्योविषयाभावात् स्वाभितार्यशरीरस्यानुपपन्नत्वात् प्रामाणिकतादात्म्यनिरूपणस्याप्यत्र क्रियमाण वा-आकाश-शब्दनिर्दिष्टस्य परमा मवोपपक्षे स्पष्टयमिति सिद्धम् ॥

यादवप्रकाशपक्षेऽपि निरूपणीयामावादनारम्भणीयत्वदोषः स्थितः । पूर्वपक्षसिद्धा-तदर्थं न प्रकाशानुपपन्नः, परिश्रान्तारोहाभ्यां प्राक्तन्यामनदशारीरगद्देदः स्थित इति विषयशोधकमात्रं सूत्र व्याख्याय स प्राक्तनं किं मोक्षं विद्या कर्मातिशयलब्धं जीवः उत पर इति विद्याय भोक्तुर्विशानमयस्य प्रकरणस्यतया वाशिवेशानन्वादीनां विद्याकर्मलब्धत्वात् जीवत्वमुक्तत्वात् पत्यादिशब्दानां शब्दान्तरं परमा मविषय धर्माभावाच्च सुपुत्रो परमा मनि संवत्तिश्रवणाच्च परमा मव साधितम् तत्र तावदाद्यसूत्रव्याख्यानममुक्तम्, विषयशोधकत्वमात्रे सूत्रवैयर्थ्यात् । पूर्वपक्षपरवे शब्दस्य हेतोर्विद्वत्त्वात् भोक्तुः प्रकृततया कर्माधीनैश्वर्यस्य पूर्वपक्षहेतोरशब्दत्वाच्च तच्छब्दादनुवृत्तनासमर्थेदानुभाषणे प्रयोजनम् । वात् सूत्रवैयर्थ्यम् । किंच शरीरात् भेदको परिवर्द्धा-योगोऽपि प्राक्तनकर्तृको भूयत । प्राक्तनं च स्वाभाविकं, पति वादस्य स्वाभाविका एवात्र प्रतिपाद्यन्ते उपाध्यनुक्तं तथैव 'स न साधुना कर्मणा भूयान्' इत्युपनिषदाच्च । अस्मादनादस्य पत्यादिशब्दानां शब्दान्तरप्रसिद्धत्वात् परमा मसादक बोधिरुद्धः । उद्देश्यत्वात् तदस्य कारण-व्यावर्तकः तथाऽपि कारणस्य विदित्वेऽलक्ष्यत्वं सवादनिरपेक्षहेतुः प्राक्तनं निरपेक्षकैश्वर्यवत् च, यद्यपि हेतुः निरपेक्षकैश्वर्यमपि ह्युत्पत्त्यन्तरसवादासपेक्ष, तर्हि ह्युत्पत्त्यन्तरं कथमाश्वास्य तत्रापि सवादा-तरापेक्षेऽनवस्था स्यात् । एतच्छ्रुत्यपेक्षेऽप्योऽवाभयस्यत्वात् । अतोऽधिकरणान्तरकस्य तन्निर्वहणवानुपपन्नम् । अतस्त्वप्रत्ययमेवाधिकरणम् ॥

इति अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम्

गूढार्थसमष्टि

'ज्योतिर्विद्वत्तानात्' इति सूत्रे सर्वाभिप्रायसंज्ञोक्तिः । विवाचितं वेन 'परज्योतिः' इत्यत्र ज्योतिषः तादृशतया मुक्तप्राप्तं ज्योतिरेव 'नतत्र सूर्यो भाति' इत्यत्र विवाचितम् । मुण्डके च ज्योतिषा ज्योतिष्टुतिरूपणार्थं प्रवृत्तायाः 'नतत्र सूर्यो भाति' इति ह्युत्पत्त्यन्तरं मुक्तं ज्ञानेन ब्रह्मात्म्यमपि प्रतिपाद्यते । दहरविद्याया अपतपाम्भवाद्यष्टकविशिष्टत्वेन परमात्मानमाभिधाय जीवस्यापि तदर्थमन्वेन प्रजापतिविद्याया प्रतिपादितत्वेन मुक्तः समानधर्मो बुद्धिः इति प्रजापतिवाक्यान्तरवाक्ये 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निबहिता' इति परमा मन्यव्याकाशशब्दस्य रुद्ध्या प्रवृत्ते रसम्भवेन योगेनैव प्रवृत्तेः आकाशाधिकरणे निर्णीततया 'धूवा शरीरमकृतं कृता मा' इति तदनन्तरपूर्वश्रुतौ 'सुवस्य प्रस्तुतत्वेन प्रस्तुते मुक्ते परमा मत्वेन बुद्धिसाकाशशब्दयोगाद्योऽपि सम्भवति । मुण्डके च 'नाम

गूढार्थसंग्रहः

रूपादिमुक्तः—दिव्यम्—इत्यभिधानेन 'ते यदन्तरा तद्वत्', इत्यत्र नामरूपविमोक्त एव विवक्षितः इत्याक्षेपे प्राप्तिः अर्थान्तरावाधिकरणं प्रारभ्यते ॥

अन्यः अर्थः अर्थान्तरम् पूर्वं नामरूपसम्बद्धं यः जीवः सः परमा माधीनरङ्गस्पर्शनामरूपान्धेयः, तस्य नामरूप-विनिर्माणोऽपि सङ्कल्पाधीनः, इति तद्विलक्षण एव नामरूपयोर्निर्वहिता 'ते यदन्तरा' इत्यत्र विवक्षितः । निषेधोऽपि इत्यर्थः नामरूपसम्बद्धस्य जीवस्य तदभावमात्रेण सन्निरासः सम्भवति 'ते यदन्तरा' इत्यत्र कर्ममूलकनामरूपसम्बद्धाभाव एव विवक्षितः । ततो जीवादेरुक्तस्य मुक्तस्य पूर्वं नामरूपसम्बद्धत्वेन कालभेदेन 'ते यदन्तरा' इत्यस्योपपत्तिर्वाक्याः ननु सार्वादिक् सम्भवति । अतः 'ते यदन्तरा' इत्यस्य नामरूपसम्बद्धासामान्यामात्रस्यैव विवक्षितत्वेन तेनाप्यर्थान्तरम् 'तद्वत्' इत्युत्तरत्र वर्तते, ब्रह्मवादेस्त्वमस्य इत्यर्थः । एतेन आदिपदेन पूर्वमुक्तस्य यस्यास्तुती प्रतिपादनं तस्यामेव मुक्तप्राप्त्येत्यभिधानेन प्राप्यब्रह्मनिरूपणपरत्वमस्यः साक्यस्येति प्रकरणमपि सङ्गतम् । समानकर्मद्वयस्य मुक्तस्य सत्वेऽपि नामरूपनिषेधोक्तकथनेनैव मुक्तगतकर्मसामान्यस्यापि निर्वाहकत्वं परमात्मन एव विवक्षितम् । ब्रह्मवादाद्यर्थवृद्धेर्न 'मुक्तकर्मभूतज्ञानविकासस्यान्तर्भूततया परमात्मसङ्कल्पाधीन एव प्रकाशः' इत्येति निरुपाधिकप्रकाशवान् परमामैव ॥

आकाशशब्देन प्रकृतस्य आकाशशब्दार्थदेव 'सुषुप्तमुक्ताग्नौ' जीवभेदप्रतिपादनात् जीवानां 'पत्यादिशब्देभ्यः' स्वात्मिवप्रतिपादनाच्च जीवभिन्नः परमामैव विवक्षितः इत्यभिप्रायेणैव सूत्रत्रयमेतदधिकरणरूपं स्यात् । ज्योतिर्नाशः इति पूर्वं ब्रुवित्यनया ब्रह्मसमानकर्मवत्त्वेन प्रतिपत्ते मुक्तेऽपि प्रकाशमानः प्रकाशाशक्तयोः सम्बन्धेनैव शब्दशब्दार्थद्वयान्तराः पूर्वसूत्रेण कृतः । प्रमिताधिकरणेऽपि 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा—ज्योतिरिवाधूमकः, ईशानो भूतमयस्य' इत्यत्र जीवाभुवादेनैव भूतमभ्येक्षितपरमामभेदः अभिविद्यते ॥

उपसहारे 'अङ्गुष्ठमात्रः—द्वये सन्निविष्ट—तं स्वाच्छरीराग्रहृन्मुखादिवेधीक। चैरेण' इत्यत्र पूर्वार्थं जीवपरम् 'त स्वाच्छरीरात्' इत्यत्र शरीराग्रहृत्करणं विवक्षितम् 'त शुक्रममृतम्' इत्यत्र जीवस्य परमामभेदः उपसहारे जीवमनूय परमाभोपसहारेण 'अङ्गुष्ठमात्रः' इति पूर्वमपि जीवमनूय परमामभेद एव विधीयते । किंच 'ज्योतिर्दृष्टं नात्' इति सूत्रे 'परज्योतिः' इति भूतेरपि विवक्षितत्वेन 'स उत्तमः पुरुषः' इत्यत्र मुक्तस्य परमामभेदप्रतिपादनेन जीवमिदस्य परस्वैवाभावेन जीववैलक्षण्यं न सिद्धयतीति शङ्काया 'सुषुप्तमुक्ताग्नौः' इति सूत्रद्वयम् । 'सुषुप्तमुक्ताग्नौः' इत्यत्र 'प्राज्ञानामना सपरिवृत्तः, प्राज्ञानामनाऽन्वाकृतः' इति सूत्रद्वयं परैरप्युदाहृतम् । अजातशत्रुब्राह्मणान्ते सुप्तप्रस्तस्य 'सदकोऽन्तर्दृष्टव्याकाशस्तस्मिन्नेते' इत्यभिधाय 'हितानामनाख्यः दाससत्तिसहस्राणि इत्यादिकमुक्तम् ।

ज्योतिर्ब्राह्मणे 'हितानामनाख्यः' इत्यादिकमभिधाय तदत्राविद्यायामन्यते अथ यत्र देवइव राज्ञ इव महदेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते' इत्याद्यन्तरं प्राज्ञानामना सपरिवृत्तः, नवाह्य किंच नैवद नान्तरम्' इति तदुत्तरं तद्ब्राह्मणान्ते 'प्राज्ञानामनाऽन्वाकृतः उ उज्ज्वलं याति' इति श्रूयते, अत्रोपयत्राजातशत्रुब्राह्मणान्ते सुप्तो आकाशशब्दार्थपरमा मसामिन्न एव हितानामनाऽन्वाकृतप्रतिपादनेन ज्योतिर्ब्राह्मणे सुप्तो हितानामनादीसंबन्धस्य पूर्वमभिधानेन चाकाशशब्दार्थपरमामसामिन्न जीवस्य विवक्षित इति स्पष्टम् । तदन्ते 'प्राज्ञानान्वाकृतः' इत्यत्रापि सत्यं विवक्षितः । आकाशशब्दपरमा मसामिन्नी जीवः परमामनो मिध एव, सुप्तो परमते अन्तःकरणादित्यस्य प्रतिपादनेन 'सल्लिख्योऽष्टाभदेतो भजति' इत्येकस्य विषयशेन 'अवाप्यु जैमिनिः' इति सूत्रमप्येव सुप्तो लयान्तरं प्रसवे सृष्टेः वेदान्तेष्वभि

(९.१.३) : गूढार्थसङ्ग्रहः ॥ १३-१०]

धानेन सुपुत्री जीवभेदस्य परमात्मनि स्पष्ट श्रुतिषु प्रतिपादनेन तसिद्धान्तः। श्रुत्याद्यननुश्रुण इति स्पष्टम् । ११ कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः' इति पूर्वप्रस्तुतजीवस्य 'सवा एष महानज आ मा योऽयं विज्ञानमयः' इति च परमात्मा उभेदस्य सुबोधयिषित इति शङ्कानिरासाय 'पत्यादिशब्देभ्यः' इति ॥

'सवा एष महानजः' इत्यस्यामेव श्रुतौ 'यएयोऽन्तर्हृदय' आकाशः, सर्वस्य वशी' इत्याद्यभिधानेन पूर्वजीव भिन्नत्वेन प्रस्तुतपरमेव निर्दिश्य 'सर्वस्य वशी, सर्वस्याधिपतिः' इति जीवाधिपतिव्याभिधानेन, 'सवा एष महानज आ मा' इत्यत्र जीवस्य परमात्माभेदः सर्वथा न घटत इति सिद्धम् । आकाशशब्दार्थस्यैव हृदये जीवभेदस्य प्रतिपादनेनात्र धृष्टद्वये अधिकरणभेदकल्पना अनुचिता । एवञ्च 'स सत्तमः पुरुषः' इत्यत्राविप्राप्य एव पुरुषः प्रतिविपदा यिषितः । 'अद्भुतमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा' इत्यत्र 'पुरुषात्पर किञ्चित्' इत्यादौ पुरुषशब्दस्य परमात्परत्वस्य पेश्य मापि समततया 'सवा अयं सर्वांशु पूर्णं पुरिणयः' इत्यत्रोचनिर्वचनसिद्धान्तस्य तत्रैव 'समवेन' 'अभौकृत्वात्' इति। अत्र अद्भुतप्रमितत्वस्य हृदयपरिमाणनिर्बन्धनलोचया परमात्परत्वे विरोधाभासेन 'जनामा हृदये सन्निष्ट' इत्यत्र सर्वजनहृदयवसित्वस्य एकस्यैव प्रतिपादनेन 'सर्वस्यबाह्यम्' इति गांतीनुसारेण जीवे सर्वजनहृदयसम्बन्धस्यासम्भवेन पूर्वापे परमात्मेव विवक्षितम्, 'तं स्याच्छरीरात्' इत्यत्र पुरुषशब्दस्य सर्वशरीरविशेषत्वेन स्वशरीरसूता चेतनादिय जीवादिषु पृथक्करणं विवक्षितम् उविशेषस्यामृतत्व न सम्भवतोत्याक्षेपपरिहाराय 'तं विद्याच्छुक्लममृतमिति' जीवस्यैव जननमरणयोरसम्भवे का कथा परमात्मनः । समेषमिषयः चाना भिद्यतया सन्धविशिष्टेऽपि धर्मिणः न नित्यत्वहानिः इत्याशयः । 'प्राप्तेना मना' इति श्रुत्युक्तसपरिध्वस्तविरोधार्थः, 'सलिल एको द्रष्टा' इत्यत्र नैव वर्णयितुं शक्यः— 'ततोऽन्यद्विमलं यदपश्येत्' इति सुपुतिप्रकरणे वाक्यसन्वेनाद्वैतशब्दस्य पृथगवभासानर्हीर-प्रसङ्गेपरूपविभाग एवेति सूत्रकाराशयः ॥

इति अर्थान्तरत्यादिव्यपदेशाधिर्णम्

अथ वेदान्तसारः

सू-४२ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् (१.३.४२)

'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता वे, यदन्तरं तद्वत्' (छा.८.१.४.१) इत्यादिना निर्दिष्ट आकाशः 'धूवा शरीरमकृतं कृतात्मा' (८.१.३.१) इति प्रकृत्यात्म्यगामनः परिशुद्धादर्थान्तरभूतः परमपुरुष, नामरूपयोः निर्वोदृश्यतदस्यरूपस्यार्थान्तरत्वादिभ्यपदेशात् ॥ ॥

तत्रवमस्यादिनेत्यपदेशात् प्रत्यगामनो नार्थांतरभूत परमपुरुष इत्याशङ्क्याह—

सू-९३ सुपुत्पुत्कान्त्योर्भेदेन (१.३.४३)

'प्राप्तेना मना सपरिध्वतः नवाह्य किञ्चित् यद नान्तरम्' (वृ.६.३.३९) 'प्राप्तेन मनोऽवाकटः' (६.१.१५) इति सुपुः पु कान्त्या, बाह्यान्तरविषयानभिज्ञात्म्यगामनः । दानार्थमेव माकृत्वा देहत्वं हृदयेऽपदेशार्थं तत्रभूत एव ॥

सू-४४ पत्यादिशब्देभ्यः (१-३-४३)

परिध्वजके प्राप्ते श्रूयमाणेभ्यः पत्यादिशब्देभ्यश्चायमर्थान्तरभूतः 'सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' (वृ.६.४.२२) इति उत्तरत्र श्रूयते, ऐक्योपदेशेऽपि 'अवस्थितेरिति काशङ्क स्तः' (छा.१.४.२२) इत्यनेन जीवस्य शरीरभूतस्याऽऽमतयाऽवस्थितेरिति स्वयमेव परिहरिष्यति ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-४२ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिच्यपदेशात् (१-३-४२)

छा.दोषे—'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्बोहिता ते यदन्तरा तद्वत् तदमृतं च आत्मा' (छा.८.१४.१) इत्यत्र आकाशशब्दानिर्दिष्टं किं मुक्तात्मा उत परमात्मा ? इति सद्यः । मुक्त इति पूर्वपक्षः 'भूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिषमवानि' (८.१३.१) इति मुक्तस्यानन्तरप्रकृतत्वात् । रादान्तरसू—'नामरूपयोर्निर्बोहिता ते यदन्तरा' इति स्वयमसृष्टनामरूपतया नामरूपयोर्निर्बोद्धत्वेन श्रूयमाणोऽयमाकाशो बद्धमुक्तोभयावस्था प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वापरमात्मैव । सुत्रार्थस्तु आकाशः परमात्मा, तस्य नामरूपयोर्निर्बोद्धवत्तदस्पर्शरूपाद्यन्तरव्यपदेशात् ; प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूत एव नामरूपयोर्निर्बोद्धा बद्धावस्थस्तावन्नामरूपाभ्यां सृष्टस्तत्परवर्शमेति न निर्बोद्धा ; मुक्तस्यापि जगद्व्याप्यरहितत्वात् निर्बोद्धव्यम् आदिशब्देन निरुपाधिकब्रह्मत्वाप्युक्तत्वादीनि शङ्कन्ते ; तानि निरुपाधिकानि मुक्तस्यापि न समवन्ति ॥

ननु तत्त्वमस्यादिनैक्यव्यपदेशात् 'मेह नानाऽस्ति' इति भेदप्रतिषेधाच्च न प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्मा स्यादुक्त्याह—

सू-४१ सुषुप्त्युत्थानयोर्भेदेन (१-३-४३)

'व्यपदेशात्' इति यतते 'प्राप्तेनात्मना सपरिध्वजः' (वृ.६.३.२१) 'प्राप्तेनात्मनाऽम्बारुदः' (६.३.३५) इति सुषुप्त्युत्थानयोः द्रष्टव्यविशेषविधानात् प्रत्यगात्मनस्तदानीमेव सर्ववर्तया, भेदव्यपदेशात् प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूत इत्येव परमात्मा ॥

सू-४४ पत्यादिशब्देभ्यः (१-३-४४)

परिध्वजके प्राप्ते श्रूयमाणेभ्यः पत्यादिशब्देभ्यश्चायं प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्मा 'सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इत्यादौ ऐक्योपदेशभेदप्रतिषेधोक्तं ब्रह्मकार्यवैक्यविकल्पनार्थं 'तत्रैक्यनिति—सर्वं सार्वविदं ब्रह्म' (छा.१.१४.१) इत्यादिमुक्तिभिरेव व्यक्तं ॥

इति वेदान्तदीपः

इति अर्थान्तरत्वादिच्यपदेशाधिकरणम्

इति श्री शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादस्तमाप्तः

धीमते रामानुजाय नमः

शरीररूपमीमांसामाप्ये प्रथमाध्याये

चतुर्थःपादः

अथ आनुमानिकाधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू-१ आनुमानिकमप्येकेपामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते
दर्शयति च (१-४-१)

उक्तं परमार्थलक्षणमोक्षसाधनतया जिज्ञास्यं जगज्जन्मादिकारणब्रह्माचिद्र-
स्तुतः प्रधानदेधेतनाद्यवस्तुकोभयावस्थालक्षणं निरस्तसमस्तहेयगांधं सर्वं सध-
शक्तिं सत्यसङ्कल्पं समस्तकल्याणगुणात्मकं सर्वान्तरात्मभूतं निरङ्कुशैश्वर्यमिति ।

अथ आनुमानिकाधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू-१ आनुमानिकमप्येकेपामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते
दर्शयति च (१-४-१)

प्रथमपादविद्विद्विलक्षणकारणवायोगव्यवच्छेदपरः, अन्ययोगव्यवच्छेदपरया त्रिपाद्यामप्यष्टपञ्चमीवादि-
वाक्यविषयी द्वितीयतृतीयोत्पत्तिरतीत्यादिप्रतिपादकवाक्यविषयश्चतुर्थ इति पादसङ्कतिः द्वितीयपादारम्भे कथिता । सूत्रका-
रेण अन्ययोगव्यवच्छेदस्य त्रिपादीकृत्यं चतुर्थपादारम्भे कण्ठोक्तम् ' आनुमानिकमप्येकेपाम् ' इति श्रुतम् ।
अत्र भाष्यकारश्चतुर्थपादारम्भे त्रिपाद्यव्यवच्छेदकरणमुत्पन्नं सङ्कतिं विवक्षन् प्रथमपादाद्यर्थानुभाषणपूर्वकं द्वितीयतृतीयवारं
हृत्त दर्शयति उक्तमिति । प्रधानादेरित्यादिशब्देन प्राणकाशादिग्रहणविलक्षणमित्यन्तेन प्रथमपादार्थ उक्तः, वेद-
व्यवच्छेदमप्यलङ्घयति दर्शयन् द्वितीयतृतीयवारं दर्शयति निरस्तेत्यादिपदैः । समस्तशब्देन चिद्वत्तमचिद्वत्तं च हेय-
विवाक्षितम्, गन्धशब्देन सूक्ष्मव्यापृतिः, समस्तकल्याणगुणान्तरात्मिकमिति पदसमिखरूपपरम्, सर्वशब्देन त्रिपाद्यादिद्वितीय-
पादार्थसूचितः ' यरसयज्ञः ' ' भारूपसत्यसङ्कल्पः ' इत्यादिवाक्यजाता हि तद्विषयः । अन्तर्यामिवैश्वानरमुन्वाद्य-
धिकरणविद्वन्मयमाह--सर्वान्तरात्मभूतमिति । ' एष सर्वभूतात्तरात्मा ' इति सुबालोपनिषद-तयामिविषयतया
भूतमाणावात् ' पद्मपां पृथिवीक्षेप सर्वभूतान्तरात्मा ' इति मुण्डकोपनिषदावस्थ पञ्चवेनोपयागात् समर्थनाच्च ।
निरङ्कुशैश्वर्यमिति तृतीयपादार्थवचनं ' एतस्य वा अक्षरस्य प्रशान्तने गार्गि ' ईशानो भूतभव्यस्य ' सर्वस्य

श्रीभाष्यम्

इदानीं कापिलतन्त्रसिद्धाग्रहात्मकप्रधानपुरुषादिप्रतिपादनमुखेन प्रधानकारणत्वप्रतिपादनछायाऽनुसारीण्यपि कानिचिद्वाक्यानि कासुचिच्छाखासु सन्तीत्याशङ्क्य ब्रह्मैककारणत्वस्येष्टे तन्निराकियते । कठवल्लीष्वाम्नायते—' इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्थो अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धियुद्धेरात्मा महान्परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्ताः पुरुषः परः । पुरुषाश्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ' (कठ.१.३.१०.११) इति । तत्र सन्देहः—किं कापिलतन्त्रसिद्धमग्रहार्थकं प्रधानमिहाध्यकशब्देनोच्यते, उतन इति । किं युक्तम् ? प्रधानमिति कुतः ? महतः परमव्यक्तमव्यक्ताः पुरुषः परः ' (१.१.११) इति तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानेन तस्यैव प्रतीतेः, ' पुरुषाश्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ' (१.३.११) इति पञ्चविंशकपुरुषातिरिक्ततत्त्वनिषेधाच्च । अतोऽव्यक्तं कारणमिति प्राप्तम् । तदिदमुक्तम्—आनुमानिकमप्येकेषामिति चेत्—इति । एकेषां शास्त्रिणां शाखास्वानुमानिकं प्रधानमपि कारणमाज्ञायत इति चेत्—

शुलभकाशिका

वशी सर्वस्येशानः, इत्यादिवाक्यजाताह' तद्विषयः । वर्तित्यमाणमाह—इदानीमिति । प्रधानकारणत्वप्रतिपादच्छायाऽनुसारीणीति । न केवलं लिङ्गप्रतिपादकानि, किंतु लिङ्गमिव प्रपञ्चनीनि । उय कारणव्यतिपादकशङ्काऽदानीति अतो जीवादिविषयतायाः स्पष्टतत्त्वमिति भावः । प्रधानपुरुषादिप्रतिपादनमुखेन प्रधानकारणत्वप्रतिपादच्छायाऽनुसारीणीति । प्रधानपुरुषादिलक्ष्यप्रतिपादनप्रकारः तन्त्राद्यप्रत्यभिज्ञापकः, तेन प्रधानकारणत्वप्रतिपादनफलमिति ।

ब्रह्मैककारणत्वस्येष्ट इत्यत्र एकशब्देन त्रिधायाः अव्ययोगव्यवच्छेदपरत्व सूचितम् । श्रेष्ठ इत्यनेन चतुर्थया दार्ष्टन्यसूचितः, पूर्वपादद्वयप्रतिपन्नस्याव्ययोगव्यवच्छेदस्य स्वैर्यमस्मिन्पादे प्रधानादिकारणत्वप्रतिपादेन व्युत्पन्नमेकतेहि भवति । अत्रानन्तरपूर्वाधिकरणे मुक्तादपि वेलक्षणमुक्तं—तद्वत् प्रत्यगात्मानं परस्य निरेषादिति शङ्कया उक्तान्तरसङ्गतितरित्वाद्यसिद्धम् बद्धमुक्तोभयावस्थाद्विलक्षणमिति कुतम् । विषयमह—कठवल्लीपिबति । तत्र हि तद्वत्त्वप्रत्यभिज्ञाभावजनकानि वाक्यानि विषयः । तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतिपादनप्रतीतिर्या इत्य, सिद्धाते अव्यक्तशब्दस्य प्रधानवाचकत्वाभावात् उत नेति सद्यश्चिरोऽन्तरं कुतम् अन्यथा उत ब्रह्मात्मक प्रधानमिति हि चिरोऽन्तरं वक्ष्यम् । कठवल्लीपामग्रहार्थकप्रधानकारणत्वप्रतिपादिरसि नवेति प्रथमविचारोऽभिप्रेतः । तस्यै ' इन्द्रियेभ्य परा ' इत्यत्राप्येकशब्दः किमग्रहार्थकप्रधानपरः उत नेति विचारः, तदर्थं किमस्मिन्मन्त्रे तन्त्रसिद्धतत्त्ववर्णनं प्रथमतः शान्तमिति तदर्थमव्यक्तापूर्वापरनिर्दिष्टमह-पुरुषशब्दाभ्यां महत्वीरत्वत्वे निर्दिश्यते उत जीवपरमिति । किञ्चिद्भिर्यादेः शब्देः पूर्ववाक्यस्वरूपरूपितोद्भवादिप्रतिपत्तिरसि नेति । किमत्र परव कारणमनेन उत वशीकार्यतयति । यदा कारणमिति तदा रूपितोद्भवादिप्रतिपत्त्यभावेन महापुरुषशब्दयोर्महत्वीर्यवत्त्वं तदुक्तत्वा तात्त्रिकप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानं त्वं अव्यक्तशब्देनाग्रहार्थक प्रधानमुख्यत इति तस्यैव कारणत्वप्रतीयत इति पूर्वपक्षः । सिद्धातेषु यदा वशीकार्यतया परव विवक्षितं, तदा पूर्वरूपितोद्भवादिप्रतिपत्त्या मह-पुरुषशब्दयोर्जीवपरमात्मपरत्वेन तन्त्रसिद्धप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानाभावाद्येकशब्देनाग्रहार्थकप्रधानपर इति न तस्यात्र कारणत्वप्रतीतिरिति परफलिभावः । शङ्कायाः अनुसृष्टत्वमाह—तदिदमुक्तमिति । शङ्काऽनुपादिन सूत्राण्ड व्याचष्टे—एकेषामित्यादिना ॥

धीभाष्यम्

अत्रोच्चरं नेति । नाव्यक्तशब्देनाग्रहात्मकं प्रधानमिहामिधीयते । धृतिः ? शरीररूपक-
विन्यस्तगृहीतेः शरीराख्यरूपकविन्यस्तस्य अव्यक्तशब्देन गृहीतेः । आत्मशरीरधृतिमन-
इन्द्रियविषयेषु रथिरथादिभावेन रूपितेषु रथरूपणेन विन्यस्तस्य शरीरस्याप्राप्त्यक्तश-
ब्देन ग्रहणादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-पूर्वत्र हि 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च
धृतिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुः विषयांस्तेषु गोचरान्'
इत्यादिना 'सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (१.३.९) इत्यन्तेन संसाराध्वनः
पारं धैष्णवं प्रेक्षन्तमुपासकं रथित्वेन तच्छरीरादीनि च रथरथाङ्गत्वेन रूपयित्वा यस्यैते
रथाद्यो यतो तिष्ठन्ति, स एवाध्वनः पारं धैष्णवं पदमाप्रोतीत्युक्त्या, तेषु रथादिरूपित-
शरीरादिषु यानि येष्वो वशीकार्यतायां प्रधानानि, तान्युच्यन्ते 'इन्द्रियेभ्यः पराः' (१.

धृतप्रकाशिका

परिहारण्ड व्याचष्ट-शरीरारयेति । शरीरमेव रूपकविन्यस्तस्य रूपेणोऽनेनेति रूपं दृष्टान्तः । रूपकत्वेन वि-
न्यस्तं रूपितमित्यर्थः शरीरहि रथत्वेन रूपितम् 'शरीरं रथमेव च' इति । ननु रूपकविन्यस्तशरीरगृहीतेरिति दृष्ट-
व्यम् विशेषणस्य पूर्वनिपातितत्वादिहि शङ्कापरिहाराय शरीराख्येभ्योक्तम् । अस्मिन्वावये रूपकविन्यस्तं वस्तुप्राधान्येन
विवक्षितं विशेषणपेक्षया विशेष्य प्रधानम् अतो रूपकविन्यस्तपदं विशेष्यमपेक्षम् कीदृशं तदित्यपेक्षया शरीराख्यं
रूपकविन्यस्तमिति शरीरशब्देन तद्विशेष्यते यथा एण्डशब्देन गौः अतो रूपकविन्यस्तप्राधान्याभिप्रायः शरीरशब्दपूर्व-
निपात इत्यभिप्रायः । कानि कथं रूपितानीत्यत्राह-आत्मेति । रूपकामिधाविषयावयव किं रथिरथादिभावेन रूपिताना-
मत्र ग्रहणम् तत्राप्यव्यक्तशब्देन शरीरस्य ग्रहणमिति च कथमवगम्यते उभ्यादिभ्येन रूपितानामास्मिन्वावये कीर्तनं किम्
र्थमित्यत्राह-एतदुक्तमिति । आत्मानम् इत्यादिकं रूपकामिधाविषयावयवम् । तेषामत्र ग्रहणं वशीकार्यतायां प्राधान्यज्ञा-
पनार्थं स्वशब्देरेव प्रत्यभिज्ञानाद्विरथादिभावेन रूपितानामत्र ग्रहणमिति ज्ञातम् । पारिविषयादव्यक्तशब्देन शरीरग्रहणं
मितीदमर्थं ज्ञातमुच्यते पूर्वग्रहीत्यादिना । रूपणस्य प्रयोजनमाह-यस्यैतद्विति । वशीकार्यवशापनाय रथिरथादिभ्यो
वेन रूपणमित्यर्थः । रूपकरूपितानामिह ग्रहणं वशीकार्यतायां प्राधान्यप्राधान्यज्ञापनार्थमित्याह-यानि येष्वेव इत्या-
दिना ।

ननु वशीकार्यतायां प्राधान्यस्य विवक्षितत्वं कथमवगम्यते उच्यते-'इन्द्रियेभ्यः पराः' इत्यादिमन्त्रे परशब्द-
स्तावद्वान्वयवचनः अर्थेभ्य इन्द्रियादीनां तैस्तस्य लोकासिद्धत्वेन उपदेशव्यवर्थात् । अतः परशब्दः प्रकर्षपरः, प्रकर्षश्च
न तावत्कारणत्वनिबन्धनः अर्थानामिन्द्रियकारणवशात्वात् इन्द्रियाणां विषयवृद्धिर्बन्धयता तच्छेषात् साध्यात्त्वलक्षणः
प्रकर्ष इति च न वाच्यम् ; तथासत्यार्थपेक्षया मनसः परवायोगात् । नचान्तरङ्गत्वलक्षणः प्रकर्षः इन्द्रियमनोबुद्धीनां
तत्त्वमेवोऽपि इन्द्रियोपेक्षया बाह्यानामर्थानां परवायोगात् । अतः पारिविषयाद्विरथादिभावेन रूपेण उपरानो वशीकार्य-
वगमात् तत्रैव-

यस्यविविधानावभवल्युक्तेन मनसा सह । तस्येन्द्रियाण्यवयवानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥
यस्तु निज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सह । तस्येन्द्रियाणि वदयानि सदश्वा इव सारथेः ॥
यस्तु विज्ञानवान्भवत्यमनस्कस्तदा शूचि । न स तत्पदमाप्रोति संसारं चाधिगच्छति ॥

भीमाप्यम्

३.१०) इत्यादिना । तत्र ह्यत्वेन रूपेतेभ्य इन्द्रियेभ्यो गोचरत्वेनरूपिता विषयाः वशी-
कार्येते पराः यद्येन्द्रियम्यापि विषयसन्निधाविन्द्रियाणां दुर्निग्रहत्वात् । तेभ्योऽपि परं
प्रग्रहरूपितं मनः, मनसि विषयप्रवणे विषयासन्निधानस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्मादपि
सारथित्वरूपिता बुद्धिः परा, अध्यवसायाभावे मनसोऽप्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्या अपि
रथित्वरूपित आत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यात्परत् । सर्वस्यास्यात्मेच्छायस्तथाहार्थमैव महा-
निति च विशेष्यते । तस्मादपि रथरूपितं शरीरं परम्, तदायत्तत्वाज्जीवात्मनस्सकलदुरु-

सुतप्रकाशिका

यत्तु विज्ञानयान्भयति समनस्करसदा शुचिः । सतु तत्पदमाप्नोति ब्रह्माद्भूयो न जायते ॥

इतीन्द्रियादिवशीकारावशीकारयोरर्थान्तरं दर्शनात्, 'यच्छेद्वाह्यमनसी प्राज्ञ' इतीन्द्रियादीनां वशीकारादकार-
नाथ, अस्मिन्मन्त्रे वशीकार्यताया प्राधान्यं परशब्देन विवक्षितमित्यवगम्यते । तत्रार्थादीनामिन्द्रियादिभ्यः परत्वमुपपाद-
यति-तत्रेति ॥

ननु 'अष्टौ महाः अष्टायतिमहाः' इति प्राणजिह्वावाक्पशुश्रोत्रमनोहस्तःशिरादिन्द्रियाणां ग्रहत्वम्, गन्धरस-
नामरूपशब्दकामर्मस्पर्शाख्यानां विषयाणामितिग्रहत्वं च श्रुतं, तस्माद्ग्रहेभ्य इन्द्रियेभ्यः अतिग्रहशब्दोक्तनामानां
परत्वं किं न स्यात् । उच्यते-यदि ग्रहेभ्योऽतिग्रहाणां परत्वमिह विवक्षितम् तदा अर्थेभ्यो मनसः परत्वकथनमनुचितं
मनसो ग्रहान्तर्गतत्वात् । अर्थानामतिग्रहशब्दोक्तत्वाच्च, अतस्त्वसन्निधाविन्द्रियाणां दुर्निग्रहावापादनमैव अर्थानां वशी-
कार्यत्वे परत्वं तद्वशीकरणं च अशभिधानं, हेतुतया शानं च तेभ्योऽपीति । स्वावधानाभावे विषयासन्निधेरकिञ्च
करायहेतुक मनसः प्राधान्यम् तस्य वशीकरणं नाम तस्य गृह्णुमुर्विषयदोषादिस्तनेन तेभ्यो निवर्तकहीरत्म् । अत्र
क्षेन च फौलदेयैराग्येन च गृह्यते' इति श्रुतम् । तस्यादपीति । बुद्धिशब्दोऽध्यवसायरूपशानविशेषपरः, न-
स्तःकरणपरः

यदा कर्मगुणापेना बुद्धिर्मनसि वर्तते । व्यवसायगुणोपेता तदा सम्पद्यते मनः ॥

इत्यादिषु बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणपरत्वं तत्कार्यभूतव्यवसायस्य पृथक्निर्देशादिभिरवशीयते । इह तु बुद्धिशब्दस्य भाषार्थ-
स्वरत्वात्तत्पदाभावाच्च व्यवसायपरत्वमिति अध्यवसायाभावशब्दं प्रमुञ्चानस्याभिप्रायः ॥

यदा बुद्धिशब्दोऽन्तःकरणपरः इदानीमध्यवसायाभाव इत्यनेन तत्कार्यभूताध्यवसायाभाव इत्युक्त स्यात् अस्या
स्विरवबुद्ध्यावबुद्धिःस्मिन्मन्त्रादिदोषदर्शनेन विषयाणां हेतुत्वाध्यवसायोऽध्यवसायशब्देन विवक्षितः । तद्वशीकरण-
स्यासङ्गादिना कचिद्विषये प्रावण्यरहितमपि मनः कदाचित्प्रवणमपि स्यात् अतो बुद्धेः परत्वम् । तस्याश्च वशीकरणं,
नामविषयदोषदर्शनसमीक्षणनेन तद्वद्वशीकरणरूप मनोनिवर्तनपाटवापादनम् । आत्मकर्तृत्वेन प्राधान्यात्परत्वं । कर्तृ-
त्वेन अध्यवसायस्याश्रयत्वेन बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणपरत्वपक्षेत्पक्षेत्पक्षेत्वेत्यर्थः । अगारामनः कथं गृह-छन्दिरित्य
त्वमित्यत्राह-सर्वस्यचेति । अस्य सर्वस्य इन्द्रियादेरध्यवसायपर्यन्तस्य इन्द्रियाणि जेतव्यानि, समर्थार्थविषयोऽध्यव-
सायस्त्वस्य इत्येवंरूपेच्छायत्तत्वादित्यर्थः । अनेनात्मनो वशीकरणं नामास्वरूप यथाऽध्यवसायप्रावण्यरूपे-
पादनमेवेति च फलितम् । तस्मादपिरथरूपितं शरीरं परमिति । शरीरस्य परत्वं नाम स्वगतगुणोन्नेषाद्गुणमगगत-
ज्ञानापादकत्वम् रजसोऽनुदयसत्त्वप्रावृत्त्यकरणशुद्धादारेण सर्वोद्दिष्टापादन शरीरस्य वशीकरणमिति । विवे-

श्रीभाष्यम्

पार्थसाधनप्रवृत्तीनाम् । तस्मादपि परस्सर्वान्तरात्मभूतोऽन्तर्याम्यध्वनः पारभूतः परम-
पुरुषः यथोक्तस्यात्मपर्यन्तस्य समस्तस्य तत्सङ्कल्पायत्तप्रवृत्तित्वात् । स खल्वन्तर्यामित-
योपासनस्यापि निर्वर्तकः 'परात्तु तच्छ्रुतेः,' (शारी.३.३.४०) इति हि जीवात्मनः घर्तृत्वं
परमपुरुषायत्तमिति वक्ष्यते । वशीकार्योपासननिर्वृत्युपायकाष्ठाभूतः परमप्राप्यश्च स एष
तदिदमुच्यते 'पुरुषान्नपरं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' (कठ.१.३.११) इति ।
तथाचान्तर्यामिग्रहणे 'य आत्मनि तिष्ठन्' (बृ.५.५.२२) इत्यादिभिस्सर्वे साक्षात्कुर्व-
न्सर्वे नियमयतीत्युक्त्या 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (५.७.२३) इति नियन्त्रन्तरं निषिध्यते,
भगवद्गीतास्तु च 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं
चैवात्र पञ्चमम्' (गी.१८.१४) इति । दैवमत्र पुरुषोत्तम एव 'सर्वचाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' (१५.१५) इति यचनात् । तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेव
'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ तमेव

श्रुतप्रकाशिका

इत्यादिवाक्यैरपि तावात् अविद्यासमन्वयक जीवापर तत्कार्यत्वाच्छरीरस्य परत्वमुपचर्यते इति कैश्चिदुक्तम् तदुक्तं,
कारणगतपरत्वस्य कार्य उपचरणे स्वाख्यामावात् । जीवमेदस्याविद्याकलितत्वाभावाच्च आत्मपर्यन्तस्य स्वावधिकस्य ॥
यद्वा जीवपर्यन्तस्येत्यर्थः नास्मिन्नावये वशीकार्यतया परावे निर्दिष्टक्रमो विद्यति, किंतूपकरणायतया प्राधान्यम् अत
एवीह 'आत्मानं रयिनं विद्धि' इति शरीरापूर्वनिर्देशः । उपासनोपकरणकोटिनिवेशः परस्य कथं अरयत्त्वात्
परस्य पुरुषत्वमात्रं ह्यनं परमात्वं तत्कथमश्रुतपरमशब्दार्थाङ्गीकार इत्यत्राह—सखस्त्विति । उपासननिर्वाहकात्वात्
वशीकार्यत्वमित्यर्थः 'सा काष्ठा' इति श्रुतिवाक्यस्य व्याचष्टे वशीकार्योपासनेति । वशीकार्यशब्द उपायविशे-
ष्यकः रूपितेभ्येषु परत्वेन रूपितस्य पदस्यात्राकथनादस्यमाणपरिशेषातिदिष्टत्वात् । परिहर्तुं 'सा परा गतिः' इत्यने-
नैव पारावरूपितपदस्यापि प्रतिपादितत्वमाह—परमेति । 'पुरुषान्नपरं किञ्चित्' इत्युपायकोटिकाश्रितमस्मात्परं न
विद्यत इति व्यतिरेक उक्तः 'सा काष्ठा' इत्यनेन अयमेवोपायकाष्ठाभूत इत्यन्वय उक्तः, इन्द्रियादीनामप्युपायभूत
त्वमात्रमस्तीति तदव्यावृत्त्यर्थं 'परागतिः' इति प्राप्यत्वमुच्यत इत्यर्थः 'यस्मात्परं नापरमस्ति' इत्यादिश्रुत्यैका-
र्यावगमात् स्वस्मात् परान्तरादितस्य परमात्म वमर्थसिद्धिमिति चाभिप्रायः । सर्वनियामकादस्य ८२२ ॥ ३ ॥ देवेन उपायका-
ष्ठात्त्वोपादानार्थमन्तर्यामिग्रहणश्रुतादीयेते तथेति । दैवमिति कर्मवाङ्मार्गाभ्यामिन्द्रादिक वा विवक्षितं स्यात् इत्यत्राह
दैवममेति । 'न दैवकेशवात्परम्'—

श्रूयतां परमं दैवं दुर्विज्ञेयं मयापि च । नारायणस्तु पुरुषो विश्वरूपो महाश्रुतिः ॥

नारायणस्य चाङ्गानि सर्वदैवानि चामवन् । अन्यानि सर्वदैवानि तस्याङ्गानि महात्मनः ॥

इत्यादिप्रयोगादित्यभिप्रायः । परमपुरुषस्याप्युपासननिर्वक्षत्वमश्रुतं, कथं सर्वसात्परस्य अनीश्वरेण सशरिणा वशीकर्तुं
शक्यत्वं शक्यत्वेऽत्राकारोऽपि क्वचिच्छ्रूयते नच श्रूयते 'यच्छेद्वाङ्मनसी ग्राह्य' इत्यादयनुपलब्धोऽस्यत्राह—तस्य-
चेति । 'यच्छेद्वाङ्मनसी' इत्यादौ तस्य वशीकार्यत्वव्यवण दर्शयिष्यते । कथमव्यवशब्देन शरीरस्य रूपकविशेष-
ज्ञाभिधान रूपकविशेषज्ञाभिधानान्तरं किं न स्यादिति शङ्कायामव्यवशब्देन शरीरस्याभिधानं पारिशेष्येति तत्—

श्रीमाप्यम्

शरणं गच्छ ' (गी.१८.६१.६२) इति । तदेवम् ' आत्मानं रयिर्न विद्धि ' [क२.१.२.३] इत्यादिना रय्यादिरूपकविन्यस्ता इन्द्रियादयः ' इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ' (१.१.१७) इत्यत्र स्वशब्देरेव प्रत्यभिप्रायन्ते, न रथरूपितं शरीरमिति परिशेषात्तद्व्यक्तशब्देनोच्यत इति निश्चीयते । अतः कापिलतन्त्रसिद्धस्य प्रधानस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नचान्न तत्तन्त्रसिद्धप्रक्रियाप्रत्यभिप्रा ' इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ' (१.१.१७) इतीन्द्रियेभ्योऽर्थानां शब्दादीनां परत्वकीर्तनात् । नहि शब्दादय इन्द्रियाणां कारणभूतास्तद्दर्शने । ' अर्थेभ्यश्च परं मनः ' (कठ १.३.१०) इत्यपि न तत्तन्त्रप्रसङ्गतम्, अकारणत्वादयः ; तथा ' बुद्धेरात्मा महान्परः ' (१.३.१०) इत्यप्यसङ्गतम् ' बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वस्याभिधानाभ्युपगमात् । नहि महतो महान्परस्त्वभवति । महत् आत्मशब्देन विशेषणं च न सङ्गच्छते । अतो रूपकविन्यस्तानामेव

श्रुतप्रकाशिका

सदेयमात्मानमिति । प्रधानप्रतिपादकत्वमङ्गीकृत्य तस्य ब्रह्मात्मकत्वाद्वास्त्वमङ्गीकृत्या विधादेऽपि क्वचिदस्तीति तद्व्याख्यायै प्रसङ्ग एव नास्तीत्युक्तम् । वशीकार्यतया परत्वमुपपादित, कारणेन परत्वस्यानुपपात्तिमाह-नचात्रेति । प्रत्यक्षानामावमुपपादयति इन्द्रियेभ्य इति । तदेव विवृणोति नहीति । अकारणत्वादेवेति । ' इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ' इत्यत्र तन्त्रप्रक्रियाप्रत्यभिप्रायान्मुद्रासहेतोरेवेत्यर्थः । अहङ्कारद्वारा बुद्धेः मनःकारणदसम्भवात् ' मनसस्तु पराबुद्धिः ' इत्येतां क्लृप्त्या शक्यमिति तदनादरेण ' बुद्धेरात्मा ' इत्यत्रानुपपात्तिमाह-तथेति । बुद्धेशब्देन महत्तत्त्वमभिधीयते, ततः किमिच्छाह-नहीति । समष्टिष्वष्टिविभगेन परत्वोपपात्तिरिति चेन्न तत्त्वमनेन निर्वहस्यस्वरूपकत्वात्, इन्द्रियादिपुत्रार्थान्तरेण समष्टिष्वष्टिविभागतद्दर्शनात् रूपकवाक्ये पृथङ्निर्देशाभावाच्च अनुपपत्त्यन्तरम् ए-सहृदआत्मशब्देनेति आत्मशब्दः स्वतन्त्रेनैकान्तः अगत्या क्वचित्स्थानपरत्वावयवम् । अवयवदशस्य स्वकार्यव्याप्तिपरत्वेऽपि महत्त्वादीप प्रधान एवावयवार्थप्रकर्षात् महत् आत्मशब्दविशेषत्वमुक्तमित्यर्थः ॥

ननु बहुवर्हात्मनश्चैत मनसदसदात्मकम् । मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारसीत्वरम् ॥

महान्तमेवचात्मानं सर्वानि त्रिगुणानि च ।

इति स्मृतिरुद्धप्रक्रियाप्रत्यभिप्रायानामहच्छब्दो महत्त्वपरः नचाभविशेषक इति चेत् न श्रुतविशिष्टार्थमोबुद्धिमहत् परत्वस्य चोक्तत्वादहङ्कारस्यानुक्तत्वात् स्मृतौ मनोऽहङ्कारमहत्त्वमिषोक्तत्वादिन्द्रियार्थबुद्धिना परत्वस्यानुक्तत्वात् श्रुतौ स्मृत्यर्थप्रत्यभिप्रायानामावा-मनसोऽहङ्कारमुद्धवहेत्यस्य तन्त्रप्रक्रियाविरोधप्रतीतिः, पूर्वपक्षिणैव परिशेषादनस्यापुत्र वाच्य ॥

ननु महच्छब्दस्यावशिष्टेष्वन्येषां ' महत्तत्परम् ' इति निर्देशेनयुक्तम् अपित्वात्मन इत्येव निर्देशमिति चेन्न, विशेषणवाचिपदेनापि प्रकृतविशेष्याभिधानदर्शनात् तदेवदत्तादशब्दस्य ' प्रगतियोगोऽयम् आरुढः ' अश्वादिद्विपुत्रि इति अवृद्धसेवी पुत्रो मूढः मूढादमूढ आदरणीयः इत्यादौ रूपकविन्यस्तानामेव ग्रहणमित्येतन्नाप्यमेतदुक्तमभवतीत्यनना त्रितम् । इति शब्दाप्रयोगोऽतिविप्रकर्षात् दर्शयति चेत् स्वलक्षणोपादानम् । तदेव वशीकार्यत्वं परत्वमेव ' एष ' इत्यादिश्रुतेः ' न प्रकाशत ' इत्युक्ते कथमित्येषाया

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्युक्तेन मनसा सह । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टान्वा इव सारथे ॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्सदा शुचिः । न स तापदमाप्नोति संसारचापि गच्छति ॥

श्रीभाष्यम्

ग्रहणम् । दर्शयति च तदेव 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते । हृदयते त्वप्रपञ्चायुद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिनः' (१.३.१२) 'यच्छेद्वाटानसी प्राशस्त्यच्छेद्मान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तच्छेच्छान्त आत्मनि' (१.३.१३) इति । अजितयाशाभ्यन्तरकरणस्यैव परमपुरुषस्य दुर्दर्शत्वमभिधाय हयादिरूपितानामिन्द्रियादीनां वर्गीकारप्रकारोऽयमुच्यते । 'यच्छेद्वाटानसी' (१.३.१३) वाचं मनसि नियच्छेत् वाक्पूर्वकाणि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि मनसि नियच्छेदित्यर्थः । वाक्छन्दे द्वितीयायाः 'कठ.१.३.१३' 'सुपांसुलुक् [पाणिनि.२.१.३९] इति लुक् 'मनसी' इति सप्तम्याच्छान्दसो दीर्घः 'तच्छेत् ज्ञानमात्मनि' [१.३.१३] तन्मनो शुद्धं नियच्छेत् । ज्ञानशब्देनात्र पूर्वोक्ता बुद्धिरभिधीयते । ज्ञान आत्मनि' [१.३.१३] इति व्यधिकरणे सप्तम्याः । आत्मनि वर्तमाने ज्ञाने नियच्छेदित्यर्थः ।

श्रुतप्रकाशः ।

इति प्राकरणिकवाक्योपजीवनेन प्रकाशत इत्यस्यार्थमाह-अजितयाशेति । वाक्छन्दस्योद्भिद्योः लक्षणा । इति ह-वाक्पूर्वकाणीति । नन्विदमवशाद्वरमिव व्याख्यातम् नक्षत्र वाक्छन्दः द्वितीयाग्नौ मनश्चन्द्रश्च सप्तम्यन्तश्चूयत इत्यत्राह-वाक्छन्द इति ॥

ननु वाक्छन्दापरस्याः द्वितीयायाः 'सुपांसुलुक्' इत्यनुशासनेन स्वादेशाभ्युपेक्षेन द्वितीया-तत्वं किं न स्यात् न स्वादेशोऽपि 'हल्ह्र्याभ्योदीर्घास्तुतित्यष्टकं ह्रस्व' इति सूत्रेण वाक्छन्दस्य ह्रस्वतया सुलोपस्य प्राप्तत्वात् स्वादेशाङ्गीकारेऽपि लुकि पर्यवसानं स्यात्, तत्र द्वितीयाग्नौ स्वादेशमाश्रित्य तस्य लोपकल्पनाद्वर द्वितीयाया एष लुगाभ्युपगमिति । सप्तम्येकवचनान्तस्य मनश्चन्द्रस्य दीर्घान्तत्वं यथमित्यत्राह-मनसी इति सप्तम्याः छान्दसो दीर्घ इति । 'ईदूतो च सप्तम्यर्थः' इति प्रकृतिसंज्ञानस्मरणनिरूपणेन मनसी इति निर्देशः ॥

ननु 'इयादियाजीकाराणामुपसंहृयानम्' इ-उपसङ्ख्यानवशादीकारा-तत्वं संभवे कथं छान्दस-वाभ्युपगमिति चेत् उपसङ्ख्यानेन निर्वाहासम्भवादिति ब्रूमः । नहि 'वाटानसी' इत्यत्र वाक्च मनश्चेत्यर्थसम्भवति 'अक्षतुर-पिचतुर' इत्यादिसंज्ञाणाञ्ज-ततया घाट्ममे इति प्राप्तं वात् । अथ तत्रापि छान्दस-वचनेन समासग्नौ नाद्विषयतया सति वयोक्तृत्वादेव क. प्रदेशः, नच निबोहद्वयवृत्त्यता पूर्वोक्तस्य प्रकरणानुगुण्यादेकवचनोपपत्तेः, 'यच्छेत्' इ-उपसङ्ख्य नियमनस्य सप्तम्येषा प्रकरणसिद्धा 'तच्छेत् ज्ञान आत्मनि, ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् तच्छेच्छान्त आत्मनि' इति हि श्रूयते । वाक्च मनश्चेत्यर्थोऽस्मिन्मन्त्रे तदिति पुनः पराग्रहो न घटते ते इति द्विवचनान्ततया हि निर्देशोऽयम् । अत उक्तनिर्वाह एवोपपन्न 'तच्छेच्छान आत्मनि' इति वाक्च मनसोऽहो नियमनपरं केचिद्व्याचक्षते तदनुपपन्न मन्त्रान् आह-तन्मनो शुद्धं नियच्छेदिति । अहङ्कारपर-वत्स्वरस्य बुद्धिपर-वत् स्वर समित्यभिप्रायिनाह-ज्ञानशब्देनेति । पूर्वोक्ता बुद्धिः अनामा मण्डितव्येयोपदेयताभ्यवसायः, ज्ञानसामान्यवाचिशब्दस्य ज्ञानविशेषवाचिन्य मुख्यमिति भावः । आत्मशब्दस्मानाधिकरणस्य नष्ट-स्य बुद्धिपर-वत्-बुद्धमित्यत्राह-ज्ञान आत्मनीति । आत्मशब्दस्य स्वतन्त्रत्वान्तरात्मन्यस्य-मनश्चन्द्रस्यास्य चैकरूपार्थत्वे स्वारस्यास्य सामानाधिकरण्याप्रत्यारस्यमुपेक्षमित्यभिप्रायः । वेद्यधिकरण्यफलितमाह-आत्मनि वर्तमान इति । सप्तम्यर्थस्य स्पृष्टीकरणाय वसं मानपदमप्याह-नम् । ज्ञानशब्दस्याहङ्कारपरत्वाभ्युपेक्षेन किञ्चिदस्वारस्यात् उताव्यवशात् । नप्रथमः दत्तोत्तर-त्वात्, नापि द्वितीयः, अर्थसामर्थ्यादर्शनात् । मनो महतोर्मध्यगतत्वमर्थसामर्थ्यमिति चेत् यदि शब्दतः प्रत्यभिज्ञानाभावेऽपि ज्ञानात्-

श्रीमाध्यम्

‘ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्’ युद्धि कर्तरि महत्यात्मनि नियच्छेत् । ‘तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि’ [१.३.१३] ॥ कर्तारं परासिन् ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि नियच्छेत् । ध्यत्ययेन तदिति नपुंसकलिङ्गता । एवंभूतेन रचिना वैष्णवं पदं गन्तव्यमित्यर्थः ॥

अव्यक्तशब्देन कथं व्यक्तस्य शरीरस्याभिधानम् ? तत्राह—

सू-२ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् (१.१.१)

श्रुतप्रकाशिका

ब्रह्मो मनो महतोर्मध्यगत-वरूपार्थसामर्थ्यादहङ्कारपरः । तर्हि वृक्ष-यावत्वात् ‘मनसस्तु परा बुद्धिः’ इत्यत्रापि बुद्धि-शब्दस्याहङ्कारपरस्य । तदर्थ्यातिवाते नवाव्यम् ; स्वप्न-बोधोपात्तं ‘अथ बुद्धिशब्देनाहङ्कारं श्रूयुः’ तथाऽपि तन्त्र-सिद्धस्याहङ्कारस्य प्रत्यभिज्ञानोपपद्यते बुद्धिशब्देन व्यवहारमाभावात् महत्त्वं नतन्त्रसिद्धमिह प्रत्यभिज्ञायते आत्मशब्देन सामानाधिकरण्यात्’ इतिहि अन्तिमसूत्रव्याख्याने तेजश्चम् । अथोच्येत, तत्र यद्यपि मनो महतोर्मध्यगतो बुद्धिशब्दः तथाऽपि नाहङ्कारपरः महच्छब्दस्यामशब्दोपपदार्थोऽस्मिन्नेन महत्त्वविधायक-वाच्यार्थादिति ॥

तर्ह्यत्रापि सप्तम्यन्तमहच्छब्दस्यापि आमशब्दोपपदितत्वेन महत्त्वबोधापेक्षापक्षमावागमनो महतोर्मध्यगत-वरूपमर्थसामर्थ्यं न विद्यते । यद्यत्रोपपदं नपीडकम्, तर्हि तत्रापि पीडनासामर्थ्यात् ‘मनसस्तु परा बुद्धिः’ इत्यप्यहङ्कार उक्तत्वात्, ततश्चाधिकरणप्रयासवैयर्थ्यमेव स्यात् तन्त्रप्रक्रियासिद्धिबोधेतित्यलमनेन । ज्ञानमात्मनीत्यस्यार्थमाह बुद्धिमिति । वाचो मनसि नियमन, मनोऽननुगुणप्रवृत्तिवैयर्थ्यापादनम् । मनसो बुद्धौ नियमन अप्यवसायाननुगुणप्रवृत्तितापादनं बुद्धिः अथैषु हेयताम्यवसायरूपा, तस्याबुद्धेरान्विनियमनं नाम संप्रबोधादेयतया साक्षात्कार्यं इत्येतदर्थं विषयवापादनं दान्ते स्वतन्त्रमिषट्कप्रतिपत्तेरिति आत्मनि महत् आत्मनो जीवस्य नियमनं नाम तच्छेषताप्रतिपत्तिः शेष परस्यापि बधीकरणं भवति । नतदिति निर्देष्टव्यम् आमशब्दस्य पुलिङ्ग-वाच्यत्वं च मपरामर्शं वादित्यत्राह—व्यत्ययेतदिति । नपुंसकलिङ्गतेति । अत्र तदिति व्याख्येयपदं ‘सुप्तिपदमहालिङ्गनराणां कालहलच्छकट्युड्यां च व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेणां सोऽपि नसिद्धयति बाहुल्येन’ इति शाब्देरुक्तलिङ्गव्यत्ययेन तदिति नपुंसकलिङ्गतेत्यर्थः ॥

नन्वस्मिन्मन्त्रे रूपरूपितानां बधीकरणप्रकार उच्यते इत्युक्तम् विषयाणां शरीरस्य चात्रनियमनानुसारेति चेन्न, तन्नियमनस्यार्थसिद्धत्वात् । विषयाणां नियमनहिनाम तदसंज्ञिषादन, शरीरस्य नियमनमात्रं सार्वत्रिक होरणं परिहोचनं नहि दूरतोऽनुज्ञितविषयस्य दुष्टाहारसेवा मलिनमनस इन्द्रियादिनिमनं संभवति, अतोऽर्थसिद्धत्वेह कण्ठोक्तयमावः तन्निमित्तमिदं विषयसन्निधिपरिवर्जनं सार्वत्रिकहारसेवनं च योगाद्युपादानकाले कृत्वाद्यम् तदानीं न चक्षुरादिकं शा-नेन्द्रियाणां नात्यन्तध्यापारनिषेधः । अत्यन्तनिषेधस्तु योगकाल एव कर्तव्यस्य नियमनस्यास्मिन्मन्त्रे विधानात् ‘इन्द्रियेभ्यः’ इत्यस्मिन्मन्त्रेऽपि बधीकार्यत्वे परस्य विवक्षितमिति तन्त्रसिद्धकार्यकारणतत्त्वप्रत्यभिज्ञानाभावात् रूपरूपितेषु परिशिष्टे शरीरमव्यक्तशब्दोच्यते इति स्थितम् ॥

उत्तरवृक्षशब्दमाह—अव्यक्तेति । पारितोष्याच्छरीराव्यक्तशब्दोपेक्षायाऽवश्यमाभिहितमिति उपक्रमधिकरणव्यायेन उपक्रमस्य शरीरशब्दानुगुणमव्यक्तशब्दे नेये तत्राव्यक्तशब्दस्य श्रुतिः कथमित्यपेक्षायामाहस्यमिमायः ॥

श्रीभाष्यम्

भूतसूक्ष्मव्याहृत एतस्याविशेषमापन्नं शरीरं भवति । तदव्याहृतमिह शरीरावस्थम-
व्यक्तशब्देनोच्यते । तदहंत्वात्-तस्याव्याहृतस्याचिद्वस्तुन एव विकारापन्नस्य रथवत्पुरु-
षार्थसाधनप्रवृत्त्यहंत्वात् ॥

यदि भूतसूक्ष्ममव्याहृतमभ्युपगम्यते । अपिलतन्प्रसिद्धोपादाने च प्रक्षेपः तत्रापि हि
भूतकारणमेवाव्यक्तमित्युच्यते ; तत्र हि-

सू-३ तदधीनत्वादर्थवत् (१.४.३)

परमकारणभूतपरमरूपाधीनत्वात् योजनमुक्तसूक्ष्मम् । एतदुक्तं भवति न घयमध्यकतं
तत्परिणामविशेषांश्च स्वरूपेण नाभ्युपगच्छाम ; अपितु परमरूपशरीरतया तदव्यक्तव्य-
धुतप्रकाशिका

सू-२ सूक्ष्मं तु तदहंत्वात् (१.४.२)

द्रव्यैक्यलक्षणसंभवात् काय कारणशब्दोपचार इत्याह-भूतसूक्ष्ममिति । कारणभूताव्यक्तं कार्यवाचि-
कशब्दोपचारः किं न स्यादित्यत्राह-तदहंत्वादिति । व्याख्येयस्तीक्ष्णं तद्वत्-दृष्टमिति । यस्य अनिष्टं । सूक्ष्मं च ह्य-
व्यक्तोपस्थापितं स्थूलावस्थं शरीरमव्यक्तशब्दावयवतया शुद्धिस्तम् अनस्तथापचाचिद्द्रव्यपरापन्न इति भावः । अ-
स्याद्यानुगतवत्तुलक्षणानिमित्तमाकारमाह-आचद्वस्तुन इति । दानरुद्धाचविकाररूपाकारापत्तिश्च द्रव्यतोऽप्यपि
तदव्याहृतव्यक्तमचिद्वस्तुन एव विकारापन्नस्य युक्तम् । अहंत्वं कायापेक्षं तद्विशेषं प्रकरणासङ्गमिप्रेत्याह-पुरुषार्थंति
औपचारिकं वाविशेषेऽपि पुरुषार्थप्रवृत्त्यनहंत्वरूपायावशेषात् , ततएवाव्यक्तं उक्ताकायवायागाच्च न कारणं कार्यौ
चाराच्छरीरशब्दो भूतसूक्ष्मपर्येन व्याख्यात इत्यर्थः ॥

यादवप्रकाशीयास्तु-सूक्ष्मं शरीरमिह यत्नेन तस्याव्यक्तशब्दाहंत्वात् । पूर्वत्रापि तदव रथ जन रूपत लोकांत
प्रतीतिरपि विरहितत्वादिति व्याख्येयते । तदुक्तं च उपक्रमस्थशरीरशब्दस्य स्वरसतस्स्थूलशरीरप्रतिपत्तिहेतुत्वात् 'यच्छे-
द्वाङ्मनसप्रमाह' इत्यादिना पुरुषार्थसाधनप्रवृत्तिविशेषप्रतिपादनं पुरुषस्याव्यक्तं तदहंत्वं च रथ रथत्वेन रूप
णमित्यवगमाच्च । पुरुषार्थसाधनप्रवृत्त्यर्थं गृही स्थूलशरीरस्य लोकांतरप्राप्तिं परानुमवापैति त साधनस्य सूक्ष्मदेहस्य
नोपेयायुगानाहंता । अतोऽव्यक्तशब्दमात्रस्वारस्यादपि उपक्रमस्थशरीरशब्दस्वारस्यादुपायदशायापयोगप्रतीतिस्वारस्याच्च
यथोक्त एव सूत्रार्थ इत्येवमिप्रायेणाह-रथवत्पुरुषार्थसाधनप्रवृत्त्यहंत्वादिति ॥
उत्तरसूत्रशङ्कामाह-यदीति । भूतकारणमेवेति । त्वयाऽपि यदभ्युपेतं भूतकारणमेव तदेवेति मयः ।

सू-३ तदधीनत्वादर्थवत् [१-४-३]

नेहि प्रयोजनवत्प्रयोजनवत्त्वे चादित प्रधानाङ्गीकार प्रधानवाददूषणं च स्यादिति चेन्न तदर्थं परिहृत
नवतीत्यत्राह-एतदुक्तमिति । तदात्मकत्वविरहेणेति । नाभ्युपगच्छाम इत्यव्यक्तं तदधीनशब्दस्य प्रवृत्तिमात्रे

श्रीभाष्यम्

यस्य तेजदशरीरं यस्य वायुदशरीरं यस्याकाशदशरीरं यस्याह्वादशरीरं यस्य बुद्धिदशरीरं यस्यान्यपत्तं दशरीरं यस्याक्षरं दशरीरं यस्य मृत्युदशरीरम् एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः (७.८८) तथा 'भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयमे मिथा प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं त्रिदिमे पराम् जीवभूतां महाबाहो यथेक्षं धार्यते जगत् ॥ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यकिञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्वं नित्यं प्रोतं सूत्रे मणिमणा इय' (गी.७.४,५,६,७) इति, व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तं पुरुषः काल एव च (वि.१.१.८८) 'प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यकान्यकस्यरूपिणी ॥ पुरुषश्चाप्युभायेतौ लीयेते परवात्मनि । परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः' (वि.६.४.३९,४०) इति च

सू-४ ज्ञेयत्वावचनाच्च (१-४-४)

यदि तन्मसिद्धिमिहान्यकमविवक्षिष्यत्, ज्ञेयत्वमवक्ष्यत् ; व्यकान्यकद्विविधानात् 'मोक्षं यदद्विस्तान्निर्गुणैस्तैषां सर्वेषां ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् न चास्य ज्ञेयत्वमुच्यते ; अतो न तन्मसिद्धस्यैह ग्रहणम् ॥
'अदाय्मस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरस नित्यमगन्धयश्च यत् । अनाद्यनन्तमहत्.परं ध्रुवं निचाप्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' (पठ.१.३.१५) इत्यन्यक्तस्य ज्ञेयत्वमनन्तरमेव यदतीत्यं श्रुतिरिति चेत्-तत्र प्राज्ञ, —परमपुरुष एव ह्यत्र श्रोत्रे निचाप्यत्वेन प्रतिपाद्यते, 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवाधुरः । सोऽध्वनः पारमाश्रितो ब्रह्मणोः परमं पदम्' (१.३.९) 'एष सर्वेषु भूतेषु गृढोऽत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रथया बुद्ध्या सूक्ष्मया

सू-५ यदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् (१-४-५)

भुतप्रकाशिता

सू-४ ज्ञेयत्वावचनाच्च (१.४.४)

व्यक्तान्यक्तज्ञानादिति साङ्ख्यग्रन्थ एव स्ववाक्ये निवेशितः ॥

सू-५ यदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् [१.५.५]

अन्यक्तस्य ज्ञेयत्वमिति । व्यक्तमर्भूतशब्दादिनिषेधानामव्यक्तपर्यवसानस्य 'व्यक्त्यन्तः' महत्परत्वोक्तेः सामान्येन यत्तद्विशदार्थिप्रमिति कारणमव्यक्तमिति भावः । विज्ञानसारथिरिति । अनेन ज्ञेयस्य प्रागल्भ्य परमपुरुषसाधारणविष्णुशब्देन प्रकृत्यैव दर्शितम् । एष सर्वेऽप्यिति । 'निचाप्य' शब्दस्य ज्ञानस्य 'दृश्यते' शब्दस्येन प्रागल्भ्यवचना प्रकृत्यैव दर्शितम् अन्तर्भावोपगिरापरऽस्मिन्नेव परमप्रकृत्यवपुषि विज्ञानस्य अर्थोऽस्ति-अत

श्रीभाष्यम्

‘क्षमदर्शिसिः’ (१.३.१२) इति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वात् । अत एव ‘पुरषान्नपरं किञ्चित्’ (१.३.१३) इति न पञ्चविंशकपुरषातिरिक्ततत्त्वनिषेधः । तस्य च परमपुरषस्याशब्दत्वा-
दयो धर्माः ‘यत्तद्वद्देश्यमप्राहम्’ (मु १.६) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः । ‘महत.परम्’ इत्यपि
‘ब्रह्मेरात्मा महान्परः’ इति पूर्वप्रकृताज्जीवात्मनः परत्वमेवोच्यते ॥

सू-६ त्रयाणामेवचैवमुपन्यासः प्रश्नश्च (१.४.६)

अस्मिन्प्रकरणे त्रयाणामेवोपेयत्वेना त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः ज्ञेयत्वेनोपन्यासः,
तद्विषयश्च प्रश्नो दृश्यते, नान्यस्याः कादे । तथाहि नाचिचेता मुमुक्षुस्सन्त्युपपक्षे चरन्ने
प्रथमेन चरेणात्मनः पुरुषार्थयोग्यतापादिनीमात्मनि पितुस्समनस्कां प्रतिलभ्य द्वितीयेन
मोक्षोपायभूतां नाचिकेताम्विधां वधे-‘सत्त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येऽपि भूयो प्रमूहितं श्रद्धा-
नाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्वितीयेन वृणे चरेण’ (कठ.१.१.१३) इति ।

श्रुतप्रकाशिका

एवेति । व्यवसर्गनिषेधामयस्य पूर्ववसानचोपस्थादव्यवसायचिकरणे परिहृतत्वमाह—तस्यचेति । महत परवादमयस्य
मिह विवक्षितमित्यत्राह—महत्तइति । इन्द्रियादिपरिकरयत्वरक्षणप्राधा यविवक्षाऽतिशयात् २४१८८ न आ मर्नदेहः ॥

प्रकरणस्य प्राश्निकपरत्व नास्ति प्रश्नानस्यापि प्रतिपाद्यमानत्वात् । तस्मा प्राश्नपरत्व न प्रश्नानपरत्वविशेषीत्यत्राह—
सप्रकारः

सू-६ त्रयाणामेवचैवमुपन्यासः प्रश्नश्च [१.४.६]

प्रथमचक्षुः इत्युच्यते द्वितीयश्चक्षुः प्रश्नापन्यासयोस्तमुच्यते कथमत्र उपपाद्यते, प्रश्नवाक्यमिह सुखमात्र
विवक्षयमिति शङ्कायां प्रतिवचनप्रकारेण प्रश्नार्थस्य विषयत्वात् इत्यत्रान्वयः ३४६ पृष्ठ ३८६ तत्रिंशदेषः ३४६
पञ्चाङ्गिकः अस्मिन्नित्यादि । त्रयाणामिति प्रथमप्रश्नोपपत्तिः परम परेश्वरत्वात् तस्यैव उपायमाह—उपायेति ।
एवमुपन्यास इति व्याख्येयपदम् । एवपदव्याख्ये ज्ञेयत्वेनेति । ‘ज्ञेयत्वावचनाच्च’ इति पूर्ववृत्तस्येवत्वमेव
त्वेन परामृश्यते इत्यर्थः, तदुपपादयति तथाहिति । प्रथमपरचरणे द्वितीयवाट ‘अन्ता चराचरमहणात्’ इत्य-
धिकरणे विस्तृत्यादिह प्रतिलभ्येत्येन संहितं तत्र संहितं वाद्वितीयपरचरणे त्वेन दृश्यते द्वितीयेनेति मोक्षो
पायभूतामिति । नाचिकेताम्विधाया मोक्षोप यत्तद्विद्वद्वाया भवति, तस्य तस्य परमात्मनो ननु तद्विद्वद्वाया भवति ।
तथाहि तदुच्यते ‘लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै’ इत्युच्यते ब्रह्मजज्ञं देवमीदृश्यं विदित्वा निचाप्येमां
शान्तिमत्यग्तेमीव’ ‘त्रिणाचिनेतस्यमेताद्विदित्वा य एवविद्वान् चिनुते नाचिकेतम् । समुत्पुषाशांशुरत
प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके’ इति वाक्येन परमात्मनो ननु तद्विद्वद्वाया भवति तद्विद्वद्वाया भवति तद्विद्वद्वाया भवति
नस्य शोकातिगतमुक्तम् ‘यो वा एता ब्रह्मजज्ञात्मभूता चिन्ति विदित्वा चिनुते नाचिकेतम् । सत्यं भूत्वा ब्रह्म
जज्ञात्मभूतः करोति तथेन पुनर्न जायते’ इति वाक्येन ब्रह्मजज्ञात्मभूतत्वात् वा तादृशवत्तां तादृशं देन वाऽनु-
पानपूर्वकमग्निविज्ञानस्यापुनर्महद्भूतब्रह्मोपासनद्वारा मोक्षप्राप्तिश्चा, तृतीयपरचरणेनाचिकेत्यादिना द्वितीय

श्रीभाष्यम्

स्वर्गशब्देनात्र परमपुरुषार्थलक्षणो मोक्षोऽभिधीयते, ‘अमृतत्वं भजन्ते’ (कट.१:१.१३) इति तत्रस्थस्य जननमरणाभावध्वन्यादुत्तरत्र क्षयिफलकर्मनिन्दादर्शनाच्च; ‘त्रिणाचि-
केतस्त्रिमिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यु’ (१.१.१७) इति च प्रतिवचनानात् । एत-
येन घरेण मोक्षस्वरूपप्रशङ्कारेणोपायस्वरूपमुपेक्षस्वरूपमुपायभूतकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपं
च पृष्टम्—‘येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चेके । एतादृशमनु-
शिष्टस्ययाऽहं घराणामेव घरस्तृतीयः’ (१.१.२०) इति । पर्यं मोक्षे पृष्टे तदुपदेशयोग्यतां
परीक्ष्योपदिदेश, ‘तं दुर्दशं द्रष्टुमशक्यम्’ इति । अत्र मोक्षे पृष्टे तदुपदेशयोग्यतां
गमेन वचं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति’ (कट.१.२.१२) तदेवं

श्रुतप्रकाशिका

१. श्वरणश्लोकमुपादाय तत्र व्याख्येयस्य स्वर्गपदस्य प्रकृत्यर्थं व्याचष्टे स्वर्गंति । मोक्षशब्दे मोक्षस्वानुपरि, श्लोकशब्द-
सामानाधिकरण्यात् भाष्ये तत्रस्थस्य इति वक्ष्यमाणत्वाच्च, सर्वशब्दस्य मोक्षवाचिबोधपादकः परमपुरुषार्थलक्षणशब्दः
स्वर्गशब्दस्य प्रकृत्युल्लोपलक्षणात्वात् मोक्षस्य निरवधिकानन्दरूपत्वाच्च, स्वर्गशब्दवाच्यत्वमिति भावः । प्रतिद्वन्द्वपरत्वं
किं न स्यादित्यत आह—अमृतत्वमीति । तत्रस्थस्येति । ‘स्वर्गलोका’ इति बहुमीहिः निरतिशयशुल्लक्षणपरमायो-
मस्या इति भावः मोक्षवाचिबो-हे-वन्तरमाह—उत्तरत्रेति । द्वितीयश्वरणप्रश्ने ‘श्रोऽभावात्मन्यस्य यदन्तर्धैतत् सर्वं
त्रियाणां जरयन्ति तेजः । अपि सर्वं जीवितमल्पमेव’ इति तथा ‘जीविष्यामो यायदीशिष्यासि र्धं तरस्तु
म घरणीयस्स एव’ इति नचिकेतसैव क्षयिफलस्य निर्दिष्टत्वात् क्षयिफलविमुक्तेन न चिन्तयेत् इति पक्षे
पक्षेतिरत्यर्थः ॥

द्वितीयश्वरणप्रतिवचनमावगतं हे-वन्तरमाह—त्रिणाचिवेत इति । त्रिणाचिकेतः ‘अयं याव य.पवते’ इत्या-
द्यनुवाकत्रयाध्यायी, त्रिकर्मकृत् यजनान्धयनदाकृत् । पाक्यशहविषेशसोमयशकृदा त्रिभिः अग्निभिर्हेतुभिः । सार्धं पर-
मात्मोपासनेन संबन्ध प्राप्य जन्ममृत्यु तरतीत्यर्थः ‘करोति तथेन पुनर्न जायते’ इत्यनेनैकाध्यायात् रक्षितेनेति ।
‘येयं प्रेते’ इति मन्त्रस्य देहातिरिक्तजीवितस्वरूपमात्रप्रशङ्कारेणानुदासायाह—मोक्षेति । अत्रोपायोपेक्षप्रश्नो गर्भित इति
भावः, प्रतिवचनप्रकारेण प्रभार्थस्यावगन्तव्यत्वात् ‘प्रेते परित्यक्तचरमशरीरे’ इत्यर्थः ‘न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति’ इति
प्रयोगात् । अन्यथा पूर्वश्वरणानुपपत्तिहेतुः पूर्वमुक्तत्वादिषु कष्टोक्तः । इदं च विस्तरेणोपपादयिष्यामः । आस-
प्रकरणे नाचिकेतो मरणं मानुषाक्षीः’ इति मरणशब्दश्चरमशरीरविशेषपरः उक्तहेतोरिव

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञ-परमात्मा भवेत्सृष्ट । समुत्पत्तस्तन्वसन्तानान् परेण समतां व्रजेत् ॥

इति परमात्मसाध्यायके मुक्ते मृतशब्दस्य कपिल्युक्तिस्वादे प्रयुक्तत्वात् ‘दैवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा’ इत्यारम्भ-
‘धृत्वा धीरो नचिकेतोऽत्युप्राक्षीः’ इत्यन्तेनो-यमान दुरवगमत्वविशेषप्रलोभनप्रशमनतिषेयादिकर्ममिप्रेत्याह—तदु-
पदेशयोग्यतां परीक्ष्येति । ‘दुर्दशं द्रष्टुमशक्यम् । कुत, गृहं गुणत्रयतिरोहितत्वात् अनुपविष्ट शरीरानुपविष्टं
तत्रापि गुहाहितं हृदयगुहागतं गह्वरेष्ठ, गह्वरेष्ठम् तदन्तर्गतं यस्तुनि स्थितम् जीवान्तास्थितमित्यर्थः । जहातिविपदिदे-
शेत्यन्वयः ‘येयं प्रेते’ इत्यादिवाक्यस्य जीवमात्रप्रशङ्कारत्वे परमात्मविषयतया प्रतिवचनवैषम्यं स्यादित्यभिप्रायः ।
अस्मिन्वाक्ये श्लोकमर्थप्रतिवचनमपि विशदयति तदेवमिति । ‘अप्यात्मयोगशब्दः प्राशस्वरूपविषययोगात्’

श्रीभाष्यम्

‘सामान्येनोपदिष्टा नाचिकेताः प्रीतस्सन् ‘देवं मत्वा’ (१.२.१२) इत्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यभूतस्य देवस्य ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन’ इति वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तुः प्रत्यगात्मनश्च ‘मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति’ (१.२.१२) इति निर्दिष्टस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपविशोधनाय पुनः पप्रच्छ—‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्माः कृताकृतात् । अन्यत्र भूताद्भ्याश्च यत्तत्पश्यासि तद्वद’ (१.२.१४) इति । एवं सप्तलेखार्ततानागतवर्तमानसाध्यसाधनसाधकविलक्षणे त्रये पृष्टे प्रथमे प्रणयं प्रशस्य तद्वाच्यं प्राप्यस्वरूपं तद्वन्तर्गतं च प्राप्तुस्वरूपं वाचकरूपं चोपायं पुनरपि सामान्येन व्यापयःप्रणयं ताद्यदुपदिदेश

सुतप्रकाशिका

भिप्रयन्नाह—वेदितव्यतयेति । ‘तं दुर्दर्शम्’ इति मन्त्रेण त्रितयमप्युच्येत् श्रोतव्याभावात् पुनः प्रश्नानुपपत्तिरिति शङ्काऽऽनोदनाय प्रश्नाकांक्षा प्रयोजने दक्षिते सामान्येनेति । स्वरूपविशोधनाय पुनः पप्रच्छेति च । पुनः पप्रच्छ इति पाठः ‘उपायोर्वैयोवेतुणा वषाणामपि सामान्येनोपदिष्टत्वात् स्वरूपविशोधनाकांक्षाऽपि सर्वसाधारणी तत्कथं ‘अन्यत्र धर्मात्’ इति मन्त्रेण परमात्मनात्रविषयप्रश्न इति शङ्काया प्रश्नस्य त्रितयविषयत्वमनुमादयत्योजने दर्शयन् तदनन्तरमन्त्रस्यापि त्रितयविषयत्वमाह—एवं सकलेतरेति । कालत्रयसम्बन्धिर्विह वक्ष्यमाणत्रितयस्याप्यस्ति तत्कथं विलक्षण-
‘इतिमिति शङ्काश्चुर्दसिार्थ इतरशब्दः वर्तमानशब्देन कृताकृतशब्दो व्याख्यातः प्रारब्धश्च समाप्तिर्हि वर्तमानमुच्यते—
‘अन्यत्र’ इति विलक्षण विधाक्षतम् । धर्मः उपायः, धर्मादन्यत्र प्रसिद्धोपायविलक्षण उपाय इत्यर्थः, अधर्मः चर्ततरः, उपेयः । अधर्मादन्यत्र प्रसिद्धसाध्याविलक्षण फलमित्यर्थः । अस्मादिति सुदृश्यस्त साधकौ विवक्षितः । सद्योवेता सर्वं प्रसिद्धोवेतुसाधकविलक्षणः साधकावस्थायामितरफलविरक्तत्वात्, फलदशायामाविर्भूतगुणाष्टकविशिष्टस्वरूपवाच्य । कृता कृतार्थात् धर्माधीनो विशेषणम् । कृताकृताद्धर्मादिविलक्षण यत् भूताद्भ्याश्च धर्मादिविलक्षणं यदित्यर्थः ॥

यद्वा धर्मादधर्माच्च अन्यत्र यदि-मुपासनप्रश्नः, पुण्यापुण्यरूपसाधनविलक्षण बाहुपाठनस्य कृताकृताद्भ्यात् भ्याश्चाम्बु इदिति कालापरिच्छिन्नप्रतिपक्षं पृष्टम् । उपद्वारपि चेतनस्य नित्यत्वात् प्राप्यान्तर्भावश्च, ततएव तस्यापि तन्त्रेण प्रश्नः । तदन्तर्गते च प्राप्तुस्वरूपमिति वक्ष्यते त्रयमिति । यत्तच्छब्देन त्रितयपर्यायेति भावः ॥

ननु धर्माधर्मासाध्यात्रकालवर्तिविलक्षणपरमात्मविषयोऽयं मन्त्रः, किं न स्यात् ? उच्यते—धर्मादः यन्नेदुक्ते तदसाध्यत्वं प्रतीयते, न तद्वदसाध्यत्वं दृष्टमिति युक्तं सत्यदृष्टासाध्यत्वं दृष्टस्य प्रतीयते । धर्माधर्मादिविलक्षणब्रह्मविषयप्रश्नस्यादिति चेन्न, प्रश्नाकांक्षामावात् कृताकृताद्भ्याश्चान्यत्रेत्यनेन कालपरिच्छिन्नार्थविलक्षणे यत्तदुक्तं स्यात्, ततश्च धर्माधर्मविलक्षणप्रश्न विफल एव, धर्माधर्मयोरपि कालपरिच्छिन्नप्रश्न-वदन्त-वत् इत्येवाप्येदोक्तं तदुक्तं ॥ १.२.१४ ॥ प्रणयं प्रशस्यति । ‘सर्वे वेदा’ इत्यादिपाठयोचपरब्रह्मप्रतिपादकतया प्रशस्येत्यर्थः, ‘तत्ते पदं संमहेण प्रपीभ्योमिति’ इति प्रणयन ब्रह्मप्रतिपादनं कुर्यात् । प्राप्यस्वरूपमिति । पदशब्दः पद्यत इति द्यु-प-पा प्राप्यवार्थाति भावः । तदन्तर्गते प्रणयव्याप्यान्तर्गतम् प्रणयव्याप्यैकदेशम् प्रणयैकदेशव्याप्येति उच्यते ॥

यद्वा प्राप्यं प्रणयव्याप्यं परमात्मनः प्रकाशतयाऽन्तर्गतमित्यर्थः । पार्श्वद्वितीयस्य प्राप्यान्तर्भावात् पदशब्दवाच्य-
‘संभूतमिति भावः । वाचकरूपचोपायमिति । उपायोपाय-या प्रणयस्योपायत्वं, उपायोहि पदान् वाचकशब्दश्च

धीमाप्यम्

‘सर्वे वेदा यत्पदमाप्नुवन्ति तपांसि मर्याणि च यददन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रसीम्योमित्येत ! (षट्.१.२.१५) इति । एवमुदिश्य पुनरपि प्रणयं प्रशस्य प्रथमं तावत्प्राप्तुः प्रत्यगात्मनस्स्वरूपमाह—‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ (षट्.१.२.१८) इत्यादिना प्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोस्वरूपम् ‘अणोऽर्ण दान्’ (१.२.२०) इत्यादिना ‘क इत्या वेद्यप्रसः’ (१.२.२५) इत्यन्तेनोपदिशन्मध्ये ‘नायमात्मा प्रयत्नेन लभ्यो न मेधया न घृह्णा श्रुतेन’ (१.२.२३) इत्यादिनोपायभूतस्योपासनस्य भक्तिरूपतामाप्याह ‘कृतं पियन्तो’ (१.२.१) इति चोपास्यस्योपासकेन सहायस्थानात्सुपासतामुपया ‘आत्मानं रयिने विद्धि’ (१.२.३) इत्यादिना ‘दुर्गे पयस्तत्कथयो यदन्ति’ (१.३.१४) इत्यन्ते नोपासन-कारमुपासीनस्य च येष्वप्यपरमपदप्राप्तिमभिधाय ‘अशब्दमरूपं’ (१.३.१५) इत्यादिनोपनन्दनम् । अतएवयाणामेवात्र मेयवेनोपन्यासः प्रशस्तः, तस्मादेह तान्मिष-स्यान्यत्वरूपं ग्रहणम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

वाय्वस्तरणोपायः ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्’ ‘ओमित्यात्मानं ध्यायन्’ ‘ओमित्यनेनैवा-रेण परमपुरुषमभिधायीत’ इति ध्यानोपाय-विधिं प्रणवस्यागम्यते ‘तपांसि ज्ञानप्रधाना उपरिभागा’,

ननु तत्ते पदं प्रसीमि इति तावत्स्वरूपपरत्वाद् प्रतिपद्यते, तच्च यदि रूपात्मेन तदर्थं कथं ब्रह्मणो विज्ञेय-प्रतिष्ठते तदनुवर्तिनां विज्ञात्यवर्तिनां, तदुपपुष्पात्तुत्तरत्र निरूप्यमाणं यच्च अर्थतः प्रतिष्ठितं वतिर्द्विरेति चेत् इहापि ब्रह्मवेदनोपागोचरात् उत्तरत्र प्रतिपाद्यमान-वाच्यं, उपायोपेक्षारवि प्रतिपद्यते । न कश्चिदुच्यते नादिमात्र-किन्तु पदशब्दवाच्यतामात्रं दर्शितः ‘एतद्वेद्येकाक्षरं ब्रह्म’ इत्यादि वाक्यादिप्रायेण—पुनरपि प्रणयं प्रशस्येति ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ इत्यादिमन्त्रद्वयस्य परमात्मपर्यानुपपत्तिं मनान् आह—प्राप्तुः प्रत्यगात्मन इति का पुनरनुपपत्तिः ? उच्यते इदं मन्त्रद्वयं तावदेकविधम् ‘न हन्यते हन्यमाने शरीरे’ इत्येताद्विधरूपं वात् द्वि-धमन्त्रस्य । ‘हन्ता चेत्’ इति मन्त्रश्च जीवोत्पत्त्य एव लोकस्य परमात्मनि हन्तृहन्तव्यप्रतिपत्त्यमात् त प्रपेक्षानुप-पत्तेः । परमा माहि प्रत्यक्षागोचरः, कथं तस्मिन्व्यतिरिक्तप्रतिपत्तिः, अहमेन हन्मि अयं मां हन्तृमागच्छति इति ध्वं-चातुकमावाभिमानोहि जीवविषय एव देहिता ॥

ननु ‘नास्य जरयैतज्जीर्यते न यथेनास्य हन्यते’ इति व-परमान्यापि हननप्रतिषेध उपपद्यते इह तु लोकभ्रा-न्तिरनृत् प्रतिपद्यते ‘हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्, उभौ सौ न विजानीतो’ इति परमात्मनि नृप्य-पातकप्रान्तिनं कस्याचिदप्याह अतोऽनुवादनिषेधावनुपपत्तौ ‘न जायते’ इति मन्त्र-तेनेकार्यं, अतो मन्त्रद्वय-मपि जीवविषयम्, ‘अणोरणीयान्’ इत्यादेरर्थमाह—प्राप्यस्येति । ‘न जायते म्रियते’ इत्यादिना ‘अणोरणी-यान्’ इत्यादिना च जीवपर्योस्वरूपे कथिते ‘कृतं पियन्तो’ इति मन्त्रेण तयोः प्रतिपादनवैयर्थ्यकङ्कापारिहारायाह—सुपासतामुक्तयेति । एतद्वाक्यस्योपादानं परब्रह्मव्याख्याननिरासफलकतयेति वक्ष्यामः । उपरुद्धतमिति प्रकृतोपसंहार-स्योपेक्षितावाद्योन्तरपरवस्थासङ्गत-वाचेति भावः । सत्यार्थं निगमयति—अतस्त्रयाणांमिति । सत्यार्थ-पर-प्र-क्षर-दे-ह-प-य-स्मा भेदेति ॥ ।

श्रुतप्रकाशिका

ननु ‘त्रयाणाम्’ इति अग्निजीवपरमात्मपरं किं न स्यात् तेषां हि प्रश्नोप-याधो दृश्येते ‘सत्त्वमाग्निं स्वर्ग्य-
मप्येयं मृत्योः प्रवृद्धिः’ ‘येऽयं प्रेतः’ ‘अन्यत्र धर्मात्’ इति त्रयाणां क्रमेण प्रश्नः ‘लोकादिमग्निं तमुवाच
‘तस्मै या इष्टकाः’ ‘हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्मं सनातनम् । यथा हि मरणं प्राप्य आत्मा द्रवति गौतम
न जायते अयते वा विपश्चित्’ इति प्रतिवचनं च जीवविषयप्रश्नस्य परमात्मविषयप्रतिवचनवैधट्यं प्रवक्ष्यस्य विव-
क्षितत्वाद्बुद्धयुक्तं इति । उच्यते—अत्रासतिविरोधेऽपि भाष्यकारोक्तार्यं एव युक्ततरः । तथा हि जीवस्तान्नुपेता परमात्मावो
पेयः, अग्निविद्या च ब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन उपायान्तर्भूता तदन्तर्भावश्च प्राकरणिक्यावयवैर्दक्षितः । अत्रापि पृथगेव विव-
क्षितत्वे अग्निजीवपरमात्मतदुपासनात् चतुर्णां प्रतिपाद्यत्वदर्शनात् ‘त्रयाणामेव’ इत्यवधारणमुपपन्नम्, अतोऽत्रैव उपा-
यान्तर्भावविषयताऽङ्गीकर्तव्या, तथा चतुर्णां पदोपेतृणां मेव व्याख्यानं युक्ततरं, उपासकमोपदेशश्चात्र स्फुटतरमुपलभ्यते,
‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः’ ‘नाविरतो दुश्चरितान्’ इत्यादिना केवलश्रवणादिविलक्षणं परमात्मवरणीयता
हेतुभूतः प्रकटशानविशेषो हि उपायतयाऽभिधीयते, अवधारणं प्राधान्यस्याश्रुतिपरम् उपायस्योपेयप्राप्त्यर्थं तथा परमात्म-
न्यूनताभावात् श्रित्वाविरोध इति चेत् तर्हि त्रयाणामुपन्यासः प्रधानस्याप्रतिपाद्यत्वे हेतुरेव न भवितुमर्हति, अर्थान्तरा-
न्तर्भावसहत्वात् प्रश्नोपन्याससमुच्चयत्रयाणामेव नष्टागमस्य प्रश्नो दृश्यते, अतोऽवधारणोपपत्तिरिति चेत्, अस्मिन् प्रकरणे
प्रश्नोपन्याससमुच्चयस्य प्रतिपाद्यत्वे हेतुः नामात्मभासदभासेन प्रतिपाद्यत्वाभावस्य दुर्बलत्वात् । उपायोऽत्रैव उपायस्यैव
लोऽप्यर्थतः प्रकट इति, प्रश्नोपन्याससमुच्चयोऽस्मिन् प्रकरणे प्रतिपाद्यत्वे हेतुरिति चेत्, तर्हि चतुर्णामिति वक्तव्यम् ।
यद्येदोऽर्थतश्चतुर्णां प्रश्नोपन्याससम्भवात् यदि कण्ठोक्तयैव प्रश्नोपन्याससमुच्चयो विवक्षितः, तस्य प्रतिपाद्यत्वे प्रयोजक-
त्वाभावात् प्रतिपाद्यमानोपासनं एव दृष्टया समुच्चयाभावस्याप्रतिपाद्यत्वे हेतुव्यायोगात् ॥

-किंच ‘येऽयं प्रेतः’ इत्यस्य देहातिरिक्तजीवसद्भावात्तद्भावप्रभविषयं चानुपपन्नं देहातिरिक्तानसद्भावमित्यस्य
रहितस्य पितृसौमनस्याग्निविषयावधारणोपपत्तेः, अग्निप्रश्नवाच्य एव ‘स्वर्गलोको अमृतस्य भजन्ते’ इति देहातिरि-
क्तामशानवत्त्वमवगम्यते । तत्प्रतिवचनमयं ‘त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्युः’ ‘करोति तथेन पुनर्न जायते’ इत्यप-
वर्गवृत्तवृत्तवाच्योपयोगिः त्वमग्निविद्याया अवगतं कुतो देहातिरिक्तामसदेहेतुसम्भवः । तस्यादपवर्गप्रकारनिर्देश एव संदेह-
सम्भवः अतस्तत्प्रकारविशेषप्रश्नपरं च ‘येऽयं प्रेतः’ इत्यादिवाक्यस्य युक्तम् यदीदं देहातिरिक्तामसद्भावसद्भावं
प्रभवरम् ‘अस्य’ ‘तं दुर्दर्शम्’ इति परमात्मविषयप्रतिवचनं च न घटते, जीवपरयोरेक्यशान्नार्थं तथा प्रतिवचनं
मितविन्नं परमात्मविषयप्रतिवचनमयं ‘ऋते पितृन्तो सुकृतस्य लोके’ इति जीवपरयोर्भेदप्रतिपादनेन तद्विद्वत्प्रा-
मिप्रायकत्वेनाऽनुपपत्तेः । न च भेदानुवादः सर्वज्ञताकारणे जीववैलक्षण्यस्य लौकिकप्रमाणानुपपत्त्यात्, विहितस्य
निर्देशायोगात् । न च बुद्धिजीवपरोऽयं मन्त्रः ‘गुह्यं प्रविष्टौ’ इत्यत्रास्य मन्त्रस्य बुद्धिजीवपरत्वं पूर्वपक्षीकृत्य जीव-
परमात्मपरत्वस्य भवद्विरेवास्य गौर्हीनी इति न्यायेन रिक्तान्तित्वात् ‘यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह’ इति
हृदयार्थितनं उपास्यतया स्थितस्य परमुपवृत्तस्यादित्यमण्डला तर्वातिदमुच्यते इति न जीवपरपरोपेयप्राप्तिरिति ‘स्योरास-
मृत्युमाप्नोति’ इति वाक्यमुपसंहारगतमित्यदपेक्षया दुर्बलम्, अेदसामान्यनिर्देशरूपं भवति हेतुभेदविशेष्यधीतोतिविध्यं
च, अतस्तदुपपत्तिरित्यदिदमभिप्रायकत्वेनाऽयोगात् प्रतिवचनवैधट्यमेव । किंच ‘येऽयं प्रेतः’ इति प्रथमसंख्यस्य प्रश्नः ।
प्रतिप्रश्नान्तरस्य रहितस्य पञ्चममण्डलस्य ‘हन्त इदं प्रवक्ष्यामि’ इति वाक्यस्य प्रतिवचनचानुपपत्तिं अयं प्रश्नः पाठ-
क्रमात् बलीयानिति तेन तद्वाच्य इति चेन्न, मध्ये जीवविषयवाक्यस्य उद्भावात् । तच्च दार्ष्टिकम् ॥

श्रीभाष्यम्

स-७ महद्वच [१.४.७)

यथा 'बुद्धेरात्मा महान्परः' (कठ.१.३.१०) इत्यत्रात्मशब्दसामानाधिकरण्यात्
तन्त्रसिद्धे महत्तत्त्वं गृह्यते ; एवमप्यात्मनः परत्वेनाभिधानात् कापिलतन्त्रसिद्धे गृह्यत
इति स्थितम् ॥

इति भानुमानिकाधिकरणम्

शुतप्रकाशिका

किंच 'यन्मयं च जमद्वयम्' इत्यादाविव यदा प्रतिवचनाभ्यवहिताः प्रश्नाः प्रश्नाभ्यवहितानि च प्रतिवचनानि स्युः, तदा क्रमतो उदययने, का देवदत्तः दण्डी, का यशदत्तः ? कुण्डली, का विष्णुमित्रः कमण्डलुमान् इति चैकैकप्रश्नानन्तरं तत्प्रतिवचनदर्शनात् यशदत्तप्रश्नोत्तरस्य देवदत्तप्रश्नोत्तरवत् रूपरूपनयत्तु जमकोपकल्पकमस्य तन्निष्पन्नम् 'येऽयं प्रेत' इति सजीवसद्भावाद्भावागत्रप्रश्न इत्युक्तम्, अतः 'येऽयं प्रेत' इति श्लोकशब्दतोऽर्थतश्च मोक्षानुबन्धितया ज्ञातव्यार्थप्रयविषयः । तथा च एतत् 'तं दुर्दर्शम्' इत्यादि प्रतिवचनमतीव घटते, 'अन्यत्रधर्मात्' इति पुनःप्रश्नाकाशा तस्यार्थश्च दर्शिता, अर्थनयस्यैकश्लोकेन पृष्ठ यस्य विवाक्षितत्वात् प्रतिवचनाच्च 'प्रयाणामेव' इत्यवधारणं च युक्तम् । अतएव 'न जायत' इति जीमविषयवाक्यस्य 'अणोरणीयान्' इति पराविषयवाक्यस्य 'नायमात्मा' इत्युपाविषयवाक्यस्य च प्रतिवचनं च सुषष्टितम् । प्रश्नप्रतिवचनान्तराभ्यवहितं च चिद्व्यपत्ति एकप्रश्नेनैवार्थप्रत्यक्षे पृष्ठत्वे सूत्रस्यप्रश्नोप-यासशब्दगणैकत्रचनस्वरस्य च भवति नक्षुपन्वासा- प्रश्नात्ते युक्तम् । यतः 'येऽयं प्रेत' इति प्रश्नोऽर्थनयविषयः, अतएवैह प्रश्नवाग्रन्वोभनदिवाऽविद्याविभागकथनादिदृक्क्षेत्रोपपद्यते, अतो यथोक्त एव सूत्रार्थः ॥

सू-७ महद्दख [१.४.७]

तन्निविद्धमहसत्त्वाम्रहेण सूत्राभिप्रेतं हेतुमाह—आत्मशब्दसामानाधिकरण्यादिति ॥

इति आनुमानिकाधिकरणम्

अथ आनुमानिकाधिकरणम्

गूडार्थसङ्ग्रह.

सू-१ अनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते
दर्शयति च (१-४-१)

अत्रापिना एकैषामिति अनेन ब्रह्माभ्युपगमस्तु-यते । सिद्धान्तेऽप्ययमर्थः समतः त्रिधावा अन्ययोगः यत्न-हेतु-
परत्वात् । प्रथमभादेऽपि प्रकृतिजीववैलक्षण्यमभिधीयत । १५ ब्रह्मलक्षणव्यवसायवच्छेदकनिर्णयार्थं तत्प्रादुर्भूतः ।

गूढार्थसंग्रहः

चिदाचिदैलक्षण्यासिद्धौ अचिच्चीवपेक्षया उत्कर्षः सिद्धयति । तसिद्धयनन्तरं यमप तात् 'उपासात्रैविध्यात्' इत्यनेन अचिच्चीवस्वयमकोपासनेत्याया अचिच्चीवपेक्षयोत्कर्षः सम्यगवबोधितो भवति। अनन्तरं पूर्वप्रवृत्तान् विज्ञेयः लक्षणतिप्रसङ्गनिरसनमुत्तेनाभ्यगम्यवच्छेदः प्रतिपादनीय इति 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' इत्यादित्रिपादी प्रवृत्ता । तत्रैतन्नादि परिस्मृतिस्तुचनयापि अपीत्युक्तं स्यात्, तेनापिशब्देन ब्रह्माभ्युपगमस्तुचन सिद्धान्ते सुतरा सगदम् 'ईक्षतेर्नाद्वदम्' इत्यत्राशब्दनिर्देशतापये तदचिकरण एव सम्यक् निरूपितम् । पूर्वत्र त्रिपाद्या 'नानुमानम् आनुमानशब्दप्रयोगः नानुमाननिकमिति । अयमाशयः अनुमानेन चरतीत्यानुमानिकम् । 'चरति' (वा.सू. ४.४.८) इतिटक् 'टह्क्चः' (वा.सू. ७.३.५०) इतीकादेशः । आनुमानमित्यत्राण्यस्य तैनानुमानगम्यामित्यर्थः अनुमानेन चरतीत्युक्तौ चरति, गच्छतीति बहुवचनान्ना गच्छतीत्यर्थस्तुचनेन तत्रासिद्धप्रक्रिया प्रत्यभिज्ञापनं सूच्यते तेन तच्च प्रतिपादनछायानुसारीणि इति भाष्योत्पादार्थस्तुचितः ॥

अत्राश्वत्थमहदादिशब्दानां सत्त्वात् कार्यकारणभावेन कापिरुत्तमे प्रतिपादितानामत्र विन्यासेन तत्रसिद्धपदार्थप्रवणशङ्का । शरीररूपकयिन्यस्तगृहीतेरिति प्रकरणेन शरीररूपकयिन्यस्तानां प्रकरणात् गृहीतेरित्यर्थः ॥

अयमाशयः—प्रकरणचेदं 'यच्छेद्वाह्यमधी प्राकः' इत्यनेन वगादिनियमनपरम् नियमने सति 'इन्द्रियैः परा ह्यर्थो अर्थेभ्यश्च परमनः' इत्यादिकमुपपद्यते । अत उभयोस्तामसस्य विवाहेत्यम् । अतः 'इन्द्रियैः परा' इत्यत्र नियमनेन वशीकार्यत्वे परावक्रमप्रतिपादने ताप्यम् । 'बुद्धेरात्मा महान्तरः महतः परमम्यत्तम्' इत्यत्राश्वत्थशब्दो वर्तते । अत्र महच्छब्दः न महत्तत्त्वपरः तस्यात्मन्यामावात् । 'महतः परमम्यत्तम्' इत्यत्रापि जीवापर ब्रह्माश्वत्थस्य विवक्षितम् । एवं च 'आत्मानं रयिर्न विद्धि शरीरं रथमेव च' इत्यत्र जीवानन्तरं शरीरस्थोक्तः अत्र च जीवानन्तरमथमव्यक्तस्थोक्तः । अनन्तरं 'बुद्धिस्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुः दिव्यानि तु गोचराः' 'इन्द्रियैः परा ह्यर्थो अर्थेभ्यश्च परमनः । मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान्तरः' इति श्रुत्तमेषां विधानं विषयनियमनेन वशीकार्यताक्रमप्रदर्शनाय नियमनेन वशीकरणक्रमः इन्द्रियाधीनानां वशीकरणं शरीरवशीकरणमन्तरं न संभवति । अतः शरीरवशीकरणमेव प्रथमं कार्यम् । एवं च न साक्ष्यपाभिमतप्रधानपर-वप्रतिपादनं दुष्टम् ॥

अत्र पुरुषशब्दार्थपर्यालोचनेन पुरुषवशीकरणमपि निर्णयम् । पुरुषशब्दः 'स्य-पूर्वोऽस्तत्' इति (इ) झल्लुत्तरेण जगत्कारणं सर्वपापदाहकः सर्वशरीरीति अर्थोक्तिर्यमभिहित इति पूर्वदेव बृहदाश्वत्थस्य स्यं देवरेण रक्षे सप्तमुत्पादितम् । तत्र जगत्कारणं सर्वशरीरीत्यर्थेन सृष्टिकालिकानुप्रवेशनिबन्धनमत्र न प्रदत्तं रिद्धयतीत्यर्थः प्रागोद्योपादितः । 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः सत्तन्मूर्तिर्जानमपोहनं च ॥' इति गीतायामध्ययमर्थः श्रुतः । एवमोपाधनस्यापि ज्ञानविशेषतया उपासननिर्देशमुपयक्ताकारणवत् भगवत् एव सिद्धम् उपासनस्यापि ज्ञानविशेषरूपत्वात् । 'ईश्वरसर्वभूतानां हृद्देशज्जुनं तिष्ठति । तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । त-प्रसादात्परं ज्ञान्तिमन्त्रिरेणाधिगच्छति' इत्यत्र शरणगतिः प्रतिपादिता । 'सोऽप्यनः पारमात्रेति तद्विज्ञोः परमं पदम् ।' इत्यत्रापि स्थानविदे-प्रसक्तिमेव विवक्षितम् । 'तत्त्वोपनिषदं पुराणम्' विज्ञानमानसं ब्रह्म रातिर्ज्ञातुः परायणम् तिष्ठमानसः तदिष्टः' इति सुत्यांशार्थश्च य इत्येतदम् । पुराणशब्दस्य पुराणं ददातीति सर्वफलदानान्वयमपि तस्यार्थः, स्वात्मफलदानं कमपि रक्षेत् । 'परायणम्' इत्यत्रापि उपायवत् प्राप्य-रथमुपमं विवक्षितम् । सर्वपापदाहकत्वेनापीदं सूच्यते, अतः परमप्राप्त्यवस्यस्य सिद्धयति । 'सा काष्ठा सा परा गतिः इत्यत्र गतिशब्दः प्राप्यरथः । तदिदमभिगम्यते भगवता भाष्यहृता, वशीकार्योपासननिर्देशमुपायक्ताकारणतः परमप्राप्त्यवस्य' इत्यारम्भ इति 'तस्य च वशीकरणं तच्छरणगतिरेव ।' आदिताः सूत्रवाच्यः परेषां सिद्धान्तानां निरूपण एव ॥

गूढार्थसंग्रहः

नवीनास्तु आद्यसूत्रे अव्यक्ततद्वाच्यः त्रिणुः । द्वितीयसूत्रे सूक्ष्मत्वमपि तस्यैव, 'तदधीनत्वादर्थवत्' इति सूत्रम् 'अव्यक्ता-पुरुषः परः' इत्यत्र प्रधानगताव्यक्तं वक्ष्य परमा-माधीनत्वात् प्रथमगताव्यक्तं धनिय इत्यर्थेन अव्यक्ता-परत्वं विवाक्षितम् । तथा च 'अव्यक्तात्' इति पञ्चम्यादि पुरुषगतं परत्वं प्रत्यक्षचरयावधि-व्यमरहस्येति वदेष्टु लभ्यते । नच तदस्यास्तीत्यनेन समवाय एव प्राप्नोतीति नियमोऽस्ति तत्त्वामिन्वेनाप्युपपत्तेः । तद्वत् यद्गतं परं च प्रत्यक्षचित्तं तस्यावरत्वमर्थोपापच्यताम् परमत्तु यत्त्वामिक् तस्यावरत्वादिप्रति स्वायमेवाधीनाप्येत इति नक्तं किं हि च इति कुत्रापामिहेनम्' इति वदन् 'महतः परमव्यक्तम्' इत्यत्राव्यक्तशब्देन यदि धरमा मा बोध्यते तर्हि अव्यक्ता पुरुषः परः इत्युत्तरप्राप्तत्वात् त्रिणोः पुरुषो विणुः पर इत्यर्थस्य त । तथा च तस्मात् परव्यक्तम् ? पूर्वमव्यक्तव्यक्तं विणुः परव्यक्तं उत्तरप्राव्यक्तव्यक्तं प्रधानपरव्यक्तम् । पूर्वं यदधीनविशिष्टस्योपस्थितिसत्त्वदर्शमविशिष्टस्योत्तरप्रापि प्रतीतिरसकं संमता । तथा च स्वस्य स्वस्मात् परव्यक्तैतद्वाक्या प्रतीयत इति सर्वांनुभवसिद्धम् 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' इति सूत्रे अनुमानसिद्धानामव्यक्तमहदादीनां प्रतीतिः भुक्ता । 'अव्यक्ता पुरुषः परः, पुरुषात् परं किञ्चित्' इत्यत्र पक्षवि-द्यकपुरुषानिवेध इति पूर्वपक्षः । अत्राव्यक्तमहदादीनां न साङ्ख्यमतसिद्धानां विवक्षा श्रुती समता । किंतु क्षीररूपक विन्यस्तानामेव ग्रहणम् । क्षीररूपकत्रि-यासे बीजतु 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परमः । इन्द्रियतु परं बुद्धि-सुंदेरात्मा महानरः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्ता पुरुषः परः । पुरुषात् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गति ॥' इति, अत्र परत्वं वशीकार्यत्वं । अतएव क्रमव्यवस्थाः जनानां बुद्धिसौकर्याय पूर्वं आमाननम् क्रमव्यवस्थाः, अनन्त वशीकार्यं परं पराक्रमः, वशीकार्यत्वं तस्येन्द्रियाण्यवधानि तस्येन्द्रियाणि वधानीति पूर्वमेव प्रक्रान्तम् तद्विस्तरः 'इन्द्रियेभ्यः परा' इत्यादिः । 'पुरुषात् परं किञ्चित्' इत्यस्यानन्तरं 'दृश्यते त्वग्रथया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिनः' 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राष्ठः' इत्यादिना वाचादिनियमनमुच्यते । इत्थं च नियमननिरुद्धमेव वशीकार्यता, तत्र क्रमता पर्यं भाव्यएव स्थलं तत्र पुरुषोऽपि वशीकार्येण प्रधान इति प्रतिपादितः । तद्वशीकरणमेवात्रेकेषां शास्त्रिणां शास्त्राया इत्युक्तम् । अतएवैकेषां मित्यस्य सार्धक्यम् अविना एकेषामि युक्त्या च ब्रह्मब्रह्मणः प्रतिपाद्यत इति पूर्वमेवोक्तम् । एव च ब्रह्मप्रधानेभ्यः शास्त्रां तद्वशीकरणप्रमाणयोगितया क्षीररूपकविन्यस्तानां ग्रहणम् । अत्र तत्त्वसिद्धयमेव न विवक्षितः । अतश्च 'आनुमानिकम'पीत्यविशब्देन सूचितब्रह्मण एव प्राधान्यम् न-वानुमानिकेति सूत्र-प्रत्येनिर्वाच्यः । इत्यर्थे 'तद्वशीकृतं च' इति सूत्रलब्ध एव दर्शयति, रूपकविन्यस्तानां ग्रहणं वशीकरणोपयोगितया सूत्रलब्धो दर्शयतीत्यर्थः ॥

'त्रयाणामेवैवमुपन्यास प्रश्नश्च' अत्र अविच्छेदपरमाभातो विवक्षिताः, 'सत्यमग्निं स्वर्गमध्यावि मृ-यो' (काठ, १.१.१३) 'येऽयं प्रतं विचिकित्सा मनुष्ये (१.१.२०) अयत्र धर्माद्व्यप्राधमार्त्' (१.२.२४) इति श्रुतिभिः क्रमशः सोऽयं प्रतं वाप्यते इति शङ्कराचार्यः । पितृसौमस्याग्निरपरमाभा इत्यान-दतीर्थाः । पितृसौमस्यविषये अविशत-प्रायेण च प्रश्न-त्वमिधीयेत, इति वचनमुपन्यास तस्यापि प्रार्थनरूपं वसुपपादितम् । द्वयोः प्रश्नः यथा तथा प्रश्नाभावात् पितृसौमनस्य परित्यक्तं शङ्कराचार्यः 'सत्यमग्निं स्वर्गमध्यावि मृत्योः' इत्यत्र यद्यपि स्वर्गाग्निरपि विद्यते । 'स्वर्गलोका अमृतत्वं भजते' इति नार्वाविद्यायाः पलम् 'त्रिणाचिकेतस्त्रिमित्येति सन्धि-विषयमनुत्तरति जन्ममृत्यु-यु' इत्यत्र जन्ममृत्युः पुनरुत्पत्तिः । अनन्तरं 'अशब्दमव्यक्तमरूपमव्यक्तं निचाय्य तं मृत्युमुत्पादयत्युच्यते' इति 'विद्यमेता योगविधि च कृत्वा ब्रह्माभातो वरजोऽमृतिमुक्तः' इत्यन्ते वक्ष्यते । ब्रह्मविद्यायाः पलमे-मुक्तिः, अमृतत्वं नार्वाकतामित्रिद्याऽङ्ग-भूता भवति इत्यङ्गिनः पलमेव । 'दर्शयति च' इति सूत्रलब्धे इन्द्रियादिवशीकरणं मोक्षोपायोपाननिर्मुक्त्युपयोगित

गूढार्थसङ्ग्रहः .

वेति पूर्वमेवाभिहितम् । अतस्त्रयाणामित्यत्र जीवपरमात्मनोऽप्यस्य च विवक्षा युक्ता । नाचिकेतामिच्छाया अङ्गदेन अङ्गिफल एव पर्यवसानात् अतः सगसनं उपासकः उपास्य उपायः उपेतो उपेयंचेति त्रयं विवक्षितम् । एवं च भगवदुक्तार्थेव सूत्रात्तात्पर्यं स्वरसम् । ' ज्ञेयत्वावचनाच्च ' ' वदतीति चेन्न प्राज्ञोहि प्रकणात् ' इति सूत्रद्वयमपि अत्रार्थेऽनुकूलम् ॥

परैः (शं.सू.भाष्ये) नहि प्रष्टव्यमेदात्प्रभेदात् जीवब्रह्मणोरभेदात् ' मृत्योस्त मृ युमाप्नोति यदहं नामेव दृश्यते इत्यत्रैव तदङ्गीकारे दोषाभिधानाच्च । विद्याऽविद्याविभागस्याङ्गोक्त्या अविद्यानिर्गन्धनस्य भेदः ' विद्याऽपीप्ति न चिकेतसं मन्ये ' इत्यत्रैवाभिधानाच्च इत्याद्यभिहितम् । सूत्रे सुतौ वाऽपि रजस्तर्पणान्तो नोक्तः । सूत्रे 'त्रयाणाम्' इति निर्देशं कुर्वन्तस्वकारस्यापमाशयः । पूर्वत्र ' गुहां प्रविष्टावाऽमानौहि तदहंनात् ' इति सूत्रं कठवल्लीप्रयक्तमेव, ' दाम्प-पर्णा ' इति, मन्त्रः परैरेवोदाहृतः । तन्मन्त्रविचारस्तु ऋग्वेदस्यैतन्मन्त्रोत्तरवाक्यपर्यालोचनया पितापुत्रश्लेषेऽनुभाषापि विवक्षिताविति तत्रैव सूत्रे निर्धारितम् । अत्रापि जीवपरमात्मनोः पितृपुत्रस्यानीयतया राजकुमारनेयन पुत्रभूतत्वं च पितृ-स्वानीयपरमात्मप्राप्तिरित्यर्थः न चालयितुं शक्यते । ' विद्याऽपीप्तिनं न चिकेतसं मन्ये ' इत्युक्त्या ' नत्वा कामा बहवो लोभन्ते ' इत्यत्र अङ्गीभूतविद्यैव विवक्षिता, नाचिकेतामिच्छाया तदङ्गभूता ' विद्यामेतां योगविधिं च कृतवान् ' इत्युत्तरत्र वक्ष्यते । योगश्च ध्यानानन्तरफलसमाधिः । इत्थं च ' देव मत्वा हर्षोऽकौ जहाति ' इत्यत्र ध्यानसामान्य वाचिनः मनघातोर्विशेषे विश्रान्तिः । ध्यानं उपासनं चैकमेव । इत्थं च ब्रह्मप्राप्त इत्युक्त्या ब्रह्मणः प्राप्येवेनोपेयत्वं प्राप्ता उरेता अङ्गीभूतध्यानमेवावधारयः । इत्थंचार्थं त्रयाणामेव विवक्षा परां च विद्याऽविद्याविभागेन भेदो न घटते । अन्ते फलस्य तथैवोक्तः, ' शतंचैकं च अमृतंचमेति इत्यत्रैव वक्ष्यते । गतिद्वारकस्य मोक्षस्यात्र स्फुटम् । अतो ब्रह्मप्राप्तिरिति ' मृत्योस्त मृ युमाप्नोति-नेह नानाऽस्ति ' इत्यनयोः परां चार्थो न घटत इति प्रथमाधिकरण एव निरूपितम् । उपायो-पेयोपेतुविषयक प्रश्नस्य माध्य एव स्फुटम् ॥

नवीनास्तु—' श्रीन्वारान् वृणीष्व ' इति सुतौ विद्यामानं विश्वन्दमनुसृत्य सूत्रे त्रयाणामित्युक्तम् । अतः त्रयाणामपि प्रेक्षेन प्रतिवचनेन च भिन्नभिन्नेन सुतिवाक्येवाचितेन भाव्यम् । भवत्सिद्धांते ' प्रवृत्तिर्वा अहंनानात् ' प्रते ब्रवीमि ' इत्यादिप्रतिवचनप्रश्नप्रतिवचनयोस्तत्वात् तस्य च त्रितयस्यतिरिक्तत्वादेवकारसङ्कतिः ' शरीररूपकचित्तेत्यत्र विशेषणवाचित्वेन पूर्वनिर्वातः प्रसाध्यते इत्यादि वदन्ति । अत्र ' वरा-वृणीष्व ' इति गुरुत्वनन्तरं वराणां वरणं अतो नायं प्रश्नः ' वराणामेव वरस्तृतीयः ' इत्यत्रैव एतद्विद्यामनुशिष्टरक्षयाऽहमिति तृतीयवरवरण काल एव प्रश्नो विद्यते । तत्र ' अस्तीत्येके नायमस्तीतिचैके ' इति प्रश्नवाच्यभूतः संशयोऽपि प्रदर्शितः, तेनावेव प्रश्न इति स्फुटम् । अन्यत्र तु संशयो न प्रदर्शितः, वादविप्रतिपत्त्या संशयेन प्रश्नः । ततश्चाप्यपरीक्षणं ' येऽयं प्रते ' इत्यनन्तरं ' विद्याऽपीप्तिनं च न चिकेतसं मन्ये ' ' वादह्नौ भूयान्नाचिकेतः प्रष्टा इति विवृतगुप्तप्रनाचिकेतस्य मन्ये इत्यनन्तरमेव ' अन्यत्र घर्माद-य-प्राचमात् ' इति पूर्वोक्तप्रश्नप्रतिवचनः प्रश्नस्यात्रैव स्फुटत्वात् । प्रिप्रवाचनेन प्रश्नप्रतिवचने करणाय इति सूत्रे नोक्तम् ' विद्या-मेतां योगविधिं च ' इत्यादाहुषायादित्रितयनिरूपण स्फुटम् । अतः नवीनोक्तारस्य नावधारः, एवकारास्तु नैवेद्यं त्रयाणामेव प्रभातं पूर्वं संशयहेत्वभावेन प्रश्नरूपत्वाभावात् त्रिप्रश्नान् इति सुतावभाषाया न तयोः प्रश्नरूपता । ' एष ममिम् ' इत्यत्र प्रश्नो दृश्यते । अद्यापि ' विद्यामेतां योगविधिं च कृतवान् ' इत्यत्र योगस्य ध्यानस्याहंभूता विद्या । त्रिणाचिकेतः इत्यत्राप्यङ्गीकारेण त्रयं विवक्षितम् । अङ्गीनो यत्पुत्र तदङ्गस्य तस्योपायभूतध्यान प्रश्नस्याहंभूतो म.

गुणार्थसङ्ग्रहः

वतीति नेवकारविरोधः । रूपकविन्यस्तशब्दः पूर्वनिपातप्रसङ्गापादनमपि नयुज्यते, शरीरस्य रूपकविन्यस्तानावेत्यर्थः । शरीररूपकविन्यस्तस्य एवमथाङ्गीकारे शरीरस्यापि रूपकविन्यस्तत्वेनानौचित्यशङ्का न मनस इन्द्रियवेऽपि 'एतस्मात् प्राणो मनश्चैन्द्रियणि च' इत्यादौ यथा मनसः पृथगिन्द्रियोक्तिः प्राधान्यतात्पर्येण तथाऽत्रापि शरीरस्य प्राधान्येन तथोक्तिः, यद्यतया पूर्वोक्तेषु शरीरवशीकरणमेव प्रधानम् । तेन 'इन्द्रियेभ्यः परा' इत्यादौ प्रधानभूतं यच्छरीरत्वेन विवक्षितं तदेवाव्यक्तशब्दार्थः । 'रूपकविन्यस्तशरीरगृहीतेः' इति यदि सूत्रं स्यात् तदा शरीरस्यैकस्यैव ग्रहणं स्यात् 'रूपकविन्यस्तं च' इत्यर्थे स्यात् । ततश्च 'इन्द्रियेभ्यः परा' इत्यादिवशीकरणप्रत्यभिज्ञापनं न स्यात् 'विन्यस्ते'त्यत्र विन्यस्तपुस्तर्गयशीकरणोपयोगितया व्यासतात्पर्येण । यथापि 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्यत्रा मनः प्रधानं निर्देशो वर्तते, अतः आत्मानः वशीकार्यत्वे परत्वमिति प्रतीयते, तथाऽपि 'बुद्धेरात्मा महान्तरः महतः परमव्यक्तम्' आत्मनोऽग्न्यस्यापि तस्मात् परत्वेति, आत्मानन्तरवाटितशरीरस्यैव परत्वम् । एतद्व्युत्पत्तिं 'प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपम्, प्राप्नुश्च प्रत्यगात्मनः प्रत्युपायं फलमेव तथा प्राप्तिविरोधि च । वदन्ति सकला वेदाः सेतिहासपुराणकाः' इतीममर्थमभिधत्त इति संप्रदायोऽपि सुखः । एतेन निर्विशेष नात्र विवासितम् । गतेः प्राप्तेश्च प्रतिपादनादिति सूत्राकाराशयसिद्धः ॥

उपक्रमे 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्यत्रात्मशब्दस्य जीवपरत्वेन 'बुद्धेरा मा महान्तरः' इत्यत्रापि आत्मशब्दे जीवपरः आत्मशब्दस्य चैवमेष प्रसिद्धेः । एतेनात्मशब्दः स्वरूपपर इति नवीनोक्तिर्निरवकाशा ॥

इति आनुमानिकाधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-१ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते दर्शयति च (१-४-१)

एकेषा कठानां शरणावा आनुमानिक प्रधानमपि अग कारणत्वेन 'महतः परमव्यक्तम्' (कठ.१.३.११) इत्युच्यते इति चेत्—न पूर्वं 'आत्मानं रथिनं विद्धि' (१.३.३) इत्यादिपूषायोगसन्नेषु वशीकार्यत्वाय रथिरथादिरूपकविन्यस्तेषु शरीराख्यरूपकविन्यस्तस्यात्राव्यक्तशब्देन गृहीतः 'इन्द्रियेभ्यः परा सार्थाः' (१.३.१०) इत्यादिनाहि वशीकार्यत्वेनाहि परा उच्यते तथाचोत्तरत्र सुत्रिरेव दर्शयति 'यच्छेद्व्यनधी प्राश.' (१.३.१३) इत्यादिना ॥

सू-२ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् (१.१.१)

सूक्ष्मं अव्यक्तेन शरीरावरणं कार्याहमित्यव्यक्तशब्देन शरीरमेव शङ्कते ॥ यदि रूपकविन्यस्तानामेव ग्रहणम् किमर्थम् ? 'अव्यक्ताः पुरुषः परः' (कठ.१.३.११) इत्यत आह—

सू-३ तदधीनत्वादर्थवत् (१.४.३)

पुरुषाधीनत्वादात्मशरीरादिक अर्थवत्—उपासननिवृत्तये भवति । पुरुषोह्यन्तर्गामी सर्वमात्मादिक प्रेरयन्
उपासनोपाय येन वशीकार्यकाष्ठा प्राप्यश्रुति ' सा काष्ठा सा परा गति ' (१.३.११) इत्युच्यते ॥

सू-४ ज्ञेयत्वावचनाच्च (१.४.४)

अत्रान्यत्तस्य ' ज्ञेय वावचनाच्च ' न कापिलमन्यत्तम् ॥

सू-५ वदतीतिचेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् (१.४.५)

' अशब्दमस्पर्शम् ' इत्यारभ्य ' निष्ठाप्य तम् ' (कठ १.३.१५) इति वदतीतिचेन्न ' तद्विष्णो परम पदम् ' (१.३.९) ' एष सर्वेषु भूनेषु गूढोऽन्ता न प्रकाशते (१.३.१२) इत्यादिना प्रकृत प्राज्ञोहि ' निष्ठाप्य तम् ' (१.३.१५) इति ज्ञेय उच्यते ॥

सू-६ त्रयाणामेवैवमुपन्यासः प्रश्नश्च [१.४.६]

उपास्योपासनोपासकानात्रयाणामेवास्मि प्रकृतं ज्ञेयं चेन्न उप यास प्रश्नश्च, न प्रचानादे । ' अस्या प्रयोगाधि
गमेन देव म वा ' (कठ.१.२.१२) इत्यादिरुप यास ' वेदेषु श्रेत विचिकि सा मनुष्ये अस्तीत्येक ' इत्यादिकश्च प्रश्न

सू-७ महद्गुरुच [१.४.७]

' बुद्धेराना महान्तर ' (१.३.१०) इत्यामशब्दाद्यथा न तान्त्रिको महान्, तथाऽन्यत्तमपीति ॥

इति वेदान्तसार

अथ वेदान्तदीप

आनुमानिकमन्येकेपामितिचेन्न शरीररूपकविन्हिस्तगुहीतेर्दर्शयति च

कठवर्णं पु—' इन्द्रियस्य पराह्यार्थं अर्थेभ्यश्च प मन । मनरश्च परा बुद्धेर्बुद्धशमा महन्तर ॥ महत् परम
इत्यन्तमन्यत्ता पुरुष पर । पुरुषात् पर किञ्चि सा काष्ठा सा परा गति ॥ ' (१.३.१०) इत्यत्र किं साङ्ग्येत्त प्रधान
मन्यत्तशब्दाभिधेयम् । उत नेति सहाय । प्रधानमिति पूर्वं पठ्य । ' महत् परम् ' इत्यादितत्तत्र प्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानात्,
' पुरुषात्पर किञ्चित् ' (२.३.११) इति पञ्चविंशकपुरुषातिरिक्तत वनिषधाश्च । शब्दा तरेण—नान्यत्तशब्देन प्रधान
मिह गृह्यते । पूर्वत्र ' आत्मान राधिन विद्धि शरीर रधमेव च ' (१.३.३) इत्यादिना उपासनानिबृत्तये यदर्थे द्रव्यावा
पादनाय ये आत्मशरीरखण्डेन इन्द्रियमिषया शब्दरथसारथिप्रग्रहद्वययोगेन रूपिता, तेषु वशीकार्य य परा ' इन्द्रि
येभ्य परा ' (१.३.१०) इत्यादिनोच्यते, तत्रचेन्द्रियादय स्वशब्देनैव गृह्यन्त, रथवत् रूपित शरीरमिहाव्यवस्यरि-
णामन्येनाम्यत्तशब्देन गृह्यते इति नेह सत्तन्त्रप्रज्ञियाप्रत्यभिज्ञा य । ' अन्यत्ता पुरुष पर ' (१.३.११) इति च न

पञ्चविंशकः ; अपितु प्राप्तः परमाद्यैव । अन्तर्यामितयोपासनस्याप्युपायभूत इति सह यदीकार्यकाष्ठयेन 'पुरुषाग्र परं किञ्चित्' (१.३.११) इत्युक्तः ॥

सुशार्वरु-एकथी कठाना आस्त्राया आनुमानिक प्रधानं जगत्कारणवेन 'महत्परमव्यक्तम्' (१.३.१०) इत्याशयेन इति चेत्-तत्र अत्यन्तशब्देन शरीराख्यरूपकवैयर्थ्यस्य गृहीतेः-पूर्वत्राग्राहितेषु शरीराणादिरूपकवैयर्थ्येण रूपितस्य शरीरस्याश्राव्यत्तशब्देन गृहीतेरित्यर्थः । अतो यदीकार्यं वे परा इहोच्यन्ते, दर्शयति च एनमर्थ-यावद्योगेः इन्द्रियादीनां नियमनप्रकारं प्रातपादयन् 'यच्छेद्वाङ्मनसी' इत्यादिः ॥

कथमव्यक्तशब्दस्य शरीरं वाच्यं भवतीत्याद्युपाह—

सू—२ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् (१.४.२)

दृष्ट-शेडवधारणे । सूक्ष्मम् अव्यक्तमेवावस्थान्तरापन्नं शरीरं भवति, तदवस्थस्यैव कार्याहंत्वात् ॥

यदि रूपकवैयर्थ्या आमादय एव यदीकार्यत्वे पराः 'इन्द्रियेभ्यः पराः' (कठ.१.३.९०) इत्यादिना गृह्यन्ते; तर्हि 'अव्यक्तापुरुष परः पुरुषाग्र परं किञ्चित्' (१.३.११) इति पुरुषग्रहणं किमर्थमित्यत आह—

सू—३ तदधीनत्वादर्थवत् [१-४-३]

अन्तर्यामिरूपेणावस्थितपुरुषाधीन-वादा मादिक सर्वे शरीरयत्वादिना रूपितम् अर्थवत् प्रयोजनवद्भवति । अत उपासननिर्हृत्तौ यदीकार्यकाष्ठा परमपुरुष इति तदर्थमिह रूपकवैयर्थ्येण परिग्रहमाणेषु पुरुषस्यापि ग्रहणम् । उपायनिर्हृत्त-युपायकाष्ठा पुरुषः प्राप्त्येति 'पुरुषाग्र परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः' (१.३.११) इत्युक्तम् भाष्यप्रक्रियया वा नेयमिदं सूक्ष्म-परमपुरुषशरीरतया तदधीन-वादभूतसूक्ष्ममन्याहृतमर्थवदिति तादृहाव्यक्तशब्देन गृह्यते ; नात्र का-त्मक स्मिन्नं तन्त्रविद्धम्-इति ॥

सू—४ ज्ञेयत्वावचनाच्च (१-४-४)

यदि तन्त्रविद्धप्रक्रियेहाभिप्रेता ; तदाऽप्युक्तस्यापि ज्ञेयत्व वक्तव्यम् । 'व्यक्ताख्यं ज्ञविशानात्' (साङ्ख्यका रिका.२.९३) इति हि तत्प्रक्रिया । न ह्यव्यक्तमिह ज्ञेयत्वेनोक्तम् अत आत्र न ॥-अप्रक्रियाग-वः ॥

सू—५ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् [१.५.५]

(१.५.५)

'अशब्दमवश्यम्' इत्युक्तं 'महत् परं भूतं निचाय्य तं मृ युमुता प्रमुच्यते' (कठ.१.३.२५) इति प्रथा नस्य ज्ञेयत्वमनन्तरमेव वदतीति श्रुतिरिति चेत्-तत्र 'अशब्दमवश्यम्' (१.३.२५) इत्यादिना प्राशः परमपुरुष एव ज्ञेयत्वते 'सोऽप्यनःपारमाप्नोति तद्विष्णोः परम पदम्' (१.३.९) 'एषु सर्वेषु भूतेषु शूदोऽन्मा न प्रकाशते' (१.३.१२) इति प्राशस्यैव प्रकृतत्वात् ॥

सू—६ त्रयाणामेवैवमुपन्यासः प्रश्नश्च (१.४.६)

अस्मिन्प्रकरणे 'येऽयं प्रेने विचिक्त्वा मनुष्ये' इत्याख्यासमाप्तेः परमपुरुषतद्गुणसमोपपन्नानां द्रव्याणामेवैव
ये । तेन उक्तवाचः प्रभव इत्येते, न प्रधानादेशातिरिक्तस्यापि । अतश्च न प्रधानमिदं ज्ञेयम्येनोक्तम् ॥

सू-७ महद्बुद्ध (१.४.१)

यथा 'बुद्धेराऽमा महा-परः' (कठ.१.३.१०) इत्यादिशब्दसाधनानाधिकार्या महद्बुद्धेन न तद्विषय इह साव
यत्यने, एवमायत्तशब्देनापि न तादृशक प्रधानम् ॥

इति वेदान्तदीपः

अथ अधिकरणसारावली

निर्णयं यावद्व्यजातं परविषयतया रूपवृत्तीवादिलिङ्गं
तत्तच्छायायानुसारि प्रथयति तु यच्चस्तत्परन्तुर्यपादे ।
पदमिद्वौभ्यां च तत्र प्रशमयति नयैस्साङ्गपयोगोक्तिशङ्कां
घट्टी जाघट्ट इत्थं कथितनिगमनं त्यष्टमं केचिदूचुः ॥
द्राभ्यां शेष्यं प्रधानं कपिलमतमथ त्वेकतोऽन्योक्तसङ्गपा
तुर्येणाव्यापुतोपत्तेरपि विभुरयचिस्स्थाप्यते द्वारवृत्त्या ।
शुद्धाशुद्धौ च जीवावधिकरणयुगेऽनन्तरं धारणीयौ
शेषं तन्नान्तरोक्तेश्वरनिरसनवृत्तुर्नपादाष्टकेऽस्मिन् ॥
मक्षाद्यव्यकनिष्ठं जडमथ पुरुषं तत्त्वकाष्टां विविच्य
मृते यल्ली फडानां परमतपठितां प्रक्रियामित्ययुक्तम् ।
तत्रस्यानेकवाक्योदितविधिधवशीकार्यमुख्यक्रमोक्ते-
द्विद्वान्तात्मा विष्णुयुक्तः पर इह पुरुषः प्रत्यमिषाप्यते च ॥
नह्यर्था इन्द्रियाणां प्रकृतिरथ मनोहेतुरेवाज्ञ चेष्ट
बुद्धिश्चेतस्रं सत्ते नच महति महाज्ञायते बुद्धिसंश्रः ।
मोक्तुर्न्युक्तम्महत्त्वं महति नहि भवेदात्मता पारिशेष्या
स्वव्यकोक्तिदशरीरे तदिह न कपिलप्रक्रिया प्रत्यमिषा ॥

॥ इ ति आ नु मा नि का धि क र णं स मा स म् ॥

अथ चमसाधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू=८ चमसचदविशेषात् (१.४.८)

अत्रापि तन्त्रसिद्धप्रक्रिया निरस्यते, न ब्रह्मात्मकानां प्रवृत्तिमहदहङ्कारादीनां स्वरूपम् श्रुतिस्मृतिभ्यां ब्रह्मात्मकानां तेषां प्रतिपादनात् । यथा आथर्वणिका अधीयते—‘ विचार-जननीमहामष्टरूपामजां ध्रुवाम् । ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः ॥ स्रयते पुरुषार्थं च तैर्नवाधिष्ठिता जगत् । गोरनाद्यन्तवती सा जर्जनी भूतभाविनी । सिताऽसिता च रक्ता च सर्वकामदुषा विभो । पिबन्त्येनामधिपयामविज्ञाताः कुमारकाः । एकस्तु पृथिते देव स्वच्छन्दोऽत्र वशानुगाम् । ध्यानक्रियाभ्यां भगवान्भुङ्क्तेऽसौ प्रसभं विभुः । सर्वसाधारणीं दोग्धीं पीड्यमानां तु यज्यमिः ’ (मन्त्रिकोपनिषदि) ‘ चतुर्विंशतिसङ्ख्यातमव्यक्तं व्यक्तमुच्यते ’ इति । अत्र प्रकृत्यादीनां स्वरूपमभिहितम् ;

अथ चमसाधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू=८ चमसचदविशेषात् [१.४.८]

कार्यशरीरवाचिपदस्य रूपके अत्रणात् तदव्यक्तशब्देनोच्यते इत्युक्तम् । अत्र तु कार्यशरीरवाचिशब्दाभावः । अत्र प्रधानमवेष्यते इति शङ्कया शङ्कानिः, व्याख्यातरेगौणवृत्त्या तज्जोऽवक्ष्यते व्याख्यातम् । किमिदं वाच्यं प्रधानपर, उत तेजोऽवक्ष्यते विचारश्च कृतः, तदुपपत्तिं किं श्रुत्यन्तरस्वारूपार्थमेव व्याख्यातम् । उत वाच्यत्वात् स्वार्थमिति विक्षेपमभिप्रेत्य स्ववाच्यस्वारूपमावमुत्तरत्र वक्ष्यन् प्रथमं प्रधानस्य प्रामाणिकतया तादृशत्वं श्रुत्यन्तरात् । रस्यशापनाय प्रधानविषय वाच्यत्वात्तदुदाहरणमाह—अत्रापीति । विचारजगतीतिमत्यादि । ऊदरूपं च ‘ भूमिरापोऽनलः ’ इत्याद्युक्तप्रकारेण अजां उपसिंहिता ध्रुवां नाशरहिता ध्यायते परमात्मना रुद्रस्वरूपशानेन शयते अध्यासिता अधिष्ठिता, तन्यते निष्ठायेते, स्थूलावस्थं क्रियते । समष्टिभूतरूपेण क्रियते । प्रेर्यते व्यष्टिस्वरूपेण प्रेर्यते पुरुषार्थं पुरुषाणामधेनीय भोग्यभोगोपकरणभोग स्थानरूपं जगं स्रयते । गौरित्यादि । जनित्री भूतभाविनी इति रश्मिः पृथिव्यादिभूतस्य सितासिता च रक्ता च गोण्या वृत्त्या सर्वरजस्तमोमयी । यदा तेजोऽवक्ष्यते सितासिता रक्ता । विभो. ईश्वरस्य सर्वकामदुषा, लीलारसदोष्णी । अधिपनी भोक्तृकर्मानुगुणपरिणामित्वादवक्ष्यते नीमं अवशिष्टताः स्वात्मनिर्देहभ्यो विविध्यापराशताः एकस्त्विति । कर्मवदबहुभोक्तृत्वावृत्त्यर्थं एकः स्वच्छन्द इत्युक्तम् । ध्यानक्रियाभ्यां सङ्कल्पसर्गादेव्यापाराभ्यां ‘ ऐक्षत ’ ‘ असृजत ’ इति द्वयमपिह भूयते पीड्यमानांस्तु यज्यमिरिति । सा हि मातर शरीरगतार्थं पीडयित्वा भुङ्क्ते, तद्वत्कर्मवद्वेरा ममिभोक्तृव्यपलानुरूपं परिणाम्यमानां क्रियार्थं । ऊद्रेति । प्रकृत्यादनिर्मेकतुपुरुषमहदादीनां स्वरूपमभिहितम् । एषु वाच्येष्वर्थैरुपपादनं प्रधानादीनां च दक्षिणदिशि १.४.८. १० भावः । प्रसात्मकप्रधानपरवाक्यानुष्ठानि ॥

श्रीभाष्यम्

यदात्मकाश्चैते प्रकृत्यादयः, स परमपुरुषोऽपि 'तं पद्विंशकमित्याहुस्सतविंशमथापरे । पुरुषं निर्गुणं साहचर्यमथर्शिरसो विदुः' (मन्त्रिकोपनिषदि) इति प्रतिपाद्यते ; अपरेचाथ घणिका- 'अथै प्रकृतयण्योऽश विफारा' () इत्यधीयते ; श्वेताश्वतराश्चैव प्रकृति- पुरुषेश्वरस्वरूपमामनन्ति 'संयुक्तमेतत्क्षमक्षरं च द्यस्काव्यक्तं भरते विश्वमीशः । अनि- जादीशानीशाधजा ह्येका भोऽनृमोगार्थयुक्ता । अनन्तश्चात्मा विश्वरूपोऽहकर्ता ज्यं यदा विश्वमेतत्' (श्वे.१.९) 'क्षरं प्रधानममृताक्षरहरः क्षरात्मानाधीरते देवपक्षः । तस्या- मिध्यानाद्योजनान्तराभावाद्भूयश्चान्ते दिश्वमायानिवृत्तिः' (श्वे.१.१०) इति ; तथा 'छन्दांसि यहा क्रतवो' व्रतानि भूतं भव्यं यद्य वेदा चदन्ति । अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्माय्यो मायया सन्निरुद्धः ॥ गायं तु प्रकृतिं विद्या मायिनं तु महेश्वरम् । तस्याद्यद्यभू- तैस्तु व्याप्त सर्वमिदं जगत्' (४९,१०) इति । नद्योत्तरत्रापि 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशस्त्वं- सारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः' (६.१६) इति ; स्मृतिरपि 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वदनादी उभा पुरुषस्तुल्यदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते । पुरुषः प्रकृतिस्त्योऽपि भुक्ते प्रकृतिजान्गुणान् । प्रकृतिसम्भवाः । निरग्रन्थि महाजाहो देहे देहिनमव्ययम्' (गी.१३.१९,२०,२१) 'सर्वं स्यास्तम इतिगुणा कान्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादा विशृजाभ्यहम् । प्रकृतिं ध्यक्षेण प्रकृतिस्सृपते स चराचरम् । हेतुनाऽनेन कान्तेय जगद्धि परिवर्तते ॥' [९.१९] इति । तस्मादब्रह्मात्मकत्वेन कापिलतन्त्रसिद्धा प्रकृत्यादयो निरस्यन्ते । श्वेताश्वतरोपनिषदि

श्रुतप्रकाशिका

अथ तदन्तर्यामिमगवःप्रतिपादक वाक्य दर्शयितुमाह— यदात्मका इति । यद्वैदिकव्य काहस्य विदे १८ दैन प्रकृतितद्विकरिष्यन्तर्भावात् । सप्तविंशत् कालस्य तदनन्तर्भाविदक्षया पञ्चविंशकधैव सन्धैर्यः कश्चिदुक्तः पञ्चविंश- कस्तुत्यर्थमिन्त्ययथासिद्धीश्वरप्रतिपादनस्य क्वैतमवकाशः । इच्छायातः पृष्ठान्तिदेशादित्यभिप्रायः । इच्छते, प्रामाणिकव- मात्रप्रदर्शनायमुक्तमर्थः प्रकृतय इति । अत्रापि वाक्यान्तैकाग्र्यतः द्रष्टव्यम् । इच्छते, प्रामाणिकव- श्चते तदा द्रष्टव्यं मुक्तो मन्वीत्यर्थः । अभिध्यान आलम्बनसमीपलनम् । याजन योग तत्त्वमसि वा वाचाविमर्श, सत्त्वा- रकारः । अवयवभूतेः, अद्यभूतेः स्थिरभूतेरित्यर्थः । स्मृतिं दर्शयति स्मृतिरपीति । एष प्रधानस्य प्रामाणिक वाद- त्परेवेन व्याख्यानमनुरूपमिति युक्तम् । ततः किमिच्छते इत्यस्मादिदं । प्रकृत्यादय इत्यादिशब्देन द्रष्टव्यं दर्शयति । विषयादिक दर्शयति श्रेयसि । प्रकृतेरेष कर्तृत्वमतीतिजनकवाक्यस्य तद्विषयः कथं तत् सत्त्वमानपदस्याः स्यादर्थः ।

श्वेताश्वतरो- 'अजमेकाम्' इति मन्त्रेण अजाशब्दो योगिकः किमब्रह्मा एव प्रकृतिपरः । तत् द्रष्टव्यमवकाश- पर इति विचारः । अजाशब्दोऽद्यमानशब्दो किमजायास्त्वात-भ्येण सद्य वस्यमान्यतः नेति तैत्तिरीयके 'अजमेकाम्' इति मन्त्रे प्रतिपन्नाया अजाया, किं योतिदयकमायमस्ति नेति, किमजा वस्योतिदयकमाये विद्यम्यते नेति, यदा वि

श्रीभाष्यम्

धूयते ‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां दह्नीः प्रजारसृजमानां सरूपाः । अजोहेषो जुपमाणो-
ऽनुशोते जहात्येनां भुक्तभोगाद्भजोऽन्यः ।’ (ये.४.५) इति । तत्र सन्देहः—विं सः सः प्रे
केवला तन्प्रसिद्धा प्रकृतिरभिधीयते, उत ब्रह्मात्मिका इति । किं युक्तम् ? पृथगेति । कुतः
‘अजामेकाम्’ (४.५) इत्यस्याः प्रत्येकार्थत्वश्चक्षणात्, ‘दह्नीः प्रजारसृजमानां सरूपा’
(४.५) इति स्वातन्त्र्येण स्वरूपाणां वृद्धीनां प्रजानां धृष्टत्वश्चक्षणाच्च इति ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—‘चमसवद्विशेषात्—न जायत इत्येतज्जातमात्रप्रतिपादनात्-
न्वसिद्धाग्रहणमकाजामग्रहणे विशेषाप्रतिपत्तेः; चमसवत् यथा ‘अर्वाग्विलक्ष्मस ऊर्ध्ववृक्षः’
(यु.४.२.३) इत्यस्मिन्मन्त्रे चमसस्य भक्षणसाधनत्वमात्रं चमसशब्देन प्रतीयत इति न ताव
न्मात्रेण चमसविशेषप्रतीतिः, यौगिष्यशब्दानामर्थप्रकरणादि विविनाऽर्थविशेषं पश्चिद्व्याधो-
गात् ; तत्र ‘यथेदं तच्छिरः एष ह्यर्वाग्विलक्ष्मस ऊर्ध्ववृक्षः’ (यु.४.२.३) इत्यादिना वा-
च्यशेषेण शिरसश्चमसत्वनिश्चयः ;

श्रुतप्रकाशिका

ध्येने, नेति यदा विरुध्येते तदा तैत्तिरीयकमन्त्रसिद्धाया अजाया ज्योतिरुपक्रमात्वाभावेन तदैकार्थ्यात् अजां सृजमा-
नामिति पदये स्थातन्त्र्येण सृष्ट्वावगमकत्वात् श्वेताश्वतरमन्त्रस्याचाशब्दोऽपि ब्रह्मात्मकशब्दवृत्तिपरः । यदा न
विरुध्येते तदा तैत्तिरीयकमन्त्रसिद्धाया अजाया ज्योतिरुपक्रमात्वेन तदैकार्थ्यात् अजां सृजमानामिति पदयोः स्वतन्त्रस्य
सृष्ट्वावगमकत्वाभावात् श्वेताश्वतरमन्त्रस्योऽचाशब्दोऽपि ब्रह्मात्मकशब्दवृत्तिपर इति । अजामिति । ब्रह्मात्मकत्वपक्षेऽजा वं
न सम्भवति तत्कार्यवानुपगमादित्यर्थः । स्वातन्त्र्येणेति । ‘सृजमानाम्’ इति कर्तरिशान्स्, स्वतन्त्रः कर्ता अतो न
ग्रहणं परतन्त्र्यामित्यर्थः ॥

एवंप्राप्तइति । अत्रापि कापिलन-प्रतिद्वप्रक्रिया निरस्त्यत इत्यु-क्रमस्य प्रतिशावाक्यमनुपपद्यत इति ता वा हेतु
माह—नजायतइतीति । अथवा नजायत इतीत्यादिना हेतुपद विज्ञेयम् ‘चमसवत्’ इति शेषपदं प्रतिशापर
मन्वमानः तेन हेतुपदस्यान्वय दर्शयति चमसवदिति । विशेषाप्रतीतिरित्यन्त हेतुपदव्याख्यानामम । अवयवसंज्ञयाऽजा
न्मात्रप्रतिपादनेन विशेषाप्रतीतिश्चमसवदिति । वाच्यान्तरमन्त्रेण विशेषतो निगुप्तमशक्या मवतीत्यर्थः तदेव विज्ञेयं
यथावर्गिति । अस्य यथाशब्दस्य तथात्रापीति भाष्येनावयवः । चमसशब्दार्थे विशदयति भक्षणसाधनत्वमात्र
मिति । चमसतेऽनेनेति चमसशब्दव्युत्पत्तिरिति भावः ; माशब्दश्चेन विशेषव्यावृत्तिः इति शब्दो हेतुपरः, विद्वेषप्रती-
त्यमात्रादित्यर्थः, विशेषप्रतीत्यमात्रे चमसस्थाचम्यदृष्टा-ततया व्याख्यातः ‘चमसवत्’ इत्यनेन अर्थसिद्ध दृष्टा-तदार्थो
मिकसाधारणाकार हेतु दृष्टान्तोपपादकत्वेन दर्शयति यौगिष्यशब्दानामिति । साधारणमवयवार्थे बोधयत् । यौगिष्य-
शब्दानामित्यभिप्रायः, तेनासाधारणवयवार्थेऽप्यवयवविशेषादिशब्दव्यावृत्तिः, अर्थः सहेतुसम्बन्धम् आदिशब्दः स्यादवय-
वविशेषशब्दादिपरः विशेषनिश्चयायोगादित्यस्य पूर्ववाक्येना-वयवः, अवयवशब्दतः साधनमात्रप्रत्ययकत्वात् व्यंशप्रकरणादि-
विविना विशेषनिश्चयायोगात् चमसशब्देन यथा न चमसविशेषप्रतीतिरित्यर्थः ॥

ननु यथा चमसविशेषो वाक्यशेषावसेयः, तद्वदजाविशेषोऽपि हेतुन्तरन निरुद्धं नवयत इति शब्दार्था परस्मै
उप निश्चयस्याशक्यता दर्शयितुं स्वपक्षे विशेषनिश्चयप्रकारमाह—तत्र यथेदं तच्छिरइति । यथा इति श्रुतिपदम् ।

श्रीभाष्यम्

तथाऽत्राप्यर्थप्रकरणादिभिरेवाजा निर्णेतव्या ; नचात्र तन्त्रसिद्धाजामहणहेतवोऽर्थप्रकरणादयो दृश्यन्ते ; नचास्यास्स्वातन्त्र्येण स्रष्टृत्वं प्रतीयते, ' बद्धीः प्रजास्सृजाम् नाम् ' इति स्रष्टृत्वमात्रप्रतीतिः । अतोऽनेन मन्त्रेण नाद्यत्वात्मिकाऽजाऽभिधीयते ॥

ब्रह्मात्मकाजाग्रहण एव विशेषहेतुरस्तीत्याह—

सू-१ ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके (१.४.९)

तुशब्दोऽवधारणार्थः ; ज्योतिरुपक्रमैवैषाऽजा ; ज्योतिः ब्रह्म 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' (घृ.६.४.१६) 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' (छां.३.१३.७) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेः । ज्योतिरुपक्रमा ब्रह्मकारणिकेत्यर्थः । तथाह्यधीयत एके । हीति हैतौ, यस्मादस्या अजाया ब्रह्म कारणिकत्वमेके शाखिनः तैत्तिरीया अधीयते 'अणोरणीयान्महतो महीयान्मात्मा गुहायां निहितोऽस्यजन्तोः' [तै.नारायण.१२] इति हृदयगुहायामुपास्यत्वेन सन्निहितं ब्रह्माभिधाय 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' इत्यादिना सर्वेषां लोपानां ब्रह्मादीनां च तत् उत्पत्तिमभिधाय सर्वकारणीभूताऽजा तत् उत्पन्नाऽभिधीयते 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां यर्हीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजोहोको जुपमाणोऽनुरोते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः इति । सर्वस्य तदव्यतिरिक्तस्य वस्तुजातस्य तत् उत्पत्त्या

अलमकाशिका

दृष्टान्ते दार्शितस्य -यास्य दार्ष्टान्तिकेऽप्यवर्जनीयत्वमाह-तथात्रापीति । यथा 'अर्वाग्विलम्बमसः' इति मन्त्रे न वमसविशेषप्रतीतिः, तत्र विशेषनिश्चयश्च निश्चायकवाक्यान्तराधीनः तथाऽत्रापि निश्चायकगन्धरेण अजाविद्येयनिश्चयः कार्य इत्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—नचाप्रेति । 'सृजमानाम्' इति स्वातन्त्र्येण स्रष्टृत्वप्रतीतिर्दिशेयनिश्चायिकेत्यत्राह—नचास्या इति । स्वातन्त्र्येण ईश्वराविष्टिन्यमन्तरेणेत्यर्थः । स्रष्टृत्वमात्रप्रतीतिरिति । स्वदापाराभयवर्णनं स्वातन्त्र्यमेव प्रत्ययवाच्यं, नचपरमैश्वर्यरूपमिति मात्रशब्दाभिप्रायः । २४० ग-छतीत्यत्र कर्तृत्वस्योद्देश्यस्वदापाराभयवर्णनत्वात्-स्य रथस्यानुगमयति, नचपरमैश्वर्यं अपरमैश्वर्यलक्षणस्वातन्त्र्यप्रतीत्यनुगमयेऽपि तादृहस्यातन्त्र्यलक्षणे कर्तृत्वं किं प्रकृत्याभयम् उपायाश-दवाच्यप्रकृतिशरीरब्रह्माभयमिति विषये प्रकृतिमात्राभयमिति निश्चायकामावश्यं मात्रशब्दाभिप्रायः । यदि प्रज्ञातमन्त्रं प्रामाणिकस्यात् तदानीमिह प्रतीयमानं स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वं तद्वत्तत्वाद्वाचाविरोधित्वात्

उत्तरसूत्रमवतारयति-ग्रहणात्मिकेति ।

सू-९ ज्योतिरुपक्रमा तु तथां ह्यधीयत एके [१-४-९]

सुशुब्दस्य पदार्थायत्वं त्वद् दृष्टुदासाय व्याचष्टे सुशुब्द इति । इतरोक्तार्थस्याप्युक्तं प्रतिप्रतिदृष्टुदोक्तं व्या-
 चष्टे, ज्योतिर्मतेति । सदेव दत्तयति सदेवा इति । अक्षरान्वयपरतः प्रत्ययेन दत्तयति । अणोरणीयानिति । नहि
 अजामेकाम् । इत्यस्मिन्मन्त्रे उपातिः प्रतीयत इत्यत्राह—सर्वस्येति । यथा ‘इदोदजतिं धर्षयंजतिं दनुजपा-
 त्रजतिं’ इत्यादिपञ्चाशत्तन्त्रेऽपि ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिप्रकरणत्वात् सदेव न निर्भावते
 द्वायुष्टिप्रकरणस्यानुपस्थितिसदस्येयः । अस्मिन्मन्त्रे न सुष्टिर्निवृत्तिरा, सुष्टिप्रकरणस्य मुख्यव्यवस्थेऽतः, अत्र—

भीमाप्यम्

तदात्मकयोपदेशे प्रक्रियमाणेऽभिधीयमानत्वाप्राणसमुद्रपर्वतादिघट्टेयाऽप्यजा यक्षीनां सरूपां प्रजातां स्रष्टी कर्मवश्येनाऽत्मना भुज्यमाना अन्येन विदुषात्मना त्यज्यमाना च ग्रहण उत्पन्ना ग्रहात्मिकाऽवगन्तव्येत्यर्थः । अतो वापदशेषाच्च सति द्वेषवच्छ्रद्धागती-यादेतत्सरूपात्प्रत्यभिज्ञायमानार्थाद्वोपयाप्रियमिताऽजा ग्रहात्मिकेति निश्चीयते । इहापि प्रकरणोपक्रमे 'किं कारणं ग्रहा' (श्वे.१.१) इत्यारभ्य 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवा-त्मशक्तिं स्वगुणैरिरुद्धम्' (१.३) इति परग्रहशक्तिरूपाया अजाया अवगतेः, उपरिष्ठाश्च 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्सिद्धिमान्यो मायया सन्निरुद्धः' (४.९) 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' 'यो योनिर्योनिमघितिष्टत्येकः' (४.१०, ११) इति च तस्या एव प्रतीतेर्नास्मिन्मन्त्रे तन्प्रसिद्धत्वं तन्प्रकृतिप्रतिपत्तिमन्त्रः ॥

कथं तर्हि ज्योतिरुपक्रमाया लोहितशुक्लकृष्णरूपाया अस्याः प्रकृतेरजात्वम् अजाया कथं ज्योतिरुपक्रमात्त्वमित्यत्राह—

सू-१० कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः (१-४-१०)

प्रसक्तशब्दा निवृत्त्यर्थश्चशब्दः । अस्याः प्रकृतेरजात्वं ज्योतिरुपक्रमात्वं च न विरु-द्धयते ; कुतः ? कल्पनोपदेशात् । कल्पनं पलति. सृष्टिः ; जगत्सृष्ट्युपदेशात् इत्यर्थः ।

भुतप्रकाशिनः

'जहात्येतां मुक्तमेगामजोऽन्यः' इत्युक्तस्य 'मुक्तस्योत्पत्त्यनुपपत्तेर्भेदब्रह्म-दक्षीनामिति । न सृष्टिऽकृष्णविच्छेद इत्यर्थः, 'यस्माज्जाता नपरा नैव किंच नास' इत्युत्तरप्रापि सृष्ट्यनुवृत्तेरिति चार्थासङ्गम् । सर्वस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुभातस्य तत् उपपत्त्या तदा मकबोपदेश प्रक्रियमाण इति सूक्तम् । मुक्तात्मकीर्तनमेतत् द्विवेदोऽयम्, इदं सृष्टिऽव्रण विच्छेदात् यथा ब्रह्मात्मकीर्तनमित्यभिप्रेत्याह—कर्मवश्येनात्मना भुज्यमाना अन्येन विदुषात्मना त्यज्यमाना चेति । एवं तन्प्रसिद्धाजावविरोधोऽतिवृत्तमात्रं शास्त्रान्तरे दर्शितम् । अथ 'सृजमानाम्' इति पदप्रतीत्यातः प्रयाविरोधि ब्रह्मात्मकस्य स्वप्रकरणे दर्शयति । इहापीति । शक्तिरूपायाः, अदृशविच्छेदविशेषणरूपायाः कार्वाणयोग्यवृथाविच्छेदोऽपि पणहि शक्तिः । योनिं जगद्योनिभूता प्रकृतिमित्यर्थः तस्या एव ब्रह्मात्मिकाया एव स्वतन्त्रप्रकृतिप्रतिपत्तिरिति च इति । न केवलं शास्त्रान्तरेकार्यात् स्वकरणञ्च ब्रह्मात्मकवाच्यमादिति भावः ॥

उत्तरवृत्तशब्दमाह—कथं तर्हि । लोहितशुक्लकृष्णकार वाहि कार्यावस्थायामुपपद्यते, तदानीं ज्योतिरुपक्रमा-त्वाङ्गीकारे अजात्वात्तुपपत्तिः, अजात्वे ज्योतिरुपक्रमात्वात्तुपपत्तिरित्यर्थः—

सू-१० कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः [१.४.१०]

प्रसक्तेति । चरुवर्थ इत्यर्थः । अविवेचनशब्दार्थमाह—अस्या इति । अतस्मिन्शब्दावरोपणपरमव्युदासाय कल्पन शब्दस्य सृष्टिवाचित्वे चातोऽसृष्टिवाचित्वेन दर्शयति कल्पनं कल्पसिद्धिः । बलसिद्धिश्च विशदयति सृष्टिरिति । बलसिद्धिश्च इत्यादिप्रयोगो लोकसिद्धि इति मन्वा श्रौतप्रयोगं दर्शयति—

भीमाध्यम्

यथा 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (ते.नारा १.१३) इति कर्षणे ऋष्टिः । अत्रापि 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' [४.९] इति जगं सृष्टिर्वादिश्यते । स्वेनाविभक्ता वस्मात्सूक्ष्मावस्थात्कारणान्मायी सर्वेश्वरस्सर्व जगत्सृजतित्यर्थः । अनेन कल्पनोपदेशे-नास्याः प्रकृतेः कार्यकारणरूपेणावस्थाद्वयान्वयोऽवगम्यते । सा हि प्रत्येकदेहाया ब्रह्मता-पन्ना अविभक्तनामरूपा सूक्ष्मरूपेणावतिष्ठते, ऋष्टिरेवायां तदभूतस्त्वाद्विगुणा विभक्त नामरूपाऽव्यक्तादिशब्दाच्या तेजोवन्नामरूपेण च परिणता लोहितदृक्कृष्णकारा वाव तिष्ठते । अतः कारणावस्थाऽज्ञा, कार्यावस्था ज्योतिरूपमिति न विरोधः । मध्वादिष्वत् यथेश्वरेणादित्यस्य कारणावस्थायामेव स्वयंवाचस्थितस्य कार्यावस्थायामुक्त्युक्तसामर्थ्यप्र-तिपाद्यकर्मनिष्पाद्यरसाध्यतया वसादिरेवतामोग्यतया मधुवद्वक् रूपेण सूक्ष्मास्तमयक-ल्पनं च न विरुध्यते । तदुक्तं मधुविद्यायाम् 'असौ वा आदित्यो देवमधु' (छा.३.१.१) इत्यारभ्य 'अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल पय मध्ये स्थाता' (३.१.१) इत्य-न्तेन, एकल एकस्वभावा । अतोऽनेन मन्त्रेण ब्रह्मात्मिकाऽज्ञेयमिधीयते, न कपिलतन्त्र-सिद्धेति सिद्धम् ॥

अन्येतरस्मिन्मन्त्रे तेजोवन्नलक्षणाऽज्ञेयमिधीयत इति ब्रूते । ते प्रष्टव्याः—किं तेजो-वन्नान्येव तेजोवन्नात्मिकाऽज्ञेया, उत तेजोवन्नरूप ब्रह्मैव, किं वा तेजोवन्नकारणभूता ऋचित्-इति । प्रथमे कल्पे तेजोवन्नानामनेकत्वात् 'अज्ञामेकम्' इति विरुध्यते ।

श्रुतप्रकाशिका

यथेति । 'प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त' इत्यादिभूतिप्रयोगश्च प्रसिद्धः । अतो ज्योतिः कल्पनान्तरै वैदिकशब्द-निर्देशानुवारीणः । तथा निर्देशश्च मुनिसमाधि 'सप्रसादाद्भ्युपदेशात्' 'समानो ज्योतिषा' इत्यादिप्रादर्श-नात् अज्ञा वचनातिरूपमात्रवारविरोधात्किं दहयति । अनेनेति । अवस्थाद्वय विवर्णितसाक्षीति । ब्रह्मताऽपन्ना कारणावस्थमन्त्रताऽज्ञा ॥

ननु कथं प्रकृतेर्ब्रतापत्तिः, नहान्यद्वय द्वयान्तर भवति । कल्पनोत्र कल्पप्रकृतेर्ब्रतापत्तिर्विहिता, किंतु प्रकृ-तिशरीरकब्रह्मण कारणावस्था प्राप्तिः । भाष्यं प्रष्टुं युगस्यापकं सेति पदहि वारण्यं ते कारणावस्थ ब्रह्मेव प्रकृतिशब्देना मिधीयत ब्रह्मव्यतिरिक्तवद्वत्तत्वाभावादिति प्रकृत्याधिकारेण वक्ष्यमाणं वात् । कार्यावस्था ज्योतिरूपमिति । कार्याऽवस्थाऽज्ञाशरीरक ब्रह्म कारणमित्यर्थः । सूत्रेण च व्याख्येयं उच्यते । उदात्तमन्त्रेण च कल्पनोति तदभावादिह । वसाद्वयन ययोरपत्ति तस्याऽज्ञा वज्योतिरूपमन्त्रे अवस्थामेदेन प्रकृत्याख्येयमिष्यवदत्यर्थः । एतस्य ईश्वरेणैकस्य अविभक्तनामरूपेत्यर्थः — 'ज्योतिरूपमन्त्रेणादि सूक्ष्मस्य परात्तमथ निराद्विष्टुल्लभ्य ग्रन्थस्य पृथगर्थे दूयति, अन्येत्येति । दूयति विरुध्यति किमिति । अग्रा यन परिवर्त्यमानं वस्तु किं तर्हि ऽज्ञा वस्तु । अज्ञा वैकथं विद्वयं ब्रह्मकारणवादानुगुण्यायै न ब्रह्मानुबन्धि नन मध्यम विरा दर्शितम् । तेजोऽवन्नरूप तेजोऽवन्तावस्थ ब्रह्म किं मक-लगावनेन कल्प्य इत्यर्थः । तेजोऽवन्नकारणभूता वाचिदिति । तन्नामन्त्राचक्षेदन्तु, छाक्षितात्कारणभूता वा-चिदेकात्रार्थेन किं रूपेत्यर्थः । प्रथमं शिरा दूयता प्रथमज्ञात् । एकं विरोधपरिहारमात्रमुवाच—

धीमाध्यम्

न च वाच्यं तेजोऽन्नागमनेऽपि त्रिवृत्करणैकतापत्तिरिति । त्रिवृत्करणेऽपि घट्टत्वा-
नपगमात्, 'इमास्तिष्ठो देवताः' [छां.६.३.२] 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतैकैकं करवाणि'
(६.३.३) इति प्रत्येकं त्रिवृत्करणोपदेशात् । द्वितीयः कल्पो निदित्यः किं तेजोऽन्नरूपेण
विकृतं ब्रह्मेवाजा एवाः किं वा स्वरूपेणावस्थितमधिवृत्तमिति । प्रथमः कल्पो घट्टत्वानुपाया
देव निरस्तः । द्वितीयेऽपि 'लोहितशुक्लकृष्णम्' (अध.४.५) इति विरुध्यते । स्वरूपेणाव-
स्थितं ब्रह्म तेजोऽन्नरूपेणमिति यदनुमपि न शक्यते । तृतीये कल्पेऽप्यजाशब्देन तेजोऽन्न-
ग्रानि निर्दिश्य तैस्तत्कारणद्वयोपस्थापनीयेत्यारब्धम् । ततो वरमजाशब्देन तेजोऽन्न फार-
णावस्थायाः श्रुतिसिद्धायाऽप्याभिधानम् । यत्पुनरस्या प्रवृत्तेरजाशब्देन छागत्वपरिक-
ल्पनमुपदिश्यते इति ; तदप्यमद्गतं, निष्प्रयोजनत्वात् । यथा 'आत्मानं यदि विद्धि'
(अध.१.३.३) इत्यादिषु ब्रह्ममाप्नुयात्तास्यापनाय शरीरादिषु रथादिरूपेण क्रियते ; यथा
चादित्ये घस्वादीनां भोग्यवत्त्वापनाय मधुमयकल्पनं क्रियते ; तद्वदस्यां प्रवृत्तौ छागत्वप-
रिकल्पनं कर्तव्यमुच्यते ; न केवलमुपयोगाभाव एव, विरोधश्च ; कृत्स्नजगत्कारणभूतायाः
स्वस्तिघ्ननादिकालसंग्रहानां सर्वेषामेव चेतनानां निरस्तिसुख-

श्रुतप्रकाशिका

न च वाच्यमिति । कुत इत्यत्राह—त्रिवृत्करणे-पीति । श्रुतवानवगममुपपादयति इमा इति । न समुदायैक व अपि तु
समुदायवचनेत्यर्थः । द्वितीय शिरो विकल्पयति विमिति । तत्र उच्यते ब्रह्मणा विचारः किमजाशब्देनोच्यते—
उक्तं स्वरूपमिति विकल्पप्रार्थना । प्रथमे शिरसि अस्मिन्नुवादेक विविरोधमह—प्रथम इति । मध्यमे शिरसि द्वितीय
कल्प दूषयति द्वितीयेऽपीति । ब्रह्मस्वरूपेणाहन्तशुक्लकृष्ण बाभावात् श्रुत्यस्वास्त्यमित्यर्थः । तेजोऽन्नमादिसर्वाङ्गस्य
ब्रह्मणः किं नोपपद्यत इत्यत्राह—स्वरूपेणेति ॥

२. यदा सूत्रस्वारस्यमप्याह—स्वरूपेणेति । 'ज्योतिरुत्पन्ने' इतिहि सौत्रपदम् ज्योतिरुत्पन्नशब्दस्तेजोऽन्नवाची-
तिहि तेषां स्थापनाम् । नहि ब्रह्मस्वरूपे तेजोऽन्नवशब्दवाच्यम् अत्र सूत्रास्वास्त्यमित्यर्थः । तेजोऽन्नास्वाभिदिष्ट ब्रह्म
अजाशब्दवाच्यमितिपक्षे किमस्याविशिष्टाद अद्वारक अद्वारक वा अद्वारक वेदादिदृष्टवृत्त वादरेक 'अरस्तुलो
दितम्' इति श्रुतेः । अद्वारकत्वे अस्मिन् पक्ष एव परिहृतिरस्यात् इति विकल्पपरिहारयोः स्पष्ट वा प्रकटोक्तिः । प्रथम
विकल्पितशिरस्य तृतीय शिरो दूषयति तृतीय इति । लोहितशुक्लकृष्ण वाजा वैकल्यसिद्धयर्थमय पक्षवशोक्तिः । तत्र
दूषणमुच्यते अजाशब्देनेति । तेजोऽन्नानामप्राचकस्य अजाशब्दस्य तेजोऽन्नवत्परत्वाभ्युपगम्य तेन तत्कारणस्य लक्षणयोप-
स्थापनादपि मुख्यदूषणा कारणप्रातपादनपरत्वावधारण युक्तमित्यर्थः, 'कल्पनोपदेशात्' इति सूत्रस्य परोक्षमर्थे दूष-
यति यत्पुनरस्यादिति । सर्वत्र रुद्धितोऽन्नवशक्त्या वा प्रतिपाद्यमानमुख्यार्थपरिग्रहस्वतःप्राप्तः गौणार्थपरिग्रहस्तु
मुख्यार्थानुपपत्त्या प्रियते । तत्रौचित्यातिशयलोभोऽनेकपददूषणार्थं वाशिष्ठिश्च प्रयोजनम् । तत्र मुख्यार्थानुपपत्त्यभावः
प्रदर्शितः, अजावशयोरितिरूपकमावयोरतस्याभेदेनाविरोधोच्यते । अतोऽर्थोचित्यलामरूपप्रयोजनभाव दूषणमाह—
निष्प्रयोजनत्वादिति । प्रयोजनानामप्यस्य दूषणं वशापनाय कल्पनस्य प्रयोजनसिद्धयर्थतः दर्शयति यथाऽस्मानमिति ।
विरोध दर्शयति कृत्स्नेति ।

श्रीभाष्यम्

दुःखोपभोगापवर्गसाधनभूतायाः अचेतनायाः अत्यल्पप्रजासर्गकरागन्तुषसङ्गमचेतनावि-
शेषैकरूपतात्यल्पप्रयोजनसाधनस्वपरित्यागाहेतुभूतस्वसंयन्धिपरित्यागसमर्थचेतनविशेषरूप-
च्छागस्वभावव्यापनाय तद्रूपन्वयकल्पनं विरुद्धमेव । ‘अजामेकाम्’ ‘अजोहेकः’ (कठ.१.३
३) ‘अजोऽन्यः’ इत्यत्राज्ञाशब्दस्य विरुपार्थक्यत्वं च न शोभनम् । सर्वत्र छागत्वं परि-
कल्प्यत इति चेत् ‘जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः [१.३.३] इति विदुष आत्यन्तिकप्र-
कृतिपरित्यागं कुर्वतोऽनेनचाऽन्येन वा पुनरपि संयन्धयोग्यच्छागत्वपरिकल्पनमत्यन्तवि-
रुद्धम् ॥

इति चमसाधिकरणम्

सुतप्रकाशिका

एनरूपेति । दुःखादिरेव प्रयोजनमित्यर्थं अचेतनाया इत्यनेन स्वसंयन्धिपरित्यागावामध्ये सिद्धमिति त एतन्नीकारि-
माह-स्वसम्बन्धीति । परिमितकार्यकरत्वादित्र विशेष उक्तः । दूषणात्तरमाह-अजामिति । अर्थैकरूप्य शङ्कते-
सर्वत्रेति । तत्र विशेषात्तरमाह-जहातीति । एवमर्थोचित्यलामरूपप्रयोजनाभावो दर्शितः । सर्वत्र छागत्वपरिकल्पन-
शङ्कोपन्यासेनैवानेकपदान्तरमुख्यार्थवैशिष्ट्यरूपप्रयोजनाभावश्च पलितः । एव हेत्वभावात् प्रयोजनाभावाच्च छागत्वपरि-
कल्पनं व्युदस्तम् ॥

ननु नात्र विशेषः कार्यकारित्वप्रयोजनसाधनत्वचेतनसङ्गादिमात्रस्य विवक्षितत्वात् । नहि दृष्टान्तगतसर्व-
वर्माणां विवक्षानियमोऽस्ति तथासति सर्वत्र दृष्टान्तोपन्यासभङ्गप्रसङ्गात् ‘गौरनाद्यन्तवती’ ‘आत्मानं रथिनं
विद्धि’ इत्यादिषु च प्रकृत्यादिगोत्वादिपरिकल्पनं दृश्यते, तच्च सर्वथा साधर्म्यविवक्षाया न घटत इति । उच्यते—
‘आत्मानं रथिनं विद्धि’ इत्यत्र पृथगेव रूपरूपकवाचिपदभ्रवणात् रूपकानङ्गीकारे रूपवाचिपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्
येन कारणेन साधर्म्यं योग्यं प्राप्नुयादतादिरूपं तदाकारमात्रं तत्र विवक्षितमिति निश्चितं प्रमुच्यपदवैयर्थ्यपरिहारार्थं
‘अजामेकाम्’ इति वाक्ये तु रूपरूपकवाचिपदद्वयाश्रवणात् अर्थोचित्य नावगम्यते, तेन गौणवृत्त्यनङ्गीकारोऽपि
नवैयर्थ्यम् । ‘गौरनाद्यन्तवती’ इत्यत्र रूपवाचिपदश्रवणात् अज्ञाशब्दशब्दोदाहृत्यावयवशक्त्या प्रकृत्युपस्थापना-
सामर्थ्याच्च गत्यभावाद्गौणवृत्तिराश्रिता ‘अनाद्यन्तवती’ ‘सर्वकामदुषे’ इत्याद्युक्तिविशेषेण भ्रवणादर्थोचित्यम-
वगम्यते । अज्ञाशब्दे तु न तथा गत्यन्तराभावः, उचित्वाच्यवार्थसम्भवात् । उचितविशेषणं च रुदिरिन्द्राऽज्ञा-वाहकं
न भ्रूयते पुलिङ्गाजशब्दयोश्चासुरत्वञ्च ‘यद्वि प्रजाः’ इत्यादपदानां सङ्कोशश्च विफलः । अतः प्रमुच्यपदवैयर्थ्यपरिहार
पदान्तरस्वारस्यार्थोचित्यसङ्गावास्त्यावरूपवैयर्थ्यात् ‘आत्मानं रथिनं विद्धि’ इत्यादिवदूषणपरत्वमनुक्तम् । कार्य-
कारित्वाद्यर्थमात्रविवक्षायामर्थविवेचामात्रेण यत्तु, सचेन्मुख्येयैव दृष्ट्या लभ्यते तदा गौणवृत्तिपरिग्रहो निष्फलः वाह-
पन्न । एव परोक्तस्य ‘ज्योतिरूपश्रमे’ इत्यादिवृत्त्यर्थस्य एकशब्दाध्वनिविशेष उक्तः, ‘कल्पनोपदेशात्’ इति
सूत्रस्याज्ञाशब्दास्वारस्य दूषणतयोक्तम् । यद्यपि ज्योतिरूपश्रमाशब्देन तेजः प्रमुच्यते, कल्पनशब्देनारस-रज्जाद्योदने
च परोक्तः सूत्राश्रयानुगमिष्ये प्रतीयते, तथाऽप्यनुपपत्तिपराहतम् । असदुक्तार्थं तु वैदिकनिर्देशमाधिना स्वरसंयत्त-
मिदं भिदा ‘चमस्यद्विविशेषात्’ इति सूत्र परस्वास्वरस्य चमसशब्दस्य योगिकत्वात् कृतादिदृष्टापरवायायाश्च ॥

इति चमसाधिकरणम्

BL 13

BHAVAN'S LIBRARY

Call No Sa1V2 / RAM / SUD / 48566

Title Sri Bhashya
Vol II

Author Sri Ramanuja

This book is issued only for one week till _____

To be issued after _____

Date of Issue	Borrower's No	Date of Issue	No
------------------	------------------	------------------	----

12 Jul 1931

BHAVAN'S LIBRARY

Chowpatty Road
BOMBAY 7

BL-16